

ՄԱՆՈՒԿ
ԱՐԵՂՅԱՆ

9

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. А.

СССР
ЭГЯНА

МАНУК АБЕГЯН

ТРУДЫ

6

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1974

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱՏԻՏՈՒՏ

ՄԱՆԿ ԱԲԵՂՅԱՆ

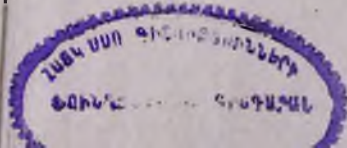
ԲԿԵՐ

2

A $\frac{111}{4242}$

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ԾՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1974

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՅԱՆ Է. Բ., ՀԱԿՈԲՅԱՆ Պ. Հ., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ս. Բ., ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ Ա. Յ.,

ՄԵԼԻՔ-ՕՀՆԵՋԱՆՅԱՆ Կ. Ա., ՆԱԻՐԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.,

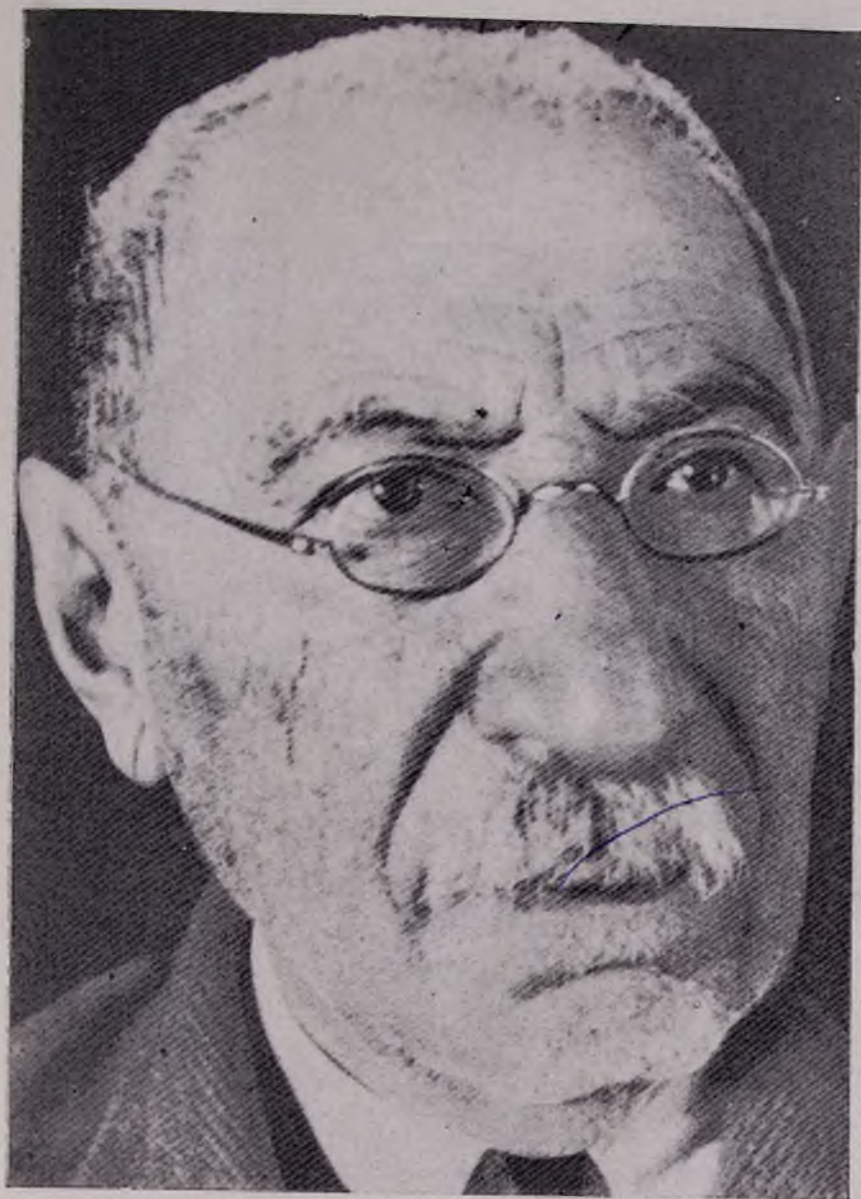
ՊԻՎԱԶՅԱՆ Է. Ա., ՍԱՐԳՍՅԱՆ Խ. Ս.

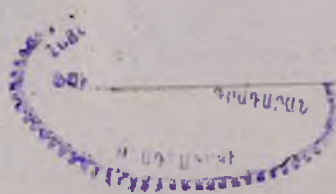
Հատորի խմբագիր

Է. Բ. ԱՂԱՅԱՆ

Հատորը տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց

Պ. ՇԱՐԱԲԻԱՆՅԱՆ

Ա Ռ Ա Զ Ա Ֆ Ա Ն

Այս աշխատանքը վաղուց պատրաստված էր և 1922—23 թթ. միայն վերամշակված է Հայաստանի Սեչ Համալսարանի համար: Վերնագիրը «Հայոց լեզվի տեսություն» ավելի ընդարձակ է, քան ընթերցողը կգտնի այս գրքի մեջ. պակասում է սրա վեցերորդ մասը, «Կապակցության ձևերը» կամ «Շարահյուսությունը», որ դեռ 1912 թ. տպագրված է առանձին՝ «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» վերնագրով, որ և, թեպետ սպառված, հնարավոր չեղավ վերամշակելով սրա հետ նորից հրատարակել: Մյուս կողմից՝ «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ բավական տեղ է տրված ընդհանուր լեզվաբանական գիտելիքներին, որոնք իմ կարծիքով անհրաժեշտ են հայերենի դիտական ուսումնասիրության համար: Բացի այդ՝ առանձնապես ընդարձակ և բազմաթիվ օրինակներով է բառակազմության մասը այն նկատմամբ, որ վերջերս նորանոր բառեր են կազմվում: Զպետք է մոռանալ և այն, որ այս աշխատանքը կատարված է նաև ուսանողների համար, ինչպես և իմ «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» իր ժամանակին կազմված է եղել դպրոցի համար:

Մ. Ա.

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բառերի հնչյուններն ու նշանակությունները:— Մեր հոգեկանը՝ զգացումներն ու գլխավորապես մտքերը հաղորդում ենք ուրիշներին և նրանցն ընդունում ենք զանազան միջոցներով, ինչպես՝ ժեստերով, միմիկայով և այլն: Մտքերի փոխանակության ամենակատարյալ միջոցն է լեզուն կամ խոսվածքը, որի համար իբրև նշանակների ծառայում են բառերը: Մենք խոսում ենք բառերով:

Բառն է նշանակություն ունեցող մեկ հնչյունը կամ մի քանի հնչյունների կապակցությունը: Ըստ այսմ լեզվի մեջ ամենից առաջ պիտի նկատի առնել երկու կողմ. 1) բառերի հնչյունները և 2) բառերի նշանակությունները:

2. Բառերի նյութական ու ձևական նշանակությունները: Բուն և ձևական մաս: Բառակազմության ձևական մասեր և ածանցական բառեր:— Բառերը, օրինակ՝ սն-դան, կարող են վերածվել լույ հնչյունական մասերի, որ է՝ վանկերի՝ սնդան կամ հնչյունների՝ ս-ն-դ-ա-ն: Բայց շատ բառեր կարող են վերածվել նաև այնպիսի հնչյունական մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին նշանակություն ունի:

Առնենք, օրինակ, հետևյալ երեք բառերը՝ քաղաքացի, քաղաքային, քաղաքիկ: Այս բառերի մեջ գտնում ենք մի ընդհանուր հնչյունական մաս՝ քաղաք, որ և մեր գիտակցության մեջ ոչ միայն հնչյուններով, այլև նշանակությամբ նույն է երեք բառերի մեջ ևս. ուստի և այդ բառերը բաժանվում են երկերկու մասի՝ քաղաք-ացի, քաղաք-ային, քաղաք-իկ, որոնց երկրորդ մասերը՝ ացի, ային, իկ, ո՛չ հնչյուններով և ո՛չ նշանակությամբ չեն նույնանում: Առնենք ուրիշ երեք բառ ևս՝ քաղաքացի,

գլուղացի, գավառացի, Այս բառերի մեջ ևս գտնում ենք հնչյուններով և նշանակությամբ մի ընդհանուր մաս՝ ացի, որով այդ բառերն ևս բաժանվում են երկերկու մասի՝ քաղաք-ացի, գյուղ-ացի, գավառ-ացի։ Այս բառերի էլ առաջին մասերը՝ քաղաք, գյուղ, գավառ ո՛չ հնչյուններով և ո՛չ էլ նշանակությամբ չեն նույնանում։ Միմյանց հետ համեմատելով առաջին երեք բառերի ընդհանուր մասի (քաղաք) և երկրորդ երեք բառերի ընդհանուր մասի (ացի) նշանակությունները՝ տեսնում ենք, որ առաջին երեք բառերի ընդհանուր մասն իր հնչյուններով ու նշանակությամբ նույնանալով քաղաք բառի հետ, ցույց է տալիս մի որոշ առարկա, ունի իրական կամ նյութական նշանակություն, համապատասխան իրական աշխարհի պատկերացումներին. իսկ երկրորդ երեք բառերի ընդհանուր մասը՝ ացի չունի նյութական, իրական նշանակություն, որոշ առարկա չի ցույց տալիս, այլ միանալով բառերի առաջին մասի հետ, նրանց նշանակության մեջ փոփոխություն է մտցնում՝ ցույց տալով մի տեղում ապրող կամ մի տեղից ծագում ունեցող անձ։

Բառերի նյութական նշանակությունը ձևափոխող այսպիսի ընդհանուր հնչյունական մասերի նշանակությունը կոչվում է ձևական նշանակություն. ձևական նշանակություն ունեցող բառամասն ինքը կոչվում է ձևական մաս, իսկ իրական կամ նյութական նշանակություն ունեցող բառամասը՝ բառի բուն։

Այսպիսի ձևական մասերով կազմվում են բառերի բներից նոր բառեր, որոնք այլևս նույն նշանակությունը չունեն, ինչ որ բները, այլ ցույց են տալիս մի ուրիշ գաղափար, մտքի մի ուրիշ առարկա։ Օրինակ՝ քաղաք բառի նշանակությունն ացի, ային, իկ ձևական մասերով այնպես է փոխվում, որ քաղաքացի բառն այլևս քաղաք չի ցույց տալիս, այլ քաղաքում ապրող կամ քաղաքից ծագում ունեցող մի անձ, քաղաքային՝ քաղաքում եղած կամ քաղաքի վերաբերյալ (մի բան), իսկ քաղաքիկ նշանակում է ո՛չ թե քաղաք, այլ փոքր քաղաք։ Դրանք բոլորովին տարբեր բառեր են տարբեր նշանակությամբ, դրա համար և այնպիսի ձևական մասերը, որոնցով կազմվում են տարբեր նշանակությամբ նոր բառեր, կոչվում են բառակազմության ձևական մասեր (մասնիկներ) կամ ածանցներ (ածանցական մասնիկներ), իսկ նրանցով կազմված բառերը կամ ձևերը՝ բառակազմության ձևեր կամ ածանցական բառեր։

8. Բառափոխության ձևական մասեր և բառաձևեր։— Առնենք մի ուրիշ շարք բառեր՝ քաղաքի, քաղաքից, քաղաքով, քաղաքում։ Այստեղ էլ այս բառերի բունն է՝ քաղաք, որի մեջ է նրանց նյութական նշանակությունը, իսկ ձևական մասերն են՝ ի, ից, ով, ում, որոնք ավելանալով քաղաք բնի վրա՝ ձևափոխում են նրա նշանակությունը և կազմում նոր բառեր։ Բայց այս ձևափոխությունն իր բնավորությամբ տարբեր է նախորդից։ Մինչդեռ բառակազմության ձևական մասերով կազմված ածանցական բառերը տարբեր նշանակություն ունեն, քան իրենց բները,—

քաղաքացիին այլևս քաղաք չէ, այլ տարբեր առարկա, — այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերով կազմված բառերի նշանակությունը չի փոխվում, և նոր բառերը նոր գաղափարներ կամ մտքի նոր առարկաներ չեն ցույց տալիս, այլ նույն գաղափարը, ինչ որ այդ բառերի բուն՝ ֆաղափ: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ ես (ծրեան) ֆաղափում եմ կենում, (ծրեան) ֆաղափի տները, նա (ծրեան) ֆաղափից հեռացավ, այս ֆաղափից, ֆաղափի, ֆաղափում բառերը նշանակում են նույն առարկան, նույն գաղափարը, ինչ որ ֆաղափ բառն է ցույց տալիս:

Այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերը՝ ի, ից, ով, ում, միանալով մի առարկայի անվան՝ ո՛չ թե նոր նշանակությամբ բառեր են կազմում, այլ ցույց են տալիս միևնույն առարկայի որևէ հարաբերությունը մտքի մի ուրիշ առարկայի վերաբերմամբ՝ խոսքի կամ խոսքի մասերի կապակցության մեջ: Ուստի և այս ֆաղափի, ֆաղափից... բառերի ի, ից, ով, ում ձևական մասերի ձևական նշանակությունը, նրանց ցույց տված հարաբերությունը պարզ կերպով երևան է գալիս, երբ դրանք ասվում են ո՛չ թե առանձին, այլ խոսքի մեջ ուրիշ բառերի հետ կապակցված:

Առնենք մի ուրիշ շարք բառեր ևս՝ տեսա, տեսար, տեսավ, տեսանք, տեսաք, տեսան: Այս բառերի ընդհանուր մասն է տես, որ բոլորի մեջ էլ ցույց է տալիս միևնույն նյութական նշանակությունը — տեսնելու գործողությունը: Ձևական մասերը՝ ա, առ, ավ, աճք, աք, աճ, ավելանալով «տես» բնին՝ սրա նշանակությունն այնպես չեն ձևափոխում, որ մի նոր գործողություն ցույց տան. այլ «ա» ձևական մասն ավելանալով «տես» բնին՝ ցույց է տալիս, որ տեսնելու գործողությունը մի անցած ժամանակակետում վերագրվում է առաջին դեմքին (խոսող անձին), «առ» ձևական մասն ավելանալով նույն «տես» բնին՝ ցույց է տալիս, որ նույն տեսնելու գործողությունը մի անցած ժամանակակետում վերագրվում է երկրորդ դեմքին (խոսակից անձին): Այսպես և մյուս ձևական մասերը. դրանցով կազմված նոր բառերի համար ևս հասկանում ենք նույն տեսնելու գործողությունը:

Մի անգամ որ այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերով կազմված նոր բառերը նույն գաղափարն են նշանակում, ինչ որ դրանց բունը, այդ պատճառով դրանք սովորաբար նոր բառեր չեն համարվում, այլ բառի փոփոխված ձևեր: Ուստի և այս երկրորդ տեսակի ձևական մասերը կոչվում են բառափոխության ձևական մասեր (մասնիկներ) կամ վերջավորություններ, իսկ նրանցով կազմված ձևերը՝ բառափոխության ձևեր կամ բառաձևեր: «Բառափոխություն» բառի փոխանակ գործածվում է նաև բառերի քեփում, իսկ բառափոխության ձևերը կոչվում են նաև քեփման ձևեր, երբեմն նաև՝ շարանյութական ձևեր, որովհետև, ինչպես ասվեց. դրանց նշանակությունը որոշ կերպով երևում է բառերի կապակցության կամ խոսքի շարահյուսության մեջ:

4. Ածանցական և արմատական բներ: Արմատական բառեր և բառերի արմատներ: — Որպեսզի մեր գիտակցության մեջ բառը բաժանվի:

քնի և ձևական մասի, պետք է նույն բունը նույն նշանակությամբ կա՛մ մենակ գործածվելիս լինի իբրև անկախ բառ, կա՛մ երևան գա նաև ուրիշ ձևական մասեր ունեցող ուրիշ բառերի մեջ: Օրինակ՝ Գեղեցիկ բառն ածանցական է, բաժանվում է գեղ բնի և եցիկ ձևական մասի, որովհետև կա գեղ բառը, որից՝ իբրև բնից՝ ածանցվում է ոչ միայն գեղեցիկ, այլև գեղանի, գեղավոր, գեղունի: Ածանցական է նաև նավակ, որի բունն է՝ նավ. որից՝ նավակ, նավական, նավել, նավորդ: Ածանցական է նույնպես սփանշելի բառը. որովհետև թեպետ չկա առանձին «սքանչ» բառ, բայց կան նաև սփանշական, սփանշանք, սփանշացում, սփանշանալ և այլն, իսկ, ընդհակառակն, զանակ բառը չենք կարող բաժանել բնի և ձևական մասի, որովհետև թեպետ և՛ ակ մասը գտնում ենք «նավակ», «տնակ» և բազմաթիվ ուրիշ բառերի մեջ, բայց արդի լեզվի մեջ չկա «դան» բառ «դանակ» նշանակությամբ, և ոչ էլ այդ «դան» մասից՝ իբրև բնից՝ ուրիշ բառեր կան կազմված ուրիշ ածանցներով: «Դանակ» բառն ուրեմն այժմ մեր լեզվական զգացումով չենք կարող համարել ածանցված, այսինքն՝ «ակ» ձևական մասով կազմված բառ: Նույնպես ավանակ բառը կարելի է բաժանել «ավան» բնի և «ակ» ձևական մասի, որովհետև թեպետ լեզվի մեջ կա ավան (գյուղ) բառը, բայց դա իր նշանակությամբ ոչ մի կապ չունի ավանակ (էջ) բառի նշանակության հետ:

Առնենք հետևյալ բառերը՝ մեծություն, բախտավորություն, գյուղացիություն. սրանց ծանոթ «ություն» ածանցն անշատելուց հետո՝ ստանում ենք մեծ, բախտավոր, գյուղացի բները: Արդ, այս բներն իրար հետ համեմատելով, տեսնում ենք, որ «մեծ» բունն այնպիսի է, որ այլևս չի կարող բաժանվել մի բնի և մի ծանոթ ածանցական մասի. իսկ «բախտավոր», «գյուղացի» բները կարող են իրենց կողմից վերածվել ծանոթ «ավոր», «ացի» ածանցներին, որ գտնում ենք բազմաթիվ ուրիշ բառերի մեջ ևս, և բախտ, գյուղ բներին: Իսկ այդ վերջին երկու բներն այլևս չեն կարող բաժանվել մի բնի և մի ձևական մասի: Այստեղից տեսնում ենք, որ բառաբները լինում են երկու տեսակ՝ 1. ածանցական բներ, որոնք իրենց կողմից կազմված են մի բնից և մի ձևական մասից (լինի ածանց թե վերջավորություն), և 2. նախադաս կամ արմատական բներ, որոնք այլևս չեն վերածվում բնի և ձևական մասի: Այս երկրորդ տեսակի բները կոչվում են նաև բառերի արմատներ, որոնց մեջ է պարունակվում նույն խմբին պատկանող բառերի գլխավոր նյութական նշանակությունը:

Արմատներ կան, որ լեզվի մեջ գործածվում են իբրև առանձին անկախ բառեր, որոնք կոչվում են պարզ կամ արմատական բառեր, ինչպես օրինակ՝ բախտ, նավ, մեծ և այլն: Արմատներ էլ կան, որ չեն գործածվում իբրև առանձին բառեր, այլ միայն միացած ուրիշ բառերի կամ ձևական մասերի հետ, ինչպես օրինակ՝ չկա մենակ գործածվող «հի» բառ, բայց սրանից, իբրև մի արմատական բնից, ունենք ձևական մասերով կազմված՝ հիանալ, հիացում, և ուրիշ բառերի հետ բաղադրված՝ հիասթափվել, հիասքանչ:

Բառերի արմատները որոշելիս պետք է միշտ նկատի ունենալ լեզվի զարգացման շրջանները, որովհետև լեզուն միշտ փոփոխվում է, ուստի ինչ որ արդի լեզվի մեջ արմատ է, լեզվի մի անցյալ շրջանում կարող է մի ածանցված բառ լինել։ Ինչպես օրինակ՝ «դանակ» բառը, ինչպես տեսանք, այժմ այլևս մեզ համար ածանցական բառ չէ, այլ մի արմատական բառ, քանի որ մեր լեզվի մեջ այժմ «դան» բառ չկա «դանակ» նշանակությամբ, և «դանակ» չի նշանակում փոքր դանակ, ինչպես որ եղել է հին լեզվի մեջ, երբ անկախ գործածվելիս է եղել «դան», որից «դանակ» նվազականը։

Բացի մեր լեզվի դանազան շրջանները նկատի ունենալուց՝ պետք է տարբերել նաև հայերենի արմատները լեզվաբանական կամ սկզբնական արմատներից, որոնք ստացվում են հնդեվրոպական լեզուների համեմատությամբ և մեր լեզվի ու սրան ցեղակից լեզուների հնագույն բաղադրիչ մասերն են։ Ինչպես որ մի բառ կարող է այժմ զգացվել իբրև պարզ բառ, բայց հին լեզվի մեջ կարող է պարզ չլինել, — նույնպես և ինչ որ հայերենում կարող է պարզ լինել, լեզվաբանորեն կարող է ածանցված լինել։ Հայերենի տեսակետով արմատ և պարզ կամ արմատական բառ է ամեն բառամաս կամ բառ, որ ստացվում է բոլոր ձևական մասերը դուրս ձգելուց հետո և որի ինչ մասերից կազմված լինելն այլևս հայերենով միայն չի իմացվում և որ ըստ երևույթին ոչ մի ուրիշ բառից կամ մասից չի կազմված։

Լեզվի մեջ նոր արմատներ այլևս չեն ստեղծվում, բացի նմանաձայնությամբ կամ բնաձայնության արմատներից, ինչպես՝ գլլալ, դռալ և այլն, որոնց կազմությունը դեռևս կենդանի է՝ բնության թողած անմիջական տպավորության տակ։ այլ եղած արմատներից և բառերից, որ հայերենին անցել են հնդեվրոպական նախալեզվից կամ առնվել են ուրիշ լեզուներից, կազմվել են և կազմվում են նոր բառեր։

5. Բառերի կապակցության ձևեր։ — Բառաձևեր կան մարդկային լեզուների մեծ մասի մեջ, կան լեզուներ, որոնք ոչ մի բառաձև չունեն («արմատական» կոչված լեզուները)։ կան լեզուներ ևս, որոնց մեջ բառաձևերը համեմատաբար պակաս են, քան ուրիշների մեջ։ Բառափոխության ձևերով արտահայտված հարաբերություններն այսպիսի լեզուների մեջ արտահայտվում են ուրիշ միջոցներով — բառերի կապակցության ձևերով, ինչպես են՝ բառերի շարադասություն, բառերի համաձայնություն, գլխավոր և հրկրորդական շեշտերի դրություն, բառաշեշտերի տարբերություն և այլն։ Որքան հարուստ է մի լեզու բառաձևերով, այնքան պակաս կարիք ունի այսպիսի կապակցության ձևերի, և, ընդհակառակն, որքան քիչ են մի լեզվի բառաձևերը, այնքան ավելի նշանակություն ունեն կապակցության այս ուրիշ եղանակները։ Առնենք մի օրինակ։

Ֆրանսերենում չկան գոյական անվան բառաձևեր կամ հոլովներ. դրանց պաշտոնն արտահայտվում է կամ նախդիրներով, կամ բառերի

որոշ և անփոփոխ դասավորութեամբ. օրինակ՝ ենթակայի և կրող խնդրի հարաբերութիւններն իմացվում են միայն նրանով, որ ենթական դրվում է բայից առաջ, իսկ խնդիրը հետո. *Pierre aime Paul* «Պետրոսը սիրում է Պողոսին», *Paul aime Pierre* «Պողոսը սիրում է Պետրոսը», այսինքն՝ «Պողոսը սիրում է Պետրոսին»: Մեր լեզվի մեջ ենթակայի և կրողի խնդրի համար այսպիսի հաստատուն դասավորութեան կարիք չկա, որովհետեւ ենթակայի և կրողի խնդրի հարաբերութիւններն արտահայտվում են որոշ բառաձեւերով: Ուստի հայերենում ենթակայի և խնդրի դասավորութիւնն ազատ է և հնարավոր է ոչ միայն «Պետրոսը սիրում է Պողոսին» ձեւը, այլև՝ «Պողոսին սիրում է Պետրոսը», «Պողոսին Պետրոսը սիրում է», «Պետրոսը Պողոսին սիրում է», «Սիրում է Պետրոսը Պողոսին», որոնց բոլորի մեջ Պետրոսը ենթակա է, իսկ Պողոսը՝ կրող խնդիր: Յրանսերենում, քանի որ չկա բառաձեւ, բառերի դասավորութեան կարգն ունի ձևական նշանակութիւն. ուստի անհնարին են ենթակայի և խնդրի դասավորութեան տեղի այսպիսի փոփոխութիւններ:

Հայերենում էլ, սակայն, կան դեպքեր, որոնց մեջ ենթական և խնդիրն առանձին բառաձեւերով չեն արտահայտվում, և որովհետեւ ենթակայի և խնդրի համար հատուկ բառադասութիւն չկա, ուստի այդպիսի դեպքերում թյուրիմացութիւն է առաջ դալիս. ինչպես՝ «Քարը կոտրեց փայտը», ճնշատակն արդարացնում է միջոցը: Այս խոսքերի մեջ կապակցութեան ձեւերից չի հասկացվում, թե ինչն է ինչով կոտրվել, ինչն է ինչով արդարացվում: Այսպիսի դեպքերում կա՛մ մտքից զորութեամբ իմանում ենք, թե որն է ենթական և որը կրող խնդիրը, կա՛մ թե խոսքն ուրիշ ձեւերով ենք կազմում: Արեւմտյան գրական լեզվի մեջ, քանի որ ավելի հաճախ են առաջ գալիս այսպիսի երկդիմի կազմութիւններ, արդեն ձգտում կա ենթական խոսքի սկզբում դնելու, ինչպես Ֆրանսերենում է:

6. Լեզվական իրակութիւնների փոփոխությունը:— Ամեն լեզվի մեջ լեզվական բոլոր իրակութիւնները (Ֆակտորը), այսինքն հնչյունները, բառերի նշանակութիւնները և բառերի կապակցութեան, բառակազմութեան ու բառափոխութեան ձեւերը որոշ օրենքներով միշտ և անընդհատ փոփոխվում են խոսողների բերանին խոսողների կամքից բոլորովին անկախ: Այդ փոփոխութիւնը, սակայն, այնքան դանդաղ է կատարվում, որ խոսողների համար անզգալի է մնում. միայն առանձին անհատներ, որ սուր դիտողութիւն ունին և հետաքրքրվում են լեզվով, նույնպես և մասնագետ գիտնականները, նկատում են լեզվի մեջ իրենց կարճ կյանքի ընթացքում մտած փոփոխութիւնները: Մարդկանց մեծ մասն ուշադրութիւն չի դարձնում իրենց խոսած լեզվի փոփոխութեանը: Երկար ժամանակ և նույնիսկ դարեր անցնելուց հետո միայն՝ փոփոխութիւնն այնքան մեծ է լինում, որ լեզվի հին և նոր վիճակները խիստ տարբերվում են իրարուց:

Այսպիսի փոփոխության հետևանքով՝ այժմ առանց առանձնապես սովորելու՝ այլևս չենք հասկանում մեր հին լեզվով գրված գրաբար գրքերը, շնայելով, որ գրաբարը կարդում ենք ոչ թե հին արտասանության համեմատ, այլ մեր արդի արտասանությամբ. օրինակ՝ հին լեզվի «եկեալ է նա ի տուն» խոսքն այժմ ասում ենք՝ «նա եկել է տուն»։ «եկեալ է» բայի հնչյուններն, ուրեմն, փոխվել են, և «ի» նախդիրը նոր լեզվից դուրս է ընկել։ Նույնպես մեծ փոփոխության է ենթարկված երեք բառից կազմված այս կապակցությունը՝ «բանք հարցն մերոց», որ աշխարհաբար լինում է՝ «մեր հայրերի խոսքերը»։ Նախ՝ բան բառի տեղ անցել է խոսք բառը, իսկ բան բառն աշխարհաբարում նշանակում է գործ և միայն որոշ կապակցությունների մեջ պահում է իր հին խոսք նշանակությունը, ինչպես՝ «բան եմ ասում» և բարդությունների մեջ, ինչպես՝ «հոգեբանություն» և նմանները։ Այս հոգեակին կազմվում է ոչ թե «ք», այլ «եր» վերջավորությամբ, նույնպես հայր բառի հոգեակի սեռականը ոչ թե հարց ձևով է լինում, այլ հայրերի. «ն» հոգն էլ դրվում է ոչ թե սեռականի վրա, ինչպես գրաբարում է, այլ սեռականի խնդրառու գոյականի վրա, այն էլ ոչ թե «ն» է, այլ՝ «ք» (խոսքերի)։ Եվ վերջապես սեռականն ընկնում է իր խնդրառուից առաջ, ինչպես և մեք ստացական ածականն իր գոյականից առաջ է դրվում, այն էլ անփոփոխ ձևով, մինչդեռ գրաբարում թվով և հոլովով համաձայնում է իր գոյականին։

7. Ինչից է առաջանում լեզվի փոփոխությունը։— Կարելի չէ մերժել անհատների գիտակցաբար մտցրած փոփոխությունները. քերականություններն ու բառարանները շարունակ աշխատում են գրական լեզվի ճշտման ու կանոնավորման համար։ Բայց դա շատ փոքր նշանակություն ունի, և նրանք իսկապես ոչ թե ստեղծագործում են, այլ զլխավորապես ճշտում ու կանոնավորում են որևէ լեզվական իրակություն, որի մեջ կիրառությունը տատանվում է։ Նույնպես և գիտությունների և արվեստների տերմինաբանությունն ու դարձվածները ստեղծվում, կանոնավորվում և հարստանում են մասնագետների ձեռով, ինչպես և առանձին անհատներ ստեղծում են ուրիշ նոր բառեր ու դարձվածներ, որ ընդհանրաճանում են լեզվի մեջ։ Բացի այդ՝ լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև օտար լեզուների ազդեցությունը, որի մասին ներքևում կխոսվի։ Բայց այդ ամենը շատ շնչին է լեզվի այն դանդաղ, ակամա և անգիտակից փոփոխության դիմաց, որին շարունակ ենթակա են լեզվի բոլոր իրակությունները։

Այս փոփոխության իսկական պատճառն ուրիշ բան չէ, բայց եթե լեզվի սովորական գործունեությունը, որով սովորում և գործածում ենք լեզուն։ Այստեղ արդեն չկա որևէ գիտավորված ներգործություն լեզվի վրա, որևէ ուրիշ նպատակ, բացի վայրկյանի կարիքից, որ է՝ ցանկություններն ու մտքերը հասկանալի դարձնել ուրիշին։ Լեզվի այս սովորական կիրառության, սովորական կենդանի խոսվածքի ժամանակ ահա

ծագում են լեզվական նոր ձևերը, և ինչպես օրգանական բնության զարգացման մեջ, նույնպես և լեզվի զարգացման մեջ ծագած նոր լեզվական իրակությունների ավելի կամ պակաս նպատակահարմարությամբ որոշվում է նրանց պահպանությունը լեզվի մեջ կամ կորուստը: Ուստի լեզվի զարգացումն, այսինքն նրա կրած փոփոխություններն ըմբռնելու համար՝ պետք է ամենից առաջ տեսնել, թե ինչպես ենք սովորում խոսել, և ինչպես է ընթանում խոսվածքի գործունեությունն ընդհանրապես:

Բ

ԽՈՍՎԱԾՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

8. Պատկերացումներ և իրենց զուգորդությունը:— Ուրիշի խոսքը հասկանալու և խոսելու հոգեկան գործունեությունն ամբողջ հիմնված է մտապատկերների կամ պատկերացումների զուգորդության վրա, որի ուսումնասիրությունը հոգեբանության խնդիրն է:

Մեղ շրջապատող արտաքին առարկաները մեր զգայարանների վրա թողնում են տպավորություններ, որ նյարդերի միջոցով հաղորդվում են ուղեղին: Այս բնախոսական երևույթին— գրգիռներին իբրև հետևանք մեր մեջ տեղի է ունենում ամենապարզ հոգեկան երևույթը կամ գործողությունը, այն է՝ զգայելը, այսինքն ունենում ենք զանազան զգայություններ (գույնի, ձևի, տաքության և այլն). ուշադրություն դարձնելով դրան՝ մենք դատում ենք, թե այդ զգայությունները ծագում են այս կամ այն առարկայից, որին և վերագրում ենք այնքան հատկանիշներ, քանի տեսակի զգայություններ: Եթե ունենում ենք մեր մեջ: Դրա հետևանքը լինում է այն, որ մենք իմանում կամ ճանաչում ենք արտաքին առարկան կամ նրա գոյությունը: Այս իմացման կամ ճանաչման գործողությունը կոչվում է ըմբռնում: Օրինակ՝ լուսնից եկած լույսը լուսնին նայողի տեսողության զգայարանի մեջ հարուցանում է որոշ գրգիռներ, որ նյարդերը հաղորդում են ուղեղին. դրան իբրև հետևանք՝ նայողն ունենում է շանազան զգայություններ գույնի, ձևի, մոթ կետերի և այլի մասին, և նա ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ճանաչում կամ ըմբռնում է այդ զգայությունների աղբյուրը— լուսինը:

Այսպես և խոսողի խոսքի օրգաններն շարժումներն առաջացնում են օդի որոշ տատանումներ— ձայնի տատանումներ: Սրանք լսողի լսողության զգայարանի մեջ հարուցանում են որոշ գրգիռներ, որ նյարդերի միջոցով հաղորդվում են ուղեղին և առաջ բերում լսողի մեջ լսելիքի զգայություններ խոսողի արտասանած հնչյունների մասին, ապա և լսողն ուշադրություն դարձնելով դրան՝ ունենում է լսած հնչյունների ըմբռնումը, որ կարևոր նշանակություն ունի լեզվի տեսակետից:

Արտաքին առարկաներից ստացած զգայությունները երբեք մի-

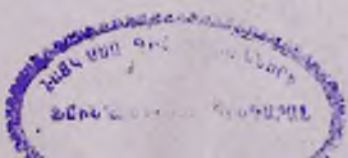
մյանցից շուկ և առանձին-առանձին շենք ունենում, այլ մի շարք զգա-
յություններ միասին, և այսպես ոչ միայն միևնույն զգայարանի զգա-
յությունները, այլ սովորաբար նաև մի բանի զգայարանների. օրինակ՝
խնձորից կարող ենք ունենալ զգայություններ՝ տեսողության (գույն, ձև),
հոտառության (հոտ), ճաշակելիքի (համ), շոշափելիքի (կոշտություն,
կոկոթյուն), որոնց բոլորի հետևանքը միասին լինում է այդ առարկայի
ըմբռնումը:

Բացի մեր հինգ զգայարանների միջոցով ունեցած զգայություննե-
րից, ունինք նաև ներքին օրգանական զգայություններ ու ըմբռնումներ,
ինչպես են՝ մարսողության, արյան շրջանառության, մկանների կծկման
և այլն: Այսպես օրինակ՝ խոսելիս շարժվում են խոսողի խոսքի գործա-
րանները (լեզու, շրթունքներ և այլն), խոսողն այս շարժումներին իբրև
հետևանք ունենում է որոշ զգայություններ, ապա և ըմբռնումներ խոսքի
գործադրանքի որոշ մկանային շարժումների մասին: Դա ևս կարևոր նշա-
նակություն ունի լեզվի տեսակետից:

Մի անգամ ունեցած զգայությունը կամ ըմբռնումը երբեք անհետ չի
կորչում, այլ պահվում է մեր մտքի մեջ և կարող է վերարտադրվել այն-
ժամանակ, երբ չկա այն առարկան, որից ստացել ենք զգայությունը:
Զգայության կամ ըմբռնումի այսպիսի նորոգումը մեր մեջ կոչվում է
մտապատկեր կամ պատկերացում (կամ գաղափար): Օրինակ՝ մենք կա-
րող ենք վերարտադրել կամ պատկերացնել մի որևէ ձայն, հնչյուն, որ
առաջ լսել ենք, այսպես և մեր տեսած մի առարկա, մի ծանոթ անձ, մեր
տեսած մի վերջալույս, մեր կերած մի բանի հոտը, համը և այլն: Ի՞նչ վեր-
ջապես կարող ենք պատկերացնել նաև մեր ներսում տեղի ունեցած զգա-
յությունները, օրինակ՝ աչքերի կայծը, որ մենք ունեցել ենք մի օր մի
աչքերի մի բանի դիպչելուց, կկանչի դռնոցը, նույնիսկ մեր մարմնի մի
մասում ունեցած ցավը:

Առարկայի մտապատկերը (գաղափարը) չպիտի շփոթել առարկա-
յի իրեն հետ. առարկան մեզնից դուրս է, իսկ մտապատկերը կամ պատ-
կերացումը գիտակցում ենք միայն մեր մեջ՝ հիշելով մեր առաջուց դի-
տած առարկան: Նույնպես չպիտի իրար հետ շփոթել առարկայի ըմբռ-
նումն ու պատկերացումը. ըմբռնումը տեղի է ունենում մեր մեջ անմի-
ջապես, երբ դիտում ենք որևէ բան, մինչդեռ պատկերացումը ծնվում է
մեր մեջ այն ժամանակ, երբ առարկան այլևս մեր աչքի առջև չէ, այլ
առաջ, նույնիսկ տարիներ առաջ ենք տեսել, լսել, շոշափել և այլն: Օրի-
նակ՝ երբ նայում և տեսնում ենք Մասիս սարը, մենք ունենք նրա զգա-
յությունն, ապա և ըմբռնումը. իսկ երբ Մասիսը սեր աչքի առաջ չէ, քա-
նի որ տեսել ենք այն, մեր մտքում պատկերացնում ենք կամ, ինչպես
ասում են, մտքով տեսնում ենք այդ լեռը: Այդ ժամանակ մենք ունենք
դրա մտապատկերը կամ պատկերացումը:

Ապա դարձյալ առարկան և առարկայի ըմբռնումն ու պատկերացու-
մը չպիտի շփոթել բառերի, այսինքն սոռակայի անվան հետ: Սեղան ա-

ռարկան, օրինակ, արտաքին աշխարհի մի կարասիք է, որ կարող ենք տեսնել, շոշափել և նրա ըմբռնումն ունենալ: Ապա կարող ենք սեղան առարկան հիշելով՝ ունենալ նրա պատկերացումը, որ ո՛չ տեսնել և ո՛չ շոշափել կարող ենք և ո՛չ էլ լսել: Իսկ «սեղան» բառը հինգ հնչյուններից կազմված մի կապակցություն է միայն, որ ո՛չ տեսնել կարող ենք և ո՛չ շոշափել, բայց մենք լսում և արտասանում ենք և ունենում նրա ըմբռնումը և ապա կարող ենք այդ հնչյունները հիշելով՝ ունենալ նրանց պատկերացումը, որ անկախ է սեղան առարկայի պատկերացումից: Թե առարկայի անվան և առարկայի իրեն պատկերացումները տարբեր և անկախ են, այդ շատ պարզ երևում է նրանից, որ մենք հաճախ կենդանի կերպով պատկերացնում ենք մի առարկա, մի մարդ, նույնիսկ նկարագրում ենք առարկան, պատմում ենք նրա մասին, բայց անունը չենք հիշում և ասում ենք՝ «էս իբր», կամ ասում ենք՝ «անունը լեզվիս ծայրին է, բայց միտս չի գալիս»: Կան և շատ առարկաներ, որ մենք տեսնում ենք և ունենում ենք նրանց մտապատկերները, բայց նրանց անունները չգիտենք կամ նույնիսկ լեզվի մեջ նրանց համար անուն չկա:

Պատկերացումները կարող են պարզ և բարդ լինել, օրինակ՝ մեկ գույնի պատկերացումը պարզ է, բայց մի որևէ առարկայի պատկերացումը բարդ է, կազմված լինելով մի շարք պատկերացումներից, ինչպես՝ մի ծառի պատկերացումը բարդ է, կազմված լինելով բնի, ճյուղերի, տերևների և այլ պատկերացումներից: Նույնիսկ ծառի ամենափոքր մի մասի, օրինակ՝ մի տերևի պատկերացումը նույնպես բարդ է, քանի որ մենք միաժամանակ ունենում ենք այդ մի տերևի մեծություն, ձևի, գույնի, կոթի և այլ պատկերացումները:

Երբ մի ըմբռնում ենք ունենում, կամ մեր պատկերացումներից մեկը որևէ պատճառով վերարտադրվում է, այսինքն երևան է գալիս մեր մտքի մեջ, դա իր հետ, այսպես ասած, քաշում առաջ է բերում մի ուրիշ պատկերացում: Ուրիշ խոսքով, ամեն պատկերացում վերարտադրվում է՝ կապվելով մի ուրիշ պատկերացման հետ: Պատկերացումների այս միացումը հոգեբանության մեջ կոչվում է պատկերացումների (մտապատկերների) զուգորդություն, հաճախ նաև զաղափառների զուգորդություն:

Պատկերացումների զուգորդությունը պատահաբար չի լինում, այլ կատարվում է կա՛մ նմանությամբ, կա՛մ կցորդությամբ: Նմանական զուգորդությամբ մի ըմբռնումին կամ պատկերացումին հետևում է մի ուրիշ պատկերացում, որ որևէ նմանություն ունի առաջինի հետ. օրինակ՝ մի կարմիր գնդակի տեսքը կամ պատկերացումը կարող է մեր մեջ վերարտադրել մի կարմիր խնձորի պատկերացում, որ իր գույնով ու ձևով նման է կարմիր գնդակին: Լուսնին նայելով կարող ենք հիշել մի բուրբակ մակերևույթ, մի ափսե (սկավառակ): Կցորդական զուգորդությամբ առաջին պատկերացման կամ ըմբռնումի հետ միացած վերարտադրվում է այնպիսի մի պատկերացում, որ առաջ ունեցել ենք առաջինի հետ միաժամանակ, կամ անմիջապես նրանից հետո, կամ միևնույն պարագաների

ու շրջապատի մեջ: Այսպիսի ըմբռնումները մեր մտքում պահվում են իրար հետ սերտ կապված, և երբ նրանցից մեկը կրկնվում կամ վերարտադրվում է, հտեից վերարտադրվում է նաև իր հետ կցված պատկերացումը: Օրինակ՝ մի ժանոթ տան պատկերացումը, կամ ըմբռնումի կրկնությունը մեզ հիշեցնում է այդ տան մեջ մի ժամանակ բնակվողին, վերջինիս հետ զուգորդված վերարտադրվում է մեր մտքի մեջ մի ուրախ երեկոյի պատկերացում, որ մի ժամանակ միասին ունեցել ենք այդտեղ: դա հիշեցնում է մեզ մեր ընկերներից մեկին, որ մասնակից է եղել այդ երեկոյին և այլն:

Հաճախ այս երկու տեսակի՝ նմանական և կցորդական զուգորդությունները տեղի են ունենում միմյանց հտեից փոխանցման, այսինքն պատկերացումների զուգորդությունը կատարվում է մերթ նմանությունամբ, մերթ կցորդությամբ: օրինակ՝ կարմիր խնձորը կարող է հիշեցնել մեզ կարմիր գնդակ, գնդակը հիշեցնել մի մանկական խաղ, իսկ վերջինս՝ մեր մանկական խաղընկերներից մեկին և այլն: Նույնպես մեր տեսած վառ վերջալույսը կարող է մեր մեջ վերարտադրել մեր մի ժամանակ տեսած մի հրդեհ: վերջինս կարող է հիշեցնել մի մոր ճիշ, այս ձիշը՝ այն երեխային, որ հրդեհի վտանգի մեջ էր: այս երեխայի պատկերացումը հիշեցնել մի ուրիշ երեխայի, այս երեխան էլ՝ իր հորը, սա էլ՝ իր հեղինակած գիրքը, այս գիրքն էլ՝ մեր մի ընկերին, որի հետ մի ժամանակ միասին կարդացել ենք, այս կարդալու գործողությունն էլ՝ այն քաղաքը, ուր կարդացել ենք: Եվ այսպես երկար շարքով մի պատկերացման հետ զուգորդվում է մի ուրիշը, և մենք սովորաբար շենք էլ գիտակցում, թե ինչու մեր մտքի մեջ մի պատկերացումով վերարտադրվում է մի ուրիշը:

Երբ երկու պատկերացում հաճախ կրկնվում են իրար հետ կապված, այդ ժամանակ դրանց զուգորդությունը սերտ է լինում, և հեշտությամբ է մի պատկերացման հետ միացած երևան գալիս մյուսը: Նույնպես հեշտությամբ է վերարտադրվում և այն պատկերացումը, որից մարդ սաստիկ ազդվում է: օրինակ՝ մահվան առաջ միշտ հիշում ենք մեր սիրելիների մահը: Իսկ, ընդհակառակն, կյանքի մեջ մեկ անգամ միայն պատահած մի աննշան դեպք, մի առարկա, որ մեր ուշադրությունը չի գրավել առանձնապես, թույլ կերպով է զուգորդվում ուրիշ պատկերացումների հետ և թույլ կերպով է երևան գալիս մեր հիշողության մեջ, կամ նույնիսկ երևան չի գալիս: Ինչպես օրինակ՝ մենք սովորաբար շենք հիշում աքն անձերին, որոնց պատահաբար հանդիպել ենք կարճատև ժամանակով:

Յ. Լեզվական պատկերացումների զուգորդությունները:— Լեզվի տեսակետից, ինչպես տեսանք, կարևոր նշանակություն ունեն լսելիքի զգայություններն ու ըմբռնումները խոսքի հնչյունների վերաբերյալ, ինչպես և խոսքի գործարանների մկանային շարժման զգայություններն ու ըմբռնումները, որ ունենում ենք այդ հնչյուններն արտասանելիս: հետե-

վաճար կարևորություն ունեն նաև հնչյունների ու խոսքի գործարանի մկանային շարժման պատկերացումներն ու նրանց զուգորդությունը:

Լեզու սովորելիս, երեխա ժամանակ, մենք լսում ենք մեր շրջապատողների խոսվածքը և մեր գիտակցության մեջ ունենում ենք իրար հաջորդող հնչյունների կապակցությունների պատկերացումներ, ինչպես՝ սեղան հինգ հնչյունների միմյանց հետ կցորդությամբ զուգորդված պատկերացումը: Հաճախակի կրկնության պատճառով այս հնչյունների զուգորդությունը սերտ է լինում և հեշտությամբ կարող է վերարտադրվել մեր հիշողության մեջ: Այսպիսով մենք ունենում ենք բառերի՝ իբրև հնչյունների՝ պատկերացումներ: Բայց դրա հետ միաժամանակ մենք ունենում ենք նաև առարկաների, ինչպես օրինակ՝ սեղան կարասիքի ըմբռնումըն ու պատկերացումը: Եվ երբ հաճախ սեղան հնչյունների կապակցությունը լսելիս մեզ ցույց է տրվում, և մենք տեսնում ենք այդ կարասիքը, որի համար այդ հնչյունների կապակցությունն իբրև նշանակ է ծառայում, այն ժամանակ մենք սեղան հնչյունների պատկերացումը զուգորդում ենք սեղան կարասիքի պատկերացման հետ և ամեն անգամ երբ նորից տեսնում ենք սեղան առարկան և կամ մեր գիտակցության մեջ ծնվում է դրա պատկերացումը, միաժամանակ ծնվում է զուգորդությամբ նաև սեղան հնչյունների պատկերացումը: Եվ ընդհակառակն, ամեն անգամ երբ մեր մտքի մեջ ծնվում է սեղան հնչյունների պատկերացումը և կամ ուրիշներից լսում ենք սեղան հնչյունների կապակցությունը, դրա հետ զուգորդված վերարտադրվում է նաև այդ կարասիքի պատկերացումը: Այսպիսով սեղան հնչյունները կապվելով սեղան առարկայի պատկերացման հետ՝ բովանդակությամբ կամ նշանակությամբ են ստանում, և մենք հասկանում ենք ուրիշների արտասանած այդ բառը, ինչպես և նման եղանակով նաև ուրիշ բառեր, որոնք մեր մտքի մեջ երևան են բերում համապատասխան առարկաների, գործողությունների և այլ պատկերացումներ: Բայց այսպես մենք դեռ միայն ուրիշներին հասկանում ենք, իսկ մենք ինքներս դեռ չենք խոսում և մեր մտքերն ուրիշներին հասկանալի դարձնում: Այս վերջինիս համար անհրաժեշտ են ուրիշ զուգորդություններ:

Մանկության առաջին տարիներում արդեն փորձում ենք մեծերին նմանվելով՝ արտասանել հնչյուններ ու բառեր: Երկար ժամանակ երեխայի այս փորձերն անհաջող են անցնում, մինչև որ նա կարողանում է մեծերի նման ճիշտ արտասանել, որի հավաստիացումն երեխան ունենում է իր լսելիքով: Բառերի արտասանության հետ միաժամանակ առաջ են գալիս և խոսքի գործարանների շարժումներ, որոնք անհրաժեշտ են արտասանության համար, ապա և այդ շարժումների մկանային զգայություններ ու պատկերացումներ, որոնք իրար հետ զուգորդվում են կցորդությամբ: Այս շարժումների մկանային պատկերացումները զուգորդվում են նաև համապատասխան հնչյունների լսողական պատկերացման հետ, քանի որ մենք, օրինակ՝ սեղան արտասանելիս՝ դրա համար անհրա-

ժեշտ մկանային շարժումների հետ լսում ենք մեր իսկ արտասանած սե-
ղան հնչյունների կապակցությունը: Ուրիշ խոսքով, մենք ունենում ենք
բառի հնչյունական կողմի պատկերացումը, այսինքն՝ բառի հնչյունների
թե՛ լսողական և թե՛ մկանային պատկերացումները, որոնք զուգորդված
են միմյանց հետ, և մեկի հետ կապված վերարտադրվել կարող է մյուսը:
Նոր խոսել սկսող երեխայի մեջ, հասկանալի է, ամեն մի բառի լսողա-
կան պատկերացման հետ հաճախ դեռ կապված չէ համապատասխան
մկանային պատկերացումը, ինչպես է շափահասների մեջ*: Արդ, երբ
մենք տեսնում ենք մի առարկա, օրինակ՝ սեղան կարասիքը, կամ մեք
մեջ վերարտադրվում է այդ կարասիքի պատկերացումը, դրա հետ զու-
գորդված, ինչպես տեսանք, վերարտադրվում է և սեղան հնչյունների լսո-
ղական պատկերացումը. իսկ այս վերջինի հետ, ինչպես տեսանք, զու-
գորդված է խոսքի գործարանի համապատասխան շարժումների մկա-
նային պատկերացումը, որ և վերարտադրվում է մեր մեջ: Եվ երբ այդ
ժամանակ գիտակցաբար, մտադրված կերպով, նորից կատարում ենք
մեր հիշած համապատասխան մկանային շարժումները, մենք արտա-
սանում ենք սեղան բառը, որի հետ կապված է այդ առարկայի պատկե-
րացումը: Ուրիշները լսելով մեր արտասանած այդ բառը՝ հասկանում են
մեզ, որովհետև նրանց համար էլ այդ հնչյունների հետ կապված է միև-
նույն բովանդակությունը, նույն առարկայի պատկերացումը, որ և նը-
րանց մեջ վերարտադրվում է այդ հնչյունները լսելով: Այսպես ուրեմն
մենք խոսում ենք, այսինքն՝ ուրիշներին մեր միտքը հայտնում ենք բա-
ռերով: Այս եղանակով միմյանց հետ զուգորդվում են նաև շարահյուսա-
կան կապակցությունների և ամբողջ խոսքերի, ուրեմն մի շարք բառերի
հնչյունների պատկերացումները և նրանց արտասանության համար հար-
կավոր մի շարք իրար հետ կապված մկանային պատկերացումներ, ինչ-
պես և այն մտածության բովանդակությունը, որ դրվում է նրանց մեջ:

Լեզվի այս հիմնական զուգորդությունները, որոնցով մենք սովո-
րում ենք հասկանալ ուրիշներին և խոսել, լինում են միայն կցորդու-
թյամբ, թե չէ՝ ոչ մի նմանություն չկա արտասանած հնչյունների և ար-
տասանության համար հարկավոր շարժումների մեջ, ոչ էլ առարկայի
պատկերացման և նրա անվան, այսինքն՝ այն հնչյունների մեջ, որ զու-
գորդվում են առարկայի պատկերացման հետ: Մենք լեզուն սովորում
ենք մեծերից, ընդունելով պատրաստի բառեր և բառերի կապակցության
ձևեր. ինչպես օրինակ՝ սեղան հնչյունների հետ որոշ կարասիքի պատկե-
րացում ենք կապում, որովհետև մանկությունից սովորել ենք մեր շրջա-

* Գրագետները, բացի բառերի հնչյունների լսողական և խոսքի գործարանի մկանային
շարժման պատկերացումներից, դրանց հետ զուգորդված ունեն նաև ամեն մի բառի տա-
ռերի գրության զրեղ տեսողական պատկերացումներ, այլև մկանային պատկերացում-
ներ ձեռքի շարժումների, որ անհրաժեշտ են գրելիս: Ի միջի այլոց նաև այս է պատճառը,
որ գրագետներն առհասարակ դժվարությամբ են տանում ուղղագրության մեջ մտցրած
փոփոխությունը:

պատողներից՝ այդ հնչյունների հետ այդ նշանակութունը զուգորդել մինչդեռ, օինակ, ուսը նույն պատկերացումը զուգորդում է «ստոր» հնչյունների հետ, գերմանացիներն՝ «թիշ» և այլն, որոնք հայի համար ան- նշանակ հնչյուններ են։ Լեզվի մեջ կան, իհարկե, որոշ թվով բառեր, որոնց հնչյունները նման են իրենց նշանակած բնական հնչյուններին, դրանք բնաձայնություններ են, ինչպես՝ խշշալ, գոռալ և այլն։ Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ կան բառեր էլ, որոնք ըստ երևույթին միայն բնա- ձայնություն են, որովհետև բոլորովին ուրիշ ծագում ունին և սկզբնա- պես կապ չեն ունեցել բնաձայնության հետ։ Թե ինչպես այս կամ այն հնչյունների կապակցության հետ զուգորդված է այս ու այն առարկայի կամ գործողության մտապատկերը, դա լեզվի ծագման մոտ խնդիրն է վերաբերում։

10. Ընդհանուր պատկերացում։ Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակությունները։— Բնության մեջ գոյություն ունին միայն անհատ առարկաներ, առանձին գործողություններ ու հատկություններ, որոնք և մեր դիտողության են ենթարկվում. ուստի լեզու սովորելիս սկզբում բառի հնչյունների հետ զուգորդվում են անհատ առարկաների և առանձին գոր- ծողությունների պատկերացումները։ Ուրիշ խոսքով՝ բառերն ունին ըս- կըզբում անհատական կամ հատուկ նշանակություն։ Բնության մեջ գո- յություն ունեցող հատ-հատ առարկաները, առանձին հատկություններն և այլն թվով այնքան շատ են, որ անհնարին է նրանց ամեն մեկին ջոկ- ջոկ անուններ տալ. ուստի և մեր խոսքը պիտի լինի շատ աղքատ, սահ- մանափակ թվով անհատ առարկաների և անհատ գործողությունների կամ հատկանիշների մասին, եթե խոսքն այդ գրության մեջ մնացած լի- ներ։ Բայց մենք կարողանում ենք համեմատաբար սակավաթիվ բառե- րով գրեթե ամեն բանի մասին խոսել, որովհետև ամեն բառ նշանակում է ոչ միայն բնության մեջ եղած մի հատ եզակի առարկա, եզակի գոր- ծողություն և այլն, այլև միանման առարկաների կամ գործողությունների մի ամբողջ տեսակ։ Օրինակ՝ երբ ասում ենք ծառ, այդ բառով հասկա- նում ենք ոչ թե այսինչ կամ այնինչ անհատ ծառը, այլ նույնանման ա- ռարկաների մի ամբողջ մեծ խումբ, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ կարող է կոչվել ծառ։ Այսպես, ուրեմն, միևնույն բառով անվանում ենք ոչ միայն բնության մեջ անհատ, թանձրացական (կոնկրետ) մեկ առարկա, այլև նույն առարկաների ընդհանուր պատկերացումը կամ ընդհանուր գաղա- փարը։ Առաջին դեպքում բառն ունի հատուկ, թանձրացական նշանա- կություն, իսկ երկրորդ դեպքում՝ ընդհանուր, վերացական։

Առարկայի ընդհանուր պատկերացումն ունենում ենք այն ժամա- նակ, երբ բազմաթիվ միատեսակ ըմբռնումները նույնացնում ենք մի- մյանց հետ՝ նրանց աննման մասերը դուրս ձգելով, իսկ նմաններն ընդ- հանրացնելով, կամ մեր ուշադրությունը կենտրոնացնելով բազմաթիվ առարկաների այն հատկանիշների վրա, որոնք անհատական չեն, այլ

ընդհանուր են: Հասկանալի է, որ ընդհանուր պատկերացումը հետևանք է հոգեկան բարդ գործունեության. մենք պետք է առաջուց մի շարք միանման ըմբռնումներ ունենանք, մինչև որ կարողանանք վարժվել ամեն մի նոր ըմբռնումի մեջ գտնել, ինչ որ ընդհանուր է առաջվա բոլոր նույնանման ըմբռնումներին, օրինակ՝ այսինչ անհատ ծառի մեջ տեսնել, ինչ որ ընդհանուր է մեր առաջուց տեսած բոլոր ծառերի մեջ: Այսպիսով, ուրեմն, ամբողջ աշխարհի բոլոր առարկաները, հատկանիշները և այլն ամեն մարդու համար որ խոստում է՝ որոշ չափով արդեն վերլուծված են լինում և վերածված միատեսակ մեծ կամ փոքր խմբերի, որ և անդրադառնում են բառերի մեջ: Բառերն ուրեմն նշանակություն են ստանում, երբ նրանց արտաքին հնչյունական կոդը կապվում է ոչ միայն անհատ, մեկ թանձրացական առարկայի պատկերացման հետ, այլև համազգի առարկաների ընդհանուր պատկերացման հետ, կամ որ միևնույն է՝ բառերն ունենում են թե՛ հատուկ, թանձրացական նշանակություն և թե՛ ընդհանուր, վերացական:

Բառերի այս ընդհանուր, վերացական բնավորությունն ահա՛ մեզ հնարավորություն է տալիս համեմատաբար սակավաթիվ բառերով խոսել գրեթե ամեն բանի մասին: Բայց բառերի նշանակության այս բնավորությունն էլ դեռ բավական չէ. մենք չէինք կարող խոսել, այսինքն՝ մեր մտածությունը հայտնել բառերով, եթե չլիներ հոգեկան գործունեության մի ավելի բարձր աստիճանը— հոգեբանական դատողությունը:

11. Հոգեբանական դատողություն և խոսք:— Մեր մտածությունը հիմնված է պատկերացումների զուգորդության վրա: Մենք մտածում ենք, երբ իրար հետ զուգորդվող պատկերացումների շարքից անջատելով երկու պատկերացում՝ միացնում ենք միմյանց հետ, միաժամանակ և գիտակցում ենք նրանց մեջ եղած հարաբերությունը: Պատկերացումների այսպիսի միացումը հոգեբանության մեջ կոչվում է հոգեբանական դատողություն: Այն պատկերացումը, որ առաջ է ծնվում մեր մեջ և որից սկսվում է դատողության գործողությունը, կոչվում է հոգեբանական (դատողության) ենթակա. իսկ այն պատկերացումը, որ գիտակցում ենք, թե միանում է ենթակայի հետ, կամ, ինչպես ասում են, ստորոգվում է ենթակայի վրա, կոչվում է հոգեբանական ստորոգյալ: Ստորոգյալի միացումը ենթակայի հետ, կամ ստորոգումը լինում է, երբ մենք գիտակցում ենք այդ երկուսի մեջ եղած հարաբերությունը: Այս հարաբերության գիտակցությամբ է միայն առաջ գալիս մտածությունը, և սովորական զուգորդության երկու անդամները դառնում են դատողության անդամներ— ենթակա ու ստորոգյալ, և մտածությունը տարբերվում է սովորական զուգորդությունից: Առանց այդ հարաբերության գիտակցության՝ ոչ թե հոգեբանական ստորոգյալ և ենթակա կլինեն, այլ միայն իրար հետ սովորական եղանակով զուգորդված երկու պատկերացում: Այսպես ուրեմն՝ մտածության ամենակարևոր տարրն է հոգեբանական ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերության գիտակցությունը:

Առարկաների պատկերացումների հետ զուգորդված են բառերի պատկերացումները. մենք կարող ենք հոգեբանական դատողության անդամներից մեկը կամ երկու անդամն էլ արտահայտել բառերով, լինին բառերը բարձր արտասանված, թե միայն մտքի մեջ ասված: Այդ ժամանակ բառերը կամ թե բառերի պատկերացումները փոխանակում են մտքի առարկաների պատկերացումներին, մենք մտածում ենք բառերով կամ մեր մտածությունն արտահայտում ենք բառերով, կամ խոսք ենք կազմում գիտակցելով, որ դատողության անդամների իրար հետ ունեցած հարաբերությունը ոչ թե նրանց փոխարինող բառերինն է, այլ մեր մտքի այն առարկաներին, որոնց փոխարինում են բառերը: Օրինակ՝ երբ դիտում ենք առավոտյան արեգակի ծագման հետ կապված փոփոխությունը բնության մեջ և ասում ենք «լուսացավ», մենք այդ բառով արտահայտում ենք դատողության անդամներից մեկը, հոգեբանական ստորոգյալը, իսկ հոգեբանական ենթական մնում է առանց արտահայտվելու. դա բնության մեջ տեղի ունեցած փոփոխության ըմբռնումն ու պատկերացումն է, որ մեր մտքի մեջ առաջ է երևան եկել և որից սկսվում է դատողությունը: Երբ հեռվից տեսնում ենք, որ մեկը գալիս է, բայց չենք որոշում, թե ով է եկողը. ապա՝ երբ ջոկում ենք և ասում՝ «Տիգրանն է», այս դեպքում դարձյալ արտահայտում ենք դատողության մեկ անդամը միայն, դարձյալ հոգեբանական ստորոգյալը, իսկ հոգեբանական ենթական մնում է առանց արտահայտվելու. դա գալու գործողությունը կատարող անձի պատկերացումն է, որից սկսվում է դատողությունը, ինչպես եթե ասելու լինենք՝ «եկողը Տիգրանն է»:— Աղմուկ ենք լսում դրսից և ուզում ենք իմանալ, թե ինչ է կատարվում դրսում, և իմանալով այդ՝ ասում ենք՝ «Երեխաները խաղում են»,— այս խոսքն ամբողջ հոգեբանական ստորոգյալ է, իսկ հոգեբանական ենթական, որից սկսվում է դատողության գործողությունը, մնում է առանց արտահայտվելու. դա մեր առաջուց լսած աղմուկի պատկերացումն է: Նայում ենք լուսնին. մի քիչ հետո նա մտնում է ամպերի ետև, և մեր գիտակցության մեջ ծնվում է՝ «լուսինն ամպերով ծածկվեց» դատողությունը բառերով, որ և կարող ենք բարձր արտասանել: Այս դատողության երկու անդամներն էլ արտահայտված են բառերով. հոգեբանական ենթական է «լուսինը», որի պատկերացումն առաջ կար մեր մտքի մեջ, իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «ամպերով ծածկվեց», որ մենք գիտակցելով միացնում ենք լուսնին: Առնենք մի օրինակ էլ. խում ենք ներս մտնելու ոտնաձայն և իմանում ենք, որ մեկը գալիս է, և երբ իմանում ենք, թե եկողն ով է, այն ժամանակ մեր մեջ արդեն առաջ ծագած «գալու» պատկերացման հետ գիտակցելով միացնում ենք եկող անձի այս նոր պատկերացումը, և մեր մեջ ծնվում է դատողություն, և երբ ասում ենք՝ «Տիգրանը եկավ», այդ դատողությունն արտահայտում ենք բառերով, կամ խոսք ենք կազմում: Այստեղ դատողության հոգեբանական ենթական է «եկավ», որի պատկերացումն առաջ է ծնվել մեր մեջ, որից և սկսվում է դատողության

գործողութիւնը. իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «Տիգրանը», որի պատկերացումն հետո է ծնվել մեր մեջ և որ դիտակցելով միացնում ենք «գալու» պատկերացման հետ:

Այսպէս ուրեմն, երկու պատկերացման այսպիսի գիտակցական միացումով միայն մենք մտածում ենք, և երբ հոգեբանական դատողութեան անդամներից մեկը կամ երկուսն էլ արտահայտվում են բառերով, այն ժամանակ մենք խոսում ենք: Խռաբլ կամ նախադասութիւնն, ուրեմն, հոգեբանական դատողութեան (մտածութեան) արտահայտութիւնն է բառերով:

12. Բառերի զուգորդութիւններ:— Ինչպէս վերևում տեսանք, մենք լեզուն սովորում ենք՝ ուրիշներից լսելով բառեր և բառերի ամբողջ կապակցութիւններն ու խոսքեր և ապա հիշողութեամբ վերարտադրելով մեր առաջուց մի անգամ լսածը: Սակայն անհնարին է, որ մարդ կարողանա այն բոլոր բառերը և նրանց բոլոր կապակցութիւններն ու խոսքերը, որ գործածում է՝ լսել ուրիշներից և հիշողութեամբ միայն վերարտադրելով խոսել: Նույնիսկ 3—4 տարեկան հրեխան խոսելիս գործադրում է շատ ու շատ ավելի բառեր ու խոսքեր, քան թե նա լսել է կամ կարող էր լսել ուրիշներից: Մենք խոսելիս ոչ միայն վերարտադրում ենք, այլև արտագրում ենք, այսինքն՝ մենք ինքներս ստեղծում ենք բառեր ու բառերի կապակցութիւններ և ամբողջ խոսքեր, որ առաջ երբեք չենք լսել ուրիշներից: Իսկ որ մենք կարողանում ենք այդ անել, պատճառն այն է, որ ինչպէս մեր պատկերացումներն արտաքին աշխարհի մասին, նույնպէս և մեր լսած բառերն ու խոսքերը մեր մտքի մեջ առանձնացած չեն մնում, այլ զուգորդվում են միշտ իրար հետ և կազմում մեծ կամ փոքր խմբեր, որոնց նմանութեամբ և խոսելիս ստեղծում ենք նոր բառեր ու խոսքեր:

Բառերի զուգորդութիւնները հիմնվում են կամ լոկ հնչյունների, կամ լոկ նշանակութեան, կամ թե միաժամանակ թե՛ հնչյունների և թե՛ նշանակութեան մասնակի նույնութեան կամ նմանութեան վրա: Լոկ հնչյունների նմանութեան վրա հիմնված զուգորդութիւններով կազմվում են հնչյունների հանգիստութիւն և հանգ ասածը (կերթան-գութան-թան), որ գործադրվում է բանաստեղծութեան մեջ իբրև դաշնակալոր զարդարանք. դա կարևորութիւն չունի խոսելու գործունեութեան համար: Կարևոր են բառերի մյուս երկու տեսակի զուգորդութիւնները, որոնցով միանում և խմբեր են կազմում բառերը և բառերի կապակցութիւններն իրենց նշանակութեան և հնչյունների նմանութեամբ կամ նույնութեամբ:

13. Նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բառերի երեք մեծ խմբեր—գոյական, ածական և բայ:— Մեր բոլոր պատկերացումներն արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևոյթների և մեր իսկ հոգեկան վիճակների մասին՝ իրար հետ զուգորդվելով կազմում են ամենից առաջ երկու մեծ խմբեր, առանց որոնց չենք կարող մտածել: Այդ

պատկերացումների մի մասը ներկայանում են մեզ իբրև ինքնակա, անկախ գոյություն ունեցող առարկաներ, մյուս մասը՝ իբրև ոչ-ինքնակա հատկանքներ— հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, որ մենք դիտում ենք առարկայի վրա, որոնք և անբաժան են կամ առարկայից և կամ նույնիսկ առարկայի հատկանիշից: Օրինակ՝ «սպիտակ ձյունը սաստիկ փայլում է» խոսքի մեջ «ձյունը» պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա, ինքնուրույն գոյություն ունեցող մի բան— առարկա, իսկ «սպիտակ», «փայլում է» բառերի բովանդակությունը՝ իբրև ձյունի հատկանիշները, որ ձյունից անկախ չեն, այլ գտնվում են ձյունի մեջ և նրանից անբաժան են. նույնպես և «սաստիկ» բառը նշանակում է մի հատկանիշ, որ անբաժան է ձյունի «փայլում է» հատկանիշից և որ նույնպես իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող չի մտածվում, ինչպես և «փայլում է», «սպիտակ» հատկանիշները:

Ամեն ինչ, որ ինքնակա առարկաների կատեգորիայի մեջ ենք դնում, հարկավ, բնության մեջ անպատճառ իրոք գոյություն չունին իբրև թանձրացական, ֆիզիկական, իրական առարկաներ, այլ հաճախ մենք ենք միայն մտածում այդպես իբրև ինքնակա՝ գոյություն ունեցող բաներ, ինչպես են՝ ուժ, քաջություն, փառք: Դա առաջանում է մեր մտածության պահանջից. մենք այլ կիրպ չենք կարող մտածել, քան ամեն ինչ դնել կամ ինքնակա առարկաների կամ ոչ-ինքնակա հատկանիշների խմբերի մեջ: Այսպես օրինակ՝ բնության երևույթները մտածում ենք կամ իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող առարկաներ, կամ իբրև ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, ինչպես օրինակ՝ ամպրոպի ժամանակ օդի մեջ երևացող լուսնոյն գիծը պատկերացնում ենք կամ իբրև առարկա՝ «կայծակ», կամ իբրև առարկայի հատկանիշ գործողություն՝ «փայլատակում է»: Այդ ժամանակ լաված գոռոցն էլ պատկերացնում ենք դարձյալ կամ իբրև առարկա՝ «որոտ», կամ իբրև առարկայի հատկանիշ գործողություն՝ «որոտում է»:

Առարկան և իր հատկանիշը մեր դիտողության համար կազմում են մի անբաժան միություն, որովհետև հատկանիշն առարկայի մեջ գտնվում է իբրև նրա բաղադրիչ մասը: Բայց և այնպես մենք մեր մտածողությամբ հաճախ հատկանիշն անջատում, վերացնում ենք առարկայից և պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող բան: Օրինակ՝ «սպիտակ» և «սպիտակություն» երկու բառն էլ ցույց են տալիս առարկայի նույն հատկությունը, նույն գույնը. այս երկու բառի նյութական նշանակությունն, ուրեմն, նույն է: Բայց մինչ «սպիտակ» բառի նշանակությունը պատկերացնում ենք իբրև ոչ-ինքնակա հատկանիշ, որ պատկանում է մի առարկայի և նրանից անկախ գոյություն չունի, ինչպես՝ սպիտակ ձյուն, սպիտակ թուղթ,— «սպիտակություն» բառով, ընդհակառակն, մենք նույն հատկանիշը պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյություն ունեցող մի առարկա: Այսպես օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «ինձ դուր է գալիս ձյան սպիտակությունը միայն», այդ ժամանակ մենք մտքով «սպի-

տակ» հատկութիւնը ձյունից բաժանում, վերացնում ենք և պատկերացնում իբրև մի ինքնակա բան և ձյունից միայն այդ հատկութիւնն ենք առնում իբրև դյուրեկան. մինչդեռ, ընդհակառակն, երբ ասում ենք՝ «ի՞նձ դյուր է գալիս սպիտակ ձյունը», այդ հատկութիւնը ձյունից անբաժան ենք մտածում, և դյուրեկան է ոչ թե «սպիտակ» հատկութիւնը, այլ ձյունը, որի մեջ կա սպիտակութիւնը: Նույնպէս, երբ ասում ենք՝ «բարձր պատ», «պատը բարձր է», «բարձր» հատկութիւնը մտածում ենք իբրև «պատ» առարկայից անբաժան. բայց երբ ասում ենք՝ «պատի բարձրութիւնը հինգ կանգուն է», նույն հատկութիւնն այս դեպքում մտածում ենք իբրև պատից անկախ մի ինքնակա առարկա: Դարձյալ՝ երբ ասում ենք՝ «ձին վազում է», «վազող ձի», վազելու հատկանիշը, գործողութիւնը պատկերացնում ենք ձիուց անբաժան, բայց երբ ասում ենք՝ «ձիու վազելը (վազքը) երկար շտեկաց», այժմ նույն գործողութիւնն անջատում, վերացնում ենք ձիուց և պատկերացնում ենք իբրև ինքնակա գոյութիւն ունեցող առարկա: Այսպիսի առարկաներն, անշուշտ, ինքնակա գոյութիւն ունեն միայն մեր մտածութեամբ. դրանք վերացական առարկաներ են և դրանց անուններն էլ կոչվում են վերացական անուն:

Բոլոր առարկաները խոսողի գիտակցութեան մեջ բաժանվում են երեք խմբի կամ դեմքի,— ինքը խոսող անձը— առաջին դեմք, իր խոսակիցը, որին նա դղղում է խոսքը— երկրորդ դեմք, և մի ուրիշ երրորդ առարկա կամ մյուս բոլոր առարկաները— երրորդ դեմք: Այսպէս կարող է իր խոսքն ուղղել ոչ թե միայն մեկ երկրորդ անձի, այլ նրա հետ և ուրիշներին, և խոսել ոչ միայն իր կողմից, այլ իր հետ նաև ուրիշների, որով առաջանում է առարկաների բաժանումը երեք խմբի կամ երեք դեմքի, և ամեն մի դեմքն էլ առնվում է եզակի և հոգնակի թվով: Համապատասխան ձևով հատկանիշների պատկերացումներն էլ խոսողը մտածում է որոշ ժամանակի մեջ միացած այդ երեք թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի դեմքերից մեկի հետ: Օրինակ՝ «կարմրութիւն», «կարմիր», «կարմրեցի», այս երեք բառն ևս արտահայտում են նույն հատկանիշը, նույն գույնը, բայց մինչ առաջին բառով այդ հատկանիշը պատկերացվում է իբրև ինքնակա գոյութիւն ունեցող (վերացական) առարկա, «կարմիր» բառով նույն գույնն առնվում է իբրև առարկայից անբաժան ոչ-ինքնակա հատկանիշ, ինչպէս՝ «կարմիր խնձոր». իսկ «կարմրեցի» բառով նույնպէս նույն հատկութիւնն առնվում է դարձյալ իբրև առարկայի ոչ-ինքնակա հատկանիշ, միայն խոսողն այդ հատկանիշը որոշ ժամանակում (անցյալում) գիտակցելով վերագրում է իրեն՝ առաջին դեմքին: Այսպէս և «կարմրեցի» բառով նույն հատկանիշը նա վերագրում է երկրորդ դեմքին, իսկ «կարմրեց» բառով՝ երրորդ դեմքին, «կարմրեցինք» բառով՝ հոգնակի առաջին դեմքին և այլն:

Այսպիսով, մեր բոլոր պատկերացումները, որ կազմում են մեր մտածութեան նյութը, ինչպէս և նրանց համապատասխան բոլոր բառերն իրենց նշանակութեամբ բաժանվում են երեք խմբի.

1) Գոյականներ, որոնք նշանակում են ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ:

2) Ածականներ, որոնք նշանակում են ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, որ մտածվում են իբրև առարկաներից անբաժան, նրանց մեջ գտնված մի հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, կամ իբրև առարկայի հատկանիշի հատկանիշ, ինչպես՝ բարի (մարդ), ծաղկած (ծառ), սաստիկ պինդ (քամի). այդ պատճառով և այդ բառերը խոսքի մեջ իբրև վերադիր դրվում են գոյականի կամ ուրիշ հատկանիշ ցույց տվող բառի վրա և կոչվում են «ածական», այսինքն՝ «վերադրական» («ածել» բառից, որ հին լեզվի մեջ նշանակում է նաև «վրան առնել», «վրան դնել»):

3) Բայեր, որոնք նույնպես նշանակում են ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, բայց այնպիսի հատկանիշներ, որ խոսողը մի որոշ ժամանակում վերագրում է կա՛մ իրեն առաջին դեմքին, կա՛մ երկրորդ դեմքին, կա՛մ երրորդ դեմքին,— լինեն այդ դեմքերը եզակի թե հոգնակի,— միաժամանակ և գիտակցում է այդ վերագրումը. ուրեմն նա բայերով դատում, մտածում է և իր դատողությունն արտահայտելով՝ կազմում է խոսքը «Բայ» բառը հենց նշանակում է «խոսք», այսպես կոչվել են այդ խմբի բառերը, որովհետև դրանցով ենք միայն արտահայտում մեր մտածությունը: Բայերը, ուրեմն, լուրջ ոչ-ինքնակա հատկանիշ չեն ցույց տալիս, ինչպես ածականները, այլ նշանակում են նաև մի դեմքի, ուրեմն մի առարկայի պատկերացում, որ առաջուց ծանոթ է խոսողին, որին և իբրև հոգեբանական ենթակայի միացվում է հոգեբանական ստորոգյալը, որ է բայի ցույց տված հատկանիշը (բայիմաստը). ուրիշ խոսքով՝ բայերը միաժամանակ ցույց են տալիս նաև ստորոգում, այն է՝ խոսողը գիտակցում է հոգեբանական ենթակայի (բայի դեմքի) և հոգեբանական ստորոգյալի (բայիմաստի) հարաբերությունը:

Մեր մտածության նյութ կազմող բոլոր պատկերացումների և նրանց արտահայտիչ բառերի այս երեք խմբերը բռնում են լեզվի մեջ ամենակարևոր տեղը. մենք ամենավաղ հասակից վարժվում ենք մեր պատկերացումները դնել այդ երեք խմբերից մեկի մեջ, և այդ հնարավորություն է տալիս մեզ, ինչպես կտեսնենք, խոսել սովորելու և խոսելու:

14. Գոյականների Այդական և ձևական խմբերը:— Գոյականներն իրենց նյութական ու ձևական նշանակությամբ, ինչպես և հնչյունների մասնակի նույնությամբ կամ նմանությամբ միմյաց հետ զուգորդվելով՝ կազմում են բազմազան մեծ ու փոքր խմբեր: Օրինակ՝ առնենք հետևյալ բառախումբը.

քար	քարեր
պատ	պատեր
ի՛նչ	ի՛նչ տներ
ծառ	ծառեր

Այս բառերը մեր մտքի մեջ իրար հետ զուգորդվելով՝ կազմում են մի խումբ նրանով, որ բոլորը նշանակում են առարկա, բայց առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը կազմում են մի առանձին խումբ և ավելի սերտ են միանում միմյանց հետ, ինչպես և երկրորդ ուղղաձիգ շարքի բառերը միմյանց հետ. դրանց առանձնապես զուգորդման հիմք կազմում է եղակի և հոգնակի թվի ձևական նշանակությունը, երկրորդ շարքի մեջ նաև հոգնակիության նշանակությունը ցույց տվող «եր» հնչյունների նույնությունը:

Առնենք հետևյալ բառախումբը.

քաղաքներ	քարեր	գլուղացիք
իողոցներ	պատեր	որդիք
պարտեզներ	իշատեր	քաղաքացիք
աշակերտներ	ծառեր	գավառացիք

Այս բառերը ևս կազմում են մի խումբ ոչ միայն իբրև գոյականներ, այլև նրանով, որ բոլորի հետ էլ միացած է նաև հոգնակի թվի ձևական նշանակությունը: Բայց ուղղաձիգ շարքերը կազմում են մի-մի առանձին խումբ. որովհետև դրանց առաջինի մեջ կա հոգնակիություն նշանակող ձևական մասի համար «ներ» հնչյունների նույնությունը, երկրորդի մեջ՝ «եր», իսկ երրորդի մեջ՝ նույն ձևական նշանակության համար՝ «ք» հնչյունի նույնությունը: Այսպես ուրեմն, բոլոր գոյականների եղակի ձևերը զուգորդվելով՝ կազմում են մի ձևական խումբ, ինչպես և հոգնակի ձևերը՝ մի ուրիշ ձևական խումբ. բայց և հոգնակի ձևերն էլ իրենց կողմից, հոգնակիության ձևական նշանակությունը ցույց տվող հնչյունների նույնությամբ բաժանվում են երկու և ավելի թվով փոքր խմբերի:

Առնենք հետևյալ բառախումբը.

քար	քարեր
քարի	քարերի
քարից	քարերից
քարով	քարերով
քարում	քարերում

Այս բառերը մեր մտքի մեջ փոխադարձաբար ձգում են իրար և կազմում են միմյանց հետ զուգորդած մի առանձին նյութական խումբ բոլոր գոյականների մեջ. որովհետև դրանք նախ՝ նշանակությամբ նույն են, ամեն մեկի համար էլ հասկանում հենք նույն նյութը. ապա՝ բացի նշանակության նույնությունից՝ ունեն նաև հնչյունների մասնակի նույնություն, այն է՝ ամենի մեջ էլ կա «քար» բունը: Բայց այդ մեկ խումբը բաժանվում է երկու երկրորդական փոքր ձևական խմբերի, այն է՝ թվի նկատմամբ մի խումբ կազմում են առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը, մի ուրիշ խումբ՝ երկրորդ ուղղաձիգ շարքի բառերը: Այս երկու խմբերի

յուրաքանչյուր բառն ավելի սերտ է զուգորդված իր խմբի բառերի հետ, քան մյուսների հետ, որովհետև այդ զուգորդությունը հիմնված է ոչ միայն նյութական նշանակության, այլև ձևական նշանակության — եզակիության և հոգնակիության վրա, բացի այդ, երկրորդ ուղղաձիգ խմբի մեջ ձևական նշանակությունը կապված է նաև «եք» հնչյունական նույնության հետ: Կնշանակե՛լ այդ երկրորդ խմբի բառերը միմյանց հետ զուգորդվում են թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակություններով, և այդ նշանակություններից յուրաքանչյուրի համար նաև առանձին հընչյունական նույնությամբ:

Դարձյալ նույն նյութական խումբը բաժանվում է հինգ ուրիշ երկրորդական ձևական խմբերի, այն է՝ հոլովական ձևերի նկատմամբ մի-մի փոքր խմբեր են կազմում հորիզոնական շարքերը՝ քար, քարեր, քարի, քարերի, քարից, քարերից և այլն, Այստեղ էլ զուգորդությունը հիմնվում է թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակությունների վրա, բացի այդ՝ կա նաև ձևական նշանակությունը ցույց տվող ի, ից, ով, ում հնչյունական մասերի նույնությունը: Առաջին խումբը միայն՝ «քար», «քարեր»՝ շունի ձևական նշանակություն ցույց տվող հնչյունական մասի նույնություն, բայց և այնպես այս երկուսը մեր գիտակցության մեջ զուգորդվում են իրենց ձևական նշանակությամբ, որ երևան է գալիս խոսքի կապակցության մեջ, ինչպես՝ քար բերել, քարեր բերել: Բացի այդ՝ ձևական մաս չլինելը հենց, մյուս խմբերի մեջ եղած ի, ից, ով, ում ձևական մասերի հարաբերությամբ, ծառայում է այդ երկուսը մեր գիտակցության մեջ անշատելու մյուսներից իբրև մի առանձին խումբ: Այսպիսի դեպքերում բառի բուն ինքը, առանց որևէ վերջավորության, ցույց է տալիս նյութական նշանակության հետ նաև ձևական նշանակություն և առնվում է իբրև մի բառաձև, որ կոչում են սովորաբար բացասական բառաձև: Այսպես և հոգնակի խմբի՝ ֆաբեր, ֆաբերի, ֆաբերից, ֆաբերով, ֆաբերում բառաձևերի դիմաց, որոնք ունեն «եք» ձևական մասը, եզակի խմբի՝ ֆաբ, ֆաբի, ֆաբից, ֆաբով, ֆաբում բառաձևերի եզակիության ձևական նշանակությունը որոշվում է որևէ ձևական մասի չլինելով:

Այս երկու՝ եզակի և հոգնակի ձևական խմբերը շոկ-շոկ չեն ընթանում, այլ փոխադարձաբար տրամախաչում են իրար, այսինքն, օրինակ՝ ֆաբից ձևը մի կողմից մտնում է եզակի շարքի մեջ՝ զուգորդվելով այդ շարքի մյուս ֆաբ, ֆաբի, ֆաբով, ֆաբում ձևերի հետ, մյուս կողմից՝ զուգորդվում է հոգնակի ֆաբերից ձևի հետ: Այսպես իրար հետ տրամախաչվող ձևական խմբեր են կազմում բոլոր գոյականների հոլովները, ինչպես՝

քար	հաց	փայտ
քարի	հացի	փայտի
քարից	հացից	փայտից
քարով	հացով	փայտով
քարում	հացում	փայտում

քարեր	հացեր	փայտեր
քարերի	հացերի	փայտերի
քարերից	հացերից	փայտերից
քարերով	հացերով	փայտերով
քարերում	հացերում	փայտերում

Այս բառերի ուղղաձիգ շարքերը կազմում են մի-մի առանձին նյութական խմբեր, իսկ հորիզոնական շարքերը՝ մի-մի ձևական խմբեր, որոնք զուգորդվում են թե՛ ձևական նշանակությամբ և թե՛ հնչյունների մասնակի նույնությունով, բացի առաջին հորիզոնական շարքի բառերից, որոնք միայն ձևական նշանակությամբ են զուգորդվում։ Մյուս կողմից՝ բոլոր ուղղական ձևերը, եզակի ու հոգնակի, բոլոր սեռական-տրական ձևերը և այլն, մի-մի առանձին խմբեր են կազմում, այսպես՝

քար	հաց	փայտ	քարեր	հացեր	փայտեր
քարի	հացի	փայտի	քարերի	հացերի	փայտերի
քարից	հացից	փայտից	քարերից	հացերից	փայտերից
քարով	հացով	փայտով	քարերով	հացերով	փայտերով

Միաժամանակ և այս շարքերից առաջին երեք ուղղաձիգ շարքերը կազմում են ըստ թվի մի առանձին խումբ, իսկ երկրորդ երեքը՝ մի ուրիշ առանձին խումբ, որով և մեր գիտակցության մեջ մի խումբ կազմում են բոլոր գոյականների եզակի ձևերը, մի ուրիշ խումբ՝ բոլոր հոգնակի ձևերը, ապա՝ մի խումբ կազմում են բոլոր գոյականների ուղղական ձևերը, մի ուրիշ խումբ՝ սեռական-տրական ձևերը, մի երրորդ խումբ՝ գործիական ձևերը և այլն։

Առնենք մի ուրիշ շարք ևս.

քար	փայտ	այգի	գինի
քարի	փայտի	այգու	գինու
քարից	փայտից	այգուց	գինուց

Այստեղ ևս հորիզոնական շարքերը կազմում են մի-մի ձևական խմբեր, բայց յուրաքանչյուր հորիզոնական շարքի մեջ մտնող առաջին երկու բառը կազմում են մի խումբ, իսկ երկրորդ երկու բառը՝ մի ուրիշ խումբ. որովհետև առաջին երկուսը, օրինակ՝ ֆառի, փայտի, զուգորդվում են ոչ միայն ձևական նշանակության նույնությամբ, այլև այդ ձևական նշանակությունն արտահայտող ձև հնչյունի նույնությամբ, մինչդեռ մյուս երկուսը՝ այգու, գինու, ունեն ձևական նշանակությունն արտահայտող երկու հնչյունի նույնություն։ Այսպես և մյուսները։ Եվ վերջապես առանձին խմբեր են կազմում նաև ձայնափոխություն կամ ձայնավորների կորուստով կազմված ձևերը, ինչպես՝ ջուր, ջրի, ջրով. կերակուր, կերակրի, կերակրից, կերակրով։ Այսպես և բազմաթիվ ուրիշ խմբեր, որոնք մեր գիտակցության մեջ զուգորդվում են իրար հետ կա՛մ նյութական, կա՛մ ձևական նշանակությամբ, կա՛մ հնչյունների նույնու-

թյամբ: Ամեն մի գոյական, որ մենք լսում, սովորում ենք ուրիշներից, բավական է միայն, որ մենք գիտակցում ենք, թե դա գոյական է, այսինքն՝ առարկա է ցույց տալիս, — մեր մտքի մեջ առանձնացած չի մնում, այլ մտնում է այդ խմբերից մեկի մեջ:

15. Բայերի նյութական և ձևական խմբեր: — Նույնպիսի նյութական և ձևական խմբեր, միայն ավելի բաղմազան և հաճախ տրամախաչվող կերպով, առաջ են գալիս նաև բայերի ձևերի մեջ, ինչպես օրինակ՝ գնամ, գնաս, գնա, գնանք, գնաք, գնան. գնայի, գնայիր, գնար և այլն կազմում են մի նյութական խումբ՝ գնալու գործողության նյութական նշանակությամբ և հնչյունների մասնակի նույնությամբ: Այստեղ էլ կազմվում են երկրորդական տրամախաչվող խմբեր՝ դեմքի, թվի, ժամանակի և եղանակի ձևական նշանակություններով, ինչպես և ձևական նշանակություններն արտահայտող հնչյունների նույնությամբ. օրինակ՝

գնամ	գնանք
գնաս	գնաք
գնա	գնան

Այստեղ առաջին ուղղաձիգ շարքի բառերը, եզակի ձևերը, մի խումբ են, իսկ երկրորդ ուղղաձիգ հոգնակի ձևերը՝ մի ուրիշ խումբ: Դարձյալ առաջին դեմքերը, եղակի և հոգնակի՝ գնամ, գնանք՝ մի խումբ, երկրորդ դեմքերը՝ մի ուրիշ խումբ և այլն: Նույնպես ներկա ժամանակները մի խումբ են կազմում, անցյալները՝ մի ուրիշ խումբ և այլն: Բայց և տարբեր ժամանակները թվով, դեմքով ու եղանակով տրամախաչվում են, ինչպես՝

գնամ	գնալի	գնացի
գնաս	գնալիր	գնացիր
գնա	գնար	գնաց
գնանք	գնալինք	գնացինք
գնաք	գնալիք	գնացիք
գնան	գնալին	գնացին

Այստեղ մի ընդհանուր նյութական խմբի մեջ ամեն մի ուղղաձիգ շարքը մի խումբ է կազմում. բայց և ամեն մի հորիզոնական շարքը դեմքի ու թվի սկզբունքով մի ուրիշ խումբ է կազմում և այլն: Նույնպես իրար հետ զուգորդվում են իրենց դեմքով, ժամանակով ու եղանակով բոլոր բայերը, ինչպես՝

գնամ	գրեմ	հեռանամ
գնաս	գրես	հեռանաս
գնա	գրե	հեռանա
գնանք	գրենք	հեռանանք
գնաք	գրեք	հեռանաք
գնան	գրեն	հեռանան

Այստեղ ուղղաձիգ շարքերը մի-մի նյութական խումբ են կազմում, բայց և հորիզոնական շարքերը մի-մի ձևական խումբ են դեմքի ու թվի ձևական նշանակությամբ, ինչպես և ձևական նշանակությունը ցույց տվող հնչյունների նույնությամբ։ Կան, սակայն, խմբեր, որոնք զուգորդվում են միայն ձևական նշանակությամբ, ինչպես՝ տեսա-գնացի, կամ միայն նյութական նշանակությամբ, ինչպես՝ ուտեմ-կերար, կամ միա-ժամանակ թե՛ նյութական և թե՛ ձևական նշանակությամբ, ինչպես՝ ուտեմ-կերա, լինեմ-եղա, կամ ձևական նշանակությամբ և մասնակի հնչյունական նույնությամբ, ինչպես՝ գնացի-խաղացի, զարմացա-հեռացա և այլն։

Այսպես նյութական ու ձևական խմբեր են կազմում ոչ միայն գոյականի և բայի բառաձևերը, այլև բառակազմության ձևերը, օրինակ՝ բոլոր կրավորականները՝ գրվել, խոսվել, քանդվել և այլն կազմում են մի խումբ։ Բոլոր պատճառականները՝ զարմացնել, հեռացնել, նստեցնել և այլն՝ մի ուրիշ խումբ։ Նույնպես բոլոր նույն ածանցող կազմված բառերը, ինչպես՝ բաղաբացի, գյուղացի, գավառացի և այլն՝ մի խումբ։ Եվ այսպես բառերի շատ ուրիշ բաղմադան խմբեր, որոնք կազմվում են մեր մտքի մեջ նմանական զուգորդությամբ։

16. Բառերի կապակցությամբ ձևերի խմբեր։— Ինչպես որ բառերն իրար հետ զուգորդվելով կազմում են զանազան խմբեր, նույնպես և շարահյուսական կապակցության ձևերը, արտահայտված լինեն դրանց նշանակած հարաբերությունները միաժամանակ և բառաձևերով, թե լոկ շարահյուսական ձևերով, շարադասությամբ և համաձայնությամբ։ Օրինակ՝ «բարձր պատ», «գեղեցիկ տուն», «սև թանաք» և նման կապակցությունները կազմում են մի խումբ իրենց միեւնույն ձևական նշանակությամբ, այն է՝ «բարձր» ածականը նույն հարաբերությունն ունի «պատի» վերաբերմամբ, ինչ որ «գեղեցիկ» ածականը՝ «տուն» գոյականի վերաբերմամբ և «սև» ածականը՝ «թանաքի»։ Երեքն էլ առարկայի հատկանիշը որոշող բառեր են, բայց դրանք զուգորդվում են ոչ միայն ֆունկցիայի նույնությամբ, այլև կապակցության ձևով— շարադասությամբ, այն է դրվում են իրենց գոյականից անմիջապես առաջ։ Իսկ «ծառի ճյուղ», «դպրոցի դուռ» և նման կապակցությունները զուգորդվում են ի մի խումբ ոչ միայն նույն ձևական նշանակությամբ և նույն շարադասությամբ, այլև նույն թեքման ձևերով, որոնք ունեն նաև հնչյունների մասնակի նույնություն։ Սակայն հյուսնական նույնություն չունեցող թեքման ձևերն ևս համախմբվում են մեր գիտակցության մեջ ոչ միայն իրենց ցույց տված ձևական նշանակությամբ, այսինքն՝ հարաբերության նույնությամբ, այլև կապակցության ձևով, օրինակ՝ աղայի գիրք, հոգ գիրք, աղջկա գիրք, ուղղա գիրք, փռո գիրք կապակցությունների «տղայի», «հոր», «աղջկա», «որդու», «բորոջ» բառերը մի խումբ են կազմում ոչ միայն իրենց ֆունկցիայով, որ է պատկանելության հարաբերություն,

այլև շարադասութեան նույնութեամբ: Այսպես և «գրչով գրեցի», «դանակով կտրեցի» և նման խոսքերի մեջ բայերի և իրենց խնդիրների հարաբերությունը նույն է, այն է՝ «գրչով» և «դանակով» ցույց են տալիս այն գործիքը, որով կատարվում է գործողությունը, բայց այս ձևական նշանակութեան հետ կա նաև արտաքին հնչյունական նույնությունը և նույն շարադասությունը: Այսպես և «Տիգրանը գնաց», «Աշոտը գրեց» և նման խոսքերի մեջ «Տիգրան» և «գնաց» բառերի հարաբերությունը նույն է, ինչ որ «Աշոտ» և «գրեց» բառերի. երկուսի մեջ էլ «Տիգրանը», «Աշոտը» ենթակա են և նույն ձևով են. դրանք ի մի խումբ միանում են, ուրեմն, ենթակայի հարաբերությամբ և նույն բացառական բառաձևով. բացի այդ, կա նաև նույն շարադասությունը և ենթակայի ու բայի նույն համաձայնությունը: Եվ այսպես նաև շարահյուսական կապակցութեան ձևերի ուրիշ խմբեր, որոնք բաղմաղան եղանակներով առաջ են գալիս և միմյանց տրամախաչում են, ինչպես բառերի խմբերը:

Այսպիսով, ուրեմն, լեզուն դառնում է ամբողջապես բաղմաթիվ և բաղմաղան պատկերացումների զուգորդությունների մի ցանց. այս պատճառով դժվար թե լինի լեզվի մեջ որևէ բառ կամ շարահյուսական կապակցութեան ձև, որ չզուգորդվի ուրիշների հետ և չմտնի որևէ խմբի մեջ:

17. Անալոգիական կազմություններ:— Լեզվական պատկերացումների զուգորդութեան խմբերը, որ մենք լեզու սովորելիս ստանում ենք դրսից, որոնք և արդյունք են այն ամենի, ինչ որ մեր գիտակցութեան մեջ մտել է ուրիշների խոսվածքը լսելով, մեր իսկ խոսելով և լեզվական ձևերով մտածելով, կարևոր դեր են կատարում խոսվածքի գործունեության մեջ: Դրանց օգնությամբ է, որ մենք կարողանում ենք խոսել սովորել և խոսել: Խոսելիս մեր գործածած բառերի ու կապակցությունների միայն մի մասն է մեր մտքի մեջ ծնվում լոկ հիշողությամբ կամ վերաբրտադրվում իբրև հին սովորած բան. մնացած մասը մեր մտքի մեջ նոր ստեղծվում է կամ արտադրվում է լեզվական զուգորդութեան խմբերի անալոգիայով: Այս արտադրութեան գործունեությունը, որով մենք անալոգիական կազմություններ ենք անում, ընթանում է երկու ուղղությամբ:

1. Մենք դրսից ընդունում և սովորում ենք շատ բան, բայց հաճախ այնքան թույլ, որ չենք կարող հիշողությամբ միայն վերարտադրել. եթե օգնության չգտն այն հարաբերության խմբերը, որոնց հարել են զուգորդությամբ մեր դրսից լսածները: Օրինակ՝ դիցուք մեկն իր աբբոցը կյանքի ընթացքում պատահաբար մի անգամ լսել է «ճաշտավայրում» ու «աթանշացավ» բառաձևերը և «քացախի զնալ» կապակցությունը, որ նշանակում է՝ զնալ քացախ բերելու Ուրիշից լսելով այդ՝ նա անշուշտ մոռացել է, որովհետև առիթ չի ունեցել այդ բառերը և այդ կապակցությունը ոչ ուրիշներից նորից լսելու և ոչ էլ ինքը գործածելու: Բայց և այնպես հարկավոր դեպքում նա հնչություններ հիշում է և գործածում

«զաշտավայրում» և «սքանչացավ» բառաձևերը, որովհետև դրանք մե-
նակ չեն մնացել նրա գիտակցության մեջ, այլ զուգորդվելով մտել են
մեկը գոյականների նման հարաբերություն ցույց տվող ձևական խմբի
մեջ. ինչպես են՝ քաղաքում, դաշտում, երկրում և այլն, իսկ մյուսը՝ նման
տիպի բայերի ձևական խմբի մեջ, ինչպես են՝ զարմացավ, հեռացավ,
լրացավ և այլն. նույնպես նա հեշտությամբ հիշում և գործածում է իր
մի անգամ միայն լսած կապակցությունը «քացախի գնալ», որովհետև
դա ևս զուգորդությամբ մտել է նման հարաբերություն ցույց տվող կա-
պակցությունների խմբի մեջ, ինչպես են՝ ջրի գնալ, հացի գնալ, փայտի
գնալ, ցախի գնալ և այլն, որոնց բոլորի մեջ նույն ձևական նշանակու-
թյունը կա և նույն ձևը՝ Ուստի, եթե հնարավոր է լինում մեկ անգամ
միայն լսած և մոռացած «զաշտավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը
և «քացախի գնալ» կապակցությունը հիշել և խոսելիս գործածել հեշ-
տությամբ, այդ միայն այն պատճառով, որ այդ դեպքում գործում է ոչ
միայն վերարտադրությունը, այլև արտադրությունը. այն է՝ մենք հենվե-
լով նույն հարաբերությունների ձևական խմբերի վրա՝ նմանությամբ
նաև ստեղծում ենք «զաշտավայրում», «սքանչացավ» ձևերը և «քացախի
գնալ» կապակցությունը:

2. Բայց դիցուք, մի մարդ իր կյանքում երբեք չի լսել ուրիշից «զաշ-
տավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը և «քացախի գնալ» կապակ-
ցությունը. սակայն, նա հաճախ լսել և գործածել է նման ձևերը՝ դաշ-
տում, դպրոցում, երկրում և այլն, ինչպես և հեռացավ, զարմացավ, լրա-
ցավ և նմանները, այլև նման կապակցությունները՝ ցախի գնալ, հացի
գնալ, ջրի գնալ և այլն. խոսելու ժամանակ նա, երբ հարկավոր է, հեշտու-
թյամբ ստեղծում է «զաշտավայրում», «սքանչացավ» բառաձևերը և
«քացախի գնալ» կապակցությունը, հենվելով նույն հարաբերություն-
ները ցույց տվող բառաձևերի և կապակցության ձևի վրա: Այս դեպքում
նա ոչ թե վերարտադրում է հիշելով, ինչ որ ուրիշներից առաջ լսել ու
սովորել է, այլ միայն արտադրում է կամ, ինչպես ասում են, անալո-
գիական կազմաւորում է անում, այսինքն՝ իր իմացած ձևերի նմանու-
թյամբ նա ինքն ստեղծում է նույնանման ձևեր:

Անալոգիական կազմությունը խոսվածքի գործունեության համար
ամենամեծ գործոններից մեկն է: Եթե դա մի կողմից՝ օգնում է մեզ
մեր լսած ու մոռացածը վերհիշելու, մյուս կողմից՝ դրանով մենք սովոր-
ում ենք խոսել՝ առանց դրսից շատ բան լսած և ընդունած լինելու: Եվ
իսկապես, շատ ու շատ բայերի ու գոյականների ձևեր, ինչպես և շատ
շարահյուսական կապակցության ձևեր, կարելի է ասել՝ մեր արտասա-
նած խոսքերի ամենամեծ մասն առաջ չենք լսել ուրիշներից, ուրեմն և
դրսից ընդունելով չենք յուրացրել և չենք վերարտադրում, այլ միայն
խոսելու վայրկյանին կազմում ենք հենվելով նման խմբերի վրա: Այսպես
օրինակ՝ մի նոր սովորած բայ կանոնավոր կերպով խոնարհում ենք և
խոսքի մեջ ճիշտ գործադրում, կարծես թե առաջուց այդ բայի բոլոր ձև-

րը շատ անգամ լսած ու գործածած լինեինք. կամ մի նոր սովորած գոյական, թեկուզ մի օտարազգի հատուկ անուն, որ առաջին անգամն ենք լսում, կանոնավորապես հոլովում և կիրառում ենք խոսքի մեջ: Բավական է միայն, որ այդպիսի բառի մեկ ձևը դրսից ընդունում ենք և այդ մեկ ձևը մտնում է մեր գիտակցության մեջ եղած գոյականների կամ բայերի այս կամ այն ձևական խմբի մեջ,— մյուս ձևերը և նրանց կապակցություններն արդեն ինքնաբերաբար ծնվում են մեր մտքի մեջ: Բավական է միայն, որ մի նոր սովորած բառ, ինչպես «լուրթ» (բաց կապույտ). մեր գիտակցության մեջ մտնում է իբրև առարկայից անբաժան հատկանիշի անուն, և մենք այդ նոր սովորած բառը գործադրում ենք նույն կապակցության ձևերով, ինչ որ մեր իմացածները, և ազատ կերպով ասում ենք՝ լուրթ երկինք, երկինքը լուրթ է և այլն:

Այս անալոգիական կազմության օգնությամբ է, որ երեխան 3—7 տարեկան հասակում արդեն կարողանում է իր իմացած գոյականները կանոնավոր կերպով հոլովել և՛ բայերը խոնարհել, և՛ կանոնավոր պարզ խոսքեր կազմել՝ առանց դրսից լսած լինելու իր բանեցրած բառաձևերի և կապակցության ձևերի մեծ մասը:

Գ

ԼԵՋՎԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

18. Աճատական լեզուներ:— Նույնիսկ միևնույն լեզվական շրջանին պատկանող անհատները միմյանց բոլորովին նման չեն խոսում, այլ յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն անհատական լեզուն: Դա բնական հետևանք է խոսվածքի սովորական գործունեության:

1. Ըստիներքյան հասկանալի է, որ ամեն անհատ դրսից չի ստանում և չի էլ կարող ստանալ լեզվական զուգորդությունների բոլոր խմբերն իրենց բոլոր բազմադան տրամախաչումներով, այլ ամեն անհատ ինչպես շատ բառեր, նույնպես կապակցության շատ ձևեր իր կյանքի ընթացքում նույնիսկ չի լսում ուրիշներից, ուրեմն չի սովորում և չգիտե: Բացի այդ՝ մի մարդ կարող է այս ու այն բառերն ու կապակցության ձևերը լսած չլինել ու չիմանալ, մի ուրիշ մարդ՝ ուրիշները՝ Հետևաբար և ամեն առանձին անհատի լեզու, քանի որ կերպավորվում ու զարգանում է նախելով իր կրած ազդեցություններին, ավելի կամ պակաս չափով տարբերվում է ուրիշների լեզվից:

2. Ամեն մարդ միշտ ավելի բառեր ու լեզվական ձևեր է հասկանում, քան ինքը գործածում է խոսելիս: Դրա պատճառն այն է, որ հաճախ, ինչպես մարդուս ուրիշ պատկերացումները, նույնպես և լեզվական զուգորդություններն այնքան թույլ են լինում, որ բոլորովին առանձին պարագաներ են հարկավոր, որ նորից մեր գիտակցության մեջ գան, և մենք

խոսելիս գործածենք դրանք: Կարող են և աշխարհիկները լինել, որ երբեք չվերարտադրվեն: Մենք այդպիսի լեզվական ձևերը հասկանում ենք ուրիշների խոսելիս, բայց չենք գործածում մեր խոսելիս: Որքան ավելի մեծ թվով բառերի ու կապակցությունների մեջ է երևան գալիս զուգորդությունը և կամ ավելի հաճախ կրկնվում է, և կամ նշանակության ու հնչյունների ավելի մեծ նույնություն կա ի մի խումբ զուգորդված բառերի ու կապակցության ձևերի մեջ,— այնքան ավելի սերտ է լինում զուգորդությունը, և խոսելիս ավելի հեշտությամբ է վերարտադրվում մի հարաբերության խմբի մեջ մտած այս կամ այն բառաձևը կամ կապակցության ձևը: Եվ ընդհակառակն, եթե մի զուգորդության խմբի մեջ մտնող բառերի կամ կապակցությունների թիվը փոքր է, կամ քիչ են գործածվում դրանք, կամ նմանությունը փոքր է,— այն ժամանակ դրսից մեր գիտակցության մեջ մտած զուգորդությունը թույլ է լինում և խոսելիս դժվարությամբ է վերարտադրվում, և կամ բնավ չի վերարտադրվում այս կամ այն բառը, բառաձևը կամ կապակցության ձևը: Ամեն առանձին անհատի գիտակցության մեջ էլ կան շատ այսպիսի թույլ կամ սերտ զուգորդություններ. բայց ինչ որ մի անհատի մեջ սերտ է զուգորդված, մի ուրիշի մեջ կարող է թույլ լինել, և ընդհակառակն: Եվ քանի որ ամեն առանձին անհատ խոսելիս գործածում է այն լեզվական պատկերացումները, որոնք որևէ պատճառով ավելի սերտ են զուգորդված իր մտքի մեջ, դրանից առաջանում է այն, որ մեկ անհատ ավելի այս ու այն բառերն ու կապակցության ձևերն է գործածում խոսելիս ու գրելիս, իսկ մի ուրիշ անհատ՝ ուրիշները: Հետևաբար և անհատների լեզուները լեզվական զուգորդությունների սերտ կամ թույլ լինելու պատճառով ևս տարբերվում են միմյանցից, երբեմն նույնիսկ խիստ կերպով, այնպես որ կարելի է ասել, թե կան միայն անհատական լեզուներ: Ամեն մարդ, ուրեմն, մի ազգի լեզվի բառերի ու կապակցության ձևերի ամբողջությունից այն է միայն գործածում խոսելիս ու գրելիս, ինչ որ ինքն ստացել է դրսից և ինչ որ իր մեջ սերտ զուգորդված է լեզվական նման ձևերի հետ:

Բայց այսքանով միայն չի սահմանափակվում անհատական լեզուների տարբերության հիմունքը:

Յ. Ինչպես լեզվական բոլոր իրականությունները, նույնպես և հնչյունները մենք ուրիշներից լսելով ենք սովորում. լեզուն յուրացնելիս աշխատում ենք լսած հնչյունները վերարտադրել՝ ընտրելով այս կամ այն արտաբերությունը, մինչև որ կարծում ենք, թե ուրիշների նման ենք արտասանում: Այդ որոշողը մեր լսելիքն է: Բայց ինչքան էլ մեծ լինի մեր լսողության ընդունակությունը, դարձյալ դա սահմանափակ է և չի կարող նկատել աննշան տարբերություններ: Ամեն հնչյունի արտաբերություն, ինչպես կտեսնենք, կապված է խոսքի գործարանների որոշ տեղի հետ. բավական է միայն, որ մի հնչյունի արտաբերության տեղը թեկուզ շատ փոքր շափով փոխվի, հնչյունն էլ փոխված ձևով կարտասանվի: Եվ ամեն անհատ էլ այս կամ այն հնչյունը, ինչքան էլ աշխատի ուրիշից լսածը

ճշտությամբ վերարտադրել, տարբեր կերպով է արտասանում, քան ուրիշները, թեպետ և այդ տարբերությունները երբեմն անզգալի են մնում սովորական լսողի համար:

4. Ավելի զգալի է բառերի նշանակության տարբերությունը, որ առանձին անհատներ կապում են միևնույն բառի հետ: Ամեն պատկերացում, թեկուզ մի հատ առարկայի, դիցուք՝ այսինչ հատուկ սեղանի, ինչպես տեսանք, բարդ է՝ կազմված լինելով բազմաթիվ տարբերից: Այդ պատճառով առանձին անհատների պատկերացումները նույնիսկ մի հատուկ առարկայի մասին՝ տարբեր են լինում, նայելով թե այդ առարկայի պատկերացման ո՞ր կողմն ավելի ուժեղ է տպավորված անհատի մտքի մեջ: Հետևաբար և բառերի նշանակությունն առանձին անհատների համար նույնիսկ մի հզական առարկայի վերաբերմամբ՝ կատարելապես նույնը չէ, քանի որ երկու տարբեր անհատներ միևնույն առարկայի կատարելապես նույն պատկերացումը չեն կապում բառի արտաքին կողմի—հնչյունների հետ:

Միևնույնը լինում է նաև այն ժամանակ, երբ մենք բառով արտահայտում ենք ոչ թե անհատ առարկաների, առանձին գործողությունների ու հատկությունների պատկերացումները, այլև նրանց ընդհանուր պատկերացումները, ինչպես օրինակ՝ երբ «ձի» բառը գործածում ենք ոչ թե այսինչ կամ այնինչ ձիու համար, այլ ընդհանրապես «ձիու»: Արդարև, ճիշտ մտածողության համար առարկայի ընդհանուր գաղափարը պետք է իր մեջ ամփոփի առարկայի ընդհանուր էական հատկանիշների ամբողջությունը, որ պետք է նույնը լինի բոլոր մարդկանց համար, բայց այսպիսի գիտական ճշտություն չկա սովորական լեզվի մեջ: Այստեղ միևնույն տեսակին պատկանող բոլոր առարկաների ընդհանուր պատկերացումը կազմվում է ոչ թե կատարյալ ճշտությամբ նրանց ընդհանուր էական հատկանիշների ընդհանրացումով, այլ նույն տեսակի մի քանի առարկաների, երբեմն նույնիսկ մի հատ առարկայի մի քանի այնպիսի հատկանիշներն առնելով, որոնք որևէ պատճառով ավելի սերտ են զուգորդված մեր մտքի մեջ կա՛մ այն պատճառով, որ ավելի ուժեղ են ազդած մեր վրա, կա՛մ ավելի հաճախ են հրկնվել մեր մեջ մեր պարամունքի պատճառով, կա՛մ մենք ավելի ուշ ենք ըմբռնել այդ հատկանիշները: Ուստի և երբ մենք խոսում ենք մի տեսակի առարկայի մասին ընդհանապես, թեպետ նույն բառն ենք գործածում, ինչ որ ուրիշները, բայց դրա հետ կատարելապես նույն ընդհանուր պատկերացումը չենք կապում, ինչ որ ուրիշները: Առնենք, օրինակ, «ուղտ» բառը: Ինչպես ուրիշ բառերի, նույնպես և այս բառի նշանակությունը կազմված է բազմաթիվ հատկություններից, որոնցից մեկը կամ մյուսը կարող է զորեղ լինել մի անհատի մեջ, իսկ մի ուրիշ անհատի մեջ թույլ լինել կամ բնավ չլինել: Նույն ուղտն ա՛յն մարդկանց համար, որոնք ուղտի հետ առանձին գործ չեն ունեցել, կամ նույնիսկ չեն տեսել այդ կենդանին, կամ մի անգամ միայն մի հատ ուղտ են տեսել,— նույն չէ, ինչ որ այդ կենդանին ուսում-

նասիրող մի բնագետի համար, կամ մի ուղտապանի համար, Դրանցից յուրաքանչյուրն առանձին ձևով է պատկերացնում այդ կենդանին և ավելի կամ պակաս հարուստ բովանդակություն է կապում այդ նույն «ուղտ» բառի հետ: Այսպես և ուրիշ բառերի մեջ առանձին անհատներն առանձին էլ նշանակություն են դնում, մասնավանդ զգացմունք և բարոյական հատկությունների ցույց տվող բառերի, ինչպես են՝ բարոյական ու անբարոյական, ղեղեցիկ ու տգեղ, լավ ու վատ, առաքինություն ու մոլութուն և այլն: Ինչ որ մեկի համար լավ, գեղեցիկ, դուրեկան է, նույնը մեզ ուրիշի համար երբեմն նույնիսկ վատ, տգեղ, անդուր է. ինչ որ մեկի համար մոլություն է, երբեմն մեկ ուրիշի համար առաքինություն է:

Ինչպես առանձին բառերի նյութական նշանակությունները տարբեր են դասնազան անհատների համար, նույնպես տարբեր են նաև բառերի ձևական նշանակությունները, հաճախ և բառերի կապակցության ձևերի նշանակությունները:

19. Անհատական լեզվի փոփոխությունը:— Ամեն անհատի լեզուն միշտ ենթակա է փոփոխության, որովհետև մարդ իր ամբողջ կյանքի ընթացքում շարունակ նոր բառեր ու լեզվական կապակցության նոր ձևեր է լսում և սովորում ուրիշներից: Արդարև մանկության ժամանակ այս ուսումն ավելի արագ և մեծ չափով է տեղի ունենում, քան չափահասության ժամանակ, բայց մինչև մահն էլ մարդ երբեք չի դադարում լեզուն սովորելուց, այլ միշտ ընդունում է կա՛մ նոր բառեր, կա՛մ բառերի նոր նշանակություններ և նոր դարձվածքներ, որ առաջ գործածական չեն եղել լեզվի մեջ, կամ թե սովորում է լեզվի մեջ եղած հին բառեր ու կապակցության ձևեր, որ առաջ առիթ չի ունեցել սովորելու: Ինչքան էլ հարուստ լինի անհատի լեզուն, երբեք չի կարելի ասել, թե նա ամեն բան գիտե լեզվից. և եթե շատ բան գիտե, իր գիտցածի մի մասն անսպա՛ման թրջլ է և կրկնվելով գորանում ու ավելի գործոն է դառնում, քան առաջ: Եվ ընդհակառակն, շատ բան էլ, որ կրկնվելով չի նորոգվում մտքի մեջ, հետզհետե թուլանում է և դժարությամբ է վերարտադրվում, կամ բոլորովին մոռացվում է: Եվ վերջապես միևնույն անհատի համար բառական պատկերացումները նույն չեն մնում, որովհետև մարդու ժանտթությունները, նույնիսկ միևնույն առարկայի մասին, կա՛մ ընդարձակվում են նոր բան սովորելով, կա՛մ նեղանում են իմացածը մոռանալով: Ուստի, թեպետ բառը նույնն է մնում, բայց նույն բառի հետ տարբեր պատկերացումներ են կապվում ապագայում, քան անցյալում: Եվ այսպես շարունակ փոփոխվում է ամեն անհատի լեզու, և այս փոփոխությունն առանձին անհատների համար տարբեր ուղղություններով է լինում, որով և նորանոր տարբերություններ են երևան գալիս անհատական լեզուների մեջ:

20. Անպոզիական մոր կազմություններ:— Անհատական լեզուները փոխվում են ոչ միայն ուրիշների ազդեցությամբ և նոր բան սովորելով

կամ հին իմացածը մոռանալով, այլև ինքնաբերաբար, խոսվածքի սովորական գործունեության ընթացքում լեզվական ձևերով խոսելիս ու մտածելիս: Այդ ժամանակ մարդս, ինչպես տեսանք, վերարտադրում է իր սովորած լեզվական իրակությունները և ապա անալոգիական կազմությամբ արտադրում է այնպիսի ձևեր, որ ինքը չի սովորել, բայց լեզվի մեջ կան: Սակայն խոսելիս երբեմն էլ նա ճշտությամբ չի վերարտադրում իր սովորածը և անալոգիայով ստեղծում է նաև այնպիսի բառեր, բառերի այնպիսի նոր նշանակություններ ու բառաձևեր կամ կապակցության ձևեր, որոնք ոչ միայն դրսից չեն մտել իր գիտակցության մեջ, այլև երբեք գոյություն չեն ունեցել լեզվի մեջ:

Այս անալոգիական ստեղծագործությունն ընթանում է երկու ուղղությամբ:

1. Առնում են լեզվի մեջ եղած բառերը, ինչպես «պաստառ» կամ նույնիսկ լեզվի մեջ նոր մտած մի օտարազգի բառ, ինչպես՝ «վաքս», «մաղուխ», և դրանցից կազմում են՝ «պաստառել», «վաքսել», «մաղուխել» և կանոնավորապես խոնարհում բոլոր ձևերով՝ լեզվի մեջ գոյություն ունեցող «թղթել», «եղել», «ձիթել» և նման բառերի անալոգիայով: Մեզներից, անշուշտ, շատերն արդեն լսած են «պաստառել», «վաքսել» և «մաղուխել» բառերը, և մենք այդ բառերը գործածելիս՝ վերարտադրություն ենք անում: Բայց այդ բառերն առաջին անգամ գործածողը, գուցե և գործածողները, — որովհետև հաճախ նույն բանը միաժամանակ ծնվում է շատ մարդկանց մեջ իրարուց անկախ, — անալոգիական նոր կազմություններ է արել. նա ստեղծել է այնպիսի նոր բառեր ու ձևեր, որոնք լեզվի մեջ մինչ այդ գոյություն չեն ունեցել:

2. Հաճախ առաջ են գալիս և այնպիսի նոր անալոգիական կազմություններ, որոնց համապատասխան նշանակությամբ սովորական ձևեր կան լեզվի մեջ: Այսպես, օրինակ՝ երեխաները և լեզուն նոր սովորողները, որոնց գիտակցության մեջ դեռ թույլ է «ուտեմ-կերա» բառերի գոյությունը (որ միայն նշանակության վրա է հիմնված), նոր կազմում են «ուտեցի» ձևը: Գործածողն իհարկե չի նկատում, որ այս ձևը սովորական կիրառությանը համապատասխան չէ, քանի որ նա «ուտեմ-ուտեցի» ձևը կազմում է «կտրեմ-կտրեցի» մեծ խմբի անալոգիայով: Այս սխալն, անշուշտ, երկար չի տևում, որովհետև «ուտեմ-կերա» ձևը շատ գործածական լինելով՝ ուրիշներից շարունակ լսելով՝ յուրացնում են երեխաները: Ամեն մարդ էլ, սակայն, նույնիսկ հասուն տարիքում, երբ բավական լավ տիրապետում է լեզվին, շարունակ այսպիսի սխալներ է անում, կա՛մ ճշտությամբ չի արտաբերում հնչյունները սովորական արտասանության համեմատ, կա՛մ մի նոր ձևով հղովում ու խոնարհում է, կա՛մ մի նոր ձևով շարահյուսական կապակցություն է անում: Շատ անգամ մենք ինքներս իսկույն ուղղում ենք այդպիսի նոր կազմությունները, նկատելով, որ դրանք համապատասխան չեն արդեն գոյություն ունեցող և մեր սովորած հին ձևերին, որոնք սխալն անելուց անմիջա-

պէս հետո ծնվում են մեր մտքի մէջ: Պատահում է, որ մենք շենք նկատում ալդպիսի սխալը. այլ ուրիշներն են դիտում այդ, և մենք նոր գլխի ենք ընկնում, որ սովորական ձևով շենք խոսել. պատահում է, որ ուրիշներն էլ շեն նկատում այդ, և ալդպիսի նոր ձևերն արտասանվելուց հետո՝ անցնում գնում են: Բայց պատահում է նաև, որ այսպիսի նոր կազմութեան ձևերը, սխալ կամ թերի արտաբերութիւնները, աննկատելի մնալով թե՛ խոսողի և թե՛ լսողների համար, հարատևում են իբրև մի անհատի լեզվական սխալներ, որոնք կամ անհատի հետ մեռնում են, կամ երբեմն նաև անհատից անցնում են իր շրջապատողներին, նրանց մեջ էլ մնում են և նույնիսկ նրանցից անցնում հաջորդ սերնդին:

Այսպիսի նոր կազմութիւններով սկիզբն է դրվում լեզվի փոփոխութեանը:

21. Լեզվի փոփոխությունը անհատական լեզուների փոփոխության ազդեցությամբ:— Նոր կազմութիւնը մի անհատից անցնելով ուրիշներին՝ ընդհանրանում է, երբ անզգալի է մնում թե՛ այդ կազմութիւնը գործածողի և թե՛ լսողների համար: Եվ միշտ էլ անզգալի է մնում այդ և առանց արգելքի ընդունվում լսողներից, երբ խոսողը և լսողները շեն սովորել, չգիտեն նոր կազմութեան համապատասխան հին ձևը, և երբ ստեղծվում է մի այնպիսի բառ, բառաձև կամ կապակցութեան ձև, որի համապատասխան արտահայտութիւն չկա լեզվի մեջ: Ալդպիսի դեպքերում նոր կազմութեանները, լեզվի մեջ արդեն գոյութիւն ունեցող ձևական մեծ խմբերի վրա հիմնված, սխալ շեն համարվում և մնալով խոսողի ու լսողների մտքի մեջ՝ կարող են նույնիսկ, եթե կարիք կա այդ արտահայտութեան համար, կրկնվել իբրև մի անդամ արդեն գործածածի կամ լսածի վերարտադրութիւն և մինչև անգամ ընդհանրանալ:

Նոր կազմութեան ձևերը, անհատից սկսվելով, կարող են ընդհանրանալ նաև այն ժամանակ, երբ լեզվի մեջ կան համապատասխան նշանակութեամբ հին ձևեր, որոնք, սակայն, զուգորդութեան մեծ խմբերի մեջ շտնեկելով և կամ հաճախ չկրկնվելով, սերտ շեն կապված ուրիշ ձևերի հետ: Օրինակ՝ մինչդեռ միայն նշանակութեամբ զուգորդվող «ուտեմ-կերա» ձևի փոխանակ չի տարածվել կանոնավոր «ուտեցի» ձևը, նույնպէս միայն նշանակութեամբ զուգորդված հին «ճանաչեմ-ծանեայ» «ընդունեմ-ընկալայ» ձևերի փոխանակ լեզվի մեջ արդեն սովորական են «ճանաչեցի», «ընդունեցի» ձևերը, որոնք «ճանաչեմ» և «ընդունեմ» բայերի հետ ոչ միայն նշանակութեամբ, այլև հնչույններով են զուգորդվում և մտնում են բայական ձևերի զուգորդութեան մեծ խմբի մեջ:

Պատահում է, որ նոր կազմութիւնն ընդհանրանում է՝ պահելով հին ձևի նշանակութեան մի կողմը միայն. օրինակ՝ հին լեզվի «ունիմ-կալայ» բառը նշանակում է՝ ունենալ, բռնել, տիրել և այլն: Այդ բայի համար անալոգիական նոր կազմութեամբ առաջ է եկել «ունեցա» ձևը, որ և գործածվում է «ունենալ» նշանակութեամբ, իսկ հին կատարյալը՝ «կալայ» մնում է բարբառների մեջ «բռնեցի» նշանակութեամբ:

Նոր ձևերը, երբ նրանց համապատասխան հին ձևեր չկան լեզվի մեջ, հեշտությամբ ընդունվում և տարածվում են. բայց երբ նոր ձևի համապատասխան հին ձև կա, նոր ձևը, ինչպես և նոր արտասանությունը (որի համապատասխան հին արտասանություն միշտ կա), մի անգամից չի ընդունվում և տարածվում։ Սկզբում հինը և նորը սովորաբար խառն գործածվում են նույնիսկ միևնույն անհատի բերանին, կամ ոմանք պահում են հին ձևը, ուրիշները նորն են ընդունում. օրինակ՝ այժմ հաճախ կարելի է լսել մեր գրական լեզվի մեջ նույնիսկ միևնույն անհատից թե՛ բերան, բերել, պատի՛ս և թե՛ պերան, պերել, պագի՛ս, թե՛ բերավ, տվավ՝ և թե՛ բերեց, տվեց՝ և այլն։ Բայց երբ այդպես տարբեր ձևերով խոսող մարդիկ անընդհատ հարաբերության մեջ են լինում, վերջիվերջո մի հարթում է տեղի ունենում, և հին ու նոր ձևերից մեկն ու մեկը, երկար մրցությունից հետո, իշխում է, իսկ մյուսը մեռնում է։

Զպետք է կարծել, թե այսպիսի կրկին ձևերից նորը միշտ կիշխի. այլ ընդհակառակն, սովորաբար հինն է իշխում, իսկ նորը միաժամանակ մի փոքր շրջանում տարածվելուց հետո՝ մեռնում է, տեղի տալով հինն։ Բայց եթե մենք ավելի նոր կազմությունների իշխումն ենք տեսնում, այդ նրանից է, որ նոր կազմություններով փոխվում է լեզվի կիրառությունը, և փոփոխությունը զգալի է լինում մեզ համար. մինչդեռ երբ նոր ձևերը մի առժամանակ մի փոքր շրջանում մնալուց հետո մեռնում են, այդ զգալի չի լինում ընդհանրապես։ Այսպես օրինակ՝ մեր գրական լեզվի և արևելյան բարբառների մեջ արդեն մոռացության է տրված հին «զարմացրի» ձևը, և իշխում է նոր «զարմացրի» ձևը։ Բայց մեր խոսակցական լեզվի մեջ կա մի համեմատաբար ավելի ևս նոր կազմություն՝ «զարմացրեցի», որ հաճախ անխտիր գործ են ածում «զարմացրի» ձևի հետ միասին. չպետք է կարծել, թե անպատճառ այս նորագույն ձևը կիշխի. հավանորեն գրական լեզվի մեջ կշարունակի մնալ հին «զարմացրի» ձևը, որ ավելի կարճ է։ Այսպես և կրավորական բայերի կազմությունը Վժ հնչյունով, որ գրաբարում չկա և նոր առաջ է եկել հին «հերձուած», «հատուած», «զանգուած» և նման բառերի անալոգիայով, հետզհետե ընդհանրանալով, արդեն անցել է պատճառական բայերին և սրանցից էլ առաջ են եկել կրավորական բայեր, այն էլ կրկին ձևով՝ մտցնվել, հեռացնվել, մտցրվեց, հեռացրվեց. այլև մտցվել, հեռացվել. մտցվեց, հեռացվեց. մի քսան տարի առաջ գործածվում էին ավելի դրանց առաջին ձևերը, իսկ այժմ՝ ավելի երկրորդ ձևերը, որոնք և հավանորեն պիտի իշխեն։

Նոր կազմության ձևը մի անհատից սկսվելով՝ սկզբում ընդունվում է, հարկավ, մի շատ նեղ շրջանում. բայց հետզհետե շատերը լսելով այդ՝ յուրացնում են, նամանավանդ երբ սրանք էլ գտնվում են նույն լեզվական վիճակի մեջ։ Նոր սերունդը, որի համար հին ու նոր չկա, — քանի որ նա ամեն ինչ նոր է սովորում, — միակերպ ընդունում է թե՛ հինը և թե՛ նորը և երկուսն էլ անխտիր գործածում։ Երբ նոր սերնդից բազմաթիվ անհատ-

ների մեջ լեզվի զարգացումն այն ուղղությամբ է ընթանում, որ ավելի նոր ձևն են գործածում, այն ժամանակ հին ձևը հետզհետե մնում է միայն հին սերնդի մեջ, որի հետ և վերջապես մեռնում է՝ բոլորովին մոռացության տրվելով: Այսպիսով նոր կազմությունը, որ սկսվելով մի անհատից՝ սկզբում անսովոր և նույնիսկ սխալ է համարվում, դառնում է կիրառության սովորական և «ուղիղ» ձև, որով և լեզուն փոխվում է: Բազմաթիվ այսպիսի փոփոխությունների հետևանքը լինում է արդեն լեզվի ընդհանուր փոփոխությունը, որը, սակայն, տեղի է ունենում դարերի ընթացքում շատ դանդաղ և անզգալի:

Մեր նոր լեզվի մեջ կապակցության ձևերի ու բառաձևերի տարբերությունները հնից՝ մեծ մասամբ այսպիսի անալոգիական նոր կազմություններով են առաջ եկած:

Անհատներից են ծագում և ընդհանրանում նաև հնչյունների ու բառերի նշանակալքյան փոփոխությունները: Վերևում արդեն տեսանք, թե ինչպես անհատական արտասանությունները, թեպետ հաճախ անզգալի չափով, տարբերվում են միմյանցից, և թե ինչպես զանազան անհատների համար տարբեր նշանակություններ ունեն միևնույն բառերը և բառերի նույն ձևական մասերը, որոնք, նայելով անհատին, պատկերացումների ավելի կամ պակաս հարուստ բովանդակության հետ են կապվում: Բայց բառերի նշանակությունը փոխվում է նաև բառերի պատահական նշանակությամբ գործածվելուց: Այդ նրանից է առաջանում, որ ամեն մարդ ավելի շատ պատկերացումներ ունի, քան բառեր գիտե, կամ մարդ չի կարողանում խոսելիս հիշել իր իմացած բառերը, կամ թե շատ պատկերացումների համար նույնիսկ առանձին բառեր չկան լեզվի մեջ: Այդպիսի դեպքերում խոսողն իր պատկերացումները հաղորդում է ուրիշներին իր իմացած կամ նույն բառերին իր հիշած ըստ կարելույն հարմար բառով, որ արտահայտում է իր գաղափարի բովանդակության մի մասը, աչքի ընկնող մի հատկանիշը, էական կողմը, կամ թե իր արտահայտելի գաղափարի հետ որևէ մոտիկ առնչություն ունի: Այսպիսով բառը գործածվում է ոչ թե իր սովորական նշանակությամբ, այլ մի նորիմաստ պատահական նշանակությամբ:

Խոսելիս ամենքս էլ հաճախ բառերն անգիտակցաբար գործածում ենք պատահական նշանակություններով: Այսպիսի կիրառություններն ամենամեծ մասով վայրկենաբար գործածվելով՝ անցնում մոռացվում են: Բայց լինում է նաև, որ միևնույն բառը միևնույն պատահական նշանակությամբ գործածում ենք և երկրորդ ու երրորդ անգամ. այսպիսի դեպքերում պատահական նշանակությունը կրկնվելով զուգորդվում է բառի հնչյունական կողմի հետ, և այնուհետև ներգործում է նաև նախորդ գործածության հիշողությունը, և մենք շարունակում ենք բառը պատահական նշանակությամբ գործածել ոչ թե արտադրելով, այլ հինը վերարտադրելով: Եվ որովհետև անհատն ազդում է իր շրջապատողների լեզվական դուզորդությունների վրա, նրանք էլ, երբ հասկանում են մեկ ուրիշի

պատահական նշանակութեամբ գործածութիւնը, ընդունում են այդ, մանավանդ եթե իրենք էլ նույն վիճակի մեջ են գտնվում, այսինքն կարիք են զգում իրենց պատկերացումն արտահայտելու և ուրիշ հարմար բառ չեն գտնում, քան իրենց լսածը: Բառերի այսպիսի նորմաստ պատահական գործածութիւնները սկզբում սովորաբար խորթ են թվում և շատ անգամ դրանք էլ կարճատե ապրելով մի փոքր շրջանում՝ մոռացվում են. բայց երբեմն էլ հետզհետե տարածվելով՝ ընդհանրանում են և նույնիսկ սովորական դառնում:

Որքան ավելի մեծ է անհատի լեզվական ազդեցութեան շրջանը, այնքան ավելի արագ են ընդհանրանում նրա գործածած պատահական նշանակութիւնները: Այս նկատմամբ մեծ է առանձնապէս բանաստեղծների դերը, քանի որ նրանց երկերն ավելի ընդարձակ շրջաններում են կարդացվում և ավելի շատ են ազդում. ուստի և նրանց գործածած պատահական նշանակութիւններն ավելի են տարածվում ու սովորական դառնում: Մյուս կողմից՝ որքան ավելի աղքատ է մեկը բառերի պաշարով, այնքան ավելի տրամադիր է նա բառերը պատահական նշանակութիւններով գործածելու և ուրիշների գործածած պատահական նշանակութիւնները յուրացնելու: Այս պատճառով բառերի նոր նշանակութիւնները սկսվում են հաճախ երկխոսներից և անգրագետ ու անուս մարդկանցից, որոնք ավելի աղքատ են բառերով, ինչպես օրինակ՝ մի գյուղական խնդրագրի մեջ «ձանձրալի» բառի հետևյալ կիրառութիւնը՝ «Մեզ համար շատ ձանձրալի է պարենտուրքը վճարել, որովհետև մենք բերք չենք ունեցել» — ուզում է ասել «ծանր է»: Մանուկները, որոնք ոչ միայն շատ բառեր չգիտեն, այլև բառերի ընդհանուր նշանակութիւնները չգիտեն, շատ անգամ երկու բոլորովին տարբեր պատկերացում, որևէ մասնակի նմանութեան պատճառով, նույն բառով են արտահայտում, և այդ խորթ չի թվում նրանց. օրինակ՝ երբ շատ բաց թեյի համար պատահական նշանակութեամբ ասում են՝ «այս թեյը ցերեկ է», կամ երբ «ծիտ» բառն ընդհանրացնելով արդեն գործածում են «թռչուն» բառի նշանակութեամբ, և նման: Երեխան ոչ միայն ինքն ստեղծում է բառերի պատահական նշանակութիւնները, այլև, որ գլխավորն է, քանի որ նա դեռ չգիտե տարբերութիւն դնել բառերի պատահական ու սովորական ընդհանուր նշանակութիւնների մեջ, հեշտութեամբ ընդունում և յուրացնում է մեծերից լսած պատահական նշանակութիւնները, որով և ինչ որ հին սերնդի մեջ մի պատահական ու անսովոր գործածութիւն է լինում, նույնը նոր սերնդի մեջ անսովոր չի համարվում և հեշտութեամբ ընդհանրանում է:

Բայց նույնը լինում է նաև չափահասութեան ժամանակ, որովհետև մարդ շարունակ ոչ միայն բառեր, այլև բառերի նորանոր նշանակութիւններ է սովորում, այն էլ հաճախ պատահաբար, անճիշտ կերպով, երբեմն բառի հետ կապելով բոլորովին տարբեր մի նշանակութիւն: Այսպես օրինակ՝ «հուն» բառը, որ նշանակում է՝ գետի անցք, այն ծանծաղ տեղը, որտեղից կարելի է ոտով անցնել գետը, մեր աշխարհագրութեան դա-

սագրքերի մեջ գործածվում է գետի «տաշտի», «փոսի» նշանակութամբ, իբրև այն տեղը, փոսը, որով հոսում է գետը: Որևէ մի անհատ հին «հուն» բառն այսպիսի պատահական սխալ նշանակութամբ գործածել է, ուրիշներն ընդունել են այդ, և այժմ «հուն» բառի այս նոր նշանակությունն աշխարհագրական դասերի միջոցով արդեն ընդհանրացած ու շատ գործածական է նոր սերնդի մեջ, նույնիսկ շատ փոխաբերական նշանակություններով:

22. Լեզվի փոփոխությունն ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ:— Լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև ուրիշ լեզուների ազդեցությունը, որին ենթակա է ամեն լեզու, քանի որ ազգերը միմյանցից կտրված չեն ապրում: Այս փոփոխությունը միևնույն եղանակով է առաջ գալիս, ինչ որ ընդհանրապես ամեն փոփոխություն լեզվի մեջ: Դրա սկզբնական աղբյուրն այնպիսի անհատներն են, որոնք խոսում են թե՛ իրենց ազգային լեզվով և թե՛ մի ուրիշ լեզվով, կամ թե հասկանում են մի ուրիշ լեզու և լսում են այն լեզվով խոսողներին:

Ուրիշ լեզուների ազդեցությունը երբեմն լինում է գիտակցաբար: Խոսողը բարձր գնահատելով օտար լեզուն, կամ կրթվածի մի հատկանիշ համարելով ուրիշ լեզվով խոսելը՝ իր համար պարծանք է կարծում այլ լեզվով խոսելը կամ իր ազգային լեզվի մեջ օտար բառեր, դարձվածներ և նույնիսկ ամբողջ ասացվածքներ խառնելը: Ուրիշ լեզվի ազդեցությունը, սակայն, սովորաբար լինում է անգիտակցաբար: Ազգային լեզվով խոսողը օտար բառեր ու կապակցության ձևեր գործածում է հաճախ ռուպի կարիքին բավարարություն տալու համար և այդ առում է նա այն պատճառով, որ կամ չգիտե ազգային լեզվի բառերն ու կապակցության ձևերը, կամ այնքան թույլ է որոշ բառերի ու կապակցության ձևերի պատկերացումը նրա մեջ, որ խոսելու վայրկյանին միտը չեն գալիս, կա՛մ նույնիսկ գաղափարներ կան, որոնց համապատասխան բառեր չկան իր ազգային լեզվի մեջ, ինչպես են՝ դրսից մտած նոր գաղափարները, նոր մշակույթի ձևերը, նոր արվեստներ, ապրանքներ և այլն, կա՛մ եթե կան համապատասխան բառեր ու կապակցության ձևեր, բայց խոսողին թվում է, թե այն չեն արտահայտում, ինչ որ օտար լեզվինը:

Սովորաբար բառեր և կապակցության ձևեր են առնվում ուրիշ լեզուներից և ոչ առանձին ձևական մասեր: Բայց երբ մի որևէ լեզվից մտնում են նույն ածանցով կազմված բազմաթիվ բառեր, որոնց բներն ևս մենակ գործածվում են, և այդ բառերն այլևս չեն ջոկվում բնիկ բառերից, այն ժամանակ դրանց ածանցական մասերն արդեն գործոն են դառնում և ուրիշ բառերի հետ դրվելով՝ նոր բառեր են կազմում: Այսպես են, օրինակ, պարսկերենից հայերենի մեջ մտած «ստան», «ակաճ» և այլ ածանցները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես «ակաճ», շատ սովորական են դարձած հայերենում, և շարունակ նորանոր բառեր ենք կազմում դրանցով:

Օտար լեզվի ազդեցության մի տեսակն էլ այն է, որ խոսողն իր

բնիկ բառը գործածում է մի նոր նշանակությամբ. դրանով ընդարձակվում, ապա և փոխվում է բնիկ բառի նշանակությունը: Այս միևնույնը հաճախ գիտակցաբար կատարվում է գիտության, արվեստների և այլ տերմինների նկատմամբ. փոխանակ օտար բառեր ընդունելու՝ դրանց համապատասխան նշանակությունները տրվում են բնիկ բառերին, և կամ այլ լեզուների բառերի օրինակով նոր բառեր են կազմվում: Ամեն լեզու էլ այս եղանակով հարստանում ու ճկուն է դառնում նորանոր գաղափարների արտահայտելու համար, բայց միաժամանակ և փոխվում է և երբեմն աղճատվում, երբ առանց կարիքի մի նոր նշանակությամբ է գործածվում բնիկ բառը: Օրինակ՝ ռուսերենի ГОРЬКИЙ բառը նշանակում է թե՛ լեռնային և թե՛ հանքային. դրա ազդեցությամբ այժմ մեր լրագրության մեջ լեռնային բառը գործածում են նաև ֆային բառի տեղ և «հանքագործ» գրելու փոխանակ՝ գրում են «լեռնագործ»:

Սկզբում բառերի այսպիսի նոր նշանակություններն ու նոր կազմված բառերը խորթ են թվում. բայց խոտելի են միայն ավելորդ օտարաբանությունները, ինչպես՝ «լեռնային» փոխանակ «հանքային» բառի, թե չէ՝ քանի որ նոր գաղափարներն արտահայտելու կարիքը կա, անհրաժեշտ են այսպիսի նոր կազմությունները, որոնք նոր գաղափարների հետ հեշտությամբ ընդհանրանում են: Մեր լեզուն, ինչպես և ամեն լեզու, այս ճանապարհով հարստացել է հին դարերում, երբ հունարենի ձևով կազմված են շատ բառեր, որոնք մեծ մասն այժմ սովորական բառեր են, ինչպես՝ տրամադրություն, տարբերվել, արտասանել, արտագրել, առգանել, տրամաբանություն և այլն:

Լեզվի զարգացումն այս ճանապարհով երբեք չի դադարել: Առանձնապես շատ նոր բառեր կազմված են, կամ հին բառերին նոր նշանակություններ տրված են 19-րդ դարում, ինչպես՝ երկաթուղի, շոգենավ, սավառակ և այլն, կամ ինչպես՝ լուցկի, որ այժմ գործածում ենք նոր նշանակությամբ: Վերջին տարիներս մանավանդ, քաղաքական ինքնուրույն կյանքի պատճառով, ոչ միայն ավելի մեծ թվով օտար բառեր են մտնում մեր լեզվի մեջ, այլև ավելի ևս մեծ թվով նոր բառեր են կազմվում, կամ հին բառերը նոր նշանակություններով են գործածվում, ինչպես՝ հարկաթերթ, գործուղել, գործարք, առդիր և այլն:

Սկսվելով առանձին անհատներից՝ այլ լեզուների ազդեցությունն անցնում է նաև այնպիսիներին, որոնք ուրիշ լեզու չգիտեն, և վերջը նույնիսկ ընդհանրանալով պատճառ է դառնում լեզվի փոփոխության: Այսպիսի դեպքում օտար բառերն ու կապակցության ձևերն արդեն ազգայնանում են, և օտար բառերը նույնիսկ ենթարկվում են նույն հնչափոխությանը, ինչ որ բնիկ բառերը: Սակայն երբ շփազանց մեծ է լինում մի լեզվի ազդեցությունը մի ուրիշ լեզվի վրա, վերջինս նույնիսկ կորստի է մատնվում: Այդ լինում է, երբ երկու լեզվի ժողովուրդները խառն ապրում են սահմանակից վայրերում և երկու լեզուն էլ անխափր բանեցնում են, և ապա մեկն իշխում է մյուսին, կամ երբ մի ազգ նախ-

ճում է մյուսին և ենթարկում է նրան իր քաղաքական ազդեցությանը։ Այսպիսի դեպքերում, երբ լինում է նաև տնտեսական ու կուլտուրական ազդեցություն, մասնավոր երբ տիրող ազգից զաղթականներ են տեղավորվում նվաճածի երկրում և դպրոցների ու վարչական հիմնարկությունների մեջ մասցվում է իշխողի լեզուն, այդ ժամանակ նվաճված ազգի լեզուն կարող է նույնիսկ ոչնչանալ։ Սկզբում անհատներ թողնում են իրենց լեզուն և այլ լեզվով խոսում, ապա՝ ամբողջ խմբեր։ հետզհետե մեծանում է օտար լեզվով խոսողների թիվը, մինչև որ այդ լեզուն գերակշռելով իշխում է և անցնում տեղական բնիկ լեզվի տեղ։

Հայերենը թե՛ հին և թե՛ նոր ժամանակներում մեծ ազդեցություններ է կրել ուրիշ լեզուներից, և այս եղել է հօգուտ մեր լեզվի զարգացման։ Այսպես հայերենը հնագույն շրջանում շատ ազդվել է պարսկերենից ու ասորերենից, ապա և հունարենից ու արաբերենից, իսկ սելջուկյան թուրքերի տիրապետության շրջանից սկսած՝ թուրքերենից, վերջին դարում նաև ռուսերենից և այլն։ Հին և նոր պարսկերենից, հունարենից, ասորերենից, արաբերենից հայերենի մեջ մտած բառերի, ինչպես և բնիկ հայերեն բառերի ուսումնասիրությունն ի մի հավաքած ունի 1897 թվին Հ. Հյուբշմանը գերմաներեն լեզվով (Հայերենի քերականություն, 1-ին մաս, Հայերենի ստուգաբանությունը, Լապցիգ, 1897)։ բայց այն ժամանակից ի վեր այդ ուսումնասիրությունն ավելի ընդարձակված է ուրիշների կողմից։ Թուրքերենի համար կա Հր. Աճառյանի «Թուրքերենի փոխառյալ բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզվին մեջ, համեմատություն մեջ, Վանի, Ղարաբաղի և նոր նախիջևանի բարբառներուն», Մոսկվա—Վաղարշապատ, 1902 թ.։

28. Բարբառներ։— Ինչպես տեսանք, խոսվածքի սովորական գործունեության հետևանքով կան միայն անհատական լեզուներ, որ կարելի է համարել առանձին-առանձին բարբառներ տարրական ձևով։ Բայց անհատական լեզուները բարձրագույն կոչվում, այլ բարբառ կոչվում է նույն լեզվին պատկանող մարդկանց մի մասի տեղական խոսվածքը, որ ուրիշ տեղական խոսվածքներից տարբերվում է որոշ չափով։

Բարբառները ծագում են, երբ լեզվի մեջ առաջ եկած փոփոխությունները սահմանափակվում են որոշ տեղում և չեն անցնում ուրիշ կողմեր, ուր կա՛մ հին լեզվական ձևերն են պահվում, կա՛մ առաջ են գալիս տարբեր փոփոխություններ։ Օրինակ՝ մի քանի կողմերում առաջ է եկել և ընդհանրացել նոր «զարմացրի» ձևը, մինչդեռ ուրիշ կողմերում պահվել է հին «զարմացուցի» ձևը. այսպես և հին «գնացեալ է» ձևը զանազան կողմերում տարբեր ուղղություններով փոփոխության ենթարկվելով՝ մի կողմում դարձել է՝ գնացել է, մի ուրիշ կողմում՝ գնա՛ցել ա, գնա՛ցիլ է, գացե՛ր ա, կնացե՛ր է, քացե՛ր է, քե՛ցալ ա և այլն։

Շատ անգամ նույնիսկ հարևան տեղերի ու գյուղերի խոսվածքները տարբերվում են իրարուց թե՛ բառերի հնչյուններով ու նշանակությամբ

և թե՛ ձեերով: Դրսից թեթև դիտողի համար այդպիսի խոսվածքները նույն բարբառն են կազմում, բայց իրենք տեղացիները շատ լավ են զանազանում իրենց լեզուները, և մասնագիտական ուսումնասիրությունը պարզում է դրանց տարբերությունները: Մեծ քաղաքներում նույնիսկ մի բանի բարբառներ են լինում զանազան թաղամասերում:

Որքան նույն ազգին պատկանող մարդկանց հարաբերությունն ավելի հաճախ ու սերտ է տեղի ունենում, այնքան նրանց լեզուն միատեսակ կերպարանք է ստանում, ինչպես օրինակ՝ մի գյուղի բնակիչներն ավելի են շփվում միմյանց հետ ու մոտիկ հարևան գյուղերի բնակիչների հետ և իրարուց յուրացնում են նույն լեզվական պատկերացումները: Իսկ ընդհակառակն, որքան հաղորդակցությունը պակաս է լինում զանազան արգելքների պատճառով, ինչպես են՝ դժվարանցանելի լեռներ, գետեր, քաղաքական սահմաններ և այլն, այնքան ավելի մեծանում են բարբառային տարբերությունները, որովհետև ժողովրդի մի մասը կտրված է լինում մյուսից, և մի կողմում առաջացած լեզվական տարբերությունները դժվարությամբ են անցնում կամ չեն անցնում ուրիշ կողմեր:

Լեզվական փոփոխություններից ուրիշ կողմեր հեշտությամբ անցնում են նոր բառերը, հին բառերի նոր նշանակությունները և բառերի ձևերը. որովհետև այդպիսի փոփոխություններն ընդունելու համար անմիջական սերտ հաղորդակցություն չի հարկավոր, այլ յուրացումը կարող է լինել և միջնորդաբար, մեկից մյուսին անցնելով: Օրինակ՝ Երևանում ծագած նոր բառը «գործողել», կամ հին «հայց» բառի նոր նշանակությունը իբրև դատական պահանջ, կարող է մեկից մյուսին անցնելով տարածվել ամեն մի կողմ և հասնել մինչև Արցախ, և ընդհակառակն: Այսպես չէ, սակայն, հնչյունների փոփոխության անցումը մի տեղից մյուս տեղը. դրա համար հարկավոր է անմիջական անձնական հարաբերություն և ազդեցություն: Որպեսզի Արցախում առաջ եկած հնչյունական փոփոխությունն անցնի ուրիշ կողմեր, պետք է անմիջաբար արցախեցուն լսել և նրանից ազդվել: Տարբեր հնչյունը կարելի չէ ընդունել և յուրացնել ուրիշների միջնորդությամբ, ինչպես օրինակ, արցախեցու տարբեր արտասանությունը բնիկ երևանցու միջնորդությամբ Շիրակ անցնի: Այս պատճառով և բարբառների իրարուց տարբերող գլխավոր հատկանիշն է հնչյունների տարբերությունը, և վերևում դրած «գնացել է», «գնացել ա» և այլ ձևերն իբրև բառաձև՝ իսկապես նույնն են, միայն տարբեր հնչյուններով: Տարբեր բարբառներով խոսողներն այդպես էլ գիտակցում են իրենց բարբառների տարբերությունը: Եվ իսկապես՝ ինչքան էլ խորթ է մեզ համար Երևանում, դիցուք, Արցախի բարբառի արտասանությունը, որ երբեմն դժվարություն է պատճառում այդ բարբառով խոսողներին հասկանալու, բայց երբ այդ բարբառով հորինված մի բան արտասանվում է Երևանի բարբառի հնչյուններով, մենք առանձին դժվարություն չենք կրում այդ բարբառը հասկանալու:

Այստեղից, սակայն, չպետք է եզրակացնել, թե բարբառները մի-

մյանցից չեն տարբերվում ուրիշ լեզվական իրականություններով, ինչպես են՝ բառերը, սրանց նշանակությունները, բառաձևերը և այլն։ Սրանց տարբերությունն էլ կարող է այնքան մեծ լինել, որ նույնիսկ կազմի բարբառների որոշման մի էական կողմը։ Այսպես օրինակ՝ հայերենի աղդի բարբառները՝ բայերի սահմանական ներկա ժամանակի կազմության նկատմամբ՝ բաժանվում են «ում», «կը», «ելե՛մ», կամ «ե՛ս եմ» մյուղերի, ինչպես՝ բերում եմ, կը բերեմ, բերելե՛մ, բերե՛ս եմ։ Այս տարբերությունն առաջ է եկել բնական և քաղաքական սահմանների ազդեցությամբ. «ում» ձևը սահմանափակվել է Արևելքում, «կը» ձևը իբրև սահմանական ներկա մնացել է Արևմուտքում, իսկ «ելե՛մ», «ե՛ս եմ» ձևերը տարածվել են Հարավում։ Մեր բարբառների այս մեծ մյուղերն ևս իրենց կողմից բաժանվում են ենթաբարբառների, վերջիններս էլ ունեն իրենց ստորաբաժանումները, մինչև մի որևէ գլուղի տեղական խոսվածք, որ ունի իր առանձնահատկությունները։

Եթե հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր բնականության վայրում հաստատ մնացած լիներ, նրա բնական երկրի մի ծայրից մյուս ծայրն անցնելով կարող կլինեինք դիտել բարբառների աստիճանական փոփոխությունը. կտեսնեինք, որ Արցախի բարբառին ավելի մոտ է Սյունիքի բարբառը, սրան՝ Նախիջևանի բարբառը, վերջինիս ավելի մոտ է Այրարատյան բարբառը և այլն, այսինքն հարևան տեղերի լեզուները միշտ ավելի մոտ կլինեին միմյանց։ Բայց այս կարող ենք ասել խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային և արևելյան եզերային բնակիչների համար միայն, որոնք հաստատ են մնացել իրենց բնակավայրում։ Դրանց մեջ էլ, սակայն, արևելյան բարբառի հետ խառն գտնում ենք հարավային և արևմտյան բարբառները. նույնպես նաև Այրարատում և ուրիշ կողմերում։ Բարբառների այս խառն տեղավորությունը հետևանք է ժողովրդի տեղափոխության. հարյուր տարի առաջ և վերջերս Հարավից և Արևմուտքից եկած շատ գալթականներ բնիկների հետ խառն նստած են խորհրդային Հայաստանի զանազան կողմերում, որով և մեր բարբառների տեղավորությունը չի մնացած տարածման բնական դրուֆյամբ։

24. Ընդհանուր և գրական լեզու։— Երբ մի ազգի կուլտուրական կյանքի զարգացումն այն աստիճանին է հասնում, որ իրարուց բավական տարբերվող բարբառներով խոսողների համար առաջ են գալիս այնպիսի ընդհանուր պահանջներ, որոնցով նրանք ավելի սերտ հարաբերության մեջ են մտնում միմյանց հետ,— այդ ժամանակ նրանք կարիք են զգում մի ընդհանուր խոսակցական լեզվի։ Այսպիսի ընդհանուր լեզու դառնում է բարբառներից մեկը, որ որևէ պատճառով գերակշռություն է ստանում մյուսների վրա, ինչպես օրինակ՝ ընդհանուր քաղաքական կամ կրոնական կենտրոնի բարբառը, որ հետագայում գործածվելով գրականության համար՝ դառնում է նաև ընդհանուր գրական լեզու, կամ թի պատահում է, որ բարբառներից մեկն ավելի վաղ գործածվելով գրականության հա-

մար՝ ընդունելի է լինում նաև ուրիշ բարբառներով խոսողների համար իբրև գրական լեզու, միաժամանակ և իբրև ընդհանուր խոսակցական լեզու: Այսպես 5-րդ դարում մեր քաղաքական, միաժամանակ և կրոնական կենտրոնի՝ Այրարատի բարբառը, որ հին վիպասաններն էլ գործածել են, Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի և նրանց աշակերտների ձեռքով դառնում է գրական լեզու, որ հետագայում բանեցնում են ամենքը, և որ մնում է իբրև ընդհանուր գրական լեզու մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Սկզբում գրական լեզուն շատ չի տարբերվում իր մայր բարբառից, որ օրինակելի է համարվում ուրիշ բարբառներով խոսողների համար, երբ վերջիններս ուզում են ընդհանուր լեզուն բանեցնել: Բայց ժամանակի ընթացքում, երբ դպրոցների ու գրականության միջոցով առաջ է գալիս ամբողջ ժողովրդի մեջ զանազան կողմերում կրթված ու զարգացած մարդկանց մի առանձին դաս, գրական լեզուն դառնում է նրանց ընդհանուր խոսակցական լեզուն և իր ուրույն ճանապարհով է զարգանում, բավարարություն տալով այդ դասի մարդկանց պահանջներին. իսկ նրա մայր բարբառը՝ մնալով տեղի հասարակ ժողովրդի մեջ և ծառայելով միայն տեղական բնակիչների կարիքներին իրենց տեղական հարաբերությունների մեջ՝ իր առանձին ընթացքն է ունենում: Այդ երկուսի մեջ երևան են գալիս տարբեր փոփոխություններ, բայց և այնպես երկար ժամանակ դեռ դրանք մնում են որոշ չափով իրար ավելի մոտիկ, քան ուրիշ բարբառների:

Գրական լեզուն նույնպես ենթակա է փոփոխությունների, բայց ոչ այնքան, որքան բարբառները: Դա պակաս ազատություն ունի փոխվելու: Հնչյունական այբբենարանի միջոցով գրական արտասանությունը համեմատաբար ավելի կայուն է դառնում, քան բարբառներինը, քանի որ հնչյունական գրությունը, բացի այն, որ ազդում է արտասանության վրա, այլև գրական լեզուն մասամբ ազատ է պահում անհատների ու բարբառների հնչյունական ազդեցությունից: Ապա՝ գրական լեզվի ձևերն ու բառամթերքը գրականության միջոցով սեփականում և մնալուն կերպարանք են ստանում. որոշ մատենագրությունների լեզուն դառնում է ամենքի համար ընդունելի, ընտիր և օրինակելի, դպրոցներում սովորում են այդ գրվածքները. ուստի հին շարահյուսական ձևերը, հին բառաձևերը, մասամբ և բառերի հին նշանակությունները, որ հաճախ արդեն մեռած են լինում գրական լեզվի մայր բարբառի մեջ, համարվում են մի նորմա, որ ձգտում են պահել խոսելիս և ավելի ևս գրելիս: Ծրեան են գալիս նաև բառարաններ և գրական լեզվի քերականություններ, որոնցով ավելի ևս ճշտվում ու կանոնավորվում է գրական լեզուն և ձգտում միակերպ դառնալու: Եվ այսպես, քանի որ գրական լեզվով խոսողն ու գրողը հետևում են ավանդության, ուստի և այդ լեզվի փոփոխությունը համեմատաբար ավելի դանդաղ է կատարվում:

Բարբառներն ազդում են ոչ միայն միմյանց վրա, այլև գրական

լեզվի վրա և ազդվում են նրանից, նույնիսկ ավելի մեծ չափով: Ամեն բարբառի մարդիկ բանեցնելով գրական լեզուն իբրև ընդհանուր լեզու՝ նրա մեջ մտցնում են միշտ իրենց բարբառից բառեր և դարձվածներ, բառերի նոր նշանակություններ, շարահյուսական ձևեր և այլն, որոնք իրական լեզվի միջոցով հնչողությամբ ընդհանրանում են:

Գրական լեզուն ազդվում է նաև հին գրական լեզվից, եթե կա այդպիսին, ինչպես և օտար լեզուներից՝ սրանց գրականության միջոցով: Այսպես՝ մեր նոր գրական լեզուն ևս զորեղ ազդեցություն է կրել մեր հին գրական լեզվից, մեր զանազան բարբառներից և օտար լեզուներից, և շնայելով որ դա մի դարի կյանք հազիվ ունի, բայց արդեն բավական տարբերվում է իր մայր՝ Այրարատյան բարբառից:

Բացի այդ՝ քանի որ գրական լեզուն կենդանի խոսակցական լեզու է, անխուսափելի կերպով պիտի ենթակա լինի նաև այն անգիտակցական փոփոխություններին, որ բնականորեն առաջ են գալիս խոսելու գործունեությունից: Ամեն անհատ խոսելով և գրելով այդ լեզվով, ինչքան էլ դպրոցում և հին մատենագրություններից սովորած լինի եռլիզ խոսելու և գրելու կանոնները, ունի դարձյալ որոշ չափի ազատություն իր ձևով վերաստեղծելու լեզուն և իր կողմից ազդելու ուրիշ խոսողների ու գրողների վրա: Այս ազատությունն ու ազդեցությունն, անշուշտ, ավելի մեծ է խոսելիս, քան գրելիս, բայց ընդհանուր խոսակցական լեզվից անցնում է հետզհետե նաև գրավորին: Նույնը պետք է ասել և բարբառների թողած ազդեցության մասին:

Գրական լեզվի փոփոխության մեծ գործոններից մեկն է նաև ժողովրդի ընդհանուր մշակույթի զարգացումը: Ժամանակի ընթացքում առաջ են գալիս միշտ նորանոր գաղափարներ, որ կարելի չի գտնել հին հեղինակների մեջ. դրանց համար ծնվում են նոր բառեր, բառերի նոր նշանակություններ և արտահայտության ձևեր, որով և գրական լեզուն շարունակ հարմարվելով նոր մշակույթին՝ հարստանում և ընդունակ է դառնում ամեն ինչ արտահայտելու, թե՛ հին մշակույթի և թե՛ նորի երևույթները: Ժամանակի հետ այսպես կերպարանափոխվող գրական լեզուն է միայն կենսունակ և ընդունակ բավարարելու այն նպատակին, որին ծառայում է, այսինքն՝ դառնալ մի ընդհանուր հարմարավոր գործնական միջոց նույն լեզվով խոսող և գրող մարդկանց մտավոր հաղորդակցության համար:

Գրական լեզուն ավելի է ազդում քաղաքացիների վրա, քան որևէ բարբառ: Մինչդեռ ժողովրդական բարբառները հարմարություն ունեն ավելի իրենց հարևան բարբառների վրա ազդելու, այն էլ ուղղակի հարաբերությամբ, — գրական լեզուն գրի ու դպրոցի միջոցով հնարավորություն ունի իր ազդեցությունը միակերպ թողնելու ամեն տեղ, բոլոր բարբառների վրա և նույնիսկ ապրող սերնդից հետո եկող հաջորդների վրա: Նրա տարածման գլխավոր միջոցն է դպրոցը, որ կոչված լինելով մարդկանց հաղորդակից անելու ընդհանուր մշակույթին՝ ամեն տեղ սովորեցնում է գրա-

կան լեզվով միատեսակ մտածել, խոսել ու գրել: Իսկ ով որ դպրոցում չի սովորել, նա էլ իր գավառից դուրս՝ աշխատում է խոսելիս հարմարվել ընդհանուր լեզվին: Բացի այդ՝ որքան կրթությունը տարածվում է դպրոցի ու գրականության միջոցով, այնքան ավելի մեծանում է այնպիսի մարդկանց թիվը, որոնք մանկությունից արդեն խոսում են միայն գրական լեզվով, և երբ հետզհետե կրթությունն ընդհանրանում է ամբողջ ազգի մեջ, և նրա բոլոր մասերը հաղորդակից են լինում ընդհանուր մշակույթին, այն ժամանակ բարբառները մոռենում են գրական լեզվին և մեկմեկու, մինչև վերջիվերջո գրական լեզուն իշխում է ամեն տեղ, և բարբառները մեռնում են: Դրան են ձգտում դպրոցն ու գրականությանն իրենց ընդհանուր կրթությունով: Եթե հաղորդակցության պակասությունը, ինչպես տեսանք, պատճառ է դառնում բարբառների առաջ գալուն և իրարուց ավելի ու ավելի տարբերվելուն, նույն հաղորդակցության սերտությունն ու մտավոր զորեղ հաղորդակցությունը դպրոցի ու գրական լեզվի միջոցով՝ առաջ է բերում բարբառների միացում: Այսպես՝ հին հունական ազգի միմյանցից բաժանված մասերը, որոնք ունեին իրենց առանձին բարբառները, ժամանակի ընթացքում միանում են ի մի ազգություն ընդհանուր մշակույթով. նրանց միացման հետ միանում են և ներանց բարբառները. Ատտիկյան բարբառը, որ հույների ամենից կուլտուրական մասի՝ Աթենացոց լեզուն էր, իշխում է ամեն տեղ, և 3-րդ դարում Ք. ա. առաջ է գալիս մի ընդհանուր հունական բարբառ, որ կոչվում է «կոյնե»:

Սակայն ամեն գրական լեզու չի կատարում այս դերը, որ կապված է ընդհանուր կրթության հետ, եթե մի ազգի մեջ ընդհանուր կրթությունը չի ծավալվում ամեն տեղ, և ուսումը մնում է միայն իբրև առանձնաշնորհ մի որոշ դասի, այն ժամանակ համեմատաբար փոքր է լինում գրական լեզվի ազդեցությունը բարբառների վրա, որոնք ավելի մեծ ազատությամբ ենթակա լինելով փոփոխության՝ նույնիսկ ավելի հեռանում են նրանից: Այսպիսի դեպքում մինչև անգամ այն բարբառը, որի վրա հիմնված է գրական լեզուն, ժամանակի ընթացքում այնպիսի ձևափոխության է ենթարկվում, որ նրանով խոսող մարդիկ ևս առանձին ուսման կարիք են զգում՝ գրական լեզուն աղատ բանեցնելու համար: Այսպիսով գրական լեզուն մնում է սակավաթիվ ուսած մարդկանց մեջ, և հետզհետե որքան դժվարանում է այդ ձեռք բերելը, այնքան պակասում է այդ լեզվով խոսողների թիվը: Եվ վերջապես հեղինակները գրում են այդ լեզվով ոչ թե այն պատճառով, որ իրենք կամ ուրիշներն այդպես են խոսում իրենց սովորական խոսակցության ժամանակ, այլ որովհետև իրենցից առաջ այդպես են գրել նշանավոր հեղինակները: Գրական լեզուն այս դեպքում գրեթե կտրվում է կենդանի լեզվից և դառնում է մի արվեստական լեզու, որ գրության մեջ պահվում է գլխավորապես հների նմանողությամբ:

Այս վիճակին ենթարկվել է մեր հին գրական լեզուն — գրաբարը (հին հայերեն): Փակված լինելով միայն վանական դպրոցներում՝ այս լեզուն

շատ չի ազդում աշխարհականների կենդանի բարբառների վրա, որոնք զարգացման բուլտրովին տարբեր ուղի են բռնում և դարերի ընթացքում այնպես են կերպարանափոխվում, որ հին լեզվական ձևերն ու նորերը բուլտրովին հեռանում են իրարուց: Գալիս է ժամանակ, որ մեր հին գրական լեզուն այլևս հեշտ հասկանալի չի լինում ամենքին և բնականաբար կարիք է զգացվում մի նոր ընդհանուր լեզվի: 12—13-րդ դարերում ահա, կյանքի գործնական կարիքներին բավարարություն տալու համար, առաջ է գալիս մեր միջին գրական լեզուն (միջին հայերեն), ժամանակի խոսակցական լեզվին մոտիկ: Հին գրական լեզուն, սակայն, չի մեռնում, այլ դեռ շարունակում է միջին գրական լեզվի հետ զուգընթաց ապրել, իբրև «գրաբար», այսինքն՝ գրքի, գրովթյան լեզու, գլխավորապես կրոնական և պատմական գրվածքների համար: Միայն 15 և 16-րդ դարերում, երբ քաղաքական մեծ ցնցումների պատճառով մեռնում է վանական կյանքն ու փախվում են դպրոցները, մեռնում է և գրաբարի ավանդությունը և մեր այդ գրական լեզուն դադարում է իբրև կենդանի լեզու ապրելուց: 17—19-րդ դարերում, սակայն, վերածնունդի փորձն առաջ է բերում նմանողություն հին գրաբարի և նոր գրաբար գրականություն արվեստական գրական լեզվով. ձգտում է առաջ գալիս հին գրական լեզուն արվեստական կերպով կենդանացնելու նույնիսկ խոսակցության մեջ, բայց աշողություն չի լինում, որովհետև ժողովրդական բարբառները շատ էին տարբերվում հին գրաբարից: Այս փորձերն ու նոր գրաբար գրականությունն իրենց կողմից պատճառ են դառնում միջին գրական լեզվի անկման, թեպետ և դա շատ հեռու չէր ժողովրդական, ավելի արևմտյան բարբառներից: Այս պատճառով 19-րդ դարում առաջ է գալիս ընդհանուր լեզվի պահանջից նոր գրական լեզու, այն էլ, քաղաքական հանգամանքների շնորհիվ, երկու կողմից: Արևմուտքում Կ. Պոլսի բարբառի հիման վրա ծագում է արևմտյան գրական լեզուն կամ արևմտյան աշխարհաբարը, իսկ արևելքում՝ Այրարատյան բարբառի հիման վրա՝ արևելյան գրական լեզուն կամ արևելյան աշխարհաբարը. մեկը տարածված է արևմտյան հայության մեջ, մյուսը՝ արևելյան: Դրանցից արևելյան գրական լեզուն, — քանի որ արևմտյան հայությունը մեծ մասամբ ոչընչացավ վերջին իմպերիալիստական պատերազմի ընթացքում, իսկ արևելյան հայությունն, ընդհակառակն, սկսել է առանձին պետական կյանքով ապրել, — կոչված է առանձին դեր կատարելու:

Մեր արևելյան գրական լեզուն դպրոցների և գրականության միջոցով այժմ բավական տարածված է ոչ միայն արևելյան բարբառներով խոսողների մեջ, այլև խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում արևմտյան բարբառներով խոսողների մեջ, ինչպես և Վրաստանում, Ադրբեջանում, Ռուսաստանում ու Պարսկաստանում: Որ այս գրական լեզուն համեմատաբար կարճ ժամանակում կարողացել է բավական ընդհանրանալ, դրա գլխավոր պատճառն այն է, որ հնչյունների կողմից, գրաբարի նկատմամբ, մեր բարբառների մեջ ամենից քիչ է փոփո-

խության ենթարկվել գրական լեզվի մայր՝ Այրարատյան բարբառը։ Այս-
տեղ բառերը մեծ մասամբ պահում են հին գրական լեզվի կերպարանքը,
ինչպես օրինակ՝ հին «հարսանիք» մնում է նույն ձևով, մինչդեռ ուրիշ
բարբառների մեջ այդ բառը դարձել է՝ հրսա՛նիք, հարսնի՛ք, հարսի՛նք,
խարսնի՛ս և այլն։ Բայց որ գլխավորն է՝ Այրարատյան բարբառի մեջ
հնչյունները թվով ավելի փոքր են. ձայնավորներն, օրինակ, միայն վեց
են՝ ա, օ(ո), ու, է(ե), ի, բ, որոնք բոլորն էլ կան բոլոր բարբառների ու
հին գրական լեզվի մեջ, մինչդեռ ուրիշ բարբառների մեջ կան այնպիսի
ձայնավոր և բաղաձայն հնչյուններ ևս, որ չունին Այրարատյան բար-
բառը և հին գրական լեզուն։ Ուստի և ուրիշ ամեն մի բարբառի մարդիկ
ավելի հեշտությամբ յուրացնում են Այրարատյան կամ գրական արտա-
սանությունը, որ միաժամանակ և գրաբարի արտասանությունն է եղել
19-րդ դարում, քան ուրիշ բարբառների հնչյունները, որոնք հաճախ
գրաբարից և միմյանցից բավական հեռու են իրենց արտաբերությամբ։

25. Ցեղակից լեզուներ։— Երբ բարբառների տարբերությունները
միմյանցից այնքան մեծանում են, որ մի բարբառով խոսող մարդն այլևս
չի հասկանում մյուս բարբառով խոսողին, հետևաբար և այսպիսի երկու
բարբառն այլևս չազդելով իրար վրա՝ մի ընդհանուր կյանքով չեն ապ-
րում,— այն ժամանակ առաջ են գալիս նոր լեզուներ միեկնույն մայր
լեզվից։ Այս տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ մի ժողովրդի զանազան
բարբառներով խոսող մասերը գաղթելով ուրիշ երկրներ, կամ ընդարձակ
հողամասերի վրա տարածվելով՝ երկար դարերով կտրվում են միմյանցից
որևէ բնական կամ քաղաքական արգելառիթ սահմաններով և այլևս
միմյանց հետ հարաբերության մեջ չեն լինում։ Այս դեպքում նրանք ըս-
կըսում են ապրել ինքնուրույն կյանքով, և լեզվի մեջ մի տեղում առաջ
եկած փոփոխությունները չեն անցնում ուրիշ կողմեր և բարբառների
խառնուրդ առաջ չի գալիս։ Մի բարբառի մեջ պահվում է հին լեզվական
իրակությունը, մյուսի մեջ հինը կորչում է՝ տեղի տալով նորի առաջ,
կամ երկուսի մեջ էլ նոր իրականներ են առաջ գալիս, բայց բոլորովին տար-
բեր ուղիներով։ Մի խոսքով՝ երկու բարբառները բոլորովին տարբեր փո-
փոխություններ են կրում։ Որքան ավելի կոլտուրական է մի ժողովուրդ-
այնքան ավելի ուժեղ է հարաբերությունն ու կապը նրա մասերի մեջ-
ուստի և նույնիսկ գաղթը դեպի հեռավոր երկրներ չի կարող ազդել, որ
նրանց բարբառները բոլորովին ուրույն զարգացում ունենան և բնավ
չազդեն միմյանց վրա։ Եվ քանի դեռ երկու այսպիսի, իրարուց նույնիսկ
հեռու ընկած բարբառներ ազդում են միմյանց վրա և շարունակում են
ավելի կամ պակաս չափով ընդհանուր փոփոխություններ կրել բառաձև-
վերի ու կապակցության ձևերի նկատմամբ, նրանք դեռ միեկնույն լեզվի
բարբառներ են միայն։ Բայց հենց որ նրանք դադարում են այսպիսի
ընդհանուր կյանքով ապրելուց, և մեկի կրած փոփոխությունն այլևս չի
անցնում մյուսին, այն ժամանակ արդեն նրանք կազմում են երկու տար-

բեր, բայց ցեղակից լեզու Բոլոր ցեղակից լեզուներն, ուրեմն, միևնույն ընդհանուր մայր լեզվի երբեմնի բարրառների շարունակությունն են միայն, նրանց մեջ կան նման լեզվական իրակություններ, որոնք նման են, որովհետև մի ընդհանուր ծագում ունեն, բայց կան և ավելի շատ տարբեր իրականք, որոնք միմյանցից անկախ՝ նոր ևն առաջ եկել յուրաքանչյուր լեզվի մեջ: Հասկանալի է, որ ցեղակից լեզուներն ևս, իբրև բոլորովին անկախ լեզու կազմակերպվելուց հետո, կարող են միմյանց վրա ազդել. բայց գա կլինի արդեն ոչ թե միևնույն լեզվի բարբառների փոխադարձ ազդեցություն, այլ մի օտար լեզվի ազդեցություն մի ուրիշի վրա:

Ցեղակից լեզուների մայր լեզուն, որից ծագել են նրանք, կոչվում է նախալեզու, իսկ սրանից առաջացած լեզուների խումբն՝ ընտանիք: Լեզվաբանությունը միմյանց հետ բաղդատելով մարդկային լեզուները՝ որոշել է արդեն շատ լեզուների ցեղակցությունը և լեզուները բաժանել է մի քանի ընտանիքների: Դրանց մեջ ամենից շատ ուսումնասիրված է ճնդեվրոպական լեզուների ընտանիքը, որին պատկանում են եվրոպական լեզուների մեծ մասը, և գիտական լեզվաբանությունը հիմնվել է այս ընտանիքի լեզուների համեմատությամբ: Լեզուների ընտանիքը բաժանվում է ճյուղերի, այսինքն այնպիսի խմբերի, որոնց մեջ մտնող լեզուներն ավելի մոտիկ ցեղակցություն ունեն միմյանց հետ. յուրաքանչյուր ճյուղ, սակայն, կարող է կազմված լինել և մեկ լեզվից: Հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքին պատկանում են Ասիայում՝ 1) Արիական կամ Հնդիրանական լեզվաճյուղը, որ իր կողմից բաժանվում է երկու մեծ լեզվախմբերի. ա) Հնդկական, — Հնդկաստանի հին և նոր լեզուները, որոնցից մեռած լեզուներ են՝ Վեդայի լեզուն և Սանսկրիտ, բ) Իրանական, որին պատկանում են՝ հին պարսկերեն (Դարեհի, Կամբիսի և այլ սեպագրությունների լեզուն), մարերեն, զենդերեն (Ջրադաշտի կրոնի սուրբ գրքի՝ Զենդ-Ավեստայի լեզուն), պահլավերեն (Արշտուկեյան և Սասանյան ժամանակի լեզուն), նոր պարսկերեն, քրդերեն, ավղաներեն, օսերեն, 2) Թուրաքական ճյուղ, որին պատկանում են թուրքերեն և քուչերեն (մեռած), 3) Հայերեն, որ ինքը մենակ մի առանձին ճյուղ է կազմում. հայերենի ճյուղին են պատկանելիս եղել, ինչպես կարծում են մի քանի շնչին մնացորդներից, նաև փոիգերեն և թրակերեն լեզուները. Եվրոպայում՝ 4) Ալբաներեն, 5) Հունարեն, 6) Իտալական լեզուներ, որոնց պատկանում են՝ օսկերեն, ումբրերեն, լատիներեն (հին հռոմայեցիների լեզուն). հռոմեական ժողովրդական բարբառներից ծագում են հռոմեական լեզուները, որ են՝ իտալերեն, ֆրանսերեն, պրովանսերեն, իսպաներեն, պորտուգալերեն, ռումիներեն, 7) Կելտերեն, 8) Գերմանական ճյուղ, որի մեջ մտնում են բազմաթիվ լեզուներ, որոնցից են՝ գերմաներեն, անգլերեն, շվեդերեն և այլն, 9) Բալթիկ-Սլավական ճյուղ, որ իր կողմից բաժանվում է երկու խմբի՝ ա) Բալթիկյան՝ լիթվաներեն և լատերեն, և բ) Սլավոնական, որի մեջ մտնում են բազմաթիվ լեզուներ՝ ռուսերեն, ուկրաիներեն, բելոռուսերեն, լեհերեն, բուլղարերեն, չեխերեն, սերբերեն:

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

26. Լեզվաբանության գլուխը և ուսումնասիրության եղանակը:— Լեզվաբանությունը (լինգվիստիկա) լեզվի գիտությունն է, որի ուսումնասիրության առարկան է մարդկային լեզուն կամ խոսվածքը: Վերևում բացատրված լեզվական իրավությունների համեմատ՝ լեզվաբանության մեջ մտնում են հետևյալ բաժինները. 1. Շնչաքանություն (ֆոնետիկա), բառերի արտաքին, ֆիզիկական կողմի, հնչյունների ուսումը, որին իբրև օժանդակ գիտություն ծառայում են անատոմիան և բնախոսությունը, 2. Իմաստաքանություն (սեմասիոլոգիա կամ սեմանտիկա), բառերի ներքին, հոգեկան կողմի, բառերի նշանակության կամ իմաստի ուսումը, որին իբրև օժանդակ գիտություն ծառայում է հոգեբանությունը, 3. Ստուգաբանություն (էտիմոլոգիա), բառերի կազմության ուսումն ըստ ծագման, 4. Ձևաբանություն (մորֆոլոգիա), առանձին բառաձևերի ուսումը, առանց նկատի ունենալու նրանց պաշտոնը խոսքի մեջ, 5. Շարանյութություն (սինտաքսիս), բառերի, իբրև խոսքի մասերի, կապակցության ձևերի ուսումը,— լինի կապակցությունը բառաձևերով, թե ձևական բառերով և ուրիշ եղանակներով. —ինչպես և խոսքերի միմյանց հետ կապակցության ուսումը: Բացի այս բաժիններից կա նաև՝ 6. Բառաքանություն (լեկսիկոլոգիա), լեզվի բառարանական կողմի, բառամեթոդի, բառերի ուսումը, առանց նկատի ունենալու նրանց ձևերը:

Լեզվաբանության հիշված բաժիններից ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը միասին սովորաբար կոչվում են ֆեռականություն: Այս տերմինը, սակայն, գործածում են նաև ավելի լայն իմաստով՝ մեջն առնելով նաև առաջին երեք բաժինները, որովհետև անհնարին է լեզվի հնչյուններն ուսումնասիրել բառաձևերից, բառերի նշանակությունից և քառակազմությունից անկախ, ինչպես և ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը կարելի չէ ուսումնասիրել մյուսներից անկախ: Ըստ այսմ, ուրեմն, բերականությունն իր մեջ ամփոփում է լեզվի ուսումնասիրության գրեթե բոլոր բաժինները:

Ինչպես տեսանք, լեզվաբանության կարևոր սկզբունքներից մեկն այն է, որ ամեն լեզու միշտ և անընդհատ փոփոխվում է: Այս փոփոխության մեջ է լեզվի կյանքը կամ պատմությունը: Այս պատճառով և լեզուն, ինչպես մարդկային մշակույթի ամեն արտադրություն, պատմական ուսումնասիրության առարկա է: Լեզվի բոլոր երևույթները, լեզվական բոլոր իրավությունները, ուրեմն, ուսումնասիրվում են ոչ միայն նրանց ժամանակակից վիճակն առնելով, այլև նրանց պատմական զարգացումը: Ըստ այսմ լեզվաբանությունը, իր վերևում դրված բաժիններով, պատմական գիտություն է: Մի առանձին լեզվի պատմական ուսումնասիրությունը նյութն է նույն լեզվի պատմական ֆեռականության, որ հետևում է լեզվի

զարգացմանը, սկսած ավանդությամբ տրված մի ելակետից, և կադմուս է նրա ամբողջ զարգացման տեսությունը:

Այսպիսի պատմական ուսումնասիրությունը հնարավոր է, սակայն, այն ժամանակ միայն, երբ հայտնի են լեզվի վիճակները նրա զարգացման դանդաղան շրջաններում: Ուստի մի լեզվի պատմական քերականությունից առաջ՝ անհրաժեշտ է ունենալ նույն լեզվի մի շարք նկարագրական ֆեռականություններ, որոնցով ցույց է տրվում, թե ինչպիսի բառական ու կապակցության ձևեր են գործածական եղել մի լեզվի մեջ իրար հաջորդող դանդաղան շրջաններում: Մեր ժամանակակից շրջանի, մեր խոսած լեզվի վիճակը կարող ենք նկարագրել նկատի ունենալով ոչ միայն ժամանակակից հնդիրնականների գրվածքները, այլև մեր կենդանի խոսած լեզուն իր բոլոր բարբառներով, որոնց նկարագրությունն ու դասավորությունը կազմում է մի առանձին բաժին— քաբբաագիտություն (գիսկականություն), իսկ նախորդ դարաշրջանների լեզվի նկարագրությունը կարող ենք հանել միայն հնությունից մնացած գրավոր հիշատակարաններից: Երբ միևնույն լեզվի տարբեր ժամանակների համար կազմվում են նկարագրական քերականություններ, դրանց մեջ տարբեր կերպով են երևան գալիս լեզվական իրակությունները. մի շարք այսպիսի քերականությունների համեմատությունից արդեն տեսնում ենք, թե ինչպես յուրաքանչյուր դարաշրջանի լեզու իր նախորդ դարաշրջանի լեզվի մի ձևափոխությունն է որոշ կանոնավորությամբ և օրենքով: Բայց կատարված փոփոխության իսկական էություն մասին այս ճամբնապատկան եղանակով միայն դեռ կարելի չէ պարզ գաղափար կազմել և ձեռք բերել լեզվի կյանքի գիտական ըմբռնումը: Ուստի ինչպես պատմության և պատմական գիտության յուրաքանչյուր ճյուղի համար, նույնպես և լեզվի պատմության համար կա լեզվի ընդհանուր տեսություն կամ ընդհանուր լեզվաբանություն, որ առանձին լեզուների պատմությունից ձեռք բերված իրողությունների հիման վրա ուսումնասիրում է ընդհանրապես մարդկային լեզվի զարգացման ընդհանուր պայմանները և օրենքները, լեզվի պատմության սկզբունքներն ու հիմնական խնդիրները և հետազոտում է ամեն փոփոխությունների մեջ նույն մնացող գործոնների բնությունն ու ներգործությունը:

Մարդկային լեզուների ուսումնասիրությունից, ինչպես տեսանք, երևան է եկել, որ լեզուները կազմում են առանձին-առանձին խմբեր կամ ընտանիքներ: Մի լեզվական ընտանիքի մեջ մտնող առանձին լեզվական ճյուղերի մասնավոր ուսումնասիրությամբ կազմվում է համազգի լեզուների համեմատական ուսումնասիրությունը— ճամբնապատկան ֆեռականությունը, որ զբաղվում է նույն ընտանիքի մեջ մտնող լեզուների հարաբերությունները որոշելով: Պատմական քերականություն և համեմատական քերականություն իսկապես նույն գիտությունն են, նույն խնդրով և նույն համեմատական մեթոդով, երկուսն էլ կադմուս են լեզվի պատմությունը, միայն առաջինը հետևում է լեզվի զարգացմանն ավան-

դությամբ տրվածից մինչև ներկան, իսկ երկրորդն՝ ավանդությամբ տրված ցեղակից լեզուներից բարձրանում է դեպի մայր լեզվի կորած նախնական վիճակը, ուրիշ խոսքով՝ համեմատական-պատմական ուսումնասիրությամբ աշխատում են վերաստեղծել իբրև ելակետ՝ լեզվի նախնական դրությունը, որոշել քերականական և բառաբանական կազմային դարաշրջանում, երբ դեռ մեկ ընդհանուր լեզու է եղել, այլև թե ինչպիսի ձևափոխություն է կրել այդ մեկ լեզուն իր ամեն առանձին ճյուղերի մեջ: Այսպես՝ կա հնդեվրոպական լեզուների համեմատական քերականություն, որով վերաստեղծվում է հնդեվրոպական նախալեզուն: Ապա՝ նույն կերպ վերաստեղծվում է նաև մեկ ճյուղի պատկանող լեզուների նախնական դրությունը, որից չեն մնացել հիշատակարաններ, ինչպես օրինակ՝ համեմատական ուսումնասիրությամբ վերականգնում են գերմանական լեզուների մայր լեզուն, ինչպես և ռոմանական ու սլավոնական լեզուների: Եվ վերջապես, երբ մի լեզվից չեն մնացել գրավոր հիշատակարաններ, կամ եթե մնացել են՝ միայն մեկ բարբառից, կարելի է միևնույն համեմատական եղանակով ուսումնասիրել մեր ժամանակի բարբառները և վերականգնել այդ լեզվի նախնական վիճակը:

27. Լեզվաբանության կիրարկական նշանակությունը:— Լեզվաբանությունը, բացի իր մաքուր տեսական նշանակությունից, իբրև լեզվի գիտություն, ունի նաև կիրարկական նշանակություն: Մի լեզվի պատմությունը սերտ կապված է նույն լեզվով խոսող ազգի պատմության հետ. ուստի ինչպես ազգի պատմությամբ շատ բան բացատրվում է լեզվի մեջ, նույնպես և ինքը լեզվաբանությունը բացատրում է շատ պատմական իրողություններ, օրինակ՝ երբ իմանում ենք, թե ինչպիսի բառեր պարսկերենից փոխառություն են հայերենի մեջ, դրանից եզրակացնում ենք, թե ինչպիսի կուլտուրական ազդեցություն են ունեցել պարսիկները հայերի վրա, լեզվաբանության օգնությամբ լուծվում են և ուրիշ շատ պատմական հարցեր, առանձնապես նախապատմական շրջանների վերաբերյալ, որոնցից չեն մնացել ոչ մի ուրիշ հիշատակարաններ, բացի լեզվից: Այսպես, օրինակ՝ այս գիտությունը հայտաբերելով հնդեվրոպական նախալեզուն՝ դրա հետ միասին որոշ չափով երևան է բերում նաև այդ լեզվով խոսող ժողովրդի նախնական մշակույթը: Ապա՝ քանի որ լեզուն մի ազգի հոգևոր գործունեության գլխավոր տեսակներից մեկն է, նրա ուսումնասիրությունը սերտ կապված է նաև ազգագրության (էթնոգրաֆիա) հետ, որ չափով վերջինս էլ սովորեցնում է այս կամ այն ազգի հոգևոր կենցաղը: Եվ վերջապես թե՛ մայրենի և թե՛ օտար լեզուների ուսման վերաբերյալ շատ եզանակներ և մանկավարժական հարցեր պարզվում և որոշվում են լեզվաբանության օգնությամբ:

Այս վերջին նկատառումով՝ ամենահին ժամանակներից ի վեր լեզուն դարձել է ուսումնասիրության նյութ և քերականությունը մտել է դպրոցական առարկաների շարքը: Բայց մինչ ամենայն դպրոցական առարկա հարմարվել է իր գիտության ժամանակակից վիճակին, քերականու-

թյան ուսումը դպրոցներում մնացել է մեծ մասամբ իր հին դրութեան մեջ, չնայելով, որ լեզվաբանությունը 19-րդ դարում բոլորովին փոխվել է՝ դառնալով իսկական գիտություն։ Նկատի ունենալով քերականության նշանակությունը հին ու օտար լեզուներ սովորելու համար՝ այդ առարկան դպրոցներում համարվել է մի արվեստ կամ միջոց ուղիղ խոսելու և գրելու։ Այս հայացքը քերականության մասին՝ մնում է մինչև այժմ ևս. ուստի քերականության դասերը կցվում են լեզվական վարժություններ անելու և լեզվական հմտություն ձեռք բերելու դասերին։ Բացի այդ՝ քերականության վրա այս գործնական տեսակետն ունենալով՝ դպրոցներում նրա մեջ մտցրել են տրամաբանությունից շատ տարրեր աշակերտների մտավոր ընդունակությունները սրելու համար։

Արդարև, մի լեզվի քերականության ուսումնի իր կողմից շատ նպաստում է լեզվին հմտանալու, բայց այդ գործնական նպատակը լուծի քերականությունն իբրև գիտություն։ Այս երեք բանը՝ լեզվի գործնական վարժություններ լեզվին հմտանալու համար, տրամաբանություն և լեզվաբանություն՝ չպիտի շփոթել իրար հետ։ Զանազան հայեցակետերի ու նպատակների այսպիսի խառնուրդի պատճառով՝ աշակերտները երկար տարիներ դպրոցում քերականություն սովորելուց հետո անգամ՝ չեն հասկանում քերականության նպատակը, ուստի և մանկավարժները հաճախ նույնիսկ ավելորդ են համարում քերականությունը դնել իբրև դպրոցական ուսման առարկա, կամ իբրև անկախ առարկա։

Քերականությունն իբրև գիտություն մեկ նպատակ միայն ունի, այն է՝ ուսումնասիրել լեզվի կազմությունը, այն միջոցները, որոնցով լեզուն արտահայտում է մտքի առարկաների հարաբերությունները։ Ուստի դպրոցական քերականությունը պետք է հետևի այս նպատակին. նրա միջոց պետք է դուրս գնել այն ամենը, ինչ որ ավելորդ է այս նպատակին հասնելու համար, և այն ժամանակ քերականության ուսումը ոչ միայն հեշտ կլինի, այլև կդառնա հետաքրքիր ու կարևոր առարկաներից մեկը։ Եթե պատանու ընդհանուր զարգացման համար անհրաժեշտ են ճիշտ գիտելիքներ զանազան գիտություններից, ինչպես՝ բուսաբանությունից ու կենդանաբանությունից, անատոմիայից ու բնախոսությունից և այլն, այս գիտությունների այժմյան վիճակի համեմատ, — նա պետք է ճիշտ գիտելիքներ ունենա նաև մարդու հոգևոր գործունեության, — իր ամենօրյա խոսած լեզվի և նրա կազմության մասին լեզվաբանական գիտության արդի վիճակի համեմատ։

28. Լեզվաբանության պատմություն։ — Լեզվով հետաքրքրվել են ամենահին ժամանակներից սկսած, բայց լեզվաբանությունն իսկական գիտություն դարձել է միայն 19-րդ դարում։ Առաջին անգամ գերմանացի Ֆրանց Բոպ (1791—1867) համեմատական ուսումնասիրությամբ ապացուցել է հնդեվրոպական լեզուների ցեղակցությունը, որով և հանդիսացել է նա իբրև հիմնադիր լեզվաբանական գիտության։ Միաժամանակ և գերմանացի Վիլհելմ Հոսթբոլդ (1767—1835), Յակոբ Գրիմ (1785—

1863) աշխատել են լեզվաբանության համար, և այնուհետև շատ ուրիշները թե՛ Գերմանիայում և թե՛ ուրիշ երկրներում ուսումնասիրել են լեզվաբանությունը:

Հայոց լեզուն, իբրև հնդեվրոպական լեզուներից մեկը, հենց սկզբից դարձել է համեմատական ուսումնասիրության նյութ: Մինչև 1880-ական թվականները մեր լեզուն դրվում էր իբրև իրանական լեզուներից մեկը: Բայց Հ. Հյուբշմանն նախ 1875 թվին իր մի հոդվածով, ապա 1883 թ. լայպցիգում հրատարակած իր «Հաքական ուսումնասիրությունների» մեջ ապացուցեց, որ հայերենը մի առանձին ճյուղ է հնդեվրոպական լեզուների ընտանիքի մեջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԸ

(Հնչաբանություն)

Ա.

ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

20. Խոսքի գործարանները:— Խոսքի հնչյուններն արտաբերվում են արտաշնչելու ժամանակ թոքերից դուրս մղվող օդի հոսանքով, որ անցնում է կոկորդի միջով, այդտեղից մտնում է երակսը և հետո բերանի ու քթափողի միջով դուրս է գալիս: Կոկորդը, բերանը և քթափողը իրենց մեջ գտնված շարժուն և անշարժ մասերով միասին՝ կազմում են խոսքի հնչյունների գործարանները:

Կոկորդի մեջ խոսքի շարժուն գործարաններից գլխավոր տեղը բռնում են ձայնալարերը, որոնք կոկորդի լայնքով՝ հորիզոնական ձևով ձգված երկու առաձիգ մկաններ են, և նրանց մեջ գտնված ձեղքը, որ կոչվում է ձայնահեղձ: Երբ ձայնահեղքը ավելի կամ պակաս չափով նեղանում է, և ձայնալարերը ձգվում լարվում են, այդ ժամանակ շնչափողից դուրս մղվող օդի ճնշումից ձայնալարերը դողում կամ տատանվում են, մերթ փոքրելով և մերթ իրար կպչելով, և նրանց տատանումից, ինչպես և ամհն մի հնչող մարմնի տատանումից, առաջանում է երաժշտական հնչյուն, որ կոչվում է ձայն:

Ձայնալարերը մասնակից են, սակայն, ոչ բոլոր հնչյունների արտաբերության: Շատ հնչյունների արտաբերության ժամանակ ձայնահեղքը լայն բացված է մնում, օդի հոսանքն ազատ անցնում է նրա բացվածքի միջով, ձայնալարերը մնում են առանց լարվելու ու տատանվելու և ձայն չեն տալիս: Հնչյուններն այդ ժամանակ արտաբերվում են առանց ձայնալարերի մասնակցության գլխավորապես բերանի խոռոչի մեջ, այն է՝ օդի հոսանքը բերանում մի արգելքի հանդիպելով՝ տատանվում է և առաջ է բերում աներաժշտական հնչյուն կամ աղմուկ, ինչպես՝ Յ, Ս, Շ. և:

Խոսվածքի լսելիությունն ու երաժշտականությունը հիմնված է կո-
կորդալարների ձայնի վրա, որ երաժշտական հնչյուն է և, ինչպես ամեն
երաժշտական հնչյուն, առաջանում է ձայնալարների պարբերական (պի-
րիոդիկ) ու ռիթմիկ տատանումներից, այսինքն այնպիսի տատանումնե-
րից, որոնք միակերպ կրկնվում են որոշ ժամանակամիջոցում. մինչդեռ
աղմուկները, իբրև աներաժշտական հնչյուններ, հետևանք են ոչ-պարբե-
րական տատանումների. Ուստի և այնպիսի հնչյունները, որոնց արտա-
բերությունը լինում է առանց կոկորդալարների ձայնի, բարձր ու պարզ
լսելի չեն ու աներաժշտական են՝ ինչպես լինում է շշուռի, այսինքն ան-
ձայն և «փսփսալով», շշնջալով խոսելու ժամանակ. Ձայնալարին էլ,
սակայն, կարող են տատանվել իրենց ամբողջ երկայնությամբ և ուժեղ
և այդ ժամանակ ձայնը լինում է լիքը և ուժեղ, ինչպես է սովորական
բարձրաձայն և լիաձայն խոսվածքի ժամանակ. բայց կարող են տատան-
վել նաև ոչ իրենց ամբողջ երկայնությամբ, այլ միայն մի որոշ մասով
և թույլ. այդ ժամանակ ձայնը լիքը չի լինում, ինչպես է՝ մրմուռի, «մըր-
մըռալով» կամ մրմռաձայն, մրմնջաձայն խոսվածքի ժամանակ:

Բերանը մասնակից է բոլոր հնչյունների արտաբերությանը կա՛մ իր
խոռոչով իբրև ռեզոնատոր, կա՛մ իր մեջ գտնված մասերով, որ են՝ լե-
զուն, ատամներն ու քիմքը: Վերջինս բաժանվում է երկու մասի՝ կոշտ
ֆիմֆ, որ սովորաբար ասում ենք ֆիմֆ կամ առաջաքիմք (պալատում),
և փափուկ կամ շարժուն ֆիմֆ, որ կոչում ենք կառիկ (վելում) կամ վեր-
ջաքիմք: Մատով կարելի է շոշափել այս երկու քիմքն էլ և իմանալ, թե
որտեղ է վերջանում կոշտ քիմքը և սկսվում կառիկը: Կոշտ քիմքն, ինչ-
պես և ասում ենք, ամբողջապես անշարժ են մնում հնչյունների արտա-
բերության ժամանակ: Շրթունքները, սակայն, մերթ հանգիստ դրություն
մեջ են մնում, մերթ առաջ ձգվելով՝ երկայնացնում են բերանի խոռոչը,
ինչպես լինում է Օ(Ո), Ու արտասանելիս: Բերանի խոռոչի տարածուցու-
նը փոխվում է նաև, երբ բերանը նեղ կամ լայն է բացվում, որ կախված
է ներքին ծնոտի դրությունից: Այս նկատմամբ, սակայն, ամենից կարևոր
գործը կատարում է լեզուն, որ իր շարժնությամբ չափազանց բազմադան
ձևեր և դրություններ է ընդունում: Նայելով թե լեզուն ինչ դրության մեջ
է և իր ո՛ր մասով և ո՛րքան է բարձրանում դեպի քիմքի այս կամ այն
կողմը, ըստ այնմ էլ բերանի խոռոչը մերթ լայնանում է, մերթ նեղանում
և նույնիսկ երկու մասի բաժանվում: Բերանի խոռոչը ծառայում է իբրև
ռեզոնատոր, որի միջոցով փոխվում է հնչյունի երանգը կամ ռալը, որ
է՝ հիմնական հնչյունն և իր հետ միացած կողմնակի հնչյունների բաղա-
դրությունը: Հիմնական հնչյունի հետ միացած բաղադրիչ հնչյուններից
մի քանիսն այդ ռեզոնատորով ուժեղանում են և ուրիշները խեղդվում են:
Բայց որովհետև բերանի խոռոչը զանազան ձևեր է ընդունում, որով և
զանազան տեսակի ռեզոնատորներ է դառնում, հետևաբար և ձայնալա-
րերի տատանումից առաջացած ձայնը բերանի մեջ՝ նայելով ռեզոնան-
սին՝ մշակվելով դառնում է տարբեր որակի կամ տարբեր երանգի հնչյուն-

ներ, ինչպես՝ Ա, Օ(Ո), Ու, է(Ե), Ի, Ը, Բացի այդ՝ բնական խոռոչի մեջ արտաշնչության ժամանակ օդի տատանումից, ինչպես տեսանք, առաջանում են աղմուկներ, որոնք նույնպես, մենակ կամ ձայնի հետ միացած, կազմում են խոսքի հնչյուններ, ինչպես՝ Ս, Ֆ, Շ, Խ, Ջ, Վ, Ժ, Դ։ Այս հնչյուններն ևս զանազան են կամ տարբեր որակ (երանգ) ունեն, քանի որ առաջանում են բերանի խոռոչի տարբեր ձևերում ու տեղերում և տարբեր եղանակներով։

Քրափռը միշտ անփոփոխ է մնում և դրսից բաց է, քայց ներսից կարող է փակվել և բաժանվել բերանից։ Փափուկ բիմբը կամ քիմքի առաջատուր, որ վերջանում է լեզվակով, բարձրանալով սեղմվում է երակների պատին և փակում բթափողի անցքը։ Այդ ժամանակ օդն անցնում է միայն բերանով։ Իսկ երբ բթափողի անցքը բաց է, և օդն ազատ կարող է անցնել նրա միջով, այդ ժամանակ բթափողն էլ հանդիսանում է իբրև մի ռեզոնատոր և խոսքի հնչյուններին տալիս է իր ռեզային երանգը, ինչպես՝ Ն, Մ։

Այսպես ուրեմն, նայելով թե արտաշնչած օդի դուրս մղվելու ժամանակ ինչ դրուժյան մեջ են լինում խոսքի այս շարժուն գործարանները կոկորդի և բերանի մեջ, ըստայնմ էլ արտաբերվում են տարբեր հնչյուններ։

80. Հնչյունների տեսակներն ըստ ձայնի ու աղմուկի Բարաբերության։— Ինչպես տեսանք, կոկորդալարների ձայնը մասնակից է հնչյունների մի մասի արտաբերությանը միայն, որոնք և կոչվում են ձայնեղ (թրթռուն) հնչյուններ, իսկ այն հնչյունները, որ միմիայն աղմուկից են կազմված և որոնց արտաբերության ժամանակ ձայնալարերը մնում են առանց տատանվելու (թրթռալու) և ձայն չեն հանում, կոչվում են անձայն (խուլ) հնչյուններ։

Ձայնալարների հնչումն առանձին կերպով ձայն է տալիս գլխի մեջ. եթե մատներով ականջներս փակենք և բարձրաձայն արտասանենք ձայնեղ հնչյունները, ինչպես՝ Ջ, Ժ, Վ, Բ, Գ, Դ, Ռ, Մ, նույնպես և ձայնավորները, ձայնը մեղ համար զգալի կլինի գլխի մեջ. մինչդեռ այդ չի լինիլ համապատասխան անձայն հնչյունների արտաբերության ժամանակ, ինչպես են՝ Ս, Շ, Ֆ, Պ, Կ, Տ։ Ձայնալարների թրթռոցն զգացվում է և խոչալի վրա դրսի կողմից, երբ ձայնեղ հնչյունների արտասանության ժամանակ մատներս թեթև կերպով դնում ենք խոչալի վերին մասի վրա։

Բոլոր հնչյունների մեջ ևս կա աղմուկ, բայց տարբեր չափով։ Նախ՝ անձայն աղմկավոր հնչյուններն, ինչպես տեսանք, միմիայն աղմուկից են կազմված։ Այսպե՛ս ձայնեղ հնչյուններն ևս իրենց ձայնաբանական (ակուստիկ) արժեքով, իրենց գործած լսողական տպավորությամբ միակերպ չեն, ինչպես միակերպ չեն նաև ձայնի և աղմուկի փոխադարձ հարաբերությամբ։ Որքան ավելի լայն է բացված օդի անցքը բերանի մեջ, այնքան ավելի զգալի է ձայնը. և ընդհակառակն, որքան ավելի նեղ է այդ անցքը, այնքան ավելի ուժեղ է աղմուկը։ Այս նկատմամբ՝ ձայնեղ

հնչյունները բաժանվում են երեք տեսակի՝ ձայնավորներ, ձայնորդ բաղաձայններ և ձայնեղ աղմկավոր բաղաձայններ:

Ձայնավորները՝ Ա, Օ(Ո), Ու, է(Ե), Ի, Ը՝ արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքն ընդհանրապես ավելի լայն է, խոսքի գործարանները չեն կաշտում միմյանց և ոչ էլ այնքան մոտենում միմյանց, որ արտաշնչավող օդը մի արգելքի հանդիպի և օդի մեծ շփում, ուրեմն և մեծ աղմուկ առաջ գա բերանի մեջ: Լիաձայն խոսելիս, — և մենք սովորաբար լիաձայն ենք խոսում, — ձայնավարերը լի հնչում են, և նրանց ձայնը լավ լսելի է լինում, իսկ թեթև աղմուկը, որ բերանում առաջանում է ձայնավորների արտաբերության ժամանակ, բոլորովին խեղդվում է ձայնից և անզգալի է մնում, այնպես որ մեզ թվում է, թե դրանք ձայնավարերի մաքուր հնչյուններ են, և բերանը միայն ռեզոնատորի դեր է կատարում: Բայց թե ձայնավորների հետ էլ խառն կա բերանի աղմուկ, այդ լավ երեւում է շշուռի, «փսփսալով» խոսելու ժամանակ, երբ ձայնավարերը բոլորովին չեն հնչում, ուրեմն և ինչպես բոլոր հնչյունները, նույնպես և շշնջական ձայնավորները բոլորովին անձայն են մնում և կազմված են լինում միայն աղմուկից, որ առաջանում է օդի շփումից: Այդ ժամանակ բերանի խոռոչն ու քթափողն ստանում են այնպիսի դրուժյուն, որ հարկավոր է այս կամ այն հնչյունի արտաբերության համար, և օդի շփումից առաջացած աղմուկն այդ տարբեր դրուժյունների պատճառով դառնում է այս կամ այն շշնջական հնչյունը, որ և մենք լսում ենք: Լիաձայն խոսելիս՝ ձայնավորների արտաբերության ժամանակ այդ աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում, և ձայնավորները թողնում են հստակաձայն հնչյունների տպավորություն:

Նույնպես հստակաձայն հնչյունների տպավորություն են թողնում և ձայնորդ բաղաձայնները՝ Լ, Ր, Ռ, Ն, Մ, որոնցից Լ, Ր, Ռ կոչվում են նայ (թաց, կակուղ) իբրև ձայնավորներին ավելի մոտիկ հնչյուններ. բայց կան քերականներ, որոնք նայ կոչում են նաև ռեզային Ն, Մ, հնչյունները: Դրանց մեջ աղմուկ ավելի կա, քան ձայնավորների մեջ, բայց և այնպես դրանց արտաբերության ժամանակ էլ իշխում է ձայնը, և աղմուկը խեղդվում է ձայնից, թեպետ ոչ այնպես, ինչպես ձայնավորների. որովհետև մինչ վերջիններիս մեջ աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում, նայ բաղաձայնների հետ միացած աղմուկը սուր ուշադրությամբ լսելի է լինում, սովորական խոսելիս ավելի, քան երգելիս: Այս բաղաձայնների համեմատաբար ավելի հստակաձայն և ձայնավորներին մոտիկ լինելը աղմուկի լսելիության տեսակետից՝ շատ լավ երևում է, երբ միմյանց հետ համեմատում ենք այդ Մ, Ն, Լ, Ր, Ռ հնչյունները և ձայնեղ աղմկավոր հնչյունները՝ Ջ, Ժ, Դ, Վ, Բ, Գ, Դ, Ձ, Զ: Այս վերջինների մեջ ևս աղմուկի հետ միացած է ձայնը, բայց արդեն ոչ թե ձայնն է իշխում աղմուկի վրա, այլ աղմուկն է իշխում ձայնի վրա. դրա համար և դրանք դրվում են իբրև աղմկավոր հնչյուններ:

Այսպես ուրեմն խոսքի հնչյուններն ըստ իրենց մեջ միացած ձայնի և աղմուկի հարաբերության լինում են.

1. Ձայնավորներ, որոնց մեջ գերիշխում է ձայնը, և թեթև աղմուկը բոլորովին անլսելի է մնում:

2. Ձայնորդ կամ նայ բաղաձայններ, որոնց մեջ իշխում է դարձյալ ձայնը, բայց աղմուկն աժելի է, քան ձայնավորների մեջ և նույնիսկ կարող է լսելի լինել. բայց դրանք աղմուկի հարաբերության տեսակետից աժելի մոտ են ձայնավորներին, քան մյուս բաղաձայններին. ուստի և հաճախ դրվում են իբրև հստակաձայն հնչյուններ, ինչպես և ձայնավորները:

3. Ձայնեղ աղմկավոր բաղաձայններ, որոնց մեջ իշխում է աղմուկը:

4. Անձայն աղմկավոր բաղաձայններ, որոնք կազմված են միայն աղմուկից, ինչպես՝ Ս, Շ, Խ, Ֆ, Պ, Կ, Տ, Փ, Բ, Թ, Մ, Յ, Ճ, Զ:

Յ1. Հայոց լեզվի ձայնավորները և նրանց արտաբերությունը:— Մեր նոր գրական լեզվի մեջ ձայնավորները թվով վեց են՝ Ա, Է(Ե), Ը, Ի, Օ(Ո), Ու: Բարբառների մեջ կան նաև ուրիշ ձայնավորներ, որոնք այստեղ նկատի չեն առնվում իբրև բարբառային հնչյուններ, որոնց համար նույնիսկ տառեր չունենք, ինչպես են մի քանի բարբառների մեջ ֆրանսերենի ւ, գերմաներենի փ հնչյունը, ֆրանսերենի eu, գերմաներենի ö հնչյունը և ուրիշները: Դրանք գրական լեզվի մեջ ընդունված չեն, և եթե մի քանի անհատներ գրական լեզվով խոսելիս այս կամ այն բառի արտասանության մեջ մտնում են այդ և ուրիշ ձայնավոր հնչյուններ, այդ միայն բարբառային ազդեցություններ են:

Հայերենի բոլոր վեց ձայնավորներն էլ բերանի մաքուր հնչյուններ են, որոնց արտաբերության ժամանակ քթափողը փակված է մնում փափուկ քիմքի առագաստով, և իբրև ռեզոնատոր հանդիսանում է միայն բերանի խոռոչը: Մեր գրական լեզվի մեջ չկան ռեզային կամ ռեզայնացած ձայնավորներ, ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, օրինակ՝ ֆրանսերենում, որոնց ձայնավորների արտասանության ժամանակ քթափողը կլորող է ներսից նաև բաց մնալ, որով իբրև ռեզոնատոր հանդիսանում է նաև քթափողը, և Ա, Է(Ե), Օ(Ո) և այլ ձայնավորները ստանում են ռեզային բնավորություն:

Հայերենի բոլոր ձայնավորները, բացի Ը ձայնավորից, արտասանվում են լիաձայն և արտաբերվում են ձայնալարերի զորեղ տատանումով. Ը ձայնավորի արտաբերության ժամանակ միայն ձայնալարերը թույլ են թրթռում, ուստի և Ը ձայնավորը, նույնիսկ լիաձայն խոսելիս, սովորաբար թույլ է մնում: Այդ պատճառով և մեր այս ձայնավորը խոսքի մեջ շեշտ չի կրում և ընկնում է բառերի անշեշտ վանկերի մեջ, ինչպես՝ գրտնե՛լ, մընա՛լ, պա՛տը, թեպետ և հարկավոր դեպքերում միշտ կարող ենք նաև ուժեղ և լիքն արտասանել: Ձայնափոխությանը էլ այս Ը ձայնավորը ծագում է լիաձայն Ի, Ու, երբեմն և ուրիշ ձայնավորներից, երբ վերջիններս անշեշտ մնալով՝ թույլ են արտաբերվում, ինչպես՝ սի՛րտ, սըրտի՛, գի՛ր, գըրե՛լ: Այսպես և ուրիշ բառերի մեջ այս Ը ձայնավորը պատմականորեն ծագում է անշեշտ վանկերի Ի, Ու, Ա, Ե, Ո ձայնավոր-

ներից՝ իբրև հետևանք սրանց թույլ արտաբերության, ինչպես՝ փախուցանել, նորա դարձել են՝ փախցրել, ճրատ:

Ձայնավորների երանգը կախված է, ինչպես տեսանք, բերանի խոռոչի բացվածքից, այսինքն նրա տարածությունից ու դրությունից, իսկ վերջիններս՝ ներքին ծնոտի, շրթունքների ու լեզվի դրությունից: Անշունավորի արտաբերության ժամանակ բերանը բացված է լինում ավելի, քան է(ծ), Օ(Ո), Ը ձայնավորների, և ավելի ևս, քան Ու ձայնավորի արտաբերության ժամանակ: Ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքը ամենից փոքր է: Ներքին ծնոտի իջնելն ու բարձրանալը, ուրեմն և բերանի բացվածքի նեղանալն ու լայնանալն զգալի կլինի, երբ բով մատով թեթև սեղմենք կզակի տակը և իրար հսկից՝ մի փոքր երկարելով մի քանի անգամ արտասանենք երկու ձայնավոր, ինչպես՝ Ի-Ա, Ա-Ֆ: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ կան նաև անհատական տարբերություններ ևս:

Շրթնեմների դրությունը կարևորություն ունի Օ(Ո) և Ու ձայնավորների համար. Օ(Ո) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ շրթունքներն առաջ ձգված կազմում են մի բոլորակ ձև, իսկ Ու-ի արտաբերության ժամանակ ավելի ևս առաջ են ձգվում և ամփոփվում՝ օդի համար ավելի նեղ բոլորակ անցք թողնելով: Մեր ձայնավորներից այս երկուսը միայն ունեն շրթնայնացում, այսինքն արտաբերվում են առաջ ձգված և կլորված շրթունքներով: Ուրիշ լեզուների մեջ կան նաև ուրիշ շրթնայնացած ձայնավորներ:

Լեզվի դրությունը կարևորություն ունի բոլոր ձայնավորների արտաբերության համար. նրա առաջի, միջին և հետևի մասերը, նայելով ձայնավորներին, բարձրանում են դեպի կոշտ քիմքը կամ առաջաքիմքը (քիմքի առաջի կողմը), դեպի երկու քիմքի մեջտեղը — քմամեջը և դեպի փափուկ քիմքը կամ վերջաքիմքը (քիմքի հետևի կողմը): Այսպե՛ս բարձրացումը միակերպ չէ. Ի և Ու ձայնավորների համար լեզուն ավելի շատ է վեր բարձրանում. է(ծ), Ը, Օ(Ո) ձայնավորների համար միջակ շափով, իսկ Ա ձայնավորի համար՝ ավելի ևս քիչ: Նույնը կարելի է ավելի որոշ կեդրով պատկերացնել հետևյալ ցուցակով:

Առաջաքիմք	Քմամեջ	Վերջաքիմք	
Ի		Ու	Վերին բարձրություն
է (ծ)	Ը	Օ (Ո)	Միջին բարձրություն
		Ա	Ստորին բարձրություն

Ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն դեպի առաջ է ձգվում, ծայրը լավ հենված է լինում ներքին կտրիշ ատամների վերին

մասին. առաջի մասը վերին բարձրությամբ քաշվելով դեպի վեր, քիմքի առաջի կողմը՝ կաղմում է մի կամար. կոկորդն ևս ավելի բարձր է: է(Ն) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն նույնպես դեպի առաջ է ձգվում և առաջի մասով ուղղվում է դեպի քիմքի առաջի կողմը, միայն միջին բարձրությամբ. բացի այդ՝ լեզվի ծայրը թույլ կերպով դրված է լինում ներքին կտրիչ ատամների հոսքը, բերանը մի քիչ ավելի լայն է բացվում, և կոկորդն ավելի ցածանում է: Մի քանի անգամ իրար հետևից երկարածիգ արտասանելով Ի-է (Ն), է(Ն)-ի, կնկատենք բերանի բացվածքի, լեզվի և կոկորդի դրություն տարբերությունը և է(Ն) ձայնավորների արտաբերության ժամանակ. միայն կոկորդի իջնելը նկատելու համար՝ պետք է մասը դնել խոչակի վերին կողմի վրա:

Կան լեզուներ, որոնք (ինչպես և մեր մի քանի բարբառները) ունին «բաց» և «փակ» է(Ն) ձայնավորներ. Սրանցից երկրորդի, այսինքն փակ է(Ն) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքն ավելի նեղ է լինում, ավելի մոտիկ Ի ձայնավորի արտաբերության բացվածքին. բացի այդ՝ որ գլխավորն է՝ լեզուն ավելի ձգված լարված է լինում: Իսկ բաց է(Ն) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն ավելի քիչ լարված է լինում. ավելի ազատ դրության մեջ է լինում, և բերանի բացվածքն՝ ավելի լայն: Մեր է(Ն) ձայնավորը բաց է:

Ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն հանգիստ դրությունից վեր է քաշվում, ծայրը քիչ իջնում է դեպի ներքին կտրիչ ատամները, բայց առանց կաշիելու, իսկ հոսքի մասը քիչ բարձրանում է դեպի քիմքի հոսքի մասը. բերանը չափավոր բացված, իսկ կոկորդն իջնում է դեպի ցած: Օ(Ո) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ լեզուն ավելի հոս է քաշվում և ծայրն ավելի հեռանում ներքին կտրիչներից. հոսքի մասը միջին բարձրությամբ ուղղվում է դեպի քիմքի հոսքի մասը, բերանի բացվածքը քիչ նեղանում է, իսկ կոկորդը քիչ ավելի է բարձրանում, քան Ա ձայնավորի արտաբերության ժամանակ: Նույնը լինում է և Ու ձայնավորի արտաբերության ժամանակ, միայն ավելի մեծ չափով, քան Օ(Ո) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ, այն է՝ լեզուն իր ամբողջությամբ հոս է քաշվում և իր հոսքի մասով վերին բարձրությամբ մոտենում է քիմքի հոսքի մասին, բերանի բացվածքն ավելի ևս նեղանում է, և կոկորդն ավելի բարձրանում, քան Օ(Ո)~ի արտաբերության ժամանակ: Բացի այդ, ինչպես տեսանք, Օ(Ո) և Ու ձայնավորները շրթնայնացած են:

Լեզվի վերին, միջին և ստորին բարձրացումները հոսքի մասում, ինչպես և բերանի բացվածքը և կոկորդի դրությունը Ու, Օ(Ո), Ա ձայնավորների արտաբերության ժամանակ, նույնպես կարելի է նկատել, եթե մի քանի անգամ իրար հետևից արտասանենք Ու-Օ(Ո)-Ա: Մի փոքր ավելի դժվար է նկատել լեզվի առաջի կողմում և հոսքի կողմում ունեցած բարձրացումների տարբերությունը միմյանցից, բայց մի քանի անգամ հետևեալ արտասանելով Ու-Օ(Ո)-Ա և Ի-է(Ն), սրան էլ կարելի է վարժվել:

Ը ձայնավորի արտաբերության ժամանակ բերանի բացվածքը մի

փոքր պակաս է, իսկ կոկորդի գրութունը մի քիչ ավելի բարձր է, քան է(Ն) ձայնավորի արտաբերության ժամանակ. լեզվի առաջի մասը մի փոքր իջնում է, իսկ միջին մասը միջին բարձրությամբ ուղղվում է դեպի երկու քիմքի մեջտեղը: Դա միջին կարգի միջին բարձրության ձայնավոր է: մինչդեռ առաջի կարգի ձայնավորներ են՝ է(Ն) միջին բարձրության, Ի վերին բարձրության, իսկ հտեի կարգի ձայնավորներ են՝ Ա ստորին բարձրության, Օ(Ո) միջին բարձրության և Ու վերին բարձրության:

Պետք է նկատի ունենալ, որ այս առաջի, միջին և հտեի կարգերը, ինչպես և վերին, միջին, ստորին բարձրության աստիճանները, միայն ընդհանուր ձևով են որոշում ձայնավորների արտաբերության տեղը: Առանձին անհատների մեջ, թե անհատական տարբերությամբ և թե բարբառային ազդեցությամբ, միևնույն ձայնավորի արտաբերությունը միշտ կարող է լինել մի քիչ ավելի առաջի կամ մի քիչ ավելի հտեի կողմում, և լեզուն էլ կարող է մի քիչ ավելի կամ պակաս աստիճանով բարձրանալ դեպի քիմքը: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը: Խոսելիս ձայնավորները, ինչպես և բաղաձայնները, հատ-հատ չենք արտաբերում, այլ իրար հետ կապված, ուստի միևնույն ձայնավորը տարբեր-տարբեր կերպով է արտաբերվում, նայելով թե առաջից կամ հտեից ինչ հնչյուն է գալիս, ինչպես՝ մա, նա, լա, յա, ամ, ան, ալ, աբ և այլն: Ա ձայնավորի հնչյունն ու արտաբերությունն այս դեպքերում տարբերվում է. որովհետև, որպեսզի երկու հնչյուն իրար հետ կապվեն, պետք է երկրորդ հնչյունի սկիզբը համապատասխան լինի առաջին հնչյունի վերջին, բացի այդ՝ պետք է երկրորդ հնչյունի արտաբերությունը կարողանա պատրաստվել առաջինի արտաբերության հետ միաժամանակ. ուրիշ խոսքով իրար հետ կապված երկու հնչյունի արտաբերության շարժումները պետք է հարմարվեն միմյանց, որպեսզի կարելի լինի մի անգամից արտաբերել: Իսկ այդպիսի հարմարեցման ժամանակ լեզվի, կոկորդի և այլ շարժուն մասերի դրությունը միշտ փոփոխության է ենթարկվում, որից և ամեն անգամ տարբերվում է հնչյունների երանգը: Բայց մենք սովորական կյանքում ուշադրություն չենք դարձնում այդպիսի նուրբ տարբերությունների վրա և առնում ենք, դիցուք Ա ձայնավորը, մի ընդհանուր որակով ամեն դեպքում իբրև միևնույն հնչյուն:

82. Բաղաձայնների տեսակներն ըստ արտաբերության և լուսնակի և տեղի:— Բաղաձայններն առաջանում են, երբ օդի արտամղման ժամանակ բերանի մեջ կազմվում է մի փակվածք կամ նեղվածք: Փակվածքն օդի ճնշումից վայրկենապես պաթեկով բացվում է աղմուկով, իսկ նեղվածքի պատճառով օդը շփվում է բերանի նեղվածք կազմող մասերին և աղմուկ է հանում: Երկու դեպքում էլ առաջացած աղմուկները բաղաձայն հնչյուններ են: Բաղաձայններն, ուրեմն, ըստ այսմ երկու տեսակ են՝ 1) փակվածքի բաղաձայններ, որոնք կոչվում են նաև պայքական կամ վայրկենական, որովհետև պայթյունի աղմուկը վայրկենական տևողություն ունի, ինչպես՝ Պ, Բ, Տ, Դ, Կ, Գ. և 2) նեղվածքի բաղաձայններ,

որոնք կոչվում են նաև շփական կամ տևական, որովհետև շփումից առաջացած աղմուկը, որ է բաղաձայնը, կարելի է ուղածի չափ երկար տևողությամբ արտասանել, ինչպես՝ Ս, Զ, Շ, Ժ, Խ, Դ, Ֆ, Վ:

Բաղաձայնները՝ նայելով թե աղմուկի հետ միասին հնչում են ձայնալարերը, թե չէ՝ լինում են ձայնեղ և անձայն: Անձայն բաղաձայնները, ինչպես՝ պ, կ, տ, ս, շ, խ, ֆ, ավելի մեծ ուժով ու ճնշումով են արտաբերվում, իսկ ձայնեղները, ինչպես՝ ք, գ, դ, զ, ժ, ղ, վ, ավելի թույլ ուժով, որովհետև այս երկրորդ դեպքում արտաշնչության ուժի մի մասը գնում է ձայնալարերը տատանելուն: Այս պատճառով անձայն բաղաձայնները կոչվում են նաև ուժեղ կամ կոշտ, իսկ ձայնեղները՝ թույլ կամ փափուկ: Պայթական ձայնեղ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ՝ ձայնալարերի տատանումը կարող է սկսվել, նայելով բարբառների, բաղաձայններին հատուկ աղմուկից թե՛ առաջ և թե՛ պայթյունի հետ միաժամանակ: Հայոց լեզվի արևելյան բարբառներին հատուկ է առհասարակ առաջին տեսակի արտասանությունը, այսինքն՝ ձայնալարերը հնչում են պայթյունից ավելի կամ պակաս տևողությամբ առաջ:

Բաղաձայնների մի ավելի կարևոր դասավորություն լինում է նայելով այն տեղերին, ուր առաջանում է բաղաձայնի բնորոշ աղմուկը: Բաղաձայնների մեծ մասի արտաբերության ժամանակ քթափողի անցքը փակված է լինում քիմքի առաջաստով, և օդը միայն բերանով է անցնում և առաջ բերում մաքուր բերանային բաղաձայններ: Մ, ն բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ միայն՝ քթափողի անցքը բաց է մնում, և օդը միաժամանակ նաև քթափողով է դուրս գալիս, առանձին երանգ տալով այդ բաղաձայններին, որոնք և կոչվում են ռեգային բաղաձայններ:

Բերանի մեջ փակվածքը և նեղվածքը կազմվում են շրթունքների իրար կպչելով կամ մոտենալով, լեզվի մոտենալով կամ կպչելով վերին կտրիչ ատամներին և կոշտ կամ փափուկ քիմքին: Նայելով բերանի այս զանազան դրություններին՝ բաղաձայնների բնորոշ աղմուկն առաջանում է զանազան տեղերում, և բաղաձայններն ըստ այնմ էլ բաժանվում են զանազան տեսակների և կոչվում են՝ շրթնային, ատամնային, քմային և այլն: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ զանազան հեղինակներ այս կամ այն բաղաձայնը տարբեր ձևով են կոչում, նայելով թե այդ բաղաձայնի արտաբերությանը մասնակցող գործարաններից ո՞րին ավելի մեծ նշանակություն են տալիս:

83. Հայոց լեզվի բաղաձայններն ու նրանց արտաբերությունը:—
1. Շրթնային բաղաձայններից՝ պայթականներ՝ Պ, Բ, առաջանում են երկու շրթունքի իրար կպչելով. դրանք երկշրթնային բաղաձայններ են: Անձայն Պ բաղաձայնի արտաբերության համար շրթունքներն ավելի պինդ են իրար սեղմված լինում և ավելի մեծ ուժով պայթելով բացվում են արտաբերության վայրկյանին, քան ձայնեղ Բ բաղաձայնի: Շփական Ֆ, Վ բաղաձայնների արտաբերության համար վերին կտրիչ ատամները

հենվում են ներքին շրթունքին, բայց այնպես որ օդի համար անցք է մնում. օդի հոսանքը շփվում է շրթունքներին և առաջացնում անձայն Ֆ բաղաձայնը և ձայնեղ՝ Վ: Դրանք ատամնաշրթնային բաղաձայններ են: Ուրիշ լեզուների մեջ կա նաև երկշրթնային Վ, որ առաջանում է երկու շրթունքի իրար մոտենալով:

2. Ատամնային բաղաձայններից՝ պայթական S, Դ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ շրթունքները թեթև զատված են լինում միմյանցից. լեզուն, որի ծայրը հենված է լինում վերին կտրիչների տակի հզրին, փակում է օդի անցքն ատամների միջև. արտաբերության ժամանակ պայթելով բացվում է այս փակվածքը, և առաջանում անձայն S և ձայնեղ Դ: Շփական Ս, Զ բաղաձայնների արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը քիչ խոնարհած է լինում և ներքին կտրիչներին կպած, որով օդի համար նեղ անցք է մնում ատամների միջև, որոնց հետ և օդի շփումից առաջանում է անձայն Ս և ձայնեղ Զ:

3. Ուեգային բաղաձայններից Մ՝ շրթուեմբերի փակվածքի ձայնեղ հնչյուն է, բայց ոչ պայթական: Այս հնչյունի արտաբերության համար շրթունքները ճիշտ նույն ձևով փակվում են, ինչպես Բ բաղաձայնի համար, բայց չեն բացվում, օդի համար ազատ անցք է մնում քթափողի միջով, և հնչյունը կարելի է երկարել: Իսկ ուեգային Ս բաղաձայնն ատամնային փակվածքի ձայնեղ հնչյուն է, դարձյալ ոչ պայթական. առաջանում է ինչպես Դ բաղաձայնը, միայն փակվածքը չի բացվում, օդն անցնում է քթափողով, և կարելի է հնչյունն երկարել: Սակայն այս Ս հնչյունը Գ, Կ, Ք կատկային բաղաձայններից առաջ դառնում է ֆմային. փակվածքը կազմվում է լեզվի ետևի երեսով և կոշտ ու փափուկ քիմքերի մեջտեղի մասով, ինչպես «անգամ», «ընկեր» բառերի մեջ:

4. Լեգվային բաղաձայններ են՝ Լ, Ր, Ռ նայ հնչյունները: Դրանցից Ռ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ բերանը չափավոր բացված է լինում. վերին կտրիչ ատամների լինդին մոտեցած լեզվի ծայրը, ձայնալարերի հնչելիս, թեթև ձգված բարձրանում է դեպի առաջաքիմքը և օդի շփումից դողդողում է: Ր բաղաձայնը նույն Ռ հնչյունն է, միայն լեզվածայրի դողդողոցը շատ թույլ է: Այս երկուսի արտաբերության ժամանակ աղմուկը գրեթե անլսելի է մնում, բայց և այնպես դրանց հետ միացած աղմուկի աստիճանը տարբեր է՝ նայելով բարբառներին: Երբ լեզվի առաջի մասը սեղմվում է ատամներին, և քացվածքը նեղանում է, խսկ արտաբերության ուժը սաստիկ է, այդ ժամանակ լեզվի առաջ ընկած մասը դողում է մի նեղ անցքի մեջ, և Ր բաղաձայնի հետ լսելի է լինում Ս, Շ, Ժ հնչյունների մի աղմուկ: Մի քանի բարբառների մեջ իշխում է այս աղմուկը, և նույնիսկ Ր բաղաձայնին փոխարինում են Ժ, Շ. ինչպես՝ ձերք, մարդիկ, Մարթա, Վարդան արտասանում են՝ ժք, մաշտիկ, Մաշտա, Վաշտան: Գրական լեզվի մեջ, սակայն, դրանք (Ր, Ռ) հստակաձայն նայ հնչյուններ են:

Ա՝ բաղաձայնի արտաբերության ժամանակ նույնպես բերանը չափա-

վոր բացված է լինում. ձայնայարների հնչելիս լեզվի ծայրը սեղմվում է վերին կտրիչներին, լեզվի երկու կողմերում և բերանի անկյուններում կազմվում են նեղ անցքեր, որոնցով անցնում է օդը. Լ հնչյունն էլ, ուրեմըն, առաջանում է առանց փակվածքի և պայթական չէ։ Մեր Լ բաղաձայնը երկկողմանի է, որովհետև օդի անցքը կազմվում է լեզվի երկու կողմում. բայց կա նաև միկողմանի Լ, որի արտաբերության համար անցք կազմվում է միայն բերանի մի կողմում։ Այդ անցքերը կարող են լայն կամ նեղ լինել, և Լ հնչյունը կարող է լինել ըստ այնմ բաց կամ փակ։ Հայերենում, օրինակ, «լա» վանկի մեջ Լ հնչյունը բաց է, ֆրանսերեն la վանկի մեջ՝ Լ հնչյունը փակ է, մեր բարբառների մեջ էլ կա «լա» փակ Լ-ով արտասանություն. ռուսերենում ла ավելի ևս փակ է, բացի այդ՝ Լ հնչյունը նաև փափկացրած է։

5. Քմային բաղաձայններ են՝ Շ, ժ, որոնք երկուսն էլ ներվածքի շիական հնչյուններ են։ Դրանց արտաբերության ժամանակ ջրթունքներն ատամներից զատվում և առաջ են ընկնում. ատամներն իրար մոտեցած են լինում առանց կպչելու միմյանց. լեզվի ծայրը դեպի կոշտ քիմքն է բարձրանում առանց կպչելու նրան. այս երկուսի մեջ կազմվում է մի նեղվածք, որի մեջ առաջանում են անձայն Շ, ձայնեղ ժ հնչյունները։

6. Կատկային կամ վերջաքմային բաղաձայններից պայթական Կ, Գ հնչյունների արտաբերության ժամանակ լեզվի ծայրը խոնարհած՝ թեթև սեղմվում է ներքին կտրիչների արմատներին լնդի մոտ. լեզվի ետևի երեսը կպչում է փափուկ քիմքին (վերջաքիմք, կատիկ), որից պայթելով բաժանվում է շնչի արտամղումով, և առաջանում են անձայն Կ, ձայնեղ Գ։ Շփական Խ, Ղ բաղաձայնների արտաբերությունը նման է Կ, Գ բաղաձայնների արտաբերությանը, բայց լեզվի ետևի երեսը չի կպչում փափուկ քիմքին, այլ միայն մոտենում է նրան և նեղվածք կազմում, ուր և օդի շփումից առաջանում են անձայն Խ, ձայնեղ Ղ բաղաձայնները։ Այս շորս հնչյունները՝ Կ, Գ, Խ, Ղ սովորաբար կոչում են կոկորդային. այսպես կոչվել են ոչ թե կոկորդում, այլ բերանի ետևի մասում, կոկորդին մոտիկ արտասանվելու համար։ Դրանք կատկային կամ վերջաքմային հնչյուններ են։

Կատկային Կ, Գ, Ք բաղաձայնները գրական լեզվի մեջ Ի, Ս ձայնավորներից առաջ արտաբերվում են իբրև քմային կամ առաջաքմային բաղաձայններ, ինչպես՝ կիր, գիր, ֆիր բառերի մեջ։ Դրանց արտաբերության ժամանակ լեզվի առաջի մասը բարձրանում է դեպի կոշտ քիմքը կամ առաջաքիմքը, կպչում է նրան և ապա բացվում պայթելով։ Արտաբերության այս փոփոխությունը, որ կոչվում է քմայնացում (պալատալիզացիա, լատ. պալատում «քիմք», «կոշտ քիմք» բառից), առաջ է դալիս Ի, Ս ձայնավորների արտաբերության տեղի ազդեցությամբ. Կ, Գ, Ք արտաբերելիս միաժամանակ պատրաստվում ենք և Ի, Ս արտասանելու, ուստի և լեզվի առաջի մասն է բարձրանում դեպի քիմքը։ ԿԻ, ԳԻ, ՔԻ կապակցությունների մեջ քմայնացած Կ, Գ, Ք բաղաձայններից հետո Ի ձայն-

Ֆալորն էլ արտասանվում է, իսկ Կն, Գն, Քն կապակցութիւնների մեջ քմային Կ, Գ, Ք արտասանելիս, կարժես, ձգտում ենք միաժամանակ ի արտասանելու, բայց շենք արտասանում, այլ Ծ ձայնավորն ենք արտաբերում: Կ, Գ, Ք բաղաձայնների այս բարդացումը կամ քմայնացումը, ինչպես ասվեց, գրական լեզվի մեջ երևում է միայն կի, գի, ֆի, կե, գե, ֆե կապակցութիւնների մեջ. իսկ կա, գա, ֆա, կո, գո, ֆո, կու, գու, ֆու, կը, գը, ֆը կապակցութիւնների մեջ, ինչպես և ուրիշ դեպքերում, Կ, Գ, Ք բաղաձայնները կատկային կամ վերջաքմային են: Բարբառների մեջ. տակայն, այս վերջին կապակցութիւնների համար ևս կա Կ, Գ, Ք հնչյունների քմայնացած արտաբերութիւն, և մինչև անգամ ուրիշ բաղաձայնների համար էլ, ինչպես՝ լ, մ, ն, երևում է երբեմն քմայնացումը կամ փափկացումը Ծ ձայնավորից առաջ, երբեմն և հետո:

7. Հազագային շփական հնչյուն է Հ, որի արտաբերութեան ժամանակ բերանի խոռոչն ընդունում է նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորների արտաբերութեան համար հարկավոր դրութիւնը. օդի հոսանքն անցնելով բերանի խոռոչով՝ առաջ է բերում շնչի (հազագի) թեթև աղմուկ, որ բնախոսորեն հաջորդ կամ նախորդ ձայնավորի անձայն, այսինքն շշնջական ձայնավոր հնչյունն է, բայց ձայնաբանորեն թողնում է հազագային Հ հնչյունի տպավորութիւնը: Դա աճծայն հազագ է: Բարբառների մեջ կա նաև սրա համապատասխան ձայնեղ հազագ, որի արտաբերութեանը մասնակից է ձայնը, բայց աղմուկն իշխում է ձայնի վրա և լսելի է չինում:

84. Բարդ բաղաձայններ:— Բարդ բաղաձայնները կազմվում են երկու կամ երեք հնչյունի այնպիսի բաղադրութիւնից, որի մեջ երկու հնչյունը մեկ արտաբերութեամբ են առաջանում և ձայնաբանորեն իբրև մեկ հնչյուն են ըմբռնվում: Դրանք երկու տեսակ են՝ հազագավոր և կրկնակ բաղաձայններ:

1. Հազագավոր անձայն բաղաձայնները՝ Փ, Թ, Ք կազմվում են պայթական Պ, Տ, Կ բաղաձայններից և ետևից եկող հազագից— Հ հնչյունից իբրև ՊՀ, ՏՀ, ԿՀ, որոնք երկուսը միանում են ի մի նոր հնչյուն: Այս նկատմամբ Պ, Տ, Կ բաղաձայնները, որ անհազագ են, կոչվում են լեւել կամ ճուրբ. Բ, Դ, Գ ձայնեղները, որ նույնպես անհազագ են, կոչվում են միջակ, իսկ Փ, Թ, Ք հազագավորները՝ խավ: Լեւել բաղաձայնների արտաբերութեան պայթումից անմիջապես հետո գալիս է ձայնալարերի տատանումը կամ հաջորդ ձայնավորի արտաբերութիւնը, ինչպես՝ պայտ բառի մեջ պա=պ+ա. մինչդեռ թավ հնչյունների արտաբերութեան ժամանակ պայթումին չանմիջապես չի հետևում ձայնավորը, այլ այդ երկու հնչյունի մեջ պայթումից հետո մտնում է Հ հազագը, ինչպես՝ փայտ բառի մեջ փա=պեա, փայտ իբրև պեայտ, միայն ՊՀ մեկ արտաբերութեամբ արտասանած: Մեր Փ, Թ, Ք հազագավորներն անձայն են. բայց բարբառների մեջ կան նաև ձայնեղ հազագավոր բաղաձայններ, որոնց մեջ քն, դն, զն կապակցութիւնները միանում և մի հնչյուն են կազմում:

2. Կրկնակ կամ կես-պայթական (կես-շփական) բաղաձայններ են՝ Մ, 2, 3, Ճ, Զ, Չ, որոնք բաղադրվում են մի պայթական S կամ Դ կամ Թ բաղաձայնից և շփական Ս, Զ, Շ, Ժ բաղաձայնների մեկից: Այս կրկնականները բաղաձայններն էլ առաջանում են մեկ արտաբերությամբ և այնպես, որ բաղադրված հնչյունի մեջ բաղադրության երկու բաղաձայնները միասին իբրև մեկ հնչյուն են զգացվում: Օրինակ՝ Յ բաղաձայնի մեջ կան SU կամ ԹՍ բաղաձայնների տարրերը, այդ պատճառով և, օրինակ՝ հին աբտասուֆ բառը դարձել է նախ աբտասուֆ, և ապա՝ S հնչյունի հաղագավորումով՝ աբցուսֆ. կրտսեր բառը կա և կրցեր ձևով պատասխան դարձել է նախ պատսխան, ապա նույնպես S հնչյունի հաղագավորումով՝ բարբառների մեջ՝ պացխուն. բայց Յ բաղաձայնը ձայնաբանորեն տարբերվում է տա կամ քա կապակցությունից, և կրտսեր բառի մեջ տա նույն չէ զգացվում, ինչ որ կրցեր բառի մեջ Յ: Ինչպես որ պայթական S, Դ, Թ բաղաձայնները երեք տեսակ են, նույնպես և համապատասխան ձևով երեք տեսակ են ատամնային կրկնակները՝ անձայն լերկ Մ (SU), ձայնեղ միջակ Զ (ԴԶ), անձայն թավ Յ (ԹՍ), նույնպես ատամնա-բմային կրկնակները՝ անձայն լերկ Ճ (SՇ), ձայնեղ միջակ Զ՝ (ԴԺ), անձայն թավ Զ (ԹՇ), Առաջինները կազմվում են ատամնային S, Դ և Ս, Զ հնչյունների բաղադրությունից իբրև SU, ԴԶ. Թավի հետ միանում է և հազազը իբրև ԹՍ. Իսկ երկրորդները կազմվում են ատամնային S, Դ և բմային Շ, Ժ հնչյուններից, իբրև SՇ, ԴԺ. Թավի հետ միանում է և հազազն իբրև ԹՇ:

35. Հայոց լեզվի բաղաձայնները

Ձայնորդ		Ա զ յ լ ա վ ո Ր								
Ս յ զ ա յ լ շ	Ն ա յ	Գ ա Ր Ղ				Բ ա Ր Դ				
		Շփական		Պայթական		Պայթ. հաղագավոր	Կրկնակ (կես-պայթ.)			
							Թավ	Միջակ	Լերկ	Թավ
		Ձայնեղ	Անձայն	Ձայնեղ	Անձայն	Ձայնեղ				
Շրթնային	Մ		Վ	Ֆ	Բ	Պ	Փ			
Ատամնային	Ն		Զ	Ս	Դ	Տ	Թ	Զ	Մ	Ց
Լեզվային		Խ, Բ Լ								
Դմային			Ժ	Շ						
Ատամնա-բմային								Ջ	Ճ	Չ
Կտակային			Ղ	Խ	Գ	Կ	Դ			
Հազադային				Հ						

86. Վանկային և անվանկային հնչյուններ և երկբարբառներ:—
 Ինչպես բոլոր հնչյունները, նույնպես և խոսքի հնչյունները տարբերվում են իրենց ավելի կամ պակաս ուժով, որ կախված է հնչող մարմնի տատանումների լայնությունից¹: Խոսքի մեջ հնչյունները սովորաբար ջոկ ջոկ չեն արտասանվում, այլ իրար հետ միացած կամ կապակցված: Հնչյունների ամենապարզ կապակցությունն է մի վանկը, որի մեջ մի ուժեղ հնչյունին առաջից կամ ետևից միանում են թույլ հնչյունները և միասին առաջնից ընդհատվելու արտասանվում են իբրև մի միութուն: Մեր լսելիքը վանկի մեջ տարբերում է ամենամեծ ուժով արտաբերվող մի հնչյունը, որ վանկի կենտրոնն է և որի ուժեղ արտաբերությունն շնորհիվ կազմվում է վանկը, այսինքն առաջ է գալիս թույլ հնչյունների միացումը ուժեղին. օրինակ՝ աճ, ալ, ապ, ատ, ալ կապակցությունների մեջ հայտնապես առաջինը Ա հնչյունն է՝ ականջի զարնում իր ուժով, իսկ ճա, լա, պա, տա, կա վանկերի մեջ՝ երկրորդը, Ա հնչյունը. երկու դեպքում էլ վանկ կազմելու ուժն ունի Ա հնչյունը: Ըստ այսմ խոսքի հնչյունները նայելով իրենց կատարած դերին (ֆունկցիային) վանկի մեջ՝ լինում են՝ 1) Վանկային կամ վանկ կազմող հնչյուններ, որոնք վանկի մեջ արտաբերվում են ամենամեծ ուժով և որոնց միանում են նախորդ մեջ արտաբերվում են ամենամեծ ուժով և որոնց միանում են նախորդ կամ հաջորդ թույլ հնչյունները, և 2) Անվանկային կամ վանկ չկազմող հնչյուններ, որոնք թույլ արտաբերվելով միանում են նախորդ կամ հաջորդ ուժեղ հնչյունին:

Հայոց լեզվի մեջ վանկային են միայն ձայնավորները, որոնք մենակ ևս կազմում են առանձին վանկ, ինչպես՝ ա, օ (ո), է (ե), ի, ու, ը. իսկ բոլոր բաղաձայնները միշտ անվանկային են: Հայերենում, լիաձայն խոսելիս, չկան վանկեր, որ կազմված լինեն միայն մեկ կամ մի քանի բաղաձայնից առանց ձայնավորի. նույնիսկ այսպիսի ձայնարկությունները՝ կռռ, կլթ, ճմ, ֆշշ, փստ՝ լիաձայն խոսելիս ունին իրենց մեջ է ձայնավորը՝ կրռա, կլրթ, ճբմ, ֆշշ, փբստ: Կան լեզուներ, սակայն, ինչպես հին հնդկերեն, հին սլավերեն, չեխերեն, գերմաներեն, որոնց մեջ բաղաձայնները, ավելի ձայնորդները, կատարում են նաև վանկային հնչյունի դեր, աչսինքն կարող են լինել վանկի մեջ ամենից ուժեղ հնչյունը: Հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ ևս եղել են վանկային ա, լ, ն, մ հնչյուններ:

Հայերենում ամեն մի ձայնավոր սովորաբար մեկ վանկ է կազմում, քայքայ ոչ միշտ. որովհետև ինչպես որ բաղաձայններն էլ կարող են վանկային հնչյունի դեր կատարել վանկի մեջ, նույնպես և ձայնավորները կարող են անվանկային հնչյունի դեր կատարել վանկի մեջ: Այսպիսի դեպքերում երկու կից ձայնավորներից մեկն արտասանվում է ուժեղ և կազմում է վանկը, իսկ մյուսը թույլ արտաբերվելով՝ առանձին վանկ չի կազմում, այլ ինչպես մի բաղաձայն միանում է նախորդ կամ հաջորդ վանկային ուժեղ ձայնավորին և միասին կազմում են մեկ վանկ: Առանձին վանկ չկազմող այսպիսի ձայնավորները կոչվում են բաղաձայնա-

կան ձայնավոր կամ կիսաձայն. ավելի քիչ ալ կլինեն կոշիլ թույլ ձայնավոր, Երկու ձայնավորների այսպիսի կապակցութիւնն ի մի վանկ, որի մեջ ձայնավորներից մեկը վանկային է, իսկ մյուսն անվանկային է և թույլ արտասանվելով միանում է վանկային ձայնավորին, կոշվում է երկբարբառ այս բառի ընդարձակ մտքով, *ինչպես՝* ալ, ոյլ, ուլ:

Կիսաձայն կամ բաղաձայնական (բաղաձայնի ֆունկցիա կատարող) ձայնավորները նշանակում են սովորաբար՝ ձայնավորի տակին մի կիսաբոլորակով, *ինչպես՝* լ, ք:

87. Հայերենի երկբարբառները. Կիսաձայն յ (ի) և բաղաձայն յ (յոտ) հնչյունները:— Հայոց լեզվի մեջ, աշխարհաբարում, անվանկային կամ բաղաձայնական ձայնավորի դեր կատարում է միայն ի ձայնավորը, որ այս դեպքում նշանագրվում է Յ տառով: Նույնը եղել է նաև հին հայերենում, որի մեջ նույնիսկ ի նախդիրը ձայնավորից առաջ դարձել է անվանկային ի, օրինակ՝ ի տուն, բայց Յաշխարհ, Մեր նոր լեզվի մեջ այս բաղաձայնական ի ձայնավորը կամ Յ-ն միանում է թե նախորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են բնիկեղ երկբարբառներ՝ ԱՅ, ՈՅ, ՈՒՅ, ԵՅ, և թե հաջորդ վանկային ձայնավորի հետ, որով կազմվում են բարձրացող երկբարբառներ՝ ՅԱ, ՅՈ, ՅՈՒ, ՅԵ, ՅԻ:

Մեր վանկային ի ձայնավորը և անվանկային կամ բաղաձայնական (կիսաձայն) Յ ձայնավորը իսկապես միևնույն հնչյունն են. երկուսի արտաբերության տեղը միևնույնն է և երկուսն էլ միևնույն որակն ունեն և իրարուց տարբերվում են միայն իրենց ուժով. Յ հնչյունը թույլ ի ձայնավոր է: Չպիտի շփոթել մեր այս Յ հնչյունը, որ որակով ձայնավոր է, լեզուների մեջ շատ տարածված յոտ կոշված (յ տառը) հնչյունի հետ, որ միջաբանի կամ առաջաբանային շփական ձայնեղ բաղաձայն է, *ինչպես՝* գերմաներեն ja, jener բառերի մեջ, կամ ռուսերեն я, своя, свое, свою, шью բառերի մեջ (я, ̑, ю, շեշտված = ja, jo, ju): «Ի» ձայնավորի և այս յ (յոտ) հնչյունի արտաբերության տեղն ևս միևնույնն է և այս երկուսը միմյանցից տարբերվում են միայն արտաբերության տեղի նեղվածքի մեծությամբ, այն է՝ յոտի (j) արտաբերության ժամանակ լեզվի և առաջաքիմքի միջոցը (միջի տարածությունը) ավելի նեղ է, ուստի օդի շփումն, ավելի մեծ է, և աղմուկն է իշխում ձայնի վրա. մինչդեռ ի ձայնավորի արտաբերության ժամանակ այդ նեղվածքը մի քիչ լայնանում է, ուստի օդի շփումը պակասում է, աղմուկը թուլանում է, և ձայնն է իշխում՝ աղմուկի վրա: Բաղաձայնական ի ձայնավորը, որ է՝ Յ տառի հնչյունը, ունի ի ձայնավորի այս հատկութիւնը. նրա արտաբերության ժամանակ ևս աղմուկն անզգալի է, թեպետ և նրա արտաբերության տեղը մի փոքր ավելի նեղ է, քան վանկային ի ձայնավորի, և մեր Յ հնչյունն իսկապես փակ ի ձայնավոր է: Բայց հենց որ մեր այս Յ հնչյունի արտաբերության տեղը, լեզվի և առաջաքիմքի միջոցը (արանքը) մի փոքր ավելի ևս նեղանում է, մեր Յ հնչյունն էլ հեշտությամբ դառնում է յ (յոտ), և մեր մի քանի, ավելի արևմտյան բարբառների մեջ, երբեմն նաև գրական լեզվի

մեջ, այդպես էլ իբրև բաղաձայն արտասանում են մեր կիսաձայն Յ հնչյունը։ Այդ պատճառով և մենք օտար լեզուների բաղաձայն յ հնչյունը առանց դժվարության տառադարձում ենք մեր կիսաձայն Յ գրով, ինչպես ռուսերենի СВоя, СВОю = սվայա՛, սվայո՛ւ, և մեռ Յ հնչյունն էլ տառադարձում ենք կամ ի ձայնավորով, կամ, ինչպես գերմաներենում, յ բաղաձայնով, ինչպես օրինակ՝ մեր ազգանունների վերջավորությունները գրում են թե՛ ian և թե՛ jan—Terterian, Terterjan:

Պետք է նկատել, որ կան քերականներ, որոնք վանկ չկազմող ձայնավորները, ինչպես և մեր Յ հնչյունը երկբարբառների մեջ, դնում են իբրև բաղաձայն։ Այս դեպքում հնչյունների բաժանման համար իբրև ձայնավոր ու բաղաձայն նկատի է առնվում ոչ թե նրանց արտաբերությունն աւ երանգը (որակը), այլ նրանց պաշտոնը (ֆունկցիան) վանկի մեջ։ Հստալսմ, ուրեմն, ձայնավոր կոչվում են այն հնչյունները, որոնք վանկային են, այսինքն վանկ են կազմում, ինչպես են մեր վեց ձայնավորները. իսկ բաղաձայն կոչվում են այն հնչյունները, որոնք անվանկային են, այսինքն չեն կարող վանկ կազմել, այլ վանկի մեջ միանում են նախորդ կամ հաջորդ ձայնավորի հետ։ Այս բաժանումով մեր Յ հնչյունը, թեպետ որակով ձայնավոր է, բայց մտնում է բաղաձայնների մեջ։ Մեր քերականներն էլ ընդհանրապես մեր այդ տառը, դրա ֆունկցիան նկատի ունենալով, դնում են բաղաձայնների մեջ։

Ապա, պետք է նկատի ունենալ և այն, որ կան բանասերներ էլ, որոնք ԱՅ, ՈՅ, ՈՒՅ, ԵՅ կապակցությունները համարում են երկբարբառ, այսինքն երկու ձայնավորի միացում իբրև մեկ վանկ, որ արտաբերվում է արտաշնչությամբ միևնույն արտամղումով, իսկ շուտոված ՅԱ, ՅՈ, ՅՈՒ, ՅԵ, ՅԻ կապակցությունները համարում են բաղաձայնի և ձայնավորի միացում, կամ կոչում են դրանք կեղծ (անիսկական) երկբարբառներ։

Այս տարբեր մտնումներն առաջանում են արտասանության նուրբ տարբերություններից. որովհետև, ինչպես տեսանք, հեշտությամբ փոխանցում է լինում անվանկային Ի ձայնավորից, մեր Յ տառի հնչյունից դեպի շփական յ բաղաձայնը, որոնք երկուսն էլ վանկի մեջ նույն բաղաձայնական ֆունկցիան ունին. ուստի և կարող են շփոթվել միմյանց հետ և հաճախ շփոթվում էլ են, և շատ մարդ դժվարանում է տարբերել անվանկային Յ (Ի) ձայնավորը շփական յ-ից։ Այդ է պատճառը, որ լեզուների այբբենարանների մեջ չկան երբեմն այդ երկուսի համար առանձին տառեր, և մենք էլ միևնույն Յ տառով արտահայտում ենք թե՛ բաղաձայնական Յ(Ի) ձայնավորը և թե՛ շփական յ բաղաձայնը։

ՅՑ. Բառերի արտաբերությունը և հեզում ու վանկեր։— Մեկ բառի մեջ կարող են լինել և՛ մեկ, և՛ մի քանի վանկային հնչյուններ. ուստի և բառը կարող է կազմված լինել կամ մեկ վանկից, կամ երկու և ավելի վանկերից։ Միավանկ բառերն արտաբերվում են շնչի մի արտամղումով, մի անգամից իբրև մի միություն, իսկ բազմավանկ բառերն արտաբերվում են շնչի երկու և ավելի արտամղումներով և արտաբերության ժամանակ բաժանվում են մասերի, որոնք և բառի վանկերն են։

Բազմաժանկ բառերի այս բաժանումը վանկերի կամ հեգումն առաջ է գալիս արտաշնչության կա՛մ ընդհատումով, կա՛մ թուլացումով: Ընդհատումը կարելի է երկար և կարճ անել, իսկ թուլացումը վերածել ընդհատումի: Ընդհատումն առաջ է գալիս այն ժամանակ, երբ օդի արտամղումի միջոցին բերանի մեջ կազմվում է մի փակվածք պայթական և ռեզային բաղաձայններն արտաբերելու համար: Իսկ թուլացումն այն ժամանակ, երբ կազմվում է մի նեղվածք շփական և նայ բաղաձայնների համար: Այսպես օրինակ՝ կապել բառի մեջ արտաբերության ժամանակ Ա ձայնավորից հետո շրթունքները կալում են իրար, արտաշնչվող օդի անցքը փակվում է, հետևաբար և արտաշնչությունն ընդհատվում է, մինչև որ առաջ է գալիս Պ հնչյունի արտաբերության համար հարկավոր պայթյունը, որ անցնում է հաջորդ վանկին, ուստի և այդ բառը բաժանվում է կա-պել վանկերի: Իսկ դավել բառի արտաբերության ժամանակ Ա ձայնավորից հետո առաջ է գալիս շփական Վ բաղաձայնի համար հարկավոր նեղվածքը ներքին շրթունքի և վերին կարիչ ատամների միջև: Այդ ժամանակ օդի արտամղումը չի դադարում, այլ թուլանում է, քանի որ անցում է լինում Ա հնչյունի արտաբերության համար հարկավոր խոսքի գործարանների դրությունից դեպի Վ-ի համար հարկավոր դրությունը: Բայց հենց որ նեղվածքը կազմվում է, անմիջապես զորանում է օդի արտամղումը, որով առաջ է գալիս շփում և Վ հնչյունը, որ անցնում է հաջորդ վանկին: Ուստի և այս բառը բաժանվում է դա-վել վանկերի: Մենք կարող ենք այս երկու վանկի մեջ եղած թուլացումը վերածել ընդհատման, այսինքն Ա ձայնավորն արտաբերելուց հետո մի փոքր դադար անել և ապա նոր կազմել շրթունքների մեջ Վ-ի համար հարկավոր նեղվածքն ու արտասանել Վ հնչյունը: Բայց սովորական խոսվածքի ժամանակ այսպես չենք հեգում:

Վերևի բացատրությունից երևում է, որ հեգումի ժամանակ երկու ձայնավորի մեջ եղած մի բաղաձայնը, լինի ձայնորդ, պայթական թե շփական, անցնում է երկրորդ ձայնավորին, ինչպես՝ ժա-մա-նակ, դասա-տու: Այս միեկնույն տրոհման ենթարկվում է և Յ հնչյունը, որի արտաբերության համար ևս, — արտասանվելիս լինի իբրև անվանկային Ի, թե բաղաձայն յ, — նեղվածք է առաջ գալիս, և օդի արտամղումը թուլանում է: Ուստի և հետևյալ բառերն արտասանվում և վանկերի բաժանվում են այսպես՝ նա-յել, ծա-ռա-յա-կան, գո-յակ, շո-յել, կա-յուն:

Սրբ երկու ձայնավորի մեջ իրար հանդիպում են նույն կարգի երկու տեղական հնչյուններ, որ նա նույն կարգի ձայնորդ և շփական հնչյունները, ինչպես՝ քջջալ, տաբբալեմ, տապալենե բառերի մեջ ՇՇ, ԲԲ, ՆՆ, այդպիսի կրկնություններն առանց ընդհատումի ավելի երկար են արտասանվում, միայն այդ հնչյունների արտաբերության մեջտեղում օդի արտամղումի ուժը թուլանում է, և այս թուլացումը կազմում է երկու վանկի սահմանը՝ թըշ-շալ, տար-րական, տապան-ներ: Մենք կարող ենք այդ վանկերը նաև ընդհատումով արտաբերել, բայց սովորական խոսվածքի

ժամանակ միայն երկարում ենք այդ կրկնված հնչյունները: Բավական է, որ մի փոքր կարճ արտասանվի, այդ ժամանակ կրկնությունը վերանում է, և լսվում է՝ թշալ, տարական, տապաներ: Վերջին երկուսը և նրամանները, հարկավ, թերի արտաբերություններ են, բայց արդեն հաճախ լսվում է ն հնչյունով վերջացած բազմավանկ բառերի հոգնակին այդպիսի կարճ արտաբերությամբ: Իսկ երբ իրար հանդիպում են հրկու նույն կարգի պայթական հնչյուններ, ինչպես՝ աբբա, Փիլիպպոս, խառնառաբառերի մեջ, այդ ժամանակ առաջին հնչյունի համար կազմվում է հարկավոր փակվածքը, բայց պայթում չի առաջ գալիս, քանի որ երկրորդի համար ևս նույն փակվածքն է հարկավոր. այլ առաջին հնչյունի փակվածքի պատճառով ընդհատվում է արտաշնչությունը, և ապա նոր երկրորդ հնչյունի պայթումն է լինում, որով և այդպիսի բառերը բաժանվում են Փիլիպպոս, աբբա, Հայերենում, սակայն, նույն կարգի պայթական բաղաձայնների այսպիսի կրկնություններ շատ քիչ կան. բառերի վերջում նույնիսկ անհնարին է այդպիսի կապակցությունը. Շմիդտ մենք կարող ենք արտասանել միայն Շմիդտ, ինչպես գրաբարի կարգք, ֆալաֆ և նմանները արտասանում ենք այժմ՝ կարգք, ֆալաֆ: Իսկ տեական հնչյունները բառերի վերջում թեպետ կարող ենք երկարել, ինչպես՝ Մանն, պրոգրամմ, կոլոսս, բայց այդ արտասանությունը հատուկ չէ հայերենին. մենք այդպիսի բառերը կարտասանենք՝ Մանն, պրոգրամմ, կոլոսս, ուստի և այդպիսի օտարազգի բառերի վերջում մենք միայն մեկ բաղաձայն ենք գրում՝ Շմիդ, պրոգրամ, կոլոս: Նույնիսկ միջին վանկերի մեջ մենք սովորաբար արտասանում ենք և գրում մի բաղաձայնով՝ պրոֆեսոր, Թեսալիա, Ապոլոն և այլն, բայց մասսա, Աննա:

Երբ իրար հանդիպում են երկու տարբեր կարգի տեական բաղաձայններ, դարձյալ սովորական խոսվածքի ժամանակ դրանց արտաբերության մեջ ընդհատում չի լինում, այլ միայն թուլացում, և բաժանում ենք՝ թրշ-վառ, տար-վել, աս-վել, բարեկամ-ներ: Բայց երբ իրար հանդիպում են երկու տարբեր կարգի պայթական հնչյուններ, ինչպես՝ պաա-կեռ, ապտակ բառերի մեջ ՏԿ, ՊՏ, այն ժամանակ օդի մի արտամղումով արտաբերում ենք իբրև մի վանկ մինչև առաջին պայթականի փակվածքը՝ պաա, ապ. հետո՝ առանց պայթումի՝ արտաշնչության մեջ ընդհատում է լինում հաջորդ պայթականի համար հարկավոր փակվածքի պատճառով, և այս ընդհատումը կազմում է երկու վանկի սահմանը: Այդպիսի բառերը, ուրեմն, մենք արտաբերում ենք հեգելով իբրև՝ պատ-կեր, ապտակ: Նույն ձևով հեգում ենք նաև, երբ երկու բաղաձայնից առաջինը տեական է, իսկ երկրորդը փակվածքի. ինչպես՝ գրն-դակ, ամպի, արդար, աստառ, առ-նել, կազմել, եղբայր:

Այսպես ուրեմն, բառերի բաժանումը վանկերի՝ պատահաբար չի առաջ գալիս, այլ մի բնախոսական երևույթ է և հիմնված է արտաշնչության ընդհատումի կամ թուլացումի վրա, իսկ վերջինս կախված է իրարուց տրոհվող հնչյունների տեսակից: Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալը:

Ամեն լեզու ունի վանկերի և բառերի մեջ ձայնավորների և բաղա-
ձայնների հաջորդության ու բարեխառնության իրեն հատուկ որոշ գրու-
թյունը, որից առաջանում է մի լեզվի դաշնակավորությունը։ Արդ, մեր
լեզվի ընդհանուր հատկությունն է, որ բառերի սկզբում ձայնավորից առաջ՝
միայն մեկ բաղաձայն կարող է լինել։ Ուստի երկավանկ են սկիզբ, զգեստ,
շուշլ, հրաշք, բրուտ, քնար, տված և այլն. դրանց հոգնակին լինում է
բազմավանկերի ընդհանուր օրենքով նեւ մասնիկով՝ սկիզբներ, զգեստ-
ներ, շուշլներ, հրաշքներ, բրուտներ և այլն. և ոչ թե միավանկերի պես՝
զգեստեր, հրաշքեր, բրուտեր։ Գրությունը, հարկավ, չպիտի շփոթել
արտասանության հետ. այդ բառերի սկզբում և մեջը արտասանում ենք
և ձայնավորը, բայց սովորաբար չենք գրում. արտասանում ենք՝ ըսկիզբ,
ըզգեստ, շըրուշ, հըրաշք, քընար, տըված, բայց գրում ենք՝ սկիզբ,
զգեստ, բրուտ, Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ բա-
ռասկզբի ԸՍ, ԸԶ, ԸՇ վանկերի և ձայնավորը սովորաբար դուրս է ընկ-
նում նախորդ ձայնավորի ազդեցության տակ. արտասանում ենք՝ «այն
մարդն—ըսպասում է», բայց ճեմ—սպասում է»։

Ինչպես որ բառերի սկզբում, նույնպես և բառերի մեջ վանկերի ըս-
կզբում, մեր լեզվի հատկությամբ, ձայնավորից առաջ կարող է միայն
մեկ բաղաձայն ընկնել, և այդ մեկ բաղաձայնի արտաբերության փակ-
վածքից կամ նեղվածքից առաջացած ընդհատումը կամ թուլացումը ար-
տաշնչության մեջ՝ կազմում է երկու վանկի սահմանը։ Այս պատճառով
և մենք բռնելով հեգեթիս՝ երկու ձայնավորի մեջ եղած երկու բաղաձայն-
ներից մեկը միացնում ենք նախորդ ձայնավորին, մյուսը՝ հաջորդ. երեք
բաղաձայններից երկուսը միացնում ենք նախորդ ձայնավորին, երրորդը՝
հաջորդին. նույնիսկ չորս բաղաձայններից վերջինն ենք միայն միացնում
հաջորդ ձայնավորին։ Այս վերջին տեսակի բառերը սակավաթիվ են, այն
էլ հոգնակի նեւ մասնիկով, ինչպես՝ առանցք-ներ, քղանցք-ներ։ Համե-
մատաբար ավելի, բայց դարձյալ սակավաթիվ են երեք բաղաձայններով
բառերը, ինչպես՝ վարձ-կան, թարգ-ման, դարթ-նել, պարտ-քով, երկ-
րորդ, երկ-նային, գաղտ-նի, ընկ-նել, ամպ-րոպ, վաշտ-կան և այլն։
Իսկ երկու բաղաձայնով բառեր շատ կան. ինչպես՝ պար-տիզ-պան, կար-
միր, տախ-տակ։ Հենց որ այսպիսի բառերի տրոհման ժամանակ բաղա-
ձայններից երկուսը միացնենք հաջորդ ձայնավորին և արտաշնչության
թուլացումը կամ ընդհատումն անենք երկու բաղաձայնից առաջ, ինչպես՝
կա-բլտել, պա-տվեր, ըն-կնել, վար-ձկան, առանց-քներ և այլն, այն ժա-
մանակ բառի վանկերի թիվը մեկով կավելանա, որովհետև հնչյունների
«պտել», «տվեր», «կնել», «ձկան», «քներ» կապակցություններն արտա-
շնչության թուլացումից կամ ընդհատումից հետո, մեր լեզվի վերևում
հիշված օրենքով, մենք չենք կարող միավանկ արտասանել, այլ պտել,
կնել, ձկան, բնեւ վանկերի սկզբի երկու բաղաձայնի մեջ կմտնի և ձայ-
նավորը, ինչպես՝ պտեղ, պտուղ, գնել, տվել, ձկաճ, բնել, բնաւ և նման
բառերի մեջ, որոնք երկավանկ են։ Եվ իսկապես, նայելով անհատական

և բարբառային արտաբերություններին, այսպիսի բառերը երբեմն արտասանում են և՛ մի վանկ ավելի, և՛ մի վանկ պակաս. օրինակ՝ Ա. Իսահակյանը գրում է երկավանկ՝ «վարդը փրթթեց ու բուրեց», իսկ Հ. Հովհաննիսյանը եռավանկ՝ «որ արյան դաշտում փրթթթեն վառդեր»։ Նույնպես սովորաբար բաժանում ենք երկու վանկի՝ սքս-կել, ֆրտ-նել, ած-վի, բայց Իսահակյանը արտասանում է նաև հոավանկ՝ «գոհար ցողեր սըրըսկում»։ (կան նաև «սըսըկել» արտասանողներ)։ Ջրար ու բարավ ֆրտըներ են», «Արծըվի թեին զարենմ ու երթամ»։ Նույնպես Հովհաննիսյանը, Իսահակյանը, Թումանյանը և ուրիշները և՛ երկավանկ, և՛ հոավանկ են արտասանում այսպիսի բառերը՝ հըրճ-վանք, հըր-ճը-վանք, աստ-ված, աս-տը-ված, ջարդ-ված, ջար-դը-ված, հաղթ-ված, հաղ-թը-ված, ծածկ-վել, ծածկը-վել, տանը-վել, տան-ըը-վել և այլն։ Օրինակ՝ «Ջառդված սրտերի, դառն հառաչանաց»..., «Հաղթված ոսկեզօծ, երկաթի բազկից», «Թավշյա կանաչով ծածկված են դաշտեր», «Տանըված հոգուս մեջ կենդանի մընար», «և ուժասուրբ հանապարհից ջառդված»..., «է՛ր ես դու էլ մեզ բոլորիս մաշող քենից հաղթվում» (Հովհ.)։ «Մածկըվում էր նա աչքես անգուման» (Թումանյան)։ «Տանըվիք, հուսա» (Իսահակյան)։ Այսպիսի ավելի վանկերով արտաբերությունը տեղի է ունենում ավելի այն ժամանակ, երբ երկու ձայնավորի մեջ մտնում են երեք բաղաձայններ, որոնցից երրորդը ձայնորդ կամ շփական է, իսկ երկրորդը՝ պայթական։ Բայց պատահում է, որ մի վանկ ավելի են արտասանում և այն դեպքում, երբ երկու ձայնավորի մեջ մտնում են երկու բաղաձայններ, որոնցից երկրորդը տևական է, օրինակ՝ պատժել, հեռաց-նել արտասանում են նաև պատրժել, հեռացրենել։

Ինչպես վերևում տեսանք, Յ հնչյունը, երբ երկու ձայնավորի մեջ է,— լինի բաղաձայնական (թույլ) ի ձայնավոր, թե բաղաձայն յ,— բառերի տրոհությունը ընդհանուր օրենքով իբրև մի նեղվածքի հնչյուն միանում է հաջորդ ձայնավորին։ Երբ այս Յ հնչյունից առաջ ընկնում են երկու բաղաձայն, այն ժամանակ այս հնչյունը պահում է իր հստակաձայն ձայնավորի հատկությունը. ուստի և երկու բաղաձայնից մեկը միշտ միանում է հաջորդ Յ-ին, ինչպես մի ձայնավորի, օրինակ՝ ար-դյոք, ան-կյուն, աղ-բյուր, հըն-չյուն, թըն-գյուն, որ-դյախ, տաս-նյակ, ծովափ-նյա, դար-ձյալ, երկամ-սյա։ Այս հեգումը հենց ջույց է տալիս, որ մեր Յ հնչյունն այս դեպքում անվանկային ի ձայնավոր է և ոչ բաղաձայն յ։ Նույնպես միշտ հեգում և տրոհում ենք, երբ Յ հնչյունից առաջ ընկնում է մի փակվածքի պայթական կամ ռնգային բաղաձայն, որ միանում է հաջորդ Յ-ին, ինչպես մի ձայնավորի, օրինակ՝ մեծու-թյուն, մեծու-թյան, պատյան, արևմը-տյան, սեա-չյա, սե-նյակ, տառնա-մյա, շառա-չյուն, տրոփյուն։ Դարձյալ՝ ընդհանրապես հաջորդ Յ-ի հետ է միանում նաև նախորդ մի շփական կամ նայ լ բաղաձայնը, օրինակ՝ վերոհի-շյալ, սոսյուն, ա-չյուր, արևե-չյան։ Բայց այս դեպքում կան նաև թյսպես հեգող-ներ՝ հետև-յալ, աղ-յուս, սոսավ-յուն։ Առանձնապես զգալի է այս հե-

գումը Բ, Ռ բաղաձայնների նկատմամբ՝ ամենօր-յա, կա-տար-յալ, մեռ-յալ, ար-յուն, Այս հեղումը, որով Յ հնչյունն ինչպես մի բաղաձայն տրոհվում է նախորդ բաղաձայնից, հատուկ է ավելի արևմտյան բարբառներին. դա ցույց է տալիս, որ յ բաղաձայնը, փոխանակ բաղաձայնական ի ձայնավորի, մեր լեզվի մեջ երևան է գալիս ըստ երևույթին բառերի մեջ ավելի նեղվածքի նայ (ր, ո) հնչյուններից հետո, ապա մասամբ նաև նեղվածքի շփական հնչյուններից հետո: Կան, սակայն, նաև ռնգալի մեկ հնչյունը հաջորդ Յ-ից բաժանողներ, ինչպես՝ սեն-յակ, Համբար-ձում-յան: Դրանք բոլորը բարբառային արտաբերություններ են, որ և երբեմն մտնում են նաև գրական լեզվի մեջ: Բայց և այնպես վերջինս մեջ, գոնե դրություն ժամանակ, սովորական է նախորդ մեկ բաղաձայնը, նույնիսկ նախորդ ձայնորդ բաղաձայնները, չբաժանել հաջորդ Յ-ից և տրոհել՝ ա-լյուր, կատա-լոյալ, մե-ռյալ, սե-նյակ, տասնա-յակ:

39. Բառի և խոսքի շեշտեր և ամանակ:— Բազմավանկ բառերի վանկերից մեկն արտաբերվում է արտաշնչության ավելի մեծ ուժով, քան մյուսները: Վանկերից մեկի աշակիսի արտաբերումն ուժով՝ կոչվում է բառի շեշտ: Ինչպես որ մի վանկի մեջ վանկային ուժեղ հնչյունին միանում են մյուս անվանակային թույլ հնչյունները և կազմում են հնչյունների կապակցության մի միություն, նույնպես և բազմավանկ բառերի շեշտված վանկին միանում են մյուս վանկերը և կազմում մի նույնպիսի, բայց ավելի մեծ միություն, ինչպես՝ քա՛ղցրը, քաղա՛ք, պատե՛րը:

Բացի բառի շեշտից կա նաև խոսքի շեշտ, որով առանձնապես ուժեղ է արտաբերվում խոսքի մեջ այն բառը, որի վրա առանձին ուշադրություն է դարձվում, կամ որը հոգեբանական ստորոգյալն է: Այս շեշտով էլ խոսքի բառերն են կազմում արտաբերությամբ կապակցված հնչյունների մի ավելի մեծ միություն: Խոսքի շեշտն ընկնում է միշտ բառի շեշտված վանկի վրա, օրինակ՝ «Մենք այսօ՛ր ենք գնալու»: Վանկի մեջ վանկային հնչյունի ավելի ուժեղ արտաբերություն, բառի շեշտ և խոսքի շեշտ, այս երեքն էլ արտաշնչության ուժի տարբեր աստիճաններ են միայն, որոնք մեկը մյուսից տարբերվում են ավելի մեծ ուժով: Վանկի մեջ ձայնավորն ավելի ուժեղ է արտաբերվում, քան բաղաձայնները. բազմավանկ բառի շեշտված վանկի ձայնավորն՝ ավելի ուժեղ, քան մյուս վանկերինը, իսկ խոսքի շեշտ կրող վանկի ձայնավորն՝ ամենից ուժեղ:

Խոսքի հնչյունների, ինչպես և բոլոր հնչյունների համար նկատի են առնվում նաև երանգը կամ որակը և երաժշտականությունը, որոնց մասին բացատրված է վերևում: Բայց կա նաև հնչյունների քանակը կամ ամպլիտյուդը, որ է այն ժամանակի տևողությունը, որ պահանջվում է այս և այն հնչյունի արտաբերության համար: Կան լեզուներ, որոնք ունին երկար և կարճ ձայնավորներ և նույնիսկ առանձին տառեր դրանց համար: Մեր լեզվի մեջ չկան բնությամբ երկար ձայնավորներ, այսինքն և՛ երկար է(ն), և՛ կարճ է(ն), երկար Օ(Ո) և կարճ Օ(Ո) և այլն, մեր ձայ-

նախորդները, նայելով վանկերի կազմութեանը, շեշտին և արտասանութեան եղանակին, երբեմն ավելի երկար են արտասանւում, կամ մի քիչ կարճ: Մեր Ը ձայնավորը միայն ընդհանրապես համեմատաբար ավելի կարճ է*:

Բառերը խոսքի մեջ արտասանւում են նաև ձայնի տարբեր բարձրութեամբ, որ կախված է հնչող մարմնի տատանումների արագութիւնից, այսինքն՝ թվից մի վայրկյանի մեջ: Ամեն լեզվի մեջ յուրաքանչյուր հնչյուն ունի իր նորմալ բարձրութիւնը, որ տեղին նայելով կարող է և փոփոխվել: Ձայնի ուժի (արտաշնչութեան շեշտի), ամանակի (տևողութեան) և բարձրութեան վրա է հիմնված խոսքի եղանակավորումը, որ տարբեր ձևով է երևան գալիս յուրաքանչյուր լեզվի մեջ, որ և հայոց լեզվի համար դեռ ուսումնասիրված չէ:

Բ

ՀՆՉՑՈՒՆՆԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

40. Հնչափոխություն:— Հնչյունների, վանկերի ու շեշտերի ավանդական արտաբերութիւնը, ինչպես և ամեն լեզվական իրակութիւններ, ժամանակի ընթացքում ընդհանրապես փոխվում են: Այս փոփոխութեան ուսումնասիրութիւնը վերաբերում է գլխավորապես պատմական քերականութեանը. ուստի այստեղ դրվում են հնչափոխութեան մի քանի էական կողմեր միայն, որ հարկավոր է իմանալ մեր գրական լեզվի կազմութիւնը, արտասանութիւնը և ուղղագրութիւնը լավ ըմբռնելու համար:

Հնչափոխութիւնն առաջ է գալիս զանազան եղանակներով, որոնցից կարևոր են՝

1. Բառի մեջ հնչյունների տեղի փոփոխութիւնը կամ հնչյունների ետևառաջութիւն, 2. Հնչյունների արտաբերութեան տեղի աստիճանական փոփոխութիւնը կամ հնչյունների շրջումը, որով ժամանակի ընթացքում մի հնչյունի հետզհետե փոխանակում է մի ուրիշ հնչյուն:

41. Հնչյունների ետևառաջությունը:— Այս փոփոխութիւնը կատարվում է, ըստ երևույթին, առանց հաստատուն օրենքի, մի տեսակ պատահաբար: Սակավաթիվ փոփոխութիւնների համար միայն որոշ պայմաններ կան դիտված: Բառի մեջ իրարու կից կամ միմյանցից հետո գտնված հնչյունները մի տեսակ հանկարծական ուսույնով մեկմեկու հետ փոխում են իրենց տեղը, կամ մի հնչյուն հաջորդ վանկից տեղափոխվում է նախորդ վանկի մեջ: Այս փոփոխութեանը ամենից շատ ենթարկ-

* Մանք.— Բառի և խոսքի շեշտերի, վանկերի ամանակի և խոսվածքի տեսակների մասին մանրամասն բացատրված է սրա հեղինակի «Հայոց լեզվի տաղաչափութիւն» աշխատանքի մեջ:

վում են ձայնորդ հնչյունները: Օրինակ՝ դատարկ-դարդակ, ականջ-անկաջ, կամուրջ-կարմուռ: Հին խստոր, կապերո դարձել են՝ սխտոր, կարպետ: Հին տարգալ դարձել է՝ տրգալ, տգալ, դգալ և ապա գգալ, որ այժմ արտասանում ենք քրալ: Հին գճել դարձել է ցկել: Հին ձգել դարձել է գճել, գջել, որ այժմ արտասանում ենք ֆցել:

Այս փոփոխությունը, որ շատ հաճախված է բարբառների մեջ, առանձին արժեք չունի նոր գրական լեզվի համար. որովհետև այդպիսի նուառաջությունները, սակավ բացառությամբ, իբրև սխալ ձևեր մերժված են գրական լեզվից, որի մեջ ընդունված են հին ձևերը՝ դատարկ, կամուրջ, ականջ, կնձիռ, վացք և այլն, և ոչ դարտակ, կարմունջ, անկաջ, կոինձ, վլացք: Այսպես և բարբառների մեջ շատ ուրիշ նուառաջություններ կան, ինչպես՝ կճեպ—կպեճ, անձրև—անձվեր, սոժորել—սորվել, մնդր—մերդ, Մարիամ—Մարյամ—Մայրամ և այլն:

Պատճառական բայերի հրամայականը՝ մեծացո՛ւր, մոռեցո՛ւր, թոցո՛ւր և նմանները դարձել են՝ մեծացրո՛ւ, մոռեցրո՛ւ, թոցրո՛ւ, որ և ընդունված է արևելյան աշխարհաբարում:

42. Հնչյունների շրջում:— Մեր նոր գրական լեզվի կազմության տեսակետից կարևոր տեղ է բռնում հնչյունների աստիճանական փոփոխությունը. դրանով լեզվի մեջ առաջ են դալիս հնչյունների նուրբ տարբերություններ, աստիճանական անցումների մի հնչյունից դեպի մյուսը, որոնք հաճախ այս կամ այն բարբառի մեջ ապրում են հին հնչյունի հետ: Օրինակ՝ բարբառներ կան, որոնց մեջ հնագույն հաբեա, հին հաբիր. դարձել է խաբիր, բայց այս վերջինիս հետ խառն արտաբերում են նաև խայիր. իսկ գրական լեզվի մեջ՝ հաբյուր: Այսպես և մի քանի բարբառների մեջ մնում է «որ» բառի հին արտասանությունը, ուրիշների մեջ այդ բառն արտասանվում է «ուոր», սկզբի անվանկային ՈՒ ձայնավորով, իսկ գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, այդ սկզբի անվանկային ՈՒ-ն դարձել է արդեն Վ բաղաձայն, այդ բառն արտասանում ենք «վոր»:

Հնչյունների շրջումը, որ հետևանք է արտաբերության տեղի փոփոխության, առաջ է գալիս կամ բոլոր դեպքերում առանց բացառության, կամ միայն որոշ դեպքերում որոշ պայմանների մեջ, ինչպես օրինակ՝ միայն բառերի սկզբում, կամ վերջում, կամ շեշտի ազդեցության տակ և այլն: Եթե հնչյունների շրջումի համար սահմանված պայմանները կան, միշտ կանոնավոր և հաստատուն կերպով կատարվում է նույն շրջումը: Այս պատճառով և ասում են, թե հնչյունների շրջումը լինում է «հնչյունական օրենքներով», այսինքն՝ եթե չկա որևէ ուրիշ պայման, որ սահմանափակե հնչյունների շրջումն առաջ բերող պայմանի ազդեցությունը, ապա բոլոր նույն պայմանի մեջ եղած դեպքերում նույն լեզվի նույն բարբառի մեջ նույն հնչյունը նույն ժամանակաշրջանում նույն շրջումը պիտի կրի: Օրինակ՝ հին Դ հնչյունը նոր հայերենի մեջ Թ է դարձել Բ-ից հետո բոլոր բառերի մեջ, ինչպես՝ մարդ, լերդ, զարդ, ուրդի բառերի մեջ,

որ արտասանում ենք՝ մարթ, լերթ, որթի. հին լեզվի Յ հնչյունը բոլոր բազմավանկ բառերի վերջից դուրս է ընկել, ինչպես՝ ծառա (յ), զարմանա (յ) և այլն. հին ԵԱ երկբարբառը դարձել է Ե պարզ ձայնավոր, ինչպես՝ լեարդ—լերդ, լեառն—լեռ, սեալ—սեվ, գնացեալ—գնացել, տեսեալ—տեսել և այլն:

Պատահում է երբեմն, որ մի քանի բառեր ըստ երևույթին բացառություն կազմելով՝ հակասում են հնչյունների շրջման օրենքին: Այդպիսի բացառությունները, սակայն, ցույց են տալիս, որ շրջումը կատարվելու ժամանակ եղել են այնպիսի պայմաններ, որոնցով սահմանափակվել է շրջումի ազդեցությունը: Օրինակ՝ բառերի սկզբում գրական լեզվի մեջ, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, միավանկ բառերի սկզբում Ծ ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանկային Յ հնչյունը, ինչպես՝ յեզ, յեկ, փոխանակ հին եզն, եկ ձևերի, բայց միավանկ «եմ» բայը բաղաձայնով վերջացած բառերից հետո— գնում եմ— անփոփոխ է մնում: Դրա պատճառն այն է, որ այդ բայն իբրև վերջահար բառ արտաբերությանը միանում է նախորդ բառի վերջին, որի հետ և մեկ շեշտով մեկ բառական միություն է կազմում, ինչպես մեկ բառ՝ գնումեմ, գնումես, գնումէ: Կնշանակի՝ «եմ» բայի սկզբի Ծ հնչյունն անփոփոխ է մնում բառական միության մեջ իբրև բառամիջի Ծ հնչյուն, քանի որ հիշված շրջումը գրական լեզվի և շատ բարբառների մեջ չի ազդել բառամիջի Ծ հնչյունի վրա: Բայց երբ նույն «եմ» բայը դարձյալ իբրև վերջահար բառ միանում է ձայնավորով վերջացած մի բառի հետ— գնալուեմ— և առնվում է վերջինիս հետ իբրև մեկ բառական միություն, այդ ժամանակ այդ երկու բառի մեջ մտնում է «Յ» հնչյունը. որովհետև հնչյունների մի ուրիշ շրջումով մեկ բառի երկու վանկային ձայնավորները մեջ մտնում է Յ հնչյունը, ուստի հին գնալուեմ, գնալուես, այժմ արտասանում ենք՝ գնալու յեմ, գնալու յես:

Բացառությունները կարող են շրջումին ենթարկված չլինել և այն պատճառով, որ կարող են շրջումը կատարվելուց վերջանալուց հետո լեզվի մեջ մտած լինել հին լեզվից, օտար լեզուներից, կամ նույն լեզվի մի այնպիսի բարբառից, որ չի ունեցել նույն հնչափոխությունը: Օրինակ՝ ինչպես տեսանք, հին լեզվի ԵԱ երկբարբառը դարձել է պարզ Ե ձայնավոր որոշ բարբառների մեջ, որոնցից և անցել է նոր գրական լեզվին: Բայց գրական լեզվի մեջ ունենք ԵԱ > ՅԱ երկբարբառով բառեր, ինչպես՝ սենյակ, մատյան, դղյակ և ոչ սենեկ, մատեն, դղեկ, այլև կրկնակ ձևով՝ անցյալ—անցել, մեռյալ—մեռել, հետևյալ—հետեւել և այլն. այդ բառերը յա < եա երկբարբառով—անցյալ, մեռյալ—մեր նոր գրական լեզվի մեջ պարզապես փոխառություն են հին լեզվից և այն էլ այն շրջանում, երբ կենդանի լեզվի մեջ վաղուց կատարված վերջացած է եղել ԵԱ երկբարբառի Ծ շրջման գործոնությունը:

Զպիտի մոռանալ և այն, որ բոլոր բարբառները միակերպ ենթակա չեն նույն հնչափոխությանը, այլ հաճախ իրենց առանձին փոփոխություն-

ներն են ունենում. այսպես և գրական լեզուն, ինչպես տեսանք, հաճախ իր առանձին եղանակով է փոխվում: Հին լեզվի ԵԱ երկբարբառն, օրինակ, մինչդեռ բարբառների մի մասի մեջ դարձել է պարզ Ե, հին գրական լեզվի մեջ գարձել է յա. «սենեակ», «անցեալ» բառերը, օրինակ, 19-րդ դարի գրաբարում չեն արտասանվել այնպես, ինչպես արտասանվել և գրվել են հնագույն գրաբարում, այլ արտասանվել են՝ «սենյակ», «անցյալ» և այս արտասանությունը էլ անցել են նոր գրական լեզվին: Կնշանակն՝ նոր գրական լեզվի մեջ պիտի տարբերել երեք տեսակ հնչափոխություններ հին լեզվի նկատմամբ. մեկ՝ այնպիսի փոփոխություններ, որ առաջ են եկել միայն հին գրական լեզվի մեջ և վերջինից իբրև փոխառություն մտել են նոր գրական լեզվի մեջ. մեկ էլ՝ այնպիսիները, որ առաջ են եկել նոր գրական լեզվի մայր բարբառի մեջ, որից և անցել են նոր գրական լեզվին, և մեկն էլ՝ այնպիսի փոփոխություններ, որ առաջ են եկել ուրիշ բարբառների մեջ, որոնցից և անցել են նոր գրական լեզվին: Կան նաև հնչյունների այնպիսի շրջումներ, որոնք միաժամանակ հատուկ են թե՛ հին գրական լեզվին, թե՛ նոր գրական լեզվի մայր բարբառին և թե՛ ուրիշ բարբառներին:

43. Հնչյունների կորուստ որոշ բառերի մեջ:— Հնչյունների աստիճանական շրջումի հետևանքը եղել է այն, որ նոր լեզվի հնչյունական կազմը բազմազան կերպով փոխվել է հին լեզվի հետ համեմատած: Այսպես՝ դուրս են ընկել հնչյուններ և նույնիսկ ամբողջ վանկեր որոշ բառերի և ձևերի մեջ, օրինակ՝ քարշել—քաշել. տաթանելի—տաժանելի. խարշել—խաշել. տրդալ—դդալ (գդալ). թմբրել—թմրել. թամբք—թամք. սկեսուր—կեսուր. պահս—պաս. դուռն—դուռ. մուկն—մուկ. վարդապետ—վարպետ. աշխարհահայեցողություն—աշխարհայեցողություն. աշակերտ—աշկերտ. հրամայեցեք—համեցեք:

Այսպես և պատճառալից բայերը՝ զարմացուցանել—զարմացնել. աշխատեցուցանել—աշխատեցնել և այլն: Բայերի խոնարհման ձևերի մեջ՝ չեմ կարդալ, չես կարդալ, չի կարդալ, չենք կարդալ, չեք կարդալ, չեն կարդալ. չեմ գրիլ, չես գրիլ, չի գրիլ, չենք գրիլ, չեք գրիլ, չեն գրիլ ձևերի վերջի «լ» հնչյունը դուրս է ընկել. այժմ արտասանում և հաճախ գրում են՝ չեմ կարդա, չես կարդա, չի կարդա և այլն. չեմ գրի, չես գրի, չի գրի և այլն:

44. Հնչյունների ավելացում որոշ բառերի մեջ:— Ավելացել են հնչյուններ որոշ բառերի մեջ, ինչպես՝ ագանել—հագնել. արբել—հարբել. ալիվոր—հալիվոր. ապա—հապա. ունդ—հունդ. անդ—հանդ. որթ—հորթ. ոսկր—ոսկոր. մեք—մենք. զարմացաք—զաբմացանք. ի սրտաց—սրտանց և այլն:

Հնչյունների այս ավելացումը հաճախ հնչյունների շրջումով չի առաջ գալիս, այլ հետևանք է հոգեբանական զուգորդություն անարդիւնի, այն է՝ որոշ բառերի և բառաձևերի մեջ ավելանում է մի հնչյուն ուրիշ բառերի և բառաձևերի նմանությունամբ և նույնիսկ միևնույն բառի մեջ եղած

մի հնչյունի ազդեցությամբ օրինակ՝ սեպտեմբեր, նոյեմբեր, դեկտեմբեր բառերի անալոգիայով հոկտոբեր դարձել է հոկտեմբեր. իսկ այս վերջինիս, ինչպես և սեպտեմբեր բառի անալոգիայով դեկեմբեր դարձել է դեկտեմբեր (§ 46):

Բաղաձայնների ավելացումը, որ հաճախված է բարբառների մեջ, մեծ մասամբ չի ընդունված գրական լեզվի մեջ, որ սովորաբար պահում է բառի հին ձևը, ինչպես են՝ մենծ (մեծ), քինթ (քիթ), համբարել (համարել), մանոր (մանր), ծանդր (ծանր), ճանանչ (ճանաչ), ամանչել (ամաչել), կանանչ (կանաչ):

Բայաղյան ձևերի համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալները.

1) Սահմ. անցյալ անկատարի և անցյալ կատարյալի հոգնակի 1-ին դեմքերի Ա ձայնավորը մյուս դեմքերի նմանությամբ դարձել է «Ի» և վերջի «Ք» հնչյունից առաջ սահմ. ներկա ժամանակի հոգն. 1-ին գեմքի նմանությամբ ավելացել է ն. հին՝ գնայի, գնայիր, գնայաք, գնայիք, գնային. նոր՝ գնայի, գնայիր, գնայինք, գնայիք, գնային. հին՝ գնացի, գնացեր, գնացաք, գնացե՛ք կամ գնացիք, գնացին. նոր՝ գնացի, գնացիր, գնացինք, գնացիք, գնացին:— Ինչպես կարելի է տեսնել, նոր լեզվի մեջ այս ձևերը միակերպության են վերածվել անալոգիայով:

2) Պատճառական բայերի «զարմացուցի» ձևի անալոգիայով «թողուցի», «փախուցի» և նման ձևերի մեջ արևմտյան բարբառներում ավելացել է «Յ»—թռՅուցի, փախՅուցի:

3) Պատճառական բայերի հրամայականի վերջից ավելանում է «Ր».

օրինակ՝ հին մեծացա դարձել է մեծացու, մեծացուր. արեւելյան՝ մեծացու, հին պիբեա՝, դարձել է սիրե՛, սիրի՛, ապա սիրի՛ր (տե՛ս § 263):

45. Զայնեղ հնչյունների անձայն դառնալը և ընդհակառակն:— 1) Փակվածքի ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Զ, Ը հնչյունները բառերի մեջ և վերջում ձայնավորներից և Ր ու Ռ բաղաձայններից հետո, երբեմն բառերի մեջ նաև ն բաղաձայնից հետո, դառնում են ընդհանրապես Փ, Բ, Թ, Յ, Զ անձայն հնչյուններ, օրինակ՝ խաբել, հոգի, օդ, օձ, աջ, դադարել, երբ, երգ, դարձ, դաղձ, աղբ, անգամ, անդամ— արտասանվում են՝ խափել, հոքի, օթ, օց, աչ, դաթարել, երփ, երք, դարց, դախց կամ դախծ, անքամ, անթամ: Զայնեղ հնչյունների այս շրջումը մի քանի բարբառների, ինչպես և արևմտյան գրական լեզվի մեջ, ընդհանրացած է բոլոր բառերի համար բոլոր դեպքերում: Արեւելյան բարբառների մեջ ևս կան բառեր, որոնց սկզբի ձայնեղ պայթականները դարձել են թավ, օրինակ՝ գտնել, բրդել, գդալ— արտասանվում են՝ քթնել կամ քտնել, փրթել, քթալ:

2) Փակվածքի անձայն Պ, Կ, Տ, Ս, Ծ հնչյունները ձայնորդ ն, Մ, Ր հնչյուններից հետո արտաբերվում են ընդհանրապես ինչպես ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Զ, Ը. օրինակ՝ ամպ, բանտ, վանկ, գանկ, ընկեր, ընկնել, երկար, երկիր, ընտիր, ճնճուղ, ճանճ— արտասանվում են սովորաբար ինչպես՝ ամբ, բանդ, վանգ, գանգ, ընգեր, ընգնել, երգար, երգիր, ընդիր, ճնջուղ, ճանջ: Անձայն հնչյունների այս շրջումն ևս մի քանի բարբառների, ինչ-

պես և արևմտյան գրական լեզվի մեջ, ընդհանրաճանաչ առաջ է եկել բոլոր բառերի համար բոլոր դեպքերում, այնպես որ այդ բարբառներն ու արևմտյան գրական լեզուն ունին միայն երկու տեսակի պայթական հնչյուններ՝ ձայնեղ Բ, Գ, Դ, Ձ, Զ և անձայն հազագավոր Փ, Ք, Թ, Յ, Զ։ Արևելյան բարբառների մեջ ևս երբեմն ուրիշ դեպքերում էլ անձայն պայթական Պ, Կ, Տ, Ծ, հնչյուններին փոխանակում են համապատասխան ձայնեղ հնչյունները. օրինակ՝ բնիկ երևանցիների արտասանությամբ այդ անձայն պայթականները երկու ձայնավորի մեջ փոխվում են համապատասխան ձայնեղ հնչյունների, ինչպես՝ զատիկ, ածել, ապրել—դադիկ, ածել, աբրել. նույնպես արտասանում են՝ կնիկ, պատ, բայց՝ կնիգը, պադի։ Այսպես և «սկիզբ», «ազգ» և նմաններն արտաբերվում են անձայն՝ սկիսպ, ասկ։ Առհասարակ պետք է նկատել, որ ձայնեղ և անձայն պայթական հնչյունների այս շրջման գործունեությունը լեզվի մեջ դեռ վերջացած չէ, այդ պատճառով գրական լեզվի մեջ, եթե վերջնականապես հաստատված կարելի է համարել որոշ թվով բառերի համար փոխված արտասանությունը, ինչպես են՝ մաւղ—մաւթ, օծ—օց և նմանները, ուրիշ բառերի համար չկա միակերպ արտասանություն, այլ հաճախ, երբեմն նույնիսկ միեւնույն մարդիկը, նույն բառերն արտաբերում են թե՛ ձայնեղ և թե՛ անձայն, ինչպես՝ թե՛ ընկեր, ընկնել, սկիզբ և թե՛ ընգեր, ընգնել, սկիսպ։

3) Ձայնեղ և անձայն բառերի մեջ պայթական շաղաձայններից առաջ դառնում է ընդհանրապես անձայն ևս, օրինակ՝ աղբ, ողբ, եղբայր, աղջիկ և նմաններն արտասանվում են՝ ախպ, ոխպ, եխպայր, ախճիկ։

46. Կից կամ մոտիկ հնչյունների առնմանում։ Տարմմանում։— Ատամնային և հնչյունը շրթնային Բ-ից առաջ դառնում է շրթնային Մ, ինչպես՝ անբիծ—ամբիծ, անբավ—ամբավ, «ճանապարհ» դարձել է «ճանպա», ապա՝ ճամբա, ճամփա. «ընդբռնել», «ընդբերանել», Դ հընչյունի դուրս ընկնելուց հետո, դարձել են՝ ըմբռնել, ըմբերանել։ Իսկ շրթնային Մ հնչյունը կատկային (վերջաքմային) Ք հնչյունից առաջ դառնում է քմային Ն (Տե՛ս § 33. 3). այսպես օրինակ, բայերի ներկա ժամանակի հոգնակի առաջին դեմքը հին լեզվի մեջ է՝ դնամք, գրեմք. նոր լեզվի մեջ դարձել է՝ գնանք, գրենք։

Երկու կից կամ մոտիկ հնչյունների այս շրջումը, որով մի հնչյուն մի ուրիշի ազդեցության տակ նույնանում է նրա հետ կամ նույն կարգին է փոխվում, կոչվում է հնչյունների առնմանում (ասիմիլացիա). օրինակ՝ բարբառների մեջ՝ ոտներ, մատներ և նմանները դառնում են՝ «ոտներ», «մատներ». բանալիք դառնում է «բանլիք», «բալլիք», ելնել—ելլել։ Նույնպես հին «բոկիկ» դարձել է «բոբիկ»։ Սրանք ամբողջական առնմանում կամ նույնացում են, մինչդեռ «անբիծ» բառի «ամբիծ» ձևով թերի առնմանում է լինում, այս դեպքում ունգային—ատամնային Ն հնչյունը հաջորդ շրթնային Բ հնչյունի ազդեցության տակ փոխվում է ունգային—շրթնային Մ հնչյունի, այսինքն՝ Ն հնչյունը փոխվում դառնում է Բ հնչյունի

կարգի մի հնչյուն։ Առնմանումը նրանից է առաջ դալիս, որ հաջորդ հնչյունի պատկերացումն ավելի վաղ է ծնվում մեր մեջ, ուստի և բերանի մեջ ավելի վաղ է կազմվում նրա արտաբերության համար պահանջված դրությունը. օրինակ՝ «անբիծ» բառի արտասանության ժամանակ դեռ ն հնչյունի համար հարկավոր դրությունը չկազմված՝ առաջ է դալիս Բ հնչյունի համար պահանջված փակվածքը, որ և Մ հնչյունի համար է. ուստի և «անբիծ» բառն արտասանվում է «ամբիծ»։ Իսկ «բոկիկ» ձևից «բոբիկ» ձևի առաջանալը նրանով է բացատրվում, որ Բ հնչյունի պատկերացումն ավելի երկար է տևում և ազդում է Կ հնչյունի Բ փոխվելուն։

Առնմանումով են բացատրվում հնչյունների շրջման շատ դեպքեր և այն, որ լեզվի մեջ անձայն բաղաձայններին հաջորդում են ընդհանրապես անձայնները, իսկ ձայնեղներին՝ ձայնեղները, ինչպես՝ ազգ, ազդ, վաշտ, լաստ։ Նույնպես առնմանում է տեղի ունենում, երբ անձայն բաղաձայնները ձայնեղ են դառնում ձայնեղներից հետո, ինչպես՝ ամպ, ընկեր, բանտ և նմաններն արտասանվում են ամբ, ընգեր, բանդ. այս դեպքում ձայնալարերի տատանումն ավելի երկար է տևում, քան հարկավոր է։ Նույնպես մի անգամ որ աղբ, ողբ, եղբայր, աղջիկ և նման բառերի մեջ ձայնեղ Ղ հնչյունը դառնում է անձայն և, հաջորդ ձայնեղ հնչյուններն ևս դառնում են անձայն, և այդ բառերն արտասանում ենք՝ ախպ, ոխպ, եխպայր կամ եխփայր, ախճիկ կամ ախչիկ։ Այսպես և «ծաղիկ» բառի մեջ Ղ հնչյունը պահում է իր ձայնեղ արտաբերությունը, բայց նույն հնչյունը «ծաղկել» բառի մեջ դառնում է և՛ հաջորդ անձայն Կ հնչյունի ազդեցությամբ, և այդ բառն արտասանում ենք «ծախկել»։

Առնմանումին հակառակ երևույթ է տալիս մեծամեծ (գիսիմիլացիա), որով փոխվում են իրար ոչ-կից և ոչ էլ մոտիկ եղած հնչյունները մի բոլորովին ուրիշ բառի ուրիշ հնչյունի ազդեցության տակ. օրինակ՝ հին «փեբրուար» տարնմանությամբ դարձել է «փետրուար», այժմ՝ փետրվար, մինչդեռ հին «յանուար» առնմանությամբ դարձել է «յունուար», այսինքն առաջին վանկի Ա ձայնավորը դարձել է ՈՒ, երկրորդ վանկի ՈՒ ձայնավորի ազդեցությամբ. ապա այժմ՝ հունվար։ Այս բառը որոշ մարդկանց բերանին «փետրվար» բառի տարնմանությամբ արտասանվում է «հունըրվար»։ Նույնպես «սեպտեմբեր» բառը «հոկտեմբեր» և «դեկտեմբեր» բառի տարնմանությամբ արտասանում են «սեկտեմբեր»։

47. Նայ Բ ՏՃԼՈՒՄԻ Լ դառնալը, և ընդհակառակն։— Այսպես փոխվում են արգելականները, հին՝ մի՛ զարմանար, մի՛ ասեր, նոր՝ մի՛ զարմանալ, մի՛ ասիլ։ Ուրիշ բարբառների մեջ, ընդհակառակն, հին՝ չեմ զարմանալ, չեմ ուտել, նոր՝ չեմ զարմանար, չեմ ուտեր. հին՝ տեսել եմ, չեմ տեսել, նոր՝ տեսեր եմ, չեմ տեսեր։

Բացի վերևում (§§ 40—47) հիշվածներից, բարբառների մեջ կան ուրիշ փոփոխություններ էլ բաղաձայնների նկատմամբ, ինչպես՝ հաց—խաց և ուրիշները։ Զայնավորների կրած փոփոխությունները ներքևում առանձին են բերված։

48. ՀԱՅՏՈՒՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՄ և ԱՌԻ ԲԱՇՏՈՒՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՊՈՒՄ ԼԵՂՎԻ ՄԷՋ:—
Հնչյունների շրջման հետևանքով, երբեմն լեզվի միջից դուրս են ընկնում
հնչյուններ, և կամ, ընդհակառակն, լեզվի մեջ առաջ են գալիս այնպիսի
հնչյուններ, որ առաջ չեն եղել: Այսպես մեր լեզվի մեջ չկան այլևս հին
է, 0 տառերի համապատասխան հնչյունները. իսկ, ընդհակառակն, Ֆ
հնչյունը, որ առաջ չի եղել մեր լեզվի մեջ, այժմ երևան է եկել մեր մի
քանի բարբառների մեջ. օրինակ՝ հոգի, հոտ, հող— արտասանում են՝
ֆոգի, ֆոտ, ֆոդ:

Մեր Ղ հնչյունի կրած շրջումի մեջ միաժամանակ տեսնում ենք այս
երկու երևույթն էլ: Դա եղել է սկզբնապես ձայնորդ կատկային և, որ
արտասանվել է լեզվի ետևի մասի և կատկի միջև. լեզվի ետևի մասը
բարձրանալով դեպի կատիկը՝ նեղացնում է բերանի անցքը, ուր և ար-
տասանվելով լ հնչյունը՝ ստանում է կատկային բնավորություն: Դա Ղ
տառի հին հնչյունն է, որ հին ժամանակ անշուշտ ավելի է ըմբռնվել,
քանի որ օտարազգի, ավելի հունարենի, ի հնչյունը տառադարձել են
դրանով, ինչպես՝ Ղազար, Ղուկաս և այլն: Բայց հետագայում այս հնչ-
յունի արտաբերության ժամանակ լեզվի ետևի մասն ավելի ևս բարձրա-
նալով դեպի կատիկը, լեզվի և կատիկի միջի անցքն ավելի ևս նեղացնում
է, ուստի և հին հստակաձայն Ղ հնչյունը, որ լ-ի մոտ է եղել, փոխվել է
նեղվածքի շփական ձայնեղ Ղ հնչյունի, ինչպես լսվում է այժմ, օրինակ,
ազադակել՝ բառի մեջ, որով լեզվից դուրս է ընկել Ղ տառի հին հնչ-
յունը, բայց միաժամանակ լեզվի մեջ առաջ է եկել մի նոր հնչյուն—
այժմյան ձայնեղ Ղ, համապատասխան անձայն Խ հնչյունին: Այս ձայնեղ
Ղ հնչյունն այնուհետև, ինչպես տեսանք, որոշ դեպքերում դարձել է ան-
ձայն Խ: Կան սակավաթիվ բառեր, որոնց մեջ հին Ղ հնչյունը դարձել է
պարզապես Լ, ինչպես՝ այլ, անալի, մառախղում— դարձել են՝ այլ,
անալի (անլի, ալանի), մառախլում:

Ֆրանսերենի և, գերմաներենի և հնչյունի մասին մեր բարբառների
մեջ տե՛ս § 51. 4:

49. Բառաշեշտի տեղափոխություն:— Նախագրաբարյան շրջանում
հայերենի շեշտը եղել է բառերի նախավերջին վանկի վրա. շեշտի ազդե-
ցությամբ բառերի վերջը դուրս է ընկել, որով շեշտը մնացել է վերջին
վանկերի վրա, բացի «ըն», «ըր», «ըղ» վերջացած սակավաթիվ բառերից,
ինչպես՝ դո՛ւռն, մո՛ւկըն, դո՛ւստըր, քա՛ղցըր, ա՛ստըղ: Բառերի վերջի
ձայնավորի դուրս ընկնելու հետևանքով շեշտի ուժը թուլացել է: Բար-
բառների մեծ մասը, ինչպես և նոր գրական լեզուն, պահում են հին
լեզվի այդ թույլ շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա:

Արևելյան բարբառների մեծ մասի մեջ, սակայն, շեշտը վերջին վան-
կից տեղափոխվել է վերջընթեր վանկի վրա. շեշտում են ոչ թե դա՛նակ,
հարսա՛նի՛ք, կատարե՛լ, գնա՛ցի՛, այլ դա՛նակ, հարսա՛նի՛ք, կատա՛րել,
գնա՛ցի: Շեշտի այս դրություն վրա չեն ազդում բնավ բառի վերջից ավե-
լացած հոգերը, ուստի շեշտվում են դարձյալ դա՛նակըս, դա՛նակըդ, հար-

սա՛նիքը: Բայց երբ վերջընթեր վանկի ձայնավորն ը հնչունն է, շեշտը մնում է վերջին վանկի վրա. ինչպես՝ կըտրե՛լ, պատըռտե՛լ, երկընթի՛: Որոշ դեպքերում այս կամ այն գաղառաբարբառի մեջ շեշտադրության այս ընդհանուր կանոնը սահմանափակվում է առանձին պայմաններով. օրինակ՝ կան ենթաբարբառներ, որոնց մեջ հոգնականի «ներ» վանկն է շեշտվում՝ քաղաքնե՛ր, փողոցնե՛ր, մինչդեռ ուրիշների մեջ այս դեպքում ևս շեշտն անցել է վերջին վանկին՝ Բաղա՛ջներ. փողո՛ցներ: Բացի այդ՝ տեղափոխված շեշտադրություն ունեցող բարբառների մեջ կան քառեր, որոնք փոխառություն են գրաբարից և դեռ պահում են հին շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա: Շեշտի ուժի նկատմամբ պետք է դիտել, որ բարբառները տարբերվում են միմյանցից. Ալլարատյան բարբառը (Երևան, էջմիածին և այլն) համեմատաբար ավելի թույլ շեշտ ունի, քան Արցախի, Լոռու և առհասարակ եզերային բարբառները: Բայց վերջընթեր վանկի վրա տեղափոխված այս շեշտն ընդհանրապես ավելի ուժեղ է, քան հին շեշտը վերջին վանկի վրա:

Առօրյա կենդանի խոսակցության ժամանակ, նույնիսկ մաքուր գրական լեզվով խոսելիս, սովորաբար պահվում է փոխված շեշտադրությունը, եթե խոսողի մայրենի բարբառն ունի այդ շեշտադրությունը. իսկ գիտական ու գրական և այլ նյութերի մասին խոսելիս և մա՛նստանդ կարգալիս՝ դեռ պահվում է հին շեշտադրությունը վերջին վանկի վրա: Բայց եթե գրվածքն ունի ժողովրդական բնավորություն և լեզվով մոտիկ է բարբառին, այսպիսի դեպքում կարգալիս էլ այժմ սովորաբար պահվում է վերջընթեր վանկի շեշտադրությունը: Վերջերս նույնիսկ դասախոսություններն ու ճառերը լսվում են փոխված շեշտադրությամբ, առանձնապես այնպիսի անձերից, որոնք հայ դպրոցներում չեն սովորել և գրական լեզվին վարժվել են դպրոցից դուրս:

50. Սղումներ շեշտի ազդեցությամբ:— Շեշտված վանկը, ինչպես տեսանք, ավելի մեծ ուժով է արտաբերվում, քան մյուսները: Շեշտված վանկից առաջ և հետո ընկած վանկերի ձայնավորներն անուժեղության պատճառով փոփոխության են ենթարկվում: Դրանք շեշտի ազդեցության տակ ժամանակի ընթացքում հետզհետե ավելի թույլ արտաբերվելով՝ ստանում են մրմնջաձայն հնչյունների բնավորություն: Երբ արտաբերության թուլությունը մեծանում է, այդ ժամանակ մեր ազնայն ալլա տարբերություն չի դնում այդպիսի ձայնավորների երանգի մեջ, և նրանց տեղ անցնում է թույլ Ը ձայնավորը, և կամ նրանք բոլորովին դուրս են ընկնում բառի միջից: Օրինակ՝ հարսանի՛ք բառի միջին Ա ձայնավորը թույլ արտաբերվելով մի քանի բարբառների մեջ դարձել է մրմնջաձայն, ապա՝ Ը ձայնավոր՝ հարսընի՛ք, և նույնիսկ դուրս է ընկել, որով այդ եռավանկ բառը դարձել է երկավանկ՝ հարսնի՛ք: Ձայնավորների այս փոփոխությունը կոչում ենք սովորաբար սղում:

Սղված Ը ձայնավորի մնալը կամ դուրս ընկնելը կախված է հաճախ հայերենի բաղաձայնների կապակցության ընդհանուր բնավորությունից:

Ծրբ սղումից հետո այնպիսի բաղաձայններ են հաջորդում իրար, որ կարող են միանալ առանց ը ձայնավորի, այն ժամանակ վերջինս կորչում է։ Օրինակ՝ երբ հին կոտորատել բառը երկրորդ վանկի Ո ձայնավորի սղումով դառնում է կոտրատել, այդ ձայնավորը դուրս է ընկնում, և բառավանկ բառը դառնում է եռավանկ, որովհետև մեր լեզվի հնչյունների կապակցության օրենքով հեշտ արտասանում ենք կոտ-րա-տել։ Բայց երբ այս վերջին բառի միջին Ա ձայնավորն էլ սղվում է, և բառը դառնում է կոտրտել, մենք այս բառն արտասանում ենք կոտրտել. որովհետև մեր լեզվի մեջ չենք կարող երկավանկ արտասանել «կոտր-տել» և ոչ էլ «կոտ-րտել», քանի որ վանկի սկզբում երկու բաղաձայն «րտ» չեն կարող ընկնել, իսկ վանկի վերջում մի բաղաձայնից հետո Ր չի կարող գալ առանց մի ձայնավոր ունենալու միջին։ Կոտր— մենք կարող ենք արտասանել միայն կոտր, ինչպես արտասանում ենք՝ ֆաղցր, բաճր, ծանր։ Դարձյալ երբ նույն կոտրատել բառի առաջին վանկի Ո ձայնավորն է սղվում, մենք բառն արտասանում ենք կրտրատել, որովհետև մեր լեզվի մեջ բառի սկզբում երկու և ավելի բաղաձայններ չեն կարող ընկնել մեկ վանկի մեջ։ Նույնպես երբ հին մոռցաճել բառը սղվելով դարձել է մոցճել, մենք արտասանում ենք մրտցճել, և ոչ երկվանկ «մրտցնել», որովհետև մեր լեզվի մեջ վանկի վերջում չեն կարող գալ «տց», «մնք շունենք «մրտց», «մատց», «մուտց» և նման վանկեր։ Ը ձայնավորը միշտ անպատճառ սղված ձայնավորի տեղ չի մտնում, այլ երբեմն ավելանում է այնպիսի բաղաձայնների մեջ, ուր ոչ մի ձայնավոր չկա բառի չափած ձևով. օրինակ՝ պառավներ բառի երկրորդ վանկի Ա ձայնավորը մի քանի բարբառների մեջ սղվում է՝ պառվներ. բայց այս սղված ձևը չի արտասանվում ոչ երկավանկ «պառվ-ներ», որ անհնարին է, որովհետև «պառվ» վանկ չկա մեր լեզվի մեջ, և ոչ էլ «պառըվներ», ինչպես պիտի սպասեինք, այլ՝ պառվներ։

Սղումը շեշտից առաջ միակերպ չի առաջ եկել բոլոր բարբառների մեջ։ Տարբերությունն առաջանում է շեշտի դրուժյան և ուժի տարբերությունից։ Վերջաշեշտ բարբառների մեջ սղվում է երկուսից ավելի վանկեր ունեցող բառերի վերջընթեր վանկի ձայնավորը. մինչդեռ հարաշեշտ բարբառների մեջ, այսինքն այն բարբառների, որոնց վերջընթեր վանկը զորեղ շեշտ ունի, սղվում են վերջընթեր վանկից առաջ ընկած վանկերը։ Օրինակ՝ հարսանիք, դադարել, տապակել, փաթաթել, շալակել, տովորել, խորովել, իրիկուն քառերը վերջաշեշտ բարբառների մեջ դառնում են՝ հարսնիք, դադրել, տապկել, փաթթել, շալկել, սովրել (սորվել), իրկուն։ Այսպես և շատ բառեր՝ վախնալ, մոտնալ, գողնալ, մոռնալ, մեծնալ, լսել, ընել, շիտկել (շտկել փոխ. շիտակել), համբել, պարպել և այլն։ Մինչդեռ հարաշեշտ բարբառների մեջ նույն բառերը դարձել են հրսանիք, դդարել, տպակել, փթաթել, շլակել, սվորել, րիկուն և ուրիշ շատ բառեր՝ ընկալ (—երևալ), հվատալ, հմբարել, բժանել և այլն։

Այս սղումներից առաջին տեսակը, որ ծագում է շեշտի հին դրուժյունից վերջին վանկի վրա, գործել է նաև արևելյան բարբառների մեջ, որոնց թվում և նոր գրական լեզվի մայր Այրարատյան բարբառի մեջ. ուստի և գրական լեզվի մեջ ընդունված են այսպիսի սղումներ՝ մտնել, ելնել, տեսնել, գտնել, ընկնել, թոցնել, մեծացնել և նմանները, փոխանակ հին լեզվի՝ մտանել, ելանել, տեսանել, անկանել, թուուցանել, մեծացուցանել և նման ձևերի. նույնպես կրկնավոր բառերն ու բայերը՝ վառվառուն, թափթափել, վազվազել և նմանները գործածվում են ավելի սղված ձևով՝ վառվռուն, թափթփի, վազվզել և ուրիշ շատ բառեր՝ կոտրատել—կոտրտել, կտրատել—կտրտել, պատառել—պատռել, պատառոտել—պատռտել, պակասել—պակսել, հովահարել—հովհարել—հովահրել, ավելացնել—ավելցնել, կճեպել—կճպել, սատկել (հին՝ սատակել), երկուշաբթի, երեքշաբթի և այլն (հին՝ երկուշաբթի, երեքշաբթի), լալկան (հին՝ լալական), բանվոր, շատվոր, կոճկել, կտոր (հին՝ կոտոր), վրա (հին՝ վերա), սրա, դրա, նրա (հին՝ սորա, դորա, նորա) և այլն: Այս և նման բառերի շղված ձևերից մի քանիսի գործածությունը գրական լեզվի մեջ, անշուշտ, փոխառություն է գրաբարից: Նույնպես սղված ձևերից մի քանիսը թե՛ Այրարատյան բարբառի և թե՛ մեր նոր գրական լեզվի մեջ անպայման փոխառություն են ուրիշ բարբառներից. իսկ ուրիշները, ինչպես են՝ մտնել, թոցնել, կտոր և այլն, արևելյան հարաշեշտ բարբառների, որոնց թվում և Այրարատյան բարբառի մեջ առաջացել են նախքան շեշտի տեղափոխվելը վերջընթեր վանկի վրա. ուրեմն նախ, օրինակ, տեսանե՛լ, ստատկե՛լ դարձել են՝ տեսնե՛լ, ստտկե՛լ և ապա նոր շեշտն անցել է վերջընթեր վանկի վրա՝ տե՛սնել, սա՛տկել:

Շեշտի այս տեղափոխությունը վերջընթեր վանկի վրա (հարսա՛նիք, մեծա՛նալ) իր կողմից արգելք է հանդիսացել Այրարատյան բարբառի մեջ շատ եռավանկ և չառավանկ բառերի վերջընթեր վանկի սղվելուն: Ուստի մինչդեռ վերջաշեշտ բարբառների մեջ բառավերջի շեշտը շարունակել է գործել, և առաջ են եկել սղված ձևեր՝ հարսնի՛ք, մեծնա՛լ, մոտնա՛լ, վախնա՛լ, խորվե՛լ, շատնա՛լ և այլն,— Այրարատյան բարբառի մեջ այդպիսի բառեր նոր շեշտադրությամբ պատճառով մնացել են անփոփոխ՝ հարսա՛նիք, մեծա՛նալ, մոտե՛նալ, վախե՛նալ, խորո՛վել, շատա՛նալ: Մյուս կողմից՝ մինչդեռ հարաշեշտ եզերային բարբառների (օրինակ՝ Արցախի) շեշտն ավելի ուժեղ լինելով, արդեն ավերում է գործել իրենից առաջ ընկած վանկերի մեջ, և առաջ են եկել սղումներով՝ հրսա՛նիք, կտա՛րել, խրո՛վել և այլն,— Այրարատյան բարբառի շեշտը համեմատաբար թույլ լինելով՝ ընդհանրապես այսպիսի սղումներ առաջ չի բերել: Այսպես ուրեմն, Այրարատյան բարբառը վերջընթեր վանկի շեշտվելու և այդ շեշտի թույլ լինելու պատճառով՝ համեմատաբար ավելի քիչ է ենթարկվել սղման շեշտից առաջ, և իր բառերի կերպարանքով, ինչ որ հնչյուններին է վերաբերում, ավելի մոտիկ է հին լեզվին—գրաբարին և ավելի լիահնչուն և լիաձայն է, քան ուրիշ բարբառներ:

Սղումներ շեշտից հետո շատ չկան, որովհետև շեշտը եղել է մեծ մասամբ վերջին վանկի վրա։ Սակավաթիվ հարաշեշտ բառերից Հն վերջացածները միայն ենթարկվել են շեշտի ազդեցությանը։ Այսպես թվականներից՝ յոթն (հոթն), ինն, տասն դարձել են յոթը, յոթ, ինը, տասը, տաս։ Բայց ձայնավորներից առաջ դեռ պահում են վերջին Ն հնչյունը, օրինակ՝ յոթն օր, բայց յոթ գիշեր կամ յոթը գիշեր, տասն ամիս, բայց տասը տարի կամ տաս տարի, ինն օր, ինն ամիս, ինը շաբաթ։ Նույնպես՝ խառն, սառն, դառն բառերը արտասանում են՝ խառը, սառը, դառը։ Բայց ձայնավորից առաջ այդ բառերն ևս դեռ պահում են վերջին Ն հնչյունը, ինչպես՝ սառը ջուր, սառն աղբյուր։ Այս միեկնույն փոփոխության ենթարկվել է նաև Ն հոգը երկու բաղաձայնների մեջ, ինչպես՝ այն մարդը գնաց, օրը մթնեց, բայց՝ մարդն ասաց, այն մարդն ուրախ է, այն մարդն է, օրն անցավ։ Կան բարբառներ (ինչպես վանի բարբառը), որոնց մեջ այս սղումն ավելի զարդացած է Ն հոգի վերաբերմամբ. այն է՝ Ն հոգը պահում է միայն ձայնավորով վերջացած բառերի վերջում (իգին, եկեղեցին), մնացած դեպքերում դուրս է ընկնում, ինչպես՝ այն մարդ գնաց, օր մթնեց։

Կան որոշ թվով բառեր ևս, որոնք հին լեզվի մեջ վերջանում են Ն հնչյունով, իսկ նոր լեզվի մեջ այդ վերջին Ն հնչյունն արդեն դուրս է ընկել և միայն հոգնակիում է երևան գալիս, այն էլ ոչ բոլորի մեջ։ Այսպես հին՝ ակն, արեգակն, ձուկն, դուռն, ամառն, ձմեռն, մատն, ոտն, անձն, մասն և այլն նոր լեզվի մեջ դարձել են՝ ակ, արեգակ, ձուկ, դուռ, ամառ, ձմեռ, մատ, ոտ, անձ, մաս։ Նույնպես «ումն» ածանցով բառերը՝ շարժումն, ուսումն, հանումն, այժմ դարձել են՝ շարժում, ուսում, հանում (տե՛ս § 94. 3)։

Շեշտի տեղափոխությունը վերջընթեր վանկի վրա դեռ նոր է ազդում վերջին վանկի վրա։ Այսպես արդեն հաճախ արտասանում են՝ ա՛սըմ եմ, իմա՛նրմ եմ, բա՛կըմը և նույնիսկ՝ ա՛տեմ, իմա՛նեմ։ Բայց դա արժեք չունի գրական լեզվի նկատմամբ։

51. Երկբարբառների պարզումը։— Հին լեզվի երկբարբառները՝ ԱՅ, ՈՅ, ԱԻ, ԵԻ, ԻԻ, ԵԱ, ԵԱՅ, ԵԱԻ, շրջումով վերածվել են նոր լեզվի մեջ պարզ ձայնավորների։ Այդ երկբարբառների գրությունն աշխարհաբարի մեջ՝ փոխառություն է գրաբարից։

Երկբարբառների վերածումը պարզ ձայնավորների՝ հետևանք է բաղադրիչ ձայնավորների արտաբերության տեղերի տարբերության վերացման։ Իսկ այս նրանից է առաջ գալիս, որ, օրինակ, ԱՅ երկբարբառը մի՛ անգամից արտաբերելու համար՝ պետք է, որ բաղադրիչ Ա և անվանկային Յ(Ի) ձայնավորների արտաբերության տեղերը մոտենան իրար, որպեսզի, որքան կարելի է, հեշտ լինի Ա-ից անցումը Յ-փ։ Դրա համար ԱՅ երկբարբառի երկու հնչյունները փոխադարձաբար ազդելով միմյանց վրա՝ մոտենում են միջին է(Ե) ձայնավորի արտասանությանը, որ իր արտաբերության տեղով մի կողմից՝ մոտ է Ա-ին իբրև միջին բարձրության ձայ-

նավոր, մյուս կողմից՝ Յ-ին (անվանկային Ի-ին) իբրև առաջաքմային ձայնավոր, և այսպիսով ԱՅ երկբարբառը ժամանակի ընթացքում դառնում է պարզ է(ծ) ձայնավոր (այծ—էծ, սայլ—սել)։ Այս շրջումը, հարկավ, մի անգամից չի կատարվում։ Սկզբում ստորին բարձրության վերջաքմային Ա ձայնավորը, որ մեր սովորական Ա-ն է, դառնում է ստորին բարձրության առաջաքմային Ա ձայնավոր (ձ),— որ մեր գրական լեզվի մեջ չկա, բայց կա բարբառների մեջ և ձայնաբանորեն նման է թե՛ Ա-ին և թե՛ է(ծ)-ին, իսկապես այս երկուսի միջին մի հնչյուն է,— այնպես որ առաջ է գալիս նախ՝ ձյ երկբարբառ, և ապա՝ այս երկու առաջաքմային հնչյունների միջինը՝ է(ծ) ձայնավորը։

Նույն եղանակով նաև հին ԱԻ (աՅ) երկբարբառը, որ կազմված է վանկային Ա և անվանկային Ի, որ է՝ անվանկային ՈԻ, ձայնավորներից, վերածվում է հեշտությամբ Օ(Ո) ձայնավորին (հին՝ մատ, նոր՝ մոտ), քանի որ այս վերջինս իր արտաբերության, իբրև վերջաքմային միջին բարձրության ձայնավոր, միջին տեղն է բռնում վերջաքմային ստորին բարձրության Ա ձայնավորի և վերջաքմային վերին բարձրության ՈԻ ձայնավորի միջև։ Այսպես և հին ՈՅ երկբարբառը դարձել է ՈԻՅ (հին՝ լոյս, նոր՝ լույս), այսինքն վանկային Ո ձայնավորը, որ վերջաքմային միջին բարձրության ձայնավոր է, դարձել է վերջաքմային վերին բարձրության մի հնչյուն, որ է ՈԻ ձայնավորը, և դրանով դրա արտաբերության տեղը մոտեցել է վերին բարձրության անվանկային Ի (Յ) հնչյունի տեղին։

Երկբարբառները, սակայն, վերածվում են նաև իրենց բաղադրիչ ձայնավորներին։ Այս ևս հետևանք է կից ձայնավորների արտաբերության տեղերի տարբերությունը վերացնելու ձգտման, միայն այս դեպքում ոչ թե կից ձայնավորների փոխադարձ ազդեցությունը մի նոր միջին հնչյուն է առաջ գալիս, այլ վերացվում է երկբարբառ կազմող ձայնավորներից մեկի արտաբերությունը. օրինակ՝ ԱՅ երկբարբառը դառնում է Ա կամ Ի, ինչպես՝ ալլ—ալ, այծ—ած, այգի—իգի, յանգ—յոնգ, ունգ։

1. ԱՅ երկբարբառը գրական լեզվի մեջ փոխառություն է գրաբարից, ինչպես են՝ այս, երկայն, գայլ, այծ։ Բարբառների մեջ այս երկբարբառը բաղաձայններից առաջ դարձել է կամ պարզ է (ծ) կամ Ա ձայնավոր, ինչպես՝ էլ (ալլ), երկեն, գել, էծ, կամ ալ, էրկան, գալ, ած։ Սակավաթիվ բառերի մեջ միայն ընդունված չէ ԱՅ երկբարբառը, ինչպես՝ «էլ» (հին՝ ես այլ, նոր՝ ես էլ), մեկել (մեկալ, մեկայլ), ցատկել (ցայտկել), տեգր (տագր, տագր), վար (վայր, վար ընկնել, վեր ընկնել), վաթել (վայթել, ոթել, վիթել)։ Այսպես և բարբառային ձևով՝ էրիկ (այրիկ, այր—տղամարդ բառից), ցուցականները՝ էս, էդ, էն (աս, ադ, ան) փոխանակ՝ այս, այդ, այն ձևերի և մի քանի ուրիշները։

Այս երկբարբառը բառերի վերջում, բացի սակավաթիվ միավանկ բառերից (հայ, բայ, վայ, նայ, ճայ), գրական լեզվի մեջ դարձել է Ա, ինչպես՝ ծառա, փեսա։ Այսպես նաև բայերի վերջում, օրինակ՝ (նա)

դնայ-գնա, դարմանայ-դարմանա, գայ-գա, տայ-տա, զարմացայ-զարմացա, վախեցայ-վախեցա։ Նույն փոփոխութիւնը կրել է նաև բայերի վերջին վանկի մեջ, ինչպես՝ գնայր, կարդայր-գնար, կարդար. գնայք, կարդայք-գնաք, կարդաք. զարմացայք, դարձայք-դարմացաք, դարձաք-մի՛ դնայք-մի՛ գնաք։

Բարբառային ձևով հին հոգնակին՝ փեսայք, աղայք և նմանները դառնում են փեսեք, աղեք, որոնց նման և «ճամբա» բառից կազմվում է «ճամբեք»։ Նույնպես հոգով՝ ծառայն, փեսայն, աղայն և նմանները լինում են՝ ծառեն, փեսեն, աղեն. այլև եղբայր—աղբեր, աղբար, Գրառար—եղբայր—եղբարք. մայր—մարք. այր—արք. աստի, անտի, բայց՝ այտի։

2. ՈՅ երկբարբառը, որ նույնպես փոխառութիւն է հին լեզվից, գրաբարում արդեն բաղաձայնից առաջ արտասանվել է ՈՅԾ, և այս նոր արտասանութեամբ ՈՅ գրութիւնն ընդունվել է նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ լոյս, քոյր, որ այժմ գրում ենք լույս, քույր։ Բարբառների մեջ ՈՅ դարձել է ՈՒ, Ի, Ո պարզ ձայնավորներից մեկը՝ լուա, լիս, լոս. քուր, քիր, քոր։ Գրաբարում արդեն երևում է այս վերջին բառի շրջումը հոգնակի «քորք» ձևի մեջ։ Կան բառեր, որոնք գրական լեզվի մեջ ևս արտասանվում են պարզապես ՈՒ ձայնավորով և մի քանիսը գրվում են միայն ՈՒ-ով. ինչպես՝ անուշ, ուժ, ճկութ, բուս, բութ (մատ), սառուց, պուտ (ծաղիկը), շուտ, խուլ (ուռուցքը) և այլն։

Այս երկբարբառը բառերի վերջում իր հին արտաբերութիւնը պահել է միայն մի-երկու բառի մեջ՝ Նոյ, խոյ. մնացած դեպքերում հին գրական լեզվի մեջ արդեն դարձել է պարզ ձայնավոր Ո և այսպես ընդունվել նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ ներքոյ, ձուլածոյ և նմաններն արտասանում և գրում ենք՝ ներքո, ձուլածո, քո։ Բարբառների մեջ դարձել է ՈՒ, ինչպես հին՝ «մարդոյ», «գնալոյ», «պահածոյ», «շինածոյ» բառերը նոր լեզվի մեջ ունին՝ մարդու, գնալու, պահծու, շինծու ձևերը։ Նույնպես հին «քոյ» դարձել է «քու» կամ «քո»։ այժմ, սակայն, գրական լեզվի մեջ մնում է միայն «քո» ձևը, «քու» համարվում է բարբառային։

3. ԱԻ (ալ) երկբարբառը, որի մեջ Ի-ը բաղաձայնական ՈՒ ձայնավոր է, բաղաձայնից առաջ գրաբարում արդեն դարձել է պարզ «Օ» ձայնավոր, որ սկզբում անշուշտ տարբեր արտաբերութիւն է ունեցել և նույնացած չի եղել Ո տառին հատուկ արտասանութեան հետ. ուստի միջնադարում հարկավոր են համարել այս հնչյունի համար նոր «Օ» տառը մտցնել մեր այբբենարանի մեջ։ Բայց այժմ գրական լեզվի մեջ այլևս չեն տարբերվում հին ԱԻ երկբարբառից ծագած Օ-ն և հին Ո ձայնավորը։ Հին՝ ծնաւղ, ճաւճել, մաւտ, միջին՝ ծնող, ճոճել, մօտ, իսկ այժմ՝ ծնող, ճոճել, մոտ— «նաւթ», «աղաւնի» բառերի մեջ ԱԻ երկբարբառը դարձել է ԱՎ՝ «նաւթ», «աղավնի», բայց մի քանի բարբառների մեջ այդ բառերն էլ դարձել են՝ նոթ, աղոնիկ կամ աղունիկ։

4. ԻԻ երկբարբառը բաղաձայնից առաջ սկզբնապես արտասանվել

է ընկնող (1ւ), այսինքն վանկային ձայնավորն եղել է ի, իսկ անվանկայինը՝ Ո՞ի, որի տառն է «ի»։ Բայց գրաբարում արդեն արտաբերության ուժն անցել է Ո՞ի ձայնավորի վրա, ինչպես հաճախ լինում է, և ընկնող ի՞ի (1ւ) երկբարբառը դարձել է բարձրացող ՅՈ՞ի (1ւ) երկբարբառ, որի մեջ վանկային ձայնավորի պաշտոն կատարում է ի՞ի ձայնավորը, իսկ անվանկային է ի ձայնավորը։ Այս արտաբերությամբ էլ այս երկբարբառը գրաբարից մտել է նոր գրական լեզվի մեջ, ինչպես՝ «ալիւր», «իւր», «գիւր», «շիւղ», «ձիւն», «սիւն», որոնք արտասանվում են՝ ալյուր, յուր, դյուր, շյուղ, ձյուն, սյուն։ Բարբառների մեջ այս երկբարբառն էլ վերածվել է իր բաղադրիչ «ի» կամ «Ո՞ի» մասերին՝ ալիւր; իւր, դիւր (դիւր գալ), շիղ, ձին, սին կամ ալուր, ուր, շուղ, ձուն, դուր (գալ), սուն։

Մի քանի մարբառների մեջ, սակայն, այս շրջումը կատարվել է ուրիշ եղանակով։ Այս երկբարբառի բաղադրիչ մասերի արտաբերության տեղերի տարբերությունը վերացել է ոչ թե նրանով, որ երկբարբառը վերածվել է իր բաղադրիչ մասերին, այլ երկու կից ձայնավորների փոխադարձ ազդեցությամբ մի նոր միջին հնչյուն է առաջ եկել։ Դա շրթնայնացած ի կամ առաջաքմային Ո՞ի հնչյունն է (ֆրանսերեն ս, lune բառի մեջ. գերմաներեն ü, über բառի մեջ), որ միևնույն Ո՞ի հնչյունն է, միայն արտաբերության տեղը, առաջաքմային ի ձայնավորի ազդեցությամբ, փոխվել է քիմքի առաջի կողմը, կամ թե միևնույն առաջաքմային ի ձայնավորն է, միայն արտաբերության համար, շրթնային Ո՞ի ձայնավորի ազդեցությամբ, մասնակցում են նաև շրթունքներն իրենց կլորումով։ Այսպես՝ «սիւն», «հիւր» արտասանում են sün, hür։

5. Եի (ey) երկբարբառը բաղաձայնից առաջ եղել է ընկնող, այսինքն վանկային ձայնավորն եղել է Ե, իսկ անվանկայինը ի, որ է բաղաձայնական Ո՞ի։ Այս երկուսի արտաբերության տեղերի տարբերությունը նրանով է վերացել, որ վերին բարձրության Ո՞ի-ի ազդեցությամբ միջին բարձրության առաջաքմային Ե-ն ևս դարձել է վերին բարձրության առաջաքմային հնչյուն, որ է ի ձայնավորը. ուստի այս Եի (ey) երկբարբառը բաղաձայնից առաջ գրաբարում արդեն շրջվել է իի (1ւ) երկբարբառի, ինչպես՝ հնագույն «բելը» (beyr), «գեւղ», «արեւն», «մեծութեն» և այլն դարձել են՝ բիւր (būr), գիւղ, արիւն, մեծութիւն, և ապա Եի (ey) երկբարբառից ծագած այս իի (1ւ) երկբարբառն էլ նույն փոփոխություններն է կրել, ինչ որ հին ի՞ի երկբարբառը. այսինքն՝ վանկային ի-ն դարձել է անվանկային, իսկ անվանկային ի-ը դարձել վանկային Ո՞ի, որով ընկնող ի՞ի (1ւ) դարձել է բարձրացող ՅՈ՞ի (1ւ)։ արեւն, արիւն, արյուն (arevñ, arivñ, arjun)։ Նման շրջում կա և ուրիշ լեզուների մեջ։ Բարբառների մեջ դա ևս վերածվում է ի կամ Ո՞ի ձայնավորներին և նույնիսկ երևան է գալիս իբրև առաջաքմային Ո՞ի (գերմաներեն ü), ինչպես՝ ալիւր, արիւն, ճիղ կամ ալուր, արուն, ճուղ։ Բայց կան բառեր, որոնց համար այս կամ այն բարբառի մեջ պահվում է հին Եի (ey) երկբարբառի Ե ձայնավորը, ինչպես՝ գեւղ-գեղ, ճեղ, մեծութեն։

6. ԵԱՆԵՐԿԱՐԱՐԵԱՌԸ զՐԱԲԱՐՈՒՄ ԱՐՈՂԵՆ ԶՈՒՄ Է ԵԿԵԼ «ՅԱ» (1a) ԵՐԿ-
ՔԱՐՔԱՌԻ, ՈՐԻ ՄԵՂ ԱՆՎԱՆԿԱՅԻՆ ՃԱՅՆԱՎՈՐՆ Է Ի, և այս արտաբերու-
թյամբ այդ երկբարբառը զրաբարից մտել է նոր գրական լեզվի մեջ,
ինչպես՝ սենեակ—սենյակ, արուսեակ—արուսյակ և այլն, որոնք բոլորը
փոխառություն են հին լեզվից: Բարբառների մեջ այս երկբարբառը դար-
ձել է պարզ Ե կամ Ա՝ ձայնավոր, օրինակ՝ «լեարդ», «սարեակ», «ցորեան»
դառնում են՝ լեռդ, սարեկ, ցորեն. «իւրեանք»—իրենք կամ իրանք,
«իրեար»—իրար: Բայական՝ ձեերը՝ «գրեաց», «տեսեալ» դառնում են՝
գրեց, տեսել, իսկ «փախեալ», «փախար», «փախեալ», «փախեաք»,
«փախեալք», «փախեանք» դարձել են՝ փախա, փախար, փախալ, փա-
խանք, փախաք, փախան: Հրամայականը՝ «գրեա», դառնում է՝ գրե՛, որ
ապա դարձել է՝ գրի՛, գրի՛ր: Բարբառների մեջ կա նաև «գիրա» ձևը:

7. ԵԱԻ ԵՈՒՐԱՐԵԱՌԸ զԱՐՁԵԼ Է ԵՕ, ՈՐ զՐԱԲԱՐՈՒՄ ԱՐՈՂԵՆ ԱՐՏԱ-
ՍԱՆՎԵԼ Է 30, իսկ այժմ արտասանում ենք ՅՈ, օրինակ՝ արդեալք—ար-
դեօք—արդյոք:

8. ԵԱՅ ԵՈՒՐԱՐԵԱՌԸ զԱՐՁԵԼ Է ՆԱԽ՝ ԵԱ և ապա՝ Ե. ինչպես՝ ոս-
կեայ—ոսկեա—ոսկե. արծաթեայ—արծաթեա—արծաթե. փախեալք—
փախեք, աւետչայք—աւետչեք, աւուրչեայք—աւուրչեք: Գրաբարում այս
եռաբարբառը դարձել է՝ ՅԱ և այս արտասանությամբ անցել է նոր գրա-
կան լեզվին. պաշտօնեայ—պաշտոնյա, գործունեայ—գործունյա:

52. «Ի» ՏՆՅՈՒՆԻ Ա՝ «ՈՒ» ՁԱՅՆԱՎՈՐԻ ՓՈԽԱՎԵԼՆ «Վ» ՏՆՅՈՒՆԻ:— Թե
ԱԻ, ԵԻ, ԻԻ կապակցություններն ինչպես են հին ժամանակ արտասանվել
բառերի վերջում և բառերի մեջ ձայնավորներից առաջ, այդ ճիշտ հայտ-
նի չէ: Ամենայն հավանականությամբ այդ դեպքերում ևս այդ կապակ-
ցություններն եղել են երկբարբառ. «քաղաքաւ», «բանիւ» արտասանվել
են նույնպես, ինչպես հոգնակին՝ «քաղաքաւք», «բանիւք»: Բայց մինչ
վերջիններիս պահել են իրենց երկբարբառային բնավորությունը, և «քա-
ղաքաւք» դարձել է «քաղաքօք», իսկ «բանիւք» մինչև այժմ էլ արտա-
սանվում է «բանյոք»,— առաջինները դարձել են «քաղաքավ», «բանիվ»,
ինչպես արտասանվում են նույնիսկ նոր գրաբարում: Ինչպես էլ լինի,
զրաբարում արդեն, ինչպես և բարբառների մեծ մասի մեջ, «աւ», «եւ»,
«իւ» կապակցությունների «Ի» հնչյունը բառերի վերջում և միջում ձայ-
նավորներից առաջ արտասանվում է ինչպես բաղաձայն վ. օրինակ՝
թիւ, հիւանդ, հաւ, աւելի, տերեւ, երեւել, զարմացաւ և այլն արտասան-
վում են՝ թիվ, հիվանդ, հավ, ավելի, տերև, երևել, զարմացավ:

Այս կապակցություններն այժմյան լեզվի մեջ բնավ կարելի չէ իբրև
երկբարբառ դնել և իբրև այդպիսին արտաբերությամբ անբաժան հա-
մարել նախորդ ձայնավորից,— ինչպես կարծում են մի քանի քերական-
ներ, — և աշխարհաբարում տողադարձի ժամանակ բաժանել այս ձևով՝
ցաւ-ալից, զորաւ-որ, երեւ-ակ, արեւ-ի և նույնիսկ բով-անդակ և այլն:
Այդ նեղվածքի Ի=Վ բաղաձայնը այժմ անցնում է հաջորդ վանկին՝ ցա-
ւալից—ցաւալից, արեւ-ի—արեւ-վի:

ինչպես ի հնչյունը, նույնպես և ՈՒ ձայնավորը բառերի մեջ հաջորդ ձայնավորից առաջ դարձել է Վ, օրինակ՝ զուարթ—զվարթ, պատուէր—պատվեր, լեզուի—լեզվի:

58. Պարզ Ե, Ո ձայնավորների երկարաբառում:— Եթե մի կողմից երկարաբառները ժամանակի ընթացքում պարզ ձայնավորների են փոխվում, մյուս կողմից՝ վերջիններս էլ երկարաբառ են դառնում: Այսպես՝ մեր լեզվի մեջ բառասկզբի Ե ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանկային կամ բաղաձայնական Ի (Յ) ձայնավորը, և առաջ է եկել ՅԵ (լե)՝ երկարաբառը, օրինակ՝ ես, եկ, եզն դարձել են յես (les), յեկ, յեզն. նույնպես բառասկզբի Ո ձայնավորից առաջ ավելացել է անվանկային ՈՒ (Ի) ձայնավորը և առաջ է եկել «ուտ» (ւտ, ւօ) երկարաբառը, որ ապա փոխվել է ՎՈ վանկի, այսինքն ՈՒ ձայնավորը հաջորդ ձայնավորից առաջ, ինչպես ուրիշ դեպքերում, դարձել է Վ, օրինակ, «տոն», «որ» դարձել են՝ վոտ, վոր:

Կան բարբառներ, որոնց մեջ Ո-ից առաջ ավելացած այս անվանկային ՈՒ-ն այդպես էլ իբրև անվանկային ՈՒ ձայնավոր արտասանվում է և նույնիսկ երևան է գալիս բառամիջի Ո-երից առաջ, ինչպես և Յ հնչյունը բառամիջի Ե-երից առաջ. այսպես՝ «մեզ», «ձոր» բառերն արտասանում են մյեզ, ձուոր: Այս շրջումը, որ հավանորեն կապված է շեշտի հետ, երևան է գալիս նաև ուրիշ լեզուների մեջ. ինչպես՝ լատիներեն petrum, bonum, իտալերեն դարձել են՝ Pietro, buono:

Այս նոր երկարաբառները, որ հետո են զարգացած պարզ ձայնավորներից, կոչում են անիսկակաճ երկարաբառներ ոչ միայն իրենց պատմական ծագման պատճառով, այլ ավելի նաև այն պատճառով, որ դրանց սկզբի անվանկային Յ-ն և ՈՒ-ն, որոնցից երկրորդը Վ է դարձած գրական լեզվի և որոշ թվով բարբառների մեջ, շատ կարճ ու թույլ են արտաբերվում, ուստի հաճախ անկայուն են, և այդ երկարաբառները կամ ՎՈ վանկը հեշտությամբ վերածվում են պարզ Ե, Ո ձայնավորների: Այսպես օրինակ՝ գրական լեզվի մեջ արտասանում ենք՝ յեռգել, վաղջունել, վառջել, բայց «կը» և «չը» մասնիկներից հետո առանց Յ և Վ հնչյունների՝ կողջունեն, կորոշվի, չողջունել, չորոշել, կերգի, չերգել. նա յեկավ, նա չեկավ. յեղավ, չեղավ. պիտի վոգեկորվի, կոգեկորվի, չոգեկորվի: Բայց կան նաև արտասանողներ ու նույնիսկ գրողներ՝ կը վողջունեն, կը յերգի, չը վողջունի (հին ուղղագրությամբ կը ողջունեն, կը երգի, չը ողջունի): Գրական լեզվի մեջ, սակայն, այս արտասանությունն ու գրությունն ընդունված չէ:

Ապա՝ պետք է նկատի ունենալ, որ սկզբից Յ և Վ ընդունում են ավելի հաստատուն ձևով լրիսավորապես միավանկներն ու նրանցից կազմվածները, այլև գրաբուրից մտած բառերը, ինչպես՝ յեզ, յես (դերանուն), յեվ, յեկ, յեզը, յեթե, յեղբայր, յեղեգն, յեղեռական, յեղծել, յենթադրել, յեղանակ, յելուզակ, յերբ, յերբմն և այլն. Վոտ, Վոր, Վողջ, Վողբ, Վոգի, Վոճ, Վոշ, Վոստ, Վոստենել, Վոսոխ, Վորթ, Վորոնել և այլն²: Իսկ այն բաղ-

մավանկ բառերը, որոնք կենդանի և անփոփոխ մնացել են շատ բարբառների մեջ, սովորական խոսակցության ժամանակ, հետևելով բարբառներին, արտասանում ենք նաև առանց սկզբի Յ և Վ հնչյունների. ինչպես՝ էրեալ, էրե, էրես, էրնեկ, էրկու, էկա, էրդում, օղորմել, օղողել, օրոճալ, օլորել, օսկոր և այլն:

54. Է և Ե ձայնավորների նույնացումն և փոխվելն Ի ձայնավորի:— Է և Ե ձայնավորների հին արտաբերության տարբերությունը դեռ ճիշտ որոշ չէ. հավանորեն է-ն, ըստ իր ծագման հնդեվրոպական *ei* կամ *oi* կապակցություններից, եղել է երկար, ուստի և հաճախ փոխանակել է Ե+Յ միությանը. այսպես օրինակ՝ գրաբարում բայերի՝ «ասէ», «ասէք», (մի՛ ասէք), «ասէր» ձևերի վերջավորությունների մեջ է տառը բռնում է Ե+Յ միության տեղը իբրև՝ ասեյ, ասեյք, ասեյր (ինչպես՝ զարմանայ, զարմանայք, զարմանայր ձևերի մեջ Յ տառը): Դրանց որակի տարբերությունն ևս հին ժամանակի համար որոշ չէ. հավանորեն է-ն եղել է փակ, իսկ Ե-ն՝ բաց:

Գրաբարում արդեն 12-րդ դարից ի վեր, գուցե և ավելի վաղ, վերացած է է և Ե ձայնավորների տարբերությունը, է-ն դարձել է Ե, և նոր գրական լեզվի մեջ ևս ունինք միայն մեկ բաց Ե ձայնավոր, որ նայելով բարբառներին, երբեմն ավելի կամ պակաս չափով բաց է արտասանվում: Այսպես օրինակ՝ ինչպես «զարմանայ», «զարմանայք», «զարմանայր» ձևերն այժմ արտասանում ենք՝ զարմանա, զարմանաք, զարմանար, նույնպես՝ «գրէ=գրեյ», «գրէք=գրեյք», «գրէր=գրեյր» ձևերն այժմ արտասանում ենք՝ գրե, գրեք, գրեր, այսինքն՝ է=ԵՅ հնչյունը դարձել է պարզ Ե:

Բայաձևերի և մի քանի բառերի մեջ Ե ձայնավորը փոխվել է Ի ձայնավորի՝ գրէ=գրեյ—գրե՛—գրի՛, գրեա՛—գրե՛—գրի՛, չեմ գրել—չեմ գրիլ, մի՛ գրեր—մի՛ գրել—մի՛ գրիլ, գրեցեր—գրեցիր. երեկոյ—իրեկուն, երեք—իրեք:

55. Անվանկալին Յ ձայնավորի ավելացում երկու ձայնավորների մեջ:— Գրաբարում արդեն Ա և Ո ձայնավորներից հետո բառի մեջ չեն կարող զալ անմիջապես ուրիշ ձայնավորներ. երկու ձայնավորների մեջ այդ դեպքում մտնում է Յ կիսաձայնը, ինչպես՝ վայելք, գնայի, գնայիր, գնայաք, գնայիք, գնային: Բայց Ե, Ի, Ո ի ձայնավորների հանդիպումը հաջորդ ձայնավորների հետ միևնույն բառի մեջ կամ, ինչպես ասում են, հորանջով (հիատուսով) արտաբերությունը, դեռ հնարավոր է. այսպես հին գրաբարում «եմ» բայի անցյալն եղել է՝ եի, եիր, եաք, եիք, եին. նույնպես գրեի, գրեիր, գրեաք, գրեիք, գրեին. նույնպես՝ գուարթ, միանալ, միութիւն և այլն: Նոր լեզվին, սակայն, այբև հատուկ չէ երկու ձայնավորների այսպիսի անմիջական հանդիպումը միմյանց հետ. երկու ձայնավորների մեջ մտնում է Յ հնչյունը, որ կոչում են «ձայնակապի» Յ. օրինակ՝ «եմ» բայի անցյալն այժմ արտասանում ենք՝ էյի, էյիր, էյինք, էյիք, էյին. նույնպես՝ գրեյի, գրեյիր, գրեյինք, գրեյիք, գրեյին: Այսպես

հավանորեն արտասանել են և միջնադարում, քանի որ Ե տառին փոխանակել է է=Յ տառը, և այդ բայը գրել են՝ էի, էիր, էաք, էիք, էին, նույնպես՝ գրէի, գրէիր, գրէաք, գրէիք, գրէին³։ Նույնպես՝ էակ, էութիւն, քրիստոնէական, ըոպէով, ըոպէում և այլն այժմ արտասանում ենք՝ էյակ, էյություն, քրիստոնեական, ըոպեյով, ըոպեյում, մարգարեյություն և այլն։

Ու ձայնավորի հանդիպումը հաջորդ ձայնավորի հետ վերացել է կամ Ու-ի փոխվելով Վ բաղաձայնի, ինչպես՝ զուարթ—զվարթ, լեզուի—լեզվի, հեռուից—հեռվից, կամ թե, ավելի արևմտյան բարբառներում, երկու կից ձայնավորների մեջ մտնում է դարձյալ Յ կիսաձայնը, ինչպես՝ լեզույիդ, հեռույեն, դասատույի, դասատույով։ Նույնը լինում է նաև Ի ձայնավորի նկատմամբ. դա ևս հաջորդ ձայնավորի հետ միանում է կամ Յ կիսաձայնով, կամ ինքն Ի ձայնավորը թույլ արտասանվելով՝ դառնում է՝ Յ, որ հաջորդ ձայնավորի հետ կազմում է մի երկբարբառ. օրինակ՝ «միանալ», «ձիով» բառերն արտասանվում են կամ իբրև միյանալ, ձիյով, կամ իբրև մյանալ, ձյով։ Նույնպես օտարազգի բառերն ու անունները՝ միլիցիա, լաբորատորիա, Իտալիա, Գերմանիա և իմանենք արտասանվում են՝ միլիցյա, լաբորատորյա, Գերմանյա, Իտալյա։ «Ի» ձայնավորի այս վերջին շրջումն ունի և հին լեզուն, որի մեջ ԻԱ կապակցությունը տալիս է ԵԱ, ՅԱ երկբարբառը, օրինակ՝ «որդեակ», «պատանիակ» դառնում են՝ որդեակ, պատանեակ, որ այժմ արտասանում ենք՝ որդյակ, պատանյակ։

Երկու ձայնավորի մեջ մտած այս նոր Յ հնչյունը երկան է գալիս նաև երկու տարբեր բառերի մեջ, երբ նրանցից երկրորդը իբրև միավանկ վերջահար բառ նախորդ շեշտի ազդեցության տակ միանում է նախորդ բառի վերջից և երկուսը միասին արտասանվում են իբրև մեկ բառ. այսպես առանձնապես վերջահար են «եմ» բայի միավանկ ձևերը՝ դու—յես, նա—յէ, գնալու—յեմ, գնալու—յես, գնալու—յէ. ինչե՞ր—յէ ասում⁴ և այլն։

56. Յ հնչյունի փոխվելը Հ հազազի։— Բառերի սկզբում գրական լեզվի, ինչպես և շատ բարբառների մեջ, Յ հնչյունը կամ դուրս է ընկել, կամ մեծ մասամբ նույնացել է, ինչպես և զրաբարում, Հ հազազի հետ, օրինակ՝ հին «յատակ», «յարմար» այժմ արտասանվում են՝ հատակ, հարմար։

Կան բարբառներ, որոնց մեջ մի քանի բառերի սկզբում հին Յ-երը, ըստ երևույթին, երևան են գալիս իբրև ձայնեղ հազազ, որ մի-նոր հընչյուն է մեր լեզվի մեջ։ Բայց այդ բարբառների մեջ ձայնեղ հազազն ավելանում է նաև շատ այնպիսի բառերի սկզբում, որոնք հին լեզվի մեջ չունին սկզբում Յ անվանկային ձայնավորը, ինչպես՝ արտ, ամոթ, ընկենել, իմանալ, ելնել, ընկեր և այլն արտասանում են ձայնեղ հազազով. մինչ ուրիշ բարբառների մեջ անձայն հազազ է ավելանում որոշ թվով բառերի սկզբում, օրինակ՝ «ամոթ», «ընկեր» արտասանում են՝ համոթ, հընկեր։

57. Ուղղագրություն:— Ինչպես վերևի բացադրություններից կարելի է տեսնել, մեր հին գրական լեզուն—գրաբարն էս, ապրելով գրագետների մեջ, ենթարկվել է հնչյունների շրջումին: 19-րդ դարի սկիզբներում, երբ առաջ է եկել մեր նոր գրական լեզուն, գրաբարն ուներ բառերի արտասանության նկատմամբ մի որոշ հաստատուն եղանակ, որ գրեթե միակերպ պահպանվում էր և մինչև այսօր էլ պահվում է ամեն տեղ, բացի գլխավորապես պայթականների (բ, գ, դ, պ, կ, տ) և նույն տեսակի կրկնականների (ծ, ծ, ճ, ջ) արտաբերությունից, որ տարբեր է արևելյան և արևմտյան դպրոցներում: Գրաբարում գրությունը, սակայն, սակավ բացառությամբ, պահվում էր հինը, այսինքն 5-րդ դարինը, թեպետ կարդալիս արտասանում էին փոխված ձևով, մեծ մասամբ կենդանի արտասանության համեմատ:

Այս գրաբարյան նոր արտասանությունը, որ արևելքում գրեթե նույնանում է Այրարատյան բարբառի արտասանության հետ, հին դպրոցական-գրական լեզվից անցնում է նոր գրական լեզվին: Նույնը լինում է մասամբ նաև ուղղագրության վերաբերմամբ: Ինչ բան որ գրաբարում գրում էին հին ձևով և կարդում էին նոր, ուր է՝ աշխարհաբարի արտասանությամբ, նույնը նույնպես գրում ու կարդում են աշխարհաբարում. օրինակ՝ հին գրությունները՝ մարդ, անցեալ, ամօթ, արիւն, յատակ, լոյս, եկ, որդի, զուարթ, քրիստոնեայ և այլն գրաբարում կարդում էին՝ մարթ, անցյալ, ամոթ, արյուն, հատակ, լոյս, յեկ, քլորթի, զվարթ, քրիստոնյա. նոր գրական լեզվի մեջ էս այդ և նման բառերն այդպես գրում ու կարդում էին: Նոր գրական լեզվի մեջ խորթ չէր թվում այդպիսի բառերի հին գրությունը, քանի որ աշխարհաբար գրել սկսողները վարժված էին գրաբարում այդպես հին ձևով գրելուն և նոր արտասանության համեմատ կարդալուն, և նրանք միաժամանակ ավելի հաճախ գրաբար էին գրում ու կարդում, քան աշխարհաբար:

Բայց ինչ բան որ կարելի չէր աշխարհաբարում հին ձևով գրել և գրաբարի կարդալու եղանակով կարդալ՝ առանց սովորական կենդանի արտասանությանը հակասելու, այդ գրում էին փոխված ուղղագրությամբ: Օրինակ՝ աշխարհաբարում գրում էին՝ անցեալ օրն և արտասանում էին անցյալ օրն, որովհետև գրաբարում էլ այդպես էր թե՛ արտասանությունը և թե՛ գրությունը. բայց բայական ձևը՝ անցել եմ աշխարհաբարում չէին գրում հին ուղղագրությամբ՝ անցեալ եմ, որովհետև եթե այդպես գրեին, գրաբարի կարդալու եղանակով պիտի արտասանեին՝ անցյալ եմ, որ և համեմատ չէր լինիլ աշխարհաբարի սովորական կենդանի արտասանությանը: Դարձյալ՝ քանի որ գրաբարում գրում էին ծառայ և կարդում ծառա, նույնպես գրում ու կարդում էին աշխարհաբարում. բայց եթե այդ բառը՝ հոգեբով և դրա հոգնակին գրեին ծառայո, ծառայոյ, ծառայներ, նույնպես և բայական ձևերը գրեին՝ զնայր, զնայք, — կկարդային «այո» երկբարբառով, որ և կհակասեր սովորական արտասանությանը. ուստի և դրանք գրում էին առանց ց-ի՝ ծառաս, ծառադ, ծառան, ծառաներ, զնար, զնարք:

Այսպես ուրեմն, գրաբարի կարգալու եղանակը վճռական նշանակություն է ունեցել աշխարհաբարի ուղղագրության համար։ Հնչյունների այն շրջումները, որոնք հատուկ են եղել միայն աշխարհաբարին, աշխարհաբարի գրության մեջ արտահայտվել են փոխված արտասանության համեմատ, իսկ այն շրջումները, որոնք հատուկ են եղել թե՛ աշխարհաբարին և թե՛ գրաբարին, դրանց համար պահվել է հին դրությունը։ Եվ որովհետև գրաբարի գրության և արտասանության մեջ մեծ տարբերություն կար 19-րդ դարում, ուստի և մեր նոր գրական լեզվի ուղղագրությունը, որ մասամբ ժառանգել էինք գրաբարից, բավական մեծ դժվարություններ ունի և ունի։

Բնականաբար, այն ժամանակից, երբ կազմվում է նոր գրական լեզուն, ծնվում է նաև գրությունը արտասանությանը մոտեցնելու խնդիրը։ Դա ծագում է նույն պահանջից, որից առաջ է գալիս և նոր գրական լեզուն։ Ինչպես որ մյուս լեզվական իրակությունների, ինչպես են՝ բառաձևերի ու կապակցության ձևերի փոփոխությունները, նույնպես և հնչյունական մեծ փոփոխությունները չէին կարող գրության մեջ համապատասխան փոփոխություններ չմտցնել։ Դա կհակասեր մեր նոր գրական լեզվի նպատակին։ Հարկավոր էր հեշտացնել գրությունը, գրելով այնպես, ինչպես խոսում և արտասանում են։ Ուստի 1922 թ. մարտի 4-ի գեկրեսով ձայնավորների, 8 կիսաձայնի և վ բաղաձայնի գրության նրկատմամբ մտցված բարեփոխությունով մեր ուղղագրությունն այդ մասին վերածվեց հնչյունական պարզ գրության՝ համապատասխան գրական-դպրոցական արտասանությանը։ Այդ բարեփոխությունով դեռ չի սպառված ուղղագրության խնդիրը, որ գրաբարի և աշխարհաբարի հին վեճի խնդիրն է, որովհետև դեռ մնում է բաղաձայններն արտասանության համեմատ գրելու պահանջը։

Բարեփոխությունը կատարված է այն սկզբունքով, որ աժեն մի հնչյուն միայն մեկ առանձին նշանագիր պիտի ունենա, և աժեն մի տառ միայն այդ մեկ հնչյունի նշանագիրը պետք է լինի. ուստի՝

Ա. Փոխված հնչյունները դրվում են արտասանության համեմատ՝ այն տառերով, որ մեր ալբանարանում ընդունված են այդ հնչյունների համար. ինչպես՝ 1) աղօս, 2) հանդէս, 3) կաւ, 4) նուաստ, 5) լոյս, 6) յատակ, 7) սենեակ, ամսօրեայ, եօթն, արիւն և նման բառերը գրվում են արտասանության համեմատ՝ 1) աղոս, 2) հանդես, 3) կավ, 4) նվաստ, 5) լույս, 6) հատակ, 7) սենյակ, ամսորյա, յոթն.

Բ. Չեն գրվում այն տառերը, որ այլևս չեն արտասանվում, ինչպես՝ 8) ծառայ, կը գայ, ներքոյ և նման բառերը գրվում են՝ ծառա, կը գա, ներքո.

Գ. Երբ բառերի մեջը կամ սկզբում ավելացել են նոր հնչյուններ, գրության մեջ ևս ավելացվում են դրանց համապատասխան տառերը, ինչպես՝ 9) ըոպէական, ըոպէով, ըոպէի, 10) ոտ, 11) եկ, 12) դու ես,

գնալու եմ և այլն գրվում են արտասանության համեմատ՝ 9) ռոպեյական, ռոպեյով, ռոպեյի, 10) վոտ, 11) յեկ, 12) դու յեռ, գնալու յեմ:

Այս բարեփոխությունը հիմնված է գրական-դպրոցական արտասանության վրա, որ ունին ընդհանրապես մաքուր գրական լեզվով խոսողները: Անշուշտ, այս վերջիններիս արտասանության մեջ երբեմն երեվան են գալիս տարբերություններ բարբառների ազդեցությամբ. բայց դա՝ վերևում դրված փոփոխությունների նկատմամբ՝ լսվում է գրեթե միայն խոսելիս և շատ քիչ անգամ նաև կարդալիս: Բացի այդ՝ հնչյունական գրության նպատակը չի կարող այն լինել, որ բավարարություն տա բարբառային տարբերություններին, այլ ա՛յն միայն, որ գրությունը համապատասխան լինի մի որոշ բարբառի, այս դեպքում մեր ընդհանրապես ընդունված գրական-դպրոցական արտասանությանը: Եվ վերջապես՝ ոչ միայն բարբառային տարբերությունները, այլ նույնիսկ մի բարբառի, մի ընդհանուր գրական լեզվի արտասանության բոլոր նրբությունները չեն կարող արտահայտվել և չեն արտահայտվում գրության մեջ: Զպիտի մոռանալ, որ գրությունը, ինչքան էլ հնչյունական լինի, երբեք համեմատ չէ ո՛չ ընդհանրապես լեզվին և ո՛չ էլ այս կամ այն անհատական լեզուներին, որովհետև խոսքը բազմազան կերպով փոփոխվող հնչյունների մի շարք է, և տառերով այդ հնչյունների էական բնորոշող կողմերն են միայն ցույց տրվում: Բազմաթիվ նման տեսակի հնչյունների համար, ուրեմն, գործածվում է մի տառ, և խոսողն ինքը, մի տառով իմանալով հիմնական հնչյունը, կարդալիս որոշում է նույն վարդի հնչյունների նուրբ տարբերությունները, իսկ գրելիս այս վերջինները վերածելով նույն կարգի հիմնական հնչյունին՝ նրա նշանագրով էլ արտահայտում է:

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (Իմաստաբանություն)

Ա

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ

38. Բառերի երկու խումբ:— Բառերի ամենամեծ մասը նշանակում են գաղափարներ, և միայն մի փոքր խումբ բառեր ցույց են տալիս խոսողի զգացմունքը, երբեմն և կամքը: Ըստ այսմ բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երկու խմբի. 1) գաղափար նշանակող բառեր, որոնցով մենք խոսում ենք. 2) զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր, որոնք խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում. սրանք կարող են խոսքն ամեն կերպ ընդհատելով՝ ընկնել խոսքի մեջ, ուստի կոչվել են միջաբերություն:

39. Միջաբերությունները վայրկենական ապավորության տակ առաջացած բացազանչություններ են, որոնք ակամա կերպով արտաբերվում են խոսքի գործարանների անդրադարձ շարժումներով, ուստի կոչվում են նաև ձայնաբերություն. օրինակ՝ երբ մեկի մատը հանկարծ ծակում են, նա ինչպես անգիտակցական շարժումով ձեռքը մի կողմն է քաշում, նույնպես և միաժամանակ խոսքի գործարանների ակամա շարժումներով ձևում կամ բացազանչում է առանց որևէ մտադրության: Այսպիսի բացազանչություններն այն սահմանի վրա են, ուր լեզուները միմյանցից չեն տարբերվում, և լեզուն դառնում է մի բնական հնչյուն:

Թեպետ և տարբեր լեզուների ձայնարկությունները հասկանալի են օտար լեզվով խոսողներին, բայց և այնպես ամեն լեզու ունի իրեն հատուկ ձայնարկությունները. որովհետև ուրիշներից լսելով նրանց ակամա բացազանչությունները՝ մենք յուրացնում ենք այդ հնչյունները, ինչպես և մյուս բառերը, և ապա հիշողությամբ վերարտադրում ենք դիտավորյալ կերպով՝ մեր սեփական զգացումներն ուրիշներին հաղորդելու:

համար: Այսպիսով լեզվի մեջ առաջ են գալիս մի խումբ սովորական ձայնարկություններ, որոնցից մի քանիսը կատարում են նույնիսկ գաղափար ցույց տվող բառերի դեր, ինչպես օրինակ՝ վայ տալ, վայ ասել, ախու՛վախով կյանք անցկացնել, որոնց մեջ «վայ», «ախու՛վախ» առնվում են իբրև գոյական. մի քանիսից նույնիսկ ուրիշ բառեր են կազմվում, ինչպես՝ վայել, ավաղել: Մյուս կողմից՝ գաղափար ցույց տվող բառերն ևս, երբեմն նաև այդպիսի բառերի կապակցությունները, կարող են զգացմունքի ազդեցության տակ ակամա բացազանչվել և առնվել իբրև ձայնարկություն, ինչպես՝ ա՛խ աստված, փա՛ռք աստծու, մեղա՛յ-ասծու, կեցցե՛ս, կեցցե՛:

Բացազանչական ձայնարկությունները ցույց են տալիս զանազան զգացմունքներ՝ ուրախություն, տրտմություն, վախ, զարմանք, զգվանք, ցանկություն, արհամարհանք, դայրույթ, սքանչացում և այլն. ինչպես՝ օխա՛յ, ո՛հ, վա՛շ, վի՛շ, օ՛խ, օ՛հ, ավա՛ղ, ա՛հ, վա՛յ, ա՛խ, ափսո՛ս, եղո՛ւկ, բաբե՛, ամա՛ն, վա՛հ, է՛հ, պա՛հո՛, օհո՛, ըհ՛ը, վա՛հ, թո՛ւհ, երանի՛, էրնե՛կ, վալ-վո՛ւյ, հալ-հո՛ւյ, հե՛յ և այլն:

Կոչական ձայնարկություններով ուղում ենք ուրիշի ուշադրությունը գրավել, ուրիշին կանչել, մի բան հրամայել, խրախուսել կամ կենդանիներին կանչել, քշել և այլն, օրինակ՝ է՛յ, տո՛, ծո՛, քա՛, ո՛վ, ա՛յ, սո՛ւս, հը՛, աղե՛, դե՛, դե՛հ, հա՛պա, օ՛ն, հո-հո՛, քը՛շ, քշա՛, փը՛շտ, ջո՛ւ-ջո՛ւ և այլն: Կոչական ձայնարկությունները հաճախ դրվում են կոչական անուններից առաջ՝ ո՛վ մարդ, ա՛յ տղա, հա՛յ անպիտան. ուրիշները հրամայական բայերից առաջ, ինչպես՝ դե՛հ քաշեցեք, դե՛ ասա տեսնեմ:

Ձայնարկությունների մեջ դրվում է նաև նմանաձայնություն կամ բնաձայնությամբ ասածը, որ արտասանում ենք բնության որևէ երևույթի, կենդանիների կամ անշունչ առարկաների հնչումների նմանողությամբ նրանց մեզ վրա թողած առաջին հանկարծական տպավորության տակ, ինչպես՝ ճը՛ռռ, տը՛լսկ, շը՛լսկ, զը՛նգ, դա՛ռ, հա՛ֆ-հա՛ֆ և այլն: Այս կարգին պատկանում են նաև ձայնախաղերը, ինչպես՝ լա-լա-լա՛, տրա՛-լա-լա, վա՛յ-լե-լե-լե՛—վա՛յ-լո-լո-լո՛:

60. Գաղափար ցույց տվող բառերով մենք խոսում ենք, այսինքն մեր մտածություններն ենք հայտնում ուրիշներին, իսկ մտածելիս մենք առարկաններն ու նրանց հատկանիշները, ինչպես և մեր մտքերը, գիտակցելով դնում ենք որոշ հարաբերությունների մեջ, որոնք և արտահայտվում են կա՛մ նյութական նշանակություն ունեցող բառերի ձևերով, կա՛մ առանձին ձևական նշանակություն ունեցող բառերով: Այսպես ուրեմն գաղափար կամ պատկերացում ցույց տվող բառերն իրենց նշանակությամբ բաժանվում են երկու խմբի. 1) բառեր, որոնք ունին նյութական նշանակություն, մեծ մասամբ միաժամանակ նաև ձևական նշանակություն. դրանցից կազմվում է խոսքը, ուստի և կոչվում են խոսքի մասեր (բայ, գոյական, ածական, մակբայ), 2) բառեր, որոնք ունին միայն

ձևական նշանակություն և խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չեն կազմում, ուստի և կոչվում են խոսքի մասնիկներ (կապ, շաղկապ):

Յ1. Խոսքի մասերն իրենց նշանակության համեմատ, ինչպես տեսել ենք (§ 13), լինում են՝

1) **Բառեր**, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ և դեմք, միաժամանակ և ստորոգում, այսինքն հատկանիշի վերագրումը դեմքին: Այս բառերը մենակ կազմում են մի խոսք և կոչվում են **ԲԱՅ**:

2) **Բառեր**, որոնք ցույց են տալիս ինքնակա գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկաներ և կոչվում են **ԳՈՅԱԿԱՆ**, ինչպես՝ մարդ, ձի, ծառ:

3) **Բառեր**, որոնք ցույց են տալիս ոչ-ինքնակա հատկանիշներ, որ մտածվում են՝

ա) իբրև առարկայից անբաժան, առարկայի բնության մեջ մշտապես կամ ժամանակավորապես գտնված մի որպիսություն, գործողություն, դրություն և այլն և կոչվում են **ԱՄԱԿԱՆ**, օրինակ՝ բարի (մարդ), վազող (ձի), ծաղկած (ծառ):

բ) իբրև առարկայի հատկանիշից անբաժան մի հատկանիշ կամ իբրև հատկանիշի հատկանիշ (պարագա) և կոչվում են **ՄԱԿԱՅ**, օրինակ՝ խիստ բարի (մարդ), առաջ վազող (ձի), ձին առաջ վազեց:

Ածականն ու մակբայն իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր տեսակ իբրև մակադրական (վերադրական) բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ. միայն ածականն առարկայի հատկանիշ է նշանակում, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշ: Հայերենում բուն մակբայները սակավաթիվ են, այսինքն քիչ բառեր կան, որոնք միայն իբրև մակբայ գործածվեն: Մեր մակբայներն ամենամեծ մասամբ դրությամբ միայն մակբայ են: Երբ ածականների ցույց տված հատկանիշը վերաբերում է ոչ թե առարկային, այլ առարկայի հատկանիշին, այն ժամանակ ածականներն առնվում են իբրև մակբայ, կամ թե երբ ածականը խոսքի մեջ դրվում է ոչ թե մի գոյական անվան վրա, այլ մի ածականի ու բայի վրա, այն ժամանակ ածականը կիրառվում է իբրև մակբայ. օրինակ՝ «սաստիկ քամի», «սաստիկ կարմրություն» կապակցությունների մեջ «սաստիկ» բառն ածական է. իսկ «սաստիկ կարմիր», «սաստիկ կարմրեց» կապակցությունների մեջ նույն բառն առնվում է իբրև մակբայ: Հայերենում մակբայն, ուրեմն, ածականի առանձին կիրառությունն է շարահյուսական կապակցության մեջ:

Գոյականները, ածականներն ու մակբայները իրենց կողմից ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու երկրորդական տեսակների՝ **աճյուն** և **դեբաճյուն**: Անուններն ունին անփոփոխ, հաստատուն նշանակություն, իսկ դեբաճյունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անվան են տեղադրվում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են: Անուններն էլ իրենց կողմից լինում են՝ անուն նեղ մտքով, քվակա և դեբքա: Թվական

ունի թվի և համարի գաղափար, դերբայը ցույց է տալիս բայիմաստ առանց դեմքի, իսկ անուն նեղ մտքով այն բառերն են, որոնք ոչ թվի և ոչ էլ բայիմաստի գաղափար են ցույց տալիս: Արդ, բառերն (գոյական, ածական և մակբայ), ուրեմն, լինում են չորս տեսակ՝ անուն (նեղ մտքով), թվական, դերբայ և դերանուն: Այսպես՝

ա. Գոյականները լինում են՝ 1. Անուն գոյական կամ գոյական անուն, հաճախ լուկ՝ անուն (տուն, փայտ, լավագիտ), 2. Թվական գոյական կամ գոյական թվական (տասնյակ, հինյակ, հարյուրյակ), 3. Դերբայ գոյական կամ գոյական դերբայ, կամ բայանուն, սովորաբար՝ անորոշ դերբայ (գնալ, ասել, գրել), 4. Դերանուն գոյական կամ գոյական դերանուն (ես, դու, նա, ինքը, սա, դա):

բ. Ածականները լինում են՝ 1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև), 2. Թվական ածական կամ ածական թվական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ, երրորդ), 3. Դերբայ ածական կամ ածական դերբայ կամ բայաածական (գրած, գրելու, գրող), 4. Դերանուն ածական կամ ածական դերանուն (այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, իմ, քո, իր, մեր, ձեր):

գ. Մակբայները լինում են՝ 1. Անվանական մակբայ (ազատորեն, քաջաբար), 2. Թվական մակբայ (երկիցս, երիցս), 3. Դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ (գալիս, գրելիս), 4. Դերանվանական մակբայ (առտ, անդ, ուր):

62. Խոսքի մասնիկների նշանակությունը, ինչպես սովորաբար բառերի ձևական մասերի նշանակությունը, պարզ է լինում, երբ դրվում են խոսքի մեջ նյութական նշանակություն ունեցող բառերի կամ խոսքերի հետ: Դրանք իրենց նշանակությամբ լինում են՝

Ա. Կապակցական բառեր, որոնք ծառայում են խոսքի մասերն ու խոսքերը միմյանց հետ կապելու դանազան հարաբերություններով և իրենց կողմից բաժանվում են՝ 1. Կապեր (նախադրություն և հետդրություն՝ դեպի, առանց, հետ և այլն), որոնք խոսքի մեջ ստորադաս գոյականի իբրև լրացում (խնդիր) կապում են գերադաս բառի հետ, որ է լրացյալը կամ խնդրառուն: 2. Ստորադասական շաղկապներ, որոնցով կապվում են ստորադաս խոսքերը գերադաս խոսքի հետ (թե, որ, եթե, որպեսզի և այլն): 3. Համադասական շաղկապներ, որոնցով միմյանց հետ կապվում են համադաս բառեր և համադաս խոսքեր (և, ու, այլև, բայց):

Բ. Եղանակական բառեր կամ մասնիկներ՝ թերևս, գուցե, հո, ապաքեն, արդյոք, գոնե, գեթ, իբր թե, միթե, գրեթե, կարծես, կարծյոք, անշուշտ, հազիվ թե, հավանորեն և այլն, որոնք որևէ կերպ եղանակավորում են խոսքը՝ դրվելով հաճախ բայերի կամ ուրիշ բառերի վրա (§ 250):

Դ. Բացասական մասնիկներ՝ «ոչ», «չը», որոնցով կազմվում են բացասական խոսքեր:

Դ. Պատասխանական բառեր՝ այո՛, ո՛չ:

Այս վերջին երեք տեսակի բառերը շատ քերականներ դնում են մակ-

բայների մեջ. բայց դրանք իսկապես ձևական նշանակություն ունեցող բառեր են, ինչպես և կապակցական բառերը, որոնց բոլորի նշանակությունն ու ֆունկցիան բացատրվում է բառերի ու խոսքերի կապակցության—շարահյուսության մեջ:

68. Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակությունները:— Բառերը խոսքի մեջ, ինչպես տեսանք (§ 10), գործածվում են մերթ ընդհանուր, վերացական նշանակությամբ, մերթ հատուկ, թանձրացական (կոնկրետ) նշանակությամբ: Սակավաթիվ բառեր միայն ունին կա՛մ մեկ, կա՛մ մյուս նշանակությունը:

Գոյականներից մերթ մեկ, մերթ մյուս նշանակությունն ունին ճաշադակ տեմոնները, որոնցով անվանվում կամ կոչվում են առարկաները: Այդ բառերը, առանց որևէ որոշող հանգամանքի, սովորաբար հասկացվում են ընդհանուր վերացական նշանակությամբ իբրև սեռի անուն ամենամեծ ծավալով և ամենափոքր բովանդակությամբ: Բայց երբ այդպիսի մի անվան վրա դրվում է մի ռեալիտեան ածական, այն ժամանակ բառի նշանակության ծավալը փոքրանում է, իսկ բովանդակությունն, ընդհակառակն, մեծանում է, և բառի ընդհանուր կամ սեռի նշանակությունը փոխվում է տեսակի նշանակության: Օրինակ՝ «ծառ» բառով հասկանում ենք բոլոր ծառերի ամբողջությունը (որ է այդ բառի նշանակության ծավալը) իր նույն ընդհանուր էական հատկություններով (որ է այդ բառի նշանակության բովանդակությունը): Բայց երբ ասում ենք «ծիրանի ծառ», այլևս աշխարհի բոլոր ծառերը չենք հասկանում, այլ ծառերի մի առանձին տեսակը: Անվան վրա դրված ածականով՝ անվան ցույց տված գաղափարի վրա ավելանում է սրա մեջ ընշանակված մի նոր գաղափար, որով ընդլայնվում, ընդարձակվում է անվան նշանակությունը բովանդակության կողմից. ծավալի կողմից, ընդհակառակն, նեղանում է: Ամեն «ծիրանի ծառ» ծառ է, այսինքն ունի այն բոլոր ընդհանուր հատկությունները, որ ունին բոլոր ծառերը, այլև ծիրանի ծառի առանձնահատկությունները. բայց ամեն ծառ ծիրանի ծառ չէ, որովհետև ամեն ծառ չունի ծիրանի ծառի առանձնահատկությունները: «Ծիրանի ծառ» կապակցությունն էլ, սակայն, իբրև տեսակի անուն, ունի ընդհանուր, վերացական նշանակություն:

Բոլոր ածականներով և նույնիսկ ամեն անգամ որակական ածականներով այսպես չի փոխվում անվան նշանակությունը: Նրանք որակական ածականները դրվելով անվան վրա՝ ոչ թե մի նոր տեսակ են կազմում, այլ միայն զգալապես պարզում, բացահայտ են դարձնում անվան նշանակության բովանդակությունը, ցույց տալով առարկայի այնպիսի էական հատկությունը, որ առարկան ունի իր մեջ իբրև իր էական հատկանիշ: Օրինակ՝ «սպիտակ ձյուն», «փայլուն արեգակ» կապակցությունների մեջ «սպիտակ», «փայլուն» բառերը ոչ մի նոր հատկություն չեն ավելացնում ձյան կամ արեգակի նշանակության վրա. առանց դրանց էլ մենք ձյունից անբաժան մտածում ենք սպիտակությունը, ինչ-

պես և արեղակից՝ փայլը։ Այդ ածականները գործածված են իբրև լոկ բանաստեղծական «զարդարուն մտկոյններ»՝ առարկայի պատկերացումն ավելի կենդանի ու վառ դարձնելու համար։

Հասարակ անվան նշանակությունը փոփոխություն չի կրում նաև «ամեն», «բոլոր» ածականներով, որոնք ունին ընդհանրացական նշանակության և դրվելով մի անվան վրա՝ միայն պարզորոշ կերպով վերցնել են տալիս անվան նշանակությունը իր ընդհանուր էական բովանդակությամբ, «բոլոր» բառով նաև ամբողջ ծավալով։

Հասարակ անվան նշանակությունը կարող է սահմանափակվել միայն ծավալի կողմից, երբ վրան դրվում է մի թվական կամ բաժանական ածական, ինչպես են՝ հիմնական թվականները՝ մեկ, երկու, երեք և այլն, ու անորոշ քանակություն ցույց տվող ածականները՝ մի քանի, շատ, սակավաթիվ, յուրաքանչյուր, քանի, որքան և այլն։ Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «երկու սեղան», այդ ժամանակ «սեղան» բառի նշանակությունը սերկուս բառով միայն ծավալի կողմից սահմանափակվում է առանց բովանդակության կողմից հարստանալու։

Անվան նշանակության ծավալը կարող է այնքան փոքրանալ, մինչև որ մի հատի, մի որոշ անհատ առարկայի վերածվի. այս դեպքում նշանակության բովանդակությունն ամենից հարուստ է լինում։ Օրինակ՝ երբ մի հատուկ ծառ ցույց տալով ասում ենք՝ «այս ծառը», հասկանում ենք միայն մի հատ որոշ ծառ, մի հատուկ ծառ, որը իրոք գոյություն ունի. բայց այդ ծառն ունի ոչ միայն ծառի սեռի բոլոր ընդհանուր հատկությունները, այլև իր այնպիսի սեփական առանձնահատկությունները, որ ոչ մի ուրիշ ծառ չունի աշխարհում։

Գրեթե ամեն հասարակ անուն էլ կարող է խոսքի մեջ գործածվել կամ ընդհանուր, վերացական նշանակությամբ իբրև սեռի կամ տեսակի անուն, ցույց տալով առարկայի ընդհանուր պատկերացման բովանդակությունը տեղից ու ժամանակից դուրս, կամ գործածվել անհատական, թանձրացական կամ հատուկ նշանակությամբ, ցույց տալով մի հատ եզական առարկա, որ առանձին գոյություն ունի որոշ տեղում ու ժամանակում։ Այսպես այս երկու նշանակությամբ գործածվում են ոչ միայն անշատական անունները, որոնք ցույց են տալիս մի հատ անբաժանելի առարկա, այլև հավաքական անունները, որոնք նշանակում են միատեսակ անձների, կենդանիների կամ իրերի բազմություն, համախմբություն, ինչպես՝ զորք, հոտ, երամ, նախիր։ Արդարև այս անունները հատուկ նշանակությամբ գործածված ժամանակ էս մեր մտքի մեջ զարթեցնում են ի մի խմբված շատ համանման առարկաներ, բայց այդ համախմբությունն ինքն առնվում է իբրև մի առանձին առարկա. օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ «այս նախիրը», չենք հասկանում «նախիր» ընդհանուր վերացական պատկերացումը, այլ մի որոշ տեղում ու ժամանակում սահմանափակված մի հատուկ նախիր։

Հասարակ անունների ընդհանուր նշանակությունը հաճախ նշանա-

կուրքան փոխվում է՝ 1) Յուցական ածականներով՝ այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, որոնք ցույց են տալիս առաջին կամ երկրորդ դեմքի մոտ, կամ նրանցից հետո գտնված մի առարկա, ինչպես՝ այս գիրքը, այդ գիրքը, այն գիրքը. 2) Դասական քվականներով, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլն. 3) Հոդերով՝ ԸՍ, ԸԴ, Ը կամ Ս, Դ, Ն, որոնց պաշտոնն է թանձրացականն արտահայտել, ինչպես՝ գիրքս, գիրքդ, գիրքը։ Աշխարհաբարում, սակայն, Ն (Ը) հոդը գործածվում է նաև սեռի գաղափար ցույց տալու համար, ինչպես՝ «ձին արագավազ կենդանի է» խոսքի մեջ «ձին» բառը։ Ուրիշ պայմաններ էլ կարող են մտածողությանը որոշ ուղղութիւն տալ՝ բառը հատուկ նշանակութեամբ հասկացնելու կամ հասկանալու համար. օրինակ՝ առարկան, որի մասին խոսվում է, կարող է աչքի առաջ լինել և աչքով կամ ձեռքով ցույց տրվել, կամ թե կարող ենք մտքով ակնարկել նրան, կամ առաջուց կարող է խոսքի մեջ հիշված լինել, կամ որեէ ուրիշ անհատական թանձրացական նշանակութիւն ունեցող բառով, միաժամանակ նաև հոդով որոշվել, ինչպես՝ իմ գիրքը, մեր բնակարանը, մյուս գրիչը և այլն։ Նույն նպատակին կարող է ծառայել նաև խոսողի ու խոսակցի կենալու տեղի ու ժամանակի դրութիւնը, նրանց ընդհանուր պարապմունքը, շահերի ընդհանրութիւնը և այլն. կա՛մ խոսողին ու խոսակցին կարող է առաջուց որեէ կերպ ծանոթ լինել առարկան, որի մասին խոսվում է և այլն։ Օրինակ՝ որեէ քաղաքի մերձակա գյուղացիների խոսակցութեան մեջ «քաղաքը» բառով կարող է հասկացվել մի հատուկ, թանձրացական քաղաք։ Նույնպես միևնույն քաղաքի բնակիչների բերանին հատուկ նշանակութիւն ունին՝ քաղաքային խորհուրդը, ջրմուղը, թատրոնը (եթե մեկ թատրոն կա քաղաքում), միևնույն տան բնակիչների համար՝ խոհանոցը, ննջարանը. նույն դպրոցի աշակերտների համար՝ դպրոցը, համալսարանը, տեսուչը։ Դարձյալ՝ բույր ու եղբայրների համար իրենց խոսքի մեջ հատուկ նշանակութիւն ունին՝ հայրիկը, մայրիկը և այլն։ Այսպես և որոշ ժամանակի համար երբ ասում ենք՝ լուսավորութեան կոմիսարը և նմանները, հասկացվում է մի հատուկ, անհատ կոմիսար։ Նույնպես երբ ասում ենք՝ «կիրակի օրը» կարող է հասկացվել կա՛մ մոտիկ անցյալ, կա՛մ մոտիկ ապագա կիրակին, բայց երբ ասում ենք՝ «նա կիրակի օրը եկավ», բայի ժամանակից հասկանում ենք հատկապես մոտիկ անցյալ կիրակի օրը. իսկ «նա կիրակի օրը կգա» խոսքի մեջ բայի ապառնի ժամանակից հասկացվում է մոտիկ եկող կիրակին։

Հասուկ անունները նույնպես ունին թանձրացական, կոնկրետ նշանակութիւն. դրանք էլ առարկաների (գլխավորապես մարդկանց և աշխարհագրական տեղերի, երբեմն նաև կենդանիների) կոչումներ են, ինչպես և հասարակ անունները։ Բայց մինչ վերջիններս կարող են գործածվել թե իբրև սեռի կամ տեսակի անուն և թե իբրև անհատի անուն, իսկ երբ անունը նյութ է ցույց տալիս՝ թե իբրև նյութի ամբողջութեան և թե իբրև նրա մի մասի անուն, — հատուկ անունները ցույց են տալիս մի որոշ

անհատ առարկա միայն՝ նման տեսակի առարկաների մեջ և չեն կարող գործածվել իբրև սեռի անուն։ Օրինակ՝ «ձի» բառով կարելի է կոչել և՛ «ձի» տեսակն ընդհանրապես, և՛ ամեն մի եղական ձի, այս կամ այն ձին. նույնպես «փայտ», «շուր» կոչվում է և՛ ընդհանրապես ամեն փայտ կամ շուր նյութը, և՛ նրանց մի մասը, մի կտոր փայտ, մի կաթիլ ջուր։ «Գետ» կոչվում են և՛ բոլոր նման տեսակի հոսող ջրերը, և՛ նրանցից ամեն մեկը. բայց «Երասխ» կոչվում է հատկապես գետերից մեկը միայն, և այդ անունով մի գետ որոշվում է բոլոր գետերի միջից. Երասխը գետ է. բայց ամեն գետ Երասխ չէ։ Միևնույն հատուկ անունը, սակայն, կարող են ունենալ նաև զանազան մարդիկ կամ տեղեր. ուստի նույնիսկ հատուկ անունները դարձյալ երբեմն իրենց թանձրացական նշանակությունն ստանում են այն ժամանակ, երբ որևէ կերպ որոշվում են, սովորաբար ազգանունով, իսկ պատմականները նաև մականունով, ինչպես՝ Աշոտ Ողորմած, Վարդան Մամիկոնյան, Աշոտ Երկրորդ, Հին Նախիջևան, Նոր Նախիջևան։

Թանձրացական հատուկ նշանակություն ունին դերանունները՝ անձնական՝ ես, ինքս, դու, ինքդ, նա, ինքը. ցուցական՝ սա, դա, նա, այս, այդ, այն. փոխադարձ՝ միմյանց, իրար, մեկմեկու. հարաբերական կամ շաղկապական՝ «որ», նույնպես և ցուցական մակբայները՝ աստ, անդ, այսօր, վաղը, երեկ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ և այլն։ Այս բառերը, սակայն, որոշ հաստատուն նշանակություն, ուրեմն և ըստ ինքյան թանձրացական որոշ բովանդակություն չունին, այլ իրենց հատուկ նշանակությունն ստանում են միայն խոսքի մեջ ունեցած դրությունից, երբ գործածվում են որոշ անհատ առարկայի անվան, կամ ժամանակի ու տեղի մի որոշ մասի անվան տեղ։ Սակայն դերանուններն էլ, բացի առաջին ու երկրորդ դեմքերից, կարող են գործածվել նաև ընդհանուր վերացական նշանակություն ունեցող անունների տեղ. օրինակ՝ «Կետ ձուկը պատկանում է կաթնասուններին. նա կենդանի ձագեր է բերում» խոսքի մեջ «նա» դերանունը դրված է «Կետ ձուկ» սեռի անվան փոխանակ, ուստի և ունի այս դեպքում ընդհանուր վերացական նշանակություն։

Իրենց բովանդակությամբ ընդհանուր վերացական նշանակություն ունին անորոշ անուն (անորոշ դերանուն) կոչված բառերը և մի քանի անորոշ ածականներ ու մաքկայներ, որոնք ցույց են տալիս ռոտորոշ, անժանոթ իրեր կամ անձեր, բան կամ մարդ, շատ տարտամ և ընդհանուր ձևով հայտնելով միայն առարկայի էությունը, սեռը կամ տեսակն ընդհանրապես առած, երբեմն առանց որոշելու նույնիսկ տեսակի անունը. այսպես են՝ բան, իք, իքմին, ինչ, ինչոր, ինչինչ, ոչինչ, ամեն ինչ, ամեն բան, ինչեւէ, մարդ (մարդ իմանա թե... մարդ ուտում է ուտում, չի կըշտանում), ոմն, ոք, օքմին, ոչոք, ոչով, ով, ովոր, ովւէ, մի քանիսը, քանիսը, յուրաքանչյուրը, շատը, մեկը, քչերը, ամեն, ամենայն, ուրիշ, հոգեմն, երգեք, երբեւէ, ուրեւէ (ուրեք) և մի քանիսից կամ ժողովրդա-

կան լեզվից են առնված և բիշ են գործածվում, բայց և այնպես սլատա-
հում են նոր գրական լեզվի մեջ. ինչպես օրինակ՝ լրագիրներից բերված
հետևյալ կտորների մեջ.— Միևնույն րոպեին խանութից դուրս գալով՝
մի ոմն կրակում է ատրճառակը. բարեմիտ ոմն. մեծ ոմն է կարծում
իրեն. Մի ոմն Ստեփանոս անունով... նա դատարկածեղն վերադառնալով՝
միայն քսանհինգ ռուբլի է ստացել ոմնից: Եթե ոք փող տված լինի՝ թող
հայտնի: Ուվոր գալիս է: էլի ինչի համար էլ (մի բանի համար) զրկեց
նրան... Եթե ասե՛՛ն՝ այսինչը գիտեմ, իրոք էլ գիտեմ, եթե ասե՛՛ն՝ այնինչը
կանեմ, անպատճառ կանեմ: նա իմ ուն է որ (սովորաբար՝ նա իմ ինչն է).
ուլմ մնաց. քաղաքական տեսակետից անարժեք լինչ է:

Այս բառերի մեծ մասի նշանակությունը պատկանում է լեզվի բարձ-
րագույն ընդհանրացումներին. դրանց բովանդակությունն այնքան աղ-
քատ է, որ դրանցով կարելի է ամեն բան ասել և իսկապես ոչինչ որոշ
չասել: Օրինակ, երբ մի անզարգացած մարդ կամ երբ մեկը իսկական
բառը չմտաբերելով ասում է՝ «իբր իբի իբ արեց», «էս իբը», մենք իս-
կապես ոչինչ չենք հասկանում, որովհետև առարկայի, գոյակի ու գոր-
ծողության վերացական գաղափարներ են՝ միայն հայտնում այդ «իբ»,
«իբ աներ», բառերը. այնպես որ վերևում գրված խոսքը որոշ տիպի խոսքի
լոկ ձևն է միայն գրեթե առանց բովանդակության:

Բայերից այսպիսի վերացական բնավորություն ունին սովորաբար
«եմ», «լինեմ», «անեմ» բայերը, առանձնապես երրորդ դեմքով. օրի-
նակ՝ «է» միևնույն է թե՛ «իբը իբ է», «անել» միևնույն է թե՛ «իբ անել»:
Ուստի խոսքի մեջ այդ բայի հետ սովորաբար դրվում է մի որոշ նշանա-
կությամբ բառ, որով լրացվում է դրանց իմաստի թերին, ինչպես՝ բաց
աներ, լաց լինել, շոգ է:

Բ

ԲԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

64. Բառերի նշանակության փոփոխությունը:— Բառերի հնչյուննե-
րի ու նշանակության փոփոխությունները միմյանցից անկախ են առաջ
գալիս. ուստի կարող են մի բառի հնչյունները փոխվել, իսկ նշանակու-
թյունը՝ անփոփոխ հինը մնալ, օրինակ՝ տեսանել, ուղի դարձել են տես-
նել, ուրթի, բայց դրանց նշանակությունը չի փոխվել. իսկ մաքթել բառի
հնչյուններն անփոփոխ են մնացել, բայց նշանակությունը փոխվել է.
այս բառը հին լեզվի մեջ նշանակում է՝ բերթել, մորթը հանել, իսկ նորի
մեջ՝ վիզը կտրել, փողոտել: Կարող են բառի թե՛ հնչյունները և թե՛ նշա-
նակությունն էլ փոխվել. օրինակ՝ հին յուզել, որ գրաբարում արդեն ար-
տասանությամբ դարձել է հուզել, հին լեզվի մեջ նշանակում է՝ որոնել,
փնտրել, խառնել, տակն ու վրա անել—գրգռել, շարժել: Այս վերջին
նշանակությամբ նաև նոր գրական լեզվի մեջ գրաբարից փոխառու-

թիւմը, ինչպիսի՝ ժողովը հուզված էր—ալիկոթման էր. հուզում—իրարանցում, խռովություն, նաև՝ սրտի հուզում, սրտահուզ—սրտաշարժ։ Նույն բառը, սակայն, փոխված ուզել ձևով նշանակում է՝ խնդրել, ցանկալ, պահանջել. ինչպես և հին լեզվի մեջ խնդրել նշանակում է՝ որոնել, փնտրել, և ապա՝ ուզել, խնդրել։

Նորեմբերի նշանակությունն այնպես փոխվում է, որ նոր նշանակությունը հնից խիստ հեռանում է, և պատահում է նույնիսկ, որ բառը սկզբնականի հակառակ նշանակություն է ստանում։ Օրինակ՝ պարապորդ, պարապ մնալ—դատարկ մնալ, տեղը բռնած լինել, անգործ լինել. պարապ ժամանակ—գործից ազատ ժամանակ, պարապություն—դատարկություն. դատարկ, լրանած տարածություն երկու ստարկայի միջև. անգործություն, գործից ազատ, հարմար ժամանակ, ժամ պարապույթ. պարապել—դատարկել, պարպել. ազատ ժամանակ ունենալ, բան ու գործ, զբաղմունք չունենալ։ Այս նշանակությունների մեկից մյուսին անցումը հասկանալի է. բայց նույն պարապել բառը թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվի մեջ նշանակում է նաև մի բանով զբաղվել, գործ կատարել. նա իր գործով է պարապում—նա զբաղված է, գործ է անում. պարապմունք—զբաղմունք։ Կնշանակե՛ այս բառը ստացել է սկզբնականի հակառակ նշանակություն։ Դա առաջ է եկել հին լեզվի տրական խնդրով գործածությունից՝ «պարապել իմիք», որ նշանակում է՝ ազատ ժամանակ ունենալ մի բանի համար. իսկ «մի բանի համար ազատ ժամանակ ունենալ» նշանակում է՝ ազատ ժամանակ ունենալ այդ բանն անելու համար, ինչպես և նոր (ավելի ժողովրդական) լեզվի մեջ ասվում է՝ «մինչև այժմ չեմ պարապել, ո՞ր քո ուզածն անեմ», այսինքն ազատ ժամանակ չեմ ունեցել, որ այդ անեմ։ Այս գործածությունից հնչողությամբ կարող է «պարապել իմիք» նշանակել «զբաղվել», ինչպես և սովորական է գրաբարում, մինչդեռ բացառական խնդրով «պարապել յիմեքէ» նշանակում է՝ մի բանից ազատ լինել, դատարկանալ։ Հետագայում արդեն նոր լեզվի մեջ «պարապել» բառը, ելք ստացել է «զբաղվել» բառի նշանակություն, այս բառի պահանջած գործիական հոլովով է առնում խնդիրը՝ «պարապել մի բանով», բայց աշխարհաբարի հին գրվածքների մեջ դեռ պատահում են տրական խնդրով գործածություններ՝ «պարապել մի բանի»։

65. Բառերի ստուգնները կամ զանազան նշանակությունները։—Պատահում է երբեմն, որ բառերի սկզբնական նշանակությունը ետ մղվելով՝ մթնում և նույնիսկ մոռացվում է, և նոր նշանակությունը դառնում է սովորական։ Օրինակ՝ «մորթել» բառի «քերթել» նշանակությունը մոռացվել է։ Նույնպես՝ «ծառայ» հին լեզվի մեջ նշանակում է ավելի՝ «ստորվել», իսկ նորի մեջ «սպասավոր»։ «Ապրել» հին՝ ազատվել, պրծնել մի փորձանքից. նոր՝ կեալ, կյանք ունենալ. ապա՝ կենալ մի տեղ, բնակվել։ «Ապրանք» հին՝ ազատում. նոր՝ վաճառքի իբեք, ստացվածք։ «Ապ-

րուստ» հին՝ ազատում. նոր՝ ապրելու միջոց, ուտելիք, հագնելիք և այլն. Բազմաթիվ այսպիսի բառեր կան, որոնց սովորական նշանակութունները հին ու նոր լեզուների մեջ տարբեր են: Բայց բառերի հին նշանակութունները սովորաբար չեն մոռացվում, այլ պահվում են նորերի հետ, և այսպես ոչ միայն տարբեր բարբառների մեջ, այլ հաճախ նաև միևնույն բարբառի և գրական լեզվի մեջ: Այսպիսով, միևնույն բառը միաժամանակ երկու, երեք և ավելի նշանակութուններ է ունենում, ինչպես ասում են, տարբեր առումներով գործածվում: Օրինակ՝ գրաբարում «քաջ» բառը նշանակում է՝ 1. ուժեղ, կտրիճ, անվահեր, ինչպես և աշխարհաբարում. դրանից՝ քաջարանց, հականիշը՝ վատ վատարանց, 2. լավ, ինչպես՝ քաջ գիտեմ, քաջ բժիշկ, քաջ խոսել. վերջինս նաև ճարտար խոսել, քաջաբան—ճարտարաբան, լեզվանի, 3. խիստ շատ. վաղ քաջ ընդ առաւօտն—առավոտյան շատ վաղ. քաջ ի բաց—խիստ հեռու, քաջախոր, քաջաժիր—շատ խոր, խիստ ժիր և այլն: Նոր լեզվի մեջ «ծանր» 1. կշռով ծանր (քար), 2. լուրջ, ծանր մարդ, 3. դանդաղ, հականիշ՝ արագ, ծանր շարժվել, ծանր քայլել, 4. հղի, ոտը ծանր, ծանրել—հղիանալ (անասունների համար), 5. ծանր լսել—դժվար լսել. ականջը ծանր, ծանրալուր, 6. ծանր խոսք—վիրավորական խոսք, 7. ծանր հանցանք—մեծ հանցանք, 8. ծանր գինի, ծանր ջուր, ծանր յուղ—դժվարախուժ, դժվար ուտելի, 9. ծանր համ, ծանր հոտ—անախորժ, 10. ծանր ձեռք ունենալ—պինդ, ուժեղ, 11. ծանր միտք, ծանրամիտ—բթամիտ, 12. ծանր ապրանք—թանկ և այլն: Նույնպես՝ «շուր» 1. ջուր հեղուկը, 2. թաց, շորերը ջուր դարձան—թրջվեցին, 3. երեսի ջուր, երեսաջուր—ամոթ, պատկառանք. երեսի ջուրը գնալ, թափել—ամոթ չունենալ, 4. աշխատանքը ջուր դառնալ—փշանալ, 5. դասերը ջուր անել, ջրի պես սերտել—լավ սովորել, 6. ջրի գին—շատ աժան, 7. ջուր ընկնել—պողի հասնել սկսելը, 8. ադամանդի ջուր—փայլը, 9. երկաթի մխումը, մուխ. ջուր տալ—մխել. այս դանակը լավ ջուր տված է, ջուր ունի և այլն:

Բառի զանազան նշանակութուններից մեկը սկզբնական կամ ճիմնական նշանակութունն է, որ և հաճախ ընդհանուր սովորականն է, իսկ մյուսը կամ մյուսները պատահական կամ անսովոր և քիչ գործածական: Շատ անգամ, իհարկե, դժվար է բառերի սկզբնական նշանակութունն իմանալ, որովհետև այդ նշանակութունը կարող է գործածութունից դուրս ընկնել և բոլորովին մոռացվել: Ինչպես որ առանց որևէ որոշող հանգամանքի բառերը հասկանում ենք ընդհանուր վերացական նշանակությամբ, նույնպես և այս դեպքում, երբ մարդ լսում է մի բառ, առանց որևէ որոշող հանգամանքի, նա ամենից առաջ կմտածի բառի սովորական նշանակությամբ, որ և ընդհանրապես հիմնական նշանակութունն է: Օրինակ՝ «քար» բառը լսելով՝ մենք ամենից առաջ մտածում ենք քարի մասին ընդհանրապես, իբրև մի ապար, այսինքն՝ հանքային մի պինդ տեսակ. «ծաղիկ» բառը մեզ ամենից առաջ հիշեցնում է ծառի ծաղիկը կամ մանիշակը, վարդը և այլն: Բայց երբ կա սր որոշ պայման, —

ժամանակ մենք հասկանում ենք նաև բառերի անսովոր և նույնիսկ հազ-
վադեպ նշանակութիւնները. օրինակ՝ երբ նարդի խաղացողներն ասում
են՝ «քարերը պակաս են», «քարերը շարիր», այդ դեպքում արդեն «քար»
բառով հասկանում ենք նարդու խաղաքարը, որ նույնիսկ քարից չի շին-
ված, այլ փայտից կամ ոսկորից: Նույնպես երբ մի բան կշռելիս ասվում
է՝ «քարը պակաս է», «ո՛ւր են մեր քարերը», հասկացվում է կշռաքար,
որ դարձյալ կարող է նույնիսկ քարից չլինել, այլ երկաթից: Դարձյալ՝
երբ պարտեցում կամ դաշտում զբոսնելիս ասում ենք՝ «տես այն ծաղիկն
ինչ լավն է», անշուշտ, այս բառը հասկանում ենք սովորական նշանա-
կությամբ: Բայց երբ հիվանդութիւնների մասին խոսելիս լսում ենք՝
«քաղաքում շատ ծաղիկ կա, մեր երեխայի ծաղիկը պետք է կտրել», այս
դեպքերում շատ որոշ հասկանում ենք «ծաղիկ» կոչված հիվանդութիւնը:
Նույնպես բոլորովին ուրիշ բան ենք հասկանում, երբ լսում ենք՝ «հացի
ծաղիկ», «գինու ծաղիկ» և կամ նույնիսկ «Ծաղիկ» հատուկ անունը:

Իբրև որոշող հանգամանք կարող են ծառայել խոսքն առելու ժամա-
նակ ասողի ու լսողի դրութիւնը, շրջապատը, խոսքի ընդհանուր բովան-
դակութիւնը, խոսողի ու իր խոսակցի արվեստակցութիւնը, նրանց ընդ-
հանուր պարապմունքը և այլն: Եվ վերջապես բառերի զանազան նշա-
նակութիւններից մեկը միայն հասկանում ենք առհասարակ խոսքի կա-
պակցութիւնից, նայելով թե բառն ուրիշ ինչպիսի բառերի հետ է դըր-
ված, ինչպես կարելի է այդ տեսնել վերևում բերված «քաջ», «ծանր»,
«ջուր» բառերի առումների նկատմամբ: Նույնպես երբ ասվում է՝ «քար
ու կշեռք», հասկանում ենք կշռաքար: Այսպես և «խաղ», «խաղալ» բա-
ռերի զանազան նշանակութիւնները որոշվում են բառերի կապակցու-
թյամբ. 1. Երեխաները խաղ են անում, 2. նրանք թուղթ, նարդի, շահ-
մատ են խաղում 3. քանի՞ խաղ խաղացին—մեկ անգամ խաղալ—պրծնելը,
4. մեկի գլխին մի խաղ խաղալ, 5. խաղ ասել, խաղ կանչել—երգել,
խաղ ու տաղ, 6. խաղով հասկացնել—կողմնակի կերպով հիշեցնել, 7.
նրա հարսանիքին աղջկերքը շատ խաղացին—պարեցին, խաղ ու պար,
8. այսօր թատրոնում ի՞նչ են խաղում—ներկայացում, 9. մատի խաղե-
րը—հոդերը, 10. աչքս խաղաց, մարդ պիտի գա—շարժվել: Այս ինչ
խուփ տեղ է, քամի չի խաղում. գորքերն առաջ խաղացին—շարժվեցին.
11. խաղք ու խայտառակ լինել, խաղք լինել: Ես քո խաղատե՞ղն եմ—
ծաղրի առարկա. խաղատեղ՝ նաև խաղալու տեղ, 12. գետի խաղերը, և
այլն: Այսպես և «քաշել» բայը՝ 1. քաշել, ձգել, ձիգ տալ. պարանի ծայրը
քաշիր, 2. ոտներդ քեզ քաշիր—ամփոփել, ետ քաշել, 3. նրա ձեռից ինչե-
ր չեմ քաշել—կրել. կարոտը քաշել, 4. քաշիր, տես քանի՞ ֆունտ է կշռել,
5. պատից քաշել մի բան, քաշ անել—կախել, կախ տալ, 6. պատկեր
քաշել—նկարել, 7. գիծ քաշել, գծել, 8. սեղան քաշել, հաց քաշել—սե-
ղանի վրա դնել մի ուտելիք, 9. կերակրի, կաթի երեսը քաշել—վերցնել,
10. նա հորն է քաշել—նմանել, 11. հինգ թուպ չքաշեց—չտեց, 12. ախ
քաշել—հոգոց հանել, 13. լվացքը ջուրը քաշել, 14. ատամ քաշել—հա-

նել, 15. գինու կուժը գլխին քաշել—խմել, 16. տախտակ քաշել—տախտակ շինել սղոցով, 17. ջուրը քաշվել է—վերացել, գոլորշիացել է: Ամպը քաշվել է, 18. մարդիկ քաշվեցին իրենց տները. նա քաշվեց լեռները—հեռացավ, առանձնացավ, 19. լվերը քաշվեցին ճռները—բարձրացան, 20. նա ոչ ոքից չի քաշվում—չի ամաչում, չի ակնածում, 21. այս կտորը լվանալուց շատ է քաշվել—մտել, կարճացել և այլն:

Բառերի զանազան առումների մեջ առանձնապես պետք է նկատի ունենալ փոխանցումը գոյականի և ածականի միջև, այն է՝ գոյականների գործածությունն իբրև ածական, և ընդհակառակն. օրինակ՝ տոն օր, ոսկի բաժակ, քար սիրտ, ձմեռ ժամանակ, լույս սենյակ—իբրև տոնական օր, ոսկեղեն բաժակ, քարեղեն սիրտ, ձմեռային ժամանակ, լուսավոր սենյակ: Նույնպես՝ մուկ, խավար, սուտ, ծակ, հանգիստ և շատ ուրիշ բառեր գործածվում են նաև իբրև ածական՝ ծաղիկ հասակ, հանգիստ տեղ, ցից ժայռ, ապառաժ քար, հրեշ մարդ: Իսկ ածականները՝ աղքատ, մուրացկան, անասուն, թռչուն, կենդանի, սուր, ցուրտ, տաք. շոգ և այլն նաև գոյական են: Կան ածականներ ևս, որոնք գոյականաբար գործածվելով առանձին նշանակություն են ստանում. ինչպես ժողովրդական լեզվի մեջ «ես հիմա դրա կարմիրը կկապեմ» (կսպանեմ). «բարով կարմիրդ կապենք» (պսակենք քեզ): Ածականների գործածությունն իբրև մակբայ տե՛ս § 61, 3:

66. Բառերի Աշակերտության փոփոխությունն իբրև Անտեսանք մշակութի փոփոխության:— Ինչպես տեսանք, բառերի նոր նշանակությունները ծագում են պատահական նշանակությամբ գործածվելուց. իսկ այս լինում է այն պատճառով, որ խոսողն ավելի շատ գաղափարներ ունի արտահայտելու, քան դրա համար բառեր կան, կամ ինքը գիտե, կամ թե ժամանակի ընթացքում փոխվում է նրա պատկերացումը մի առարկայի մասին, որով այդ առարկայի անվան նշանակությունն էլ է փոխվում: Արդ, ինչպես անհատների, նույնպես և ամբողջ ժողովրդի մեջ դարերի ընթացքում ոչ միայն պատկերացումներն են փոխվում, այլև նայելով նրա կուլտուրական առաջադիմությանը՝ առաջ են գալիս նորանոր գաղափարներ, կյանքի նոր պայմաններ ու հարաբերություններ, նոր րանտր իրեր և այլն, որոնց բոլորի արտահայտության համար կա՛մ նոր բառեր են ստեղծվում, կա՛մ գործածվում են հին բառերը: Հետևաբար և բառերի նշանակությունը փոխվում է հարմարվելով ժամանակի մշակութական պահանջներին, այնպես որ կարելի է ասել, թե բառերի նշանակության փոփոխությունը զուգընթաց է միշտ պատկերացումների բազմացման և փոփոխության հետ: Օրինակ՝ «նավ» բառը սկզբնապես գործածվել է մի նախնական պարզ անոթի համար, որ է՝ ծառի հաստ բունը՝ մեջը փորած, փայտի մի կոպիտ միակտուր տաշտ, որ բանեցրել են ջրերի վրա լողալու համար: Հետագայում ինչքան կատարելագործվել է դա, մինչև այժմյան մեծ նավերը, դարձյալ նույն անունով է կոչվել: Նույն «նավ» անունով, սակայն,— մեր մի քանի բարբառների մեջ չվախ՝

ձեռով, որ «նազակ» բառի օղումն է,— կոչվում է նաև ջրաղացի փայտե կիսախողովակը, որ իսկապես գրեթե նախնական նավի կազմութիւնն ունի, մեջը փառած հաստ գերան, որի միջով ջուրը սրընթաց իջնում է ցած: Բայց միաժամանակ նույն «նազակ» անունով կոչվում է նաև այն փայտե տաշտակը, որով բանվորները ցեխ են կրում շինութեան համար: Եթե «նազակ» բառը գործածվում է ջրով ճանապարհորդելու շինվածքի զանազան տեսակների համար, սկսած ամենապարզ տեսակից մինչև ամենաբարդ ռազմականները,— այդ հասկանալի է, որովհետև դրանք նույն նպատակին են ծառայում, թեպետ այդ բառի հետ կապված պատկերացումները շատ տարբեր են միմյանցից: Բայց ջրաղացի «նազակ» և ցեխի «նազակ» այժմ ծովային մեծ նավերի հետ կապվում են միայն հընչուններով, և ով որ չգիտե, թե ինչպես են եղել նախնական նավերը, նա մինչև անգամ չի կարող հասկանալ, թե ինչպես ջրաղացի նավը և ցեխ կրելու տաշտակը նույն անունով են կոչվել, ինչ որ ռազմական մեծ նավերը:

Այսպես փոխվել են կամ տարբեր նշանակութիւններ են ստացել բազմաթիվ ուրիշ մշակութական առարկաների ու արդւոնքների անունները, երբեմն նույնիսկ անսպասելի կերպով. օրինակ՝ «քար» կամ «էշռաքար» կոչում ենք ծանրութեան չափերը նաև այն ժամանակ, երբ երկաթից են շինված, որովհետև դրանք սկզբնապես քարից են եղել, ինչպես երբեմն այժմ էլ քարերից ենք բռնում այդ չափերը: Շատ բառերի առումները հիշեցնում են մեզ նախնական կուլտուրական վիճակը, որով միայն բացատրվում է դրանց նշանակութիւնը. օրինակ՝ «կրակի գին է» նշանակում է՝ չափազանց թանկ է. որովհետև նախնական մարդու համար չափազանց դժվար ձեռք բերելի, ուրեմն և թանկ է եղել կրակը. իսկ ջուրն, ընդհակառակն, իբրև ապրուստի միջոց, հեշտ կերպով է ճարվել, ուստի և «ջրի գին է» նշանակում է՝ շատ էժան է:

67. Սեռի անվան գործածությունն իբրև տեսակի ու անհատի անուն, և ընդհակառակն:— Վերևում բերված օրինակներից երևում է արդեն, թե ինչպես ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող բառերը գործածվում են նաև մասնավոր նշանակութեամբ իբրև տեսակի անուն: Ամեն հասարակ անուն էլ կարող է, ինչպես տեսանք, մի որոշող վերադրով գործածվել իբրև տեսակի անուն, օրինակ՝ առագաստավոր նավ կամ առագաստանավ, առետրական նավ, ռազմական նավ կամ ռազմանավ, հաժանավ և այլն: Բայց կարող է բառի նշանակութիւնն այնպես փոխվել, որ սեռի անունից տեսակի և նույնիսկ անհատի անվան նշանակութիւն ստանա՝ առանց որևէ որոշող բառի և երբեմն այնպես, որ սկզբնական նշանակութիւնը մոռացվի: Օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «հալ» նշանակում է թռչուն. դրանից՝ հավահալ, հավորս (թռչնորս). այս նշանակութեամբ նոր լեզվի մեջ կա, ավելի ժողովրդական, միայն «հալք» ձևով: Ապա այդ «հալք» բառով կոչվել է նաև թռչունների մի տեսակը—հայտնի ընտանի թռչունը, թե՛ արուն և թե՛ էգը. ուստի ունինք «հավախնոս» բառը «աքլո-

րականն» նշանակությամբ. բայց այժմ «համա» նշանակում է միայն այդ ընտանի թուղունի մարին, էգը: «Համկիթ» բառի մեջ հակառակ երևույթն ենք տեսնում. սկզբնապես՝ հավի ձու, բայց շատ բարբառների մեջ նշանակում է՝ ընդհանրապես ձու, այնպես որ ասում են նույնիսկ «ձկան համկիթ», փոխանակ «ձկնկիթ» կամ «ձկան ձու» փսխելու «Որձ» բառը նշանակում է ընդհանրապես արու, նաև մարդկանց համար. որից կա հին լեզվի մեջ «որձակոտոր առնել»—արունքը կոտորել. մի քանի բարբառների մեջ «որձ» նշանակում է երկու տարեկան արու ոչխար (ոչ խոյ). այլև «որձակ» նշանակում է՝ աքլոր: «Ճենտ» նշանակում է արու զավակ, հաջորդ. Վանի բարբառով՝ վառեկ. ուրիշ բարբառների մեջ՝ աքլոր. որից՝ ճետխոսոց—աքլորական, «Ձագ» բառը մի քանի բարբառների մեջ ստացել է հատկապես «գոմշի ձագ» նշանակությունը: «Պտուղ» Այրարատյան բարբառի մեջ ստացել է նաև այգեկուծի ժամանակ աչքաթող արած պտուղը, լինի ծառապտուղ, թե այլ պտուղ. դրանից պտուղ անել» նշանակում է «ճռաքաղ անել»: «Գրող» ընդհանրապես մի բան գրող. մասնավորապես՝ հեղինակ, մատենագիր: «Կծոտող» ընդհանրապես ով որ կծոտում է. մասնավորապես՝ շուն: Այսպես «մոխրաթավալ» ստացել է էջ բառի նշանակությունը, և ուրիշ շատ նմանները:

Նույնպես առանց որևէ որոշող բառի, սեռի կամ տեսակի հասարակ անուններից ծագում են նաև հատուկ անունները, ինչպես՝ Մաղիկ, Աստղիկ, Գոհար, Մանուշակ, Վարդ, Հասմիկ, Համբարձում, Հարություն, Մանուկ, Կարապետ, Մկրտիչ, Հայրապետ, Գալուստ, Սրբուհի, Տիրուհի, Թագուհի և այլն. Նորթ, Մաղկաձոր, Զրաբերդ, Նորաշեն, Նորագավիթ, Քարահունչ և այլն: Սրա հակառակն է հատուկ անվան կիրառությունը հասարակ անվան նշանակությամբ, ինչպես՝ մեկեկնաս: Այս կարգին պատկանում է նաև նյութի անվան գործածությունը նույն նյութից շինված առարկայի կամ անոթի անվան նշանակությամբ, օրինակ՝ «պղինձ» ընդհանուր նշանակությամբ այդ անունով մետաղը, ապա՝ մասնավորապես՝ կաթնա. «ոսկի»՝ մետաղը և ոսկի դրամ. պողովատիկ—պողովատե թուր:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ ամեն նեղ նշանակությամբ գործածվող բառ սկզբում ավելի լայն նշանակությամբ է գործածվել իբրև սեռի (կամ տեսակի) անուն և հետո իբրև տեսակի (կամ հատուկ) անուն: Մի անգամ որ լեզվի մեջ կան այդպիսի բառեր, որոնք լայն նշանակությամբ անցել են նեղ նշանակության, դրանց նմանությամբ կարող են ուրիշ բառեր հենց սկզբից նեղ նշանակությամբ գործածվել. օրինակ՝ հատուկ անունները՝ Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Ստեփանավան և այլն, հենց սկզբից հատուկ նշանակություն են ունեցել և ոչ ընդհանուր նշանակություն, ինչպես այդ բառերի ստուգաբանությունից պիտի սպասեինք: Նույնպես «ձիաքարշ» բառն իր ստուգաբանությամբ պիտի նշանակեր՝ ինչ որ ձիով է բարշվում, բայց այդ բառը կազմված է հատկապես ձիով բարշվող երկաթուղու համար:

+ 68. Բառերի փոխաբերական նշանակությունը նմանական զուգորդությամբ:— Բառերի նշանակության փոփոխության մի առանձին տեսակն է բառի գործածությունը մասնական նշանակությամբ, այն է՝ բառի բովանդակության բազմաթիվ տարրերից մեկն անջատվելով մյուսներից՝ առնվում է իբրև տվյալ բառի նշանակություն: Բառերի այդպիսի գործածությունը, որով բառի նշանակությունը սահմանափակվում է իսկական կամ սովորական նշանակության մեկ կողմի համար միայն, հիմնվում է նմանական բաղդատության վրա. մի առարկայի որևէ հատկությունը զուգորդությամբ հիշեցնում է մեզ մի ուրիշ առարկայի ծանոթ որևէ հատկանիշը, և այս երկրորդ առարկայի անունով կոչվում է առաջին առարկան, կամ նրա հատկանիշը: Բաղդատությունը լինում է սովորաբար «նման», «պես», «ինչպես» բառերով: Երբ մեկի համար ասվում է՝ «այսինչ մարդը կեղտոտ է ինչպես խոզ», կամ «նա խոզի պես կեղտոտ է», այդ երկուսի, խոզի և մարդու, նման հատկությունները բաղդատում ենք իրար հետ: Բաղդատություն ենք անում դարձյալ, երբ ասում ենք՝ «այսինչը խոզի պես է». այս դեպքում էլ հասկանում ենք խոզի ոչ բոլոր հատկությունները, այլ նրա բնորոշ հատկություններից մեկը: Նույնն ավելի կարճ ասում ենք՝ «այսինչը խոզ է»: Այս վերջին դեպքում այլևս բաղդատություն չենք անում, բայց և այդ խոսքով այդ մարդուն երբեք չենք նույնացնում խոզի հետ և ոչ էլ խոզ տեսակի մեջ դնում նրան ու խոզի բոլոր հատկությունները վերագրում նրան,— ինչպես՝ երբ ասում ենք՝ «ծիծեռնակը թռչում է», թռչում սեռի ընդհանուր հատկությունները վերագրում ենք ծիծեռնակ տեսակին,— այլ միայն մեր մտքում կատարված բաղդատության հետևանքն ենք հայտնում առանց բաղդատական ձևի, այդ մարդուն վերագրելով խոզի հատկություններից մեկը, սովորաբար աղտեղությունը: «խոզ» բառն, ուրեմն, գործածում ենք այդ բառի բովանդակության մի մասի համար, որով այդ բառն ստանում է նոր նաշնակություն: Բառի այսպիսի մասնական նշանակությամբ կիրառությունը կոչվում է բառի փոխաբերական նշանակություն: Այսպես նաև, օրինակ, երբ ասում ենք «առյուծանման Մհերը», բաղդատություն ենք անում. բայց երբ ասում ենք՝ «առյուծ Մհերը», այլևս բաղդատություն չենք անում, այլ բառը գործածում ենք փոխաբերական իմաստով: Երկու դեպքում էլ չեն առնվում «առյուծ» կենդանու բոլոր հատկությունները, այլ նրանցից մեկը միայն— ուժը կամ անվեհերությունը:

Փոխաբերությունը հաճախ լինում է գաղափարը պատկերավոր, ցայտուն արտահայտելու համար, և բանաստեղծները սովորաբար դիմում են այս ձևին: Բայց շատ անգամ էլ փոխաբերությունը գործածվում է արտահայտելու համար մի գաղափար, որի համար առանձին բառ չկա. օրինակ՝ անտառը քնած է. վառ երևակայություն. հույսերը խորտակվեցին. հարբել եմ սիրով և այլն: Անտառի մի դրությունը, որի համար առանձին բառ չկա, արտահայտվում է մարդու հատուկ «քնել» բառով. նույնպես սիրուց ունեցած հոգեկան վիճակն՝ ուրիշ բառ չլինելով՝ ար-

տահայտւում է գինուց ունեցած վիճակին հատուկ «հարբել» բառով: Այսպես և մյուսները:

Երկու դեպքում էլ փոխաբերութիւնը,— լինի բանաստեղծական պատկերավորութեան համար թե հատուկ բառ շինելուց գործածված,— կարող է պատահական մնալ, կարող է նաև գործածվելով ընդհանրանալ և մտնել սովորական լեզվի մեջ, ինչպես օրինակ՝ վերևում դրվածներն այնքան սովորական են, որ ամենքս էլ գործ ենք ածում: Բայց ինչքան էլ սովորական դառնան բառերի այսպիսի կիրառութիւնները, քանի դեռ խոսողը գիտակցում է, որ ինքն իր մտքի առարկայի համար գործածում է մի ուրիշ առարկայի հատուկ բառը,— այսպիսի կիրառութիւնները, ինչպես են վերևում դրվածները, մնում են դեռ փոխաբերական, այսինքն բառը մնում է նույն բառը, միայն տարբեր առումով գործածված: Իսկ երբ բառի իսկական նշանակութիւնը, որ առիթ է տվել բաղդատութեան, ետ մղվելով մոռացվում է, և կամ փոխաբերութիւնն այնքան մաշվում է, որ խոսելու ժամանակ այլևս չենք գիտակցում, թե գործածված նշանակութիւնը փոխաբերական է,— այն ժամանակ առաջ է գալիս բառի բոլորովին փառքեր նշանակութիւն և նույնիսկ տարբեր բառ: Օրինակ՝ «լուսար բացվել», «մութն ընկնել», «սիրտը նեղանալ», «մեկին նեղութիւն տալ» կապակցութիւնների մեջ այլևս անզգալի են փոխաբերութիւնները: Արդարև, մենք դեռ զգում ենք, որ այս «նեղանալ», «նեղութիւն» բառերը նույնն են, ինչ որ «տեղի նեղութիւն», «նեղ դուռ» կապակցութիւնների մեջ. բայց «տեղի նեղութիւն», «դռան նեղութիւն» և «սրտնեղութիւն» ու «մեկին նեղութիւն տալ» կապակցութիւնների մեջ այդ միևնույն բառը տարբեր նշանակութիւններ ունի: Իսկ «լուսար բացվել», «մութն ընկնել» կապակցութիւնների մեջ փոխաբերութիւնն այնքան մաշված է որ նույնիսկ մոռացված է. մենք այլևս չենք մտածում ոչ «բացվելու» և ոչ «ընկնելու» մասին. այլ այդ բայերն ստացել են ընդհանուր վերացական բնավորութիւն, ինչպես եթե ասեինք «լուսա դարձավ», «մութ դարձավ», կամ մի բառով՝ «լուսացավ», «մթնեց»: Առենք մի ուրիշ օրինակ: Երբ ասում ենք «էջ մարդ», «նա էջ է, բան չի հասկանում», ամենքս էլ զգում ենք, որ «էջ» բառն այստեղ իսկական իմաստով չի գործածվում, այլ մասնական կամ փոխաբերական նշանակութեամբ իբրև հիմար: Բայց ահա նույն «էջ» բառով կոչվում է նաև գութանի մասերից մեկը, որ մի երկու բարբառի մեջ կոչվում է նաև «խարզան». դա գութանի այն հաստ ու երկայն կորնթարդ փայտն է, սրի վրա հաստատված են գութանի մյուս մասերը, որի վրա և ամրացնում են լուծը. «էջն ասավ. ես որ ըլեմ ոչ, գութանը վարիլ չի» (առած): Այս գործածութեամբ այնքան մթնած է փոխաբերութիւնը, որ նույնիսկ նոր բառ է առաջ եկել: «էջ» կոչվում է նաև ջութակի այն փաթրիկ մասը, որի վրա հենվում են լարերը: Բառերի նշանակութեան այսպիսի փոփոխութիւնն առաջ է գալիս բազմազան կերպով. որովհետև առանձին անհատների բառական պատկերացումներն, ինչպես տեսել ենք, մեկմեկուց տարբեր են. մեկ անձի

համար շեշտված է լինում պատկերացման մի կողմը, մյուսի համար՝ մի ուրիշ կողմը: Ուստի, օրինակ, նույն «խոզ» բառի համար մի քանի տարբեր մասնական նշանակություններ կարող են առնվել: Ինչպես՝ «Այս տուն չէ, խողաբուն է», այսինքն կեղտոտ է: «Խոզ երեխա է, այնքան ասում եմ՝ մոտա արի, չի գալիս», այս խոսքի մեջ «խոզ» նշանակում է՝ անհամբույր, մարգու շմոտեցող: «Այնքան կերել է, որ խոզ է դարձել», այսինքն շատ է դիրացել:

Բառերի այսպիսի կիրառությունն առաջ է գալիս սովորաբար առարկաների արտաքին կերպարանքի, ձևի, դրոշմյան կամ որևէ ուրիշ հատկության նմանությամբ: Ինչպես՝ աչք, իսկական նշանակությամբ մարդու և կենդանիների համար, իսկ փոխաբերական իմաստով ասում ենք՝ պահարանի աչք, ջրաղացի աչք և այլն: Նույնպես՝ գլուխ, մարդու գլուխ, սարի գլուխ, շաքարի գլուխ, սոխի գլուխ, կաղամբի գլուխ, ամանի գլուխ (ամանի գլուխը գատարկվել է), գրվածքի գլուխ, սյան գլուխ և այլն. գլուխ—նաև սկիզբ (էն գլխեն, գլխից սկսել): Պոչ՝ շան պոչ, հագուստի պոչ. քիկունք՝ մարդու, աթոռի, լեռան և այլն: Թեք՝ վարդի, թղթի և այլն. նաև՝ լրագրի. և շատ նմաններ: Նույնպես և տարբեր զգայարանների ըմբռնումները նույն բառով են արտահայտվում, ինչպես՝ քաղցր համ, քաղցր (անուշ) հոտ, քաղցր հայացք, քաղցր ձայն և նմանները. տեղի, տարածություն և ժամանակի համար նույն բառերն ենք գործածում՝ մի տարի առաջ, երկու քալ առաջ. կարճ տարածություն, կարճ ժամանակ. երկար (ավելի երկայն) ճանապարհ, երկար ժամանակ: Այսպես և ֆիզիկական ըմբռնումների բառերը հոգևոր և բարոյական նշանակությամբ, ինչպես՝ լույս ֆիզիկական և լույս մտավոր. խավար ֆիզիկական և խավար անգիտություն. էլեկտրական լուսավորություն, լուսավորության կոմիսար. փայտն այրվում է, սիրտս այրվում է. գեղեցիկ տուն, գեղեցիկ միտք. մաքուր սենյակ, մաքուր զգացմունք. կծու տաքոեղ, կծու խոսք. այս մարդը սրտի թրթռոց ունի, այս մարդը սիրտ չունի, սիրտ չարեց, սիրտը կտրվեց. համարի, տես քանիսն է, լավ եմ համարում գնալ, քան...: Երբեմն այսպիսի գործածություններից, երբ փոխաբերությունն զգալի չէ, առաջ են գալիս բոլորովին տարբեր բառեր, օրինակ՝ Քուլա՝ 1. բամբակի քուլա, զգած բամբակի ձվաձև հաստ փաթաթ, 2. ձյան քուլա—փաթիլ. քուլա-քուլա ձյուն է գալիս, 3. ամպի կամ ծխի հորդ դեզ. քուլա-քուլա ծուխ էր բարձրանում, 4. սպառնգի խոշոր կտոր. Հմմտ. Երևանում՝ «ամպ» բառը «սպունգ» նշանակությամբ: 5. Ջրի հորդ հորձանք:

— 69. Բառերի նշանակության փոփոխությունը կցորդական զուգորդությամբ:— Այս զուգորդությամբ բառի նշանակությունը մի առարկայի գաղափարից անցնում է մի այնպիսի առարկայի գաղափարի, որ տեղով, ժամանակով, պատճառով կամ որևէ ուրիշ առնչությամբ կապվում է առաջինի հետ: Բառի նշանակությունն այս փոփոխությունը ճարտասանության մեջ կոչվում է փոխանունություն (մետոնիմիա), որով, ինչպես

բացատրում են, պատճառի անունը դրվում է հետեանքի անվան փոխանակ, հետեանքը՝ պատճառի, հեղինակի անունը՝ հեղինակության, գրքի-պարունակողը՝ պարունակվածի կամ ընդհակառակն և այլն: Օրինակ՝ Խորենացի կարգալ, Խորենացու մեջ դրված է, փոխանակ՝ Խորենացու գրած հայոց պատմություն: Նույնպես ասում ենք՝ «մի բաժակ խմել», այստեղ պարունակող «բաժակ» բառը դրվում է իր պարունակված նյութի անվան տեղ: Այսպիսի պատահական կիրառություններն առհասարակ մնում են իբրև մտածողության ձևեր. որովհետև դրանք մի նոր առանձին նշանակություն չեն ստանում,— ինչպես բաժակ բառը վերևի գործածության մեջ, որ կարող է լինել՝ մի բաժակ շուր, մի բաժակ թեյ և այլն,— բայց կարող են երբեմն նաև սովորական դառնալ որոշ զաղափարներ արտահայտելու համար և առնվել իսկապես մի նոր նշանակությամբ: Բերենք մի քանի այդպիսի կիրառություններ:

Ա) Տեղը և տեղում եղողները նույն անունով. օրինակ՝ Տուն նշանակում է բնակարան իր մասերով, այլև մի տան մեջ բնակվողները, ընտանիք: Երջապաա— մի բանի շուրջ եղած տեղվանքը, այլև նույն տեղում եղողները:

Բ) Առարկայի մասի անունը ամբողջի անվան տեղ և ընդհակառակն. օրինակ՝ Տուն նշանակում է ընդհանրապես ամբողջ բնակարանն իր մասերով մարդկանց և անասունների համար, բայց մեր գյուղերում այդ բառով կոչվում է մասնավորապես այն սենյակը, ուր կենում են տանեցիք: Տուն՝ նաև ոտանավորների մասերը: Այսպես և հին լեզվի մեջ եղի, որ նշանակում է տան առաստաղից բացված լուսամուտ, գործածվում է նաև «երդիկ» ձևով «կտուր» նշանակությամբ, ապա՝ նաև ամբողջ տան, այլև ընտանիք բառի նշանակությամբ: Մույն նշանակությունը նոր լեզվի մեջ ստացել է ծախ բառը. որովհետև ամեն տան մի երդիկից ծուխ է դուրս գալիս: Ախպես և «գլուխդ ողջ լինի», փոխանակ «դու ողջ լինես»: Հինգ գլուխ տավար, չորս թև հավ, վեց բերան երեխա և նմանները:

Գ) Հատկության վերացական անունները հատկություն ունեցող առարկաների անվան տեղ. օրինակ՝ նախնություն—նոր լինելը, նորի հատկություն, այլև նոր բան, նորույթ: Հաբություն—հաբ լինելը, այլև հաբավայր: Այսպես և՛ բարձրություն, խորություն, մեծություն և այլն: Հաճախ այսպիսի վերացական անունները, ինչպես և ուրիշ անունները, գործածվում են իբրև հավաքական անուն, օրինակ՝ բանվորություն, ուսանողություն, աշակերտություն, գյուղացիություն, ազնվականություն, հասարակություն, բազմություն, դեսպանություն, գերություն և այլն:

Դ) Գործողության անունները գործող անձերի համար հավաքական նշանակությամբ. օրինակ՝ խաբհուրդ—խորհրդակցություն, խորհուրդ անելը, այլև խորհրդին մասնակցող անձերի համախմբություն, ինչպես՝ մանկավարժական խորհուրդը վճռեց: Այս բառը նշանակում է նաև դիտավորություն, գաղտնիք: Այսպես և ծաղավ՝ ժողովվելու, ժողով անելու գործողություն, այլև ժողովականների համախմբություն, ժողովը որո-

շեց. կառավարություն մի տան, մի երկրի, այլև Հայաստանի կառավարությունը վճռեց— իբրև կառավարության անդամները:

Ն) Գործողության անունն իբրև առարկա, լինի գործողության արգասիք թե կրող առարկա, միջոց և այլն. օրինակ՝ հունձ՝ հնձելու գործողություն, հունձը սկսվել է, հնձի ժամանակ, այլև հնձի արգասիք, այս տարի լավ հունձ ունեցանք: Այսպես և բերք, ապրուստ, ան և այլն: Վերջին բառը նշանակում է՝ աճելու գործողություն, աճելություն, այլև աճածը, ծառի աճը, էյուղը. ձմեռկենու, դդմենու, վարունգենու աճած թփերը, թաղերը: Մուտք, անցք, ելք, էջք—մտնելու, անցնելու, ելնելու, իջնելու գործողություն, այլև այդ գործողությունների ճանապարհը: Գնացք—գրնալը, այլև ճանապարհ, հետք. հին լեզվի մեջ նաև վարք, կյանք. նոր լեզվի մեջ նաև՝ երկաթուղու մի անգամից զնացող կառախումբ:

Զ) Գործողի անունը այն միջոցի կամ գործիքի անվան փոխանակ, որով կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ գրիչ նշանակում է ընդհանրապես գրող, ապա՝ գրելու գործիքը, երկաթե գրիչ, իսկ ժնա լավ գրիչ ունի», «սուր գրիչ ունի», նա լավ ոճ ունի: Քառհաստ—բար կտրող մարզը և կտրելու գործիք և այլն:

Է) Պատճառի անունը հետևանքի անվան փոխանակ՝ օրինակ՝ վաստակ նշանակում է՝ գործ, ծառայություն, շահ. վաստակել—գործել, ծառայել, շահել, հոգնել. որովհետև գործողը և՛ ծառայում, և՛ շահում է, և՛ գործելուց հոգնում: Շատաճալ—բազմանալ, բավականանալ, գոհանալ. որովհետև շատը բավականանում է, իսկ բավականացումը գոհություն է պատճառում: Սեղ—կարճ, փոքր, բարակ, նուրբ, քիչ, թանկ. որովհետև ինչ որ կարճ է՝ և՛ փոքր է, և՛ քիչ. ինչ որ քիչ է՝ թանկ է:

Շատ անգամ դժվար է որոշել, թե բառի սկզբնական կամ իսկական նշանակությունը որն է, և թե ինչպիսի զուգորդություններով բառը նորանոր նշանակություններ է ստանում. որովհետև միևնույն բառը կարող է բազմազան կերպերով անցնել մի նշանակությունից մյուսին, մերթ նշանակության լայնացումով, մերթ նեղացումով, մերթ նմանական, մերթ որևէ կցորդական զուգորդություններով: Բերենք մի քանի օրինակներ ևս: Ճաշ՝ 1. ճաշելու գործողությունը, 2. կեսօր, որովհետև ճաշը սովորաբար կեսօրին ենք անում. օրը ճաշ դառավ, այսինքն՝ կեսօր: Բարբառների մեջ նաև՝ 3. կերակուր ընդհանրապես և կամ հատկապես մի առանձին տեսակի կերակուր. ճաշ ուտել—կերակուր ուտել. թանով ճաշ, մսով ճաշ, կաթնով ճաշ և այլն: Հաց՝ 1. սովորական նշանակությունից զատ նաև՝ 2. ճաշ, հացկերույթ. հաց ուտել—ճաշել, ընթրել, որովհետև ուտելիքների մեջ հացն ամենամեծ տեղն է բռնում: Ապա նաև՝ 3. կերակուր, հացի գդալ—կերակրի գդալ, 4. ապրուստ, ապրելու միջոց, նա հացի տեր դարձավ, 5. խնջույք, ուրախություն, 6. մեղրի պան, մեղրահաց, 7. հացով մարդ—հյուրասեր, առատաձեռն: Սեղան՝ 1. սովորական նշանակությամբ, 2. հացի սեղան, սեղանի նստել, գավառական՝ «սեղան-տախտակ», 3. կերակուր, հաց ուտելը, որից սեղանատուն—ճաշարան, 4. զո-

հի սեղան, բեմ: Գիր՝ 1. տառ, 2. նամակ, 3. որեւէ գրութիւն, 4. կախար-
դական հմայք, գիր անել: Թուղթ՝ 1. թուղթ, սովորական նշանակութեամբ,
2. նամակ, գիրք թղթոց, 3. վկայաթուղթ և նմանները: Զրեւ՝ 1. ջուր տալ
մի անասունի, 2. ոռոգել, 3. հերքել: Զնուֆ՝ 1. մարդու ձեռք, 2. իշխա-
նութիւն, իրավունք. նրա ձեռքից պրծաւ. նրա ձեռին է, ձեռքի տակ է.
իմ ձեռքիս շի—չեմ կարող, 3. գիր. նրա ձեռքը պարզ չէ. այս ում ձեռքն
է, 4. համալիր, կոմպլիկտ. մի ձեռք հագուստ: Ծուտ՝ 1. ձագ կենդանի-
ների, նաև մարդու, 2. ճուտեր կամ ճուտիկ—շապկի և այլի կողերին,
քղանցքին ձգած ու կարած քառակուսի փոքր կտորը, որ ուրիշ բար-
բառներում ասվում է «գուզակ». ճուտ է ուզում, ճուտ գցել: Զագ՝ 1. ընդ-
հանրապես կենդանիների ձագ, նաև մարդու համար, որից՝ անբրձագ,
2. մասնավորապես գոմշի ձագ, որից «ձագատել» բայը միայն գոմշի
համար, 3. մեղվի ձագ, ձագուց մեղր, ձագի մեղր, ձագ տալ—ձագ հանել
(միայն մեղուների համար), 4. վառելի, 5. մանր թռչուններ և ապա ընդ-
հանրապես թռչուններ, 6. ճնճղուկ, ձագի լեզու կամ ճնճղկան լեզու,
ծտապաշար (բույս), 7. սարեկ, նաև արեղածագ, 8. վարտիքի և անդ-
րավարտիքի ձագը, աղվեսուկը—եռակուսի կտոր՝ լայնացնելու հա-
մար: Հմմտ. ճուտը շապկի, 9. վարակիչ վերքի շուրջն եղած երկրորդա-
կան պզուկները, 10. ձագով սյուն, ձագ սյուն—կիսասյուն, փոքր սյու-
ններ, որ առջեղ դնում են գլխավոր սյան երկու կողմից՝ իբրև նեցուկներ,
11. ձագ մաճ կամ մաճաղբեր—գութանի մաճի հետ առջեղ դրած փայտը
և այլն. նաև «Զագ» հատուկ անուն գլուղի (ծագած է «Զագավան» բա-
ռից): Օրան—1. հնձած ցորեն, գարի, որ թափված կամ դիզած է առանց
ծեծելու, քուլաշ, 2. օրան բարձած սայլը, 3. ցորենի. գարու խորձ, հին
լեզվի մեջ «որայ», 4. հունձք:

70. Դարձվածներ:— Ոչ միայն առանձին բառերի նշանակութիւնն
է փոխվում, այլ նաև բառերի կապակցութիւնների: Դրանք նույնպես
սկզբում միայն պատահաբար են առնվում նոր նշանակութեամբ, բայց
այս վերջինը կրկնվելով՝ դառնում է սովորական: Բառերի այսպիսի նոր-
րիմաստ կապակցութիւնները սովորաբար կոչվում են դարձվածներ,
որոնք, սակայն, մի բառի նշանակութիւնն են ստանում և կարող են նաև
մի բարդ բառ համարվել: Օրինակ՝ երբ մեկը ձեռքը մի բանի, դիցուք,
սեղանի վրա դրած է լինում, ասում ենք՝ «ձեռքդ քաշիր սեղանից», հաս-
կանում ենք իսկական նշանակութեամբ. նա, որին հուղված է խոսքը,
ձեռքը հեռացնում կամ բարձրացնում է սեղանից: Բայց նույն խոսքն
առանց «ձեռք» բառի վրա հող դնելու, «ձեռք քաշիր սեղանից», չենք
մտածում իսկական նշանակութեամբ, թե ձեռքը սեղանի վրա դրված է
և լսողը պետք է ձեռքը ետ տանի. այլ այդ նշանակում է՝ թողնել, լքել
մեկ բան, դադարել մի բան անելուց, հրաժարվել, ետ կանգնել մի բա-
նից, մի բան անելուց: Այս նոր նշանակութիւնն օտաքել է ոչ «ձեռք»
բառն առանձին, ոչ էլ «քաշել» բառը, այլ երկուսը միասին՝ «ձեռք քաշել»
այն էլ բացառական խնդրով. որովհետև սույն այս բառերի կապակցու-

Թյունը մի տրական խնդրով՝ «ձեռք բաշել մի բանի, մի թղթի» բռնորո-
 վին ուրիշ նշանակութիւն ունի, այն է՝ ստորագրել։ Այսպես բազմաթիւ
 բառական կապակցութիւններ ունեն մի նոր ոչ-ֆիզիկական նշանակու-
 ցիւմ է՝ առատ, առատաձեռն. ձեռքը թեթեւ, դուր թեթեւ—բարեհաշոյղ,
 դուր ծանր—անբարեհաշոյղ. օրինակ՝ բժշկի դուր թեթեւ էր, հիվանդը շուտ
 լավացավ։ Երեսից ընկնել—երեսից զրկվել, ապա՝ հարգը, պատիւը կորց-
 նել մեկի մոտ, ատելի դառնալ։ Երես ունենալ—վարկ, համարում ունե-
 նալ. նա ոչ որի մոտ երես չունի, կամ երեսատեղ չունի—պատիւ, համար-
 ձակութիւն չունի։ Երես տալ—շատ սիրելով համարձակութիւն տալ,
 ապա՝ շփացնել. անամոթացնել, երես առնել—շատ սիրովելուց համար-
 ձակ դառնալ, ապա՝ շփանալ. լպրշանալ։ Մի ուրիշ կողմից՝ «երես» բառն
 ստացել է «ամոթ» բառի նշանակութիւն, ինչպես՝ աներես—անամոթ։
 Երես դարձնել (թեքել, շուտ տալ) մեկից—այլևս չսիրել, տեսնել չուզել,
 արհամարհել մեկին։ Զեռ(ք) առնել մեկին—ժաղրել. գլուխ տալ մեկին—
 գլխով բարեկել, ձեռք տալ մեկին—ձեռքը ձեռքի մեջ դնելով բարեկել և
 այլն։ Միեւնույն դարձվածը, նույնիսկ միեւնույն հօլովով խնդրի հետ կա-
 րող է մի բանի նշանակութիւն ունենալ. ինչպես՝ «ձեռք տալ մեկին, մի
 բանի» նշանակում է նաեւ՝ ձեռքով դիպչել մեկին, մի բանի, օրինակ՝
 նրան ձեռք մի տա, հիմա կընկնի, այլեւ՝ ձեռնատուր, ձեռնտու, շահավետ
 լինել, ինչպես՝ պարապ ման գալը ձեռք չի տալ։ Առեւտրի ժամանակ սո-
 վորական էր լսել հետեւյալ խոսքերը.—«Տասը պակաս, տալի՞ս ես. դե՛
 ձեռքը տուր (իսկական նշանակութեամբ. առեւտրի ժամանակ ձեռքը գնե-
 լի ձեռքի մեջ դնելը համաձայնութեան նշան է)։— Զէ՛, եղբայր, այդ գնե-
 վը ձեռք չի տալ» (ձեռնտու չէ)։ Այսչափը ձեռք կտա» նշանակում է նաեւ՝
 կօգտի, կբաւի, բավական է։

Վերջին առումների մեջ «ձեռք տալ» կապակցութեան նշանակութիւնն
 այնպես է փոխվել, որ այլևս չենք մտածում «ձեռք» բառի վրա և մինչև
 անգամ, երբ առանձին ուշադրութիւն ենք դարձնում այդ դարձվածի վրա,
 դժվարանում ենք բացատրել, թե ինչ զուգորդութիւններով «ձեռք տալ»
 ստացել է՝ շահավետ, օգտակար և բավական լինելու նշանակութիւն։
 Գրաբարում «ձեռն տալ ումեք» (ձեռք տալ մեկին) նշանակում է օգնել,
 ձեռնտու—օգնող, ձեռնտուութիւն—օգնութիւն։ «Զեռք տալ» կապակցու-
 թեան անցումն այս նշանակութեանը՝ հասկանալի է, որովհետեւ մեկին
 ընկած տեղից հանելիս՝ օգնելու համար՝ իսկապես ձեռքներս տալիս ենք
 նրան և բռնում բարձրացնում։ Այսպես և նոր լեզվի մեջ՝ «ձեռք մեկնել
 մեկին» նշանակում է՝ օգնել մեկին։ Ապա «օգնել» նշանակութիւնից պոզ
 «ձեռն տալ» կապակցութիւնը բնականաբար անցել է «օգտել», «օգուտ
 լինել» նշանակութեանը. որովհետեւ մեկին օգնելը և օգտել, օգուտ տալ
 է. ինչպես և զրաբարում «օգնել» բայը ստացել է «օգուտ տալու» նշա-
 նակութիւն, «օգնէ» նշանակում է՝ օգուտ է, կօգտի։ Այսպես ուրեմն
 «ձեռն տալ» ստացել է նախ՝ «օգնել» բառի նշանակութիւնը, և ապա՝

սրանից անցել է «օգուտ լինելու» նշանակութեանը. բայց որովհետև նոր լեզվի մեջ «ձեռն տալ» կապակցութեան համար չի մնացել «օգնելու» նշանակութիւնը, ուստի առանց գրաբարի այդ նշանակութեան՝ աշխարհաբարով միայն մութն է մնում, թե ինչպես ձեռք տալ կապակցութիւնն ստացել է օգտակար, շահավետ» լինելու իմաստը (§ 80. 3):

71. Համաձուլութեանը:— Բառերի նոր նշանակութիւնները երբեմն այնքան հեռանում են սկզբնականից, որ մեր գիտակցութեան մեջ այլևս չեն կապւում իրար հետ իբրև նույն բառի մի հիմնական ընդհանուր նշանակութեան փոփոխութիւններ. այլ համարվում են հնչւուններով նույն, բայց միմյանցից անկախ և տարբեր բառեր—համանուններ: Առանձին ուսումնասիրութիւնը միայն կարող է ցույց տալ, որ համանուն բառերը հաճախ նույն ծագումն ունին, ինչպես են, օրինակ հետևյալները. փռզ նշանակում է՝ 1. խողովակ (եղեգնի և նման բաների), 2. հովվական սրինգ, 3. գլուռնա, 4. կոկորդ, 5. վիզ (որից՝ փողկապ, փողոտիկ—վիզը կտրել), 6. քթի խոռոչ (քթափող), 7. վարտիքի փողը, 8. նեղ անցք, փողոց (փողան),—բոլորը ծագել են հիմնական խողովակ նշանակութիւնից: Բարձ նշանակում է՝ 1. գլխատակի բարձ, 2. նստարան (հնումն նստում էին բարձերի վրա), 3. պատիվ, իշխանութիւն (ծագած է թագավորի մոտ նստելու բարձ ունենալուց, որից և բարձակից—աթոռակից, պատվակից), 4. ազդր, նստատեղ (որովհետև ծալապատիկ նստում են ազդրերի վրա), 5. սյան գլուխ—գլխափայտը, որ գերանը կրում է իր վրա, 6. սայլի բարձ—առեղների տակ դրված մասերը, 7. եռանկյունու և ուրիշ ձևերի խարիսխը,—բոլորը ծագած են մի հիմնական նշանակութիւնից՝ քառնալ բայի բարձ բնից, որ է՝ կրել, վրան ունենալ:

Կան համանուններ էլ, որոնք ծագում են տարբեր բառաձևերի պատահական նույնացումից, ինչպես՝ անցավ—առանց ցավի և անցավ—անց կացավ, կամ բոլորովին տարբեր բառեր են, տարբեր արմատներից, օրինակ՝ փռզ (խողովակ) բառի հետ համանուն է փռզ բառը դրամ նշանակութեամբ, որ բոլորովին ուրիշ ծագում ունի: Այսպիսի համանուններ են նաև՝ այր—1. տղամարդ և 2. քարայր. մայր—1. ծնող մայր և 2. մայր ծառ. մօր—1. ճահիճ և 2. մայր բառի սեռական-տրական հոլով. կռլս—1. ազդիկ և 2. կողմ (որից կուսակալ). քեր—1. կանաչեղեն (թարմ և շորացած) «թերթ» բառից և 2. կողմ (թեր և դեմ լինել). հաբ (գրաբար՝ յար)—1. կից, 2. միշտ: Կան մի քանի այնպիսի համանուններ էլ, որոնք հին գրական լեզվի մեջ ստուգաբանորեն և նշանակութեամբ իրարուց անկախ բառեր են և տարբեր կերպով էլ արտասանվել և գրվել են. բայց հնչափոխութեամբ ոչնչացել է դրանց արտասանութեան տարբերութիւնը, դրանք դարձել են համահնչուն, նոր ուղղագրութեամբ նաև համագիր համանուններ: Գրանք են՝ սեր—1. սիրել (հին ուղղ. սէր), 2. սերվել, սերունդ. հաբլ—1. տան հարկ (հին ուղղ. յարկ), 2. տուրք. մեզ—1. միզելը (հին ուղղ. մէզ), 2. մենք բառի տրական հոլովը. հոռ—1. ոչխարի հոռ (հին ուղղ. հօտ, հատ), 2. վարդի հոռ. պեռ(ֆ)—1. պիտույք (հին ուղղ.

պէտ(ք), 2. մեծ. զեր—1. չազ (հին ուղղ. գէր), 2. բարձր, վեր (գերա-
զանց):

72. Նույնանիշ բառեր:— Լեզվի զարգացումը առաջ է բերում մի կողմից՝ բառերի տարբեր նշանակութիւններ և նույնիսկ համանուններ, մյուս կողմից՝ նաև նույնանիշ բառեր, որոնք նույն նշանակութիւնն ունեն, բայց հնչյուններով տարբեր են և տարբեր էլ բառեր են: Նույնանիշներն առաջ են գալիս զանազան ճանապարհներով: Լեզվի մեջ արդեն լինում է մի բառ, բայց նույն նշանակութիւն համար մի ուրիշ նոր բառ է մտնում կա՛մ օտար լեզուներից, կա՛մ ուրիշ բարբառներից, կամ թե խոսողը,— այն պատճառով որ չգիտե եղած բառը, կամ խոսելիս չի հիշում և կամ որեւէ ուրիշ պատճառով,— կազմում է մի նոր բառ, որ և երբեմն ընդհանրանում է: Օրինակ՝ հին լեզվից ունինք արդեն՝ բնակա-նաբաւ, բնականապես, բայց վերջին տալանամականերում նույն նշանակութեամբ կազմված է մի երրորդը՝ բնականորեն: Հին լեզվի մեջ ունենք անեզր, բայց Ա. Իսահականը, անշուշտ հանգի համար, կազմել է նույն նշանակութեամբ անափ բառը. «Յվ ուղիս անհատնում և անափ», թեպետ «եզր» և «ափ» նույնանիշ չեն: Տարբեր ածանցներով կազմված համանիշներ են՝ երկրավոր, երկրային. անեղ, անավոր. քաղա (քաղ), քաղեզն և այլն: Ունենք արդեն՝ ճանաչեալան, տեղական բառերը. բայց դրանց նշանակութեամբ վերջերս նոր կազմված են՝ ճանաչային, տեղային. հին մատենադարան բառի համապատասխան նոր կազմված է գրադարան. ժողովրդական լեզվից ունենք թուշ բառը, բայց հին լեզվից առած գործածում ենք ավելի այլ. ունինք սովորական մոտ բառը, բայց մի քանի հեղինակներ արևմտյան գրական լեզվից փոխ առած գործածում են նաև քով բառը (սեղանի քով), այլ և գրաբարի մերձ բառը:

Նույնանիշ բառերն առաջ են գալիս նաև տարբեր բառերի համամաս զարգացումով, այսինքն՝ տարբեր բառերի նշանակութիւնները միեւնույն ուղղութեամբ փոխվելով՝ նույն կամ տարբեր բարբառների մեջ միտում, հակում են նույն նշանակութեանը: Օրինակ՝ ճեւ և որձակ բառերը նշանակութեան փոփոխութեամբ ստացել են ափաղաղ բառի նշանակութիւնը, որի համար ունենք նաև ափլոք: Այսպես և թռչուն բառը, որ նշանակում է թռչող, նշանակութեան նեղացումով ստացել է ճալֆ բառի նշանակութիւնը: Այսպես և միևնույն նշանակութեան համար տարբեր բառերից կազմված են բարբառների մեջ՝ գլորան, գլորս, թավալուկ, լողբար, կտրաքար— դա այն կլոր քարն է, որ կտուրների վրա գլորում են հողն ամրացնելու համար, որպեսզի տունը չկաթի:

Նոր գրական լեզվի մեջ նույնանիշները ծագում են հաճախ բարբառներից. նայելով թե գրողը որ բարբառի ազդեցութեան տակ է, գործածում է այս կամ այն բառը. օրինակ՝ մեկը գործածում է քուլա, մի ուրիշը՝ փաթիլ, մի երրորդը՝ զլուզ (այսպես՝ Բաֆֆին): Բայց ավելի հաճախ նույնանիշ բառերը ծագում են մի կողմից՝ ժողովրդական կենդանի լեզվից, մյուս կողմից՝ հին լեզվից. բացի այդ՝ գրաբարում էլ արդեն կան

նույնանիշ բառեր, որոնք բոլորն էլ գրեթե մտնում են նոր գրական լեզվի մեջ, որով վերջինս շատ հարստանում է այդպիսի բառերով: Բերենք մի քանի բառեր մարդու մարմնի մասերի անուններից. Գագաթ, կատար. մազ, հեր, վարս, գես. գլուխ, կառափն. վիզ, պարանոց, ուն, փուզ, ճիտ, շլինք. երես, դեմք. (անձն, դեմք). ականջ, ունկն. ալք, ակն. (քար, ակ. անիվ, ակ). ոտք, (գրաբարում և բարբառներում) ար, որից՝ արացի, ճուռ (ամբողջ ոտքը—թաթ, սրունք և ազդր միասին), կա նաև՝ աթուր. ոռնգ, քիթ, ունչ. բերան, հրախ (ոնխ). այտ, թուշ. շրթունք, պոռշ, պոռնկ. ծնոտ, կզակ (կուզ), կլափ. ատամ, ակոա, կեոխք. կուրծք, լանջ. որովայն, փոր. թիկունք, կոնակ. բազուկ, կուռ, ծղիք, թև. ազդր, զիստ, բարձք. ծունկ, գուճ. սրունք, ոլոք և այլն: Այս բառերից մի քանիսն անգործածական են, բայց դրանցից կազմվածները սովորական բառեր են: Բերենք մի քանի ուրիշ նույնանիշներ ևս. Գնալ, երթալ. մեկ, մի. սառն, պաղ, ցուրտ. բազմություն, շատություն. զորություն, ուժ. վատ, գեշ. վաճառել, ծախել. ոռոգել, ջրել. գեղեցիկ, սիրուն, ազվոր. լավ, աղեկ. գործել, բանել. շիջեցնել, մարել, հանգցնել. միասին, միատեղ, մեկտեղ. ահ, երկյուղ, վախ. որոնել, փնտրել. հողմ, քամի. հեղձուցիչ, խեղդող. դյուրին, հեշտ. գաղտնի, ծածուկ. անձրև, թոն, թաթավ. անձրևային, թոնալին, եկային. արեգակ, արև, արփի. վահան, ասպար. ձի, երիվար, նժույգ. վախճան, վերջ. բացի (քեզնից), (քեզնից) դատ և շատ նմաններ:

Ժողովրդական առօրյա խոսակցության համար նույնանիշ բառերն ավելորդ ծանրաբեռնություն են. որովհետև այդ ծամանակ լեզուն բանեցնում ենք մեր մտքերը պարզապես ուրիշներին հաղորդելու և ուրիշներինը հասկանալու համար, ուստի նույնանիշ բառերի կարիք չկա, քանի որ մեկ բառն էլ բավական է միտքն արտահայտելու համար: Այդ պատճառով, եթե մի կողմից նույնանիշ բառեր են առաջ գալիս, մյուս կողմից էլ բարբառները ձգտում են այդ անօգուտ առատությունը թոթափելու:

Այսպես չէ, սակայն, գրական լեզվի մեջ: Այստեղ պահվում են այդպիսի բառերը. որովհետև գրական լեզվի մեջ մտքերը լոկ արտահայտել չի պահանջվում, այլ, որքան կարելի է, նաև գեղեցիկ, ներդաշնակ և ընտիր ձևով գրել և խոսել: Նույնիսկ պրոզայիկ գրվածքների մեջ պահանջվում է որոշ չափով գեղեցիկ ոճ. իսկ գրա համար պետք է բառերի կրկնությունից խոսափել և եթե հարկ է նույն միտքը երկրորդել, այդ պետք է տարբեր բառերով կատարվի, ինչպես վարվում են մի քանի կլասիկ հեղինակներ, որոնք հայտնի են իրենց ոճի պեսպիսությունով: Նույնանիշ բառերը շատ ավելի պիտանի են ճարտասանական և բանաստեղծական լեզվի մեջ, բայց ընտրություն և ներդաշնակության տեսակետից, մանավանդ չափածո գրվածքների մեջ: Շատ անգամ ոտանավորների չափի, հանգի ու հանգիտության նկատմամբ մի բառ հարմար չի գալիս իր վանկերի թվով ու հնչյունների տեսակով, մինչդեռ մի ուրիշը պատշաճում է. ուստի և բանաստեղծն ազատությամբ փոխանիւն բանեցնում է նույնանիշ բառերը: Նույնը պետք է ասել և նույնանիշ բառաձևե-

րի ու կապակցութեան ձևերի մասին: Օրինակ՝ փոխանակ գրելու՝ «Հուշի պես բարակ մի թել կապում է իմ սիրտը քեզ.— ի՛մ երկիր, սիրտդ արդյոք զգո՞ւմ է հոգուս տենդը», բանաստեղծը (Չարենց) շեշտերի ռիթմական դասավորութեան համար, օգտվելով լեզվի մեջ հղած նույնաձևի շարահասական ձևերից, գրում է. «Հուշի պես թել մի բարակ՝ կապում է սիրտը իմ քեզ.— երկիր՝ իմ, սիրտդ արդյոք զգո՞ւմ է տենդը հոգուս»: Սրանով է հենց մեր բանաստեղծական լեզուն տարբերվում մեր արձակ լեզվից, այնպես որ մենք ունինք թե՛ պրոզայիկ լեզու, առանց նույնանիշ բառերի և միակերպ պարզ շարահյուսութեամբ, և թե՛ բանաստեղծական լեզու, նույնանիշ բառերի և նույնանիշ շարահյուսական ձևերի ազատ գործածութեամբ: Այս է պատճառը, որ մեր հասարակ ժողովուրդը մեր գրական լեզուն «գրաբար» է համարում: Եվ իսկապես, մեր նոր գրական լեզուն մասամբ նաև գրաբար է. որովհետև նախ՝ շատ բառեր գրաբարից են առնված, հաճախ գրաբարից ենք օգտվում նույնանիշ շարահյուսական ձևերի գործածութեան նկատմամբ, մանավանդ բանաստեղծական լեզվի մեջ. և ապա՝ նույնիսկ արձակ գրվածքների մեջ շատ անգամ գերադասություն է տրվում հին բառերին, քան նույնանիշ ժողովրդական բառերին. օրինակ՝ ավելի շուտ այտ, կառուցել են գրում այժմ, քան թուշ, շինել. վերջերս կազմել են և գործածում են նույնիսկ «ընթերցել», փոխանակ «կարդալ» բառի:

78. Բառերի կորուստ:— Խոսակցական լեզուն, ինչպես տեսանք, սիրում է պարզություն, այսինքն՝ մի գաղափարի համար բավականանում է մի բառով. ուստի նույնանիշ բառերի ավելորդ բեռը դեն է ձգում: Դա լինում է բնական ճանապարհով. նույնանիշներից մեկը որևէ պատճառով ավելի գործածական է դառնում, քան մյուսները. այս վերջինները հետզհետե քիչ գործածվելով՝ վերջիվերջո մոռացության են տրվում: Օրինակ՝ հին լեզվի քազում բառը, որին նույնանիշ է շատ, խոսակցական և նույնիսկ նոր գրական լեզվից արդեն դուրս է մղվել. բայց ունինք դեռ դրանից կազմված քազմանալ, քազմութուն դրական բառերը:

Բառերի կորուստը կապված է նաև նրանց արտահայտած գաղափարների կորստի հետ, իսկ այս վերջինը սովորաբար հետևանք է լինում մշակութական մեծ հեղաշրջումների և ազդեցությունների: Օրինակ՝ քրիստոնեության մուտքի հետ եթե մի կողմից՝ նոր բառեր են մտել հայերենի մեջ, ինչպես՝ եկեղեցի, քահանա և այլն. մյուս կողմից՝ հեթանոսական կրոնի հետ մոռացության են տրված և շատ հին բառեր: Մեր ժողովուրդն այլևս չգիտե՝ քուրմ, մեհյան, բագին, դիք, դիցազն և այլն, որոնք գրական լեզվի մեջ պահվում են միայն գրաբարից: Այս կարգի սակավաթիվ հին բառերը՝ քաջք, վիշապ, դե, եթե մնում են ժողովրդական լեզվի մեջ, որովհետև դրանց, այդ ոգիների հավատն էլ դեռ մնում է: Կան այնպիսի հին կրոնական բառեր էլ, որոնք ապրում են քրիստոնեական կերպարանքի տակ, ինչպես՝ դրախտ, դժոխք և այլն: Նույնպես հին քաղաքական կարգերի փոփոխության հետ մոռացության են տրված և նրանց արտա-

հայտող բառերը, ինչպես են՝ նախարար, սեպուհ, պայազատ և այլն, որոնք դարձյալ գրական ճանապարհով մտել են կամ մտնում են նոր գրական լեզվի մեջ։ Այսպես և ուսուց տիրապետության ժամանակ 19-րդ դարում եթե մի կողմից՝ երևան են եկել նոր բառեր՝ հաշտարար դատավոր, նահանգապետ, փոխարքա և այլն, մյուս կողմից՝ ժողովրդի մեջ մոռացված են բազմաթիվ բառեր, ավելի թուրքերեն կամ պարսկերեն։ Խ. Աբովյանի «Վերջ Հայաստանի» գրքի մեջ եղած շատ բառեր այժմ ոչ միայն ընդհանուր գործածական չեն, այլև երբեմն, մասնավանդ օտար բառերը, անհասկանալի են նույնիսկ բնիկ երևանցիների համար։

Օտար բառերի կորստի համար պետք է նկատի ունենալ և հետևյալը։ Մինչդեռ լեզվի նախագրաբարյան շրջանում այլ լեզուներից փոխ առած բառերն արդեն հայացած են, գրաբարյան շրջանի սկզբից դեռ մեր լեզվի մեջ արաբերենից, պարսկերենից ու թուրքերենից մտած բազմաթիվ բառերը մեծ մասամբ հարազատ չեն համարվում և 19-րդ դարում, վերածնության հետ միաժամանակ, գրական լեզվից մերժված են. որով առաջ է եկել լեզվի գիտակցաբար մաքրում այդպիսի բառերից, որոնց փոխանակ գործածվում են կամ հին հայերեն (գրաբարի), կամ բարբառային հայերեն բառերը, կամ նոր հայերեն բառեր են կազմվում։ Գրական լեզվի այս հստակումը հիմնովին է եղել և շարունակվում է մինչև այժմ էլ, և այդ լեզուն իր կողմից, դպրոցի և լրագրության միջոցով, աղդել է նաև սովորական խոսակցական լեզվի, որոշ չափով նաև բարբառների վրա։ Այս վերջիններից էլ հետզհետե պակասում են օտար բառերը։ Այս հոսանքն ազդում է նաև եվրոպական լեզուներից նոր բառեր ընդունելու վրա. մենք այժմ էլ ընդհանրապես խուսափում ենք առանց անհրաժեշտության որևէ նոր օտար բառ ընդունելուց։

Բ 74. Նույնացի բառերի տարբերակումը։— Լեզուն մի ուրիշ ճանապարհով էլ ձգտում է պարզության նույնանիշների նկատմամբ. նույնանիշները պահվում են, բայց կապվելով որոշ կիրառությունների հետ՝ նշանակության նուրբ տարբերություններ են ստանում, որով և վերանում է նույնանիշների ավելորդ բեռը։ Նշանակությամբ նուրբ կերպով իրարուց տարբերվող բառերը սովորաբար կոչում ենք ճամփանիշ բառեր, ինչպես՝ զարմանալ, հիանալ, սքանչանալ. բարկություն, սրտմտություն, ցասում։ Այսպիսի բառերն իսկապես դեռ նույնանիշ են. բայց տարբերակումով (դիֆերենցիացիա) երբեմն առաջ են գալիս նաև բոլորովին տարբեր բառեր տարբեր նշանակություններով։ Միայն, որովհետև այս տարբերակումն ընթանում է աստիճանաբար, ուստի և հաճախ դժվարանում ենք ըմբռնել դրանց նշանակության նուրբ տարբերությունները և որոշել, թե արդյոք երկու բառը համանիշ են, թե՞ արդեն տարբեր նշանակություններ ունին։

Նույնանիշ բառերի տարբերակումն առաջ է գալիս բնականորեն. դա էլ սկսվում է անհատներից։ Նույնանիշների արտահայտած պատկերացումներն էլ, ինչպես ամեն պատկերացում, բարդ են. ուստի և դրանց

սլատկերացումներն էլ տարբեր են զանազան անհատների մեջ. մեկի մեջ լորեղ է պատկերացման մի կողմը, մի ուրիշի մեջ՝ մի ուրիշ կողմը: Բացի այդ՝ ինչպես ուրիշ բառեր, նույնպես և նույնանիշները հաճախ ունին զանազան նշանակութիւններ և կիրառութիւններ: Այդ պատճառով լինում են անհատներ, որոնք նույնանիշներից մեկը կապում են պատկերացման ավելի մի կողմի հետ, կամ զանազան նշանակութիւններից ավելի մեկի հետ, իսկ ուրիշ անհատներ՝ միևնույն պատկերացման մի ուրիշ կողմի հետ, կամ զանազան նշանակութիւններից մի ուրիշի հետ: Այսպիսով անհատական լեզվի մեջ առաջ է գալիս նույնանիշների նշանակութիւն նուրբ տարբերութիւն, որ առանձին անհատներից անցնում է ուրիշներին, մինչև գալիս է ժամանակ, երբ նույնանիշ բառերը բոլորովին տարբեր նշանակութիւն են ստանում: Բերենք մի քանի օրինակներ: Հին լեզվի բառի և լավ, շաւ և վատ բառերի նշանակութիւններն արդեն տարբերակման են ենթարկված: Հին լեզվի մեջ ասվում է՝ բարի մարդ, բարի ծառ, բարի պտուղ և չար մարդ, չար ծառ, չար պտուղ: «Ծառ բարի՝ պտուղ բարի առնէ և ծառ չար՝ պտուղ չար առնէ»։ Բայց նոր լեզվի մեջ այլևս չենք ասում՝ «բարի ծառը բարի պտուղ է անում, իսկ չար ծառը՝ չար պտուղ», այլ ասում ենք՝ «չավ ծառը լավ պտուղ է տալիս, վատ ծառը՝ վատ պտուղ»: Նոր լեզվի մեջ քաւի և շաւ բառերը սահմանափակվել են միայն մարդկանց որոշ բարոյական կողմի համար. ուստի քաւի պառլ նշանակում է ոչ թե չավ պտուղ» (ծառի), այլ բարի զավակ (մարդու): Նույնպես շաւ բառն առել է հին ընդարձակ նշանակութիւն բարոյական կողմը միայն— չար մարդ, չար ոգի, իբրև չարիք գործող: Բայց այս բառն ունի արդեն մի ուրիշ գործածութիւն ևս՝ «չար երեխա», երեխայական չարութիւն անող, իբրև անհանգիստ երեխա:

Այսպես նշանակութիւն տարբերակման ենթարկված են նաև հետևյալները. վերջանալ, վախճանվել (մեռնել). ականջ, ոռնկ (ամանի կանթ). աչք, ալ (շրի, աղբյուրի և այլն). քար, ալ (թանկագին քար, այլև՝ անիվ). շրթունք, պոռշ, պոռնկ (պոռնկ ամանի, այլև մարդու՝ «քիթ ու պոռնկ» կապակցութիւն մեջ, իսկ «շուրթ» թոնրի). ծունկ, ծունր (դնել). ուժ, զորութիւն (ազդեցութիւն). արեգակ, արև (արևոտ տեղ, արև ժամանակ): Գրական լեզվի մեջ ևս շատ բառեր ձգտում են տարբերակվելու, օրինակ՝ աշխատանք, երկ, երկասիրութիւն (գրական). շինել, կառուցել, կերտել (արվեստով). վերջ, վախճան (ելք, մահ, նպատակ). գիրք, մատյան (հաշվի և այլն): Մտցնել, մուծել (մատյանի, ցուցակի մեջ). շատութիւն, բազմութիւն (մարդկանց մեծ խումբ). կոտրել, բեկել (վճիռ, ընտրութիւն). սայթաքել (սոթ տալ), գայթակղվել (բարոյական). բարձր, վսեմ (բարոյական և արվեստի վերաբերյալ). շարդել, խորտակել (հույս և այլն, նաև երկաթուղու). վիզ, ճիտ, պարանոց (աշխարհագրական). շարժել, հուզել (բարոյական). մուծ, խաւար (այլև մտավոր): Այս և սրանց նման նույնանիշներից բուն աշխարհաբար բառերն ունին ավելի ընդարձակ

նշանակութիւն, մինչդեռ գրաբարից առնվածները գործածվում են սահմանափակ, ավելի բարոյական իմաստով:

Նշանակութեան տարբերակման ենթարկվում են նաև նույն բնից նույնանիշ ածանցներով կազմված բառերը, ապա և իրենց ածանցական մասնիկները: Այսպես օրինակ՝ հին լեզվից ունինք երկու համանիշ ածանցներ՝ «ական» և «ային»: Գրաբարում «ական» ածանցը շատ ավելի դործածական և գործոն է եղել, քան «ային», ուստի հին լեզվի մեջ ունինք հազարից ավելի բառեր «ական» ածանցով կազմված, մինչդեռ «ային» մասնիկով կազմվածների թիվը վաթսուների շարքի է. մոտ հարյուր բառ էլ կան թե՛ «ական» և թե՛ «ային» ածանցով կազմված: Նոր գրական լեզվի մեջ, սակայն, վերջին ժամանակներս ավելի «ային» ածանցով են բառեր կազմվում, քան «ական»: Բացի այդ՝ այս երկու ածանցները հին լեզվի մեջ սովորաբար անխտիր նույն նշանակութեամբ են գործածվում. Նզնիկ Կողբացու «Նզդի» մեջ, օրինակ, միայն մի բառ կա «ային» ածանցով՝ «ցամաքային օձ», բայց նա ունի «ջրական կենդանիք, ծովական գազան, ծովական ձուկն, անապատական կապիկը, ցամաքական բնութիւն, երկրական անասունք»: Նույնպես Մ. Խորենացին անխտիր գործածում է նույն նշանակութեամբ՝ «Հիւսիսական ազգը, հիւսիսական կողմանք, հիւսիսականք» և «հիւսիսային կողմն, հիւսիսային դօրք, հիւսիսային գունդ, հիւսիսայինքն» (ազգեր). «ազգական, ազգականք» և բոլորովին նույն նշանակութեամբ՝ «ազգային, ազգայինքն, տոհմային»: Այսպես և ուրիշները. «երկիր լեռնային և դաշտական ծաղիկը. օդական թռչունը (թռչունք)»: Այժմ, սակայն, այլևս չենք ասում՝ լեռնական երկիր, լեռնական ծաղիկ, դաշտական ծաղիկ, ջրական կենդանի, ցամաքական բնութիւն, ծովական գազան և այլն, այլ միայն՝ լեռնային երկիր, լեռնային ծաղիկ, դաշտային ծաղիկ, օդային թռչուններ, ջրային կենդանի, ծովային գազան, հիւսիսային ազգեր, ցամաքային բնութիւն և այլն: Նույնպես այժմ տարբեր նշանակութիւններ ունեն՝ ազգական (ցեղակից, արեւակից մարդ) և ազգային (ազգի վերաբերյալ). լեռնական լեռնաբնակ, լեռնցի) և լեռնային (լեռան վերաբերյալ): Լեզվի պատմական զարգացումն այս երկու ածանցների մեջ հաճախ նշանակութեան տարբերութիւն է առաջ բերել, ինչպես՝ քաղաքական (պոլիտիկ), քաղաքային (քաղաքի վերաբերյալ). անապատական (ձգնավոր), անապատային (անապատում կամ անապատից եղած). սիրական՝ (սիրող), սիրային (սիրո վերաբերյալ). տնական (տանեցի), տնային (գործեր): Առաջինները, «ական» ածանցով կազմվածները, ստացել են հաճախ ավելի գոյականի բնավորութիւն, ավելի նեղ նշանակութեամբ, մինչդեռ «ային» ածանցով կազմվածներն ունեն ավելի ածականի բնավորութիւն (տե՛ս § § 140, 142):

75. Նույն բառի կրկնակներ և նրանց տարբերակումը:— Գրական լեզվի մեջ կան որոշ թվով բառեր կրկնակ ձևերով, հաճախ նաև տարբեր նշանակութիւններով: Այսպիսի բառերից մեկը սովորաբար աշխարհա-

բար է, բարբառից է անցել գրական լեզվին. իսկ մյուսը, որ գարձյալ նույն բառն է հին ձևով, գրական փոխառություն է գրաբարից. օրինակ՝ կանչ, կոչ. հատցնել, հատուցանել. ճմռել, ճմլել. վռվել, բեռավել. ոտնավոր, ոտանավոր. պահածու, պահածու Այս բառերի մեջ, ինչպես կարելի է տեսնել, ոչ միայն նշանակության, այլև հնչյունական տարբերություն կա, և նշանակությամբ ու ձևով տարբեր բառեր են առաջ եկել նույն բառից. Կան և այնպիսի կրկնակներ, որոնք երկուսն էլ գրաբարից են կամ գրաբարում կան, կամ երկուսն էլ միայն աշխարհաբարում կան. ինչպես՝ համբարձում, ամբարձում. հոգի, ոգի. հրաշք, հրեշ(ք). հատնել (գրաբ. հատանել), հատել (գերեզման). արհեստ, արվեստ. ծախել, ծախսել. կոտորել, կոտրել. կտրիճ, կտրիչ. քարահատ (մարդ), քարհատ (մուրճ). փայտահատ (մարդ), փայտատ, փետատ (քլոնգ). դռնափակ (դռան փակ), դռնփակ (փակ դռնով). խրել, խցել. պարապել, պարպել. դասել, դարսել. բանավոր, բանվոր. վերացնել, վերցնել. ճղել, ճեղքել. կոթ, կանթ և այլն, և այլն:

Նույն բառի կրկնակներ կազմվում են հաճախ գրաբարի հոգնականի «ֆ» մասնիկով, որ աշխարհաբարում կորցրել է իր թվական նշանակությունը. բայց այսպիսի բառերն այդ մասնիկով և առանց այդ մասնիկի շատ անգամ ունեն տարբեր նշանակություններ, ինչպես՝ գիր, գիրք. հավ, հավք. փող, փողք. կաթիլ, կաթիլք. կուրծ (կովի), կուրծք (մարդու). սեղան, սեղանք (սեղանատամներ). սահման, սահմանք (սովորություն, օրենք). սանդր, սանդերք (բուրդ գզելու) և այլն: Այս կարգի մեջ պետք է դնել նաև գրաբարի «ուլնֆ», «սուլնֆ» վերջացած հոգնականով կազմվածների հետ նրանց եզակի ձևերը. ինչպես՝ շուրթ, շրթներ (թոքի), շրթունք (մարդու). պաշտոն, պաշտամունք. բերում, բերմունք. բաժանում, բաժանմունք. մտածում, մտածմունք. համարում, համարմունք. ուսում, ուսմունք և այլն: Սրանցից՝ «ումն» ածանցով կազմվածները ցույց են տալիս ավելի քործողություն, իսկ «մունք» վերջացածներն ունեն ավելի վերացական դրույթյան կամ որևէ ուրիշ կողմնակի նշանակություն ևս:

Նշանակության տարբերակումով կրկնակներ են առաջ եկել նաև դերբայական ձևերից. օրինակ՝ գրաբարի անցյալ դերբայի ձևերը գործածվելով նոր գրական լեզվի մեջ, առանձնացած են մնում և առնվում են իբրև մի ածական. այս ձևերն այլևս չենք կապում նույն ձևերի հետ, զր հնչափոխությամբ մնում են նոր լեզվի մեջ. ինչպես՝ անցյալ (գրաբարում՝ անցեալ) և անցել նույն բառն են, բայց մեկն արդեն ածական, իսկ մյուսը դերբայ: Նույնպես մեկուսացած իբրև ածականներ գրաբարից մտել են գրական լեզվի մեջ՝ հետևյալ, ննչեցյալ, սառուցյալ, մեռյալ, հեծյալ և այլն:

76. Իմաստաբանությունը, որ ուսումնասիրում է բառերի նշանակության պատմությունը, ընդհանրապես դեռ զարգացած չէ: Իսկ ինչ վերաբերում է հայոց լեզվի բառերի զանազան նշանակություններին, այդ

մասին գրեթե բան չկա արված: Դրա համար, անշուշտ, նախ պիտի հավաքվեն բոլոր բառերը թե՛ գրավոր աղբյուրներից և թե՛ բարբառներից, ճշտվեն նրանց նշանակություններն ու կիրառությունները. ապա նոր առանձնապես ուսումնասիրվեն, թե մեր լեզվի բառերի զանազան առումներից ո՛րը հիմնական, ընդհանուր նշանակություն է, ո՛րը պատահական, բայց սովորական դարձած. թե ո՛ր բառը, կամ բառի ո՛ր նշանակությունը գրաբարից է, միջին գրական լեզվից կամ բարբառներից: Այսպիսի հետազոտության ժամանակ չպիտի մոռացվեն, հարկավ, նաև օտար լեզուների ազդեցությունները:

Այժմ հայոց լեզվի բառերի նշանակությունը սովորելու համար կարևոր աշխատանքներ են՝ գրաբարի համար «նոց բառգիրք ճայկազեան լեզուի» երկու հատոր, Վենետիկ 1836—1837. բարբառների համար՝ Ս. Վ. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան», Վաղարշապատ, 1912. և Հ. Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառաբան», Թիֆլիս, 1913: Բացի սրանցից՝ նաև Աճառյանի Արմատական բառարանը, որի տպագրությունը դեռ վերջացած չէ:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ

77. Բաղադրություն:—Հնչյունական տարբերակումին, ինչպես տե-
սանք, հաճախ հետևում է նշանակութայն տարբերակումը, որով իսկա-
պես նոր բառեր են առաջ գալիս լեզվի մեջ (քորել—քերել- արհեստ—
արվեստ): Բառակազմության սովորական եղանակը, սակայն, է՝ բա-
ղադրությունը, որով լեզվի մեջ եղած բառերից և արմատներից կազմ-
վել են ու կազմվում են նոր բառեր—բարդ և ածանցական բառերը:

Հայերենը շատ մեծ չափերով ընդունակ է բաղադրության: Հին
լեզվից ունենք բազմաթիվ բաղադրված բառեր, որոնց անալոգիայով
այժմ էլ կազմում ենք նոր բառեր: Այս հատկությունը նպաստում է մեր
լեզվի բառամթերքը հարստացնելու և օտար, մանավանդ գիտական ու
տեխնիկական բառերի փոխանակ՝ հայերեն նոր բառեր կազմելու: Այս-
է պատճառը, որ թե՛ հնումն և թե՛ այժմ մեր լեզուն օտար գիտական
բարդ բառերի նշանակությունն է միայն առնում և իր սեփական բառե-
րով դրանց համապատասխան բաղադրություններ է կազմում: Այսպիսի
նոր բառերը հեշտությամբ գործածվում և ընդհանրանում են. բավա-
կան է միայն, որ օտար բառի համապատասխան նոր բառը հեշտությամբ
արտահայտի այլազգի բառի նշանակությունը, կազմված լինի հայերե-
նի բառակազմության օրենքներով և, որքան կարելի է, կարճ ու ներ-
դաշնակ լինի: Դրա համար հաճախ առնվում են այնպիսի հին բառեր
և արմատներ, որ թեպետ աշխարհաբարում գործածական չեն, բայց
հասկանալի են:

78. Հին և նոր բաղադրություններ:—Պետք է տարբերել երկու տե-
սակի բաղադրություններ. մեկը՝ հին, մեկը՝ բաղադրություններ, որոնք
ծագում են ուղղակի հնդեվրոպական նախալեզվից և կամ նախադրա-
բարյան շրջանում կազմված են նախալեզվյան օրինակի համեմատ, և

մյուսը՝ նոր, կենդանի բաղադրություններ, որոնք կազմված են գրա-
բարյան և հտգրաբարյան շրջաններում կա՛մ դարձյալ նախալեզվյան
օրինակի համեմատ և կա՛մ սրանից անկախ, մեր լեզվի մեջ զարգացած
հղանակով:

Առաջին տեսակի հին բաղադրություններն այժմ հաճախ այլևս մեզ
համար ըմբռնելի չեն հայոց լեզվի արդի վիճակի տեսակետով: Այսպես
օրինակ՝ գրաբարից ունենք՝ հլու, հմաւա, հզօր, որոնք բարդ բառեր են,
կազմված են հր<հու բառից և լու (լուր, լու ի լու), մաւա, զօր բառե-
րից: Այդ «հու» բառը, սակայն, նույնիսկ գրաբարում անկախ գոյություն
չունի, և բաղադրությունների մեջ դրա նշանակությունն զգալի չէ. հա-
մեմատական քերականության օգնությամբ միայն լիմանում ենք, որ
«հու» նշանակում է լավ, և որ վերևի երեք բառերը բարդ են. հլու—լավ
լսող, հզոր—լավ զորեղ, շատ զորեղ, հմուտ—լավ թափանցած մի բանի
մեջ, ներհուն, խելամուտ: Դրանք քարացած, մեռած բաղադրություններ
են: Կան և այնպիսի հին բաղադրություններ, որոնց ցեղակցությունն
զգալի են մեզ համար, ինչպես՝ ջերմ, ջերմն, ջեր (որից գրաբարի՝ ջե-
րանիմ, ջերին, ջեռանիմ, ջեռնում). զգենում, զգեստ (բարբառային գե-
նալ, գեստ). սերմն, սեռ, սեր (որից սերունդ): Բայց դրանց կազմությու-
նը շատ հին է, դրանք նույնպես քարացած են, և դրանց բաղադրիչ
մասերի (մ, մն, ստ) նշանակությունը համեմատական քերականու-
թյամբ անգամ հեշտ չէ բացատրել: Դրանց անալոգիայով մեր լեզվի
պատմական շրջանում նոր բառեր չեն կազմվել և այժմ էլ չեն կազմ-
վում:

Այսպես չեն նոր, կենդանի բաղադրությունները. մենք այժմ մեր
լեզվական զգացումով ոչ միայն ըմբռնում ենք նրանց բաղադրիչ մա-
սերն ու նրանց նշանակությունները, այլև նրանց անալոգիայով նոր բա-
ռեր ենք կազմում: Բարդ բառերի մեջ գտնում ենք մեզ համար հասկա-
նալի երկու բառի կամ արմատի միացում, ինչպես՝ սեղանատուն, հիատ-
քափվել. իսկ ածանցական բառերի մեջ՝ մի բառ կամ արմատ և մի ձե-
վական մաս, որի նշանակությունը նույնպես մեզ համար զգալի ու հաս-
կանալի է, և որով մենք նոր բառեր ենք կազմում ուրիշ բառերից, ինչ-
պես՝ քաղաք-ային, տնա-յին, շրջան-ային:

79. Բարդության տեսակները:— Հայերենի բարդ բառերը, ինչպես
ընդհանրապես բոլոր բաղադրված բառերը, ծագում են երկու սկզբնապես
ինքնուրույն բառերի այնպիսի շարահյուսական կապակցությունից, որ
ըմբռնվում է իբրև մի առանձին բառական միություն, մեկ բառ մեկ
նշանակությամբ: Ամեն տեսակի շարահյուսական կապակցությունե-
րից կարող են բարդ բառեր առաջ գալ. քավական է միայն, որ շարա-
հյուսական կապակցությունը որևէ պատճառով այլևս զգալի չի լինում
իբրև կենդանի շարահյուսական ձև: Սակայն հաճախ դժվար է լինում
որոշել, թե երկու բառի կապակցությունը սովորական շարահյուսական
է, թե արդեն բարդ բառ է դարձած: Ուստի հաճախ բարդ չեն համար-

վում և իբրև այնպիսին միացած իբրև մեկ բառ չեն գրվում մի քանի շարահյուսական կապակցություններ, որոնք արդեն մեկ բառի նշանակություն ունին. որովհետև կան աստիճանավորումներ, մինչև որ երկու բառի շարահյուսական կապակցությունը զարգանա և իբրև մեկ բառ զգացվի: Օրինակ՝ մի ժամանակ աշխարհաբարում գրում էին ջոկ ջոկ «այս օր» (ինչպես այժմ գրում ենք նման կապակցությունները՝ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի), իսկ այժմ գրում են միացած «այսօր»: Այս աստիճանավորումները նկատի ունենալով՝ հայերենում պետք է որոշել երեք տեսակի բարդություններ.

1. Հարադրություններ:— Այսպես կոչում ենք բառերի այնպիսի կապակցությունները, որոնք թեպետ մեկ բառի նշանակություն ունին, բայց սովորաբար մեկ բառ չեն համարվում և միացած իբրև մեկ բառ չեն գրվում, օրինակ՝ բաց անել, պար գալ, ցույց տալ: Հարադրությունը բարդության հիմնական տեսակն է, որի մեջ շարահյուսական կապակցության զգացումը թեպետ մթնած է, բայց հաճախ դեռ բոլորովին անզգալի չէ: Այսպիսի կապակցությունները երբ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, դառնում են արդեն՝

2) Կցակաճ բարդություններ, որոնք թե՛ նշանակությամբ և թե՛ գրության ձևով մեկ բառ են, առաջացած լեզվի սովորական շարահյուսական ձևերից, օրինակ՝ այսպես, կեսօր, տանտիկին:

3) Իսկական բարդություններ, որոնց երկու բաղադրիչ մասերը միշտ միացած իբրև մեկ բառ են գրվում, և երկուսը միասին մեկ նշանակություն ունին, ինչպես՝ զոքավար, լուսաբեր, մեծատուն. բայց ներանց շարահյուսական կապակցության ձևը իբրև այնպիսին բոլորովին մեռած է լեզվի մեջ և պահվում է միայն բարդության մեջ և բարդության համար: Դա բաղադրության հնագույն եղանակն է, որ այժմ էլ կենդանի գործոն է, և այս եղանակով միշտ նորանոր բառեր ենք կազմում:

Բ

ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿՑԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

80. Հարադրական բայերն առանձնապես հատուկ են հայոց լեզվին. կազմվում են մի բայից և մի հարադիր բառից, որ լինում է բայի լրացումը. բայն ու հարադիրը միասին ստանում են մեկ բառի նշանակություն և կարող են հաճախ մեկ բառով փոխանակվել. ինչպես՝ բաց անել—բանալ, լաց լինել—լալ, զրույց անել—զրուցել, ցույց տալ—ցուցանել, եռ զալ—եռալ, ձայն տալ—ձայնել, խաղ անել—խաղալ, թույլ տալ—թուլատրել, դուրս անել—արտաքսել, ներս անել—մտցնել: Կան այնպիսի հարադրական բայեր, որոնք թեպետ մեկ բառի նշանակու-

թյուն ունին և ուրիշ լեզուների մեջ մեկ բառով են արտահայտվում, բայց հայերենում շունին համապատասխան նշանակությամբ նույնա-
նիշ բայեր մի բառով, ինչպես՝ երես տալ, երես առնել, կան և այնպի-
սիները, որոնց հարադրից կազմված բայերն արդեն տարբեր նշանա-
կություն ունին, ինչպես՝ թափ տալ—թափել, կանգ առնել—կանգնել,
քաշ տալ—քաշել, ման տալ—մանել, հուպ տալ—հպել:

Հարադրական բայերի մի քանի տեսակներ պիտի տարբերել:

1) Հարադրական բայեր կազմվում են հաճախ ընդհանուր վերա-
ցական նշանակություն ունեցող անել կամ լինել բայերով և մի հա-
րադրով, որ որոշում է բայի բովանդակությունը՝ ինչ անելը, կամ ինչ
լինելը, օրինակ՝ ջանք անել (ջանալ), բան անել (բանել), իմաց անել
(իմացնել), սիրտ անել, միտք անել, ոտնակոխ անել, ոտնակոխ լինել,
լաց լինել, քուն լինել:

2) Շատ գործածական են այնպիսի հարադրություններ, որոնց մեջ
բայը պահում է իր նշանակությունը, և հարադիր մասը, սովորաբար մի
տեղական տնուն կամ մակբայ, միայն ձևափոխում է, զորացնում կամ
պարզում է բայի նշանակությունը, ինչպես՝ դուրս գալ, ներս գալ, մեջ
գալ, վեր գալ, վայր գալ (ցած գալ), ետ գալ, մոտ գալ, շուրջ գալ, շուռ
գալ և այլն: Այս բարադրությունները համապատասխան են օտար լե-
զուների նախաբայերով կազմված կամ նախդրավոր բայերին. բայց
մինչ ուրիշ լեզուների մեջ հարադիրը հաճախ բայից անբաժան մաս է
դարձած, ինչպես ուսեբենում, կամ երբեմն բայի հետ միանում է, եր-
բեմն բաժանվում, ինչպես գերմաներենում է, մեր լեզվի մեջ այս կար-
գի բայերի հարադիր մասերն ավելի անկախություն ունին և միշտ ան-
ջատ են գրվում, ու խոնարհման ժամանակ հարադիրն ու բայը մեկ-
մեկուց բաժանվում են օժանդակ «եմ» բայով, ինչպես՝ ներս գնալ, ներս
գնաց, ներս է գնացել: Հարադիր մասը նույնիսկ իբրև մի մակբայ՝ բա-
յից հետո էլ է գրվում՝ գնաց ներս: Բայց և այնպես այս բայերը մեր
լեզվական զբաղումով ըմբռնում ենք արդեն իբրև մի միություն և մեկ
բառ. ուստի և սովորական, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, հաճախ
«կը» և «չը» ձևական մասնիկները գրվում են ոչ՝ թե բայի, այլ հարադրի
վրա, ինչպես կը վեր ունի, կը վեր ընկնի, կը վեր տա, չը վեր ընկնի, կը-
դուրս գա, չը դուրս գա: Այսպես և ուրիշ կարգի հարադրությունները՝
կը ցույց տա, կը դեմ առնի, շանցկացավ, կը ման գամ, չը ման գամ:

Ապագա բառարանի գործ է հավաքել մակբայներով կազմված և
մյուս տեսակների հարադրական բայերը, որոնց վրա մինչև այժմ հար-
կավոր ուղադրությունը չի դարձրած: Այստեղ կդնենք տեղական մակ-
բայներով կազմված մի քանի այդպիսի բայեր միայն իբրև օրինակ:

Ներս գալ, ներս ընկնել, ներս ձգել, ներս քաշել, ներս ածել, ներս
բերել, ներս տանել, ներս առնել, ներս առնել, ներս տալ, ներս մտնել:

Դուրս գալ, դուրս ընկնել, դուրս ցցվել, դուրս ձգել, դուրս քաշել,
դուրս ածել, դուրս բերել, դուրս տանել, դուրս տալ, դուրս ելնել:

Մեջ գալ, մեջ ընկնել, մեջ քաշել, մեջ բերել, մեջ առնել, մեջ տալ, մեջ մտնել:

Վեր (վերև) գնալ, վեր առնել, վեր կենալ, վեր քաշել, վեր ունել, վեր ձգել:

Վայր, վեր (վար, ներքև, ցած) ընկնել, վայր ձգել, վայր բերել, վեր տալ (ցիցը), վեր գալ (մի տեղ), վայր դնել:

Ետ գալ, ետ ընկնել, ետ ձգել, ետ քաշել, ետ ածել, ետ բերել, ետ տանել, ետ դարձնել, ետ տալ, ետ նայել:

Առաջ գալ, առաջ ընկնել, առաջ քաշել, առաջ բերել, առաջ տանել, առաջ տալ, առաջ անցնել, առաջ դիմել, առաջ խաղալ, առաջ նայել:

Վրա գալ, վրա ձգել, վրա վազել, վրա բերել, վրա տալ, վրա հասնել, վրա պրծնել:

Դեմ ընկնել, դեմ տալ, դեմ առնել, դեմ գնալ, դեմ բերել:

Մոտ գալ, մոտ ձգել, մոտ քաշել, մոտ բերել, մոտ տանել:

Շուրջ (շուռ). շուրջ գալ, շուռ գալ, շուրջ անցնել, շուռ անցնել, շուռ տալ, շուրջ բերել, շուռ բերել:

Դեռ (դեպի խոսողը) գալ, դեռ բերել, դեռ ձգել, դեռ քաշել:

Դեռ (խոսողից հեռու) գնալ, դեռ տանել, դեռ ձգել, դեռ ձգել, դեռ քաշել, դեռ ընկնել, դեռ ածել, դեռ թափել, դեռ դնել:

Այս բոլոր մակբայների հետ կարող է դրվել նաև «անել» բայը, ինչպես՝ ներս անել, դուրս անել, մեջ անել, ետ անել, դեռ անել, դեմ անել, վրա անել, առաջ անել, վեր անել (միտուքը) և այլն:

Տեղ, տակ, հետ բառերը բայերի հետ դրվում են հոգով, օրինակ՝ տեղը ընկնել, տեղը ձգել, տեղը գալ, տեղը բերել. տակը գծել (ընդգծել), տակը ձգել. հետը գալ, հետը բերել, հետը տանել, հետս եկան, հետս կբերեմ, հետդ կգամ: Հոգով ասվում են նաև՝ առաջն առնել, դեմն առնել: Այսպես նաև մեջ, վրա, դեմ, առաջ, մոտ բառերը կարող են Ս, Դ, Ն հոդերով ևս գործածվել, կամ բայից բաժանվելով, իբրև հտադրություն դրվել գոյականի հետ, ինչպես՝ եկավ մոտս—եկավ ինձ մոտ: Այսպիսի կապակցությունները, սակայն, լոկ շարահյուսական են (տե՛ս § 90, նախդրավոր բայեր և § 101, Առաջադիրներով բաղադրություններ:

3) Կան բազմաթիվ հարադրական բայեր, որոնք իրենց հարադիր մասի հետ սկզբնապես եղել են մտածողության առանձին շուռ տված ձևեր, շրջաբանական ասություններ. բայց հետզհետե սրանց պատկերավոր կամ ձևավոր նշանակությունը և շարահյուսական կապակցությունը մթնել են, և այդպիսի կապակցություններն ստացել են վերացական բայերի իմաստ: Օրինակ, պար գալ, պար ածել. սկզբնապես մրտածվել և ասվել են «ի պար գալ», «ի պար ածել», այսինքն՝ պարի մեջ գալ, պարի մեջ բերել («ածել» հին լեզվի մեջ նշանակում է «բերել»), ապա հետագայում ստացել են «պարել», «պարել տալ» նշանակությունը: Այսպես և ցույց տալ սկզբնապես գործածվել է սեռական խնդրով. օրինակ՝ ասվել է՝ «յարգանաց—հարգանքի ցույց տալ», որի մեջ «ցույց»

բառը պահում էր գոյականի և հայցական հոլովի նշանակութիւնը. բայց այժմ օգուց տալ» իբրև մի ներգործական բայ՝ հայցական է առնում՝ «հարգանք ցույց տալ»:

Երբեմն դժվար է որոշել, թե երբ բառերի այսպիսի կապակցութիւնները պահում են իրենց սկզբնական նշանակութիւնը և երբ մի բայի ընդհանուր վերացական նշանակութիւն են ստացել. միևնույն կապակցութիւնը մերթ այսպես է հասկացվում, մերթ այնպես, նախելով առանձին անհատների մտածութեան եղանակին: Ուստի լեզվի մեջ եղած բոլոր շրջաբանական կապակցութիւնները կարելի չէ հարադրական բայ համարել, այլ միայն այնպիսիները, որոնց շարահյուսական կապակցութեան եղանակը այլևս պարզ զգալի չէ խոսողի համար, և կամ հարադիրը մենակ անկախ չի գործածվում: Այսպես՝ հարադրական բայեր են նաև հետեւյալները. գործածել (գրվում է նաև միացած՝ գործածել, բայց խոնարհվելիս երկու մասերն անջատվում են՝ գործ եմ ածում. ծագում է հին «ի գործածել», «գործի մեջ բերել» կապակցութիւնից), գործ դնել, ման տալ, ման ածել, ման բերել, ման գալ. քարշ տալ, քարշ գալ. գլուխ գալ, գլուխ բերել, գլուխ ելնել. եփ գալ, եռ գալ, եփ տալ, եռ տալ. լույս ընկնել. հուպ տալ. հուպ գալ. թափ տալ և այլն:

Այս կարգի հարադրական բայերի մեջ պետք է դնել և այնպիսի դարձվածները, որոնց շարահյուսական կապակցութիւնը թեպետ հասկանալի է, բայց բայն ու հարադիրը միասին, իմաստի փոփոխությամբ, ստանում են մի նոր, ընդհանուր նշանակութիւն: Այսպիսի բայերի հարադիրը հոդ չի առնում, ինչպես՝ վրեժ առնել, վրեժ խնդրել, երես տալ, երես առնել, ծափ տալ, ձայն տալ: Այսպիսի կապակցութիւնները, երբ հարադիրը հոդ է առնում, դառնում են դարձյալ սովորական շարահյուսական. ինչպես՝ նա վրեժ առավ թշնամիներից. նա իր վրեժն առավ թշնամիներից: Ես նրան ձայն տվի. ես իմ ձայնը տվի նրան: Այսպես և՛ ձեռք մեկնել մեկից, ձեռք հասցնել մեկից նշանակում են իբրև մի բայ՝ օգնել մեկին, իսկ ձեռք մեկնել մեկից, ձեռք հասցնել մեկից կապակցության մեջ պահւում է իսկական նշանակութիւնը, այն է՝ ձեռքը երկարացնել և հասցնել մինչև մեկը: Ձեռք զարնել մի բանի նշանակում է՝ սկսել, ձեռնարկել. իսկ ձեռք զարնել մի բանի նշանակում է՝ ձեռքը խփել, դիպցնել մի բանի: Ձեռք բերել նշանակում է՝ ըստանալ, աջողել. այլև վերացական խնդրով՝ «գիտութիւն ձեռք բերել», որի մեջ «ձեռք» բառի մասին այլևս չենք մտածում: Այսպես առանձին բառերի նշանակութիւն ունին հետեւյալները՝ իրար անցնել, գլխի ընկնել, տւշի գալ, խելքի գալ, ուշից գնալ և բազմաթիւ ուրիշ դարձվածներ (տե՛ս § 70):

4. Միացած մի ընդհանուր նշանակութիւն են ստանում հաճախ երկու բայի հարադրութիւնները: Այս դեպքում էլ երկու կից բայերն առնվում են իբրև մեկ բայ, և գրութեան ժամանակ երկուսի մեջ ստորակետ դնելն ավելորդ է, օրինակ՝ պոկվել ընկնել, մեռնել պրծնել, սո-

վորել ւրծնել, թողնել գնալ, թողնել փախչել, գալ մոտենալ, գնալ հե-
ռանալ, կտրել դեն ձգել, կրել բերել, կրել տանել, վազել գալ, վազել
գնալ, թռչել գալ, թռչել գնալ, քշել տանել, կտրել թափել, այրվել զը-
նալ, մեռնել գնալ, խփել ջարդել, ծակել հանել, ծակել դուրս գալ, կտրել
հանել (թռալ եկալ, թռան գնացին), գալ հասնել, գնալ հասնել:

81. Կցական բարդություն հարադրական բայերից:— Հարադրա-
կան բայերը միանում են յոթը մի բառ, օրինակ՝ «աչք ածել» անջատ
ենք գրում, իսկ «աչք ածել» գրաբարում արդեն «պատկառել» նշանա-
կությամբ գրվում է միացած աղանձով, որից աղանձու: Գրաբարի ի
գործ ածել այժմ գրում ենք սովորաբար «գործածել», թեպետ ասում ենք
նաև «գործ եմ ածում»։ դրանից կազմված է գործածություն:

Երբ հարադրական բայերի բներից նոր բառեր են կազմվում, վեր-
ջիններին մեջ հարադիրն ու իր բայի բունը միացած իբրև մի բառ են
գրվում, որովհետև բարդության երկրորդ անգամը չի գործածվում այն
ձևով կամ նշանակությամբ, որ ունի բարդության մեջ: Այս կարգի բար-
դության մեջ հարադիր ձայնավորներն անփոփոխ են մնում: Օրինակ՝
հաճեմ առնել (գրաբար՝ յանձն առնուլ), բայց հաճեմառու, հանձնա-
ռություն (գրաբար՝ յանձնառու, յանձնառութիւն). վրեժ խնդրել, բայց
վրեժխնդիր, վրեժխնդրություն. վրեժ առնել (գրաբար՝ վրէժ առնուլ),
վրեժառու, վրեժառություն, փա նաև իսկական բարդությամբ՝ վրիժառու,
վրիժառություն: Այսպես նաև՝ «ծունր դնել», բայց ծունրդություն, կա
նաև իսկական բարդությամբ՝ ծնրադություն:

Գրաբարից ունենք՝ հաճեմաբար, հանձնարարել (գրաբարի՝ «յան-
ձրն առնել» բայից, որի կատարյալն է՝ յանձն արարի), հուլաբար, հու-
շարարություն (գրաբարի՝ «յուշ առնել», «յուշ արարի» ձևից): Գրա-
բարի «ի կիր առնուլ», «ի կիր արկանել» բայերից՝ կիրարկություն, կի-
րառություն. «ակն կալել» բայից՝ ակնկալություն: Նույնպես գրաբարի
«բանս արկանել» բայից՝ բանասարկու. օրէնս դնել—օրէնսդիր, այժմ՝
օրենսդիր (օրենք դնող), նույնպես օրէնս գիտել—օրէնագետ, այժմ՝
օրենագետ (օրենք գիտցող): Սրանց անալոգիայով, բայց թույլ ըմբռ-
նումով, վերջերս կազմված են «գիծ» և «գիրք» անունների հետ՝ «օ-
րենագիծ», «օրենագիրք», փոխանակ իսկական բարդությամբ—«օրինա-
գիծ», «օրինագիրք»=օրենքի նախագիծ, օրենքի գիրք (տե՛ս § 94. 4):

Ժողովրդական լեզվի մեջ հաճախ կազմվում են կցական բարդու-
թյուններ ոչ միայն հարադրական բայերից, այլև ամեն բայից ու իր
լրացումից: Այսպիսի բարդությունները վերջից սովորաբար ունին մի
ածանցական մասնիկ: Օրինակ՝ իրար անցնել—իրարանցում, սիրտ
կտրել—սիրտկտրում, խոսք առնել—խոսքառում, երես բանալ—ե-
րեսբացում, գիր կարդալ—գիրկարդում, հոգի քակտել—հոգիքակտում,
ճրագ անցնել—ճրագանցում. երես ծեծել—երեսծեծանք, գլուխ ծեծել—
գլուխծեծանք, ծառ կտրել—ծառկտրանք. ճրագ վառել—ճրագվառոց,
ճրագ կպցնել—ճրագկպոց, արև մտնել—արևմտոց, արևծագոց, հավ-

խոսոց. տերե թափել—տերեթափոց, աշք խփել—աշքխփոց. միս մորթել—միսմորթեմ. դուռքունք, ճոթկտրեք, ալաշնչկալեք, բերանբացեք, բերանփակեք.—նշան տալ—նշանտուֆ, բարե տալ—բարետուր.—տղա բերել—տղաբերք. ձուհիալք, վրա դնել—վրադիր (ք).—սուտ ասել—սուտասան. քար քաշել—քարփաշան. դուր գալ—դուրեկան. օրործածկան (օրորոցի ծածկոց), պատծական (պատ ծակող). կուժ կոտրել—կուժկոտրուկ, ամանկոտրուկ (կակաշ). սիրտկտրուկ, սիրտմաշուկ (խակական բարդությամբ՝ սրտմաշուկ): Առունքերիկ, հողփորիկ, մարդխաբիկ (խրուշուն է), ալուրմաղիկ (թիթեռ), բանջարբուսիկ, բանջարբուսուկ, աղվեսխրտուկ (բույս է), փշխրտուկ, արունլվիկ (արունլվա), ամանլվիկ (ամանլվա).—սիրտխառնուկ, երեստեսուկ, բերանբացուկ, խոսքլսուկ.—առաջը կտրել—առաջկտրուկ (խաղ, առաջկտրուկի տալ), կուռքունուկ, ականջքունուկ, ականջքաշուկ, աշքխփուկ (ի խաղ). երեսսրբիչ, երեսսրբիկ, բուրդ ձաղկել—բուրդձաղկիչ, կրակթափիչ, այլև կրակթափ.—վրեն ածել—վրենածովի (առանց հաճնելու, վրան գցած հագուստ), բանուզովի (բանեցնելու ուզած).—գլուխկոնծի (տալ, խակական բարդությամբ՝ գլխակոնծի), գլուխկոնծուկի, գլալխիսի:—Առանց ածանցական մասնիկի՝ գիրկապ, աղջիկտես, խոսքկապ, կրակքաշ:

Գրական լեզվի մեջ ևս վերջին ժամանակներս կազմվում են այսպիսի կցական բարդություններ. օրինակ՝ մաս հանել—մասհանում, մեջ բերել—մեջբերում, մեջ խաղալ—մեջխաղացում, առաջ քաշել—առաջփաշում, առաջքաշուկ, առաջ անցնել—առաջանցում, վրա խաղալ—վրախաղացում, ետ դառնալ—ետդարձում, ետխաղացում, շուրջը կալնել—շուրջկալ. առաջ շարժվել—առաջարժում, ետ շարժվել—ետարժում (հմտ. § 103 «առաջ», § 118 «ետ»):

82. Բաղդուսական հարադրություններ:—Հաճախ նույնանիշ և համանիշ (մոտիկ նշանակություն ունեցող) բառերը «ու» (և) շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, հարադրվելով՝ առնվում են իբրև մի բառական միություն: Այսպիսի բառերը, երբ առանց «ու» (և) շաղկապի են, ոչ մի կետադրությամբ չեն բաժանվում, այլ, ընդհակառակն, կարող են միանալ գծիկով: Այս հարադրությամբ սաստկանում կամ զորանում է բառի իմաստը: Այսպիսի բառերով կազմվում են նաև հարադրական բայեր. օրինակ՝ ջարդ ու բուրդ անել, ցիր ու ցան անել, հալ ու մաշ լինել, գունդ ու կծիկ, լուռ ու մունջ, ձախ ու ծուռ, ահ ու սարսափ, ախ ու վախ, հատ տւ կտոր, թև ու թիկունք, ահ ու դող, ծեծ ու փետ, ձայն ու ծպտուն.—լռիկ-մնջիկ, ցիր-ցան, գոռում-գոշում, ճար-ճարակ, թև-թիկունք, հագած-կապած, կորած-մոլորած, զուգված-զարդարված, այրել-մրկել:

Այս կառուցին պատկանում է նաև այնպիսի բառերի հարադրությունը, որոնք իրենց նշանակությամբ որևէ առնչություն ունին միմյանց հետ, բայց հարադրվելով չեն պահում յուրաքանչյուրն իր առանձին նշանակությունը, այլ միասին մի նոր ընդհանուր, երբեմն հավաքական

իմաստով են առնվում իբրև մի բառական միութիւն։ Սրանք էլ սովորաբար միանում են «ու» (և) շաղկապով կամ ինչէ՝ գրվում են առանց որևէ կետադրութեան, երբեմն միանում են գծիկով. օրինակ՝ աս ու լիս (սկզբնապես՝ ասել ու լսել, ապա՝ զրույց, խոսակցութիւն, ուրիշի վրա վայրիվերո զրույց), եփ ու թուփ, տուն ու տեղ, կեր ու խոտ, վար ու ցանք, անց ու դարձ, շենք ու շնորհք, օր ու գիշեր, ծառ ու ճյուղ, հալ ու ճիւլ, թուք ու մուր, տես ու ճանաչ, միշն ու ճար, կալ ու կապ անել, տուր և առ, վեր ու վայր, դես ու դեն, քար ու քանդ անել, բաց ու խուփ անել, տակն ու վրա անել.—կանաչ-կարմիր (ծիածան), գիշեր-ցերեկ, բարձի-թողի անել, ասել-խոսել, գրել-կարդալ, գնալ-գալ, ձյուն-ձմեռ, ծափ-ծիծաղ։

Այս հարադրութեան մի առանձին տեսակն են կազմում և իրար հաջորդող թվականների (միավորների ու տասնավորների) միացումները, որոնց մեջ թվականները չեն պահում իրենց նշանակութիւնը, այլ երկուսը միասին մի մերձավոր անորոշ թիւ են ցույց տալիս։ Սրանք էլ կարող են գծիկով միացած գրվել, ինչպես՝ մեկ-երկու, մի-երկու, երեք-չորս, չորս-հինգ և այլն. տասն-քսան, քսան-երեսուն, երեսուն-քառասուն, հիսուն-վաթսուն և այլն։

Այս բառերի միացմանն իբրև մի բառական միութիւն՝ ծառայում է այն, որ դրանք հոգ առնում և հոլովվում են ինչպես մեկ բառ, օրինակ՝ անց ու դարձը, անց ու դարձի, անց ու դարձից, անց ու դարձով. լաց ու կոծը, լաց ու կոծի, լաց ու կոծից, լաց ու կոծով. գրել-կարդալը, գրել-կարդալու, գրել-կարդալուց, գրել-կարդալով. գնալ-գալ, գնալ-գալու, գրնալ-գալով և այլն։ Հաճախ իբրև մի բառ հոլովվում են և հոգ են առնում նաև ուրիշ բառերի հարադրութիւնները, որոնք սովորաբար դարձյալ մի ընդհանուր նշանակութիւն են ստանում. ինչպես՝ մարդ ու կնիկ (ամուսիններ), մարդ ու կնկա. հայրն ու մայրը (ծնողներ), հորն ու մոր, հորն ու մորից, հորն ու մորով։ Այսպես նաև՝ մեր ու մանուկ, մեր ու տղա, մեր ու աղջիկ, հարսն ու սկեսուր, հարս տւ փեսա, շուն ու գել և այլն, որոնք հոլովվում են իբրև մեկ բառ։

88. Կցական բարդութիւններ բաղադրուական հարադրութիւններից։—Մի անգամ, որ մեր ցեղական զգացումով հոգի և հորովելու նրկատմամբ՝ բաղճոսական հարադրութիւններն իբրև մի բառական միութիւն են ըմբռնվում, վերջիվերջո դրանք ձգտում են կցվելու իբրև մեկ բառ և մեկ դառնալու։ Կան նույնիսկ բառեր, որ շատերն արդեն միացած են գրում իբրև մեկ բառ, ինչպես՝ կերուխում, անցուդարձ, եռուզեռ, ասուկիս, մինուճար։ Կան և այնպիսիները, որ արդեն միշտ միացած են գրվում՝ ալլուճի, առտուր, տարուբեր, երթեկ, ելեէջ և այլն։

Այսպիսի բառերի կցմանն իբրև հիմք ծառայում է ոչ միայն այն, որ դրանց նշանակութիւնը բոլորովին փոխվում է, և դրանք իբրև մեկ բառ են հոլովվում ու հոգ առնում, այլև այն, որ հարադրութեան անգամներից մեկը կամ երկուսն էլ մենակ ու անկախ չեն գործածվում,

կամ թե դրանցից նոր բառեր են կազմում, որոնք միացած են գրվում, և այս նոր բառերի անալոգիայով նաև դրանց բունը միացած է գրվում: Այս պայմաններից մեկը միայն բավական է այդ բառերը միացած դրելու համար. բայց երբեմն ազդում են բոլոր պայմաններն էլ միասին: Օրինակ՝ առուառու, առևառու, որ նշանակում է՝ առնել ու տալ, միացած է գրվում, որովհետև ստացել է «վաճառականության» նշանակություն, և դրանից էլ կազմվում է առևտրակա՞ն բառը: Բայց երբ այդ բառերը սկզբնական նշանակությամբ են առնվում, գրվում են անջատ, ինչպես հետևյալ առածի մեջ՝ «Ասել են՝ առ ու տուր, և ոչ առ ու կուլ»: Ելեմուտ, ելումուտ—սկզբնապես՝ ելնել ու մտնել, ապա գրաբարում՝ «ելեմուտք» նշանակում է՝ երևող-մտնողներ. ճանապարհներ. հոլովվում է՝ «ելեմտից»։ «ելումուտք» այժմ նշանակում է ֆինանս. դրանից «ելեմտական»: Բայց երբ ավել բառերը պահում են իրենց սկզբնական նշանակությունը, հոլովվում և հոգ առնում են երկու անգամներն ևս, ինչպես՝ նա հետևում է լիմ ելին ու մտին (լիմ ներս ու դուրս անելուն): Երթեկ—սկզբնապես՝ գնալ ու գալ, օրինակ՝ մարդկանց երթեկը կտրվեց. ապա՝ գնացող-եկող, օրինակ՝ երթեկ աշակերտ, երթեկ դըպրոց. դրանից՝ երթեկի, երթեկություն: Գրաբարում՝ «երթեկ ծովում»—տեղատվություն և մակընթացություն: Այս բառը գրաբարում արդեն հոլովվում է իբրև մեկ բառ՝ երթեկի: Այլուձի—սկզբնապես՝ տըղամարդ ու ձի, գրաբարում հոլովվում է՝ առն և ձիոյ, բայց և իբրև մեկ բառ՝ այրուձիոյ. ստացել է «հեծելազոր» նշանակությունը: Ելե՛լք—սկզբնապես՝ ելնել և իջնել, ապա՝ աստիճան և ձայնի ելե՛լքները: Աղուհաց ստացել է զանազան նշանակություններ՝ հյուրասիրություն, մտերիմ բարեկամություն, երախտիք, մեկին արած լավություն, օրինակ՝ աղ ու հացս աչքդ բռնի: Աղուհացը մոռանալ—երախտիքը մոռանալ. աղուհացը շատ ուժով է եղել—շատ բարիք է արած եղել: Աղուհացկեր (մտերիմ) մարդկանց կարոտ մնացի: Աղուհացով մարդ է (հյուրասեր է): Այսպես և կերուխում—խնջույք, ուրախություն. միևեմաբ, մեկուճար—միամոր. կալուկապ անել, կալուկապվել—պապանձվել, շշկվել, շփոթվել. վարուկապ ընկնել, կալուկապ գցել, շփոթեցնել: Անցուդարձ—սկզբնապես՝ անցնել ու դառնալը. ապա՝ երթեկություն, գնալ-գալ, անցուդարձ անել. ապա՝ նաև տեղի ունեցած դեպքեր, օրվան անցուդարձը: Բացուխուսի անել, բացուխուսիկ, բացխփիկ խաղ: Կալուվե՛լ անել, կալմե՛լ անել: Տարաբեր, տարուբերել—սկզբնապես՝ տանել ու բերել. ապա՝ շարժել, ծփալ, տատանել, արեկոծել: Զարդուրդ անել, ջախուրդուրդ անել, կազմված է այնպիսի բառերից, որոնք մենակ անկախ չեն գործածվում կամ սակավ են պատահում. ջախել (շարդել) և բրդել (մանրել, կոտորել) բայերի արմատները. «բուրդ» նաև «բանը բուրդ է» դարձվածի մեջ:

84. Կցական բարդություններ վերադրի և իր զոչականի այլև ուրիշ շարահյուսական կապակցությունների:—Ա) միացած գրվում են սեռական վերադիրն ու իր գոյականը, ինչպես՝ հորեղբայր, մորեղբայր, եզ-

բորորդի, հորքույր, մորքույր, որոնք իբրև մի բառ առնվելով՝ հողը ըստանում են վերջից՝ հորեղբայրս, մորքույրդ, եղբորորդիս, մինչդեռ երբ իբրև առանձին բառեր են առնվում, հողը դրվում է սեռականի վրա՝ հորս եղբայրը, եղբորդ որդին, մորս քույրը: Գրաբարից ունենք՝ «քեռայր», «քեռորդ», որոնց մեջ սեռականները (քեռ) հնացած են, ուստի և այդ բառերը կորցրած են իրենց շարահյուսական նշանակությունները: Այսպես նաև՝ շանսատակ, շնչրի (չրշուն), արենտեր (արյունտեր), արենպարտ, արենխում, տանտիկին, որից տանտիկնություն, տանուտեր, տանտեր (խակական բարդություն՝ տնատեր): Այսպես կան բարբառների մեջ հնացած սեռականներով՝ օտացաման (ոտնաման), աշիցուլնիկ և նմանները: Այս բարդություններն, ազդվելով իսկական բարդություններից, կազմվում են նաև «Ա» հոդակապով՝ հորաքույր, մորաքույր, մորատատ, հորապապ, շանաճանճ, ձեռացաջուր, ձեռացադիր, ձեռացափող:

Բ) Ավելի հաճախ միանում են իբրև մի բառ ածական վերադիրն ու իր գոյականը, երբ առաջինը կամ ավելի երկրորդը իբրև անկախ բառ չի գործածվում, կամ երկուսից մի նոր նշանակությամբ բառ է կազմվում. ինչպես՝ հարյուր ամ, հազար ամ, բայց հարյուրամյա, հազարամյա. հիսուն ամ, տասն ամ, բայց՝ հիսնամյակ, տասնամյակ, երկու ամիս—երկամսյա, երկամսյակ. երկսայրի, երկդիմի, չորեքուսի.—չորսդին, տաքդեղ (պղպեղ). կեսօր (ցերեկվա ժամի 12-ը. կես օր—օրվա կեսը, 12 ժամ), կեսգիշեր. կեսգիշերային: Այսպես և ուրիշ բարդություններ՝ ամպհովանի, հինավուրց, կինարմատ, կախօրորան (ճոճ), կերցավ, ոշոք, ոչինչ, օշով, օքմին, իքմին. զորօրինակ.—մեկել, մեկտեղ, մեջտեղ, այսինչ, այնինչ.—նույնհետայն, նույնժամյան, ձերբազատ (ձերբ—ձեռքով՝ հնացած գործիական հոլով). նույնպես «ա» հոդակապով՝ ձերբակալ, ձերբասուն.—Այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, որպես, որպիսություն, ինչպես.—Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի.—Այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, որքան, որքանություն.—Այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ, որչափ, ինչչափ.—Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, որտեղ, ինչտեղ, մեջտեղ:

Գ) Միացած գրվում են և ուրիշ բառեր, որոնց քերականական ձևերը հնացած են, կամ շարահյուսական կապակցությունները, մասնավանդ էրբ նախդիրներով են, անհասկանալի են, և կամ առնվում են իբրև մի բառ մի նոր նշանակությամբ. օրինակ՝ այսուհետև, այնուհետև, որովհետև. վաղեվաղ, մեջմեջ, մոտեմոտ, քովքով, տակետակ, հասվեհաս, փոխփոխ, օրեցօր, որդեցորդի, տարեցտարի, ժամեժամ, տեղնուտեղը, օրընդմեջ, բերանքսիվար, բերանքսիվեր, պատնիվեր, պատնիդուրս, դարձիդուս, դարիվեր, գլխիվեր, դլխիվար, զառիվեր, զառիվայր, տեղեցտեղ անել, տեղեցտեղ անել, գերիվերո, վերիվերո, վայրիվերո, վերջիվերջո, վերիվայրում.—ակնհայտնի, ակներև, դեմհանդիման:

Դ) Կան մի քանի բաղադրություններ էլ, որոնք կազմված են ամ—

բողջ խոսքերից, ինչպես՝ որևէ, ովևէ, ինչևէ, ովևիցե, ուրևիցե, երբևիցե, որևիցե, տերողորմյա (համրիչ, հարմեղիկ), մնասարաւ (անել, ասել), քաջալերել (քաջ լե՛ր՝ խոսքից)։ Այսպես և տւրիշ բառեր՝ հաճախ իրար հետ դրվելով վերջիվերջո ձգտում են միանալու, ինչպես՝ նաև (նա և), այլև (այլ և), նա՛մանավանդ։

Ե) Թվակաճեցեր՝ տասնումեկ, տասնեմեկ, տասներկու, տասներեք, տասնուորս, տասնևչորս, տասնուհինգ, տասնևհինգ, տասնուվեց, տասնևվեց, տասնյոթը, տասնութը, տասնինը, «Քսանից» սկսած «և» շաղկապով սովորաբար անջատ են գրվում՝ քսան և մեկ, քսաներկու, քսաներեք, քսանչորս, քսան և չորս, քսանհինգ, քսան և հինգ և այլն. երկու հարյուր, երեք հարյուր, չորս հարյուր, երկու հազար, երեք հազար և այլն։

Հետևյալ տեսակի բարդությունները սովորաբար գրում են անջատ կամ գծիկով են միացնում. երկու-գլխանի, երեք-աչքանի, մեծ-քթանի, կարմիր-քամի, կանաչ-կարմիր (ծխածան), լի-ասածի, բալց՝ իրասածություն։ Գծիկով են միանում նաև ոչ-գեղեցիկ, ոչ հեռու, ոչ-մեծ և նրմանները։

85. Կրկնավորներ։—Հարադրության մի առանձին տեսակն է նույն բառերի կրկնությունը, որով կազմվում են կրկնավոր բառերը։ Կրկնվում են սովորաբար կարճ՝ միավանկ, երբեմն և երկավանկ բառերը, որոնք գրվում են անջատ, երբեմն միանում են «ու» (և) շաղկապով կամ գծիկով։

Գոյակաճեցի կրկնություններով կազմվում են որակական ածականներ, որոնք կարող են և իբրև մակբայ գործածվել, ինչպես՝ կերպ կերպ, փունջ փունջ, տեսակ տեսակ, թե՛լ թե՛լ, բուռը բուռը, խումբ խումբ, տեղ տեղ։ Այս կրկնությունները՝ նայելով կիրառության՝ ստանում են զանազանություն, բազմակիության նշանակություն, կամ ցույց են տալիս համագգի բաների հաջորդություն, ուստի սովորաբար դրվում են հոգնակի գոյականի հետ. ինչպես՝ տեսակ տեսակ հացեր—զանազան տեսակի, շատ տեսակների հացեր. փունջ փունջ ծաղիկներ—զանազան կամ շատ փնջերով ծաղիկներ. գունդ գունդ զորքեր—զանազան կամ շատ գնդերով զորքեր. բուռը բուռը արտասուք թափեց—բռնելով արտասուք։ Զորքերը գնացին գունդ գունդ—գնդերով, գունդ գնդի հտեից, գունդ առ գունդ։ Նրանք խումբ խումբ հեռացան—խմբերով, խումբ խմբի հտեից։ Տեղ տեղ երևում էր արդեն կանաչը—այստեղ այնտեղ, զանազան տեղերում։

Այսպիսի կրկնությունների մեջ երբեմն մտնում է «առ» նախդիրը, ինչպես՝ արտագրել տող առ տող, բառ առ բառ. ժամանակ առ ժամանակ երևում էին. մեկ մեկ թվել, մի առ մի թվել։ Թուփ առ թուփ (թփեթուփ) որոնել։

Դեբաճությունների կրկնությունները, սովորաբար «ու» շաղկապով, ըստանում են բազմակիության նշանակություն, երբեմն ցույց են տալիս

մենակ, առանձին մի բան անելը, օրինակ՝ ո՞վ ո՞վ, ո՞վ ու ո՞վ են գնացել, Ի՞նչ և (ու) ինչ տամ քեզ, ես ու ես նստած մտածում էի. ինձ ու ինձ այրվում եմ. նա իրան իրան միտք է անում:

Ածականների ու մակբայների կրկնությունները սաստկացնում են ածականների իմաստը՝ միացնելով նաև բազմակիության նշանակությունը, ուստի դործ են ածվում սովորաբար հոգնակի գոյականների հետ. ինչպես՝ ծանր ծանր խոսքեր (խիստ ծանր), սուր սուր (փշեր), լավ լավ (շրեր), դառը դառը, կլոր կլոր, սև սև (աչքեր), մութը մութը, կամաց կամաց, քիչ քիչ, արագ արագ, շուտ շուտ (խոսել). մերթ մերթ, երբեմն երբեմն, հազիվհազ, ավելի ու ավելի (սաստկացավ). դեմ ու դեմ (դեմ առ դեմ) կանգնած էին (ուղղակի իրար դիմաց). ինչ ինչ բաներ, շատ շատ, ո՞ր ու ո՞ր բաները. այս ու այն բաները: Այսպիսի կրկնությունները՝ իբրև մակբայ գործածվելով բայի հետ՝ ցույց են տալիս նաև գործողության կրկնություն, երբեմն նաև մի առարկայի վիճակը կամ դրությունը, ինչպես՝ մանր մանր փրթել. ուշ ուշ գալ. նրանք շուտ շուտ (հաճախ) գալիս են մեզ մոտ. քիչ քիչ խմել, մեկիկ մեկիկ բացատրել. թե՛լը տաք տաք խմել. սառը սառը ուտել մի բան. երկաթը տաք տաք կըծեծեն. հիվանդ հիվանդ՝ տեղից վեր կացավ (հիվանդ դրություն). ամանը լիքը լիքը տաքավ:

Թվականների կրկնությունները բացի բազմակիությունից՝ ստանում են նաև բաշխական նշանակություն. «մեկ մեկ», «մի մի» նշանակում է՝ մարդագլուխ մի, յուրաքանչյուրին մեկ, մեկական, օրինակ՝ նրանք մի մի գիրք առան ու գնացին. երկու երկու, երկերկու, երկուական. երեք երեք, երեքական և այլն: Երկու-երկու, երկերկու գնալ, երեք-երեք կանգնել, չորս-չորս կանգնել (յուրաքանչյուր շարքում երկու կանգնել): Քանի՞ քանի՞ անգամ (խիստ շատ անգամ):

86. Հնչյունների փոփոխությամբ կրկնավորներ:—Բառերի կրկնության ժամանակ՝ բառերից մեկի ձայնավորը կամ բաղաձայնը երբեմն փոխվում է ուրիշ հնչյունի, կամ դուրս է ընկնում: Այսպիսի կրկնություններով ընդարձակվում է բառի նշանակությունը. առնվում է մի առարկա իր նմաններով, իր պարագաներով, կամ մի հատկություն իր նման կամ մոտիկ հատկություններով: Միանում են «ու» շաղկապով կամ գծիկով, այսպես՝

1. Երկրորդ մասի մեջ ձայնավորը փոխվում է «ու» ձայնավորի՝ ծակ ու ծուկ (ծակծուկ), մարդ-մուրդ, աղքատ-ուղքատ, փալաս-փուլաս, մանր-մունր, ձեն-ձուն: «Մեր մարդ-մուրդը չորացել է» (Պոռչ.), հարայ-հուրայ, փասա-փուսա, հայ-հույ, սպառ-սպուռ (գրաբարից):

2. Երկրորդ մասի սկզբում բաղաձայնը փոխվում է ուրիշ բաղաձայնի, սովորաբար «Մ», ինչպես՝ հաց ու մաց, սուտ-մուտ, սուտ ու մուտ, ժուռ ու մուռ, սեկի-մեկի, ճանճ ու մանճ, ցախ ու մախ, կլոր-մլոր, պարապ-սարապ:

3. Երկրորդ մասի սկզբում ավելանում է մի բաղաձայն, սովոր-

բարբար «Մ»։ ինչպես՝ ոլոր-մոլոր, ավել-մավել, աման-չաման, աղ ու մաղ, առակ—չառակ, առակ-պառակ (խայտառակ)։

4. Առաջին մասի սկզբում դուրս է ընկնում բառակցքի բաղաձայնը։ ինչպես՝ ալլոլեն-փալլուն, ավալ-թավալ գալ, առք-փառք, առք ու փառք, արան-շարան. «Ունդ-բունդ չես ճանչնար» (Գամառ-Փաթիպա), լապաղ-ճապաղի գալ (Հանկարծամահ քինել. ճապաղել—փովել բռնից)։

5. Փոփոխությամբ կրկնավորների մեջ պետք է դնել նաև ածականների (ավելի գույն ցույց տվող) առաջին վանկի փոփոխությամբ կրկնությունը բառի սկզբում, որով սաստկանում է բառի նշանակությունը։ ինչպես՝ կափ-կանաչ, ճեփ-ճերմակ, ճիփ-ճերմակ, սիպ-սիպտակ, սեփ-սե, սիփ-սե, կաս-կարմիր, կուպ-կարմիր, միս-մենակ, լեփ-լեցուն, լեփ-լիքը և նմանները։

87. Կցական բարդություններ կրկնավորներից։—Բառերի կրկնությունները հաճախ միացվում են գծիկով, բայց ունենք բավական թվով կրկնավոր բառեր, որոնք միացած իբրև մի բառ են գրվում, առանձնապես այնպիսիները, որոնց քերականական կապակցությունը մթնած է կամ նախդիրներով միանալու, կամ հնչյունների փոփոխության պատճառով, կամ թե նրա համար, որ դրանցից նոր բառեր են կազմվում, ինչպես են՝ գույնզգույն (գույնգույն), պատիպատ, փալլիփալլ, կաղիկաղ, գայթիգայթ, փոփփփոփ, փոխափոխ, խառնիխառն, շարիշար, մերթնդմերթ, մեջընդմեջ, դեմառդեմ.—բեկբեկ, բեկբեկուն. գեղգեղ, գեղգեղել. վառվառ, վառվառուն, վառվռուն. պեսպես, պեսպիսություն. վազվզուկ, թրթիռ, թրթռալ, թրթռուն. կսկիծ, կսկծալ. սարսուռ, սարսռալ, սրսռալ. շողշող, շողշողալ. մեկմեկու, շորշորակ, շրջրջակ։

Հին լեզվից ևս ունենք բազմաթիվ այսպիսի կրկնավորներ. օրինակ՝ բարբառ, հեղեղ, խորխորատ, աղտաղտոկ («աղտատ» բառից), միմյանց («մի մի» բառից, ինչպես «մեկմեկու»), քարքարոտ և այլն. Այսպես և բարբառներից՝ չեմուշում անել (սչեմ» բայի փոփոխությամբ կրկնությունից), կացուկամ, կացոժկում անել (կազմված «կաց» և «կամ» բառերից)։

Գրաբարից ունենք կրկնավորներ նաև իսկական բարդության ձևով, ինչպես՝ գունդագոռնդ, դէզադէզ (առանց Ու, է ձայնավորների փոփոխության), շեղջաշեղջ, կերպակերպ, զանազան, մեծամեծ, ջերմաջերմ, նորանոր, չարաչար, աղչամուղջ, ժանտաժուտ, արհամարհել, խառնամառն, հաստամեստ, խաժամուժ։

88. Կրկնավոր կամ կրկնական բայերը ցույց են տալիս գործողության կրկնություն կամ բազմապատկություն. կազմվում են արմատի կրկնությամբ, իսկ հարադրական բայերի համար հարադիրն է կրկնվում. օրինակ՝ թավալ թավալ անել, փոռն փոռն զալ, վեր վեր ընկնել, վեր վեր թռչել, ետ ետ գնալ, պատառ պատառ անել, օղիկ օ-

դիկ գալ և այլն։ Այսպես և մյուս բայերից՝ չափել-չափչփել. վազել-վազվզել. թափել-թափթափել, թափթփել. ծակել-ծակծկել. խազել-խազխազել. վառել-վառվառել, վառվռել, վռվռալ.— բեկել, բեկբեկել. կցել, կցկցել, կցմցել. ջախել, ջախջախել, ջախջխել (ջնջխել). ձգել, ձգձգել. խլել, խլխլել. շրջել, շրջշրջել. ջրել, ջրջրել (ջրջնել). փայլել, փայլփայլել, փայլփլալ, փլփլալ. ծփալ, ծփծփալ. դողալ, գողդողալ. շո-ղալ, շողշողալ. այլայլել.— թրթռալ. մտմտալ. փոխել, փոխփոխել, փո-փոխել. հեծել, հեծեծել. բախել, բաբախել. դարել, դադարել։

Այսպիսի կրկնավորներ կազմվում են հաճախ բնաձայնությունն ցույց տալու համար, ինչպես՝ ճվալ, ճվճվալ. ծվալ, ծվծվալ. գվալ, գրվ-գվալ. սվալալ, խշխշալ, թշթշալ, վշվշալ, խզխզալ, ճրճռալ, մրմռալ, կրկռալ, գոռգոռալ, կլկլալ, կղկղալ, դնդնալ, փսփսալ և այլն։ Նույն-պես բաղաձայնների փոփոխությունը՝ թռվռալ, գոմռալ, դծվծալ, ճրթթ-վրթթալ, ծլվլալ, դռվռալ, շրմփալ, շրմփշրմփալ, շրմշրմփալ. բրխ-կալ, բխբխկալ. դրբխկալ, դրբխդրբխկալ։

89. Նախդրավոր կազմություններ։—Նախդիրները՝ ԱՆ, ԸՆԴ, ԸՍՏ, Զ, Ի, (Յ), Յ, որոնք հին հայերենի մեջ շատ կաթևոր տեղ են բռնում, նոր լեզվի մեջ բոլորովին կորել են՝ փոխանակվելով ուրիշ բառերով կամ հոլովներով։ Բայց հին լեզվից բաժանական թվով նախդրավոր բառեր մտել են նոր գրական լեզվի մեջ, և նրանց անալոգիայով մեկ մեկ նոր բառեր էլ են կազմվում։ Նախդիրների հարադրությունը գոյա-կանների հետ կից է գրվում, քանի որ նախդիրներն այժմ այլևս ան-կախ գործածություն չունին։ Այսպես կցական բարդությամբ կազմված են ԱՆ նախդրով՝ առայժմ, առժամանակ, առժամանակյա, առմիշտ, առժամյա (առժամ, առժամայն), առօրյա (առօր), առամյա (առա-միա, առայսօր, առապագա)։—առհասարակ, առնչություն (առ ինչ հարադրությունից), առձեռն, առտնին, առմնձին, առնթեր, առա-չոք.—առողջ, առկա, առկախ, առշեղ, առիշեղ, առկող, առկփ, զա-ռիվայր.—առավել, առառավելն, առնվազն, առափ (ափի մոտ տա-րածություն), առափնյա և այլն։ «Առդանուբյան», «առքալթիկյան» և նման կազմությունների փոխանակ այժմ ավելի գործ են ածվում «մերձ-դանուբյան, մերձքալթյան»։ ԸՆԴ նախդրով՝ ընդհանուր, ընդունայն, ընդգեմ, ընդարձակ, ընդերկար, ընդառաջ, ընդմիշտ, ընդամենն։

90. Նախդրավոր բայեր։—Բայերի վրա դրվող նախդիրները կամ, ինչպես ասում են, «նախաբայեր»,—որ մեծ տեղ են բռնում հնդեվ-րոպական հին լեզուների մեջ, ինչպես՝ հունարենում ու լատիներենում, իսկ նոր լեզուներից՝ ռուսերենում ու գերմաներենում,—հայերենում նախադրաբայան շրջանում արդեն գործածությունից դուրս են եկել։ Նախդիրներին փոխանակել են սովորաբար մակբայները, ինչպես օ-րինակ, գրաբարում՝ ի բաց զնալ, փակել ի ներքս, առնուլ անդրէն, հայել շուրջ, արկանել ի վերայ, առնուլ փոխարէն և այլն. կամ նախդր-ով դերանուն խնդիրները, օրինակ՝ կոչել առ ինքն, առնուլ ընդ իւր և

այլն: Արտահայտության այս միևնույն եղանակները մնում են նաև մեր նոր լեզվի մեջ՝ ներսում փակել, շորս կողմը կամ շուրջը նայել, փոխարեն առնել, մոտ կանչել, կամ նայելով դրության Ս, Դ, Ը հոդերով, ինչպես՝ մեջը մտցնել, մոտս կանչեցի, հետս տարա, հետդ տարար, հետը տարավ և այլն: Բացի այդ, ինչպես տեսանք, մեր նոր լեզվի մեջ կան արդեն բազմաթիվ հարադրական բայեր, որոնք առնվում են իբրև մի բառակա՛ն միություն և համապատասխան են ուրիշ լեզուների նախդրավոր բայերին: (Տե՛ս § 80. 2, Հարադրական բայեր, և § 101. Առաջադիրներով բարդություններ):

Գրաբարում կան նաև սակավաթիվ բայեր, որոնց սկզբից միացած կա մի նախդիր: Այսպիսի բայերի մի մասը, սակայն, իսկական նախդրավոր բայեր չեն, այսինքն՝ նախաբայի և բայի հարադրությամբ չեն կազմված, այլ նախդիրները նախ դրված են անունների վրա, և ապա նոր կազմվել են բայեր այդ նախդիր ունեցող անուններից: Տեսնենք նախ այս վերջին տեսակի բայերը, որոնք ոչ բոլորը գործածական են նոր գրական լեզվի մեջ:

Ձ նախդրով՝ գգետնել (գետնին խփել) «գգետնի զարկանել» ձևվից: ԱՌ նախդրով՝ առջեղել (դեպի մի կողմ շեղել) առջեղ բառից, առանձնել (վրան ունենալ, վրան առնել, ապա՝ սեփականել) «առ անձին ունել» ձևից. առձեռնալ, առձեռնել (տալ ձեռքը, ձեռք ձգել) «առ ձեռն տնել, տալ» ձևից. առռոցնել (ոտքի տակ տալ) «առ րոց կոխել, առ րոց հարկանել» ձևից. առկայծել (կայծի մոտենալ, մարելու մոտ լինել) «առ կայծ մերձիլ» ձևից: ԸՍՏ նախդրով՝ ըստանձնել, ստանձնել (վրան առնել) «ըստ անձին ունել» ձևից: ԸՆԴ նախդրով՝ ընդբերանել, հնչափոխությամբ՝ ըմբերանել (բերնին գալ, բերանը կապել. լըռեցնել) «ընդ բերան հարկանել» ձևից. ընդքոնել, հնչափոխությամբ՝ ըմքոնել (բռան մեջ առնել, բռնել. ապա՝ մտքով բռնել, հասկանալ) «ընդ բուռն առնուլ» ձևից. ընդգրկել (գրկի մեջ առնել) «ընդ գիրկ առնուլ» ձևից. ընդգոգել (գոգի մեջ առնել) «ընդ գոգն առնուլ» ձևից. ընդձեռնել, ընձեռնել (ձեռքի մեջ դնել. տալ, ընծայել. հանձնել) «ընդ ձեռն տալ» ձևից. ընկազմանել, ընկազմենել (մի կողմի վրա պառկել, թեք ընկնել) ընդկազմն անկանել» ձևից. ընդողնել (կռնակի վրա ընկնել) «ընդ ողն նստել» ձևից. ընդկրկել, ընկրկել (կրունկի վրա ետ, ետև դառնալ. կրունկի տակ կոխել, կրնկակոխ անել) «ընդ կրուկ դառնուլ» և «ընդկրուկն կոխել, հարկանել» ձևերից. ընդվզել (գլխովայր ընկնել. հոխորտալ, բարձրավզություն անել, գլուխ բարձրացնել, ապստամբել) «ընդ վիզն ելթալ, անկանել» և ընդ վիզ հարկանել» ձևերից. ընդգնել, ընգնել, ընկնել (ծունկի գալ, ծունկ չոքել. ծնկի տակ առնել, ճնշել) «ընդ գուճս հարկանել, իջանել, կալ» և «ընդ գճօք առնել» ձևերից. ընդռոցնել (ոտքի տակ տալ) ընդ ոտն առնել» և «ընդ տտիւք կոխան առնել» ձևերից. ընգավագել (ավագի տակ ծածկել, թաղել) «ընդ աւագով առնել» ձևից. ընդհաբկել (հարկի տակ քնել) «ընդհարկաւ առնել, դը-

նել» ձևից. ընդառաջել «ընդ առաջ ելանել» ձևից. ընդերկառել «ընդ երկար առնել» ձևից: Սրա նմանությունը նոր կազմված է ընդլայնել: Այսպես կան նաև ընդօրինակել, ընդերկայնել, ընկալանել (կապկալել) «ընդ կապիճս դնել» ձևից. ընդունել (վզի տակ առնել) «ընդ ուլամբ առնուլ» ձևից (ուլն-վիզ):

Իսկական նախդրավոր բայերի սկզբի նախդիրները նախաբայեր են, այսինքն դրված են անմիջապես բայերի վրա: Այսպիսի նախդիրները բայերի խնդիրների նախդիրներն են, որոնք կրկնվում են նաև բայերի վրա, օրինակ՝ ընդհարկանիլ ընդ ինչ, ընդ ումեք. առանցանել առ իւիք, առ ոմամբ. զանցանել զիսիք, զոմամբ: Այսպես աշխարհաբարում էլ մեկ մեկ ասում ենք՝ վրա վազել մեկի վրա, մի բանի վրա, վրա. մոտ գալ մեկի մոտ, առաջ քաշել սեզանի առաջ և նմանները:

Գրաբարում կան ԱՌ նախդրով հետևյալ բայերը, որոնք աշխարհաբարում գործածական չեն. Առանցանեմ—առաջ անցնել. դուրս ցցվել. տարիքն անցնել: Առածանիմ, առածիմ—շրջաբերել. պտտվել, դառնալ իր վրա: Առաւելում—վրան ավելացնել. գերազանցել. սրանից՝ առավել, առավելություն: Առեղծանեմ—մեկնել, հանելուկը լուծել. սրանից՝ առեղծուած:

«Առ» նախդրով բայերը փիլիսոփայական գրվածքների մեջ մեծ մասամբ կազմված են հունարենի «պրոս», երբեմն «պրոս», «էպի» նախաբայերով կազմությունների նմանությամբ: «Առ» նախդիրն այս հարգությունների մեջ սրահում է իր նշանակությունները, որ են՝ 1) գործողության ուղղում դեպի որևէ մեկի մոտ, 2) գործողության կատարումը մեկի մոտ, 3) վրա, վրան, 4) առաջ, առաջը, դիմացը, 5) դեմ, ընդդեմ: Այսպիսի բայերից մի քանիսն են միայն աշխարհաբարում գործածական դարձած, ինչպես՝ առագանել, որից՝ առագանություն—իբրե՝ ոգել (երգել, ասել) առ այլս: Առաքել, առարկանել—արկանել առ ալլս—առաջը ձգել. սրանից՝ առարկու—դեմ ձգող, դիմախոս, դիմամարտ. առարկություն—առաջարկություն. նախադասություն. ճառ. ընդդիմություն, դիմախոսություն. առարկ, առարկված—պրորինմա, առեղծված. առարկ, առարկա—առաջ ձգած բան: Առասել—ասել առ ալլս—խոսքն ուղղել դեպի մեկը. ապա՝ անվանել, կոչել. սրանից՝ առաստություն, առասացություն—ասություն առ ալլս. ապա՝ ճառ, խոսք. անվանում, կոչում. առասական անուն—հասարակ անուն: Առկաչել—կոչել առ... կոչ անել դեպի մեկը. մոտ կանչել. ապա՝ անվանել: Առձայնել—ձայնել առ... ձայնել դեպի մեկը. ապա՝ անվանել. վերագրել, ընծայել: Առակնարկել—ակնարկել առ... ակնարկել մեկին, նայել դեպի մեկը. ապա՝ նշանակել: Առբերել—բերել առ... մոտ բերել, առաջ բերել—ապա՝ վրա բերել, վրան կրել, վրան ունենալ: Առանկանել—առաջը, դեմն ընկնել. ապա՝ հանդիպել, պատահել: Առգալ, առընթանալ, առմտանել—գալ, ընթանալ, մտնել մեկի մոտ, մեկի առաջ: Առխքել—առաջ խքել: Առստանալ, առընթունել—իրեն առնել, իր

մոտ ընդունել: Աագրել. որից՝ առագորություն—մոտ գրել, հավելված գրություն, մոտի գրված. ապա՝ գրել առ ինչ—մի բան համարել, վերագրել: Առլսել—մոտը կանգնած՝ լսել. հասկանալ: Առկայել, առկայանալ—մոտին կանգնել, առաջը լինել. մոտը կանգնեցնել, հաստատել: Առդատել—իրար մոտ դնելով դատել, բաղդատել: Առդնել, առադրել. որից՝ առադրություն—դնել առընթեր, մոտը դնել, վրան դնել. ավելացնել վրան, կցել. ապա՝ վերագրել, ընծայել. նոր կազմված է՝ առդիր իբրև՝ մոտը դրված, հետը դրված, կցված, հավելված: Առնստել—մոտը նստել, առաջը նստել, վրան նստել: Առլնուլ—վրան լցնել. լիքը լցնել. առլի—լեփլեցուն. առլցումն—լիքը լցվել կշտանալ: Առցուցանել—առաջը դնել ցույց տալ: Առնալատել—դեմը ճակատել: «Առագրել» բայի ձևով նոր կազմված է առածգել, որից՝ առածիգ, առածգական, առածգություն—ձգել առ ինքն, դեպի իրեն ձգել, ձգվել: Բուն փիլիսոփայական բառեր են՝ առեմ, առգոմ, առլինիմ, առգտամիմ—առընթեր լինել. մոտը, կողքին լինել. «առէ»—ինչ որ պռընթեր կա: Սրանցից՝ առգոյանալ, առգոյք և այլն:

Ընդ նախդիրն իբրև նախաբայ գործածված ժամանակ պահում է իր նշանակությունները. 1) մեջ, ներս, միջից, միջով, 2) հետ, 3) տակը, տակից, 4) վրա: Դրանով հարադրված բայերը մեծ մասամբ գործածական են աշխարհաբարում: Ընդունել, կատարյալ՝ ընկալայ—ներս ընդունել, ներս առնել, ապա՝ չինքն առնուլ—վրան առնել, իրեն առնել: Ընդառնվել—արձակել ընդ ամենայն, տարածել. սրանից՝ ընդարձակ: Ընդստել, գրաբար՝ ընդստնել, ընդստնել—ոստնուլ ընդ վեր, ընդ ինչ, օրինակ՝ ընդոստնալ մանուկն ընդ բանն—վեր ցատկել, վեր թռչել մի բանի վրա, մի բանից, մի խոսքից: Ընդառնալ—արմանալ ընդ... զարմանալ մի բանի վրա. ապշել, թմրել: Ընդհատել—հատանել ընդ մէջ... մի բանի միջից կտրել. ընդմիջել: Ընդհարվել, գրաբար՝ ընդհարկանել ընդ ինչ, ընդ ումեք—զարնվել մեկի հետ: Ընդելալ, ընդդեմ թառից, գրաբար՝ ընդելանալ, ընդելնուլ ընդ... վարժվել մի բանի: Ընդելուզել, գրաբար՝ ընդելուզանել ընդ... իրար հետ ելցնել, հագցնել, հեռել: Ընդլատնել—խառնել մի բանի հետ: Ընդլծել—լծել մեկի հետ, իրար հետ: Ընծիւղել, ընծիւղել, ընծիւղել ձևից—հետը ծել. սրանից՝ ընծիւղ, ընծիւղ: Այսպես նաև՝ ընկեր, ընդկեր ձևից—հետըն ուտող: Ընկլել, ընկլուզել, գրաբար՝ ընկլնուլ, ընկլուզանել, ընդդկլնուլ, ընդդկլուզանել ձևերից—կուլ տալ ներս, ներս քաշել, սուզել: Ընդմտանել, ա) մտանել ընդ ինչ, մտանել ընդ գետինն—ներս մտնել, միջամուխ լինել. բ) ընդմտանել ընդ իւրեք—մի բանի տակ մշտնել: Ընդշաբել ընդ ...մեկի վրա շարանալ: Ընդկուտակել—մի բանի վրա, իրար վրա կուտակել:—նոր կազմված են՝ ընդգծել, իբրև՝ գծել ընդ բառի, ընդ բանի—տակը գծել, տակը գիծ քաշել: Ընդերեւել, իբրև երեւել ընդ ինչ, ընդ քող—տակից երևալ, միջից երևալ:

«2» ՆԱԽԴԻՐԸ դրվելով բայերի վրա՝ նրանց նշանակությունը

սաստկացնում է, կամ ֆիզիկական նշանակութիւնը փոխում է բարոյականի, օրինակ՝ իշանել—իշնել, զիջանել—խիստ իշնել, ապա՝ բարկութիւնից, հպարտութիւնից իշնել, աշխարհաբար՝ զիջանել, զիջել—տեղի տալ: Զանցանել—առաջ անցնել մի բանից, դնն անցնել, ապա՝ զանց անել, ուշադրութիւն չդարձնել. գրաբար՝ զանցանել նաև՝ գերազանցել: Զեղծանել, զեղծել—սաստիկ եղծել, փշացնել, ջնջել, ապա՝ բարոյապես փշացնել, ապակառնել. դրանից՝ զեղծում: Սթափել (փոխ. զթափել)—թափել, դատարկել, ապա՝ թմրութիւնից ուշքի գալ, սթափվել: Սքողել (փոխ. զքողել)—քող քաշել, թաքցնել: Այսպես կան նաև՝ Արմանալ, Զարմանալ. Ծռալ, Զեռալ, որից՝ եռ ու զեռ. Զարանալ, Զարանալ, Զլարիլ. Մայլել, Զմայլել. Ականել, Զականել. Ամպել, Զամպել, որից՝ ամպ ու զամպ, ամպ ու ղումպ. Հովանալ, Զովանալ (փոխանակ՝ զհովանալ), որից՝ հով ու ղով. Հարկանել, Զարկանել (փոխ. զհարկանել). Յարդարել, Զարդարել, որից՝ արդ ու զարդ. Օդել, Յօդել, Զօդել. որից՝ յօդուած (հոդված), զօդուած: Գրաբարում նաև՝ Զնստել—շատ ցածանալ, ապա՝ բարկութիւնը, հպարտութիւնը նստել. Զգնալ—մաք գալ, պտտվել. Առանցառնել, Զառանցանել—շատ առաջ անցնել, աշխարհաբար՝ զառանցել—ցնորվել, ցնդել, դուրս տալ: Այսպես նաև՝ Կծել, Զկծել—զայրացնել, սիրտը կակծացնել: Առածել, Զառածել—տւգնութիւն բռնաբարձնել, պտտեցնել, ապա՝ ուղիղ ճանապարհից դարձնել, մոլորեցնել. զառածանք—մոլորութիւն, վատ բանի մեջ ընկնել, Արտուղիլ, Զարտուղիլ. Արթուն, Զարթուն. Հեղուլ, Զեղուլ (փոխ. զհեղուլ), աշխարհաբար՝ հեղել, զեղել և այլն:

«Յ» ՆԱԽԴՐԻ նշանակութիւնը բոլորովին մեռած է. ուստի հաճախ դուրս է ընկնում, այսպես՝ Աջողել, Յաջողել. Ադել, Յադել. Երկարել, Յերկարել. աշխ. Ավելացնել. գրաբ. Յավելուլ: Մի քանի բայերի մեջ նշանակութիւնը փոխվում է, օրինակ՝ Անցանել—անցնել, Յանցանել—հանցանք գործել. Արձակել—արձակել, Յարձակել—հարձակվել:

Եղել է հնում նաև մի նախաբայ «համ», որով կազմված են մի քանի բառ. Բեռել—կրել, տանել (ֆիզիկական իմաստով). Համբերել—կրքել, տանել (բարոյական իմաստով). Համբառնալ, ամբառնալ—վեր բարձրացնել. վեր բարձրանալ, համբարձվել, ճբառնալ՝ բայից, որ նշանակում է՝ բարձել, վերցնել: Արձակել, Համարձակել—համարձակ, բաց դարձնել, սրանից՝ արձակ—համարձակ:

Գ.

Ի Ս Կ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ր Դ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

91. Ընդհանուր կանոն:—Իսկական բարդ բառերը կազմվում են այս ընդհանուր կանոնով. 1) Բարդութիւն երկու մասերի մեջ մտնում

է Ա ձայնավորը, որ կոչվում է հոդակապ, բայց երբ բաղադրիչ մասերից երկրորդը սկսվում է ձայնավորով (ա, օ(ո), ու, է(ե), ի, ը), այն ժամանակ երկու բառի մեջ հոդակապ չի մտնում. ինչպես՝ զորագունդ, բայց՝ թանաքաման: Բառասկզբի «յ» և «վ» կապակցությունների «յ» և «վ» ձևը ձևափոխվում են դեպքում դուրս են ընկնում. ինչպես՝ «յեկ», բայց «նորեկ», «վոքակ», բայց «վատորակ»:

2) Բարդության առաջին մասի համար տեղիվում է եղակի ուղղական հոլովը, օրինակ՝ մարդ-ա-սեր:

3) Բարդության առաջին առգամի վերջի փափկ վանկի ձայնավորները մնալով անշեշտ՝ կրում են ձայնափոխություն. օրինակ՝ երկիր-երկրագունդ, թռչուն—թռչնորս, մատյան-մատենագիր:

92. Հոդակապ:— Ինչպես ամեն բաղադրություն, նույնպես և իսկական բարդությունը ծագում է շարահյուսական կապակցությունից: Սկզբնապես այսպիսի բարդ բառերի առաջին բաղադրիչ մասը եղել է բառի բուն առանց որևէ վերջավորության. այսպես օրինակ, դիցուք, «մեծատուն» բառի առաջին անդամը եղել է ոչ թե «մեծ», այլ «մեծա», որի վերջի «Ա» ձայնավորն եղել է բառաբնի ձայնավորը. ուստի մեծատունը բառն իսկապես առաջ է եկել ածականի և գոյականի շարահյուսական կապակցությամբ, այսինքն վերադրի ածականի և իր գոյականի միացումով իբրև մեկ բառ: Սկզբնապես, ուրեմն, այդ կապակցությունը նշանակել է «մեծ տուն» և ապա՝ նշանակության փոփոխությամբ՝ «մեծ տուն ունեցող», ինչպես որ նոր վեզվի մեջ ծուրբեքան, ծուրբիթ բարդություններն սկզբնապես նշանակել են՝ ծուր բեքան, ծուր ֆիթ, ապա՝ ծուր ֆիթ ունեցող, ծուր բեքան ունեցող:

Սակայն 5-րդ դարում արդեն բառերի ուղղականը կորցրած է ոչ միայն իր վերջավորությունը, այլև բնի ձայնավորը, և առաջ է եկած «մեծ» ձևը: Թեպետ բնի «Ա» ձայնավորը պահվում է դեռևս «մեծա-ւ», «մեծա-ւք», «մեծա-ց» հոլովների մեջ «ի», «ց» վերջավորություններից առաջ, բայց և այնպես բառերի բնի զգացումն այլևս չի եղել մեծաւ, մեծաց ձևերի մեջ, և դրանց «Ա» ձայնավորը չի զգացվել իբրև բառաբնի ձայնավոր, այլ իբրև «աւ», «աց» վերջավորությունների մի մաս: Ուստի «մեծատուն» բարդության առաջին մասը համարվում է ոչ թե «մեծա», այլ ուղղական հոլովը՝ «մեծ», իսկ «ա» ձայնավորը զգացվում է իբրև բարդություն կազմելու մի հոդ, կապ, որ միացնում է բարդության երկու մասերը և առաջ բերում մի նոր բառ:

Ինչքան էլ բարդության այս եղանակը ծագած է շարահյուսական կապակցությունից, չպիտի կարծել, թե այդ եղանակով բարդված բառերը բոլորը երբևէ շարահյուսական կապակցություն են կազմել. որովհետև նույնիսկ հնդեվրոպական մայր լեզվի այն շրջանում, երբ առանձին լեզուներ են առաջ եկել, գոյություն չի ունեցել մաքուր բուն առանց վերջավորության: Ուստի այդ եղանակով բարդված բառերն ամենամեծ մասով անալոգիական կազմություններ են այնպիսի

նախնական բաղադրութիւնների նմանութեամբ, որոնք շարահյուսական կապակցութիւնից են ծագած եղել: Բացի այդ՝ բառաբնի «ա» ձայնավորն անալոգիայով անցել է և այնպիսի բառերի բարդութեան, որոնք «ա» ձայնավորով բուն շունին, և ապա ընդհանրացել է ամեն տեսակի բաղադրութիւնների համար իբրև հոդակապ. մինչդեռ ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների մեջ նույն դերը կատարում է «ո» բնի «ո» ձայնավորը: Այսպես՝ «ա» ձայնավորով բաղադրվում են նաև Ո, ՈԻ, Ի բներն ունեցող բառերը՝ ղարդասէր, բանասէր, գետավէժ (բները՝ զարդու, բանի, դետո), փնչպես և «ն», «ր», «ղ» բաղաձայն ունեցող բները, ինչպես՝ ականատես, դատերագիր, աստեղազարդ (ակն—ական, դուտար—դատեր, աստղ—աստեղ): Ապա «ա» ձայնավորն անցել է նաև եզակի ու հոգնակի սեռականով կազմված հարադրութիւններին, օրինակ՝ հորաքույր, մորաքույր, ձեռացագիր, ձեռացափող, շանաճանճ, ձեռացաջուր, արենազանգ, արենապարտ, կանանցածին. նույնպես նաև եզակի գործիականով և հոգնակի հայցականով բաղադրութիւններին, օրինակ՝ ձերբակալ, ձերթատուն (ձեռնակալ, ձեռնասոս), կենսաբեր, կենսասեր, կենսաբուխ և այլն:

Օականութիւ բաղադրութիւններ կան հին լեզվի մեջ, որոնց մեջ պահպանում են ընդ ուրիշ ձայնավորներ, ինչպես հին քվականներից՝ երկուսուսու ձևի մեջ երևում է եերկու բառի «երկու» բունը, իսկ ուրիշ բաղադրութիւնների մեջ է եերկու, եերկու, եերեք և շարքս բառերի համար կա եերկի, եերի, շարի. ինչպես՝ եերկեամ, եերեամ=երկի + ամ, երի + ամ. այլև հին «երկի-բ», «երի-բ», «շարի-բ» բառերի մեջ, որոնց վրա կըրկընվելով «ուր» ածանցը՝ առաջ են եկել կրկնածանց երկ-բ-ուր, եր-բ-ուր, շար-բ-ուր բառերը: «Նեգետասան» բառի մեջ երևում է «հինգ» բառի համար «ենգե» բունը, որից պետք է ենթադրել «հինգ-բ» կազմութիւնը, որից «ուր» ածանցով՝ «հինգեր-ուր», և ապա «երորդ» մասն ըմբռնվել է իբրև մի ածանց և անցել է մյուս քվականներին՝ վեցերորդ, եօթներորդ, և այլն, որով և առաջ է եկել դասականների «երորդ» ածանցը: «Ա» հոդակապի փոխանակ «ո» երևում է երբեմն մի քանի բառերի մեջ, այսպես օրինակ՝ կարնեցի, մշեցի, վանեցի, բայց դուռացի, քաղաքացի. խաբեպատիր, շահեկան. հաշվեմատյան, հաշվետու: Սակայն կենդանի է միայն «ա» հոդակապը, որով շարունակ նորանոր բառեր են կազմվում լեզվի մեջ:

Երբ բաղադրութեան երկրորդ անդամը ձայնավորով է սկսվում, «ա» հոդակապը չի դրվում: Այս կանոնն աշխարհաբարում առանց բացառութեան չի պահպանում. «ա» հոդակապը մտնում է երկու բաղադրիչ մասերի մեջ նաև ձայնավորից առաջ, երբ առաջին մասն է «ամեն», իսկ երկրորդը մի որակական ածական, որ «ամեն» բառի հետ բարդվելով՝ ստանում է գերադրական աստիճանի նշանակութեան, ինչպես՝ ամենա-ընտիր, ամենա-օգտակար, ամենա-ուժեղ, ամենա-ազդու, ամենա-ազնիւ, ամենա-անվնաս, որ նշանակում են՝ ամենից ընտիր, ամենից օգտակար և այլն: Այսպիսի կազմութեամբ «ամենա» ձևը ձգտում է առանձնանալու և ստանալու գերադրական աստիճան կազմող մի հատուկ բառի նշանակութեան:

Ձևի և նշանակության այս շրջմանն իբրև հիմք ծառայել է նախ այն, որ հին չեզվի մեջ սակավաթիվ են ամեն բառով բաղադրությունները ձայնավորով սկսվող բառերի հետ և ավելի ևս սակավաթիվ՝ այնպիսիները, որ գերադրական աստիճանի նշանակություն ունենան, ինչպես են՝ ամենամբարիշտ, ամենանարատ, ամենառատ, ամենարդար, ամեներջանիկ, ամենընդարձակ, ամենընտել, ամենիմաստուն և մի երկու ուրիշները,— մինչդեռ բաղաձայնից առաջ «ա» հոդակապով կազմվածները գերադրական նշանակությամբ՝ շատ ավելի բաղաձայնի են, ինչպես՝ ամենաբարի, ամենաբարձր և այլն և այլն։ Բնականաբար այս կարգի բաղաձայնի բառերի անալոգիայով նաև ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ ավելացել է «ա» ձայնավորը, որով առաջ է եկել միակերպությունը կազմության մեջ. ինչպես՝ ամենա-բարի, նույնպես և ամենա-օգտակար։ Մյուս կողմից այս անալոգիական միակերպությանը նպաստել է և այն, որ երբ բաղադրության երկրորդ անդամը բայական իմաստ ունի, այդ ժամանակ առանց հոդակապի բարդությունը երկդիմի է. օրինակ՝ «ամենընտիր», «ամենընդունակ», «ամենընտել» կարող են նշանակել ոչ միայն ամենա-ընտիր, ամենա-ընդունակ, ամենա-ընտել, այլև ամեն բան ընտրող, կամ ամենքից ընտրված, ամեն բանի ընդունակ, ամեն բանի ընտելացած։ Բացի այդ՝ նույնիսկ եթե երկրորդ անդամը բայական իմաստ չունի, դարձյալ միշտ անորոշություն է առաջ գալիս. որովհետև «ամենազնիվ», «ամենընտիր», «ամենազգեսցիկ» սովորաբար հասկացվում է ոչ թե՝ ամենա-ազնիվ, ամենա-ընտիր և այլն, այլ սովորական համադասական շարահյուսությամբ իբրև «ամեն ազնիվ» (ընկեր), «ամեն ընտիր» (բան), «ամեն ազգեսցիկ» (մարդ), իբրև ամեն մի ընտիր բան, յուրաքանչյուր ազնիվ ընկեր։ Այս երկդիմությունն էլ իր կողմից, անշուշտ, աղդել է, որ ձևի և նշանակության տարբերակումով «ամեն ազնիվ», «ամեն օգտակար» կապուկցությունը մնում է սովորական շարահյուսության համար, գերադրական աստիճանի նշանակությամբ գործածվում է «ամենա» ձևը, իսկ բայական իմաստ ունեցող և ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ պահվում է հին բարդության ձևը՝ առանց «ա» հոդակապի ոչ գերադրական նշանակությամբ. այսպես՝ ամեն ընտիր (անջատ գրությամբ) նշանակում է՝ յուրաքանչյուր ընտիր, ամեն տեսակի ընտիր, իսկ բարդ բառերը՝ ամենա-ընտիր նշանակում է՝ ամենից ընտիր (գերադրական աստիճան), ամենընտիր՝ ամեն բան ընտրող, ամենքից ընտրված։

Ձայնավորից առաջ հոդակապ երևում է նաև «կիսա» բառի մեջ՝ կիսա-եփ, փոխանակ «կիսեփ» ձևի, կիսա-ուսումնական, կիսա-ինտելիգենտ. նույնպես և «եփա», «եփա» ձևերը ձայնավորից առաջ, օրինակ՝ հակա-ազգային, նախա-Արմենյան, փոխանակ՝ հակազգային, «նախարմենյան» ձևերի։ Ժողովրդական լեզվի մեջ պատահում են և ուրիշ բառեր, ինչպես՝ «գիշերա-եփ», «գիշա-ողջանք», «սրտա-ուղելիք», փոխանակ ուրիշ բարբառների «սրտուղելիք», «գիշերեփ» ձևվերի։

98. Բարդութիւններ առանց հոդակապի:—Հին լեզվից ունենք բաւական թվով բառեր, որոնք կազմված են հոդակապով, բայց երբ բառը մեծանում է նոր ածանցներով, հոդակապը դուրս է ընկնում. օրինակ՝ արծաթասեր—արծաթսիրութիւն. ընկերասեր—ընկերսիրութիւն. երկայնամիտ—երկայնմտութիւն. արյունահեղ—արյունհեղութիւն. սակավաժամանակ—սակավժամանակյա. եղբայրասեր—եղբայրսիրութիւն. ողջամիտ—ողջմտութիւն. լրջամիտ, լրջամտութիւն—լրջմտութիւն. շատախոս, շատախոսութիւն—շատխոսութիւն. պահապան—պահպանութիւն և այլն: Այսպիսի բառերի անալոգիայով առաջ են եկել նոր բառեր առանց հոդակապի, օրինակ՝ ընկերվարութիւն, ընկերվարական:

Թե՛ Վիշ և թե՛ նոր լեզվի մեջ կան բազմաթիվ բառեր, որոնք կազմված են ռաղաձայնից առաջ առանց «ա» հոդակապի. Այդ բառերի մի մասն ունին նաև հոդակապով ձևեր և հաճախ դժվար է որոշել, թե այդպիսի բառերը սկզբնապես առանց հոդակապի են կազմված եղել և հետագայում երկրորդաբար հոդակապով ձևեր են առաջ եկել, թե՛ ընդհակառակն, առանց հոդակապի ձևերը հոդակապով ձևերի սղումն են: Այսպես օրինակ՝ խրատառ, բանբեր (որոնց համար կան նաև խրատատառ, բանաբեր) համարվում են հին բաղադրութիւններ, որոնց առաջին բաղադրիչները՝ մեկն «առ», մյուսն «ի» բներին են պատկանում՝ իբրև նախնական ձևով «խրատու-տու», «բանի-բեր», որոնց բրնբրի տու, «ի» ձայնավորները ձայնափոխության ընդհանուր օրենքով դուրս են ընկել: Այսպես ունենք կրկին ձևերով՝ զինվոր—զինավոր, հացթուխ—հացաթուխ, ջրկիր—ջրակիր, ջրհեղեղ—ջրահեղեղ և բազմաթիվ բառեր թե՛ «ջրա», թե՛ «ջր» ձևերով. ռայց կան նաև միայն վերջին ձևով՝ ջրվեժ, ջրկոտեմ, ջրհան, ջրհոր, ջրմուղ, ջրբաժան, ջրպետ, ջրգլխի, ջրջոր, ջրկալ, ջրփոխվել և ուրիշ շատերը թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվից: Նույնպես՝ հրծիգ—հրածիգ. քարտաշ—քարատաշ, քարկոփ—քարակոփ, քարվազ—քարավազ, քարկուռ—քարակուռ և այլն. կան և «քար» ձևով միայն՝ քարկոծ, քարկոխ, քարհանգույց, քարհալած, քարմաղ և այլն: Նույնպես՝ տնկալուչ—տնակալուչ, տնկից—տնակից, տնպան—տնապան. միայն «տն» ձևով՝ տնկեց, տնպահ, տնտես: Այսպես նաև օրհաս—օրահաս, շարկամ—շարակամ, կաթնկեր—կաթնակեր, դռնաբաց—դռնբաց, դռնափակ—դռնփակ, դռնբացեք—դռնաբացեք, ծովիզ—ծովվիզ, ոտնքայլ—ոտնաքայլ, ոտնհար—ոտնահար, ոտնփոխ—ոտնափոխ, ոտնկա—ոտնակա, ոտնբեկ և այլն: Լուսնկա—լուսնակա, ձեռնափոխ—ձեռնփոխ, ձեռնթափ—ձեռնաթափ, ձեռնթուխ—ձեռնաթուխ, ձեռնտու—ձեռնատու, ձեռնհաս—ձեռնահաս, ձեռնպահ և այլն. մատընշումը—մատնաշումը, մատնցույց—մատնացույց, մատնտու, մատընկար, ակնկառույց—ակնակառույց, ակնկույր—ակնակույր, ակնամոմ—ակնմոմ, ակնտես—ակնատես, ակնհարեւ—ակնահարեւ, ակնկոր: Այսպես և լրտես, քաղցկեղ, բուրվառ, արևմուտք, հացկատակ, հացկերույթ, հավքաշ, ձկնկիթ, թերխորով, թերխաշ, թերմաշ, մոմպատ,

մումլաթ, մումշոր, ծծմայր, գայլկապ, գայլխեղդ, քմծաղրել, քմծիծաղ, շնխաղող (շան խաղող), սողկար, մազման, ձնծաղիկ, շարխափան, հացփոխ և բազմաթիվ ուրիշ բառեր ժողովրդական լեզվից, որոնց մեջ չկա «ա» հոգակապ: Կրկին ձևերից «ա» հոգակապով ձևերը հատուկ են արեւելեյան բարբառներին, իսկ առանց հոգակապի ձևերն ավելի արեւմտյան բարբառներին, որոնց հատուկ է բառամիջի «ա» ձայնավորի սղումը (հարսանիք-հարսնիք):

Մի անգամ, որ կան առանց հոգակապի բազմաթիվ բառեր, ինչպիսի ծագում էլ դրանք ունենան, դրանց անալոգիայով են կազմվել, անշուշտ, վերեի բառերի մի մասը, և կազմվում են ուրիշ նոր բառեր: Այսպիսով իսկական բարդութիւնը նույնանում է կցական բարդութեան հետ (տե՛ս § 81):

1. Գոյականի և ածականի միացումով՝ ծալպակաս, երեսբաց, նրեսպարդ, հաւկուր, պատկից, ականջթեթև:

2. Ածականի և գոյականի միացումով՝ բացբերան, բացգլուխ, սևաիրտ, նեղսիրտ, մեծսիրտ, նեղհոգի, շարլեզու, չորթան և այլ բառերի անալոգիայով առանց ձայնափոխության՝ ծուռբերան, ծուռքիթ, ծուռվիզ, կուշտփոր, պինդգլուխ, կեսբերան: Կան նաև ձայնափոխությամբ՝ ծուռբերան-ծոքբերան, ծուռքիթ-ծոքիթ, կշտափոր, կիսաբերան: Բայց որ «ծուռքիթ», «պինդգլուխ» և այլ բաղադրութիւններն առանց ձայնափոխության են, այդ ցույց է տալիս, որ վերադիր ածականը և իր գոյականը միացել, մեկ բառ են կազմել ստացական նշանակությամբ՝ ծուռքիթ, այսինքն ծուռ քիթ ունեցող: Այսպես կազմվել են և ուրիշ բառեր՝ անուշքերան, գեշքերան, ճերմակթաթիկ, երկայնթաթիկ, տաքշունչ, բոլորպար, նախշոմաշք, թթխմոր (թթու խմոր), կաժպանիր, թելպանիր, կերցավ, սալքար, կեռպուշ, պաղսիրտ, լուսաստղ:

3. Երկու գոյականի միացումով՝ ջրհոր, արեւմուտք և այլ բառերի անալոգիայով նաեւ՝ մեջկապ, ճրագթաթ, ճրագլույս, արեւույս, արեւող, արեւող, ամպշող, արյունբերան, ակռաժաժիկ, բակդուռ, աներծագ, ճաշքուն:

4. Անվան և բայարմատի միացումով, որ շատ սովորական է ժողովրդական լեզվի մեջ, մանավանդ երբ բայարմատի ետեւից որեւէ մասնիկ է լինում՝ ի, իկ, ուկ, ում, անք, իշ, ուք, ոց, իք: Այսպես՝ ծամկալ (ծամակալ), ուշկալ (ուշակալ), դեղդիր (դեղադիր), դեղթափ (դեղաթափ), քարհատ (քարահատ), բանգետ (բանագետ) և այլ բառերի անալոգիայով՝ ճրագկալ, գետկալ, գետքաշ, կախկալ, կրծկալ, անթեղկալ, ականկալ, ականկապ, մթնշաղ, բրինձքամիկ, փլավքամիկ (փլավքամիշ), ականջփորիկ, կրակքաշ, կրակթափի, կրակթափիկ, հավքաշ, ատամփորիկ, ատամփորիշ, կերկոխ, կալմուխ, փորսող, սալքարդ, բաղարջնախշիկ, ականջմտիկ, սուտմեռուկ, մագթափ, փայտփորիկ, արյունլվա, բանթող, բանջարբուսիկ, ալուրմաղիկ և այլն (տե՛ս § 81):

94. Բարդության առաջին անդամը, ինչպես տեսանք, է՝ եղակի ուղղական հոլովը:

1. Գրաբարում կան բառեր, որոնք գործ են ածվում միշտ, կամ սովորաբար, հոգնակի Ք-ով իբրև անհղական բառեր, օրինակ՝ կառք, փառք, խելք, կյանք, քիմք, միտք (միտ), մեղք (մեղ), աչք (աչ), Բառակազմության (բարդության և ածանցման) ժամանակ առնվում է այսպիսի բառերի եզակին՝ առանց վերջին Ք բաղաձայնի, օրինակ՝ կառաճո, մտավոր, անմիտ, մեղավոր, անմեղ, աչեղ, շնորհալի և այլն։ Աշխարհաբարում, գրական լեզվի մեջ, ընդհանրապես պահվում է բառակազմության այս կանոնը, և հին բառերի անալոգիայով կազմվում են նոր բառեր վերջի Ք-ն դուրս ձգելով։

Սակայն այդպիսի բառերի համար մենք այլևս չունենք վերջի Ք հնչյունի հոգնական նշանակության զգացումը. մեզ համար այժմ «աչք», «միտք», «մեղք», «կառք» այլևս հոգնակի չեն, այլ եզակի. դրանց հոգնակին լինում է՝ աչքեր, մտքեր, մեղքեր, կառքեր։ Ուստի եթե մի կողմից հին բառերի անալոգիայով այդպիսի բառերի վերջի Ք-ն դուրս ենք ձգում կազմությունների մեջ, մյուս կողմից՝ եզակի ուղղական հոլովից կազմելու անալոգիայով՝ ժողովրդական լեզվի մեջ կան արդեն շատ բաղադրություններ, որոնց մեջ պահվում է վերջի Ք-ն, այսպես, հին՝ խելացի, անխել, անխելություն. նոր՝ անխելք, անխելություն, խելքապակաս. հին՝ անշնորհ, նոր՝ անշնորհք. հին՝ աչացավ, աչագեղ, բազմաչա, նոր՝ աչքացավ, աչքաբաց, ծակաչք, չորսաչքանի հին՝ պիտանի, անպիտ, նոր՝ պիտքական, անպիտք. հին՝ պարտատեր, նոր՝ պարտքատեր. պարտքակոխ, պարտքովի. հին՝ գրակալ, նոր՝ գրքակալ։ Այսպես և կրծքաբաց, փորձանքավոր, մեղքանալ, խաղբություն, ցուցանքավոր, խոտքակոխ (անել), քաջքաքամի, քաջքաձայն, աշունքանալ, աշունքների, աշունքատանձ և այլն։ Գրական լեզվի մեջ կազմված են՝ վարքագրություն, հանքատեր, բերքատու, հանքային և այլն։

2. Այս միևնույն զարգացումն առաջ է եկել նաև Ն, Բ, Ղ բներն ունեցող բառերի նկատմամբ, որոնց համար հին լեզվի մեջ առնվում են սեռականի ձևերը՝ «ան», «եր», «եղ»։ Բայց քանի որ բառերի մեծ մասի համար բառակազմության ժամանակ առնվում է եզակի ուղղականի ձևը, ուստի նույնիսկ հին կազմությունները զրաբարում արդեն մասամբ վերածվել են ուղղականի ձևին. այսպես ունենք սեռականից՝ ականատես, ականակապ, ականակուռ, ականազարդ, ականավոր, ականելբայց՝ ականախտիղ, ականակալություն, այժմ՝ ականկալություն, ականակապիճ, ականգործ, ականձև. հին լեզվի մեջ՝ սերմանահան, սերմանացան, սերմանացու, սերմանել. բայց և սերմահան, սերմացան, սերմնացու, այժմ նույնիսկ սերմացու, սերմել, իսկ հեն լեզվից՝ սերմաբույս, սերմակեր։ Հին՝ ոտանավոր (ոտքով ման եկող), նոր՝ ոտնավոր, նույնիսկ՝ ոտավոր, ոտնակապ, հին՝ ձկանակեր, ալլև ձկնակեր «Ամառն», սեռական՝ «ամարան», որից «ամարանոց», գարուն, սեռ. գարնան, որից՝ գարնանային. աշուն, աշնան, որից՝ աշնանային. անուն, ան-

վան, որից՝ անվանական, անվանակոչ: Այսպես հին լեզվի մեջ կան նաև՝ աստեղագետ, աստեղաբաշխ, աստեղազարդ և այլն, բայց նաև՝ աստղագետ, աստղաբաշխ, աստղազարդ, որոնք այժմ գործածական են: Նույնպես և՝ տարերակաւն, այժմ միայն՝ տարրական, տարրապաշտ և այլն. բայց և նոր կազմված է՝ տարերային. հին՝ ծովեզերեայ, այժմ՝ ծով-եզրյա. կայսերական, բայց՝ կայսրութիւն. եզերել, եզերական, բայց եզրակացութիւն և նոր կազմված՝ եզերային: Նույնպես «արին» բառի և «ութին» վերջացածների սեռականներից («արեան», «ութեան») կազմված են՝ արենագին, արենազույն, արենաթաթաւ, արենապարտ, արեն-հեղութիւն, բայց և՝ արիւնագոյն, արիւնաթաթաւ, արիւնահեղութիւն և բազմաթիւ ուրիշները «արին» ձևով, որ ընդունված է նոր լեզվի մեջ. ժողովրդական լեզվի մեջ նույնիսկ արնագին, արնադույն, արնաթաթաւ և այլն. բայց կան նաև՝ արենիսոմ, արենպարտ, արենտեր: Սակավաթիւ բառեր կան հին «ութեան» սեռականից, ինչպես՝ փրկութեանաբեր, փրկութեանական, բայց և փրկութիւնաբեր: Նոր լեզվի մեջ ևս հարկ եղած դեպքում երկու ձևով էլ կազմում ենք, ինչպես՝ միութեանական, միությունա-կան:

3. Հին լեզվի մեջ «ըն» վերջացած բառերի վերջի «ըն» մասը նոր լեզվի մեջ դուրս է ընկել, օրինակ՝ ուսումն-ուսում, մատն-մատ, ձեռն-ձեռ, մասն-մաս: Բառակազմութեան (բարդութեան և ածանցման) ժամանակ, ինչպես և հոգնակի թվի մեջ, սակաւ բացառութեամբ, այսպիսի բառերի վերջի «ն» տառը վերականգնվում է, ինչպես՝ ուսումնասեր, մատնացույց, ձեռնասուն, մասնակից. այսպես և ածանցման ժամանակ՝ մատն-ոց, ձեռն-ոց, ական-ոց, մասն-ավոր: Այդ բառերի մի մասի եզ. սեռականը գրաբարում, մի քանի բառերինը նաև աշխարհաբարում, չի-նում է «ան» ձևով, օրինակ՝ դուռն-դուռ, սեռ. գրաբար՝ դռան, աշխ. դը-ռան, նուռն-նուռ, սեռ. նռան: Այսպիսի բառեր են՝ կողմն-կողմ (կողմ-նացույց, բայց՝ կողմեր), ական—ակ, արեգակն—արեգակ, փայլակն—փառակ, կայծակն—կայծակ, հիմն—հիմ, հիմք, որդն—որդ (որդնել, բայց՝ որդեր), շուրթն—շուրթ, հիւսն—հյուս, դիակն—դիակ, սկիզբն—սկիզբ, ձուկն—ձուկ, մոսկն—մոսկ, այծեամն—այծյամ, եղեամն—եղ-յամ, եղէզն—եղեգ, ծիծեռն—ծիծեռ, ասեղն—ասեղ, դուռն—դուռ, ուն-կըն—ունկ, սերմն—սերմ (սերմնացան, բայց՝ սերմեր), ողն—ող, մա-սըն—մաս (մասնակից, բայց՝ մասեր), ափն—ափ (ձեռքի. իսկ գետի ափը միայն «ափ» ձևով). սրանից՝ ափնածիր, բայց՝ ափեր. բուռն—բուռ, թռն—թռ, անձն—անձ (անձնասպան, բայց՝ անձեր), հարսն—հարս, գառն—գառ, բռն—բռ, եզն—եզ, ձեռն—ձեռ, ոտն—ոտ, կաթն—կաթ (կաթնատու, բայց՝ կաթեր), լեռն—լեռ և մի քանի տւրիշները: Թվա-կաններից եօթն—յոթը, յոթ, ինն—ինը, տասն, տասը, տաս:—Այսպես նաև «ումն» ածանցով կազմվածները՝ ուսումն—ուսում, շարժումն—շար-ժում և այլն:

4. Հարադրական բառերի կցումից, ինչպես տեսանք (§ 81), կազմ-

վում են կցական բարդութիւններ. դրանցից «կենսաուսուց» բառը, ենթարկվելով ձայնափոխութեան, դառնում է՝ «կենսուսուց»։ սրա նման կան կազմված ուրիշ բառեր ևս՝ կենսածին, կենսաբուխ, կենսասեր, կենսատու, կենսունակ, կենսախրախույս (ի կեանս խրախուսող) և այլն։ Այս սլոնց անալոգիայով գրաբարի հայցականն անցել է և ախպիսի բառերի համար, որոնց մեջ հայցական չափի լինի, ինչպես՝ կենսածաղիկ, կենսատունկ, կենսական և այլն, այլև նոր կազմված՝ կենսուրախ, Այսպիսով «կենսա» բառից բարդութիւնների համար առաջ է եկել կենսու, կենս ձևը, փոխանակ կենս, կեն ձևի, ինչպես են՝ կենարար, կենագործ, կենակից և այլն։ Սույն անալոգիայով կազմած ունենք՝ մեղսաբեր (մեղս բերող), մեղսածու, մեղսունակ, մեղսասեր, մեղսամած և նույնիսկ՝ մեղսային, մեղսորեն, որով առաջ է եկել բաղադրութիւնների համար «մեղս» ձևը, փոխանակ «մեղ» ձևի, ինչպես է՝ մեղագրել, մեղավոր, մեղապարտ բառերի մեջ, նույնպես «օրէնք» բառի «օրէնս» հայցականից կազմված են՝ օրենսդիր, օրենսգետ, վերջերս նաև գոյականների հետ՝ օրենսգիտ, օրենսգիրք փոխանակ իսկական բարդութեան ձևերի, որ են՝ օրինագիտ, օրինագիրք (§ 81)։

95. Ձայնափոխություն։—Երբ բառակազմութեան ժամանակ բառն աճում է, այսինքն բառի վերջից նոր վանկ կամ վանկիր են ավելանում, շեշտը տեղափոխվում է վերջին վանկի վրա, այդ ժամանակ վերջին փակ (բաղաձայնով վերջացած) վանկի ձայնավորները, շեշտի տեղափոխութեան պատճառով, փոփոխութեան են ենթարկվում։ Նոր գրական լեզվի մեջ պահվում է գրաբարի ձայնափոխութիւնը, չնայելով, որ հին լեզվի ԵԱ(ՅԱ), ԵԱՅ(ՅԱ), ՈՅ(ՈԻՅ) երկբարբառներն իրենք և իրենց ձայնափոխութեանն ալլելս կենդանի չեն աշխարհաբարում։

1) Ի, ՈԻ ձայնավորները բառավերջի փակ վանկերի և փակ միավանկերի մեջ կամ դուրս են ընկնում, կամ դառնում Ը ձայնավոր, որ չի գրվում. օրինակ՝ ջուր—ջըրային, ջըրկիր. քուն—քընկոտ, քընասեր. ունչ—ընչացք. ունդ—ընդակեր. տրտում—տրտմել. անասուն—անասնարուժ. գիծ—գըծել, գըծագիր. թիվ—թըվական. ճշմարիտ—ճըշմարտասեր։

Մի քանի միավանկ բառերի սկզբում կամ մեջ ի, ա ձայնավորներն անփոփոխ են մնում. դրանք են՝ հինգ—հինգերորդ, հինգական, բայց՝ հնգամասյան. հիմն—հիմնադիր. փր—փրական. իծ—իծական. իմ—իմոնք. ինչ—ինչացու, բայց՝ ընչեղ. ինն—իննսուն, իննամյա. ինքն—ինքնավար. իսկ—իսկութեան. ութ—ութերորդ. ոտտ—ուտտական. ուլ—ուլադիր. ուլ—ուլիկ. ուխ—ուխաջուր. ունկն—ունկնդիր. ուռ—ուռենի ուս—ուսնոց. շուրջ—շուրջանակի, բայց՝ շըջան, շըջապատ. ոռու—ռուական. թուրք—թուրքական, ալլել՝ թըքական։

2) Որոշ թվով բառերի մեջ հին է>Յ ձայնավորը դառնում է Ի. օրինակ՝ հին՝ նուէր—նուիբել. նվեր—նվիրել. հին՝ պատուէր—պատուիրել. պատվեր—պատվիրել. հին՝ քէր—սիրել. սեր—սիրել և այլն։ Լեզվի մեջ

գոյութիւնն ունեցող այս հին կազմութիւնների անալոգիայով կազմվում են նաև նոր բառերը, ինչպես, օրինակ՝ Բիրավնայ, սիրերգ:

Հին է>Ծ ձայնավորը Ի ձայնավորի փոխվում է հետևյալ բառերի մեջ՝ անհծք—անիծել. անօրեն—անօրինել, բայց՝ անօրենութիւն. ապավեն—ապավինել. ասպարեղ—ասպարեղական. գեշ—գիշատիչ. գեշ—գիշութիւն. գես—գիսավոր. գետ—տգետ, գրագետ—գիտութիւն, տգիտութիւն, գրագիտութիւն, գիտուն. գեր—գիրաւել. դեզ—դիզել. դեպք—դիպել. գետ—դիտել. գենք—գինվել. ժապավեն—ժապավինել. լեզ, պընակալեզ—լիզել. խեթ—խիթալ. ծես—ծիսական. կեզ, սրտակեզ—կիզել. կես—կիսել. հանգեպ—հանդիպել. հանդես—հանդիսավոր. հեզ—հիզութիւն. հեն, ծովահեն—հինահար. հրավեր—հրավիրել. ձեթ—ձիթել. մեք—միգամած, մեզ—միզել, մեշ—միշին. երեց—երիցյան. նվեր—նվիրական. շեկ—շիկանալ, այլէ՝ շեկութիւն. շեշ, անշեշ—շիշեցնել. օրենք—օրինական. սլատվեր—սլատվիրել. պարտեզ—պարտիզպան. պես—պեսպիսութիւն, այսպիսի. պետք—պիտանի, բայց՝ պետքալման. սեզ—տիգաճեմ. սեզ—տիզավետ. սեր—սիրական. ստեպ—ստիպել. վեր—վիրաւոր. վրեժ—վրիժառու. վրեպ—վրիպել. տեգ—տիգարուն. տեր—տիրանալ, տիրութիւն, բայց և տերութիւն, տեքոմնի. տնօրեն—տնօրինել, բայց՝ տնօրենութիւն. փոխարեն—փոխարինել. քեն—քինախնդիր: Հատուկ անուններ՝ Ներսես—Ներսիսյան, Արիստակէս—Արիստակեսյան և մի քանի ուրիշներ:

3) Հին ԵԱ, նոր ՅԱ երկբարբառը դառնում է Ծ. օրինակ՝ մատեան, մատյան—մատենագիր. սենեակ, սենյակ—սենեկապետ: Լեզվի մեջ եղած հին կազմութիւնների անալոգիայով կազմվում են և նոր բառերը, ինչպես են՝ մատենավար, գրասենեկային. գրեան, գրյան—գրենական:

Այս ձայնափոխութիւնը նոր լեզվի մեջ կենդանի չէ. ուստի և դրարոցական հայերեն շատվորած մարդիկ սխալ կազմութիւններ են աւնում, ինչպես են՝ «գրասենյակային», «հոբելյանական», փոխառակ «գրասենեկային», «հոբելենական» ևն:

4) Հին ԾԱՅ, նոր ՅԱ բառավերջում դառնում է «ԾՅ», հին ուղղագրութեամբ՝ «է», օրինակ՝ քրիստոնեայ, քրիստոնյա—քրիստոնեական, քրիստոնեչութիւն. հրեայ, հրյա—հրեյական, հրեչութիւն. միջօրեայ, միջօրյա—միջօրեյական: Այսպիսի բառերի անալոգիայով նաև նոր կազմութիւնները, ինչպես են՝ գործունեայ, գործունյա—գործունեչութիւն. պաշտօնեայ, պաշտոնյա—պաշտոնեչութիւն:

5) Հին ՈՅ, նոր ՈԻՅ դառնում է «ՈԻ», օրինակ՝ ծուլ, ծուլ—ծուրութիւն. ողջուլ—ողջունել. գուլ—գունավոր. բուլ—բուսական: Սրանց անալոգիայով նաև նոր կազմութիւնները, ինչպես՝ բուսակեր, բուսաբանութիւն: Բացառութեան կազմում են՝ նուլ—նուլութիւն, բուլրաթիվ, գուլնդգուլն և նոր կազմված «բուլրիկ», փոխանակ հին և ժողովրդական՝ «բուրիկ» ևն:

6) Երբ բառավերջի «Ի» ձայնավորի հետ միանում է «ԱՎ» մասնի-

կը, այդ ժամանակ «ԻԱ» կապակցութիւնը դառնում է հին ԵԱ, նոր ԶԱ, օրինակ՝ որդի—ակ, հին՝ որդեակ, նոր՝ որդյակ. պատանի—ակ, հին՝ պատանեակ, նոր՝ պատանյակ: Բացառութիւն են միավանկերից կազմվածները՝ միակ, թիակ, դիակ, ձիակ:

7) Բազմավանկ բառերի վերջի «Ի» ձայնավորը հաջորդ Ա ձայնավորի հետ կազմում է հին ԵԱ, նոր ԶԱ երկբարբառը, որ և դառնում է Ե. օրինակ՝ բարի + արար—բարերար. այգի + ատգործ—այգեգործ. գինի + ատսեր—գինեսեր, հոգի + ատկան—հոգեկան: Հին բառերի անալոգիայով կազմվում են նորերը, օրինակ՝ հոգեբանութիւն: Սակայն այս ձայնափոխութիւնը նույնիսկ հին լեզվի մեջ հաստատուն չէ. օրինակ՝ հնուց ունենք «որդի» բառից՝ որդեգիր, որդեկորույս, որդեսպան և այլն, բայց և որդիատայց, որդիական և ոչ՝ որդեկան, ինչպես է՝ հոգի—հոգեկան: Այսպես և՛ խնամի—խնամիանալ (հին՝ խնամենալ), բարի—բարիանալ. կղզի—կղզիաբնակ և այլն: Միավանկ բառերից՝ միանալ, ձիավոր:

Բացի այդ՝ պետք է նկատի ունենալ, որ բազմավանկ բառերի վերջի «Ի» ձայնավորը հաճախ դուրս է ընկնում, դարձյալ ոչ հաստատուն կերպով. օրինակ՝ բարի—բարութիւն, բայց՝ ճարեկամ, բարիանալ. արի—արութիւն, բայց նաև՝ արիութիւն, արիանալ, արիական. եկեղեցի—եկեղեցական. կատարի—կատարութիւն. խնամի—խնամութիւն, բայց՝ խնամիական. թշնամի—թշնամանալ, թշնամութիւն, թշնամական. հայրենի—հայրենական, հայրենազուրկ, հայրենակից. վայրենի—վայրենանալ. վրացի—վրացական և շատ նմանները: Այսպես պետք է կազմել նաև՝ գյուղացի—գյուղացական, գյուղացութիւն:

96. Բաղաձայնների փոփոխությունը բառակազմության ժամանակ առաջ է գալիս միայն Ռ և Բ բաղաձայնների նկատմամբ, այն էլ հին լեզվի մի քանի բառի մեջ, այն է՝ արմատական ն հնչյունից առաջ ընկնում է Ռ հնչյունը, բայց վերջինս, երբ հեռանում է ն հնչյունից, դառնում է Բ. օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «ամառն», «ամեռն», «դուռն», «լեռն» բառերը սեռական ունին՝ ամարան, ամերան, դրան, վերին, լերանց: Այսպես և՛ ամարային, ամարանոց, ամերային, ամերոց: Բայց այս փոփոխութիւնը հատուկ չէ աշխարհաբարին, որ ունի՝ դուռ—դռան, լեռ—լեռան, ամեռ—ամռան կամ ամեռվա. ամառ—ամռան կամ ամառվա: Այսպես և՛ ամառային կամ ավելի՛ ամառնային, ամեռային կամ ամեռնային, ամառանոց, բայց՝ հին լեզվից մնում են՝ ամերել, ամերոց, դրանիկ:

97. Բաղադրիչ անդամների շարահիմնական հարաբերությունը:—Ինչքան էլ իսկական բարդության մեջ շարահիմնական վապակցության ձևն իբրև այնպիսին անհետացած է, բայց և այնպես երկու բաղադրիչ մասերի շարահիմնական հարաբերության զգացումը մնում է: Սակավաթիվ են այնպիսի բարդությունները, որոնց երկու մասերը ունեն ճամադասական հարաբերություն, այսինքն մեկը մյուսի լրացումը չի դառնում, այլ երկու մասերը միանում են իբրև համազոր բառեր, ինչպես բաղճուսական հարադրությունների մեջ, կամ ինչպես կրկնավորները,

օրինակ՝ տեղատարափ, իբրև՝ տեղ ու տարափ, ազգատոհմ—ազգ ու տոհմ, շեղջակույտ—շեղջ ու կույտ, եղջերվաքաղ—եղջերու և քաղ, ըն-
ձառուծ—ինձ և առուծ, ցլամարտ—ցուլ և մարտ, խուլակոպր—խուլ և
կույր, գունդագոմնդ—գոմնդ գունդ, դեզադեզ—դեզ դեղ, շեղջաշեղջ—
շեղջ շեղջ:

Սովորաբար բարդության բաղադրիչ մասերի հարաբերությունը ստորադասական է. մասերից առաջինը ըստ իմաստի լինում է լրացում երկրորդի, այսինքն՝ բարդ բառի գլխավոր կամ հիմնական նշանակու-
թյունը երկրորդ մասի մեջ է, առաջինը միայն որևէ կողմից որոշում,
լրացնում է երկրորդի իմաստը. օրինակ՝ հացատուն, սեահոդ, մեծապիտ.
բացագլուխ, գլխաբաց, մեծապայծառ վերածվում են՝ հացի տուն, սև հող,
մեծ սիրտ ունեցող կամ մեծ սրտով, բաց գլխով, գլուխը բաց, մեծապես
պայծառ (շատ պայծառ): Նույնպես մաքառասեր, առաջավազ բառերի
հիմնական մասերն են՝ «սեր», «վազ», որ ունին սիրող, վազող բայա-
ծականների նշանակություն, իսկ մաքդ և առաջ նրանց լրացումներն են,
իբր՝ մարդ սիրող, արագ վազող: Այսպես և մայրաքաղաք մտածում ենք
իբրև «մայր քաղաք» (ինչպես՝ մայր հող, մայր երկիր, մայր լեզու), իսկ
քաղաքամայր, իբրև «քաղաքների մայր»: Նույնպես գյուղաքաղաք՝
իբրև գյուղանման քաղաք, իսկ քաղաքագյուղ—գյուղ, որ քաղաքի նը-
ման է. քաղաքաբերդ—քաղաքի բերդ, իսկ բերդաքաղաք—բերդ ունե-
ցող, բերդավոր, բերդի նման, կամ բերդի դեր կատարող քաղաք: Նույ-
նիսկ համանիշների բաղադրությունը մտածվում է երբեմն իբրև ստո-
րադասական բաղադրություն, ինչպես՝ կերակուր (կեր ու կուր) մտած-
վում է իբրև ուտելու կուր. եկամուտ՝ իբրև եկած մուտ(ք), ազգատոհմ՝
իբրև «տոհմ ազգի», ինչպես սովորական է գրաբարում համանիշների
գործածումը:

Ամեն բարդ բառի նշանակություն կարելի է արտահայտել այսպես
որևէ շարահյուսական կապակցությամբ: Այդ դեպքում եթե առաջին բա-
ղադրիչը փառնում է լրացում երկրորդի, կնշանակե բաղադրությունը
կազմված է հայերենի բարդության կանոնով. հակառակ դեպքում՝ բա-
ռը կազմված է օտար լեզուների նմանողությամբ: Օրինակ՝ ունինք հա-
յերեն կազմությամբ սիրաբան, պատվաբան, որ նշանակում են՝ սի-
րու արժանի, պատվի արժանի. բայց ունենք նաև հունարեն կազմու-
թյամբ՝ արժանաճավառ, արժանապատիվ՝ իբրև հավատքի արժանի,
պատվի արժանի. սրանք օտարաբան կազմություններ են, փոխանակ
հայկական «հավատարժան», «պատվարժան» կազմությունների: Այս-
պես՝ օտարաբան կազմությամբ են նաև ստեղծաբան, սիրաբան, փոխա-
նակ հայերեն բանաստեղծ (բան ստեղծող), բանասեր (բան սիրող) բա-
ռերի. հայերենում ստեղծաբան, սիրաբան պետք է նշանակեին ստեղծա-
կան բան (խոսք), սիրու բան, սիրելու բան:

Անվանական բաղադրությունների ներքևում դրված տեսակները
պետք է տարբերել ըստ շարահյուսական հարաբերության:

98. Ա. Գոյականների, ածականների ու բայարմատների բարդությունն գոյականների հետ:— Կաղմվում են գոյականներ. երկրորդ բաղադրիչը, որ գոյական է, պահում է իր հիմնական նշանակությունը, իսկ առաջին բաղադրիչը.— լինի գոյական, ածական, թե բայարմատ,— ունի սեռականի կամ ածական վերադրի նշանակություն. օրինակ՝ 1) զորագունդ, անձրևաշուր, երկնականար, ծովեղը—զորքի գունդ, անձրևի ջուր, երկնքի կամար, ծովի եղը. 2) սեահող, մեծամարդ, մթնագիշեր, չորաթան, վերնատուն. նորահարս—սե հող, մեծ մարդ, մութ գիշեր, չոր թան, վերին տուն, նոր հարս. 3) զբոսավայր, ածաման, պահաման—բզրոսնելու վայր, ածելու աման, պահելու աման:

Այս կաղմությունները սկզբնապես գոյական են, բայց հետագայում նշանակության փոփոխությամբ գործածվում են նաև իբրև ածական, ստացական բաղադրության նշանակությամբ. օրինակ՝ առյուծասիրտ սկզբնապես ըստ կաղմության նշանակում է՝ առյուծի սիրտ, բայց այժմ՝ առյուծի սիրտ ունեցող, առյուծի սրտով: Քաղցրաձայն, սեահող և նրմանները նշանակում են՝ 1) քաղցր ձայն, քաղցր եղանակ. սե հող. 2) քաղցր ձայն ունեցող, քաղցր ձայնով. սե հող ունեցող: Այսպես և՛ մեծամիտ, քարասիրտ, ողջանդամ, բազմամարդ, եռանկյուն, ծանրաբեռն և այլն: Զպիտի կարծել, թե ամեն այսպիսի բաղադրություն, որ ածականի նշանակություն ունի, սկզբնապես անպատճառ կազմվել և գործածվել է իբրև գոյական և հետո նոր իբրև ածական. մի անգամ որ լեզվի մեջ առաջ է եկել այդպիսի գոյականների կիրառությունն իբրև ածական, կարող են անալոգիայով նոր բառեր կազմվել հենց սկզբից ածականի կամ ստացական բաղադրության նշանակությամբ, և, ընդհակառակն, այս վերջին տեսակի բաղադրությունները կարող են հետագայում իբրև գոյական ևս գործածվել:

Ածականի նշանակություն ունեցող այսպիսի բաղադրությունները հաճախ վերջից մի ածանցական մասնիկ են ստանում, օրինակ՝ հարյուրամյա, հնգամյա, հրաշյա, երեքօրյա, այլազգի, երկսայրի, երկդիմի:

99. Բ. Գոյականների ու ածականների բաղադրությունն ածականների հետ:— Կաղմվում են ածականներ. երկրորդ բաղադրիչը, որ ածական է, պահում է իր հիմնական նշանակությունը, իսկ առաջին բաղադրիչը երկրորդի լրացումն է, որ շարահյուսական կապակցությամբ արտահայտվում է հոլովներով և նախադրություններով ու ետադրություններով. օրինակ՝ լուսապայծառ—լուսի պես պայծառ, կամ լույսով պայծառ. մեծապայծառ—մեծապես պայծառ. ոտնաթեթև—ոտից թեթև. սըրտաբաց—սիրտը բաց. այսպես և՛ դռնաբաց, մարդաշատ, հողաշատ, լուսամոտ, ջրամոտ (լուսի, ջրի մոտ), եռամեծ—երիցս մեծ, ջրառատ, մտամոլոր, ակնակուր, հողախառն—հողի հետ խառն, երկնաբարձր—երկնքի պես, երկնքի չափ բարձր. մարդավայել, երկրամեծ, մտավարժ:

100. Գ. Գոյականների և ածականների բաղադրությունը մի բայարմատի կամ բայաբնի հետ:— Կաղմվում են գոյականներ և ածական-

ներ. վերջիններս կարող են նաև գոյականաբար գործածվել: Բաղադրութ-
յան երկրորդ մասն ունի առաջին դեպքում անորոշ դերբայի, ուրեմն
մի վերացական անվան կամ գործողության անվան նշանակություն,
իսկ երկրորդ դեպքում կամ մի անցյալ դերբայի նշանակություն: Բաղա-
դրության առաջին մասը դառնում է լրացում երկրորդի՝ ամեն տեսակ
հարաբերություններով, որ բաղադրության մեջ մտնող բայը կարող է
ունենալ իր լրացումի նկատմամբ. ուրիշ խոսքով, բայի և իր լրացման
ամեն տեսակի շարահյուսական կապակցություններ, որ արտահայտ-
վում են հոլովներով և նախադրություններով ու հետադրություններով,
կարող են այսպիսի բարդություններով արտահայտվել: Առանձին ու-
շադրություն պիտի դարձնել, որ բաղադրության առաջին մասի համար
«ուրջուն» վերջացած անունների փոխանակ առնվում են նրանց բնի-
րը, օրինակ՝ փոխանակ կազմելու սրբութենասներ կամ սրբությունա-
սներ, մաքրութենասներ կամ մաքրությունասներ, մեծությունամու, իշ-
խանությունասներ, փրկութենարար, կազմվում են՝ սրբասներ, մաքրա-
սներ, մեծամու, իշխանասներ, փրկարար, որ կարող են նշանակել նաև՝
սուրբ սիրող, իշխան սիրող:

1) Վերացական անվան կամ գործողության անվան իմաստով
բարդությունները համեմատաբար սակավ են, ինչպես գերեզարծ—գերի-
ների դառնալը, զորաժողով—զորք ժողովելը (զորաժողով անել), զո-
րակոչ—զորքի մեջ կանչելը, զինակոչ—զենքի կանչելը, մեռելաթաղ—
մեռել թաղելը, այգեթաղ, այգեքաղ, այգեկութ—այգին քաղելը. այս-
պես և՛ բամբակաքաղ, խաղողաքաղ, ծաղկաքաղ. խոտհոնձ—խոտ հոն-
ձելը. նախրաթող, հորթաթող, բանթող, գործադուլ—բանը, գործը թող-
նելը, դադարեցնելը. ջրհեղեղ—ջրի հեղեղ. ոտնալուղ—ոտով լողալը. գոր-
տալուղ—գորտի պես լողալը. փորսող (անել, տալ)—փորի վրա սողա-
լը. երկրաշարժ—երկրի շարժվելը. աբեազալ, արեաժազ, արեացատ,
արեամուտ—արեգակի ծագելը, մտնելը. լուսաբաց—լույսը բացվելը.
աքլորականչ, հավախոս—աքլորի կանչելը առավոտյան դեմ. տերեա-
թափ, ծաղկաթափ—տերեները, ծաղիկները թափելը. ոտնափոխ, քայլա-
փոխ—ոտը, քայլը փոխելը. ժամանց, մթնաշաղ, համաես, ձյունա-
հալ(ք), լուսահաչ և այլն:

Այս բառերից մի քանիսն ունեն և երկրորդական նշանակություն-
ներ, օրինակ՝ «աբեաժազ», «հավախոս» նշանակում են նաև աչքն ժամա-
նակը, երբ արևը ծագում է, աքլորը կանչում է. ջրթող կամ ջրհատ—ջուր
թողնելը, ջուրը կտրելը, այլև ջրաղացի ջուրը կտրելու այն տեղը, որով
ջուրը ուրիշ կողմ են թողնում, երբ ուզում են. որ ջրաղացը չբանի:

2) Շատ ընդարձակ տեղ ունին հայերենում գործողի անվան, կամ
ածականի նշանակությամբ բարդությունները: Առաջին բաղադրիչը, երբ
ածական է, մակերայի նշանակություն է ստանում, ինչպես՝ բազմաշար-
շար—շատ շարշարված, արագագնաց—արագ գնացող, մշտաշարժ, հազ-

վագյոտ, մեծախոս, իսկ երբ առաջին մասը գոյական է, ստանում է ղանազան հոլովների և նախադրությունների ու հտադրությունների նըշանակություն:

Ուղղականի նշանակությամբ, օրինակ՝ սրտամեռ—սիրտը մեռած, տիրամեռ, լեղապատառ—լեղին պատռած, ճյուղակոտոր—ճյուղերը կոտորած, տնաքանդ—տունը քանդված (տնաքանդ եղանք), տնաշեն—տունը շեն, այլև՝ տուն շինող, տունը շեն պահող. ալեկոծ, ձեռնհաս, միջաբեկ, ձեռնաբեկ—մեջքը, ձեռքը կոտրած.. անդամալուծ, տնանկ, հուսահատ, թևաթափ, ինքնաբույս, ինքնակույ, խելքամաղ լինել (խելքը մաղվել) և այլն: Բուն աշխարհաբար բայերի համար, որոնց արմատը կամ բունը չի գործածվում, վերջից ավելանում են «իկ կամ «ուկ» ածանցները, փնչպես՝ թևակոտորիկ, ճուղակոտորիկ (ծառ), թևախուզիկ (թեփերը խուզած):

Հայցականի և ղանազան նախդիրների նշանակությամբ, օրինակ՝ մարդասեր—մարդ սիրող. ձկնորս, մատենագիր, բարեգործ և այլն. գիշերագնաց—գիշերը, գիշեր ժամանակ գնացող. գիշերաշրջիկ, խավարամուտ. գետնմուտ—գետին մտնող. երկնընթաց—դեպի երկինք գնացող. ծովասուլզ—ծովի մեջ սուզված. տարագնաց, տարադեմ—օտարության դիմող. երկնապիշ—դեպի երկինք նշյող. երկնահաս—մինչև երկինք հասնող. բախտակոծ—բախտի վրա կոծող, լացող:

Սեռականի նշանակությամբ, սակավաթիվ բառեր, օրինակ՝ ջրատար, գետնատար—ջրի տարած, գալակեր—գալլի կերած:

Տրականի նշանակությամբ, օրինակ՝ գրավարժ—գրի վարժված, խավարասովոր, երկնահուպ, երկրամած, գետնամած—գետնին կպած. մտահաճ, ինքնահաճ—ինքն իրեն, իր խելքին հավանող, ինքնահավան. ուշաբերել—ուշքի բերել. չափահաս—չափի հասած:

Բացառականի նշանակությամբ, օրինակ՝ երկրաբույս—գետնից բուսած, երկրաբուխ—գետնից բխած, հողածին—հողից ծնած, երկնահոս—երկնքից հոսած, երկնատեղաց. ուշագնաց—ուշքից գնացած. մտահանանել, խելքահանանել. պաշտոնանկ—պաշտոնից ընկած:

Գործիականի նշանակությամբ, օրինակ՝ ալեզարդ—ալիքով զարդարված, ձյունապատ—ձյունով պատած, հուսալից—հուսով լցված. ձեռագործ, ջրաղաց—ջրով աղացող, հողմաղաց, ջրաբույժ—ջրով բժշկող:

Ներգոյականի նշանակությամբ, օրինակ՝ խավարաբնակ—խավարում բնակող. խավարաշրջիկ—խավարում շրջող. բարձրագնա—բարձրում գնացող. տնասուն—տանը սնված, մոխրաթավալ, գետնասող—գետնի վրա սողացող. գետնաքարշ—գետնի վրա քարշ եկող:

Հաճախ միևնույն բարդությունը կարող է տարբեր նշանակություններով հասկացվել. օրինակ՝ լավատես՝ 1. լավը, լավ բանը տեսնող, 2) լավ տեսնող. ծովածուփ՝ 1. ծովում ծփացող, 2. ծովի պես ծփացող. ջրառուն՝ 1. ջրով սնվող, սնված, ինչպես կաթնասուն, 2. ջրի մեջ սընվող ինչպես անասուն. ջրածին՝ 1. ջուր ծնող, բխող, 2. ջրի մեջ ծնված, 3. ջրի ծնած, ջրից ծնված. երկնաթռիչ՝ 1. դեպի երկինք թռչող:

2. երկնքում թռչող. երկրաշարժ՝ 1. շարժ, 2. երկիր շարժող. երկնաշու՝ 1. դեպի երկինք չվող, 2. երկնքում չվող: Այսպես «երկրալիր» նշանակում է՝ երկիրը լցնող, «հուսալիր» նշանակում է՝ հուսով լցված, իսկ «բերանալիր» — բերանը լցված, լիքը բերանով. երկնատարած — երկնքի պես տարածված, իսկ բազկատարած — բազուկները տարածած. երկնապիշ. երկրապիշ — դեպի երկինք, դեպի երկիր նայող. ակնապիշ — աչքերը պշած:

Պետք է նկատի ունենալ նաև նշանակության փոփոխությունը. օրինակ՝ դեղադիր՝ 1. դեղ դնող, 2. դեղադիր, ավելի՝ դեղորի — այն գործիքը, շուղը՝ որով աչքերին դեղ են դնում. ջրմուղ՝ 1. ջուր մղող, 2. ջրի ճանապարհ խողովակներով. կովկիթ՝ 1. կով կթող, 2. այն ամանը, որի մեջ կովը կթում են, նույն և՛ կթիչ: Սերեկ՝ 1. սեր գալը, երեսը սեր բռնելը, որից՝ սերեկել — երեսին բարակ խավ բռնել, ինչպես և ջրի երեսին բարակ սառույց բռնելը, 2. այն կաշին, որով խնոցու բերանը կապում են հարեհիս և որի վրա սեր է գալիս:

Ինչպես ամեն մի շարահյուսական կապակցությունից, նույնպես և հարադրյալ բայերից ու դարձվածներից կազմվում են իսկական բարդություններ, հաճախ վերջից մի ածանցով. բայց երբ բայը ձայնավորով և սկսվում, և հարադիր մասն այնպիսի բառ է, որ ձայնափոխություն չի կարող կրել, այդ ժամանակ կցական և իսկական բաղադրությունները նույնանում են, և դժվար է ասել, թե ինչպես են առաջ եկել յուրաքանչյուրից: Այսպես են, օրինակ՝ ավելածու, ավելածում (ավել ածել). առաջարկ, առաջարկել. ակնարկ, ակնարկել. ձեռնարկ, ձեռնարկու (ձեռն արկել). ձայնարկու, ձայնարկել. սակարկություն, ակնառու, ակնառություն. թևանցուկ, նկատառում, առաջառում (առաջն առնել), փոխառու, փոխառություն (փոխ առնել) և այլն: (Տե՛ս § 81 կցական բարդություն հարադրական բայերից): Իսկական բարդություններ են հետևյալները, որոնք ձայնափոխությամբ են. գրանցում, գրանցել — գիր անցնել, դրի անցնել. գրարկել, գրարկում. հաշվառում, հաշվառու — հաշվի առնել. մտառու, մտառել, մտառություն (ի միտ առնուլ), մտածել (զմտալ ածել), մտաբերել — միտը բերել, ցուցադրել (ի ցույց դնել), մտադրել — մտքում դրնել. գլխահան անել — գլխից հանել և նմանները:

Դ

ԱՌԱՋԱԴԻՐՆԵՐՈՎ ԲԱՂԱԴԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

101. Առաջադիրներ:— Առանձին տեղ են բռնում մի քանի մակբայներով կամ նրանց արմատներով և մի քանի բայարմատներով ու մասնիկներով բաղադրությունները, որոնք մասամբ կազմված են ուրիշ լեզուների «նախաբայավոր» կամ նախդրավոր բաղադրությունների նմանությամբ և նույնիսկ երբեմն այնպես, որ, հակառակ մեր սովո-

րական բաղադրութեան եղանակին, երկրորդ բաղադրին է դառնում ըս-
բացում առաջինին: Օրինակ՝ Միջագետք, արտակարգ, գերբնական,
ստորերկրյա, մակբայ նշանակում են գետերի մեջ (գետամեջ), արտա-
քո կարգի կամ կարգից դուրս, բնականից վեր (գեր քան զբնական),
գետնի տակի (գետնատակի), բայի վրա (դրվող)։ մինչդեռ սովորա-
կան բաղադրութեան եղանակով դրանք պիտի նշանակեին՝ միջի գե-
տեր (ինչպես՝ միջաթաղ—միջի թաղ), դրսի կարգ, գերապես բնական
(ինչպես՝ գերամաքուր—շափաղանց մաքուր), ստորին կամ տակի երկ-
րի, վրայի բայ (ինչպես՝ մակերևույթ—վրայի երևույթ)։

Այդ ձևական նշանակութեամբ բառերի մի մասը՝ մեջ, վեր, վայր,
առաջ, ետ, դեմ, շուրջ, թե՛ գրաբարի և թե՛ աշխարհաբարի մեջ սովո-
րական բառեր են, ետադրութիւններ կամ մակբայներ, որոնցով կազմ-
վում են, ինչպես տեսանք, հարադրյալ բայեր և կցական բարդութիւն-
ներ (§§ 80. 2, 81)։ սովորական բառեր են նաև՝ փոխ, շաւ, նախ, ստոր,
զույգ, միայն բարդութիւնների մեջ սովորական նշանակութեամբ չեն
առնվում, ուրիշները՝ անդր, այսր, բաց (ի բաց), պար, գեր, քափ, տար,
հար (յար) գրաբարից են մտած նոր գրական լեզվի մեջ, բայց մենակ
իրեւ անկախ բառ չեն գործածվում, այլ միայն բաղադրութիւնների
մեջ։ գրաբարից են նաև մնացածները՝ արեւ, ներ, մակ, դեր, ենթ, հակ,
համ (համայն), համ (զույգ), վեր (վերստին), արամ, հեղ (յեղ), բաղ,
որոնք գրաբարում արդեն անկախ գործածութիւն չունին։ սրանք կամ
կիրառութիւնից դուրս ընկած հին բառեր են, կամ մակբայների ու բա-
յերի արմատներ։ Այս առաջադիր բառերի մի մասը դարձած են ար-
դեն առաջադիր մասնիկներ կամ նախամասնիկներ (տե՛ս §§ 132, 133)։
այսպես են՝ ենթ, համ, տրամ և այլն։

Այս ձևական բառերով ու մասնիկներով հունարենի հետեւողութեամբ
բառեր են կազմած հունական դպրոցի թարգմանիչները՝ փիլիսոփայա-
կան լեզվի բառերը ճշտութեամբ արտահայտելու համար։ Այդ բաղա-
դրութիւնները մեծ մասամբ արվեստական են, բայց շատերն արդեն
ընդհանրացված են և սովորական բառեր են դարձած, ինչպես՝ տարբե-
րել, շարունակ, արտոնութիւն, արտագրել և նմանները, և այժմ էլ դը-
րանց անալոգիայով, մանավանդ գիտական և տեխնիկական լեզվի հա-
մար, նոր բառեր են կազմվում հետեւողութեամբ գերմաներենի ու ռու-
սերենի և հունարենի ու լատիներենի։ Այս լեզուների «նախաբայավոր»
կամ նախդրավոր կազմութիւններին, ուրեմն, հայերենում համապա-
տասխան են՝ 1) հարադրական բայերը և նրանցից կազմված կցական
բարդութիւնները (§§ 80. 2, 81)։ 2) նախդրավոր կազմութիւնները
(§§ 89, 90) և 3) առաջադիրներով բարդութիւնները։ Օրինակ՝ ուսե-
րենի под նախդիրն արտահայտում ենք՝ «տակ», «ընդ», «ստոր» բառերով
և «ենթ» մասնիկով, ինչպես՝ տակը գծել, ընդգծել—подчеркивать, հա-
տակատակի, ընդհատակյա—подпольный, ստորագրել—подписать, են-
թարկել—подвергать։

102. Անդր,—գրաբարում նշանակում է՝ դեպի այնտեղ, այն կողմ. անդր քանզ—մի բանից այն կողմը, դենը: «Անդրէն» նշանակում է նորից, ետ: «Այս» նշանակում է դեպի այս կողմը, դեսը—«Անդր» բառով կան հետևյալ կազմութիւնները՝ Անդրավարտիք—այն կողմի, դենի, այսինքն՝ տակի վարտիք. Անդրաքայլել—քայլել՝ մի բանից, մի բանի վրայով դենն անցնել. Անդրաձգութիւն, անդրաձիգ, անդրաձգել—մի բանից, մի բանի վրայով դենը ձգել. Անդրափոխել—մի բանից, մի տեղից դենը, անդին փոխել. Անդրահանում—1. այն կողմ հանել. 2. վերահանում, մի նկար մի ուրիշ բանի վրա հանել նման ձևով. Անդրանցում—այն կողմը, դենն անցնել. Անդրաձայնել—ետ ձայնել, արձագանքել. Անդրադառնալ, անդրադարձնել, ետ դառնալ, ետ դարձնել.—անդրադարձ, անդրադարձութիւն. Անդրաթուրիք—մի բանի վրայով դենը թուրել:

Օտարաբան կազմութեամբ՝ առանց հոգակապի՝ Անդրկովկաս—անդր քան զկովկաս, Կովկասից այն կողմը, դենը, Ռուսաստանի նկատմամբ. մեզ համար՝ Այսկովկաս, իսկ Անդրկովկաս պիտի հասկացվեր Հյուսիսային Կովկասը: Անդրկովկասյան, անդրկասպյան, անդրալպյան, անդրհռենյան, անդրատլանտիկ, անդրօվկիանյան, անդրխաղաղական, անդրդեռնական, անդրջրհեղեղյան (նախաշրջեղեղյան), անդրգերեզմանյան, անդրգերեզմանական (ետգերեզմանական): Կան նաև՝ այսկովկասյան, ալսրալպյան, այսրդանուրպյան և նմանները: Այս բառերը զօրկով էլ են միացնում՝ անդր-ատլանտիկ, անդր-գերեզմանական:

108. Առաջ,—նշանակում է՝ 1. սկիզբ, 2. առաջ, առջև, առջևի կողմ, 3. դեպի առաջ՝ տեղական նշանակութեամբ: Հականիշ են՝ ԵՏ. ՎԵՐՁ: Գրվում է գրաբարում «առաջ» և «յառաջ», աշխարհաբարում՝ «առաջ»: Տե՛ս համանիշ ՆԱԽ (§ 119):

1) Առաջաբան—սկզբի խոսք. հականիշ՝ վերջաբան. համանիշ՝ նախաբան—առաջին խոսք: 2) Առաջակողմ—առջևի կողմ. հականիշ՝ վերջակողմ. առաջանիստ, առաջապահ, հականիշ՝ վերջապահ. առաջամարտիկ, առաջասուն, առաջակաց: 3) Առաջագայլ—առաջ գալ, առաջաբերել—առաջ բերել, առաջադասել—առաջ դասել, առաջադաս, հականիշ՝ ետադաս. առաջադիմել, առաջադեմ, հականիշ՝ ետադիմել. առաջադրել, առաջադիր. առաջխաղացութիւն, հականիշ՝ ետխաղացում. առաջհայաց, հականիշ՝ ետահայաց. առաջածիգ, առաջամատույց, առաջամուխ, առաջատարութիւն, առաջարկել, առաջընթաց: (Հմմտ. § 81. Կցական բարդութիւն հարադրական բայերից—առաջքաշում, առաջշարժում, առաջխաղացում):

104. Արտ,—արմատ «արտաբն» բառի, նշանակում է՝ դուրս, դրս. սում: Հականիշ՝ ՆԵՐ: Այսպես կազմված են՝ արտածել, արտահանել, արտաբերել, արտաբխել, արտաբնակ, արտագոչել, արտագրել, արտագաղթել, արտադրել, արտազեղել, արտաթորել, արտահոսել, արտակարգել, արտաթափել, արտահայտել, արտանկարել, արտաշնչել, արտա-

ռություն, արտասանել, արտասփռել, արտավիժել, արտատպել, արտացոլել, արտագծել, արտագնաց, արտամերժել, արտահալածել և այլն:

Օտաբարբան կազմութունենք՝ արտուղի, արտասահման, արտակենտրոն, արտակարգ, արտասովոր, արտաժամյա, արտերկրյա, արտակուսակցական, արտադպրոցական:

105. Բաղ,— նշանակում է՝ միասին, իրար հետ. արմատ «բաղել», «բաղրաղել» բայի, որ նշանակում է՝ կցել, կցկցել: Համանիշ՝ ԿԻՑ, ՀԱՄ (§§ 112, 183): Օրինակ՝ բաղադրել, բաղաձայն, բաղդասել, բաղդատել. բաղկանալ (բաղկացություն), բաղհյուսել, բաղկապել: Հմմտ. ՇԱՐ (§ 121):

106. Բաց,— գրաբարի «ի բաց» մակբաղից, որ նշանակում է՝ հեռու, մի կողմ: Համանիշ՝ ՏԱՐ, ԴԵՆ, ԵՏ, ԴՈՒՐՍ (§ 80). հականիշ՝ ՄՈՏ (§ 80) և ԱՌ նախադիրն իբրև նախաբայ (§ 90): Գրաբարում հաճախ իբրև հարադիր զանազան բայերի, ինչպես՝ ի բաց գնալ, ի բաց մերժել, ի բաց անջատել, ի բաց դնել, ի բաց արկանել, ի բաց թողուլ (բաց թողնել), ի բաց փախչել, ի բաց մերկանալ, ի բաց հանել, Բարդ ձևով՝ բացականչել, բացակայել, բացասել, բացառություն, բացագնալ, բացազրնաց լինել, բացագնացություն, բացադրել, բացալքել, բացահալածել, բացահանել, բացահոսել, բացաձիգ, բացամերժել, բացանավել (բացը նավել), բացաքայլել, բացընկեցիկ:

107. Գեր,— նշանակում է՝ 1. վեր, ավելի քան. 2. գերազույն, բարձր աստիճանի: Հականիշ՝ ԹԵՐ, ԹԵՐԱ, ՍՏՈՐ: Օրինակ՝ գերակատար, հականիշ՝ թերակատար. գերադասել, հականիշ՝ ստորադասել. գերագնահատել, հականիշ՝ թերագնահատել. գերադրական, գերազանց (ել), գերազարդ, գերազոր, գերալիր, հականիշ՝ թերալիր. գերալույս, հականիշ՝ թերալույս. գերաժավալ, գերակա, գերաճում, հականիշ՝ թերաճում. գերաշնորհ, գերաքանակ, գերմարդ, դերակարգել, գերահռչակ, գերահաշ, գերաձգել, գերամաքուր, գերամեծար, գերահաղթ, գերասքանչելի, գերատարած, գերաժավալ, գերարժանի, գերափայլել, գերապայծառ, գերապանծ, գերապատիվ, գերաստիճան, գերիշխանություն, գերիմաստ, գերարտադրություն, հականիշ՝ թերարտադրություն. գերակըշռություն, գերածախք: Օտաբարբան կազմությամբ՝ գերմարդկային, գերբնական:

108. Դեմ,— նշանակում է՝ ընդդեմ, օրինակ՝ դիմադրել, դիմախոսել, դիմաբանել, դիմահարել, դիմաբախում, դիմագրավել, դիմամարտ, դիմակաց և այլն: Կան նաև՝ ընդդիմադրել, ընդդիմաբանել և այլն:

109. Դեր,— նշանակում է՝ փոխանակ, համանիշ՝ ՓՈՒ. ինչպես՝ օտաբարբան կազմությամբ՝ դերանուն, դերբայ, դեր-գնդապետ, դեր-նահանգապետ, դեր-ծովսկալ, դեր-հիպատոս, դեր-նախագահ: Սովորական են՝ փոխ-գնդապետ, փոխ-նախագահ, փոխ-ծովսկալ և այլն:

ՋՈՒՑԳ, — տե՛ս ՀԱՄ (§ 112):

ԹԱՓ, ԹԱՓԱ, — տե՛ս § 133.1:

109. Բ. Թեր, թերա, — «թերի» բառը, այժմ իբրև մասնիկ, հակա-
նիշ «ԳԵՐ» առաջադրին, օրինակ՝ թերասություն, թերատեսություն, թե-
րալսել, թերակատարել և այլն. Տե՛ս նաև § 107 «ԳԵՐ» մասնիկի մեջ:
ԿԱՆՈՒԽ, — տե՛ս ՆԱԽ (§ 119.3):

110. Հակ, — նշանակում է հակառակ, հականիշ ՀԱՄ (§ 112). յ-
րինակ՝ հակաբանել, հակադարձ, հակադրել, հակակա, հակակրել, հա-
կակշիռ, հակաճառել, հակամարտել, հակասել, հակազդել, հակաշրջել,
հակազրոհ, հակահարված:

Օտարաբան կազմությամբ՝ հակազգային, հակաթոքատային, հա-
կապետական, հակահեղափոխական, հակամարդկային, հակօրեն և
այլն:

111. Համ, համայն, — նշանակում է՝ ամեն, բոլոր, ՀԱՆՐԱ. օրինակ՝
համահայաստանյան, համայն հայաստանյան. համաշխարհային, հա-
մամարդկային — հանրամարդկային, համահայկական, համալսարան,
համաշինջ, համասփյուռ, համատարած, համայնատարած, համազգեստ,
համապարփակ, համադարման, համախոսական, համազգային:

112. Համ, — նշանակում է՝ 1. նույն, մի. հականիշ՝ ԱՅԼ, ՏԱՐ, ՀԱԿ. 2. միասին, համանիշ՝ ԶՈՒՅԳ: 1) Համազոր, համազգի, հակա-
նիշ՝ աջազգի. համալեզու, համահայր, համակամ, համահասակ, հա-
մամիտ, համանուն, համապատիվ, համաշխարհիկ, համաձև, համաչափ,
համակերպել, համագործ, համակարծիք, համակրել, հականիշ՝ հակա-
կրել. համադասել, համադրել, համախոհ, համաձայնել: 2) Համագու-
մար, համաժողով, համընթաց, համախմբել, համաթվել, համադրել,
համերամ:

Այս 2-րդ իմաստով բարդվում են նաև «զույգ» բառով, օրինակ՝
զուգադրել, զուգակշիռ, զուգահեռական, զուգընթաց, զուգադասել և այ-
լն:

113. Հար, — (գրաբարում՝ յար) արմատ «հարել» (գրաբար՝ լա-
րել) բայի, որ նշանակում է՝ վցել, միացնել, կպցնել. բարդության ժա-
մանակ՝ մոտ, հետք, կիպ, կից. օրինակ՝ հարադրել, հարակարգել, հա-
րակից, հարակցել, հարաբերել, հարաբերություն, հարախառնել, հա-
րահյուսել, հարանոն (հարակից անուն), հարախմբում, հարաշար, հա-
րասել և այլն:

Զպիտի շփոթել «հար» (գրաբար՝ յար) բառի հետ, որ նշանակում է
«միշտ», օրինակ՝ հարատև, հարածամ, հարակա և այլն:

114. Հեղ, — արմատ «հեղել» (գրաբար՝ յեղուլ) բայի, որ նշանա-
կում է՝ փոխել, շուռ տալ. իբրև մասնիկ՝ ցույց է տալիս շուռ տված ձե-
վով մի բան անել. օրինակ՝ հեղաշրջել, հեղափոխել, հեղադարձել, հե-
ղաշարժել, հեղակարգել, հեղատեսողծել, հեղակերտել, հեղակազմել:

ՀԵՏ, — տե՛ս ԵՏ (§ 118):

115. Մակ, — նշանակում է՝ ՎՐԱ, ՎԵՐԱ, որով երբեմն էլ փոխա-

նակվում է. օրինակ՝ մակաբնակ—վերաբնակ, վերաբնակիչ. մակակոչել—վերակոչել, մակատեսուչ—վերատեսուչ. արանցից գործ են ածվում «վերա» բառով կազմվածները: Սովորական են հետևյալները՝ մակաբերել, մակադիծ, մակագծել, մակագիր, մակագրել, մակդիր, մակադրել, մակածել, մակածություն, մակերևույթ, մակերես, մակընթացություն, մակաբույծ և այլն:

Օտարաբան կազմությամբ՝ մականուն, մակբայ:

116. Մեջ,— 1. մի բանի մեջ, 2. երկու բանի մեջ, միջև, մեջտեղը: Բայերի հետ՝ միջածել—մեջ բերել. միջադասել—մեջը դասել. միջակըսուր ասել—միջից կտրել. միջամուկս լինել, միջամիսել—մեջը միսվել. միջամուտ լինել, միջամտել—մեջ մտնել. միջարկել, միջարկություն—մեջը ձգել. միջանկյալ—մեջ ընկած, միջանցք, միջանցիկ. միջադրել—մեջը դնել. միջախառնում—մեջը խառնվել (մի բանի), միջընթացիկ—մեջը մտնող, միջառում—մեջ առնելը, միջսոռում. միջակա—մեջը եղածը, ներկա:

Օտարաբան կազմությամբ, օրինակ՝ Միջագետք—գետամեջ, միջապողք—կողամեջ. միջակուրծք—կրծամեջ, միջածով—ծովամեջ. միջերկրյա—երկրամեջ, միջաթիկունք—թիկնամեջ, միջանիվ—անվամեջ. միջօրյա, միջօրեական, միջկուսակցական, միջֆակուտետային, միջակողային—կողամիջյան, միջազգային—զանազան ազգերի մեջ (առգլա-միջյան)—միևեքսն ազգի մեջ): Այժմ կցական բարդություն է կազմվում նաև առանց ձայնափոխության, օրինակ՝ մեջֆակուտետային, մեջկուսակցական:

Անունների հետ առնվում է թե՛ «մեջ» և թե՛ «միջին» բառը, օրինակ՝ միջակետ, միջավայր, միջադեպ, միջահասակ, միջնարբերդ, միջնատուն և այլն:

Մինչ,— տե՛ս նԱև (§ 119.2):

117. Ենթ,— նշանակում է՝ «տակը». համանիշ՝ ՍՏՈՐ (2-րդ նշանակությամբ), օրինակ՝ ենթադրել (տակին դրել), ենթադատություն, ենթադրել, ենթածել, ենթակա, ենթակարգել, ենթակացություն, ենթաձգել (տակը ձգել), ենթարկել, ենթագծել, ենթասպա, ենթաբաժանմունք, ենթա-կոմիտե և այլն:

118. Ետ, հետ,— նշանակում է դեպի ետ (հետ), ետև, ալև՝ հետո. հականիշ՝ ԱՌԱՋ. նԱև: Այսպես կազմված են՝ 1) ետադարձ, ետադիմել, հականիշ՝ առաջադիմել. ետադասել, հականիշ՝ նախադասել. ետամնաց, ետաշարժ, ետաշրջել, ետանկում—ետ ընկնելը. ետարկել—ետ ձգել, ետաձգել (հետաձգել), ետադրել, ետադրություն—ետ դնել, հականիշ՝ նախադրություն:

Օտարաբան կազմությամբ՝ ետ-հեղափոխական, ետ-ճաշյա, ետ-մահյա, ետ-կիսօրյա, ետ-պատերազմյա, ետ-պատերազմական:

Զպիտի շփոթել հետ, հետք (զհետ) բառի հետ, որով կազմված են՝ հետագա, հետազոտել, հետախույզ, հետահաս լինել, հետամտել, հե-

տապնդեղ (զհետ պնդել), հետավար լինել, հետավարել, հետահարձակում (զհետ հարձակում):

119. Նախ,— նշանակում է՝ առաջին, սկզբի, ժամանակով ամենից առաջ: Համանիշ՝ ԱՌԱՋ, հականիշ՝ ՅՏ, ՎԵՐՋ: 1) Նախաբան—առաջին խոսք. հմնշ. առաջարան. նախաբժիշկ—առաջին բժիշկ. նախադուռն, նախամոտք, նախաճաշ(իկ). նախապատճառ—սկզբնապատճառ, առաջին պատճառ: Նախատիպ—սկզբնատիպ, առաջին տիպ. նախալեզու—սկզբնական, առաջին լեզու. նախաշավիղ, նախապարիսպ, նախասկիզբն, նախընթերք (նախընթերակ), նախատոն (նախատոնակ), նախօր, նախօրեք, նախանկար, նախարդակ և այլն:

«Նախ» բառն իր նշանակութիւնը պահում է նաև բայաբների կամ արմատների և ածականների հետ բարդված ժամանակ, ինչպես՝ նախագիծ—առաջին, սկզբնական գծագրութիւն. նախագլուտ—առաջին գրտնող, նախագլուտ լինել—առաջին գտնող, այլև՝ ամենից առաջ գտնված լինել. նախամեծար և այլն:

2) Ստացական նշանակութեամբ (տե՛ս § 98), օրինակ՝ նախագահ—առաջին գահն ունեցող. նախապատիւ—առաջին պատիւն ունեցող. նախաստիճան, նախաձեռն, որից՝ նախաձեռնել, նախաձեռնութիւն—առաջին ձեռք ունեցող, այսինքն՝ առաջին ձեռք զարնողը, ձեռնարկողը լինել:

Օտաւարաւ բազադրութեւն եւն՝ նախապատմական, նախաըհեղեղան, նախահայկական (հայերից առաջ), նախապատերազմյան, նախապատերազմական, նախկեսօրյա, նախադպրոցական: Հականիշ՝ հտապատերազմյան, հտ-կեսօրյա:

Ծանօթ.— Ռուսերենի ազդեցութեամբ վերջերս գործածվում են՝ մինչ-պատերազմյան, մինչ-դպրոցական և նմաները:

3) Գրաբարում ԱՌԱՋ բառն էլ նշանակում է նաև՝ ժամանակով առաջ, առաջուց, համանիշ՝ ԿԱՆՈՒԽ, ԿԱՆԽԱՎ: Այս նշանակութեամբ բազմաթիւ բառեր կան մեր հին լեզվի մեջ «առաջ» բառով կազմված: Նոր լեզվի մեջ, սակարն, «առաջ» և «նախ» ենթարկված են նշանակութեան տարբերակման. «առաջ» բառը պահվում է գլխավորապես տեղի իմաստի համար, իսկ «նախ» բացի ժամանակով առաջից, սկզբնական նշանակութիւնից, ունի նաև առաջուց, կանխալ նշանակութիւնը, դարձյալ ժամանակի իմաստով: Այսպես՝ հին լեզվի մի քանի նույնանիշներ «առաջ» և «նախ» բառերով՝ այժմ տարբեր նշանակութիւն ունին. օրինակ՝ առաջամարտիկ, նախամարտիկ. առաջակարգել, նախակարգել. առաջանիստ, նախանիստ, առաջակառույց, նախակառույց. առաջադնաց լինել, նախադնաց լինել. առաջածիդ, նախածիդ. առաջընթաց, նախընթաց. առաջահայաց, նախահայաց. առաջահրավեր, նախահրավեր. առաջացում, նախանցում և այլն: Մինչդեռ առաջինները «առաջ» բառով՝ նշանակում են՝ առաջի կողմում կռվել, կարգել, նստել. առաջ զնալ,

ձգել, ընթանալ, նայել, հրավիրել, անցնել—երկրորդները «նախ» բառով՝ նշանակում են ժամանակով առաջինը կամ առաջուց կոչել, կարգել, նայել, ձգել և այլն, ֆինչպէս և՛ «նախահարձակ լինել» նշանակում է առաջին հարձակվողը լինել:

«Առաջ» բառով կազմված շատ բառեր այլևս չեն գործածվում, այլ միայն «նախ» բառով կազմվածները՝ «առաջուց», «կանխավ» նշանակությամբ, օրինակ՝ նախագուշակել—կանխագուշակել, նախագետ—կանխագետ, նախածանոթ—կանխածանոթ, նախապատրաստել, նախաղգուշցնել, նախահոգալ, նախատեսել, նախիմաց, նախապաշարմունք և այլն: Այսպես և ԿԱՆՈՒԽ բառով՝ կանխակալ, կանխամուտ, կանխահավան, կանխավճար, կանխադրամ և ուրիշները:

120. Ներ, — արմատ «ներս», «ներքս» բառի, ներ և ներա ձևով: Նշանակում է՝ ներս, ներսում, ինչպես՝ ներածել (ներս բերել), ներարկել, ներգործել, ներդաշնակ, ներգրավել, ներբերում, ներխոսել, ներշնչել, ներմուծել, ներառլալ, ներփակել, ներհոսել, ներունակ, ներհյուսել, ներսուզվել, ներգաղթ, ներանկում, ներաբնակ, ներագրել, ներակերտել, ներակրթել, ներաձիգ, ներդրում:

Օտարաբան կազմությամբ՝ ներծովային, ներկուսակցական (միևնույն կուսակցության ներսում, մինչդեռ «միջկուսակցական» — զանազան կուսակցությունների միջև):

121. Շար, շաղ, — առաջինը «շարել» բայի արմատն է, ունի «միա-սին», «կից» բառի նշանակությունը. այժմ ըմբռնում ենք ավելի իբրև «շարքով»: Համանիշն է «շաղ», արմատ «շաղել» (կապել, միացնել, կպցնել) բայի. անգործածական է. սովորական է միայն «շաղկապ» բառը: «Շար» բառով կազմված են՝ շարագրել, շարադրել, շարադասել, շարակցել, շարակարգել, շարահյուսել, շարահարել, շարապատմել, շարունակել, շարածգել, շարաբանել: Համանիշ՝ ՔԱՂ (§ 105):

122. Շուրջ, — նշանակում է՝ 1. շուրջանակի, շուրս կողմ, համանիշ՝ ՊԱՐ, 2. շուտ տալով. օրինակ՝ շրջաբանել—խոսքը շուտ տալով ասել. շրջաբնակ— շուրջը, շուրս կողմը բնակվող. շրջագայել, շրջագրել, շրջադրել, շրջահարել, շրջահայաց, շրջահոսել, շրջապահ, շրջապատել, շրջափնցել, շրջառել, շրջապատնիշել, շրջապնդել, շրջարկել, շրջագգետտ, շրջադարձ, շրջակտուր, շրջալսություն, շրջապարիսպ:

123. Պար, — նշանակում է՝ շուրջը, շուրս կողմը: Համանիշ՝ ՇՈՒՐՋ, Գործածվում են միայն մի քանի հին բարդություններ, օրինակ՝ պարբերել, պարբերություն, պարագա, պարունակել, պարագիծ, պարագծել (շրջագիծ, շրջագծել), պարագրել, պարածածկել, պարադիտել (շրջադիտել), պարահայաց (շրջահայաց), պարակտրել (շուրջ կտրել, շրջակտրել), պարահատում (շրջահատում), պարապնդել (շրջապնդել), պարապտուտել (շրջապտուտել), պարառել (շրջառել), պարադարդել (շրջադարդել), պարագոտի, պարապատել—շուրջը պատել:

124. Ստոր, — նշանակում է՝ ցած, տակը. համանիշ՝ ենթ, ՎԱՅՐ,

հականիշ՝ ՎԵՐ: Օրինակ՝ 1. ստորաբնակ (վայրաբնակ), ստորաքարշ, ստորաթորել, ստորակետ, ստորանկում, ստորարկել. 2. ստորաբաժանել (ենթաբաժանել), ստորագրել, ստորադրել, ստորակա, ստորոգել, ստորակաց:

Օտարաբան կազմությամբ՝ ստորերկրյա (գետնատակի), ստորլուսնյա (ընդլուսնյա), ստորշրյա:

125. Վայր,— նշանակում է՝ վար, ցած: Համանիշ՝ ԵՆԹ, ՍՏՈՐ հականիշ՝ ՎԵՐ, Օրինակ՝ վայրաբերել, վայրաբերում, վայրադասել, վայրահայաց, վայրաձիգ, վայրաքարշ, վայրէջք, վայրանկում:

126. Վեր,— նշանակում է՝ 1. դեպի վեր, վերևում, վերևից, հականիշ՝ ՍՏՈՐ, 2. վրա, 3. վերստին, նորից: Միևնույն բառը երբեմն այս երեք տարբեր նշանակություններն էլ ունենում է. աշխարհաբարում սովորակն է ավելի վերատի՛ն նշանակությունը: Օրինակ՝ վերաբաժմել, վերաճատել—1. վերը, վերևում նստել, 2. վրան բազմել, նստել, 3. նորից բազմել, նստել. վերաբերել—1. վեր բերել, վեր հանել, 2. զբոսբարում՝ վրան կրել, ունենալ, ապա՝ մեկին պատկանել, 3. վրա բերել. վերաբնակել—1. վերը, վերևում բնակվել, 2. վերստին բնակվել. վերադիտել—1. դեպի վեր դիտել, 2. վրան դիտել, 3. վերստին դիտել. վերադրել—1. վերը դնել, վեր դնել, 2. վրան դնել. վերաթռչել—դեպի վեր թռչել. վերևում թռչել. վերածագել—վերևում, վերևից ծագել. վերափա—1. վերևում եղած, 2. վրան եղող:

1) «Վեր», դեպի վեր իմաստով են նաև հետևյալները, որոնք կարող են նաև «վերստին» նշանակություն ունենալ. վերագնաց, վերադաս(ել), հականիշ՝ ստորոգաս(ել). վերակոչել, վերածխել, վերականգնել, վերահայաց, վերահնչել, վերամփոփել, վերաշնչել, վերասլանալ:

2) «Վրա» նշանակությամբ են, ժողովրդական է ՎՐԱ ձևով. օրինակ՝ վերագրել—վրան գրել, մակագրել, ապա՝ ընծայել մեկին մի բան. վերածել (մի բան մի բանի). վերապահել (մեկին մի բան). վերակարգել, վերակացու, վերահասու, վերատեսուչ, վերագիր, վերադիր, վերարկել (ոգից՝ վերարկ, վերարկու), վերահսկել:

3) «Վերստին» նշանակությամբ, երբեմն ՎԵՐ ձևով. օրինակ՝ վերաբորբոքել, վերադառնալ, վերածնել, վերպատմել, վերաստեղծել, վերանորոգել, վերագնահատել, վերակազմել, վերակենդանանալ, վերահաստատել, վերամշակել, վերաշինել, վերանվանել, վերարտադրել, վերհիշել, վերլուծել, վերստուգել:

Ման.— Գրեթե բոլոր բայերի հետ «վեր» առաջադիրը կարող է «վերստին» նշանակություն ունենալ:

127. Տար,— նշանակում է՝ «օտար». բաղադրության մեջ նշանակում է՝ 1. տարբեր, օտարոտի, 2. հեռու, դեմ, դուրս, Համանիշ՝ ԱՅԼ, ԲԱՅ. հականիշ՝ ԲԱՂ, ՀԱՄ (§ 112.2-րդ նշանակությամբ):

1) «Տարբեր», «օտարոտի» նշանակությամբ՝ տարածայն(ություն), համանիշ՝ ալլաձայն, հականիշ՝ համաձայն, բաղաձայն. Տարախոհ (ու-

թլուն), համանիշ՝ այլախոհ, հականիշ՝ համախոհ. Տարախոս(ութլուն), հականիշ՝ համախոս. Տարակենտրոն, հականիշ՝ համակենտրոն. Տարաբան, հականիշ՝ համաբան. Տարամիտ, տարամտութլուն, համանիշ՝ այլամիտ—1. տարբեր մտածութլուն, հականիշ՝ համամիտ, 2. տարօրինակ, օտարոտի մտածութլուն, Տարադատել—1. տարբեր կերպով դատել. հականիշ՝ համադատ, 2. օտարոտի կերպով դատել. Տարադարդ—1. տարբեր զարդ(ով), հականիշ՝ համազարդ, 2. օտարոտի զարդ. Տարազգեստ—1. տարբեր զգեստ(ով), հականիշ՝ համազգեստ, 2. օտարոտի զգեստ, 3. ապաղզեստ, Տարագործ, համանիշ՝ այլագործ—1. տարբեր գործող. հինշ. համագործ, 2. տարօրինակ, օտարոտի գործ. Տարաձև, համանիշ՝ այլաձև—1. տարբեր ձևով, հինշ. համաձև, 2. օտարոտի ձև(ով), տձև(ութլուն). Տարաշնորհ—օտարոտի շնորհքով, անշընորհ, տձև. Տարակարծ, տարակարծիք—1. այլակարծիք. հականիշ՝ համակարծիք, 2. կարծիքից դուրս, անկարծելի բան. օտարոտի, անհավանական կարծիք (պարադոքս):

2) «Օտար», «հեռու». «դես ու դեն», «զանազան կողմեր» նշանակությամբ, օրինակ՝ տարաշխարհ—օտար աշխարհ. տարաբնակ(ութլուն)—օտար, հեռու տեղ բնակել. տարագրել—գրել օտար տեղ քշելու, աքսորել. տարազնաց լինել—օտար տեղ գնալ. տարափոխիկ—օտար տեղ տեղափոխվող. տարադեմ գնալ, տարադիմութլուն—օտարութլուն դիմելը. տարափախել—հեռու փախել. տարահնչել, տարափողել—հեռու հնչել, զանազան կողմեր փողել. տարաձիգ, տարաձղել—հեռու ձգել, բացաձգել. դես ու դեն ձգել, տարամերժել—բացամերժել. տարակա, տարակաջ—հեռու եղող, բացակաջ. տարորոշել—բացորոշել: Այսպես կազմված են նաև տարածել, տարբերել, տարակուսել և այլն: Նոր կազմված են՝ տարկետում, տարանցում, տարանկում—զանազան մասերի բաժանում, քայքայում. տարարկել, տարատեղել—այս ու այն կողմերում տեղավորել. տարալուծել—բացալուծել, զանազան մասերի լուծել, բաժանել:

Օտարաբան կազմությամբ՝ ունի «դուրս» բառի և բացասական մասնիկի նշանակութլուն. օրինակ՝ 1. տարահասակ—տարբեր հասակ(ով), հինշ. համահասակ, 2. հասակից դուրս, տհաս (հասակով). տարակասկած—կասկածից դուրս, ապակասկած, տարակարծ. տարադեպ—անդեպ, անպատշաճ. տարազիծ—գծից դուրս. տարաբուն—բնութլունից դուրս. տարաժամ—ժամանակից դուրս, անհարմար ժամանակ. տարատողել—տողից, կարգից դուրս հանել. տարասահման(ել)—սահմանից դուրս (հանել). տարապայման—պայմանից, չափից դուրս. տարապարտ—պարտքից դուրս, զուր տեղը. տարօրեն—օրենքից դուրս. տարօրինակ—օրինակից դուրս, անօրինակ:

128. Տրամ,—նշանակում է՝ սերտ, պինդ, իբրև բաղադրության մասնիկ՝ այս և այն կողմ(ից). մի կողմից, մի ծայրից մինչև մյուսը: Այսպես կազմված են՝ տրամաբան(ութլուն), ռարամագիծ, տրամագիր

դիագրամմա), տրամաչափ (դիամետր), տրամանկյուն (դիագոնալ), տրամախոսութիւն (դիալոգ), տրամալար, տրամադատել, տրամադրութիւն—այս ու այն կողմ դնել, ապա հոգեկան տրամադրութիւն. տրամամիտ, տրամալուծել, տրամազարդութիւն, տրամախոհել, տրամաշըրջել, տրամորոշել, տրամատպալովորել. տրամատել—մի կողմից մինչև մյուսը կտրել, տրամատ (պրոֆիլ, կտրվածք), տրամանցիկ—մի կողմից մյուսն անցնող:

129. Փոխ,— արմատ «փոխել» բալի. նշանակում է՝ փոխ, փոխարեն, որից փոխ տալ, փոխ առնել. փոխատու, փոխառու, փոխապարտ (փոխ պարտ եղող), փոխադարձ—փոխարենը ետ դարձնող, փոխարկել—փոխ ձգել. փոխազգեստ—փոխելու զգեստ: Իբրև բաղադրութեան մասնիկ բայերի հետ նշանակում է՝ 1) փոխելով կամ փոխած ձևով անել, 2) մեկից կամ մի տեղից առնելով ուրիշին տալ, ուրիշ տեղ դնել, կարգել և այլն. օրինակ՝ փոխավաճառութիւն—փոխելով, փոխանակելով վաճառել, ապրանքների փոխանակութիւն. փոխադրել—մի տեղից մի ուրիշ տեղ դնել, ապա՝ մի տեղից մի ուրիշ տեղ կրել, տանել. փոխակրել—մի տեղից կրել ուրիշ տեղ. փոխատրել—մեկից առնել ուրիշին տալ. փոխաբերութիւն—մի տեղից մի ուրիշ տեղ բերել, ապա՝ մի նշանակութեանից մի ուրիշին անցնել. փոխազրել—1. մի տեղից մի ուրիշ տեղ գրել, օրինակել, 2. մի ուրիշ կերպ, փոխած ձևով գրել. փոխանցել—մի տեղից ուրիշ տեղ անցնել, անց կացնել. փոխաբնակվել—մի տեղից ուրիշ տեղ բնակվել, բնակափոխութիւն. փոխատնկել—մի տեղից ուրիշ տեղ փոխելով տնկել:

Այսպես կազմված են նաև փոխատեղել, փոխակարգել, փոխադասել, փոխակերտել, փոխաստեղծել, փոխաձուլել, փոխակազմել, փոխակերպել, փոխաձեւել—որ նշանակում են մի տեղից մի ուրիշ տեղ փոխելով, կամ փոխած ձևով՝ զետեղել, կարգել, դասել, կերտել, ստեղծել, ձուլել, կազմել, կերպարանել, ձեւել: Դրանց փոխանակ գործ են ածվում, սակայն, ավելի տեղափոխել, կարգափոխել, դասափոխել, կազմափոխել, կերպարանափոխել (կամ՝ ալլակերպել), ձևափոխել կամ այլաձեւվել, այսպես և՛ ալլագունվել—գունափոխվել. փոխամանել—ամանափոխել, այլամանել. նստափոխ(ութիւն):

«Փոխված ձևով», «մի նոր ձևով» նշանակութեամբ՝ սովորաբար գործածվում են «վեր» առաջադրույթ—վերակերտել, վերաստեղծել, վերաձուլել, վերաշինել,—որովհետև մի բան նորից շինելու ժամանակ՝ սովորաբար փոխված, նոր ձևով է շինվում: Բայց երբ երկու նշանակութեան տարբերութիւնը պիտի շեշտվի, այն ժամանակ ասվում է փոխաստեղծել, փոխաձուլել, օրինակ՝ աշխարհը ոչ միայն պետք է վերաստեղծել (նորից ստեղծել), այլև փոխաստեղծել (փոխած ձևով ստեղծել) և նույնիսկ հեղաստեղծել (շուռ տված ձևով ստեղծել):

Օտարաբան կազմութեամբ՝ փոխարքա, փոխանուն, փոխնախագահ, փոխգնդապետ: Հմմտ. «դեր» (§ 109):

180. Բացասական մասնիկներ:—Առաջադիր մասնիկների կամ նախամասնիկների մեջ առանձին տեղ են բռնում ԱՆ, ԱՊ, ԴԺ, Տ, Չ, ուրոնցով կա՛մ բացասվում է բառի հիմնական նշանակությունը, կա՛մ ցույց է տրվում մի հատկություն, մի բան շունենալը: Դրանք, բացի «ապ» մասնիկից, միանում են առանց հոդակապի:

1. ԱՆ,—ա) Դրվելով գոյականների վրա՝ կազմում է ածականներ բացասական ստացական նշանակությամբ այսինքն ցույց է տալիս մի բան շունենալը. նշանակությամբ նույնանում է ԱՌԱՆՑ նախադրության հետ, ինչպես՝ անամոթ—ամոթ շունեցող, առանց ամոթի. անհայր, անտուն, աներկյուղ, անանուն, անզարդ, անգույն:

բ) Դրվելով ածականների վրա՝ բացասում է նրանց նշանակությունը, համապատասխան ՈՉ բառի. ինչպես՝ անարի—ոչ-արի, անարդար. անխառն, անաղոտ, անսուրբ, անզգալի, անմտածելի, անազնիվ, անհավասար, անբարի, անհաստատ, անթերի, անխարդախ, աներաժշտական, անբնական, անհավանական:

դ) Դրվելով բայարմատների կամ բայաբների վրա՝ կազմում է ածականներ բացասական դերբայների նշանակությամբ, ինչպես՝ անշարժ—չշարժվող. անվարժ—չվարժված. անզգա—չզգացող. աներևույթ—չերևացող. անբժկելի—չբժկվող, որ կարելի չէ բժկել. անբաժանելի, անմիանալի, անապելի, անտանելի և նմանները:

Պետք է նկատի ունենալ, որ գոյականներից ու բայաբներից կազմված ածականների վերջածանցները սովորաբար դուրս են ընկնում, երբ սկզբից ավելանում է «ան» բացասականը, ինչպես՝ զգայուն—անզգա (և ոչ՝ անզգայուն), շարժուն—անշարժ, զորեղ—անզոր, մտավոր—անմիտ, ուժեղ—անուժ, հարգելի, հարգո—անարգ, արվեստավոր—անարվեստ, արժանի—անարժան:

2. ԱՊ,—բաղաձայնից առաջ ապա, դրվելով գոյականների վրա՝ կազմում է ածականներ բացասական նշանակությամբ, ինչպես՝ ապահարկ—հարկ չտվող, հարկից ազատ. ապաշնորհ—շնորհք, չավություն չճանաչող, այլև՝ անշնորհք. ապերախտ—երախտիք չճանաչող. ապերասան—երասան, սանձ չունեցող, անսանձ. ապուշ—ուշը զնացած. ապազործ—անգործ. ապազեն—անզեն. ապազոր—անզոր. ապաշուք—անշուք. ապաջան—անջան, իզուր ջանացող. ապօրինի—ոչ-օրինավոր. ապերջանիկ, ապարդյուն, ապիկար—անկար. ապաբախտ:

Օտարաբան ձևով՝ նոր կազմված են ապակենտրոն, ապադասակարգային, ապաշար (զինվոր, շարքից դուրս եղող զինվոր), ապազգային և այլն:

Այս ածականներից կազմվում են բայեր, ինչպես՝ ապախուրել (խույրը հանել, գլուխը բանալ). ապաբանել—անխոս դարձնել, լռեցնել. ապագովել—պախարակել. ապազինել—անզեն դարձնել. ապահարկել—հարկից ազատել: Այսպես նոր կազմված են՝ ապառազմել—ռազմական դրուժյունից հանել զորքը, ոչ ռազմական դարձնել. ապակենտրոնացնել:

ապակենտրոնացում. ապաստիճանել—աստիճանից ղրկել, աստիճանն իջեցնել. ապազգայնացում, ապախցել (խցածը բանալ), ապանեխել—ախտահանել և ուրիշները (ՏԵ՛ս § 133. 3, «ԹԱՓ» վերջամասնիկ)։

Հունարենի «ԱՊՈՆ» նախամասնիկի ձևով արվեստական կազմութիւններ են՝ ապարնութիւն, ապաթարց, ապացույց և ուրիշները։

3. Տ,—սակավաթիվ բառերի հետ, ինչպես՝ տգեղ, տգետ, տգույն (դժգույն, գունաթափ), տկար (վատուժ), տհաճ, տհաս (չավ չհասած), տձև, տմարդի (վատամարդի), տմույն (դժգույն), տքնել (տքնութիւն—անքուն մնալ)։

4. ԴԺ, ՏԺ,— որոշ թվով բառերի հետ, ինչպես՝ դժգույն, դժկամակ, դժկերպութիւն, դժբախտ (վատաբախտ), դժգոհ, դժմիտ, դժպատեհ. դժգին։

5. Զ,— որոշ թվով բառերի հետ, ինչպես՝ չբեր (ամուլ), չկամ, չբխոսկան, չտես, չուր, չհաս. նաև անարգական իմաստով, ինչպես՝ չազգ, չզարդ, չաստված, չմարդ—չմարդահավան։

Ածականների հետ դրվում է սովորաբար «ոչ», ինչպես՝ ոչ-մոտիկ, ոչ-հեռու, բայց կան և «չ»-ով բաղադրվածներ, ինչպես՝ չազնվական, չախորժելի (անախորժ), չահավոր (ոչ-ահավոր), չամբարտավանութիւն, չանարգական, չգո, չգոյութիւն, չհավատարի, չհուսալի, չբաժանելի և նմանները, փոխանակ՝ անհավատարի, անհուսալի, անբաժանելի։

Ե

Ա Մ Ա Ն Ց Ո Ւ Մ

181. Բարդութեան մթնացումը և պարզ բառեր։—Լեզվի հնագույն շրջանի բաղադրյալ բառերը լեզվի նորագույն շրջանում երբեմն այլևս բաղադրյալ բառի տպավորութիւն չեն թողնում։ Սովորաբար բարդ բառերի այնպիսի փոփոխութիւնը, որով բարդ բառի զգացումը ոչնչանում է, առաջ է գալիս հնչյունների փոխվելով կամ դուրս ընկնելով, երբեմն նաև երբ բաղադրիչ անդամները երկուսն էլ, կա՛մ նրանցից մեկը, գործածութիւնից դուրս են ընկնում, կա՛մ նրանց բաղադրութիւնն ու նըշանակութիւնն անհասկանալի է դառնում։ Այսպիսի փոփոխութիւններ առաջ են եկել և՛ նախադրաբարյան և՛ հետդրաբարյան շրջանում։ Օրինակ՝ «այծմ», «իբր» բառերը մեզ համար հիմա պարզ են. բայց դրանք ծագում են հին բարդ բառերից. առաջինը կազմված է՝ ա՛յս + ժամ, իսկ երկրորդը՝ ի + բար։ Այս կապակցութիւնները շեշտի ազդեցութեամբ սղովել են և դարձել՝ առաջինը՝ «այսժմ», ապա՝ «այծմ» որ հիմա արտասանում ենք «ասժմ», իսկ երկրորդը՝ «իբրը», «իբր»։ Առնենք մի ուրիշ օրինակ։

Գրաբարում ունինք «զիարդ» բառը, որ դարձել է նախ՝ «զեարդ»

(ինչպես՝ «որդիակ» դարձել է «որդեակ») և ապա՝ «զերդ» (ինչպես՝ լեարդ—լերդ)։ Հետո նույնիսկ «զետ»։ Այս «զերդ» բառը, որ մեկ մեկ գործածում են մեր բանաստեղծները, մեզ համար պարզ բառ է։ Բայց դրա հին զիարդ=զի+արդ ձևի բարդութիւնը գրաբարում հասկանալի է եղել։ Որովհետեւ առաջին բաղադրիչը «զի» սովորական բառ է գրաբարում և նշանակում է «հին», իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ «արդ», նույնպես մի բառ է և նշանակում է՝ ձե, կերպ, զի+արդ նշանակում է, ուրեմն, ինչ ձե, ինչ կերպ, ինչպես։ Բայց գրաբարում ոչ միայն «իբր» բառի կազմութիւնը, այլև «ի+բար» բարդութիւնը մթնած է, որովհետեւ չկա անկախ «ի» բառ, այլ միայն «ջ» նախորդով՝ «զի», «զինչ»։

Այսպես՝ պարզ բառ է մեզ համար նաև «միւս»—«մյուս» բառը, որ կազմված է՝ մի+եւս (ինչպես՝ աշխարհաբարի համանկշ Մեկէլ բառը մեկ—էլ)։ Ինչպես հաբեւր, առեւծ, արեւն դարձել են հաբիւր, առիւծ, արիւն, ապա՝ հաբյուր, առյուծ, արյուն։ նույնպես միեւս դարձել է միիւս, ապա՝ միւս, հետո՝ մյուս։ Մինչև այժմ էլ այդ բառը իբրև երկավանկ ենք արտասանում՝ միւս, միյուս, և հոգնակին լինում է՝ մյուսներ և ոչ թե «մյուսեր»։ Այժմ պարզ բառեր են նաև՝ դնս, դնե, դոբ, զրվոբ, դել Կալ (զառանցել), որոնք ծագում են գրաբարի ընդ+այս, ընդ+այն, ընդ+որ, ընդ+այլ (խոսել) կապակցութիւններից։ Այսպես և առավագ մեզ համար մի պարզ բառ է, որովհետեւ երկու բաղադրիչ մասերն ևս՝ «առ+աւօտ», գործածութիւնից դուրս են ընկած (աւօտ—լուսաբաց)։ «Ոչինչ» բառի բաղադրութիւնը հասկանալի է։ Որովհետեւ ունինք ոչ և ինչ բառերը, երկրորդը՝ «բան» նշանակութեամբ, ինչպես՝ ամեն ինչ—ամեն բան։ ուրեմն ոչինչ—ոչ մի բան։ Բայց ունինք այդ բառից ծագած «չինչ» բառը (որից՝ չնչին), որի մեջ «ոչ» դարձել է «չ»։ այս բառի կազմութիւնն արդեն մթնած է, որովհետեւ երկու բաղադրիչ մասերն էլ շատ գործածական չեն։ Մի փոքր լեզվական ուսում առած մարդու համար, սակայն, հեշտ հասկանալի է «չինչ» բառի կազմութիւնը։ նույնպես մթնած է «չիք» բառի կազմութիւնը։ «իք» նշանակում է բան, ուրեմն՝ չիք—ոչ մի բան, ոչինչ։ Դրանից՝ չիք դառնալ, չբանալ։ Բայց հին լեզվի մեջ «իք» բառը նշանակում է նաև «կա», ուրեմն՝ չիք—չկա։ Այս վերջին նշանակութեամբ էլ «չիք» բառի կազմութիւնը մըթնած է, քանի որ «իք»—«կա» նշանակութեամբ հին լեզվի մեջ էլ գործածական չէ։ մեզ համար այժմ «չիք» արդեն պարզ բառ է։

Բարդ բառերի զգացումն իբրև պարզ բառեր, ինչպես կարելի է տեսնել բերած օրինակներից, մի անգամից չի առաջ գալիս, այլ երկար ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար։ Օրինակ՝ «իշխան» բառը դեռ կապում ենք «իշխել» բառի հետ և ըմբռնում ենք իբրև իշնելու տեղ, բայց դրա բաղադրութիւնը մեզ համար մթնած է, որովհետեւ նոր լեզվի մեջ երկրորդ բաղադրիչ անգամը՝ «վան» բառը չկա, իսկ «վանք» բառը կորցրած է իր ընդհանուր նշանակութիւնն իբրև բնակարան, կացարան և այժմ գործածվում է միայն իբրև «կրոնավորների կացարան»։

«մենաստան»։ Ավելի ևս մթնած է, բայց բոլորովին չի մեռած, հին օթեան բառի կազմութիւնը, որովհետեւ այս բառի համար ոչ միայն «վան» բառի նշանակութիւնն է փոխված, այլև առաջին բաղադրիչը՝ օթ, որից՝ օթարան, օթանոց, օթյակ, օթել և այլն, հնացած մի բառ է և շատերի համար անհասկանալի։ Բայց և այնպէս լեզվական ուսում առած մարդու համար զգալի է այդ, ինչպէս և իջեան բառի բաղադրված լինելը։ Հնուց ունենք նաև «ւ» տառով՝ իջեան, օթեան գրութիւնները, որ ցույց են տալիս, թէ այդպէս գրողներն այդ բառերի մեջ այլևս «վանք» բառը չեն ըմբռնել։

Այսպէս ուրեմն, ինչ որ լեզվի հին շրջանում բաղադրված բառ է, հետագա շրջանում կարող է, վերևում բացատրված ձևով, լեզվի կենդանի կիրառութիւն մեջ այնպիսի փոփոխութիւն կրել, որ այլևս ըզգացվի իբրև բաղադրված բառ։ Այդպէս շատ բառեր, որ այժմ մենք պարզ ենք համարում, լեզվի հնագույն շրջանում եղել են բաղադրված (§ 4)։

132. Ածանցական մասնիկների ծագումը հնչափոխությամբ։—Երբ բաղադրիչ մասերից մեկը հնչափոխութեամբ փոքր բառ կորչում է, այսինքն՝ մենակ գործ չի ածվում իբրև բառ և ոչ էլ իբրև արմատ ուրիշ բառերի, և այդ մասն այլևս չենք նույնացնում այն բառի հետ, որից ծագել է այդ փոխված բառը,—այն ժամանակ բարդ բառը թողնում է մի առաջադիր կամ վերջադիր մասնիկով (նախածանցով կամ վերջածանցով) կազմված բառի տպավորութիւն։ Օրինակ՝ բարբառներից մի քանիսի մեջ գտնում ենք «ինչեղ» (ինչը) բառը, որը նշանակում է «ինչպէս»։ Մեր լեզվական զգացումով այդ բառի առաջին մասը դեռ կապում ենք «ինչ» բառի հետ. բայց վերջի «եղ» (ըլ) մասն այլևս չենք նույնացնում ոչ մի բառի հետ, ևս համարում ենք մի տեսակ մասնիկ, իսկ «ինչ-եղ» բառը՝ մի ածանցական բառ. մինչդեռ միջին հայերենում այդ բառը բարդ է՝ ինչ+ցեղ բառերից կազմված։ «Յեղ» միջին հայերենում նշանակում է՝ տեսակ, կերպ, ուրեմն՝ «ինչցեղ»—ինչ տեսակ, ինչպէս, ինչ կերպ։

Մասնիկով կազմված բառերի տպավորութիւն են թողնում և բարբառների մեջ եղած շմշմակեք, շմշակեք և շմակեք բառերը, քանի որ «շմշմ», «շմշ», «շմ» մասերը ոչ մի բառի հետ չենք նույնացնում։ Երեքն էլ նշանակում են՝ շնչին հաց ուտող, շատ քիչ ուտող։ Դրանցից առաջին երկուսը ծագել են ն>մ փոփոխութեամբ «շնչակեր» և «շնչակեր» բառերից. (այսպէս կազմված կան նաև «շնչահամուտ» և այլն)։ Այս վերջիններից առաջինը զգացվում է իբրև բարդ բառ, որովհետեւ «շնչին» բառը սովորական բառ է. իսկ երկրորդի կազմութիւնը մթնած է, որովհետեւ սրա առաջին բաղադրիչը «շնչ», որից «շնչին», անգործածական է, և հենց այդ «շնչ» բառի բաղադրութիւնն էլ, ինչպէս տեսանք, մթնած է։ «Չմշմակեր» բառի առաջին մասը «շմշմ» ըմբռնվել է իբրև կրկնութիւն և առաջ է եկել «շմակեր» բառը նույն նշանակութեամբ, որ

և ավելի գործածական է, բան մյուս երկուսը. դա էլ թողնում է չլմա առաջադիր մասնիկով (նախածանցով) կազմված բառի տպավորություն, որովհետև չկա «չիմ» կամ «չում» բառ: Այսպես և փողաճաբ բարդ բառը փողճաբ ձևից անցնելով՝ դարձել է փողաբ, որի մեջ «աբ» մասն արդեն թողնում է մի վերջածանցի տպավորություն:

Ինչքան էլ վերևում դրված այդ բառերի «եղ», «չմլմ», «չմլ», «աբ» մասերը մասնիկի տպավորությունն են թողնում, բայց դրանք ածանցական մասնիկներ չեն: Այդպիսի բաղադրիչ մասերը, որ կորցրել են իրենց ձևը և անկախ բառական նշանակությունը, այն ժամանակ են միայն ածանցական մասնիկ դառնում, երբ միևնույն ձևով և միևնույն ընդհանուր ձևական նշանակությամբ երևան են գալիս, սկզբից կամ վերջից ավելացած, մի շարք բառերի մեջ, որոնք մեր լեզվական զգացումով ըմբռնվում են իբրև մի առանձին խումբ մի ընդհանուր ձևական նշանակությամբ, որ այդ մասնիկներով ավելանում է այդ խմբի բառերի նյութական նշանակության վրա: Արդ, ինչեղ և փողաբ բառերն առանձնացած են մնում. դրանք առանձին բառերի հատ-հատ փոխված, քարացած ձևեր են միայն: Թեպետ երբեմն նույնիսկ մի հատ բառի անալոգիայով ուրիշ բառեր են կազմվում, բայց անալոգիայով բաղադրությունները սովորաբար հեշտությամբ առաջ են գալիս, երբ լեզվի մեջ կան արդեն որոշ թվով բառեր նույն կազմությամբ և նույն նշանակությամբ, ինչպես եթե ոչ միայն փողաճաբ բառը դարձած լիներ փողաբ, այլև քմբկաճաբ, բճաբաճաբ դարձած լինեին «թմբկաբ», «քնաբար», բայց այդ չկա: Ուստի մենք ավելի մեծ թվով՝ փողաճաբ, քմբկաճաբ, բճաբաճաբ, փաճղոճաբ, սրճգաճաբ բառերի նմանությամբ նոր կազմել ենք ջուրաճաբ, դաշնաճաբ և ոչ թե «չուճակաբ», «դաշնակաբ»: Վերևում հիշված չլմա մասնիկը, սակայն, արդեն կարելի է մի նախամասնիկ (առաջադիր մասնիկ) համարել, որովհետև մենք արդեն չլմակեր» բառի նմանությամբ, նույն ձևով և նույն նշանակությամբ ունինք նաև «չլմախում» — քիչ խմող, «չլմախոս» — քիչ խոսող, բերանը փակ նստող, «չլմահավան» — ոչ մի բանի չհավանող, կամ շատ քիչ բանի հավանող:

Ածանցական մասնիկների մի մասն այսպիսի հնչյունական փոփոխությամբ է առաջ եկել նախագրաբարյան շրջանում: Այսպես՝ մեր լեզվի մեջ շատ կենդանի և գործածական «վոր» (-ավոր) մասնիկը ծագել է «բեր» բառի մի երկրորդ «բոր» ձևից (ինչպես՝ քերել — քորել), որի «բ» հնչյունը երկու ձայնավորի մեջ դարձել է «վ»։ ուրեմն «լուսավոր» — «լուսաբոր» նույնն է, ինչ որ «լուսաբեր», միայն ոչ «լուսաբոր» նշանակությամբ, այլ «վրան լույս կրող, լույս ունեցող»: Հին լեզվի մեջ «բերել» դեռ նշանակում է նաև «կրել», «վրան կրել», «վրան ունենալ»: Հնչյունափոխության հետ ահա այդ բառի կրկին նշանակություններն էլ տարբերակման են ենթարկվել. «վոր» (հին-ուր) ձևի համար առնվել է միայն այս երկրորդ նշանակությունը — վրան կրել, ու-

նենալ, Բայց այժմ, ինչպես և հնումը, այլևս «վոր» ձեր ոչ հնչյուն-
ներով և ոչ նշանակութեամբ չենք նույնացնում «բեր» բառի հետ, և
քանի որ «վոր» ձևն անկախ գործածութիւնն էլ չունի, ուստի «լուսավոր»
և նման կազմութեան բառերի մեջ «վոր» մի ածանցական մասնիկ է.
մինչդեռ «լուսաբեր» և նման բառերը մեղ համար հասկանալի բարդ
բառեր են: Այսպես՝ հնչյունների և նշանակութեան փոփոխութեամբ,
«ոտ» մասնիկը համարվում է ծագած «հոտ» բառից. «հիվանդոտ», «ծը-
խոտ» բառերն, ուրեմն, սկզբնապես եղել են՝ «հիվանդահոտ», «ծխա-
հոտ», այսինքն՝ հիվանդի հոտ ունեցող, ծխի հոտ ունեցող. ապա՝ դար-
ձել են «հիվանդոտ», «ծխոտ» և ստացել են արդի նշանակութիւնը:

Այս մասնիկները (վոր-ւոր, ոտ) նախագրաբարյան շրջանում են ծա-
գած, ուստի դրանց բացատրութիւնը տրվում է միայն համեմատական
քերականութեան օգնութեամբ. բայց կան ածանցներ, որոնք մեր լեզվի
պատմական շրջանում են առաջ եկել, և մենք կարող ենք դրանց ծագմա-
նը հետեւել: Այսպիսի նոր ածանցներից մեկն է «ատ», որ շատ գործածա-
կան է, և որով այժմ շարունակ նորանոր բառեր ենք կազմում թե՛ անուն-
ներից և թե՛ բայերից: Դա ծագում է «հատանիւ» բայի «հատ» արմատից,
այսպես՝ ֆեանատ դարձել է ֆեատ (քնից կտրված). փայտաճատ (փայտ
կտրող մարդը և գործիքը) դարձել է փայտատ (գործիքը՝ կացին, այլև
բրիչ, որ բարբառալին ձևով է՝ փետատ), գլխաճատել դարձել է գլխա-
տել, որից գլխատ (գլուխը կտրած) և ուրիշ բառեր՝ կոնատ, պոչատ,
քթատ. երկատել, ածվատել, մասնատել և այլն:

138. Ածանցիկների ծագումն առանց հնչափոխության:— Ածանցա-
կան մասնիկներ առաջ են գալիս նաև առանց հնչափոխության: Երբ
բաղադրիչ մասերից մեկը իբրև անկախ բառ կորչում է կամ չկա լեզ-
վի մեջ, այլ մնալով բաղադրութիւնների մեջ՝ ստանում է մի նոր, ձե-
վական նշանակութիւն, — այն ժամանակ այդպիսի մասն դաճցվում է
իբրև ածանցիկ, և երբ դրա անալոգիայով նոր բառեր են կազմվում, դա
դառնում է իսկապես մի առաջադիր կամ վերջադիր մասնիկ: Բերենք
մի քանի օրինակ:

1) Առնենք շատ գործածական թափանցել, թափանցում, թափան-
ցիկ բառերը: Սրանց երկրորդ մասը նույնացնում ենք անցնել բառի
հետ. բայց առաջին մասի՝ թափ բառի նշանակութիւնն աշխարհաբա-
րում չկա, և չենք կարող նույնացնել ոչ մի բառի հետ, ո՛չ «թափել»,
«թափ տալ» բառերի հետ և ո՛չ էլ շարժման «թափի» հետ, որ նշանա-
կում է՝ ուժ, սաստկութիւն: «Թափ» հին լեզվի մեջ նշանակում է նաև՝
տակ, հատակ, խորք: Գրաբարում կան այս նշանակութեամբ՝ «թափ ան-
ցանիւ», «գլթափ անցանել (անցուցանել)», որ նշանակում է՝ մինչև տա-
կը, մինչև խորքը անցնել, անց կացնել՝ ապա որովհետև մինչև տակն
անցնելը մինչև մյուս ծայրն անցնել է, ուստի և «թափ անցանիւ» նշա-
նակում է նաև մի կողմից մինչ մյուս կողմը, մի ծայրից մինչև մյուսն
անցնել (անց կացնել) մի բանի միջով: Այս երկու իմաստով նոր լեզ-

վի մեջ գործածվում է «թափանցել» բառը—թափանցել մինչև խորքը, թափանցել մի բանի միջով: Եվ որովհետև «թափ» լատ չկա «տակ», «հատակ» նշանակությամբ, ուստի «թափ» մասն ըմբռնում ենք իբրև մի նախամասնիկ: Սույն նշանակությամբ գրաբարում կան նաև՝ թափանշույլ (թափանցիկ), թափ կամ ընդ թափ հանել, թափ հասուցանել, թափ անկանել, թափ մտանել—մինչև տակը կամ մի բանի միջով մի կողմից մինչև մյուսը հանել, հասցնել, ընկնել, մտնել. և վերջապես կա կրկնավոր «թափընդթափ» կամ «թափնթափ» մակբայը, որ նշանակում է՝ «թափանցելով». նույն նշանակությամբ նաև՝ թափանց (ածել, լինել), թափանցանց (ելանել, լինել): Ռուսերենի про և գերմաներենի durch նախդիրներով կազմված մի քանի բայերի դիմաց՝ բառաճանաչման մեջ գտնում ենք՝ ընդթափ ձգել, նետել. անցնել ընդթափ, թափանցել. ընդթափ նկարել, ընդթափ կաղապարել. ընդթափ կտրել, ծակել. ընդթափ անցնել, հոսել, ծորալ. ընդթափ երևալ, տեսնվել. թափանցանց խոցել: Այս բոլորը, սակայն, չեն ընդհանրացած նոր գրական լեզվի մեջ, և առաջ չի եկել մի կենդանի գործոն նախամասնիկ «թափա» ձևով, կամ բայի հարադիր մաս «թափ» կամ «ընդթափ», «թափանց», «թափընթափ» ձևերով: Հին լեզվից առել ենք՝ «թափ անցանել» բայը «թափանցել» ձևով, այլև «թափանցում», բայց ոչ նաև՝ թափ ընկնել, թափ մտնել, թափ հանել, թափ հասնել, ուստի անալոգիայով չենք կազմել՝ թափ կտրել, թափ ծակել, թափ լինել և նմանները, կամ թափամոտ լինել, թափահանել, թափածակել, թափակոտրել, թափահոսել, թափախոցել, թափերևալ և այլն: Կնշանակե՛ ինչքան էլ «թափանցել» բառի «թափ» մասն ըմբռնում ենք իբրև մի նախամասնիկ, բայց դա դեռ գործոն չէ: Միայն Հովհաննես Թումանյանի ռուսերենից մի թարգմանության մեջ գտնում ենք՝ «թափ իջավ դեպի նկուղները խոր»։ Այս ցույց է տալիս, որ լեզվի մեջ կարող է առաջ գալ մի այդպիսի նախածանց մասնիկ:

2) Հին լեզվի «զիարդ» բառի մասին խոսելիս տեսանք, որ հին լեզվի մեջ «արդ» բառը նշանակում է՝ ձև, կերպ (այլև հորինվածք, կազմություն): Աշխարհաբարում գործածվում է այդ բառը միայն կերկնական ձևով՝ «արդ ու զարդ» և բոլորովին ուրիշ նշանակությամբ: Սակայն գրաբարից ունենք՝ խոհանարդ, գմբեքարդ, պուտեմարդ, կոմեքարդ բառերը, որոնք աշխարհաբարի տեսակետով կարող են ածանցական բառեր համարվել. դրանց մեջ «արդ» մասն ունի մի ընդհանուր նույն ձևական նշանակությունը և արդեն մի ածանցական մասնիկ է, քանի որ դրանց անալոգիայով կարող ենք երկրաչափական և տեղագրական ձևերի համար նոր բառեր կազմել և կազմված են՝ սեղանարդ, թամբարդ, սանարդ և այլն:

3) Ածանցական մասնիկներ առաջ են գալիս և այն ժամանակ, երբ բառի նշանակությունը բազադրության մեջ ձևական դառնալով այնպիսի փոփոխություն է կրում, որ այլևս չենք նույնացնում նույն բա-

ոի սովորական անկախ գործածութեան հետ: Առնենք քափել բայի արմատով կազմված բառերը՝ տերեւթափ, ծաղկաթափ, թևաթափ (թրուշունի համար), ստեաթափ, հերաթափ, մազաթափ: Սրանք մեզ համար հասկանալի են իբրև բարդ բառեր, որովհետև տերեւ, ծաղիկները, թևը (այսինքն՝ թևի փետուրները), մազը, թափվում են: Հասկանալի է նաև «անթափ» բառը, որովհետև կտորի խավը թափվում է. «անթափ» բառը, ուրեմն, նշանակում է խավը չթափված: Գուցե հասկանալի է նաև բևաթափ (մարդու համար), մսաթափ, եղջերաթափ և այլ բառերը բաղադրութունը, որովհետև դեռ գործածում են՝ թևերը թափվեցին, միսս թափվեց, մատներս (ցրտից) թափվեցին, պղծերը թափվեցին: Նույնպես բարդ բառի զգացում ունինք նաև՝ գեռեքափ, դեղաթափ (դեղթափ), հողաթափ, գրավաթափութուն և այլ բառերի համար. որովհետև «թափել» բառը մեկ մեկ դեռ գործ ենք ածում «ազատելու» նշանակութեամբ՝ մուրհակը, գրավը թափել, գեղին թափել. «դեղաթափ» բառն, ուրեմն, նշանակում է՝ դեղից (թույնից) ազատող, «հողաթափ»՝ հողից ազատող: Բայց կան նաև այս բառերը՝ խելաթափ, մտաթափ, ուշաթափ, գունաթափ, սրտաթափ (սրտաբեկ, սիրտը կտորած. — չպիտի շփոթել նոր լեզվի «սիրտ թափել» — սիրտ խառնել՝ դարձվածի հետ), ոգեթափ (ուժից ընկած), գինեթափ, տեղաթափ (տեղից կտրված), մարդաթափ (մարդկանցից կտրված, անբնակ), հայրենաթափ, բևեռաթափ (բևեռ հանած), ոսկրաթափ անել (միսը, — ոսկրահան անել) և ուրիշները: Այս բոլորը գրաբարում բարդ բառեր են, որովհետև հին լեզվով ասվում է՝ թափել ի խելաց, ի մտաց. թափել գունոյ, թափել զոգի, զգինի, թափել դբեռ, թափել ի բնակչաց (թափուր, դատարկ մնալ), թափիլ ի հայրենեաց (զրկվել), թափել զտուն (տունը դատարկել) և այլն: Բայց նոր լեզվի մեջ «թափել» բայն այսպիսի կիրառութիւններ և նշանակութիւններ չունի, ուստի և այդ բառերի բարդ լինելն աշխարհաբարում արդեն մըթնած է, և երկրորդ բաղադրիչը «թափ» թողնում է մի ածանցական մասնիկի տպավորութուն մի ընդհանուր ձևական նշանակութեամբ՝ իբրև գեռծ, հաւ, գուրկ և այդ բառերի անալոգիայով կազմված են նոր բառեր՝ ձիաթափ, ուժաթափ, զինաթափ, քնաթափ, որով և «թափ» բառն արդեն դարձել է մի վերջածանց մասնիկ: Վերջերս նույնիսկ՝ «կուլակաթափ անել», որի իմաստով, սակայն, գրում են ավելի ճապակուլակացում» (ՏԵՄ § 130.2, ԱՊ մասնիկ):

4) Գրաբարի «Առձեռն» բառարանի մեջ գտնում ենք տեղահար կամ տեղեկ բառը, որ բացատրված է՝ «երկայն (զգեստ) մինչև գետին»: Այրարատյան բարբառի մեջ կան՝ ետահար, ծեկեհար բառերը. ասում են՝ գետը, ջուրը կամ ձյունը ծնկնահար է. ծնկնահար նստած ձյուն, այսինքն՝ մինչև ծոնկը հասնող. գարին ճտահար է, այսինքն՝ հասնում է մինչև մարդու ճիտը, ճիտը ծածկելով: Այս բառերի կազմութունը բացատրվում է «հարկանել» բայի «հաբ» արմատից կազմված. ծեկեհար, ուրեմն, սկզբնապես՝ ծոնկը ծեծող, ճտահար — ճիտը ծեծող, ճը-

տին խփող. ապա՝ նշանակութեան փոփոխութեամբ՝ մինչև ծունկը, մինչև ճիւղը ծեծող, զարնող, հետևաբար և մինչև ծունկը, մինչև ճիւղը հասնող: Այդ «հար» մասն այժմ ըմբռնում ենք իբրև մի ածանցիկ: Բացի վերևի բառերից կան նաև՝ լանջահար—մինչև լանջ. պոկահար, որ նշանակում է՝ մինչև՝ պոռնկ, պոկե-պոռնկ. (բարբառների մեջ նաև «պոտեհար»—«պոտեպոռնկ»):

5) Այսպիսի բարդ բառերի մի անդամը ածանցական մասնիկ է դառնում ժամանակի ընթացքում հետզհետե, որովհետև նրա նշանակութեան փոփոխութիւնն էլ աստիճանաբար է առաջ գալիս, այնպես որ միևնույն բառը կարող է միաժամանակ մերթ իբրև բարդ բառ զգացվել, մերթ իբրև ածանցական, նայելով թե նոր նշանակութեանն անցնելը որքան զգալի է: Այսպիսի անցման իբրև օրինակ ունենք արեւելյան բարբառների մեջ «հանել» բայի «հան» արմատից ծագած մի նոր մասնիկ՝ «հան», որ ունի «անց» ածանցի նշանակութիւնը և սրա ազդեցութեամբ վերջից մեկ-մեկ ստանում է և «3» հնչյունը, ինչպես՝ երեսահան կամ երեսահանց—երեսանց. տակահան կամ տակնահան, տակնահանց—տականց, տակից և այլն: Տեսնենք այս մասնիկի ծագումը:

Ունինք «հաւ» բառով բաղադրված մի շարք բառեր, որոնց բաղադրութեան երկրորդ մասը պահում է «հանել» բայի նշանակութիւնը, ինչպես՝ տնահան, տեղահան անել, լինել—տնից, տեղից հանել, հանվել (հմմտ. հին՝ տեղաթափ). գլխահան անել, խելքահան անել—գըլ-խից, խելքից հանել, մոլորեցնել (գլխահան անել—նաև՝ գլխից հեռացնել, այլև մի բան գլխանց, վայրիվերո անել). ճըվահան անել, կոնահան անել—ճիւղը, կուռը հանել (հմմտ. հին՝ թևաթափ). ոտնահան լինել—գործածվում է փոխված նշանակութեամբ իբրև՝ սաստիկ հոգնել, ոտնաթափ լինել. ոսկրահան անել (ոսկրահան, ոսկերքահան)—ոսկորները հանել, զատել մսից (հմմտ. ոսկրաթափել). փետրահան անել—փետուրները հանել. փերթահան անել—կտորը կտորից հանել, պոկել. դուռը կրնկահան անել—դռան կրունկը տեղից հանել: Այս և նման բառերը մեզ համար հասկանալի բաղադրյալ բառեր են:

Բարդ բառերի զգացումը ունինք նաև հետևյալների մեջ, որոնք սակայն, իրենց նշանակութեամբ տարբերվում են նախորդներից. ծառն աւամառան անել, տակառան անել—ծառն աւամառից հանել, աւամառով հանել, աւամառն էլ հետք հանել. ծառն արմատահան կտրել, տակահան կտրել—ծառն արմատահան, տակահան կտրվել է, ծառն արմատահան պոկել, տակահան պոկել—արմատը հանելով կտրել, պոկել, արմատից կտրել, կտրվել, ապա նաև՝ արմատաքի, արմատի հետ, աւամառով հանդէժ կտրել և այլն: Այս կարգին պատկանում են նաև հետևյալները՝ մարգը տակառան (տակահան) փորել, գետինը երեսահան քանդել, հողը երեսահան վերցնել: Այստեղ էլ դեռ կարող ենք մտածել՝ տակը, այսինքն՝ տակի մասը հանելով փորել. երեսի մասը հանելով քանդել, վերցնել. թեպետ ավելի շուտ մտածում ենք՝ տակով, տակից՝

մինչև տակը, տակից սկսած, տակն էլ հետը փորել. երեսից սկսած, երեսանց քանդել, վերցնել: Նույնպես՝ «բարդին տակահան կտրել», «ծառը երեսահան կտրել», «մազերը տակահան խուզել». «աբտը տակահան հնձել», «երեսահան հնձել»—այստեղ «աակը հանելու», «երեսը հանելու» գաղափարն արդեն բոլորովին մթնած է, և դրանք նշանակում են միայն՝ տակը, տակի մասը (ոչ արմատը) հետը, տակից կտրել, խուզել, հնձել, երեսի մասը, երեսանց, երեսից սկսած կտրել, խուզել, հնձել: Այս կապակցությունների մեջ «հան» մասն այլևս չենք կապում հանել բայի հետ. դա բառին տալիս է բացառական հոլովի, կամ հետ, հանդերձ, մինչև բառերի նշանակություն, թեպետ և հեշտությամբ ըմբռնում ենք, որ սկզբնապես նշանակել են՝ «տակը (տակի մասը) հանելով» կտրել, խուզել, հնձել, միայն «երեսը, երեսի մասը հանելով» կտրել, խուզել, հնձել:

Այս բառերը, ֆիզիկական նշանակությունից փոխվելով բարոյական նշանակության, արդեն բոլորովին չեն կասկածում հանել բառի նշանակության հետ. «մի բան տակահան մոռանալ» այլևս չի նշանակում՝ «տակի մասը հանելով» մոռանալ, այլ «տակովին», հիմնովին մոռանալ, տակն էլ հետը, տակից, հիմքից մոռանալ: Այստեղ տակահան բառը լոկ մակբայ է գարձած: Այսպես և հետևյալների մեջ. երեսահան հայելի, տակահան ածելի (երեսանց—արտաքուստ, տակահան—տականց, ներքուստ). երեսահան ոչխար է ձևանում, բայց սրտանց գալ է. երեսահան խրատում էր... տակահան ի՞նչ ասես՝ անում է. տակահան իր բանը շինեց. տակահանց նայել. տակահան նա ձեր տունը քանդեց (Պռոշ): Տակահան—տակետակ, խորամանկ, ծածկամիտ:

Մի անգամ որ «հան» բառը կորցնելով իր բուն նշանակությունը՝ իբրև ածանցական մասնիկ է ըմբռնվել՝ բացառական հոլովի, կամ հետ, մինչև բառերի, կամ միասնության գործիական հոլովի նշանակությամբ, արմատահան, տակահան, երեսահան բառերի անալոգիայով կաղմված են և ուրիշ բառեր, որոնց մեջ հանելու գործողության վրա այլևս չենք մտածում: Այսպես են՝ «ծառը գետնահան կկտրես, բարձր չես կտրի». «խոտը գետնահան հնձել»,—չի նշանակում արմատը գետնից հանելով կտրել, այլ գետնից սկսած, գետնի հետ հավասար կտրել, մինչև գետին: Նույնպես՝ «պատը գետնահան դնել» չի նշանակում գետնից հանելով դնել, այլ գետնից սկսած, գետնի հետ հավասար դնել առանց հիմքի: Այսպես և «գետնահան տուն»—գետնի վրա, գետնի հետ հավասար շինված տուն: Բարձրահան, ցածրահան նայել—բարձրից, ցածրից: Կողմահան մտիկ տալ—կողքից, կողքի կողմից, կողքի վրա նայել. ապա նաև՝ կողքահան գնալ, լող տալ, թեք ընկնել, գդակը կողքահան դնել—կողքի վրա: Մեկահան խրվել ցեխի մեջ—խրվել մինչև ծունկը, ծունկից սկսած դեպի ցած, ծունկն էլ հետը, ծնկահար խրվել: Գիշերահան, գիշերահանց (նաև՝ բացառականի «ա» վերջավորությամբ՝

գիշերհաճա) վեր կացավ, դնաց—գիշերով, գիշերանց, ի գիշերաց (նաև կրկնությամբ՝ գիշերով—գիշերհաճա ո՛ր ես գնում): Առավոտահաճ գնում—առավոտանց, առավոտենց, առավոտուց, առավոտը շուտով, առավոտվա հետ: Հմմտ. «հետ լուսուն», «բարի լուսի հետ» վեր կացավ: Մեզելահան—արևը ծագելու հետ, առավոտը կանուխ: Հմմտ. ծագի հետ վեր կենալ: «Շապկահան դուրս թափվեցին» նշանակում է՝ ոչ թե շապիկը հանած, այլ շապկով, շապկանց, հալածած, այսինքն միայն շապկով: Մինչդեռ «շորահան լինել» բարդ բառ է և նշանակում է՝ շորեքը հանել:

Այս գործածություններից հեշտությամբ անցում է լինում և որակական մակբայի նշանակության, ինչպես են՝ մեծահան խոսել, մեծահան անց կացրու—իրև մեծ կամ մեծաբար խոսել, իբրև մեծ կամ մեծ լինելով անցկացնել, ներել, Փոքրահան գնա, արա իբրև փոքր: Անորհանց—անորի կերպով, գեռես բան չկերած (Տ. Նավասարդ. Բառ.): Մլլահան բռռալ—բարձր գոռալ (ծիլ—վեր, բարձր. ծիլ գնալ, ծիլ լինել—վեր բարձրանալ): Մլուգհան փախավ գնաց—նստած տեղից հանկարծ վեր ցատկելով՝ փախավ. (սծլունգ լինել)—նստած տեղից հանկարծ վեր կենալ, վեր ցատկել):

6) Նոր լեզվի շատ գործածական կենդանի ածանցիկներից մեկն է՝ «վար», «վարի», ինչպես՝ ֆաղափվար կամ ֆաղափվարի. մարդավար կամ մարդավարի: Դա ծագում է հին վարել բայի արմատից, որի մի քանի նշանակություններից մեկն է՝ կյանք վարել, կենցաղավարել և ավելի՝ վարվել, որից՝ վարմունք, վարք: Հին լեզվի մեջ հունաբան գրողները հունարենի «պոլիս»—«քաղաք» բառից կազմված «պոլիտեյա», «պոլիտեոս» բառերը թարգմանել են ֆաղափվարություն, ֆաղափվարել. որոնց առաջին նշանակությունն է, ըստ հունարենի, քաղաք (պետություն) վարել, կառավարել. քաղաքի գործերը վարել. ապա՝ իբրև քաղաքացի ապրել ու գործել, քաղաքի կյանք վարել, և վերջապես՝ քաղաքացուն արժանի, գովելի վարք ու կյանք ունենալ: Ըստ այսմ ֆաղափվար բառի նշանակությունն է՝ քաղաքի վարիչ, ապա՝ քաղաքացու ձևով վարվող: Այս բառի նման արդեն հունաբան հեղինակներից կազմած ունինք՝ աշխարհավար, աշխարհավարել, աշխարհավարություն, «աշխարհավար կեանք», որ նշանակում է՝ աշխարհի, աշխարհականի կյանք վարել. կենցաղավարել աշխարհի օրենքով, հակադրությամբ հոգեդրականի կյանքի:

Արդ, հունաբան գրողների կազմած ֆաղափվար, ֆաղափվարություն բառը կենդանի գործածության մեջ պահել է երրորդ իմաստը, որ է՝ քաղաքացու ձևով վարվել, բարեկիրթ, կոկ ու հղկված. որովհետև քաղաքը կրթությամբ ավելի բարձր է, քան գյուղը: Նույն նշանակությունն ստացել է ֆրանսերեն civil civilité «քաղաք» բառից, մինչդեռ գերմաներենում նույն նշանակությունն ունի höflich բառը, Hof «ար-

մասնիկների միացումից: Մենք ունինք հին լեզվից՝ պատանեակ + իկ = պատանեկիկ. տեղեակ (փոքր տեղ), որից կրկին նվազական՝ տեղեկիկ. տափակ + ուկ = տափակուկ, նավակ + իկ = նավակիկ և այլն, որոնց մեջ կեն և այլն (տե՛ս § 180), որոնց մեջ կկ, կկկ ըմբռնում ենք իբրև առանձին մասնիկներ: Դրանք ևս ծագած են այսպես՝ սեուկ + ակ = սեկակ, կամ սեիկ + ակ = սեկակ. մանրիկ + եակ = մանրկեակ > մանրկեկ. Այսպես երկու ածանցիկների միացումից են ծագում հին լեզվի մեջ՝ ածոյ = ած + ոյ (ինչպես՝ ներկած — ոյ), անք = ան + ք, ակի = ակ + ի, կյան, կեն = իկ + ան, անակ = ան + ակ, անի, ենի = ան + ի, հան + ի, անուտ = ան + ուտ, եք = ե + ք < եայ + ք և ուրիշները:

185. Հնացած հոլովական և բայական ձևեր:— Հին լեզվի հոլովական և բայական ձևերի մասնիկները մեռնելով՝ մեկ մեկ բառերի մեջ քարացած մնում են, այլևս չգաղափարվելով իբրև կենդանի բառափոխություն. և ևս ձևերի մասեր, այլ իբրև բառակազմություն ածանցական մասնիկներ: Այսպես՝ գրաբարի հոգնակի կազմող «ք» հնչյունը շատ բառերի վերջում արդեն այլևս գրեթե չենք ըմբռնում իր հին նշանակությունով, այլ լուկ իբրև մի ածանցական մասնիկ, որով կազմվում են շատ բառեր, ինչպես՝ գիր—գիրք, տես—տեսք, հայրենի—հայրենիք (տե՛ս § 237): Նույնպես գրաբարի «ուան» վերջացած բառերի հոգնակի ուղղականի վերջը՝ «ուանք» ըմբռնում ենք իբրև մի առանձին ածանց՝ բաժանում(ն)—բաժանմունք. պատահում(ն)—պատահմունք. մտածմունք և այլն (տե՛ս § 188). Նույնպես գրաբարի անցյալ դերբայի նԱլ > ՅԱլ վերջավորությունը, ինչպես՝ անցյալ, մեռյալ (տե՛ս § 190):

Կան բավական թվով բառեր հին լեզվի գործիական հոլովով, որոնք մնում են քարացած ձևով, օրինակ՝ կանխավ, խստիվ, ճշտիվ, լրիվ, հազիվ, դարիվ—դարիվ, ազնիվ, մասամբ, իրավ, բնավ, իրավամբ, խելոք, տեսոք, կածոք, իրոք, առոք—փառոք, արդյոք և այլն: Ուրիշները հետզհետե այլևս շատ չեն գործածվում, ինչպես՝ անվամբ, ճշմարտիվ, ստուգիվ և այլն:

Այդ հոլովական ձևերից մեկը, սակայն, արդեն կարելի է ածանցական մասնիկ համարել: «Բարի» բառի հին գործիական հոլովի՝ բարե—ալ ձևից ունենք բարե բառը. նույնպես հին «առաջի» բառի գործիականը՝ առաջեալ դարձել է առաջև, առջև. հին լեզվի մեջ եզել է նաև «հետի» բառի գործիականը հետեալ, հետեւ, որից՝ առավհետեւ, այսուհետեւ, աշխարհաբար՝ հետև, ետև: Այս եալ > եւ > և վերջն ըմբռնվել է իբրև մի ածանցիկ և ունինք արդեն դրանց անալոգիայով՝ վերև, հեբեհ, հեբեհ, հեբեհ, դրև, միջև, որով և դարձել է մի մակբայական ածանց: Նույնպես մի մակբայական ածանց է «Ո՛ր»՝ ամոթու, ահու, ծիծաղու, ուրախու (ուրախությունից), որ ծագում է հին լեզվի (առ) ամոթոյ > ամոթու ձևից: Այսպես և հին լեզվի հոգն. բացառականի Ո՛րձ վերջը՝ առաւօտուց, վաղուց, դարձել է արդեն մի մակբայական ածանց՝ մասնկուց.

ծերուց, փոքրուց, մորուց, որ բարբառների մեջ երևում են նաև «մանկութ», «մորութ» ձևով, որի մեջ վերջին Յ հնչյունը վերածվել է իր բաղադրիչ հնչյուններից (թ+ս=ց) առաջինին, որ է Թ (տե՛ս § 34. 2):

186. Վերջածանցների բազմազան ձևակաճ նշանակությունները:—
Վերջածանցները միանալով բառերի ետևից՝ շատ անգամ բառի հիմնական նշանակության վրա ավելացնում են այնպիսի ձևական դադափարներ, որ միայն շրջաբանությամբ կարելի է արտահայտել: Դրանք լեզվի բառամթերքի համար հարստության բազմազան աղբյուրներ են, մանավանդ որ միևնույն վերջածանցը, նայելով հիմնական բառերին, տարբեր իմաստներ կարող է ստանալ: Օրինակ՝ շատ գործածական վերջածանցներից մեկը «ՈՅ» կազմում է զանազան իմաստներով տառերով: այսպես կան՝ դպր-ոց, ծաղկ-ոց, որոնց մեջ «ոց» ածանցը ցույց է տալիս հիմնական բառի նշանակած առարկայի տեղը. բայց ունինք և ամառան-ոց, ձմեռ-ոց, որոնց մեջ «ոց» ցույց է տալիս ոչ թե այն տեղը, ուր ձմեռն, ամառն է լինում, ինչպես պիտի սպասեինք, այլ այն տեղը, ուր մարդիկ ձմեռը, ամառը անց են կացնում: Այս երկրորդ նշանակությունը դեռ մոտ է առաջինին. բայց ունինք նաև մառն-ոց, ձեռն-ոց, ակն-ոց, որոնց մեջ տեղի գաղափարից անցում է լինում այնպիսի հագուստի կամ անոթի գաղափարին, որ մարդիկ կրում են մարմնի որևէ մասի վրա: Ապա ունինք՝ յոթն-ոց, ինն-ոց, տասն-ոց, որոնք ցույց են տալիս որևէ յոթն, ինն, տասը բան ունեցող իրեր: Ապա ունինք դարձյալ՝ կտր-ոց, խառ-ոց, որոնց մեջ «ոց» ածանցը ցույց է տալիս այն գործիքը, որով կտրում, խառտում են: Սակայն կան դեռ փսփսաց, խշշաց. ջարդաց, որոնց մեջ «ոց» ածանցը ցույց է տալիս փսփսալու, խշշալու, ջարդելու գործողությունը, իսկ աբեմաց, ճավխառաց՝ նաև ադե մտնելու, աբլորի կանչելու ժամանակը:

Որ ածանցական մասնիկները հաճախ այսպես բազմազան նշանակություններ ունին, դրա պատճառն այն է, որ ածանցիկներն ևս, ինչպես ամեն բառ, ժամանակի ընթացքում նորանոր առումներով են գործածվել, այն էլ բառերի հետ միասին: Երբ մի խումբ նույն ածանցներով կազմված բառերի նշանակությունը նույն ուղղությամբ փոխվում է, այն ժամանակ դրանց ածանցական մասնիկն ստանում է նոր ձևական նշանակություն: Եվ քանի որ նոր նշանակությունների հետ սովորաբար պահվում են սկզբնական և հին նշանակությունները, ուստի երբեմն միևնույն ածանցված բառը թե հին և թե նոր նշանակությամբ է գործածվում, կամ թե նույն ածանցով կազմված մի բառ հին նշանակությամբ է գործածվում, մի ուրիշը՝ նոր: Դրա հետևանքով և հաճախ դժվար է ընդհանուր ձևով որոշել ածանցների նշանակությունները, և լեզվի առանձին հատությամբ միայն պետք է իմանալ, թե ո՞ր վերջածանցը որ դեպքում ինչ ձևական նշանակություն ունի: Օրինակ՝ մի բանի բառի մեջ միայն պատահող հնացած ՆՍՏ ածանցը գովեստ բառի մեջ կազմում է գործողության անուն, իբրև՝ գովք, գովություն, գովելը:

պանհետ բառը, սակայն, որ հին լեզվի մեջ գործածվում է սովորաբար
էբրե գործողության անուն, իբրե պանումն, պանելը, կամ պանվելը,
նոր լեզվի մեջ նշանակում է՝ պահած բաները, մթերք, ավելի ևս ամ-
բարանոց, մթերանոց. իսկ ուտեստ թե՛ հին և թե՛ նոր լեզվի մեջ գոր-
ծողության անուն չի նշանակում, այլ միայն ուտելիք, ուտելու բաները,
նպարեղեն: Կա և անգործածական շանեստ բառը, որ նշանակում է
վաստակ, ստացած օգուտ:

Կան ածանցական մասնիկներ ևս, որոնք, ինչպես այս «եստ» մաս-
նիկը, երևան են գալիս հին լեզվի մի քանի բառերի մեջ միայն, որոնց
անալոգիայով մենք այլևս նոր բառեր չենք կազմում, կամ թե նույ-
նիսկ նրանց նշանակությունները չենք նույնացնում. ինչպես՝ հավա-
տարիմ, ռիսերիմ, մտերիմ (հավատ, որս, միտ՝ բառերից). բեկուր, հա-
տուր (բորբել, փորել). գաղտնի, հայտնի, նախնի. լայնչի, բոլորչի. ար-
տաբուստ, վերուստ, ներքուստ և ուրիշները: Դրանք քարացած ածանց-
յան են, որոնց մի քանի նմանները դրվում են ներքևում:

Վերջածանցների մի մասը կազմում են միայն գոյականներ, ու-
րիշները՝ միայն ածականներ, կամ միայն մակբայներ, բայց մեծ մա-
սամբ թե՛ գոյականներ և թե՛ ածականներ են կազմում, նախելով թե ինչ
բառի հետ են միացած: Կան ածանցիկներ, որոնցով կազմվում են բայա-
բներ ու դերբայներ: Բաղաձայնով սկսվող ածանցիկներն առհասարակ
միանում են Ա հոգակապով: Ածանցների մի քանի աչքի ընկնող նշա-
նակությունները ցույց են տրված ներքևում:

2

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐ

187. Ած,— կազմում է սակավաթիվ բառեր բայարմատներից, ինչ-
պես՝ կոտորած, կատարած, հատած, վարկած, արկած, սոված, քաղցած:
Հմմտ. ված (ուած) § 228:

Այս ածանցական մասնիկն աշխարհաբարում դարձել է անցյալ դեր-
բայի վերջավորություն՝ գնացած, տեսած և այլն:

Հավանորեն տարբեր ծագում ունի՝ «ողորմած», «գթած», «երկյու-
ղած», «քնեած» բառերի մեջ «ած» ածանցը, որ կարող է և «ածել» (բե-
րել, կրել, ունենալ) բայից ծագած լինել, իբրև ողորմություն, գութ, երկ-
յուղ բերող, այսինքն՝ կրող, ունեցող:

188. Ածո, հին՝ ածոյ, նոր՝ ածու, ծու,— կազմում է բայերից ածա-
կաններ, որոնք կարող են իբրև գոյական գործածվել, օրինակ՝ պահա-
ծո, ձուլածո, քանդակածո, կոփածո, տաշածո, ծալածո, չափածո, կռա-
ծո, փորածո, բրածո, հանածո, ներկածո, թափածո—թափծու, պահածո

—պահօծու, շինածո—շինծու, ժողովածո—ժողովածու, հավաքածո—հավաքածու: Հմմտ. վաճառ § 229. ուլի § 199:

189. Ակ.— ա) Գոյական անվանը տալիս է նվազական, երբեմն փաղաքշական, այլև նվաստական նշանակութիւն, ինչպես՝ նավակ, տրնակ, դետակ, թռչնակ, ձկնակ, առվակ, թիակ, ձիակ, գնդակ, ստրակ, դոնակ, լեզվակ, կոտորակ, կուտակ, խմբակ, վիպակ, գիսակ, լուսնակ, —այգլակ, պատանյակ, որդյակ (փաղաքշ.), ժողովակ, բուսակ, իմաստակ, գրչակ (նվաստ.), արվեստակ (ութիւն): Տե՛ս § 191, ա. յակ, եկ: բ) Ածականների նշանակութիւնը սաստկացնում կամ ձևափոխում է, ինչպես՝ կլորակ, կապուտակ, խառնակ, միակ, մենակ (մեն բառից), միայնակ, անուշակ, տափակ, բոլորակ, միշակ, միջնակ, աշողակ, ձախողակ, հեծելակ:

գ) Գոյականներից և ածականներից կազմում է տարբեր նշանակութեամբ գոյականներ, ինչպես՝ օրինակ (օրենք բառից), քանակ, որակ, ոլորակ, ճաշակ, ախորժակ, դաշնակ, տեսակ, հորդորակ, խոսնակ, կռնակ, սահնակ, սողնակ (խոսուն, կռուն, սահուն, սողուն բառերից). փոխանակ (տե՛ս § 146. անակ):

դ) Բայարներից կազմում է գործող անձի, ապա և գործիքի և այլ անուններ, «ռը» ածանցի նշանակութեամբ, ինչպես՝ պահակ, գտակ (գրտող), երևակ, ունակ, ընդունակ, հրավիրակ, խնդրակ, հետևակ, էակ, գոյակ, բուժակ, մոլորակ, ազդակ, գործակ (կենսագործակ), երգակ (ողբերգակ), նախերգակ, գիտակ, պատվիրակ (պատվեր տանող), նրվիրակ (նվեր տանող), փաստակ, վրիպակ (ինչ որ վրիպում է):

ե) Թվականներից՝ կրկնակ, երկակ, եռակ, հինանակ և այլն: Սրանց փոխարեն գործ են ածվում սովորաբար՝ երկյակ, եռյակ, քառյակ, հինգյակ և այլն: Տե՛ս յակ § 191. Հմմտ. իկ § 175. ուկ § 208:

140. Ական,—կազմում է ածականներ: ա) Անձի հատուկ անուններից կազմված ածականները գործ են ածվում նաև իբրև քայլանք և ցույց են տալիս մի ուսման կամ մի անձի հետևող լինելը, օրինակ՝ մովսիսական (կրոն, նաև Մովսեսի կրոնին հետևող), մահմեդական, նեստորական, բուդդայական, պլատոնական և այլն: Այս բաղադրութիւնները փոխանակվում են «ՅԱն» ածանցով, օրինակ՝ լենինյան, թորգոմյան, հաբեթյան, պլատոնյան, արիստոտելյան (փիլիսոփայութիւն): Տե՛ս § 192:

բ) Անձի հասարակ անուններից, ինչպես՝ հայրական, մայրական, եղբայրական, քուրական, պապական, որդիական, երեսայական, ծառայական, նախագահական, մանկական, պատանեկան, երիտասարդական, ռամկական, ժողովրդական, բանվորական, գուսանական, երաժշտական, նկարչական, դարբնական, հյուանական, թշնամական, բարեկամական:

գ) Կենդանիների անուններից, ինչպես՝ կենդանական, շնական, իժական, երիվարական, հավական, խոզական, խիզական, աղավաճական, ձիական, մեղվական:

դ) Երկրներ, ազգերի, տեղերի անուններից, ինչպես՝ հռոմայական, հայկական, ռուսական, հրեական, հունական, պարսկական, թուրքական, տաճկական, վրացական, անգլիական, գերմանական, եվրոպական, ասիական, եգիպտական, օլիմպիական, տեղական, նահանգական, գավառական, գյուղական և այլն: Այս բաղադրությունները, երբ ամերիկական—ամերիկյան, աֆրիկական—աֆրիկյան, օլիմպական—

ե) Ուրիշ ամեն տեսակի գոյական անուններից, լինեն թանձրացական թե վերացական նշանակությամբ, ածականներ, որոնք ցույց են տալիս սեռական հոլովի ձևական նշանակությունը, այսինքն որևէ հարաբերություն կամ վերաբերություն գոյականի նշանակած առարկայի նկատմամբ, ինչպես՝ մարմնական—մարմնի վերաբերյալ, հոգեկան, տոնական, դասական, խմբական, եռամական, մեքենական, իրական, պայմանական, արմատական և այլն:

Այս ածականներից շատերը գործ են ածվում իբրև գոյական, ցույց տալով մի անձ, երբեմն և մի բան, որ որևէ հարաբերություն ունի ածականի բնի ցույց տված առարկայի կամ տեղի նկատմամբ. ինչպես՝ ճամարանական, համալսարանական, գարոցական, ռառմոնական, գեղական (գյուղացի, գյուղացիներ), խորհրդական, շինական, ժողովական, հանդիսական, զոդական, գլխավորական, տնական, ազգական, փառական, օտարական, աքսորական, արգելական, առևտրական, հանրապետական, ռամկավարական, ուրվական, զրավական, ծննդական, վկայական, միջօրեական:

զ) Ածականներից, ցույց տալով վերաբերմունք բնի ածականի կամ նրանից կազմված վերացական («ություն» վերջավորությամբ) անվան նկատմամբ, ինչպես՝ խաղաղական—խաղաղի կամ խաղաղության վերաբերյալ. սաստկական, ապստամբական, զգուշական, վայելչական, քնքշական, արիական, մոլեկան (մոլական), խիզախական, ուրախական, տրտմական, տխրական, զվարթական, ներհակական, մտերմական, անմահական, հիվանդական, հիմարական, հպարտական, խոնարհական, մեծամտական, արական, իգական, նվաստական, խսկական, նմանական, հավերժական, մոլեգնական և այլն:

Ման. «Ավան» մասնիկից առաջ «ություն» մասնիկը դուրս է ընկնում. օրինակ՝ իշխանություն—իշխանական և ոչ «իշխանութենական»:

է) Բայարմատներից ու բայարեններից բաղմաթիվ ածականներ, ինչպես՝ բերկրական, տքնական, մերժական, զգչական, կոչական, հրամայական, զգայական, հեզնեղական, զմայլական, ճախրական, պատմական, կրթական, աշխատական, հնչեղական, պատրական, հրճվական, հալհոյական, աղաչական.—հիացական, վերացական, զարմացական, գնացական և այլն:

Այս կարգի ածականները հաճախ ունեն գործողի անվան նշանակութիւն և կարող են գործածվել իբրև գոյական, օրինակ՝ թափառական (թափառող), օգնական (օգնող), փախստական, հաղթական, գաղթական, մխիթարական, սիրական և այլն:

ԵՔԲԵՄԻՆ նույն նշանակութեամբ կազմվում են «ՈՂ» ածանցից, ինչպես՝ մարսողական—մարսական պաշտպանողական—պաշտպանական, հարձակողական, քննողական—քննական, պատրողական—պատրական, համարողական, ընտրողական—ընտրական, ձգողական—ձգական:

ՄԱՆ. «Գործ» և «փորձ» բառերից կազմվում են՝ գործնական, փորձնական:

ը) Հետևյալ բառերի մեջ միայն «կան» ձևով՝ առանց «ա» հոդակապի, նաև իբրև գոյական՝ վարձկան (վարձական), լծկան, բարձկան, որսկան (որսական), մուրացկան.—լալկան (լալական), լացկան, մըրսկան, խռովկան, թռչկան: «Կան» մասնիկն այս բառերի մեջ ունի «ոզ» ածանցի նշանակութիւն, իբրև վարձվող, լծվող, որսող և այլն: Բայց վերջին հինգ և ուրիշ բառերի մեջ ստացել է «հեշտ. շուտ—շուտ» լաց լինողի, հեշտ մրսողի և այլն նշանակութիւն: Հմմտ. կոտ մասնիկը՝ մրսկոտ, բարկացկոտ և այլն. § 184:

թ) Թվականներից կազմվում են ածականներ բաշխական նշանակութեամբ, ինչպես՝ քանիսակա՞ն,—մեկական, երկական կամ երկուական, երեքական, չորսական և այլն, որոնք նշանակում են՝ ամեն մեկը երկու, ամեն մեկին երկու և նմանները, կամ մեկ-մեկ, երկերկու և նմանները:

Այս ածականները գործածվում են նաև տարեթիվը տասնականորով անվանելու համար, ինչպես՝ 1800-հիսնական թվականներին, այսինքն՝ 1850-ից մինչև 1859 թվականը ներառալ:

ժ) Բացասական «ան» մասնիկով՝ ստանում է «ելի», «ալի» վերջածանցների նշանակութիւն. ինչպես՝ անբժշկական—անբժշկելի, անբուժական—անբուժելի, անդրդական—անդրդելի, անեղծական. անշարժական, անյափական, անմարսական: Տե՛ս § 74, 142 ախան և այլն ածանցների տարբերակման մասին:

141. Այի,—ա) Կազմում է ածականներ, օրինակ՝ ուղղակի, շեշտակի, շեղակի, կողմնակի, թեթեակի, թուլակի, հանկարծակի, մասնակի, անցողակի, ձախողակի, կորովակի, որոշակի, սղակի, սովորակի, վայելչակի, ուժգնակի, արշավակի, վաղվաղակի, հաճախակի, առանձնակի, ինքնակի, թափառնակի, փութանակի, խոտորնակի, լայնակի, երկայնակի:

բ) Թվականների հետ ունի բազմապատկական նշանակութիւն, ինչպես՝ միակի, երկակի, կրկնակի, եռակի, քառակի, հնգակի, վեցակի, յոթնակի, իննակի, հիսնակի: Այսպես և՛ եզակի, հոգնակի, բաղմակի:

142. Ային:—Այս ածանցը հին լեզվի մեջ սահմանափակ գործածութիւն ունի. դրանով կազմված են ածականներ ներքևում դրված

նախնական աշխարհագրական անուններից, որոնք ցույց են տալիս՝ տեղ, աշխարհի կողմեր, եղանակ (տարվա և օրվա), շորս տաշերը և այլն, և կապված են նախնական կրոնական հավատալիքների հետ: Այս ածականների մեծ մասը, բացի աստղանշանով (*) դրված գոյականներից կազմվածները, հին լեզվի մեջ ունին և համանիշներ ակաճ ածանցով (տե՛ս § 74. ակաճ և այլն ածանցների տարբերակումը):

Այդ բառերն են՝ երկին, երկիր, դրախտ (եղեմ, ադեմ), դժոխք (դժոխային), սանդարամետ, անդունդ.— ծով, *ծովեզր, *խորք (խորային), ցամաք, գետին, լեռուն (լեռնային), դաշտ, *հովիտ, *ծմակ, *արեգակն, լուսին, աստղ.— հարավ, հյուսիս, արեւելք (արեւելային), արեւմուտ (արեւմտային), աջ, ձախ, վեր, վերին (վերնային), ստոր, ստորուն, *աջուն.— գիշեր, տիվ (տունջենային), լույս, խավար, ստվեր, նըսեմ.— զով, հով, ջերմ, սառն, ցուրտ, *տոթ, ցամաք, *չոր, խոնավ, հողմ, *խորշակ, մեգ (միգային), մառախուղ, *ամալ, *ամպրոպ, *շանթ.— անձրե (հին լեզվից կա միայն «անձրեական»), *հուր, ջուր, հող, օդ (եթեր).— *քար, տիղմ, *փուռ.— քաղաք, *բերդ, գեղ, տուն (հին լեզվից միայն «տնական»).— վայր, գավառ, աշխարհ.— աստված, դիք (դիցային), վեհ, դուստազն, հրեշտակ, դե, ուրու.— մարդ (մարդկային), ստրուկ.— աղզ, տոհմ, խուժ, գաղան, անասուն, *ծծմակ, որդն:

Մի անգամ որ հին լեզվի մեջ «ային» ածանցով ածականներ կազմված են միայն վերևում դրված անուններից, լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում այդ ածանցի նշանակությունը տարբերվել է համանիշական ածանցից (տե՛ս § 74), ևստ այսմ «ային» ածանցը ցույց է տալիս՝

ա) Այն տեղը, ժամանակը, եղանակը և այլն, որի մեջ, որի վրա կա, ապրում է, լինում է մի բան իր բնությամբ. ածականն ունի իր բնի ներգոյական հոլովի նշանակություն. ինչպես՝ ջրային (ջրում, ջրի վրա ապրող) կենդանի, օձ, թռչուն. ծովային կենդանի. ցամաքային կենդանի. հյուսիսային երկիր. երկնային լուսատու. ձմեռային եղանակ. ամառնային կյանք. օդային ամրոցներ. աշխարհային կյանք, վայելություն. երկրային փառք. գիշերային ճանապարհորդություն. սանդարամետային խավար. հարավային լեռ. լեռնային օդ. դաշտային ծաղիկ. խավարային խորհուրդ (խավարի մեջ եղած). դրախտային կյանք. ոտնային հսկում (ոտի վրա հսկում). աթոռային, միջակային (միջին տեղում եղող). մթերային (մթերքի, մթերանոցի մեջ եղած). ստվերային, աստղային, կատարածային (աշխարհի վերջի), ներքսային:

բ) Այն տեղը կամ բանը, որից ծագում է, առաջ գալիս մի բան, ապա և այն նյութը, որից կազմվում է մի բան (հմմտ. «եղեն», «յա»). ածականն ունի իր բնի բացառական հոլովի նշանակություն, օրինակ՝ հյուսիսային (հյուսիսից փչող) քամի. արեգակնային ճառագայթ, տապ,

ջուլս. ծովային աղ, ջուր, վտակային ջուր, աղեղնային հնչմունք. ամպային, գետնային հողմեր (ամպերից, գետնից փչող). միգային խավար. ջրային կազմություն. լուսային, հյութային, մարմնային, հողային (հողանյութ), օդային (օդեղեն) տարածություն. բոցային (բոցեղեն), խոնավային, եթերային, կապուտակային և այլն:

Այս նշանակությունից փոխաբերական առումով, հեշտությամբ անցում է ընդում՝ մի բանի նման լինելու նշանակությանը, ինչպես՝ օդային անկված (օդի նման թեթև կտոր). անդնդային փոս (անդընդի նման խոր). եթերային, հողմային (հողմանման). խնկային հոտ (խընկանման). դրախտային այգի (դրախտանման):

գ) Ինչ որ իր բնությամբ կա մի տեղում, մի ժամանակում, մի բանի մեջ, կամ թե ունի մի ուրիշ բան, մոտավորապես «ոտ» ածանցի նշանակությամբ, ինչպես՝ լեռնային երկիր (երկիր, ուր լեռներ կան, չեռնոտ երկիր). դաշտային, ծավակային երկիր, աշխարհ, կողմ, տեղ (ուր դաշտ, ծավակ կա). տղմային ջուր, փշային երկիր, շանթային լեռ, քարային երկիր, խավարային գիշեր, ջերմային տեղ, տոթային, չորային, անձրևային, եկային, ամպրոպային (եղանակ). հողմային եղանակ, նսնձային երեկո, մեգային օր.—ստվերային, կանաչային, ախտային բնություն (ախտավոր), մաղձային, մեղսային:

Հին լեզվի այս երեք տեսակի ածանցական բառերի անալոգիայով կազմված են նոր լեզվի մեջ շատ ածականներ, ինչպես՝ շրջանային, եզերային, ծայրային, տնային, սահմանային, փողոցային, հիվանդանոցային, լեզվային, շրթնային, ատամնային, քմային, կոկորդային (հնչյուններ, որոնց արտաբերման տեղն է՝ կոկորդ, քիմք և այլն).—հրաբխային, կրային, հանքային, ծծմբային, յուղային, մկանային, ոսկրային, կավային, ջրային, մաղասային, արյունային, շաքարային. հրացանային (կրակ), թնդանոթային, շարքային (զինվոր), պահակային.—մթնոլորտային, անտառային, բեռային, հասարակածային, արևադարձային, համաշխարհային. ստամոքսային (նյութ), նյարդային (համակարգություն), սաղմային, կրճոսկրային (հյուսվածք), ցեղային (հատկություն) և այլն:

Մինչդեռ նոր լեզվի առաջին շրջանում «ալան» և «ային» ածանցներով կազմված կրկնականներից ավելի գործածվում էին «ական» ածանցով կազմվածները, ինչպես՝ նահանգական, գավառական, տեղական, հրապարակական,—նորագույն շրջանում, ընդհակառակն, հետզհետե ավելի գործածական են դառնում «ային» ածանցով կազմվածները՝ նահանգային, գավառային, տեղային, հրապարակային, հասարակային, հանրային, և «ային» ածանցը գործածվում է մի նոր նշանակությամբ, այն է՝ ցույց է տալիս՝

դ) Այն տեղը, բանը և այլն, որի վրա կա, կարգված է, կատարվում է մի բան: Այս 4-րդ նշանակությունը ծագում է առաջինից ու երկրորդից և նոր լեզվի մեջ գործածվում է ավելի ու ավելի, ինչպես՝ բնակարանա-

յին հարկ—բնակարանի վրա դրված կամ բնակարանից առնվող հարկ-
եկամտային հարկ. ծովային իշխանություն. խճուղային, նավային, նա-
վատորմային վարչություն. հարկային բաժանմունք (հարկերի վրա,
հարկերի համար կարգված). բանտային վարչություն և այլն:

Մի անգամ որ «այլին» ածանցը ստացել է այս նշանակություններն
ու կիրառությունները, դրանց համապատասխան «ական» ածանցով
կազմված ածականները, որոնք իբրև կրկնակ կան հին լեզվի մեջ, մեծ
մասամբ կամ գործածությունից դուրս են ընկել, կամ ստացել են և հե-
տըզհետե տարբերակվելով ստանում են ուրիշ նշանակություն, ավելի
մասամբ. օրինակ՝ անապատական, զեղական, լեռնական և այլ բառե-
րը, որոնք իբրև գոյական և անձ են ըմբռնվում, նույնպես՝ ազգական—
ազգային, քաղաքական—քաղաքային, տնական—տնային և այլ բառե-
րը, որոնք տարբերակման են ենթարկված (§ 74). Այս պատճառով և մեր
արդի զգացումով, օրինակ, գիշերական բառն այլևս չի նշանակում գի-
շերային, ինչ իմաստով գրում է Պեշիկթաշլյանը՝ «Գիշերական մունջ
ստվերները շուրջ կային», այլ ավելի՝ գիշերի կողմնակից, գիշեր ուզող:
Ապա պետք է նկատի ունենալ և այն, որ տարբերակման ենթարկված
կրկնակների անալոգիայով նոր բառեր ևս կազմվում են. ինչպես կա
«ազգային» (գրադարան), «ազգային» (խնդիր), նույնպես կազմված են՝
հանրային գրադարան, հողային խնդիր. ապա՝ հողային (հարկ), պլա-
նային (աշխատանք), քառասյին (դրություն), ղեկրետային (կարգով),
հարվածային (խոսք), տոկոսային (հարաբերություն), վարկային (ըն-
կերություն), պարհակային (կարգով) և այլն: Բացի այդ՝ պետք է առ-
հասարակ նկատի ունենալ, որ երբ այս երկու («ական», «ային») հա-
մանքի ածանցներից մեկով կա արդեն մի բառ և հարկալիոր է տար-
բեր նշանակությամբ մի ուրիշ բառ, այն ժամանակ օգտվում ենք մյուս
ածանցից և նոր բառ կազմում, կամ թե հին բառերից մեկը նոր նշա-
նակությամբ ենք գործածում. օրինակ՝ ունինք խորհրդական և հարկա-
վոր է եղել խորհուրդ բառից նոր ածական կազմել նոր նշանակու-
թյամբ, և բոլորովին նոր կազմվել է խորհրդային (իշխանություն), որ
իր կազմությամբ համապատասխան է «ային» ածանցի 3-րդ գործա-
ծությանը: Այսպես նոր կազմված է և մտային, որից մտայնություն—ո-
րոշ միտք, մտածողության որոշ եղանակ ունեցող հոգեկան վիճակ,—
դարձյալ ուրեմն, ըստ 3-րդ կետի. իսկ մտական հին բառը, որ հին
լեզվի մեջ նշանակում է միտք ունեցող, բանական, այժմ նշանակում է
մտքի վերաբերյալ (կամք, միտք, զգացում—կամական, մտական, ըզ-
գացական): Ռաւ բառից ունինք դասական (պիտույքներ, գրվածք) և
նոր դասային (դասակարգային). գործարանական—օրգանական, իսկ
գործարանային—ֆաբրիկայի վերաբերյալ և այլն:

«Ային» մասնիկով ածականներ չեն կազմվում առհասարակ, այլ
«ական» ածանցով՝

1) Անձի հատուկ և հասարակ, ինչպես և տեղի հատուկ անունները (§ 140. ա, բ, գ): Հին լեզվի մեջ կան միայն նեստորային, աղա-մային, առնային, որոնք կազմված են ոտանավորի հանգի համար, բայց և տարբեր նշանակությամբ. ագամային—աղամից ծագած. առ-նային—իր այրից ծագած (ըստ հին առասպելի՝ Ծվան փր մարդու կողից է շինված). ամինչդեռ «առնական» նշանակում է «այրական»: Ապա հին լեզվի մեջ ունինք մարդկական բառի հետ և մարդկային, որ ավելի գոր-ծածական է դառնում, թերևս և հնչյունի կրկնությունից խուսափելու համար, ինչպես և նոր լեզվի մեջ կազմված է ավագակային փոխանակ ավագակական ձևի: Այսպես և հրեշտակային ավելի գործածական է, քան հրեշտակալան: Նոր լեզվի մեջ, սակայն, վերջին տասնամյակում անձի անուններից ևս «ային» ածանցով ածականներ են կազմվում, ինչպես՝ «դահճային», «հեղինակային», փոխանակ «դահճական», «հե-ղինակական» ձևերի, «պրոլետարական և ռոլեկցային գրականություն», փոխանակ «ռոլեկցական»:

2) Բայանուններից (բայաբաններից և բայաբներից) և նրանցով կազմվածներից (§ 140. է): Հին լեզվի մեջ՝ «թափանցական», «ծաւա-լական» բառերի հետ կան և «թափանցային», «ծաւալային», այլև «յա-րաշարժային», որոնք հտնգի համար կազմված անսովոր ձևեր են: Կա և «որոճային» (Օղնիկ, Խորենացի), փոխանակ «որոճական»: Նոր լեզ-վի մեջ «ային» ածանցով կազմվում են ածականներ այն ժամանակ, երբ բայաբունը կորցրել է իր բայական նշանակությունը. ինչպես՝ «ծա-վալական»—ծավալել բայի իմաստով իբրև «ծավալվող»։ Իսկ «ծավա-լային»—«ծավալ» բառից իբրև առարկայի «ծավալին» վերաբերող: Նույնպես «արևադարձային»—արևադարձ բառից, որ այլևս ըստ կազ-մության չենք մտածում, այլ իբրև մի տեղ: Հին «եկամտական» (զրսից եկած, մտած) բառի հետ կա նոր «եկամտային», եկամտա բառի այ-ժմյան սովորական նշանակությունից. «կատարածական»—ի կատար ածելու. «կատարածային»—վերջի, վախճանի, «կատարած»—«վերջ» բառից: Այսպես՝ «հեռագրական», «հեռախոսական» բառերի փոխանակ այժմ արդեն կազմված են՝ «հեռագրային», «հեռախոսային» և շատ նմանները, որոնց մեջ այլևս նկատի չենք առնում «դարձ», «մուտ», «գիր», «խոս» բայաբանները:

143. Այն,—սակավաթիվ բառերի մեջ՝ առժամային, նույնժամային, նույնհետայն, միանգամայն, միայն, լոկլայն, համայն, վաղորդայն, գիշերայն:

144. Ան, առք,—երկուսն էլ նույն ածանցն են, երկրորդը գրաբա-րի հոգնակի Ք-ով, բայց ստացել են մասամբ տարբեր ձևական նշա-նակություններ. «ան» ցույց է տալիս ավելի գործող և գործիք, իսկ «անք» ձևը՝ ավելի գործողություն: Նույն բառը կարող է մի քանի նը-շանակություն ունենալ:

ա) Գործողի անուն, ավելի «ան» ձևով: Գրաբարում սակավաթիվ

բառեր կան, աշխարհաբարում սովորական են այս նշանակութիւնները, ինչպես՝ գովասան—1. գովք ասող, 2. գրաբարում նաև գովասանելու գործողութիւն, գովասանութիւն, գովասանք. վիսան—1. վեպ ասող, 2. վիպասանք—վիպասանութիւն. ճարտա—(արժող, ապա՝ արժանի և «էժան»), դիպան (դիպով),—վաղան (վազուկ), կծան, խածան, կովան, խրտան, թացան, կպչան, հարբան, ճրվան, ճռճռան և ալլն: Մորան—ծորացող, և ապա ծորանք—ծորացող ջուր. գրաբար նաև՝ ծորումն. հոսան—հոսող, ապա՝ ձյունն այս ու այն կողմ քշող քամի. հոսանք—1. հոսող ջուր. 2. հոսումը. սահանք:

բ) Կրող և արգասիք առարկան. արգասիքն ավելի ժանր ձևով: Բայն առնվում է կրավորական նշանակութիւններ. ինչպես՝ ձևով, վող, կթելի. խոտան—խոտվող, խոտելի. ցուցանք—ցույց տրվող, ցուցանելիք. փխրան—1. փխրվող, փխրուն, 2. փխրվածք, փխրուք, փխրացանք (վախալու ջուր՝ մի բան լվանալուց հետո). հանգեծան, հանդերծանք—պատրաստած բաները, կաղմած, հորինվածք. նախերգան, նախերգանք—ինչ որ ամենից առաջ երգվում է. պատվիրան—պատվիրածը. բաղձանք, աննչանք—1. տենչացած, ցանկացած բանը, 2. բաղձալու, տենչալու գործողութիւն. հայհոյանք—1. հայհոյածը, ասած հայհոյական խոսքերը, 2. հայհոյելու գործողութիւն. գողանք—գողացած բան. ողողանք—1. ողողածը, ողողելու ջուրն ողողելուց հետո, 2. ողողելու գործողութիւն. երազանք—1. երազած բանը, 2. երազելը. աշխատանք—1. աշխատածը, վաստակ, 2. աշխատելու գործողութիւն. հետևանք—ինչ որ հետևում է, հետևածը. պատատանք—փաթաթած բան. փորձանք, գրաբար նաև փորձան—1. զլխին եկած պատահար, ապա՝ դժբախտ պատահաբանք, փորձվելու գործողութիւն. կցկցանք. արտադրանք և այլն: Տե՛ս ուրիշ § 222, 174 ծան. 2:

գ) Գործիք, միջոց, իր, նյութ, որ բանեցնում են մի գործողութիւն կատարելու համար, կամ ինչով որ մի բան անում են. գործիքի անունը մեծ մասամբ «ան» ձևով, օրինակ, խթան, ջնջան, գլան, տոփան, տափան, օրորան, կռան, կորզան (կորզելու գործիք), փական կամ փականք, եղան (յեղել—շրջել, շուռ տալ բառից), պատան կամ պատանք, փաթաթան, փրկան (որից՝ փրկանակ) կամ փրկանք, պաճուճան կամ պաճուճանք, սեթևեթանք, զարդարանք, պլրանք—1. այն բաները, որոնցով զարդարվում պլրվում են, 2. պլրվելու գործողութիւն. պարծանք—1. պարծանքի նյութը, առարկան, որով պարծենում են, 2. պարծենալը. ամոթանք—1. ամաչեցնող բանը, 2. ամաչելու գործողութիւնը. շպարանք—1. այն բանը, որով շպարվում են, շպարվելու ներկը, 2. շպարվելու գործողութիւն. կապան (կապող կիրճ), կապանք (շղթա) և նմանները:

դ) Գործողութիւն տեղի անուն, ինչպես՝ ոլորան—1. ոլորելու, պրկելու գործիք, 2. ճանապարհի կամ փողոցի ոլորվող տեղը կամ մա-

սը. արգելան— արգելարան, բանտ. պատասպարան—պատասպարվելու տեղ. կայան—կենալու, կանգնելու տեղ, կայարան:

Ե) Գործողության անուն: Այս նշանակութեամբ սակավաթիվ բառեր կան ԱՆ ձևով. սովորականն է ԱՆՔ ձևը թե՛ գրաբարում և թե՛ աշխարհաբարում: Սակայն այս ածանցներով կազմված բառերը սովորաբար մաքուր գործողություն չեն ցույց տալիս, ինչպես «ում(ն)» ածանցը, այլ հաճախ նաև գործողութեան հետևանքը իբրև գրություն կամ վերևում դրված նշանակություններից մեկը, ինչպես՝ կարկատան, գրաբար՝ կարկաաանք—1. այն կտորը, որով կարկատում են, 2. կարկատելու գործողությունը. որոճան—1. աշխ. որոճացող, 2. գրաբար՝ որոտելու գործողությունը. որոճան—1. աշխ. որոճացող, 2. գրաբար՝ որոտելու, կցան—1. փնչ որ կցվում է, 2. կցում. շրջան—1. շրջում, փոփոխություն, 2. շրջելու ճանապարհը, ապա և՛ բոլորակ. թռչան—1. աշխ. թռչող, 2. գրաբար՝ թռչում, թռիչք. երևան—երևում (երևան գալ). հրավիրանք, գրաբար՝ հրավիրան և այլն: Բերենք բառեր էլ անձ ձևով, առանց տարբեր նշանակությունները բացատրելու. այսպես՝ մեղադրանք, բամբասանք, վիրավորանք, զրկանք, գգվանք, հարգանք, սխալանք, զարմանք, զարհուրանք, զզվանք, տանջանք, դեգերանք, ծփանք, լուտանք, հանցանք և այլն: Տե՛ս ու՛ք, ուն՛ք, ան՛ք (§ 222):

145. Աճ, աճք ուրիշ ծագումից են, քան նախորդները. գրաբար՝ ԵԱՆ ձևով. բարբառային ՎԱՆՔ. ունեն հոգնակի հավաքական նշանակություն, ինչպես՝ ձիան կամ ձիանք. լվան. փշան, բարբառներում՝ փշվանք, նույնպես՝ տեղվանք. ուգտան, ձվան(ք), փծան, դիվան կամ դիվանք, կեղեանք, գեղանք, կտորտանք, ոսկրտանք, ճոթանք. գրաբարից՝ գրյանք. գրաբար կան նաև ըբրդեան, տեղեան, փշեան, խոզեան և այլն: Տականք (տակուք, տակունք, տակուցք)—որևէ բանի տակը մնացած վատ մասը, գինու տականք—դիրտ, մրուր, կալի տականք. մաղի տականք. գլխանք—մաղի երեսին մնացած վատ մասը: Տե՛ս § 166 ևնք. § 222 ու՛ք:

146. Աճակ (ան + ալ),—ինչպես՝ ճոճանակ, փրկանակ, զանձանակ, փոխանակ, հաղթանակ—1. հաղթող, 2. հաղթողություն, 3. հաղթության նշան՝ պսակ ու վարձ. մրցանակ—1. մրցանք, մրցում, 2. պրսակ և վարձ մրցանքի. վարձանակ—1. վարձ, 2. մրցանակ. ցուցանակ—իբրև ցույց տվող, նշանակ. եղանակ (յեղով, յեղել—փոխել, դարձնել բայարմատից)—փոփոխություն (օդի, տարվա, երգի), ապա և՛ փոփոխվելու կերպը: Նոր բառեր են՝ զսպանակ (զսպել, զսպված լինել բառից) ուժանակ և այլն:

147. Աճակ, ճակ (աճի) նշանակում է՝ կերպ, պես, օրինակ՝ հին ճայսանակ՝ դարձի է ճասանկ, նույնպես ճաղանկ, ճտնանկ. քրդանակ, շեղանակ (շեղչի նման դիզված). խոտորնակ (խոտոր, ծուռ կերպով, լայնակի), ռուսնակ, հայնակ (հայնակ), վրացնակ և այլն: Տե՛ս § 141 ակի: Հմմտ. «վառի» §§ 230, 133. 6:

148. Աճի,— ռունցող. ինչպես՝ լեզվանի (ճարտար խոսող. շա-

տախոս), գեղանի (գեղեցիկ), մորվանի (միրուք ունեցող): Գործածվում է սովորաբար թվականների կամ ուրիշ ածականների հետ, ինչպես՝ մեծ-քթանի, երկու-դռնանի, հինգ-ալքանի (շաղաց), երկու-գլխանի: Հմմտ. են § 164:

149. Ագի,—հին լեզվից հոգնակի հավաքական նշանակությամբ ունենք՝ նամականի, ազատանի, ավագանի, կանանի (բարբառ. կնանիք):

Սառ. Այս ածանցը մի քանի բարբառների մեջ գարծել է հոգնակի թվի վերջավորու-
թյուն բաղմավանկ բառերի համար՝ քաղաքնի—քաղաքներ, փողոցնի—փողոցներ: Նույն-
ածանցն է նաև «սրտերնիս» (մեր սիրտը), «պարտեզնիզ» (ձեռ պարտեզը), «պարտեզ-
նին» (իրենց պարտեզը) ձևերի մեջ:

Անոց, տե՛ս նոց § 195:

150. Անուտ (ան + ուտ),—սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ շի-
ջանուտ (մարող, անցնող), հոսանուտ (հոսող, անցնող), վիժանուտ,
հրանուտ (կրակ դարձած):

151. Անց, ենց,—օրինակ՝ երեսանց, սրտանց (ի սրտաց), գիշերանց
(ի գիշերաց), շապկանց, հալավանց, առավոտանց, առավոտենց. հեռ-
վանց, դատանց, բարձրանց, ետևանց, ցածանց. խորանց, ներսանց,
դրսանց, քովանց, տականց, եզրանց (եզերքով), նոր՝ մեկանց, երեսա-
հանց, տակնահանց: Մեծ մասը բարբառային են. գրական լեզվի մեջ՝
ներսից, դրսից, տակից, վերևից և այլն: Գլխանց—1. վայրիվերո, հապ-
ճեպով և ոչ լավ կատարված. գլխանց անել, 2. սկզբից. այս գլխանց:
Բարբառային են՝ ըտենց, ընենց, հենց, ոնց, շատոնց և այլն: Տե՛ս §
133. 5, § 192:

Անք, տե՛ս առ § 144. այլև՝ ենք § 166:

152. Աշ,—Մի քանի բառերի մեջ՝ թթվաշ (թիչ թթու), մատղաշ
(«մատաղ» բառից), կարմրաշ (մի քիչ կարմիր):

Ավետ, տե՛ս վետ § 231:

Ավոր, տե՛ս վոր § 232:

Ավուն, տե՛ս վուն § 233:

153. Ատ, տե՛ս § 132, ինչպես՝ գունատ, քթատ, կոնատ, ձեռնատ,
պոչատ, ընչատ, պնչատ, ականջատ, շրթնատ, լեզվատ, գլխատ, կա-
ռափնատ, ոտնատ. լուսատ, տերեւատ, կրճատ (կարճատ), օրից կար-
ճատել, կիսատ.—կտավատ (կատվահատ, կտավահատ). փայտատ.—
մորատ, բացատ, խորխորատ, հեղեղատ, խրամատ, ականատ, ակնատ,
փլատ (փլած տեղ), ճղատ (ճեղք, ճեղքվածք), ճղատ—(ճղատ լինել,
ճղատվել), փորատ, շեղատ, թեքատ, փարատ (որից՝ փարատել—փա-
րումն կտրել):

Այսպես և ուրիշ բայերի մեջ՝ երկատել, տրամատել, շնչատել,
մասնատել ածվատել, տնատել, տողատել, ծրատել, և այլն: Տե՛ս բա-
յերի կազմության մեջ՝ խանձատ-ել, խածատել, փշրատել, կտրատել
(§ 241. 1):

154. Ար, արք,—սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ զարգար:

(«գարդ» բառից, նաև աղջկա անուն. գրանից ծառագրդար), փապալ (փապ բառից), պատահար (պատահել բառից): Բայելի մեջ միգարել («մեգ» բառից—մթագնել), աստվածարել. ոսկերել (որից՝ ոսկերիչ. ոսկի + ար-ել), մեծար-ել (հյուրամեծար): «Առնել» (անել) բայի «արար» բունն է առանց կրկնության «ար» ձևով: Նոր կազմված՝ լուծարք, լուծարել. կեղծարք, կեղծարել, գործարք:

Արամ, տե՛ս Բան, § 234:

155 ա. Արդ,—նշանակում է՝ կերպ. ինչպես՝ խորանարդ, գմբեթարդ, կորնթարդ, սեղանարդ, թամբարդ, սանարդ և այլն: Տե՛ս § 133. 2.

Արեմ, տե՛ս Երեմ § 168:

155 բ. Արեմք, որալք,—հավաքական հոգնակի նշանակությամբ, սակավաթիվ բառեր՝ գեղարենք, գեղորայք (գեղրանք), տեղարենք, արտորայք, դեղորայք, վանորայք:

Ացի, տե՛ս ցի § 235:

Ացու, տե՛ս ցու § 236:

156. Բար:—Այս, ինչպես և պես, ուրեմ վերջածանցները գրեթե անխտիր գործածվում են իբրև համանիշների. հին լեզվի մեջ ունենք բազմաթիվ բառեր՝ կազմված դրանցից երկուսով և նույնիսկ երեքով, ինչպես՝ գեղեցկաբար, գեղեցկապես, գեղեցկորեն. եղբայրաբար, եղբայրապես. հայրաբար, հայրապես. հայրորեն. բնականաբար, բնականապես, նոր կազմված է նաև՝ բնականորեն. տնտեսաբար, տնտեսորեն. աղքատաբար, աղքատապես, աղքատորեն. ազատաբար, ազատորեն: Լեզուն, սակայն, այժմ ձգտում է արդեն դրանց կիրառությունը և նույնիսկ նշանակությունը տարբերակել: «ԲԱՐ» ածանցը ծագած լինելով «բար» բառից՝ բաղադրվում է անձի անունների հետ և նշանակում է իբրև, օրինակ՝ հայրաբար (խրատել) նշանակում է՝ իբրև հայր, հայր լինելով խրատել. եղբայրաբար—իբրև եղբայր, այսպես և ընկերաբար. հերոսաբար, հեղինակաբար, երեսայաբար, տիրաբար, տնտեսաբար, բարեկամաբար, ավազակաբար, թշնամաբար, մտերմաբար և այլն: Այս նշանակությունը ստանում է և այնպիսի ածականների հետ, որոնք բարոյական հատկություն են ցույց տալիս և մարդուն են վերաբերում, ինչպես և կենդանիների անունների հետ՝ փոխաբերական նշանակությամբ, օրինակ՝ օտարաբար վարվել—իբրև օտար. անկեղծաբար, արհաբար, մեծաբար (իբրև մեծ), հիմարաբար, տգիտաբար, միամտաբար, ընտանեբար (իբրև ընտանի, տան մարդ), ազնվաբար, ազահաբար, հանդգնաբար, անսամթաբար, մարդասիրաբար, վայրենաբար, անարգաբար,—գազանաբար, խողաբար, առյուծաբար, անասնաբար, գայլաբար, իշաբար: Հմմտ. «վարի» ածանցը, օրինակ՝ իշավարի, մեծավարի: Գոյականաբար, ածականաբար—իբրև գոյական, իբրև ածական. աստիճանաբար, պարբերաբար, բնականաբար, փոխաբերաբար՝ նշանակում են՝ աստիճանական, պարբերական, բնական ընթացքով, կարգով, եղանակով, իբրև փոխաբերություն: «Համեմատաբար» նշանա-

կում է՝ համեմատությամբ, համեմատելով. զրպարտաբար, խոստովա-
նաբար, վշաակցաբար, ցավակցաբար, փոխարինաբար՝ նշանակում են՝
բարձր՝ նշանակում են՝ աշխարհականի, գրքի եղանակով. գրում են նաև
«աշխարհաբառ», «գրաբառ», իբրև աշխարհի, գրքի բառով, բարբառով,
խոսքով: Տե՛ս պես, ուրե՛ն §-ներ 204, 226:

157. **Գար**,— սակավաթիվ բառերի մեջ. ցույց է տալիս՝ հիվանդու-
թյուն, փչացած լինելը. ինչպես են՝ ցավագար, խեղագար, մտագար, ա-
շատ և դատարկ խոսող, գլխագար:

158. **Գին**,— կազմում է ածականներ սաստկական նշանակությամբ,
ինչպես՝ ցավագին (սաստիկ ցավով, ցավելով), սրտագին (շատ սըր-
տանց), ողբագին (սաստիկ մեծ ողբով, սաստիկ ողբալով), վշտագին,
տոթագին (սաստիկ տոթ), ցրտագին, թախծագին, կսկծագին, ահագին
(հին լեզվի մեջ սաստիկ ահեղ, ահավոր), ուժգին, մոլեգին, դանդաղա-
գին, հիվանդագին, զվարթագին, տխրագին, մթագին, տրտմագին, լա-
լագին, զայրագին, ողորմագին, կողկողագին, կաթոգին:

159. **Գույն**,— հին լեզվի մեջ ածականներին տալիս է բաղդատա-
կան աստիճանի նշանակություն, նոր լեզվի մեջ սովորաբար սաստկա-
կան նշանակություն ունի, երբեմն և գերադրական աստիճանի. ինչպես՝
մեծագույն, փոքրագույն, լավագույն, հնագույն, նորագույն, խստագույն,
գեղեցկագույն, հորդագույն, ճոխագույն, արիագույն, բարեգույն, դան-
դաղագույն, կանխագույն, խտագույն, նրբագույն, սրբագույն, պնդա-
գույն, ավագագույն, առավելագույն, ընտրելագույն, սքանչելագույն,
ծայրագույն, բարձրագույն, գերագույն, մանկագույն,— գազանագույն,
առյուծագույն:

Մե՛ն.— Զպետք է շփոթել «գույն» դոյականով կազմված բարդությունների հետ՝ սե-
վագույն—սև գույնով, վարդագույն, մանիշակագույն, գեղնագույն:

160. **Ե** (հին՝ է),— գոյականներից կազմում է ածականներ, ցույց
տալով այն նյութը, որից շինված, կազմված է առարկան. օրինակ՝ ար-
ծաթե (բաժակ), ոսկե (մատանիք), մորթե (գդակ), բրդե (գուլպա), գա-
րե (հաց), եղե (մոմ), կտավե (հագուստ), կավե (աման), փայտե (դուռ),
կաշվե (գոտի),— հրե, ջրե, մոմե, լուսե և այլն: Հմմտ. եղե՛ն, յա (եայ),
ի, §-ներ՝ 162, 174, 189:

Եկ, տե՛ս յակ § 191:

161. **Եղ**,— գոյականներից կազմում է ածականներ՝ մի բանից շատ
ունենալու նշանակությամբ, ինչպես՝ զորեղ, ուժեղ, հանճարեղ, ահեղ,
համեղ, հոտեղ, գունեղ, մազեղ, ասվեղ (բրդոտ), թիկնեղ, աչեղ, հոնեղ
(խիտ հոնքերով), մորվեղ (մեծ, խիտ մորուստով), ընչեղ (շատ ինչք ու-
նեցող), խավեղ, ժանեղ (ժանեկոր), ճաճանչեղ:

Հմմտ. ավուր, ավեա, ոռ, եղ—հոտավոր, հոտոտ, հոտավետ, հո-
տեղ:

162. Եղեմ,— բարբառներում գործածվում է իբրև անկախ բառ, նըշանակելով այն նյութը, որից շինված է առարկան, ինչպես՝ Ասոր եղենք շանակելով այն նյութը, որից շինված է առարկան, ինչպես՝ Ասոր եղենք փայտ է։ Նշանակում է նաև մի բանի էությունը, բուն իրողությունը՝ օրինակ՝ գործին եղենը ի՞նչ է։ 1. Գոյականներից կազմում է ածականներ, ցույց տալով նյութը, որից շինված է առարկան, ինչպես՝ հողեղեն (հողանյութ), ոսկեղեն (ոսկենյութ), լուսեղեն, հրեղեն, տարբեղեն, նյութեղեն (նյութից շինված), մազեղեն, մոմեղեն, ջրեղեն, բոցեղեն, ամպեղեն և այլն։ 2. Գոյականներից կազմված այս ածականները, ինչպես և մի քանի ածականներից նույն ձևով կազմված բառերը, սովորաբար իբրև գոյական են գործածվում, ցույց տալով մի բանից շինված, կամ մի որոշ տեսակի առարկաներ՝ հավաքական նշանակությամբ, ինչպես՝ ոսկեղեն (ոսկուց շինված բաներ), խեցեղեն, երկաթեղեն, փայտեղեն, կաշվեղեն, մորթեղեն, կտավեղեն, բրդեղեն, բահեղեն, սպիտակեղեն, ճերմակեղեն, հանդերձեղեն, կտորեղեն, ճոթեղեն—ուտեղեն, մսեղեն, գաթեղեն, կթեղեն, կաթնեղեն, քաղցրեղեն (քաղցրավենիք), խմորեղեն, կանաչեղեն, բանջարեղեն, ընդեղեն—հավեղեն, թռչնեղեն։

163. Եղի,— մի քանի բառերի մեջ՝ աղտեղի (աղտոտ), կթեղի (կըթելու՝ քաղելու բան, բերք. հմմտ. կթեղեն), մսեղի (մսեղեն)։

164. Եմ,— ծագում է հին ԵԱՆ ձևից, ինչպես՝ նկարեն, երկու-դրոնեն, երեք-աչքեն (երկու-դռնանի, երեք-աչքանի), մի-օրեն, երկ-օրեն (գործ), երկու-շաբթեն, մի-ամսեն, մի-տարեն (բան), յոթը-տարեն, հրեք-ամսեն (մի-օրվա, երկու-օրվա, երկու-շաբաթվա, այլև՝ մի-օրական, մի-ամսական, երեք-ամսական, մի-տարեկան), մի-բահեն (շուր. մեկ բահաչափ)։ Հմմտ. յաճ (Եաճ) § 192, յա (Եա) § 189, Եմի § 148։

165. Եմի, եմիք,— ա) Կազմում է ածականներ գոյականներից ու ածականներից, ինչպես՝ հայրենի, մայրենի, վայրենի,—լրբենի, նրբենի, մաքրենի (մաքուր), թթվենի (թթվաշ), քաղցրենի (քաղցր), քաղցրավենի (քաղցրեղեն), շողշողենի, արփենի (արփային, արեգակնային), մատաղենի (մատղաշ)։

բ) Մի քանի բառեր «Բ» ածանցով իբրև գոյական՝ ստանում են հատուկ նշանակություն՝ հայրենիք, ծննդենիք (ծննդավայր), մահենիք (մահվան ու թաղման սգածեսը), քաղցրավենիք։

գ) Մասնատունկերի և այլ բույսերի անուններ՝ խնձորենի, տանձենի, շլորենի, նշենի, թթենի, թզենի, ձիթենի, նռենի, ուռենի, կեռասենի, նշտարենի, մրտենի, մոշենի, սարդենի, խաղողենի, վարդենի,—մորենի, բամբակենի, դդմենի, վարնկենի, խնկենի, շաքարկենի (խնձորենու տեսակ), կանաչկենի (խաղողի տեսակ), կարմրենի (խաղողի, տանձի տեսակ)։ Տե՛ս Ի § 174։

դ) Կենդանիների մորթ կամ միս, ինչպես՝ խոզենի (միս), ափենի (մորթ), ոչխարենի (մորթ), գառնենի (մորթ), ուլենի (մորթ), գայլենի, ուղտենի, սամուրենի, առյուծենի, ընձենի, աղվեսենի, օզենի (ոչխարի մորթ)։

Եմց, տե՛ս § 151, Եմց, § 192, յաճ։

166. Եճք, անք, ոճք, ուճք,— անուններից և դերանուններից կազմում է անհղական գոյականների՝ ստացական նշանակությամբ. ինչպես՝ հաշոյներ— հաշոյի ընտանիքի մարդիկը. Տիգրաններ, Մելիքներ, Վարմերներ, ձերներ:— Սագած է հին լեզվի «եանք», «անք» հոգնականից, ինչպես՝ Ատոմեանք— Ատոմներ, Ղևոնդեանք— Ղևոնդներ, Վարդանանք, Մարիամանք (Մարեմանք): Տե՛ս § 171 եֆ:

167. Եստ, իստ, ուստ (տե՛ս § 136),— սակավաթիվ բառերի մեջ՝ գովեստ, պահեստ, ուտեստ, շահեստ, հանդիստ.— փախուստ, թաքուստ, գալուստ, ելուստ, կորուստ, ապրուստ, պահուստ, հագուստ, կապուստ (հագուստ ու կապուստ): Կա և «ուստ» բացառականի նշանակությամբ՝ արտաքուստ, ներքուստ, վերուստ: Տե՛ս § 218:

168. Երեմ, արեմ,— ինչպես՝ հայերեն, ռուսերեն, թուրքերեն, հունարեն, չինարեն, գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսիերեն և այլն. բոլոր ազգերի անուններից՝ վերջի աջի մասնիկը դուրս ձգելուց հետո. բացառություն՝ վրացի-վրացերեն:

169. Երյակ (հին՝ երեակ), լյակ,— թվականներից՝ երրյակ— երրորդ թիվը կամ երեքը միասին. այսպես և չորրյակ, հինգերյակ, յոթներյակ, ութերյակ, տասներյակ, քառասներյակ, հիսներյակ:

170. Երորդ, ռորդ,— դասական ածականներ (թվականներ) է կազմում հիմնական թվերից՝ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, վեցերորդ, յոթներորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ, տասնումեկերորդ, տասներկուերորդ, տասներեքերորդ, տասնուչորսերորդ, տասնհինգերորդ, տասնյոթներորդ, տասնութերորդ, տասնիններորդ, քսաներորդ, քսանմեկերորդ, քսաներկուերորդ, քսաներեքերորդ, քսանչորսերորդ, քսանհինգերորդ և այլն:

Եցի, տե՛ս ցի § 235:

171. Եք, (հին՝ էք), անք,— ծագում է հին եայք ածանցից. ցոյց է տալիս՝ ծես, արարողություն, հանդես, ինչպես՝ շրօրհներ (շրօրհներք), ութօրեք (հին լեզվի՝ ութօրեայք), յոթնօրեք (հին լեզվի՝ եօթնօրեայք), հիմնարկեք, դռնաբացեք (դռնբացեք), նշանդեք, երեսբացեք և այլն: Կան նաև՝ մատներ, մատներք— մատի շափ ակոս, գոգ, խորովություն. մերձեք (մոտ եղածներ— «մերձեայք», ինչպես՝ «արեւելեայք»):

172. Թափ (տե՛ս § 133. 3),— ինչպես՝ խելաթափ, ուշաթափ, մշտաթափ, գունաթափ, սրտաթափ, գինեթափ, տեղաթափ, մարդաթափ, բեռաթափ, ոսկրաթափ, ձիաթափ, ուժաթափ, գինաթափ, հայրենաթափ, քնաթափ և այլն: Այսպես նոր բաղադրված են շատ բառեր, ինչպես՝ նգաթափ, սեղանաթափ անել, պախուցաթափ, համետաթափ, շրջաթափ, պայտաթափ, դիմակաթափ (դիմակազերծ), պատրանաթափ, հմայաթափ լինել (հիասթափվել), բռնաթափ, բռնաթափ (բռնաթափք), բռնաթափություն, ոսկեթափ (ոսկեզօծը գնացած):

173. Ժեռ, ժեռ,— սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես՝ ննդաթեռ,

ախտաժեհո.— նենգաժեհո, կարմրաժեհո (կարմրավուն), դեղնաժեհո, կապտաժեհո, Հմմտ. վաւ. § 233:

174. Ի, իք. ա) Մառերի և ուրիշ բույսերի անուններ (տե՛ս § 165, գ), սովորաբար ծառ բառի հետ «Ի» ածանցով՝ ինչպես՝ կաղնի, սոսի, բարդի, կաղամախի, օփի, մայրի, մամխի, տոսախի, նոճի, սոճի, եղևնի, մորի, հաճարի,— ծիրանի, տանձի, խնձորի, սերկևրի, գեղձի, կեռասի, նշի, ընկուզի և այլն:

բ) Նյութի անուններից «Ի» ածանցով կազմվում են ածականներ, որ ցույց են տալիս, թե ինչից է շինված մի բան, ինչպես՝ պղնձի, երկաթի, արծաթի, փայտի, կավի և այլն: «Ոսկի» բառն անփոփոխ առնչվում է իբրև ածական՝ ոսկի մատանիք, ոսկի բաժակ: Հմմտ. § § 160, 162, 189:

դ) Գոյականներից և ածականներից կազմում է ածականներ, և «Իժ» ածանցով գոյականներ զանազան նշանակութուններով, օրինակ՝ աղի, ջրի (ջրիկ),— կորովի, արժանի, արժանիք. պիտանի, հարգի, մոլի («մոլ» բառից), ձրի («ձիր» բառից), կծծի (կծուծ), վայրի («վայր» բառից), բռնի («բռն» բառից), հետի, հավաստի, հավաստիք. կարի («կար» ուժ բառից), կարիք. ընտանի, ընտանիք. անվանի, կատաղի, հովանի, արդի, վաղի, վաղեմի, կթի: Այսպես նաև բարդ ածականների վերջում՝ ալլազգի, համազգի, գաղտագողի, կնամարդի, վատամարդի, տմարդի, քաղաքավարի, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի,—չրարի, միականի, միադիմի, բազմադիմի, երկդիմի, միակողմանի, բազմակողմանի, միոտանի, երկոտանի, շոքոտանի, քառոտանի, եռոտանի, միասայրի, երկսայրի, եռանկյունի, երկճղի, երկթերթի, երկգլխի, վեցձեռնի, երկուդոնի: (Հմմտ. եւ § 164, աւի § 149):

դ) Անորոշ դերբայի վերջից «Ի» դրվելով՝ կազմում է բայածականներ, նշանակում է՝ ինչ որ պետք է, կարելի է անել, օրինակ՝ տաճելի— ինչ որ կարելի է տանել. զարեւտելի—ինչից որ պետք է զարհուրել, մերձեցալի—որին կարելի է մոտենալ և այլն: Այսպես՝ խղճալի, զգալի, անձկալի, ցանկալի, բաղձալի, տարփալի, հուսալի, զարմանալի, հասկանալի, սոսկալի, փափագելի, կարելի, գրվելի, ընդունելի, իարելի, խնկելի, եղկելի, կասկածելի, ծիծաղելի, հարգելի, տոնելի, մատչելի, տեսանելի, հաճելի, ատելի, սիրելի, այրելի, շոշափելի, պատկառելի, սքառչելի, ողորմելի, գարշելի, զգվելի, սարսափելի, նախանձելի, բուժելի, ջրելի, ցավելի, և այլն: Այսպես և «աւ» բացասականով՝ անասելի, անհաղթելի, անտանելի, անպատմելի, անծերանալի, անդառնալի, անմոռանալի, անհավատալի, անհուսալի, անգնալի (ուր որ գնալ չի կարելի), անմերձեցալի, անդրդելի, անլուելի և այլն:

Մաւ. 1.— Զպետք է սրանց հետ շփոթել՝ տրտմալի(ց), ուրախալի(ց), ցավալի(ց), ամոթալի(ց), զվարճալի(ց), բարդ բառերը—տրտմությամբ, ցավով լի, լցված և այլն:

Մաւ. 2.— Հին լեզվի մեջ ներգործական բայերից կազմված այսպիսի ածանցումները կարող են թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական նշանակութուն ունենալ, և դոճոցի

և կրողի անուն լինելու օրինակ՝ կրելի նշանակում է թե՛ կրող և թե՛ ինչ որ կրվելու է, կարելի է կրել, կրվող: Նոր լեզվի մեջ այդ կազմություններն ունեն կամ կրավորական ժել, բուժվող. երեկի—երեկացող. նազելի—նազ անող. ծորելի—ծորող. անշնեկի—անշնեզատիք առարկա:

ե) Անորոշ դերբայի հետ ի՞նչ ածանցը կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության ենթակա կրող առարկան, կամ գործողության տեղը. ինչպես՝ ուտելիք, խմելիք, ըմպելիք, հագնելիք, վաշելիք, խաղալիք (նաև խաղալիկ), դիտելիք, ճեմելիք (ճեմելու տեղ) և այլն: Ասպես և բոլոր բայերից կարող են կազմվել գոյականներ, որոնք կարող են գործածվել իբրև ածական՝ ասելիք (ասելու բան), գրելիք, աշակերտելիք, երթալիք, գալիք (գալու բան), լինելիք—ինչ որ լինելու է. նույնիսկ կրավորական բայերից՝ հաղթվելիք, խմվելիք, զբոսվելիք, կառուցվելիք:

զ) Անորոշ դերբայի հետ ի, ի՞նչ ածանցումներից մի քանի բառեր ցույց են տալիս գործի, գործարան կամ անոթ. ինչպես՝ բանալի(ք),—սկզբնապես՝ բացող, ունելի(ք)՝ սկզբնապես՝ բռնող, ապա՝ մաշա. հայելի (նայելու անոթ), տեսանելիք (տեսնող), ճաշակելիք, հոտոտելիք, շոշափելիք, հսկելիք, լսելիք, ծամելիք: Գրաբարում նաև՝ բառնալիք (ձող՝ ծանր բանը բարձրացնելու), մանելիք (մանելու գործիք, նաև մանելու բան):

է) Ի, ավելի ի՞նչ ածանցով՝ գոյականներից, ածականներից ու բայարմատներից կազմվում են գոյականներ զանազան նշանակություններով, ինչպես՝ հարսանիք, ընթրիք.— ընտանի, ընտանիք. մատանի, մատանիք. աղորի, աղորիք. գործի, գործիք. սերմանիք, տանիք, խոպուպիք. կեռիք. հավաստի, հավաստիք. արժանի, արժանիք. կարիք, շարիք, արգասիք և այլն: Ավետիք, կարծիք, կեղծիք, շնորհակալիք, դրվատիք, ճապաղիք, պարտիք, ուտիք (ուտիս), ավանդիք, երաշխիք:

175. Իկ,— ա) Գոյականներից կազմում է գոյականներ նվազական և փաղաքշական նշանակությամբ՝ ասողիկ, մասնիկ, ձկնիկ, ձեռնիկ, թաթիկ, ոտիկ, բբիկ, աչիկ, քարիկ, թռչնիկ, թիթեռնիկ, ճանճիկ.— մանկիկ, հղնիկ, չուսիկ, քաղաքիկ. փիկ, — էրիկ, կնիկ, հայրիկ, մայրիկ, պապիկ, մամիկ, տատիկ, քույրիկ և այլն: Ստեփանիկ, Հակոբիկ, Տիգրանիկ, Հուսիկ:

Հատուկ անունների համար սովորաբար առնվում են առաջին վանկերը՝ Բենիամին—Բենիկ, Աննա—Անիկ, Խաչատուր—Խաչիկ, Հովհաննես—Օհանիկ, Օնիկ, Վանիկ. Թադեոս—Թադիկ, Բարթոլոմյան ձեռնալսպիտի անունների վերջին կ տառը դուրս է ընկնում՝ Բենի, Վանի և այլն. նույնպես՝ կոշական՝ պապի, մամի, տատի, աղջի. կամ հասուկ անունները վերջանում են Ո. Հարություն—Հարո, Հայրապետ—Հայրո,

կարապետ—կարո, Արտավազդ—Արտո, Մանուկ—Մանո, Խաչատուր—Խաչո և այլն:

Բարբառների մեջ իկ ածանցը դրվում է նաև դերանունների վերջից՝ եսիկ, դունիկ, դուքիկ, ինձի(կ), քեզի(կ), մեզի(կ).—ասիկ, անդիկ, անիկ (էսիկ, իդիկ, էնիկ):

բ) Մի քանի գոյականներից կազմում է ածականներ՝ աշխարհիկ, անաշխարհիկ, տոհմիկ, քաջատոհմիկ:

գ) Ածականների նշանակութունը սաստկացնում կամ թուլացնում է, երբեմն նաև փաղաքշական նշանակութուն տալիս դրանց, ինչպես՝ ցածրիկ, ծանրիկ, փոքրիկ, մանրիկ, կարճիկ, կարմրիկ, կոկիկ, բարձրիկ, մեղմիկ, հեզիկ, մոտիկ, մեկիկ, մի հատիկ, հանդարտիկ, աղվորիկ, քաղցրիկ, անուշիկ, կանխիկ (ստացել է առաջուց վճարելի լինելու իմաստ, նազդ), ողորմիկ (ողորմելի), թթվիկ (մի քիչ թթու), լուրիկ, մնջիկ, խաղաղիկ:

դ) Բայաբներից և բայարմատներից կազմում է ածականներ այս կամ այն դերբայի նշանակությամբ, օրինակ՝ թափանցիկ (թափանցող, թափանցելի), շրջիկ (շրջող), մուրացիկ (մուրացող), մարտիկ, պատերազմիկ, ռազմիկ (կռվող), ընթացիկ (ընթացող), շրջմուլիկ, աղացիկ (աղացած), ագուցիկ (հագցրած, հագցնովի), ուռուցիկ (ուռած), թռուցիկ (թռչող), մածուցիկ (կպցնող), ապառիկ (հետո առնելի), անառիկ (անառնելի), ընկեցիկ (դեն գցած), խաբուսիկ (խաբող), մածիկ (կպցընող, ապա զգամասկած):

ե) Հաճախ ավելանում է բարդ բառերի վերջից, երբ բաղադրության երկրորդ անդամը մի բայաբուն կամ բայարմատ է, մանավանդ, երբ բարդ բառը կազմված է ոչ գրաբար բայից և առանց հոդակապի, կամ թե բայի արմատը չի գործածվում, ինչպես՝ քաջամարտիկ, նախամարտիկ, վաղամեռիկ, ջրահեղձիկ, արագախաբիկ, բռնազորսիկ, մշտաբացիկ, սրտաճմլիկ, ալուրմաղիկ, փլավքամիկ, ականջփորիկ, ականջմտիկ, ճանճաքշիկ և այլն:

զ) Ազգերի անուններ՝ հնդիկ, պարսիկ, խափշիկ, զանդիկ, գերմանիկ, խուժիկ:

է) Ժողովրդական լեզվի մեջ իկ ածանցից առաջ երբեմն ավելանում է «է», ինչպես՝ սուտլիկ, ձախլիկ, կարճլիկ, կոկլիկ, ցածլիկ, հաստլիկ—հաստռիկ: Ածանցից առաջ ավելացող «է» տառը բառին տալիս է փաղաքշական իմաստ. այս «է» տառը փոխանակվում է «Ռ» տառով, որ բառին տալիս է կոպտության վիճակ:

Մեզ.— Կան այլազգի շառեր «իկ» ածանցով կազմված, որոնք պատրաստի առնվում են օտար լեզուներից. ինչպես՝ սիմետրիկ, սիստեմատիկ, կլասիկ, դեմոկրատիկ և այլն: Դրանք կապ չունեն հայերենի «իկ» ածանցի հետ: Հմմտ. ԱԿ § 189. ՈՒԿ § 208:

176. Իճ,— կազմում է ածականներ, իսկ ածականների վրա դրվելով՝ սաստկացնում է նրանց իմաստը, օրինակ՝ առաջին, վերջին, հե-

տին, նախկին, ներքին, արտաքին, վերին, միջին, ստորին.—վերստին-տակավին, բնավին. աղջամղջին, աղտաղտին (աղտա բառից), աղ-գիջին, անհնաբին, նրբին, խորին, լուին, մթին, խավարին, խավարչտին (սխավարչտա բառից), դյուրին, հեշտին, դժվարին.—ինքնին և այլն:—Այսպես և բարբառային՝ իմին, մերին, ձերին, քուկին:

177. Ինք, — սակավաթիվ բառերի մեջ. ինչպես՝ նախատինք, հար-կինք, քրտինք (Իրտն բառի հոգնակին), Տե՛ս § 216 ունի:

178. Իչ, — ա) Գործող անձի անուն, ինչպես՝ փրկիչ, երգիչ, նկա-րիչ, քննիչ, մեկնիչ, մատնիչ, նորոգիչ, խառնակիչ, խանգարիչ, խայ-թարիչ, առաքիչ, կիզիչ, կործանիչ, խորտակիչ, հալածիչ, խափանիչ, թովիչ, պահպանիչ, հայհոյիչ, խարդախիչ, պատրիչ, սնուցիչ, ուսու-ցիչ, դարթուցիչ:

բ) Գործիքի անուն, ինչպես՝ քերիչ, սրբիչ, շարժիչ, գրիչ, բրիչ, կո-փիչ, կտրիչ, փարատիչ (փարատող) և այլն:

Իստ, տե՛ս եստ § 167:

179. Իցս, — նշանակում է՝ «անգամ», ինչպես՝ բազմիցս, երկիցս, երիցս, չորիցս, հնգիցս, յոթիցս, ութիցս, տասնիցս: Հնացած է. գոր-ծածվում է միայն «բազմիցս» կամ «բազմիցս անգամ», «երիցս գովե-լի» և նման կապակցությունների մեջ:

Իք, տե՛ս ի § 174:

Մու, տե՛ս ածո § 138:

180. Կակ, կեկ, կիկ, կուկ, — միանում են առանց հոգակապի, ինչ-պես՝ տղեկիկ (փոքրիկ տղայիկ), տեղեկիկ (փոքրիկ տեղիկ), աղե-կուկ (աղեկ). կարմրկակ, կարմրկեկ (կարմրիկ). մանրկակ, մեծկակ, կլորկեկ, ծանրկեկ, շուտկեկ, թուլկեկ (թուլագույն), կապուտկեկ, սև-կակ, կանուխկեկ (տե՛ս § 134):

Այս բաղադրությունները հատուկ են ավելի ժողովրդական լեզվին. իբրև կրկին նվազականներ, եթե գոյականի վրա են դրվում, ավելի ևս փոքր առարկա են ցույց տալիս, իսկ եթե ածականի վրա՝ ավելի ևս սաստկացնում են ածականի նշանակությունը, ինչպես՝ թուլլ, թուլկ, թուլկեկ. սև, սևիկ, սևկակ (փոքր ինչ ավելի սև), սափ սև (բոլորովին սև):

Կան, տե՛ս ական § 140:

181. Կեմ, — կազմում է սակավաթիվ ածականներ, ինչպես՝ հյուս-կեն (հյուսած), շրջկեն (անդադար շրջող), ճանճկեն (պուտ-պուտ), կոճ-կեն (լավ կոճակներով), ծակուտկեն (ծակոտիկներով):

Կիկ, տե՛ս կակ § 180:

182. Կիմ, — նշանակում է ոտքի հետք. իբրև բաղադրության մաս նշանակում է՝ անգամ (հետ), ինչպես՝ կրկին (ծագած է «երկկին» ձևից, որից երկկնակի), երեքկին (երեք անգամ, երեք հետ), չորեքկին, վեցկին, յոթնեկին:

183. Կից,—նշանակում է՝ կիպ, կպած, բոլորովին մոտ, անընթեք. իսկ իբրև բաղադրության երկրորդ մաս նշանակում է՝ կցորդ, ընկեր, միասին կամ թե նույն բանն ունենալը, համանիշ՝ նմիջն, ՀԱՄ. օրինակ՝ անհանգից, գործակից, աշխատակից, հայրենակից, սեղանակից, անվանակից, ձայնակից, ընթացակից, լծակից, ուղեկից, աշակերտակից (աշակերտության ընկեր)։ Հմմտ. § 203, բ։

184. Կոտ,—ցույց է տալիս հեշտ տրամադիր լինել մի վիճակ ունենալու (հմմտ. կան § 140, ը)։ օրինակ՝ վախկոտ, զարհուրկոտ, դանդաղկոտ, ցասկոտ, ամաչկոտ, զբաղկոտ, ծիծաղկոտ, քնկոտ, նախանձկոտ, նվազկոտ, խռովկոտ (խռովկան), մթակոտ (մթական), պահանջկոտ, հապաղկոտ, համառկոտ, վեհերկոտ, փութկոտ, զարդարկոտ, ծարավկոտ, պարծենկոտ, բարկացկոտ, ձանձրացկոտ, զայրացկոտ, ուռուցկոտ (տե՛ս § 134)։

Կուկ, տե՛ս կակ § 180։

185. Հան, հանց, հանա,—բարբառային մասնիկ. գետնահան, ծնկնահան, գիշերահան, գիշերահանա, շապկահան, կողքահան, բարձրահան, ցածրահան և այլն։ Տե՛ս § 133. 5։

186. Հար,—բարբառային մասնիկ մինչև նշանակությամբ. ճտահար, ծնկահար, պոկեհար և այլն։ Տե՛ս § 133. 4։

187. Ման, մանց,—բարբառային մասնիկ. ծագած է հին լեզվի «ումն» ածանցի տրականից, ինչպես՝ էփման, եփման (եփվող, գրաբարի «յեփման» ձևից). էռման (եռացող, եռման ջուր). էլման (գետ բարձրացած, հորդացած), վառման (վառվող կրակ), նստման (նստած, նստելով). կլորման (կլորած, գնդաձև), պահման (պահված), դորդման, դորդմանց (իրավ, ուղղորդ, ստույգ), սոստման, սուտմանց (սուտ կերպով, իբրև սուտ)։

188. Մումք,—ծագած է հին լեզվի «ումն» ածանցի հոգնակի ուղղականից, ինչպես՝ ուսումն—ուսմունք։ Այս ձևն այլևս գործողության անուն չէ ցույց տալիս, այլ գործածի անունը, կամ ունեցած վիճակի անունը, կամ մի այլ առանձին նշանակություն. օրինակ՝ ուսմունք ոչ թե ուսանելն է, այլ ուսածը, ուսած առարկան։ Այսպես նաև՝ ասմունք, արարմունք, բերմունք, բուրմունք, սխալմունք, սլատահմունք, պարամունք, մտածմունք, հարցմունք, ցուցմունք, զգացմունք, կարդացմունք, վարմունք, հուլմունք բաժանմունք, շարժմունք (§ 135)։

189. Յա (հին՝ եայ),—ցույց է տալիս՝ ա) նյութը, որից շինված է մի բան (հմմտ. ե, ի, եղեն), օրինակ՝ երկաթյա, արծաթյա, ոսկյա, պղնձյա, փայտյա, մարգարտյա, բյուրեղյա, եղենյա, ադամանդյա, բրդյա, հողանյությա։

բ) Մի ուսման հետևողի, մի բան ունեցողի, կամ գործողի նշանակություն (հմմտ. «յան»), օրինակ՝ անձնյա (անձենդ), աչյա (աչեդ), գունյա (գունյան, գունեդ), որկորյա (որկորյան, որկրամուկ, բողազիկ). պաշտոնյա, գործունյա, քրիստոնյա։ Այսպես նաև՝ բարդություններ

վերջից՝ հրաշյա, սեաշյա, երկլուսնյա, երկոտնյա, եռոտնյա, վեցոտնյա.
— միանձնյա, քաշաղնյա, տասնաղյա, քառանյությա:

գ) Տեղի և ժամանակի անուններից կազմում է ածականներ, օրինակ՝
ժովպինյա, ժովեղրյա, անդյա (հանդի տավար), միջերկրյա, լեռնոտյա,
ստորերկրյա, աշլերկրյա, առժամանակյա, առօրյա, վեցօրյա, միամյա,
երկամյա, եռամյա քառամյա և այլն. միամսյա, երկամսյա, միշօրյա
(միշօրե): Տե՛ս § 192:

190. Յալ (հին՝ եալ),— ինչպես՝ ածանցյալ, կարծեցյալ, ննջեցյալ,
այրեցյալ (գոտի), անկյալ, ստորադրյալ, հեծյալ, տառապյալ, սառուց-
յալ (օվկիանոս), ժապավինյալ (մատյան), վերոհիշյալ, լքյալ, հետեյալ,
թանձրացյալ (թանձրացական), կատարյալ և այլն: (Տե՛ս § 135):

191. Յակ (հին՝ եակ),— բարբառային ձևով՝ եկ:

ա) Սակավաթիվ բառերի մեջ նվազական կամ այլ նշանակութամբ
ինչպես՝ լուսնյակ (լուսնակ), հմայակ (հմայիկ), խոհյակ, սպասյակ
(սպասավոր), վերելակ (վերելակ), ուղղյակ (ղեկ, նավուղղակ), լո-
ւորյակ (բուրյակ): Բարբառային ձևով՝ դանկեկ (դանակիկ), շախվեկ
(շախուիկ), ճամբեկ (ճանապարհիկ), ակնեկ, Այլև ի վերջացած ա-
նուններից՝ այգի-այգեակ-այգեկ, գոտի-գոտյակ-գոտեկ:

բ) Թվականներից ու թվականներով բարդվածներից կազմում է գո-
յականներ, օրինակ՝ երկյակ, եռյակ, հնգյակ, վեցյակ, յոթնյակ, ութ-
յակ, ինյակ, տասնյակ, տասներկյակ, երեսնյակ, քառասնյակ, հիսնյակ
(հիսնակ), վաթսնյակ, յոթսնասնյակ, իննասնյակ, հարյուրյակ (հարյու-
րակ), հազարյակ, բյուրյակ, վեցհազարյակ.— Նրկամսյակ, եռամսյակ,
քառամսյակ, երկամյակ, եռամյակ, քառամյակ, հնգամյակ, տասնամ-
յակ, քսանհինգամյակ, հիսնամյակ, հարյուրամյակ, հազարամյակ:

Թվականներից կազմված բառերն ունին հավաքական նշանակու-
թյուն՝ իրրե մի ամբողջական միություն, ինչպես՝ մի տասնյակ, երկու
տասնյակ, երկյակ դաշնակցություն, եռյակ միություն: Երբեմն ունին և
առանձին նշանակություն, ինչպես՝ «յոթնյակ» նշանակում է՝ յոթը միա-
տին իրրե մի ամբողջություն, այլև յոթն օր, մեկ շաբաթ. ությակ, հընգ-
յակ—ութը միասին, հինգը միատին, այլև ութ օր, հինգ օր. միակ—մի
հատիկ. քառասնյակ—քառասուն օր:

գ) Յույց է տալիս մի նյութից շինված մի բան, համապատասխան
«յա» (եա) մասնիկի (§ 189). օրինակ՝ ոսկյակ-ոսկուց շինած բան.
մաշկյակ—մաշկե հագուստ. թաղյակ—թաղյա, թաղիքե գլխարկ, կաճ-
յակ—կաճե (թաղիքե) ոտնաման:

192. Յան (հին՝ եան),— ցույց է տալիս՝ ա) Ազգանուններ՝ Արամ-
յան, Հայկյան, Մամիկոնյան, Արտաշիսյան.— Այս նշանակութամբ հա-
ճախ «յանց» (եանց), որ ծագած է գրաբարի սեռականից՝ Թորոսեանք
— Թորոսեանց. աշխարհաբարում կորցրել է սեռական նշանակությունը
և դարձել է ածական: Նույնը սղված ձևով՝ լինում է «ՅնՅն», ինչպես՝ Ծե-
րենց, Տերենց և այլն:

բ) Մի ուսման կամ անձի հետևող, կամ մի անձի ուսում (Հմմտ. «յա» § 189 բ. «ախան» § 140 ա), օրինակ՝ լեռնիսյան, պլատոնյան, արիստոտելյան, կանտյան և այլն:

գ) Մի բան ունեցողի նշանակություն՝ գունյան (գունեղ), որկորյան, կուզյան (կուզ, սապատող ունեցող): Ավելի բարդությունների վերջից. օրինակ՝ վեցթևյան, վեցիշյան, վեցոստյան, հինգտերևյան, քառակարգյան, յոթնաջահյան, քառաջահյան, չորեքգծյան, բազմաժանրյան: (Տե՛ս և յա § 189, բ):

դ) Տեղի ու ժամանակի անուններից՝ աշակողմյան, ձախակողմյան, երևանյան, արևելյան, արևմտյան, մաթիսյան, հոկտեմբերյան, փետրվարյան, երեկոյան և այլն: (Տե՛ս § 189):

198. Յուճ, (հին՝ իւճ),— ցույց է տալիս հնչյուն, բնածայնություն, երբեմն և գործողություն. օրինակ՝ հնչյուն, գույուն, շաշյուն, շառաշյուն, խոշյուն, շրշյուն, շըշյուն, դողանշյուն, շշնշյուն, քրթմնշյուն, խրխնշյուն, վրնշյուն, խոխոշյուն, դոնշյուն, մնշյուն, մոնշյուն, դդշյուն, հաշյուն, հառաշյուն, ճշյուն, խանշյուն, ճղփյուն, ճարճատյուն, ճայթյուն. — սոսյուն, սոսավյուն, սոսափյուն, սարսափյուն, — բախյուն, գանգյուն, դըղըրդյուն, ֆնդյուն, պաթյուն, դոփյուն, տրոփյուն:

Հնչյունի հետ միասնում է և գործողության նշանակություն, ինչպես՝ ննշյուն (ննշում և ննջելու շնչի ձայն), լալյուն (լաց ու ողբ, լալում, լացի ձայն), գուժյուն (գուժում և գուժելու ձայն), կոշյուն, կանշյուն (կոշում, կանչելը և կանչելու ձայն, ճվոց), — տրտնշյուն (տրտնջալ և տըրտընջալու, մրթմրթալու ձայն), խիզախյուն (խիզախում և խիզախելու. մեծ-մեծ խոսելու, պարծենալու ձայն), շարժյուն (շարժում և շարժվելու ժամանակ առաջացած ձայն), պարպատյուն (պարպատում, չիճը լցվելուց, տկոնելուց տրաքփել և տրաքվելու ձայն), — նետյուն, արձակյուն (նետելու, հրացան արձակելու գործողություն և ձայն), փալլյուն (փալլելու գործողություն): Հմմտ. § 195, ե:

Նալ, տե՛ս ալ, աճալ. §§ 139, 146, 147:

194. Նի, — սակավաթիվ բառեր՝ գաղտնի, հայտնի, նախնի: Տե՛ս աճի, § 149:

195. Նոց, աճոց, ոց, — ա) Գոյականներից կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս առարկայի տեղը (տե՛ս § 136), օրինակ՝ զորանոց, հյուրանոց, խենթանոց, հիվանդանոց, անկելաճոց, փայտանոց, ավազականոց, ծաղկաճոց, մեղվանոց, դպրանոց, վաճառանոց, աղբանոց: Մի քանի բառեր նույն փմաստով կազմված են բայերի արմատներից, փոխանակ առանձին ածանցի. ինչպես՝ գործանոց (գործելու տեղ, գործարան), աշխատանոց, դիտանոց (դիտարան), արգելանոց (արգելարան), օթանոց (օթարան): ՈՅ ածանցով՝ ծաղկոց, դպրոց, մոխրոց, մեղվոց, շարոց, (շար, շաբան, ալլե քաղցուից պատրաստած սուշուխ), գերեզմանոց, թաքստոց, մարտկոց, վարժոց, ձմերոց, ամբոց, միջոց (միջի տեղը, արանք), պնդոց, նստոց: Ամարանոց (հին՝ ասմա-

րան» սեռականից «ոց» մասնիկով, տե՛ս § 94, 2), ալօմ գրում ենք «ա-
մառանոց»:

բ) Հագուստեղեն, անոթ, անոց, նոց, ոց ձևերով՝ գլխանոց, կրթ-
ժանոց, լանջանոց, ուսանոց—ուսնոց, վզանոց—վզնոց, գոգնոց—թիկ-
ակն բառերից՝ կրկնոց, մեկնոց:

գ) Գործիք, անոթ և ալլն, բայրամատներից միայն ոց ածանցով,
խարտոց, սղոց (սուղ, սղել—կարճացնել բառից), էտոց (էտել բայից),
կտրոց, բերոց, պրկոց, քշոց, ջնշոց, սփռոց, ծածկոց, փաթթոց, կապոց,
ծրարոց, կշռոց, դրոշմոց, կնքոց, խառնոց, կթոց, (քթոց), փակոց, հա-
լոց, օթոց, գզրոց, բրոց,—անձրևոց, օրորոց, կկոց, խայթոց, խտրոց:

դ) Թվականներից և թվականների հետ արժեքի ու չափի անուննե-
րից անոց ածանցով, ցույց է տալիս արժեք և չափ, ինչպես՝ մի կոպե-
կանոց, հինգ ուլալանոց (մի կոպեկ, հինգ ուլալի արժող), հինգ փթա-
նոց (քար), լտրանոց, ֆունտանոց, մեկանոց, երկսանոց, հինգանոց,
հիսունանոց և այլն: Տե՛ս § 136:

ե) Բայերից միայն ՈՅ ածանցով կազմում է բնաձայնության և գոր-
ծողության անուն, ցույց է տալիս նաև գործողության ժամանակը, օրի-
նակ՝ խշշոց, շշնկոց, խշրտոց, փսփսոց, շվշվոց, գվգվոց, թրխկոց, բըր-
բըրոց և այլն.—շարդոց, գորտոց (ծեծ), ծակոց, մխոց (մխալը), կոփոց
(տալ, կոփահարել), թրշոց, հիշոց, արևմտոց, ճրագվառոց, հավախո-
սոց և այլն: (Տե՛ս § 136): Հմմտ. § 193, լուև:

196. Ո (հին՝ ոյ), ու,— սակավաթիվ բառերի մեջ՝ մեծաբարո, գա-
զանաբարո, հաճո, հնարգո (արգո, մեծարգո), մեծարո: ՈՅ>ՈՒ հնչա-
փոխությամբ՝ մեծարու, խաշու, խորովու, ձախու, աշու: (Տե՛ս §§
138, 212, 229, 205. ածռ, ված, ույֆ, ու):

197. Ող,— կազմում է գործողի անուն, ինչպես՝ ծնող, բերթող (բա-
նաստեղծ), սիրող, ուսանող, գրող, զիջող, տեսող, կարող և այլն:—Այս
ածանցը նոր լեզվի մեջ դարձել է ենթակայական դերբայի ածանց բո-
լոր բայերի համար, ինչպես՝ տեսնող, զարմացող և այլն: (Տե՛ս § 242):

198. Ու, ուք, ուն,— զանազան նշանակություններով: Հմմտ. ուն
§ 213:

ա) Գործողության արգասիքը, օրինակ՝ կտրու— 1. կտրվելը, 2.
կտրած կտոր. 3. կտրած ճյուղի մնացորդները ծառի վրա, 4. գետի հուն,
ծանծաղուտ, որտեղից կարելի է ոտով անցնել. խզու—խզած, կտրած,
խտտի մնացորդ. պատռու—հողի պատռվածք չորությունից. գողոն(ֆ)
—գողացած բան, գողուն(ի). գեղոն(ֆ)—կղզի պար երգով. շրջոն(ֆ)—
շուռ տված, թարս երեսը, հականիշ՝ շիտակ. բրդոն(ֆ), բրդուն, բրդուն.
բրթուն.— 1. հացի, մսի և այլ մանր փրթած կտորներ, 2. մածնի, թանի
փրթուճ, փրթոշ, բրուն, բրուն—բրած փոս, գերեզման:

բ) Գործողությունը, օրինակ՝ մոռացոնք—մոռացում. զարթոնք—
զարթնելը. մզոն, մզոնք—մզելը, ցրոնք—ցրվելը. կոչոնք—կոչումք,

կանչելը, հրավերք. բխկուն—բխկալը, բխկոց. զխկուն—գետին զարկելը և ձայնը, զխկոց. ղխկուն—ղխկալը, ղխկոց:

դ) Գործողի անուն և գործիք. օրինակ՝ պարզուն—քամոց, մածուն, թան և այլ քամելու տոպրակ. գործուն—գործուն, գործող. ուսուն—որսող:

դ) Նվազական, փաղաքշական նշանակութուն կամ ընդհակառակն, օրինակ՝ մանգղուն—փոքր մանգաղ. քաթուն—թաթիկ. վեգուն—վեգիկ (փաղաքշական). շերտուն—մեծ շերտ. ծղուն—ծիղ:

Ունք, տե՛ս եճֆ § 166, § 198 ուն:

199. Ովի,— բայերից կազմում է ածականներ, օրինակ՝ տվովի, ջըրովի, ընտրովի, հնարովի, գտնովի, շինովի, բերովի, եկովի, ծալովի, կապովի, կծովի, քցովի (թեյ), կիսովի և մ.մ. § 138 ածն:

200. Ովին, ովի,—անուններից կազմում է մակբայներ, օրինակ՝ յուրովի—յուրովին. խմբովին, աղգովին, տարմովին, երամովին, ամբողջովին, գլխովին, կիսովին, կամովին, լիովին, բոլորովին, ամենևին, տնովի(ն), տնորգովի:

201. Ու,— ցույց է տալիս մի բան վրան, մեջը ունենալը ժամանակավորապես կամ մնայուն կերպով. օրինակ՝ ա) աղտոտ, կեղտոտ, մրոտ, յուղոտ, ժանգոտ, թեփոտ, խմորոտ, արշունոտ, տղմոտ, քարոտ, փշոտ, ցեխոտ, հողոտ:

բ) Մսոտ, ջղոտ, կակաղոտ, ոսկրոտ, ծակոտ, արցունքոտ (աչք). խռպոտ, գայթոտ:

գ) Սրտոտ, երկչոտ, հավակնոտ, եռանդոտ, մոլեգնոտ, նախանձոտ, նենգոտ, կասկածոտ, տուփոտ, սխալոտ, ցանկոտ, արհամարհոտ, պագշոտ, վավաշոտ, պատկառոտ, գայթակղոտ, վեհերոտ, լքանոտ:

դ) Հիվանդոտ, բորոտ, քոսոտ, վերնոտ, լուանոտ, դեղնոտ, ցավոտ, կթոտ: (Տե՛ս § 139):

202. Ոտի, տի, տիք,— ա) Ածականներ՝ սնոտի, հնոտի, մեռելոտի, ղազրոտի, շքոտի, պատառոտի, օտարոտի:

բ) Գոյականներ հավաքական նշանակությամբ՝ ոսկրոտիք, փոռոտիք, ցնցոտի(ք), հնոտիք, մանկտի. բարբառային՝ ընկերտիք, աղբերտիք, կնկտիք, քվերտիք և այլն:

Որայք, տե՛ս առեճֆ § 155. բ:

203. Որդ,— ա) Գոյականներից, ածականներից և բայերից կազմում է արվեստ, պարապմունք և այլն ունեցողի և գործողի անուն, ինչպես՝ սալլորդ (սելվոր, սալլապան), նախորդ, անդերդ, ցանցորդ (ցանցով ձուկ բռնող), նավորդ, ծովորդ, ճանապարհորդ (ուղևոր).—առաջնորդ, միջնորդ, փոխանորդ, փոխորդ, պահանորդ, պահնորդ, որսորդ, խաղախորդ (կաշեգործ).— լողորդ (լողվոր), անցորդ (աչքվոր), հակառակորդ, հետևորդ, հաջորդ, նախորդ, հետնորդ, նախանձորդ, ժառանգորդ, հաճախորդ, պակասորդ, ավելորդ, պարապորդ, նմանորդ, մնացորդ, սավառնորդ.— ուղղորդ, ձախորդ, կանգնորդ, կշռորդ (սկզբ-

նապես՝ կշռող, ապա կշիռ. այժմ՝ քաղաքային մեծ կշիռ), Հմմտ. § 232.
դ, § 224:

բ) Յուլյո է տալիս մասնակցություն, ընկերակցություն. հմմտ. կից.
ինչպես՝ կցորդ, հաղորդ, հավասարորդ (հավասարակից), բաժանորդ,
լծորդ, սեղանորդ (սեղանակից), սահմանորդ (սահմանակից), ձայնորդ:

դ) Թվականների հետ ցույց է տալիս մաս, ինչպես՝ կիսորդ—կես
մաս, կես. քառորդ—չորրորդ մաս. տասանորդ, տասնորդ—տասներորդ
մաս: Այսպես նոր կազմված են՝ եռորդ, հինգորդ, վեցորդ, յոթնորդ, ու-
թորդ, իննորդ—երրորդ մաս, հինգերորդ մաս և այլն:

204. Որե՞ն, — նշանակությամբ նույնն է, ինչ որ պես § 226 դրված
դ և դ կետերում, այսինքն՝ ածականը վերածում է մակբայի «կերպով»
բառի նշանակությամբ: Այս ածանցը վերջին տասնամյակներում հետք-
հետք ավելի ընդհանրանում է այն պատճառով, որ հայերենը օտար լե-
զուների ազդեցությամբ ձգտում է ստեղծելու ածականների համապա-
տասխան մակբայներ, և որովհետև «որեն» ածանցը մաքուր վերացա-
կան բնավորություն ունի, քանի որ դա այլևս չենք կապում «օրենք» բա-
ռի հետ, թուտի և դրանով ավելի են ածանցվում, քան համանիշ բառ,
պես բառերով. օրինակ՝ աղփառաբառ, աղփառապես և աղփառաբե-
բառերից առաջինը նշանակում է փբբև աղքատ, աղքատ լինելով, երկ-
րորդը՝ աղքատի պես, մինչդեռ երրորդը նշանակում է՝ լոկ աղքատ կեր-
պով, այսինքն՝ մի լոկ մակբայ է աղփառ ածականի: Այս պատճառով
և հին լեզվի սովորական պես, երբեմն և բառ բառերով կազմություն-
ների հետ միաժամանակ առաջ են գալիս նոր բառեր ուրե՛ն ածանցով,
ինչպես՝ այլաբանորեն, տրամաբանորեն, ընդարձակորեն, զգուշորեն,
զգաստորեն, բնականորեն, հրապարակորեն, գեղարվեստորեն և այլ
բառեր, որոնք հին լեզվի մեջ չկան: Սակայն նկատի պետք է ունենալ,
որ այս ուրե՛ն բառով կազմությունները չափազանցության են հասցնում
և տգեղ ու ավելորդ բաղադրություններ են առաջ բերում. ինչպես են՝
սարսափելիորեն, անխուսափելիորեն և նմանները: Հայոց լեզվի հատ-
կությամբ ամեն անգամ, երբ կարելի է ածականն անփոփոխ իբրև մակ-
բայ գործածել, այսպես էլ պետք է վարվել, օրինակ՝ լավ խոսել, պարզ
գրել, հիանալի խոսել, և ոչ լավորեն, պարզորեն, հիանալիորեն խոսել:
Տե՛ս բառ § 156, պես § 226:

Ոց, տե՛ս նոց § 195:

205. Ու, — բայերից կազմում է գործողի անուն, օրինակ՝ ազդու
(իբրև ազդող, հին՝ ազդոյ), հատու (կտրուկ), հաղթու (հաղթուկ, որից
և հաղթիկու), ջարգու (ջար, ջաղացքար, իբրև ջարդող), քու, հասու
(վերահասու), խաբու (խաբուկ—խաբիչ), խուսափու (խուսափուկ) և
այլն: Ավելի գործածվում է բարդությունների մեջ, փնչպես՝ աշառու, ա-
վարառու, վաշխառու, կապալառու, վրիժառու.— խնամածու, ակնա-
ծու, խուզարկու, ձայնարկու, խնկարկու, վերարկու (ստացել է կրող ա-

ռարկայի նշանակութիւն), ահարկու.—արյունարբու, գինարբու, օրհ-
ներգու, ողբերգու, կատակերգու, հոգաբարձու, այցելու, երկրպագու,
վերահասու, վերակացու, վրակեցու, հայրանարգու և այլն: Հմմտ. ԼՍԿ.
§ 208 գ, Հմմտ. § 196:

206. Ութ,— բարբառային են՝ մանկութիւն, փոքրութիւն, մորութիւն, ծերութիւն,
հնութիւն (մանկութեան, մանկութեանից, փոքրութեան, փոքրոսց և այլն):
ՏԵ՛ս ուց և ուլթ, §§ 211, 221:

207. Ություն,— կազմում է վերացական անուններ՝ հատկութեան
ցույց տալով, օրինակ՝ չափութիւն, մեծութիւն, մարդութիւն, մարդ-
կութիւն, ազգութիւն, փշութիւն, խոզութիւն, միութիւն, ինքնութիւն
և այլն:

Հին լեզվի մեջ «ություն» ածանցը հաճախ ցույց է տալիս նաև գոր-
ծողութիւն. շատ բայերից «ումն» ածանցով կազմութիւններ չկան, այլ
միայն «ութիւն» ածանցով, որ գործածվում է նաև «ումն» ածանցի նը-
շանակութեամբ: Նոր լեզվի մեջ ևս կա այս կիրառութիւնը. բայց հե-
տըզհետեւ փրբե կործողութեան անուն գործածվում է ավելի «ում» ա-
ծանցը, իսկ «ութիւն» ածանցը տարբերակումով ցույց է տալիս հատ-
կութիւն, դրութիւն, կատարված գործողութեան մնայուն հետևանք
իբրև վիճակ, կամ թե առնվում է մի այլ նշանակութեամբ: Օրինակ՝
թվաբանութեան շուրս գործողութիւնների համար ասում էինք՝ գումար-
ում, հանում, բաժանում, բազմապատկութիւն, սակայն այժմ ավելի
գործածվում է նոր կազմված «բազմապատկում» բառը: Այսպես հին
լեզվի մեջ կարող են իբրև համանիշ գործածվել՝ խմբութիւն—խմբու-
մըն, գումարութիւն—գումարումն, խաղացութիւն—խաղացումն, հրը-
դեհութիւն—հրդեհումն և այլն: Դրանցից «ութիւն» ածանցով կազմ-
վածները նոր լեզվի մեջ կամ ընդհանրապես չեն գործածվում, կամ եթե
գործածվեն՝ չեն առնվիլ փրբե կործողութեան անուն, առ մի ուրիշ նը-
շանակութեամբ, ինչպես՝ «խմբութիւն», «գումարութիւն» եթե գոր-
ծածվեն, կնշանակեն՝ մեկտեղ խմբված բաղմութիւն, կամ մի տեղ հա-
վաքված, գումարված լինելը: Սակայն դեռ այժմ էլ «առաջխաղացու-
թիւն» նշանակում է «առաջխաղացում»: Այսպես կան բազմաթիւ թվով
ուրիշ բառեր էլ, որ աշխարհաբարում ևս գործածում ենք իբրև գործո-
ղութեան անուն՝ նորոգութիւն—1. նորոգ լինելը, 2. կատարված նո-
րոգութիւն իբրև նորոգման հետևանք, 3. նորոգում. հանդիմանութիւն—
1. կշտամբանք, 2. հանդիմանում. հաշտութիւն—1. հաշտ լինելը,
2. հաշտվելը, հաշտում (վերջինս գործածական չի). մատնութիւն—1.
կատարած մատնութիւնը, 2. մատնում. հեգնութիւն—1. ինչով որ
հեգնում են, 2. հեգնումն. մոլորութիւն—1. մոլորվածութիւն, 2. մո-
լորում, և այլն:

Այժմ բոլորովին տարբեր նշանակութիւն ունին անուններից կազմ-
վածները, որոնք գրաբարում հաճախ նույնանիշ են բայերից կազմված-
ների հետ. օրինակ՝ հավաստութիւն (հավաստի լինելը), հավաստում

(հավաստելը). հարմարություն (հարմար լինելը), հարմարում (հարմարվելը): նման ձևով նաև՝ կազմություն, կազմում. հաճախություն, հաճախում. ամփոփություն, ամփոփում. հայտնություն, հայտնում. հարթություն, հարթում. հպատակություն, հպատակում. խարդախություն, խարդախում. ընդհատություն, ընդհատում. կապակցություն, կապակցում. կարկամություն, կարկամում. նվազություն, նվազում. դասավորություն, դասավորում. համակարգություն, համակարգում. հիմնարկություն, հիմնարկում և այլն: նույն տարբերությունը հաճախ դնում ենք նաև բայերից կազմվածների մեջ. ինչպես՝ մտածություն, մտածում. իմացություն, իմացում. հակասություն, հակասում. ընթերցանություն, ընթերցում և այլն:

208. Ուկ,— ա) նվազական, երբեմն և նվաստական նշանակություն է տալիս գոյականներին. օրինակ՝ քարուկ, սարուկ, մարդուկ, հարսնուկ, պառվուկ, փշուկ, գոմշուկ, խոզուկ, մօղուկ, ճնճղուկ, մանչուկ, գեղջուկ, խոստուկ.— միջուկ, թզուկ, ավելուկ, թեփուկ, կանեփուկ, գրքուկ (փոխանակ «գրքուկ» ձևի):

բ) Ածականների նշանակությունը սաստկացնում է, օրինակ՝ տաքուկ, պաղուկ, գիրուկ, մատաղուկ, խորուկ (խորունկ), ճարտարուկ, սեփուկ, ողորմուկ, խեղուկ, կարմրուկ (գինի), գաղտուկ, ստրուկ, երկարուկ, երկայնուկ:

գ) Բայերից կազմում է գործողի անուն և անցյալ դերբայ, օրինակ՝ բանուկ (բանող ճանապարհ), քալուկ (ձի), կտրուկ, խաբուկ, դիպուկ, խաղացուկ, հեղուկ, պարծուկ, հեղհեղուկ, հաղթուկ, խուսափուկ, քնուկ, հարցուկ, վաղանցուկ, հեցուկ (նեցուկ), սրտահաճուկ, հեղաշրջուկ, վախլուկ.— հանելուկ, աչքակապուկ, նորելուկ, կոտորուկ, սուտամեռուկ, բախուկ, հասուկ: Հմմտ. ու § 205, ալ § 139, իկ § 175: Տե՛ս ուի § 222:

Բարբառային են՝ անցուկ, մոռցուկ, նստուկ, գրուկ, դրուկ, թափուկ և այլն, իբրև՝ անցած, մոռացած, նստած, գրած, դրած, թափած:

դ) Հիվանդություններ՝ կարմրուկ, ջրջրուկ, գոլորտուկ, մրջմուկ: Տե՛ս ուի:

209. Ուհի,—կազմում է անձի անուններ իգական սեռի նշանակությամբ.

ա) Անձի հասարակ անուններից ինչպես՝ բանվորուհի, գինվորուհի, գեղջիկուհի, բժշկուհի, բանաստեղծուհի, երաժշտուհի, վկայուհի, դերասանուհի, դոնապանուհի, ձկնորսուհի, հովվուհի, իշխանուհի, կոմսուհի, դիցուհի, աստվածուհի, տիրուհի, քրմուհի, բարեկամուհի, ընկերուհի, աշակերտուհի, երիտասարդուհի, մանկաբարձուհի, տեսչուհի, նկարչուհի, ուսուցչուհի:

բ) Անձի հատուկ անուններից «անուշ» և «դուխտ» (աղջիկ) բառերի նշանակությամբ, օրինակ՝ Տիգրանուհի, Վարդուհի, Վարդանուհի, Սըմբատուհի:

գ) Ազգերի անուններից, օրինակ՝ հայուհի, թրքուհի, քրդուհի, ռուսուհի, հնդկուհի, հրեուհի:

դ) Ածականներէց, օրինակ՝ գեղեցկութի՝ իսկութի, ավագութի, պարկեշտութի, համեստութի, օտարութի, ազնվութի:

«ՈՒՆԻՆ» նշանակում է՝ «կին», «աղջիկ» և այս նշանակութեամբ էլ իբրև անկախ բառ գործ են ածում այս մասնիկը հետին դարերի գրաբար գրողները. ուստի դրանցով կազմված բառերը մտածում ենք, ինչպես թե «կին» բառով բաղադրված սովորական բառեր լինեն: Ըստ այսմ «բանվորութի» միևնույն է, թե «բանվորակին» և կարող է նշանակել «բանվորի կին» կամ «բանվոր կին»։ այս երկրորդը նշանակութեամբ նույնանում է, հարկավ, «կին բանվոր» կապակցութեան հետ: Թե այս երկու նշանակութեանից ո՞րն ունի «ութի» մասնիկով բաղադրված այս կամ այն բառը, այդ որոշվում է ամեն տվյալ բառի համար առանձին: Օրինակ՝ «հայութի», «քրդութի» նշանակում են՝ հայի կին, քրդի կին, որ միևնույն է՝ հայ կին, քուրդ կին. «գեղեցկութի» նշանակում է գեղեցիկ կին. «Տիրգրանութի» նշանակել է սկզբնապես՝ Տիրգրանի կին, կամ Տիրգրանի աղջիկ, հետո դարձել է հատուկ անուն կանանց համար:

Վերջին տասնամյակներում «ութի» մասնիկով կազմվում են նորանոր բառեր ռուսերենի և այլ եվրոպական լեզուների ազդեցութեամբ: Եվ որովհետև բաղադրութեան հետ մի ձև է անունների վերջից «ութի» ավելացնելը, այսինքն՝ վերևում դրված ա—դ կետերի համեմատ կազմութեանը, ուստի հաճախ այդպես էլ վարվում են. բայց այդպիսով առաջ են եկել և առաջ են դարձնում հայերենի համար խորթ կազմութեաններ, ինչպես են՝ ուսանողութի, քաղաքացիութի, աշխատավորութի, պատգամավորութի, փոխանակ աշակես կազմելուն՝ «ուսանութի», «քաղաքութի», «աշխատութի», «պատգամութի»: Օտար մտածութեան տեղ մարդկանց համար (և այդպիսիների թիվը քիչ չէ) «քաղաքութի», «պատգամութի», համար (և աշխատավորների թիվը քիչ չէ) «քաղաքութի», «պատգամութի», բառերը խորթ են թվում, որովհետև նրանք այդպիսի բառերը մտածում են իբրև «կին քաղաք» կամ «փրկական քաղաք», «կին պատգամ» կամ «փրկական պատգամ», որ անհեթեթեանքով է: Բայց, ինչպես վերևում բացատրվեց, այդ բառերը նշանակում են՝ քաղաքի կին կամ քաղաքակին, որ է՝ քաղաքացի կին. պատգամի կին կամ պատգամակին, պատգամավոր կին. ինչպես օրինակ՝ «փարիզութի», «թագութի» և նմանները չեն նշանակում «կին Փարիզ» կամ «փրկական Փարիզ», «կին թագ» կամ «փրկական թագ», այլ Փարիզի կին, որ է՝ փարիզացի կին. թագի կին կամ թագակին, թագավոր կին (լինի թագավորի կին, մայր, քույր, թե թագավորուհի կին):

Հայերենի համար «աշխատավորութի», «քաղաքացութի» և նման բառերը խորթ են, որովհետև մի քանի մասնիկներ բառավերջից դուրս են ընկնում, և նոր ավելանում է «ութի» մասնիկը: Այդ մասնիկներն են՝ ի, ալի, ելի, ուն, ացի (եցի), ավուր, իչ, ող, ալաւն. օրինակ՝

1. Պատանի, պատանութի. դրացի, դրացութի. քաղաքացի, քաղաքացութի:

2. Քաղաքների ու երկիրների անունների հետ ունի մասնիկը ստանում է ացի (եցի) մասնիկի նշանակություն, ցույց տալով մի տեղի, որ

է՝ մի տեղացի կին. օրինակ՝ Գերմանիա, գերմանացի, գերմանուհի. Իտալիա, իտալացի, իտալուհի. Ֆրանսիա, ֆրանսիացի, ֆրանսուհի. Անգլիա, անգլիացի, անգլուհի. Իսպանիա, իսպանացի, իսպանուհի. Նորվեգիա, նորվեգացի, նորվեգուհի. Ամերիկա, ամերիկացի, ամերիկուհի. Եգիպտոս, եգիպտացի, եգիպտուհի. Սամարա, սամարացի, սամարուհի. Փարիզ, փարիզացի, փարիզուհի. Վան, վանցի (վանեցի), վանուհի:—Ըստ այսմ պետք է կազմել և ուրիշները երկրների, քաղաքների ու վայրերի անուններից, ինչպես՝ Հոլլանդիա, հոլլանդացի, հոլլանդուհի. թիֆլիսեցի, թիֆլիսուհի. երևանցի, երևանուհի (և ոչ «երևանցուհի»). քաղաքացի, քաղաքուհի (և ոչ քաղաքացուհի):— «Գյուղացի» բառի համապատասխան կազմված կա «գեղջուկ» բառից «գեղջիկուհի»: Այսպե՛ս բացառութեամբ կազմված է «վրացի» բառից «վրացուհի», փոխանակ «վրուհի» ձևի, այն պատճառով, որ «վրացի» բառի կազմությունը մթնած է, քանի որ այժմ գործածական չէ «վիր» ձևը, որից՝ «Վրաստան»: Նույն պատճառով «վրացի» բառից կազմվում է «վրացական», փոխանակ «վրական» ձևի, որ պահվում է «ռազմավրական» (ճանապարհ) կապակցութեան մեջ:

3. Ավուր մասնիկի նշանակութեամբ և նրա փոխանակ, երբ այդ, ինչպես և «ուհի» մասնիկը բաղադրվում են մի գոյական անվան հետ և նշանակում են՝ «ունեցող», «վրան կրող» (§§ 139, 232. ա), օրինակ՝ թագ, թագավոր, թագուհի (թագ ունեցող, թագավոր կին). գեղ, գեղավոր (գեղանի), գեղուհի (գեղավոր կին). հավատ, հավատավոր, հավատուհի. մեծ, մեծավոր (մեծութուն ունեցող), մեծուհի: Ըստ այսմ պետք է լինի նաև՝ պատգամ, պատգամավոր, պատգամուհի:

Ման.— Երբ այս «ավոր» մասնիկը, ինչպես և «ցի», որն է ձևով մթնած է, ինչպես՝ «գինվոր», «բանվոր» բառերի մեջ, որոնք շունեն «ա» հոգակապը, «ուհի» մասնիկը դրվում է անմիջապես անձի անվան վրա՝ գինվորուհի, բանվորուհի, այսպես և՛ դրացուհի:

4. Ող, իշ, ավուր, ական մասնիկների նշանակութեամբ և նրանց փոխանակ, երբ այդ մասնիկները, ինչպես և «ուհի», բաղադրվում են մի բայարմատի հետ և նշանակում են գործողի անուն (այս իմաստով ավուր տե՛ս § 232. բ, իսկ ական տե՛ս § 140. է) օրինակ՝ սպասել (հին նշանակութեամբ՝ ծառայել), սպասավոր (սպասող, ծառայող), սպասուհի (սպասավոր կին). տարփել, տարփավոր, տարփող, տարփուհի. դատել, դատավոր, դատող, դատուհի.— սիրել, սիրական, սիրող, սիրուհի. վաճառել, վաճառական, վաճառող, վաճառուհի.— խաբել, խաբիչ, խաբող, խաբուհի. պարել, պարիչ, պարող (հին՝ պարատր), պարուհի. վարժել, վարժիչ, վարժող (վարժապետ), վարժուհի. կարել, կարող (կար անող), կարուհի. պլրել, պլրող, պլրուհի. հարդարել, հարդարիչ, հարդարուհի. մեքենագրել, մեքենագրող, մեքենագրուհի. հեռագրել, հեռագրիչ, հեռագրուհի և այլն:—Ըստ այսմ պետք է կազմել գրել, գրող, գրուհի. հեռախոսել, հեռախոսակ, հեռախոսող, հեռախո-

առևճի. ուսանող, ուսանել, ուսանուհի (և ոչ «ուսանողուհի»)- աշխատել, աշխատավոր, աշխատող, աշխատուհի (և ոչ «աշխատավորուհի»)- քննել, քննիչ, քննող, քննուհի. ցրել, ցրիչ, ցրող, ցրուհի. օգնել, օգնական, օգնող, օգնուհի (և ոչ թե «օգնականուհի») և նմանները— «իչ» մասնիկը դուրս ձգելով պետք է կազմած լինեին և հետևյալները. երգել, երգիչ, երգող, երգուհի. նկարել, նկարիչ, նկարող, նկարուհի. ռուսացանել, ռուսցիչ, ռուսցող, ռուսցուհի և ոչ՝ «երգչուհի», «նկարչուհի», «ռուսցչուհի», որոնք սակայն, սովորական են դարձած:— նույնպես դուրս է ձգվում և «ուն» մասնիկը «իմաստուն» (իմացող) բառի համապատասխան բառի մեջ, որ է՝ «իմաստուհի»:

5. Ալի, ելի մասնիկների նշանակությամբ և նրանց փոխանակ, երբ «ուն» մասնիկը բաղադրվում է մի շեղոք կամ կրավորական նշանակությամբ բայարմատի հետ, օրինակ՝ զարմանալ, զարմանալի, զարմանուհի. երանել, երանելի, երանուհի. սիրել, սիրելի, սիրուհի: Այս «սիրուհի» բառը կարող է նաև ըստ 4-րդ կետի կազմված լինել. հին լեզվի մեջ «սիրելի» նշանակում է նաև «սիրող»:

Ուն, տե՛ս § 198 ռե, ռեֆ:

210. Ում (հին ձևով՝ ումն),— կազմում է գործողության անուն, օրինակ՝ ծագում (ծագելը), հուզում (հուզվելը), թաղում (թաղելը, այլև թաղվելը), շարժում (շարժելը, այլև շարժվելը), տապալում, բորբոքում:

«Ալ», «անալ», «ենալ» վերջացած բայերի «աց», «եց» բայաբնի ածանցների վրա է դրվում այս «ում» մասնիկը (բայաբնի ածանցները տե՛ս § 238). օրինակ՝ լվալ, լվացում. գոհանալ, գոհացում. հեռանալ, հեռացում. զարգանալ, զարգացում. մերձենալ, մերձեցում:— Իսկ «ուցանել», «ցնել» վերջացած բայերից կազմվում են այսպես՝ հատուցանել, հատուցել, հատուցում. զեկուցանել, զեկուցել, զեկուցում. կառուցանել, կառուցել, կառուցում. մատուցանել, մատուցել, մատուցում. ուսուցանել, ուսուցել, ուսուցում: Այսպես և՛ թաքցնել, թաքեցում. փախցնել, փախուցում. թռցնել, թռուցում և այլն: Տե՛ս ություն § 207:

211. Ույթ, ութ(ք),— ա) Ծերույթ (ծերութիւն), բնույթ (բնութիւն), ձանձրույթ, սովորույթ (սովորութիւն), բարբառային՝ սովորութ, սովորութք:

բ) Հացկերույթ, երեկույթ, ցերեկույթ, հավաքույթ, մեռելույթ (մահենիք), հյուրույթ (հյուրընկալութիւն):

գ) Հասույթ, երևույթ, զայրույթ, պարբերույթ, առձայնույթ (ասունանս):

դ) Հասույթ. հանութ, հանույթ. ելույթ. ծածկույթ (ծածկոց):

212. Ուչք (հին՝ ուփ),— կազմված է հին ՈՅ ածանցից ք մասնիկի ավելացումով. սակավաթիվ բառերի մեջ, ինչպես են՝ պիտոյ, պիտոք, պիտույք.— հաճոյ, հաճոք, հաճույք.— ամոթոյք—ամոթույք: Կան նաև՝ խորովոյք—խորովույք, հասոյք—հասույք (հասույթ, հասնելիք), բաշ-

խոյք—բաշխույք (բաշխածը), խտրոյք—խտրույք (խտրածը, խտրելիք), խաղոյք—խաղույք (խաղի բան) և այլն: Նոր կազմված են՝ դրույք, գեղույք (գեղեցկացնելու բաներ, կոսմետիկա): Հմմտ. ռւֆ § 222:

218. Ուն,— 1. Գործողի անվան և ընդհանրապես ող մասնիկի նըշանակությամբ, ինչպես՝ ասուն, խոսուն (ասող, խոսող), գիտուն, իմաստուն, շարժուն, երերուն, սահուն, հոսուն, թռչուն, կալուն, սողուն, զեռուն, զգայուն, փայլուն, շողշողուն, պսպղուն, կայուն, մնայուն, գնայուն, դողդոջուն, հնչուն, կարկաջուն.— աճուն, աճեցուն, տոկուն, դիմացկուն, գործուն (գործոն), գալարուն, ժպտուն, փրփրուն, ծորուն, շրջշրջուն, ցայտուն:

2. Կրավորական անցյալ դերբայի նշանակությամբ՝ լեցուն (լցված), ղեղուն, մածուն, պատառուն, պատառոտուն, զարդարուն, հարգարուն, վարժուն, սաղարթուն (սաղարթել՝ բայից), ջախջախուն, մխուն. նկարուն (նկարեն), գողուն (գողացած, գողունի), ցողուն, շրջուն (շրջոն), կանգուն, կարկատուն, հաստատուն, սիրուն, խարխարուն (խարխլած), կոտրատուն, զվարթուն. ցածուն, լուուն, խաղաղուն, թաքուն, աղուն (աղալիք): Հմմտ. ռն. § 198:

214. Ունդ,— մի քանի բառերի մեջ՝ ծնունդ, սնունդ, սերունդ, ելունդ, կորունդ:

215. Ունի, ունիք,— 1. Մերունի, մեծունի (մեծունք, մեծ մարդիկ), գողունի (դողուն, գողացած), պահունի (պահած), արեգունի (արևակողմ), բերունի (բերած, բերովի), տերունի, արքունի(ք), տարունի (տարևոր):

2. Ազգանուններ՝ Բագրատունի, Արծրունի, Արշակունի, Ռշտունի, Ամատունի:

216. Ունք,— հին լեզվի ըն բնի հոգնակի ուղղականի վերջը, որ նոր լեզվի մեջ ըմբռնվում է իբրև ածանց, հաճախ հավաքական նշանակությամբ, օրինակ՝ համեմունք, սկզբունք, հիմունք, ակունք (գետի), բարձունք, իրավունք, մանրունք (հին՝ հոգնակ. մանունք), գետախառնունք, տակունք, պաշտամունք, ծաղկունք, փրթունք (փրթ—կտոր բանից): Նոր կազմված՝ տեսակունք (ասորտիմենտ): Տե՛ս ռւֆ § 222, եճֆ § 166 և ռւնֆ § 222:

217. Ուչ, ունչ,— սակավաթիվ բառեր՝ վայելուչ, սրտառուչ, տեսուչ, տնակալուչ, անտերունչ:

Ուստ, տե՛ս եստ § 167:

218. Ուստ,— սակավաթիվ բառեր՝ արտաքուստ, ներքուստ, վերուստ: Գրաբարում նաև՝ այլուստ, ամենուստ: Նշանակում են՝ դրսից, ներսից, ուրիշ տեղից, ամեն տեղից:

219. Ուտ,— ցույց է տալիս այն տեղը, ուր մի բանից շատ կա, օրինակ՝ ա) Գոյականներից՝ ծառուտ (ծառեր եղած տեղը), թփուտ, մացառուտ, եղեգնուտ, շամբուտ, դալարուտ. տիգուտ. ծիրանուտ (ծիրանի ծառերի տեղ), տանձուտ, ծաղկուտ, քարուտ, քարքարուտ. սալուտ, վի-

մուտ, երիզուտ (քարոտ, կոշտ տեղ), ապառաժուտ. աղուտ, ավազուտ, տղմուտ, սառնամանուտ, բալուտ (մշուշապատ տեղ), մառախլուտ, հողմուտ:

բ) Ածականներից և բայարմատներից՝ ծարավուտ (չորածարավ տեղ), ծանծաղուտ, թավուտ (անտառի ծառախիտ տեղը), խավարուտ (խավարչուտ, խավարչտին), դժվարուտ (դժվար գնալու տեղ), խրուտ (ուր կարելի է հեշտ խրվել), լպրծուտ:

գ) Մի քանի բառերի մեջ նույնանում է ու ածանցի հետ, միայն ասանի սաստկական նշանակութամբ՝ շաղախուտ. սողոսկուտ—սողոսկուտ, սասանոտ—սասանուտ, ջղոտ—ջղոտ. մղձկուտ—մղձկուտ:

220. Ուրդ.— սեպակաթիվ բառերի մեջ՝ ժողովուրդ, խորհուրդ, խառնուրդ, արձակուրդ, պարապուրդ, հագուրդ, համուրդ, կացուրդ, կըցուրդ, հավաքուրդ, լսուրդ, ուղեկցուրդ. աճուրդ. նվազուրդ, դաշնուրդ:

221. Ուց.— ա) վաղուց, մորուց, փոքրուց, պստկուց, մանկուց, ծեռուց, հնուց, շտուց, էգուց, առավոտուց. մերկուց: Հմմտ. § 206 «Ուի» ածանցիկ, որի մեջ «ի» հնչյունը «ջ» հնչյունի առաջին բաղադրիչ հընչյունն է (տե՛ս § 34. 2):

բ) Դեղնուց, սպիտակուց, ճերմակուց. նեղուց:

Ուցք, տե՛ս ուի § 222:

222. Ուք, ուկ, ուցք, ունք, ունք, անք, գրաբարում ուկք,—ցույց է տալիս գործողությունից առաջ եկած արգասիք, օրինակ՝ ավելուք (ավելուք), ավելուցք, գրաբար՝ ավելուկք—ավելադք, ավելուց հավաքված աղք, փոշի և նմանները, ավելած, ավելածք. մաղուք, մաղունք—մաղելիս մաղի տակը թափված անպետք բաները, մաղածք. փամուք, փամունք—քամվածի մնացորդը, քամվածք, գրաբար փամուկ, փամուկք. խաբաուք—խարտելուց առաջացած մանրուքը, այբուք—այբածի մնացորդ. ածուք, մուք. այբուցք. էրուցք, էրեցք—այլված տեղը. սանդղուք—սանդղած խճուճ. սանդղելուց առաջացած կեղտը. ցայաուք, ցայաուք (սրանից՝ ցատկել, ցատքել), գրաբար ցայաուկք, բարբառային՝ ցեթուք, ցեթուք, ցատկաուք—ջրի ցայտուք, ցայտ. խոսելիս բերնից դուրս թռած թուք. շթուք, շթիք (շիթ—կաթիլ), վեր ցատկած ջուրը, ցայտ (սրանից շթեքիլ—ջուրը ցատկեցնել). կառուք—1. կտրտած բաներ. 2. կտրվածք, ճեղք, 3. կտրելը. ապա՝ ոչխար խուզելը և խուզած բուրգը. գրաբար՝ կտուրք. կռառուք—կոտորած բաներ. քափքփուք—դեն թափած բաներ. խռռառուք—մաղելուց հետո մնացած խոշոր կտորներ, հականիշ՝ մանրուք, մանրունք—խեղդանք—մանր կտորներ՝ փայտի, ածուխի, դրամի. ածուխի խոշորտուք և մանրուք (բայը՝ մանրել). փուք—քսելու յուղ. դեղ (թանձր). կեռուք—կերված, մաշված մասը, տեղը և կտորը. մաշուք—մաշված մաս. փեռուք—քերանք, փեթիք, փեթիք—քերվածք, քերելուց առաջացած կտորտանք. քերելով հանած բան. տաշուք—տաշելուց թափած կտորներ, տաշեղ. ցոլուք—լվացանք, ողողանք—այն ջուրը, որով մի բան ողողում, լվանում են թեթև կերպով. սղոցուք—սղոցելուց

առաջացած մանրութ. փրթուի, փրթունք—փրթելուց առաջացած կտոր-տանք: Այսպէս և տակուի, տակունք, տակուց—տակաք. փխրուի, փխրունք:—Բարբառային ձևով ցույց է տալիս գործողութիւն, ինչպէս փղծուի, գրաբար՝ փղծուիք—փղծկելը. մամաւ—մտածութիւն (մտմը-տալ—մտածել), խշխշուի, մզմզուի—կսկիծ, մորմոք, մորմոքանք, սաս-տիկ ցավ սրտի. սրամաշութ, գինարբութ (գինեխում), Տե՛ս ունք § 215, ան, անք § 144. բ:

223. Չյա, չեք,— սակավաթիվ բառեր՝ ավետչա, ավետչեք—աչքա-լուռի համար ստացած պարգև. առհավատչա, հավատչա, հավատչեք—հավատալու համար տրված գրավական, բեհ. ավուրչեք—օրավարձ, կը-րողչեք, բերողչեք, կարողչեք—կրելու, բերելու, կարելու վարձ:

224. Պան,— ա) Յույց է տալիս պարսկականք և պաշտոն, պահո-ղի նշանակութեամբ, օրինակ՝ պահապան, ալգեպան, պարտիզպան, դոնապան.— ուղտապան, նախրապան, ձիապան, սայլապան (մայլորդ, սելվոր), կառապան.—կալապան (կալվոր), խանութպան, հացապան, ձվապան, ձկնապան (ձկան առուտրով պարապող): Հմմտ. §§ 203. ա, 232:

բ) Սոնապան (սրունք պահպանող զգեստ, զրահ), լանջապանակ (լանջ պահպանող զրահ), թղթապանակ (թղթապահ). զրապան, զրա-պանակ, զրպան (սկզբնապես գիրք պահող):

225. Պատիկ,— նշանակում է՝ անգամ, ինչպէս՝ միապատիկ, երկ-սկապտիկ, կրկնապատիկ. երեքապատիկ, եռապատիկ, չորեքապատիկ, քա-ռապատիկ, հինգապատիկ, հնգապատիկ. յոթնապատիկ, յոթնապատիկ, ութնապատիկ, իննապատիկ, տասնապատիկ. հիսնապատիկ, հարյուրա-պատիկ, հազարապատիկ, բյուրապատիկ, բազմապատիկ:

226. Պես,— ա) Դոյականների և իբրև գոյական առնված ածական-ների հետ բաղադրվելով ցույց է տալիս մի բանի նմանութիւնը. ինչպէս՝ զինվորապես, վայրենապես, գիտնապես, մարդասիրապես, տղայապես, բժշկապես, փայլականապես, փմաստապես, օտարապես:

Այսպիսի բաղադրութիւնները աշխարհաբարում փոխաբերվում են ՊեՍ ետադրութեամբ՝ տղայի պես, վայրենու պես, զինվորի պես, օտա-րի պես և այլն:

բ) Դոյականների հետ բաղադրվելով կազմում է մակբայներ և նը-շանակում է կողմից, վերաբերմամբ, նկատմամբ, մասին: Այս մակբայ-ները համապատասխան են նույն գոյականներից «անկան» ածանցով կազմված ածականներին, օրինակ՝ ֆիզիկական—ֆիզիկապես (ֆիզիկա-կան կողմից). մարմնական—մարմնապես. հոգեկան—հոգեպես. նյու-թական—նյութապես. տնտեսական—տնտեսապես. բարոյական—բարո-յապես. անձնական—անձնապես:

գ) Դոյականների հետ բաղադրվելով կազմում է մակբայներ կեր-պով բառի նշանակութեամբ, «անկան» ածանցով ածականների համապա-տասխան, օրինակ՝ վայրկենական—վայրկենապես (վայրկենական կեր-

պով), առանձնական—առանձնապես, ըրպեական—ըրպեապես, սկզբնական—սկզբնապես. իրական—իրապես. օրինական—օրինապես (օրենքի պես, օրինական կերպով, ըստ օրենքի), էական—էապես, իսկական—իսկապես. հետեական—հետեապես, իրավապես (իրավական, իրավացի կերպով): Նոր կազմված են՝ վերջապես, վճռապես:

դ) Ածականների հետ մակբայներ է կազմում կեդպով նշանակությամբ. օրինակ՝ մոտավորապես—մոտավոր կերպով, փառավորապես, գլխավորապես, մասնավորապես, հավասարապես, հատկապես, այլապես, ամբողջապես, զգաստապես. զգուշապես, թեթեապես, քաջապես (քաջ կերպով, քաջի պես), մեծապես, արիապես, վատթարապես (վատթար կերպով, վատթարի պես):

Այս «պես» բառով հին կազմութիւններին այժմ փոխանակում են մեծ մասամբ «որեն» բառով կազմութիւնները՝ զգաստորեն, զգուշորեն, կամ թե «ութիւն» ածանցով կազմված անունների գործիական հոլովը՝ զգաստութիւն, զգուշութիւն: Տե՛ս բար § 156, ԵԵԵ § 204:

227. Ստան,— ցույց է տալիս՝ երկիր, մի բանի տեղ.

ա) Հայաստան, Վրաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան, Մարաստան, Հնդկաստան, Տաճկաստան, Հունաստան, Չինաստան, Ասորեստան, Թաթարստան, Ժողովրդական ձևով—Արաբստան, Ֆրանգստան, Հայաստուն, Վրաստուն:

բ) Մառաստան, ձիթաստան (ձիթենիք եղած տեղ), սեխաստան, այգեստան, անդաստան (շատ անդեր, արտեր եղած տեղ).— ձիաստան, լեռնաստան (լեռնոտ երկիր):

գ) Շահաստան (շահավաճառ քաղաք), հեռաստան (հեռու տեղ, երկիր), մենաստան, ամարաստան (ամարաստուն, ամառանոց):

228. Ված, վածք,— միանում է առանց Ա հոդակապի. ա) ցույց է տալիս կրող կամ արգաւիք առարկան իբրեւ հետեանք, արդյունք գործողության, երբեմն նաև գործողութիւն, օրինակ՝ հատված—կտրվածք, հերձված—պատռվածք (հերձել—պատռել, ճեղքել), հորված—կցված (հորել—կցել, կապակցել), զանգված—շաղախվածք (զանգել» բառից), քերթված (քերթել—կերտել, շինել), հարված—զարնվածք, ընթերցված. խնդրվածք, դարձված, հավելված, դիպված, հայեցված, ստացված(ք), հյուսված(ք), շինված(ք), կազմված(ք), քերվածք, խառնվածք:

«Ված» մասնիկը դարձած է կրավորական բայերի անցյալ դերբայի վերջավորութիւն. ուստի դերբայի հետ չլիովելու համար՝ սովորաբար «ք» է ավելանում վերջից, ինչպես՝ բռնվածք, այլվածք, քերվածք, խառնրվածք:

բ) Ցույց է տալիս գործողութիւն կամ գործողության ձևը, կերպը, օրինակ՝ «խոսվածք» նշանակում է՝ 1. խոսելը, 2. խոսելու ձևը, կերպը. կանգնվածք, կեցվածք, նստվածք, նայվածք, շարժվածք, հագնվածք, գրվածք և այլն: Տե՛ս ԵԵԵ ԵԵԵ § 137:

229. Վածո,— կազմում է ածականներ, օրինակ՝ հատվածո—կտր-

ներով շինված, հողվածո, կցվածո—կցկցած, հյուսվածո, խառնվածո, շինվածո: Հմմտ. ածո § 138:

230. Վար, վարի,— օրինակ՝ քաղաքավար(ի), գեղավարի, մարդավարի և այլն: Տե՛ս § 133. 6:

231. Վետ, ավետ,— ցույց է տալիս մի բանից շատ, լի ունենալը, կամ մի բանով հարուստ լինելը, օրինակ՝ ծաղկավետ, խոտավետ, սիւղավետ, մրգավետ, պտղավետ, այգեվետ, մարգավետ, խնկավետ, տրնկավետ. հացավետ.— խոզավետ, խաշնավետ, ընչավետ, ճաճանչավետ, կոհակավետ, հոտավետ. շահավետ, օգտավետ, կանաչավետ, թիկնավետ (թիկնեղ).— ուրախավետ, կենդանավետ (կենավետ), երանավետ, կենցաղավետ, հանգստավետ, խաղաղավետ:

Հմմտ. հոտավոր, հոտոտ, հոտավետ, հոտեղ:

232. Վոր, ավոր,— ա) նշանակում է՝ ունեցող, վրան կրող, ինչպես՝ զինվոր, զինավոր. աղեղնավոր, նիզակավոր, սակրավոր, ասպարավոր, սուսերավոր, շերտավոր, տապարավոր, մրճավոր, պարսավոր, տիգավոր, սրավոր, թրավոր, կապարճավոր. կժավոր, փայտավոր.— բռնավոր, պսակավոր, ձիավոր, ոտավոր, տտնավոր, պոչավոր, գիսավոր, վարսավոր, թևավոր, եղջերավոր, սմբակավոր, կճղակավոր.— վիրավոր, երեսավոր (կտրիճ, երեսով մարդ).— ծոպավոր, գոգավոր, ձայնավոր, գունավոր, հոտավոր, լուսավոր, գորավոր, տաղանդավոր, հռչակավոր, շնորհավոր (շնորհալի), պակասավոր, հասակավոր, տարիքավոր, ալիքավոր, մեղավոր, պատվավոր, փառավոր, կանոնավոր, հանգավոր, փտանգավոր, բեղմնավոր, արգասավոր, բռնավոր, վաստակավոր. ահավոր, մտավոր, նշանավոր.— աղվոր, ծոցվոր (հղի):

բ) Գործողի անուն «ՈՂ» ածանցի նշանակությամբ, օրինակ՝ ունեցվոր (ունեցող), օպասավոր (սպասող, սպասել—ծառայություն անել), ճգնավոր (ճգնող), ասպատակավոր, սգավոր, սգվոր. կեղծավոր, աշխատավոր, աղաչավոր, զանգատավոր, նենգավոր, անցավոր. եկվոր (եկավոր), արժանավոր (արժանիք ունեցող և արժանի եղող). ժառանգավոր, երաշխավոր (երաշխ, երաշխիք եղող):

գ) «Ակաճ», «աչիճ» կամ մի այլ ածանցի լիմաստով, օրինակ՝ մարմնավոր—1. մարմին ունեցող, 2. մարմնական. հոգևոր—1. հոգի ունեցող, 2. հոգեկան. երկրավոր—երկրային. աստվոր—այս երկրի. կամավոր—կամական, կամա կամովի(ն). բանավոր—1. բանական, 2. բերանացի. գրավոր. մերձավոր—մոտիկ, մոտիկ մարդ. մոտավոր—մոտիկ. մենավոր—մենակ, միայնակ, մենական. հեռավոր—հեռու, հեռու եղող. պատշաճավոր—պատշաճական, պատշաճող. հարմարավոր—հարմարական, հարմարություն ունեցող, հարմարվող. զգուշավոր—զգուշություն ունեցող, զգուշական. կարևոր, հարկավոր—պիտանի, պետքական, պետք եղող. գլխավոր—գլուխ եղող. ժամանակավոր—ժամանակյա, ժամանակյան. հանդիսավոր:

զ) Մի բանով պարապող, աշխատող, «ՈՐԴ» ածանցի նշանակութեամբ՝ հարսանքավոր, ուղեոր (ճանապարհորդ), գութանավոր, ջրվոր, բերվոր, սելվոր (սալլորդ), բանվոր, բոշվոր։ Հմմտ. § 203, 224։

ե) Թվականներից՝ քչվոր, շատվոր.— միավոր, տասնավոր, հիսնավոր, հարյուրավոր, հազարավոր, բյուրավոր, միլիոնավոր։

288. Վում, ավում,— ածականների նշանակութիւնը նվազեցնում է՝ հաստավուն, երկարավուն, մեծավուն, կարճավուն։ Այսպես ավելի գուլների անունները՝ դեղնավուն (քիչ դեղին, թեթև դեղին), կարմրավուն, կապտավուն, սևավուն, կանաչավուն։ Հմմտ. ժեռ § 173, աշ § 152. Հմմտ. սևավուն, սև, սեկիկ, սեկակ, սափ-սև, կարմրավուն (կարմրաշ, կարմրածեռ), կարմիր, կաթմրիկ (կարմրուկ), կարմրկեկ, կաս-կարմիր։

Տի, տիք, տե՛ս 202 ոտի։

284. Բան, արան,— 1. Տեղի նշանակութեամբ, մեծ մասամբ բայերից. մի բան կատարելու տեղ, տուն, օրինակ՝ ննջարան (քնելու տեղ), քնարան, կացարան, բնակարան, արգելարան, օթարան, վարժարան, կրթարան, ուսումնարան (ուսում տալու տեղ), դատարան, մարզարան, ձուլարան, կայարան, խորհրդարան (խորհուրդ անելու տեղ), ժողովարան, խմբարան. տնկարան, կաղմարան, ընթերցարան, խաղարան, զանձարան, թանգարան, լսարան, գործարան, տեսարան, թեյարան, սրճարան (թեյատուն, սրճատուն)։

2. Տեղ, գործիք, անոթ, ինչպես՝ տանջարան (տանջելու տեղ և գործիք), պատժարան (տեղ և գործիք), զգայարան (զգայելու գործարան), պահարան, նստարան, զոհարան (զոհանոց, սեղան, բազին, նաև անոթներ), ծածկարան (ապաստան, ծածկուլթ, ծածկոց), ընդունարան (տեղ և աման, որի մեջ ընդունում են), կապարան (կապելու տեղ. բանտ. կապանք, չվան), մատուցարան (սեղան և անոթ մատուցանելու), լվացարան (լվալու տեղ և աման), կրակարան (կրակատուն և աման). նվազարան, բացարան (բանալիք), ձգարան (ձգելու թուկ), կոփարան (կոփիչ)։

3. Դիրք, օրինակ՝ սաղմոսարան (գիրք սաղմոսների և քնար), երգարան (երգելու տեղ, երգերի գիրք և նվագարան), տաղարան (տաղերի դիրք), բժշկարան (բժշկանոց, բժշկվելու տեղ և բժշկութեան գիրք), դեղարան (դեղ պատրաստելու տեղ և գիրք՝ դեղ պատրաստելու խրատների)։

4. Անձի և պաշտոնի անուններից ցույց է տալիս պաշտոնատեղի, ինչպես՝ պաշտոնարան (պաշտոնատեղի), կաթողիկոսարան, պատրիարքարան, վեհարան, հյուպատոսարան, առաջնորդարան։

Բյակ, տե՛ս երչակ § 169։

Ռորդ, տե՛ս երաբդ § 170։

285. Ցի, ացի, եցի,— ա) Ցույց է տալիս մի տեղի բնակիչ լինելը. գավառացի, քաղաքացի, գյուղացի, տեղացի, դաշտեցի, լեռնեցի,— երեւմեացի, աշտարակցի, փարպեցի, խորենացի, կարնեցի, վանցի (վանե-

ցի), տարոնցի.— Լվրոպացի, ասիացի, աֆրիկացի, ամերիկացի.— տա-
նեցի, տնեցի, դրսեցի:

բ) Կազմում է ազգի անուն՝ գերմանացի, իտալացի, ֆրանսիացի,
անգլիացի, վրացի:

գ) Ցույց է տալիս մի աղանդի կամ ուսմունքի հետևող լինելը, տե-
ղի կամ անձի անունով՝ օրինակ՝ մարկիոնացի, թոնդրակեցի, մանիքե-
ցի, փարիսեցի:

դ) Կազմում է ածականներ կամ մակբայներ գործիական հոլովի նը-
շանակությամբ՝ ատամնացի (ատամներով, ատամնացել—ատամով
կծել, կտրել), բռնցի, մուրցացի (բռնեցքով), ծղացի («ծղի»— թե բա-
ռից), բազկացի, թևացի, ձերբացի, մագլցի (որից՝ մագլցել), ափցի
(ափով), աքացի (աք»—ոտք բառից, ստացել է ոտքով հարվածելու նը-
շանակություն, դրանից՝ աքացել).—նշանացի (նշաններով. նշանացել—
նշաններով հայտնել, ցույց տալ, հասկացնել), բերանացի, կանացի, առ-
նացի (այրական), բառացի, փաստացի (փաստերով, նոր բառ է), իրա-
վացի, արդարացի, խելացի, մտացի:

236. Յու.— Ցույց է տալիս մի բանի համար սահմանված, պահ-
ված լինելը, կամ փնչ որ մի բան պիտի դառնա. օրինակ՝ հարսնացու, փե-
սացու, սերմացու, մսացու, շապկացու, մարտացու (կովի համար գործա-
ծելի), պիտանացու, մահացու (մահվան համար սահմանված, ապա՝
մահաբեր), մահկանացու:

237. Ք.— գրաբարի հոգնակի կազմող ածանցը, որ ընդհանրապես
կորցրել է իր նշանակությունը. ավելանում է գոյականների, ածականնե-
րի և բայարմատների ու բայաբների վրա:

ա) Գոյականների նշանակությունը չի փոխվում, օրինակ՝ աշ—աշք,
ձեռ—ձեռք, ոտ—ոտք, միտ—միտք. աշխարհ—աշխարհք, մեղ—մեղք,
գործի—գործիք, շնորհ—շնորհք, կամ—կամք, խնդիր—խնդիրք, հիմ—
հիմք, թուշ—թուշք:

բ) Գոյականների նշանակությունը փոխվում է, օրինակ՝ տարի—
տարիք, տեղի(տեղ)—տեղիք, գիր—գիրք, հուր—հուրք, խաղ—խաղք,
լուծ—լուծք. ծալ—ծալք, շար—շարք, պարտ—պարտք, հետ—հետք:

գ) Բայարմատներից և բայաբներից կազմվում է գոյականներ, օրի-
նակ՝ տես—տեսք, էջ—էջք, անց—անցք, տուր—տուրք, ել—ելք, մուտ—
մուտք, դիր—դիրք, բեր—բերք, գնաց—գնացք, լվաց—լվացք և այլն:
Տե՛ս § § 238, 240:

դ) Ածականներից գոյականներ է կազմում, օրինակ՝ բարի—բարիք,
ընտանի—ընտանիք, արժանի—արժանիք, հավաստի—հավաստիք, ար-
քունի—արքունիք, հայրենի—հայրենիք, հին՝ հաճոյ, հաճոյք=հաճո,
հաճույք. հում—հումք.—տեսաճեղի—տեսանելիք, ճաշակելի—ճաշակե-
լիք և այլն. նույնպես՝ լայն—լայնք, երկայն—երկայնք. Սյունի—Սյու-
նիք, Ապահոնի—Ապահոնիք, Ասորի—Ասորիք, Աղվան—Աղվանք:

ե) Կան բառեր, որոնք սովորաբար միայն Ք-ով են գործածվում՝

կառք, փառք, խելք, ծախք, աղոթք, խոսք, կիրք, դեպք, բարք, վարք, կյանք, օրենք, պետք, վերք, արարք, մուտք, նշանատուք, բարևտուք և այլն:

Տե՛ս §§ 144, 145, 155, 165. բ, 171, 174. գ, 214, 228.

Է

ԴԵՐԲԱՅԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱԾԱՆՑՆԵՐ

238. Բայաբնի ածանցներ «ա», «յաց», «ույց».— Այս ածանցներն ավելանում են որոշ տիպի բայարմատների վերջից, որոնք սովորաբար մենակ չեն գործածվում, այլ բարդության առաջին կամ երկրորդ մասն են կազմում, կամ թե ետևից մի ուրիշ ածանցական մասնիկ են ընդունում: Բացի այդ՝ դրանցով կազմվում են բայաբները, որոնց ետևից ավելանում են բառափոխության ձևական մասնիկները և կազմում բայերի ձևավերը:

1. Ա, հին այ, — ավելանում է «ալ» վերջացած բայերի արմատների վրա, օրինակ՝ լվալ—արունլվա, ամանլվա, ոտնալվա, անլվա. մնալ—սրտամնա, ենթամնա, մնայուն. զգալ—անզգա, զգայասեր, զգայուն, զգայություն. գնալ—բարձրագնա, գնայուն. վիճալ—վարսավիրա: Այսպես նաև՝ կամ բայի բունը «կա», հին «կայ», որից՝ մշտակա, ինքնակա, ենթակա, անկայուն, կայուն, հին «կայ» ձևից՝ կայք. գալ բայի բունը «գա», որից՝ ասպագա, շրջագա, շրջագայիկ, շրջագայություն: Հին գռմ բայի բունը «գոյ», որից՝ անգո, գոյություն, գոյական, հին «գոյ» ձևից՝ գոյք > գույք: Սրանց անալոգիայով կազմված է անուզղա (անուղղելի), սրտակտրա (լինել, մեռնել)—տուղղել և «կտրել» բայերից:

2. Աց, — ավելանում է «ալ» և «անալ» վերջացած բայերի արմատների վրա: Այս կազմությունները, հաճախ «թ» տառով, գործածվում են և իբրև առանձին բառեր. օրինակ՝ լվալ, լվանալ—լվացք, անլվաց, լվացարան, լվացիկ. մնալ—մնացք, ետամնաց, մնացական. զգալ—նրբազաց, զգացում, զգացական, զգացություն. գնալ—գնացք, անգնաց, գնացական. կարդալ—գրակարդաց, կարդացում. խնդալ—չարախնդաց, խնդացական. խաղալ—խաղացք, առաջխաղաց, խաղացում. աղալ—շրրաղաց, աղացում, աղացիկ. տեղալ—երկնատեղաց, տեղացում. ճոզալ—հոգացողություն. եռալ—եռացում. ողբալ—ողբացիկ. խայտալ—խայտացում և այլն: Ընթանալ—ընթացք, արագընթաց, ընթացում. սլանալ—սլաց, սլացք, քաշասլաց, սլացում. իմանալ—իմաց, իմացք, իմացում. վերանալ—վերաց, վերացում. զարմանալ—զարմաց, զարմացք, զարմացում. մոռանալ—անմոռաց, մոռացում. գոհանալ—գոհացում. հեռանալ—հեռացում և այլն: Այսպես նաև՝ լալ—լաց. կամ—կաց, կացություն, կացարան. հին «կեալ» (կենալ) բայից՝ մենակյաց < մենակեաց, կեցություն:

3. Յաց, եց, հին եաց, եց,— ավելանում է «ել», «ենալ» վերջացած բայերի արմատների վրա, օրինակ՝ հայել—հայացք (հայեաց), շրջահայաց, հայեցվածք, հայեցում, հայեցողություն. ատել—մարդատյաց, ատեցում. այրել—անձկայրյաց, այրեցում. ազդել—ազդեցություն, ազդեցիկ. մեռնել—մեռեցում. մոտենալ—մոտեցում:

4. Ույց, ուց, հին ույց,— գրաբարի «ուցանել», աշխարհաբարի «ցնել» վերջացած սլաոնական բայերի արմատների վրա, ինչպես՝ գրաբար սառուցանել, աշխարհաբար սառցնել—սառուց, սառույց, սաստկասառույց, սառուցում. թափցնել—քանքարաթաքույց, թաքոսցում. ուռցնել—ուռուցք, փռոցուռույց, ուռուցիկ, ուռուցում, ուռուցկոտ. անցնել—լուսանցույց, անցուցում. ուսուց(ան)ել—ուսույց, ուսուցում. հարուց(ան)ել—ամպահարույց, հարուցում. մատուց(ան)ել—մատույց, մատույցք, նավամատույց, մատուցում, մատուցարան. զեկուց(ան)ել—զեկույց, զեկուցում, կանխազեկույց. սնուց(ան)ել—սնույց, սնուցում, սընուցիչ. կառուց(ան)ել—կառույց, վիժակառույց, կառուցվածք, կառուցում. հատուց(ան)ել—վարձահատույց, հատուցում.—գրաբար զարթուցանել, աշխարհաբար զարթեցնել—զարթուցիչ, զարթուցում. գրաբար հեղձուցանել—հեղձուցիկ, հեղձուցիչ: «Ացնել» վերջացած բայերից՝ զորացնել—զորացուցիչ. հեռացնել—հեռացուցիչ և այլն: ՏՅ՝ս § 263. 2:

289. Անորոշ դերբայի կազմությունը: Քարացած կամ մեռած կազմություններ:— Անորոշ դերբայի կազմության, փնչպես և ընդհանրապես բոլոր ածանցական մասնիկներով կազմությունների համար, պետք է նրկատի ունենալ՝ 1) կենդանի կազմության եղանակներ, որոնց անալոգիայով նորանոր բառեր ենք կազմում, և 2) քարացած կամ մեռած կազմություններ, որոնց անալոգիայով այլևս նոր բառեր չենք կազմում, և որ սովորելով՝ հիշողությամբ միայն վերաբարձրում ենք:

Գրաբարում ներկայի կամ անկատարի բունը, որից կազմվում է անորոշ դերբայը, վերջանում է չորս ձայնավորով՝ ա, ե, ի, ու. անորոշ դերբայն ունի կա՛մ սոսկ Ալ, Ել, Իլ, ՈՒլ, կա՛մ Անել, Նեյ. Անիլ, Զիլ, ՆԶիլ. ԱնԱլ, ԵնԱլ, ՆԱլ, ՆՈՒլ և պատճառական ՈՒՅԱնել կազմությունները: Մեկ բայ ևս «ո» ձայնավորով «գուլ», որ չկա աշխարհաբարում: Դրանցից աշխարհաբարում կենդանի բեղմնավոր են Ալ, Ել, ԱնԱլ, ՈՒՅԱնել> Յնել, իսկ մնացածները մեռած ձևեր են, որոնք գրաբարում նույնիսկ, բացի իլ, անիլ կազմություններից, սահմանափակ թվով բայերի մեջ են երևան գալիս: Աշխարհաբարում այդ կազմության բայերը չեն գործածվում, բացի մի քանիսից, կամ վերածված են ալ, ել, անալ ձևերից մեկին:

1. Բոլոր ՈՒլ վերջացած բայերը շուտ են եկել Ել ձևին: Այս փոխանցումը երևում է նույնիսկ գրաբարում, որի մեջ կան բայեր, որոնք կրկնակի ձևով են՝ և՛ «ուլ» և՛ «ել»: Աշխարհաբարում այդ երկուսից մնացել է միայն երկրորդը, ինչպես՝ կասուլ—կասել, քերծուլ—քերծել, հինուլ—հինել— յենուլ—յենել—հենել, որից՝ հենվել. կարկառուլ—կարկառել: Այնպես նաև՝ արգելուլ, զենուլ, ցելուլ, լեռուլ, կալուլ և այլն աշխարհա-

քար դարձել են՝ արգելի, զենի, ցելի, լեսել, կալել (վերջինս՝ բարբառային)։

2. Բոլոր իլ վերջացած բայերը որոնք գրաբարում թվով բավական շատ են, վերածված են աշխարհաբարում Ե՛լ ձևի։ Այս փոխանցումն ևս երևում է արդեն գրաբարում, որի մեջ անորոշ դերբայը «իլ» ձևի փոխանակ ունի սովորաբար «ել» ձևը. ուստի և կան բայեր կրկին ձևով, ինչպես՝ համարիլ—համարել, դատիլ—դատել, հավանիլ—հավանել, բնափիլ—բնակել, ապստամբիլ—ապստամբել, ծաղկիլ—ծաղկել, պատահիլ—պատահել, փայլիլ—փայլել, պակասիլ—պակասել, պարապիլ—պարապել, դադարիլ—դադարել, սովորիլ—սովորել, դեղնիլ—դեղնել, քրտնիլ (նաև քրտնուլ)—քրտնել և այլն։ Բացի այդ՝ գրաբարում «եմ», «անեմ» կազմությունները փոխվելով «իմ», «անիմ» կազմություններին սուռաջ են բերում կրավորական բայեր. աշխարհաբարում կրավորականի համադր հատուկ ձև է առաջ եկել, ուստի այսպիսի «իլ» վերջացած բայերն ևս փոխվել են «ել» կազմության. ինչպես՝ գրաբարում կրավորական «սիրիլ», աշխարհաբարում «սիրվել»։ Արևմտյան գրական լեզվի մեջ և բարբառներում, սակայն, դեռ կան «իլ» կազմության բայեր, որոնք մեկ մեկ գործածվում են նաև արևելյան գրական լեզվի մեջ, բայց հետզհետե այդ պակասում է։

3. Կան բայեր, որոնք գրաբարում երկու ձևով են առաջ գալիս՝ ուլ—աւել, կամ ուլ—աւելիլ. սրանցից մի քանիսն ունին նույնիսկ երրորդ ել ձևը։ Աշխարհաբարում այդ բայերը միայն վերջին «ել» ձևով են. ինչպես՝ լիզուլ, լիզանիլ—լիզել. հերծուլ, հերծանիլ—հերծել, գերծուլ, գերծանիլ—գերծել. կիզուլ, կիզանիլ—կիզել. հարուլ, հարկանիլ—հարել. ստեղծուլ, ստեղծանիլ—ստեղծել. զատանիլ, զատել. զատնուլ, զատչիլ, զատիլ, աշխ. զատվել. զեղուլ, հեղուլ, գելուլ, կրավորական՝ զեզանիլ, հեզանիլ, գելանիլ, աշխ. զեղել, հեղել, գելել։ Կան բայեր էլ, որոնք գրաբարում երևան են գալիս եռլ—աւել կամ եռլ—աւելիլ, եռլ—եռլուլ կամ իլ—եռլ կամ ուլ—եռլ ձևերով. դրանցից մի քանիսը գրաբարում արդեն ունին սոսկ «ել» կամ «իլ» ձևը, որը և մնում է աշխարհաբարում, ինչպես՝ թքնուլ, թքանիլ—թքել (բարբառային՝ թքնել). եղծնուլ, եղծանիլ—եղծել. քաղցնուլ, քաղցնալ—քաղցել. սկսնուլ, սկսանիլ—սկսել. զբաղնուլ, ըզբաղիլ, աշխ. զբաղվել, զգածնուլ, զգածնիլ, աշխ. զգածվել. զքօսնուլ. զքօսանիլ—զքօսնել։

4. Անել, Անիլ կազմության բայերն աշխարհաբարում մեծ մասամբ դարձած են սոսկ «ել» կազմություն։ Այս փոփոխությունը ևս արդեն գրաբարում կա. ինչպես՝ սուզանիլ—սուզել. խփանիլ—խփել, տարածանիլ—տարածել. բուծանիլ—բուծել. ներկանիլ—ներկել. ոռոգանիլ—ոռոգել. դանգանիլ—զանգել. զեղծանիլ—զեղծել. զառանցանիլ—զառանցել. լուծանիլ—լուծել. օծանիլ—օծել. զատանիլ—զատել. բեկանիլ—բեկել. լքանիլ—լքել.— անիծանիլ—անիծել. ծիւրանիլ—ծիւրիլ, աշխ. ծյուրվել. մերկանիլ—մերկել, աշխ. մերկացնել («մերկանալ» բայից)։ Նույնպես

սպանանել, հատանել, խածանել, մուծանել, ծնանիլ, զիջանել, զարկանել, շիջանիլ, սկսանիլ՝ դարձել են՝ սպանել, հատել, խածել (նաև խածնել), մուծել, ծնել, զիջել, զարկել, շիջել (շիջվել), որից՝ շիջեցնել, ըսկըսել:

5. Անել, Անիլ կազմության բայերից աշխարհաբարում մնում են «ա» ձայնավորի սղուժով հետևյալները՝ անել վերջածանցներից՝ մտնել, ելնել, անցնել, իջնել, հասնել, տեսնել, գտնել, բարբառնորում նաև՝ ցուցնել, պագնել, խածնել (նաև խածել): Անիլ վերջացածներից՝ հագնել (գրաբար՝ ագանիլ), բուսնել, մեռնել, պրծնել, ընկնել (անկանիլ), հատնել, փրծնել, նույնպես բարբառալիս «էղնել»: Իսկ «փլանիլ» բառի համար ունինք «փլել»:

6. Զիլ, ՆԶիլ, ՆՈիլ վերջացած բայերից մի քանիսը մնում են աշխարհաբարում չել, ցել, ել ձևով. դրանք են՝ փախչիլ, փախնուլ—փախչել. թռչիլ, թռնուլ—թռչել, թռնել. ուռչիլ, ուռնուլ—ուռչել, ուռել. հանդչիլ, հանգնուլ—հանգչել, հանգնել (ճրագի համար). կորնչիլ—կորչել, կորել. սառչիլ, սառնուլ—սառչել, սառել. թաքչիլ, թաքնուլ—թաքչել, թաքնել. հարթչիլ, հարթնուլ—խրտնել (բարբառալիս՝ խրտչել). զարթչիլ, զարթնուլ, զարթիլ—զարթնել: Այսպես և՛ առնուլ—առնել, պշնուլ—պշնել. կալնուլ—կալնել, թողուլ—թողնել՝ նույնպես՝ դիպչել, դիպնել. կպչել, կպնել, իսկ «խնուլ» դարձել է «խցիլ», ընուլ—ցնել («լցուցանել» բայից), երդնուլ—երդվել և այլն: Գրական փոխառություն են գրաբարից՝ ուսանել (ժողովրդ. ուսնել), կլանել, մեղանչել, շիջանել, մարտնչել (որից նոր՝ մարտնչեցնել):

Գրաբարի մի քանի բայեր աշխարհաբարում չեն գործածվում. յանցանել (որից՝ յանցումն, յանցանք)—հանցանք գործել. արկանել (արկումն). զերծանել, զերծնուլ, զերծանիլ, զերծիլ (զերծումն). հեղձանել, հեղձուլ, հեղձնուլ, հեղձանիլ, հեղձիլ (հեղձումն). զառածանել, զառածանիլ, զառածիլ (զառածումն). ջեռանիլ (ջերանիլ), ջեռնուլ, ջեռիլ, ջերիլ (ջեռումն). սփածանել, սփածնուլ, սփածանիլ (սփածումն). լուցանել (լուցումն). մածանել, մածնուլ (մածումն):— Այս բայերը, ինչպես դրանց սոսկ ձևը, «իմ» ձևերը և «ումն» ածանցով կազմվածները ցույց են տալիս, աշխարհաբարում հարկավոր դեպքում պետք է լինեն՝ հանցել, արկել, զերծել, հեղձել, զառածել, սփածել, չուցել, մածել, ջերել կամ ջեռել:

Աշխարհաբարում չեն գործածվում և հետևյալները՝ ցասնուլ, ցասչիլ (ցասումն). ալտնուլ. ալտչիլ (ալտումն). պակնուլ (վախից ու զարմանքից սառած մնալ), պակչիլ (պակումն). պախնուլ (խիստ վախենալ), պախչիլ, պախիլ (պախումն). մատնուլ, մատչիլ. խափնուլ, խափիլ. կապչիլ (կափումն—խփել, գոցել). ընկննուլ, զգննուլ (բարբառալիս՝ գենալ), ընթննուլ, կառչիլ, փակչիլ: Սրանցից աշխարհաբարում պատահում են՝ «փակչիլ», որից «փակցնել». «կառչիլ», որից «կառչեցնել». «մատչիլ», որից գրաբարի «մատուցանել» կամ նոր ձևով «մատուցել»:

Հարկավոր դեպքում մյուս բայերն ևս պիտի լինեն ցասնել (դրոսնել, պշնել, զարթնել, խրտնել և այլ բայերի անալոգիայով), կամ ցասչել, կամ ցասել. այտնել կամ այտչել, կամ այտել, պակնել կամ պակչել, կամ պակել և այլն: Վերջերս «ընթերց» բայի համար կազմված է «ընթերցել», հին կատարյալի «ընթերց» բնից, «ընթերցում, ընթերցված» բառերից հանելով:

240. Անվանաժանգ բայեր և բայաժանգ անուններ:— Կենդանի կազմությամբ բայերը, Ալ, Նլ, ԱնԱլ վերջավորություններով, մասամբ անուններից են ածանցվում, մասամբ բայերից: Հնուց ավանդված ունինք բազմաթիվ բայեր, որոնք անուններից են ածանցված, կամ, հիշտ ասած, լեզվի մեջ կան դրանց համապատասխան գոյական կամ ածական անուններ, բայց բայն է արդյոք անունից ածանցված, թե՞ ընդհանրապես, այդ հաճախ դժվար է իմանալ: Օրինակ՝ խնդրել, կատարել, սիրել, հոտել, գործել, գրել, պատվել, թքել, կարգել, հավանել, կամենալ, կտրել, խոսել,— այս բայերն ունին համապատասխան անուններ՝ խընդր, կատար, սեր, հոտ, գործ, գիր, պատիվ, թուք, կարգ, հավան, կամ (կամք), կտոր (կտուրք), խոսք: Այսպես և՛ ողբալ սարսուռալ, հավատալ, շողալ, լողալ, ցուլալ, երերալ, խաղալ—ունին՝ ողբ, սարսուռ, հավատ, շող, լող, ցուլ (ցուլք), երեր, խաղ: Նույնպես հնուց ավանդված ունինք բազմաթիվ՝ գործողություն կամ գործողի անուններ խորե արմատական բառեր իրենց համապատասխան բայերից, հաճախ «ք» տառի հավելումով, ինչպես՝ հանել—հանք. նստել—նիստ. բերել—բեր (բերում), բերք. ածել—ած (1. ածելը, բերելը, 2. ած, ածք, ածեր—մատնարկ, նորատունկ). արկանել—արկ (ձգվածք, ձգած բան). ընկնել, անկանել—անկ (1. ընկած, 2. ընկնող, պատշաճ եղող և այլն). բեկել—բեկ (կտորած). եղծել—եղծ (եղծումն. եղծած. եղծելի). անցնել—անց (անցած), անցք. մածել—մած (կպած. կպչուն). խփել—խտփ (1. խփած, 2. խփող, 3. կափարիչ). գիտենալ—գետ (գիտցող). գտնել—գյուտ. դիզել—դեզ. տարածել—տարած. անիծել—անեծք. լուծել—լուծ. փչել—փուլ. հատել—հատ. թռչել—թռիչ, թիռ. փախչել—փախ և այլն: Բայերի մեծ մասի համար կան այսպիսի արմատական անուններ, և դրանց անալոգիայով այժմ էլ հաճախ նոր անուններ են ածանցվում բայերից. այսպես նոր կազմված են՝ թրթռալ բայից՝ թրթիռ, մրմռալ բայից՝ մրմուռ, վշալ—վուշ կամ վիշ, զրնգալ—զրինգ, քաշել—քաշ, լսել—լիս, կոտրել—կոտր (կոտր ընկնել), տրամադրել—տրամադիր, արտագրել—արտագիր, ճանաչել—ճանաչ, ամաչել—ամաչ, անամաչ. խուսափել—խուսափ, շոշափել—շոշափ, կպչել—կիպ, հագնել—հագ (հագիս, հագիդ) և այլն: Այսպես հաճախ հին և նոր բայերից, որոնց համապատասխան անուն չկա, նոր նոր անուններ են ածանցում բայերի ել, ալ, ենալ, աճալ, ճել, շել վերջերը դուրս ձգելով և երկու բաղաձայնի մեջ համապատասխան ի կամ ՈՒ ձայնավորը դնելով, երբեմն նույնիսկ առանց դրան, ինչպես՝ «ծածոսկ» բառից կազմված է «ծածկել», փակ վերջինիս «ել» վերջավորությունը դուրս ձգելով՝ ածանցված է «ծածկ»:

Եթե մի կողմից՝ բայերից այսպես նոր անուններ են ածանցվում, մյուս կողմից՝ անուններից ԵՄ, ԱՄ, ԱՆԱՄ կազմութուններով նոր բա-
յեր են ածանցվում հին բայերի անալոգիայով:

1. Եւ կազմությամբ հնուց ունինք բազմաթիւ շեզոք և ներգործական
բայեր ամեն տեսակի անուններից կազմված, — լինին պարզ, բարդ թե
ածանցված, — ինչպես՝ տեր—տիրել, ցաւ—ցավել, սուտ—ստել, փառա-
վոր—փառավորել, մարդասեր—մարդասիրել: Դրանց անալոգիայով այ-
ժըմ էլ ազատ կերպով ամեն տեսակի անուններից նոր բայեր ենք կազ-
մում, ավելի ներգործական սեռի. այսպես նոր կազմված են՝ քարել, ցե-
խել, տախտակել, հողել, թելել, սիրահարվել և այլն:

2. ԱնԱլ (եւալ) կազմությամբ բայերը, բացի մի քանիսից (գողա-
նալ, ստանալ, իմանալ, ցանկանալ), շեզոք են և ցույց են տալիս մի
բան դառնալ, մի վիճակից մի ուրիշ վիճակի փոխվել, ինչպես՝ հոգանալ,
փայտանալ, քարանալ, գառնանալ, լավանալ: Այսպես կարելի է բայեր
կազմել ամեն կարևոր դեպքում ամեն անուններից:

Միևնույն անուններից հաճախ ածանցվում են բայեր թե՛ «ել» և
թե՛ «անալ» ձևով, որոնք նշանակությամբ տարբեր են: Այսպես են, օ-
րինակ, ազատել, ազատանալ. նեղել, նեղանալ. սերմել, սերմանալ.
քարել, քարանալ. բարդել, բարդանալ. պնդել, պնդանալ. կարճել, կար-
ճանալ. հարթել, հարթանալ: «Ել» ձևով շեզոք բայերը նշանակու-
թյամբ մեծ մասամբ նույնանում են նույն անուններից կազմված «ա-
նալ» վերջացած բայերի հետ. բայց երբեմն դրանք էլ կիրառությամբ
տարբերվում են, օրինակ՝ կարմրել, դեղնել (ամոթից, վախից)—կարմ-
րանալ, դեղնանալ. ծանրել (հղանալ)—ծանրանալ. վարարել—վարարա-
նալ. նվաղել, նվաղանալ. հորդել, հորդանալ. բարակել—բարականալ.
կակղել—կակղանալ. քացախել—քացախանալ. մթնել—մթնանալ և այ-
լն:

Այս «անել» կազմութունից ծագում է ԵւԱլ ձևը գրաբարի սովորա-
կան ԵԱ—Ե ձայնափոխությամբ. ինչպես՝ «լկտի» բառից լկտիանալ,
«լկտեանալ», լկտենալ: Դրաբարում բազմաթիւ այսպիսի բայեր կան.
«Ի» վերջացած անուններից, ինչպես՝ թշնամի—թշնամենալ, խնամի—
խնամենալ, ընտանի—ընտանենալ, հոգի—հոգենալ, գոգի—գոգենալ,
ծարավի—ծարավենալ, կատաղի—կատաղենալ և այլն: Միջին հայերե-
նում սրանց անալոգիայով առաջ են գալիս բազմաթիւ այսպիսի բայեր՝
ամաչենալ, ճանաչենալ, երկենալ և այլն (տե՛ս § 253): Աշխարհաբա-
րում մնում են միայն սակավաթիւ այդպիսի բայեր արդեն մեռած «ե-
նալ» ձևով, ինչպես են՝ մոտենալ, մերձենալ, պարծենալ, գիտենալ, կա-
րենալ, վախենալ, հագենալ, կամենալ, ունենալ, կենալ: Բարբառային
ձևով կան նաև՝ ուղենալ, կարծենալ, պարտենալ (պարտ լինել), պիտե-
նալ, Իսկ արևմտյան բարբառների և արևմտյան գրական լեզվի մեջ չառ-
այդպիսի բայեր կան սղված ձևով՝ ճանչնալ, ամչնալ և այլն:

3. Ալ կազմությամբ բայերը մեծ մասամբ շեզոք են և նշանակում

են մի գործողութիւն կամ, ավելի, մի դրութեան, մի վիճակի մեջ լինել, ինչպես՝ «կաղալ» նշանակում է՝ կաղի տալ, կաղարար գնալ, մինչդեռ «կաղանալ» — կաղ դառնալ. հոխորտալ — հոխորտաբար խոսել, շարժվել, հոխորտանալ — հոխորտ դառնալ. խրոխտալ — խրոխտաբար խոսել, շարժվել. խրոխտանալ — խրոխտ դառնալ. լողալ — լող տալ. լողանալ — լողալ, լողարան մտնել մաքրվելու կամ զովանալու համար, Հին լեզվի մեջ կան բայեր, որ «ալ» և «անալ» կազմութեամբ նույն նշանակութիւնն ունին, ինչպես որ աշխարհաբարում «լվալ» և «լվանալ» նույն նշանակութիւնն ունին, նույնպես գրաբարում՝ զղջալ — զղջանալ, ցանկալ — ցանկանալ, անձկալ — անձկանալ, մուրալ — մուրանալ, տենչալ — տենչանալ և այլն: Աշխարհաբարում գործածվում են՝ զղջալ, ցանկանալ, անձկալ, մուրալ, տենչալ:

Հին լեզվից ունենք «ալ» կազմութեամբ որոշ թվով բայեր՝ աղալ, որսալ, ողբալ, հուսալ, գթալ, խաղալ, հավատալ, դողալ, հոգալ, սգալ, խնդալ, ցնծալ, խոկալ, խայտալ, հռալ, խորդալ և այլն: Դրանց անալոգիայով կազմված են՝ թոնթորալ, թոքալ (հազալ թոքերից), մտմտալ, շաղալ (անձրևի), ճխալ, վխտալ, բլբլալ, թպրտալ, ծկկալ (ծածուկ նայել), ծղծղալ, մզմզալ, լըլըալ, ծլծլալ, պսպղալ, պլպլալ, ծլփալ, ծպտալ, կրմկրմալ, տնքալ և այլն, այլև բնածայնութիւն ցույց տվող շատ բայեր՝ վշշալ, վղղալ, գոռալ, վժալ, գոռգոռալ, թռվռալ, կլկլալ, խռալ, վխկալ և այլն:

Հին լեզվի մեջ չեզոք բայերից կան այնպիսիները, որոնք ունեն կերպիւն ձևեր՝ ել, իլ, ալ կազմութիւններով. աշխարհաբարում դրանցից գործածվում է սովորաբար «ալ» ձևը՝ լողալ, ծփալ, սողալ, որոճալ, թընդալ, հազալ, փրփրալ, տեղալ, երերալ, ծորալ, սարսռալ և այլն: Առհասարակ նոր լեզվի մեջ ձգտում է երևում՝ հին լեզվի ել, իլ կազմութեան չեզոք բայերը վեր ածել Ալ կազմութեան, այսպես հին՝ ճչել, ժպտիլ, թրթռել, կսկծիլ (կսկծիլ), երեւիլ և այլ բայերի փոխանակ այժմ սովորաբար գործածում ենք՝ ճչալ, ժպտալ, թրթռալ, կսկծալ, երեւալ. նույնպես՝ ցափել, խոսել, հազել, ծիծաղել, կաթել և այլ ձևերի հետ արդեն գործածում են նաև՝ ցավալ, խոսալ, հազալ, ծիծաղալ, կաթալ: Ժողովրդական լեզվի մեջ այս փոխանցումը մեծ ծավալ ունի, ավելի արեւելյան բարբառների մեջ: Կան, սակայն, սակավաթիվ բայեր ևս եմ և ամ կազմութեամբ, մեկը ներգործական, մյուսը չեզոք նշանակութեամբ. ինչպես՝ ծփել — ծփալ, թվել — թվալ, ծխել — ծխալ, ցողել (ամանը ջրով ողողել) — ցողալ (անձրև շաղալը), խլրտել (շարժել տեղից) — խլրտալ, գուծել — գուծալ:

4. Կան բայեր, որոնք կազմված են բայաբներից՝ ուրիշ բայերի և սրանց համապատասխան անունների («ումն», «արան» և այլ ածանցներով) անալոգիայով. օրինակ՝ հին լեզվի մեջ «բառնալ», «խնուլ», «բանալ», «լնուլ», «լալ» բայերի բներն են՝ բարձ, խից, բաց, լից, լաց. սրբանցից կազմված են՝ «բարձոսմն», «խցումն», «բացումն» անունները.

և քանի որ «ումն» ածանցով կազմված անունների համար կան համապատասխան բայեր՝ ծագումն—ծագել, շարժումն—շարժել, թաղումն—թաղել, դրանց անալոգիայով կազմված են նաև «բարձումն», «խցումն», «բացումն» անունների համապատասխան բայեր՝ բարձումն—բարձել, խցումն—խցել, բարբառային ձևով նաև՝ բացումն—բացել (բացում եմ...), լցել (լցնում եմ...), լացել (լացում եմ...):

Նման ձևով բոլորովին նոր կազմված են «ընթերցել», «զգայել»: Գրաբարի «ընթեռնուլ» բայի բունն է «ընթերց», որից՝ ընթերցումն, ընթերցարան, ընթերցուած, իսկ «զգալ» բայի ներկայի բունն է «զգայ» (տե՛ս § 238. 1), որից՝ զգայումն, զգայարան, զգայություն: Արդ, քանի որ «ննջարան», «գատարան», «պահարան», «գործարան» և շատ ուրիշ այսպիսի կազմության անունների համար կան համապատասխան բայեր՝ ննջել, դատել, պահել, գործել,— դրանց անալոգիայով նաև «ընթերցարան», «զգայարան» բառերի համար առաջ են եկել համապատասխան ձևով բայեր՝ «ընթերցել», «զգայել»: Այսպես նաև «հատուցում», «կառուցում», «մատուցում», «զեկուցում», «ուսուցում», «հարուցում», «ծանուցում» անունների համար կազմված են նոր բայեր՝ հատուցել, կառուցել, մատուցել, զեկուցել, ուսուցել, հարուցել, ծանուցել, որոնք այժմ հետզհետե ավելի են գործածվում, քան հին բայերը՝ հարուցանել, կառուցանել, մատուցանել, զեկուցանել, ուսուցանել:

241. Բախաձանց բայեր:— Բայերից ածանցվում են բազմապատկական, պատճառական և կրավորական բայերը:

1. Բազմապատկական բայերը ցույց են տալիս գործողության կրկնություն, կամ շատ գործող առարկաների միանման գործողություն: Կազմվում են «ել» վերջացած բայերից ԱՏ, ՈՏ, Տ, ՈՐ, ԱՏԱԿ, ՏԿ և ուրիշ ածանցներով, ինչպես՝ կտրել—կտրատել, կտրտել. կտրել—կտրտել, կտրտել. կտտորել—կտտորատել. փշրել—փշրատել, փշրտել. խածել—խածատել. թռչել—թռչտել. մորթել—մորթոտել. ջարդել—ջարդոտել. բռնել—բռնոտել. նստել—նստոտել. խոցել—խոցոտել. կծել—կծոտել. խեղդել—խեղդոտել. թռչել—թռչկոտալ. թռվալ—թռվոտալ. թոթվել—թոթվոտել. ցատկել—ցատկոտել, ցատկտել. ժողովել—ժողվոտել, ժողվոտել. կրճել—կրճտել. կովել—կովրտել. պահվել—պահվրտել. պազվել—պազվոտել. պտուել—պտուտել. փնտրել—փնտրոտել. պատառել—պատառոտել, պատռոտել. ճանկուել—ճանկուտել. Այս վերջինների անալոգիայով ՌՏ մասնիկով՝ քանդել—քանդոտել. խաբել—խաբոտել. սկզբի բաղաձայնի կրկնությամբ՝ վազվոտել, քաշվոտել, կոխվոտել: «Վազվոտել» բայի անալոգիայով՝ խածվոտել, կանչվոտել: Կրկնականների մեջ ՈՏ, ՈՐ մասնիկով՝ խափիսիել—խափիսփոտել, պաշպել—պաշպորել, ծակծրկել—ծակծկորել. ծակծկոտել. ծամծմել—ծամծմոտել, ծամծմորել. ԱՏԱԿ, ՏԿ մասնիկներով՝ փայլել—փայլատակել, փայլկտալ. կարմրել—կարմրատակել, կարմրոտել. գլորել—գլորոտել. ավրել—ավրշոտել և այլն:

Բաղմապատկական ուտել վերջացած բայերը՝ մորթոտել, կծոտել և այլն չպիտի շփոթել ու մասնիկն ունեցող ածականներից կազմված բայերի հետ, փնչպես են՝ ժանգոտ—ժանգոտել, մրոտ—մրոտել, արոտ—արոտել և այլն։

2. Պատճառական բայերը կազմվում են ՅՆ մասնիկով. ել, ենալ կազմության բայերը դառնում են եցնել, իսկ ալ, աճալ, կազմության բայերը՝ ացնել, և նել, շել կազմության բայերը՝ ցնել, ինչպես՝ նստել—նստեցնել, մոտենալ—մոտեցնել, խաղալ—խաղացնել, զարմանալ—զարմացնել, թռչել—թռցնել, հասնել—հասցնել, կենալ—կեցնել, բայց՝ վեր կենալ—վեր կացնել. դառնալ—դարձնել (փոխանակ՝ դարձցնել), տնցնել—անցնել (փոխ. անցցնել)։

Գրաբարից փոխառություն են՝ մատուցանել, ուսուցանել, հարուցանել, զեկուցանել, սնուցանել, կառուցանել, հատուցանել—որոնց փոխանակ գործ են ածում արդեն մատուցել, սնուցել, կառուցել, զեկուցել, հարուցել։

3. Կրավորական բայերը կազմվում են «վ» (ու) մասնիկով. ել, նել կազմության բայերը դառնում են՝ վել, նվել. ալ, աճալ, ացնել կազմության բայերը դառնում են ացվել, փսկ եճալ, եցնել կազմության բայերը դառնում են եցվել, և ցնել կազմության բայերը՝ ցվել. ինչպես՝ գրել—գրվել. տեսնել—տեսնվել. կարդալ—կարդացվել. գողանալ—գողացվել. ներկայացնել—ներկայացվել. մոտենալ, մոտեցնել—մոտեցվել. մտքընել—մտքվել. Այսպես նաև՝ լցնել—լցվել, դարձնել—դարձվել, հարցնել—հարցվել. Անկանոն ձևով կազմվում են դնել—դրվել, տալ—տրվել, տանել—տարվել, բանալ—բացվել, բառնալ—բարձվել, անել—արվել (անվել). գիտեմ, գիտենալ—գիտացվել, գիտցվել.—մատուց(ան)ել—մատուցվել, կառուց(ան)ել—կառուցվել և այլն։

242. Ենթակայական դերբայը, որ ցույց է տալիս գործողի անուն, կազմվում է բոլոր բայերի համար ՈՂ մասնիկով, որ դրվում է՝ 1) ել վերջացած անորոշ դերբայի այս «ել» վերջի տեղ, օրինակ՝ կտրել—կըտրող, տեսնել—տեսնող, թռչել—թռչող։

2) Ալ, աճալ, եճալ վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ բայաբնի «աց», «եց» ածանցների հետ, օրինակ՝ կարդալ—կարդացող, հեռանալ—հեռացող, մոտենալ—մոտեցող. Կան նաև անցյալ կատարյալի բնից անկանոն կազմություններ, որոնք են՝ գալ—եկա—եկող. տալ—տվի—տվող. բանալ—բացի—բացող. լալ—լացի—լացող. կենալ—կացա (կեցա)—կացող (կեցող). բառնալ (բարձել)—բարձա—բարձող. դառնալ—դարձա—դարձող. լինել—եղա—եղող (ՏԵՆ § 197)։

243. Անկատար դերբայը ցույց է տալիս մի կատարվող եղևություն, որ դեռ տևում է հարաձիգ. ունի երկու ձև ՈՒՄ և ԻՄ վերջավորություններով, որոնցից առաջինը դրվում է անորոշ դերբայի ալ, ել վերջերի տեղ, օրինակ՝ գնալ—գնում (եմ), գրել—գրում (եմ), իսկ երկրորդն ալվելանում է անորոշ գերբայի վերջից, օրինակ՝ գնալիս, գրելիս. Այս

երկրորդ կազմութեամբ անկատար դերբայն ունի մակբայական նշանակութիւն, «գնալիս» նշանակում է՝ գնալու ժամանակ: (Տե՛ս § 257):

244. Անցյալ դերբայը, որ ցույց է տալիս կատարված, վերջացած եղելութիւն, ունի երկու տեսակ վերջավորութիւն, վաղակատար ՆԼ (հին՝ եալ) և հարակատար ԱԾ: Երկու վերջավորութիւններն էլ դրվում են՝ 1) Պարզ ել վերջացած, ինչպես և բազմապատկական ու կրավորական բայերի անորոշ դերբայի «ել» վերջի տեղ, օրինակ՝ գրել—գրած, գրել. նստտեղ—նստտած, նստտեղ. դրվել—գրված, գրվել (ինչպես կարելի է տեսնել, անորոշ դերբայն և «ել» վերջավորութեամբ անցյալ դերբայն այս տիպի բայերի համար ձևով նույնանում են). 2) Ալ, անալ, ենալ վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ դրվում են ած, ել բայաբնի աց, եց ածանցների հետ, օրինակ՝ գնալ—գնացած, գնացել. զարմանալ—զարմացած, զարմացել. մոտենալ—մոտեցած, մոտեցել. 3) Նել, շել վերջացած անորոշ դերբայների այս վերջերի տեղ դրվում են ած, ել, օրինակ՝ տեսնել—տեսած, տեսել. փախչել—փախած, փախել. 4) Յնել վերջացած պատճառական բայերի անորոշ դերբայի այս վերջերի տեղ դրվում են ած, ել դրանց կատարյալի բնի ցր մասնիկի հետ, օրինակ՝ մոտեցնել—մոտեցրած, մոտեցրել:

Կան նաև անկանոն կազմութիւններ, ինչպես՝ գալ—եկա—եկել, եկած. տալ—տվի—տվել, տված. կենալ—կացա—կացել, կացած. դառնալ—դարձա—դարձել, դարձած. դնել—դրի—դրել, դրած. անել—արի—արել, արած. լինել—եղա—եղել, եղած. տե՛ս § 263:

245. Ապառնի դերբայը, որ ցույց է տալիս եղելութեան դեռ նոր կատարելի լինելը, կազմվում է ՈԻ, Ի, ԻՔ վերջավորութիւններով, որոնք ավելանում են անորոշ դերբայի վերջից, օրինակ՝ գրել—գրելու, գրելի, գրելիք: Ի, ԻՔ ածանցներով կազմութիւններն առնվում են իբրև գոյական և ածական անուններ, ուստի դրված են վերևում անվանական ածանցումների մեջ (տե՛ս § 174. դ. ե. գ): Բայական ձևերի կազմութեան համար առնվում է միայն ՈԻ վերջացած ապառնի դերբայը, որին համապատասխան է գրաբարի ՈՅ վերջավորութեամբ կազմութիւնը, օրինակ՝ գալու—գալոց, գրելու—գրելոց:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱԶԵՎԵՐ ԶԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա

ԲԱՅԵՐԻ ԶԵՎԵՐԸ

246. Թեքում:— Ածանցման մեջ մտնում է նաև բառերի թեքումը, այսինքն՝ այնպիսի ձևերը, որոնք սովորական ածանցումից նրանով են տարբերվում, որ մի հաստատուն շարքով կազմվում են բոլոր գոյականներից ու բայերից և, ինչպես տեսանք, նոր բառեր չեն համարվում, այլ միևնույն բառի փոփոխությունները կամ բառափոխության ձևերը: Այս պատճառով և թեքման ուսումը չի դրվում է նաև ձևաբանություն: (Տե՛ս § 3. Բառափոխության ձևական մասեր և բառաձևեր):

Բառափոխության ձևերով արտահայտվում են երկու տեսակ հարաբերություններ. 1) Ստորոգելիության հարաբերություն, որով մի առարկայի իբրև ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ իբրև ստորոգյալ և կազմվում է խոսքը: Այս հարաբերության ձևերն ունեն միայն բայերը (տե՛ս § 13. 3):

2) Նրացական հարաբերություններ, որ գոյականներն ու գոյականաբար գործածված ածականներն ունին բայի նկատմամբ իբրև բայի լրացումներ և հենց իրենց լրացումների նկատմամբ իբրև լրացման լրացումներ (տե՛ս § 265):

247. Բայերի դեմքերը:— Բայական ձևերը մեծ մասամբ ծագել են անձնական դերանունների կցումով բայաբների հետ: Դերանունները գրվել են բայաբների վերջից դեմքը, եզակի կամ հոգնակի, իբրև ենթակա որոշելու համար: Սկզբում, անպայման, դերանունները բայից անկախ են եղել. բայց լինելով բայից անբաժան և վերջահար՝ (էնկլիտիկ), կցվել են նախորդ բայի վերջից և համաձուլվելով նրա հետ՝ ըզգացվել են ոչ թե իբրև անկախ բառեր, այլ իբրև վերջավորություն: Ժա-

մտնակի ընթացքում, սակայն, բայերի վերջերն այնպիսի փոփոխու-
թյան են ենթարկվել, որ բայաբանների ու դերանունների բաղադրությունը
կա՛մ ոչնչացել է, կա՛մ այլևս զգալի չէ լեզվի մեջ, և միայն համեմա-
տական լեզվաբանության միջոցով հնարավոր է որոշել դերանունների
կցումը բայաբանների հետ:

Այսպես ծագել են, անշուշտ, նաև հայերենի բայաբանների վրա ա-
վելացած վերջածանցները, ինչպես գրաբարում՝ գնա-Մ, գնա-Ս, գնա-
Յ, գնա-ՄՔ, գնա-ՅՔ, գնա-Ն, Բայց պիտի նկատի ունենալ, որ հայե-
րենի խոնարհման տարրերը, ըստ Մեյերի, ճմեծ մասամբ դեռևս կամ
չեն բացատրված կամ բավարար չափով չեն բացատրված: Մեր լեզ-
վի հնագույն շրջանում անգամ զգալի չի եղել դերանունների կցումը
բայաբանների հետ, մանավանդ որ հայերենի մեջ ևս, ինչպես ուրիշների,
բայերի վերջի մասերը փոփոխության ենթարկվելով՝ երբեմն նույնիսկ
դուրս են ընկել: Բայց չնայելով դրան, ինչպես հին հնդեվրոպական լե-
զուները, հայ լեզուն ևս, թե՛ հին և թե՛ նոր, ապահել է ճշտությամբ
հնդեվրոպական վիճակը, այսինքն վերջածանց դարձած դերանուննե-
րի դիտավոր պաշտոնը, որ եղել է արտահայտել բայերի դեմքերն իբրև
ենթակա: Հայերենում բայերի երեք դեմքերը և նրանց թիվը, ելակի և
հոգնակի, միշտ որոշ են. զի առանձին բառակն կա երեք դեմքերից
յուրաքանչյուրի համար թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի. բառակնը միայն
բավական է դեմքն ու դեմքի թիվը որոշելու համար: Մեր նոր գրական
լեզվի խոնարհման ամբողջ շարքի մեջ միայն սոսկ «ալ» կազմությունն
ունեցող բայերի համար կա մի ձև՝ մնա, որ թե՛ հրամայական եզ. Չ-րդ
դեմք է (մնա՛ դու) և թե՛ ըզձական եզակի Յ-րդ դեմք (նա մնա, թող
նա մնա): Այդ նրանից է առաջացել, որ լեզվի զարգացման ընթացքում
ըզձական եզ. Յ-րդ դեմքի «յ» վերջավորությունը (մնա-յ), որ կա հին
լեզվի մեջ, դուրս է ընկել, և այլևս չարտասանվելու պատճառով՝ գրու-
թյունից էլ դուրս ենք ձգում: Այս ձևերի նույնացումը, սակայն, չի խան-
գարում դեմքերը որոշելուն. որովհետև մեկը հրամայական չինելով՝
միշտ շեշտ է կրում (մնա՛) և դրանով տարբերվում է Յ-րդ դեմքից. իսկ
վերջինս էլ կամ սովորաբար հետն ունենում է թռչ բառը (թռչ մնա),
կամ խոսքի մեջ այնպիսի կապակցությամբ է կիրառվում (եթե մնա,
որ մնա, ով որ մնա և այլն), որ միշտ զգացվում է իբրև Յ-րդ դեմք:

Այսպես չէ, սակայն, այժմ ուրիշ հնդեվրոպական լեզուների մեծ
մասի մեջ. այնտեղ վերջածանցները հաճախ այլևս բավական չեն դեմ-
քերը ցույց տալու համար. ուստի բայերի հետ դրվում է ընդհանրապես
մի դերանուն իբրև ենթակա, որով որոշվում է բայի դեմքը: Այսպես է,
օրինակ, ֆրանսերենում և դերմաներում, որոնց մեջ սկզբնապես տար-
բեր ձևերը հնչափոխության պատճառով ավելի հաճախ նույն ձևին են
հանգել, և եթե դեռ տարբեր ձևով են գրում, բայց նույն հնչյունով են
արտասանում, ուստի և դերանուն ենթականերն անհրաժեշտ են դեմքե-
րը որոշելու համար: Հայերենում էլ, հարկավ, բայից առաջ կամ հետո:

Բայի կերպերը բոլոր լեզուների մեջ միակերպ հատուկ բառաձևերով չեն արտահայտվում, այլ տարբեր միջոցներով, կամ թե կերպերից մեկը կամ մյուսը մի լեզվի մեջ արտահայտվում է նույն բառաձևերով կամ վերջածանցներով, ինչ որ բայերի ժամանակներն ու եղանակները, —ինչպես հայերենում պարզ կերպը,—իսկ մի ուրիշ լեզվի մեջ առանձին միջոցներով կամ առանձին բառակազմության ձևերով: Մեր կատարվող, կատարելի և կատարված կերպերն արտահայտվում են բայերի բաղադրյալ ժամանակներով, որոնք կազմվում են դերբայներով և «ևմ» ու «լինիմ» բայերով (§ 264):

250. Բայի եղանակները:— Միևնույն վերջածանցները, որոնցով որոշվում են բայի դեմքն ու ժամանակը, ծառայում են սովորաբար նաև բայի եղանակները որոշելու, այսինքն՝ քայքայելու խոսողի վերաբերմունքը, հոգեկան տրամադրությունը խոսքի բովանդակության նկատմամբ: Արդ, 1) խոսողը կարող է մի եղելություն հայտնել իբրև հաստատ, ստույգ, իրական եղելություն, որ փրպես գոյություն ունի (կամ ունեցել է), ինչպես՝ նա այժմ հասել է տուն և այժմ տանն է: Դա իրականության եղանակն է կամ սահմանական եղանակը: 2) Նույնը կարելի է հայտնել և ենթադրաբար, ինչպես, նա այժմ հասած կլինի տուն և տանը կլինի. այստեղ ոչ թե եղելության իրականությունն է հայտնվում, այլ կարելիությունը, հնարավորությունը. եղելությունը լոկ մտածված, ենթադրված է, հնարավոր է համարված, այսինքն՝ այնպիսի, որ կարող է լինել, կարելի է որ լինի: Դա կարելիության կամ ենթադրական եղանակն է: 3) Նույնը կարելի է հայտնել և անհրաժեշտաբար, ինչպես՝ նա այժմ հասած պիտի լինի տուն և տանը պիտի լինի. այստեղ եղելությունը մտածում ենք ոչ թե իբրև լոկ հնարավոր, այլ իբրև անհրաժեշտություն. եղելությունն անհնար ենք համարում այլ կերպ ըմբռնել, քան ինչպես որ ըմբռնում ենք մեր մտածողության հիմամբ, իբրև անհրաժեշտ հարկ ու պետք, պարտք, ստիպմունք բարոյական պարտքից, բնությունից, դրությունից և այլն, կամ թե իբրև մի տրամաբանական անհրաժեշտություն, որ հիմնված է մեր խելքի, դատողության վրա: Դա անհրաժեշտության կամ հարկադրական եղանակն է:

Այս երեք եղանակներով կազմում ենք դատողության խոսքեր, որոնցով արտահայտվում է մեր դատողությունն իբրև իրական, հնարավոր կամ անհրաժեշտ: Բայց խոսքը կարելի է արտահայտել նաև իբրև կամք ու հրաման կամ արգելք, որով հրամայում կամ արգելում ենք մեկին մի բան անել, ինչպես՝ Հեռացի՛ր այստեղից: Դա հրամայական եղանակն է. իսկ՝ Մի՛ հեռանա այստեղից—դա արգելական է, այսինքն՝ հրամանը տրվում է արգելելով մի բան անել: Եվ վերջապես խոսքը կարելի է արտահայտել նաև իբրև ցանկություն, հորդոր կամ դրդում, մագթանք ու խնդիր, տենչանք, իղձ մի բան անելու. ինչպես՝ Գնա՛մ, տեսնեմ նրան. Գիրքդ տա՛մ ինձ. Մի՛ զնա՛ս, ասես նրան, որ գա ինձ մոտ: Սա էլ ըղձական եղանակն է:

Բոլոր լեզուների մեջ ևս խոսքի այս եղանակները, հարկավ, գոյություն ունեն, որովհետև հիմնված են տրամաբանական անհրաժեշտության վրա. բայց դրանց արտահայտության ձևերը լեզուների մեջ միակերպ չեն: Կան եղանակներ, որոնց արտահայտության համար այս կամ այն լեզվի մեջ հատուկ բառաձևեր չկան, կամ, ընդհակառակն, նույնիսկ միևնույն լեզվի մեջ ևս միևնույն եղանակը կարող է մի քանի բառաձևերով կամ տարբեր միջոցներով արտահայտվել, և վերջապես միևնույն բառաձևը կարող է տարբեր նշանակություններ ու կիրառություններ ունենալ: Եվ այս զարմանալի չէ. որովհետև տրամաբանական և քերականական կատեգորիաները ոչ-միշտ իրար հավասար են, քանի որ քերականական կատեգորիաները լեզվի պատմական կյանքի փոփոխության արդյունքն են:

Խոսքը, ինչպես շատ լեզուների մեջ, նույնպես և հայերենում, կարելիական կամ հարկադրական բնավորություն է ստանում, երբ բայի սահմանական կամ ըղձական եղանակի վրա ավելանում է ձևական նշանակություն ունեցող մի բառ կամ մասնիկ (§ 62. բ), որ ցույց է տալիս հնարավորություն կամ անհրաժեշտություն, կամ թե անորոշ դերբայը դրվում է իբրև լրացում այնպիսի բայերի, որոնք նշանակում են՝ կարողանալու, կարելի, հնարավոր կամ անհրաժեշտ հարկավոր լինելու, անհրաժեշտորեն ստիպված լինելու գաղափար: Դրանք եղանակական կամ եղանակիչ բառեր, մասնիկներ կամ բայեր են:

Գրաբարի սովորական եղանակիչ բայերն են կարելիական նշանակությամբ՝ կարեմ, մարքեմ, մարթի, մարթ է. աշխարհաբար՝ կարող եմ, կարելի է, գուցե, քեհես և նման բառեր. իսկ հարկադրական նշանակությամբ գրաբարում՝ պարտիմ, պարտ է, ճարկ է, պիտի. աշխարհաբար՝ պարտավոր եմ, բարբառների մեջ՝ պետֆ եմ, պիտիմ: Այս բայերի սահմանական եղանակի հետ անորոշ դերբայը ստանում է ենթադրական կամ հարկադրական եղանակի նշանակություն: Երբ ասում ենք՝ ձեռք կարող է դալ, հաստատվում է նրա կարողանալու իրականությունը. բայց «կարող է» բայն իբրև լրացում ունի «գալ»։ Ուստի և այդ խոսքով հաստատվում է նրա գալ կարողանալը. և որովհետև «կարող եմ» բայը ինքը կարելիություն է ցույց տալիս, ուստի և միանգամայն նրա գալը հաստատվում է իբրև կարելի, հնարավոր, Տրամաբանորեն, ուրեմն, այսպիսի խոսքերը՝ կարող եմ գալ, կարող ես գալ, կարող է գալ և այլն կարելիական-ենթադրական խոսքեր են, իսկ քերականորեն դրանք սահմանական խոսքեր են:

Նույնպես տրամաբանորեն հարկադրական խոսք է՝ ձեռք պարտավոր է գալ» (գրաբար՝ ձեռք պարտի գալ), բայց քերականական ձևով այդ սահմանական է. պարտավոր լինելը նրա համար ճիշտ նույնպես իբրև իրական եղած է ասվում, ինչպես ձեռք գնում է» խոսքի մեջ գնալը: Ծիշտ է, հարկավ, որ երբ մեկը պարտավոր է գալ, գալն է անհրաժեշտորեն վերագրվում նրան. բայց դա քերականական ձևով չի արտահայտվում. այլ մի հետևություն է միայն: Նա պարտավոր է գալ և ես կարող է գալ

խոսքերը նշանակութեամբ իրարուց խոշոր տարբերութիւն ունին, ուր առաջանում է «պարտավոր լինել» և «կարող լինել» բայերի իմաստից. բայց քերականորեն այդ երկու խոսքերը միևնույն կազմութիւնն ունին, սահմանական են, և ոչ մի քերականական զանազանութիւն կարելի չէ դնել դրանց մեջ այն պատճառով, որ բայերը՝ «պարտավոր է» և «կարող է» տարրեր են: Նույն կերպ նաև մեր բարբառների մեջ սահմանական եղանակով հարկադրական եղանակի նշանակութիւն է արտահայտւում, երբ ասում են՝ ես պետք եմ գնալ, դու պետք ես գնալ, նա պետք է գնալ... կամ՝ ես պիտի գնալ, գու պիտիս գնալ, նա պիտի գնալ, մենք պիտինք գնալ... կամ «պիտեմ» բայի փոփոխութեամբ՝ ես՝ տեմ (= պտեմ), գնալ, գու տես գնալ, նա տի գնալ, մենք տենք գնալ, դուք տեք գնալ, նրանք տեն գնալ. կամ ետադաս՝ ծս գնալ տեմ, դու գնալ տես, նա գնալ տի և այլն: Այս բոլոր դեպքերում բայը սահմանական եղանակով է, թեպետ և ամբողջ խոսքերն իմաստով հարկադրական են:

Հաճախ բայի եղանակավորութիւնը կարելի է արտահայտել նրա վրա որևէ եղանակական բառ դնելով, օրինակ՝ «նա գալիս է», իրական խոսք է, «նա գուցե գալիս է», «նա թեքեա գալիս է», «նա, կարելի է, գալիս է», այս խոսքերն ըստ նշանակութեան կարեւորութեամբ ասված խոսքեր են, թեպետ և ըստ եղանակի՝ «գալիս է» ձևը սահմանական է: Նույնպես զնա՛մ, տեսնե՛մ բայերի ձևը ըղծական է, և խոսքը ցանկութեան խոսք է. իսկ գուցե զնամ, տեսնեմ խոսքերի մեջ բայերի ձևը դարձյալ ըղծական է, բայց խոսքը նշանակութեամբ արդեն դառնում է կարելիական, ենթադրական:

Մեր լեզվի մեջ ունինք ենթադրական և հարկադրական եղանակների համար հատուկ մասնիկ և բառ ևս՝ «կը» և «Պիտի» (պիտ), որոնք դրվելով ըղծական եղանակի վրա՝ նրա ցանկութեան նշանակութիւնը շուտ են տալիս, առաջինը՝ կարեւորութեան կամ ենթադրականի, երկրորդը՝ հարկադրականի, բայց բայը ձևով մնում է ըղծական. կգնամ, կգնաս, կգնա, կգնանք, կգնաք, կգնան. պիտի գնամ, պիտի գնաս, պիտի գնա, պիտի գնանք, պիտի գնաք, պիտի գնան (§§ 260, 261):

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսի պատմական զարգացումով են առաջ եկել աշխարհաբարի եղանակները: Նախ հետևյալը:

251. Ըղծական եղանակը:— Բայի եղանակները հին հնդեվրոպական լեզուների մեջ, ինչպես և հնդեվրոպական նախալեզվի մեջ, եղել են չորս՝ սահմանական, հրամայական, ստորադասական (կոնյուկտիվ) և ըղծական:

Ըղծականը ցույց է տվել ցանկություն և կարելիություն և եղել է. 1) Ցանկության ըղծական, որ սովորաբար ներկայի կամ ապագայի համար է գործածվում, ինչպես նաև հայերենում, օրինակ՝ զնամ, տեսնե՛մ նրան: Հետը հաճախ դրվում է մի ցանկութիւն ցույց տվող բառ, ինչպես և հայերենում՝ երանի, գեթ. գրաբարում՝ իցիւ, օշ թէ: 2-րդ և 3-րդ դեմքերով արտահայտվում է նաև խնդիր, ինչպես և հայերենում, օրինակ՝ գիրքդ տա՛ս ինձ: 2) Կարելիական ըղծական (պոտենցիալ օպտա-

տիվ), որ բնականաբար հաճախ ապագային է վերաբերում, ցույց է տալիս, թե կարելի է, հնարավոր է, կարող է մի բան լինել, կամ եղած լինել: Հայերենում արտահայտվում է ըղձականի վրա «ԿԸ» մասնիկը դրավելով, ինչպես և հունարենում ըղձականի վրա an, նաև ke, ken, ka մասնիկներով, օրինակ հայերենում՝ Եթե աշողություն լինի, կգնամ, կրտեսնեմ նրան: 3) Պատվիրական ըղձական (պրեսկրիպտիվ օպտատիվ), որ գործածվում է միայն 2-րդ և 3-րդ դեմքերի համար և ցույց է տալիս պատվեր. կարող է թե՛ ցանկության և թե՛ կարելիության ըղձականի փոխած տեսակը լինիլ: Ուստի և հայերենում այս նշանակությամբ գործածվում է ըղձականը թե՛ «ԿԸ» մասնիկով և թե՛ առանց դրան, օրինակ՝ կգնա՛ս, կտեսնե՛ս նրան: Գնա՛ս, տեսնե՛ս նրան, հա՛: Արյուն չթափես:

Ստորագծասկանք ցույց է տվել՝ կամե՞նալ ու նախատեսում և եղել է. 1) կամական (վոլիտիվ), երբ արտահայտել է խոսողի կամքը, կամեցողը խոսողն է, իսկ երկրորդական խոսքերի մեջ մասամբ խոսողն է, մասամբ երկրորդական խոսքի դեմքը, որ տարբեր է խոսողից: Հայերենում արտահայտվում է դարձյալ ըղձականով, ինչպես՝ գնա՛նք, տեսնե՛ք: Ասա՛, որ իմանանք: 2-րդ և 3-րդ դեմքերը գործածվում են՝ դրողում, հորդոր ու պատվեր ցույց տալու համար. հայերենում ըղձական «ԿԸ» մասնիկով կամ առանց դրան, օրինակ՝ Թե որ այդպիսի բան պատահի, չվախենա՛ս, կերթաս. այնտեղ մի աղբյուր կա, էտ աղբյուրի վրա կնստե՛ս, կսպասե՛ս... 2) Խորհրդակցական (գելիբերատիվ), որով հարցվում է ուրիշի կամքը այն մասին, ինչ որ պետք է լինի. հայերենում դարձյալ ըղձական, օրինակ՝ Խոսե՛նք, թե՛ լռենք: 3) Նախատեսական (սլոոսպեկտիվ) ապառնի, որ դժվար է որոշ կերպով շուկել ստորագասականի մյուս երկու կիրառություններից. որովհետև հաճախ դժվար է իմանալ, թե աղբյուր ստորագասականը միայն ժամանակով է հասկացվում, թե՛ փր հետ ունի նաև որևէ կամական տարր: Այս նշանակությամբ հայերենում գործածվում է ըղձական «ԿԸ» մասնիկով, ինչպես՝ Դուք ինձ հաճելի եք եղել և կլինիք: Ո՞վ կտա ինձ այդ: Օր կգա, երբ այդ կկատարվի: Երկրորդական խոսքի մեջ նաև ըղձական առանց «կը»-ի, երբ կա ցանկության տարր, օրինակ՝ Ոչ ոք չկա, որ այդ բեզ բեբի (խոսողը ցանկանում է, որ բերեն):

Ինչպես կարելի է տեսնել վերևում դրվածից, հին հնդեվրոպական լեզուների ըղձականի և ստորագասականի կիրառության ոլորտները շոշափում են իրար: Այս շոշափումը, ինչպես գրում է Բրուգմանը, բնականաբար այն հետևանքը պիտի ունենար, որ լեզուների դարգացման ընթացքում ըղձական և ստորագասական եղանակները պետք է խառնվեին իրար, ինչպես որ իրոք եղել է մի քանի հնդեվրոպական լեզուների մեջ, որոնց թվում և հայերենում: Մեր արևելյան գրական լեզվի մեջ, ինչպես վերևի օրինակներից կարելի է տեսնել, հին լեզուների երկու նշանակի՝ ըղձականի ու ստորագասականի դիմաց կա միայն մեկ նշանակ ըղձական 1) Ցանկության ըղձական և կամական ու խորհրդակցական ստորագասականը, ինչպես և նախատեսական ապառնի ստորագ-

դասականը, երբ սրա մեջ կա կամական տարր, հայերենում արտահայտվում են ըղձականով առանց «ԿԸ» մասնիկի, քանի որ այդ բոլորի մեջ կա կամք ու ցանկություն. 2) Կարելիական ըղձականը և ստորադասական նախատեսական ապառնին (երբ վերջինիս մեջ չկա ցանկության տարր) արտահայտելու համար հայերենում գործածվում է ըղձականը «ԿԸ» մասնիկով. 3) Պատվիրական ըղձականը, 2-րդ և 3-րդ դեմքերը, ինչպես և կամական ստորադասականի 2-րդ և 3-րդ դեմքերը, երբ պատվեր, հորդոր, դրդում են ցույց տալիս մի բան անելու, հայերենում արտահայտվում են ըղձականով թե՛ առանց «ԿԸ» մասնիկի և թե՛ «ԿԸ» մասնիկով, նայելով թե արդյոք խոսքն իր մեջ ունի՞ր ցանկության տարր, թե լուկ կարելիություն, հնարավորություն է ցույց տալիս:

Ինչպե՞ս է առաջացել հայերենի ըղձական եղանակի այս դրույթունը:

252. Ըղձական եղանակի ծագումը:— Աշխարհաբարի խոնարհման ձևերը՝ 1) մասամբ նոր կազմության են, 2) մասամբ ծագում են գրաբարի ձևերից կա՛մ լուկ հնչափոխությամբ, կա՛մ հնչափոխության հետ նաև եղանակի շրջումով: Այս երկրորդ տեսակի ծագումով առաջ է եկել մեր նոր վեպի ըղձական եղանակը:

Գրաբարում բայի եղանակները երեք են՝ սահմանական, հրամայական (բացասական՝ արգելական) և ստորադասական. եղել է երկու բուն՝ անկատարի կամ նեղկայի բուն և կատարյալի բուն, որոնց վրա ավելանում են վերջավորությունները և կազմում բայական ձևերը:

Անկատարի բուն

Կատարյալի բուն

I ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ

1. Ներկա

գնամ	գրեմ
գնաս	գրես
գնալ	գրէ=գրել
գնամք	գրեմք
գնալք	գրէք=գրելք
գնան	գրեն

2. Անցյալ

գնալի	գրեի	գնացի	գրեցի
գնալիր	գրեիր	գնացիր	գրեցիր
գնալր	գրէր=գրելր	գնաց	գրեաց
գնալաք	գրեաք	գնացաք	գրեցաք
գնալիք	գրեիք	գնացէք, գնացիք	գրեցէք, գրեցիք
գնալին	գրեին	գնացին	գրեցին

II ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ

գնացեմ	գրեցեմ	գնացից	գրեցից
գնացես	գրեցես	գնասցես	գրեսցես
գնացէ	գրիցէ	գնասցէ	գրեսցէ
գնացեմք	գրեցեմք	գնասցուք	գրեսցուք
գնացէք	գրիցէք	գնասշիք	գրիսշիք
գնացեն	գրիցեն	գնասցեն	գրեսցեն

III ԱՐԳԵԼԱԿԱՆ

մի՛ գնար	մի՛ գրեր
մի՛ գնալք	մի՛ գրէք

III ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ

գնա՛	գրեա՛
գնացէ՛ք	գրեցէ՛ք

Գրաբարի երկու ստորադասականներն էլ, որոնք աշխարհաբարում դուրս են ընկել, հակադրվում են սահմանականին. մինչ վերջինս ցույց է տալիս իրական եղելություն, ստորադասականները ցույց են տալիս եղելություն լոկ հնարավորություն կամ ցանկություն: Մկերնապես, սակայն, դրանք անպայման տարբեր նշանակություն են ունեցել և տարբերությունը եղել է ըստ կերպի, այն է՝ անկատարի բնի ստորադասականը (գնացեմ, գրիցեմ) ցույց է տվել կատարվող, տեական գործողություն, ինչպես որ են նույն բնից կազմված սահմանական ներկան և անկատար անցյալը (գնամ—գնում եմ, գնաի—գնում էի). իսկ կատարյալ բնից կազմված ստորադասականը (գնացից, գրեցից) եղել է պարզ կերպի, ինչպես որ է նույն բնից կազմված կատարյալ անցյալը (գնացի): Բայց 5-րդ դարում արդեն երկու ստորադասականներն իրար հետ շփոթված են ներկայանում և հաճախ անխտիր միևնույն նշանակությամբ գործածվում:

Սակայն և այնպես երևում է, որ հին լեզվի մեջ ձգտում կա երկու ստորադասականները մի եռ տարբերակված ենթարկելու, այն է՝ անկատար ստորադասականը գործածվում է լոկ հնարավորություն ցույց տալու համար, իսկ կատարյալ ստորադասականը՝ կամք, ցանկություն, դիտավորություն մի բան անելու. օրինակ՝ աշխարհաբարի «գնամ, տեսնեմ», «գնանք, տեսնենք» ըղձականները գրաբարում միայն կատարյալ ստորադասականով են ասվում՝ «գնացից, տեսից», «գնասցուք, տեսցուք»: Այսպիսի մի տարբերություն երևում է նաև «մի» և «ոչ» բացասականների գործածության համար. մի՛ ասվում է միշտ արգելական նշանակությամբ, ուրեմն կամք ու ցանկություն արտահայտելու համար, օրինակ՝ «մի՛ գրկեսցուք», «մի՛ զարհուրիցիք», «մի՛ ճաշակեսցեն». մինչդեռ «ոչ» բառով լոկ իրողությունն է բացասվում, օրինակ՝ «ոչ տեսցես», «ոչ գնացից»: Աշխարհաբարում երկու դեպքում էլ դրվում է «չը». միայն գրաբարի «մի» բառի համապատասխան կիրառությունների մեջ բայը դրվում է ըղձական՝ չգրկենք, չզարհուրենք, չճաշակեն, չգնան,

չգնա՛նք, գնա՛նք թե՛ չգնանք (գնասցո՛ւք, եթէ մի՛ գնասցուք), իսկ «ուչ» բառի համապատասխան դեպքերում գործ է ածվում սովորաբար ենթադրական եղանակը՝ չես տեսնիլ, չեմ գնալ:

Մյուս կողմից տեսնում ենք նաև այն, որ հնագույն գրաբարում արդեն Սահմանականի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակները գործածվում են նաև ստորադասականների փոխանակ, կիրառության այս փոփոխությունը սկսվում է Սահմ. անկատար անցյալի գործածությունից իբրև ըղձակա՛ն: Հնգեվրոպական լեզուներն իրենց զարգացման հետագա շրջաններում զանազան ճանապարհներով ձգտում են անցյալ ըղձակա՛նի համար ունենալու առանձին արտահայտություն, որի մեջ անցյալ ժամանակը ոչ-երկդիմի կերպով արտահայտված լինի: Այսպես օրինակ՝ հունարենում Սահմ. անցյալն անցել է ըղձականի տեղ ցանկություն ցույց տվող *either* (էյթ) մասնիկով, իսկ կարելիական (հնարավորության), ինչպես և անիրական նշանակությամբ *an* (ան) մասնիկով (Բրուգման, եր. 586): Այս միևնույն կիրառությունն իբրև ըղձական ունի նաև գրաբարի Սահմ. անկատար անցյալը ցանկություն ցույց տվող մի բառով, իսկ կարելիական և անիրական նշանակությամբ աշխարհաբարում *ly* (կու) մասնիկով. օրինակ՝ Երանի թէ փ դժոխս պահէիր զիս (Յոթ. Ժդ. 15): Երանի թէ թագաւորէիք (Ա. Կոր. Դ. 8). Օշ թէ անսայիր փոքր մի: Այսպես և «թող» բառով՝ Թող ինքն երթայր և առնոյր զթագաւորութիւնն (Ծղնիկ): Ապա, ինչպես ուրիշ լեզուների մեջ, հայերենում ևս Սահմ. անկ. անցյալը գործածվում է կարելիական, ինչպես և անիրական նշանակությամբ, այլև պայմանական խոսքերի մեջ, օրինակ՝ Եթէ էր հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փութայի և ոչ յապաղէի.— Սա թէ մարգարէ ոք էր, ապա գիտէր (Ղաւկ. է. 39): Եթէ հաւատայիք դուք Մովսէսի, հաւատայիք արդեաւք և ինձ: Եթէ հնար ինչ էր մարմնաւորաց զկերպարանս փոփոխել, նախ մարդ փոխէր զկերպարանս յինչ և կամէր (Ծղնիկ): Բայց թէ գիտէի թէ յայսմ հետէ կայցէ յուխտի իմում, արձակէի (Փ. Բիւզ). աշխարհաբարում... կհավատայիք... կփոխեր... կարձակեի:

Սահմ. անկ. անցյալի այս կիրառությունն իբրև ցանկության և կարելիական ըղձական՝ բնականաբար անցնում է նաև համապատասխան կազմության Սահմ. ներկային՝ «Երանի թէ թագաւորէիք» խոսքի անալոգիայով ասվում է նաև՝ «Երանի թէ թագաւորէք»: Այս փոփոխությունն ևս գտնում ենք մեր լեզվի հնագույն շրջանում, երբեմն նաև «քոչ» բառով, օրինակ՝ Թէ միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա՝ փրկիմ (Աւետ.). Թող անիծէ (Թադ. ԺՁ. 10). Թող գրեմ և ցուցանեմ (Նղիշէ). Թէ զգայ՝ մեծ պատերազմ առնէ (Փ. Բիւզ). Եթէ ուտես ի պտղոյն՝ մեռանիս (Նզնիկ): Այսպես նաև նման կազմությամբ ժամանակական և ընդհանրացական խոսքերի մեջ. Դիտասցիր, զի որ օր հասանէ յերկիրն Հայոց, զնոյն ձայն ածէ... (Փ. Բիւզ): Զորոց ոգիսն գտանէ... նորոգէ (Ուզաթ.): — Այսպես նաև երկրորդական խոսքերի, ինչպես և գլխավոր անկախ խոսքերի մեջ. օրինակ՝ Ընդէ՞ր ոչ գիտաց թէ ծակէ զորովայնն և ելանէ

(Եզնիկ). Այլ ես գիտեմ, զի նոյն աւետարան ածէ զԱրշակ (Փ. Բիւզ)-
Ապա գիտասցես դու, թէ կա՞յ յուխտի քում և պահէ՞ զդաշինս քո (Փ.
Բիւզ). Զայս արարէք և ապրիք. Զի եթէ վաղ, եթէ անագան՝ սակայն
քակտի հնացեալ մարմինն (Ագաթ.). Պինդ կաց և այժմ տեսանես զքրիս-
տոս (Ագաթ.). Բայց եթէ նա ստեաց, նոյն աւետարանն ածէ զնա առ
ոտս ձեր (Փ. Բիւզ.): Վասնզի այր քաջ էր՝ առկեզը իջանեն և յարուցանեն
զդա (Փ. Բիւզ.): Այսպես և ապառնի նշանակութեամբ՝ Թշնամիք այսու
գամագիտ լինին. Զքո բանս աւագանին հաստատեն. Զայս տեղիս ի բաց
քակեմք (Փ. Բիւզ.). Ոչ տամ քեզ զայգ պարգև (Ագաթ.). Յաճախեմ քեզ
նեղութիւնս (Ագաթ.):

Սահմանակաւի այս նոր կիրառութիւնն իբրև ստորադասական, ան-
շուշտ, մի անգամից չի առաջ գալիս. ուստի շատ անգամ այս երկու ե-
ղանակը դեռ խառն փոխեփոխ գործ են ածվում, ինչպես՝ Թէ ոչ ԲՐԱՆԵՍ-
ԳԻ... ոչ ԸՄՔՈՆԷ (Ագ.): Եթէ ապրեսցի անօրէնեմ... տամ ըմպել նմա
(Նդիշէ). Յորժամ հաւառեսցէ... բերէ (Ագ.). Յորժամ առցէ Արշակ կին...
աւնագի դուստր նորա (Փ. Բիւզ.). Ոչ ոք լիցի մեր հովիւ... և ոչ ոք նստի
յայնմ աթոռ (Փ. Բիւզ.):

Սահմանական ներկայի և անկատար անցյալի այս նոր նշանա-
կութեամբ գործածութիւնը իբրև ստորադասական, սկսվելով իբրև ըղ-
ձական կիրառութիւնից, վերջիվերջո այն հետեանքն է ունենում, որ
գրաբարի ստորադասականները լեզվից դուրս ընկնելով մեռնում են, և
միջին հայերենում նրանց փոխանակում են Սահմանական ներկան և
անկատար անցյալը իբրև ըղձական եղանակ՝ հնդեվրոպական լեզունե-
րի երկու եղանակի, ըղձականի և ստորադասականի բոլոր կիրառութիւն-
ներով, թե իբրև ցանկութեան, կարելիական ու պատվիրական ըղձական
և թե իբրև կամական, խորհրդակցութեան ու նախատեսական ստորադա-
սական:

258. Հավելավոր բալերի ստեմ. Երկու և անկատար տեցյալ ժա-
մանակները և ստորադասականը:— Մի անգամ որ հին Սահմանական
ներկա և անկատար անցյալ ժամանակներն անցնում են մեռնող ստո-
րադասականների տեղ, առաջ է գալիս եղանակների շփոթութիւն. գնամ
ձեւը միաժամանակ նշանակում է՝ գնում եմ, գնամ, կգնամ. իսկ գնայի
նշանակում է՝ գնում էի, գնայի, կգնայի: Բնականաբար լեզուն ձգտում
է այս երեք տարբեր նշանակութիւնների համար առանձին ձևեր առաջ
բերելու, այն էլ մի քանի միջոցներով:

Հին լեզվի մեջ արդեն կան բայեր միաժամանակ թե՛ «իլ» և թե՛ «ե-
նալ» կազմութեամբ՝ մերձիմ—մերձենամ, մօտիմ—մօտենամ, յագիմ—
յագենամ, արգիմ—արքենամ և այլն, որոնք նշանակութեամբ նույն են:
Երբ հին ստորադասականը սկսում է մեռնել, այս կրկնակները նշանա-
կութեամբ տարբերակման են ենթարկվում. ձգտում է երևում երկրորդ-
ները ստորադասականի նշանակութեամբ գործածելու, և դրանց անալո-
գիայով առաջ են գալիս նոր բայեր «ենամ» ձևով՝ կամիմ—կամենամ,

կարեմ—կարենամ, ուզեմ—ուզենամ, պարտիմ—պարտենամ, արժեմ—արժենամ, վախիմ—վախենամ, հաշտիմ—հաշտենամ, պարծիմ—պարծենամ, գիտեմ—գիտենամ, լինիմ—լինենամ և այլն։ Սակայն այս «ենա» բնի ձևը իբրև ստորադասական՝ ծավալ չի ստանում։ զրանով կանոյ չի առնում լեզվի հնուց սկսած զարգացումը, որով սահմանականը կիրառվում է իբրև ստորադասական։

Այս նոր «ենա» բունը միայն այն ազդեցությունն է ունենում, որ սակավաթիվ բայերի համար, այս նոր ստորադասականի պատճառով, մեր նոր լեզվի մեջ մնում են հին լեզվի Սահմ. ներկան և անկատար անցյալը իրենց հին նշանակությամբ և դրանց համապատասխան առանձին ձևով ստորադասականը։ Այդ բայերն են՝ եմ, կամ, գիտեմ, ունիմ, արժեմ։ Սառմ. ներկա՝ հմ, ես, է, ենք, եք, են. դիտեմ, գիտես, գիտե (գիտի), գիտենք, գիտեք, գիտեն. արժեմ, արժես, արժե (արժի), արժենք, արժեք, արժեն. ունիմ, ունիս, ունի, ունինք, ունիք, ունին. այժմ ավելի՝ ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունեք, ունեն. կամ, կաս, կա, կանք, կաք, կան։ Անկատար անցյալ՝ էի, էիր, էր, էինք, էիք, էին. այսպես նաև՝ գիտեի... արժեի... ունեի. կայի, կայիր, կար, կայինք, կայիք, կային։ Այս բայերից եմ, կամ ունին միայն վերևում դրված ձևերը. սրանց Ստորադասականի համար առնվում է լինիմ բայը, ինչպես և «պետք է», «հարկ է» և այլ բայերի համար՝ «պետք լինել», «հարկ լինել»։ Վարդ եմ բայի ստորադասականը լրանում է կարեմալ և կարողալ բայերով. իսկ գիտեմ, ունեմ, արժեմ բայերի համար կան՝ գիտեմամ, ունեմամ, արժեմամ, գիտեմայի, ունեմայի, արժեմայի ձևերն իբրև ստորադասական։ Ուզել—ուզեմալ կրկին ձևերն ևս մեկ մեկ անխտիր գործ են ածում։

Ստորադասականի այս «ենալ» ձևից առաջ են եկել նոր սահմանական ներկա և անկ. անցյալ, որով և այդ բայերն այդ ժամանակների համար ավելի ձևեր ունին կամ հավելավոր են. այսպես՝ եմ, կամ բայերի համար կան՝ լինում եմ, լինում էի, իսկ ունիմ, գիտեմ, արժեմ բայերի համար՝ ունեմում եմ (էի), գիտեմում եմ (էի), արժեմում եմ (էի)։ Հավելավոր բայերի այս երկու ձևերն էլ, թե՛ հինը և թե՛ նորը, հավասար գործածվում են. դրանց կիրառությունն ու նշանակությունը, սակայն, լեզուն արդեն տարբերակման է ենթարկել։ Հին ձևերը գործածվում են սահմանական եղանակի բուն, նշանակությամբ, իբրև անկատար կամ տևական ներկա և անցյալ, իսկ նոր ձևերը նույն եղանակի նույն ժամանակների երկրորդական բնավորությամբ՝ իբրև պատմական, սովորութային և կրկնության ներկա և անցյալ։

Բարբառների մեջ հավելավոր կամ կրկին ձևեր ունին նաև՝ պիտիմ—պիտենալ, որի ներկա եզ. Յ-րդ դեմքը՝ պիտի, կա նաև գրական լեզվի մեջ։ Այսպես նաև՝ կարծել—կարծենալ, կասես—կասենաս և այլն, որոնք մեկ-մեկ բարբառային ձևով երևում են գրական լեզվի մեջ ևս։ Դրանցից կարծեմ, կարծես ձևերը գործ են ածվում կարծում եմ, կարծում ես սովորական ձևերի հետ։ Վամիմ, վամեի ձևերն արդեն մեռած են, ինչ-

պես և ընդհանրապես «կամիլ» բայը, որի փոխանակ գործածվում է նոր կազմությունը՝ կամեմալ: Նույնպես կան միայն՝ պարծենալ, հագենալ, մոտենալ, վախենալ (նաև՝ վախել, վախում եմ...): Եւրբել կամ եւրբել և արբեմալ երկուսն էլ ամբողջական բայեր են, նշանակության տարբերությամբ: Ունիմ բայը «վեր ունել» բաղադրությամբ խոնարհվում է՝ վեր եմ ունում... կատարյալը վեր կալա... մինչդեռ նույն բայը ունեմալ նշանակությամբ՝ ունիմ, ունիս, ունի... կատարյալը՝ ունեցա, ունեցար, ունեցալ: Բարբառների մեջ կան նաև՝ գիտում եմ... գիտամ, գիտաս, գիտա... կարամ, կարաս, կարա... կարենում եմ... կարացի, կարացիր, կարաց և այլն:

254—255⁸. «Կամ»—«կեմամ» բայով բաղադրված սահմ. Աերկա և աճկ. աճցյալ և ստորադասական:—Հին ժամանակից «կամ» բայի ձևվերը «և» շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, մեկ-մեկ իբրև ավելադրություն դրվում են համանիշ բայերի առաջից, օրինակ՝ կայ մնայ, կայ և մնայ, կան և մնան, եկաց և եղև: Այս «կամ» բայը մեկ-մեկ դրվում է նաև ուրիշ բայերի հետ, ըստ երևույթին, առանց որևէ հատուկ նշանակության, այլ միայն պատկերավոր արտահայտության համար, օրինակ՝ կալ ակն ունել, կան և ունին, կայր ցուցանէր, լային և կային: Երբ սահմանականը կիրառվում է իբրև ստորադասական, «կամ» բայի այս կերպնությունը հաջորդ բայից առաջ՝ խոսքն ազատ էր պահում որևէ երկդիմությունից. որովհետև «կամ» բայը հենց այն բայերից է, որոնց Սահմ. ներկան և անկ. անցյալը չեն գործածվել իբրև ստորադասական, ուստի այդ բայի այդ երկու ձևերից հետո եկող բայն ևս միայն սահմանական կարող էր հասկացվել: Այսպես օրինակ՝ 12-րդ դարում Մխիթար Հերացու գրքի մեջ (Ջերմանց մխիթարութիւն) գտնում ենք՝ կայ և դիպի, կայ և շարժի, կանք և տեսանեմք: Կեղծ Շապուհ Բագրատունու պատմության մեջ՝ կամ և յաղօթս առնեմ, կամ և տեսանեմ, կաս ու գաս (եր. 35, 61, 74):

Երբ այս «կամ» բայի համար առաջ է գալիս նոր ստորադասական ձև՝ «կեմամ», այս վերջինն «ու» շաղկապով դրվում է հին սահմանականի հետ՝ բայի առաջից իբրև մի ավելադրություն, որով և «կեմամ» բայի ստորադասական ձևի պտաճառով հաջորդ բայի սահմանականն իբրև ստորադասական է ըմբռնվում, օրինակ՝ Որ յերկրէն ի դուրս կեմայ ու երթայ ի վաճառ. Որ կենայ ու գանկտի. Եթէ կենայ ու գայ. Որ կենայ ու ուտէ. Թէ կենան ու կովեն (օրինակներ՝ Կարստ, Կիլ. հայ. քեր., եր. 300): Բայց այս բարդ ստորադասականը, —որի համար համեմատաբար ավելի վկայություններ կան միջին հայերենից, քան վերոհիշյալ «կամ» բայով բարդ սահմանականի համար,—չի տարածվում և հարատևում, քանի որ հին սահմանականն ինքն էր անցնում ստորադասականի տեղ: Դա, ինչպես և բարդ սահմանականը, եղել են միայն ժամանակավոր դարձվածքներ և ոչ բայի խոնարհման ձևեր:

256. Անորոշ դերբայով և «եմ» բայով սահմ. Աերկա և աճկ. աճց-

յադ:— Սահմ. եղանակի ներկա և անցյալ ժամանակներն փրենց բնավորությամբ ցույց են տալիս կատարվող կերպի մի գործողություն, որի մեջ հարակայում է ենթական: Այս պատճառով այդ ժամանակները հեռ-տույթյամբ կարող էին փոխանակվել «ի» նախդիր ունեցող մի բայա-նունով կամ մի անորոշ դերբայով՝ «եմ» և «լիամ» բայերի հետ իբրև ա-ռանձին դարձվածներ: Այսպես օրինակ՝ կեղծ Շապուհ Բագրատունու մեջ եր. 36. «Մինչդեռ ի հսկման էին», որ նշանակում է՝ հսկման մեջ էին»—հսկում էին: Ազաթանգեղոսի մեջ արդեն փոխանակ «հալածէր» ձևի՝ գտնում ենք «ի հալածել կայր», որ բառացի նշանակում է՝ «հալա-ծելու մեջ էր», «հալածելում էր»: Նույնպես Յովհան Մամիկոնյանն ու-նի՝ «Յոյնք են ի գալ», «հույները գալու մեջ են», «գալում են». նույնպես Գր. Նարեկացին՝ «ի համառօտն եմ ի փութալ», «հշտմառօտն եմ յախոր-ժել»: Այս ձևերը, որ հների մեջ մեկ-մեկ երևում են, հետագա դարերում ավելի հաճախված են արդեն սահմանական ներկայի նշանակությամբ. օրինակ՝ 13-րդ դարում վանական վարդապետից՝ «Այժմու մարդիկ խո-ցած են յասել». վարդանի պատմության մեջ՝ «Թէ շատ էք ի հարցանել». «Խոսք մի են յասել». «Հաւատալ եմ». «Մեզ հետ վասն այն են ի կովիլ». «Հայոց կանթեղն է ի վառել»: Այսպես նաև Կոստանդին Երզնկացուց՝ «Ես չեմ ի հավատալ» և այլն:

Այս դարձվածներն ընդհանրանալով՝ միջին հայերենում դառնում են Սահմանականի խոնարհման ձևեր. բայց որովհետև միաժամանակ ընդհանրանում է նաև «կու» մասնիկով ձևը դրական բայերի համար, այս անորոշ դերբայով կազմությունը հետագայում մնում է միայն բա-ցասական ձևի համար, ինչպես՝ կու երթամ, չեմ երթալ. կու վճարէ, չէ ի վճարել. կու խօսէիր, չէիր ի խօսել: Սակայն քանի դեռ այդ կազմու-թյունները «ի» (3) նախդրով են եղել, և այս նախդրի կիրառությունը կենդանի է եղել լեզվի մեջ, դրանք դեռ զգացվել են իբրև լուրջ դարձված-ներ և արտահայտության առանձին եղանակներ. իսկ երբ «ի» նախդիրը մեռնում է՝ լեզվից դուրս ընկնելով, այն ժամանակ «հավաճալ եմ», «չեմ երթալ», «չեմ գրել» ձևերն այլևս չեն զգացվում իբրև ներգոյականից կազմված, և դրանք դառնում են բայական բաղադրյալ ձևեր, մանա-վանդ երբ վերջի «է» տառն արևմտյան բարբառների մեջ դառնում է «Բ» (չեմ երթար, չեմ գրեր), և արևելյան բարբառների մեջ «ել» վերջը դառ-նում է «իլ», իսկ «Զէ ի» կապակցությունը դառնում է «Զի», այսպես՝ չեմ գրիլ, չես գրիլ, չի գրիլ, չենք գրիլ, չեք գրիլ, չեն գրիլ. չէի գրիլ, չէիր գրիլ, չէր գրիլ և այլն: Այժմ այս ձևերի վերջի «է» տառն էլ դուրս է բնկ-նում՝ չեմ գնա, չես գնա, չի գնա և այլն. չեմ գրի, չես գրի և այլն, և այդ ձևերն այլևս բնավ չենք մտածում անորոշ դերբայի ներգոյականի նշանա-կություններ:

Այս անորոշ դերբայով կազմությունը դրական ձևով ևս մնում է պարսկահայ բարբառների մեջ միայն ներկա: Այստեղ էլ «եմ» բայի ձե-վերը միանում են դերբայի և նույնիսկ շեշտվում, որով դարձյալ ոչըն-

շանոմ է սկզբնական ներգոյականի նշանակությունը և առաջ են գալիս խոնարհման ձևեր, օրինակ՝ ասելեմ, ասելես, ասելի, ասելեմք, ասելեք, ասելեն (հին՝ յասել եմ)։ Այսպիսի բարբառների անցյալ անկատար ժամանակը ընդամ է՝ ասելեմ էր, ասելես էր, ասել էր, ասելեք էր, ասելեք էր, ասելեն էր։

257. «Ում», «իս» անկատար դերբայներով և «եմ» բայով սահմ. ներկա և անկատար անցյալ։— Արևելյան բարբառների մեջ հին «ի» նախորդով ներգոյականին փոխանակել է «ՈՒՄ» վերջավորությամբ ներգոյականը։ Եվ որովհետև «ի գալ եմ» ձևն անորոշ դերբայի մի ներգոյական է միայն, ուստի և թնականորեն այդ ձևի հետ միաժամանակ գործածվել է գալում եմ, գալում ես, գալում է. գալում էի, գալում էիր, այսպես նաև՝ տալում եմ... լալում եմ, լալում ես և այլն, որ սովորական են որոշ բարբառների մեջ։ Կան նաև՝ գնալում եմ... և նմանները։ Սակայն այս նոր ձևի ամենավաղ շրջանից արդեն տեսնում ենք, որ անորոշ դերբայի այս ներգոյականն իբրև սահմանական ներկայի մի բաղադրիչ մաս՝ կրել է որոշ փոփոխություն, այն է՝ «ում» վերջավորությունը դրվել է անորոշ դերբայի «ալ», «ել» վերջերի փոխանակ, ուրեմն գրեալում եմ, բերելում եմ, զարմանալում եմ ձևերի փոխանակ՝ գնում եմ, բերում եմ, զարմանում եմ։ Այս կազմությունը գտնում ենք արդեն Վարդանի պատմության մեջ 13-րդ դարում. «Քեզ աղօթք եմ առնում» (=քեզ աղոթք են անում), փոխանակ «են առնելում» ձևի։ Դա ցույց է տալիս, որ արևելյան բարբառների մեջ 13-րդ դարից առաջ արդեն այդ ձևը հաճախած պիտի լիներ իբրև Սահմ. ներկայի մի բաղադրիչ մաս, որպեսզի «առնելում եմ» ձևը դառնար «առնում եմ»։ Եթե «յառնել եմ», «առնելում եմ» ձևերը դեռ կարող էին զգացվել իբրև մի դարձված, «առնում եմ» ձևն այլևս դարձված չէ, այլ լոկ խոնարհման մի բաղադրյալ ձև. որովհետև դա այլևս չի կարող զգացվել իբրև անորոշ դերբայի ներգոյական «եմ» բայով։

Այսպես տրեմն առաջ է գալիս Սահմանական ներկայի բաղադրության համար մի դերբայական ձև «ՈՒՄ» վերջավորությամբ, որ «եմ» բայի հետ հարմար էր ցույց տալու մի տեական, անկատար իրական եղելություն և առաջ է բերելու մեր բայերի խոնարհման մեջ կատարվող կերպի ներկա՝ գնում եմ, գնում ես, գնում է, գնում ենք, գնում եք, գրնում են, և անկատար անցյալ՝ գնում էի, գնում էիր, գնում էր, գնում էինք, գնում էիք, գնում էին։

Այս անկատար դերբայը բացի «եմ» բայի հետ միանալուց՝ ուրիշ գործածություն չունի. բարբառային ձևով միայն ասվում է՝ «գնում ժամանակը», «գնում տեղը», փոխանակ ասելու՝ «գնալու ժամանակ»։ Այս վերջին նշանակությամբ անկախ գործածության համար նույն արևելյան բարբառների մեջ կա մի երկրորդ անկատար դերբայ՝ անորոշ դերբայի վրա ափելացրած «իՍ» վերջավորությամբ, օրինակ՝ գնալիս, տեսնելիս։ Բարբառների մեջ սրա համանիշն է՝գնալուս, այլև՝ գնալուդ, գր-

նալուն, որոնց վերջի Ս, Դ, Ն հոգեր են, դրված անորոշ դերբայի տրականի վրա, և նշանակում են՝ իմ գնալու ժամանակ, քո գնալու ժամանակ, իր գնալու ժամանակ, ինչպես գրաբարում՝ ի գնալս, ի գնալդ, ի գրնալն։ Ասում են՝ զնալուս տեսա, զնալուդ կանես, զնալուն կտեսնի։ Բայց «զնալուս» ձևն արդեն գրեթե կորցրել է իր վերջի Ս հոգի նշանակությունը և գործ է ածվում բոլոր դեմքերի համար, ինչպես նաև միշտ «զնալիս» ձևը։ Այս երկուսն էլ, «գնալուս» և «գնալիս», տարբեր բարբառային ձևավեր են, անորոշ դերբայի «զնալու» և «զնալի» տրականից կազմված ներգոյական են «Ս» հոգով. բայց որովհետև «Ս» հոգը կորցրել է իր նշանակությունը, դրանք դարձել են «գնալ» բայի մակբայական ձևերը միայն։

Արևելյան գրական լեզվի մեջ երեք միավանկ բայերի խոնարհման համար միայն «ԵՄ» բայի հետ առնվում է այս անկատար դերբայը՝ «ԵՄ» ձևով՝ գալիս եմ, տալիս եմ, լալիս եմ. բարբառային են՝ գալում եմ, տալում եմ, լալում եմ։ Կան նաև բարբառային ձևեր բազմավանկների համար, ինչպես՝ գնալիս եմ, գնալիս ես և այլն։ Տե՛ս § 243 անկատար դերբայի կազմությունը։

258. «Կու» մասնիկով սահմ. ցերկա և անկ. անցյալ։— Ներսես Շրնորհալու ժամանակից արդեն (12-րդ դար) գտնում ենք Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ ժամանակները կազմված «ԿՈՒ» նախամասնիկով, օրինակ՝ Շնորհալու «Առականք»-ի մեջ՝ Քան զծիրանի ծով կու ծփայ. Հետ կու վանշէ գետ ըզհետ. Գարին ի փորն կու աճէ. Պարան յետեն ի քարշ կու գայ. Անդ կու ճեմի և շտայ քարտէզ. Ծորտն զպահուցն կու քաշէր. Ու կու իջնայր ի խորասան։— Այս մասնիկը հետագայում ընդհանրանում է և անցնում նոր լեզվին. դրանով առաջ են գալիս հին Սահմ. ներկա և անցյալ անկատար ժամանակներից նոր կիրառություններ, որոնք այժմ չեն շփոթվում իբրև ստորադասական գործածվող սահմանականի նույն ձևերի հետ։ Այս «կու» մասնիկով կազմված ներկան և անցյալը, սակայն, գործ են ածվում միայն դրական ձևով։ Դրա գործածությամբ լեզվից դուրս է ընկնում «ի» նախդրով և անորոշ դերբայով կազմված գրական ձևը, ինչպես՝ «եմ ի հաւատալ», «եմ ի գրել»։ Այս վերջինները մշտնում են իբրև բացասական, և առաջ է գալիս այսպիսի խոնարհում. դրական՝ կու տամ, կու տաս, կու տայ... բացասական՝ չեմ ի տալ, չես ի տալ, չէ ի տալ։

Այս «կու» մասնիկի ծագման համար ընդհանրապես ընդունված է Ա. Այտնյանի բացատրությունը (Քննական քերական. եր. 75 հտ.), ինչպես տեսանք, «կամ» բայի ձևերը «և» շաղկապով, կամ առանց շաղկապի, դրվելով իբրև ավելադրություն հաջորդ բայից առաջ, պահում էին վերջինիս սահմանական բնավորությունը։ Արդ, բայց Այտնյանի «կամ» բայի եղ. 3-րդ դեմքը «ու» շաղկապով՝ «կայ ու» ձևով ընդհանրացել է թե՛ հերկայի և թե՛ անկ. անցյալի բոլոր դեմքերի համար. այսինքն՝ փոխանակ ասվելու, օրինակ՝ կամ ու ցուցանեմ, կա ու ցուցանես, կայ ու ցուցանէ և այլն. կայի ու ցուցանէի, կայիր ու ցուցանէիր, կայր ու ցու-

ցանէր և այլն. ասվել է՝ կայ ու ցուցանեմ, կայ ու ցուցանես, կայ ու ցուցանեմք և այլն. կայ ու ցուցանէի, կայ ու ցուցանէիր և այլն: Ասկա «կայ ու» կապակցութիւնից սղումով առաջ է եկել «կու» ձևը, որ և իբրև մասնիկ ընդհանրացվել է լեզվի մեջ:

Այս բացատրութիւնը, սակայն, հավաստի հիմնավորված չէ: Դա ենթադրում է լեզվի զարգացման երկար ընթացք, որ չէր կարող իր խոշոր հետքերը չթողնել հին կամ միջին հայերենում և արդի բարբառներում. բայց «կամ» բայով կազմված Սահմանական ձևերի համար սակավաթիվ օրինակներ միայն կան (տե՛ս § 254—255). առտի իրավամբ գրում է Կարստը (եր. 309). «Այս բացատրութիւնը հավաստի կարող էր լինել, եթե ապացուցվեր, որ 1) կայ ու փրեւ նախաձև կու ձևի՝ մի ժամանակ ընդհանրապես և վանոնավորապես, կամ գոնե հաճախ, գործածվել է Սահմանականի հիշյալ ֆունկցիայով և ոչ թե լուհ հատ-հատ դիսքերում... և 2) կայ ու ձևից հնչյունաբանորեն կարող էր կու ձևն առաջ դալ»: Պետք է ավելացնել նաև, որ նույնիսկ մի օրինակ չկա բերված, որի մեջ «կայ ու» ձևը դրված լիներ ոչ թե ներկայի եզակի Յ-րդ դեմքի հետ, այլ ներկայի մյուս դեմքերի հետ, ինչպես և անկ. անցյալի դեմքերի հետ, թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, դիցուք այսպիսի ձևեր՝ կայ ու ցուցանեմ, կայ ու ցուցանես, կայ ու ցուցանեմք և այլն. կամ՝ կայ ու ցուցանէի և այլն: Քանի որ զարգացման այս միջին ձևի համար վկայութիւններ չունենք, և «կամ» բայով կազմված սակավաթիվ վկայութիւններ միայն կան, որոնց մեջ այս բայը դեմքով ու ժամանակով համաձայն է հաջորդ բայի հետ, Այտնյանի ենթադրութիւնը ապացուցված չի կարելի համարել: Պետք է կարծել, որ այդ «կամ» բայի գործածութիւնը Սահմ. եղանակը որոշելու համար՝ լսկ առանձնացած դարձվածներ ևն եղել և աղբյւր էլ մնացել են ու չեն վերածվել խոնարհման ձևերի:

«ԿՈՒ» մասնիկի հին ձևն է «ԿՈՅ», որ երևում է ձեռագիրների մեջ, ինչպես՝ Այդ գարշելի ձանեքդ, որ դու կոյ հաճես, ոչ չի սաղմսսն կույ... Թագաւորին փեսայն բժշկութիւն կոյ առնէ և դես հանէ: Այս քանի՞ տարի կայ որ կոյ վառեմ և կոյ վառաւկեմ—զհատն դու կոյաես և զարդն ինձի կոյ կերցնես. Պողոս առաքելալն կոյ հրամայէ. Ծա խ. (քառասուն) կին ունիմ և յիմ հումքն կոյ պաճեմ զամենն.—Գիշեր ու ցերեկ կու աշխատեմ և կու դատիմ, որ կոյ ուտեն քահանաքն և ժողովուրդքն. Սիրտս կոյ թալկաթի և կոյ տապի. Դու անդ մի գար, թէ չէ՝ յանմանէ կեկանեմ և ի քեզ կոյ մտանեմ (Ն. Մառ, Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ, Մասն Բ, եր. 131, 134, 135, 151, 155, 158, 191):

Արդ, այս «կոյ» մասնիկն, սկզբնապես եղել է մի անկախ բառ «առա» նշանակութեամբ, ինչպես և մինչև այժմ մնում է զանազան բարբառների մեջ կո, կյո, գո, գյո ձևերով. այսպես օրինակ՝ Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանի» մեջ գտնում ենք այդ բառը «կօ» ձևով դրված. դիմացը գործածութեան տեղեր նշանակված են՝ խոյ, խի-զան, խլաթ, Մռկը, Սալմաստ, Վան:

Բարբառների մեջ անհա բառը կա ընա՛, ընը՛. հա՛ ձևերով, արևելյան բարբառներում էլան նաև հրես, հրեղ. հրեհ էլամ հրե, ալլև հես, հեղ. հեհ. համապատասխան չին լնգ լի անասիկ. աւաղիկ. աւանիկ բառերին: Նույնպես կան երեք դեմքի համապատասխան ձևով «կո» բառից՝ սկո. ըկո: Ընդդ: ԵԱՀա» բառի մի ուրիշ համանիշն է «նայ» կամ «նա»- որ սովորական է միջին հայերենում: Այս բառերը հաճախ գործածվում են համանիշների կրկնություններ, այսպես հին լեզվի մեջ՝ անաւասիկ. անաւաղիկ, անաւանիկ, անաւաւ-սիկ. անաւ անաւիկ. եւ անաւիկ. տի՛ եւ անա: Նույնպես բարբառների մեջ՝ ընը՛ հրեհիկ (Տ. Նավասարդյան, Հայկ. ժող. հնքաթերեր, է. 11), անա՛ եւ (Արարկիր), որից սղու-մով՝ հա՛նա, հա՛ն: «կո» բառի հետ կրկնված կան՝ կոսկո, կսկո, կոհո, հաւհո (Սրվաճաթ. Մանանա, եր. 180, «շանգո ձենձենոց կիզա») սկոհա, սկոհանա (սկո+ահա+նա), ը-կոհա, ըկոհանա, ըկոհա, ըկոհանա (Մարադա). կոհես կամ զոհես (Սալմաստ): Կա նաև՝ անաւնչ, հաւհանչ. կոհաւչ: (Այս բառերի մեծ մասը տե՛ս Ահառայանի «Հայ. Գաղ. Բառարանի» մեջ):

«ԿՈՅ» բառը, որ սովորաբար արտասանում և գրում են «կո» (կո), «կո», Սրվան-ձրտյանը գրում է զո. Վանա բարբառում նաև քմայնացած էլա. Մոկաց և Խոյնցոց մեջ կո, ալլև քմայնացած կո: Սկասելի էր Վանա բարբառում ևս կո կամ կյա, և այս բարբառի համար «կյա» ձևն ունին Ա. Վ. Տեր Սարգսենց («Պանդոփստ վանցին», եր. 15, 32, 64, 78, 80, 81), ինչպես և ուրիշները: «ԳՈ» արտասանությունն անշուշտ ծագած է հաւհո, ընա ձևերից, որոնց մեջ նախորդ «ն» հնչյունի առնմանությունով «կ» դառնում է «զ»: Նման երկուսից քանում ենք և հոսեկայի մեջ. Սկո, ըկո, ընգա բառերի համապատասխան ձևով կան «տեղ» բառից՝ սանդ, ըտեղ, ընդդ. Սալմաստցոց բարբառով՝ ստաղ, ըտաղ, ընդդ (տա՝ ձայնավորն արտասանվում է բերանի առաջադրում, ինչպես «է(ե)» ձայնավորը, միայն ստորին բարձրություն, միջին «է(ե)» ձայնավորը միջին բարձրություն է արտասանվում): «Ընդհո», «ընդհո» բառերի մեջ անձայն «տ» հնչյունը «ն» հնչյունի ազդեցությամբ դառնում է ձայնեղ «Դ»: Արդ, նույն Սալմաստցոց, ինչպես և Խոյնցոց բարբառում սովորաբար գործածվում են նաև՝ տաղ (այստեղ, այգտեղ), զաղ (այնտեղ, էմինյան Աղզազը. Ժողովածու, Դ. եր. 344—350): Այս վերջին «զաղ» ձևը պարզ կերպով ծագած է «ընդհո» բառից, որի «ըն» մասը դուրս է ընկել, բայց պահվել է «զ» հնչյունը, որով և պահվում է այդ «զաղ» ձևի «այնտեղ» նշանակությունը: Այսպես և «ըն-դո» ձևից ծագել է «դո» ձևը: Այդ է պատճառը, որ երբեմն միևնույն բարբառի մեջ թե՛ կո և թե՛ զո ձևով է երևան գալիս այդ բառը:

259. «Ահա», «նայ», «կոյ» բառերով սահմ. ներկա և անկ. անց-յալ:— «Ահա» բառը Հայկ. լեզվի նոր բառգրքի մեջ բացատրված է՝ «Ձայն նշանակ ցուցման առաջիկայ կամ մերձակայ իրաց և գործոց, որպէս և անցելոց իրեր ներկայ առաջի եղելոց»: Սույն տեղում 13-րդ դարու հեղինակ Գեորգ վարդապետի մի գրվածքից բերված վկայությունն մեջ ասված է «Ահա բառը ստուգութեան և մատնացոյց առնելոյ է... Ահա ձայնդ առ այնոսիկ պատշաճի, որք ակն ունին և սպասեն տեսանել զորք»: «Ահա» բառի, ինչպես և համանիշ բարբառային «հրես», «հրեհ». «կո», «նայ» բառերի նշանակությունն, ուրեմն, այնպիսի է, որ դրվելով ներկա ժամանակի մի բառի վրա՝ ցույց է տալիս խոսելու վայրկյանին խոսողի աչքի առաջ կատարվող մի գործողություն, որին մատնացուց է լինում խոսողը. օրինակ՝ «Հրեհ Տիգրանը գնում է», «Կո Տիգրանն էթալի», այս խոսքն ասելիս՝ խոսողը ցույց է տալիս, և խոսակիցը նայում, տեսնում է, որ Տիգրանն փրոք գնում է: «Կյա էթասն վարժատունը». «Կյո տաննս ես մեշան» (Էմին. Ազգ. Ժող., Դ. 345, 347): «Պա-

պիկը իր բեռ բռնեց, դնաց ու դեռ նո (դեւ գոյ) կերթա» (Շերենց, Վա-
նա սագ, Ա. 119): Դրվելով ապառնի ժամանակի բայի վրա՝ այս բա-
ռերն ակնարկում են մի գործողություն, որ կատարելի է շատ շուտով,
խակույն կեթ, ինչպես թե ներկայում աչքի առաջ օրինակ՝ «Մի քիչ կաց,
ճեմս կըգա»։ «Դե՛ դու գնա, զո ես քե կհասնեմ» (Սրվանձտ., Մանանա,
եր. 205), «Մնաա բարի, կյո ես էթաս եմ» (Էմինյան Ազգ. Ժող., Դ. 343):
Այսպես և անցյալ ժամանակի մի բայի հետ՝ այս բառերը գործողությու-
նը պատկերացնել են տալիս իբրև խոսելու վայրկյանին կատարված կամ
կատարվող, կարծես, խոսողի և խոսակցի աչքի առաջ, օրինակ՝ «Ահա
եկավ և նա»։ «Գո քե անմահութնի ջուր բերի» (Սրվանձ., Ման., 211).
«Կյո բոյ Ֆիլասըմ էկավ» (Գ. Ղովսեփյան, Ռոստամ Զալ, Մոկաց բար-
բառ., եր. 22, 24): «Կո էկավ տարին պուրավ»։ «Կո տըանք էլ պերիմ»
(Տ. Ավետիքյան, Ն. Կիրակոսի հարսանիքը, Խոյնցոց բարբառով, եր.
30, 60. տե՛ս և եր. 44, 53, 61):

Մի անգամ որ ահա, կոյ և նման բառերը գործողություն ցույց են
տալիս խոսողի և իր խոսակցի աչքի առաջ, բնականաբար աչք բառերը
նույնպես պետք է դրվեին, հին լեզվի Սահմ. ներկա ժամանակի հետ,
սրա հին նշանակությունը իբրև տեական ներկա հաստատ և առանց երկ-
դիմության պահելու համար. «ահա գայ», «կոյ գայ» կապակցությամբ.
«գայ» ձևը կարող էր հասկացվել միայն «գալիս է»։ Բացի այդ, ինչպես
աշխարհագրում և ուրիշ լեզուների մեջ Սահմ. ներկան գործածվում է և
իբրև ապառնի, երբ գործողությունը մտածվում է իբրև մի ապագա ժա-
մանակակետում խոսողի ու խոսակցի աչքի առաջ կատարվող,—օրի-
նակ՝ ասում ենք՝ «դու գնա, ես էլ ճեմս գալիս եմ», «ես էլ կո իկյաս եմ»,
«ես էլ կո կիգամ»,—նույնպես և հին լեզվի մեջ «ահա գայ» կապակցու-
թյունը, ինչպես և համանիշներով՝ «նայ գայ», «կոյ գայ», կարող էր
գործածվել և գործածվել է նաև իբրև ապառնի։ Բերենք մի քանի օրինակ-
ներ թե՛ ներկայի և թե՛ ապառնու համար։ Ահա այժմ սկսանք.—Ահա
սկիզբն առնում բանից և խրատ տամ հասարակաց.—Ահա կամիս դարթ-
լիլ դու.—Ահա գան և զիս քաշեն։ Ահա մահն գայ և գտնու շատք ի քուն,
շմեայ յինք ի մօտ իրք ծածուկ կամ թագուն (վերջին երկուսն ապառնի.
Կոստանդին Նրզնկ., եր. 68, 74, 104, 118, 130):—Եւ ահա գամ, տեսա-
նեմ, թէ աղթէ զիս աստուածն քո (Կեղծ Շապուհ Բագրատունի, եր. 22.
ապառնի ժամանակ):—Ահա երդնում ի գլուխ քո.—Փախիր և դու. զի
ահա գայ մարդն...թէ գայ տեսնու գքեզ, վայ ինի քեզ, եւ ահա գայ հո-
ղազործ մարդ մի (ապառնի և ներկա:—Վարդանտն «Յինչ կու փախիք.
—և ասացին, թէ մարդ կու գայ»): Ահա երեւի հետն (Ժող. Առակ. Վար-
դանայ, եր. 4, 113, 114, 115):

«Կոյ» բառի համար հին գրականությունից օրինակ չունենք, որով-
հետև ընդհանրապես հին բարբառներով գրվածքներ չկան. բայց մեր
ժամանակի բարբառներում շատ կգտնենք այդ բառը «կո» (կյո) կամ
«գո» (գյո) ձևով գրված Սահմ. ներկայի կամ իբրև ապառնի գործած-
ված ներկայի հետ. «Կո տու ես ասելի»։ «Ըս կո քնոս եմ»։ «Կո տանց-

մեն տրեկի ըլի»։ «Կո ըտենց կըլի» (Տ. Ավետ., Կիրակոսի հարսանիքը, եր. 48, 37, 78, 35, այլև՝ 40, 48, 85)։ «Մարդ մի գո... ոտ մի կրքալա հիզան, ոտ մի Ստամբուկ»։ «Գո յոթն շաղացի քար կ'աղա, մեկ մարդ կ'ուտա, չի կշտանա»։ «Գո մարդ մի... բարահի մը շուր կը խմա»։ «Գո մարդ մարդահոտ կը գա» (Սրվանձառ., Մանանա, եր. 194, 195, 204)։ «Կը տեսնան, որ գյո էսա կամիշ կը փաղի»։ «Գյո սարսաքյար թուր քաշե կե՛րքա վեր դիւշմնքտերաց» (Նավ., Հեք. 2. եր. 46 հտ.)։ «Միկ (ինձ) ինչի կը կանչես կյո քյո մոտ»։—«Կյո էն մուխն ի որ շուր մկայ էլ կյո կը մխանէ»։ «Կյո էսա մեր դատաստան ըսկնա կը մնա»։—«Տեւ կյո կեքքա» (Ա. Տ. Սարգս., Պանդ. Վանցին, եր. 32, 64, 78, 81)։ «Աչքեր կյո կը պսպղան»։ «Կյո խարսնիս կանեն» (էմինյան Ազգ. Ժող., Բ. 434, 440)։

Աճա և ճայ բառերը միջին հայերենում, հաճախ կրկնված, ինչպես մի բաղճյուղական շաղկապ դրվում են պատմվածքի մեջ խոսքերի ըսկողբում ոչ միայն խոսքերն իրար հետ կապելու համար, այլև առանձնապես ստուգույթյամբ և ուժով արտահայտելու Հին Սահմ. ներկայի նշանակույթյունը այս դեպքում էլ բնականաբար առանց երկդիմության մնում է։ «Աճա», միաժամանակ և «ճայ» բառերի այս գործածության համար օրինակ բերենք Կոստանդին Նրզնկացու մի քերթվածից (եր. 112. հտն.) կրճատումներով. Աճայ գճան խնդիր հօրօտ մօրօտ ձունծաղիկին, ու զրկեն և ձէնեն զշուշան. Նա խնդալով ցնծայ այն մասրենին... Նայ լսէ զձայն բըլբուկին վարդն... Նայ ծաղկունքն քառմեցան... Նայ վարդն զարդարեց... Նայ բըլբուկն երեկ նըսալ... Նայ բըլբուկն ուրախանայ... Նայ դառնայ վարդն ի բըլբուկն... Աճա կամ ես զարդարած, 'ւ իմ տերենիս զերդ հուր վառին... Աճա գան և զիս քաղեն... Նայ գնեն զիս և տանին (ապառնի)։—Այս բոլոր դեպքերում էլ բարբառային ձևով կարող էր «կոյ» դրվել, քանի որ ամեն բարբառ, բնականաբար, իր բառն է գործածում. այսպես օրինակ՝ Այրարատյան բարբառում ասվում է՝ Տեսնում են ի՞նչ. իրանց հարսը ճրեն աղաքներին մեկ-մեկնակ էթում ա՛ր։—Խոյեցին ասում է՝ Կըտիսնա՛ կո մեկ պառաթիւնդիրը վառելի, չի կպնելի**։—Վանեցին՝ կը տիսնան որ գյո մեկ զարդարուն ձիավոր մ'ալ կուգա***։—Մուկացին ասում է՝ Տեսավ՝ գլուխ գյո մաշ ածղահարու էրկու ոտեր****։—Տեսավ կո մեկ բաղչի մեջ ի. Կո ես էլ կերթամ*****։ Խիզանցին ասում է՝ «Կառաջանա, կը տիսնա որ ի՞նչ, գո մեկ դե մը... կը ֆեի, աղջիկ քարկահ կանի»։—Այս միևնույն

* Ա. Նավաստողյան, Հայ. Ժող. հեքիաթներ, է. 44. բաղմաթիվ օրինակներ նաև ուրիշ մասերում, ինչպես՝ է. 10, 20, 39, 2. 3, 14, Թ. 15, 23 և այլն։

** Ս. Հայկունի, Կենդանական վեպեր, եր. 17. ուրիշ օրինակներ նույն և 18 եր.։

*** Նավ., Հայ. Ժող. հեք., 2. եր. 38 բաղմաթիվ օրինակներ հենց սույն հեքիաթի մեջ, եր. 35, 38, 41, 43, 45, 46 և այլն։

**** Հովսեփյան, Ռոստոմ 2-րդ, եր. 24։

***** Ա. Սիդրակյան, Քնար մշեցոց և վանեցոց, եր. 21. էմին. Ազգ. Ժող. Բ. 446։

հեքաթի մեջ քիչ հետո՝ «Կառաշանա, տիսնա որ հա՛» (=ահա) մեկ անհավատ դե մը... քնե. էդ աղջիկ քարգահ կըբանի»*:—Արաբկիրցին ասում է՝ Ահա՛նա կուգա**։—Միջին հայերենի մի արեւմտյան բարբառ՝ «Եւ տեսաւ, նայ կրակ էր վառած***» (Եւ տեսաւ, ահա կրակ կար վառած)։

Ինչպես մեր ժամանակ, նույնն եղել է հնում էլ։ Անշուշտ կոյ բառն է գործածվել հին ժամանակ ևս նույն վայրերում, ինչ որ մեր օրերում ուստի և հին Սահմ. ներկայի հետ աճա և նայ բառերի փոխանակ «կոյ» պիտի կիրառվեր վերևում դրված խոսքերի և նմանների մեջ՝ Կոյ այժմ սկսանքիւ.—կոյ սկիզբն առնում։ Կոյ կամիւս.—կոյ մահն գալ.—կոյ գամ.—կոյ երգում.—կոյ գալ.—կոյ երեւի.—կոյ գնա՛ն խնդիր.—կոյ խնդալու՛ ցնծայ.—կոյ լսէ.—կոյ բեքուլն ուրախանա.—կոյ դառնա վառդն.—կոյ կամ ես զարդարած և լի տերեւիս զերդ հուր վառին.—կոյ գան և զիս քաղեն.—կոյ գնեն զիս և տանին։

Այսպիսի մի խոսքը՝ «Տես, հրեն գալի՛ս է նա» գրաբար՝ «Տես, ահա գա՛լ նա» բարբառային ձևով պիտի ասվեր՝ «Տես, կոյ գա՛լ նա»։ Բայց բավական է միայն, որ «կոյ» բառի նշանակութունը մթնի, և այն ժամանակ այդ բառը կդառնա Սահմ. ներկա կազմող մի մասնիկ։ Իսկ այդ լինում է այն պատճառով, որ անմիջապես բայի վրա դրված կոյ բառը անշեշտ մնալով իբրեւ նախահար՝ արտասանվում է բայի հետ իբրեւ՝ մի բառ՝ կոյ-գա՛լ, և ապա՝ ձայնափոխությամբ դառնում է կու-գա՛լ. մինչդեռ նույն «կոյ» բառն իբրեւ անկախ բառ մնալով՝ ձայնաշրջությամբ դառնում է ալ թե «կու», ալ «կո» (կյո), ճիշտ ինչպես այս «կո» բառն ունեցող բարբառների մեջ (Վան, Սալմաստ, Խոյ, Մոկք) հին «եոյ» բառը դարձել է «քո» (քյո) և ալ թե «քու», ինչպես է ուրիշ բարբառների մեջ։ Հնչյունական տարբերության պատճառով «կու» ձևն այլևս չի նույնացվում կոյ, կա=աճա բառի հետ. բայց դրվելով բայի վրա՝ դեռ շարունակում է ավելի պարզ արտահայտել հին Սահմ. ներկայի կատարվող կամ տեական նշանակությունը։ Հետագայում, ինչպես նման երեւելովսներ հաճախ լինում են, «կու»—«կը» մասնիկով կազմված ձևի վրա կրկնվում է նույնը «կո» ձևով՝ «կո կ'երթամ»։

«Կոյ» բառն ունեցող բարբառներից ներկայի վրա դրվող այս «կոյ» բառը կամ «կու» մասնիկը, այն շրջանում, երբ կարիք կար նոր Սահմ. ներկա առաջ բերելու, անցել է նաև ուրիշ բարբառների, որոնք չունենալով «կոյ» բառ՝ բայի վրա դրվող այդ բառը հենց սկզբից իբրեւ մասնիկ պետք է ըմբռնեին։ Թե որտեղ է սկիզբն առել դրա կիրառությունը, դժվար է որոշել։ 19-րդ դարում Վանա լճի շուրջն եղած բարբառների, ինչ-

* Մովսեսայան, Մանանա, եր. 175, 176. բազմաթիվ օրինակներ «կո» (գո) բառի գործածության եր. 178—211։

** Ահա՛յան, Հայ. գալ. բառ. «Ահանա» բառի տակ։

*** Մառ, Ժող. Առակ. Վարդանայ, Բ. եր. 313։

պես և պարսկահայոց՝ խոյի, Սալմաստի բարբառների մեջ է երևում կա — աճա բառը, այն էլ, ինչպես կարելի է տեսնել այդ բարբառներով գրաված բանահյուսությունից, այդ «կո» բառը այդ տեղերում շատ ու շատ ավելի սիրված և հաճախակի գործածություն ունի, քան հրեա, հրեան բաներն արևելյան բարբառների մեջ, կամ աճա բառը գրական լեզվի մեջ՝ Պետք է ենթադրել, որ Վանա լճի շուրջն եղած կամ պարսկահայոց բարբառներից էլ ծագում է «կո» մասնիկը:

Մեր այժմյան լեզվի մեջ «կու» ձևն սղված է և դարձած է կը, ձայնավորից առաջ «կ», ուստի և դա, ավելի հեռացած լինելով «կոյ» բառից, կրկնվում է իրար հաջորդող բայերի վրա: Բայց հին ժամանակ, մինչև անգամ Նաղաշ Հովնաթանի տաղերի մեջ (այժմ էլ այս ու այն բարբառների մեջ), բավական էր համարվում մեկ անգամ միայն կոյ կամ կու դեռ բայերից առաջինի վրա, ինչպես և աճա բառը, օրինակ՝ Փեսայն բժշկութիւն կոյ ռոնէ և դէս հաճէ (Ժող. Առ. Վարդ., Ա. եր. 135). — Աճա մահն գայ և գաճու... (Կոստան. Երզն., 130): Ելել կուգայ վարդն ի նորու և մեզ բաճայ դովի սիրու (Կոստ. Երզն., 12): Արդի բարբառների մեջ ևս «կո» (գո, գյո) բառը սովորաբար չի կրկնվում. ինչպես պատմական ներկայի հետ՝ «Գո կը հաճա, կը համբխա արևմտոց թագաւորին»: Տեական ներկայի հետ՝ «Գո հովիւ մի փող կը փչա, ու սար ու ձոր... կը խաղան (Սրվանձու., Մանանա, եր. 193, 195):

Կան բարբառներ, որոնց մեջ «կլ» մասնիկը դրվում է բայից հետո, այն էլ երբեմն մի քանի իրար հաջորդող բայերից վերջինից հետո, կամ թե կրկնվում է մենույն բայի վրա առաջից և ետևից. օրինակ՝ «Կըրոսպաշտները բռնեն Նղիսային լավ մ'ծեծեն կ'ու կըսեն կը... Նղիան նոր գղջա կը, գարկե կը հերոնը աչքը, երկու լուսն ա կըհանեն, բռնի կը աշկերդին ձեռքեն... Նղիան նստի, համբառնա կը» (Երվ. Լալայանց, Զավաթի բուրմունք, եր. 43): «Կլ» մասնիկի այս ետադասությունն ու կրկնվելը միևնույն բայի վրա՝ ծագում է «կոյ» բառի ետադաս, ինչպես և «կը» մասնիկն ունեցող բայերից հետո ևս դրվելուց, օրինակ՝ հետևյալի մեջ. «Ժիկ (ինձ) ինչի՞ կը կանչես կյո քյո մոտ» (Տ. Սարգսենց Ա., Պանդուխտ Վանցին, եր. 32), որ կարող է դառնալ «կը կանչես կը»:

Վերևում տեսանք, որ հին Սահմ. ներկան «աճա», «նայ» բառերի հետ կարող է թե՛ ներկա և թե՛ ապառնի ժամանակների նշանակությամբ գործածվել. ինչպես՝ «Աճա երեկ հետն»։— Ահա երևում է հետքը.— «Աճա գաճ և գիս քաղեն... Նայ գնեն գիս և տանին»։— Ահա կգան և ինձ կքաղեն... կգնեն ինձ և կտանեն: Արևմտյան բարբառներին հատուկ այս «նայ» բառը միջին հայերենում (որ արևմտյան բարբառ է) շատ հաճախ

* Այսպես օրինակ՝ էմինյան Ազգագր. Ժողովածու, Բ. 371. Խաթի բարբառով. «Մեկ օր Սալաթ կելի, կերթա բազար. կըտեսնի մեկ պստիկ տղա կո թալուկ էր էնտեղ. կըվերցնեն, կո տուն կըբերեն, կըսա.— կո՛, կնի՛կ, մեկ տղա իմ գտեր, բերեր իմ: Այսպես շատ հաճախ նաև Վանի, Խոյիցոց և այլ բարբառների մեջ: Տե՛ս հենց նույն տեղը, եր. 434, 435, 437, 440, 441:

դրվում է քե, զինչ որ, ով որ, երբ, յորժամ, քանի և նման բառերով ըս-
կըսվող պայմանական, ժամանակական և այլ երկրորդական խոսքերից
հետո եկող զլրավոր խոսքի սկզբում, դարձյալ «աճա» նշանակությամբ:
Օրինակ՝ Կոստ. Երզկացի (եր. 88) նման կապակցությունների մեջ մի
գեպքում «նայ» է դնում և քիչ հետ մի ուրիշ խոսքի մեջ՝ «աճա». «Ձինչ
որ ի բանդ կային և ի խաւար ի խոր զնդան, նայ լոյս ծագեց նոցա յա-
րեգականն ի մեծ լուսոյն... Ձինչ որ կայ արարած ու անհոգի մեռած կա-
յին, ահա կենդանացան յարեգական ի մեծ լուսոյն»: «Ձինչ որ» բառի
տեղ, հասականալի է, կարելի է դնել «ով որ», ինչպես և բայերի անց-
յալ ժամանակի փոխանակ՝ ներկա. «Ձինչ որ (ով որ) ի բանդ կան, նայ
(ահա, կոյ) լոյս ծագէ նոցա. զինչ որ (ով որ) կայ արարած ու անհո-
գի մեռած կան, աճա (նայ, կոյ) կենդանանան»: Այս նշանակում է՝ «ինչ
որ (ով որ) բանդում կա, աճա (կոյ) լույս է ծագում նրանց». կամ՝ «լույս
կծագն երանց». «ինչ արարած որ կա, ով որ անհոգի մեռած կան. աճա
(կոյ) կենդանանում են», կամ՝ «կենդանանան»: Մի քանի օրինակներ
ևս. Ով որ փնձ միտ զնէ ու զինչ խօսիմ՝ ինք հասկանա, նայ ես իր տամ
նշան, թէ այս շնորհիս որպէս հասայ.— Թէ գթաս յանպէտ ծառայ, նայ
ես զայս կենքս ունայն ուրանամ:— Երբ որ զայս մեծ պարգեւքս ի յայն
լուսոյն ես ընկալայ, նա մարմինս հոգովս իբ սուրբ տեսոյն գրեմ ծա-
ռայ:— Յո՞վ որ սէր կայ յիր սրտին, նայ զիս նորա կամակ տանին: Ու
թէ սէրն յիսնէ զատի, նայ զիս տանի հողմ ու քամին (Կոստ. Երզնկ., եր.
98, 99, 101, 116, 117): Յորժամ մարդն հիւանդանա, նա բերե՛ն զհաւն
մօտ ի հավանգն. թէ ունիցի հիւանդն դարձ, որ առողջանայ, նա հաւն
քաղցրութեամբ նայի ի հիւանդն և գիրկ արկանէ և զհով նարու թևովն
(Ժող. Առ. Վարդ., եր. 81): Ով ելնէ և այրէ զբաբանն, նա տամ իւրեան
շատ ոսկի և արծաթ (Սմբատ Սպար., եր. 169): Թէ գաս գիշերն ի մօ-
տիս նա դնեմ զերեսդ երեսիս (Նահապետ Քուշակ, Դիվան, եր. 119):

Այս բոլոր, ինչպես և բազմաթիվ այսպիսի կապակցությունների
մեջ՝ նայ բառից հետո եկող խոսքի բայն ունի կամ Սահմ. ներկայի,
կամ ավելի իբրև ապառնի գործածված ներկայի նշանակություն: Այդ
բոլորի մեջ ևս «նայ» բառը բարբառային ձևով կարող էր փոխանակ-
վել համանիշ «կոյ» բառով, ինչպես, օրինակ, վերևի վերջին խոսքերը
կարող էին ասվել՝ Ով ելնէ և այրէ զբաբանն, կոյ տամ (=կու տամ)
իւրեան շատ ոսկի.— Թէ գաս գիշերն ի մօտիս, կոյ դնեմ (=կու դնեմ)
զերեսդ երեսիս:— Այսպես՝ մեր ժամանակի բարբառներում գտնում ենք՝
«Թա չբիրես քո տը մեռնեմ» (Սրվանձտ., Մանանա, 203), որ միջին
հայերեն լինում է՝ Թէ չբերես, նայ մեռանիմ— «Թէ չբերես՝ կոյ մեռա-
նիմ»: Ահա և մի ուրիշ խոսք, որի մեջ «քո» բառը դրված է ուղղակի
հին Սահմ. ներկայի վրա, որ իբրև ապառնի է առնված. «Յեկվարին ինչ
տուն կերթան, ըմեն էլ քո մրկիք» (Սրվանձտ., Մանանա, 197): Երեկո-
յան երբ տուն կերթան, ամենքն էլ կոյ մրկիք (=կու մրկին—կայրվեն):
Այս միևնույն խոսքը հինգ տող վերևում ասված է այսպես՝ «Յեկվարին

ինչ կերթան ներս, չըխօ ըմենն էլ տը մըկին»։ ուրեմն զո մըկին—տը մըկին, այսինքն զո—կո—կոյ—աճա բառը նույնպես և նույն իմաստով դրվում է հին Սահմ. ներկայի վրա, ինչպես և տը—տի—պիտի բառը, ինչպես և «նայ» բառը։ Բավական է որ «կոյ» բառի նշանակությունն այս դեպքում էլ մի փոքր մթնի, այն ժամանակ առաջ կգա խոնարհման մի ձև. ինչպես օրինակ՝ այս հայրենի տողերը՝ «Մեռնիմք ի յանդէն երթամք, նայ նստինք քան զմեկ մ'այլ ի վեր» (Նահ. Քուչ., Դիվ., եր. 92), փոփոխակ ունի՝ «Մեռնիք ի յանդէն երթայք, կոյ նստիք քան մեկ այլ ի վեր» (Կոստ., Նոր. Ժող., Ա. 69), որ հին ձևով է... կոյ նստիք։

Երբ «կոյ» մասնիկն առաջացած տարածվում է, բնականորեն բըռնում է, ինչպես այս վերջին օրինակի մեջ է, վերջադաս գլխավոր խոսքի սկզբում դրված համանիշ «նայ» բառի տեղը, այն ժամանակ սրա ֆունկցիան ավելորդ է դառնում. ուստի և այդ «նայ» բառը կա՛մ դուրս է ընկնում, կա՛մ արտասանության միանալով առաջադաս խոսքերի հետ՝ դառնում է մի շատ սովորական վերջահար մասնիկ պայմանական և նման խոսքերի համար և մինչև այժմ «նա», «նը», «նե» ձևերով ապրում է Նոր Նախիջևանի և այլ բարբառներում.—ինչպես՝ Սաղ մնամ նե, կը մնամ, չմնամ նե, ի՞նչ անիմ (Նավ., Հեք., է. 64)։—Ապա այս կիրառությունն անցնում է և այնպիսի կապակցությունների, որոնց վերջադաս խոսքի բայը «կու» մասնիկով չէ. օրինակ՝ Եկիք նե՝ բարով եկիք.—Ով քուն էր նը՝ արթնցավ (Ծանիկյան, Հնութիւնք Ակնայ, եր. 484, 486), հին ձևով՝ Ով քուն էր, նա՛ (ահա) արթնացաւ։

Լեզվական այս փոփոխությունը տեսնում ենք համանիշ «ահա» բառի համար ևս։ Այսպիսի մի խոսքը՝ «Յորժամ նա զայս ասաց, նայ տըղին աչքն բացաւ», «ահա» բառով լինում է՝ «Յորժամ նա զայս ասաց, աճա տղին աչքն բացաւ»։ Արդ, այսպիսի խոսքերի «ահա» բառը «հա» ձևով դեռ ապրում է բարբառների մեջ առաջադաս խոսքերի վերջում, օրինակ՝ Նրանք որ սրան տեսան հա՛ մինմնու ատին.—Հենց որ քաղաքիցը մոտացան հա՛ մին էլ էն տեսան... Մուննաթ հմ անում, որ եփ ըրեխեն ըլի հա, թողու՛ կնքավորը ես ըլիմ (Նավ., Հեք., Ժ., Լոռու Օձուն գյուղի բարբառով)։

Մի անգամ որ լեզվի մեջ առաջ է եկել «կուգան» ձևը թե՛ իբրև տեղական ներկա և թե՛ իբրև նախատեսական ապառնի ու կարեւրական, այս ձևի անալոգիայով «կու» մասնիկը հեշտությամբ պիտի դրվեր նաև Սահմ. աճկ. աճցյալ ժամանակի վրա, ինչպես՝ եթե գաս, կուտամ, նույնպես՝ եթե գաիր, կուտայի։ Սակայն աճցյալի վրա, ներկա ժամանակից անկախ էլ, դրվում է «աճա», «կոյ» և ցույց է տալիս խոսքի վայրկյանից անմիջապես առաջ կատարվող հարաձիգ գործողություն, որ աճցյալից տեղում, հասնում է մինչև խոսքի ներկան. օրինակ՝ Աճա հոտն գաւ գարնան (Կոստ. Երզնկ., 173). Աճա ցնծայր ծովն ու ծփայր. աճա խաղայր նաւն ի ծովուն (Կոստ., Նոր. Ժող., Դ. 59)։ Այս խոսքերը համանիշ «կոյ» բառով կլինեն՝ Կոյ հոտն գաւ. Կոյ ցնծայր. Կոյ խա-

զայր: Բերենք երկու օրինակ էլ բարբառներից. «Մնում է մի երկու բան, հեռա էն էլ կասեմ... (ասում է այդ երկու բանը, ապա). Հեռա էս երկու բանն էի ուզում քեզ ասել» (Նավ., Հեք. Դ. 24): «Իրիկ շատ վախկոտ կելնի. Օր մ' իրիկուն կերթա փուղոց, կը տիսնա որ փուղցի մեջ զյա ապան մ' կայնե ոսկոռ կը կրծի. ճվալով կը փախնի կը մտնի տուն: Կրնիկ կը հարցուն՝ Քա՛ ի՞նչ էլավ քեզ... Կասի՛ զյա մեջ փուղցին ապան մ' կայնե էր ոսկոռ կը կրծեք» (Նավ. Հեք. 2. 45): «Գիտիս կյա սլառվու առջինեկ լաճ մ' էլենեք պսայված» (Էմին. Ազգ. Ժող., Բ. 435): «Կա տալ խմա եմ էր ասելի» (Տ. Ավետ. Կիր. հարս. 66):

260. Ծանկության և կարելիական ըղձակացներ կամ ըղձական ու եմքադրական եղանակներ արևելյան աշխարհարարում:— Հին լեզվի մեջ արդեն, ինչպես տեսանք (§ 252), ձգտում է երևում երկու ստորադասականներից մեկը գործածելու ցանկություն ու կամք ցույց տալու համար, մյուսը՝ լոկ հնարավորություն: Լեզվի այս ձգտումը ցանկության ըղձականը կարելիականից տարբերելու՝ շարունակվում է և այն ժամանակ, երբ Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ ժամանակները կատարում են նաև ստորադասականների ֆունկցիան: Սկզբում, սակայն, միևնույն ձևը՝ գնամ, գնայի գործ է ածվում երեք նշանակությամբ ևս՝ Սահմ. գնում եմ, գնում էի. ցանկության ըղձական՝ գնամ, գնայի. կարելիական՝ կգնամ, կգնայի: Այսպիսի մի խոսքը՝ «Երբ զթշնամիս բռնեն»՝ չսպանեն, այլ ծառայ տանին» կարող է նշանակել՝ 1) Երբ թշնամիներին բռնում են՝ չեն սպանում, այլ գերի են տանում. 2) Երբ թշնամիներին բռնեն՝ չսպանեն (թող), այլ գերի տանեն. 3) Երբ թշնամիներին բռնեն՝ չեն սպանիլ, այլ գերի կտանեն: Խոսքի բնդհանուր բովանդակությունից միայն պետք է իմացվեր, թե ինչպես պետք է հասկացվեին այդպիսի խոսքերը, ինչպես օրինակ՝ Մաղաթիա Աբղղայի այս խոսքը՝ «Թե զիս բռնեն»՝ սպանեն ոչ, այլ տանին ծառայ» նշանակում է՝ Թե ինձ բռնեն՝ չեն սպանիլ, այլ գերի վտանեն: Երբ առաջ են գալիս սկուռ մասնիկով ձևերը, այն ժամանակ խոնարհման ձևերը բաժանվում են երկու խմբի. 1) Գնամ, գնայի—ցանկություն արտահայտող, որի մեջ մտնում են հնդեվրոպական ցանկության ըղձականը. ինչպես և պատվիրական ըղձականը, որ ցանկություն է արտահայտում, այլև ստորադասականի կիրառությունը կամական և խորհրդակցական նշանակությամբ. ուրեմն մի ձև, որի մեջ կա միշտ կամք ու ցանկության զաղապար. և, ինչպես տեսանք, Սահմ. «գնամ», «գնայի» ձևերն ըսկըզբնապես հենց ըղձականի նշանակությամբ են անցել հին ստորադասականի տեղ. 2) Կգնամ, կգնայի—ցանկություն չարտահայտող, որի մեջ մտնում են՝ Սահմ. ներկա և անկատար անցյալը (= գնում եմ, գնում էի), հին ստորադասականի կիրառությունը նախատեսական ապամուռ նշանակությամբ, երբ կամական տարր չունի մեջը, կարելիական ըղձականը, այլև անիրական, ինչպես և մասամբ պատվիրական ըղձականն իբրև կարելիություն արտահայտող (տե՛ս § 251). ուրեմն

մի ձև, առանց որևէ ցանկության կամ կամքի մասնակցության, լինի սահմանական, թե ստորադասական կամ ըղձական, կարելիական թե անիրական եղանակավորությամբ, ներկա, անցյալ թե ապառնի ժամանակով։ Այսպես ուրեմն կ/ի (կը) մասնիկը ծառայել է ոչ-ցանկության խոսքերը ցանկության խոսքերից որոշելու։ այդ է եղել դրա ֆունկցիան միջին հայերենում, ինչպես և է՝ մինչև այժմ արևմտյան բարբառների մեջ։

Արեւելյան բարբառների և արեւելյան գրական լեզվի մեջ, սակայն, Սահմ. ներկայի և անկ. անցյալի համար, ինչպես տեսանք, կազմվել են զեռում եմ, զեռում էի ձևերը։ ուստի «կու» (կը) մասնիկով կգնամ, կը-գնայի ձևերի կիրառությունը սահմանափակվել է իբրև կարելիական ըղձական (որ բնականաբար հաճախ ապագային է վերաբերում) և իբրև նախատեսական ապառնի, կգնայի անցյալը նաև իբրև անիրական։ Այս երեքն ևս, իրենց բնությամբ, կազմում են ենթադրական խոսքեր, այդ պատճառով, «կգնամ», «կգնայի» ձևերը կոչում ենք ենթադրական եղանակ, իսկ «գնամ», «գնայի» ձևերը՝ ըղձական եղանակ։ Բայց կարելի է նաև պահել ընդհանուր ըղձական եղանակ կոչումը և այնուհետև այս եղանակն ստորաբաժանել՝ 1) ցանկության ըղձական—գնամ, գը-նայի և 2) կարելիական ըղձական, որ արտահայտվում է ըղձականի վրա «կը» մասնիկը դրվելով՝ կգնամ, կգնայի, ճիշտ ինչպես որ հունարենում ըղձականի և Սահմ. անցյալի վրա առ կամ ke, ken, ka մասնիկներից մեկը դրվելով՝ արտահայտվում է կարելիությունը և անիրականությունը։

261. Հարկադրական եղանակի «պիտի» եղանակիչը պարզապես պիտիմ բայի եզակի 3-րդ դեմքն է և մենակ իբրև անկախ բայ էլ է գործածվում, ինչպես՝ Ասողին էլ լսող պիտի։ Այսօր պիտի գնալ։ Դա նշանակում է՝ հարկավոր է, պետք է, ուստի՝ պիտի գնամ, պիտի գրեմ... կապակցությունների տեղ և նրանց նշանակությամբ գործ են ածվում նաև՝ պետք է գնամ, պետք է գնաս և այլն։ «Պիտի գնամ», «պիտի գնաս»... ձևերը ծագած են «պիտի ուր գնամ», «պիտի ուր գրեմ»... ձևերից, ինչպես՝ «Թէ՛ ձմերուկն էր յընկուզենին, զիս պիտի որ սպանանէր» (Մառ., Ժող. Առակ. Վարդ., II. եր. 149)։ Դրանից սղումով առաջացել է բարբառային «պիտոր գնամ» ձևը, և, ինչպես սովորական է ժողովրդական լեզվի մեջ շաղկապները շգործածել, պիտի գրեմ, պիտի գնաս, պիտի գնա և այլն. պիտի գնայի, պիտի գնայի և այլն։

Սակայն ինչքան էլ այս վերջին ձևը ծագած է «պիտի որ գնամ» կապակցությունից, այժմյան լեզվի մեջ այս երկուսը տարբեր են. «Ուս այսօր երեկոյան պիտի գնամ» խոսքի և նմանների մեջ «պիտի» բառն այլևս չենք զգում իբրև մի բայ իր լրացումներով՝ նույնացնելով «Պիտի՛» որ ես այս երեկոյան գնամ» խոսքի հետ։ Մյուս կողմից՝ պիտի գրեմ ձևի մեջ «պիտի» բառը չի պահում իր նշանակությունը՝ հարկա-

վոր է»։ «Ես պիտի տուն գնամ» խոսքն այլևս չենք մտածում իբրև՝ «Հարկավոր է, որ ես տուն գնամ», այլ պիտի գնամ կապակցությունը ցույց է տալիս լոկ անհրաժեշտ, հարկադրական գործողություն, այսինքն՝ «պիտի» բառը դարձել է լոկ մի եղանակիչ բառ։ Այս պատճառով և այդ բառը խոսքի մեջ ոչ միայն բայից առաջ և զանազան տեղերում է ընկնում, այլ երբեմն նաև առանձնապես շեշտված բայից հետո՝ գնա՛ս պիտի։ Բացի այդ՝ «պիտի» բառը նույնիսկ սղվում և դառնում է ՊԻՏ, բարբառների մեջ նաև «ՏԻ», «ՏԸ», «Տ՝», որոնք, ինչպես «կը» մասնիկը, բայից առաջ և անբաժան են մնում, օրինակ՝ տի բերեմ, տր բերեմ, տ՛սսեմ։ Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի։

Այսպես ուրեմն, այսօրվա լեզվի պիտի գնամ, պիտի գնայի կապակցությունների մեջ «պիտի» բառը մի քարացած բայական ձև է, ճիշտ ինչպես գուցե բառը, որ հին լեզվի «գու» բայի ստորադասական եղանակի եղակի 3-րդ դեմքն է։ Եվ ինչպես գուցե գնամ կապակցության մեջ գուցե բառով «գնամ» ըղձականը ստանում է կարելիական նշանակություն, բայց ձևով մնում է ըղձական, նույնպես պիտի բառը նույն ըղձականին տալիս է անհրաժեշտության կամ հարկադրական նշանակություն, բայց գնամ բայն իր ձևով մնում է ըղձական (տե՛ս § 250)։

262. Ներկայի բնի ժամանակներ։— Ինչպես գրաբարում, նույնպես և աշխարհաբարում խոնարհման ձևերը կազմվում են երկու բնի վրա՝ ներկայի և կատարյալի բներ։ Ներկայի բնին պատկանում են՝ ըղձական ներկա ու անցյալ և արգելական, իսկ կատարյալի բնին՝ Սահմանցյալ կատարյալ և հրամայական։ Այս բոլոր ձևերը ծագում են գրաբարից հնչյունական որոշ փոփոխություններով։

1) Ըղձական ներկան, ինչպես տեսանք, ծագում է գրաբարի սահմանական ներկա ժամանակից։

Գրաբար		Աշխարհաբար	
Սահմ. ներկա		Ըղձ. ներկա	
Գնամ	Գրեմ	Գնամ	Գրեմ
Գնաս	Գրես	Գնաս	Գրես
Գնալ	Գրէ=գրել	Գնա	Գրե, գրի
Գնամք	Գրեմք	Գնանք	Գրենք
Գնալք	Գրէք=գրելք	Գնաք	Գրեք
Գնան	Գրեն	Գնան	Գրեն

Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 46, 51. 1, 54.

2) Ըղձական անցյալը ծագում է գրաբարի Սահմանկատար անցյալից։

Գրաբար
Անկ. անցյալ

Աշխարհաբար
Ըղծ. անցյալ

Հին ձև

Միջին ձև

Գնալի	Գրեի	Գրէի	Գնալի	Գրեի
Գնալիր	Գրեիր	Գրէիր	Գնալիր	Գրեիր
Գնալը	Գրէր = գրելը	Գրէր	Գնար	Գրեր
Գնալաք	Գրեաք	Գրէաք	Գնալինք	Գրեինք
Գնալիք	Գրեիք	Գրէիք	Գնալիք	Գրեիք
Գնալին	Գրեին	Գրէին	Գնալին	Գրեին

55: Հնչյունական փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 44, 51. 1, 54.

3) Արգելականը ծագում է գրաբարի արգելականից:

Գրաբար

Աշխարհաբար

Մի՛ գնար	Մի՛ գրեր	Մի՛ գնար	Մի՛ գրեր
Մի՛ գնալք	Մի՛ գրէք	Մի՛ գնաք	Մի՛ գրեք
		Մի՛ գնալ	Մի՛ գրիւ
		Մի՛ք գնալ	Մի՛ք գրիւ

Հնչյունների փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 47, 54:

Հոգնակի 2-րդ դեմքի «ԱՅՔ» վերջը դնում է «ԱՔ» և էՔ=եՅՔ դառնում է ԵՔ: Աշխարհաբարի 1-ին ձևերը (մի՛ գնար, մի՛ գրեր) արևմտյան րարբառինն են, բայց մտել են նաև արևելյան գրական լեզվի մեջ. այժմ, սակայն, հետզհետե ծավալվում է արևելյան բարբառների հատուկ ձևը, որի մեջ վերջի «Ր» հնչյունը դարձել է «Ա», ինչպես և միջին հայերենում է՝ «Մի՛ գնալ», իսկ «Ե» բնի այս «Ե» ձայնավորը դարձել է «Ի», ինչպես՝ «Մի՛ գրիւ». բացի այդ, հոգնակի «Ք» վերջավորությունը, բարբառային ձևով, դրվում է «Մի՛» արգելականի վրա, և վերջի «Ա» հնչյունը այստեղ ևս, ինչպես և բացասական ենթադրականի մեջ, հաճախ դուրս է ընկնում, օրինակ՝ մի՛ գնա, մի՛ք գնա. մի՛ գրի, մի՛ք գրի (ինչպես և չեմ գնա, չես գնա, չի գնա և այլն):

Մի նոր երևույթ է դրական հրամայականի վրա «մի՛» դնելով կազմել արգելականը, օրինակ՝ կարգացե՛ք—մի՛ կարգացեք, մոտեցի՛ր—մի՛ մոտեցիր, ասա՛—մի՛ ասա: Այս ձևերը ծագում են կարգա՛—մի՛ կարգա, գրի՛ր—մի՛ գրի՛ր ձևերի նմանությամբ: Այս վերջիններքը, որ ծագում են հին մի՛ կարգա>մի՛ կարգա, մի՛ գրեք>մի՛ գրի՛ր ձևերից, հնչյունորեն նույն լինելով դրական հրամայականի կարգա՛, գրի՛ր ձևերի հետ, ըմբռնվել են իբրև դրականի վրա «մի՛» գրված ձևեր, և դրանց անալոգիայով առաջ են եկել նաև «մի՛ մոտեցիր», «մի՛ կարգա-

ցեք» և նույնիսկ «մի՛ տես», «մի՛ բեր»։ Այս փոփոխութիւնը, սակայն, գրական լեզվի մեջ ընդունված չէ։

268. Կատարյալի բնի ժամանակներ։— Դրաբարում կատարյալի բունը երկու տեսակ է՝ 1) պարզ կամ արմատական բուն, որ բայի արմատն է, որի վրա ուղղակի ավելանում են դեմքի վերջավորութիւնները, օրինակ՝ տես-ի, տես-եր, տես, տես-աք և այլն։

2) Ածանցական բուն, որ կազմվում է «ծ»-ով, Ած ձևով՝ ամ, անամ վերջացած բայերը՝ գնամ—գնաց, զարմանամ—զարմաց. գրաբար՝ ԵԱՅ, աշխարհաբար՝ ԵՅ ձևով՝ եմ, իմ, ենամ վերջացած բայերը՝ ատեմ—ատեաց, աշխ՝ ատեց, հայիմ—հայեաց, մերձենամ—մերձեց։ Կատարյալի այս երկու տեսակի բունն էլ մնում են աշխարհաբարում. բացի այդ՝ արևելյան աշխարհաբարում պատճառական բայերի համար առաջ է եկել մի նոր ածանցական բուն «ացնել», «եցնել», «ցցնել» վերջերի համապատասխան՝ ԱՅՐ, ԵՅՐ, ՅՐ ձևերով։

Կատարյալի վերջավորութիւններն աշխարհաբարում, ինչպես գրաբարում, երկու տեսակ են՝ Ի և Ա ձայնավորներով։

1. «Ի» ԶԱՅՆԱՎՈՐՈՎ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Դրաբար

Աշխարհաբար

Անցյալ կատարյալ

Գնացի	Գրեցի	Գնացի	Գրեցի
Գնացեր	Գրեցեր	Գնացիր	Գրեցիր
Գնաց	Գրեաց	Գնաց	Գրեց
Գնացաք	Գրեցաք	Գնացինք	Գրեցինք
Գնացէ՛ք, գնացի՛ք	Գրեցէ՛ք, գրեցի՛ք	Գնացի՛ք	Գրեցի՛ք
Գնացին	Գրեցին	Գնացին	Գրեցին

Հրամայական

Գնա՛	Գրեա՛	Գնա՛	Գրե՛, Գրի՛ Գրի՛ր
Գնացե՛ք	Գրեցէ՛ք	Գնացե՛ք	Գրեցե՛ք

Հնչյունական փոփոխութիւնների մասին տե՛ս §§ 44, 51, 6, 54։ Առանձին ուղադրութիւն պիտի դարձնել, որ «եմ» տիպի բայերի եզակի հրամայականը՝ «գրեա՛» հնչյունների փոփոխությամբ դառնում է «գըրե՛», ապա «գըրի՛» և վերջն ուրիշ բայերի նմանութեամբ ավելանում է «Ր»՝ «գըրի՛ր», որ և ընդունված է գրական լեզվի մեջ։ Այսպես և պատճառական բայերի հրամայականն է կազմվել. օրինակ՝ հին մեծացո՛ հրամայականը դարձել է մեծացո՛ւ, ապա ավելացել է Ր՝ մեծացո՛ւր, ինչպես է՛ արեւմտյան բարբառում, իսկ արևելյան բարբառում ետևա-

ռաշտութիամբ՝ մեծացրո՛ւ: Հետագայում այս նոր հրամայականը դար-
ձել է կատարյալի և հոգնակի հրամայականի բռն և կազմվել են՝ մե-
ծացրե՛ք, մեծացրի, մեծացրիր, մեծացրեց. մեծացրինք, մեծացրիք.
մեծացրին: Եզակի 3-րդ դեմքը՝ բնի վրա ունի «ԵՅ» վերջավորութիւ-
նը, որ «եմ» կազմութեան բայերի եզ. 3-րդ դեմքի վերջն է՝ «գր-եց» և
ըմբռնվելով իբրև վերջավորութիւն՝ ավելանում է պատճառական և մի
քանի ուրիշ բայերի 3-րդ դեմքի վրա: Այս 3-րդ դեմքի անալոգիայով
կազմվում են նորածնութիւամբ և մյուս դեմքերը՝ զարմացրեցի, զար-
մացրեցիր, զարմացրինք և այլն, որոնք գրական լեզվի մեջ ընդունված
չեն: Նույն ձևով հաւրցնել բայն ունի՝ հարցրի, հարցրիր, հարցրեց,
հարցրինք, հարցրիք, հարցրին. հարցրո՛ւ, հարցրե՛ք. դառննել՝ դարձ-
րի, դարձրիր, դարձրեց, դարձրինք, դարձրիք, դարձրին. դարձրո՛ւ,
դարձրե՛ք. անցնել (անց կացնել) անցրի, անցրիր, անցրեց, անցրո՛ւ,
անցրե՛ք և այլն:

Աշխարհաբարում արմատական բնի կատարյալը չկա, և մնում են
միայն մի քանի անկանոն բայեր՝ դնել՝ դրի, դիր, դրեց (դրավ), դը-
րինք, դրիք, դրին. բայց արդեն նաև՝ դրեցի, դրեցիր, դրեց և այլն. հը-
րամայական՝ դի՛ր, դրե՛ք: Տալ՝ տվի, տվիր (տվեց), տվավ, տվինք,
տվիք, տվին. կա նաև՝ տվեցի, տվեցիր և այլն: Հրամ. տո՛ւր, տվե՛ք:
Անել՝ արի, արիր, արավ, արինք, արիք, արին և արեցի, արեցիր. հրամ.
արա՛, արե՛ք: Թողնել՝ թողի, թողիր, թողեց, թողինք, թողիք, թողին.
բայց արդեն ավելի՝ թողեցի, թողեցիր, թողեց և այլն. հրամ. թո՛ղ, թո-
ղե՛ք: Բերել՝ բերի, բերիր, բերեց, բերինք, բերին, բայց ավելի՝ բերե-
ցի, բերեցիր, բերեց և այլն. հրամ. բե՛ր, բերե՛ք: Լալ՝ լացի, լացիր,
լացեց, լացինք, լացիք, լացին. կա նաև՝ լացեցի և այլն. հրամ. լա՛ց,
լացե՛ք, բայց գործածվում է ավելի լաց լինել: Բաճալ՝ բացի, բացիր,
բացեց, բացինք, բացիք, բացին. բայց ավելի՝ բաց անել. հրամ. բա՛ց,
բացե՛ք: Ասել՝ ասացի, ասացիր, ասաց և այլն. բարբառային՝ ասի, ա-
սիր, ասավ, ասինք, ասիք, ասին. ասա՛, ասացե՛ք կամ ասե՛ք. կա նաև՝
ասեցի, ասեցիր, ասեց և այլն:

2. «Ա» ԶԱՅՆԱՎՈՐՈՎ ԿԱՏԱՐՅԱԼ

Անցյալ կառարյալ

Գրարար

Հեռացալ

Հեռացար

Հեռացաւ

Հեռացաք

Հեռացալք, հեռացարուք

Հեռացան

Աշխարհաբար

Հեռացա

Հեռացար

Հեռացամ

Հեռացանք

Հեռացաք

Հեռացան

Փախեալ
Փախեար
Փախեաւ
Փախեաք
Փախեալք, փախերուք
Փախեան

Փախա
Փախար
Փախալ
Փախանք
Փախաք
Փախան

Հրամայական

Հեռացի՛ր
Հեռացա՛լք, հեռացարու՛ք
Փախի՛ր
Փախեա՛լք, փախերու՛ք

Հեռացի՛ր
Հեռացե՛ք
Փախի՛ր
Փախե՛ք

Հնչուեալեան փոփոխությունների մասին տե՛ս §§ 44, 51. 1, 52, 51. 6:

Այսպես խոնարհվում են «անալ», «ենալ», «չել», «նել» վերջացած բայերը՝ ինչպես՝ մոտենալ—մոտեցա, մոտեցար և այլն: Դրանցից «չել», «նել» վերջածանցները արմատական բնով են խոնարհվում, այսինքն վերջավորություններն ավելանում են բայարմատի վրա. այսպես են՝ փախչել, թռչել, կաչել և այլն. գտնել, մտնել, հասնել և այլն: Վերջին տիպի բայերը զարգարում խոնարհվում են «ի» ձայնավորով, օրինակ՝ մտանել—մտի, մտեր, մուտ, մտաք, մտէք կամ մտիք, մտին. մուտ մտէ՛ք: Կան և «անել» վերջացած բայեր, որոնք «Ա» ձայնավորով են խոնարհվում, օրինակ՝ անկանիլ (ընկնել)—անկայ, անկար, անկաւ և այլն. աշխարհաբար՝ ընկա, ընկար, ընկալ:

Անկանոն ձևով հրամ. եղ. 2-րդ դեմք կամ կատարյալ ունեն հետեւյալ բայերը՝ տեսնել, տե՛ս. առնել, ա՛ռ. ելնել, ե՛լ. կալնել, կալա, կա՛լ (վեր կալա, վեր ունել, վեր կալ), այլև՝ կալնեցի, կալնի՛ր. ուտել, կերա, կե՛ր. գալ, եկա, ե՛կ. տանել, տարա, տա՛ր. դառնալ, դարձա, դարձի՛ր. բարբառային՝ դառա, դառի՛ր (դա՛ռ). ճամբառնալ, համբարձա, համբարձի՛ր. բառնալ, բարձա, բարձի՛ր, այլև բարձել, բարձեցի, բարձի՛ր. լինել, եղա, եղի՛ր:

264. Բաղադրյալ ժամանակներ:—Հայերենում բայերի պարզ կերպերն (§ 249) արտահայտվում են բայերի պարզ ժամանակներով, որոնք են՝ Ըղծական ներկա և անցյալ (գնամ, գնալի), Սահմ. անցյալ կատարյալ (գնացի), Հրամայական և արգելական (գնա՛, մի՛ գնալ). իսկ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերն արտահայտվում են բաղադրյալ ժամանակներով, որոնք կազմվում են մի դերբայից և «եմ» կամ «լինեմ» բայերի ձևերից. դերբայը ցույց է տալիս կերպը, իսկ բայը՝ ժամանակը, այսպես՝

1. Կատարվող կերպի ներկա—գնում եմ, անկատար անցյալ—գընում էի.

2. Կատարված կեցւոյ վաղակատար ներկա—գնացել եմ, վաղա-
կատար անցյալ—գնացել էի, հարակատար ներկա—գնացած եմ, հա-
րակատար անցյալ—գնացած էի:

3. Կատարելի կեցւոյ ապառնի—գնալու եմ, ապառնի անցյալ—
գնալու էի:

(Քաջիւրի խոնարհման մասին տեսնել՝ Մ. Աբեղյանի «Աշխարհու-
րարի շարահյուսութիւն», եր. 224—269):

Բ

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ՁԵՎԵՐԸ

265. Հոլով և թիվ:— Գոյականի ձևերը ցույց են տալիս՝

1) զանազան լրացական հարաբերութիւններ, որ գոյականը խոս-
քի մեջ ունի բայի, ածականի կամ ուրիշ գոյականի նկատմամբ իբրև
լրացում և 2) գոյականի գաղափարի պատկերացումը իբրև մեկ կամ
շատ: Գոյականի ձևերն առաջին տեսակետով կոչվում են հոլով կամ
հոլովական ձև, իսկ երկրորդ տեսակետով՝ գոյականի թիվ:

Հնդեվրոսական նախալուծի մեջ, ինչպես ընդունում են, թիվը ե-
ղել է երեք՝ եղակի, հոգնակի և երկակի, իսկ հոլովական ձևերի խմբե-
րը եղել են ութ՝ ուղղական (անվանական), հայցական, սեռական, տը-
րական, բացառական, ներգոյական, գործիական և կոչական: Հոլովա-
կան կազմութիւնների այս կոչումները տրվում են ավանդաբար՝ ոչ
թե ըստ ձևի, այլ ըստ նշանակութիւն: Հոլովական ձևերն ունեցել են
բնից տարբերվող առանձին թեքման վերջավորութիւններ:

Հայոց հին լեզվի մեջ կան՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տը-
րական, գործիական, բացառական և ներգոյական հոլովներ:

266. Հոլովական ձևերի փոփոխութիւնը:— Ինչպես լեզվական բոլոր
իրականութիւնները, նույնպես և հոլովական ձևերը շարունակ փոփո-
խութեան ենթակա են. դրա հետեանքն այն է եղել, որ մեր լեզվից դուրս
է ընկել երկակի թիվը, և մնացել են միայն եղակին և հոգնակին: Մի-
ջին գրականում և մի քանի բարբառներում, սակայն, դեռ կա մարդու
զույգ անդամների կամ ուրիշ զույգ իրերի միավանկ անունների համար
երկակի թիվ «ոսի» կամ «վի» ձևով, ինչպես են՝ աշուի, յօնքուի (ըն-
քուի), ոտուի, ձեռվի, դռվի կամ թե հոգնակի «նեք», «նի» մասնիկով՝
աշվըներ, աշվընի. ձեռվընի, ոտվընի և այլն:

Հոլովական ձևերի փոփոխութիւնը կատարվում է երկու ուղղու-
թյամբ. 1) Տարբեր կիրառութիւն ունեցող երկու կամ ավելի հոլովա-
կան ձևերի տեղ անցնում է մի հատ ընդհանուր ձև, կամ այն պատճա-
ռով, որ հնչյունական փոփոխութեամբ տարբեր հոլովական ձևերը նույ-
նանում են, կամ թե երկու (կամ երեք) ձևերից մեկը նո է մղվում և

մեռնում է՝ տեղի տալով մյուս մեկ (կամ երկու) ձեռն, որ իր վրա է առնում և այդ մեռած ձեռի նշանակությունները. դրա հետևանքով երկու (կամ երեք) հոլովական ձեռի տեղ մնում է միայն մեկը (կամ երկուսը), բայց ավելի ընդարձակ նշանակությամբ: 2) Տեղի է ունենում և հակառակ երևույթ, այն է՝ տարբեր կիրառություններ կամ ֆունկցիաներ ունեցող մեկ հոլովական ձեռի մոտ առաջ է գալիս մի նոր հոլովական ձեռ, որ այդ կիրառություններից մեկն իր վրա է առնում, և հին հոլովական ձեռը գործածվում է այնուհետև միայն մեկ նշանակությամբ. հետևանքն այն է լինում, որ հին մեկ, բայց ընդարձակ նշանակություն ունեցող հոլովական ձեռի տեղ բռնում են իրկու հոլովական ձեռեր, բայց ավելի նեղ կիրառությամբ: Հնդեվրոպական լեզուների զարգացման ընթացքում երևում է հոլովական ձեռերի այս երկու տեսակի փոփոխությունն էս:

Հայերենում էս առաջ են եկել նման փոփոխություններ. իրար հետ նույնացել են՝ 1) ուղղական, հայցական ու կոչական հոլովները և 2) սեռական ու տրական հոլովները, բացի այդ՝ առաջ է եկել մի նոր ներգոյական հոլով:

267. Ուղղականը իբրև լռչական և հայցական:— Գրաբարում բառի շեշտը մեծ մասամբ վերջին վանկի վրա է. նախագրաբարյան շրջանում, սակայն, բառերը շեշտվել են վերջընթեր վանկի վրա: Շեշտի այս դրության պատճառով բառերի վերջը շեշտի ազդեցությամբ դուրս է ընկել, և հետևանքն այն է եղել, որ եզակի ուղղական, կոչական և հայցական հոլովները, որոնք սկզբնապես տարբեր ձեռեր, այսինքն տարբեր վերջավորություններ են ունեցել, մնացել են առանց որևէ վերջավորության ու բնի ձայնավորի և նույնացել են իրար հետ. միևնույն ձեռ՝ «բուն», «սիրտ», գործածվում է երեք հոլովի՝ ուղղական, կոչական, հայցական հոլովների նշանակությամբ: Այս երեք հոլովից, սակայն, գրաբարում միայն կոչականը շունի առանձին գոյություն և զատ հոլով չէ, որովհետև հոգնականում էս նույն ձեռն ունի, ինչ որ ուղղականության հայցականը հոգնականում պահել է դեռ իր հատուկ վերջավորությունը՝ «Ս» հնչյունը՝ սիրտս, մինչդեռ հոգնակի ուղղականի վերջավորությունն է «Բ» հնչյունը՝ սիրտք:

Այսպես, տեսնում ենք, գրաբարի հոլովումը ուղղականի և հայցականի նկատմամբ շունի զուգակշիռ դրություն. եղակիում ուղղականը և հայցականը նույնացել են, իսկ հոգնակիում տարբեր են: Այսպիսի դրությունը, սակայն, կայուն չի կարող լինել. «ֆունկցիայով տարբեր ձեռերի՝ հնչափոխությամբ առաջացած նույնացման հետևանքներից մեկն այն է լինում, որ մարդ այնքան վարժվում է հնչյունական նույնությունը, որ այդ հնչյունական նույնությունն անց է կացնում և այնպիսի դեպքերի վրա, որոնց մեջ հնչափոխությամբ առաջ չէ եկել նույնություն»⁹:

Այսպես՝ մեր հին լեզվի մեջ արդեն, քանի որ հղակի ուղղականն ու

Հայցականը հնչափոխությամբ նույնացել են, ձգտում կա դրանց անալիզի համարում հոգնակի ուղղականի ու հայցականի տարբերությունն ևս վերացնելու Այս հոլովները շփոթվում են իրար հետ. պատահում են ուղղականի «Ք»-ով գործածություններ իբրև հայցական և, ընդհակառակն, հայցականի «Ս»-ով գործածություններ իբրև ուղղական. «զատացեալքս», «ոչ գոյր ընդ նոսա աստուածս օտարս», «եղև հարսանիս» և նմաններ: Լեզուն ձգտելով հոգնակի ուղղականի և հայցականի մեջ ևս ձևական նույնություն առաջ բերելու, սկզբում դեռ տատանվում է իրկու ձևերի մեջ ընտրություն անելու. տարբեր ձևերի նույնացումը հենց սկզբից որոշ ուղղությամբ չի կատարվում, այլ նախ երկու ձևն էլ խառն՝ մեկը մյուսի տեղ գործ են ածվում, ուղղականը՝ հայցականի տեղ, հայցականը՝ ուղղականի տեղ, մինչև որ վերջապես հայցականի ձևը ետ է մղվում և լեզվից դուրս է ձգվում՝ թողնելով միայն հետքեր, ինչպես՝ պաս (հին՝ պահս), երկու, բայց երկուսը, երկուսի (երկսի), արևմտյան բարբառում՝ երկուքի. մի բանի, բայց՝ մի բանիսը, մի բանիսի. ծախս (այլև ծախք), որոնց մեջ հին հայցականի ձևն այլևս իբրև հայցական չի ըմբռնվում և գործածվում է նաև իբրև ուղղական: Ուղղականի ձևն, ընդհակառակն, հետզհետե գործածվում է իբրև հայցական, մինչև որ վերջապես այդ ձևն փշխող է դառնում: Հետևանքն այն է լինում, որ հին հայցական հոլովը, բայց ընդարձակված կիրառությամբ, այն է՝ աշխարհաբարում ուղղականն իր վրա է առել մասամբ նաև հայցականի ֆունկցիան, այնպես որ ուղղականն է՝ ուղղական-կոչական-հայցական:

268. Հոգնակի թվի «եր», «ներ» մասնիկներ:— Հոգնակի ուղղականի և հայցականի այս նույնացման ընթացքում լեզուն առաջ է մղում և հավաքական նշանակությամբ **ԵՐ** (հին՝ եԱՐ) և **ՆԵՐ** (հին՝ նեԱՐ) մասնիկները, որոնք հին լեզվի սակավաթիվ բառերի մեջ մի ընդհանուր ձև են ուղղականի և հայցականի համար (վանեար, իշեար, քաղաքեար, բարձկեար). ուստի և ավելի հեշտությամբ ընդհանրանում են նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվ կազմելու համար: Այս մասնիկների առաջ հետզհետե ետ են մղվում ոչ միայն հոգնակի ուղղականի և գործիականի «Ք», հայցականի «Ս», այլև սեռականի, տրականի ու բացառականի «Յ» հնչյունը, այնպես որ նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվը միակերպ բոլոր հոլովների համար կազմվում է միավանկերի վրա **ԵՐ** ավելանալով, իսկ բազմավանկերի վրա՝ **ՆԵՐ**, միայն պետք է նկատի ունենալ հետևյալ երկու պայմանը. 1) Մի քանի բառեր հին լեզվի մեջ վերջանում են «ԸՆ», որ նոր լեզվի մեջ դուրս է բնկել. դրանց հոգնակի թվի մեջ այդ «Ն» հնչյունը վերականգնվում է. օրինակ՝ մատ-մատներ, ձեռ-ձեռներ (այս բառերը և սրանց հոգնակին տե՛ս § 94. 3, 272. 2): 2) Բարդ բազմավանկ բառերը, երբ երկրորդ բաղադրիչ մասը մ/ւավանկ է և պահում է իր նշանակությունը, ընդունում են **ԵՐ**. դասագրքեր, վա-

ռեւափայտեր, անձրեւաշրեր, դասակարգեր, Բայց երբ երկրորդ մասը բայարմատ է, կամ նոր նշանակութեամբ մի բառ է կազմվում, այս դեպքում ավելանում է ՆԵՐ. մարդասիրներ, մատենագիրներ, խոտակերներ, միժասիրտներ, ձեռագիրներ:

Հոգն. ուղղակիանի «Ք»-ն և «Յ»-ն այժմ մնում են միայն դերասունների և ուրիշ տիպի բառերի համար, ինչպես՝ խնամոնք, խնամոնց, նրաքնք, նրանց, այսպես և «Խ» վերջացած անունների համար, ինչպես՝ քաղաքացիք, որդիք, բարբառային՝ փեսք (հին՝ փեսայք), ճաճքեր, սովորական «քաղաքացիներ», «որդիներ» ձևի հետ: Ուրիշ բառերի վերջում, ինչպես՝ աչք, ձեռք, կառք, դիրք, ելք, մոտք և այլն, «Ք»-ն այլևս ոչ մի թվական նշանակություն չունի և դարձել է մի մասնիկ, որ ոչ թե թեքման ձևերին է վերաբերում, այլ բառակազմությանը:

289. Տրականն իբրև հայցական:—Ուղղական և հայցական հոլովների ձևական նույնացումը մի անհարմարություն է առաջ բերում. որովհետև հայերենում որոշ հաստատուն բառադասություն չկա, ուստի խոսքը հաճախ երկդիմի է մնում. «Տիգրանը տեսավ Վարդանը» խոսքի մեջ, օրինակ, չի հասկացվում, թե ո՞րն է հնթական և որը՝ կրող խնդիրը: Այս երկդիմությունից արևելյան բարբառները նրանով են այժմ ազատ մնում, որ մարդկանց անունների համար, երբ որոշ են, իբրև հայցական գործածում են տրականը՝ «Տիգրանը տեսավ Վարդանին» կամ «Վարդանին տեսավ Տիգրանը», «Վարդանին Տիգրանը տեսավ», «Տիգրանը Վարդանին տեսավ» և այլն: Հայցականի փոխանակությունը տրականով, անշուշտ, սկսվել է դերանուններից, և զրաբարում արդեն տեսնում ենք դրա սկիզբն անձնական դերանունների մեջ՝ զ-մեղ, զ-բեղ, զ-ձեղ. սբանց նմանությամբ ասվել են նաև՝ ինձ, սորան, դորան, նորան, միմյանց և այլն. ապա՝ Վարդանին, աշակերտին և այլն: Բայց մի անգամ որ տրականն սկսել է անցնել հայցականի տեղ, այդ կիրառությունը հետզհետե ծավալվում է, և տրականը հայցականի իմաստով գործածվում է նաև անորոշ անձի անունների և նույնիսկ անշունչ առարկաների անունների համար: Դա առաջանում է լեզվի բնական ձգտումից, այն է՝ հայցական հոլովի նշանակության դործածությունը միակերպության վերածել ըստ ձևի, և ոչ թե միևնույն բառի համար մի դեպքում ուղղականը գործածել իբրև հայցական, ուրիշ դեպքում՝ տրականը: Այսպիսով տրականի կիրառությունն ևս ընդարձակվում է, և այս հոլովն ևս ստանում է նաև հայցականի ֆունկցիաների մի մասը:

Այսպես ուրեմն՝ հայցականի հոլովական ձևը լեզվից դուրս է ընկնում, նրա նշանակությունները մասամբ ուղղականին են անցնում, մասամբ՝ տրականին:

290. Սեռական—տրական:—Այս երկու հոլովները զրաբարում գոյական անունների համար, թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի, բոլորովին նույն ձևն ունեն: Արդարև որոշ թվով ածականների և մի քանի անունների համար կա «ոյ» ձևով սեռական-տրականի հետ և մի երկրորդ

«ում» ձև՝ մերոյ—մերում, ձերոյ—ձերում և այլն. բայց այդ երկու ձև-վերն ևս գործ են ածվում թե՛ սեռականի և թե՛ տրականի համար, թե-պետ առաջինն ավելի իբրև սեռական, իսկ երկրորդն իբրև տրական: Դերանունների և անորոշ անունների մեջ, սակայն, կան սեռականի և տրականի համար հատուկ ձևեր՝ իմ—ինձ, քո—քեզ, մեր—մեզ, սորա—սմա, ուրումն—ումնմն, ոյր—ում և այլն, Բայց լեզուն զբաբարի շրո-ջանում արդեն ձգտել է սեռականի և տրականի ձևական տարբերու-թյունը վերացնելու դերանունների մեջ ևս, և հետզհետե շփոթում և տա-տանում է առաջ եկել նորա և նմա և նման ձևերի կիրառության մեջ. սե-ռականները գործածվում են նաև իբրև տրական, և ընդհակառակը:

Այս տատնումը նոր լեզվի մեջ լուծվել է հետևյալ ձևով: Անորոշ անունները և սույն, դույն, նույն բառերը շուտ են եկել անվանական՝ «Ի» հոլովման՝ ինչի, ոչ ոքի, նույնի և այլն, որ մի ընդհանուր ձև է սեռա-կան-տրականի համար. ով հարցականի ոյր ձևը մեռել է և մնացել է միայն ում ձևը թե՛ սեռականի և թե՛ տրականի համար. անձնական դե-րանուններից մնում են թե՛ սեռականի իմ, քո, իր (=իր), մեր, ձեր և թե՛ տրականի ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ, ձևերը: Բայց իմ, քո, իր, մեր, ձեր մնում են ոչ թե իբրև անձնական դերանունների սեռականներ, այլ միայն իբրև ստացական ածականներ, որոնք միայն իբրև գոյականի վերադիր են գործածվում. և այդ ձևերը մնացել են միայն այն դեպքե-րում, երբ հին լեզվի մեջ դրանք գոյականներին հոլովով համաձայնող ստացական ածականներ են եղել (հայր իմ, հօր իմոյ, ի հօրէ իմմէ...): Յուցականների տրական ձևերը՝ «սմա», «դմա», «նմա», «այսմ», «այ-դրմ», «այնմ», դուրս են ընկել և պահվել են միայն սորա, դորա, նորա. այժմ ավելի՛ սրա, դրա, նրա (բարբառներում նաև՝ ասոր, ադոր, ա-նոր, հին՝ այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ. այսր, այդր, այնր) թե՛ սեռա-կանի և թե՛ տրականի համար, և այսպես արդեն միջին հայերենի մեջ, օրինակ՝ «Յով որ սէր կայ յիր սրտին՝ նայ զիս նորայ (=նմա) կամակ տանին» (Կոստ. Ծրզնկ.): Նույնիսկ հայցական կրող խնդրի նշանակու-թյամբ, օրինակ՝ «Յիմար կոչեն նորա (=զնա. Կոստ. Ծրզնկ.): Արեւի-լյան գրական լեզվի մեջ, սակայն, կան նաև սրան, դրան, նրան ձևերը, որոնք իբրև տրական են գործածվում, մինչդեռ սրա, դրա, նրա ձե-վերն ունեն միայն այն կիրառությունները, ինչ որ ստացական ածա-կանները՝ իմ, քո, իր, մեր, ձեր:

Սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի «ն» տառը բացատրվում է իբրև «ն» հոդ (Մառ, Քեր., եր. 140). որովհետև այդ «ն» տառն ինչպես որ ավելանում է որոշված անունների սեռական-տրական ձևի վերջից, երբ այդ ձևն իբրև տրական է գործածվում (սեռական՝ Տիգրանի գիրքը, տրական՝ Տիգրանին տվի), նույնպես և իբրև տրական գործածված սրա, դրա, նրա ցուցականների վերջից, որոնք միշտ որոշ են (նրա գիրքը, բայց նրան տվի): Բայց այդ բացատրությունն անընդունելի է. այդ բառերի վերջի «ն» տառը հոգ չէ, քանի որ դա պահվում է և մյուս հո-

ըովներին մեջ՝ «նրանով, նրանից, նրանք, և «ան» մասը երևան է գա-
 լիս նաև ուրիշ դեպքերում՝ օրինակ՝ յայսմանէ, ի սմանէ, ի նմանէ,
 ինձանից, քեզանից, մեզանից, ձեզանից, ինձանով և այլն: Հետևաբար
 պետք է ընդունել, որ սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի «Ան» մասը մի
 անվանական հոլովակերտ է ավելացած հնագույն «սոր», «դոր», «նոր»
 սեռականների վերջից, ինչպես որ հին ժիւր» սեռականի վերջից ավե-
 ւացել է «եան» և կազմվել «խուեան» ձևը որից աշխարհաբարի իրեն
 կամ իրան: Բայց այդ, ինչպես և ուրիշ բառերի սեռական-տրականի
 վերջի «ն» տառը հոգ չլինելով հանդերձ՝ այժմ կատարում է արդեն հո-
 դի դեր: Այսպես օրինակ՝ «աղջկան», «կնկան», «ամսվան», «օրվան»
 և նմանների վերջի «ն» տառը, որ հոգ չէ, դուրս է ընկնում ամեն ան-
 գամ (աղջկա, կնկա, ամսվա, օրվա), երբ այդ ձևը գործածվում է ինչ-
 պես մի անհոգ տրական, կամ ինչպես մի անհոգ սեռական վերադիր-
 ասում ենք՝ «Այս աղջկա գիրքը», «մի որևէ աղջկա տալ», և ոչ թե՝
 «Այս աղջկան գիրքը», «մի որևէ աղջկան տալ»։ Բայց փերե մի որոշված
 տրական՝ «այս աղջկան տվի», «այն աղջկան տեսա»։ այսինքն վերջի
 «ն» տառը պահվում է ինչպես մի հոգ: Նույնպես իրան ձևից ծագած
 իրա ձևն իբրև գոյականի վերադիր է միայն գործածվում (իրա գիրքը),
 իսկ իրան՝ փերե տրական (իրան տվի): Նույն կերպ նաև սրա—սրան,
 դրա—դրան, նրա—նրան կրկին ձևերից առաջիններն իբրև վերադիր
 գործածվում են առանց «ն»-ի (սրա գիրքը, նրա գիրքը), իսկ սրան,
 դրան, նրան ձևերի վերջի «ն» տառը, թեպետ ծագումով հոգ չէ, բայց
 արդեն իբրև հոգ է ըմբռնվում, ուստի և դրանք են գործածվում իբրև
 տրական (նրան տվի):

Այսպես ուրեմն, սեռական և տրական հոլովների ձևական տարբե-
 րությունը, որ դեռ կա հին լեզվի մեջ որոշ թվով բառերի համար, աշ-
 խարհաբարում բոլորովին վերացել է, և առաջ է եկել մի ընդհանուր
 հոլով՝ սեռական-տրական, իսկապես մի տրական հոլով, որի կիրառու-
 թյունն ընդարձակված է սեռականի ֆունկցիայով, այսինքն՝ գործած-
 վում է առանց հոգի նաև իբրև սեռական վերադիր, ինչպես որ մյուս
 հոլովներն էլ (գործիական, բացառական) անհոգ իբրև վերադիր են դոր-
 ծածվում: Սեռականի մնացորդները՝ իմ, քո, մեր, ձեր իր մեում են կա-
 միայն իբրև ստացական ածականներ, որոնք իբրև գոյականի վերա-
 դիր են գործածվում, կամ փերե լրացում դերբայների և մի քանի ածա-
 կանների (նման, հավասար, արժանի, համանուն, ստորագրյալ, ծանոթ,
 ազգակից, համախոհ և այլն), որոնք գրաբարում, մասամբ և աշխարհա-
 բարում, առնվում են իբրև գոյական, ուստի և հետևեցը ստացական ա-
 ծականներ են դրվում, կամ թե չէ աշխարհաբարում իմ, քո, իր, մեր, ձեր
 զգացվում են արդեն փերե տրական հոլով, ինչպես՝ «Ձեր նման անհոգ-
 դողդ մարդը»։ «Հրավիրեց ինձ իր հավասար նստել», փոխանակ՝ ձեզ
 նման, իրեն հավասար:

271. Հոլովների կազմությունը:— 1) Ուղղական (հայցական, կոչա-

կան) հոլովն, ինչպես տեսանք (§ 267), կորցրել է իր վերջավորութիւնը. դա անվան, այսպես ասած, բացասական ձևն է առանց հատուկ վերջավորութեան (§ 14), կամ մեր արդի լեզվական զգացումով (և ոչ պատմական) մի բուն է, որի վրա ավելանում են մյուս հոլովների վերջավորութիւնները, ինչպես՝ հաց, հաց-ի, հաց-ից, հաց-ով: Սեռականի և տրականի, ինչպես և մյուս հոլովների թեքման հիմքը զգաբարում կազմում է այն, որ շեշտն անցնելով մի վանկ ետև՝ վերականգնում է բառի բնի ձայնավորը, որ ուղղականում վերջավորութեան հետ միասին դուրս է ընկած, և որի վրա ավելանում են վերջավորութիւնները: Այսպես՝

2) Սեռական և տրական հոլովները զգաբարի եզակիում ունին ի, ՈՒ, ՈՅ, ԱՅ վերջավորութիւնները. օրինակ՝ սրտի, զարդու, մարդոյ, Տրդառայ. դրանցից ի, ՈՒ, Ո, Ա բնի ձայնավորներն են, որ ուղղականում և հայցականում դուրս են ընկել, իսկ մյուս հոլովների մեջ վերականգնվում են և «Յ» վերջավորութեան հետ ըմբռնվում են իբրև հոլովակերտ վերջավորութիւններ. ի, ՈՒ բունն ունեցող անունների սեռականի և տրականի վերջավորութեան «Յ» հնչյունը դուրս է ընկել և իբրև հոլովակերտ ըմբռնվում են հենց բնի ի, ՈՒ ձայնավորները: Ուրեմն դարձյալ մի բազմազան դրութիւն կա սեռական-տրականի կազմութեան համար: Վրան ավելացնելով նաև դերանունների և անորոշ անունների սեռականի և տրականի առանձնահատուկ կազմութիւնները, ինչպես և հոգն. սեռականի և բացառականի «Յ»-ով կազմութիւնը (սրտի-ց, զարդու-ց, մարդո-ց, աշխարհա-ց), տեսնում ենք այս հոլովների կազմութեան մի բարդ դրութիւն: Բացի այդ՝ կան նաև Բ, Ղ, Ն բունն ունեցող անունների առանձին կազմութիւնները, դուստր, դաստեր, դաստերց. աստղ, աստեղ, աստեղց. մեծութիւն, մեծութեանց. դուռն, դրան, դրանց և այլն, ինչպես և հայր, հօր, հարց. կին, կնոջ, կանանց և այլն. այլև անունների և դերանունների սեռականի ու տրականի առանձին ձևերը:

3) Գործիական հոլովի «Վ», «Ի» վերջավորութիւնները, որ հնդեվրոպական ծագում ունին, գրաբարում ավելանալով անունների բներին՝ կազմում են մարդով, ամաի, իծիի, զարդուի—զարդու (վերջի ի-ն ՈՒ-ից հետո դուրս է ընկնում): Սակայն, որովհետև լեզվի մեջ չկան այլևս մարդա, ամա, իծի, զարդու բներ, ուստի գրաբարում արդեն իբրև գործիական հոլովի վերջավորութիւններ ըմբռնվել են ՈՎ, ԱԻ, ԻԻ ՈՒ, այսինքն՝ բնի Ո, Ա, Ի, ձայնավորները գործիականի վ, ի, վերջավորութեան հետ և հենց բնի ՈՒ ձայնավորը, որոնք ավելանում են իբրև բուն ըմբռնված ուղղականի վրա: Այսպիսով գրաբարում առաջ են եկել գործիականի չորս տեսակ վերջավորութիւն ձայնավոր հոլովումների համար՝ ով, աւ, իւ, ու: Դրանց վրա պետք է ավելացնել և այն, որ Բ, Ղ, Ն բաղաձայններից մեկն իբրև բուն ունեցող անունների գործիականը կազմվում է սեռականի վրա Բ բաղաձայնն ավելանալով՝ դասերի, աս-

տեղը, մեծութեամբ, որով, ուրեմն, գրաբարի գործիականը կազմվում է բազմազան կերպով: Բացի այդ՝ դերանունների և անորոշ անունների գործիականներն ունին ինքնահատուկ առանձնություններ: Հոգնակի գործիականը կազմվում է եզակի գործիականի վրա «Բ» ավելանալով՝ մարդով, ամառ (որ հետագայում դարձել է ամօֆ), իծիւֆ, զարդով, դստերբֆ, աստեղբֆ, մեծութեամբֆ:

4) Միակերպ կազմություն չկա գրաբարում նաև բացառուիւնի համար, որ սկզբից ստանում է միշտ մի նախդիր, ընդհանրապես «Ի» նախադիրը (ձայնավորից առաջ Յ): Այս հոլովը հոգնակիում միշտ, իսկ եզակիում երբ սեռական-տրականն ունի ՈՅ, ԱՅ վերջավորությունները, նման է սեռական-տրականին. իսկ ուրիշ բառերի համար եզակին ունի «է» վերջավորությունը. օրինակ՝ ի սրտէ, յաշխարէ, ի մարդոյ և այլն:

5) Ներգոյական եռլովի միայն մնացորդներ կան գրաբարում սակավաթիվ բառերի համար ՈՋ վերջավորությամբ՝ յայգոջ, ի տեղաջ. բայց այս վերջավորությունն իսկապես նաև սեռական-տրականին է (կնոջ, միռջ և այլն), և ներգոյականի նշանակությունը պահվում է «Ի» նախդրով, որ ուրիշ անոնների համար դրվում է հայցական կամ տրական հոլովների վրա և կազմում ներգոյական (ի տան, ի գործ, ի տունս), այնպես որ այս հոլովները, հայցական և տրական, ունին նաև ներգոյականի կիրառություն: Բայց և այնպես ներգոյականի զգացումը գրաբարում թերևս մեռած չէ եղել և ոչ միայն ՈՋ վերջավորության, այլ ավելի ևս «ի փառսն իւրում», «յաթոռ իւրում» և նման կապակցությունների համար, որոնց մեջ գոյականը դրվում է հայցական, իսկ ածականը՝ տրական, և միասին կազմում են մի խառնուրդ հոլով՝ ներգոյականի նշանակությամբ:

Այս վերջին կիրառությունը, սակայն, ինչպես «ռջ» վերջավորությունը ներգոյականի համար, շուտով մեռնում է, դրա հետ նաև ներգոյական հոլովը, որի ֆունկցիան կատարում են նոր լեզվի արևմտյան բարբառների մեջ՝ ուղղական-հայցական և տրական հոլովները. իսկ արևելյան բարբառների մեջ, որոնցից և գրական լեզվի մեջ, բացի ուղղական-հայցական և տրական հոլովների այդ կիրառությունից, առաջ է եկել նաև մի նոր ձև ներգոյականի համար, «ՈՒՄ» վերջավորությամբ: Դա ծագած է գրաբարի որոշ թվով ածականների տրականի «ում» վերջավորությունից, որ «Ի» նախդրով գործածվում է և իբրև ներգոյական. օրինակ՝ «Ի տան իւրՈՒՄ», (Ի բարձրաւանդակՈՒՄն կուտ կալով ի տեղուջ» (Մ. Խոր.):

Այսպես տեսնում ենք, գրաբարում չկա հոլովական ձևերի պարզ դրություն. հոլովներից յուրաքանչյուրի համար, չինի սեռ.-տրական, բացառական, գործիական թե ներգոյական, հնչափոխության հետևանքով առաջ են եկել տարբեր-տարբեր հնչյունական ձևեր՝ բանի, զարդՈւ, մարդՈՅ, ՏրդատԱՅ և այլն, որոնց մեկը միայն բավական կրիներ: «Ամեն լեզու, սակայն, շարունակ ձգտում է բոլոր անպետք աննյութականությունները դուրս ձգելու, ֆունկցիայով նույնի համար նույն հըն-

չլուծական արտահայտութիւնն էլ ստեղծելու¹⁰։ Այս ձգտումը մի հակադեմոկրատիային է հնչափոխութեան դեմ, որով միեւնոյն հոլովի համար առաջ են գալիս մի քանի տարբեր հնչլուծական ձևեր։ Լեզուն նոր անալոգիական կազմութիւններով աշխատում է վերացնել այդ անպետք և անօգուտ հնչլուծական տարբերութիւնները և վերականգնել մի նոր ձևական միութիւն։ «Այս նույնացման հետեանքն այն է լինում սովորաբար, որ մի հոլովական խումբ բառեր անցնում են ուրիշ հոլովական խմբի մեջ, այն էլ բոլորը կամ նրանց մի մասը, կամ բոլոր ձևերի մեջ կամ մի քանիսի մեջ»¹⁰։ Հոլովումների այս շփոթութիւնն ու փոխանցումն արդեն գրաբարում տեսնում ենք։ Կան բառեր, որոնք երկու և ավելի ձևով են հոլովվում, ինչպես՝ զարդ, դարդու կամ դարդի, զարդիւ, լեզու, լեզուի կամ լեզուոյ, Կան բառեր ևս որոնց եզակին մի հոլովման ձևով է կազմվում, հոգնակին՝ մի ուրիշ, ինչպես՝ ոգո, զօրու, բայց՝ զօրք, դօրաց, զօրաւք։

Այս փոխանցման հետեանքն այն է լինում, որ հայերենի զարգացման ընթացքում տարբեր բնի ձևերը ձգտում են մի տիպի վերածվելու։ Այսպես՝ գրաբարում արդեն «Ա» բունն ունեցող հասարակ անունները շուտ են եկել «Ի» հոլովման, օրինակ՝ աշխարհ, սեռ-տրակ, աշխարհի և ոչ «աշխարհայ», միեւնոյն գործիականն է աշխարհաւ և հոգն. տրականը՝ աշխարհաց։ Այս զարգացումը վերջապես հանդում է այն դրութեան, որ արդի լեզվի մեջ անունների ամենամեծ մասը՝ ա) սեռական-տրական ունի եզակիում «Ի» վերջավորութիւնը, որոշ բառեր միայն «Ո՞» և ավելի ևս սակավաթիվ բառեր՝ «Ան», «ՎԱն» (ՎԱ), «ՈՒ» և իբրև մնացորդ գրաբարի՝ «Ա» (Վանա լիճ, Սեանա լիճ)։ Հոգնակին միայն «Ի» վերջավորութեամբ է կազմվում, բացի աննշանակ «ԱնՔ», «ՈՒՔ», «ՆՆՔ» վերջավորութիւններից, որոնք ունին «Յ»-ով՝ մերոնք—մերոնց, Տիգրանենք—Տիգրանենց. բ) Գործիականն ունի միշտ «ՈՎ» վերջավորութիւնը, որ հին լեզվի «Ո» բնին է (ծառով) և ընդհանրացել է բոլոր բառերի համար. գ) Բացառականն ունի «ԻՅ», որ «Ի» բնի հոգնակի սեռական-տրական-բացառականի վերջավորութիւնն է՝ ընդհանրացած բոլոր անունների թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի բացառականի համար. սեռական-տրական «ՈՒ» վերջավորութիւնն ունեցող բառերը միայն, սեռականի ՈՒ ձայնավորի առնմանումով, ունին եզակի բացառական «ՈՒՅ» ձևով (այգու—այգուց). իսկ դ) Ներգոյականը, ինչպես տեսանք, ունի «ՈՒՄ» վերջավորութիւնը։ Այսպես ուրեմն, մեր նոր լեզվի մեջ հոլովումը գրաբարի հոլովման համեմատութեամբ՝ շատ ավելի հաստատուն, պարզ ու միակերպ բնավորութիւն ունի, հետևյալ ընդհանուր հարացույցով։

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	Դադաք	Դադաքներ
Տր.	Դադաք-ի	Դադաքներ-ի

Բաց.	Քաղաք-ից	Քաղաքներ-ից
Գործ.	Քաղաք-ով	Քաղաքներ-ով
Ներգ.	Քաղաք-ում	Քաղաքներ-ում

272. Հեղուկներ:— Այժմ սովորականն է հոլովման այս ձևը, որից շեղվում են միայն սակավաթիվ բառեր.

1) Ինչպես վերևում ասվեց, որոշ թվով բառերի եզ. սեռ.-տրականը կազմվում է ՈՒ, իսկ եղակի բացառականը ՈՒՑ վերջավորությունից, օրինակ՝ մարդու, գնալու, ձիու. մարդուց, գնալուց, ձիուց: Սեռական-տրականի այս ձևը ծագում է մեծ մասամբ գրաբարի «ՈՅ» հոլովումից ոչ>ու ձայնաշրջությունից (տե՛ս 51. 2), որ երևում է գլխավորապես «Խ» վերջացած անունների (այգի, այգույ>այգու, այգուց), անորոշ դերբայի (գնալ, գնալու>գնալու, գնալուց) և մի քանի ուրիշ բառերի մեջ, ինչպես՝ մարդու>մարդու, մարդուց. իրարու, իրարուց. մեկմեկու, մեկմեկուց: Դրանց գործիականը և ներգոյականը լինում է միակերպ ռվ, ում ձևով: Բայց կան «Խ» վերջացած բառեր, որոնք «Խ» հոլովման ձևով են հոլովվում՝ «սիրելիի» և ոչ «սիրելու», որ «սիրելի» բառի ձևն է: Երբեմն նաև՝ հայելիի, զվարճալիի, Անիի, այլև օտարազգի անունները՝ Գարիբալդիի, որոնք հոլովվում են նաև՝ հայելու, Անու, Գարիբալդու:

2) Գրաբարի «Ն» բունն ունեցող անունները կորցնելով բնի այս բաղաձայնը՝ մասամբ արդեն շուտ են եկել «Խ» հոլովման, ինչպես՝ ոտն, մատն, սերմն, մասն և այլն դարձել են՝ ոտ, մատ, սերմ, մաս. ոտի, մատի, սերմի, մասի. ձեռի, կաթի, ակի, արեգակի և այլն: Դրանց մի քանիսի հոգնակիում վերականգնվում է բնի «Ն» բաղաձայնը՝ եզներ, բռներ, ծնկներ, մատներ, ձկներ, լեռներ, թռուներ, ոտներ, ձեռներ (ալյև ոտք—ոտքի, ոտքեր. ձեռք—ձեռքի, ձեռքեր), հարսներ, գառներ, մկներ, դռներ, ակներ և այլն, բայց՝ անձեր, սերմեր, մասեր: Այս բառերը մասամբ սեռական-տրականն ունին հին «ԱՆ» կազմությամբ, ինչպես՝ զառան, դռան, եզան, մկան, նռան: Այսպես նաև ՈՒՄ (հին՝ ումն) ածանցով կազմվածները՝ ուսում—ուսման, խավարում—խավարման և այլն: Ոչ միայն հոգնակիում, այլև եզակի մյուս հոլովների մեջ սրանց մի քանիսի «Ն» բունը վերականգնվում է, ինչպես՝ նուռ, նռան, նռնով, նռներ. բուռ, բռան, բռնով. դուռ, դռան, դռնով, դռնից և ուրիշներ (տե՛ս §§ 94. 3, 268): Իբրև սեռական-տրականի վերջավորություն «ԱՆ» վերջը երևում է և ուրիշ բառերի մեջ, ինչպես և գրաբարում, օրինակ՝ աղչիկ, աղչկան (աղխ. նաև՝ աղչկա). կնիկ, կնկան (կընկա). աշուն, աշնան. գարուն, գարնան, ալյև գրաբարում՝ մանուկ, մանկան. հանգիստ, հանգստեան>հանգստյան (տե՛ս հաջորդ 3-րդ կետը, ինչպես և վերևում § 270):

3) Սեռ.-տրականի ՎԱՆ>ՎԱ վերջավորությունը, որ ունեն ժամանակի անունները՝ օր, օրվան (օրվա), օրվանից, ժագած է հին լեզ-

վի «ԵԱՆ» վերջավորութունից, որ երևում է որոշ թվով բառերի մեջ, ինչպես՝ *ամիս*, *ամսեան*։ Ժամանակ, ժամանակեան։ շաբաթ, շաբաթեան։ վաղիւ, վաղուեան, ի վաղուենէ։ դար, դարեան։ երեկորեան կամ երեկորեայ։ Սրանք գործածվում են սովորաբար իբրեւ գոյականի վերագիր, ուրեմն ածականաբար, բայց երբեմն («ամիս» բառը միշտ) ունին նաեւ սեռ.-տրականի և ներգոյականի նշանակութեամբ կիրառութիւններ։ Սրանց «եան» վերջավորութունը՝ «ւան», ապա՝ «վան» ձայնաշրջութեամբ, անցել է ուրիշ ժամանակի անունների. ամենից առաջ՝ առաւօտեան, գիշերեան, երեկեան և այլ բառերին, որոնք լինում են՝ առավոտվան, առավոտվա և այլն։

Նման ձայնաշրջութուն տեսնում ենք նաեւ գրարարի ԵԱՆ(Ք) հոգնակի կազմող անջի համար, որ բարբառների մեջ դառնում է ՎԱՆ(Ք), ինչպես՝ իշխան լինում է ոչ միայն իշան, այլև իշանք, իշվանք, նույնպես՝ կտորվանք, տեղվանք և այլն։ Այսպես և «ի» վերջացած հատուկ անուններն ունին բարբառային ձևով առ, վառ. օրինակ՝ Գառնի — Գառնառ, Գառնվառ. Անի, Անվառ. Կարբի, Կարբվառ. Քաղսի, Քաղսվառ և այլն. այլև գրաբարում՝ Անի, Անույ, Անվույ. եկեղեցի, եկեղեցույ, եկեղեցվույ, Այսպես և «ուտիք»՝ «ուտեաց», բարբառային ձևով՝ «ուտաց», «ուտվաց»։ կաշի, սեռ.-տրական՝ կաշու, բայց և կաշվի, ածական՝ կաշվե և այլն։ Այս եանքւան, վան ձայնաշրջութունն անշուշտ որեւէ բարբառում ծագած լինելով՝ տարածվել է և կիրառվել նաեւ ուրիշ անունների վրա։ Այժմ այդ ձևով հոլովվող բառերն անցնում են «ի» հոլովման, բայց մի քանի բառի համար զեռ սովորական է այդ ձևը՝ օրվա, տարվա, ցերեկվա, գիշերվա, վաղվա, էգուցվա, այսպես և գրաբարից «մահվան»։

4) Հին լեզվից նորին անցած մի ձև է նաեւ սեռ.-տրակ. «ՈՋ» վերջավորութունը, օրինակ՝ կին, կնոջ. որի նման նաեւ՝ քույր, քրոջ. տեր, տիրոջ. տիկին, տիկնոջ, հորաքույր, հորաքրոջ. մորաքույր, մորաքրոջ։ Հնացած են այս ձևերը՝ ընկերոջ, աներոջ, սկեսրոջ, տաւոջ, սովորականն է՝ ընկերի, աների, տաւի, սկեսրի։

5) Հին լեզվից է անցել նորին նաեւ մի քանի բառերի սեռական-տրականի կազմութունն առանց վերջավորութեան, միայն միջի ձայնավորի փոփոխութեամբ, այսպես՝ հայր, հոր. մայր, մոր. եղբայր, եղբոր, աչք և բարդերը՝ հորեղբոր, նախահոր, նախամոր։ Բարբառների մեջ նաեւ՝ կեսուր, կեսոր. աներ, անոր. քուր, քվոր. ընկեր, ընկոր. տեգր, տեգոր։ Այս կարգին պատկանում են նաեւ տուն, տան. շուն, շան. սյուն, սյան. ձյուն, ձյան (ժողովրդական ձևով՝ ձուն, ձան. սուն, սան). այլև գրաբարից գրական փոխառութեամբ՝ արյուն, արյան. անուն, անվան, և «ՈՒԹՅՈՒՆ» ածանցով կազմվածները՝ մեծութուն, մեծութեան, գործիական՝ մեծութեամբ։

6) Գրաբարից գրական փոխառութեամբ, կամ բարբառների մնացորդներ են՝ «ի» վերջացած անունների հոգնակին «Ք» և «Յ» տառերով՝ որդիք, որդոց. մանավանդ «Յի» մասնիկով (§ 235), օրինակ՝ երեվանցիք, երեանցոց. վանեցիք, վանեցոց, ալիւ՝ Սեանա (լիճ), Վանա (ծով), կայսեր, խաթեր (համար), սիրո, փոխանակ՝ սիրու. այսպես

նաև՝ իբրև ածականներ մնում են՝ հայաց, ռուսաց, պարսկաց, հունաց, վրաց, Կասպից ծով. հռոմայեցոց, Արշակունյաց, Բագրատունյաց և այլն:

7) Միայն հոգնակի ունին սևռ.-տրականի ռե՝ հնչյունով ենթ, Անթ, Ոնթ, Ռնթ ածանցներով կազմված անհղականներ՝ ստացական նշանակությամբ (տե՛ս վերջածանցների մեջ § 166): Մյուս հոլովների վերջավորություննին պիւնանում են տրականի վրա, օրինակ՝ խաչոյենք, խաչոյենց, խաչոյենցից, խաչոյենցով. մերոնք, մերոնց, մերոնցից, մերոնցով, մերոնցում և այլն: Այս միևնույն ձևով հոլովվում է և մարդ, կլին բառերի հոգնակին, որոնց ուղղականն անկանոն է՝ մարդիկ, մարդկանց, մարդկանցից, մարդկանցով. կանայք, կանանց, կանանցից, կանանցով: Այսպես նաև ուր և ում բառերի հոգնակները՝ որոնք, որոնց, որոնցից. ոմանք, ոմանց, ոմանցից. եզակիները՝ «ի» հոլովման ձևով՝ որի, որից, որով. ոմնի, ոմնից: Այսպես նաև փոխադարձ դերանունները՝ միմյանց, միմյանցից, միմյանցով: Այս ձևով հոգնակի ունին նաև սա, դա, նա, ինքն դերանունները, որոնց հոգնակին լինում է՝ սրանք, դրանք, նրանք, իրանք (իրենք). սրանց, դրանց, նրանց, իրանց (իրենց). սրանցից, դրանցից, նրանցից, իրանցից. սրանցով, դրանցով և այլն. սրանցում, նրանցում և այլն:

Բարբառային ձևով պատահում են նաև՝ փեսա, հոգն. փեսեք, փեսիքանց, փեսեքանցից. ճամբա, ճամբիք, ճամբեքանց. աղջիկ, աղջըկերք, աղջկերանց, կամ աղջկանց. երեխա, երեխեք, երեխերք, երեխեքոնց, երեխեքանց. տղա, տղեք կամ տղերք, տղերանց և այլն:

8) Դերանուններից ստացական ածականներ են՝ իմ, քո, մեր, ձեր, իր, որոնց համապատասխան տրականները հին ձևով են՝ ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ. ինչպես և հարցական «ով» դերանվան սեռ.-տրականն է եղում: Մյուս հոլովների վերջավորությունները՝ նիՅ, նՈՎ, նՈՒՄ (ԱնիՅ, ԱնՈՎ, ԱնՈՒՄ) ավելանում են տրականների վրա. այսպես՝ ինձնից, քեզնից, մեզնից, ձեզնից, ումնից. ինձնով, քեզնով, մեզնով, ձեզնով, ումնով. մեզնում, ձեզնում. հնացած են՝ ինձանով, քեզանով, ինձանից, քեզանից, մեզանում, ձեզանում:

273. Ջալմափոխություն:— Մինչդեռ գրաբարում ճշտությամբ պահվում է հոլովման ժամանակ նույն ձայնափոխությունը, ինչ որ ընդհանրապես բառակազմության ժամանակ, նոր լեզվի մեջ հոլովման ժամանակ ձայնափոխությունն ևս փոփոխության է ենթարկվել:

1) ՅԱ (հին՝ եա, եայ), ՈՒՅ (հին՝ ոյ) երկբարբառները գրաբարից փոխառություն լինելով՝ մնում են անփոփոխ՝ սենյակ—սենյակի, վայրկյան—վայրկյանի, պաշտոնյա—պաշտոնյալի, բույս—բույսի, բույսեր. կույր—կույրեր և այլն: Սակավաթիվ բառերի գործիականի մեջ միայն «ույ» դառնում է «ու», օրինակ՝ լույս, լուսով. հույս, հուսով. փույթ, փույթով (փոխառություն է գրաբարից): Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ ժողովրդական լեզվի մեջ, հակառակ գրականի, «ույ» երկբար-

բառին ուղղական հոլովի մեջ փոխանակում է «ու», որ և հոլովելիս կա՛մ պահվում է, ինչպես՝ լուս, լուսի, կա՛մ դուրս է ընկնում, ինչպես՝ սա-
ռուց, սառցի:

2) Հին «է» ձայնավորի փոփոխությունն ևս հոլովման ժամանակ մեռած է. մի քանի բառերի մեջ միայն դեռ պահվում է իբրև հին լեզ-
վի մնացորդ է՝ > հնչյունի «ի» ձայնավորի փոխվելը, այսպես են՝ սեր,
սիրո կամ սիրու, սիրով, սիրուց, բայց նաև՝ սերի, սերում. պարտեզ,
պարտիզի, բայց այժմ արգեն՝ պարտեզի. էշ, իշի կամ իշու, բայց այժմ՝
էշի. տեր, տիրոջ: Հոգնակիւում միշտ անփոփոխ՝ էշեր, տերեր, պար-
տեզներ:

Նոր լեզվի մեջ դեռ կենդանի է փակ վանկերի մեջ ի, Ո՛ի ձայնավոր-
ների փոփոխությունը, այն է՝ սրանք կամ դուրս են ընկնում, կամ դաւ-
նում են Ը. օրինակ՝ ջուր—ջրի, թուղթ—թղթի. գիրք—գրքի, թիւ—
թրվի, հաշիվ—հաշվի: Հոգնակիւում, սակայն, միավանկ բառերի մեջ է
միայն չինում այս փոփոխությունը՝ ջրեր, թղթեր, գրքեր, թվեր, իսկ
բազմավանկների մեջ Ո՛ի, ի մնում են անփոփոխ՝ հաշիվներ, գլուխներ,
պանդուխտներ, մարմիններ, պտուղներ. «Բ» բաղաձայնից առաջ միայն
դեռ պատահում են սղած ձևեր՝ երկրներ, կեքակրներ, փոխանակ սովո-
րական «երկրներ», «կեքակուրներ» ձևերի: Այս ձայնափոխությունն էլ
արգեն կայուն չէ. շատ բառերի մեջ ի, Ո՛ի ձայնավորները մնում են, ո-
րի սկիզբն արգեն հին լեզվի մեջ է երևում, ինչպես՝ հիմն—հիման,
հինգ—հինգի, ուղտ—ուղտի, ուխտ—ուխտի, իժ—իժի, այսպես և՛ հիմք
—հիմքի, լուր—լուրի, լուրեր. կարծիք—կարծիքի, հայրենիք—հայրենի-
քի, գործիք—գործիքի, բշիշ—բշիշի, ուսում—ուսման, բայց՝ ուսումի,
մտածմունք—մտածմունքի, քրտինք—քրտինքի (ժողովրդ. քրտնքի),
թռչուն—թռչունի, ընդհանուր—ընդհանուրի, առաջին—առաջինի, վեր-
ջին—վերջինի, ուրիշ—ուրիշի և շատ նմաններ. այնպես որ հետզհետե
պակասում է Ո՛ի, ի ձայնավորի սղումը հոլովման ժամանակ, մանավանդ
երբ դրանք ընկնում են մի քանի և դժվար արտասանելի բաղաձայնների
մեջ: «Ա» ձայնավորի սղումը մնում է միայն «աստված» բառի մեջ՝ աս-
տուծու, աստուծով. նաև բարբառային ձևերի մեջ, օրինակ՝ բերան—
բերնի, փոխանակ՝ բերանի: Բարբառային են այս ձևերը՝ փեսա—փեսի,
փեսից. տղա—տղի կամ տղու, գրական լեզվի մեջ՝ փեսայի, տղայի:

Վ Ե Ց Ե Ր Ո Ր Դ Ծ Ս

ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ

(Շաղկապություն)

274. Խոսքի կազմությունը և շարահյուսության խնդիրը:— Հոգեբանական դատողության մեջ, ինչպես տեսանք (§ 11), միմյանց հետ միանում են երկու պատկերացում, դատողության երկու անդամները. մեկ՝ հոգեբանական ենթական, որի պատկերացումն առաջ է ծնվում մեր մտքի մեջ, մեկ էլ հոգեբանական ստորոգյալը, որի պատկերացումը հետո է ծնվում և որ վերագրում ենք ենթակային՝ փոխակերպելով այդ երկուսի հարաբերությունը: Մենք մտածում ենք հոգեբանական դատողությանմբ: Նրա այսպիսի դատողության երկու անդամներից մեկը, կամ երկուսն էլ արտահայտում ենք բառերով, այն ժամանակ առաջանում է խոսքը կամ նախադասությունը: Խոսքը կամ նախադասությունն է, ուրեմն, հոգեբանական դատողության (մտածության) արտահայտությունը բառերով:

Խոսքի այսպիսի սահմանումը, սակայն, ընդհանուր հոգեբանական է, այսինքն՝ այնպիսի, որ միակերպ հարմարվում է ամեն ժամանակի ամեն լեզվի: Դրանով դեռ չի պարզվում խոսքի կազմությունը մի առանձին լեզվի մեջ:

Ինչպես ամեն լեզվական իրաւություն, նույնպես և խոսքի կազմությունը շարունակ ենթակա է փոփոխության. ուստի նույնիսկ միևնույն լեզվի տարբեր ժամանակաշրջաններում խոսքը տարբեր ձևերով է կազմվում: Մեր նոր լեզվի մեջ, օրինակ, հնարավոր չեն այնպիսի խոսքեր, որ կան հնի մեջ. «Եւ բացեալ զդուրս տանն բռնաբար՝ ի դուրս ելանէր, հերձեալ զամբոխ մարդկանն. և ոչ ուրուք կարացեալ յաղթահարել զնա», որ «զ» և «ի» նախդիրները դուրս ձգած և հին բառաձևերի տեղ նոր լեզվի բառաձևերը դրած՝ բառացի լինում է. «Եվ բացած դռներ տանը բռնաբար՝ դուրս էր ելնում, պատռած բազմութիւն մարդկանցը. և ոչ ոքի կարողացած հաղթահարել նրան»: Այժմ այդ կարտահայտներ այսպես՝ «Եվ տան դռները բռնաբար (զոռով) բաց արեց, դուրս ելավ, պատռեց մարդկանց բազմությունը. և ոչ ոք չկարողացավ հաղթահարել նրան»:

խոսքի ձևն, որւեմն, ամեն լեզվի մեջ արդյունք է իրեն այդ լեզվի պատմական զարգացման: Դրա հետեւանքով հոգեբանական դատողութեան հոգեբանական ենթական ու ստորոգյալը, թեպետ և այս տերմիններն առնված են քերականութիւնից, հաճախ համապատասխան չեն խոսքի կամ նախադասութեան քերականական ենթակային և ստորոգյալին:

Հայերենում խոսքը մտածութեան արտահայտութեանն է բայով կամ, ինչպես տեսել ենք (§§ 13. 3, 246, 247), խոսք կազմում է բայը, և խոսքի ենթական է բայի դեմքը, որ մի առարկա է ցույց տալիս և միշտ որոշ է խոսողի համար, իսկ ստորոգյալն է բայիմաստը, որ մի հատկանիշ է ցույց տալիս: Օրինակ, դիցուք, ես հիշում եմ Տիգրանին և ապա «գնալու» գործողութեւնը, որ վերագրելով Տիգրանին՝ ասում եմ՝ «գնաց»։ Ես կազմում եմ հոգեբանական դատողութիւն և նրա արտահայտութեան «գնաց» խոսքը: Հոգեբանական ենթական, «Տիգրանի» պատկերացումը, այս խոսքի մեջ արտահայտվել է ոչ թե առանձին բառով, այլ բայի դեմքով: Երբ ես բարձր արտասանում եմ «գնաց», լսողի համար ևս այդ բայը մենակ կազմում է մի խոսք. նա հասկանում է, որ ես «գնալու» գործողութիւնը ստորոգում եմ մի առարկայի: Բայց մինչ ինձ համար, որ խոսողն եմ, այդ առարկան որոշ է, քանի որ իմ մտքում ունիմ այդ առարկայի, որ է՝ Տիգրանի պատկերացումը, — լսողի համար այդ առարկան՝ արտահայտված լինելով միայն բայի դեմքով՝ ընդհանուր անորոշ, տարտամ ձևով է մնում: Բայց երբ լսողը գիտե, թե խոսողն իր մտքի մեջ ինչ առարկայի պատկերացում ունի, որին իբրև ենթակայի վերագրում է «գնալու» գործողութիւնը, այն ժամանակ «գնաց» բայի դեմքը կբաժանուրի նրան ևս: Օրինակ՝ երբ մենք մի տեղ հավաքված մարդիկ, սպասում ենք մի անձի, դիցուք, Տիգրանին, և մեկը ներս մտնելով ասում է՝ «գալիս է» կամ «եկավ», այս բայի դեմքը չի մնում մեզ համար ընդհանուր անորոշ նշանակութեամբ, այլ ունի հաստատուն որոշ նշանակութիւն. մենք ամենքս էլ հասկանում ենք, որ դեմքն արտահայտում է «Տիգրանի» պատկերացումը:

Խոսողի համար բայի դեմքը, որ ենթական է, միշտ ունի որոշ նշանակութիւն. որպեսզի լսողի համար ևս պարզ լինի դեմքի նշանակած առարկան, խոսողը հաճախ 3-րդ դեմքը լրացնում է դեմքի ցույց տված առարկայի անունով. օրինակ՝ փոխանակ ասելու «գնաց», ասում է՝ «Տիգրանը գնաց»: Այս խոսքի մեջ «Տիգրան» բառը լեզվական տեսակետով դեմքի լրացումն է. բայց որովհետև նույն առարկան է ցույց տալիս, ինչ որ դեմքը, և որոշ նշանակութիւն ունի, ուստի սովորաբար այդ լրացական բառը կոչում են ենթակա:

Հիմա, երբ խոսողի մեջ ծնվում է նախ «գնալու» գործողութեան պատկերացումը, ապա «Տիգրանի», և նա ասում է՝ «Տիգրանը գնաց», այստեղ նա նույն խոսքն է կազմում, ինչ որ առաջ. բայց հոգեբանական դատողութեւնը նույնը չէ այժմ. հոգեբանական ենթական է «գնալու»

պատկերացումը, ուրեմն՝ խոսքի մեջ «գնաց» բառը, իսկ հոգեբանական ստորոգյալն է «Տիգրանը»։ Քերականորեն սակայն, այս երկրորդ խոսքի ենթական է դարձյալ բայի դեմքն իր լրացումով, իսկ ստորոգյալն է «գնաց»։ Կնշանակե՞ միևնույն խոսքը՝ «Տիգրանը գնաց» արտահայտությունն է դառնում երկու տարբեր հոգեբանական դատողությունների համար։ Դարձյալ, երբ իմ մտքում ծնվում է նախ՝ «էջմիածին գնալու» պատկերացումը և ապա՝ «իմ ընկեր Տիգրանի», և ես այս երկրորդ պատկերացումը ստորոգում եմ առաջինին, կազմում եմ մի հոգեբանական դատողություն և նրա արտահայտություն մի խոսք՝ «իմ ընկեր Տիգրանը գնաց էջմիածին»։ Այստեղ հոգեբանական դատողության ենթական է «գնաց էջմիածին», իսկ ստորոգյալը՝ «իմ ընկեր Տիգրանը»։ Բայց քերականորեն խոսքի ենթական է գարձյալ «գնաց» բայի դեմքը, իսկ ստորոգյալն է՝ «գնաց» բայի իմաստը, այսինքն՝ «գնալու» գործողությունը, մնացած բառերը լրացում են կամ բայի դեմքի (Տիգրանը), կամ բայիմաստի (էջմիածին), կամ թե լրացման լրացումն են, ինչպես՝ «ընկեր» բառը լրացում է «Տիգրանի» (ո՞ր «Տիգրանի»), իսկ «իմ» բառը՝ «ընկեր» բառի (ո՞ւմ «ընկերը»)։

Ինչպես հոգեբանական դատողության մեջ երկու անգամ կա նույնպես և խոսքը կամ նախադասությունը քերականորեն բաժանվում է երկու մասի։ մեկ կողմում՝ բայի դեմք-ենթական իր լրացումով և լրացման լրացումներով, մյուս կողմում՝ բայիմաստ-ստորոգյալը իր լրացումներով և լրացման լրացումներով։ օրինակ՝ «իմ ընկեր Տիգրանը||այսօր առավոտյան գնաց էջմիածին»։ Նույն երկբաժանումը լինում է նաև այն ժամանակ, երբ խոսքն ընդարձակվում է ոչ միայն լրացական բառերով, այլև լրացական խոսքերով, օրինակ՝ «իմ ընկեր Տիգրանը, որ երեկ եկել էր Թիֆլիսից,||այսօր առավոտյան գնաց էջմիածին, որպեսզի այնտեղի հնովյունները տեսնի»։ Այսպես և ամեն խոսք, ինչքան էլ բաղմաթիվ՝ բառերից և բառախմբերից կազմված լինի կարելի է ասել, թե կազմված է երկու բարդ պատկերացումից—ենթականի և ստորոգյալի։ Բայց մինչդեռ հոգեբանական ենթական և ստորոգյալը բազմազան կերպով փոփոխվում են, և յուրաքանչյուր բառի կամ բառախմբի արտահայտած պատկերացում կարող է դառնալ հոգեբանական ենթակա կամ հոգեբանական ստորոգյալ, նայելով թե ո՞ր պատկերացումն է առաջ երևան գալիս խոսողի մտքի մեջ և որը՝ հետո, խոսքի քերականական ենթական (բայի դեմքը) ու քերականական ստորոգյալը (բայիմաստը), խոսքի այս երկու անգամներն իրենց լրացումներով, հաստատուն կազմությանը նույնն են մնում։ Այսպիսով միևնույն խոսքը արտահայտությունն է դառնում բազմաթիվ հոգեբանական դատողությունների, և խոսքի քերականական կազմությունը իր ենթականի և ստորոգյալի նկատմամբ, այլևս կախում չունի հոգեբանական ենթականից և ստորոգյալից որ նույնիսկ հաճախ կոժվարանանք որոշել և շատ անգամ չենք էլ կարող որոշել։ Եվ չեզվի ուսումնասիրության գործն է ոչ թե վերլուծել հոգեբանական դա-

տողութիւնը և որոշել նրա անդամները, այլ բացատրել խոսքի կազմութիւնը:

Ուստ այսմ շարահյուսութիւնը իրրե խոսքի կազմութեան ուսում, ելնելով խոսքի կոնստրուկցիոն—բաշից, նախ՝ ընդարձակ խոսքը վերածելով իր բաղադրիչ մասերին՝ բացատրում է, թե խոսքի մասերը—բառերն ինչպիսի հարաբերութիւններով և ինչպիսի կապակցութեան ձևերով միանալով իրար հետ՝ առաջ են բերում երկու բարդ պատկերացում, մի կողմից՝ ենթակայի պատկերացումը, մյուս կողմից՝ ստորոգյալի, որով կազմվում է մի ընդարձակ պարզ խոսք—բառերի շարահյուսութիւն, և ապա դարձյալ՝ թե խոսքերն ինչպիսի հարաբերութիւններով և ինչպիսի կապակցութեան ձևերով միանալով իրար հետ կազմում են մի բարդ խոսք,—խոսքերի շարահյուսութիւն:

Ծանոթութիւն.— Հայոց լեզվի շարահյուսութեան համար գործածել Մ. Աբեղյանի «Աշխարհարարի շարահյուսութիւն», Վաղարշապատ, 1912, եր. 1—363:

ԳՈՐԾԱՆԱՆ ԳՐԵՆՐԻ.

1. *Adjarian H.*, Classification des dialectes arméniens, Paris, 1909.
2. Աճառյան Հր., Հայ բարբառագիտություն. ուրվագիծ և դասավորություն հայ բարբառների, Մոսկվա—Նոր Նախիջևան, 1911.
3. Այտնյան Արսեն, Քննական քերականություն հայերեն լեզվի, հանգերձ ներածությամբ և հավելվածով, Վիեննա, 1866:
4. *Богородицкий В. А.*, Очерки по языковедению и русскому языку, Казань, 1910.
5. Նույնի, Лекции по общему языковедению, Казань, 1913.
6. *Бороздин А. К.*, Языковедение, С. Петербург, 1903.
7. *Brugmann K.*, Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg, 1903.
8. *Karst Jos.*, Historische Grammatik des Kilikisch—armenischen, Strassburg, 1901.
9. *Кудрявский Д. Н.*, Введение в языкознание, Юрьев, 1913.
10. *Marr H.*, Грамматика древнеармянского языка, С. Петербург, 1903.
11. *Meillet A.*, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique Vienne, 1903.
12. Նույնի, Altarmenisches Elementarbuch, Heidelberg, 1913.
13. *Meiße A.*, Введение в сравнительную грамматику, 1911 (Քարգմ. ֆրանսերենից):
14. Յովնանյան Դ., Հետազոտությունք նախնեաց ռամկորենի վրայ, Ա. և Բ. հատ., Վիեննա, 1897:
15. *Ушаков Д. Н.*, Краткое введение в науку о языке, Москва, 1928.
16. *Paul Hermann*, Prinzipien der Sprachgeschichte, Halle, 1886.
17. *Поржесинский В.*, Введение в языковедение, Москва, 1916.
18. *Roudet Léonce*, Eléments de Phonétique générale, Paris, 1910.
19. *Steuvers Eduard*, Grundzüge der Phonetik, Leipzig, 1893.
20. *Томсон А.*, Общее языкознание, Одесса, 1910.
21. *Finck, Franz Nicolaus*, Lehrbuch der neuostarmenischen Literatursprache Vagarschapat—Marburg, 1902.
22. Արեղյան Մանուկ, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906.
23. Նույնի, Գրաբարի համառոտ քերականություն, Վաղարշապատ, 1907:
24. Նույնի, Աշխարհաբարի հոլովները, Վաղարշապատ, 1908:
25. Նույնի, Հայցական հոլովը, Վաղարշապատ, 1909:
26. Նույնի, Հայերենի եղանակների մասին, «Արարատ» ամսագիր, 1912, № 2 և 3 (փետրվար և մարտ):
27. Նույնի, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:
28. Նույնի, Մեր ուղղագրության մասին, «Արարատ» ամսագիր, 1913, № 11 և 12 (նոյեմբեր և դեկտեմբեր):
29. Նույնի, Զեկուցում հայոց լեզվի ուղղագրության ռեֆորմի մասին, էջմիածին, 1921:
30. Նույնի, Առաջնորդ հայոց լեզվի նոր ուղղագրության, Երևան, 1922:
31. Նույնի, Ուղղագրության ռեֆորմը, Երևան, 1925:
32. Նույնի, Հայոց լեզվի ուղղագրության, Թիֆլիս, 1892:

Այս ցուցակի մեջ չեն հիշված այն գրքերը, որոնցից օրինակներ են մեջ բերված:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ
ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Այս «Աշխարհաբարի շարահյուսութեան» մեջ հեղինակի իրեն կազմած օրինակներ քիչ կան, այն էլ միայն սովորական ձևերի համար: Օրինակները մեծ մասամբ առնված են՝ Պոռշյանից, Մուրացանից, Գամառ-Քաթիպայից (մեկ մեկ Պատկանյան նշանակած), Զիվանուց, Բաֆֆուց, Պալասանյանից (Հայոց պատմ. և դրամ. պատմ.) և ուրիշներից, ինչպես նաև ժողովրդական առածներից ու ասացվածքներից (նշանակված Ա. տառով) և լրագրութունից (լր.): Օրինակներն անփոփոխ են բերված. միայն Պոռշյանից առնվածքների մեջ գավառական ձևերը (գնում ա և այլն) սովորաբար վերածված են գրական ձևի, կամ թուրքերեն բառերի տեղ համապատասխան հայերեններն են դրված: Հեղինակների անունները հաճախ չեն նշանակված՝ դրքի ծավալը շատ չմեծացնելու համար. հաճախ էլ նույն հեղինակից առած կտորները բաժանված են կետ ու գծով (—), և միայն վերջը մի անգամ հիշված է հեղինակի անունը. բայց այս էլ դժվար է եղել միշտ միակերպ պահել: Աի քանի կանոնների համար գուցե օրինակները շատ երևան, բայց այդ նրա համար է, որ օրինակներին մեծ կարևորություն է տրված: Կլիին անշուշտ նաև անհաշող, գուցե և անհարմար օրինակներ, բայց այդ անխուսափելի է տարիների ընթացքում հավաքված բյուրավոր հատվածիկների ընտրության և դասավորության ժամանակ. շատ անգամ ձեռի տակ եղած ավելի կարճ ու գեղեցիկ օրինակներն առանց բանեցնելու են մնացած:

Թե ինչքան ջանք ու ժամանակ է պահանջել այս աշխատանքը, այդ մասին խոսելն ավելորդ է. այս սակայն պետք է ասել, որ տարիներ առաջ արդեն պատրաստ է եղել այս «Աշխարհաբարի շարահյուսութունը», բայց հանգամանքներն ու նյութական սղությունը թույլ չէին տալիս նույնիսկ երկու տարուց ի վեր սկսած տպագրությունն ավարտել: Այժմ լույս ընծայելով՝ հեղինակը գոհ կլինի, եթե սա յուրովսանն նպաստի հայոց լեզվի ուսմանը:

Սկզբնական ծրագրով արա Դոտ պիտի տպագրվեր նաև շարադրության մասին. բայց ծավալի մեծություն պատճառով հնարավոր չեղավ գտնել «Տաղաչափություն» մասը տպագրել:

Մ. ԱՐԵՂՅԱՆ

1912 հունիս 28

« Էջմիածին

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. Շարահյուսությունը քերականության այն մասն է, որ սովորեցնում է, թե ինչպիսի բաղադրիչ մասերից և ինչպե՞ս կազմվում է խոսքը կամ նախադասությունը:

Խոսքը լինում է՝ 1) Պարզ խոսք, մի հատ խոսքն առանձին առած, որ կազմվում է բառերից. 2) Բարդ խոսք, որ կազմվում է երկու և ավելի խոսքերի միությունից:

Հստ այսմ շարահյուսությունը լինում է՝

Ա. Բառերի շարահյուսություն, որ սովորեցնում է՝

1. Բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ.

2. Բառերի կապակցությունը խոսքի մեջ:

Բ. Խոսքերի շարահյուսություն, որ սովորեցնում է՝

1. Խոսքերի տեսակները, և

2. Խոսքերի կապակցությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ԲԱՌԵՐԻ ԾԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԲԱՌԵՐԻ ՊԱՇՏՈՆԸ ԽՈՍՔԻ ՄԵՋ

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԵՍ

2. Խոսքը կամ նախադասությունը բառերով արտահայտված մտածությունն է, որի մեջ մի ստորոգում է լինում, այսինքն՝ մի առարկայի վերագրվում է մի հատկանիշ. օրինակ՝ Նապաստակը վախկոտ է մի խոսք է, որով նապաստակին վերագրվում է վախկոտ հատկությունը, կամ թե հաստատվում է, որ վախկոտ հատկությունն է՝, կա նապաստակի մեջ:

Խոսքն ուրեմն պարունակում է ամենաքիչը երկու գաղափար.

ա. Մի առարկայի գաղափար, որի վրա մի ստորոգում է լինում.

բ. Մի հատկանիշի գաղափար, որ ստորոգվում է առարկայի վրա:

Առարկան և հատկանիշը սակայն մենակ բավական չեն խոսք կազմելու համար, այլ հարկավոր է նաև՝

գ. Ստորոգում, այսինքն՝ հատկանիշի վերագրվելն առարկային:

Ց. Առարկան կամ առարկայի գաղափարը, որին վերագրվում է հատկանիշը, իբրև խոսքի բաղադրիչ մաս, կոչվում է ենթակա. իսկ հատկանիշը կամ հատկանիշի գաղափարը, որ վերագրվում է ենթակային, ասվում է ստորոգյալ:

Ենթական և ստորոգյալը կազմում են խոսքի նյութը, իսկ ստորոգումն այդ նյութին տալիս է խոսքի ձևը: Օրինակ՝ մառդը բանական է խոսքի մեջ մառդը ենթակա է, բանական՝ ստորոգյալ. իսկ է բառը ցույց է տալիս ստորոգում:

Խոսքի էությունն է ստորոգումը: Առանց ստորոգման խոսք չկա:

Ծան. Ինքնուրույն առարկան կամ գոյակը և իր ոչ-ինքնուրույն հատկանիշը կամ ստորոգելին կազմում են մեր մտածության նյութը: Գոյակն և իր ստորոգելին՝ սպիտակ ձյուն, վազող ձի, ծաղկած ծառ՝ մեր դիտողության համար մի անբաժան միություն և մի պարզ գաղափար են կազմում. որովհետև հատկանիշը՝ հատկություն, գործողություն կամ

դրութիւն՝ առարկայի մեջ գտնվում է իբրև նրա բաղադրիչ մասը: Երբ մենք ոչ-ինքնու-
լրույն հասկանիշը՝ սպիտակ, վազող, ծաղկած՝ մտքով անշատում ենք իր ինքնուրույն
առարկայից (ձյուն, ձի, ծառ) և մեր մտածողութեամբ նորից վերագրում ենք առարկային
կամ ստորոգում ենք, այն ժամանակ առաջ է գալիս խոսքը կամ նախադասութիւնը: Ինչ-
պես՝ ձյունը սպիտակ է, ձին վազող է կամ ձին վազում է, վազեց. ծառը ծաղկած է կամ
ծառը ծաղկեց:

ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

4. Մենք խոսում ենք բառերով: Ամեն բառ ունի մի նշանակութիւն
և ըստ այնմ մի պաշտոն է կատարում խոսքի նկատմամբ: Ուստի բա-
ռերի պաշտոնը խոսքի մեջ ուսանելուց առաջ՝ պետք է տեսնել, թե ինչ-
պիսի նշանակութիւն ունին բառերը և ինչպիսի տեսակների են բա-
ժանվում ըստ իրենց նշանակութեան:

Բառերը նայելով իրենց նշանակութեան և խոսքի նկատմամբ կա-
տարած պաշտոնին՝ ամենից առաջ բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝

ա. Բառեր, որոնք ցույց են տալիս զգացմունք (ու կամք) և խոսքի
մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում: Դրանք են
ձայնարկութիւն կամ միջարկութիւն կոչված բառերը, որոնք կարող
են խոսքն ամեն կերպ ընդհատելով ընկնել խոսքի մեջ, ինչպես՝ ա՛խ,
ո՛հ, ափա՛ղ:

բ. Բառեր, որոնք ցույց են տալիս գաղափար կամ պատկերացում և
որոնցով մենք խոսում ենք, այսինքն մեր մտքերն ենք հայտնում ուրիշ-
ներին:

5. Գաղափար ցույց տվող բառերը խոսքի նկատմամբ լինում են՝

ա. խոսք կազմող բառեր կամ բայ:

բ. կրացական բառեր, որոնք որևէ կողմից պարզում, ամբողջաց-
նում են խոսքը՝ դառնալով լրացում բայի կամ լրացական բառերի:

գ. կապակցական բառեր, որոնք ոչ խոսք են կազմում և ոչ լրա-
ցում դառնում, այլ կապում են կա՛մ բառ բառի հետ, կա՛մ խոսք խոսքի
հետ:

1. ԲԱՅ

6. Տեսանք՝ խոսքի էութիւնն է ստորոգումը, և առանց ստորոգման
խոսք չկա:

Ստորոգումն արտահայտվում է միայն մի առանձին խմբի կամ տե-
սակի բառերով, որոնք կոչվում են բայ: Խոսք կազմում են ուրեմն միայն
բայերը:

Բայերը սակայն միայն ստորոգում չեն ցույց տալիս, այլև ենթակա-
յի և ստորոգյալի գաղափարներ:

Բայի դեմքը ցույց է տալիս այն առարկայի գաղափարը, որին իբրև
ենթակայի վերագրվում է մի հատկանիշ. բայիմաստը ցույց է տալիս
այն հատկանիշը՝ գոյութիւն, գործողութիւն կամ դրութիւն, որ իբրև

ստորոգյալ վերագրվում է ենթակային (բայի դեմքին)։ Իսկ ստորոգումը նրանով է արտահայտվում, որ ամեն բայ ունի բայիմաստ և դեմք՝ միացած մի բառի մեջ։ Օրինակ՝ զնացի բայն երբ լսում ենք մեկից, իմանում ենք, որ խոսողն ինքն իրեն (առաջին դեմքին) վերագրում է գրնալու գործողությունը։

Խոսքն ուրեմն իր ամենապարզ ձևով կազմվում է մի բայից։

7. Առանց բայի խոսք չկա. որովհետև մյուս տեսակի բառերը ըստորոգում չեն ցույց տալիս, այլ նշանակում են կա՞մ մի առարկա (տուն, ծառ), կա՞մ մի հատկանիշ (բարձր, լավ)։

Ամեն բայ, ընդհակառակն, մենակ կազմում է մի խոսք, որովհետև ցույց է տալիս թե՛ ստորոգում և թե՛ խոսքի համար անհրաժեշտ՝ ենթակայի և ստորոգյալի (առարկայի և հատկանիշի) գաղափարները։

Խոսքն, ուրեմն, մտածության արտահայտությունն է բայով։ Իսկ Բայ ասվում են այն բառերը, որոնք մենակ խոսք են կազմում՝ ցույց տալով թե՛ խոսքի ձևը (ստորոգումը) և թե՛ խոսքի նյութը՝ ենթական և ստորոգյալը, առաջինն արտահայտված բայի դեմքով, իսկ երկրորդը՝ բայիմաստով։

Մեծ. 1. Ամեն բայ մենակ մի խոսք է կազմում, եթե իհարկե մտքը մտածելով, ուրիշին իր միտքը հայտնելու համար է ասում. թե չէ մեքենայաբար, առանց մտածելու արտասանած բայերը կամ բայերի շարքը (ինչպես խոնարհման ժամանակ՝ գնամ, գնաս, գնա և այլն)։ Ինչքան էլ խոսքի ձև ունին, առանձին խոսքեր չեն կազմում, որովհետև այդ բայերն արտասանելիս մենք մեր մտածությունը չենք ուզում հայտնել ուրիշին, այլ միայն բառեր ենք ասում։

Մեծ. 2. Բայ ասելով պետք է հասկանալ միշտ դիմավոր բայերը և ոչ դերբայները, որոնք բայի անդամ ձևեր են, ուստի և մենակ խոսք չեն կազմում։

Մեծ. 3. Խոսքն իմացվում է բայից. ուստի քանի բայ կա մի ասացվածի մեջ, այնքան էլ խոսք կա Բայց պետք է նկատի ունենալ, որ բայը կարող է զեղչված լինել, այսինքն դրված չլինել և զորությամբ հասկացվել։ Ամեն զեղչված բայ կազմում է մի առանձին զեղչական խոսք. օրինակ՝ «Գայլն ամպ օր կուզե, գողը՝ մութ դիշերս ասացվածի մեջ երկու խոսք կա. որովհետև հասկացվում է՝ գողը մութ դիշեր կուզե։ Նույնպես՝ «Մոռու ակոսը մեծ եղնից» առածի մեջ զեղչված է կլիճի, առաջ կգա բայը։

8. Բայի դեմքն և բայիմաստը բայի գլխավոր գաղափարներն են. բայց բայերը բացի դրանցից նշանակում են ուրիշ երկրորդական գաղափարներ ևս.

1. Բացի դեմքից՝ մի ուրիշ առարկայի գաղափար ևս, առանց որի չի կարող շատ բայերի ցույց տված գործողությունը կատարվել։ Օրինակ՝ պատռեց բայի գործողության համար հարկավոր է ոչ միայն ենթական՝ պատռողը՝ ինչպես՝ երեխան պատռեց գիրքը։

2. Զանազան պարագաներ, ինչպես՝ ժամանակ, եղանակ, կերպ և այլն։

Մեծ. Պարզապես ասելով հասկացվում է առարկայի հատկանիշի հատկանիշը. օրինակ՝ ձի առարկա է. նրա հատկանիշն է սպիտակ, վազող. իսկ երբ ասում ենք՝ շատ սպիտակ։

ձի, քիչ սպիտակ, բոլորովին սպիտակ ձի.—արագ վազող ձի, առաջ վազող ձի, ետ վազող ձի,—շատ, քիչ, բոլորովին, արագ, առաջ, ետ ոչ թե առարկայի՝ ձիու հատկանիշներն են, այլ նրա հատկանիշների հատկանիշը:

2. ԼՐԱՑԱԿԱՆ ԲՆՈՒՆՐ

ԳՈՅԱԿԱՆ, ԱԾԱԿԱՆ, ՄԱԿԲԱՅ

9. Ամեն բայ մենակ կազմում է մի խոսք. բայց մի բայը մենակ սովորաբար բավականություն չէ տալիս մեզ, որովհետև մեր միտքը հայտնում է միայն համառոտ և ընդհանուր կերպով: Այս պատճառով բայի վերա սովորաբար ավելանում են լրացական բառերը, որոնք պարզում, որոշում են բայի նշանակած գաղափարները: Օրինակ՝ երբ մեկը մեզ ասում է՝ տեսավ, այս բայը միայն անորոշ կերպով ակնարկում է, թե մեկը մեկին, կամ մի բան, մի տեղ տեսել է, բայց այդ բայով միայն դեռ պարզ չի իմացվում, թե ով տեսավ, ո՛ւմ կամ ի՞նչ տեսավ, ո՛ր տեսավ, ե՛րբ տեսավ և այլն: Իսկ երբ ասվում է Տիգրանն այսօր դպրոցում տեսավ Արտաշեսին,— Տիգրանն, այսօր, դպրոցում, Արտաշեսին բառերը դրվելով տեսավ բայի վրա՝ լրացնում, պարզում են նրա ակնարկած նշանակությունները, և մենք իմանում ենք, թե ո՛վ տեսավ, ո՛ր տեսավ և այլն: Դրանք տեսավ բայի լրացումներն են:

Խոսքն ուրեմն կազմվում է կա՛մ մի բայից, կա՛մ մի բայից և իր լրացումներից:

10. Ամեն բայ, ինչպես տեսանք, արտահայտում է՝ (1) մի առարկայի գաղափար (դեմք), որին իբրև ենթակայի վերագրվում է բայիմաստը. շատ բայեր ակնարկում են և մի ուրիշ առարկայի գաղափար, որի վերաբերմամբ կատարվում է գործողությունը. 2) մի ճատկանիշ (բայիմաստ), որ իբրև ստորոգյալ վերագրվում է բայի դեմքին. 3) զանազան պարագաներ՝ ժամանակ, եղանակ և այլն, որոնց մեջ տեղի ունի գործողությունը: Ըստ այսմ՝ լրացական բառերը խոսքի բաղադրիչ մաս, այսինքն բայի լրացում լինելու համար՝ պետք է նշանակեն կա՛մ առարկա, կա՛մ հատկանիշ, կա՛մ պարագա: Այստեղից առաջանում են լրացական բառերի երեք տեսակներն ըստ նշանակության՝ գոյական, ածական և մակբայ:

1. Գոյականը ցույց է տալիս ինքնուրույն գոյություն ունեցող կամ իբրև այնպիսին մտածված առարկա, ինչպես՝ մարդ, ձի, ծառ:

2. Ածականը ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը, որ չի մշտնապես իբրև ինքնուրույն գոյություն ունեցող, այլ իբրև առարկայից անբաժան, առարկայի բնության մեջ մշտապես կամ ժամանակավոր գտնված մի որպիսություն, գործողություն, դրություն և այլն. օրինակ՝ բարի (մարդ), վազող (ձի), ծաղկած (ծառ):

3. Մակբայը ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշը կամ պարագա, ինչպես՝ խիստ բարի (մարդ), արագ վազող (ձի), ձին արագ վազեց:

Ման. Ածականն ու մակբայն իրենց նշանակությամբ կազմում են մի ընդհանուր տեսակ իբրև մակագրական բառեր, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ: միայն ածականն առարկայի հատկանիշ է նշանակում, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշը: Հայերենում բուն մակբայները սակավաթիվ են, այսինքն քիչ բառեր կան, որոնք միայն իբրև մակբայ գործածվեն: Մեր մակբայներն ամենամեծ մասամբ զրուցյամբ միայն մակբայ են: Երբ ածականների ցույց տված հատկանիշը վերաբերում է ոչ թե առարկային, այլ առարկայի հատկանիշին, այդ ժամանակ ածականներն առնվում են իբրև մակբայ: Հայերենում որևէ, սակավաթիվ բառերի բացառությամբ, մակբայն ածականների գործածությունն է պարադայական նշանակությամբ. այնպես որ կարելի է լրացական բառերն երկու տեսակի միայն բաժանել՝ գոյական և ածական, որոնք երկուսն էլ իրենց կողմից կարող են պարադայական նշանակությամբ գործածվել: Սակայն մինչ պարադայական նշանակությամբ գործածված գոյականները չեն համարվում մակբայ, ածականներն ընդհանրապես, երբ պարագա են ցույց տալիս, առնվում են իբրև առանձին տեսակի բառեր՝ մակբայ:

11. Լրացական բառերի երեք տեսակներն են՝ գոյական, ածական և մակբայ՝ իրենց կողմից ըստ իրենց նշանակության բաժանվում են երկու երկրորդական տեսակների՝ անուն և դերանուն: Անուններն ունին անփոփոխ, հաստատուն նշանակություն. իսկ դերանունները հաստատուն նշանակություն չունին, այլ ամեն անգամ նայելով թե ինչ անվան տեղ են դրված կամ ինչ անուն են ակնարկում՝ նրա նշանակությունն էլ ստանում են: Անուններն էլ իրենց կողմից լինում են՝ անուն նեղ մտքով, թվական և դերբայ: Թվականն ունի թվի և համարքի գաղափար, դերբայը ցույց է տալիս բայիմաստ առանց դեմքի. իսկ անուն. նեղ մտքով՝ այն բառերն են, որոնք ոչ թվի և ոչ բայիմաստի գաղափար են ցույց տալիս: Լրացական բառերն ուրեմն լինում են չորս տեսակ՝ անուն (նեղ մտքով), թվական, դերբայ և դերանուն: Այսպես՝

Ա. Գ ո յ ա կ ա ճ ճ ե ռ ը լինում են՝ 1. Անուն գոյական կամ գոյական անուն, հաճախ լուկ՝ անուն (տուն, փայտ, լավություն). 2. Թվական գոյական (տասնյակ, հիսնյակ, հարյուրյակ). 3. Դերբայ գոյական կամ բայանուն, սովորաբար՝ անորոշ դերբայ (գնալ, ասել, գրել). 4. Դերանուն գոյական կամ գոյական դերանուն (ես, դու, նա):

Բ. Ա ծ ա կ ա ճ ճ ե ռ ը լինում են՝ 1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև). 2. Թվական ածական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ). 3. Դերբայ ածական կամ բայածական (գրած, գրող). 4. Դերանուն ածական կամ ածական դերանուն (այս, այդ այն):

Գ. Մ ա կ բ ա յ ճ ճ ե ռ ը լինում են՝ 1. Անվանական մակբայ (ազատորեն, քաջաբար). 2. Թվական մակբայ (երկիցս, երիցս). 3. Դերբայական մակբայ կամ բայական մակբայ (գալիս, գրելիս). 4. Դերանվանական մակբայ (աստ, անդ, ուր):

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻՐ

12. Բայն և լրացական բառերը, որոնցից կազմվում է խոսքը, կոչվում են խոսքի մասեր կամ նախադասության անդամներ: Բայը բուն

խոսքն է կամ խոսքի էական մասը, իսկ լրացումները բայի նկատմամբ խոսքի ստորադաս մասերն են:

Բայի լրացումներն ևս իրենց կողմից կարող են լրացումներ ունենալ, որոնք կոչվում են խոսքի կողմնակի մասեր կամ կողմնակի լրացումներ:

Խոսքի մասերը նայելով խոսքի մեջ իրենց կատարած պաշտոնին լինում են՝ բայ, ստորոգյալ, ստորոգելիական վերագիր, ենթակա, խընդիր, պարագա և վերագիր: Բայն ու ստորոգյալը կամ ստորոգելիական վերագիրը սովորաբար միասին են առնվում իբրև խոսքի մի մաս և կոչվում են բայ-ստորոգյալ:

1. Բայ - ս ա ո Ր Ո Ղ Յ Ա Ղ Ը խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս ենթակային վերագրված հատկանիշը (ստորոգյալ) և հատկանիշի վերագրվելն ենթակային (ստորոգում). ուրեմն թե՛ խոսքի նյութը և թե՛ ձևը. օրինակ՝ Տիգրանը գնաց խոսքի մեջ գնաց բայ-ստորոգյալ է. իսկ երկինքը պայծառ է խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալն է պայծառ է:

2. Ե ն Ք ա կ ա ն խոսքի այն մասն է, որով բացահայտվում է բայի դեմքի ցույց տված առարկան, որին վերագրվում է ստորոգյալը. օրինակ՝ երկինքը պայծառ է:

3. Խ ն Ղ ի ր Ը խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս այն առարկան, որի վերաբերմամբ կատարվում է մի գործողություն. օրինակ՝ երեխան պատռեց գիրքը:

4. Պ ա Ր ա գ ա ն խոսքի այն մասն է, որ ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ. օրինակ՝ Ձին արագ վազեց (վազելը ձիու հատկանիշն է, իսկ արագ նրա հատկանիշի՝ վազելու՝ հատկանիշը):

5. Վ ե Ր ա ղ ի ր Ը խոսքի այն մասն է, որ դրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից որոշում է նրա նշանակությունը. օրինակ՝ Պայծառ արեգակը ծագեց:

3. ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ ԿԱՄ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ

18. Կապակցական բառերը (կապ և շաղկապ), որոնք ցույց են տալիս զանազան հարաբերություններ, խոսքի մեջ ինքնուրույն մաս չեն կազմում. այլ ծառայում են խոսքի մասերն և խոսքերն իրար հետ կապելու և կոչվում են խոսքի մասնիկներ: Այսպես օրինակ՝ կապերը (նախադրություն և ետադրություն) կապում են խնդիրները խոսքի ուրիշ մասերի հետ. ինչպես՝ Գնացի դեպի Տիգրանը խոսքի մեջ դեպի նախադրությունը կապում է Տիգրանը խնդիրը գնացի բայի հետ և ցույց է տալիս ուղղություն հարաբերություն: Կապն և խնդիրն առնվում են միասին իբրև խոսքի մի մաս:

1. ԲԱՅ-ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

ԲԱՅ, ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

14. Բայ-ստորոգյալը լինում է պարզ և բաղադրյալ:

1. ՊԱՐԶ ԲԱՅ-ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

Բայերն, ինչպես տեսանք (§ 6), ցույց են տալիս ստորոգում և ունեն բայիմաստ, որ կատարում է ստորոգյալի դեր՝ նշանակելով այն հատկանիշը, որ վերագրվում է ենթակային: Այս պատճառով ամեն բայ՝ իբրև խոսքի մաս՝ մի պարզ բայ-ստորոգյալ է: Օրինակ՝ Աստված կա խոսքի մեջ կա բայի բայիմաստը, որ է գոյության գաղափար, իբրև ստորոգյալ վերագրվում է Աստված ենթակային: Կա բայն ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ մի պարզ բայ-ստորոգյալ է, այսինքն ցույց է տալիս թե՛ ստորոգում և թե՛ ստորոգված հատկանիշը կամ ստորոգյալը:

Պարզ բայ-ստորոգյալն արտահայտվում է ուրեմն միայն մի բայով, լինի բայը պարզ թե բաղադրյալ ժամանակով, ինչպես՝ ծառերը ծաղկեցին:—ծառերը ծաղկում են:— ջուրը եփ է գալիս:

Ման. Հարադրյալ բայերը՝ եռ գալ, պար գալ, ցույց տալ և այլն մի բայ են և կազմում են մի պարզ բայ-ստորոգյալ:

2. ԲԱՂԱԴՐԵԱԼ ԲԱՅ-ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎՈՒՄ Է՝

ա) Եմ, լինիմ բայով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգյալ. օրինակ՝ Ձյունը սպիտակ է:—Գայլը զագան է:

բ) Դառնալ, կռչվել, համարվել, թվալ և այլն բայերով և մի գոյական կամ ածական լրացումով, որ ասվում է ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Ջուրը գոլորշի դարձավ:

Ա. ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ

15. Եմ, լինիմ բայը սովորաբար որոշ բայիմաստ շունի, այլ ցույց է տալիս ստորոգում՝ հատկանիշի վերագրվելն ենթակային և միայն ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ ակնարկում է ենթակային, վերագրված հատկանիշը, օրինակ՝ երբ ասվում է՝ է կամ մի ենթակայով՝ Տիգրանը է, մենք իմանում ենք, որ մի երրորդ դեմքի առարկայի, կամ Տիգրանին, վերագրվում է մի որևէ հատկանիշ, բայց թե ի՞նչ է այդ հատկանիշը՝ բայիմաստից չի իմացվում: Հարկավոր է, որ այդ բայի հետ դրվի մի գոյական կամ ածական իբրև լրացում, որ բացահայտվի, թե ի՞նչ հատկանիշ է ստորոգվում. ինչպես՝ Տիգրանը բարի է, Տիգրանն աշակերտ է, Գոյականը կամ ածականը եմ, լինիմ բայի հետ միասին կազմում են մի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ՝ բարի է, աշակերտ է:

Այսպիսի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ ստորոգյալն արտահայտվում է միայն իբրև լրացում դրված գոյականով կամ ածականով, որ կոչվում է ստորոգյալ. իսկ բայը միայն ցույց է տալիս ստորոգում և կոչվում է էական բայ կամ ճանգույց:

Ս տ ո Ր ո գ չ յ ալ և ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ եմ, լինիմ բայի այն գոյական կամ ածական լրացումներն են, որոնք պարզում են այդ բայի ընդհանուր անորոշ բայիմաստը և ցույց են տալիս, թե ինչ հատկանիշ է վերագրվում ենթակային: Օրինակ՝ Աստված բառի է խոսքի մեջ բառի ստորոգյալ է, Աստված՝ ենթակա, իսկ է՝ էական բայ:

Խոսք կազմող զորութիւնն ունի ոչ թե ստորոգյալը, այլ է բայը, որովհետև նա է ցույց տալիս ստորոգում:

Բ. ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

16. Կան բայեր, ինչպես՝ դառնալ, կոչվել, համարվել և այլն, որոնք մենակ հաճախ բավարար չափով որոշ բայիմաստ չունին. դրանց հետ սովորաբար դրվում է իբրև բայիմաստի լրացում մի գոյական կամ ածական, որ բայերին տալիս է ավելի որոշ բովանդակություն և կոչվում է ստորոգելիական վերադիր: Գոյականը կամ ածականը բայի հետ միասին կազմում են մի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ. օրինակ՝ Ներսես Դ-ը կոչվեց Շնորհալի խոսքի մեջ կոչվեց Շնորհալի բայ-ստորոգյալ է, իսկ Շնորհալի մենակ առած՝ ստորոգելիական վերադիր:

Այսպիսի բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ ստորոգյալն արտահայտվում է ոչ բայիմաստով միայն և ոչ ստորոգելիական վերադրով միայն, այլ երկուսով միասին. ինչպես՝ վերևի օրինակի մեջ ստորոգյալը ոչ բայի ցույց տված հատկանիշը՝ կոչվելն է մենակ, և ոչ շնորհալի գաղափարը, այլ երկուսը միասին՝ շնորհալի կոչվելը, ինչպես թե մի բարդ բայով ասվե՛ր՝ Ներսես Դ-ը շնորհալիակոչվեց:

Ս տ ո Ր ո գ յ է ի ա կ ա և վ ե Ր ա դ ի Ր և ուրեմն իբրև խոսքի մաս՝ դառնալ, կոչվել և այլն բայերի այն գոյական կամ ածական լրացումներն են, որոնք այդ բայերի հետ միասին կազմում են մի բայ-ստորոգյալ:

Բայն ու իր լրացումը միասին ստանում են մի բայի նշանակություն և երբեմն կարող են մի բայով ևս փոխանակվել, օրինակ՝ հող դառնալ—հողաճալ. գոլորշի դառնալ—գոլորշիանալ. թագավոր դառնալ—թագավորել. ծաղիկները փռնջ կապել—փնջել:

Ստորոգյալն արտահայտվում է ուրեմն՝ կա՛մ միայն բայիմաստով (Տիրքանը գնաց), կա՛մ բայիմաստի հետ և ստորոգելիական վերադրով (Հողը փռջի դարձավ) և կամ միայն մի գոյականով կամ ածականով (Ջայլամը քաջուն է):

17. Բայերն իրենց բայիմաստի նկատմամբ հաճախ բաժանում են երկու խմբի՝ ստորոգելիական կամ ածական բայեր և վերացական կամ էական բայ:

2. Էական կամ վերացական բայն է եմ, լինիմ բայը միայն, երբ ցույց է տալիս լոկ ստորոգում, առանց որոշելու ստորոգյալը կամ խոսքի նյութը և ծառայում է միայն իբրև հանգույց՝ ենթակայի և ստորոգյալի մեջ կապակցություն առաջ բերելու։ Այս գործածությունը այս բայը այնքան ընդհանուր մի դրություն է նշանակում, որ, կարելի է ասել, կազմում է լոկ խոսքի ձևը՝ առանց բովանդակության. ուստի պետք է այս կամ այն հատկանիշով լրացվի՝ հասկանալի ու պիտանի խոսք կազմելու համար։

ՄԱՆ. Կան բացատրություններ, որոնցով մեր բայերը բաղադրված են համարվում բալի հիմքից կամ ընից՝ իրրև մի բալաժականից, որի մեջ է բալիժաստը՝ հատկանիշ նը-
շանակող մասը, և եմ բալից, որ ստորոգումն է ցույց տալիս Աշպես ասած՝ մեր բա-
յերը կազմված են ուրեմն մի ստորոգյալից և մի վերացական բալից, Բաղադրյալ ժա-
մանակների մեջ այս կազմությունը շատ որոշ է. գրում եմ, գրել եմ, գրելու եմ և այլն,
բայց պարզ ժամանակների ևս,— գրեմ, գրես, գրե. գրենք, գրե՞ք, գրե՜ս, գրե՜ս և այլն մասերից
կազմված, իբր գրող եմ, գրող ես և այլն։ Նույնպես և անցյալ կատարյալի՝ գրեցի, գրե-
ցիր, գրեցիրք, գրեցիք, գրեցին ձևերի վերջի մասերը համարում են եմ բալի անցյալի
ձևերը՝ միայն փոփոխված՝ ի, իր, ինք, իք, ին, ինչպես որ բարբառների մեջ ասվում են՝
եմ ի, դու իր, մենք ինք, դուք իք, նրանք ին իրրև ես էի, դու էիր և այլն։ Ուրիշ բայերի
մեջ՝ խաղում, խաղաւ, խաղա, խաղանք, խաղանք՝ երևան է գալիս նույն եմ բալի մի ուրիշ
ձևը և ձայնավորով, ինչպես բարբառների մեջ ասում են՝ ես ամ, դու աս, նա ւ. մենք
անք, դուք ք, նրանք ան՝ փոխանակ ես եմ, դու ես և այլն։

18. Ենթական արտահայտվում է.

2. Բայի դեմքի հետ միաժամանակ և մի առանձին բառով, որով բացահայտվում է բայի դեմքը, որ և կոչվում է ենթակա. օրինակ՝ Ես տեսա նրան (§§ 3, 12. 2),

ՄԱՆ. Բայերի դեմքը միշտ կատարում է ենթակայի պաշտոն (Ֆ 6). բայց հաճախ
բայի դեմքով միայն բավարար չափով որոշ չի լինում այն առարկան, որին վերաբրվում
է բայիմաստը կամ ստորոգյալը. օրինակ՝ երբ զնաք բայը լսում ենք մեկից, իմանում
ենք, որ խոսողը զնալու գործողությունը վերաբրում է երրորդ դեմքի մի առարկայի.

— 301 —

բայց այդ առարկան շատ անորոշ է մնում, չի նմացվում, թե ո՞վ է կամ ի՞նչ է Հարկավոր է, որ բայի հետ դրվի մի գոյական, որով որոշվի դեացողը. ինչպես՝ երբ ասվում է Տիգրանը ղեաց, Տիգրան բառը լրացնում է բայի դեմքը, և մենք իմանում ենք, թե ով է գնացողը: Այս դեպքում ենթակա կոչվում է միայն բայի դեմքը բացահայտող գոյականը, իսկ բայը գլխավորապես միայն իր բայիմաստով է նկատի առնվում, թեպետ բայի դեմքն ևս միաժամանակ ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը:

Ենթակա ասվում են, ուրեմն, այն լրացումները, որոնք բացահայտում են բայի դեմքը, որոշ կերպով ցույց տալով անող կամ եղող առարկան, որին վերագրվում է բայիմաստը կամ մի հատկանիշ:

Ենթական պատասխանում է ո՞վ, ի՞նչ (է անողը կամ եղողը) հարցերին: Օրինակ՝ Ձյունը ծածկեց գետինը, — ծածկողն ի՞նչն է, — ձյունը:

19. Ենթակա կարող են լինել միայն գոյականները, որովհետև ենթական ցույց է տալիս առարկա, իսկ առարկա ցույց տվող բառերը գոյական են: Ուրիշ տեսակի բառերը ենթակա կարող են լինել միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են գործածվում: Այսպես ենթակա լինում են՝

1. Մի գոյական (անուն, բայանուն, գոյական թվական կամ դերանուն § 11 Ա.). օրինակ՝ Քամին փչեց: Ժամանակը ոսկի է: Ես հեռացել եմ: Նա շատ լավ է երգում: Գրել կարդալ սովորելն անհրաժեշտ է ամեն մարդու: Հարկավոր է օգնել ուրիշներին:

2. Մի գոյականաբար գործածված ուրիշ բառ. օրինակ՝ Քացն էլ չորի հետ կայրվի: Կուշաք քաղցածին մանր կերդի, Երեմ էլ գնացին:

20. Հայոց լեզվի մեջ բայերի դեմքերը միշտ որոշ են, ուստի և դերանուն ենթականերն իսկապես ավելագործյուն են, քանի որ ոչնչով չեն բացահայտում բայի դեմքը. ես գնացի և գնացի. դու գնացիր և գրեցիր իմաստով բոլորովին նույն են:

Դերանուն ենթական դրվում է սովորաբար.

1. Երբ հատկապես շեշտվում է բայի դեմքը, ինչպես՝ Թող նա խոսի: Մե՛նք պիտի գնանք: Եվ ե՛ս երբեմն երգում էի:

2. Երբ դեմքերի փոխանակություն է լինում. ինչպես՝ Դու գնում ես, իսկ նա գալիս է:

Ման. Ավելագործյունը գեղջման (§ 7. Ժ. 3) հակառակ մի ձև է, որով խոսքի մեջ իմաստի համար ավելի բառեր են դրվում, բայց միշտ այնպես, որ խոսքին ավելի բացահայտություն, ուժ ու կենդանություն են տալիս. օրինակ՝ ավելագործյուն է առանձնապես շեշտելով ասել՝ իմ աչքով տեսա և իմ ականջով լսեցի, փոխանակ ասելու պարզապես՝ տեսա և լսեցի. որովհետև ամեն տեսող և լսող անշուշտ իր աչքով է տեսնում և իր ականջով լսում:

ԱՆԵՆԹԱԿԱ ԽՈՍՔԵՐ

21. Խոսքն անենթակա է կոչվում, երբ բայի դեմքը ոչ մի գոյականով չի բացահայտվում և չի կարող բացահայտվել. օրինակ՝ լուսացավ մթնեց:

Ման. Անենթակա խոսքերը կոչվում են նաև անդամ խոսքեր. իսկ անենթակա խոսքեր կազմող բայերը՝ անդամ կամ դիմադուրկ կամ միադիմի բայեր: Անդամ կամ դիմադուրկ կոչումը սխալ է, որովհետև առանց դեմքի բայ չկա:— Հայերենի միադիմի բայերը միայն շեղոք բայերից կազմված կրավորականներն են, որոնք ունին միայն եզակի 3-րդ դեմք (§ 22. 3):

Հայոց լեզվի մեջ շատ գործածական չեն անենթակա խոսքերը. սրանց փոխանակում են հաճախ համապատասխան նշանակությամբ ենթակայով խոսքեր, որոնք սակայն երբեմն իմաստով նուրբ տարբերությամբ ունին անենթակա խոսքերից:

22. Անենթակա խոսքեր կազմվում են՝

1. Եզակի 3-րդ դեմքով, երբ բայերը ցույց են տալիս օդի, եղանակի և առհասարակ բնության երևույթներ. ինչպես՝ ամպեց.— ցրտեց.— մթնեց.— լուսացավ.— որոտում է.— անձրևում է:

Ենթակայով ձևերն են՝ երկիկքը ամպեց. ցուրտն ընկավ, օդը կամ եղանակը ցրտեց. մութն ընկավ, օրը մթնեց. լույսը բացվեց. ամպը գոռում է. անձրև է գալիս և այլն:

2. Սահմանական եղանակի ապառնի (ներկա) և ապառնի անցյալ ժամանակների եզակի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կերթան. վնասելու չէ, վերջ կունենան. կուգան ու կերթան (Ջիվանի): Ի՞նչ անելու է: Միթե՞ ազոր համար լալու է (Պար.): Այդ տղային ի՞նչ անարգելու է. խորամանկությունն այս մեր փշացածիցն է (Պռ.):

Համապատասխան ենթակայով ձևերն են՝ Պետք չէ վհատիլ, չպիտի վհատվիլ: Ի՞նչ պիտի (պետք է) անել: Միթե՞ դրա համար պետք է լալ— (Անորոշ դերբայն այս դեպքում ենթակա է պետք է, պիտի բայի):

3. Չեզոք բայերից, կամ իբրև շեղոք գործածված ներգործականներից կազմված կրավորական բայերի եզակի 3-րդ դեմքով. օրինակ՝

Այդ ոտքի ամաններով վեր կելնվի՞ր (Պար.):— Այստեղ լավ ետավում է:— Նա չար մարդ է. հետը չի խռավում:— Երբ թարգմանություն վրա թեթև աչքով չի նայվիլ, այն ժամանակ կունենաք լավ թարգմանություններ (Լր.):— Եթե չարիքն առաջանալիս լիներ պատրաստված մարդիկ չունենալուց, կաշխատվե՞ր վերքն ուրիշ դարմաններով բուժել (Լր.):— Այս խնդրի մասին շատ է գրվել (Լր.):

Համապատասխան ենթակայով ձևեր են՝ Այդ ոտքի ամաններով վեր ելնել կլինի՞ր,— կամ՝ կարելի՞ է վեր ելնել:— Հետը խոսել չի լինում,— կամ՝ հետը չի կարելի խոսել:— Կարելի կլիներ աշխատել: Նա խիստ տըխուր էր, հետը խոսել չէր լինում (Պռ.):

Այս անենթակա խոսքերը կարելի է երբեմն ասել նաև հաջորդ ձևով:

4. Հոգնակի երրորդ դեմքով. օրինակ՝

Այս խնդրի մասին շատ են խոսել, շատ են գրել:— Կաղ էջով քարվան չեն մտնիլ (Ա.):— Այդպիսի բան կասե՞ն, որ դու ասում ես:— Այս տունը ծախում են:— Ճտերն աշնանը կհամարեն (Ա.):— Ուղտը գդա-

լով չեն ջրիլ (Ա.): Ասում են, թե ամեն մարդ մի աստղ ունի երկնքում:— Այսպես նաև՝ գրում են, թե... պատմում են, թե... հաղորդում են, թե...

Այս խոսքերի ենթակայով ձևերն են՝ կաղ էշով քարվան շի կարելի մտնել:— Այդպիսի բան կասվի՞, կամ կարելի՞ է ասել:— Այս տունը ծախվում է:— Զտերն աշնանը կհամարվեն, — կամ կարելի է համարել:— Ուղար գդալով շի ջրվիլ:— կամ՝ շի կարելի ջրել: Ասվում է, թե...

Ման. Օտարաբանություն է անորոշ դերբայով անենթակա խոսքեր կազմելը. ինչպես՝ Եթե նրան հարցնել, նա կպատասխանի:— Որպեսզի հաջողություն ունենալ, պետք է շատ աշխատել: Այս խոսքերը հայերեն լինում են՝ Եթե նրան հարցնեն, նա կպատասխանի:— Հաջողություն ունենալու համար պետք է շատ աշխատել:— կամ՝ Որպեսզի մարդ հաջողություն ունենա, պետք է աշխատի:

5. Եզակի 2-րդ դեմքով, օրինակ՝

Կե՛ր փորձած թանը, մի ուտիլ անփորձ մածունը (Ա.):— Շանը մինչև շփծես, հետդ շի բարեկամանալ (Ա.): Ուտում ես, ուտում, չես կըտանում:— Մինչև շտաս մին, չես առնիլ տասնումին (Ա.):— Տուն չես շինել. գիտես՝ սյունը մե՞ջն է բուսել (Ա.):— Մուլլ մարդուն բան ասես՝ հորդ պես խրատներ կլսես (Ա.):

Ենթակայով ձևերն են՝ Մարդ ուտի փորձած թանը, շուտի անփորձ մածունը:— Մարդ ուտում է ուտում, շի կշտանում:— Մարդ մինչև շտա մին, շի առնիլ տասնումին:— Ով որ տուն շի շինել, գիտե՛ս սյունը մեջն է բուսել:— Մարդ որ (կամ ով որ) ծուլլ մարդուն բան ասի, իր հոր պես խրատներ կլսի:

Ման. Անենթակա իմաստ ունի և քող հրամայականը, որ դրվում է ըզձական եղանակի վրա. օրինակ՝ Խո՛ղ մի տեսնեմ նրան, տես՝ ինչե՛ր եմ ասում:

3. ԽՆԴԻՐ

(Բայերի սեռը)

28. Խնդիրը ցույց է տալիս առարկան, որի վերաբերմամբ կատարվում է գործողությունը: Խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ ենթակայական և առարկայական:

1. Ե ն թ ա կ ա յ ա կ ա ն բ ա յ ե Ր Ե ց ու չ են տալիս գոյություն, դրույթուն և կամ այնպիսի գործողություն, որը կատարելու համար ենթական միայն բավական է. օրինակ՝ Տանը մարդ կա:— Երեխան բնաձ է:— Երեխան լալիս է:— Քամին դադարեց:

2. Ա ո ա Ր կ ա յ ա կ ա ն բ ա յ ե Ր Ե ց ու չ են տալիս այնպիսի գործողություն, որը կատարելու համար բացի ենթակայից՝ հարկավոր է մի կամ երկու ուրիշ առարկա ևս: Օրինակ՝ Թվավ՝ բայի գործողությունը կատարելու համար հարկավոր է ոչ միայն ենթական՝ տվողը, ինչպես՝ Տիգրանը տվավ, այլև երկու ուրիշ առարկա ևս, անձն կամ իր. մեկ այն՝

որ Տիգրանը տալիս է. մեկ էլ այն՝ որին Տիգրանը տալիս է,— Տիգրանը գիրքը տված Արտաշեսին:

Առարկայական բայերն ուրեմն իրենց նշանակության համեմատ պահանջում են իբրև լրացում մի կամ երկու խնդիր, առանց որի խոսքը թերի կմնա:

24. Խնդիր կարող են լինել միայն գոյականները, որովհետև խնդիրը ցույց է տալիս առարկա: Ուրիշ տեսակի բառերը խնդիր կարող են լինել միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են գործածվում: Այսպես խնդիր լինում են՝

1. Մի գոյական (անուն, բայանուն, գերանուն), որն է հոլովով մեծացված, կամ մի կապով. օրինակ՝ Անձրեից փախան, կարկտի հանդիպեցան (Ա.): Նա շարունակ իր գավալենքի համար է հոգում:— Ես տեսա նրան: Ուզում եմ գնալ:

2. Մի գոյականաբար գործածված ուրիշ բառ. օրինակ՝ Կուշտը ֆաղցածի՞ն մանր կրքի: Ես երեխին էլ տեսա: Եթե մենք եղած ճի՞նք քանդելով կարողանայինք նրա տեղը նորը, բայց լավագույնը հաստատել, այն ժամանակ այդ հինը աներկյուղ կքանդենք (Մուր.):

25. Խնդիրները նայելով բայիմաստի հետ ունեցած հարաբերության լինում են՝ կրող խնդիր, ներգործող խնդիր, բնության խնդիր և պարագայական խնդիր:

1. Կ ր ո ղ խ ն դ ի ր ք՝ կամ կրող առարկան ցույց է տալիս մի առարկա, որ իր վրա կրում է ենթակայի գործողությունը, այսինքն՝

ա) ներգործվում, ազդվում, փոփոխություն է կրում կամ մի դրության մեջ է մտնում ենթակայի գործողությունից. օրինակ՝ Նրեխան պատռեց գիրքը: Նա նրաքը վառեց: Նա բուռ է մանում: Դու ինձ վախեցրիր: Նա ցուրենն աղաց:

բ) Իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից. օրինակ՝ Նա փոս փորեց: Դու նամակ գրեցիր: Մենք այլու աղացինք: Աղջիկը գուլբա է գործում:

2. Ն ե ր գ ո ռ ծ ո ղ խ ն դ ի ր ք կամ ներգործող առարկան** ցույց է տալիս մի առարկա, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա, այսինքն ենթական ազդվում, ներգործվում է, կամ իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից: Օրինակ՝ Արեւը սպանվեց Կայենից:

3. Բ ն ո լ թ յ ա ն խ ն դ ի ր ք ցույց է տալիս մի առարկա, որ ո՛չ կրող է և ո՛չ ներգործող: Օրինակ՝ Ես գիրքը տվի Տիգրանին: Նա նամակ ստացավ իր հորից:

4. Պ ա ր ա գ ա յ ա կ ա ն խ ն դ ի ր ք ասվում են այն գոյական խընդիրները, որոնք չեն մտածվում իբրև բան, ինչ կամ առարկայական խըն-

* Կրող խնդիրը կոչվում է նաև ներգործական սեռի խնդիր, այլև ուղիղ խնդիր. գրված խավոր լրացում:

** ներգործող խնդիրը կոչվում է նաև կրավորական սեռի խնդիր:

դիր, ինչպես են մյուս երեք տեսակի խնդիրները. այլ իբրև տեղի, ժամանակի և այլ պարագա: Օրինակ՝ «նա սիրում է դպրոցը» խոսքի մեջ դպրոցը առարկայական խնդիր է (ի՞նչ, ի՞նչ բան,— կրող խնդիր). իսկ «նա զնաց դպրոցը» խոսքի մեջ դպրոցը պարագայական խնդիր է (ո՞ւր, ո՞րտեղ,— տեղի պարագա):

Պարագայական խնդիրները դրվում են պարագաների մեջ:

26. Կրող խնդրի նկատմամբ բոլոր բայերը բաժանվում են երկու տեսակի կամ սեռի՝ անցողական և անանցողական:

1. Ա ն ց ո ղ ա կ ա ն ասվում են այն բայերը, որոնք ունին կամ կարող են ունենալ կրող խնդիր, որի վրա անցնում է ներգործող ենթակայի գործողությունը, ինչպես են՝ ասել, գրել, մոտեցնել, նստեցնել:

2. Ա ն ա ն ց ո ղ ա կ ա ն ասվում են այն բայերը, որոնք չեն կարող ունենալ կրող խնդիր, ինչպես՝ ասվել, գրվել, մոտենալ, նստել:

Ենթակայական բայերն ուրեմն, որոնք չեն կարող ունենալ առարկայական, ուրեմն և կրող խնդիր, մտնում են անանցողական բայերի մեջ:

Ման. Անանցողական բայերը ցույց են տալիս միայն ենթակայի գործողությունը կամ դրությունը. իսկ անցողական բայերը եթե մի կողմից նշանակում են ենթակայի գործողությունը, մյուս կողմից արտահայտում են նաև կրող առարկայի մի դրություն, որ նա կրում, ստանում է ենթակայի գործողությունից: Օրինակ՝ «Երեխան պատռեց գիրքը» խոսքի մեջ պատռեց բայը ցույց է տալիս ոչ միայն «երեխան» ենթակայի գործողությունը, այլև միաժամանակ որոշում է գիրքը կրող խնդրի դրությունը, որի մեջ սա մտնում է երեխա ենթակայի ներգործությամբ. եթե երեխան պատռողն է, գիրքն ևս իր կողմից՝ պատռվողը, պատռվածն է: Այսպես և երբ ասվում է՝ «Տիգրանը շուրը գլորչիացրեց», ենթական՝ Տիգրանը, գլորչիացնողն է, իսկ շուրը՝ գլորչիացող, գլորչի գարձողը:

27. Անցողական բայերը նայելով ենթակայի հարաբերությանը բայ-իմաստի հետ՝ երկու տեսակ են.

1. Ն ե ր գ ո ր ծ ա կ ա ն բ ա յ ե ր, որոնց ենթական ինքը կատարում է գործողությունը, օրինակ՝ Տիգրանը նամակ գրեց.

2. Պ ա ա ն ա ա կ ա ն բ ա յ ե ր, որոնց ենթական ինքը չի կատարում գործողությունը, այլ միայն պատճառ է լինում ուրիշին մի բան կատարելու. օրինակ՝ Վարժապետն աշակերտին ուրիշ տեղ նստեցրեց (այսինքն՝ ոչ թե ինքը նստեց, այլ պատճառ եղավ, արեց, որ աշակերտը նստի):

28. Անանցողական բայերն ևս նայելով ենթակայի հարաբերությանը բայիմաստի հետ՝ երկու տեսակ են.

1. Կ ր ա վ ո ր ա կ ա ն բ ա յ ե ր, որոնք ունին կամ կարող են ունենալ ներգործող խնդիր, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա (կրող ենթակա). օրինակ՝ Տիգրանը ճաղքվեց Արտաշեսից.

2. Չ ե գ ո ր բ ա յ ե ր, որոնք չեն կարող ունենալ ներգործող խնդիր և ենթական ուրիշի գործողություն չի կրում: Օրինակ՝ Տիգրանը ճեռացավ:

ենթակայական բայերն ուրեմն, որոնք շեն կարող ունենալ առարկայական, ուրեմն և ներգործող խնդիր, մտնում են շեզոք բայերի մեջ:

Ման. 1. Պատճառական և կրավորական բայերն ունին իրենց հատուկ կազմութունը՝ մոտեցնել, զարմացնել, — գրվել, կոտորվել. բայց ներգործական և շեզոք բայերը կազմությամբ շեն տարբերվում իրարուց: Միևնույն կազմության բայերը եթե անցողական են, ներգործական են, ինչպես՝ առնել, գտնել, թողնել, տեսնել. իսկ եթե անանցողական են, շեզոք են, ինչպես՝ իշնել, մտնել, ելնել, հասնել:

Ման. 2. Գրարարում առանձին կրավորական բայեր չկան, և բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ անցողական և անանցողական կամ շեզոք: Անցողական բայերի ցույց տված գործողությունը կարող է կա՛մ իրրե ներգործական, կա՛մ իրրե կրավորական առնվել, և ըստ այնմ էլ միևնույն բայերը կարող են թե՛ ներգործակերպ և թե՛ կրավորակերպ խոնարհվել. տեսանեմ — տեսանիմ. տեսի — տեսայ: Շատ բայեր, ինչպես և շատ ժամանակներ, հասարակ են մնում, այսինքն միևնույն ձևով կարող են և՛ իրրե ներգործական, և՛ իրրե կրավորական գործածվել: Գրարարում ներգործական և կրավորական ուրեմն ոչ թե բայերի տարբեր տեսակներ են, այլ միևնույն անցողական բայերի (որոնց մեջ մտնում են և պատճառական բայերը) տարբեր գործածության ձևեր, ինչպես որ է շատ լեզուների՝ ռուսերենի, ֆրանսերենի, գերմաներենի մեջ: Աշխարհարարում սակայն կրավորական համար առանձին բայեր են կազմվել կրավորականի հատուկ «վ» (սլ) ածանցով՝ և ինչպես կարողավ բայի գիմաց պատճառականը՝ կարողացնել զատ բայ է, նույնպես և կրավորականը՝ կարողացվել մի առանձին բայ է: Այս պատճառով և կրավորականներն իրրե առանձին բայեր՝ գրել ենք անանցողական բայերի մեջ:

29. Անցողական բայերն ունին իրենց համապատասխան իմաստով անանցողական բայեր, և ընդհակառակն: Այսպես՝

ա. ներգործական բայերին համապատասխան են կրավորականները և ընդհակառակն. օրինակ՝ գրել, գրվել. — բանալ, բացվել. — կարգալ, կարգացվել:

բ. Պատճառական բայերին համապատասխան են շեզոքներն և ընդհակառակն. օրինակ՝ հատկանալ, հատկացնել. — հառնել, հասցնել. — մոտենալ, մոտեցնել:

Բացի այս՝ պիտի նկատի ունենալ.

1. Շատ ներգործական բայերի համար կան համապատասխան իմաստով պատճառական բայեր. ինչպես՝ հագնել, հագցնել. իմանալ, իմացնել. լսել, լսեցնել. խմել, խմեցնել. ուտել, ուտեցնել կամ կերցնել. կարդալ, կարդացնել. հասկանալ, հասկացնել. ճանաչել, ճանաչեցնել. մոռանալ, մոռացնել. հիշել, հիշեցնել. սովորել, սովորեցնել. ուրանալ, ուրացնել և այլն և այլն:

Ման. Եթե ներգործական բայերի համապատասխան առանձին պատճառական բայեր չկան, այդ ժամանակ պատճառական իմաստն արտահայտվում է բաղադրյալ կազմությամբ՝ անորոշ դերբայի հետ թալ բայով. օրինակ՝ գրել տալ, բերել տալ, առել տալ և այլն: Հաճախ պատճառական բայերից ես թալ բայով կազմված են կրկին պատճառական բայեր. օրինակ՝ նստեցնել տալ, հասկացնել տալ:

2. Պատճառական բայերն ևս կարող են ունենալ համապատասխան իմաստով կրավորական բայեր. ինչպես՝ հատկացնել, հատկացվել. ներկայացնել, ներկայացվել. վերացնել, վերացվել. մոցնել, մոցվել:

3. Զեզոք բայերն ևս, բացի շել (շիլ) վերջացածներէց, երբեմն ունին համապատասխան իմաստով կրավորական բայեր եզակի երրորդ դեմքով, որով կազմվում են անենթակա խոսքեր (տե՛ս § 22. 3):

4. Որոշ թվով ներգործական բայեր, ինչպես բնակել, հնազանդել, հաշտել, պապանձել, հրաժարել և այլն, այլևս գործածական չեն լեզվի մեջ. ուստի դրանց կրավորականները՝ բնակվել, հնազանդվել, հաշտվել, պապանձվել, հրաժարվել, ստացել են չեզոք բայի նշանակութուն: Այս կարգի բայերն ունին և պարզ իլ լծորդով ձևեր՝ բնակիլ, հնազանդիլ, հաշտիլ, պապանձիլ, հրաժարիլ, որոնք իմաստով նույն են, ինչ որ բընակվել, հնազանդվել, հաշտվել և այլն. և գործ են ածվում ավելի արևմտյան աշխարհաբարում: Դրանց համապատասխան անցողականը կազմվում է պատճառական ձևով՝ բնակեցնել, հնազանդեցնել, հաշտեցնել. պապանձեցնել, հրաժարեցնել:

Ման. Սակավաթիվ չեզոք բայերի համար, ինչպես՝ գալ, ընկնել, երբալ և այլն, չկան պատճառական ձևով կազմություններ: Դրանց համապատասխան անցողական իմաստով գործ են ածվում առանձին ներգործական բայեր, ինչպես՝ բերել, ձգել, տանել և այլն: Այսպես և լինիլ բայի համար գործ է ածվում անել բայը, Ժողովրդական լեզվի մեջ ըլնել (=լինել) ունի ըլցնել:

30. Անցողական բայերով ասած խոսքերը կարելի է շուտ տալ և համապատասխան իմաստով անանցողական բայերով ասել. այդ ժամանակ

1. Ներգործական բայի կրող խնդիրը դառնում է կրավորական բայի կրող ենթակա, իսկ ներգործող ենթական՝ ներգործող խնդիր. օրինակ՝ Կայենը (ներգործ. ենթակա) սպանեց Աբելին (կրող խնդ.) — Աբելը (կրող ենթ.), սպանվեց Կայենից (ներգ. խնդ.):

2. Պատճառական բայերի կրող խնդիրը դառնում է չեզոք բայի ենթակա, իսկ ենթական՝ պատճառական խնդիր. օրինակ՝ Տիգրանը վախեցրեց Արտաշեսին՝ խոսքը շուտ է գալիս՝ Արտաշեսը վախեցավ Տիգրանից:

31. Ներգործական սեռին համապատասխան կրավորական բայերը գործ են ածվում.

1. Բ ու ը կ ր ա վ ո Ր ա կ ա ն ի մաստով (§ 28. 1), մանավանդ երբ ներգործական բայը հոգն. երրորդ դեմքով անենթակա գործածությամբ է (§ 22. 4), ուստի և կրավորական սեռի մեջ չունի ներգործող խնդիր. օրինակ՝ Արյունն արյունով չեն լվանալ. — Արյունն արյունով չի լվացվիլ (Ա.):

2. Ա ն դ ր ա դ ա Ր ձ ի մաստով, երբ ենթական ոչ թե մի ուրիշ առարկայի, այլ յուր իսկ գործողության ազդեցությունն է կրում յուր վրա. օրինակ՝ Նա լվացվեցավ, սրբվեցավ (այսինքն՝ լվաց, սրբեց ինքն իրեն): Մենք պաշտպանվում էինք թշնամիների դեմ (այսինքն՝ մենք պաշտպանում էինք):

3. Փռիւ ա դ ա ր ձ ի մաստով. օրինակ՝ նրանք համբարվեցան (այսինքն՝ համբուրեցին միմյանց):

Չ ե գ ո ւ ի մաստով, երբ ենթական իրան իրան լինում է մի վիճակի մեջ: Այս դեպքում կրավորական բայը չեզոք բայի նշանակութիւն ունի, այսինքն կրողութիւն չի ցույց տալիս. ուստի և խոսքը կարելի է ներգործական սեռի վերածել: Կրավորական բայերի այս գործածութիւնը շատ սովորական է հայերենում: Օրինակ՝ Լույսը բացվեց, աստղերը գունաթափվում են. ոսկեգուլն ամպերն արդեն գլորվում են օդի բարձրութեան մեջ. քամին շարժվում է մեղմիկ (Տե՛ս և § 29. 4):

32. Պատճառական սեռին համապատասխան կրավորական բայերը գործ են ածվում հատկապէս այն ժամանակ, երբ ներգործող խնդիր չկա, բայց ենթական կրում է բայի գործողութիւնը, որ մի ուրիշ առարկայից է ծագում և ոչ ենթականայից: Օրինակ՝ Ժողովուրդը խնդիրք է տվել տեղական իշխանութեանը, որ եկվորներն իսպառ հեռացվեն այն տեղից. այդ խնդիրը դեռ չի մտցված քննութեան առնելիք գործերի շարքը:— Նրկնային Վարդապետի խոսքը հավասարեցված է այսօր հողի:— Այդ առարկայի դասականութիւնն անմիջապէս դադարեցվում է:— Նըրանք վարժեցվում են այդ արհեստին:— Այն պայմանով ընդունեցին, որ մսի գինն էլ բարձրացվի (Լր.):— Ժամը մի անգամ փոքրիկ ունելիքով կրակը շարվում էր դալլոնի գլխին և բազմեցվում Պատվելու առաջին (Պռ.):

Ման. Այս կրավորականի գործածութիւնը լրագիրներում հետզհետե ավելի գործածական է դառնում. ժողովրդական լեզվի մեջ դրա տեղը. բացի սակավաթիվ բայերից, գործ են ածվում կա՛մ անցողական կա՛մ չեզոք ձևերը: Վերոհիշյալ խոսքերն, օրինակ, լինում են՝... եկվորներին հեռացնեն, կամ եկվորները հեռանան: Այդ խնդիրը չեն մտցրել կամ չի մտած, կամ չի մտցրած:— Հավասարեցրած է և այլն:

4. ՊԱՐԱԳԱ

33. Ամեն հատկանիշ կարող է ունենալ իր զանազան հատկանիշները կամ պարագաները: Այսպես՝ ամեն գործողութիւն կատարվում է մի որևէ տեղում, ժամանակում, այսպէս կամ այնպէս, մի կամ մի քանի անգամ, այս կամ այն պատճառով, այս կամ այն նպատակով և այլն. ուստի բայերը ըստ դեմքի, բայիմաստի ու սեռի լրացվելուց զատ՝ կարող են լրացվել նաև ըստ տեղի, ժամանակի, որակի, քանակի, հիմունքի և եղանակի: Բայերի վրա դրված այսպիսի լրացումները, որոնք ցույց են տալիս բայիմաստի հատկանիշները, կոչվում են պարագա: Օրինակ՝ Տիգրանը երեկ երկու անգամ գնաց պարտեզ՝ զրոսնելու խոսքի մեջ երեկ բառը որոշ ցույց է տալիս գնալու գործողութեան ժամանակամիջոցը. երկու անգամ ցույց է տալիս գործողութեան կրկնութիւնը. պարտեզ՝ այն տեղը, դեպի ուր ուղղվել է գործողութիւնը. զրոսնելու՝ այն նպատակը, որի համար կատարվել է գնալու գործողութիւնը:

34. Պարագաները, նայելով իրենց նշանակութեան, սովորաբար բա-

ժանուժ են հետևյալ տեսակներին՝ տեղի, ժամանակի, ձևի, չափ ու քանակի, հիմունքի և եղանակի պարագաներ:

1. Տեղի պարագան պատասխանում է՝ ո՞ր, ո՞րտեղ, դեպի ո՞ր, մինչև ո՞ր, ո՞րտեղից, ո՞րտեղով, ո՞րքան տեղ հարցերին: Օրինակ՝ Նա երևանից եկավ Վաղարշապատ:— Զանապարհն անցնում էր անտառով:— Անտառի խորքում մի ճգնալուր էր կենում, նա հինգ վերստ հեռացավ:

2. Ժամանակի պարագան պատասխանում է՝ ե՞րբ, ո՞ր ժամանակից (երբվա՞նից), մինչև ե՞րբ, ո՞րքան ժամանակ հարցերին: Օրինակ՝ Ամառն ես գյուղումն էի ապրում:— Անձրեն երկու օր տևեց:— Գառնաճն անձրև չեկավ:— Մինչ երեկո տեղ կհասնենք:— Նրանք երեկվաճից պատրաստվել են գնալու:

3. Ձևի և միասնությունը պարագան* պատասխանում է՝ ի՞նչպես, ի՞նչ կերպով, (ո՞նց) հարցերին: Օրինակ՝ Նա գիշերը բաց աչքով լուսացրեց:— Միրով կկատարեմ ձեր պատվերը: Ծնո՞րե՞մով շարժվիր:— Նա արագ է խոսում: Արեգակը փայլում է պայծառ: Սոսն ու Գարեգինը միասին եկան տուն:

4. Չափ ու քանակի պարագան պատասխանում է՝ ո՞րքան, ո՞րչափ, ի՞նչքան, ի՞նչչափ, քանի՞, քանի՞ անգամ հարցերին: Օրինակ՝ Նա շատ բարկացավ: Այս պատը հինգ կաճաղն բարձրացրին: Մանրը նստիր, լիտր գաս (Ա.), Տասը (տասն անգամ) չափիր, մին (մի անգամ) կտրիր (Ա.): Նա հինգ անգամ գնաց, եկավ:

Ման. 1. Անգամ բառը ցույց է տալիս գործողության կրկնությունը:

Ման. 2. Չափ ու քանակի պարագայի մեջ մտնում է և աստիճանի պարագան, օրինակ՝ Քամին ավելի սաստկացավ: Այս պատկերը շատ գեղեցիկ է (ո՞րքան գեղեցիկ, ո՞ր աստիճանի գեղեցիկ):

5. Հիմունքի պարագաները լինում են.

ա. Պատճառի պարագա, որ ցույց է տալիս սկզբնական հիմունքը, որին իբրև հետևանք լինում է գործողությունը: Պատասխանում է ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար, ինչի՞ց, ի՞նչ պատճառով հարցերին: Օրինակ՝ Նա հիվանդությունից պատճառով տանը մնաց:— Նա գողությունից համար արձակվեց ծառայությունից:— Հոգնած լինելով չկարողացա այլևս պարապել (= որովհետև հոգնած էի): — Նա ամռանից գլուխը կախ ձգեց:

Ման. Պատճառի պարագա են դնում հաճախ կրավորական բայերի ներգործող խընդիրը և չեղոր բայերի պատճառական խնդիրը (§ 30). օրինակ՝ Ինչ որ մարդուս կգա, ամենն իր խելից (= իր խելքի պատճառով): Ամեն ինչին բանից բարկանում է (= բանի համար, բանի պատճառով): Նա քաղցից մեռավ:

բ. Նպատակի պարագա, որ ցույց է տալիս վախճանական հիմունքը, որին հասնելու համար կատարվում է մի բան: Պատասխանում

* Ձևի պարագան կոչվում է նաև որակի, որպիսություն կամ կերպի պարագա:

է ինչո՞ւ, ինչի՞, ինչո՞ համար, ի՞նչ նպատակով հարցերին: Օրինակ՝ նա գնաց զըռսնելու:— Դազավորը նստեց դատաստանի:— Այս ամենը հայտարարեցին ի գիտություն հասարակութեան:

դ. Պ ա յ մ ա ճ ի ս յ ա Ր ա գ ա, որ ցույց է տալիս հավանական կամ ենթադրական պատճառ: Օրինակ՝ Այդպես անելովդ ամենքի աչքից էլ կընկնես (= եթե այդպես անես):— Հարատե աշխատանքով միայն նըպատակիդ կհասնես (= եթե հարատե աշխատես):

դ. Զ ի ջ մ ա ճ կ ա մ ճ ա կ ա ռ ա կ ճ ի մ ու ճ ֆ ի ս յ ա Ր ա գ ա, որ ցույց է տալիս այնպիսի հիմունք, որից ուրիշ հետևանք առաջ պիտի գար, քան ինչ որ իրոք կատարվում է: Օրինակ՝ Նրա բոլոր պահանջները կատարելով ճանդերձ՝ ես չկարողացա նրան ինձ հետ հաշտեցնել:— Հակառակ (կամ չնայելով) քո բոլոր ջանքերի՝ դու քո նպատակիդ չհասար:

6. Ե ղ ա ճ ա կ ի ս յ ա Ր ա գ ա ճ ց ու յ ց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը դեպի խոսքի բովանդակությունը: Օրինակ՝ մենք անպատեհապետք է գնանք, նրան տեսնենք:— Նա գուցե վաղը կգա մեզ մոտ:— Դու խկապես խելոք վարվեցիր:

Ծան. Եղանակի և չափ ու քանակի պարագաները դնում են նաև ձևի պարագաների մեջ իբրև առանձին երկրորդական տեսակներ:

85. Պարագաները նայելով թե ինչ տեսակի բառերով են արտահայտվում՝ բաժանվում են երկու խմբի՝ բուն պարագաներ և պարագայական խնդիրներ:

1. Բ ու ճ ս յ ա Ր ա գ ա ճ ե Ր ճ արտահայտվում են մակբայներով (§ 10. 3) և իբրև մակբայ գործածված ածականներով. օրինակ՝ Կամաց խոսեցեք:— Երեք մեկին չեմ նախանձում ես աշխարհում: Տասը չափի՛ր, միե կտրի՛ր (Ա.): Ես գնալիս տեսա նրան:

2. Պ ա Ր ա գ ա յ ա կ ա ճ խ ճ դ ի Ր ճ ե Ր ճ արտահայտվում են մի գոյականով՝ մենակ կամ որևէ կապով (§ 13). օրինակ՝ Նա փողափից վերադարձավ գլուխը: Նա գիշերս առանց քնելու լուսացրեց: Մարդ պետք է խղճմտանքով խոսի (Ա.):

86. Պարագայական խնդիրները միջին տեղ են բռնում բուն պարագաների, որ է մակբայների, և առարկայական խնդիրների մեջ: Մի կողմից այս լրացումները խնդիր են, որովհետև պահում են իրենց հոլովական ձևերը և հոլովներին հատուկ նշանակությունները: Մյուս կողմից սակայն դրանք պարագա են, որովհետև խոսքի մեջ դրվելով բայի վրա՝ կորցնում են իրենց առարկայական իմաստը, այսինքն չեն մտածվում իբրև բան, ինչ կամ առարկայական խնդիր, ինչպես են կրող, ներգործող և բնության խնդիրները. այլ առնվում են մի տեսակ իբրև մակբայ՝ մտածվելով իբրև տեղ (ուր, որտեղ), ժամանակ (երբ), ձև կամ որակ (ինչպես) և քանակ (որքան): խոսքի մեջ ունեցած իրենց նշանակությամբ ուրեմն այս լրացումները պարագաների կարգին են պատկանում. բայց իսկական պարագա կամ մակբայ չեն, որովհետև, ինչպես ասացինք

պահում են իրենց հոլովական նշանակութիւնը: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Նա քաղաքից վերադարձավ գյուղը, ինչքան էլ ֆաղափից (ո՞րտեղից, և ոչ՝ ինչի՞ց) և գյուղը (ո՞րտեղ, ո՞ւր, և ոչ՝ ի՞նչը) լրացումները խոսքի մեջ տեղի պարագա են նշանակում, բայց և այսպես ֆաղափից բացառական հոլովն ու գյուղը հայցական հոլովը կատարելապես պահում են իրենց կենդանի հոլովական նշանակութիւնը: Այս պատճառով ֆաղափից և գյուղը լրացումները կարելի չէ իսկական պարագաների, այսինքն մակբայների մեջ դնել: Դրանք պարագայական խնդիր են: Բուն պարագաների կամ մակբայների մեջ կարելի էր դնել այս լրացումները, եթե դրանց մեջ զգալի չլիներ հոլովական ձևը, ինչպես՝ արդյոք, հավաստյալ, հագիլ, այսուհետև, այնուհետև, արդեն և այլն բառերի մեջ, որոնք հոլոված բառեր են, բայց հնացած, քարացած ձևերով, և մենք այլևս չենք գիտակցում դրանց մեջ ո՛չ առարկայի գաղափարը և ո՛չ գործիական կամ բացառական հոլովի նշանակութիւնը: Հաճախ նույնիսկ դժվար է որոշել, թե մի խնդիր առարկայակա՞ն թե պարագայական նշանակութիւն ունի. որովհետև նայելով մտածութեան եղանակին՝ միևնույն խնդիրը կարող է և այսպես, և այնպես ըմբռնվել. օրինակ՝ կառքով գալ, սղոցով կտրել և այլն կարող է մտածվել և ինչպես գալ, կտրել. և իբրև միջոցի գործիական՝ ինչով գալ, կտրել:

87. Բուն պարագաներին մոտենում են ժամանակի անուններից՝ այսօր, երեկ, վաղը, էգուց, այժմ, ճիմի, առաջ, որոնք իբրև ժամանակացույց տվող բառեր՝ խոսքի մեջ սովորաբար պարագայական նշանակութիւն ունին և համարվում են մակբայ: Բայց այդ բառերը մակբայ համարելու հիմք չկա. մակբայներն անփոփոխ մնացող բառեր են, մինչդեռ դրանք հոլովվող բառեր են և խոսքի մեջ կատարելապես պահում են իրենց հոլովական նշանակութիւնները, ինչպես ամեն տրիշ ժամանակի անուն՝ շաբաթ, ամիս, տարի, առավոտ, իրիկուն և այլն: Եվ ինչպես որ վերջինները ժամանակի պարագայի նշանակութեամբ գործ են ածվում իբրև ժամանակի հայցական՝ փոխանակ ներգոյականի, — նա առավոտը եկավ, նա իրիկունը կգա, նա ամառն եկավ և այլն, — նույն ձևով բանում են և՛ նա երեկ եկավ, նա վաղը կգա, նա էգուց կգա և այլն: Այսօր բառն ևս նույն ձևի պարագայական խնդիր է և ոչ մակբայ, ինչպես որ պարագայական խնդիր են՝ նա այս շաբաթ գնաց, նա այս ամիս գնաց, նա այս տարի գնաց, այս ամառ ես գլուղումն էի, այս ձմեռ ձյունն չեկավ և այլն խոսքերի մեջ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի, այս ամառ, այս ձմեռ: Կատարելապես նույն ձևով և նույն պարագայական նշանակութեամբ մենք շաբաթ, ամիս, տարի, գիշեր և այլն բառերի տեղ դնում ենք օր բառը և ասում՝ նա այսօր գնաց, այսօր ես գլուղումն էի, այսօր ձյուն չեկավ: Մի անգամ որ այսօր նման տեսակի պարագայական խնդիր է՝ ինչ որ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի և այլն, հասկանալի է, որ այդ բառն ևս պետք է գրել իբրև երկու բառ՝ այս օր, ինչպես որ դրում էին առաջ, և ինչպես որ գրում ենք նույն կարգի՝ այս շաբաթ, այս ամիս,

այս տարի, այս ամառ, այս իրիկուն, այս գիշեր և այլն, որոնք երբեք մի քառ և մակրայ չեն համարվում:

Այսօր, վաղը, էգուց, երեկ բառերը ոչ միայն հոլովվում են, այլև կարող են իբրև ենթակա և խնդիր գործածվել խոսքի մեջ՝ այսօրվան օր, երեկվան օր, վաղվան օր նշանակությամբ: Օրինակ՝ Մեր այսօրը միայն այսօր է, ոչ մի կապ չունի անցյալի և ոչ էլ ապագայի հետ (Մշակ, 1909. № 152, եր. 4): Նրանց այսօրվա պարապմունքի առարկան նշանավոր էր շատ կողմերից (Մուր.): Զէ՛, քաղցրիկս, չէ՛. այսօրից (կարող էր գրել նաև՝ այսօրվա՞նից) քո մոր բերանը թխվածքներ ու անուշներ մտնելու չեն մինչև քո վերադարձդ (Պռ. Սկ. երկ.): Այսօր բառի տեղ նաև օրս՝ (ինչպես նաև՝ առավոտս, իրիկունս, գիշերս), օրինակ՝ Մինչև օրս լրսված չի (նույն է թե՛ մինչև այսօր): Օրես հետո մենք այստեղ անուշներով ճաթելու, պատռելու ենք. Օրես հետ մինչև Ղոնկիթս գալուստը (Պռ. Սկ. երկ.): Այսօրգլս էս գոհ էի շատ ու շատ, վաղվա համար էլ ունեի մեծ հավատ (Գամ.-Քաթ.): Հեռու անցյալն ու ապագան նա չգիտե. նրան հետաքրքրում է միայն այսօրը և վաղը: Երեկը նա մոռանում է. վաղվա համար նա չէր հոգում, այլ նրան հարկավոր է միայն այսօր:— Ինձ երեկը կրկնվում է միշտ այսօր (Գամ.-Քաթ.): Զարմանալի է, որ մեր մեջ ինչպես ալ շուտ կմոռանա երեկը. մինչև իսկ այս առավոտը (Մշակ, 1908. № 273): Դպրոցական սեղաններու վրա հուշատետր չի պահվիր. երեկը այսօր կկրկնվի. ոչ հուզում, ոչ կյանք (Շանթ, Երազ. օրեր. սեպտ. 30): Այսօր երեկվա ժամանակից ուշ էին ճաշում (Մուր.): Ես երեկվանից պահքս բռնել եմ (Պռ.): Կիրակոսն անխոս հանեց երեկվանից կրկնապատիկ մեծ քսակ (Պռ. Սկ. երկ.):—Երեկը երեկ էր, այսօրը այսօր (Շիրվ. Պատ. հմր.): Կային և կասկածոտներ, որոնք լավատես չէին տրամադրված դեպի վաղվան օրը. սակայն վաղը մեր ձեռքին է. մենք պիտի հավատանք մեզ, մեր ստեղծագործական ուժերին, մենք պիտի կաղմենք վաղը (Գործ, 1909. № 391): Ու հիմա, ի՞նչ կվերապահեմ մեզի վաղը (Անահիտ, 1907 թ. 1—2. եր. 45): Մարիամ հաթունը նախընթաց երեկոյին վաղվան պաշարի պատրաստության հոգսերով էր զբաղված:—Այս գիշեր բավական է այս չափը. մնացածը վաղվան թողնենք (Պռ.): Մենք վաղինն ենք, վաղը մերն է (Ա.): Էգուցնե՛ր միշտ միանման չեն հո գալիս (Գամ.-Քաթ.):

Ժամանակի անուններից մակբայներին մոտենում են ավելի առաջ, այժմ (հիմի, հիմա), ճեռո, որոնք գործ են ածվում իբրև պարագա. իսկ իբրև ենթակա և խնդիր բանում են՝ այժմյան ժամանակը, առաջվան ժամանակը և այլն: Սակայն դրանք էլ հոլովվող բառեր են,—առաջվան, առաջվանից, առաջվանով, առաջները. այժմյան (այժմվան), այժմյանից, այժմյանով, հիմիկվան, հիմիկվանից. հոգով՝ հիմիկս,— և խոսքի մեջ պահում են իրենց հոլովական նշանակությունը. օրինակ՝ Դեռ հառաջ ու հառաջ (սովորաբար՝ առաջ ու առաջ=սկիզբը, սկզբում) մեկը կտրից, մյուսը բակից նշանացի ակնարկներով սկսեցին շարունակել

յուրյանց սիրաբանությունները, վերջը Ղունկիանոսի հանդգնությունն այն տեղը հասավ, որ... պատն անցկացավ (Պռ.): Առաջի տարիները, օրերը. (հմնշ. սկզբի տարիները): Ես կմեռնեի ...եթե առաջվա պես կարողալ գրել շիմանայի (Պռ.): Այսօր էլ Աշտարակցին խմիչքի առուտուրը ձեռքից բաց չի թողել, բայց ոչ առաջվան պես (կարող էր գրել նաև՝ ոչ ինչպես առաջ): այժմ այդ առուտուրն ընդհանուրից անցել է մասնավորներին (Պռ.): Այդ հետվա բան է: Դրած ուխտն այժմվանից արդեն ծանրը էր թվում իրեն (Մուր.): Հիմիկվանից պատրաստ եղիր (Պռ.):

Առաջ, ճեռած գործ են ածվում և իբրև հտադրութուն:

88. Բուն պարագաներին մոտենում են ավելի տեղի աճունները: Այսպես կոչում ենք այն գոյականները, որոնք ցույց են տալիս՝ 1) Մարդու և կենդանիների մարմնի, նմանությամբ նաև իրերի, զանազան մասերը կամ կողմերը, որոնք մտածվում են իբրև տեղ և վերցվում են հարաբերությամբ նույն առարկայի ուրիշ մասերի. ինչպես՝ տան առաջը, տան ետևը, որ նույն է թե տան առաջի մասը, առաջի կողմը. տան հտեի մասը, հտեի կողմը .2) Տեղի տարածության մի մաս, որ բռնում է մի առարկա, կամ ընկնում է երկու առարկայի մեջ, կամ թե վերցվում է նույն առարկայի զանազան մասերի կամ տարբեր առարկաների իրար հետ ունեցած դրության նկատմամբ: Այս երկրորդ նշանակությամբ՝ տեղի անուններն առնվում են իբրև հտադրական բառեր և ցույց են տալիս տարածական հարաբերություն երկու առարկայի կամ նույն առարկայի տարբեր մասերի նկատմամբ: Օրինակ՝ Ժողովեց իսկույն Պետրոսի իրեղենները և կառքի ետքին ու առաջին դարսելով՝ սկսավ ամրացնել (Մուր.):

Տեղի անուններն իբրև տեղ նշանակող բառեր՝ սովորաբար պատասխանում են ո՞րտեղ հարցին և խոսքի մեջ գործածվելով իբրև տեղի պարագա՝ հաճախ առնվում են իբրև մակբայ, Բայց դրանք մակբայ չեն, այլ գոյական, քանի որ կարող են նաև իբրև առարկայական խնդիր գործածել և հոդեր, երբեմն նույնիսկ ածական վերադիր առնել և հոլովվել եզակի ու հոգնակի: Պարագայական նշանակությամբ գործածված ժամանակն ևս այս բառերն իսկական պարագա, այսինքն մակբայ չեն կարող համարվել, այլ միայն պարագայական խնդիր, երբ հոդ են առնում կամ հոլովվում են՝ պահելով իրենց հոլովական նշանակությունները: Ինչպես՝ Վարդիթերը վազեց դռան առաջը, որ դռուն առաջին բաց անի:—Եկավ, առաջին կանգնեց:—Եկավ առաջվա անց կացավ: Գնա՛, առաջիցս հեռացիր:— Այս բառերը շատ մոտ են մակբայներին և կարող են գրեթե մակբայ համարվել միայն այն ժամանակ, երբ առանց հոդի

* Առաջ, որ իբրև ժամանակի աճուն նշանակում է սկիզբ, հախանիչ վերջ բառի, զբաղաբառում գործածվում է և առուրկայական իմաստով, ինչպես՝ զառաջ նորա եւ զվերջ նորա.— Այն առաջն է... այն վերջն է: Ամենայն յարեւ սկիզբն եւ առաջին դժուարեմք են: Ի վերջէ յառաջոն տանելի է մեզ պատմութիւնս: Մարկիոն եղեալ երիս առաջո՞ւ առաջանէ՞ զբարւոյ եւ զաւղաւոյ եւ զլաւի (տե՛ս նոր բառգիրք հայկ. լեզուի):

և հայցական հոլովով դրված են բայերի վրա՝ եղանակավորելով բայերի նշանակությունը կամ մի նոր նշանակություն տալով նրանց։ Այս դեպքում սակայն բայն ու իր հարադիրը միասին առնվում են իբրև մի բարդ բառ, մի հարադրյալ բառ, ինչպես՝ դուրս անել (արտաքսել), դուրս գալ (ելնել), ներս անել, մեջ ընկնել, մեջ տալ, առաջ ընկնել, առաջ գալ, դեմ անել, դեմ տալ, նստ անել, վեր ելնել, վրա տալ, վրա բերել, վրա գալ, շուրջ ածել, շուրջ (շուր) գալ, մոտ անել, մոտ բերել և այլն։

Նույն ձևով միևնույն բառերի հայցական հոլովը, երբ առանց հոգի գործ է ածվում մի սեռական խնդրով, համարվում է գրեթե հտադրություն։ ինչպես՝ Մեծի մոտ խոսքս կտրուկ է։ Նրանք անուշ ջնի մեջ են։— Ձիու առաջ խոտ ձգիր։— Քարերի վրա փռած էր լոշը (Պռ.)։ Բայց երբ նույն բառերը հոգով են և կամ մյուս հոլովական ձևերով, այլևս չեն կարող հտադրություն համարվել, այլ պարագայական խնդիր մի սեռական վերադրով։ որովհետև այս դեպքում այս անունները պահում են կատարելապես իրենց հոլովական նշանակությունները։ օրինակ՝ Բազումքը հասել էր Շամփուր-Պեղեքի մոտը։ մոտիս գիրքը. գնա՛, մոտիցս հեռացիր. եկավ մոտովս անց կացաւ։ Հոգի տալիցը դուրս եկավ։— Հիմի տըղես իմ առաջիս խոսում է (Պռ.)։

ՅՑ. Տեղի անունները հետևյալներն են.

1. Տեղ. նշանակում է՝ ա) Մարդու և կենդանիների մարմնի զանազան մասեր (գլուխ, վիզ, մեջք և այլն) ընդհանրապես առած։ Օրինակ՝ Ուղտին ասին վիզդ ինչո՞ւ է ծուռ։ Ասաց՝ ո՞ր տեղս (=ի՞նչս) է ուղիդ, որ վիզս ծուռ չլինի (Ա.)։— Կեսրակը հարցմունք արե՞ր՝ Հարսնու՞կ, քու ո՞ր տեղդ է ցավցեր։— Մարի՛կ, քու որդուդ սիրուն իմ ամեն տեղիկս է ցավցեր (Ժող. նրգ)։ Հանեցին անուշ խորովուն թունդրիցը... որ տեղը ձեռն էիր տալիս՝ թել թել էր լինո՞ւմ։ Լավ տեղեքիցն էլ կտրեցին, վեր կալան, որ ժամը զրկեն ճաշին (Պռ.)։ Իմ այս տեղս ցավում է։

բ) Տարածության մի մաս, որ բռնում է մի առարկա, կամ ուր կա, լինում է մի բան, կամ թե բացարձակ կերպով՝ առանց տեղ բռնող առարկան նկատի ունենալու՝ իբրև վայր։ Օրինակ՝ այս անտառը մեծ տեղ է բռնում։ Քանդեցին և այն տան տեղը պարտեզ տնկեցին։ Նստիր տեղդ, ես այստեղ կնստեմ (Մուր.)։ Ա՛խ, թո՛իր, ծիծեռնակ, ծնած տեղս Աշտարակ։ Փոխաբերական նշանակությամբ՝ Առողջությունը տեղը չէ (Գամ.-Քաթ.)։ Պետք էր Կամսարյանի տեղը լինել՝ հասկանալ կարենալու համար թե... (Մուր.)։

Տեղ բառը գործ է ածվում և իբրև հտադրություն՝ ինձ տեղ, քեզ տեղ։ Տե՛ս հտադրությունների մեջ։

Տեղ բառից կազմվում են՝ մի տեղ, մի քանի տեղ, շատ տեղ, ուրիշ տեղ, այլ տեղ,— Մի տեղ ժողովուրդը հոգևորականին վարձատրում է բնական բերքերով. մի այլ տեղ՝ «սուրբ սեղանով», երբեք տեղ՝ դրամով (Եղ. Գեղամ.),— ջոկ տեղ, հեռու տեղ, մոտ տեղ, դուրս տեղ.—

տեղ տեղ,— Տեղ տեղ այդ հանդիպակաց սարերն այնպես էին միմյանց մոտենում... (Մուր.)— Մեջտեղ, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, որտեղ:

Վերջին հինգն այժմ՝ համարելով մակբայ՝ սովորաբար իբրև մի բառ են գրում. բայց պետք էր գրել անջատ, ինչպես առաջ գրում էին. որովհետև դրանք իսկապես պարագայական խնդիր են, նույնպես գոյական, ինչպես տեղ բառը, և կարող են հոլովվել, հոգ առնել և նույնիսկ իբրև ենթակա և խնդիր գործածվել. օրինակ՝ Ձեռքս առի, դարձրի դեպի արեգակ ու ափի մեջ տեղը ուշադրությամբ նայեցա (Գամ.-Քաթ.): Այնպես տվեց, որ մեջտեղիցն երկու կտոր եղավ (Պու.), Մարդու այստեղը (խփելով կրծքին) հանգիստ լինի... այստեղը (Շիրվ. Եվգ.): Այնտեղ՝ ուր առաջին անգամ Հայկ յուր տնով տեղով ոտք կոխեց, կոչեց Հայք, կամենալով ցույց տալ թե այդ տեղում բնակեցան այս ազգի հայրերը (Պալ. հյց. պատ.): Հենց որ եկավ այն տեղը, որ ասում է Օլյայնժամ նմանեցիք... թղթերը բերեց (Պու.):—Ո՞վ ես դու, որ համարձակեր ես գալ այս տեղերը (Սրվանձու. Հ. Հ.): Ցերեկով այս տեղերում վտանգը մեծ է:— նույնպես և մյուս հոլովներով՝ այստեղի, այստեղից, այստեղով և այլն:

2. Կողմ. նշանակում է առարկայի մի մաս կամ նրա վերաբերմամբ մի տեղ, որ առնվում է նկատմամբ նույն առարկայի ուրիշ մասերի, որոնք հակառակ դրություն մեջ, դեմ ու դեմ են գտնվում: Համանիշ են ժողովրդական՝ դիճ, դի, երես բառերը. օրինակ՝ վաղուցվան խոյեցիք, որ հիմի Արագի այս երեսումն (=այս կողմումն) են կենում (Պու.):

Կողմ, դիճ, դի բառերից կազմվում են՝ այս կողմ, այդ կողմ, այն կողմ, ուրիշ կողմ, ներսի կողմ, դրսի կողմ, աջ կողմ, ձախ կողմ, չորս կողմ, չորս դի, չորս դիհ,— չորս դիճի ես մտիկ տալի (Պու.),— այս դին, այն դին և այլն:

Այս կողմ, այն կողմ կազմություն համանիշ են ժողովրդական դես, դեն բառերը, որոնք արդեն մտած են գրական լեզվի մեջ: Դրանք ծագած են ընդ այս, ընդ այն ձևերից հնչափոխությամբ (ընդ էս, ընդ էն=դես, դեն)*, բայց ազդվելով այս կողմ, այն կողմ ձևերից՝ արդեն դարձել են գոյական և հոգ ընդունելով հոլովվում են: Օրինակ՝ Կեսը դեսը ձգեցի, կեսը դենը (Պու.): Հարսանիքից դեսը մոր երես չեն տեսած.—Մի քիչ դեսից դենից զրույց տվին (Պու.): Դիլիջանից դենը (=այն կողմը) հայ գեղ կա, ընդեղի վարժապետն եմ (Մուր.): Ըստեղ հլա շատ փայլ դուռ ա... ամա դենի ճամպեն չիմ մեշալդով ա անց կենում (Մուր.— Այստեղ դեռ շատ մասը դաշտ է... բայց այն կողմի ճառապարհն ամբողջ անտառով է անց կենում): Մի՞տղ ա, որ ասում ի թե Դիլիջանա դեսի ճամպեն էվելի սիրուն ա քանզ դենի՞նը (Մուր.):

3. Առաջ, առջև, դիմ, դիմաց, հանդեպ. նշանակում են՝ մարդու երեսի, դեմքի կողմի ամբողջ մասը, առաջի մասը. կամ իբրև տեղ՝ առար-

* Այսպես և գրաբարի ընդ երկազմությունից ծագած է բարբառային դուր, դվուր մակբայը՝ դուր ես գնում. գվո՞րն եկավ.— ընդ ո՞ր երթաս. ընդ ո՞ր եկին:

կայի բռնած տարածութեան ճակատի կողմը, առաջի կողմ: Իրերի համար նշանակում են այն մասը, որ դարձած է դեպի մարդու կողմը: Իբրեւ ետադրութիւն ցույց են տալիս տարածական հարաբերութիւն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որ առաջինին դարձած է իր առաջի կողմով:— Հականիշ են՝

Ետեւ, ետք, Բամակ, որ նշանակում են թիկունքի կողմի մաքուր մասը, ետեւի կողմ. իբրեւ ետադրութիւն տարածական հարաբերութիւն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որ առաջինին դարձած է իր ետեւի կողմով:

Դեմ ու դեմ. նույնանիշն է նույնպէս կրկնված դեմ հանդիման. ցույց է տալիս փոխադարձ տեղական հարաբերութիւն, որով մի առարկայի առաջի կողմը դարձած է մի ուրիշ առարկայի առաջի կողմին:

Օրինակներ՝ Մենք ի՞նչ ենք, որ մեր ասած գոհութիւնը Աստուծու սուրբ առաջին ի՞նչ լինի (Աբով. վ. Հ.—առաջ՝ իբրեւ գոյական՝ ունի սուրբ ածականը): Նա ուզում էր առաջս կտրի.—Նախընտրէ մանուկը կովերի առաջը պահում էր.— Մեր վրանի առաջը հարթ էր.— Առաջը բաց մինթանա.— Մի բանի առաջն առնել.— Առաջները մի քիչ լափ ածեմ (Պո.)։ —Հարուստը դեմը դառնում է հեգ, խղճալի աղքատ (Զիւլ.)։ Թերթեանուկի տակովը մտիկ էր տալիս դեմի կանգնածին (Պո.)։ Դու վարդիթերին տար, նրա դեմը կանգնացրու, յոթը մարդու բան կանի (Պո.)։ Սարեկները ծառերի ճղքներին կանգնած՝ կարմիր արեգակի դեմը, հազար ու մին տեսակ պեծերը հենց սիրունացնում էին նրանց (Պո.)։ Ինձ մնաց միայն մի ճանապարհ ընդունել.— որ դեմս կանգնած է ձրի զրպարտութիւններ անող մեկը (Լեո)։ Երեկոյան դեմերն ընդունում էր տիկինը յուր բարեկամուհիներին (Նոր-Դար, 1903. № 211)։—Եթե անցնես քո և դիմացի սարի մեջտեղը գտնվող տարածութիւնը (Մուր.)։ Նա ականջի ետեւը քորեց։ Այսպէս և ետեւի, ետեւից, ետեւով, ետեւները և այլն։ Նա նրստած էր իմ դեմ ու դեմը։ Մեր տունը նրանց տան դեմ ու դեմն է։

4. Տակ (ներքո), ներքեւ, վար, ցած, ստորեւ. նշանակում են դեպի գետին կամ ոտքն ուղղված մասը, տակի մաս, ցածի մաս. իբրեւ տեղ՝ առարկայի բռնած տարածութեան ներքեւի, տակի կողմ։ Տակ իբրեւ ետադրութիւն ցույց է տալիս տարածական հարաբերութիւն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշ առարկայի, որի ցածում, խորքում գտնվում է և որից մեծ մասամբ ծածկվում է առաջին առարկան (ծառի տակ, մի հարկի տակ, բաց երկնքի տակ ապրել, քնել)։ փոխաբերական նշանակութեամբ նաև մոտը լինելը. ենթարկվելը, կախում ունենալը (նստած էին պատի տակ. մեկի իշխանութեան, հսկողութեան, հովանու տակ ապրել)։— Հականիշ են՝

Վեր, վերեւ. նշանակում են դեպի գլուխը կամ երկինքն ուղղված մասը. վերի, վերեւի մաս. իբրեւ տեղ՝ վերի կողմ, վերեւի կողմ։ Իբրեւ ետադրութիւն նշանակում են տարածական ուղղութիւն դեպի բարձր՝ ներքեւում գտնված մի առարկայի նկատմամբ։

Օրինակներ՝ Այդպես կլիզացնեմ ոտիս տակը.— Հենց ուզում էր տսկն (տակի մասը) վրա բերի.— Բանի տակը շիմացած՝ խոսում ես.— Քուրսու տակներում պարծեցող.— Այս էր պատճառը, որ Հերերի տակերը մի կենդանութիւն էր ստացել (Պո.).— Ես սիրտ ունիմ քարայրի պես՝ անշափ, անծեր—տակ չկա (Ավ. Իսահ.).— Մառից ծառի տակը հով կերեա (Ա.): Մառից ծառատակը միշտ մոտ է երևում (Մուր.): (Նույն ձևով՝ կոնատակ, գլխատակ): Ուզում ես՝ սաղմոսը գլխից մինչև տակը անգիր ասեմ (Մուր.): Այսպես՝ տակի, տակից, տակով և այլն: Ներքեր, ներքից, ներքենքը և այլն: Երեւակայութիւնս շատ հեռու, շատ վերեր կսավաններ (Շանթ): Անցնենք այդ լանջի վերը և հանգստանանք այդ սիրուն ծառերի տակ (Մուր.):

5. Դուրս (ժողովրդ. դրսե.) նշանակում է առարկայի այն մասը, որ ուղղված է դեպի ուրիշ առարկաներ,—դրսի մաս. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածութիւնից դուրս տեղ. դրսի կողմ: Հականիշ են՝

Ներս, մեջ (ժողովրդ. ներքսե), որ նշանակում են ներսի մաս. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածութիւնը, ներսի կողմը:

Մեջ իբրև ետադրութիւն նշանակում է՝ ա) Տարածական հարաբերութիւն մի առարկայի՝ նկատմամբ մի ուրիշի, որի սահմանների ներսում է առաջին առարկան, օրինակ՝ բանալին արկղի մեջ էր. փոխաբերութիւն մը նաև դրութիւն, որի մեջ, ինչպես մի առարկայի ներսում, գտնվում է մի բան, օրինակ՝ նեղութիւն մեջ. քնի մեջ լինել. բ) Սահմանները մի ժամանակամիջոցի, որի ներսում լինում է մի բան, օրինակ՝ ժամի մեջ, մի տարվա մեջ. գ) Սահմանափակում, այսինքն մի առարկա, որի վերաբերութիւն մի ուրիշ առարկա ունի մի հատկութիւն. ինչպես՝ հմուտ, ճարտար լինել մի բանի մեջ (=մի բանի նկատմամբ):

Օրինակներ՝ Տների ներսը չէր գրավում մարդկանց. ուստի ժողովուրդը լցված էր դուրսը.— Կինը ձեռքի շարժումով ցույց տվավ գլուղի դուրսը: Էս ա, ձմեռը որ գա, ձյունը դուրսը կոխի, մեր կնանոնց ներսի գործը ըտենց բաներ ա ըլնելու (Մուր.): Շատ գիշեր անցավ. դուրսը լուռ էր. խավար ներսում պլպլում էր ճրագը (այստեղ ներս բառն իբրև գոյական ունի նույնիսկ խավար ածականը).—Որտեղից (վարագույրի տակից) պարզ երևում է տան տիրոջ սենեկի ներսը (Պո. Սկ. Ե.): Աստվածային անբավ բարիքներով տուն ու դուրսը լի է (Պո.): Գնաց... սենյակի դուռը բաց արավ ու ներսը դատարկ գտավ (Պո.): Ես քնավ ինձ թույլ չեմ տա մտնելու մեկի հոգու ներսը. բայց երբ նա ինքը, թեկուղ անհարկի, հրապարակով հանդես է հանել իր հոգու ներսը, ի՞նչպես ներում, ի՞նչպես է թույլ տալի, այդ իր կողմից պարզորեն ցուցադրած հոգով, ներս մտնել ներհակ հոգիների ընկերութիւն մեջ... (Մշակ, 1900, № 121): Նրանք ամեն օր տեսակցութիւն ունին դրսերում (Շիրվ. Պո. հմր.): Ինձ չկպիր որսի երթալ, դուրսեք շուռ դալ (Սրվանձաւ. Հ. Հ.): Հասարակութիւնը իր շահերով, իր լավ ու վատ կողմերով դրսի օբյեկտ-

տիվ աշխարհ է... իմ գիտակցութեամբ, «ես»-ով է պայմանավորվում դուրսը... այնքան դուրսը մեծ ու գնահատելի է... որքան եսը բարձր է՝ այնքան դուրսը մեծ է (Հովիտ, 1910, № 3)։— Այս ընկուզի մեջը փուշ է։ Հենց տուն եմ պահում, պոպոքի միջի պես (Պռ.)։

6. Մեջ, մեջաքն, աբանք, երբեմն՝ միջն. նշանակում են տարածու-
թյան այն մասը, որ ընկնում է մի առարկայից մինչև մյուսը, կամ ա-
ռարկայի մի մասից մինչև մյուսը։ Իբրև հտադրութուն՝ ցույց են տա-
լիս՝ ա) Երկու առարկայի, երկու տեղի կամ ժամանակի միջոցում լի-
նելը. օրինակ՝ Այդ բանը Ջորջհենքի և Ջատկի մեջ է կատարվել. ես ձեր
երկսի մեջ (մեջտեղում) նստած էի։ Մի մեծ սար կար այս երկու եղբոր
մեջը (Պռ.)։ բ) Շատ առարկաների շարքում, կամ բազմութեան մեջ
խառնված լինելը, օրինակ՝ Ցորենի մեջ շատ գլուխ կա։ Նա նստած էր
հանդիսականների մեջ։ գ) Երկու կամ շատ առարկաների փոխադարձ
հարաբերություն. օրինակ՝ Ձեր երկսի մեջ մեծ տարբերություն կա։ Նը-
րանց մեջ վեճ ծագեց. մեջերնիս մի կռիվ ընկավ։

Առարկայական նշանակութեամբ գործ է ածվում սովորաբար աբանք
բառը. օրինակ Սոսին ու Գարեգին հանեն, երկսի աբանքը քանդեն.—
Այնքան թամաշավորների աբանքը ճղեց, գնաց Գարեգին քամակիցը.—
Երկու ջրի աբանքին եմ մնացել.— Սների աբանքով գլուխները հանում
են (Պռ.)։

7. Շուրջ. նշանակում է մի առարկայի արտաքին մակերևույթը շորս
բոլորից. իբրև տեղ՝ առարկայի բռնած տարածությունից դուրս՝ շորս
բոլորից։ Իբրև հտադրություն ցույց է տալիս տարածական հարաբերու-
թյուն՝ մի առարկայի շորս կողմի նկատմամբ. օրինակ՝ Երկիրս պտտում
է արեգակի շուրջը։ Համանիշ են՝ շուրս կողմ, շուրս դի. շուրս բոլորք, բո-
լորք, բոլորաքի։

Ամենքն ալ այդ կալերու շուրջն առած՝ իրենց բաժիններ կկրեն
(Սրվանձտ. Հ. Հ.)։ Եկան մեր տան շուրջը բռնեցին (պատեցին)։ Ուլու-
խանլուն իրան շուրջի թուրք գլուղերով (Արշալույս, 1906, № 42)։— Դառ-
նացած էին իր շուրջի որոտող ձայները.— Միսաքյան... ունեցավ մեծ
անկում մը կա՛մ բնական օրենքով, կա՛մ իր շուրջի հնարագործությանց
պատճառով.— Անհնար է չպլըշկիլ իր շուրջեն.— Այդ շուրջի անձինք
կդատեին իր ներքինն իր փոշոտ արտաքինեն (Մամբյան, Պուհտ Միսաք-
յան)։— Մի քանի ուժեղ ձեռքեր բարձրացրին Կամսարյանին դեպի ա-
ռաստաղը և սկսան պտտեցնել դահլիճի շուրջը (Մուր.— շուրջ այստեղ
առնված է տան ներսի շորս բոլորքի նշանակութեամբ)։ Պարտիզի վեր-
ջում մի մարդ, գլուխը կապույտ թաշկինակով կապած՝ փորում էր կիսա-
շոր դեղձենու շուրջը (Մուր.)։ Արդարև ապրել գլուղում, տեսնել շուրջդ
միայն գլուղացին... (Մուր.)։

8. Վրա. նշանակում է առարկայի մակերևույթը, երևցած մասը։
Համանիշ երես (փոխաբեր. նշանակ.)։ Երբեմն գործ է ածվում վերև բա-
ռի նշանակութեամբ։

Նա գլորվեց ցեխի մեջ, վրա գլուխ ամբողջապես ցեխ դարձավ։ Որ իր վրան գլուխը զարդարում է (Բաֆֆի, Ոսկ. Աք.)։ Վաճեն կսկսեմ վերստին, Վաճ՝ որո ցեբֆեն ու վրան իրավամբ ուշադրություն գրաված է հնագիտաց և հայագիտաց.— Ասոնք ամենը լեռան կողին վրա նըստած, որոնց ոտները կհասնին ի ծով, իրենց վրան գլուխը խիստ խորոտիկ զարդարուն մացառներով, պուրակներով.— Անշուք և անշնորհք կգտնես բնակչաց տուն և վրան գլուխը.— Ես աշխարհքի տակն ու վրա պտտեր եմ. (Սրվանձտ. Հ. Հ.)։ Վրաս բաց արաւ Երեխան վրան բացել է, ծածկիր։ Եթե դրա վրան էլ ավելացնենք այն, որ... (Մուր.)։— Պինդ սեղմիր ոտքերդ ձիու կողերին, եթե ոչ վրայից կարող ես գլորվել (Մուր.)։ Վրա գործ է ածվում և իբրև ետադրություն։ Տե՛ս ետադրությունների մեջ։

9. Մոռ. նշանակում է մոտիկ տարածություն, որ առնվում է որևէ կողմից, միայն ոչ հեռու Համանիշ՝ կուլտ, քով։

Եկավ մոռա. Վարդիթերը մոտիդ նստած է։ Ձայն է գալի մի մխի կշտից (մոտից.— Պռոշ.)։ Բանալին միշտ մոռա եմ պահում (Մուր.)։

Մոռ բառն ևս գործ է ածվում իբրև ետադրություն։ Տե՛ս ետադրությունների մեջ։— Տեղի անունների մեջ կարելի է դնել և

10. Հեռ բառը, որ արդեն ետադրություն է դարձած և ցույց է տալիս միանություն. բայց դեռ պահելով իր գոյական նշանակությունը՝ հաճախ հոդ է առնում և հոլովվում՝ հետս, հետդ, հետը, հետները, հետիս մարդը և այլն։ Տե՛ս ետադրությունների մեջ։

5. ՎԵՐԱԴԻՐ

40. Վերադիր ասվում են խոսքի այն երկրորդական մասերը, որոնք դրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից պարզում, լրացնում են նրա նշանակությունը։

Խոսքի մեջ եղած ամեն գոյական,— լինի ենթակա, ստորոգյալ, ստորոգելիական վերադիր, խնդիր թե պարագա,— կարող է վերադիր լինենալ։

41. Վերադիրները բաժանվում են երկու խմբի՝ մականուն և բացահայտիչ։

1. Մականուն ասվում են այն ածական կամ գոյական վերադիրները, որոնք դրվում են անվան վրա առաջից և որոշում, պարզում են անվան նշանակությունը, ինչպես՝ բարձր լեռներ.— երեք մարդ.— այս տունը.— խնձորի ծառ։

2. Բացահայտիչ ասվում են այն գոյական վերադիրները, որոնք դրվում են անվան և դերանվան վրա ետևից՝ այն հոլովով, որով դրված է բացահայտյալը, այսինքն այն անունը կամ դերանունը, որի նշանակությունը որոշում է բացահայտիչը։ Օրինակ՝ Անուց, Բագրատունյաց մայրաքաղաքից, շատ հեռու չէ Երզրավորսը։ Խոսքովը Տրդատ Բա-

գալովորի Երդիւն՝ մի անտառ տնկել տվաւ Մամիկոնյանց նահապետի՝ Վաչիի ձեռքով։— Մենք, աշակերտներս, պետք է ջանանք ամեն օր առաջադիմել։ Քույր Աննան և նրա գործերը մեր, գլուղացիներին աչքումն են մեծ աներ երևում (Մուր.)։

Բացահայտիչը կարելի է շուտ տալ և դնել բացահայտչալից առաջ ինչպես մէ մականուն վերագրի։ Այսպես վերելի օրինակները լինում են՝ Բագրատունյաց մայրաբաղաւ Անուց շատ հեռու է Երազգալորսը։ Տըր-դատ Թաղավորի Երդի Խոսրովը մի անտառ տնկել տվաւ Մամիկոնյանց Վաչե նահապետի ձեռքով։

42. Բացահայտիչ լինում են միայն գոյականները. ածականը կարող է բացահայտիչ դառնալ, երբ գոյականաբար է գործածվում։ Օրինակ՝ Հետզհետե զորանում էր օտարազգի կրօնավորների տարրը, հունականը և ասորականը (Բաթ. Ուսմ.)։ Բայց Գլխդոն կա, զոնվածը, անաբգվածը, որ հաշիվ է պահանջում։

43. Մականունն վերագրի լինում են՝

1. Մի ածական. օրինակ՝ Շուտով հասանք մի տեղ, ուր բնդարձակ տարածութեան վրա, ծառերի փոխարեն, շողջակույտ դառաված էին հսկայածն ժայռեր և խոշոր ամբարտակներ (Մուր.)։

2. Մի գոյական որևէ հոլովով, որ ինչպես մի ածական դրվում է անվան վրա առաջից. օրինակ՝ Տառնիս ձուկը Վաճա լճում է լինում։ Նա երկու բաժակ ջուր խմեց։ Նա հագել էր կարմիր մահուդից շուխա։ Կաթնով ոչխարը հոտից չի դուրս գալ (Ա.)։ Վառդաճ զորամարն էր հայոց զորքերի սպարապետն Ավարայրի ճանատամարտում։

3. Մի մակբայ, որ իբրև մի ածական դրվում է անվան վրա։ Օրինակ՝ Մեր վերստին հանդիպումը.— Եվ իր սովորական հաճկարժ շարժումովը նետվեցաւ բազկաթոռին մեջ (Շանթ. Երազ. օրեր. օգոստ. 7. 27)։ Կառավարութիւնն անասան կրնթանա այդ դրութիւնների լիակատար վերացման և աստիճանաբար թիթեացման ճանապարհով (Մշակ, 1909, № 39)։ Հարց է ծագել դատարանների հիմնովին նորոգութեան (Մշակ, 1909, № 60)։ Երկրագործական մեքենաները ինչպես են նոցա համար բոլորովին գաղտնիք (Լույս, 1910, № 5)։ Այժմ նա փոխել է նաեւ մի քանի խտիվ կարգադրութիւններ. Կատարվել է խտիվ խուզարկութիւն (Ժամանակ, 1907, № 45, 51)։ Բայց այս բոլորը հիշատակվում են շատ հազիվ անգամ, մինչդեռ... (Արարատ, 1908, դեկտ. եր. 1065)։ Նույնպէս Երկիցս անգամ, Երկցս անգամ և այլն։ Իսկ թե կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ... (Դուրյան, Տրտունջ)։ Զգիտեմ թե ով է Բ., իսկ երբեմն վարդապետ Դ.—ին տեսել եմ (փոխ. երբեմնի վարդապետ. Հովիվ, 1910, № 8)։ Ամբան դեռ սկզբներից Մարգարիտը տառապում էր տենդով.— Այդ իսկ պատճառով երեկ, դեռ առավոտովանից, դարձյալ դպրոցումն էի (Մուր.)։

Մակբայները գործածվելով իբրև վերագրի՝ հաճախ պահում են մի տեսակ պարա-դայական նշանակութիւն, որով և տարբերվում են իսկական ածական վերագրերից. բայց և այնպես մակբայներն այս գործածութեամբ այլևս մակբայ չեն կարող համարվել, այլ ածական։

1. ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

44. Բառերը խոսքի մեջ իրար հետ ունին երկու տեսակ հարաբերություն՝ ստորոդասական և համադասական:

Խոսքի մեջ մի բառ (գոյական, ածական, մակբայ) դառնալով լրացում մի ուրիշ բառի, իր կատարած պաշտոնով ստորադասվում է այն բառին, որի լրացումն է լինում:

Քերականորեն զխափոր կամ գերադաս նշանակություն ունի միշտ լրացյալը և ոչ թե լրացումը: Օրինակ՝ Մեր Տիգրանի գիրքը կոչվել խոսքի մեջ ամենից գերադասն է կոչվել բայ-ստորոդայալը, ապա գիրքը ենթական. սրա նկատմամբ ստորադաս է Տիգրանի վերագիրը, իսկ վերջինիս նկատմամբ՝ մեր վերագիրը:

ԲԱՅ ԵՎ ԲԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

45. Բայը միշտ ամենից գերադասն է խոսքի մեջ, որովհետև նրանով է արտահայտվում ստորոգումը: Խոսքի կենտրոնը կամ միջուկը կազմում է ուրեմն բայը, որ բուն խոսքն է կամ խոսքի էական մասը:

Բայի նկատմամբ ստորադաս են իր լրացումները՝ ենթակա, ստորոգյալ ու ստորոգելիական վերագիր, խնդիր և պարագա:

ԽՈՍՔԻ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ՄԱՍԵՐ ԵՎՄ ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

46. Բայի լրացումներին նկատմամբ ստորադաս են կողմնակի լրացումները (գոյականի, ածականի և մակբայի լրացումները), որոնք իրենց լրացյալի նկատմամբ նույն պաշտոններն են կատարում, ինչ որ բայի նկատմամբ բայի լրացումները. այսինքն լինում են՝

1. Կողմնակի ենթակա, օրինակ՝ Լույսը բացվելիս ճանապարհ ընկանք:

2. Ստորոգյալ և ստորոգելիական վերագիր, օրինակ՝ Գրագետ լինելն աղբառ և անճշան լինել է մեր մեջ (Սրվանձառ.): Ես այդ օրվա կիրակի լինելը մոռացել էի (Մուր.):

3. Խնդիր, օրինակ՝ Մկնից ծնվածը պարկ կկրծի (Ա.): Նա զովեստի արժանի մարդ է:

4. Պարագա, օրինակ՝ Դժոխք գնացողն ընկեր շատ կուգե (Ա.): Նա շատ գեղեցիկ է:

47. Կողմնակի լրացումներն ևս իրենց կողմից կարող են լրացումներ ունենալ: Եվ այսպես առաջանում են կողմնակի լրացումներ առաջին կարգի, երկրորդ կարգի, երրորդ կարգի և այլն: Օրինակ՝ «Բարձր (3) սարերից (2) իջնող (1) վտակը հոսում էր խիտ (1) անտառով» խոսքի մեջ բայն և իր լրացումներն են՝ «Վտակը հոսում էր անտառով».

լրացում է վտակը ենթակայի, — առաջին կարգի կողմնակի լրացում. սա-
րեհից լրացում է իջնող վերագրի, — նրկորդ կարգի կողմնակի լրացում.
իսկ բարձր լրացում է սարեհից պարագայի, — երրորդ կարգի կողմնակի
լրացում:

2. ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՍՔԻ ԲԱԶՄԱԿԻ ՄԱՍԵՐ

48. Համադաս բառերն իրարուց անկախ և իրար համապարհ են. այսինքն մեկը մյուսի լրացում չեն դառնում և մի ընդհանուր լրացյալի նկատմամբ միեկնույն պաշտոնն են կատարում: Օրինակ՝ «ես տեսա Արտաշեսին և Տիգրանին» խոսքի մեջ Արտաշեսին և Տիգրանին լրացում են տեսա բայի, որի նկատմամբ նույն պաշտոնն են կատարում. երկուսն էլ կրող խնդիր են:

Համադրան բառերը խոսքի մեջ ուրեմն համաստորագրան լրացումներ են, այսինքն իրար վերաբերմամբ համադրան են, բայց մի ընդհանուր լրացյալի նկատմամբ ստորագրան են:

Համադաս բառերը կոչվում են խոսքի բազմակի մասեր:

49. Խոսքի ամեն մաս, բացի բայից, որ միշտ առանձին խոսք է կազմում, կարող է խոսքի մեջ մի հատ և շատ լինել, կամ միակի և բազմակի լինել: Օրինակ՝ Առյուծը կատաղի գազան է խոսքի մեջ առյուծը ենթակաան միակի է: Իսկ Առյուծը, վագրը և արջը կատաղի գազան են խոսքի մեջ առյուծը, վագրը և արջը բազմակի ենթակա են: Նույնպես՝ Բարի, առաքինի և հավատարիմ ընկերը մարդու համար մի թանկագին գանձ է խոսքի մեջ բարի, առաքինի և հավատարիմ բազմակի վերադիր են, իսկ թանկագին միակի վերադիր է:

Ման. Պետեր է ուշադրություն դարձնել, որ բազմակի մասեր լինում են միայն համայնման իմաստով լրացումները, Օրինակ՝ Գիրքն աշակերտին ավի խոսքի մեջ երկու խնդիր կա՝ գիրքը, աշակերտին. բայց դրանք բազմակի մասեր չեն, որովհետև գիրքը ցույց է տալիս, թե ի՞նչ տվի (կրող խնդիր)։ Իսկ աշակերտին ցույց է տալիս, թե ում տվի (քննության խնդիր)։ Նույնպես բազմակի մասեր չեն Մեր ծայր երկու գեղեցիկ ծանոթը չորացած խոսքի մեջ մեր, այս, երկու, գեղեցիկ բառերը, որ ծանոթը բառի վերադարձներն են, որովհետև մեր ցույց է տալիս, թե ծանոթն ումն են. այս ցուցական է. երկու՝ թվական, գեղեցիկ՝ որակական։ Բայց եթե ասենք՝ Գիրքը, տեսալակն ու մատիքը ավի աշակերտին, գիրքը, տեսալակն ու մատիքը բազմակի մասեր են, որովհետև երեք բառն էլ ցույց են տալիս, թե ինչ տվի (կրող խնդիր)։ Նույնպես Մեր, ձեր և ճրանց ծանոթը չորացած խոսքի մեջ մեր, ձեր, և ճրանց բազմակի մասեր են, որովհետև ցույց են տալիս պատկանելություն։

2. ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՍՔԻ ՄԵՋ

ԿԱԳԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՏԵՄԱԿՆԵՐԸ

50. Բառերը միասին մի խոսք կազմելու համար՝ պետք է իրար հետ որոշ հարաբերություններ կապակցվեն: Բառերի հարաբերություններ խոսքի

մեջ, ինչպես տեսանք, լինում է ստորադասական և համադասական. ըստ այսմ և բառերի կապակցությունն երկու տեսակ է՝ ստորադասական և համադասական:

Բառերի ստորադասությունն իր տրամաբանական ձևով երկու տեսակ է՝ կախում և ներունակություն:

Կախման հարաբերության մեջ լրացում գոյականն ենթարկվում է լրացյալին, որ իր նշանակությամբ իշխում է նրան՝ խնդրելով, ուսահանջելով, որ իր լրացումը դրվի այս կամ այն ձևով. լրացումի կապակցության եղանակն և հարաբերությունն իր լրացյալի հետ՝ կախված է լրացյալից: Օրինակ՝ տրական հոլովն ընկերիս կախված է օգնեցի բայի բայիմաստից (ընկերիս օգնեցի). կարգացի բայն իր նշանակությամբ խնդրում է հայցական հոլով գիրք (գիրք կարդացի). իսկ Տիգրանի դոյականը սեռական է դրվում գիրքը գոյականի պահանջով (Տիգրանի գիրքը):

Կախման հարաբերությունը քերականության մեջ կոչվում է խնդրառություն կամ վարում և արտահայտվում է՝

1. Անմիջապես ճառվեցրով միայն, — անմիջական կապակցություն.

2. Հոլովների հետ նաև կապեցով (նախադրությամբ և ետադրությամբ), որոնց միջոցով խնդիրը կապակցվում է իր խնդրառուի հետ, — միջական կապակցություն:

51. Ներունակության հարաբերության մեջ լրացումի ցույց տված գաղափարը մտածվում է իբրև իր լրացյալի մեջ արդեն պարունակված և նրա հետ միանում, համաձուլվում է իբրև մի գաղափար. կամ թե լրացումն ըմբռնվում է իբրև իր լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն ուրիշ բառով, այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստորադասվելով հանդերձ՝ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան հավասար պաշտոն է վարում, կամ թե լծորդվում, զուգորդվում է նրան և իր հոլովական ձևով կախված չէ նրանից. մինչդեռ կախման մեջ, ընդհակառակն, լրացումը բոլորովին տարբեր պաշտոն է վարում, քան իր լրացյալը, և իր հոլովական ձևով կախված է լրացյալից:

Այսպես զուգադրվում է բացահայտիչն իր բացահայտյալին. օրինակ՝ «Անուց՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաքից հեռացա» խոսքի մեջ բացահայտիչը՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքից» իր բացահայտյալի վերաբերմամբ մի կրկնություն է ուրիշ բառով, որի ցույց տված գաղափարն արդեն պարունակվում է «Անուց» բացահայտյալի մեջ. բացահայտիչ բացառական հոլովը կախված է իսկապես ոչ թե բացահայտյալից, այլ «հեռացա» բայի նշանակությունից: Նույն ներունակական հարաբերությունը մնում է և այն ժամանակ, երբ բացահայտիչն իբրև մի ածական մականուն դրվում է լրացյալից առաջ, ինչպես՝ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքի Անուց հեռացա»:

Նմանապես ենթական ներունակ է բայի դեմքին, այսինքն բայի դեմքի լրացում լինելով հանդերձ՝ միանգամայն և զուգադրվում է նրան,

երկրորդ անգամ նույն գաղափարն արտահայտելով, ինչ որ բայի դեմքը: Ենթական ուրեմն մի տեսակ բացահայտիչ է բայի դեմքի. նրա հոլովն ևս բայի դեմքից չէ կախված:

Նույն ձևով և ստորոգյալի գաղափարը,— ինչպես և ամեն հատկանիշ իր առարկայի նկատմամբ,— պարունակվում է արդեն իր ենթակայի մեջ, և ստորոգյալն ու ենթական,— Անի՛ն Բագրատունյաց մայրաֆաղաֆն է,— ինչպես խոսքի երկու հավասար եզրեր կամ մասեր, զուգորդվում են իրար: Ամեն ենթակա, ինչպես՝ «Տիգրանը» ուղղականը նույնպես խնդրում է Մի բայ-ստորոգյալ «գնաց», ինչպես և բայ-ստորոգյալն ինքը պահանջում է մի ենթակա: Ենթակայի հոլովը բայից կախում չունի:

Ներունական հարաբերությունը խոսքի մեջ արտահայտվում է՝ 1. Հոլովներով. 2. Համաձայնությամբ, որով լրացումն և լրացյալը թրվով, դեմքով կամ հոլովով միակերպ են դրվում:

Ստորադասական կապակցությունն ուրեմն առաջ է գալիս հոլովներիով, կապերով և համաձայնությամբ: Բացի դրանից՝ ստորադասությունն արտահայտվում է նաև շարադասությամբ, որ վերաբերում է նաև համադասական կապակցությանը: Վերջինս արտահայտվում է նաև համադասական շաղկապներով:

Բառերի կապակցության հղանակներն են ուրեմն՝ հոլովներ, կապեր, համաձայնություն, շարադասություն և համադասական շաղկապներ:

Ա. ՀՈԼՈՎՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

52. Հոլովական ձևերով արտահայտվում են այն զանազան հարաբերությունները, որոնցով գոյականը խոսքի մեջ իբրև լրացում կապակցվում է ուրիշ բառերի հետ:

Արևելյան աշխարհաբարը ձևականորեն միայն հինգ հոլով է զանազանում՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական. բայց ըստ նշանակության առանձին հոլով պետք է համարել նաև կոչական, հայցական և սեռական հոլովները, թեպետ և կոչականը ձևով չի տարբերվում ուղղականից, սեռականը՝ տրականից, իսկ հայցականն՝ ուղղականից և տրականից:

Ո Ւ Ղ Ղ Ա Կ Ա Ն Հ Ո Ղ Ո Վ

53. Ուղղականի հոլովական ձևը բացի իր բուն նշանակությունից՝ գործ է ածվում նաև կոչական և հայցական հոլովների նշանակությամբ. ուստի պետք է զանազանել՝ ա) բուն կամ անվանական ուղղական, բ) կոչական ուղղական և գ) հայցական ուղղական: Բացի այս՝ հայցական ուղղականը գործ է ածվում նաև իբրև ներգոյական:

Ման. 1. Թեպետ և մեր աշխարհարարն իսկապես շունի կոշական, հայցական և սեռական հոլովներ, այսինքն այդ հոլովներն այլևս ոչ թե բառի առանձին ձևերով են որոշվում, այլ միայն գրությամբ կամ կիրառությամբ, բայց և այնպես կոշական, հայցական և սեռական անունները իբրև շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտիչներ ոչ միայն ընդունելի, այլև նույնիսկ անհրաժեշտ են, ի նկատի ունենալով որ մեր քերականության ուսումը լինում է միշտ զուգընթաց գրարարի և օտար լեզուների քերականության ուսման հետ: Այս պատճառով և ներքևում այդ հոլովներն առանձին առանձին են վերցված:

Ման. 2. Ուղղականն ու կոշականն իրենց բնավորությամբ կազմում են մի կարգի հոլովներ և կոչվում են անկախ խոյով. որովհետև ցույց են տալիս կամ մի առարկա առանց հարաբերութեան, խոսքի կապակցությունից դուրս (§ 54), կամ եթե որոշ հարաբերություն են ցույց տալիս՝ դառնալով ենթակա, ստորոգյալ և վերադիր, այդ հարաբերությունը լինում է ներունակությամբ և ոչ կախումով (§ 51): Մյուս հոլովները՝ հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական՝ կոչվում են կախման ճալով. որովհետև ցույց են տալիս մի առարկա, որ կախման հարաբերության մեջ է մի ուրիշ առարկայի նկատմամբ: Առարկաները միմյանց հետ հարաբերություն ունին իրենց գործողությամբ կամ գրությամբ. իսկ գործողությունը կամ գրությունն արտահայտվում է բայով: Այս պատճառով կախման հոլովները դառնում են խնդիր բայերի: Մյուս տեսակի բառերն էլ, երբ խնդրում են մի հոլով, կամ բայահաջորդ բառեր են, ինչպես՝ դերբայները և բայական ածունեններն ու ածականները (մուտք, գալուստ, սիրելի, արժանի), կամ թե խնդրառու գոյականի և իր խնդրի մեջ գրությամբ հասկացվում է մի բայական զաղափար, ինչպես՝ Տիգրանի գերբը.— Տիգրանին պատկանած գերբը:

54. Ուղղականը իբրև անվանական հոլով՝ ցույց է տալիս մի առարկա, որ խոսքից դուրս անվանվում է առանց որևէ կապակցության. օրինակ՝ տուն, ծառ: Ուղղականը խոսքի մեջ լինում է՝

1. ենթակա դիմավոր բայի. օրինակ՝ Գառու՛նը եկավ. ծառե՛րը ծաղկեցին:

2. Ստորոգյալ և ստորոգելիական վերադիր. օրինակ՝ Դուք իմ աշակերտն եք: Նեղն ընկած կատուն առյուծ կդառնա (Ա.):

3. Կողմնակի ենթակա մի դերբայի կամ ածականի հետ. օրինակ՝ Սայլը շրջվելուց հետո ճանապարհ ցույց տվող շատ կլինի (Ա.): Փոքր կուշտ մարդը սովածի օրից տեղեկություն չունի (Ա.):

4. Վերադիր մի անվան. օրինակ՝ Առանց կորստի ու առանց վշտի կանգնած էի ես այն երազ հովտում (Հովհ. Թում.): Նա մայիս ամսին եկավ:

ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

55. Ստորոգելիական վերադիր առնում են թե՛ անանցողական և թե՛ անցողական բայերը:

1. Անանցողակա՛ն բայերի ճետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս ենթակային վերագրված մի հատկանիշ, բայց ոչ ենթակայի իրեն բնությունից ունեցած մի հատկանիշ,— ինչպես ցույց է տալիս ստորոգյալն եմ, լինիմ բայի հետ,—այլ մի հատկանիշ՝ դրություն, պաշտոն,

ձև, կերպարանք, կոչում և այլն, որ ենթական ունենում է նախ բայի նըշանակությամբ իրեն վերագրվելուց հետո, կամ որին դառնում, անցնում, փոխվում է ենթական իրոք կամ ըստ երևույթին: Օրինակ՝ «Ջուրը հեղուկ է» խոսքի մեջ հեղուկ ստորոգյալը ցույց է տալիս ջուր ենթականի մնալուն հատկանիշը, որ ջուրն իր բնությամբ ունի. իսկ «Ջուրը գոլորշի դարձավ» խոսքի մեջ գոլորշի ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս մի հատկանիշ, որ ջուրն ստանում է դառնալով, փոխվելով միայն. կամ որին փոխվում է ջուրը: Նույնպես «Տիգրանը վերակացու կարգվեց» խոսքի մեջ վերակացու ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս Տիգրանի մի այնպիսի հատկանիշը, որ նա ունի կարգվելով միայն, կամ որին նա դառնում է կարգվելով: Նույնպես «Օրը տարի է թվում» խոսքի մեջ տարի ցույց է տալիս օր ենթականի մի հատկանիշը, որ նա ինքն իրենից, իր բնությունից չունի, այլ վերագրվում է նրան թվալ բայիմաստով. օրն ըստ երևույթին, թվալով միայն տարի է, կամ օրը տարի է դառնում ըստ երևույթին:

2. Անցողական բայերի հետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս այն հատկանիշը՝ դրույթուն, պաշտոն, կոչում և այլն, որին իրոք կամ ըստ երևույթին դառնում, անցնում է կրող խնդիրը ենթականի ներգործությամբ: Օրինակ՝ «Տիգրանը ջուրը գոլորշի դարձրեց» խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալն է գոլորշի դարձրեց (ենթականին վերագրվում է գոլորշի դարձնելը), իսկ գոլորշի մենակ ցույց է տալիս ջուր կրող խնդրի հատկանիշը, դրույթունը, որ առաջանում է ենթականի գործողությունից. մինչդեռ երբ ասվում է՝ Ջուրը գոլորշի դարձավ, բայ-ստորոգյալն է գոլորշի դարձավ (ջուր ենթականին վերագրվում է գոլորշի դառնալը), իսկ գոլորշի մենակ ցույց է տալիս ջուր ենթականի հատկանիշը, դրույթունը, որին անցնում է ենթական ինքը:

Ման. Ստորոգելիական վերադիրն անանցողական բայերի հետ, որովհետև ենթական է վերաբերում, դնում են ուղղական հոլով, իբրև երկրորդ ուղղական, իսկ անցողական բայերի հետ, որովհետև ցույց է տալիս կրող խնդրի վիճակը, կոչումը և այլն, համարում են հայցական հոլով, իբրև երկրորդ հայցական: Այս տարբերությունը սակայն աշխարհաբարի համար ավելորդ է, որովհետև ստորոգելիական վերադիրը, լինի անցողական թե անանցողական բայերի հետ, միշտ միևնույն անփոփոխ, ուղիղ ձևով է դրվում, և այս դեպքում գոյականն առնվում է ոչ թե իր հոլովական նշանակությամբ, այլ լոկ իր բառական նշանակությամբ՝ իբրև բառի բուն, սկզբնական, անփոփոխ ձև: Ջուրը գոլորշի դարձավ և Տիգրանը ջուրը գոլորշի դարձրեց խոսքերի մեջ երկու դեպքում էլ գոլորշի լրացումը դարձավ կամ դարձրեց բայերի հետ կազմում է մի բայ-ստորոգյալ, ինչպես թե մի բայով ասվեր՝ Ջուրը գոլորշիացավ.— Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց: Գոլորշի ստորոգելիական վերադիրն երկու դեպքում էլ իր հոլովական ձևով ո՛չ ենթականի և ո՛չ կրող խնդրի հետ առնչություն ունի, այլ կախված է միայն բայիմաստից, որ նույն է, լինի բայն անանցողական՝ դառնալ, թե անցողական՝ դարձնել: Եվ եթե անցողական բայերի հետ ստորոգելիական վերադիրը ցույց է տալիս կրող խնդրի դրույթունը և այլն, որին անցնում, դառնում է կրող խնդիրը ենթականի ներգործությամբ, այդ միայն ստորոգելիական վերադիր առնող անցողական բայերի հատկությունը չէ, այլ բոլոր անցողական բայերի, միայն այն տարբերությամբ, որ պարզ բայերի մեջ (երեսան պատռեց գիրքը.— Տիգրանը ջուրը գոլորշիացրեց) այն դրույթունը, որի մեջ մտնում է կրող խնդիրը նե-

թակայի ներգործությամբ, արտահայտվում է բայի բառական նշանակությամբ, մինչդեռ բաղադրյալ բայ-ստորոգյալի մեջ (Տիգրանը շուրջ գոլորշի դարձրեց) արտահայտվում է ստորոգելիական վերադրով (տե՛ս § 26. ծան.):

56. Ստորոգելիական վերադիր առնում են առանձնապես հետևյալ անցողական և նրանց համապատասխան անանցողական բայերը.

1. Կոչել, անվանել, անունը դնել, ասել. օրինակ՝ Ես քեզ չեմ ասիլ (կոչիլ) տակավին մեծ մարդ (Գ.-Ք.): Երեխայի անունը դրին Տիգրան: Երեխան կոչվեց Տիգրան:

2. Համարել, ճանաչել, խոստովանել, ընդունել, գտնել (կարծել), կարծել, գիտենալ, երազել և այլն. օրինակ՝ Ես ձեզ մե՛ր մարդը կարծեցի (խմացա): Ղուկկիսանոսն իրեն արդեն իրենց գլուղում վաճապետ էր երազում.— Ես էլ նրանց թե մոտիկ, թե հեռու բաճկամ կհիշվիմ (Պռ.): էշերի և ձիաների ընկերության մեջ հավանական է, որ համբերությունք համարվի անարգ ունակություն, բայց մարդկային հասարակության մեջ ճանաչվում է այն իբր առաքինություն (Մուր.):

Ման. Ստորոգելիական վերադիրն երբեմն կապակցվում է իբրև, իբր բառերով, ինչպես վերևի վերջին օրինակում:

3. Զգալ, տեսնել, գտնել, ունենալ և այլն. օրինակ՝ Պատանին շուտով իրեն երիտխառդ է զգում: Մեկ էլ որ եկավ, նա իր ընկերին արդեն եպիսկոպոս տեսավ (գտավ): Մեկին իրեն տե՛ր ունենալ:

4. Ձևանալ, երևալ, թվալ, ցույց տալ, հանդիսանալ և այլն. օրինակ՝ Նա պատերազմի մեջ քաջ զորավար հանդիսացավ: Դու ազատության սիրաճար ես ձևանում: Նա երեսանց ոչխար է ձևանում, բայց սըրտանց գայլ է (Պռ.):

5. Մնալ, կենալ, կանգնել, պահել,—ելնել, դուրս գալ, ընկնել,—ծնվել, մեռնել և այլն. օրինակ՝ Այս միայն մնաց ինձ բաժին: Ո՛հ, ի՛նչ սև վիճակ քեզ բաժին ընկավ: Ո՛վ է պաճապան կանգնած: Հոռոմները Տիրանի երկրորդ որդուն իրենց մոտ պատանդ պահեցին (Պալ.):

6. Տալ, առնել, ստանալ, ընդունել, ուղարկել, տանել, բերել, գալ և այլն: օրինակ՝ Մեկին իր մոտ աշակերտ ընդունել, մեկին մի տեղ դեսպան ուղարկել.— Մի սրբի մի բան մատաղ խոստանալ:— Նա մեզ մոտ ճյուղ է եկել.— Նա խնամի է եկել.— Մի սև փող խաչճամբույճ ձգեցին.— Այս մատանին տար նրան ճշմ.— Մի հաց պիտի ուտեմ, մինն էլ ձեզ համար մատաղ տամ.— Մեկին սարերն է ձգել, մյուսին դաշտերն է բաժին տվել (Պռ.): Ես այս գիրքը նրան նվեր (ընծա) տվի (տարա, բերին):

7. Դարձնել (դառնալ), անել, շինել (=դարձնել), լինել (=դառնալ) և առհասարակ այն բայերը, որոնք նշանակում են մի դրության մեջ մտնել, մի վիճակից, պաշտոնից, ձևից և այլն մի ուրիշի անցնել, փոխվել, ինչպես են՝ փոխել, ընտրել, օծել, ձեռնադրել, պսակել, դնել, հաստատել, կարգել, նշանակել, հրատարակել, հայտարարել, հանել և

այլն. օրինակ՝ մեկին եպիսկոպոս ձեռնադրել, թագավոր ընտրել, օծել, սյսակել, հայտարարել. մեկին պահապան դնել, կարգել: Ներսեսն ընտրվեցավ կաթողիկոս: Աստված մարդուս բանական էակ է ստեղծել, ինչու ուղտ կշինեն (կդարձնեն. Ա.): Ուղտն ինչքան սատկի, էլի կաշին մի իշի բեռ կլինի (կդառնա. Ա.): Նա զորքը շուրս մաս բաժանեց: Նա խնձորը շուրս կտուր (տապակ) արեց: Քարը մեջտեղից երկու կես արեց (դարձրեց): Քարը մեջտեղից երկու կես եղավ (դարձավ): Նա ծաղիկնե-րը փունջ կապեց: Նա մաշերն երկու ծամ հյուսեց: Խոտը խուրձ էին կապել, դեզ դրել: Աղջիկն ուղունքները շուրս տակ շարել, վիզն էր ձգել: Զինվորները շուրս շարք (կարդ) էին կանգնել: Ուրախությունը փոխվեց տրտմություն (Պռ.): Առաջ անունդ գառ հանիր, հետո գայլ դարձիր, կհր Ա.):

57. Հարադրյալ բայեր:—Ինե՛լ և աճե՛լ բայերով դառնալ և դարձնել նշանակությամբ կազմվում են բազմաթիվ հարադրյալ բայեր, որոնց հարադիր մասը ստորոգելիական վերադրի նշանակություն ունի. ինչպես՝ խաղք լինել, խաղք անել. խեղճամաղ լինել, անել. ոտնակոխ լինել, անել. քար ու քանդ լինել, անել. ցիր ու ցան լինել, անել. բաց լինել, բաց անել և այլն:

Ժողովրդական լեզվի, հաճախ և գրականի մեջ կան նույն կիրառությամբ շատ դարձվածքներ ուրիշ բայերով. ինչպես՝ նրա սիրտը վառք կալատո՞ւի.— Ժողովուրդը սաղ ջուր կտու՞վեց (Պռ.): Նա էշ կերե՛լ է, էշ մեծացե՛լ (Ա.):

Ծան. Առհասարակ պետք է նկատել, որ ստորոգելիական վերադրի կարող է լինել մի գույական կամ ածական ամեն անգամ, երբ բայի հետ անմիջապես կապվելուց զատ ցույց է տալիս նաև ենթակայի կամ կրող խնդրի մի հատկություն կամ դրու՞թյուն. օրինակ՝ նա տանը միվանդ պառկած է.— Դու տխուր կանգնած էիր այնտեղ.— Նա թելը տա՛մ է խմում.— Նրա հանցանքն անցա՞տի՞մ մնաց, թողնե՛ին.— Նրան փողոցից վիրավորված տուն տարան և այլն:— Մական պետք է ասել, որ այսպիսի ստորոգելիական վերադրները մենք հաճախ ըմբռնում ենք իրրև մակրայ, ձևի պարագա, և առանձին ուշադրությամբ դարձնելով միայն կարելի է այս երկու կարգի լրացումներն իրարուց տարբերել: Մակրայները միայն բայի լրացում են իրրև ձևի պարագա, մինչդեռ ստորոգելիական վերադրները ցույց են տալիս ենթակայի կամ կրող խնդրի հատկությունը կամ վիճակը: Օրինակ՝ «Նա տանը հիվանդ պառկած է», նշանակում է՝ նա տանը պառկած է և նա հիվանդ է:— «Ըստ ձեզ ազատ հայտարարեցի» խոսքի մեջ ազատ իբրև ստորոգելիական վերադր նշանակում է՝ ըստ հայտարարեցի, դարձրի ձեզ ազատ և դուք ազատ եք.— մինչդեռ նույնն իբրև մակրայ նշանակում է՝ ըստ ձեզ ազատորեն, ազատ կերպով, առանց քաշվելու հայտարարեցի:

ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԵՆԹԱԿԱ

58. Կողմնակի ենթակա կոչում ենք դերբայների և ածականների այն լրացումները, որոնք բոլորովին նույն հարաբերությունն ունին դերբայի կամ ածականի ցույց տված գործողության կամ հատկության հետ, ինչ որ ենթական ստորոգյալի վերաբերությամբ, ինչպես՝ «սալը շրջվելուց հետո» կապակցության մեջ սալը շրջվողն է: Այս կապակցությունները

սակայն խոսք կամ նախադասություն չեն կազմում, որովհետև բայով ստորոդգում չունին. ուստի կողմնակի ենթական դեմքի լրացում, իսկապես ենթակա չէ, այլ լուկ ենթակայական խնդիր, որ և անորոշ դերբայի հետ սովորաբար ոչ թե ուղղականով է արտահայտվում, այլ ենթակայական սեռականով. ինչպես՝ փոխանակ ասելու՝ սայլը շրջվելուց հետո... ասվում է՝ սայլի շրջվելուց հետո (տե՛ս սեռականի գործածությունը): Այս կապակցություններն իրենց նշանակությամբ հավասար են նախադասության, և հեշտությամբ կարելի է նախադասության վերածել՝ դերբայը բայ դարձնելով, իսկ ածականը եմ բայով ստորոգելով կողմնակի ենթականին, որ այս ձևով դառնում է ենթակա, օրինակ՝ լույսը դեռ չբացված՝ ճանապարհ ընկանք.—լույսը դեռ չէր բացված, որ ճանապարհ ընկանք:

59. Կողմնակի ենթական անանցողական, երբեմն և անցողական դերբայների հետ առնվում է իբրև մի միություն և գործ է ածվում ժամանակի և պատճառի պարագաների նշանակությամբ. օրինակ՝

1. Մինչև իրիկվա հավն ընկնելը կերան, խմեցին.— Մինչև մութը գետինն առնելը (կոխելը) խաղացին.— Խոստացավ մինչև մզկիթի շինությունը վերջնալը փոքր առ փոքր նախապատրաստել ինձ (Պ.Ն.): Նրանք մինչև ամեն Գալը հեռացան: Այսպես և՛ մինչև ծառերը ծաղկելը, մինչև գարունը բացվելը, լույսը բացվելը, արևը ծագելը, մութն ընկնելը և այլն:

2. Արևը մայր մտնելու մոտ՝ ծովակի կողմից սկսել էր փչել դով քամի (Մուր.): Քամին է գեղջուկի աշխատանքի պսակողը. անուշիկ հովը փչելուն պես՝ նա առնում է յուր եղանն ու հորսն ին և քամում է կալը (Պ.Ն.): Արևը ծագելուն պես... դուռը բացվելուն պես:

3. Սայլը շրջվելուց հետո՝ ճանապարհ ցույց տվող շատ կլինի (Ա.): Արևը մայր մտնելուց առաջ՝ մեր ուղևորները տեղ հասան: Այսպես և՛ Մառեբը ծաղկելուց հետո կամ առաջ. մութն ընկնելուց հետո և այլն:

4. Աղաթափումը նոր ծագելիս տեղից վեր կացան (Պ.Ն.): Լույսը, բացվելիս գնացին:

Ման. Այս անկատար դերբայն ունի ներգոյականի նշանակություն. ծագած է ներգոյականի նշանակությամբ տրականից և հոգով, որ կորցրել է իր իմաստը. ուստի և ժողովրդական ձևով ասվում է նաև՝ ծագելուս, բացվելուս, որ բարբառային արտասանությամբ, շփոթելով բացառականի հետ, գրում են՝ ծագելուց, բացվելուց, փոխանակ ծագելիս, բացվելիս ձևերի. օրինակ՝ Մյուս առավոտը՝ լույսն առ մութը նոր բաժանվելուս՝ ծեզը չձգած՝ Գարեգինը դարձյալ արժանացավ Հայրիկի համբույրին (Պ.Ն.): Մութը կոխելուց՝ (փոխ. կոխելուս, կոխելիս) տանուտերը կամենում էր ընթրիքի պատրաստություն տեսնել (Մուր.):

5. Լույսը դեռ չբացված՝ տեղից վեր կացան.— Արշալույսը չբացված՝ ես պիտի ճանապարհ ընկնեմ.— Դեռ արևը չմտած՝ տեղ հասանք:

6. Արևը մայր մտած լինելով՝ մենք էլ չարունակեցինք մեր ճանապարհը: Բերդում այլևս պաշար (մնացած) չլինելով՝ բերդապահներն

ստիպված էին անձնատուր լինել: Եկեղեցում կանգնելու տեղ չլինելով՝ մենք շկարողացանք ներս մտնել:

Այս վերջին գործածությունն ունի պատճառական նշանակություն, և այսպես դրվում է միայն լինել բայի գործիականը մենակ, կամ մի անձականով կամ անցյալ դերբայով:

Մեծ. Ժողովրդական լեզվի մեջ կողմնակի ենթական իր լրացյալի հետ գործ է ածվում նաև իբրև ենթոկա կամ խնդիր, ինչպես՝ Ես գիտեմ՝ նա ինձ սիրում է. բայց էսքան նրա սերը վառ լինելը մաքիցս չէր անց կենում (Պոռո.):

60. Պետք է առանձին ուշադրություն դարձնել, որ ամեն դեպքում կարելի չէ կողմնակի ենթակա դնել:

1. Անձի, սովորաբար և իրերի անունները, երբ որոշ են, դրվում են իբրև ենթակայական սեռական. օրինակ՝ գրական լեզվի մեջ չի ասվում՝ Մինչև Տիգրանը դալը մենք հեռացանք. Տիգրանը գալուն պես, Տիգրանը գալուց առաջ (հետո), Տիգրանը գալիս՝ մենք գնացինք.— Տիկինն ու օրիորդը հեռանալուց հետո՝ Պետրոսն զգաց, որ..., այլ միայն՝ Մինչև Տիգրանի գալը մենք հեռացանք. Տիգրանի գալուն պես, Տիգրանի գալուց առաջ (հետո), Տիգրանի գալիս (ավելի՝ գալու ժամանակ) մենք գնացինք: Տիկնոջ ու օրիորդի հեռանալուց հետո՝ Պետրոսն զգաց որ... (Մուր.):— Բայց երբ անունն անորոշ է, ասվում է՝ Մի մարդ գալուն պես, մարդ գալուց առաջ, փողոցով մի մարդ անցնելիս՝ գլուղացի կանայք ոտքի են կանգնում:

2. Անորոշ դերբայի գործիականի հետ, բացի լինել բայից (տե՛ս § 59. 6), չի դրվում կողմնակի ենթակայի ուղղական: Դերբայը և խոսքի բայը միշտ միևնույն ենթական ունին: Օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ Այդ իմանալով ես՝ նա շտապեց.— Նրանք մի քանի ծուռ անցքեր անցնելով՝ մենք հասանք մի բարձր տեղ. այլ միայն՝ Այդ իմանալով ես՝ շտապեցի Պետրոսից առաջ անցնել.— Նրանք մի քանի ծուռ անցքեր անցնելով՝ հասան մի բարձր տեղ (Մուր.): Ուռնին՝ կանաչագեղ ոստերն աջ ու ձախ տարածելով՝ հովանավորում էր մի փոքրիկ ու վճիտ լճակ (Մուր.):— Նույն ձևով միևնույն ենթակայի տակ ասվում են՝ Մի տեղ ժայռերը միմյանց վրա կուտակված՝ փորձում էին, կարծես, վտակի հոսանքն արգելել. իսկ սա ավազով ու խճով նրանց խորշերը լցած՝ յուր փրփրուն ալիքները գահավիժում էր ժայռերի բարձունքից: Մի ուրիշ տեղ մոշենին. վայրի վառդը, կամ նռնենին գետակի կրկին ափերը զրաված՝ իրենց ճկուն ոստերը դեպ իրար ձգելով և իրար շաղապատելով՝ կաղմում էին ջրի վրա կանաչազարդ մի կամուրջ (Մուր.): Բլրի գագաթին հասնելիս՝ (հասնելուց, հասնելուց հետո) վանահայրը մատնացույց արավ քառակուսի մի շենքի հաղիվ մի կանգուն բարձրությամբ որմերի մնացորդը.— Գրադարանից ելնելուց՝ (ելնելիս) ծերոնի վանահայրը հոգնած վզալով իրեն, խնդրեց երիտասարդին մնացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ:

3. Դերբայները գործ են ածվում առանց կողմնակի ենթակայի նաև այն ժամանակ, երբ խոսքի ենթական ուրիշ է, իսկ դերբայի գործողության տերը ուրիշ: Օրինակ՝ Կամսարյանը հետաքրքրվեց գորգի դործով... տան սրահին մոտենալուց՝ (մոտենալիս, — մոտենցողը Կամսարյանն և իր ընկերն են) ոստայնի առաջ նստող հարսներն ու աղջիկները ոտի կանգնեցին. — Գորգի գործին նայելուց առաջ՝ Կամսարյանի ուշադրությունը գրավեցին կանանց տարօրինակ հագուստները (Մուր.): — Ես գովում ու խրախուսում եմ աշակերտին կամ աշակերտուհուն, երբ պատահում եմ մինին՝ դասից ազատ միջոցին անտառից փայտ բերելիս, մյուսին՝ խոտ հարելիս, երրորդին՝ ջրի սափորով վերադառնալիս, չորրորդին՝ այգում քաղհան անելիս (Մուր.):

Ման. Որովհետև դերբայը սովորաբար խոսքի բայի հետ է հասկացվում, այսպիսի դեպքերում, եթե խոսքի կապակցությունից ճիշտ իմաստը չի իմացվում, պետք է մի ուրիշ դարձվածով կամ բառադասությամբ երկդիմությունից խուսափել. օրինակ՝ վերևի խոսքերի մեջ կարելի է բանով ասել՝ Երբ տան սրահին էին մոտենում... Մինին, երբ սա դասից ազատ միջոցին անտառից փայտ է բերում: — Առհասարակ պետք է ուշադրություն դարձնել, որ երկդիմությունից զերծ մնալու համար՝ դերբայը եթե ենթակային է վերաբերում, նրա մոտ կամ նրանից առաջ պիտի դնել, իսկ եթե խնդրին է պատկանում, վերջինից հետո պիտի գա. օրինակ՝ Ես պարապելիս տեսա նրան. Պարտեզում զրոսնելիս՝ նա տեսավ քեզ: — Ես տեսա նրան պարապելիս. Նա տեսավ բեղ պարտեզում զրոսնելիս:

61. Կողմնակի ենթական մի ածականի կամ իբրև ածական գործածված անցյալ դերբայի հետ՝ ունի սահմանափակման կամ վերաբերության նշանակություն, որ և սովորաբար արտահայտվում է ոչ թե ուղղականով, այլ բացառական կամ գործիական հոլովներով: Օրինակ՝ աչքը կույր մարդ (աչքով կույր, աչքից կույր): Աչքը կույր, շլիճքը ծուռ, ոտը կաղ, լավ ու վատ այս է. — Չեմ թողնիլ իմ աղջիկս երեսը բաց պրսակեն. — Երկինքը քիչ ամպը կոխած էր. — Հեթումն աչքերն առյուծը կոխած (աչքերն արյունակոխ) դուռը ներքսև մտավ. — Փռսաք դուրս եկած գտավ. — Մի արծաթե մատանիք կա՝ օղը կոտրած (Պո.): Ում ուզում են՝ ծախեն, աչքերը ճղրիկ (կապույտ) մարդու չծախեն (Նավ. Հեթ.):

Ման. Այս գործածությունների մեջ ուղղականը կորցնում է իսկապես իր անկախ հոլովի բնավորությունը (§ 53. ծ. 2), և կարելի էր գուցե այս կողմնակի ենթակայի հոլովը ածականի հետ՝ դնել իբրև սահմանափակման կամ վերաբերության հայցական. այն է՝ դրություններ կամ հատկություններ ամբողջ առարկայի վրա են ասվում, թեպետ նրա մի մասին կամ կողմին են վերաբերում. ապա իբրև հայցական լրացում դրվում է նույն մասի կամ կողմի անունը, որի նկատմամբ ասվում է հատկանիշը. ինչպես՝ Խորհնացումը հոնարանությամբ. Եկա Կամսար... հետաքրքիր յուզման է սակերը զգլովեմ: Կողմնակի ենթակայի հոլովը սակայն, — թեկուզ մասամբ այս վերաբերության հայցականից ծագած լինի, — մենք այժմ ուղղական ենք համարում, որովհետև ձևով ուղղական լինելով՝ նշանակությամբ էլ ոչ մի տարբերություն չենք գնում ենթակայի և կողմնակի ենթակայի հոլովների մեջ. երբ ասում ենք՝ զգլովը կտրված Կամսարը, գլովը բառի հարաբերությունը նույնն ենք ըմբռնում կտրված բառի նկատմամբ, ինչ որ զգլովը կտրվեց խոս-

թի մեջ զլուսը և կտրվեց բառերի հարաբերությունը: Նույնպես՝ «Դեռ լույսը չբացված՝ գնացինք» և «Դեռ լույսը չէր բացված՝ գնացինք» կապակցությունների մեջ լույսը բոլորովին նույն ձևն ունի և նույն հարաբերությունը չբացված, չէր բացված բառերի ներկայումս:

62. Կողմնակի ենթական դերբայի կամ ածականի հետ առնվում է իբրև մի միություն և ստանում է մի բարդ բառի նշանակություն. հաճախ կարող է մի բարդ բառով ևս փոխանակվել, մանավանդ երբ դրված է մի որակական ածականի հետ, Այսպես գործ են ածվում՝

1. Ոտքը կաղ մարդ, — մարդ, որի ոտքը կաղ է, — կաղոտն մարդ. — աչքը կույր, կուրակն. — խելքը պակաս, խելքապակաս, պակասամիտ. — սիրտը մեծ, մեծասիրտ. — ձայնը տկար, տկարաձայն. — ձեռքը դատարկ, դատարկաձեռն. — ձեռը ծանր, ծանրաձեռն. — գլուխը բաց, գլխաբաց. բացագլուխ. — գլուխը պինդ, պնդագլուխ. — սիրտը սև, սևասիրտ. — կողքը հաստ (հաստակող), ծուծը բարակ մարդ է (Ա.):

2. Տերևը թափած ծառ, — ծառ, որի տերևը թափած է, — տերևաթափ ծառ. — ճյուղերը կոտորած, ճյուղակոտոր. — թևերը խուզած, թևվախուզիկ (ազուվ. — Ժող. հեք.). — սիրտը մեռած, սրտամեռ. — տունը քանդված, տնաքանդ. — մարդ բնակած (տեղ), մարդաբնակ. — գուռը փակած, դռնափակ. — շունչը կտրած, շնչակտուր, շնչասպառ:

3. Լույսը բացվելիս, լուսաբացին. — արևը ծագելիս, արևածագին. — աքլորը կանչելիս, աքլորականչին, հավախոսին. — Արևը մտնելիս, արևմտոցին:

ՈՒՂՂԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

63. Ամեն անուն անփոփոխ դրվելով իբրև վերադիր մի ուրիշ անվան վրա՝ առնվում է ինչպես մի ածական: Այսպես գործ են ածվում՝

1. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ՝

ա. Շատ անուններ իբրև ածական, ինչպես՝ տուն օր, ռսկի բաժակ, ձմեռ ժամանակ, արև ժամանակ, քառ սիրտ, լույս սենյակ, իբրև տոնական օր, ոսկեղեն բաժակ, ձմեռնային ժամանակ, քարեղեն սիրտ, լուսավոր սենյակ:

բ. Տեսակ, կերպ, պես, ձև, եղանակ, գույն, օրինակ, աստիճան և այլն բառերը մի վերադրի հետ, որոնք միասին ստանում են մի բարդ ածականի նշանակություն. օրինակ՝ մի տեսակ գրիչ (միատեսակ). նոր տեսակ երևույթ (նորատեսակ). ամեն տեսակ քաղաքավարություն (ամենատեսակ). հրեշտակի պես աղջիկ (հրեշտակապես, հրեշտականման). ոսկու գույն դիրի (ոսկեգույն): — Նա վարժվել է այդ ձև խոսակցությանը (Պռ.): Վերին աստիճան հիմարություն:

Մե. 1. Այսպես գործ են ածվում ավելի թուրքերեն բառեր՝ թավուր, դադա, թարզ, ռանգ, թայ. օրինակ՝ ոսկու ռանգ դիրի: — էլ չեմ սիրում ատելի, կարմիր ռանգ ալ ֆե-

սր (Աիվ.)։— Հաղար ոանդ (հազար տեսակ) շարագ ու թթու գրած բաներ։— Տասը դայ-դա (եղանակ) պար գիտե։— Իմ թայ աղջիկը (Պու.)։

Ման. 2. Այս որակական ուղղականից կցական բարդությամբ կառաված են՝ այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, որպես, ինչպես ածականները, որոնք սովորաբար իբրև մակ-բայ են գործածվում. նույնպես կրկնավորները՝ թերթ թերթ (խմորեղեն), տեսակ տեսակ (հատկություններ), պեսպես (զույններ) և այլն, որոնք բոլորը իբրև ածականներ՝ կա-րող են մակբայորեն գործածվել ցույց տալով ձևի պարագա. օրինակ՝ նա այժմ ուրիշ տեսակ (կերպ) է խոսում։— Մի կերպ արա՛, պրծիր։— Ի՞նչ ձև խոսելու էի (Պու.)։— Նա զեռ վանկ վանկ է կարգում։ Այս մանիշակը պետք է պահեմ, մինչև շորանա, թերթ թերթ թափվի (Պու.)։— Մակբայորեն գործածված ժամանակ, անցողական բայերի հետ այս ուղղականը կարող է և իբրև հայցական ըմբոսվել։

2. Բ ա ց ա ն ա յ տ ո ղ ի մ ա ս տ ո վ՝ տեսակի անունը սեռի անվան վրա. հատուկ անունը տեսակի, կոչումի, պաշտոնի, պարապմունքի և այլն անվան վրա, կամ ընդհանրապես. օրինակ՝ եղևին ծառը, տառեխ ձուկը, գայլ գազանը, — Տիգրան թագավորը, Երասխ գետը, Հարություն վարդապետը, — Թագավոր Տիգրանը, ամրոց Անին, մայրաքաղաք Անին, տեր Գրիգորը, հայր Աբրահամը, գրաշար Հարությունը, պարոն Սմբատը։

3. Չ ա փ ու ֆ ա ն ա կ ի ի մ ա ս տ ո վ՝ չափ ու քանակ ցույց տը-վող բառերը մի թվական վերադրով, իբրև պատասխան ո՞րքան, ո՞րչափ հարցին. օրինակ՝ երկու վերստ հեռավորություն, հինգ կանգուն լայնու-թյուն, մի կաթիլ արյուն, երկու բաժակ թեյ, մի գունդ ղորք, մի քանի տող դիր, մի թիզ հոդ, երկու ոտ տեղ, մի ընկալ ժամանակ, մի շարք ծառեր, մի շար ուլունք, մի տակ մարգարիտ, մի խումբ մարդիկ, մի գլուխ շաքար, մի փունջ ծաղիկ, մի կտոր հաց, մի բեռ ցորեն, մի բուռ հոդ, մի բաժակ լիքը ջուր, մի շալակ ցախ, մի աման յուղ, մի հոտ ոչ-խար, տասը գլուխ (մի նախիր) տավար, մի տամնյակ ձու, հինգ զույգ կոշիկ։ Մի վերստի չափ ճանապարհ, մի ոտի չափ տեղ, երկու թղի չափ հոդ, մրջյունի չափ կենդանի։

Ման. 1. Չափ բառն իր վերադրի հետ ստանում է մի բարդ ածականի նշանակու-թյուն, որով կարող է և փոխանակվել. օրինակ՝ մի վերստաչափ ճանապարհ. — Նա մի վերստաչափ հեռացավ։ Մի ոտնաչափ տեղ, երկու թղաչափ հող։ Այսպես և՛ մի կանգնա-չափ, հինգ մատնաչափ և այլն. նույնպես երեք տակ մարգարիտ (երևքտակյան, երեք-տակեն մարգարիտ)։

Ման. 2. Այս գործածությամբ կցական բարդություններ են՝ այսչափ, այդչափ, այն-չափ, նույնչափ, որչափ, այսքան, այդքան և այլն ածականները, որոնք կարող են և իբրև մակբայ գործածվել. նույնպես կրկնավորները՝ խումբ խումբ (մարդիկ), փունջ փունջ (ծաղիկներ), բուռը բուռը (արտասուք), գունդ գունդ (ղորթեր)։

Կ Ո Չ Ա Կ Ա Ն

64. Ուղղականն իբրև կոչական (կոչական ուղղական) ցույց է տա-լիս այն անձը, կամ իբրև անձ մտածված ամեն ինչ, որի անունը տա-լում՝ ձայնում, կանչում ենք մի բան ասելու կամ հարցնելու համար. օրի-նակ՝ Գնա, իմ ռդդի, աշխարհքս անցիր (Գամ.-Քաթ.)։

1. Կոշական անունը, երբ բայն երկրորդ դեմքով է, բացահայտիչ է ենթակայի, արտահայտված լինի ենթական դերանունով, թե ոչ: Օրինակ՝ Դու, կարողիկո՛ւ, հորինե կոնդակ. դու, հայ գորպայե՛տ, դի՛մ հայերուն (Գ.-Ք.): Լսիր, որոյ՞նք, հորդ խրատին:

2. Երբ բայն առաջին կամ երրորդ դեմքով է, կոշական անունը մընում է խոսքի կապակցութիւնից դուրս և ցույց է տալիս մի առարկա, որին դիմում է խոսողը: Այս դեպքում կոշականը մենակ մի տեսակ առանձին խոսք է կազմում: Օրինակ՝ Տի՛գրան. ո՞վ է գնացել (իբրե՛ւ ասա դու, Տիգրան):

65. Կան լեզուներ, որոնց մեջ կոշականն իր հատուկ հոլովական ձևն ունի: Հայոց լեզվի մեջ գրաբարում արդեն կոշականի առանձին ձև չկա. ուղղականը գործ էածվում և իբրև կոշական, միայն առանձնապես շեշտված: Շեշտով կոշական ուղղականը տարբերվում է անվանական ուղղականից. ուստի և գրութիւն ժամանակ՝ ևս կոշականի վրա սովորաբար շեշտ է դրվում: Շեշտը, որ սովորաբար դրվում է կոշական անվան առաջին վանկի վրա, նայելով թե ո՞ր վանկի վրա է դրված՝ առանձին եղանակավորութիւն է տալիս խոսվածքին. ինչպես՝ Կա՛րապետ, արի մեզ մոտ. Կարա՛պետ, արի մեզ մոտ. Կարապե՛տ, գաս մեզ մոտ: Եթե կոշականն իրենից առաջ մի վերադիր տնի, շեշտը նրա վրա է դրվում ինչպես՝ Սիրելի՛ Կարապետ, կամ սի՛րելի Կարապետ:

Բացի շեշտից՝ կոշականը անվանական ուղղականից զանազանվում է և նրանով, որ 1. իր բնավորութեամբ մոտիկ լինելով ձայնարկութիւններին՝ հաճախ միանում է կոշական ձայնարկութիւններին. օրինակ՝ Ա՛յ մարդ, այսօր շատ քնեցար: Երանի՛ է ձեզ, ո՞վ որդի՛ք փառաց: Ա՛ աղա.— 2. ունենալով երկրորդ դեմքի նշանակութիւն՝ ա) հտեից ըստանում է երբեմն դա՛ր դերանունը. ինչպես՝ աղջի՛կ դու, կի՛ն դու, մանո՛ւկ դու: Աղջի՛կ դու, բեզ եմ ասում. բ) երկրորդ դեմքի գ ղիմառջ հոգ է դրվում կոշականի ածականի վրա. ինչպես՝ Սիրելի՛դ իմ Արտաշես, Քա՛ջդ Վարդան: Գոհութիւն և փառք, մե՛ծդ փառիշտն, որ հայ շնչելում գտար դու բեզ շահ.— Բնավ չի մոռնալ բեզ, մե՛ծդ սուլթան, քու երջանկացրած ավեր Հայաստան (Գ.-Ք.):

Հ Ա Յ Ց Ա Կ Ա Ն

66. Ուղղականն իբրև հայցական (հայցական ուղղական) ցույց է տալիս՝

1. Հ ա ն գ մ ա ն ա ղ ա ռ ա գ ա ն, այսինքն այն տեղը, ժամանակը, չափն ու քանակը և նպատակը, դեպի ուր կամ մինչև որը դիմում, ուղղվում է գործողութիւնը, հակառակ բացառականի, որ ցույց է տալիս ելակետը, որից սկսվում է գործողութիւնը. օրինակ՝

ա) Տեղի հայցական. ինչպես՝ Նա Երևանից եկավ էջմիածին:

բ) Ժամանակի հայցական. ինչպես՝ Նա առավոտից իրիկուն աշխատում է:—Նա օրն ի բուն տանջվում է:

զ) Զաւի ու Բանակի հայցական. ինչպիս' նա ճիշդ քալլ հիւսացավ ինձնից:

դ) Նպատակի հայցական. ինչպիս' նա գնաց ուս:

2. Հաճգամ և կրող իւր (կրող իւր հայցական), որի վրա ինչպես մի նպատակի անցնում է անցողական բայերի գործողութիւնը, և որ կրում է գործողութեան աղղկցութիւնը. օրինակ՝ նա այրեց բոլորը:

Ման. Հայցականի այս կիրառութիւնը ծագում է առաջինից: Անցողական բայերի գործողութիւնը մտածվում է իբրև անցնող ենթակայից մի առարկայի (որից և այդ բայերի անցողական կոչումը), որին իբրև մի նպատակի ուղղվում, վերաբերում է գործողութիւնը:

3. Տեղը կամ ժամանակը, ուր կա կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ նա շաբաթ օրը կգա: նա այժմ Թիֆլիս է:—Հայցականն այս կիրառութեամբ ունի ներգոյականի նշանակութիւն:

Ման. Գրաբարում եզակի ուղղականը (անվանականը) և հայցականը միևնույն ձևն ունին, բացի անձնական դերանուններից. բայց հոգնակիում այս երկու հոլովն իրենց ուրույն ձևն ունին՝ տունի, տունս, աչք, աչս: Միջին դարերից սակայն այս երկու հոլովի ձևական տարբերութիւնը վերանում է. հայցականի հոլովական ձևը լեզվից դուրս է ընկնում, և ուղղականը գործ էածվում նաև իբրև հայցական. այնպես որ մենք այժմ հին Աչս ունին, գնաց ի Սիրիս հայցականներն արտահայտում ենք՝ ուղղականի ձևով՝ Աչք ունին, գնաց Սյունիք: Սակավաթիվ բառերի մեջ սակայն գրաբարի հայցականն է գործածվել և իբրև ուղղական. ինչպես՝ ծախս, պատ, բարբառների մեջ նաև պաք (պահս, պահք), երկուս (երկուք), մի քանիսը, հոգս և այլն:

Ա. Տեղի ՀԱՅՑԱԿԱՆ

67. Հայցականը ցույց է տալիս գործողութեան հանգաման տեղը, այսինքն՝ դիմակետը կամ նպատակակետը, դեպի ուր ուղղվում, դիմում և հասնում է գործողութիւնը: Այսպես գործ են ածվում.

1. Իբրև տեղ առնված անունները. օրինակ՝ Դեռ դաբընոց (ո՛ւր) չէր գնում, գլխին տալով տարան (Ա.):— նա մտավ եկեղեցին:— Ես նախիրն եմ ուղարկում, նա ախոռն է մտնում (Ա.):— Դետը (ջուրը, ջրատեղը) գնաց, ծարավ ետ եկավ (Ա.):— Գնդակը ձեռից ընկավ գետին:— նա որ քաղք գնա, կկանաչի:— Օձը քաշվեց իր բույրը:

Ման. 1. Անձի անունները գործ չածվելով իբրև տեղ՝ չունին հայցականի այս գործածութիւնը և սովորաբար դրվում են մտք բառով. նա գնաց եղբոր մոտ, Հակոբի մոտ: Ժողովրդական ձևով սակայն ասվում է՝ Երեխան գնաց հայրը, մայրը և այլն:

Ման. 2. Այս հայցականը հաճախ ստանում է մեջ, վրա, մոտ. դեպի բառերի իմաստը, որոնցով և կարող է երբեմն փոխանակվել. օրինակ՝ նա մտավ ջուրը (ջրի մեջ): Նրա հրամանը կատարելու համար՝ ջուրն էլ կընկնեմ, հուրն էլ:— Ամա՛ն, նա ինձ կըրակը կձգի, կհանի: Ծան հետ ընկել ենք պարկը. մնացել ենք կաղ կաղ (Ա.):— Գիտուն աղվեսը երկու ոտքով բալլա՜ կընկնի (Ա.): նա ջուրն ածեց կտուր: Այլուր տապալկն ածա՛ւ:— Կաղ էշով Լաւրվան մի՛ մտնի (Ա.): Սոսին հողն եմ դրել:— նա բարձրացավ ծառը (ծառի վրա):— Սառսնի ձիւն ելավ, վեր չեկավ (Ա.):— Խոսքն էջ ելնելը չէ, էջից վեր գալն է (Ա.):— Շա կառո՜ նստած եկավ:— Զի հեծնել, ձի նստել:

2. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասերը. օրինակ՝ էշին ուհան կտան, որ հոտ առնի, բերանը կտանի.— Նա ձեռքը ճակատը (դեպի ճակատը) տարավ: Խուրջինը գցեց ուտը, փայտն առավ (տովով) ձեռք ու ճանապարհ ընկավ (ձգեց):— Նժույգ ձի նստած, ձեռք թուր առած՝ եւ զայն կերթայի.— Նա կոշիկները ոտներն անցկացրեց:— Գալլից փախա, արջի նսնկն ընկա (Ա.): Դանակը խրեց կողքը (մեջքը):— Վախեցած աշխարհ շուրջ կընկնի (Ա.): Պաշարը կապեցին (տվին, առան) իրենց շալակն ու գնացին:— Աբասին դրեց նրա բուռը:— Նրա գլուխն այնպիսի քամի մտավ, որ ինքն էլ չիմացավ, թե ինչ անի:— Լեռները գրավում են քեզ իրենց ձոցը:— Երեխան ընկավ նրա գիրկը: Նրան գցեց իր գավակը (բարձր) ու տարավ:— Իմ ձեռք է (ձգել եմ) քո փեշը, ազատիր ինձ այս գերութունից:— Մի կտոր հաց դրեց զօտկածալն ու գնաց դաշտը:

Ման. 1. Այս նշանակությամբ կան բաղադրով հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. ինչպես՝ սյուր գալ, գլուխ գալ, գլուխ հանել (մի բան), հանդես գալ, բերել, ձեռք ձգել, կարգը ձգել (մի բան). ձեռք բերել, ձեռք առնել (մեկին), մայր մտնել, նեղն ընկնել, քոն մտնել. կապ ընկնել, փախուստ դառնալ և այլն: Մեկին մարդու տեղ դնել, մեկին խելոքի տեղ դնել և այլն (մեկին մարդ համարել, խելոք համարել):

Ման. 2. Դեհի, փաթաթել, բռնել, փաշել, ձգել, կապել բայերի խնդիրը՝ թե հայցական և թե տրական է դրվում. օրինակ՝ Մեկի բերանը (բերանին) խոսք դնել:— Չվանը դրեց ոտները (ոտներին, — ոտները չվանով կապեց):— Նշանը, մատանին դնեք մատը (մատին):— Թող ձեռները (ձեռներին) հինա դնեն:— Ձեռք ձոցը (ձոցին) դնել, գլխարկը գլուխը (գլխին) դնել:— Բաշկինակը փաթաթեցին գլուխը (գլխին):— Մի լավ խալաթ փաթաթեց նրա բուռը (բկին):— Մուրն երեսները (երեսներին) քսեց:— Երեսները գետինը (գետնին) քսեցին: Լաշակը երեսը (երեսին) քաշեց:— Ձեռք ձգեց նրա շլինքը (շլինքին): Մեղքն էլ քո շլինքը (վիշքը), վարձքն էլ քո շլինքը (շլինքին):— Ազլուխը ճիտը (ճտին) գցելով գնաց:— Աչքերը գետին (դետնին) գցեց:— Մի բան կապիր շլինքդ (շլինքդ):— Հացները կապել ինձ շալակները (շալակներին): Այսպես և՛ նրա գլուխը (գլխին) այնպիսի բան եկավ, որ...

3. Տեղի անունները մի սեռականով կամ հոգով: Օրինակ՝ Սեղդոս աղան ճառը վերցրեց և տեղը մի ոսկի մեջիդդի դրեց (Պո.): Նստիր տեղդ, ես այստեղ կնստեմ (Մուր.): Դունկիանոսի կրթության սահմանը փոխասաց տիրացութունից այն կողմը չի անցել:— Դրեց բարձի տակը:— Արյունդ աչքիդ տակն առ (Պո.):— Գլխի տակն առավ փոքրիկ բարձը (Մուր.): Զուրդ որ ավելանա՝ դրացուդ ծառի տակը կապիր (Ա.): Բազումքը հասել էր Շամիրու:— Կշեռքի մոտը (Պո.): Մոտս արի՛, տեսնեմ: Հասավ բանվորների կուշտը: Գետին, պատովի՛ր, ես մեջդ մտնեմ:— Ուխտավորը լցվել էր ավերակների մեջը:— Արեգակը ծովի մեջը մտավ:— Նրանցից մեկը բռնով ալյուրը մաղի մեջն է լցնում:— Արեք լեռների ետևն է անցել:— Լականը դրեց առաջը:— Գիրքն առաջս դրած կարդում եմ:— Հացը դրին առաջները:— Անց կացավ եկեղեցու ետևը:— Հավաքվեցին մեռելի զվաթները (Պո.):

Մտն. Տեղի անուններով այս նշանակությամբ կազմվում են բազմաթիվ հարադրյալ բայեր, որոնց մեջ տեղի անունն առանց հոդի է մնում և առնվում է իբրև մակբայ. օրինակ՝ մեջ բնկնել, մեջ մտնել, ներս բնկնել, ներս գալ, դուրս գալ, դուրս անել, վրա տալ, վրա գալ, վեր ելնել, վեր հանել և այլն:

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՅՑԱԿԱՆ

38. Հայցականը ցույց է տալիս՝

1. Գործողության հանգաման ժամանակը, այսինքն այն ժամանակակետը, մինչև որը (մինչև երբ) տեղում, հասնում է գործողությունը: Օրինակ՝ Բարով հասնենք այն օրը: Բարով եկե՞ղ տաքի հասնենք: Նա առավոտից իրիկուն աշխատում է:— Բն այսօրից էտուց իմ գլուխը մի բան գա, գրանք կլինեն մեղավոր (Պռ.):

Մտն. Այս նշանակությամբ հայցականը սովորաբար գործ է ածվում ժամանակի բացատրականի հետ կամ մինչև նախադրությամբ:

2. Գործողության տևողության ժամանակը, այսինքն ժամանակամիջոցը, որի սկզբից մինչև վերջը ձգվում է գործողությունը: Պատասխանում է ո՞րքան ժամանակ հարցին: Օրինակ՝ Նա ամբողջ օրը աշխատում է:— Նա այս ձմեռ գյուղում ապրեց:— Ես ժամ ու կես մնացի այնտեղ: Այսպես և՛ տարի ու կես, ամիս ու կես:— Այդ գործը ուղիղ մի շաբաթ տևեց:— Երեք ամիս շարունակ անձրև չեկավ:— Նա այս գիշեր մինչև լույս աչքը չխփեց: Նա պահ մի լռեց:

Գ. ԶԱՓ ՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ՀԱՅՑԱԿԱՆ

39. Հայցականը ցույց է տալիս չափ, կշիռ և արժեք: Պատասխանում է ո՞րքան, ո՞րչափ հարցերին: Այսպես գործ են ածվում չափ և քանակ նշանակող կամ նույն իմաստով առնված բառերը մի թվական վերագրով:

1. Իբրև խնդիր հետևյալ տեսակի ածականների և նրանցից կաղմբված բայերի՝ մեծ, փոքր. լայն, նեղ. հաստ, բարակ. բարձր, ցածր. խոր. ծանծաղ. երկայն, կարճ. ծանր, թեթև. թանկ, աժան. վաղ, ուշ. ավելի, պակաս. հեռու, մոտ. առաջ, հետո և այլն: Օրինակ՝ Երկօր առաջ նա այստեղ էր:— Տեսեսն օր առաջ իր պատրաստությունը կտեսնի:— Նա մի տաքի հետո եկավ:— Այս պատը հինգ արշին բարձր է:— Այս կտորը հինգ ռուբլի թանկ է մյուսից:— Նա մի քայլ մոտեցավ ինձ:— Մենք մի մղձն հեռացել էինք ծովափից:— Երևանն էլ միաձնից տասնութ վերսա հեռու է: Այս ծառը մի տարում երկու թիզ է միայն աճել: Նա մի ամբողջ ժամ ուշացավ: Քահանան մեղավոր չէ, որ տգետ է այդ աստիճան (Մուր.): Ինչպես տան չորս պատերը, նույնպես և առաստաղն ու նրան բռնող փայտե սյուները ծովից սևացած էին այն աստիճան (մինչև այն աստիճան), որ շատ տեղ փայլում էին լուսի առաջ (Մուր.):

2. Իբրև խնդիր կշիռ, արժեք ու գին ցույց տվող բայերի, ինչպես՝

արժեք, գնահատել, նստել, ծախել, վաճառել, տալ, գնել, առնել, կշռել, դալ, բաշել և այլն. օրինակ՝ Խնձորի ֆունտն արժեքը երկու կոպեկ:— Այս տունը գնահատեցին հինգ հազար ռուբլի:— Այս հագուստն ինձ հիսուն ռուբլի նստեց:— Մանր նստիր, լիտր դաս (կշռես):— Այս տոպրակն ուղիղ մի լիտր կշռեց:— Ասեղի հատը մի ձու են ծախում:— Հատն երկու ձու է (արժե), կամ ձու են տալիս (վաճառում):

Ման. Այս կիրառության մեջ գործողությունը ձգվում, հանգում, հասնում է մինչև չափի, էջոն ու արժեքի ցույց տված վերջին ծայրը, ուստի և հաճախ միջև, մատ բանեղով է զբվում. օրինակ՝ Այս կտորի արշինը մինչև հինգ ռուբլի արժե: Այս ծառը մի տարում մինչև երկու թիզ բարձրացավ. Մեղեք (մատ) մի վերստ հեռացավ (հեռանալը ձգվում է մինչև մի վերստ):

3. Զափ ու քանակի հայցականի իմաստով գործ են ածվում և կըրկընթացության անգամ, ռոֆ, հետֆ և նման նշանակությամբ բառերը. օրինակ՝ Բանը մի անգամ կասեն:— Շատ անգամներ եմ տեսել նրան:— Երեք շորս ռոֆ գնացին, եկան:— Այդ բանը քանի՞ հետ ասած կլինիմ քեզ:— Աքլորները շորս բերան կանչել էին արդեն:— Երկու գլուխ ձին քշեց դեռ ու դեն:— Հանցավորը քանապատիկ պիտի տուժի:— Մա տասնապատիկ ավելի գեղեցիկ է:

Դ. ՆՊԱՏԱԿԻ ՀԱՅՑԱԿԱՆ

70. Հայցականը ցույց է տալիս նպատակ, դեպի որն ուղղվում է գործողությունը: Այսպես գործ է ածվում միայն սակավաթիվ դարձվածներին մեջ. օրինակ՝ Մյուս օրը Փարպի պիտի երթային ուխտ (ուխտի, ուխտ անելու):— Նա առանց յուր քրոջ տեսութունը գնալու հեռացավ (տեսություն, տեսնելու):— Հավաքվել էին նրանց թամաշա (թամաշի համար, մտիկ անելու): Ես իմ ծառաներին ուղարկել եմ ոչխարը, ներանք եկել են ձեր այգիքը գողութուն (գողություն):— Նրան կանչեցին նշանդրեֆ, բայց հաբաճիֆ կանչեցին (նշանդրեֆի, հաբաճիֆի):— Նա գնաց պատերազմ: Նա գնաց ռու: Նա գնաց հաբաճիֆ: Մեկին տես գնալ:

Ման. 1. Անորոշ գերբայի գործածությունն իբրև նպատակի հայցական՝ ազգացություն է զրաբարի կամ օտար լեզուների. ինչպես՝ կգամ ձեզ շնորհավորել. գնաց նրանց տեսնել, փոխանակ՝ շնորհավորելու, տեսնելու:

Ման. 2. Նպատակի հայցականի իմաստով կազմվում են որոշ թվով հարադրյալ բայեր, ինչպես՝ պահ տալ, ետ գալ, եփ գալ, կախ ընկնել, թափ տալ, ման գալ, շաղ տալ, երևան գալ:

Ե. ԿՐՈՂ ԽՆԴՐԻ ՀԱՅՑԱԿԱՆ

71. Հայցականը ցույց է տալիս այն իրը, կամ իբրև իր, բան մտածված ամեն առարկա, լինի մարդ, կենդանի, թե մի ուրիշ բան, որի վրա իբրև մի նպատակի անցնում է անցողական բայերի գործողությունը և

որ կրում է գործողութեան ազդեցութիւնը։ Այս կրող իրի հայցականը պատասխանում է միշտ ի՞նչ, ի՞նչը, ի՞նչ լաւն հարցերին, լինի մարդու, կենդանու, թե իրի անուն։ Օրինակ՝ Ամեն մարդ կրակն (ի՞նչը) իր բաղարջի տակ կթաշն (Ա.)։ Նա ընկեր (ի՞նչ) չունի։

Այսպես դրվում են.

1. Իրի վերացական անունները, լինին որոշված, թե անորոշ. օրինակ՝ Սերը (ի՞նչը) սովորը կուտե, թաւը՝ մոլորը (Ա.)։— Անշուր ջրազացն ալլուր (ի՞նչ) չի աղալ (Ա.)։— Շան աւուր տուր, փայտը, վեր կալ (Ա.)։— Լավութիւն արա, դետը ձգիր, թե որ մարդ չիմանա, ձուկը կիմանա (Ա.)։

Այս ձևով խնդիր լինում է և անորոշ դերբայն առանց հոգի. օրինակ՝ Ես մոռացա ասել ձեզ։— Հիսուս պատվիրեց իր աշակերտներին սիրել միմյանց։— Նա սկսեց քաղնալ։

2. Կենդանիների անունները սովորաբար երբ անորոշ են, հաճախ և երբ որոշված են. օրինակ՝ Արի ու էլը (ի՞նչը) ցեխից հանիր (Ա.)։— Կատուն իր փորի համար մուկն (ի՞նչ) է բռնում, տերն ասում է, թե կատու քաջ է (Ա.)։— Անտեր ոչխարը գայլը կուտի։ Աստուծու պահած գառը գայլը չի ուտիլ (Ա.)։ Ամենքն էլ իրենց ձիւն (էշն) են քշում (Ա.)։ Ուղտը փալանով կուլ կտան (Ա.)։ Քաղցր լեզուն օձը բնիցն է հանել (Ա.)։ Եզը, ոչխարը մորթեցին։ էլը, ձիւն, կովը քշել։

3. Մարդկանց անունները սովորաբար երբ անորոշ են, երբեմն և երբ որոշված են։ Օրինակ՝ Ուրեմն դու սիրտ չունիս, դու ճայր, մայր, եղբայր ու քույր (ի՞նչ) չես ճանաչում (Մուր.)։— Նա մի աղջիկ (ի՞նչ) ունի միայն, էլ ուրիշ զավակ չունի։— Պարսից բոլոր մեծամեծներն ունին իրենց ծաղրածուն (իրենց ի՞նչը)։— Ես չեմ ուզում աղջիկս մարդու տալ։— Ո՛վ սուրբ մեռն, դու մեր ազգը հաստատ պահես (Պու.)։ Մոռցել են Աստված, կրոն, սուրբ հավատ (Գամ.-Քաթ.)։ Ինչո՞ւ է քահանային արգելել յուր ուղիքն ուսման ուղարկել (Մուր.)։ Շատ անգամ կամեցա գնալ քաղաք բժիշկ հրավիրելու, բայց ամեն անգամ էլ նա արգելեց։— Ինչո՞ւ համար ես բերում բժիշկը, ասում էր նա (Մուր.)։ Նա պատկերացրեց յուր առաջ նշանադրութեան հանդեսն, ապա հարսանյաց պատրաստութիւնները, վերջը փառահեղ պսակադրութիւնը, հարուստ ճյուղերը, մետաքսի, ադամանդի և փարիզական ճոխութեանց մեջ փայլող գեղեցկումիները (Մուր.)։ Քանի Պետրոսը կարդացել էր այդ գիրքը, այնքան ավելի նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գլուղացին (Մուր.)։ Այժմ արդեն պտրում եմ նախկին մարդն ու նրա անխաղախ և, թեկուզ, կիսով չափ վայրենի ընկերակցութիւնը (Մուր.)։ Արդարև, ապրել շարունակ գլուղում, տեսնել շուրջդ միայն գլուղացին և նրա միօրինակ կյանքը, շատանալ նրանից ոչինչ նոր... սա դժվար կացութիւն է (Մուր.)։ Ով Իսրայելի սարեր... ձեզ վրա պիտի շատացնեմ մարդը (ի՞նչը) և անասունը (Ս. գիրք)։

Ման. Երբ հեղինակի անունը գրվածքի անվան տեղ է դորձածվում իբրև կրող խընդիր, գրվում է ուղղականի ձևով հայցական. օրինակ՝ Եղիշն (ի՞նչ) կարդալ, Ղազար Փարպեցին կարդացն՞ւ ես. քն չէ։ Սխալ է ասել՝ Եղիշին կարդալ, խորենացուն կարդալ։

72. Կան անանցողական բայեր, որոնք կրող խնդրի հայցական անելով, ստանում են անցողական բայի նշանակություն։ Օրինակ՝ Մենք գետը, կամօւրջը, սարն անցանք։ Այդ գլուխը դեռ չենք անցել (սովորել)։ Առուն թռի՛ր, հետո ասեմ՝ ապրիս։ Նա ինձ տասն ուսուլի փող է պարտ։ Ես իմ հաջողությունը ձեզ եմ պարտական։ Բլբուլն իր դարդը կլա, ագռավը դա՛ռ դա՛ռ կանի (Ա.)։ Մեր գլուխը լալու Եփրատ ո՛ւր պտռենք (Գ.-Ք.)։ Ամբողջ երկիրը ողբաց Արտաշես թագավորի կորուստը։ Մինչև քո ասած ժամանակն ամիս ու կես ժամանակ հագիվ է մընում, այդ էլ կհամբերենք։ Նա իր մեղքը զղջաց։ Իրենքը ոչ մի ժամ արևմուտքից բան չսպասե (չհուսա)։ Ես այս օգնությունը քեզնից եմ սպասում։ Նա կրակ ու բոց է շնչում։

73. Մի քանի անանցողական բայերի հետ դրվում է իբրև կրող խնդրի հայցական մի գոյական, որ կազմված է բայի բնից կամ համանիշ մի բառ է, կամ մոտիկ նշանակություն ունի։ Օրինակ՝ Նա այժմ մեծ քունն է քնել։ Մի ողբ ողբացին, որ տեսնողների՛ էլ լացը եկավ։ Նա վերջին հիվանդությունը հիվանդացավ։ Նրանք կյանքի և մահվան կըռիվն էին կռվում։ Ջահիլ դալար սիրտն ի՞նչ անի, երբ մրմուռ է լալիս։ — Մի խաղ խաղալ, կլոր պար պարել. ճանապարհ գնալ, Գնալը գընաց, բայց տեղ չհասավ։ Մեռնել ամենքս պիտի մեռնենք։

Ման. Այս հայցական խնդիրը, որ բոլորովին կրող խնդրի բնավորություն ունի և երբմն միայն ստանում է ձևի պարագայի նշանակություն, կոչվում է ներքին խնդրի կամ բովանդակությամբ հայցական, որովհետև առարկան արդեն պարունակվում է բայի նշանակության մեջ (խաղ խաղալ), իսկ անցողական բայերի կրող խնդիրը կոչվում է արտաքին խնդրի հայցական, որովհետև առարկան կա՛մ գործողությունից դուրս է (փայտը կոտրեցի), կա՛մ իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից (նամակ գրեցի)։

74. Կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր, որոնց հարադիրն ունի կրող խնդրի նշանակություն. օրինակ՝ խելք անել, սիրտ անել, ականջ անել (դնել), զրույց անել, ջանք անել, միտք անել, իմաց անել, — սիրտ տալ, ձեռ տալ (մի բանի), գլուխ տալ, իմաց տալ, ծոր տալ, — գլուխ հանել (մի բանից), ձեռ քաշել (մի բանի, մի բանից), հոտ քաշել, աչք ածել, ցույց տալ, երդում ուտել, նշան դնել և այլն։

2. ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀԱՅՑԱԿԱՆ

75. Հայցականը գործածվելով իբրև ներգոյական՝ ցույց է տալիս այն տեղը և ժամանակը, որի մեջ կա կամ լինում է մի բան։ Օրինակ՝ Կաթողիկոսը նստում է էջմիածին։ Այդ գիրքը Թիֆլիս (Թիֆլիսում) է տպված։ Այդ բանը վերջը (վերջում) կիմացվի։ Չորեքշաբթի գիշերը լույս ավազ հինգշաբթի նա քնիցը վերկացավ։

76. Իբրև տեղի ներգոյական հայցական գործ են ածվում՝

1. Հատուկ անունները, երբ տեղ (ո՞ւր, ո՞րտեղ) են ցույց տալիս. օրինակ՝ Նա Երևան է բնակվում: Բաղդադ սխտոր կծեծեն, հոտը մեր քիթը կառնե (Ա.): Աշտարակ այսպես գինի՞ է լինում.— Ապարան շատ աղբյուրներ կան, Ալագյազ շատ քաղցր ջրեր կան, բայց ոչ մեկը սրա պես մարսական չէ (Պռ.):

2. Տեղի անունները մի վերադրով կամ հոգով: Օրինակ՝ Քարն իր տեղը ծանր կլինի (Ա.): Նրանք դարձյալ մնացին իրենց տեղն անշարժ, անփոփոխ.— Եթե անցնես քո և դիմացի սարի մեջտեղը գտնվող տարածությունը... (Մուր.): Տեղս շատ հայեր չկան: Նա այստեղ, մեր հարեւանի մոտն է ապրում: Խնչ ես անում այդ մութը տեղը: Ես որ տան մի կողմը լինիմ, մնացողը մեկել կողմը, էլի իմ ասածը պիտի լինի (Պռ.): Լիբեր կողմերն այս ամառ անձրև չի եկել: Ով որ տուն չէ շինել, գիտե թե սյունը մեջն է բուսել (Ա.): Մեջս այսքան ույժ, ասեք՝ ի՞նչ անեմ (Գ.-Ք.): Այժմ ժամ են ասում մեջը.— Ո՞րիցս լսեցիր, թե աչքիդ վերեն ունք կա.— Ախորժակն ատամի տակն է.— Ինչպես վերն ասվեցամ.— Մի ...դետ ...վաղում է ջրելու ներքեն ընկած դաշտավայր գյուղերը (Պռ.): Կամսարյանը պատի ետևը կանգնած՝ տեսնում ու լսում էր.— Բանալին միշտ մոտս եմ պահում (Մուր.): Այսպես՝ դուրսը, ներսը, առջևս, դիմացս (կանգնած) և այլն:

77. Իբրև ժամանակի ներգոյական հայցական (պատասխ. ե՞րբ, ո՞ր ժամանակ հարցին) գործ են ածվում ժամանակի անունների մեծ մասը. օրինակ՝ Իսկ անտառն, որ արև ժամանակն արդեն ստվերաշատ էր, փոթորկի պատճառով, համարյա՛, մթնել էր.— Ես... ամեն ըուպե սպասում էի մի դժբախտության (Մուր.): Տարին մի զատիկ, այն էլ նավակատիք (Ա.): Այսպիսի ձյունաշատ տարին մանիշա՞ն է լինի այժմ (Պռ.): Այսպես և՛ այն ժամանակ. մանկության ժամանակ, մի ժամանակ, ամեն ժամանակ, ամառ ժամանակ, մութ ժամանակը, նույն ժամանակները և այլն:— Մի օր. այն օրը, տոնի օրը, այս օր, ամեն օր, մյուս օրը, հաջորդ օրը, մեկէլ օրը, կիրակի, երկուշաբթի (օրը), երեքշաբթի, չորեքշաբթի (գնաց, եկավ),— առաջին օրը, օրերս, մոտ օրերս, նույն օրերը և այլն:— Ամեն շաբաթ, այս շաբաթ, եկող (գալ) շաբաթ, տակի շաբաթը:— Ամեն ամիս, այս ամիս և այլն:— Ամեն տարի, մի տարի, հաջորդ տարին, այս տարի, մյուս տարի, հերոս (անցյալ տարի), եկող տարին և այլն: Ամեն առավառ, մի առավառ, առավառը, առավոտս, այս առավոտ, էգուց առավոտ, առավոտները:— Ամեն իրիկուն (երեկո), իրիկունս, այս իրիկուն, էգուց իրիկուն, իրիկները:— Ամեն գիշեր, մի գիշեր, այս գիշեր, գիշերս, անցած գիշեր, գիշերները և այլն: Ցեռեկը. ցեռեկները, գիշեր ցեռեկ: Ամառ, այս ամառ, ամառս, ամեն ամառ, մի ամառ, ամառները: Ձմեռ, եկող ձմեռ, ամեն ձմեռ և այլն: Վաղը, էգուց, երեկ, վերջը, վերջերս, մոտերս, նորերս, անցյալները, առաջները և այլն: Մի անգամ, եկող անգամ, անցյալ անգամ, եւթս եւնդամ, այն անգամ, ուրիշ անգամ և այլն:

Ման. Երբ անգամ բառը դործողութեան կրկնութեան իմաստով է գործածվում, հետն եղած ժամանակի անունը գրվում է միշտ ներդրականի նշանակութեամբ հայցական. օրինակ՝ օրը մի անգամ, երկ'օրը մի անգամ, տարին մի անգամ, ամիսն երկու անգամ, բնական մի անգամ (գալիս, գնում է)։—Կան նաև օրերը մի անգամ, տարեներ երկու անգամ ամսներ մի անգամ, շաբթներ մի անգամ ձևերը, որոնք ծագում են յամսեանէն. ի շաբաթեան ներդրականներն չկան։

Ս Ե Ռ Ա Կ Ա Ն

78. Աշխարհաբարում սեռական և տրական հոլովները բոլորովին նույն ձևը և մեծ մասամբ նույն նշանակութիւնն ունին և միայն կիրառութեամբ են զանազանվում. այն է՝ միևնույն հոլովական ձևը սեռական է, երբ լինում է խնդիր կամ վերադիր գոյականի. տրական է, երբ դառնում է խնդիր բայի կամ ածականի։ Սեռականն ուրեմն միևնույն հոլովական ձևի գործածութիւնն է իբրև վերադիր։

Ս Ե Ռ Ա Կ Ա Ն Ը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է մի ուրիշ առարկա. իսկ թե ինչ տեսակի է այս վերաբերութիւնն ամեն առանձին դեպքում, պետք է խոսքի կապակցութիւնից հասկացվի. օրինակ՝ Տիգրանի պատկերը կարող է հասկացվել՝ Տիգրանին պատկանած պատկերը (որ Տիգրանն ունի իբրև սեփականութիւն, ստացվածք). Տիգրանին ներկայացնող պատկերը (որ պատկերահանը Տիգրանից է քաշել). Տիգրանի նկարած պատկերը (որ Տիգրանն իբրև պատկերահան ուրիշից է քաշել). Տիգրանի ձեռքին բռնած պատկերը. Տիգրանի ուղարկած պատկերը և այլն։

Ման. Մի առարկա մի ուրիշ առարկայի հետ հարաբերութիւն ունի իր գործողութեամբ կամ դրութեամբ. ուստի և սեռականի ու իր խնդրառու գոյականի մեջ, կապակցված առարկաների բնութեան նայելով, հաճախ գրվում է մի դերբայ կամ նույն իմաստով մի ածական, որով պարզվում է սեռականի և իր խնդրառու հարաբերութիւնը. Առանց այսպիսի մի դերբայի կամ ածականի՝ սեռականը սովորաբար միայն ընդհանուր անորոշ կերպով է հայտնում երկու առարկայի հարաբերութիւնը՝ ցույց տալով միայն, թե մի առարկա մյուսին է պատկանում, վերաբերում, հատկացվում, կամ հատուկ է, պատկան և պատշաճ է, կամ թե մի առարկան ունի մյուս առարկան, տեղ է նրան։

Ա. ՍՏԱՑԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

79. Սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, անձն կամ իր, որ ունի մի բան, տեղ է մի բանի, կամ որին պատկանում մի բան.

1. Իբրև իրական սեփականութիւն, ստացվածք, ունեցվածք. օրինակ՝ Տիգրանի գիրքը. այս որսորդի շունը (Տիգրանի ունեցած գիրքը. որսորդին պատկանած շունը)։

2. Իբրև իր ունեցած մասը. օրինակ՝ Այս ծառի ճյուղերը. ձիու զրուկը. Թռչունի փետուրները. քաղաքի փողոցները։

3. Իբրև իր հատկութիւնն և ունակութիւնը. օրինակ՝ Այս աշուձի ուժը. բնութեան գեղեցկութիւնը. Աստուծու բարութիւնը։

4. Իբրև մի ազգի, ցեղի ամբողջութեան անդամ. օրինակ՝ Թորոսինց Վարդանը. Խնամոնց Ստեփանը։

5. Իբրև իր ունեցածը որևէ, հաճախ փոխադարձ, հարաբերությամբ. օրինակ՝ Դարբնի աշակերտը. այս երեխանների հայրը. հորս բարեկամը. այն կնոջ մարդը. այս ծառայի տերը. այգ ձիու թամբը. (դարբինն աշուկերտ ունի. այս երեխանները հայր ունին. հայրս բարեկամ ունի և այլն):

Ման. 1. Ստացական սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, որ ռե՛ի մի բան, միայն ունենալու հարաբերությունը դանազան զնայքերում զանազան նշանակությամբ կարող է լինել. ուստի և շատ հաճախ հրկու կապակցված զոյականներին թե՛ մեկը և թե՛ մյուսը կարող են իբրև սեռական դրվել. օրինակ՝ այս կնոջ մարդը, այս մարդու կինը. այս ծառանների տերը (տերը, որ այս ծառաներն ունին), այս տիրոջ ծառաները (ծառաները, որ այս տերն ունի). այս վարժապետի աշակերտները, այս աշակերտների վարժապետը. այս ծառի ճյուղը, այս ճյուղի ծառը և այլն:

Ման. 2. Բոլոր լավեց վերջացրած ազգանունները դրարարի ստաբական սեռական են՝ Թորոսեանց վարդան, Թորոսենց վարդան. բայց այժմ գրարարի այդ ձևն ստացել է ստացական ածականի նշանակություն, որ և զոյականարար է գործածվում. Թորոսյանցը զնաց, իբրև Թորոսենցը, Թորոսենց այս ինչը զնաց:

Ման. 3. Ստացական սեռականը երբ եզակի և անորոշ է, ստանում է սովորաբար որական կան ածականի նշանակություն և կարող է հաճախ ածականով ևս փոխանակվել. օրինակ՝ հավի բուն, թռչունի թև, ծառի ճյուղ.— Աստուծու շնորհք, երեխայի խելք. թաղավորի պալատ, որսորդի շուն.— աստվածային շնորհք, երեխայական խելք, թագավորական պալատ, որսորդական շուն: Սեռականն այս զնայքում նշանակում է ոչ այնքան ունեցողը, ստացողը, որքան այն առարկան, որին հատուկ ու բնական է մի բան. երեխայի խելք,— խելք, որ հատուկ, բնական է երեխայի:

Բ. ԾԱԳՄԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

80. Սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առաջ է դալիս մի ուրիշը կամ սերվելով, կամ իբրև արդյունք մի գործողության. օրինակ՝ այս կնոջ երեխանները. թագավորի օրդին. Աբրահամի զավակները. կատվի ձագը.— Տիգրանի նամակը (Տիգրանի գրած նամակը). արեգակի ճառագայթները (արեգակի արձակած ճառագայթները). ծառի ստվերը (ծառի ձգած ստվերը). վարժապետի դասը (վարժապետի տված դասը). Մուրացանի երկերը (Մուրացանի հորինած երկերը). Վարդանի գործերը (Վարդանի կատարած գործերը). պատերազմի չարիքները (պատերազմի պատճառած չարիքները):

Գ. ԵՆԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

81. Սեռականը գրվելով դերբայների ու բայական անունների վրա՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որին ինչպես մի ենթակայի վերագրվում է խնդրառուի գործողությունը. օրինակ՝

1. Ամպի գոռալը անձրևի նշան է (Ա.)— Շան հաչելն էլ մի փեշակ է (Ա.):— Մինչև հաստի բարակելը (մինչև հաստը բարակի) բարակի հոգին դուրս կգա (Ա.):— Տիգրանի նամակ գրելու օրը, Տիգրանի սպանվելու օրը (այն օրը, երբ Տիգրանը սպանվեց):

2. Աստուծու պահած գառը գայլը չի ուտիլ (այն գառը, որ Աստված պահում է):— Մեծի ասած, պստկի լսած (Ա.): Տիգրանի եկած օրը:

—Վարդանի տնտես Բանը: Տիգրանի բռնված օրը: Տիգրանի ստացած նամակը:

3. Տիգրանի ասելիքը:— Դեսպանի գնալիք (գնալու) տեղը:— Այդ քո անելիք (անելու) բանը չէ:— Ժողովրդի օրհեղի գործիչը:

4. Հիսուսի համբարձումը (համբառնալը):— Քրիստոսի ծնունդը (ծնվելը):— Տիգրանի փախուստը, դալուստը:— Աստուծու սերը (սիրելը): Մոր օրհնութիւնը:

Դ. ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

82. Սեռականը դրվելով դերբայների և բայական անունների վրա ցույց է տալիս այն առարկան, որին ինչպես մի խնդրի վերաբերում է գործողութիւնը. օրինակ՝

1. Ամեն բանի սպիտակացնելը լաժ չէ (Ա. —ամեն բան սպիտակացնելը):— Մինչև հացի վեր ունելը լուռ կնստեն:— Բանվորը մինչև ժամի տալը կբանի (Պո.): Ծրանի թե մարդու պակասը փողը լինի: Փռ-դի գտնելը հեշտ է (Հովհ. Թում.):

2. Տիեզերքի ստեղծող Աստված (տիեզերքը ստեղծող): Ո՛վ բարի լուսի տվող սուրբ Աստվածածին:— Վարդի քաղողը բլբուն է (Պո.): Աշխարհի փրկիչը:— Սգալորների մխիթարիչը:

3. Հայրենիքի կառուտը տանջում էր նրան:— Հիվանդի խնամքը (հիվանդին խնամելը):— Փառքի ձգտումը:— Խորհրդի հրավերը: Այս երկե-րի հեղինակը: Աստուծու պաշտամունքը:

Ծան. 1. Միևնույն բայական անվան հետ սեռականը կարող է և իբրև ենթակայական և իբրև առարկայական ըմբռնվել առանց նշանակության փոփոխության. օրինակ՝ մեռե-լի թաղումը, երեխաների կրթութիւնը, կարելի է հասկանալ ներգործական իմաստով իբրև առարկայական սեռական՝ մեռելին թաղելը, երեխաներին կրթելը, և կրավորական իմաս-տով իբրև ենթակայական սեռական՝ մեռելի թաղվելը, երեխաների կրթվելը:

Ծան. 2. Միևնույն սեռականը բայական անվան հետ կարող է տարբեր նշանակու-թյամբ ևս թե՛ իբրև ենթակայական և թե՛ իբրև առարկայական խնդրի հասկացվել. օրի-նակ՝ Աստուծու սերը, թշնամիների վախը կարող է հասկացվել՝ Աստուծու սիրելը, թշնա-միների վախենալը, և Աստուծուն սիրելը (Աստուծու սիրվելը), թշնամիներից վախենալը:

Ծան. 3. Միևնույն անունը չի կարող միաժամանակ ենթակայական և առարկայա-կան սեռականներ ունենալ, ինչպես գրել է, օրինակ, Դամառ-Քաթիպան հետևյալ տողե-րի մեջ. «Զի դադրիլ մադոց քալ գովասանքը»: Նույնպես կարելի չէ ասել՝ Մնողների որ-դիների սերը: Պետք է խոսքն այս դեպքում ուրիշ կերպ արտահայտել, — Մնողների սե-րըն առ (դեպի) որդիները:

Ե. ԾԱՍՆԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

83. Սեռականը ցույց է տալիս ամբողջը, որից առնվում է մի մաս: Այս նշանակությամբ սեռական խնդրում են.

1. Բազմութիւն, մաս, չափ ու կշիռ ցույց տվող գոյականները. օ-րինակ՝ թշնամիների մի խումբը. աշակերտների մեծ մասը. հացի կտոր (փշրանք). Ի՞նչ արժե այս գինու շիշը, ցորենի բեռը, խալվարը:— Այս

խնձորի հատը հինգ կոպեկ է ծախվում:— Այս պատահողի կանգունը շատ թանկ է:

2. Գոյականաբար գործածված թվականները և թիվ ցույց տվող անորոշ ածականները. օրինակ՝ Մեր հինգը (մեկը) նրանց տասին արժեն:— Ես ուզում եմ նրանց երկուսին միայն ընծա տալ:— Մեր երկուսին իրար կշտի թաղեցեք:— Հանավանքացի երեքը մեր մի տղայի բանը շնն անում:— Ամեն թոռ ձգելիս իրանց մինի բախտը փորձում էին:— Սրանց ոչ մինը քո հորը պարտական չեն (Պռ.):— Տանձի հարյուրը, ձվի տասնյակն արժե... Նեղության շատը դնացել է, քիչը մնացել: Ուխտավորներին որը երեւելի մարդ է, առաջուց իրեն տեղ կպատրաստի (Պռ.): Մեր ամեն մինը, յուրաքանչյուրը: Դասարանի առաջինը (երկրորդը, երրորդը) նա է:— Նոյեմբերի մեկին:— Դեկտեմբերի երկուսն էլ անցավ: Հայոց քաշելը, ձեր թույլերը, նրանց մեծերը:

3. Գոյականաբար գործածված ածականները հաճախ դերադրական նշանակություն ունեն. օրինակ՝ Իմ եղբայրների մեծը նա է: Իմ աշակերտների լավագույնը:— Վարդը ծաղիկների ամենից գեղեցիկն է: Վատերի վատը կամ վատի վատը, լավի լավը, շների շունը, ծուլների ծուլը:— Օձի լավն էլ օձ է (Ա.):— Կյանքդ նվիրես ընկերի լավին (լավ ընկերին), քիչ է դարձյալ (Ջիվ.):

4. Տեսակ բառը սովորաբար մի վերադրով. օրինակ՝ գինու ո՞ր տեսակն է քեզ դուր գալիս:— Դեղձի լավ տեսակը: Խնձորի այդ տեսակը մեր կողմերում չկա:

Ծան. Հաճախ տեսակ բառը զեղչվում է, և վերադրի ածականը գոյականաբար գործածվելով՝ մնում է սեռականի հետ. օրինակ՝ Սոխի քաղցրը չի լինիլ (Ա.):— Տանձի լավերն արջերն են ուտում (Ա.):— Դեղձի ընտիրը Երևան կլինի:— Զինվորի պարծանքն է պապոն սուրը. նա կտրիս դենքի լավը, մարտը (Ջիվ.):— Բողկի նոսրը լավ է (Ա.): Խոսքի սուրը չի լինիլ, սխալը կլինի (Ա.):

Ձ. ՆՅՈՒԹԻ ՍԵՌԱԿԱՆ

84. Սեռականը ցույց է տալիս նյութը, որից շինվում, կազմվում է մի բան. օրինակ՝ Մաղիկների փունջ. անպտուղ ծառերի անտառ. անուշ քրի աղբյուր. երկաթի սանդուխ. պղնձի փող. արծաթի բաժակ. մսի կերակուր. ցորենի ալյուր. գարու հաց. քար ու պողվատի սիրտ:

Ծան. Նյութի սեռականը երբ եզակի է, ունի որակական նշանակություն, և երկաթի, արծաթի և այլն առնվում են սովորաբար իբրև որակական ածական. իսկ անուշ քրի աղբյուր և նմանները կարող են մի բարդ ածականով փոխանակվել անուշաղբու աղբյուր:

Է. ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

85. Սեռականը ցույց է տալիս՝ ինչ որ մի տեղում կամ ժամանակում կա կամ կատարվում է: Խնդրառու գոյականը տեղ կամ ժամանակ է նշանակում իբրև պարունակող, իսկ սեռականը սովորաբար մի դերբայ կամ բայական անուն է լինում: Օրինակ՝

1. Մեր գրոսնելու (գրոսսանֆի) տեղը (տեղը, ուր զբոսնում ենք)։— Ներկայացման սրահը լի էր բազմությամբ (սրահն, ուր ներկայացումն էր տրվում)։— Պատերազմի դաշտը։ Յորեն ցանկելու արտերը։ Քնելու (քնի) սենյակ։— Սգի տուն։— Գինու կարաս։

2. Հնձելու (հնձի) ժամանակ (ժամանակ, երբ հնձում են)։ Դատաստանի օրը։ Հրաժեշտի ժամ։ Մեր փորձության տարին անցավ։ Նրա քրնելու (քնի) ժամանակն եկավ։

Ման. Պարունակության սևականը երբ անորոշ է, ունի հաճախ որակական նշանակություն, ինչպես՝ գինու բաժակ, թելի տուփ, թանաքի շիշ, քնելու սենյակ, իբրև գինու, թելի և այլն հատկացրած բաժակ, տուփ և այլն։

Ը. Տեղի եւ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՍԵՌԱԿԱՆ

86. Սևականը ցույց է տալիս այն տեղը կամ ժամանակը, ուր կա կամ լինում է մի բան։ Այսպես գործ են ածվում՝

1. Տեղի նշանակությամբ. ա) Մարդու և կենդանիների մարմնի մասեր կամ տեղեր ցույց տվող անունները. օրինակ՝ նրա մառի ոսկի մատանին (մատանին, որ նրա մատին է)։ Քո ականջների օղերը։ Զեռիդ գավազանը։ Արձակիդ մեջքիդ գոտին։

բ) Ժողովրդական ձևով՝ հադիս, հագիդ, հագի, հագներիս, հագներիդ, հագների. օրինակ՝ նրա հագի վերարկուն մաշված է (վերարկուն, որ նրա հագին է)։ Այդ ի՞նչ է քո հադի շորերի հալը.— նրանց աղջկերանց հագինն էժանագին չիթ է (Պո.)։

գ) Տեղի անունները. օրինակ՝ Սեղանի վրայի գիրքը (գիրքը, որ սեղանի վրա է)։ Այս տակի շաբաթը.— Ես քո ոտի տակի հող ու մոխիրն եմ.— Ներքևի այգիները.— Նա դարմանի տակի ջուր է.— Այս տեղի ջուրը շատ անուշ է (Պո.)։ Ներսի տունը.— Տան միջի օդը սոգորված էր ծուխի անախորժ հոտով.— Տան հտեի պատը.— Առջևի պատը (Մուր.)։

դ) Հետ բառն՝ ավելի ժողովրդական ձևով. օրինակ՝ հետիս մարդիկը։ Շան հետի կինը (Անահիտ, 1908 թ. 5—6)։ Էլի պրծանք ո՞չ, ասեց վարդիթերի մերն իրա հետի կնանոնցը.— Տեսե՛ք, ասեց հետի կնանոնցը. ի՞նչքան անամոթ են.— Նա էլ ջոկվեց հետի տղեքանցիցը, մեն մեռակ հետ դարձավ.— Հենց որ սանահոր դրանը մոտեցավ, հետի եկող տղեն վազեց առաջ.— Նույն օրը գավառապետից ու նրա հետի աստիճանավորներից նվերք ստացավ (Պո.)։

ե) Ուրիշ անուններ, որոնք տեղի նշանակությամբ են առնվում. օրինակ՝ Այս փողոցի բազմությունը ցրվեց։ Այս ամանի կաթը. այն կարասի գինին. մեր դաշտերի ծաղիկները. Երևանի բնակիչները. Արևելքի ազգերը։ Տեսնո՞ւմ ես այն ծառի ծիտը։

2. Ժամանակի նշանակությամբ ա) Ժամանակի անունները. օրինակ՝ Այսօրվա գործը վաղվան մի՛ ձգիլ։ Վաղվան հավեն այսօրվա հավկիթը լավ է (Ա.)։ Ո՞ւր է քո առաջվան լիքը տունը։ Կիրակվա դանդանը

երկուշաբթի էլ պետք կգա (Ա.): Ամառվա շոգերը: Հունվարի ցրտերը:—
Նա վաղի առակի պես՝ ասում էր՝ ոչխարը գնաց.— Մենակ իրիկվանս
թուլանալը չէ (Պու.): Սկսեցին դարնան աշխատանքները:

բ) Տոնի անոնները. օրինակ՝ Ինչի՞ ես հիշեցնում ինձ մեր վար-
դավառի ուրախությունը: Նոր տարվա, ջրօրհեծքի, գատկի շնորհավո-
րանքներ:

գ) Ժամանակի անուններ՝ րոպե, օր, շաբաթ, ամիս, տարի և այլն
մի թվականով. օրինակ՝ մի օրվա գործ (գործ, որ մի օրում են կատա-
րում). երեք ամսվա աշխատանք, մի շաբաթվա ճանապարհ. շորս տար-
վա գինի. մի տարվա երեխա:

դ) Ուրիշ անուններ, որոնք ժամանակի նշանակությամբ են գոր-
ծածվում. օրինակ՝ Նա մոռացել է իր մանկության արարքները:— Հար-
սանքի երգեր:

Մաճ. Տեղի և ժամանակի սեռականը երբ եզակի և անորոշ է, ունի որակական ածա-
կանի նշանակություն և կարող է մի ածականով փոխանակվել. ինչպես՝ դաշտի ծաղիկ,
սարի խոտ, ծովի ջուր, հյուսիսի քամի, հարավի ազգեր, ամառվա շոգ,— դաշտային, լեռ-
նային, ծովային, հյուսիսային, հարավային, ամառային: Հարսանքի երգ, հարսանեկան
երգ: Այսպես և՛ մի օրվա, երկու ամսվա, մի տարվա և այլն լինում են՝ միօրյա, եր-
կամսյա, միամյա կա:մ ժողովրդական ձևով՝ մի օրեն, երկ'օրեն (գործ): Երկու շաբա-
թեն, մի ամսեն, մի տարեն (բան): Իսկ տարիքի համար՝ մի տարվա, մի տարեն (երե-
խա), երկու օրվա, երկ'օրեն՝ ասվում են սովորաբար՝ մի տարեկան, երկու օրական, երեք
ամսեկան և այլն:— Երբեմն գրաբարի ամաց սեռականն է գործ ածվում՝ երկու ամաց,
երեք ամաց:

Թ. ԳՆԻ ԵՎ ԱՐԺԵՔԻ ՍԵՌԱԿԱՆ

87. Սեռականը մի վերադրով ցույց է տալիս մի առարկայի արժե-
քը, իբրև պատասխան ո՞րքան, ո՞րքանի հարցերի. օրինակ՝ Այստեղ
հինգ ուռլու ապրանք կա: Հազար դահեկանի մանյակ (հազար դահե-
կան արժող): Թանկ գնի կտոր:

Մաճ. Այս սեռականն ևս հաճախ ստանում է որակական ածականի նշանակություն
և կարող է մի ածականով փոխանակվել. ինչպես՝ հարյուր մանեթի ձի,— հարյուր մա-
նեթանոց ձի. թանկ գնի ապրանք,— թանկագին ապրանք:

Ժ. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

88. Սեռականը՝ ինչպես մի որակական ածական՝ ցույց է տալիս ա-
ռարկայի հատկությունը: Այսպես գործ են ածվում, բացի վերևում հի-
շածներից (§ § 79, Ժ. 3. 84, Ժ. 85, Ժ. 86, Ժ.) նաև հետևյալները, որոնք
նշանակում են.

1. Ինչի որ ընդունակ, կարող է մի առարկա. օրինակ՝ գործի մարդ
(գործի կարող, ընդունակ մարդ), կովի մաքդ, որսի շուն: Նա գործի
որդ չէ, այլ խոսքի մարդ:

Այս կարգին պատկանում են նաև խնձորի (ծառ), դեղձի (ծառ) և նմանները, սրտնք առնվում են իբրև որակական ածականներ և կարող են գոյականաբար գործածվել իբրև խնձորների, դեղձների և այլն:

2. Ինչի համար որ սահմանված, հատկացված կամ պիտանի, արժանի է մի առարկա, օրինակ՝ ա) ուտելու հաց (հաց, որ պետք է ուտել), խմելու ջուր, տեսնելու բաներ, վառելու փայտ, վարելու հող, կարգալու գիրք, ծախսելու փող, — բնթերցանության գիրք, ծախսի փող և այլն. բ) կաթի աման, գինու բաժակ, գինու շիշ, թեյի տոպի, թեյի գդալ, հացի սեղան և այլն:

Այսպես գործ են ածվում նաև գրաբարի հոգնակի սեռականով՝ օրիորդաց, տղայոց ուսումնարան:

3. Ինչ որ մի բանով լինում է, կատարվում է. օրինակ՝ խմելու գալաթ (գալաթ, որով խմում են), փայտ ջարդելու կացին, տանջելու գործիք, սպանելու զենք, տանջանքի գործիք, սպանության զենք, փրկության միջոց:

4. Ինչով որ մի բան լինում է. օրինակ՝ ձեռքի աշխատանք (աշխատանք, որ ձեռքով է կատարվում). քամու ջաղաց (ջաղաց, որ քամով է բանում, քամու բանեցրած ջաղաց). ձիու ճանապարհ (ճանապարհ, որ ձիով են զնում. ձիով զնալու). կառքի ճանապարհ:

5. Վիճակ, աստիճան, տարիք և այլն, որ ունի, կամ որի մեջ գրտնրվում է մի բան, Այսպես գործ են ածվում՝ վիճակ, աստիճան, տարիք, հասակ, տեսակ, չափ, կերպ, եղանակ, ձև, գույն, օրինակ, մեծություն, օր, ամիս, տարի և ուրիշ բաղմամբով բառեր՝ մի թվական կամ ածական վերագրով: Օրինակ՝ բարձր աստիճանի մարդ, վերին աստիճանի հիմարություն. միջին կարգի դպրոց. նոր ձևի հագուստ. առանձին տեսակի մեծություն. մի տեսակի մարդիկ. մի հասակի երեխաներ. մի գույնի ձիեր. մի բարձրության ծառեր. սև սրտի ալևոր. վատ բնավորության մարդ. մի խելքի մարդիկ և այլն:

Այս սեռականներն իրենց վերագրի հետ ստանում են մի բարդ որակական ածականի նշանակություն, որով և կարող են հաճախ փոխանակվել. ինչպես՝ բարձրաստիճան մարդ, միջնակարգ դպրոց, նորաձև հագուստ, առանձնատեսակ մեծություն, միատեսակ մարդիկ, հասակակից երեխաներ, մեծահասակ աշակերտներ, միագույն ձիեր, սևասիրտ ալևոր և այլն (տե՛ս 63. 1, բ.):

Մաս. 1. Այս սեռականը հաճախ ունեցող, տե՛ր բառով է արտահայտվում, ինչպես՝ սև սրտի տեր կամ սև սիրտ ունեցող մարդ. վատ բնավորության տեր կամ վատ բնավորության ունեցող մարդ. մեծ խելքի տեր, մեծ շնորհքի տեր և այլն:

Մաս. 2. Սեռականի այս նշանակությամբ կազմված են՝ այսպիսի (այս տեսակի), այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, ո՞րպիսի, ի՞նչպիսի բառերը:

ԺԱ. ԲԱՑԱՀԱՅՏՈՂ ՍԵՌԱԿԱՆ

89. Սեռականը երբեմն, ժողովրդական ձևով գործածվելով փոխանակ ուղղականի, ցույց է տալիս բացահայտող վերադիրը. օրինակ՝ Հրե-

երկուշաբթի էլ պետք կգա (Ա.): Ամառվա շոգերը: Հունվարի ցրտերը:— Նա վաղի առակի պես՝ ասում էր՝ ոչխարը գնաց.— Մենակ իրիկվանս թուլանալը չէ (Պռ.): Սկսեցին գարնան աշխատանքները:

բ) Տոնի անոնները. օրինակ՝ Ինչի՞ ես հիշեցնում ինձ մեր վարդավառի ուրախութիւնը: Նոր տարվա, ջրօրհնների. գատիկի շնորհավորանքներ:

գ) Ժամանակի անուններ՝ ըռպե, օր, շաբաթ, ամիս, տարի և այլն մի թվականով. օրինակ՝ մի օրվա գործ (գործ, որ մի օրում են կատարում). երեք ամսվա աշխատանք, մի շաբաթվա ճանապարհ. շորս տարվա գինի. մի տարվա երեխա:

դ) Ուրիշ անուններ, որոնք ժամանակի նշանակությամբ են գործածվում. օրինակ՝ Նա մոռացել է իր մանկության արարքները:— Հարսանիքի երգեր:

Ման. Տեղի և ժամանակի սեռականը երբ եզակի և անորոշ է, ունի որակական ածականի նշանակութիւն և կարող է մի ածականով փոխանակվել. *ինչպես՝* դաշտի ծաղիկ, սարի խոտ, ծովի ջուր, հյուսիսի ըմպի, հարավի ազգեր, ամառվա շոգ,— դաշտային, լեռնային, ծովային, հյուսիսային, հարավային, ամառային: Հարսանիքի երգ, հարսանեկան երգ: Այսպես և՛ մի օրվա, երկու ամսվա, մի տարվա և այլն լինում են՝ միօրյա, երկամսյա, միամսյա կամ ժողովրդական ձևով՝ մի օրեն, երկ'օրեն (գործ): Երկու շաբաթէն, մի ամսն, մի տարն (բան): Իսկ տարիքի համար՝ մի տարվա, մի տարն (երեխա), երկու օրվա, երկ'օրեն՝ ասվում են սովորաբար՝ մի տարեկան, երկու օրական, երեք ամսական և այլն:— Երբեմն գրաբարի ամաց սեռականն է գործածվում՝ երկու ամաց, երեք ամաց:

Թ. ԳՆԻ ԵՎ ԱՐԺԵՔԻ ՍԵՌԱԿԱՆ

87. Սեռականը մի վերադրով ցույց է տալիս մի առարկայի արժեքը, իբրև պատասխան ո՞րքան, ո՞րքանի հարցերի. օրինակ՝ Այստեղ հինգ ուրլու ապրանք կա: Հազար դահեկանի մանյակ (հազար դահեկան արժող): Թանկ գնի կտոր:

Ման. Այս սեռականն ևս հաճախ ստանում է որակական ածականի նշանակութիւն և կարող է մի ածականով փոխանակվել. *ինչպես՝* հարյուր մանեթի ձի,— հարյուր մանեթանոց ձի. թանկ գնի ապրանք,— թանկագին ապրանք:

Ժ. ՈՐԱԿԱԿԱՆ ՍԵՌԱԿԱՆ

88. Սեռականը՝ *ինչպես* մի որակական ածական՝ ցույց է տալիս առարկայի հատկութիւնը: Այսպես գործ են ածվում, բացի վերևում հիշածներից (§ § 79, ժ. 3. 84, ժ. 85, ժ. 86, ժ.) նաև հետևյալները, որոնք նշանակում են.

1. Ինչի՞ որ ընդունակ, կարող է մի առարկա. օրինակ՝ գործի մարդ (գործի կարող, ընդունակ մարդ), կովի մարդ, որսի շուն: Նա գործի մարդ չէ, այլ խոսքի մարդ:

Այս կարգին պատկանում են նաև խնձորի (ծառ), դեղձի (ծառ) և նմանները, որոնք առնվում են իբրև որակական ածականներ և կարող են գոյականաբար գործածվել իբրև խնձորենի, դեղձենի և այլն:

2. Ինչի համար որ սահմանված, հատկացված կամ պիտանի, արժանի է մի առարկա, օրինակ՝ ա) ուտելու հաց (հաց, որ պետք է ուտել), խմելու ջուր, տեսնելու բաներ, վառելու փայտ, վարելու հող, կարգալու գիրք, ծախսելու փող, —ընթերցանության գիրք, ծախսի փող և այլն. բ) կաթի աման, գինու բաժակ, գինու շիշ, թեյի տոպի, թեյի գդալ, հացի սեղան և այլն:

Այսպես գործ են ածվում նաև գրաբարի հոգնակի սեռականով՝ օրիորդաց, տղայաց ուսումնարան:

3. Ինչ որ մի բանով լինում է, կատարվում է. օրինակ՝ խմելու գալաթ (գալաթ, որով խմում են), փայտ ջարդելու կացին, տանջելու գործիք, սպանելու զենք, տանջանքի գործիք, ստանության զենք, փրկության միջոց:

4. Ինչով որ մի բան լինում է. օրինակ՝ ձեռքի աշխատանք (աշխատանք, որ ձեռքով է կատարվում). քամու ջաղաց (ջաղաց, որ քամով է բանում, քամու բանեցրած ջաղաց). ձիու ճանապարհ (ճանապարհ, որ ձիով են գնում. ձիով գնալու). կառքի ճանապարհ:

5. Վիճակ, աստիճան, տարիք և այլն, որ ունի, կամ որի մեջ գրտնրվում է մի բան, Այսպես գործ են ածվում՝ վիճակ, աստիճան, տարիք. հասակ, տեսակ, չափ, կերպ, եղանակ, ձև, գույն, օրինակ, մեծություն, օր, ամիս, տարի և ուրիշ բաղմամբով բառեր՝ մի թվական կամ ածական վերագրով: Օրինակ՝ բարձր աստիճանի մարդ, վերին աստիճանի հիմաբություն. միջին կարգի դպրոց. նոր ձևի հագուստ. առանձին տեսակի մեծություն. մի տեսակի մարդիկ. մի հասակի երեխաներ. մի գույնի ձիեր. մի բարձրության ծառեր. սև սրտի ալևոր. վատ բնավորության մարդ. մի խելքի մարդիկ և այլն:

Այս սեռականներն իրենց վերագրի հետ ստանում են մի բարդ որակական ածականի նշանակություն, որով և կարող են հաճախ փոխանակվել. ինչպես՝ բարձրաստիճան մարդ, միջնակարգ դպրոց, նորաձև հագուստ, առանձնատեսակ մեծություն, միատեսակ մարդիկ, հասակակից երեխաներ, մեծահասակ աշակերտներ, միագույն ձիեր, սևասիրտ ալևոր և այլն (տե՛ս 63. 1, բ.):

Ման. 1. Այս սեռականը հաճախ ունեցող, տե՛ր բառով է արտահայտվում, ինչպես՝ սև սրտի տե՛ր կամ սև սիրտ ունեցող մարդ. վատ բնավորության տե՛ր կամ վատ բնավորության ունեցող մարդ. մեծ խելքի տե՛ր, մեծ շնորհքի տե՛ր և այլն:

Ման. 2. Սեռականի այս նշանակությամբ կազմված են՝ այսպիսի (այս տեսակի), այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, ո՞րպիսի, ի՞նչպիսի բառերը:

ԺԱ. ԲԱՑԱՀԱՅՏԱՂ ՍԵՌԱԿԱՆ

89. Սեռականը երբեմն, ժողովրդական ձևով գործածվելով փոխանակ ուղղականի, ցույց է տալիս բացահայտող վերադիրը. օրինակ՝ Հրե-

աստանի աշխարհ (փոխանակ Հրեաստան աշխարհ), Դարալագյազի դավառ, Շարուրա դաշտ, էջմիածնի վանք, Մասիսու սարերը. այսպես և՛ Մալխի մեկին կասեիր օգոստոսի ամիսը լինելը (Պռ.)։ Դուրս ևս եկել մարտի ամսին (Գ.-Ք.)։

Այսպես գործ են ածվում սեռականով նաև ազգերի անունները՝ հայի աղջիկ, թուրքի կնիկ, տաճկի ղինվոր, փոխանակ ածականների՝ հայ աղջիկ, թուրք կնիկ, տաճկի զինվոր. նույնպես՝ հայի լեզու, թուրքի բառ. Ավելի գործածական է զրաբարի հոգնակի սեռականը՝ հայոց աղգը, ռուսաց աղգը, պարսից կառավարությունը, հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, փոխանակ ածականների՝ հայ աղգը, ռուս աղգը, հայ լեզու, ռուսերեն լեզու, պարսկական կառավարություն։

Տ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ո Լ Ո Վ

90. Տրականը ցույց է տալիս՝

1. Հ ա ն գ մ ա ն ա ռ ա ր կ ա ն, ա յ ս ի ն ք ն՝

ա) Այն անձը կամ իրը, որին իբրև մի նպատակի գիմում, մոտենում, մատուցվում է մի բան, կամ որին ուղղվում, անցնում է գործողությունը (մատուցման տրական). օրինակ՝ Ծս մոտեցա սեղանին. նա աղփառին փող տվավ։

բ) Այն անձը կամ իրը, որի համար, որի օգտին կամ վնասին, կա կամ լինում է մի բան (շանի տրական)։ Օրինակ՝ Երեխային կապա ենք կարում։

գ) Այն նպատակը, որին ուղղվում է գործողությունը (նպատակի տրական). օրինակ՝ նա գնաց ջրի (ջուր բերելու)։

2. Հ ա ն գ մ ա ն և կ ր ո ղ ա ն ձ ր, որի վրա ինչպես մի նպատակի անցնում է անցողական բայի գործողությունը և որ կրում է գործողության ազդեցությունը (կրող անձի տրական, հայցական տրական). օրինակ՝ Դու ինձ վախեցրիր։

3. Տ ե ղ ն ու ժ ա մ ա ն ա կ ր, ուր կա կամ լինում է մի բան (ներգոյական տրական). օրինակ՝ նա հունվար ամսին էր մեր տանը։

Ա. ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՏՐԱԿԱՆ

91. Այս նշանակությամբ տրական խնդիր առնում են շատ անցողական և անանցողական բայեր և որոշ թվով ածականներ, որոնք ցույց են տալիս.

1. Մատուցանել, տալ (մեկին մի բան),— խոստանալ, առաջարկել, ավանդել, նվիրել, ընծայել, կտակել, թողնել, ներել, թույլատրել, ծախել, վճարել, մատնել, հանձնել, հավատալ, վստահել, պարտ լինել, պարտական լինել, ցույց տալ, փոխ տալ և այլն։

2. Վերագրել (մեկին մի բան), վերաբերել (մեկին կամ մի բանի) օրինակ՝ Այս երկը վերագրվում է Խորենացուն։ Այդ բանն ինձ չի վերա-

բերում: նույնիսկ օգնության կամ աշխատության վերաբերյալ գործերում նա յուր համար ունեւորող շահի ու կշիռ (Մուր.):— Այսպես և՛ մեկին մի բան ընծայել (վերագրել), հարաբերել, պատկանել, հատկանալ, հատկացնել, հատուկ (լինել), սեփական (լինել) և այլն:

3. Վերածել (մի բան մի բանի), դառնալ (մի բանի), շուտ տալ, շուտ գալ, դարձնել, փոխել, շրջել, բաժանել և այլն. օրինակ՝ Տասնորդական կոտորակը հասարակ կոտորակի վերածել: Լույս հավատքը պետք է մոռնաս, Մահամեդի կրօնքին դառնաս:— Կարո՞ղ ես... այս շիկացած ժալոսերը հովանավոր ծառերի փոխել (Մուր.): Մեծ ծառի հովանին փոխվեց ուսումնարանի (Պո.): Նա զորքը շորս խմբի, մասի բաժանեց: (Տե՛ս § 56. 7):

4. Ասել, հայտնել (մեկին մի բան), հայտնի (լինել), թելադրել, խոստովանել, հաղորդել, գրել, ավետել, գուժել, ծանուցանել, զեկուցանել. հրամայել, պատվիրել, պատասխանել, պատմել, ասառնալ և այլն:

5. Ուղղել (մեկին մի բան), ձգտել, դիմել (մեկին կամ մի բանի). օրինակ՝ Նա խոսքն ուղղեց եղբոր: Ես նամակ ուղարկեցի հորս: Որ սարին դիմեցի՝ վրան ձյուն եկավ (Ջիվ.): Հավը կտին կերթա, ճանճը ճեճնին կվաղի (Ա.): Աղվեսի դուռը խաղողին չհասավ, ասաց՝ խակ է (Ա.): Անեծքն անիծողին կդառնա (Ա.): Այս նշանակություններ տրական խնդիր առնում են՝

ա) Ուղղել, ուղարկել, բերել, տանել, հետ դարձնել, մեկնել, պարզել (ձեռքը մեկին, մի բանի), քաշել (ձեռքն իրեն), փշել, ներշնչել, ձրգել, հետաձգել (մի բան վաղվան), ձեռք ձգել, ձեռք զարնել, ձեռք տալ. ձեռնարկել մի բանի, այլև՝ ձեռնարկել մի բան (սկսել), ակնարկել (մի բանի աչք ձգել), մտիկ տալ, նայել, հառել, սեեռել և այլն:

բ) Զգտել, թեկնածել, նկրտել, հավակնել, հանդգնել, կարոտել, կարոտ (լինել), փափագել, փափագ (լինել), տենչալ, ծարավել, ծարավի (լինել) և այլն:

գ) Դիմել, գնալ, գալ, ապավինել, վազել, հասնել, վրա տալ. ընդառաջել, անցնել (մի բանից մի բանի), դառնալ (հիմա դառնանք այս խնդրին), հետևել, լսել, ականջ դնել, անսալ, հաջորդել,— երևալ, թրվալ, ներկայանալ, ներկա (լինել) և այլն,— ընկնել, ելնել, վիճակվել, հասնել.— Գերին գին լինի, տիրոջը կհասնի (Ա.):

դ) Դեմ ու դեմ գալ. պատահել, լինել (պատահել): Քեզ ի՞նչ եղավ որ չեկար: Այնպես կանեմ, որ որդուդ բան չլինի:— Հանդիպել, գալ (հանդիպել): Աստուծու պատժին դամ, թե սուտ լինիմ խոսում (Պո.):— Ընդհարվել, զարնել, զարնվել, խփել, խփվել և այլն:

6. Դեմ անել, մոտեցնել, դիպցնել, կցել, հառել (մի բան մի բանի, մեկին մի բան), միտել, հանգել (մի բանի). օրինակ՝ ջրին շոտեցած՝ մի՛ բոբկանալ (Ա.):— Սարը սարին չի դիպչիլ, մարդ մարդի կգիպչի (Ա.): Սերն աթաբին է կպել (Ա.): Ալևորներն ու երիտասարդներն իրաբեն խառնվել.— Բարով դաս, շուտ մեր հետին խառնվես (Պո.): Նույն ձե-

վով նաև՝ դեմ տալ (մի բան մի բանի), դեմ առնել, դեմ ընկնել, հենել, հենվել,— մոտենալ, մոտ (լինել), դիպչել, ձեռ տալ (մի բանի), առնել, (դիպչել), հոփն առավ քարին— կաշի, հալի, միտել, հակվել, հանգել (հաղողության), միանալ, փարիլ, քծնիլ,— կցել, կից (լինել), հարել, հարիլ, կապել, խառնել, խառն (լինել), քսել և այլն: Այսպէս և ա) Մերձ և րնտանիք լինել. մոտիկ, բարեկամ, մտերիմ, հավատարիմ, ծանոթ և այլն.— բարեկամանալ, մտերմանալ, ընկերանալ, ծանոթանալ և այլն:

բ) Դեպ և պատշան, անկ և պատշան լինել. պարտ և պատշաճ, համապատշաճ, վայել, արժան, արժանի և այլն.— պատշաճել, վայելել:— հոռնկը խաշին կվայելի, ձեթը տանալին կվայելի, փուտ փայտի՞ն ինչ կվայելի:— Արժանանալ, իրար ընկնել, իրար բռնել, իրար ձգել (հարմարվել, պատշաճել):— Իմ ու քու քեֆն իրար չի ընկնում: Այն գույնն այն գույնին չի բռնում:

գ) Հար և հարմար, հար և նման լինել. հարմար, նման, համանման, համեմատ, համապատասխան, համաձայն, համախոհ, համազգի և այլն.— հավասար, համահավասար, զույգ, զուգահեռական և այլն.— հարմարվել, հարմար գալ, նմանել, համեմատել, համակերպվել, համապատասխանել, համաձայնել, հավասարվել և այլն:

դ) Կից և հաղորդ լինել. կից, կցորդ, հաղորդ, հաղորդակից, դրացի (մեզ դրացի ցնդերը), մասնակից, գործակից, աշխատակից, հարակից, հասակակից և այլն.— մասնակցել, գործակցել, աշխատակցել, հարակցել և այլն:— Վիլլայի դահլիճն ու նրան կից Վերանդան (Մուր.):

ե) Մեծ և հոծար լինել. հոծար, հակամեծ, տրամադիր, հավան, հաճ և հավան,— դյուր գալ, հոծարել, հակամիտել, տրամադրվել, հավանել, հավան կենալ, համոզվել (մի բանի) և այլն:

զ) Դեմ և հակառակ լինել. դեմ դնել, դիմադրել, հակառակել, թըշնամի, թշնամանալ, ներհակ, ընդդեմ, ընդդիմանալ, դիմանալ, համբերել:— Շառի՞ն համբերել ես, քիչն էլ տար (Պու.):— Տոկալ, ժուժալ,— հակադրել, հակասել, հակաճառել, և այլն:

7. Անձնառու լինել, հնազանդվել (մեկին, մի բանի),— հպատակվել, ստրկանալ,— ստորադրել, ենթարկել, հնազանդեցնել (մեկին մի բան),— հլու, հնազանդ, հպատակ, ենթակա և այլն. օրինակ՝ Բոլոր երկիրը հնազանդվեց նրան:

8. Ընդելանալ, վարժվել (մեկին, մի բանի),— սովորել, հմտանալ, տեղեկանալ, ծանոթանալ (մի բանի), ընդելացնել, վարժեցնել (մեկին մի բանի),— վարժ, սովոր, ընդել, հմուտ, տեղյակ, ծանոթ, խելամուտ, գիտակ, կարող, ընդունակ, փորձ և այլն. և բացասականները՝ անվարժ, անսովոր, անընդել, անտեղյակ, անծանոթ, տգետ, անկարող, անընդունակ, անփորձ: Օրինակ՝ կյանքի անփորձ, ուսման տգետ, ձեռնարկի մեջ անհաջող: Նա դեռ սովոր չէ այդ բանին:

9. Զարմանալ, զմայլել (մի բանի),— հիանալ, բարկանալ, զայրա-

նալ, գթալ, ողորմել, ողորմած (լինել), խղճալ, խեղճ գալ, ափսոսել, ափսոս դալ, ուրախանալ, ուրախ (լինել), ծիծաղել, ցավել, տրտմել, տրտում (լինել), սիրահարվել, սիրահար (լինել), նախանձել և ուրիշ բայեր, որոնք նշանակում են կիրք ու զգացմունք՝ ուղղված դեպի մի առարկա, առարկայի վրա: Օրինակ՝ զարմանում եմ քո խելքին (խելքի վրա):— Իմ ձախորդությանս մի՛ խնդա, ընկե՛ր (Ջիվ.):— Մի՛ ծիծաղիլ նրա տխմար գործերին (Գ.-Ք.):— Անց կացած բանին մի՛ ափսոսալ, անհավատ բանին մի՛ հավատալ (Ա.):— Նայիր մեզ, խղճա՛ք բեզ: Մարդ չկար, որ զմայլեր նրա սրտառուչ ձայնին:— Երիտասարդք, ծերք և կանայք ապշած էին դրա խոսքին:

Ծան. Այս տրականք կոչվում է նաև պատճառի (հիմունքի) տրական, որին իբրև հետևանք լինում է մի բան, և որ ենթակա է դառնում, երբ շեղոք քալը պատճառական բայի է փոխվում. օրինակ՝ Ես զմայլեցա քո ձայնին,— Քո ձայնն զմայլեցրեց ինձ:

10. Գործողության դիմել, ուղղվելը մի առարկայի վրա, իբրև խընդիր ընկնել, գալ, դնել, ածել, թափել, թքել, ավելացնել, նստել, իշնել, ցատկել և այլն բայերի. օրինակ՝ Դռանդ կողպեք դիր, հարևանիդ գող մի բռնիլ (Ա.):— Ականջը դրեց քերանին, տեսավ շունչ կա. ձեռք դրեց սրտին, տեսավ՝ բաբախում է.— Ոտը դրել էր տան շեմքին (Պո.): Եղբայրը որ եղբորը օգնի, սարը սառին կղնեն (Ա.):— Անզգամի երեսին քիցեցին, ասաց՝ անձրև է գալի (Ա.):— Մեկի ձեռքին ջուր ածել, լըցնել:— Եփած թանին սառը ջուր շին ածիլ (Ա.):— Արևը ընկավ մեր պատին (Ժող. ե.):— Աչքն ընկավ նրան: Աչքը ձգել էր այն տեղին, որտեղից ծուխն էր բարձրանում (Պո.): Խոտը բարձել էր սայլին:— Երկինքը գլխեներս փուլ կգա: Բարկությունը թափեց նրա գլխին:— Վերև համեցեք, բարձին համեցեք (Պո.):— Նա նստեց էջին (ձիուն) ու գնաց: Առավ գիրքը, որ արդեն փակել, դրել էր նստաբանին.— Բանալով գիրքը, նայեց նրան նորեն և ապա դրավ ծնկներին (Մուր.):

Ծան. Այս բնության խնդիրը կարող է երբեմն և իբրև տեղի պարագա առնվել:

11. Մեկին պատճառ լինել մի բան անելու, կամ մեկին մի բան անել տալ:— Այս նշանակությունը տրական հոլով խնդիր պահանջում են ներգործականի համապատասխան պատճառական բայերը (§ 29. 1) այն անձի անունը, որին ենթական պատճառ է լինում մի բան անելու, կամ որին մի բան անել է տրվում: Օրինակ՝ Ա՛յ տղա, անունդ Ավագ, բեզ կուտեցնեմ մեղր ու կարագ (Ժող. ե.): Ոչ ոք չէր կարող պառավին բան հասկացնել (Պո.): Ես եղբորս հիշեցրի իր պարտքը:— Նա աշակերտեցին քերականություն է սովորեցնում:— Նա մի աման կերակուր էլ մորը լցնիլ տվավ (նրա անելով մայրը լցրեց):— Տանտիկինը թափած բաները աղչկանը հավաքել տվավ:

Ծան. Հարցնել, ինչո՞րով բայերի անձի բնության խնդիրը երբեմն բացառականի առիտրական է դրվում, իբրև անձը, որին ազդվում է հարցը, խնդիրը. օրինակ՝ Նա աշակերտներին դաս է հարցնում:— Ես ձեզ խնդրեցի մի ճամպակ գրել նրան:

92. Մատուցման տրականի նշանակությամբ կազմվում են բազմաթիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. ինչպես՝

1. Գալ, բերել բայերով, օրինակ՝ ուշքի գալ, ուշքի բերել, խելքի գալ, սարսափանքի գալ, իրար գալ: Շոր տուր՝ շնորհքի գամ, հաց տուր՝ խելքի դամ (Ա.):

2. Ընկնել, ձգել բայերով, օրինակ՝ գլխի ընկնել, գլխի ձգել (հասկացնել): Այդպես ասելով ուրիշ բան ես գլխի ձգում (Պռ.): Կողքի ընկնել (համառել): Մեկի խելքին ընկնել.— էշխի ընկնել. աչքի ընկնել (զարնել).— ճամբու ընկնել (ձգել). մեկի ջանին ընկնել (թոռն առան ու ընկան ձկների ջանին.— (Պռ.): Կարգի ընկնել, ամեն բանը կարգի ձգեց (Պռ.): Տեղը տեղին ձգել, ձայն ձայնի ձգել և այլն:

3. Տալ (զարնել), դնել, բռնել, առնել և այլն բայերով, օրինակ՝ սեխն տալ, կանաչ ու կարմիրն տալ, պապդին տալ.— ձեռք ձեռքի տալ, թև թևի տալ, գլուխ գլխի տալ, — դունչ դնչի դրած քաղցր զրույց էին անում (Պռ.): Գլուխ գլխի դրած... Ձայն ձայնի տալ.— իրար տալ, բահի տալ, ցնծին տալ,— աղջիկը մեկին մարդու տալ, (մարդու գնալ), գլխին զոռ տալ:— Կուռ կուռի բռնած: Մեկի հետ վեճի բռնվել:— Գրի առնել, հաշվի առնել, քննության առնել:— Գնդի խաղալ, աչքակապուկի խաղալ, ճծխախտի խաղալ և այլն: Ականջը ձայնի պահել: Փախչող փախչողի լինել. տանող տանողի լինել. ուտող ուտողի լինել: Երես երեսի լինել, առնել. Իմր ինձ հասավ, մինչև այդ բանը գլուխ եկավ: Քոնը քեզ հասավ: Իրանցը իրանց է հասնում, մինչև... Ոտքի կանգնել, ոտքի ելնել, հանել. մեկին բանի դնել և այլն:

Բ. ՇԱՀԻ ՏՐԱԿԱՆ

93. Տրական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որի համար կամ նկատմամբ կա կամ լինում է մի բան: Այս նշանակությամբ տրականը լինում է՝ օգտի և վնասի, ստացական, պատճառական, ներգործող խընդրի, առանձնության և գնի տրական:

94. Օգտի և վնասի տրական խնդիր առնում են՝

1. Շատ բայեր, երբ ցույց են տալիս մեկի կամ մի բանի համար, օգտին կամ վնասին սահմանված, հատկացրած լինելը: Օրինակ՝ Կուշտը ֆաղցածին մանր կբրդի (Ա.): Ուրիշին փոս փորողն ինքը կընկնի մեջը (Ա.): Ուռին տեղ արավ, գլխին էլ ուզեց (Ա.): Մինչև խելոքը միտք անի, գիժը աղային հարսանիք կանի (Ա.): Քուն իրեն կքնի, երազ ուրիշին կտեսնի (Ա.): Առանք (գնեցինք) Աշիկին, դուրս եկավ Խաչիկին (Ա.): Քարերի վրա փռած էր լոշ հացը, երկու մարդին մինը (Պռ.): Դարդ անողին դարդ չի պակսիլ, քեֆ անողին՝ քեֆ (Ա.): Ուրիշի աչքը

քեզ (համար) լույս չի տալ (Ա.)։ Բնութիւն որ փուշը պետք գա՝ կկոտնա, վեր կունի (Ա.)։ Այսպես և՛ մեկին մի բան ցանկալ, մաղթել, պատրաստել,— պատրաստի լինել մի բանի։ Քեզ դեռ շատ բան է պակասում։ Վատ շանը մի քարն էր պակաս (Ա.)։ Ա՛ռ, քեզ լինի։ Մի՞թե կցանկանայիր, որ մենք քո օգտին մեր հացից կտրվեինք (Պռ.)։

2. Եմ, լինել, դառնալ դնել, կարգել և այլն բայերը, երբ ունին մի ստորոգյալ կամ ստորոգելիական վերադիր։ Օրինակ՝ Գիտունին եղի՛ր գերի, ոչ՛ անգնաթիւն սիրելի (Ա.)։ Անտեր հավերհիս ո՛վ կլինի (կդառնա) տեր (Ա.)։ Ուրիշի որդին քեզ որդի չի լինիլ (Ա.)։ Մեր ազգի անունին խայտառակի՛ւ մի՛ լինիլ (Պռ.)։ Այս քեզ նշան լինի, որ... Յանկացող լինել մի բանի,— օգնական, բարեխոս, վերահասու, վկա, արգելք լինել մեկին, մի բանի։ Ես իմ խոսքին տեր եմ։ Օշխարի դմակն իրեն բռն չէ (Ա.)։ Քո խոսքդ ինձ հրաման է։ Կոտնկ, ուստի՛ կուգաս, ծառա եմ ձայնիդ։ Ցավոտ աչքին ծուխն էր մահանա (Ա.)։ Քո պատվին ամոթ է,— մեզ պետք է չալ գիրքը։ Պաշտպան կանգնել մեկին, մի բանի։ Խաչը խաչապաշտին խռով կենա (Ա.)։ Դմ քեզ սրտով սիրելը ինձ թուք ու մուր է դարձել (Ժող. երգ.)։ Շուշանը շփոթ չգիտեր, վաճճին խավածարար դրին (Ա.)։

Այս կարգին պատկանում է և բացազանշության տրականը՝ ավա՛ղ բախտին, վա՛յ նրան, երանի՛ քեզ, անե՛ծք չար սատանին, ամո՛թ այսպես ստողին։

3. Անել բայը մի չորոզ խնդրով, օրինակ՝ մեկին մի բան անել, բարիք անել, մեկին աշակերտություն, նկատողություն անել։

4. Օգնել, նպաստել, օժանդակել, աղոթել, ծառայել, վկայել, սպասել, մնալ, հավատալ,— Թագաժորել, իշխել, տիրել, տիրանալ, նախագահել, աշակերտել և ուրիշ շեղոք բայեր, որոնք նշանակում են՝ մեկին մի բան անել, մատուցանել, տալ. մեկին մի բան դառնալ, լինել։ Օրինակ՝ Տիգրանը Թագավորեց Հայոց աշխարհին (Թագավոր դարձավ, կամ Թագավորություն արեց)։ Նա տիրացավ որբի կայքին (տեր դարձավ)։ Նա էր նախագահում մեր ժողովին (նախագահություն անում)։ Օգնել մեկին (օգնություն տալ, անել)։ Աղոթել Աստուծուն (աղոթք մատուցանել, անել)։ Ծառայել մեկին, մի բանի (ծառայություն անել, մատուցանել, ծառա դառնալ)։ Հավատալ մի բանի (հավատ ընծայել)։

5. Որոշ թվով ածականներ եմ, յի՛նիմ բայով, կամ մենակ. օրինակ՝ Գլխիդ անցքին եմ հետաքրքիր (Գ.-Ք.)։ Փորը փողին շահ (օգուտ) չէ (Ա.)։ Սպիտակ շունը բամբակ ծախողին վնաս է (Ա.)։ Քո արած ցեխին մի գդալ ջուրն էլ է հերիք (Ա.)։ Ես ու դու ենք իրար հարկավոր։ Այդ բանը զգվելի է ինձ։ Այսպես և՛ շահավետ, օգտակար, վնասակար, ձեռնտու, հարկավոր, պիտանի (պետք), անձնվեր, առողջարար, բավական, հեշտ, դյուրին, դժվար և այլն.— ախորժելի, զվարճալի, հաճելի, կասկածելի, ձանձրալի, տաղտկալի, կարելի և այլն, ինչպես և բացասականները՝ անախորժ, անհաճո, անդյուր, անկարելի և այլն։

6. Ուրտ թվով ածականներ, երբեմն և գոյականներ, երբ ստորոգյալ են եմ, լինիմ քայի, որի ենթական մի անորոշ դերբայ է: Այսպես և հաջողվել, մնալ բայերը: Օրինակ՝ Բալ է մեզ, հղբարք, ողորմելի երևել: Ամոթ է քեզ այդպես վարվել: Կարելի՞ է ինձ այժմ հեռանալ: Մեզ մընում է միայն գնալ ջուրն ընկնել: Ինձ չհաջողվեց ժամանակին տեղ հասնել: Այսպես և՛ ժամ է, ժամանակ է մեզ... լավ է ինձ... հեշտ է ձեզ... վայել է մեզ... արժան է մեզ... ձեզ պետք է...

Ման. Այս տրական խնդիրն ուղղական ենթակա է դառնում, երբ անորոշ դերբայը դիմավոր բայի է փոխվում. օրինակ՝ Բալ է, որ մենք ողորմելի երևանք: Ամոթ է, որ դու այդպես վարվես:

95. Ներգործող խնդրի տրական դրվում է՝

1. Լի վերջացած բայական ածականների հետ, ինչպես՝ սիրելի, ատելի, նախանձելի, ցանկալի, բաղձալի, ընդունելի, տեսանելի, լսելի, տանելի և այլն, որոնք ունին կրավորական նշանակություն, ուստի և ներգործական սեռով ասելիս՝ ներգործող տրական խնդիրը դառնում է ներգործող ենթակա, Օրինակ՝ Արտաշեսը սիրելի էր ժողովրդին, իսկ Արտավազդն, ընդհակառակն, ատելի էր ամենքին, — Արտաշեսին սիրում էր ժողովուրդը, իսկ Արտավազդին, ընդհակառակն, ստում էին ամենքը: Այդ ցանկալի է ինձ, — Ես այդ ցանկանում եմ: Շուտով լսելի եղավ մեզ ջրերի խոխոջյունը, — Շուտով լսեցինք մենք ջրերի խոխոջյունը:

2. Կրավորական բայերի հետ փոխանակ բացառական հոլովի. օրինակ՝ Ի՞նչպես իզուր խաբվել ես դու սուտ խոսքերին չար աղվեսի. — Ահա պոռնակ էլ, պատրանքով հարբած, գերվեց մի անգամ ժպտուն աչքերի. — Թովված, կախարդված, տարված այն երգին, վերացավ թռավ իմ վրշտոտ հոգին դեպի երջանիկ մի ուրիշ աշխարհ (Հովհ. Թում.): Փափագելի էր, որ առանց ճոսանքին մոլորվելու... (Արարատ, 1908, ապրիլ. եր. 366): Թացն էլ կայրվի շորի կրակին (Ա.):

96. Ստացական տրական դրվում է կամ, լինիմ (երբեմն և եմ) բայերի հետ և ցույց է տալիս այն անձը կամ իրը, որն ունի կամ ունենում է մի բան: Այս կիրառությունն ավելի ժողովրդական է. գրական լեզվի մեջ սովորաբար ունիմ բայն է գործածվում. օրինակ՝ Մեծ աչքերին լույս չկա, գեր թեքին ույժ չկա (Ա.): Ամեն աշուղի մի դավրան կլինի (Ա.): Մի տան որ երկու տանտիկին լինի, տախտն անավել կմնա (Ա.): Հակոբին մի որդի եղավ (Հակոբը մի որդի ունեցավ): Նրանց սովորություն չէ այդ բանն անել (նրանք սովորություն չունին...): Մարդկանց սովորություն է, որ միշտ ժամ գնան (Պռ.): Այս սուտ ու փուլ աշխարհումս հայ քրիստոնեին հանգստություն չկա. — Այս գյուղի մեջ ձեզ իջևան չկա (Պռ.):

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ ունիմ բայի ենթական հաճախ դրվում է իբրև ստացական տրական խնդիր. օրինակ՝ Մեզ մի գիժ ունեինք, մինն էլ Շամբա եղավ (Ա.): Խեղճին հաց չունի ուտելու: Հօտն մսին խաշու չի ունենալ (Ա.):

97. Առանձնության տրակամ խնդիրը ցույց է տալիս այն առարկան, որ ինքը մենակ, առանց ուրիշների մասնակցության, առանձնապես զբաղված կամ շահագրգռված է գործողությանը: Այսպես գործ են ածվում՝

1. Անձնական դերանունները կրկնված. օրինակ՝ ինձ ու ինձ (կամ՝ ինքս ինձ) այրվում, փոթոթվում եմ: Ինքդ քեզ (կամ քեզ ու քեզ) մի միտք արա՛, տես, Բախտն իրան իրան կգա (Ա.): Ինքն իրան վեր ընկնողը լաց չի լինիլ (Ա.): Ծալած շորն իրան իրան կմաշվի (Ա.): Նա իրան իրան միտք է անում, թե... Քնի գնալու ժամանակ աչքերն իրանց իրանց խփվեցին: Միտք անենք, վեր ածենք, հանենք մեզ ու մեզ.— Ձեզ ու ձեզ խորհուրդ արեք:

2. Անձնական դերանունները գլխու կամ գլուխ բառի հետ, երբ դժգոհության զգացմունք է արտահայտվում. օրինակ՝ Քեզ ու գլուխ (քեզ ու գլխու, դու քո գլխին) բաներ ես բռնում:— Ինձ ու գլուխ (ինձ ու զրդխու, ինքս իմ գլխին) չարի այդ բանը: Նա ինքն իր գլխու (գլխին) գնում է նրան ասում, թե... Իրան ու գլխու բան բռնել:

98. Գնի տրակամը ցույց է տալիս արժեք ու տոկոս և լինում է խընդիր՝ գնել, առնել,— ծախել, վաճառել, տալ և այլն բայերի՝ իրրե պատասխան ո՛րքանի, քանիսի՞(ն) հարցերի. օրինակ՝ Հարյուր մանեթի մի ձի կառնեն, կխնայեն, թե թամք առնեն (Ա.):— Այս գիրքը տասր կապեկի գնեցի:— Այդ ապրանքը քանիսի՞ տվիր (ծախեցիր).— տասը ուսիր:— Մի ձուռն երկու կապեկի էին տալիս:— Նա հարյուրին հինգ տոկոս է առնում:— Նա մեկին տասն աշխատանք է վերցնում:— Այս տունը հարյուրին տասր եկամուտ է բերում:— Ժիշտ է, ամեն գալիս՝ նա մեզ մի բան բերում է. բայց գնալիս մեկին հինգ հետք տանում է:— Կիսագնի ծախել, առնել. վնասին ծախել մի բան: Առքի գնին ծախել մի բան:

99. Պատճառի տրակամ խնդիրը, փոխանակ բացառականի, գործ է ածվում ավելի արևմտյան աշխարհաբարի մեջ. օրինակ՝ Քո խոսքին չեմ անի այդ (քո խոսքի համար): Խնձորի հառին (հոտի վրա, հոտից) հավաքվեցին օձերը: Առավոտը շուտով զանգակի ձայնին (ձայնի վրա, ձայնից) տեղից վեր թռավ:— Շփոթվելուն (շփոթվելու համար, շփոթվելուց) լեզուն կապվեցավ: Ես կմտածեի, որ զիս շատ սիրելուն քովես չի բաժնվիր:

Ծան. Մի քանի բառեր, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, ու վերջավորությամբ գործ են ածվում իբրե պատճառի տրական, որ և իբրե բացառական է ըմբռնվում: Օրինակ՝ Ամոթու կարմրել, կսկծու մեռնել: Կսկծու փառք Աստծու (Ա.): Ահու չորանալ: Գնի ահու տուն չլինե՞նք (Ա.): Ձվածեղի սիրդ թավի կթը կպաչեն (Ա.): Քո սիրուդ ինձ կպանեն (ժող. երգ.): Ամեն շաբաթ մոմ է վառում ս. Գեորգի սիրուն. Աստուծու սիրուն, խնայեցեք կյանքս. Աստուծու խաթեր, ձեր հավատքի խաթեր, մեզ թողեք (Պռ.): Գաղափաքի մը սիրուն է, որ մեր ժողովուրդը շարշարված ու հռչակված է (Ա. Չոպ.): Այսպես և՛ ժիծաղու թուլանալ, կոտորվել. վախու, դարդու հիվանդանալ. ծարավու կոտորվել: Մայրը դուրս է թռչում, փաթաթվում որդուն, և երկուսն էլ վեր են ընկնում ուրախու թուլացած (Պռ.):

100. Տրականը ցույց է տալիս այն նպատակը, որին ուղղվում է գործողությունը կամ որի համար կատարվում է մի բան: Այս նշանակությամբ գործ են ածվում.

1. Անորոշ դերբայի տրականը. օրինակ՝ Գնաց ջուր բերելու: Նրան տարավ ճանապարհ ձգելու: Թեք ընկավ քնելու: Գնաց տուն հանգրտանալու:

2. Գոյական անունների տրականը. օրինակ՝ Թագավորը նստեց դատաստանի (դատաստան անելու):— Գնացին Նրեան առուտորի (առուտոր անելու):— Ինչ մուրազի, ինչ խորհրդի որ եկել եք, սուրբ Կարապետն ինքը կատարի (Պռ.— ինչ մուրազ, ինչ խորհուրդ անելու որ...):— Աղքատի մինը կգնա գողությունի (գողություն անելու):— Նստեցին հացի (հաց ուտելու):— Սեղը գնաց փայտի (փայտ բերելու), բերեց՝ բերեց. շերեց՝ ինքը փայտ է ու փայտ (Ա.), Քեզ ջո՞ւրն եմ ուղարկել քե խաբարի (խաբար բերելու):— Հետ դարձան ուրիշ ծաղկի (Պռ.— ծաղիկ քաղելու):— Այսպես և՛ գնալ, գալ, ինչ, դուրս գալ առուտորի, գործի, բանի (գնա քո բանին), կովի, օգնության, ջրի, փայտի, ցորենի, ցախի և այլն:— Կանչել, հրավիրել, խնդրել, ուղարկել ճաշի, խորհրդի, ժողովի:— Պատրաստվել մի բանի (մի բան անելու):— Ման գալ մի բանի, կանգնել աղոթքի, հանել վաճառքի և այլն: (Տե՛ս § 70):

Դ. ԿՐՈՂ ԽԳՐԻ ՏՐԱԿԱՆ

101. Տրականն իբրև հայցական (հայցական տրական) ցույց է տալիս կրող անձը կամ ընդհանրապես որևէ առարկա, լինի մարդ, կենդանի քե իր, որ կրում է անցողական բայերի գործողությունը և մտածվում է իբրև անձ (ո՞ւմ հարցի պատասխան) և ոչ իբրև իր, բան (ի՞նչ, ի՞նչը հարցի պատասխան):

Իբրև կրող աճծի խնդիր հայցական տրական դրվում են.

1. Անձի անունները սովորաբար, երբ որոշված են, երբեմն և երբ անորոշ են: Օրինակ՝ Հայր Թակի Վառդանին (ո՞ւմ), Թուրքը Թակի Վառդանին (Ա.): Խեղճ մաքդուն աստված չի ստեղծել (Ա.): Սա տեսա նրա ուղղուն: Նա գնաց և խնամեց այնտեղ չգտավ: Դուռդ փակ պահի՛ր, դրացուդ գող մի՛ բռնիլ (Ա.):— Մարդ մաքդի դժվար կճանաչի (Ա.): Ամեն մաքդու իր արժանավորության համեմատ կպատվեն:— Այդքան՝ մաքդի ցեխը չեն կոխիլ:— Բերեց, մի պստիկ հինգ տարեկան աղջկա նստեցրեց մեջտեղը (Պռ.): Աստված ողջ պահի ամեն մաքդի էլ: Խնչպես կարող է այդ ատյանը դատել որևէ քանանայի, վառդապետի, երբ... Քրիստոս շաբաթ օրը բժշկում է մի ջրգողյալի, մի կաղի, մի դիվահարի: Բայց հիմա ուզում եք ինձ սպանել, մի մաքդի, որ ճշմարտություն եմ խոսել (Հովհ. Ը. 40): Նույնիսկ առաջնորդը հետևեց կանանց օրինակին՝ որդեգրելով երկու աղջիկներ:— Քույրիկը կանչեց մեզ, այլև

անցյալ տարում ավարտողներին՝ իրենց ընդունակությամբ հայտնի մի աշակերտի ու աշակերտուհու.— Մի առաջնորդ ունենալու պատճառով նստեցրել է կողքին այնպիսի մի գոեհիլ, որինց... Մի՞թե ինքն այնքան անմտաբար է խոսում, որ ամաչեցնում է նույնիսկ մի հյուրընկալ գյուղացու (Մուր.):

2. Իրի անունները, երբ անցողական բայը բարոյական իմաստ ունի, և կամ իրի անունը ոչ թե իսկական, ֆիզիկական նշանակությամբ է առնվում, այլ փոխաբերական նշանակությամբ իբրև անձնավորյալ է մտածվում: Օրինակ՝ Կարկուտը գա՛ կնձին (հողի կոշտ,— գյուղացի) թափի, արևը դիպնի՛ կնձին այրի (Ա.):— Խաչին (սովորաբար՝ խաչը) տեղը զորավոր կանի (Ա.— Պռ.):— Սիրով էրված սրտին ո՞ր ջուրը կարա հովացնիլ.— Ուզում էր հենց անի, որ սաբերին, ձաբերին էլ լացացնի (Պռ.): էն օրից սկսած՝ հայր հողին է սիրել, հողը՝ հային.— Կիսամեռ դիպիկն պսակի շեն տանիլ.— Երեսկ կլինի այն օրը, որ բլբուլը կտեսնի վարդին բաց էլած.— Վարդն իր ոսկի կոճակի կոկոմներով իմաց է տալիս, թե ես ղրկել եմ իմ քույր մաճիշակին, որ ձեզ ուրախացնի (Պռ.):— Նզովելով քամուն՝ ճանապարհորդը վերարկուի թևերը հագավ.— Եվ սիրով վառված քաղցրաձայն սոխակ գտել է վարդին (Ղ. Աղ.):— Հասուն (իր սրինգով) փաբերին էր դողացնում, Սև ջրի ալիքները հուզում, բնությունն էր քարացնում, գեփյուտին ողբացնում (Վ. Փափ.):— Եվ իմ պարտիզում—մռայլ, ամայի, խեղճ ուտիներիս ջարդում է քամին.— Իմ շիրմի վրա կիջնի, կմնա տատասկը վայրի: Եվ անապատում... հոգիս... կգգկե տառասկին դժնյա (Ավ. Իսահ.):— Եվ նա, երբ որ գա՛ աշխաբեհին կհանդիմանն մեղքի համար (Հովհ. ԺՁ. 8):— Այն ժամանակ սկսեց նախատել այն փաղափներին, որոնցում եղան նրա հրաշքներից շատերը (Մատթ. ԺԱ. 20):— Ագռավ՝ ագռավ, կաղնուն թող, կաղնին ինձի կաղին տա... Ագռավը թողեց կաղնուն (Ղ. Աղ.):

3. Կենդանիների անունները, որոնք միջին տեղ են բռնում անձի և իրի անունների մեջ, ուստի ավելի հաճախ իբրև անձ են մտածվում, մանավանդ երբ դառնում են խնդիր բարոյական նշանակությամբ բայերի: Օրինակ՝ Մի՞թե դու կարող ես իրավունքի տեսակետից մեղադրել քո եզին, եթե նա հարևանի բակում փափուկ խոտ տեսնելով՝ մոտենա և ուտե: Այդ դեպքում հանցավորը ոչ թե եզը, այլ դու կլինիս, որ չես կապել անբանին.— Սալբին դուրս վազեց դեպի կտուրը՝ հավերին հալածելու.— Նոյր պատուհանը բացավ և դուրս թողեց ագռավին, որպեսզի իմանա, թե ջրերը ցամաքե՞լ են թե ոչ.— Քո այդ վարմունքը, իհարկե, կզարմացնի քո շանը (Մուր.):— Նա շանը ծեծեց: Նա ձիուն մտրակեց (Պռ.):

4. Գոյականաբար գործածված ածականները, երբ անձի անվան կամ իբրև անձ մտածված առարկայի անվան համար են ասվում: Օրինակ՝ Աստված էլ լավին (լավ մարդուն) է տանում (Ա.): Աստված իր ստեղծածին չի կորցնիլ (Ա.): Նա իր ընկերներից երեհին միայն տա-

րավ հետք: Հազարներ նստում են (թռչունները) մի ծառի վրա և ճկճկոցով վերն Աստծուն են ուրախացնում, վարը՝ ծառի տակն իր համար նվիրական շինած երջանիկ զույգին (Պռ.): Մի քանի տեսակ զգացմունքներ միասին թունդ ելան իմ սրտում և՛ ուրախություն, և՛ վարանք, և՛ երկյուղ, և՛ տխրություն... բոլորը միմյանց հակասելով, միմյանը մյուսին ետ կամ առաջ մղելով (Մուր.):

5. Անձնական և փոխադարձ դերանունները՝ ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ, իրեն, իրենց, միմյանց, իրար(ու)՝ և ոմանք անորոշի տրականը՝ ոմանց. որ առնվում են միշտ իբրև անձի կրող խնդիր: Օրինակ՝ Այս է իմ պատվիրանը, որ իրաւ սիրեք, ինչպես որ ես ձեզ սիրեցի:— Ինձ տես, քեզ լաց. որոնք որ ես՝ ամուր կաց (Ա.): Աշակերտներից ոմանց միայն ուղարկեցին զբոսնելու:

6. Յուցական դերանունները՝ սա, դա, նա. ո՞վ հարցականը, ու հարաբերական դերանունը և ստացականները՝ իմո՞նք, քո՞նք, մերո՞նք, ձերո՞նք, երբ անձ են ցույց տալիս: Օրինակ՝ Տիգրանը եկել է. ես գնում եմ նրան տեսնելու: Դու ո՞ւմ տեսար,— Տիգրանին: Նրա եղբայրը, որին աքսորել էին մի տարով, արդեն վերադարձած է: Ես գնացի, բայց մե-
րոնց չտեսա այնտեղ:

Ման. 1. Իրի և վերացական անվան համար իբրև կրող խնդիր գործ են ածվում հայցական ուղղականները՝ այս, այդ, այն, սա, դա, սրանք, դրանք, մերոնք, ձերոնք. օրինակ՝ Այս էլ խոսեցի ձեզ հետ, որ երբ որ ժամանակը գա, ստանձնե՛ք հիշեք, թե ե՞ս ասեցի ձեզ (Հովհ. ԺԶ. 4): Այն բաժակը որ իմ հայրը տվավ ինձ, ես այն չսմե՛մ (Հովհ. ԺԸ. 11): Ես իմո՞նք (ինձ պատկանած բաները) եմ միայն բերել հետս: Իսկույն իշնելով՝ սեղմեցի ձեռը, որ նա կանխավ ուղղել էր ինձ:— Նա յուր ծախքով և, իհարկե, նաև մեր օգնությամբ շինեց դպրոցական տուն, որ անշուշտ կտեսնեք (Մուր.):

Նմանապես ո՞վ հայցականը, երբ որոշ անվան տեղ չէ դրվում, այլ առնվում է անորոշ իմաստով, իբրև ի՞նչ մառդ. իբրև կրող խնդիր գրվում է հայցական ուղղական. օրինակ՝ էլ ով ունիմ ես որ լաց չլինիմ: էլ ո՞վ ունի (սուլթանը), որի վրա կարողանա հանվել (Մշակ, 1908, № 216). Զարթնի քեզ ո՞վ ունիմ աշխարհումը (Սունդ. Պեպո):

Ման. 2. Ու հարաբերական և ցուցականները, մանավանդ նա, հաճախ հայցական տրական են դնում փոխանակ հայցական ուղղականի նաև այն ժամանակ, երբ իրի անվան համար են գործածվում: Եվ այս կիրառությունը կարելի է տեսնել նույնիսկ Մուրացանի երկերի մեջ, որոնց լեզուն այս կողմից համեմատաբար ավելի հնաձև է: Օրինակ՝ Քաղցրաշունչ զեփյուռը... դալիս շփվում էր դեմքիս այնպես մեղմ ու անո՞ւշ, որ նրան լիովին վայելելու համար՝ ցանկանում էի ձիուս ընթացքը կասեցնել:— Ահա Ուզուն-Դարան (երկար ձոր): Նա ձգվում է երկու կողմից... նրան աղոսում է մի փոքրիկ գետակ:— Շատ ժամանակ չէր, ինչ այս նորությունները սկսել էին ինձ զբաղեցնել, երբ անսպաս մի հանգամանք մոռացնել տվավ նրանց և իմ կյանքի ընթացքը բոլորովին փոխեց:— Պետք է այս շարիքների դեմ թումբեր հաստատել և այդ թումբերն են՝ հիմնավոր ուսումը և ճշմարիտ լուսավորությունը: Դրանց տարածելու համար՝ մենք կարոտում ենք ձեր աշակցություն:— Նրա բոլոր խոսածները կենդանի էին դեռ իմ լսողության մեջ. ես շարունակ որոճում, քննում էի նրանց:— Ժամանակը հնացրել է արդեն և իմ վերաբեր, թեպետ բոլորովին չէ բուժել նրանց:— Այս երկու բառերը... ես կամենում էի արտասանել նրանց հաճախ:— Մայրս սրբեց իմ աչքերը, համբուրեց նրանց:— Թեպետ սերը նույն ինքն առաքինությունն է, սակայն ժամանակն ու հանգամանքները հա-

դիվ են երաւ յուր սկզբնական կամ որ նույն է՝ առաքինական սահմաններում պահում—
— ես այս խոսքերը մեծ մեծ տառերով տախտակի վրա օրինակելով՝ կախեցի իմ սեն-
յակի ճակատին: Այնուհետև ամեն օր կարդում էի նրանց (Մուր.):

Պրա աչքերի առաջ բացվեցավ հանկարծ մի բաց-կապուտակ դաշտ, ուրիշ նա ըս-
կըրորում հորիզոնը փակող մշուշ կարծեց.— Կան ցավեր, ուռնց չպետք է մոռանալ-
բայց որբա՛ն շատ են և այն վշտերը, ուռնց եթե շմռանայինք, կյանքը մեղ համար
կդառնար դժոխք.— Բաւեր, ուռնց ես այդ ժամանակ թութակի պես արտասանեցի.—
Կենդանի են հիշողութիւնս մեղ նրա իմաստալից խոսքերը, որոնք... դրված են իմ հի-
շատակարանում և ուռնց ես այսօր մի անգամ էլ կարդացի.— Պարտքերը, ուռնց ամեն
մի օրինավոր ամուսին պարտավոր է անթերի կատարել.— Թող հիշեն նաև մեռած ցո-
րենք, որ կյանք տվով հասկերին և ուրիշ այլևս հափշտակիւ թռչունները շեն կարող փո-
րել և հողից հանել (Մուր.):

Որ հարաբերականի այս հայցական տրականի գործածութիւնը սխալ է իսկապես-
ուղիղ հայերենն է այդ բոլոր դեպքերում, ինին եղակի թե հոգնակի, ղենկ անփոփոխ
ուր ձևը, ինչպես... դաշտ, ուր հա սկզբում հորիզոնը փակող մշուշ կարծեց.— Կան ցա-
վեր, ուր չպետք է մոռանալ. բայց որբա՛ն շատ են և այն վշտերը, ուր երբ շմռանա-
լինք... բաւեր, ուր ես այդ ժամանակ թութակի պես արտասանեցի և այլն:— Իսկ երբ
այս կարդի ու հարաբերականը խնդրի է մի անորոշ դերբայի, որ որոշող հող ունի կամ
հողովված է, այն ժամանակ եղակիի համար դրվում է հողով՝ ուր, կամ իբրև առար-
կայական սեռական, իսկ հոգնակիի համար՝ միայն իբրև առարկայական սեռական (§
82. 1): Օրինակ՝ Մի՛ մտածիր այն ցավի մասին, ուր (կամ ուրի) դարմանելը վեր է
քո ուժից: Մի՛ մտածիր այն ցավերի մասին, ուռնց դարմանելը վեր է քո ուժից.— Այս
ամենն ինձ համար անեղծվածներ էին, ուռնց պարզելու համար պակասում էր մի-
շոց (Մուր.):

102. Մի քանի անցողական բայեր՝ հաղթել, վնասել, երանել, ձայ-
նել, ողջունել, ապտակել և այլն տրական հոլովով են առնում ոչ միայն.
կրող անձի, այլև կրող իրի խնդիրը. ինչպես՝ հաղթել մեկին, մի մար-
դու, մի դժվարութիւն. վնասել մեկին, մեկի գործին. ապտակել մեկին,
մեկի Լրեախին (իբրև վնաս տալ, ապտակ տալ, երանի տալ և այլն):

Ման. Աշխարհաբարը, ինչպես տեսանք (§ 66. 3, 6.), կորցնելով հին հայցականի
հոլովական ձևը՝ սկսել է նախ ուղղականի ձևը,— որ եղակիում նույն է հայցականի ձևի
հետ,— գործածել բոլոր դեպքերի համար նաև հայցականի նշանակութեամբ երկու հո-
լովի այս ձևական նույնացումից սակայն հաճախ խոսքի երկդիմութիւն է առաջ գա-
լիս, որովհետև հայերենում հաստատուն բառադասութիւն չկա, և հայցականի զ, ինչ-
պես և մյուս նախդիրները դուրս են ընկել լեզվից. «Տիգրանը տեսավ վարդանը» խոսքի
մեղ լի հասկացվում ենթական և կրող խնդիրը: Այս երկդիմութիւն առաջն առնելու հա-
մար արեւելյան բարբառները հայցականի նշանակութեամբ անձի անունների համար երբ
որոշված են, սկսել են գործածել տրական հոլովը: Այս փոխանակութիւնն անշուշտ
սկսվել է դերանուններից: և դրաբարում արդեն տեսնում ենք դրա սկիզբն անձնական
դերանունների մեղ՝ (զ)մեղ, (զ)քեզ, (զ)ձեզ, որոնք նմանութեամբ առվել են նաև
ինձ, սրան, դրան, նրան և այլն, և ապա անձի անունները, երբ որոշված են: Տրական-
նի գործածութեամբ կրող խնդրի համար՝ անշուշտ ազդել են և այն դեպքերը, որոնց
մեղ դրաբարում արդեն մի շարք ներգործական բայեր՝ հաղթել, աղաչել, պաշտպանել և
այլն, տրական հոլովով են առնում իրենց կրող խնդիրը. բայց այս գործածութիւնն
ընդհանրացել է ավելի այն պատճառով, որ տրականը ստացել է նաև հանգման հոլո-
վի, այսինքն՝ հայցականի նշանակութիւն:

Տրականն իր էական նշանակությամբ է հոլով գործողության մասնակից անձի, որին ուղղվում է մի բան և որ գիտակցաբար ստանում, ընդունում է այն. օրինակ՝ «Ես տալիս եմ քեզ» խոսքով հասկացվում է՝ նշանակում է՝ տերը հրամայեց և ծառան լսեց, հնազանդվեց։ Այս խնդիրներ, որոնք մեր հին լեզվի մեջ ի, առ, ընդ և այլ նախդիրներով հայցական են դրվում իբրև գործողության հանգման նպատակակետ, — ինչպես որ է հայցականի հիմնական նշանակությունը, — դրվում են տրական հոլովով. այնպես որ տրականն այժմ պահելով հանդերձ իր հին րական հոլովով. այնպես որ տրականն այժմ պահելով հանգման անհատական է նշանակում, մինչ տրականը հանգման առարկան է ցույց տալիս։ Օրինակ՝ Երկինք նայել (ո՛ւր, դեպի ո՛ւր նայել), երկընթին նայել (ինչի՞ն նայել), հասանք տուն (ո՛ւր), հասանք տանը (ինչի՞)։ Շուտով հասանք մի հեղեղատի (ինչի՞), որից պիտի անցնեինք... Նա մտրակեց ձին և անհրկյուղ մտավ հեղեղատը (ո՛ւր)։ — Հասանք մի հորդ աղբյուրի։ — Հասնելով այդ բլրին՝ սկսա... (Մուր)։ Գնա՛ մեր տուն (ո՛ւր), Արմավրին (ինչի՞, ո՛ւմ) տար համբավ, որ շսպասե իր իշխանի դառնալուն (Գ.-Ք.)։ Մինչև դու ինձ կհասնես, ուղտի պոչը գետինը (ո՛ւր) կհասնի (Պո.)։

Մտածողության եղանակի այս փոփոխության հետևանքը բնականաբար պիտի լիներ և այն, որ անցողական բայերի հանգման և կրող խնդիրն էս, երբ գիտակցաբար ընդունող կամ կրող անձ է նշանակում, պիտի արտահայտվեր հետզհետե տրական հոլովով. ուրիշ խոսքով՝ նա ինձ զարմացնում է. նա հօրը պատվեց. նա Պետրոսին ծեծեց. Ես քեզ եմ մեղադրում. նա հիվանդին խնամում է և այլն խոսքերի մեջ բայերի խնդիրներն ըմբռնվելն իբրև մի հանգման անձ, իբրև՝ նա ինձ զարմանք է պատճառում. նա հորը պատիվ տվավ. նա Պետրոսին ծեծ տվավ. Ես քեզ եմ մեղադիր լինում. նա հիվանդին խնամք է տանում։

Մի անգամ որ տրականն անցել է հայցականի տեղ, որոշված անձի անուններից այս կիրառությունն ընդարձակվել է նաև անորոշ անձի և կենդանիների և նույնիսկ իրերի անունների վրա։ Լեզվական այս զարգացումը սակայն դեռ վերջնական կերպարանք չի ստացել։ Արևմտյան բարբառների մեջ տրականի գործածությունն իբրև կրող խնդիր դեռ նոր է սկսում տարածվել. իսկ արևելյան բարբառներում, նույնիսկ արևելյան աշխարհաբարում էս, մանավանդ առաժնեների և ասացավոր խոսքերի ու դարձվածների մեջ, դեռ հաճախ հայցականը տրականի հետ խառն գործ է ածվում նույնիսկ անձի անունների համար, երբ որոշված են։ Հաճախ դժվար է իմանալ, թե կրող խնդիրը տրական՞ն պիտի լինել, թե՞ ուղղական, թե՞ երկու ձևն էս խառն անխտիր կարող են գործածվել։ Ընդհան-

րապես կարելի է ասել միայն, որ տրակտորը լինելով մասնակից անձի և հանդման հոլով՝ ամենայն կրող խնդիր, լինի մարդու, կենդանու թե իրի անուն, երբ մտածվում է իբրև գիտակցաբար ընդունող, դրվում է տրական հոլովով. կամ թե՝ ամեն անցողական գործողություն, որ պահանջում է գիտակցաբար ընդունող մի առարկա, որին վերաբերում է գործողությունը, պահանջում է, որ առարկայի անունը իբրև կրող խնդիր՝ դրվի տրական: Իսկ, ընդհակառակն, ամեն կրող խնդիր, որ մտածվում է իբրև անդիտակից իր (ի՞նչ), դրվում է հայցական ուղղականի ձևով: Այսպես իբրև իր (ի՞նչ) մտածվում է անձի անունը սովորաբար երբ անորոշ է, երբեմն և որոշված ժամանակ. օրինակ՝ Նա իր համար լավ ընկեր (ի՞նչ) է ճարել, Ամեն մարդ իր սիրելի ընկերն (ի՞նչը) ունի: Կրոնը սովորեցնում է սիրել (ի՞նչը) բարին, ճշմարիտը և ընկնոր և հեռանալ այն ամենից... (Մուր.): Մի վեղարավոր գուղերն: ու քաղաքներն ընկած՝ աշակերտներ (ի՞նչ) էր հավաքում.— Պարոց է շինել, ծծկեր մանուկներն է մեջը ժողովել.— Ողջ Տաճկահայքի սիրտը գողացել է՝ նրանց մանուկները որսալով (Պռ.): Տե՛ս § 71:

Ինչ մի կողմից տրական հոլովն այսպես գործ է ածվում իբրև հայցական կրող առարկայի համար, մյուս կողմից չեզոք բայերն ևս, որոնք տրական հոլովով են առնում այն խնդիրը, անձն կամ իր, որին ուղղվում, վերաբերում է գործողությունը, այժմ ըմբռնվում են հաճախ իբրև ներգործական բայեր, և դրանց համար կազմվում են համապատասխան կրավորական բայեր, կամ թե այդ բայերն ևս երբեմն տրական հոլովով բնության խնդրի փոխանակ՝ հայցական ուղղական են առնում ինչպես մի կրող խնդիր. օրինակ՝ Ցավալի է նկատել, որ մեր մեջ օգնելու և օգնվելու գործն էլ ստոր շահատակությանց առարկա դառնալ սկսած է (Մշակ, 1909, № 15): Մենք իրավունք ունենք նրանից շատ քան սպասելու: Նա տիրեց շատ երկիրներ (փոխանակ՝ երկիրներին): Նրան սպասում են,— Նա սպասվում է այս երկօրը: Առաջնորդել մեկին,— առաջնորդվել մեկից: Նա իշխո՞ւմ է ուրիշներին, թե՞ իշխվում է ուրիշներից: Այդ գործը դեռ չեն նայած,— այդ գործը դեռ չի նայված: Մեր լեզվական ըմբռնումով, ուրեմն, ներգործական է ամենայն բայ. որ առնում է մի առարկայական խնդիր,— լինի տրականի թե ուղղականի ձևով,— որը դառնում է համապատասխան կրավորական բայի ենթակա (§ 30. 1):

Ե. ՆԵՐԳՈՑԱԿԱՆ ՏՐԱԿԱՆ

108. Տրականը ներգոյականի նշանակությամբ լինում է՝ տեղի, ժամանակի և ձևի ու կերպի տրական:

Տեղի տրականը ցույց է տալիս այն տեղը, ուր կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ են ածվում.

1. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասեր կամ տեղ ցույց տվող բառերը վրա բառի նշանակությամբ: Օրինակ՝ էջն ի՞նչ գիտե, թե մեջ—

ֆին ինչ կա (Ա.): Հազիվ լրացավ քսան և մեկ տարիս, աղվամազ բուսավ երես ու ծնոճիս (Գ.-Ք.): Ճակատին գրված է: Ոսկի մատանին մատին, օղերն ակաճեցնեիմ.— Նրա աչքերն ընկան ծնկանը դրված գրքին (Մուր.):— Այսպես և՛ ականջիս, ականջիդ, ականջներիդ, ականջներին. այտին, աչքին, բերանին, գագաթին, գավակին (թարքին), գլխին, գոգին, գրկին, երեսին, թևին, թիկունքին, թշին, լանջին ծնոտին, ծոծրակին, ծոցին, կատարին, կշտին, կողքին, կրծքին, կռանը, ձեռին, ճակատին, մատին, մեջքին, շալակին, շինքին, շրթունքին, շրթանը (թոնրի շրթանը նստած), ոտին, ուսին, պարանոցին, պոնկին, սրտին, քթին և այլն: Այսպես նաև իբրև մասի անուններ՝ ափին, եզերքին (եզրին), ծայրին (դռան), շեմքին և այլն:

2. Հագիս, հագիդ, հագին, հագներիս, հագներիդ, հագներին. օրինակ՝ Զունեը շապիկ յուր հագին: Գլխարկը գլխին, վերարկուն հագին ներս մտավ: Բա՛, այդ ի՞նչ է հագներիդ: Վերնաշապիկները ամենի հագին էլ կար.— Կարմիր մինթանեն կնանոց հագներին.— Մին էլ ի՞նչ տեսնես,— մի իշի վրա նստած երեսն ալյուրոտ, ոսկորի ալանգեքը շինքին, մի ոշխարի հին քուրք թարս հագին, մի ճղճղոտած փոստ գլխին, մի աքլորի պոչ գոտկածալին, երկու մարդ էլ... մի մի աթարոց ձեռներին՝ ծանր ծանր գալիս են (Պո.):

3. Տեղի անունները. օրինակ՝ Լավ եզը լծի տակին կերևա (Ա.): Կանթեղի տակին կանգնած աղոթք է անում: Շատ փարշեր կծի առաջին թավալ կլինին (Ա.): Ճրագն առաջիդ դրած է (Պո.): Կու՛լի միջին տանձ ու խնձոր չեն ծախում (Ա.): Սուր գութանը ծիր գնաց, տեր-մշակը փամակին (ետեին.—Ժողովրդ. երգ.): Չե՛ս տեսնում, մատիդ ընկած է.— Նրա կշտին (մոտին) սրտիս խորհուրդը հայտնեցի.— Ալագյազու չորս բոլորքին գետինը քար ու քանդ է անում (Պո.):

4. Հեռ բառը միայն ժողովրդական լեզվի մեջ փոխանակ հայցականի. օրինակ՝ Գնա՛, գնա՛ հեռիդ եմ. կարմիր խնձոր գոտիդ եմ (Ժող. երգ.):

5. Ուրիշ անուններ վրա բառի նշանակությամբ. օրինակ՝ Վաթսուն տարի եմ ձեռ դռանը(ը), հերդ ու պապերդ են իմ կռան ծնած, սնած իշխան դառած (Ժող. երգ.): Կու՛ժը ջրի ճանապարհին կկոտրվի (Ա.): Եկավ, եկավ, ճանապարհի կիսին միտք արեց, թե... (Պո.): Տաշած քարը գեանին չի մնալ (Ա.): Միտն է ծառին, հավն է քառին (Ժ. ե.): Նա դռանը, կտրանը (կտրին) կանգնած է: Ուր ուր գնաս, ինչտեղ լինիս, հաստատ մնա՛ս լույս հավառիս (Ժ. ե.): Ո՛չ, ես հաստատ կմնամ իմ վեճին (Մուր.): Ընկերիդ խոսքին հավատա, է՛լի պինդ կաց քո բանին (Ա.): Երկրագործն իր ցանք ու վառին է աշխատում.— Նրանք մի խոսքի կանգնող մարդիկ չեն (Պո.):

104. Ժամանակի տրականը ցույց է տալիս այն ժամանակը, ուր կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ են ածվում.

1. Ժամանակի անուններից տարեթիվ, ամսաթիվ, օր, ժամ և այլն

ցույց տվողները: Օրինակ՝ ժամանակին (գալ, հասնել), յուր ժամանակին, լավ ժամանակին: Տարվա որ ժամանակին (վախտին) հյուր գա, գլուխներին վրա տեղ ունի (Պռ.): Առենին (գալ), նույն միջոցին, դասամիջոցին, ուտելու միջոցին, Այս բապետ, նույն վայրկյանին, հաջողության ժամին (ժամերին): Ժամի հինգին, ժամի մեկ ու կեսին, երկուս ու կեսին:— Տակի շաբթին, ո՞ր ամսին, հունվար ամսին, փետրվարին, մարտին, մարտի իննին, մարտ և ապրիլ ամիսներին: Ամսի սկզբին, վերջին, ամսավերջին, պատարագի վերջին ամենքը հաղորդվեցան (ըսկզբում, վերջում): 1905 թվականին, 1905-ին, Կեսօրին, կես գիշերին, մեջ գիշերին, միջօրերին, գիշերվան,— հավախոսին, լուսաբացին, լուսագնմին, ճաշին, իրիկնադեմին, իրիկնապահին, արևածագին, արևամբլտին, արևմտոցին, առավոտյան, երեկոյան (իրիկվան), բարի լուսին (բարի լուսուն), մութ գիշերին, օրը ցերեկին: Գարնանը, աշնանը, անցյալ աշնան(ը): Երբեմն և՛ ամռանը, ձմռանը, ինչպես՝ Գարնանը մի՞ պառկի հովեր, ձմռանը (սովորաբար՝ ձմեռը, ամառը) չբռնան կովեր (Ա.):— Այս անգամին, եկող անգամին:— Ճիշտ հարմար ժամին, այսինքն ընդունելության տաք միջոցին, Վիլլայի առաջ կանգ առավ Մարկոսյանների կառքը (Մուր.): Կովի տաք միջոցին (Մուր.):

2. Ծղանակ ցույց տվող անունները. օրինակ՝ Այս եղանակին մի՞թե կարելի է տնից դուրս գալ:— Առավոտյան հովին ման էր գալիս այգումը:— Ճաշվա տփտփան շոգին դուրս են գալիս: Այս ցրտին ո՞ր ես գընում:— Տաքին, քամուն, անձրևին, կարկտին, փոթորկին, մթին (մթանը), լուսին և այլն:

3. Տոնի անունները. օրինակ՝ Այն հուլիսով մնա՛, որ բարիկե՛նդանին փլավ պիտի ուտես (Ա.):— Ազոավի ձայնը թե որ Աստված լսեր, Վարդավորին ձյուն կգնե՛ր (Ա.):— Վատ մարդը զառկին էլ վատ կլինի (Ա.):— Համբարձման(ը) կիսի, Վարդևորին կգինովնա (Ա.):— Այսպես և՛ Համբարձման տոնին, Ծննդին կամ Ծննդյանը, Ջրօրհնե՛քին, Հոգեգալստյանը կամ Հոգեգալստին, Ծաղկազարդին, Աստվածածնին, Սուրբ Սարգսին, Մեծ պապին, Նախատոնակին, Նոր տարւոն և այլն:

4. Ուրիշ անուններ, որոնք որոշ ժամանակամիջոցի իմաստով են առնվում. օրինակ՝ Ամեն բան կալին հայտնի կլինի (Ա.— կալի ժամանակ, կալի միջոցին):— Նրա հարսանքին ես մեծ ուրախություն արի:— Երեխայքը «Փառք ի բարձումին» ճոճանակներն ածեցին.— Այս խոսքին երկու տղան ներս մտան (Պ.— այս խոսքի վրա, այս խոսքն ասելիս): Նա երկրորդ դասին բացակա էր:— Այս երկի հեռկայացմանը մեծ բազմություն կար:— Այդ բանն իմ հեքթիս չի պատահել: Այսպես՝ հնձին, սերմանացանին, մեկի վերադարձին, ծննդին, մահվանը, մկրտությանը, թաղմանը և այլն:

Ման. Ժողովրդական լեզվի մեջ անորոշ դերբայի տրականը ա, զ, և հոգեբով գործ է ածվում ժամանակի նշանակությամբ, օրինակ՝ Գնալուս, զնալուս, զնալուն (իմ զնալու, քո զնալու, նրա զնալու ժամանակ):— Հարսանքիս որ պար չես գալ, մեռնելուս (իմ

մեղսներու ժամանակ) որ իսկի շնա լաբ, էլ ինչի՞ս ևս պետք (Ա.)։ Դուրսի զօնեն ներս մտնելուդ ղեմդ կեներ պատվելիին խոհանոցն ու բակը (Մարմրյան)։

105. Զևի և Կերպի տրական հոլովով դրվում են՝ վիճակ, տարիք, հասակ, տեսակ, շափ, քանակ, կերպ, պատկեր, եղանակ, ձև, ազգ, գույն, աստիճան, կարգ և ուրիշ շատ բաներ մի թվականով կամ ուրիշ վերագրով, որոնք եմ, լինիմ քայլի հետ՝ խոսքի ստորոգյալն են կազմում, ցույց տալով թե ենթական ինչ գրության մեջ է, ինչպիսի է կամ ինչ ունի։ Այս տրականը կարող է և իբրև ձևի պարագա գործածվել։ Օրինակ՝ նա էլ նույն օրին է (նույն օրում է)։— Այս երեխաները միևնույն հասակին և միևնույն տարիքին են (միևնույն հասակում և միևնույն տարիքում են),— միևնույն հասակն ու տարիքն ունին)։— Այս մարդիկը մի խելքի են։— Սա էլ քո խելքին է։— Նա էլ սրա շափին է։— Այս երկուսը մի տեսակի և մի կերպի են։— Էությունն ա կայնել դարին, տասկերն ա քո պատկերին (Ժող. երգ.)։— Այս երկու ձիերը մի գույնի և մի մեծության են։— Դու ի՞նչ կարծիքի ես։— Սա այն կարծիքին եմ։— Նա վատ տրամադրության է։ Քո ամեն բանն էլ կարգը կարգին է։— Մի կողմը կարգին նստած էին մարդիկը, մյուս կողմը՝ կարգը կարգին շարված կանիքը։ Կարգին շնա խոտում, որ բան հասկանամ։— Ծկան բռնովանֆի նստեցին ամենքը։— Իրանց հալին շեն կենում։— Նա վերին աստիճանի հիմարացավ այդ բանն անելով։ Այսպես և՛ նա մեր հաշվին է ապրում։ Քո ձեռի տակին քո բնությունին կմեծացնես նրան. Քո հավատին ևս մեծացնում նրան (Պռ.)։

Ման. 1. Ներգոյականի նշանակությանը կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. օրինակ՝ (մի) բանի, գործի լինել, կենալ։— Ի՞նչ լանի ես, ի՞նչ գործի ես. քո բանին կաց. բանիդ կաց։ Ի՞նչ մտքի ես։ Հացի լինել, եփ ու թուխի լինել, աղոթելի լինել, իր ասածի լինել (համառություն անել), վերջը խոսքիդ շնա կենալ (խոսքդ շնա պահել)։ Դուք քաղաքացի եք, որդ առուտուրի եք, որդ փեշակի (առուտուրով եք դրադվում)։ Ամեն մարդ իր ցավին է։ Իր դիտու լինել։

Ման. 2. Ներգոյական տրականը, երբ վերադիրն անորոշ է կամ անորոշ իմաստով է գործածվում, անհոգ է մնում. օրինակ՝ Մի տան շերեփ որ երկու տանտիկնոջ ձեռի լինի, տունը շուտ բաժանք կլինի (Ա.)։— Այսպիսի ազիդ օրը, որ մարդի գլխի աղուն էլ աղան, չպիտի խոսի (Պռ.)։— Մարդի գլխի կրակ է վառվում (Պռ.)։ Այդ ի՞նչ օրի եք։ Տեղի անունների համար անհոգ տրականի այս կիրառությունը սակայն ժողովրդական է. գրական լեզվի մեջ այս դեպքում գործ է ածվում տեղի ներգոյական հայցականը (§ 76. 2) առանց հոգի և առնվում է իբրև ետադրություն (§ 38). օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ Մի հատ կորեկ մնացել էր մի մարդի կոշկի միջի, ասվում է՝ մի մարդի կոշկի մեջ։ Նա ոտի տակի (տակ) կորավ։— Մարդի կշռի (մոտ) անուն ունի. Մի տեփրի միջի (մեջ) դրած էր։— Զրազը որ կպավ, էլ մարդի առաջի (առաջ) դուռ չեն բանալ (Պռ.)։

Ման. 3. Շատ բարբառներ և արեմտյան աշխարհաբարը առանձին ներգոյական հոլով չունին, և այս հոլովի նշանակությունն արտահայտում են կա՛մ մեջ բառով, կա՛մ հայցականով, կա՛մ տրականով, ինչպես որ գրաբարում է։ Երականը մեջ բառի իմաստով իբրև ներգոյական գործ է ածվում ավելի արևելյան բարբառների մեջ՝ նա փողոցին է, գեղին է, քաղաքին է, փոխանակ՝ նա փողոցում է, գեղում է, քաղաքում է։ Գրական լեզվի մեջ ևս երբեմն պատահում է այս մտքով տրականի գործածություն. բայց ընդունված է ավելի վրա բարի իմաստով գործածությունը, քան մեջ բառի։

106. Բացառականը ցույց է տալիս ելակետը կամ սկզբնակետը, այսինքն այն առարկան կամ տեղն ու ժամանակը, որից առնվում, բաժանվում, զատվում, հեռանում է, կամ սկսվում, ծագում, առաջ է գալիս մի բան, հակառակ հայցականի և տրականի, որոնք ցույց են տալիս հանգման առարկան ու պարագան, դեպի որն ուղղվում, մոտենում, հասնում, մատուցվում է մի բան: Բացառականի այս նշանակությամբ բացատրվում են նրա բոլոր կիրառությունները: Օրինակ՝ նրեանից եկան էջմիածին: Վարդանից անցան Տիգրանին:— Հեռացել եմ իմ մայրենի աշխարհից, սերտ բարեկամք անջատած են ինձանից:

Ա. ԶԱՏԱԿԱՆ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

107. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից առնվում, հեռացվում է մի բան: Այս նշանակությամբ բացառական խնդիր առնում են բազմաթիվ բայեր և ածականներ, որոնք ցույց են տալիս՝ առնել, բաժանվել, հեռանալ. ինչպես՝ ստանալ (մեկից մի բան), հրաժարվել, խուսափել, կտրել, պոկել, զրկել, ազատել, լսել թաքցնել, փախչել, քաղել, օգտվել, գողանալ, ժառանգել, ուզել, խնդրել, պահանջել և այլն: Զափազանց մեծ են ձեր պահանջները նրանից: Պաշտոնից հրաժարում: Իմ խնդիրքը ձեզանից այն է:

Բացառական խնդիրը կարող է ցույց տալ նաև մտավոր հեռացման առարկան. օրինակ՝ (մի բանից, մեկից) ամաչել, խուսվել, պատկառել, քաշվել, զգուշանալ, ժուժկալել, խորթանալ, խորշել, հարցնել (Գեղ որ մտնես, երեսխայից բան հարցրու: Ա.):— Առնվել (Գարեգնի սիրտըն առնվից նրա խոսքիցը) և այլն:

Բ. ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

108. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որից ծագում, առաջանում, գոյանում է, ինչպես և այն նյութը, որից շինվում, կազմվում է մի բան: Օրինակ՝ Բախտիկս գայլի ցեղից էր. ուր գնացի՝ հայ-հայն հտես էր (Ա.):— Այդ տները ո՞ր ծառից է. այն կարմիր թթենուցը հո՞չէ՞.— Հայ քրիստոնյա ենք, լուսավորչի լույս հավատից ենք (Պռ.):— Նրանք մի հորից են:— Մառի որդն իրենից կգոյանա (Ա.):— Բերդն իր միջից կկատաղի (Ա.): Աղջիկն իրենից շատ սիրուն էր: Լավ ձայն ունիս, քեզնից ասել գիտես (Պռ.):— Մի ծառից թե թի կրնի, թե հորսելի (Ա.):— Մի ծաղկից օձը թույն է շինում, մեղուն՝ մեղր (Ա.):— Գլուխդ հո՞ երկաթից չէ, որ բան չէ մտնում: (Մի բանից մի բան) եփել, թխել, թափել, ձուլել, կարել, պատրաստել և այլն:

Մեծ. Այս բացառականն իբրև վերադիր գրվելով մի անվան վրա՝ առնվում է իբրև մի ածական: Օրինակ՝ Խրիմի մորթուց գզակը դրել էր գլխին: Հագել էր կանաչ մահուդից կապան:— Այս իմաստով գործ է ածվում սովորաբար ն (հին՝ է) վերջավորու-

թյամբ բացառականը, որ և կարող է լաւ (հին՝ նալ) ածանցով² կազմված ածականն էրից ծագած լինել՝ երկաթյա, բարյա,— երկաթե, բարե, ուստի հաճախ իբրեւ սոսկ ածական է ըմբռնվում և ոչ իբրեւ բացառական հոլով։ Քարե խաչ լինիւ, երկաթե բաշարը (Ա.)։— Ոսկե մատանիք, արծաթե բաժակ, մորթե դղակ, բրդե դուբա, զարե հաց, ևզե մոմ, կտավե հագոստ, կաղե աման, փայտե դուռ, կաղե զոտի և այլն։

Գ. ՄԱՍՆԱԿԱՆ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

109. Բացառականը ցույց է տալիս ամբողջը, որից առնվում, վերցվում է մի մաս, կտոր, որոշ թիվ, չափ։ Այս նշանակութեամբ բացառականը դրվում է.

1. Մաս, կտոր, չափ ու կշիռ և այլն ցույց տվող դոշականների հետ, երբ մի թվական ածական ունին. օրինակ՝ Այս հացից մի կտոր կեր։— Այս ցորենից միայն մի բեռ գնեցի։— Նա այդ կարմիր գինուց երկու շիշ ունի։— Աստված անշուշտ մի ճար կանե, երկու գունից մի գուռը գունե բաց կանե։— Հագարից մի անգամ մեր տունն ես եկել։

2. Գոյականաբար գործածված թվականների ու թիվ ցույց տվող անորոշ ածականների հետ. օրինակ՝ Վարդի թերթերից մինը պոկեցի։— Այս ծաղիկներից ո՞րն է քեզ դուր գալիս։— Ձեզնից ումանք. մեզնից երկուսը. նրանցից շատերը չկան։

3. Շատ բայերի հետ, առանց մասնական բառի, երբ պետք է ցույց տալ, թե առարկայի մի մաս, բաժին է միայն վերցվում. օրինակ՝ Նա այս հացից չկերավ։— Անժամանակ հյուրն իր քսակից կուտի (Ա.)։— Վայելի՛ր այս քաղցրահամ պտղիցը. — Ով այս տերեւիցն ունենա կըշտին, նրա գլխին փորձանք չի գալու. — Ի՞նչ կլինի, մի աղքատ դա մեր սեզանից մասնավորվի. — Գամն այն կարմիր գինուցը լցրեց (Պ.)։

Դ. ՆԵՐԳՈՐԾՈՂ ԽՆԴՐԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

110. Բացառականը ցույց է տալիս կրավորական բայերի ներգործող խնդիրը, որից իբրեւ սկզբնապատճառից ծագում, առաջ է գալիս գործողությունը, որ և խոսքը ներգործական բայով ասելիս՝ դառնում է ենթակա (§ 30. 1)։ Օրինակ՝ Թշնամին հաղթվեց մեզնից. — Մենք հաղթեցինք թշնամուն։

Ման. 1. Ներգործող խնդրի բացառական է դրվում սովորաբար զգացում, հույզ, հոգեկան որևէ վիճակ, գործունեություն ցույց տվող և մի քանի ուրիշ բայերի հետ. ինչպես են՝ զգացվել (մի բանից), վերավորվել, վրդովվել, հուզվել, ազդվել, գրգռվել, խաբվել, սիրվել, պաշտպանվել, հարգվել, փառաբանվել, հրապուրվել, գրավվել, հափշտակվել և այլն։

Ման. 2. Երբ բայը զատական իմաստ ունի, ներգործող խնդրի բացառականի տեղ է գործածվում գործիական կամ ձեռով. միջոցով. քեֆաճով բառերով սեռական. օրինակ՝ «Թշնամիներն առան Անին» խոսքը կարելի չէ կրավորական դարձնել՝ «Անին առնեղեցավ թշնամիներից», որ կհասկացվի՝ Անին առան թշնամիներից. այլ պետք է զարձենել՝ «Անին առնվեցավ թշնամիների ձեռով»։

111. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Արտաքին պատճառը, որից իբրև մի շարժառիթից առաջանում է մի գործողություն, դրություն, մանավանդ մի հոգեկան վիճակ, հույզ և այլն. օրինակ՝ Տերենսսը քամուց խշխշում են։— Նա ցրտից, սովածությունից մեռավ։— Դու մի հասարակ շխուկից վեր ես թռչում։— Ձեր վարմունքից ես դետինը մտա։— Տղայից լինդացի, փեսայից գոնե ուրախանամ։— Իմ բախտից այսօր անձրև է։ Այսպես և (մի բանից, մեկից)՝ նեղանալ, վշտանալ, վախենալ, սարսափել, հիվանդանալ, շլանալ, կուրանալ, հոգնել, հարբել, գովել, կարմրել և այլն։

Ման. Այս նշանակությամբ գործ են ածվում ձեռքը, երեսիցը բացառականները. օրինակ՝ Նրա փողով ձեռքը ողով չի իմանում... Ձորի միջիցը մինչև Ս. Վառվառի կուսի դուռը՝ մարդ ու կնիկ ձեռքը ոտ փոխելու տեղ չկար (Պո.)։ Մի քանի տասնյակ շար և անդուժ հայեր մի մեղավոր միաբանի երեսից մի ամբողջ միաբանություն պատճեցին (Նո. Գեդ.)։

2. Ներքին պատճառը, այսինքն մի հոգեկան կամ մարմնական վիճակ, որից առաջանում է գործողությունը կամ դրությունը. օրինակ՝ Նա ամոթից գլուխը կախ գցեց։— Արչն իր ահից կգողա (Ա.)։— Դարդիցը հավիլել, ոսկորն է մնացել։— Անքնությունից աչքերը խառնել են։ Այսպես և՛ աշխատանքից, զարմանքից, ծարավից, կասկածից, կրքից, ծուլությունից, հոգնածությունից, անքնությունից, նախանձից, կսկծից, ուրախությունից, սիրուց, վախից, վշտից, տրտմությունից, փառասիրությունից և այլն (մի բան անել, մի դրության մեջ լինել)։

3. Արտաքին մի հատկանիշ, որ ճանաչելու, դատողության, հետևության, եզրակացության համար իբրև մի հիմք է ծառայում. օրինակ՝ Ձայնից ճանաչեցի նրան։— Նրա տխուր դեմքից մենք նախազգացինք, որ մի վատ բան է պատահել։— Փեշի ծայրից, որ դուրս էր մնացել, իմացավ թե ով է (Պո.)։ Նրա նամակից տեսնում եմ, որ նա հիվանդ պիտի լինի, Այսպես և (մի բան կամ մեկին)՝ գործից, վարմունքից, շարժմունքից, տեսքից, աչքից, անունից, ձայնից, համից, հոտից, գույնից, հագուստից և այլն ճանաչել, իմանալ, հասկանալ, դատել, եզրակացնել, հետևանքներ և այլն։

Ման. 1. Շատ սովորական է անորոշ դերայի բացառականի գործածությունը իբրև պատճառի խնդրի. օրինակ՝ շատ ուտելուց, շատ խմելուց, աչքերն ուռել շատ քնելուց (Ա.)։

Ման. 2. Զեղոթ բայերի պատճառի բացառական խնդրը, երբ բայը շուտ է գալիս պատճառական սեռի, դառնում է ենթակա, իսկ ենթական դառնում է կրող խնդրի (§ 30. 2)։ Օրինակ՝ Աղքատը ցրտից հիվանդացավ։— Ցուրտը հիվանդացրեց աղքատին։

Ման. 3. Ներգործական բայերն ես, երբ պատճառի բացառական խնդրի ունին, կարելի է պատճառական բայի վերածել տալ (երբեմն և ստիպել) բայով (§ 29. 1. Ժ.)։ Իսկ հիմք բայը բացասական է՝ թույլ տալ, թողնել բայերով։ Այս ժամանակ ներգործական բայի պատճառի խնդրի դառնում է ենթակա, իսկ ենթական՝ տրական խնդրի (§ 31.

11). օրինակ՝ Սրտի բարկությունից էր նա գետինը փորում,— Սրտի բարկությունն էր նրան գետինը փորել տալիս։ Աղմուկից մարդ մարդի խոսք չէր հասկանում,— Աղմուկը չէր թողնում՝ մարդ մարդի խոսք հասկանալ։

2. ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

112. Բացառականը բաղդատական ավելի, պակաս, նվազ բառերի հետ՝ ցույց է տալիս այն առարկան, որից մի ուրիշ առարկա ջոկվում. անշատվում է իր հատկության, գործողության կամ դրույթյան աստիճանով։ Բաղդատական բառերը կարող են և չդրվել ու զորությամբ հասկացվել։ Օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի հոտավետ է։ Արծաթը ոսկուց պակաս պիտանի չէ։ Աշխարհքում անունից լավ (փոխանակ՝ ավելի լավ) ի՞նչ կա.— Սեղբոս աղան էլ եթե յուր հարևանից վեր չէր, ստոր էլ չէր (Պռ.)։ Ահն էշին ձիուց արագ կվազեցնեն (Ա.)։ Գեղեցիկներից գեղեցիկ մուսան յուր տաղանդից բաժին հանեց ամենքին (Ջիվ.)։ Կանանց աղմուկը ճոճանակի ձայնից բարձրացավ (Պռ.— փոխանակ՝ ավելի բարձրացավ)։

Մե. Բաղդատական բացառականի տեղ կարող է կազմվել քան, քան քե շաղկապով կապված մի զեղչական խոսք. այն ժամանակ բաղդատության խնդրը դրվում է բայի պահանջած հոլովով. օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի գեղեցիկ է,— Վարդն ավելի գեղեցիկ է, քան մանուշակը։ Ես քեզ նրանից ավելի եմ սիրում,— Ես քեզ ավելի եմ սիրում, քան նրան։

3. ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

113. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան կամ առարկայի մասը, որի կողմից, նկատմամբ կամ վերաբերությամբ առնվում է որևէ մարմնական կամ հոգեկան հատկություն, կամ տեղադրություն ու ժամանակամիջոց։ Այսպես գործ է ածվում բացառականը.

1. Որակական ածականների և նրանցից կազմված բայերի հետ. օրինակ՝ Ոտիցը շուտ (ժիր, արագ), խելքիցը թեթև (Ա.)։ Նրկու ձեռից հաջողակ մարդ։ Հացից կարոտ, ձեռիցը պինդ (ժլատ)։ Ալևոր մարդ էր, բայց ոտիցը թեթև էր.— Թե սրանում սուտ լինի, իմ երկու աչքիցս դատարկ նստիմ (Պռ.)։ Նրանք հորից մեկ են (հարազատ են), մորից ջոկ (խորթ)։ Ինչի՞ցդ ես հիվանդ։ Նա ո՞ր աչքից է կուլր, ձա՞խ թե աջ։ Հորից որբ, որբանալ։ Դրսից քահանա, ներսից սատանա (Ա.)։ Շիրը դինով առատ, քսակը փողից փարատ, փողից դատարկ ինքը (Գ.-Ք.)։ Սևակուղ պտուկը միայն դրսից կարող էր կեղտոտ լինել, բայց ոչ նաև ներսից (Մուր.)։ Այսպես նաև՝ Նա հայերենից ու պատմությունից թույլ է, առաջադեմ է, շատ ետ է, առաջ է, առաջինն է, երկրորդն է, հետին աշակերտն է։ Նա գնում է իրենց «գումի տունը», որ մոտ է այս տեղից (Մուր.)։

Մե. Այս բացառականն իր խնդրառաի հետ ստանում է մի բարդ բառի նշանակություն և կարող է երբեմն բարդ բառով ևս փոխանակվել. օրինակ՝ ոտքից կաշ,—

կառոտն. ինչքից դատարկ,— դատարկամիտ. ձեռից հաջողակ.— հաջողածեմ. ոտքից ջնքն,— թեթևոտ (ՏՏ 61, 62):

2. Առաջ, հետո, վերջը բառերի հետ, որոնք իբրև ետադրական բառեր ցույց են տալիս մի բանի նկատմամբ վաղ կամ ուշ լինելը: Օրինակ՝ Նա իր հորից առաջ է մեռել: Ես նրանից առաջ եմ եկել (ես նրանից վաղ եմ եկել): Մեզնից շատ առաջ կար մի թագավոր: Ամենից առաջ պիտի ասել, որ... Մենք քեզնից հետո եկանք: Ես զատկից մի շաբաթ հետո պիտի գնամ գյուղը: Գաժազյանն ամենից վերջը ետ արեց փոքրիկ քսակի կապը (Պռ.):

3. Ներս, դուրս,—վեր, վար, վերև, ներքև,—առաջ, ետ, այս կողմը, այն կողմը, դեպք, դեմք բառերի հետ, որոնք իբրև ետադրական բառեր ցույց են տալիս տարածական դրուժյուն կամ ուղղություն՝ վերաբերությամբ ներսում կամ դրսում, վերևում կամ ներքևում և այլն գտնված մի առարկայի, որից հեռանում, անջատվում է մի բան, Օրինակ Արծիվը սավառնում է ամսյերից վեր: Մեր ուժերից վեր է (Մուր.): Նա իր ուժերից վեր (խելքից վեր) գործ է հանձն առել: Դիլիշանից դեմք (այն կողմը) հայի գեղ կա (Մուր.): Այդ քարն այժմ գտնվում է վանքի պարսպից դուրս (ներս): Գյուժրեցիք էլ պարսպիցը ներս (ներքև) են նստած.— Ամենքից վերևը, ամենքից ներքևը նստեցին.— Երեխայքը, տաս տարեկանից վերև, մնացին (Պռ.): Այդ իր իրավասությունից միանգամաչն բարձր է և դուրս: Նա այժմ մեզնից ետ է: Նա ամեն բանում քեզնից առաջ (ետ) է: Իշավ փոքրիկ անտառակը, որ գտնվում է եկեղեցուց ներքև (Մուր.):

Ման. 1. Վեր, վար բառերը երբեմն պարզապես ստանում են բարձր, ցածր բառերի նշանակություն. ինչպես՝ Այդ գործը վեր է (բարձր է) մեր կարողությունից: Ա՛խ, քարեր ջան, ես էլ ձեզ պես հպարտ էի, վեհ ու վեր (Ա. Խաչ.):

Ման. 2. Բացառական այս ետադրական առաջ, հետո, վեր, դուրս և այլն բառերի հետ ըմբռնվում է իբրև բաղադրական բացառական և կարող է բան, բան թե բառերով և ասվել. ինչպես՝ Քրիստոսից առաջ—առաջ բան Քրիստոս, նախքան Քրիստոս. Քրիստոսից հետո,— ետ քան Քրիստոս: Չեմ հիշում նա՛խ, թե ետ քան պատերազմը (պատերազմից առաջ, թե հետո) հրատարակվեց մի տեղեկագիր (Պռ.): Այդ գործը վեր է քան մեր կարողությունը: Գրաբարում նաև՝ արտաբոյ կամ արտաքս քան զպարիսպն,— պարսպից դուրս. ի ներքս քան զպարիսպն,— պարսպից ներս:

Ը. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

114. Բացառականը ցույց է տալիս այն առարկան, որի համար, մասին, վրա մի բան ասվում, պատմվում է: Դրվում է իբրև խնդիր ասել, պատմել, մտածել և այլն բայերի. օրինակ՝ Սկսա խոսել այնպիսի հարցերից, որոնք... (Մուր.): Էդ խոմ ինձանից եք խոսում (Մուր.): Ու ձմռան երկար գիշերը նստած՝ խոսում են կոռու հին հին քաջերից (Հովհ. Թ.): Արի՛ հիմի Սոսիցը (Սոսի մասին) հարցրու՛ (Պռ.): Եթե մեզանից հարցանես, փառք Աստուծու, լավ ենք:— Դու դեռ աշխարհքիցս խաբար (տեղեկություն) չունիս.— Մի քիչ դեսից, մի քիչ դենից գրույց տը-

վին (խոսեցին).— Ուզեց որսի կողմիցը (մասին) մի բան հասկանալ (Պռ.): Ես քեզնից երկմիտ եմ:—Կգանգատեմ իր սև բախտին: Այնքան առողջացավ, որ էլ չէր գանգատվում ոչ սրտի ցավից, ոչ թուլութունից (Մուր.): Այսպես նաև՝ մեկից, մի բանից՝ բամբասել, ամբաստանել, գրել, երազել, երգել, լսել, կասկածել, մտածել, հայտնել, տրտնջել, բողբոջել և այլն:

Մտն. Այս բացառականի կարգին պատկանում են նաև գոհ, դժգոհ լինել, գոհանալ, դժգոհութուն հայտնել, շնորհակալ լինել, շնորհակալութուն անել բայերի խնդիրները. օրինակ՝ հազար բերան գոհ եմ քեզնից, Աստված!— Ծանոթացնեմ շնորհակալ եմ:— Շնորհակալութուն իմ կողմից էլ, ում որ սիրում եմ՝ նրանից էլ (Պռ.):

Բ. ՏԵՂԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

115. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Այն տեղը, կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, որից ծագում, սկսվում է գործողութունը իբրև մի ելակետից. օրինակ՝ Քաղցր լեզուն օձը բնիցը դուրս է հանել (Ա.):—Ձաղացից եկողի երեսն ալյուրոտ կլինի (Ա.): Նա ետ դարձավ օտարութունից,— նրա դարձն օտարութունից: Այլուր տոպրակիցն ածեց տաշտը: Վերարկուն հանեց հագիցը Գիրքը ձեռիցն ընկավ գետին: Տանձը ծառի տակից հեռու չի ընկնիլ (Ա.): Գորգը ոստայնի վրայից հանել.— Հանկարծ նրա ետևից հնչեց մի թավ ձայն (Մուր.): Դուրս եկավ բազմության միջիցը.— Ձայն տվեց ներսիցը.— Ներքեից բարձրացավ (Պռ.):

2. Այն տեղը կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, որի ներսի մասի ուղղությամբ կամ երեսով մի ժայռից մինչև մյուսը կտրում, անցնում է գործողութունը: Օրինակ՝ Աստված ականջ է տվել, որ մեկիցը մտնի, մյուսիցը դուրս գա (Ա.): Գողն որ տնից լինի, եզն եռչիցից կհանի (Ա.): Շողն երդիկից ընկավ տուն: Պատուհանից, դռնից նայել, դուրս գալ: Ծանապարհն անցնում էր դարերի ու քարերի, կրճերի ու ժայռերի միջից:— Այնպես տվեց, որ մեջտեղիցն երկու կտոր եղավ.— Գալիս էի նրա ետևիցը.— Ընկավ նրանց ետևից գնաց (Պռ.): Դերիայի վրայից կապած ունեին գոգնոց, իսկ նրա վրայից հագած թաթար կանանց բաճկոնակ.— Նա կարևոր համարեց... հանել երկու մաքուր սավան, որոնցից մինը փոքեց ներքնակի վրա, իսկ մյուսը՝ վերմակի տակից (Մուր.):

Մտն. Մեկի ետևից ցնալ, ռադեկել բացի իր իսկական նշանակությունից (հետևել մեկին) նշանակում է նաև գնալ, մարդ ուղարկել մեկին կանչելու, բերելու. օրինակ՝ Գեղջկուհին շտապեց իր հարևաններից մեկին մարդու ետևից ուղարկելու (Մուր.): Տե՛ս § 100. 2:

3. Անձի կամ իրի այն տեղը, կամ մասը, որից ինչպես մի կովանից՝ կախվում, ձգվում է մի բան: Այս նշանակությամբ բացառական առնում են՝ բռնել (կալնել), կախել, կապել, կարել, քաշել, ձգել, կրպնել և այլն: Ձուկը գլխից կբռնեն (Ա.):— Այն ծայրից բռնիր, որ այս

ծայրը քո ձեռքն մնա (Ա.):—Մեկի փեշից, կոնից, ձեռքից, մազերից բռնել: Այժն իր ոտից կախ կտան, ոչխարն իր (Ա.):— Ինչ չէր տեսնել պատից կախ, հիմի տեսավ ճակատից կախ (Ա.): — Մաղը մաղել եմ, պատից կախել: Ամեն յոթ իր շլինքից քաշ կանեն (Ա.):— Կախել ցցից, փայտից, ծառից:— Դրանց երկսի կուռն էլ կապեց քամակներիցը (Պա.): Մուկը ծակը չէր մտնում, ցախավելը պոչիցը կապեցին (Ա.):— Չվանը դրեց ոտներն ու կապեց հաստ ընկուղենուցը (Պա.):— Չարը մարդուս ոտիցը կապած է (Ա.):— Կարեցին երեսներին ուսերից կամ թասակներից:— Կպավ մոր երեսիցը թե... կպավ հորն ու մոր շլինքիցը թե... կպիր պատիցը (Պա.): Կպչում է մարդու օձիքից (յախից), էլ պոկ չի գալիս: Սերն աթարից է կպել (Ա.):— Ցոթն անգամ կոնիցս քաշեցին: Մեկի փեշիցը քաշել: Շարը ձգեց նրա վզիցը:

Ժ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

116. Բացառականը ցույց է տալիս՝

1. Այն ժամանակը, որից սկսած կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ Նրանք երեկվանից պատրաստվել են գնալու:

2. Այն ժամանակամիջոցը, որի անցնելուց հետո կատարվում է գործողությունը. օրինակ՝ Նա երեք օրից կգա:— Ծաւմենաշուտը՝ երեք ժամից միայն այստեղ կլինեն:

Տեղի և ժամանակի բացառականի հետ հաճախ դրվում է տեղի և ժամանակի հայցական, և երկուսը միասին որոշում են տեղի տարածության և ժամանակի տևողության երկու սահմանը, որի մեջ կատարվում է գործողությունը: Օրինակ՝ Նա գլուղից տեղափոխվեց քաղաք:— Դու առավոտից իրիկուն աշխատում ես: Ժամի երեքից հինգը սպասեցինք նրան:— Թե էսօրից էգուց իմ գլուխը մի բան գա, դրանք կլինին մեղավոր:

Ման. 1. Երբ տեղի և ժամանակի բացառականի ետևից դրված հայցականը նույն բանն է, այն ժամանակ բացառականը դրվում է սովորաբար ե (հին՝ է) վերջավորությամբ. օրինակ՝ Տնն տուն, տունդ քանդվի. գեղն գեղ, գեղդ քանդվի (Ա.): Գլուխ առնել, կորչել աշխարհն աշխարհ: Ման գալ, թափառել երկրն երկիր, քարն քար, սարն սար, քաղաքն քաղաք: Ժամն ժամ (սպասելի), ամսն ամիս, շաբթն շաբաթ, դարն դար: Այսպիսի դեպքում բացառականն ու հայցականը միասին հաճախ ըմբռնվում են իբրև մի ածական կամ մակբայ և ցույց են տալիս ձևի փոփոխության. օրինակ՝ Գլխն գլուխ, ծայրն ծայր պտտել: Կուզն կուզ ման դալ, Եկան ետեն ետև շարվեցին: Նա ման է գալիս դռնն դուռ: Կողքն կողք, մոտն մոտ նստել, պառկել: Մեջն մեջ շարել, Բուկն էնդուր է խաղն խաղ, որ խոսքը դուրս չգա վազն վազ (Ա.): Բերնն բերան—կլինի գերան (Ա.):— Մի քանի այսպիսի կազմությունների մեջ հայցականի վրա, գրաբարի ձևով, դրվում է ի կամ ց նախդրի, ինչպես՝ ծայրն ի ծայր, դլխն ի գլուխ, բացն ի բաց (մերժել),—օրն ցօր, տարն ցտարի, հոգն ցհոգի (կորցնել մեկին):

Ման. 2. Ժողովրդական լեզվի մեջ անորոշ դերբայի բացառականը ե (հին՝ է) վերջավորությամբ մենակ ևս գործ է ածվում իբրև ձևի պարզա. օրինակ՝ Անձրեն եկավ շաղալեն, Ուռու տներն դողալեն, Հրեն եկավ իմ աղբեր, Ալ ձին տակին խաղալեն:

Ման. 3. Գրարարից փոխառությամբ մակըայորեն գործ են ածվում երբեմն նաեւ Էնտելյալ բացառականները՝ ի ընե, ի ծնե (կուլը), հականհ—հանվանե (ճանաչել), ի բուլոր սրտե, ի սրտե, ի վերջո, կարճ ի կարճո, վերջ ի վերջո, վայր ի վերո, վեր ի վերո և այլն:

117. Բացառականով կազմված կան բազմաթիվ հարադրյալ բայեր և դարձվածներ. օրինակ՝ Մեկի աչքից ընկնել, ձգել. մտքից ընկնել, ձգել (Արշը խաղով եղավ, տանձը մտիցն ընկավ. Ա.): Մի բանի հտեկից ընկնել (Անց կացած բանի հտեկից չեն ընկնիլ. Ա.): Ուտից-ձեռից ընկնել. ձեռից գնալ. հալից ընկնել. ուժից ընկնել: Մեկին խելքից հանել, մտքից հանել (մի բան): Խոսքիցը դուրս գալ. մեկի հախիցը գալ: Ձեռից մի բան շի գալիս (ապկար է): Ձեռից ինչ շնորհք ասես՝ գալիս է: Մեկի խաթրիցն անց կենալ: Բանը բանից անց է կացիլ: Ուշքից գնալ: Մեկի հտեկից հասնել— վազե վազ անել. շոքե շոք անել. ձեռնե ձեռ լինել և այլն:

Գ Ո Ր Ծ Ի Ա Կ Ա Ն Ն Ն Ո Լ Ո Վ

118. Գործիական հոլովը ցույց է տալիս այն առարկան, որով կամ որի միջոցով, օգնությամբ կամ միասնությամբ կատարվում է մի բան: Այս նշանակությամբ բացատրվում են գործիականի բոլոր գործածությունները: Օրինակ՝ Աչքով տեսածն ավելի լավ է, քան ականջով լսածը (Ա.): Մատաղն իր ոտովն է եկել (Ա.): Մենք մեր ընկերներով գուրս եկանք դաշտ:

Ա. ՄԻՋՈՑԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

119. Գործիականը ցույց է տալիս այն գործիքը, — լինի բնական գործիք ու գործարան, անոթ, թե բարոյական գործիք, օգնություն, միջոց ու միջնորդություն, կամ նյութ ու իրեղեն, — որ բանեցվում է մի բան անելու համար. օրինակ՝ Գդալով կոժղովե, շերեփով կցովե (Ա.): — Երկաթը երկաթով կբռնեն, մարդը մարդով (Ա.): — Սղոցով կտրել: Նավով գնալ: Բանալիքով բանալ: — Արյունը արյունով չեն լվանալ, արյունը ջրով կլվանան (Ա.): Աշխարհքը խելքով կուտեն (Ա.): — Նա ուրիշի հացով է ապրում: Նրա ծախքով է տպված այդ գիրքը: Կուժը ջրով լիքն է: — Մարդս մարդով, մարդն Աստուծով (Ա.): Թանաքով զրբել, ներկերով նկարել: Ճրագի լուսով կարդալ, պատվով երդվել:

Ման. Անձի անունների համար միջոցի գործիականի տեղ հաճախ զրվում է ձեռով, րնդանով, միջոցով բառերից մեկը անձի անվան սեռականի հետ. օրինակ՝ Դու ինձ երեխայի բերանով լուր ես ուղարկում: — Նա իր որդու ձեռով ուղարկեց ընծան: — Աստված մարգարեի բերանով հայտնե է: — Նրանք թարգմանով (կամ թարգմանի միջոցով, բերանով) էին խոսում: Իմ բարեկամի միջոցով (օգնությամբ) ես հասա նպատակիս:

120. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Հիմունքը, իրական կամ ենթադրական պատճառ ու պայման, որին իբրև հետևանք լինում է մի բան: Օրինակ՝ Աստուծո ռդորմությամբ (օգնությամբ) մեզ վնաս չհասավ: Հայր սուրբի հրամանով ճրագները հանգցրին: Մենք նրա հրավերով ենք հավաքվել այստեղ: Ես քո խոսքովն արի այգ բանը: Թե հիմար-իմաստունի վիճակովը (վիճակահանությամբ) կամ փռշտալովը գլուխդ աղի դնես, շատ խելոք կլինիս (Պու.): Ես նրա կանչելովն եմ եկել: Մառը մի խփելով (մի հարվածով) վեր չի ընկնիլ (Ա.): Շունը կաղալով չի սատկիլ (Ա.): Մենք պաշարված լինելով չկարողացանք նրանց օգնել:

2. Ճանաչելու և դատելու հիմունքը. օրինակ՝ Նոր տեղեկություններով (ներա ցուցումով) բանն այդպես չէ: Նոր ստացված հեռագիրներով հաղթություն տանողը մեր զորքերն են (համանիշ՝ ըստ, նայելով նոր հեռագիրներին): Այդ քո ասելով ուրեմն նա վա՞ր մարդ է: Քո ասելով դատարանը սո՞ւտ է խոսում (Մու.):

Ման. Հիմունքի գործիականի փոխանակ հաճախ դրվում են՝ պատճառով, շնորհիվ (գրաբարի գործ. հու.), նայելով, շնայելով, առթով (կամ գրաբարի ձևով՝ առթիվ), պատրվակով, հետևանք (գրաբ. գործ.), նպատակով գործիականները մի անվան սեռականի կամ տրականի հետ: Պատճառով է հղելության կամ գործողության իրական կամ բարոյական պատճառը. օրինակ՝ Բոլոր մարմիններն իրենց ծանրության պատճառով ձգվում են դեպի երկրագնդի կենտրոնը: Շնորհիվ, հետևանք ցույց են տալիս մի հիմունք, որին իբրև հետևանք կատարվում է մի բան. օրինակ՝ Նա իր ուշիմ ու ժիւր հատկությունների շնորհիվ արժանացավ որդեգրության: Նայելով (համանիշ՝ նայած, համաձայն, ըստ) ցույց է տալիս ճանաչելու հիմունք. ինչպես՝ Լուրերին նայելով... Զնայելով (համանիշ՝ շնայած, հակառակ) ցույց է տալիս հակառակ հիմունք. օրինակ՝ Նա շնայելով տարիքին՝ ճանապարհն ընթանում էր ժրուխտամբ (Մու.): Առթով, պատրվակով ցույց են տալիս կարծեցյալ պատճառ, պատճառանք. իսկ նպատակով՝ վախճանական պատճառը:

Դ. ՆԵՐԳՈՐԾՈՂ ԽՆԴՐԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

121. Միջոցի և հիմունքի գործիականները կարող են հասկացվել և իբրև ներգործող խնդրի գործիական, որից իբրև մի սկզբնապատճառից ծագում է գործողությունը. ուստի և ներգործական բայերը կրավորական դարձնելիս՝ ենթական հաճախ դառնում է գործիական հոլովով խնդիր. օրինակ՝ Գույնզգույն ծաղիկները զարդարեցին երկիրը. Զուներ ծածկեց գետինը. Նրան իր որդիներն են մխիթարում՝ խոսքերը կրավորական սեռով լինում են՝ Գույնզգույն ծաղիկներով զարդարվեց երկիրը. Գետինը ծածկվեց ձյունով: Նա իր որդիներով է մխիթարվում: Այսպես և երբ պատճառական բայերը չեզոք բայի են վերածվում, պատճառական բայի ենթական հաճախ դառնում է չեզոք բայի պատճառի գործիական. օրինակ՝ Տեսարանը զվարճացնում էր նրան. Նրան իր որդիքն են ուրախացնում. Գինին հարբեցրեց նրան խոսքերը չեզոք

բայերով լինում են՝ նա զվարճանում էր տեսարանով. նա իր որդիներով է ուրախանում. նա գինով հարբեց (տե՛ս §§ 30, 95):

ՄԱՆ. Ներգործող խնդրի և միջոցի ու պատճառի գործիականները հաճախ ձևով նույնանում են (§§ 110, 111. 3, 4. 2). եթե կրավորական բայը ներգործականի զարմանելիս գործիական հոլովն անփոփոխ է մնում, միջոցի կամ պատճառի գործիական է, իսկ եթե գործիականն ուղղական ենթակա է դառնում, ներգործող խնդրի գործիական է: Օրինակ՝ Մի ձեռով երկու ձեռով չի բռնվիլ. Անշուր շաղացով այլուր չի աղացվիլ. Լեզվով ամեն բան հեշտ կշինվի՝ խոսքերն եթե հասկացվում են՝ Մի ձեռով երկու ձեռով չեն բռնիլ. Անշուր շաղացով այլուր չեն աղալ. Լեզվով ամեն բան հեշտ կշինեն,— ձեռով, շաղացով, լեզվով միջոցի գործիական են. իսկ եթե հասկացվեն՝ Մի ձեռք երկու ձեռով չի բռնիլ. Անշուր շաղացն այլուր չի աղալ. Լեզուն ամեն բան հեշտ կշինի,— դրանք ներգործող խնդրի գործիական են:

Դ. ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

122. Գործիականը ցույց է տալիս սահմանափակում կամ վերաբերություն (տե՛ս §§ 61, 113). օրինակ՝ Աշքով կույրը լավ է, քան մտքով կույրը:— Հորով մեկ են, մորով չէ՝:— Հոգով դեռ արի, գլխով ալեւոր (Գ.-Ք.): Ուտքով կաղ, թեթեւ, արագ, ծանր, դանգաղ. խելքով, հոգով աղքատ. մարմնով առողջ, առույգ, հիվանդ: Մի բանով նման, տարբեր լինել, Լեզվով քաղցր, վարք ու բարքով սուրբ, համեստ, պարկեշտ: Ընդամենը շար, անտանելի: Գույնով սև: Դիրքով առաջինը, հարստության վերջինը: Նա ազգով հայ է, ծագումով ազնվական է, արվեստով՝ դարբին:— Այսպես գործիական են գրվում՝ ազգ, ցեղ, ծագում, հայրենիք, կոչում, անուն, արվեստ, պարապմունք և այլն բառերն իրենց այն խնդրառուի հետ, որ որոշում է ազգը, ցեղը, ծագումը և այլն:

Այս կարգին պատկանում են և վերաբերությամբ, վերաբերմամբ. նկատմամբ գործիականները. օրինակ՝ Որպեսզի անբաղաժանաբար չգանվի օրիորդի հարցասիրությունը գոհացնելու նկատմամբ, կարևոր համարեց այսքանը հայտնել. — Լինում էին անփույթ վաղվա պարտքի նկատմամբ:— Սկսավ բացատրություններ տալ նկատմամբ ս. Աստվածածին եկեղեցու (Մուր.): Ո՞րքան կատաղեցնում էր նրան այն միտքը, որ նրա նպատակները հայոց ազգի վերաբերմամբ հենց առաջին անգամ... (Բաֆֆի):

ՄԱՆ. Այս գործիականներն ևս իրենց խնդրառու ածականի հետ ստանում են մի բարդ բառի նշանակություն և կարող են երբեմն մի բարդ բառով ասվել. օրինակ՝ գույնով սև,— սևագույն. լեզվով քաղցր,— քաղցրալեզու. բարքով համեստ,— համեստաբար:

Ե. ՊԱՐԱՌԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

123. Գործիականը ցույց է տալիս այն առարկան, որի շուրջը, վերան կամ ճեղք անցնում, ընկնում, փաթաթվում է մի բան: Օրինակ՝ Աշխարհք աշխարհքով անցնի (դիպնի), նա իր քեֆից ետ չի մնալ:— Երիտասարդ ուժեր իրարով անցան.— Մտքովը չէր անցնում, թե այս-

սիսի օր կտեսնի.— Մտքովս մի բան անցավ,— Երեք անգամ Ս. Գևորգի (եկեղեցու) գլխովը պտույտ եկան ու մտան ժամ.— Մայրը նորապսակների գլխովը երեք անգամ պտույտ եկավ.— Զեռքը նրա շինքովը պտույտ տվավ։ Փաթաթվեց նրա ճտովը.— Կուռը նրա շինքովը փաթաթած։ Փաթաթվեց ծառովը։ Մեկի ոտներով փաթաթվել։ Կուռը, ձեռք մեկի վզովը ձգել, Մեկի գլխովը մի բան բաշել, ձգել, Ընկնել մեկի վզովը։ Դռնեղով ընկնել, ուտտվել։ Իրար գլխով դիպան։ Քարը դիպավ նրա գլխովը։ Գլխովդ դիպչի (անեծք)։ Դիպավ գետնովը։ Քոնն եմ, թեկուզ աշխարհս իրարով դիպնի։ Վարդի հոտն իր քթովը դիպավ։ Սեւ տավարը որ գիրանա, ինքն իրան՝ հողն իր գլխովը կտա (Ա.)։— Գնտնովը, պատովը տվավ նրան։ Գլուխս ի՞նչ քարովը տվի։ Խոսքը մեկի երեսովը տալ, զարնել։ Մարդ, փիղ, ձի, կառք, զենք մեկմեկով էին։ Մեկդմեկով խառնված էին։

Ման. Այս կարգին պատկանում են և հետևյալ գործիականները՝ Արջը խաղով եղավ, տանձը մտիցն ընկավ (Ա.), այսինքն խաղի հետ եղավ, խաղով դրաղվեց։— Վա՛յ թե քնով անցնի (լինի), ժամանակն անց կենա։ Այսպես և՛ խոսքով ընկնել, լինել. քնով ընկնել, լինել, անցնել. ազոթքով լինել, կերուխումով լինել և այլն՝ նրանց կեսը հունձ ու կալով և լրած (զբաղված. Մուր.)։ Այսպես և անորոշ դերբայի գործիականը եմ, լինիմ բայի հետ. օրինակ՝ Դուրս գալով է ժամը,—այսինքն քիչ է մնում՝ դուրս գա, դուրս գալու վրա է, մոտ է դուրս գալու։ Հազիվ մեծ պասը պրծնելով ենք.— Թե հասնելով լինի (հասնելու վրա լինի), քեզ իմաց կտամ (Պռ.)։

2. Տեղի ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

124. Գործիականը ցույց է տալիս գործողության ընթացքի ճանապարհը, կամ թե այն տեղը և իբրև տեղ մտածված առարկան, որի երկայնությունամբ կամ վրայով, միջով գործողությունը կտրում, անցնում է սահմանից այն կողմը (տե՛ս § 115. 2)։ Օրինակ՝ Լավությունն ես անում, կամուրջովն էլ անց կացրու (Ա.)։— Մովը մտա, ցամաքովը դուրս եկա (Ա.)։— Զուրն իր գնացած տեղովն էլի կերթա (Ա.)։ Գողն որ տանու լինի, եզն երդկովը դուրս կքաշի (կհանի. Ա.)։— Լույսն երդկովը տուն էր ընկել։ Երդկովը մի բան ձգել, կախ անել։ Խորանի դռնովը մտան ժամ։ Դռնովը չի անց կենում։ Փողոցովն անց էի կենում, միտս ընկար։ Գնում էինք սարերով, ձորերով։ Մայր Արաքսի ափերով քայլամուկոր գնում եմ։ Ճանապարհը հաճախ անցնում էր և սիզավետ բաղձունքներով (Մուր.)։ Նրանք անցնում էին մի ուրիշ տան բակով (Մուր.)։ Դուրս եկավ ձորի դարիդուսովը։ Խնձոր քաղեցին ու այգիներով եկան, հասան տուն։ Մա՞ն լինի, որ գլխովը քամի անց չկենա (Ա.)։— Դրա գլխով անց կացած բաները շատ են։ Նրան այնպես շարտեց գլխովը, որ տասը տեղ գետին դիպավ։ Իրանց ձգեցին պատովը այգին։ Ես ո՞ր քարափով վեր ընկնեմ։— Մի հետք դեռ նոր էր գնացել նոր եկած թերթեփի (ձյան) վրայովը։ Թռչունը թռավ տան վրայովը։ Փոսի, առվի վրայով ցատկել։ Նա Ծրեանի վրայով եկավ էջմիածին։ Եկա, կշտո-

վրդ անց կացա: Կգան, գեղի միջով անց կկենան: Նա լաշակի տակով տեսնում է: Թաշկինակը բկի տակովը կապել էր: Լիդիա Պավլովնան, որ աչքի տակով նայելով՝ տեսնում էր: Թե ինչպես... (Մուր.): Աչքի տակովը խեթ մտիկ է տալի:

Այսպես և մի բանի՝ երկայնությամբ, լայնությամբ, բարձրությամբ, լայնքով, երկայնքով, ուղղությամբ, կողքով, եզերքով, ծայրով և այլն գնալ, անցնել և այլն: Կամսարյանը գլխի տակն առավ բարձր և ձգվեց բազմոցի երկարությամբ (Մուր.): Խճուղին Դիլիջանի հարավ արևմտյան կողմից սկսելով՝ անցնում էր Շամլուղ գետակի ուղղությամբ՝ Մայմեխ լեռան ստորոտը ծածկող անտառների միջով (Մուր.):

Է. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

125. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Մովորաբար անպատեհ, չսպասած ժամանակը կամ եղանակը, օրվա վիճակը, երբ լինում է մի բան. օրինակ՝ Օր ու ցերեկով մտել են, նրա տունը կողոպտել: Մուկ գիշերով անելու փոխանակ՝ ավելի լավ է լուսով անես:— Ապահով եղի՛ր, ցերեկով այս տեղերում վտանգը մեծ է:— Մտիկ տվին դեպի այն աստղը, որ օրով ցերեկով նրանց համար լույս էր տալի (Պո.). — Գիշերվա գողին ցերեկով կբռնեն (Ա.).— Այս քամով ու անձրևով ո՛ր պիտի գնաս.— Մարդիկ ուրախ, թո՛ն ու ձյունով, ձի են խաղում, չափ տալի (Հովհ. Թում.): Գնաց շորերը հանեց, էն զահրմարովը (ցրտովը, ցրտին) լողացավ.— Այս շոգովը մենք լողանում ենք (Պո.).— Արևով անձրևով կգա, մուկն ի շուկան շուռ կգա (Ա.):— Ժամը Զատիկին պիտի արեգակով դուրս գա, Մենդին՝ մթնով (Ա.): Լուսով գնաց տուն, մթնով եկավ:

2. Մոտավոր ժամանակը: Այսպես գործ են ածվում՝ օր, ժամանակ բառերի, անորոշ դերբայների և մի քանի ուրիշ բառերի գործիականները. օրինակ՝ Ասում են՝ Արտաշեսի օրով Հայաստանում անմըշակ տեղ չի եղել:— Իմ օրովս վանքի բոլոր միաբանությունը լիության մեջ էին (Պո.): Ժամանակով այդ էլ գլուխը կգա: Ժամանակով (կամ ժուկով ու ժամանակով,— երբեմն, մի ժամանակ) մի թագավոր կար: Ժամանակին, երևի, բոլոր այս լանջերը ծածկված են եղել ծառերով (Մուր.): Ամեն ամպելով ձյուն չի գալ (Ա.): Նրա կենդանությամբ է կատարվել այդ: Մեկի ծննդով, կնունքով, հարսանքով մի բան անել, Հորս կնունքով, մորս ծնունդով, վեր կացանք մի օր որսի գնացինք (Հովհ. Թում.): Արդյոք հոգևոր հայրիոր յուր ներկայությամբ էր որ այնպես քաղցր ընդունեցին գլուղացիներին: Ցանկացավ լսել մի բան նաև օրիորդ Ադելինայի մասին, մանավանդ, յուր որդու, Պետրոսի ներկայությամբ (Մուր.):

3. Պայմանավորված ժամանակը, պայմանաժամը, տեղողությունը, որի ընթացքում լինում է մի բան: Հոգնակի գործիականը ցույց է տալիս կրկնված գործողության ամեն անգամի տեղողություն: Օրինակ՝ Բա-

վոր Կիվկիվ կերթաս տարով, շես գար բարով (Ժող. երգ.):— Ժամով կառք վարձել (բռնել):— Բնակարանդ ամսո՞վ վարձեցիր, թե տարով Ձէ՞ որ մենք օրով ենք խոսաացել:— Նա ամիսներով տնից չի դուրս գալիս:— Ժամերով կանգնած մնալ կարելի չէ:

Ման. Այս գործիականը հաճախ ըմբռնվում է իբրև ձևի պարագա:

Ը. Ձեզի եւ ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

126. Գործիականը ցույց է տալիս՝

1. Գործողութիւնն ձևն ու կերպը. օրինակ՝ Մարդ ինչ շունենա, սըրտով այն կուզի (Ա.):— Մարդ պետք է խղճմտանքով խոսի (Ա.):— Ի՞նչ երեսով գնամ նրա մօտ: Շիտակ խոսքը հանաքով կասեն (Ա.):— Ուժով բաց արած վարդը հոտ չի ունենալ (Ա.):— Նա ոտով գլխով կորավ: Մի տակ հագուստով ման է գալիս ցրտին ու շոգին:— Դիտմամբ անել մի բան, զգուշությամբ շարժել, սրբությամբ ապրել, քաջությամբ կռվել, Հարցնելով Երուսաղեմ կերթան (Ա.): Բանն ասելով կլինի (Ա.):— Պարտքը տալով, մեղքը լալով (Ա.):

Ման. 1. Անորոշ գերբայի գործիականը դրվելով նույն բայի վրա՝ սաստկացնում է բայի նշանակութունը. օրինակ՝ հրաժարվելով՝ հրաժարվել մի բանից. ցանկանալով ցանկանալ մի բան:

Ման. 2. Ձևի գործիականը սովորաբար ստանում է որակական մակբայի նշանակութուն, և հայերենում որակական ածականները, եթե անփոփոխ իբրև մակբայ չեն գործածվում, կերպով, ձևով, եղանակով գործիականների հետ առնվում են իբրև մի մակբայ, կամ թե որակական ածականներից ուրիշն ածանցով կազմված վերացական անվան գործիականն է գործածվում իբրև մակբայ: Օրինակ՝ նա քաջ կռվեց. նա քաջ կերպով կռվեց. նա քաջությամբ կռվեց:

Վերջին ժամանակներս որակական ածականներից բառ, պես և մանավանդ օրեն բառերով բարդվում են նոր մակբայներ, որոնք խորթ են հայերենի համար: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ ամեն ածական եթե կարելի է անփոփոխ իբրև մակբայ գործածել, պետք է այդպես ևս գործածել, առանց կերպով բառի և առանց օրեն բառով բարդելու. օրինակ՝ նա քաջ կռվեց: Խրճիկների հետ մանուկներն այդպես անվիտ չեն վարվում (Հովիվ, 1910, № 9): Կտեսներինք զարմանալի ծանոթ պատկերը, որ անհուն կզվարճացնե մեզ բուրբոս (Մշակ, 1909, № 48). Այո՞, լեռն, ճիւղեք երգեց (Շիրվ. Արտ.): նա սարսափելի վախեցավ, փոխանակ՝ նա քաջ կերպով կամ քաջորեն կռվեց, նա սարսափելի կերպով կամ սարսափելիորեն վախեցավ, անմտորեն վարվել. անհունորեն զվարճացնել, հիանալի կերպով, հիանալիորեն երգեց:

2. Մի բանի համեմատ լինելը, չափով, համեմատ, ըստ բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա ուզում եմ մեր օրենքովն երթամ (վարվեմ):— Հայ քրիստոնեի օրենքով (սովորությամբ) պետք է դու այդ բանը շանես:— Բարեկամների կամքովը չէր այդ բանը:— Նա իմ հոժար կամքով տալիս եմ:— Ազգավի խոսքով լինի, Վարդիվորին ձյուն կգա (Ա.):— Թշնամու սրտով եղավ (արեց նա) այդ բանը:— Թե որ Աստված սրտներովն էր անում, մի աղքատ տուն էր մտնում հացի վրա (Պո.):— Կարպետովդ լարե ոտքդ (Ա.):— Աստված մարդուն յուր

պատկերով և նմանությամբ է ստեղծել,— Մատնիքը մատովս չէր, Սիրածը սրտովս չէր, Մինթանեն բոլովս չէր, Քամարը մեջքովս չէր (Ժող. երգ.):— Երիտասարդը նստեց թախտի մի ուրիշ կողմը, որ յուր կարծիքով ազատ պիտի լիներ հողի իշխածքից: Այսպես և՛ իմ համոզմունքով, իմ խելքով, իմ դատողությամբ, հայացքով, ուղղությամբ, կարողությամբ և այլն:

3. Միասնություն, այսինքն մի ուրիշ անձի կամ իրի գործակցություն, մասնակցություն՝ հետ, միասին, հանդերձ բառերի նշանակություն: Օրինակ՝ Արշն եկել է իր քոթոթներով մեր այգին ընկել.— Նա երեք ձիավորով գնաց:— Մի կողմը կարգին նստած էին մարդիկը, մյուս կողմը՝ կանայքն իրենց երեխաներով:— Վարդիթերի մայրն էլ այնտեղ էր յուր հարսներով:— Նորափեսան իրան երկու ընկերովը բարձի վրա կանգնած էր:— Տերտերներն իրենց զարդարանքներով ու տիրացուներով առաջ ընկան:— Ուշտը փալանով կուկ կտան (Ա.):— Նըրանք իրենց պատրաստություններով վեր կացան, գնացին ձորը:— Փըշատու (փշատենու) ճյուղքը կուացրեց, նրա ծաղիկները ճյուղքով կտորատեց:— Յոթը հացը մի աման կերակրով խփշտում էր:— Հացը պանրով կեր:— Տղայքը մի աղլուխ պաշարով, մի թոռ էլ հետները՝ եկան:

Միասնության գործիական են և հետևյալները՝ վեր կալան նրան, չորս մարդով (չորս մարդ միասին) տարան ու տարան: Ամենքով (ամենքը միասին) գնացին: Մինչև էգուց իրիկուն էին մտքներումը դրել երկու աղբերով (երկու եղբայր միասին) երկու այգին բանալ:— Զուխտ աղբերով (շուխտ եղբայր միասին) սպանվեցին: Մենք չորսով (չորսս միասին) գնացինք, հեռացանք: Երկուսով (դուք երկուսդ միասին) գնացեք: Կովի դաշտում զինվորները հազարներով ընկան: Գարնանը Ս. Հակոբա թուղուները տասնյակ հազարներով գալիս, բռնում են մեր դաշտերի երեսը: Այսօր եղբայր ու քույր իրարու սիրտ տալուց հետո՝ երկուսով միասին մեր թշվառ մոր արտասուքներն ենք սրբում (Պո.):

Ծան. Տեղ բառի դործիականը՝ տեղովը մի ածականի հետ հաճախ ցույց է տալիս հակառակ հիմունքը (§ 34. 5, դ), հակառակ, չհայելով բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա քահանա տեղովը այս բանը բերավ իմ գլուխը (քահանա լինելով հանդերձ): Ես իմ աղբատ տեղովս քեզից շատ եմ հարկ տալիս (չնայելով իմ աղքատության): Պառավ տեղովս կխաղամ քո խաթեր համար:— Տեղով բառը մի ածականի հետ նշանակում է նաև կեդրավ, իսկ ստացականի հետ՝ ամբողջությամբ, էությամբ. օրինակ՝ Հենց որ ես միամիտ տեղով ձեռքը մեկնեց... (Պո.— միամտաբար, միամտությամբ): — Ի՞նչ պետք է անի քեզ մի երեխա, թեկուզ իր տեղով հենց կրակ դառնա (Հովհ. Թում.):

127. Միասնության գոծիականն իբրև վերադիր դրվելով մի անվան վրա՝ առնվում է ինչպես մի որակական ածական: Օրինակ՝ Խոսքն այն է՝ որ անջուր ջազացը պտույտ տան, թե չէ՝ ջրով ջաղացն ամենքը պտույտ կտան (Ա.):— Ես օրով եմ նրանից:— Օրենքով խոսքին ոչ ոք բան չի ասիլ (Ա.):— Մահն ընկերով՝ հարսանիք է (Ա.):— Կաթնով ոչ

խարբ հոտից գոչւոս շի դալ (Ա.):— Ոսկե թամբով ձին ասաց բռնած
նզան... Կողքով մարդ, հացով, պատվով, ուժով մարդ, ամթով հարս:
Համով կերակուր: Ուտումով մարդ: Գինով մարդ: Կողմտանքով խոսք:
Կառքով զբոսանք: Արտասուքով մեռել է (Ա.): Սուտը խոմ փողով չէ՞
(Ա.): Մատաղի ջրով շորվա, գառնով փլավ, բրնձով արգանակ, ձավա-
րով սպաս, կարտոֆիլով սուպ:

Ման. Այս վերադրի գործիականը, եթե մի բառ է, ստանում է մի ածանցական ա-
ծականի նշանակութիւն. իսկ եթե ինքն էլ մի վերադրի ունի, փոխանակվում է մի
բարդ ածականով. օրինակ՝ հասակով մարդ, հասակավոր. տարիքով, տարիքավոր. պատ-
վով, պատվավոր. խելքով, խելացի. շնորհքով, շնորհալի. անունով, անվանի. ուժով,
ուժեղ. համով, համեղ.— կաղ ոտով եղ,— կաղոտն. ղեղին մաղերով (աղջիկ),— ղեղ-
նամաղ, ղեղնահեր. սև աչքերով,— սևաչա, անուշ ձայնով,— անուշաձայն. քաղցր
հայացքով,— քաղցրահայաց. կարմիր գլխարկով,— կարմրագլխարկ. դատարկ գըլ-
խով,— դատարկազլուխ. առյուծի սրտով,— առյուծասիրտ:

Թ. ՉԱՓ ՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ԵՎ ԳՆԻ ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

128. Գործիականը ցույց է տալիս չափ ու քանակ և գին, որով
մի բան լինում է: Մտածվում է հաճախ իբրև ձևի գործիական, իբրև
սխտասխան ի՞նչպէս հարցի: Այսպես գործ են ածվում.

1. Առնել, տալ, ծախել, գնել և այլն բայերի հետ չափ ու գնի ա-
նունները. օրինակ՝ Մի բան կշռով, քաշով, չափով, ամանով, բաժա-
կով, հատով, լիտրով, կանգունով ծախել, գնել, տալ և այլն: Սղբայրն
եղբորը չի տալ այս գնով: Ամեն բան փողով են առնում, ծախում: Մի
բան աժան գնով, առքի գնով տալ, Հատը քանխո՞ւմ է տալիս (ծա-
խում):— Հատն երկու կոպեկով (է տալի):— Քանխո՞ւմ առար այդ:—
Հինգ ուրբով առա:— Այս կարգին պատկանում են նաև՝ փողը շա-
հով, տոկոսով տալ. տունը վարձով տալ մեկին. մի բան կապալով տալ,
առնել:

2. Բազդատական աստիճանի նշանակութիւն ունեցող մի ածա-
կանի կամ մակբայի, ինչպես և առաջ, հետո, ետ բառերի հետ. օրինակ՝
Նա տասնումեկ տարով մեծ է քեզնից: Նա մի ամսով փոքր է ինձնից:
— Մենք մի օրով ուշ տեղ հասանք:— Նա յուր ամբողջ գլխով բարձր է
ուրիշներին:— Ամիսներով առաջ են տեսել իրենց պատրաստութիւնը:
Նրանք մղոններով ետ էին թշնամուց: Մի ամսով հետո (առաջ) է տեղ
հասել:

3. Իբրև վերադրի մի անվան. օրինակ՝ Նա հոտերով բշխար ունի.
բռններով ցորեն, ձեռքերով հաղուստ, գաստով թուղթ:

4. Հետեւյալ դարձվածների մեջ՝ Ամեն մեկն իր քաղաքով մին (իր
կողովով մին, կողովի չափով) խաղող տվաւ: Մեր ամանով մին լիբը
յուղ տուր մեզ: Այսպես և՛ բռնով մեկ, բաժակով մեկ, տնով մեկ և այ-
լն: Հերիք չէ՞ դու մեր անունը խայտառակել տաս, աշխարհքով մին
անես: Յնդրկի հոտն աշխարհքով մին արեց նա: Իր շալակով մին ցախ
տարաւ:

129. Գործիականով կան կազմված բազմաթիվ հարադրյալ բայեր ու դարձվածներ. օրինակ՝ Ամոթով մնալ, աչքով տալ մեկին, աչքով անել մեկին, ձեռով անել, գլխով անել,— տակով անել մի բան. Նա ուրիշի փողերը տակով արավ: Գեշ մարդու օր-արևը սև հողի տակով արնք (Ժող. երգ.): Պռունկը պոնկովը տալ: Աչքով աչք շունի նրան տեսնելու և այլն: Գետնով տալ, զարնել, դիպել, Հոտը քթովը դիպավ: Աչքով ընկավ նա:

Ն Ծ Ր Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն Հ Ո Լ Ո Վ

130. Ներգոյական հոլովը ցույց է տալիս մի բանի ներսը, մեջը լինելը և գործ էածվում տեղի, ժամանակի և սահմանափակման նշանակությամբ, համապատասխան մեջ բառի կիրառությանն իբրև հետադրություն, որով և կարող է փոխանակվել այս հոլովը (տե՛ս § 39. 5):

Ա. Տեղի Ներգոյական

131. Ներգոյականը ցույց է տալիս այն տեղը կամ իբրև տեղ մտածված առարկան, դրությունը, վիճակը և այլն, որի ներսում, միջին կա կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ Նա պարտեզում է աշխատում, Մենք բաղաքում ենք ապրում: Որդին որ բռնումը ձվածեղ անի, մոր պարտեզն էլի չի կարող դուրս գալ (Ա.):— Մովից դուրս եմ եկել, մի գդալ ջրումը խեղդվում եմ (Ա.):— Զուկն ու միսը մի պղնձում չեն եփվիլ (Ա.): Անունը կա, ամանումը չկա (Ա.):— Կանաչ ու կարմրում կացեք, մեզ-նից հեռու կացեք.— Թե սրանում, էս խոսքումը, ստություն կա, երկու աչքիցս դատարկ նստիմ.— Նրանցում ամոթ չկա (նրանք ամոթ չունին) (Պռ.):— Զուկը ծովումը կմեծանա (Ա.):— Միտն երազում կորեկ կտեսնի (Ա.):— Նրանք լավ վիճակում չեն:— Գոհություն և փառք, մեծդ փաթիշահ, որ հայ ջնջելում գտար դու քեզ շահ (Գ.-Ք.):— Քառասունք մեջ մեքենաբար նորընծան սկիհ բռնելում և «խաղաղություն» տալում վարժվեց՝ այնուհետև տերտեր է, որ կա (Պռ.):

132. Այս ներգոյականի համար պետք է նկատի ունենալ.

1. Մարդու և կենդանիների մարմնի մասերի անունները, ինչպես և եզր, ծայր և այլն, երբ ներսը, մեջը բառերի նշանակությունը պետք է արտահայտել, դրվում են ներգոյական հոլովով, որին կարող է հաճախ և տրականը փոխանակել. բայց երբ այդ անունները վրա, երեսին բառերի նշանակությամբ են գործածվում, դրվում են տրական հոլովով և ոչ ներգոյական (տե՛ս և § 105. Ժ. 3): Օրինակ՝ անխտիր ներգոյականով ու տրականով ասվում են՝ Աչք ունի, աչքումը (աչքին,— աչքի մեջ) լույս շունի (Ա.):— Նրա գլխումը (գլխին) խելք չկա.— Այս մանուշակը մինչև ե՞րբ ձեռումս (ձեռիս) տրորելով թռռոմացնեմ.— Զեռը ծոցումը (ծոցին) մնաց, մուրազը փորում (փորին).— Նրեխան գրը-

կումն (դրկին) է:— Այս փայլի ու շքեղության պատկերը, կարծես, մարմինն առնելով՝ շնչաց յուր ականջին (ականջում)՝ «մի՞թե չես ցնորում» (Մուր.):— Բերանում առամ չի մնացել:— Լեզվումն էլ կա, կռնումն էլ (Ա.— Լեզվանի և ուժեղ է): Սրտումս էլ դարդ չի մնացել: Ամեն մարդու սրտում մի ցավ կա (Ա.):— Բայց կարելի չէ ասել՝ Աչքերում ականոց ունի. գլխումը գլխարկ կա. ականջում օղ ունի. երեխան կռնումն է,— այլ միայն տրականով՝ աչքերին ականոց ունի. գլխին գլխարկ չունի. ականջին օղ ունի. երեխան կռանն է (տե՛ս § 103):

Ման. Մայր, ափ, եղբ, լանջ (լեռան լանջ նշանակությամբ), երբ ցույց են տալիս որոշ ընդարձակությամբ տարածություն, որի մեջ լինում է մի բան, դրվում են թե ներդոյական և թե տրական. օրինակ՝ Նա կանգնած էր փողոցի ծայրին (ծայրում): Արեւ... այդ տեսարաններին տվել էր մի գլուխական պայծառություն. վառելով մշուշը լեռների լանջերում, կանաչը՝ ծառերի կատարին, դալարը՝ դաշտերի մեջ և ցողը՝ ծաղիկների վրա (Մուր.):— Ու թարմ, ցողապատ լեռների լանջում... Սո՛ւ... ականջ արա,— հովիվն է կանչում (Հովհ. Թ.): Ավելի լավ կլինեք ասել՝ Լանջին. որովհետեւ Վանքումս կհասկացվի լանջի մեջը, ներսում, իբրեւ տակին և ոչ երեսին, ինչպես մի տարածություն մեջ: Այսպես նույն հեղինակը քիչ հետո ավելի ընտիր, ժողովրդի մարդու բերանով գրում է. «Նանի, թող գնամ, էն սարի լանջին ջան գլուխով ասեմ»— Վանքերին խաղեր եմ ասում»:

2. Տեղի ներգոյականը միշտ կարելի է մեջ բառով արտահայտել, և երբ անձի, կամ վերացական անուն է կամ անորոշ դերբայ, սովորաբար մեջ բառով էլ արտահայտվում է նույն նշանակությունը. օրինակ՝ Դու ժուռ էս գալիս մարդկանց մեջ շքով: Ահ ու դողի մեջ լինել:

3. Բուն տեղի անուններից ներգոյական կարող են դրվել միայն մի քանիսը՝ տեղում, կողմում, առջևում, ետևում, վերևում, ներքևում, երբեմն և միջում. մնացածների համար նույն նշանակությունն արտահայտվում է հայցականով կամ տրականով (§ § 76. 2, 103. 2): Օրինակ՝ Սարի անհոտ ծաղիկն էլ իր տեղում իր փառքը վարգի հետ չի փոխիլ:— Նանի, ներքևում ես մարդիկ տեսա:— Մեք կողմերում այժմ շատ շոգ է: Այն ո՞վ է կանգնած դռան ետևում, Առուն բռնած ներքև էր գալիս իրա միջումը դուռդուռալով (Պու.): Ի՞նչ կանեմ ոսկե տաշտակը, որ միջումը արյուն կթափեմ (Ա.): Կարպետին փող չի տվել, մեջտեղումն է նստում (Ա.): Իմացավ իր միջումը, որ սրտինը չի լինելու (Պու.): Հինավուրց ծառերը բուսած լինելով ժայռերի վերևում, այդտեղից իրենց սաղարթախիտ ստվերը ձգում, տարածում էին ճանապարհի վրա (Մուր.): Այսպես և՛ սարում, հովում, շոգում և այլն, այսինքն սար տեղում, հով տեղում, շոգ տեղում:— Լավ հունձ անողը հանդումն էլ կհնձե, սարումն էլ (Ա.): Նստեցին հովումը: էս շոգումը, էն ցրտումը նստած: Մթնումը կանգնած:

Բ. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՆԵՐԳՈՑԱԿԱՆ

168. Ներգոյականը ցույց է տալիս՝

1. Ժամանակը, որի մեջ կա կամ լինում է մի բան: Այսպես գործ

են ատվում սակավաթիվ ժամանակի անուններ. օրինակ՝ Ո՞ր դարում,— 5-րդ դարում տրվեց Ավարայրի ճակատամարտը: Հին ժամանակներում, մեր օրերում, սկզբում, վերջումը (տե՛ս §§ 77, 104):

Ման. 1. Մի քանի բառերի ներգոյականն ստանում է վրա, միջոցին բառերի նշանակությունը. օրինակ՝ էլը կերան, պոչումը խոռվեցին (Ա.): այսինքն պոչի վրա, պոչն ուտելիս: Նա յուր գլուխը հենց տուփին վիճակումը լաց եղավ, այսինքն վիճակը ղուրս գալիս: Այսպես ժողովրդական ձևով ասվում է՝ Այս վերջին պոչումն երևում է մերը. — էստումը նա եկավ. — էս փախչելումը մերը ձեն է տալիս. — Ամեն թոռ գցելումն իրանց մինի բախտը փորձում էին (Պու.):

Ման. 2. Երբեք կամ ընդմիջող բառերի նշանակություն ունին հետևյալ ներգոյականները՝ Գայլի փորն իր օրումը չի կշտանալ (Ա.):— Իր օրումը չի լինիլ ալդպիսի բան: — Իմ օրումն այսպես ախորժակով ջուր չէի խմել. — Թող չասեն թե Սոսն իր օրումը (երբե՛ն) կաշառք է կերել (Պու.):— Գող մարդն իր օրումը գող կլինի (Ա.):— Ես իմ կյանքումը մարդի վնաս չհասցրի. — Դա, ասում են, իր կյանքումը դարդ չունի (Դ.-Ք.):

2. Որոշ ժամանակամիջոցի ամբողջությունը, սկզբից մինչև վերջ, որի ընթացքում, վերջանալուց առաջ, կատարվում է մի բան, իբրև պատասխան ո՞րքան ժամանակում հարցի: Օրինակ՝ Նա մի օրում կգա, կհասնի:— Մի ամսում ամենայն բան վերջացավ:— Տասնօրեն բանը երկ'օրումը կանի, կպոծնի. — Արտերը մի շաբաթում երկու թիզ բարձրացան (Պու.):— Հարուստ ու երջանիկ մարդը մի օրում թշվառ մուրացիկ է դառնում:— Մի ակնթարթում սարքվեց, զարգարվեց:— Կես ժամում ամեն բան պատրաստեց:— Այս յոթը շաբաթումը Աշտարակու լավություններն երևում է:

Ման. Այս նշանակությամբ ներգոյականն արտահայտվում է սովորաբար մեջ, ընթացքում բառերով. օրինակ՝ Մի գիշերվա մեջ այսքան բան արի:—Մի շաբաթվա մեջ (ընթացքում) ամեն բան վերջացրեց:

184. Գ. ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆԸ ցույց է տալիս մի առարկա, որի վերաբերմամբ մի ուրիշ առարկա ունի մի հատկանիշ. օրինակ՝ Նա ամեն բանում հմուտ է: Նա հայերենում քեզնից առաջագին է: Գրեկ-կարդալում ո՞վ է մեզնից առաջ: Հորս սպասածից ավելի առաջագիմություն ցույց տվի ռուսերենում (Մուր.):— Այս ներգոյականն ևս սովորաբար արտահայտվում է մեջ բառով (տե՛ս § 39. 5). Գրելու մեջ մանավանդ, ետ էին մնացած բոլորը (Մուր.):

Ման. Ներգոյականով կան սակավաթիվ դարձվածներ. օրինակ՝ Նա քթումն է խոսում:— Նա մտքումը սիրում էր նրան: Ես մտքոյս զարմացա: Ինքն իրան մտքումն այսպես ասաց (մտածեց): Եթե մտքումը լինի, կանի:— Քանի շանումը շան կար,— քանի ուժումը ուժ կար, ամբողջ օրն աշխատում էր:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

185. Անորոշ դերբայն իբրև բայանուն իր հոլովով կախված է խնդրառու բայից. քայց երբ այս դերբայն անհոդ է, հաճախ տրական և

հայցական հոլովներն իրար հետ շփոթվում են գրաբարի և օտար լեզուների ազդեցությամբ: Իբրև ընդհանուր կանոն պետք է իմանալ, որ անորոշ դերբայը նույն հոլովով է դրվում, ինչ հոլովով որ դրվում է ոչ-դերբայ խնդիրը. օրինակ՝ մոռանալ, խոստանալ մի բան. ուրեմն մոռացա ասել (և ոչ ասելու), խոստացա գնալ (և ոչ գնալու). բայց դատապարտել մեկին մի բանի (մահվան). ձգտել, արժանանալ մի բանի. ձեռք զարնել, կարոտ լինել, վարժված լինել մի բանի. ուրեմն և դատապարտել մեկին մեռնելու. ո՞վ պիտի արժանանա սրանից ուտելու. Հայկ ձեռք զարկեց մի գյուղ շինելու, նա կարոտ է կուշտ փորով հաց ուտելու. ես վարժված եմ ցավեր կրելու:

186. Տրական հոլովով է դրվում անորոշ դերբայը,

1. Երբ ցույց է տալիս նպատակը, որին ուղղվում է դործողությունը և որ պետք է կատարվի. օրինակ՝ Գալիս ենք ձեզ շնորհավորելու (իբրև շնորհավորելու համար, տե՛ս § 100. 1):

2. Երբ խնդիր է դառնում մի բայի կամ ածականի, որոնք պահանջում են տրական բուն իմաստով կամ համար, նկատմամբ, վերաբերմամբ բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Դու տրամադիր չես պարապելու:

3. Երբ խնդիր է դառնում այնպիսի ածականների և բայերի, որոնք տրական հոլովով խնդիր չեն առնում, այլ համար, վերաբերմամբ և այլն բառերով. օրինակ՝ Դու ազատ ես ընդունելու կամ մերժելու (այսինքն՝ ընդունելու կամ մերժելու նկատմամբ): Մենք պատրաստ ենք տանջվելու և մեռնելու:

4. Հետևյալ տեսակի ասությունների մեջ՝ Ես բան ունիմ անելու (ես ասելու բան ունիմ). նամակ ունիմ գրելու. ես մտադրություն չունիմ գնալու. նա իրավունք չունի այդպես վարվելու. իմ տունն այս տարի միտք չունիմ նորոգելու: Այսպես և՛ ցանկություն ունենալ, դիտավորություն ունենալ, հրաման ունենալ, սեր ունենալ, հույս ունենալ, սովորություն ունենալ և այլն մի բան անելու— Դեռ շատ բան կա անելու: Դատաստան կա գալու, պատասխան կա տալու: Ինձ հրաման չկա կենալու. հույս չկա առողջանալու— Դեռ շատ բան է մեռւմ անելու: Ժամանակ չի մնում պարապելու— Հազար դոնեք գիտեր խոսելու:

Մեծ. Հաճախ այսպիսի ասությունները, երբ հայցական կրող խնդիրը մի բայական անուն է, ստանում են մի պարզ անցողական բայի նշանակություն, կամ թե կրող խնդիրը մտածվում է իբրև ստորոգելիական վերադիր, և այն ժամանակ գործ են ածվում անորոշ դերբայի հայցական հոլովի հետ. ինչպես՝ նա ցանկություն չունի այդ անել, իբրև՝ նա չի ցանկանում այդ անել: Ես հույս ունիմ (իբրև կհուսամ) նորից քեզ տեսնել, նա սովորություն ունեւ օր դալ այս տեղերը: Նմանապես տրական և հայցական հոլովներն անխտիր բանում են և այն հարադրյալ բայերից հետո, որոնց հարադիրը մի գոյական է հայցական կրող խնդրի նշանակությամբ (§ 74): Անորոշ դերբայը հայցական է դրվում, երբ հարադրյալ բայն առնվում է իբրև մի պարզ անցողական բայ. տրական է դրվում, երբ հարադրյալ բայն առնվում է իբրև մի դարձված. օրինակ՝ նա միտք է անում (մտածում է) այս տարի իր որդուն պսակել: Դու խոսք

տվիր (իրրև՝ խոստացար) դալ, տեսնել մեզ: Ես թույլ չեմ տալ ձեզ այդ բանն անել:— Թույլ չտվա՛վ հառաչ մ՝ ու ճի՛կ հանելու (Պեշիկթ.): Դուք խոսք էիք տվել մեզ օգնելու:

Ման. 2. Որոշ թվով բայերից հետո գրաբարի ձևով սովորաբար դրվում է անորոշ դերբայի հայցականը փոխանակ տրականի. օրինակ՝ Հաճեցեք ասել (փոխանակ՝ ասելու): Նա պարտավորվեց տան վարձն ամսն ամիս վճարել (փոխ. վճարելու): Չհամարձակվես տեղից շարժվել: Նա շտապեց սեղան բանալ (Մուր.): Այսպես և՛ համաձայնել, հանդգնել, աշխատել, ջանալ, վարանել, տատանվել, հապաղել, համառել, ուշանալ (մի բան անել կամ անելու):

Ման. 3. Մի քանի բայեր՝ արգելել, խանգարել, սպասել և այլն, նախելով թե իբրև անցողական, թե անանցողական բայ են առնվում, թե՛ հայցական և թե՛ տրական հոլովով անորոշ դերբայ են պահանջում. օրինակ՝ Նա մեզ արգելեց (ի՞նչ) տնից դուրս գալ: Ինչո՞ւ ես դու արգելում ինձ այդ գործը ձեռնարկելու (իրև արգելք լինում): Այսպես և մի քանի բայերի հետ, որոնք բացառական հոլովով խնդիր են առնում, ինչպես՝ ամաչել, դադարել, զգուշանալ, վախենալ, քաշվել, ակնածել և այլն, սովորաբար թե բացառական և թե հայցական կամ տրական հոլովով է դրվում անորոշ դերբայը. օրինակ. Սոխակ, ինչո՞ւ դադրեցար քո անուշ իրիցը երգելից (Գ.-Քաթ. փոխ. երգելուց): Մի՞թե ամաչում ես Աշտարակա սովորությունները բանացնել (Պո.): Չեն ամաչիլ աստված ասել հարստին (Գ.-Քաթ.): Վախենում էր նրա տիրտը կոտրելու.— Ամաչում էր իր սրտի գաղտնիքն ուրիշներին հայտնելու (Պո.):— Բարբառային ձևեր են՝ Սկսեց, ասելու.— Նա կարող է հեռանալու.— Կուգենք երթալու:

Բ. ԿԱՊԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ԵՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

187. Կապերը նույն պաշտոնն են կատարում, ինչ որ հոլովները, այսինքն մի գոյական իբրև խնդիր կապելով մի ուրիշ բառի հետ՝ ցույց են տալիս որևէ կախման հարաբերություն: Կապերն, այսպես ասած, լրացնում են հոլովների թերին, 1. ավելի ճիշտ ու պարզ որոշելով հոլովների նշանակությունը, որ հոլովներն առանց կապի էլ ունին. օրինակ՝ Երևանից մինչև էջմիածին տասնութ վերստ է, որ նույն է թե՛ Երեւանից էջմիածին տասնութ վերստ է. 2. մի նոր տեսակի հարաբերություն ցույց տալով, որ հոլովները մենակ չունին. օրինակ՝ Նա առանց օգնության մնաց:

Գոյականը, որ խոսքի մեջ կապով ստորագասվում է մի ուրիշ բառի, կոչվում է կապի խնդիր: Մի կապը կարող է ունենալ երկու և ավելի խնդիրներ ևս. օրինակ՝ Մենք աշխատում ենք մեր ճաշերնեիքի և ազգի համար:

Գոյականն իր կապի հետ միասին առնվում է իբրև խոսքի մի մաս. իսկ կապը մենակ ցույց է տալիս, թե իր խնդրի գոյականը ինչպիսի կախման հարաբերություն ունի իր խնդրառու բառի հետ: Օրինակ՝ Նա ընկերի հետ, ուղևորվեց խոսքի մեջ ընկերի խնդիր է հետ ետադրության. ընկերի հետ, գոյականն իր կապով, ձևի պարագայական խնդիր է ուղևորվեց բայի. իսկ հետ մենակ ցույց է տալիս միասնության, միասին լինելու, անելու հարաբերություն:

Ման. կապերի այս կական նշանակությունն է պատճառը, որ կան լեզուներ, որոնք հոլով չունին և հոլովական վերջավորությունների պաշտոնը նախադրություններով են արտահայտում: Հայոց լեզվի մեջ ևս հաճախ նույն հարաբերությունը թե հոլովներով և թե կապերով կարելի է արտահայտել. օրինակ՝ Անեծքը դեպի անիծողը կղառնա.— Անեծքն անիծողին կղառնա: Նա իր աշակերտների հետ գնաց զբոսանելու.— Նա իր աշակերտներով գնաց զբոսանելու: Բացի այս՝ մինչդեռ գրաբարում հաճախված է նախդիրների գործածությունը, որոնցով որոշվում է հոլովների նշանակությունն, և հոլովներն առանց նախդիրների, մենակ, այս կամ այն դեպքում, չեն գործածվում, աշխարհաբարում ընդհակառակն նախադրությունները շատ սահմանափակ կիրառություն ունին, և հոլովները մենակ սովորաբար արտահայտում են այն, ինչ որ զբաղաբարում հոլովներով և նախդիրներով միասին է արտահայտվում:

138. Կապերն երկու տեսակ են՝ իսկական և անիսկական կապեր: Բացի այդ կան և կապական բառեր:

1. Իսկակական կապերը հարաբերություն նշանակող այն բառերը կամ խոսքի մասնիկներն են, որոնք մենակ ու հոլով չեն գործածվում իբրև լրացում, այլ միշտ մի գոյական խնդրի հետ: Դրանք են՝

ա) նախադրություններ կամ նախդիրներ՝ ի, ց, առ, ըստ, դեպի, մինչև, բացի, առանց, ժողովրդական լեզվի մեջ նաև՝ թողդ, — որոնք դրվում են իրենց խնդրից առաջ, և եթե խնդիրը լրացումներ ունի, այդ լրացումներից էլ առաջ. օրինակ՝ Նա գնաց դեպի տունը.— Նա գնաց դեպի իր սիրելի բարեկամի տունը:

բ) Ետադրություններ՝ համար, հանդերձ, հետե, իվեր, որոնք դրվում են իրենց խնդրից հետո. օրինակ՝ Ինձ համար չէ գարնան գալը:

2. Անիսկական կապերն են՝ պես, չափ, տեղ, հետ, դեմ, մոտ, վրա բառերը, որոնք իսկապես գոյական են հայցական հոլովով, բայց կորցնելով իրենց գոյական նշանակությունը՝ գործ են ածվում իբրև ետադրություն և իրենց խնդիրը, երբ անձնական դերանուն է, առնում են տրական հոլովով, օրինակ՝ մեզ պես, ինձ չափ, ինձ հետ: Լինելով սակայն գոյական՝ այս բառերը կարող են և մենակ գործածվել, հոլով կամ առանց հոգի, և հոլովվել. տրական խնդիրն այս դեպքում դառնում է ստացական ածական կամ սեռական, և այս բառերն այլևս ետադրություն չեն, այլ գոյական խնդիր. իսկ եթե անփոփոխ և առանց հոգի դրվում են բայի վրա, առնվում են իբրև մակբայ. օրինակ՝ քեզ վրա, բայց՝ քո վրայի, քո վրայից և այլն. վրա վազել, վրա տալ (տես և § 38):

3. Կապական բառերն այն գոյականները, ածականները կամ մակբայներն են, որոնք իրենց նշանակության համեմատ մի գոյական խնդիր են առնում այս կամ այն հոլովով և խոսքի մեջ ցույց տալով որևէ կախման հարաբերություն՝ իրենց խնդիր գոյականի հետ միասին առնվում են իբրև մի խոսքի մաս: Այսպես են՝ նկատմամբ, վերաբերմամբ, պատճառով, առթիվ (առթիվ), շնորհիվ, ձեռքով, երեսից, ժամանակ, փոխարեն, փոխանակ, նման, համեմատ, համաձայն, զատ, առաջ, հետո և այլն. և բոլոր տեղի անունները՝ առաջ, առջև, դիմաց,

հանդեպ, ետև, մեջ, տակ, ներքո, շուրջ, և այլն, երբ, անփոփոխ և առանց հոդի, գործ են ածվում մի սեռական խնդրով (տե՛ս § § 38, 39, 100. 3, 2. 111. 1. Ժ. 113. 2, 3. 119. Ժ. 120. 2, Ժ.):

Սա՛ն. Իսկական կապերի տարբերությունն անիսկական կապերից ու կապական բառերից այն է, որ վերջին երկու տեսակի բառերը, իբրև գոյական, ածական կամ մակբայ, կարող են մենակ ևս դառնալ լրացում մի ուրիշ բառի. իսկ առաջինները մենակ լրացում չեն դառնում և մենակ չեն գործածվում, այլ իրենց հետ ունին միջո մի գոյական խնդիր, որ և դառնում է լրացում մի ուրիշ բառի՝ Օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ համարս բերեց, համար խոսել, դեպի վազել, առանց մնալ, այլ միայն՝ ինձ համար բերեց. մեկի համար խոսել. դեպի մի բան վազել. առանց մի բանի մնալ. բայց կարելի է ասել՝ մոտ վազել և մի բանի մոտ վազել, մոտոս գալ. վրա վազել և մի բանի վրա վազել. հետս եկ և ինձ հետ եկ. մեջ ընկնել և մի բանի մեջ ընկնել, մեջս այսբան ուլտի, Մյուս կողմից անիսկական կապերը կապական բառերից նրանով են տարբերվում, որ առաջինները, թեպետ և գոյական են, բայց առնում են տրական խնդիր՝ ինձ վրա, քեզ հետ, ուրեմն կորցնում են իրենց գոյական նշանակությունը. մինչդեռ երկրորդները, եթե գոյական են, գործ են ածվում մի ստացական ածականով կամ սեռականով՝ իմ առաջ, ըո դիմաց, իմ փոխարեն՝ ոչ ինձ առաջ, քեզ դիմաց, ինձ փոխարեն. իսկ եթե ածական կամ մակբայ են, գործ են ածվում իրենց իմաստի համեմատ մի հոլովով։ Անիսկական կապերն ուրեմն մի տեսակ միջին տեղ են բռնում իսկական կապերի և կապական բառերի մեջ. զերանք կապեր են միայն այն ժամանակ, երբ անփոփոխ և առանց հոդի մնալով՝ մի տրական խնդիր են առնում. բայց դեռ կատարելապես կապ չեն դարձած, որովհետև կարող են հոգ առնել, մենքով գործածվել և հոլովվել սեռական կամ ստացական խնդրով։

1. Ի Ս Կ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Պ Ե Ր

139. Իսկական կապերից ի, ց, առ, ըստ, հաճեքձ, հետե գրաբարից են մտած աշխարհաբարի մեջ։ Գրաբարից առած մի քանի պատարաստի ձևերի մեջ գործ է ածվում և ընդ նախդիրը. ինչպես՝ մերթ ընդ մերթ, օր ընդ մեջ, մեջ ընդ մեջ, տեր ընդ քեզ, ընդ ամենը, ընդ նմին և այլն։ Փայլակն սկսավ շողալ մերթ ընդ մերթ.— Նրա տենղը օր ընդ մեջ (երկու օրը մեկ) է բռնում.— Այս զրույցի ժամանակ Լիդիա Պավլովնան լսում էր բարեկամուհուն ուշադրությամբ և ընդ նմին աշխատում, որ... (Մուր.)։ Վճռվեց... Ղուենկիանոսին վաղ ընդ փուլթ ճանապարհ դնել դեպի Վարազ (Պռ.)։ Թռչունները երգում էին հատ ընդ հատ (Մուր.)։

140. Ի, ց, առ, դեպի, մինչև նախադրությունները նշանակում են շարժման ուղղություն դեպի մի առարկա կամ տեղ և դրվում են հայցականի կամ տրականի հետ, որոնք շարժման հանգումը ցույց տվող հոլովներն են։ Այս նախդիրներն ուրեմն միայն որոշում են հոլովի նշանակությունը։

141. Ի նախդրով հայցականը ցույց է տալիս գործողության նպատակը, ինչի համար սահմանված լինելը, երբեմն և պատճառը։ Օրինակ՝ Ի պատասխան ձեր նամակին՝ պատիվ ունիմ հայտնելու։ Երիտասարդները, որոնք անշուշտ սիրում են իրենց գործը, չեն կամենում նույնիսկ

ի սեր այդ դործի իրենց փառասիրութեան մի փոքրիկ մասը զոհել.— Մեր վարժապետները պարտավոր են ի սեր գործի հաջողութեան՝ զոհել իրենց ինքնասիրութիւնը (Մուր.): Ի սեր Աստուծու (հմմտ. § 99. Ժ. Աստուծու սիրուն): Ի պատիվ նրա՝ պետք է ասել, որ մոր նման խնամք է տանում գյուղացիներին վրա (Մուր.): Նա ի պատիվ մեր՝ Մելիք Ներսիսի գյուղից արքունի վճարքը բարեհաճեց հեռացնել.— Ի նշան խորին նրախտադիտական հավաստաց՝ Սարգիս էֆենդին ու ղայմաղամը մոտեցան և համբուրեցին փաշայի վերնազգեստի քղանցքը.— Ի ցավ սրբանց՝ պետք է ավելացնել, որ... (Պռ.): Ի նշան սիրո և բարեկամութեան, ի հիշատակ պահել մի բան: Ծարտարապետը կառուցելիք տան նախագիծն ու նախահաշիվը ներկայացրեց ժողովին ի վերջնական հաստատութիւն (Լր.): Վճիռը ներկայացրել են Վեհ. Կաթողիկոսին ի տրնօրինութիւն (ի բարեհայեցողութիւն), իսկ նա ետ է ուղարկել ի գործադրութիւն (Լր.): Հայտարարել ի գիտութիւն հասարակութեան. ի վաճառ հանել, ի ցույց դնել մի բան. հայտնել ի տեղեկութիւն. ի լուր ամենքի կարգաւ: Այցելուն գիտենալով թե յուր տվածն արձանագրվում է և այն էլ ի տես ուրիշ այցելուների, կնվիրաբերեր ավելի առատորեն (Մուր.):

ՄԱՃ. 1. Ի պատիվ կապակցութեան հետ երբեմն տրական հոլովով է գրվում այն անձի անունը, որին ուղղվում է պատիվը. օրինակ՝ Սուրճն արգեն... վերջին անգամ տաքցված էր ի պատիվ մեզի (մեզ ի պատիվ):

ՄԱՃ. 2. Ի նախդիրը ձայնավորներից առաջ փոխվում է յ=ն, կամ երբեմն դրվում է գրաբարի հոգնակի հայցականի հետ, կամ թե ունի դեպի, մինչև նախադրութիւնների նշանակութիւնը: Այս կիրառութիւնները սակայն գրաբարից առած պատրաստի ու մի տեսակ քարացած ձևեր են. օրինակ՝ Հաճումն ճշմարտութեան խոսել: Սո փորձեցի խոսել նրա հետ հաճումն գրական օրինավորութեան (Լեո): Հօգտա մեկի աշխատել:— Ի դարմանա աշխարհի.— Ի շնորհս սահմանադրութեան (Պռ.— շնորհիվ, տե՛ս § 120. 2. Ժ.):— Ընկերիս հանձնարարած ծառքի մի մասն արգեն ի կառաւ է ածված.— Զինվորական գորութիւնն ի գործ մղվի (Պռ.): Ի դերն հանել, ելնել: Ի ղուր խոսել:— Օրն, ի գլուխ (ամբողջ օրը մինչ գլուխ, վերջ) աշխատում են.— Ըմենն ի գլուխ.— օրն ի բուն տքնել:— Գետն ի վեր երթալ (գետը բռնած՝ դեպի վեր): Գետն ի վար.— երեսն ի վեր, հիմն ի վեր տապալել (Պռ.): Մայրն ի ծայր, գլխն ի գլուխ, բացն ի բաց արգելել (Պռ.— տե՛ս § 116. 2. Ժ. 1.):

142. Յ նախդիրը՝ հայցականի հետ՝ ունի մինչև նախադրութեան նշանակութիւն և գործ է ածվում սակավաթիվ բառերի հետ. ինչպես են՝ ցտեսութիւն, մինչև ցնոր կարգադրութիւն. ցմահ, ցգերեզման, ցպահանջ, ցայսօր, ցայժմ, օրեցօր և այլն:

143. Առ նախգրով հայցականը ցույց է տալիս՝

1. Այն անձը կամ իրը, որին ուղղվում է գործողութիւնը կամ մի հոգեկան վիճակ: Համանիշ է դեպի նախդիրն: Օրինակ՝ առ Աստված կարդալ, աղոթել, դառնալ: Աղոթք է անում առ ամենակալ տերը (Պռ.): Քո հույսն առ Աստված: Մի՞թե փոքր բան է իմ առ Աստված ունեցած հավատքը: Հայոց ազգի սերն առ Անահիտ տիկինը (Կ. Կոստ.): Նրա

սերն առ հայրենիքը: Հող է մարդը և հող պիտի դառնա. աստված է հողին և առ Աստված պիտի դառնա (Ծ. Տեմիրճիպշ.): Ողորմած առ աղքատները: Հանձնաժողովի առ իս ունեցած աշառության և առ... սրբազանն ունեցած քնքշության նշաններն են և հետևյալները...

2. Հաջորդություն համազգի բաների հետևյալ տեսակի գործաժողովուհների մեջ. ինչպես՝ Տող առ տող արտագրել. քայլ առ քայլ առաջ ընթանալ. տառ առ տառ գրել. բառ առ բառ թարգմանել: Ես հետեւում էի Պետոյին քայլ առ քայլ (Մուր.): Ծակատ առ ճակատ կռւել: Դեմ առ դեմ գալ. երես առ երես բերել: Ժամանակ առ ժամանակ մի բան անել: Ինքնաճանաչությունը սակավ առ սակավ մուտք էր գործում յուր սաների ոտք դրած կողմերը.— Մի առ մի պատմեցի ամեն բան.— Փոքր առ փոքր նախապատրաստել (Պռ.): Փոքրիկ մկանունքները տակավ առ տակավ փոխվում էին ալիքների (Մուր.):

3. Ժամանակը, մինչև որը հարատևում է մի գործողություն կամ դրություն, որ պիտի փոխվի այդ ժամանակն անցնելուց հետո, օրինակ՝ Առ այժմ, առ մի օր, առ այսօր, առ ժամանակ այսքանը բավական է: Անձնասեր լինելի՝ ձայն լսել էր նրա մեջ առ բոլոր (Մուր.): Առ մեկն հունվարի եկամուտ նշել է...

Ման. Գրաբարից առած մի քանի պատրաստի կապակցությունների մեջ առ նախգիրը գործ է ածվում և ուրիշ նշանակություններով. օրինակ՝ Առ այդ կասեմ, կպատասխանեմ: Առ ոչինչ համարել: Առ ոչինչ գրեր մոր թախանձանքներն ու արտառուցը (Մուր.):

144. Դեպի նախորդի խնդիրը, երբ առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական դերանուն է, դրվում է տրական հոլովով. օրինակ՝ դեպի ինձ, դեպի քեզ, դեպի մեզ, դեպի ձեզ. իսկ երբ երրորդ դեմքի դերանուն կամ անուն է, դրվում է սովորաբար հայցական. օրինակ՝ դեպի ինքը, դեպի նրանք. բայց պատահում են նաև տրական հոլովի հետ գործածություններ՝ դեպի իրեն, դեպի նրանց:

Դեպի ցույց է տալիս դիմում, ուղղություն դեպի մի անձ, իր կամ տեղ, որին կարող է հասնել և չհասնել գործողությունը: Խնդիրը ցույց է տալիս միայն ուղղությունը որոշող կետը, կամ այն անձը կամ իրը, որին ուղղվում է մի հոգեկան վիճակ, հույզ, կիրք և այլն: Օրինակ՝ Թողեք ձիերը և հեռացեք դեպի մի կողմ.— Ընկերը... մի քանի քայլ առաջացավ դեպի ավազակները:— Ձեռը մեկնեց դեպի իր եղբայրը: Դեպի նրկինք, դեպի այն աստղն էր նայում: Միամիտ ոչխարները դեպի քեզ կվազեն.— Եկավ դեպի իրան.— Ետ դառնալով տանուտերը դեպի երանք՝ ձայն տվեց.— Երևում է, որ մայրը դեպի իրանց է գալի.— Ետ դարձավ դեպի կաշաղակն ու ասեց.— Ետ դառնալով դեպի ժողովրդին՝ ասեց.— Գնաց դեպի ներքև, դեպի Աշտարակ, դեպի արևելք (Պռ.): Ես ևս իմ կողմից առաջացա դեպի երանք (Մուր.): Կաթուղիի քարոզիչները... մտղորության և տգիտության մեջ են պահում դեպի իրանք կու-

րորեն մեծ համարմունք ունեցող խուժանին (Պռ.): Ամեն զգացմունք դեպի յուր ծնողը, դեպի յուր ազգն ու հայրենիքը մեռած էր նրա սրբատում (Րաֆֆի): Սերը դեպի հեզ ժողովուրդը (Լ. Ման.): Նրա այդ ժպտի մեջ այնքան ծաղր կար ուղղված դեպի ընկերս.— Ինքը մի առանձին սեր, մի թաքուն գորով է տածել դեպի այդ հեռավոր եղբայրները.— Ամեն անգամ, երբ խոսք է եղել այդ ազգակիցների մասին, յուր սիրտը թունդ է առել ու թռել դեպի երանց (Մուր.): Նա ցույց է տվել յուր համակրությունը դեպի հայերը: Հավատք և հարգանք ներշնչել դեպի մարդկությունը: Լինում էին... անտարբեր դեպի կարգ ու կանոնը (Մուր.): Հմմտ. առ նախդիրը § 143. 1:

Ման. 1. Դեպի նախդրի խնդիրը, երբ տեղի պարագայի նշանակություն ունի, իբրև պատասխան դեպի ո՞ր հարցի, դրվում է սեռական հոլովով կազմ բառի հետ. օրինակ՝ Սարսափած նայեցի դեպի ժայռի կողմը.— Նա գլուխը ետ դարձրեց դեպի կանանց կողմը (Պռ.):

Ման. 2. Դեպի կազմված է դեպ բառից և ի նախդրից. ուստի երբեմն, մասնավորապես երբ խնդիրը ձայնավորով է սկսվում, գործ է ածվում դեպ ձևով. օրինակ՝ Որոշել լափն այն համակրության, որ երիտասարդ սրտերը տածում էին դեպ իրար (Մուր.):

145. Մինչև (հնացած ձևով՝ մինչ, մինչևի, մինչի) նախդիրն առնում է հայցական կամ տրական խնդիր, ճիշտ ինչպես դեպի նախդիրը: Խնդիրը ցույց է տալիս տարածության, ժամանակի տևողության կամ թվի վերջին սահմանը, որին ուղվում, հասնում է գործողությունը. օրինակ՝ «Նա գնաց դեպի Աշտարակ», «Նա գնաց մինչև Աշտարակ», «Նա գնաց Աշտարակ» խոսքերից առաջինի մեջ Աշտարակ ցույց է տալիս այն տեղը, որին լուրջ ուղղվում է գնալու գործողությունը, առանց որոշելու, թե գնացողը հասնո՞ւմ է Աշտարակին, թե չէ. երկրորդի մեջ գնացողը հասնում է Աշտարակին, բայց չի որոշվում, թե նա արդյոք մտնո՞ւմ է ներս, թե չէ. իսկ երրորդի մեջ Աշտարակ ցույց է տալիս այն տեղը, ուր ուղղվում, հասնում և ներս է մտնում գնացողը (տե՛ս § 67. 1): Այսպես և «Ուսումը պիտի տևի մինչև մայիսի 25-ը» խոսքի մեջ որոշվում է «ուսման տևողության վերջին ամսաթիվը, բայց անորոշ է մնում, թե արդյոք մայիսի 25-ին էլ ուսում պիտի լինի», թե չէ: Այսպես և՛ նա մինչև տասնուհինգ մարդի համար սեղան բաց արեց: Մինչև օրս նրա բերնից այսպիսի խոսք լսված չէ: Մինչև այսօր տեսնված չէ, որ... Մի րոպե մինչև գետին էր հասնում: Մինչև Շուշանի զարդարվելը ժամը կարճակվի (Ա.): Այդ պահեք մինչև վաղը, մինչև զատիկ: Այսքանն էլ բավական է, որ ընթերցողները հասկանան, թե մինչև ինչ աստիճանի է հասնոպալ իմ (հակառակորդների) անբարեխղճությունը (Կեո): Արտաշես Ա.-ից մինչև Մեծն Տիգրանը ութսունչորս տարի է:

146. Ըստ նախդիրը դրվում է տրական հոլովի հետ և ցույց է տալիս մի բանի համեմատ լինելը. կամ դատելու, գործելու մի հիմունք: Օրինակ՝ Դատել ըստ օրենքի. վարձատրել ըստ արժանավորության, ըստ մեծության, ըստ խղճի, ըստ սովորության: Ըստ երևութին նա իրա-

վունք ունի: Նա պիտի աշխատե ըստ յուր կարողութեան.— Գարա-ար-խաշի գոտին, ըստ սովորականին, ծածկված լինելով մշուշով անտեսա-նելի էր դարձնում այդ կողմի ցամաքը (Մուր.):

Համանիշներն են՝ համեմատ, համաձայն, նայելով, պես, չափ. օրինակ՝ Կահավորել մի փառավոր տուն համաձայն յուր նուրբ ճաշա-կի պահանջներին (Մուր.): Ապա Օսման էֆենդու հրամանին համա-ձայն... գնում է յուր սովորական տեղը.— Նա յուրաքանչյուրին յուր տարիքին, դիրքին և հասկացողութեան համեմատ պատասխաններով գոհացնում էր (Պու.):

Մտն. 1. Գրաբարից առած պատրաստի ձևեր են՝ ըստ մեծի մասին, ըստ օրինի, ըստ իս, ըստ իմ կարծյաց (իմ կարծիքով), ըստ այսմ, ըստ այնմ: Մանթանալ գլուղատըն-տեսական այս ու այն ճյուղին և, ըստ այնմ, հարկ եղածը սովորեցնել գլուղացիներին: Նույնպես և՛ Օր ըստ օրն, մի ըստ միոջն, որոնց մեջ ըստ նշանակում է՝ հաշորգությու-նը, հետեւելը, ետեւից լինելը:

Մտն. 2. Ըստ դրվում է իսկապես ներգոյականի նշանակութեամբ տրականի (գրա-բարի ներգոյականի) վրա և սկզբնապես պարզել է միայն այն նշանակութունը, որ հո-լովն առանց այդ նախդրի էլ ունի. այժմ սակայն քիչ անգամ հոլովը մենակ գործ է ած-վում այդ նշանակութեամբ. օրինակ՝ Պոռչյանի հետեւյալ խոսքերի մեջ՝ Քո ձեռի տակին քո բնությունին կմեծացնես նրան (ըստ քո բնութեան, քո բնութեան համեմատ): Քո նա-վատին ես մեծացնում եմք (տե՛ս § 105): Այժմ նույն նշանակութունը սովորաբար արտահայտում է միայն գործիական հոլովը (տե՛ս § 120. 2, 126. 2):

147. Հանդերձ ետադրութունը դրվելով գործիականի հետ՝ միայն պարզորոշում է հոլովի նշանակութունը (§ 126. 3): Յույց է տալիս՝

1. Միասնութուն, օրինակ՝ Անգլիայի համար կարելի է ասել, թե հասարակապետութուն է թագավորով հանդերձ (Լր.): Մեկին ընտանի-քով հանդերձ ճաշի հրավիրել: Անհանգիստ շարժումն անելով հան-դերձ, Կիրիլ Կարպիշը մի կողմը դրավ ծխափողը (Մուր.): Ապա խնդրեց, որ յուր սրտալիր բերկրանքը (աղային) մատուցանելով հանդերձ՝ հայտ-նի յուր բերկրալիր պատրաստականութունը... (Պու.): Գրաբարից պատ-րաստի փոխառութեամբ՝ այսու հանդերձ, այնու հանդերձ:

2. Հակառակ հիմունք, հակառակ, չնայելով բառերի նշանակու-թեամբ. օրինակ՝ իր բոլոր միամտութեամբ հանդերձ՝ նա մեզ խաբեց: Այդ ամենն անելով հանդերձ՝ շկարողացա նրան հանգստացնել:

Մտն. Հանդերձ իսկապես միասնության գործիականի հետ դրվող մակբայ է, որ կա-րող է և համանիշ միասին մակբայով փոխանակվել. օրինակ՝ Արտավազդ ձիովը միասին մի անդունդի մեջ ընկավ (Պալ.):

148. Հետեւ, ի վեր ետադրութունները դրվում են բացառականի հետ և պարզորոշում են հոլովի նշանակութունը՝ ցույց տալով գործո-ղութեան կամ դրութեան շարունակ տևողութունը ամբողջ անցյալ ժա-մանակամիջոցում, որ ձգվում է մինչև ներկան կամ մի ուրիշ ժամա-նակակետ: Բացառականը ցույց է տալիս ժամանակի սկզբնակետը:

Օրինակ՝ Այն օրից ի վեր նա չի հանգստանում: (Կարելի էր ասել պարզապես՝ այն օրից. ինչպես՝ նշանագրութիւնը կատարված օրից Ղունկիանոսի համար պաս եղավ Արփիկենց բակին նայելը.—ՊՆ.): Նա մի տարուց ի վեր հիվանդ պառկած է: Հայ ժողովուրդը տարիներից ի վեր սպասում է... Նա 1896 թվի շարդերից ի վեր առանձին հետաքրքրութեամբ է զբաղվում հայերի կյանքով (լր.): Նա սկսավ այնուհետև տան գործերից շատերը յուր ձեռքով անել և այն օրից ի վեր այնքան առողջացավ, որ... (Մուր.):— Ես երեկվանից՝ տիրոջ բերանից տխուր լուրն առնելեն հետե, պահքս բռնել եմ.— Այս ծառն է, որ քանի ժամանակից հետե ուսումնարան է դարձել մեր առաջադեմ աշակերտուհուն (ՊՆ.): Ընթերցանութիւնն առանձնապես զարգանալ ըսկրսեց այն օրից հետե, երբ... (Նոր Դպր. 1910, № 11): Վաղուց ի վեր, վաղուց հետե:

Համանիշ են՝ սկսած և ժողովրդական՝ դեսը, դենը բառերը. օրինակ՝ Զրօրհնեքից դեսը հազիվ այս գիշեր ժամ պիտի գնային.— Հարսանիքից դեսը մոր երես չեն տեսած (հարսները).— Երեկվանից դեսը հարյուր հետ կռիվ է ձգել.— Հիմիկից դենը (հիմկվանից դենը, հիմիկվանից սկսած) գերեզմանիս վրա յոթը թիզ մանուշակ գոգոս կգա.— Բստուց դենը (սրանից դենը,— այսուհետև, հայսմ հետե) դո՛ւ խաբար տուր (ՊՆ.): Հմմտ. § 113. 3:

149. Համար ետադրութիւնը դրվում է տրականի հետ՝ ինն համար, քեզ համար. բայց ծագած լինելով գրաբարի* ի համար հայցականից՝ երրորդ դեմքի անձնական և ցուցական դերանունների հետ ասվում է սեռականով կամ ստացականով՝ սրա համար, դրա համար, նրա համար, իր համար կամ իրեն համար (ժողովրդ. ձևով՝ իրա համար): Գոյական խնդիրն առանց և հոգի է մնում՝ Տիգրանի համար, իմ աշակերտի համար: Հնացած են արդեն առաջին և երկրորդ դեմքի դերանունների սեռականի կամ ստացականի հետ գործածութիւնները՝ իմ համար, մեր համար: Քո համար ավելի ձեռնառու է.— Ձեր համար եմ ասում (ՊՆ.):

150. Համար դրվելով տրականի հետ միայն պարզորոշում է հոլովի նշանակութիւնը (տե՛ս § § 94, 99, 100): Այսպես՝ համար ետադրութեամբ տրականը ցույց է տալիս՝

1. Առարկան, որի օգտին կամ վնասին լինում է մի բան, որին հատկացվում, սահմանվում է մի բան, կամ որի վերաբերմամբ, նրկատմամբ կա մի դրութիւն, հատկութիւն, հույզ, ազդեցութիւն: Օրինակ՝ Գայլն որ ամպից վախենար, իրեն համար բերդ կշիներ (Ա.):

* Գրաբարում արդեն կա աշխարհաբարի նշանակութեամբ գործածութիւնը, ինչպես երբեմնացու հետևյալ խոսքերի մեջ. «Եւ միայն զառաջին որդին, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր ի համար Թագաւորութեան». «Թորում շինեալ եւ տուն հովանոց... ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովիդիստոյ» (Բ, Բ. դ.):

Զգիտեր, թե նա որքան է հարմար առաջիկա ճանապարհորդութեան համար (Մուր.): Նա գիշեր ցերեկ Սոսի համար է աշխատում: Մեկի կամ մի բանի համար մի բան անել, շինել, առնել, գնել, բերել, տանել, ուղարկել, պահել, ետ ձգել, բաժին հանել, սեղան բանալ, ցանկանալ և այլն: Պատվաստ չեն դնում, որ էգուց (այդ ծառն) իրենց համար պտուղ տա.— Աստված ողջ պահի նրան քեզ համար:— Աստված նրան քեզ համար չի ստեղծել (Պու.): Նույնիսկ օգնութեան կամ աշխատութեանց վերաբերյալ գործերում նա յուր համար տներ որոշ չափ ու կշիռ (Մուր.): Ես էլ ինձ համար մի անունի տեր եմ.— Տեղումդ քեզ համար հանգիստ թեք ընկած ես.— Չորս կաժ էլ պատարագի համար է պետք (Պու.):— Ո՞վ կմեկնե այս՝ իմ տարիքի համար դժվարալուծ խնդիրները.— Ծանձերի բզզոցը մի դժոխային երաժշտութիւն էր ականջներիս համար (Գ.-Ք.): Ինչ որ ձեզ համար լավ է, անպատճառ չպիտի ինձ համար էլ լավ լինի: Նրա համար տխուր է այն գիշերը, որ... Ինձ համար փողն ու հողը մին է.— Այդպիսի բաներն ինձ համար խաղ ու պար են.— Ուրիշների համար բարիկենդան, ուրախութիւն, մեզ համար սուգ ու շիւղան (Պու.): Ձեզ համար դժվար է, հեշտ է, փառք է, ամոթ է, անպատվութիւն է և այլն: Բոլոր կողմերն էլ միևնույն են ինձ համար (Մուր.):

2. Հիմունքը.— Լինի նպատակը, որին հասնելու համար լինում է մի բան, թե շարժառիթ պատճառը: Համանիշ են՝ Ապատակով, մտքով, դիտավորութեամբ (տե՛ս և § 100), պատճառով, սիրու, ի սէր, խաբէր (տե՛ս և § 99): Օրինակ՝ Մարգիկ հաճախում են թատրոն ոչ միայն զրկարճանալու, աղէ կրթվելու համար: Հեթումն էր խոսքերը հաստատելու համար մի առակ էր վրա բերում.— Այս հացի ժամանակ չէ, թե նրա համար կանչած լինի (Պու.): Կողմնացույց. ա՛յդ ինչու համար է. ծովերի վրա՝ պիտի թափառես (Մուր.):— Ձվազեզի համար թավի կոթը պաշում են.— Ինքը խիստ մեծ ու արժանավոր նպատակի համար է գրկում իրեն ամարանոցի զվարճութիւններից (Մուր.): Նա իր քրոջ համար է լալիս: Ինձ համար անհանգիստ մի՛ լինիք: Հայրենիքի, հավատի համար կովել, մեռնել: Ամեն փուշ բանի համար ի՞նչ ես բարկանում: Ինչի՞ համար ես ուրախանում: Նա մի թեթե հանցանքի համար պատժվեց: Անուշ արա՛ իմ խաթեր համար (Պու.):

3. Առարկան, որին վերաբերում է գործողութիւնը (մտավոր վերաբերմունք), իբրե խնդիր ասել, խոսել, դատել, մտածել, վիճել և այլն բալերի: Համանիշ են՝ վրա, մասին (տե՛ս և § 114): Օրինակ՝ Ի՞նչ է ասում գիրն այս տարվա համար.— Ինձ էլ շատ բան են ասում քեզ համար.— Դրա համար հետո կխոսենք.— Քանի միտք եմ անում վարդիթերի համար.— Գարեգինն մի կողմ քաշեց ու հարցրեց Սոսի համար, թե... Գնաց վերի աշխարհն իր հոգու համար խաբար իմանալու.— Երազ է եկել այդ բանի համար (Պու.):

Ճառել մի բանի մասին.— Դրա մասին էլ ես կհոգամ.— Նրանք յուր մասին պետք է որ աննպաստ բաներ խոսած լինին:— Լավ, վատ

գաղափար ունենալ, բացատրութիւն տալ մի բանի մասին.— Այս ամենի մասին նա մտածել, երազել էր.— Նա կարող է ինձ վրա ծիծաղել, եթե ես դրա մասին խոսեմ նրա հետ.— Ցանկացաւ լսել մի բան նաև օրիորդ Աղեկինայի փասին.— Խոսք է եղել այդ աղգակիցների մասին (Մուր.): Այսպես և մի բանի համար կամ մասին՝ լուր հաղորդել, տեղեկութիւն տալ, զեկուցանել, գրել, հաշիվ տալ և այլն:

Ման. Մասին բառը, որ ծագած է գրաբարի Ի մասին ներգոյականից, այժմ արդեն գրեթե նտադրութիւն է դարձած. բայց իբրև գոյական դեռ առնում է սեռական կամ ստացական խնդիր՝ իմ մասին, քո մասին. գործ է ածվում նույնպես և այս, այց, այն ցուցական ածականներով և նույնիսկ ս, դ ստացական հոգերով. օրինակ՝ Թերթերը գովեստով խոսեցան իմ մասին (Անահիտ, 1909, Թ. 1—2. եր. 16). Բայց թե ինչ խոսում ու մտածում է այդ միջոցին ինքը Կամսարյանը, այդ մասին ավելի լավ է լռել.— Ակսան ամեն կողմից հանդիսավոր խոստումներ անել այն մասին թե... (Մուր.): Սա այդ մասին կասկած անգամ չունիմ.— Այս մասին գոհ պետք է լինել տեղացի մի բանի կարողութեան տեր աղաներից (Պռ.):

151. Առանց նախադրութիւնը տրական հոլովի, երբեմն ժողովրդական ձևով նաև հայցական հոլովի հետ, ցույց է տալիս հեռացած, բաժանված լինելը, կամ չլինելը, պակասութիւն (հականիշ են՝ հետ, հանդերձ և գործիական հոլով § 126. 3). Օրինակ՝ Ոչ ոք չի կարող առանց հացի ապրել (հականիշ՝ մարդ հացով կապրի): Նա առանց փողի ճանապարհ ընկավ: Նա առանց ինձ, առանց մեզ գնաց: Սա չեմ կարող առանց քեզ ապրել (հականիշ՝ քեզ հետ): Ի՞նչ արժե կյանքն առանց բարեկամի: Գիշերն առանց քնելու (նույնանիշ՝ անքուն) լուսացնել: Առանց պաշտոնի (անպաշտոն) մնաց: Առանց արգելքի (անարգել) տեղ հասանք: Առանց նրան իմ օրս մի օր չէ.— Առանց նրա խոսքին բան չբռնեմ.— Մեկն իր երեխայի հետ էր եկել, մյուսն՝ առանց երեխայի (Պռ.): Արքայութիւնն առանց քեզ տարտարոս է ինձ համար.— Առանց գործ մեռած է մարդը (Ջիվ.): Առանց այն էլ նա շատ վշտացած է: Առանց հաց ու ջուր ապրել չի լինիլ:

152. Բացի նախադրութիւնը դրվում է բացառական հոլովի հետ, հաճախ ժողովրդական ձևով՝ նաև հայցականի հետ: Ցույց է տալիս՝

1. Ի բաց առնել, դուրս ձգել մի բանի միջից, ուր պիտի լիներ ըստ երևութին: Օրինակ՝ Նա ամբողջ շաբաթն աշխատում է, բացի կիրակի օրերից (այսինքն կիրակի օրերը չի աշխատում): Բացի քեզնից՝ ես ուրիշ տեղ ու տիրական չունիմ: Ամենքը՝ բացի քեզնից՝ հակառակ էին: Բացի հացից՝ նա ուրիշ բան չի ուտում: Բացի քեզնից՝ ես ո՞ւմ դիմեմ (Ջիվ.): Բացի տերտերից և յուր որդուց՝ գլուղումը ոչ ոք կարգալ չգիտեր (Պռ.): Բացի Աստված՝ չէ կարող ոչ ոք լինել օգնակաւն.— Բացի այս շոր երգը՝ չունիմ ուրիշ բան (Ջիվ.): Տեսնելու արժանի ոչինչ չունեմ յուր շուրջը, բացի փոքրիկ բանջարանոցը, որ գտնվում էր եկեղեցու առաջ (Մուր.):

2. Մեկդի դնել մի բան մի բանի միջից, ուր որ է՝ իրոք չհաջվել

ու թե դուրս ձգելով, այլ ըստ ինքյան մեջը համարելով: Համանիշ՝ չհաշված, ժողովրդական քողըզ: Օրինակ՝ Բացի այդ, նա երկրորդ ու երրորդ մասերում (էլ) հանձն առավ լուրջ մասնակցություն.— Բացի այս, դուք մեզ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորություններ, որոնք... Բացի հասարակ ու շաքաթական պասերը, նրանք պահում էին նաև երեք «մեծ պասեր».— Բացի թանգարանին տված նվերը, անհրաժեշտ է նաև միաբանության օգտին նվիրաբերել մի բան (Մուր.): Օրով բանող մշակը բացի իր օրավարձից՝ իր սնունդն էլ ստանում է: Թողըզ հացը՝ կերակուր էլ տվին աղքատին: Աստվածապաշտ ժողովուրդն այնքան մատաղ ու կարասնեղով գինի խոստացավ, թողըզ իրանց գանձանակը, որ... (Պն.):

Բացի նախադրության համանիշ է զատ ածականը, որ գործ է ածվում իբրև ետադրություն բացառականի հետ. երբեմն նույն նշանակությամբ նաև դուրս, ջոկ, անկախ բառերը: Օրինակ՝ Համալսարանը նոր զբաղմունքներից զատ, տվավ նրան նաև նոր բարեկամներ.— Սըրանցից զատ, ես գնել եմ նաև մի քանի հատ հայերեն գրքեր.— Որ հոգեւորականն աղոթելուց, մկրտելուց և թաղելուց զատ ուրիշ շատ վսեմ պարտականություններ էլ ունի, այգ ես չեմ հերքում.— Օրենքն արգելում է իրենց՝ զոհի մսից զատ, ուրիշ միս ուտել (Մուր.): Բայց որովհետև համբերելուց անկախ՝ անհրաժեշտ էր մաքրել գլխարկը, ուստի... (Մուր.): Թե ինձնից չոկ յար բռնես, դու լերդապատառ լինես (Ժող. երգ.):

Ման. 1. Ժողովրդական քողըզ բառը կազմված է քող հրամայականից և ըզ նախդրից, բայց այժմ արդեն մի ետադրություն է. ասվում է նաև թողըզ ես, թողըզ դու, թողըզ մենք: Թողըզ նրանք, դեռ նրանց խնամիներն էլ այնտեղ էին: Այս նախադրության նմանությամբ հայցականի հետ է սկսել գործածվել և համանիշ քացի նախադրությունը, որ կազմված է քաց (զատ, շոկ, հեռու, ուրույն, դուրս) բառից և ի նախդրից և իր նշանակության համեմատ խնդրում է բացառական հոլով:

Ման. 2. Սխալ է քացի նախադրությունն իբրև ետադրություն գործածելը՝ քեզնից բացի, սրանից բացի և այլն, որ առաջացել է համանիշ ընկ, զատ և ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ շատ գործածական թուրքերեն սավանի բառի ազդեցության տակ, ինչպես՝ Փողոցներում քամու վզզոցիցը սավահի սատանա չի ծած գալի (վզզոցիցը զատ, բացի վզզոցից)։ Քեզնից սավահի ոչոք չի կարող պառավին բան հասկացնել (բացի քեզնից, քեզնից զատ)։ Յրտից սավահի ոչինչ խեր չտարավ։ Վարդիթերն ինձնից սավահի ուրիշի վրա միտք անի (Պն.):

153. Քան, ավելի քանց (ծագած գրաբարի քան ըզ ձևից), գործ է ածվում ժողովրդական լեզվի մեջ հայցական հոլովի հետ, անձնական դերանունների տրականի հետ՝ քանց ինձ, քանց քեզ: Յույց է տալիս հավասարության բաղդատություն՝ պես, չափ, նման բառերի նշանակությամբ. երբեմն և առավելության բաղդատություն: Օրինակ՝ Քան(ց) գետ գնաց, քան(ց) ավազ մնաց (Ա.— գետի պես գնաց, ավազի պես մնաց): Քան պուտը կարմիր չկա, որ ճղես սիրտը սև է (Ա.— պուտի պես, պուտի չափ կարմիր բան չկա.— կարող է հասկացվել և պուտից

ավելի կարմիր): Քան ջաղացի քարը ծանր չկա, որ սեպի տանք՝ կէք-
թեանա (Ա.):

2. Ա Ն Ի Ս Կ Ա Կ Ա Ն Կ Ա Պ Ե Ր

154. Անխակական կապերը՝ պես, շափ, տեղ, հետ, դեմ, մոտ, վրա՝ իրենց խնդիրը, երբ առաջին կամ երկրորդ դեմքի անձնական դերանունն է, առնում են տրական հոլովով՝ ինձ պես, քեզ հետ. երրորդ դեմքի անձնական ու ցուցական դերանունների հետ սակայն ասվում են դեռ սեռականով կամ ստացականով՝ սրա պես, նրա հետ, իր վրա կամ իրեն վրա: Գոյական անուն խնդիրը սովորաբար առանց & հոգի է մնում՝ Տիրանի պես, իր ընկերի հետ: Պատահում են հաճախ նաև առաջին և երկրորդ դեմքի անձնական դերանունների սեռականի կամ ստացականի հետ գործածություններ՝ մեր, պես, ձեր. վրա, քո տեղ (տե՛ս § § 138. 2, 149):

Մեծ. նման ձևով մի քանի ածականներ՝ նման, համաձայն, համեմատ, հավասար, հակառակ և այլն, որոնք առնվում են իբրև կապական բառեր, հաճախ գործ են ածվում ստացականով կամ սեռականով, որը մտածվում է սակայն իբրև տրական. օրինակ՝ Այսպիսի քաջասիրտ դուզազնը պետք է խելքի հասունությամբ էլ գերազանցեր յուր նման և ոչ յուր շափով ստեղծված արարածից. — Ձեր նման անհողողդն. — Հողն իմ նման մոր գլխուն. — Հրավիրեց ինձ յուր հավասար նստել (Պո.):

155. Պես որակի կամ ձևի ուղղական կամ հայցական է (§ 63. 1. բ), որ մի տրական խնդրով՝ կորցնելով իր նշանակությունն՝ առնվում է իբրև ետադրություն և ցույց է տալիս՝

1. Գործողության անմիջական հաջորդություն, մի գործողության անմիջապես մի ուրիշ գործողությունից հետո կամ նրա հետ իսկույն ևնթ լինելը: Այս նշանակությամբ պես գործ է ածվում անորոշ դերբայի հետ, որ սովորաբար & հոգ է առնում, և իսկապես միայն պարզորոշում է տրական հոլովի նշանակությունը (տե՛ս § 104. 4. ծան.): Օրինակ՝ Լույսը բացվելուն պես ճանապարհ ընկանք: Դուռը բացվելուն պես ներս խուժեցին ավերիչները: Լուսաստղը գլուխն երևցնելուն պես՝ բարձել են բեռները: Ուտը սրանց տան վրա չեկավ, որ գալու պես Վարդիթերը հիվանդացավ (Պո. — հենց որ եկավ, գալուց անմիջապես հետո):

2. Մի բանի համեմատ լինելը. համանիշ են՝ համեմատ, համաձայն, ըստ (§ 146): Օրինակ՝ Վաղի առակի պես՝ դեռ ջրի ավեր չհասած ոտները հանել էին (Պո.): Տիրոջ օրենքումն ասվածին պես պատարագ բերին մի զույգ տատրակ (Ղուկ. Բ. 24. ըստ ասացելուն): Եվ երբ որ ամենը տիրոջ օրենքին պես կատարեցին (Ղուկ. Բ. 39. ըստ օրինաց Տեառն), եվ իր սովորության պես շաբաթ օրը ժողովարանը մտավ (Ղուկ. Դ. 16. ըստ սովորութեան իւրում):

3. Նմանության բաղդատություն. հատկության կողմից մի բանի նման լինելը մի ուրիշին, Համանիշ է նման, որով կարող է և միշտ փո-

խանակվիլ։ Այս նշանակութեամբ արեւ ետադրութեանն իր խնդրով միասին գործ է ածվում՝

ա) Իբրեւ որակական ածականի բաղդատութեան խնդիր. օրինակ՝ Նրա խոսքը թրի պես կտրուկ է (կտրուկ է, ինչպես թուրը)։ Աշտարակի ջրի պես մարսական ու քաղցր ջուր չկա. — Քեզ պես պատվավոր տղա. — Հայրդ ձեռքն պես աշխատավոր էր (Պռ.)։ — Քույրերիս մեջ միշտ սգաղգայց ինձ նման տխուր չկա. դժոխքումն էլ իմ ունեցած կրակի պես հուր չկա (Ջիվ.)։

բ) Իբրեւ վերադիր մի անվան՝ որակական ածականի նշանակութեամբ. օրինակ՝ Ոչ ոք չունի քեզ պես ընկեր (այնպիսի ընկեր, ինչպես դու ես). — Ինքն էլ նրանց պես մի աղջիկ է. — Աչքին արևի շողքի պես լույս ընկավ. — Բանի միջին ձեռն պես յոթը տղին հում հում կուտի. — Նրեխայի պես երեխա է. — Դվալի պես սարեր (Պռ.). — Վարդն իր ոսկի կոճակի նման կոկոմնեղովը իմաց է տալիս (Պռ.). — Դա սենյակի նման բան էր. — Պատահում է պարոնի նման մի երիտասարդի. — Ձիբուխովն նման մի հետ ընկած անկյունում (Մուր.)։

գ) Իբրեւ ստորոգյալ՝ որակական ածականի նշանակութեամբ. օրինակ՝ Նա մեկէլ սրբերի պես չէ. — Քեզ պես էլ ո՞ր մինը կլինի (Պռ.)։

դ) Իբրեւ ձեռն պարագա՝ որակական մակբայի նշանակութեամբ։ Բաղդատված առարկան ունի 1) ենթակայի, 2) կրող խնդրի նշանակութեան, կամ թե 3) բաղդատութեանը լինում է մի անցյալ ժամանակում կամ ուրիշ տեղում եղած գործողութեան կամ դրութեան հետ. օրինակ՝ 1) Շատ գիտցող աղվեսի պես երկու ոտով է ընկել ականատի մեջ (... ինչպես աղվեսը). — Ձագը կորցրած սարեկի պես գլուխը քարեքար տվավ. — Երեսեկ ես էլ քեզ պես բախտ ունենայի. — Կոտրած գդալի պես մեջ ընկնել. — Մեզ պես հո՞ չպիտի, որ շահի կոովորի պես տանջվում ենք. — Ալմաստի պես փայլում է. — Ձեռներն ուռի պես դողում են (Պռ.)։ Մանիշակը գլուխը քաշ ձգեց ամոթով աղչկա նման. — Ինքն էլ գառան նման թռչկոտալով գալիս է. — Մենք գժի նման աշխատում ենք (Պռ.)։ Ինչո՞ւ ուրեմն չփորձեմ մի փոքր էլ ապրել նրանց հետ և նրանց նման (Մուր.)։ — 2) Սրան էլ Գարեգնի պես սիրում էր նա (սրան էլ այնպես էր սիրում, ինչպես Գարեգին). — Սրբի պես կպաշտեն փողը. — Սոսին հոգու պես սիրում էր. — Ցախը դեզի պես կուտակել են (Պռ.)։ Ջրիդը որ նետի նման չձգեց... Աչքերիցը պեծ պեծ կրակի նման թափվում է (Պռ.)։ — 3) Սոսն էլ ճաշվա պես հաց չի ուտում (ինչպես ճաշին չէր ուտում). — Թե Թիֆլիզի պես լինեիր, որ... (Պռ. — եթե այնպես լինեիր, ինչպես Թիֆլիզում է)։

156. Պես կարող է հոգ անել և գոյականաբար գործածվել, ինչպես և նման ածականը. օրինակ՝ Նրա պեսները դռանը ծառա են. — Շատանան ձեռն պեսները. — Հիմիկվան տղայքն անբան (անգործ) են, բայց ձեզ պեսների համար չի առած. — Քոնն աչն է, մինչև իրիկուն քեզ պեսների հետ ման գաս (Պռ.)։ — Նրա նմանը չի լինել (Պռ.)։ — Տունը

մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը նա տեսած չէր.— ...որի նմանը չկար (Մուր.):— Ձկա քու նմանդ երկիր (Ջիվ.): Ոչ դու մեզի պես կարող ես գտնել, և ոչ մենք քեզի համանման (Ջիվ.):

157. Չափ հտադրութիւնը չափ ու քանակի ուղղական կամ հայցական հոլովն է (§ § 63. 3, 69), որ գործածվելով իբրև հտադրութիւն՝ ցույց է տալիս՝

1. Համաչափութիւն, հավասարութիւն երկու բաղդատելի առարկաների հատկութեան կամ գործողութեան: Համանիշ է հավասար: Ունի նույն գործածութիւններն, ինչ որ պէս հտադրութիւնը: Օրինակ՝ Նա էլ քեզ չափ հարուստ է (այնչափ, որչափ դու):— Գլխումը մի թեթև քամու չափ խելք չկա (Պու.):— Այդտեղից արդեն հոսում էր գետի չափ ջուր (Մուր.):— Մենք էլ քեզ չափ մտածել գիտե՞նք, թե ոչ (Մուր.):— այնչափ, որչափ դու. այնքան, որքան դու: Փոշու միջիցը մի ծտի չափ էր երևում.— Մեր գավառի ոչ մի գլուղը մերինի չափ հողեր չունի, ոչ մի տեղ մեր չափ բերք չեն վերցնում.— Այն հարուստների տղայքը քանի՞ քեզ չափ տանին (Պու.): Թե որ կնիկը մարդու չափ [ղաղար] չբրտնի, տանը կեսը կմնա սոված (Մուր.):— Զորսն էլ կինարմատ են, բայց տղամարդի հավասար (բարեբար) գործ են անում (Մուր.):— Ես ինքս՝ դեռ տասնյոթը տարեկան պատանի՝ ավետարանն էի թարգմանում հորս չափ աշակերտներին (Պու.):

2. Գործողութեան, հատկութեան, քանակի և այլն մինչև մի որոշ աստիճան, որոշ թիվ ու քանակ հասնելը. օրինակ՝ (Կղզու տեսքը) Կամսարյանին հետաքրքրեց հուզելու չափ.— Մորթի գդակը, որ նա ճանապարհին քաշել էր գլխին մինչև ականջները, այժմ ոչ միայն բարձր է՝ ճակատը երևալու չափ, այլև քեշ (ծուր) դրված.— (Տետրն) այս անգամ արդեն տառիկ լինելու չափ անհաճո երևաց նրան (Մուր.): Հինգ հարյուրի չափ (մինչև հարյուր): Աշխատեց պարարտ մարմինը գետեղել նրա վրա կարելվույն չափ հանգիստ (Մուր.):

Այս նշանակութեամբ չափ դրվում է կես բառի (երբեմն և ուրիշ բառերի) գործիականի հետ և նշանակում է՝ մոտավորապես մինչև կեսը օրինակ՝ Առաստաղը կիսով չափ քանդված է (Պու.): Տեղ տեղ երևում էին փոքրիկ ծխնելույզներ ու ցածր երգիկներ, կիսով չափ ծածկված դեղնած խոտերի մեջ.— Տան հտեի պատն ամբողջապես, իսկ աջ ու ձախ կողմերինը՝ կիսով չափ կտրված էին հողից.— Իսկ գեղեցիկ, վանդակազարդ սնարը՝ կիսով չափ փակում են աղվամազ փետրով լի բարձե:— Կիսով չափ հագնվելով նա դուրս եկավ սրահը.— Ես հոգով չափ ուրում եմ ձեր աղջկան (Մ.):

Մեծ. նույն նշանակութիւնն ունի կիսով գործիական հոլովն և առանց չափ բառի. օրինակ՝ Մի աղքատ էր այն՝ նոթութենն ու ցրտեն թմրած՝ քան ի քան, բարձ գլխուն քարն սառուցիկ, և վերմակ՝ ձյունն որ ծածկած էր զայն կիսով (Ռ. Լ. Պերպերյան):

158. Տեղ ներգոյականի նշանակութեամբ հայցական հոլով է: որ առանց հոգի մնալով՝ գործ է ածվում իբրև հտադրութիւն և ցույց է

տալիս փոխանակութիւն, փոխարինութիւն: Համանիշ են՝ փոխանակ, փոխարեն և ժողովրդական՝ տեղակ: Օրինակ՝ Ինձ տեղ դու գնա: Երկու ձվի տեղ՝ շորս հինգն էր առալի (Պռ.): Ունքը շինելու տեղ՝ աչքն էլ հանեց (Ա.): Սարերի տեղ ձորերն են որոտում (Ա.): Փողի տեղ ցորեն տալ (Մուր.):— Նա իր եղբոր փոխանակ կռիվ գնաց: Ես փոխանակ դասերիս ընթերցումը շարունակելու, գնում, կանգնում էի պատուհանի մոտ:— Եթե յուր փոխարեն լինել մի ուրիշ վանահայր, այդ եղածն էլ կմասնորվեր կորստայն:— Հինավուրց մի տաճարի ավերակը նորոգելու, կամ ինչպես որ կա՝ սրբությամբ պահպանելու փոխարեն՝ դուք առնում, քանդում եք:— Պաշտոնյան չպատասխանեց և նրա փոխարեն կամսարյանն առաջանալով հարցրեց (Մուր.): Ուրախանալու տեղակ փոշմանեց:— Գարեդիւնն էլ իրա ու փեսի տեղակ շնորհակալութիւն արեց (Պռ.):

159. Տեղ, տեղակ, փոխարեն գործ են ածվում և հոգով. այն ժամանակ առնվում են իբրև գոյական. օրինակ՝ Իմ տեղս դո՛ւ գնա:— Դու իմ մեծ եղբայրն ես, իմ հայրն ես, հորս տեղն ես:— Տե՛ս թե զրա տեղակն ի՞նչ կուղարկեմ (Պռ.): Հեռու հեռու քշեցին բնիկ աղզը իմ հայկյան, նրա տեղը ինձ տվին ազգ անկրոն, մոլեկան (Գամ.-Քաթ.): Այս երեք օրը ամբողջ տարվա փոխարենը պիտի մեր ջերմեռանդութիւնը ցույց տանք (Պռ.):

Ման. Տեղ բառով կազմվում են հետևյալ դարձվածները՝ Մի բան մի բանի տեղ դնել. մեկին մարդու տեղ դնել. Ես նրան ագնիվ մարդու տեղ դրի. Այդ տեսակ բաները ոչնչի տեղ չգցի:— Տղաքդ հո՞ մարդատեղ (մարդու տեղ) չեն գցում քեզ (Պռ.): Հալած յուղի տեղ ընդունեց գեղջուկի բոլոր խոսքերը (Մուր.):

160. Հետ հայցական հոլովն է հեա, հեաք բառի (գրաբար՝ զհետ, միջնադարյան՝ ի հետ). սկզբնապես նշանակում է՝ հետքով, ոտնատեղով, հետքը բռնած, ետևից. ինչպես՝ Սուրբ Ականատեսը Կարբու ներքեկիցը, գետիցը գավազանն առել է, աղոթք անելով ընկել առաջ ու քաշ տալով գնացել դեպի ներքև. որտեղ գավազանը խազ է արել, լայն առու է դառել, ջուրը հետև եկել, ոնց որ շողքը մարդու քամակիցը (Պռ.):* Գործածվելով իբրև հտադրութիւն՝ ցույց է տալիս միասնութիւն.

1. Կից, միասին, միատեղ լինելը. օրինակ՝ Իմ կույր բախտն ինձ հետ է:— Աստված իրանց հետ (լինի):— Սուրբ Գեորգը քեզ էլ, մեղ հետ էլ (Պռ.):— Նրա եղբայրն իր հետ է:— Ես քեզ ինձ հետ կտանեմ: Նա իր հետ առավ լվացման պարագաները (Մուր.): Մեկին կամ մի բան իր հետ տանել, բերել, առնել, բանեցնել և այլն:

2. Մասնակցութիւն, գործակցութիւն, ուղեկցութիւն կամ ընկերակցութիւն: Հետ բառի ետևից այս դեպքում հաճախ դրվում է միատիև

*. Գրաբարում այս նշանակութիւնը սովորական է՝ Ստուերի նման, որ զհետ երթայ մարդոյ:— Եկն զհետ իմ:— Գնացին զհետ նորա:

բառը՝ օրինակ՝ նա իր և զբոս հետ գնաց։ Սոսը Գարեգնի հետ ման էր գալի։ Այս գիշերն նա էլ իր մոր հետ ժամումն էր (Պռ.)։ Ինչո՞ւ չեք մոտենում մեզ, զինվորներին, և մեզ հետ միասին դիմում դեպի այն ցանկալի բարձրությունը (Մուր.)։ Մի այսպիսի ուրախություն էլ ձեզ հետ միասին այն ժամանակը կունենանք (Պռ.)։— Մեկի հետ ուտել, խմել, աշխատել, դորձել և այլն։ Քեզ աշխատանքի հետ էլ Աստված ամեն շնորհք տվել է։— Աղաչանք արեց պառավին, որ իրան էլ նրանց հետ վեր կացնի։— Խեղճ հացի հետ հո՞ չի կերել։— Նա ավելցուկ կտորները թաշկինակի հետ դնում էր գրպանը։ Ահա՛, ուր որ է՝ մի հորձանք կխուժե նավակի ներսը և լցնելով այն՝ ուղևորների հետ միասին կիջեցնե հատակը։— Երիտասարդը գնաց համալսարան, ուր շատերի հետ միասին մոռացավ նաև Աղեկինային։— Եղանները բարձրանում ու իջնում էին և իրենց հետ միասին՝ օդի մեջ մորկում հարդի փոշխառն վիժակներ (Մուր.)։— Այն աղ ու հացը վկա, որ իրար հետ (միասին) կտրել ենք։ Երեսպագե իրար հետ եկան տուն։

3. Միաժամանակություն, օրինակ՝ Երեկոյան մութը գետինը կոխելու հետ միասին՝ իրանք էլ բազմավաստակ եզնների սամոտեններն են քակում (Պռ.)։

4. Փոխադարձ գործողություն շատ անձերի. օրինակ՝ Մեկի հետ կամ միմյանց հետ խոսել, խաղալ, վիճել, կովել, տեսնվել, պատերազմել, համբուրվել, ծեծկվել, ամուսնանալ, նշանվել, պսակվել, ապրել, հաշտվել, դաշն կապել, հաղորդակցություն ունենալ, կապ ունենալ, հարաբերություն ունենալ, սեր ու բարեկամություն անել, ընկերություն անել, բան ունենալ և այլն։ Տղա կասենք նրան, որ սրա հետ կոխ կըպրըծնի (կըմբշամարտի)։— Նրա հետ ի՞նչ բան ունիք։— Առաջ նա քեզ հետ եղբոր պես էր։— Մենք ուզում ենք, որ իրար հետ բարեկամություն հաստատենք։— Նրանք ինձ հետ ընկած են (գժտված են)։— Սրանից հետո նրանք շուն ու կատու կդառնան իրար հետ (Պռ.)։ Այնպիսի մարդկանց հետ շուներ առնչություն (Մուր.)։ Եսներն իրար հետ կովում են, գալլի դեմը միանում են (Ա.)։

Տրական խնդիր առնող բայերը՝ ընդհարվել, զարնվել, խփվել, բարեկամանալ, մտերմանալ, ընկերանալ, ծանոթանալ, հարմարվել, հավասարվել, համաձայնվել, կցել, կապել, խառնել, միանալ, միաբանել, փաթաթվել և այլն (§ 91. 5, դ. 6. 8), երբ փոխադարձ նշանակությամբ են գործածվում, տրական խնդրի փոխանակ սովորաբար հետ ետադրությամբ խնդիր են առնում. օրինակ՝ Ծանոթանալ մեկին կամ մեկի հետ, բայց ծանոթանալ մի բանի։ Լուսարարը երիտասարդին ծանոթացնելով Նաբեկի հետ, ցավ հայտնեց, որ... (Մուր.)։ Բայց՝ Ռուսներն ձեռնարկներով ես կարող եմ լի ու լի ծանոթանալ գյուղատնտեսական այս ու այն նյութին (Մուր.)։ (Առաջին դեպքում ծանոթությունը փոխադարձ հարաբերությամբ է երիտասարդի և նորեկի միջև, ուստի խնդիրը դրված է հետ բառով. իսկ երկրորդ դեպքում ծանոթությունը միայն ենթակայից

ուղղվում է դեպի խնդիրը (ճշուղին), որ և դրված է տրական հոլովով)։— Այսպես և՛ ժամանակ է, որ դուք միանաք մեզ հետ և ձեռք ձեռքի տված մտնենք ժողովրդի մեջ (Մուր.)։— Նա (Գեղամա լիճը) ազատ փոռում, տարածում էր հեռուն յուր ջրածուփ դաշտը, կարծես սպառնալով՝ այդ կողմի բացով փախչիլ, հեռանալ նախանձոտ պահանորդներից և միանալ երկնքի շինչ կապուտակին (Մուր.)։ Գույնզգույն լապտերները կախված էին պատշգամի սլոնաշարերն ու մոտակա ծառերը միմյանց հետ կապող կանաչահյուս ժապավեններից (Մուր.)։ Շան հեռ հղբայրացիր, փայտ ձեռիցդ վայր մի՛ ձգիլ (Ա.)։ Գառնգնի հետ ընկերացել ես։— Սոսը նրանց հենց շարտեց գլխովը, որ երկու գազ հեռու գետնի հետ հավասարվեց (Պո.)։

Շան. Ուշադրություն պիտի դարձնել, որ փոխադարձ նշանակությամբ կարող է դրվել թե՛ լոկ տրական խնդիրը և թե՛ հետ բառով, ինչպես՝ Ալիքները դեռևս խաղում էին իրար հետ և կարծես զգուշանում միմյանց ընդհարվելուց (Մուր.)։— որ կարելի էր ասել նաև՝ «միմյանց հետ»։ Իսկ երբ փոխադարձ հարաբերություն չկա, առանձնապես երբ խնդիրն իրի կամ վերացական անուն է, պետք է դնել տրական հոլով. հետ հտադրությունյան գործածությունն այս դեպքում օտարաբանություն է. ինչպես՝ Շատ չի տելի, մենք նրա անվանափոխության պատմությամբ հետ նույնպես կծանոթանանք (Պո.)։— որ ավելի հարազատ կլինեն ասել՝ «նրա պատմությանը կծանոթանանք», որովհետև «պատմության հետ» խնդիրն այնպես է դրված, որ կարծես պատմությունն էլ փոխադարձաբար մեզ հետ պիտի ծանոթանա։

161. Հետ բառը հոգ առնելով՝ գործ է ածվում և մենակ. ինձ հետ, քեզ հետ, իր կամ նրա հետ, մեզ հետ, ձեզ հետ, իրենց կամ նրանց հետ կապակցությունների փոխանակ ասվում է՝ հետս, հետդ, հետը, հետենբը, հետներդ, հետները (հոլոված ձևերի համար տե՛ս § 86. 1. դ., 103. 4)։ Օրինակ՝ Մինչև մեռնելու դուռը հետս կգա՞ս։— Օրը կգա, Աստուծու բարին էլ հետը։— Աստված օրը կտա, բարին էլ հետը։— Տերտերները մի ժամհար հետները, տնօրհներ են ման գալիս։— Սոսին կսպանեմ, ես էլ հետը կկորչեմ։— Ինքը մեռավ, եղած շեղածն էլ հետը տարավ։ Գեղարքունին հետները բերում, ծախում են։— Տիրացուներին էլ հետներդ բերեք։— Արշավիրն ինձ որ տեսնում էր, հետս խնդում ծիծաղում էր։— էլ հետդ խոսել չի լինիլ։— Նա խիստ տխուր էր. հետը խոսել չէր լինում։— Նրա մայրն ու հարսները հետը կլինին։— Սոսը որ ասում չի ու մին մին էլ հետը ժմտում, ուրիշի սիրտն է վրան գնում։— Տիրացուները մի մի պատիկ զանգակ ձեռներին, «Այսօր տոն է» ասելով, ամեն տուն մտնում, փող էին առնում, ասելիս էլ զանգակը հետը քաղցրը ձայնով ածում (Պո.)։

Շան. Ժողովրդական լեզվի մեջ հետ ուրիշ նշանակություններով էլ է գործածվում։

1. Բացառական հոլովի հետ՝ ի վե, հետե հտադրությամբ նշանակությամբ, միայն տեղի տարածության համար. օրինակ՝ Տունը դռնիցը հետ երեք շորս շարք նստած էին... (դռնից սկսած մինչև վերի կողմը)։— Ժամը քեռեիցը հետ լիքն ուխտավոր է լինում։— Մաղկեվանքա ձորը քեռեից հետ լիքն էին ուխտավորներով։— Տաքարը շրթներեցը հետ ցցեց (Պո.)։

2. Մեկի և տեղից գնալ կանչելու, բերելու համար. օրինակ՝ ննիկը գնացել ա, իր տղին ղրկել պառավի հետ.— Ուլ գիտա կողքն էլ կոտրած ընի, հրես գնալ պտեմ սնդու (ոսկրարույթ) հետ.— Պառավը տղին ղրկել էր ինձ հետ. գնացի տեսա.— Բարկեն թեզ ղրկի դերձկի հետ.— Բող մնան, ընչանք իրանց աղի հետ ենք ղրկել, զա (Պռ.):

3. Մեկի կամ մի բանի ձեռքով, միջոցով անել. օրինակ Մի տեղ գնալիս՝ ղշի թէի հետ էլա ինձ իմաց արա.— Թլիսմի կապոցը Սոսը կաղանդի օրը Փափակի հետ ղրկել ա.— Երեկ էլ Անուշի հետ խարարներ էր ապսպրել ժամիցը (Պռ.):

4. Մեկի կամ մի բանի ետեղից ընկնել, փոխաբերաբար՝ մի բանով զբաղվել. օրինակ՝ Զիրիդը ձեռին պտիտ տալով՝ ընկավ իրա թշնամիներէ հետ.— Ունքերը կախ ա գցել, մտքի հետ ընկել.— Էս երկու շարաթն աշտարակցիք բանի հետ էին (Պռ.):

162. Դեմ հայցական հոլովն է դեմ (դեմք) գոյականի, որ գործ է ածվում իբրև տեղի անուն (§ § 39. 3) և ապա կորցնելով իր նշանակությունը՝ առնվում է իբրև ետադրույթուն, ինդիրը ցույց է տալիս:

1. Առարկան, որին ուղղվում է մի թշնամական, հակառակ գործողութիւն, ղդացմունք և այլն՝ Համանիշ՝ ընդդէմ, հակառակ: Օրինակ՝ Հոսանքի դեմ լողալ. մեկի դեմ ատելութիւն, թշնամութիւն ունենալ. մեկի կամ մի բանի դեմ բողոքել, տրտնջալ, գանգատվել, կռվել, ապստամբել, պատերազմել, խոսել, գրել, քարոզել, օրենք հրատարակել, դավադրութիւն սարքել և այլն: Ի՞նչ ունիս դու սրա դեմ: Դրա դեմ էլ ոչինչ չասացի.— Օրենքի դեմ բան բռնել.— Օրենքը թույլ չի տալիս նույնիսկ մեղավոր մարդու դեմ բռնութիւն գործ դնել.— Իրավունք եք տալիս ինձ տրտնջալ այն երիտասարդներէ դեմ, որոնք... Գլուղի շենքը մեծ աղաղակ բարձրացրին գլուղը մտնել համարձակող կառքի և ձիերի դեմ... Տիրացու Մոսին, իբրև ծանոթ անձն, յուր սաստող հրամաններն արձակեց շների դեմ (Մուր.): Մենք չենք կարող այնպիսի նըշանավոր անձի կամքին հակառակ գնալ (Պռ.): Գուցե տեղական հանգամանքներն ստիպեն իրեն, հակառակ յուր կամքին, դրժել յուր ուխտին (Մուր.):

2. Ժամանակի անունների հետ՝ մերձավոր ժամանակամիջոց. օրինակ՝ Նա առավոտյան դեմ գնաց: Երեկոյան դեմ խոտավետ ու ջրավետ դաշտերում իրանց գրաստն արոտի թողած... Բլբուլներն առավոտյան հովի դեմ երգում էին.— Քանի բարի լուսի դեմ՝ բերանդ բաց արած՝ ժանդ վեր ածես (Պռ.): Այսպես և կեսօրվա դեմ, իրիկվա դեմ:— Այս կիրառութիւն տեղ սակայն հաճախ գործ են ածվում բարդ բառով՝ իրիկնադեմին, լուսադեմին (§ 104. 1): Քրդի ոչխարն է առավոտադեմ դուրս գալիս աստծու տանից (Պռ.):

Մաս. Հեկառակ, իբրև ետադրական բառ, սովորաբար ձեմաձեյն, ըստ բառերի հականիշն է, ինչպես վերեի վերջին օրինակում: Այսպես և՛ հակառակ սովորութիւն,— հակառակ յուր համոզման և այլն:

163. Մոտ տեղի անվան հայցականը, ներգոյականի նշանակությամբ, գործածվելով իբրև ետադրույթուն՝ ցույց է տալիս՝

1. Տեղի մոտիկութիւն ընդհանուր, անորոշ մտքով, մաքրու կամ

իրի ամեն կողմից առած, առանց անմիջական շոշափման, կաշեւու-
միասնութիւն, ընկերակցութիւն և ընդհանրապես որևէ հարակցութիւն:
Համանիշ՝ ժողովրդական՝ կշտին, արևմտյան աշխարհաբար՝ քով: Օրի-
նակ՝ նա ինձ մոտ կանգնած է: Նա նստած էր քեզ մոտ: Ինձ կանչեց, իր
մոտ նստեցրեց: Տան մոտ մի ծառ կար: Մեծի մոտ խոսքս անցնում է.—
Մեծի, պատկի մոտ պատիվ ունի (Պռ.): Գնում, կանգնում էի պատու-
հանի մոտ (Մուր.): Այդ ժամանակ նա մեզ մոտ էր ապրում: Ես ինչե՛ր
էի երազել, թե պիտի սովորեմ Գարեգնի մոտ (Մուր.): Քո գիրքն ինձ
մոտ է: Հացկերութիւն այստեղ էլ նույն բնավորութիւնն ունեւ, ինչ որ
մեզ մոտ (Մուր.):

2. Զանազան առարկաների համեմատութիւն. օրինակ՝ Ի՞նչ ես դու
նրա մոտ,— ինչպես մի թզուկ հսկայի մոտ: Նրանք քու մոտ հալի ճուտ
են (Պռ.):

3. Ժամանակի մերձավորութիւն. օրինակ՝ Արևը մայր մտնելու
մոտ մեր ուղեորները հասանաւանը.— Տարին լրանալու մոտ՝ ես մի
տարօրինակ փոփոխութիւն էի նշմարում իմ մեջ.— Յուր գործը ոչ այլ
ինչ է, եթե ոչ՝ հագնվել և ժամը 12-ի մոտ ելնել այցելութեան (Մուր.):

4. Հայցականի նշանակութեամբ՝ շարժման ուղղութիւն դեպի մի
առարկա, անձն կամ իր. օրինակ՝ Եկ ինձ մոտ: Գնաց նրա մոտ, Վար-
դանի մոտ: Ես կխնդրեմ Գարեգնին, որ վաղվանից գա մեզ մոտ (Մուր.):

Ման. Մոտ դրվելով թվականի վրա առաջից՝ ցույց է տալիս անորոշ մերձավոր
թիվ: Համանիշ միեջև, շափ, շուրջ (§§ 146, 157. 2). օրինակ՝ Նրանք մոտ հիսուն հոգի
կլինին, փոխանակ՝ հիսունի մոտ, մոտավորապես հիսուն: Հովանավոր սրահում... ան-
կարգ ու խառն ի խռն նստած էին մոտ երկու տասնյակ տղաներ (Մուր.): Շուրջ հի-
սուն տարի:

164. Վրա (հնացած ձևով՝ վերա) տեղի անվան հայցականը, նաև
ներգոյականի նշանակութեամբ, առանց հոգի գործածվելով՝ առնվում է
իրեն ետադրութիւն: Խնդիրը ցույց է տալիս՝

1. Առարկան, որի երեսին, ինչպես մի տեղում, դիպչելով կա մի
առարկա, կամ լինում է մի բան. օրինակ՝ Գիրքը սեղանի վրա է: Նա
աթոռի վրա նստած է: Թղթի վրա գրել, տպել, նկարել, նախշել: Քարի
վրա փորագրել: Մովերի վրա՝ պիտի թափառես.— Այդ ժամին տանու-
տերի ամբողջ տունը ոտքի վրա էր (Մուր.): Ձիու վրա նստած գալիս է.
— Երբ ուզենաք՝ համեցեք, գլխներին վրա տեղ կունենաք: Մի գործի-
քի վրա նվագել:

2. Առարկան, որին մոտիկ, կպած, փիթն կամ եզերին կա կամ լի-
նում է մի բան. օրինակ՝ Անին Ախուրյան գետի վրա է: Ռոստով Դոնի
վրա (նույն և՛ Ռոստով Դոնի ափին,— Լույս, 1910, № 11): Այս առվի
վրա (ափին, եզրին) ծառեր պետք է տնկել: Մեր տունը մեծ փողոցի
վրա է: Իմ բնակարանը պարտեզի վրա է: Պատուհանը պարտեզի վրա է
շինված: Խաչալվա արին առվի վրա (Պռ.):

3. Առարկան, որի վերեւում, բարձրում, ինչպես մի տեղում կա կամ լինում է մի բան, որ տեղի տարածութեամբ անջրպետվում է ներքեւում գտնված առարկայից: Օրինակ՝ Թռչունները սավառնում էին տանիքի վրա: Երկինքը մեր գլխի վրա է: Զրի վրա ճախրում էին թռչունները: Թուրը երգիկի վրա բռնեցին (Պռ.):

4. Ժամանակը, երբ մի գործողութեամբ զբաղված, կամ մի գրութեան մեջ հղած միջոցին միաժամանակ կատարվում է մի բան: Օրինակ՝ Ճաշի վրա, հացի վրա խոսք բացվեց այդ մասին: Նա աշխատանքի վրա քնել էր: Մեկին մի հանցանքի վրա բռնել: Ամեն թասի վրա երկար շնորհակալութիւններ արին.— Տղմի վրա բարեկամների կենացը խմեցին.— Բե որ մի աղքատ տուն էր մտնում հացի վրա, իսկույն... Այս խոսքի վրա դուռը բացվեց.— Այս գիշեր մեր տղայքը հացի վրա լուսացրին.— Հայր սուրբիս թասի վրա մի տաղ ասա (Պռ.): Դեռ այս մըտքի վրա էր (մտքով էր զբաղված) Կամսարյանը, երբ հանկարծ նրա ետեւից հնչեց մի թավ ձայն:— Այս խոսքի վրա նրանք անցնում էին մի ուրիշ տան՝ բակով (Մուր.): Մութը գետինը կոխելու վրա էր (մոտ էր, քիչ էր մնում), որ ամենքը ցրվեցին (Պռ.):

5. Առարկան, որի վերին երեսին, ինչպես մի տեղի, ուղղվում է գործողութեան շարժումը (հմտ. § 67. 1. ծան. 2. § 91. 10) Օրինակ՝ Բարձրանալ սարի վրա, ծառի վրա: Պղինձը դրեց կրակի (օջախի) վրա: Մոխակը վարդի վրա վեր կգա: Նստեցին գորգի վրա: Տանուտերի վրա լույս վեր եկավ. ո՞վ տեսավ.— գլխը (Ա.): Մի բան թելի վրա շարել, պարանի վրա կախ տալ: Գալազանի վրա հենվել: Երեսի, մեջքի, քթի, գլխի վրա գետին ընկնել: Մնգի վրա գալ: Մուլգ կապտագույն մի սփռոց նա փռեց տախտակի վրա և վրան գարսեց սպիտակ, փափուկ լոշեր (Մուր.):

Փոխաբերական նշանակութեամբ նաև՝

ա) Առարկան, որի վրա որեւէ բան դրվում, կարգվում է. օրինակ՝ Հարկ դնել եկամուտի, գինու վրա: Վերակացու, պահապան կարգել, գրնել, նշանակել մի բանի վրա. լուծ ապաշխարանք դնել մեկի վրա: Մեղքըն իրար վրա էին ձգում: Մեր վրա աշխատանք ունին դրած: Մի բանի վրա աշխատել, ուշադրութիւն դարձնել և այլն:

բ) Առարկան, որի վերաբերմամբ մեկն ունի գերազանցութիւն, իրավունք, հսկողութիւն, ներգործութիւն և այլն: Օրինակ՝ Թագավորել մի ազգի վրա, իշխել մեկի կամ մի բանի վրա. իրավունք, իշխանութիւն բանեցնել մի բանի վրա: Մի բանի վրա աչք ունենալ: Հույնները ճանաչում էին իրենց գերազանցութիւնն ուրիշ ազգերի վրա (Պալ.): Արաղն ու գինին ո՞ւմ վրա ասես, որ իրենց շնորհքն ու զորութիւնը ցույց չտան (Պռ.):

6. Առարկան, դեպի որն ուղղվում է մի զգացում, հուզում, կիրք կամ հոգեկան գործողութիւն (հմտ. § 91. 9). օրինակ՝ Մեկի կամ մի բանի վրա ուրախանալ, տրտմել, տխրել, ցավել, խղճալ, զվարճանալ,

դառնանալ, զայրանալ, բարկանալ, շարանալ, նեղանալ, զարմանալ, հիանալ, հույսը դնել, կասկածել, նախանձել, կոտորվել, ծիծաղել, հպարտանալ, ապշել, խելքամաղ լինել և այլն: Նա շատ տխրեց այս բանի վրա: Մարդի վրա թոնթորալ: Նրա սիրտը տաք չի այդ բանի վրա.— Դու ինչո՞ւ էիր իրիկունս այնքան բարկացել իմ վրա (Պու).— Կամսարյանը հիացավ այս հաշոդության վրա.— Նա կարող է ինձ վրա ծիծաղալ (Մուր.):

7. Առարկան, որի մասին, վերաբերմամբ կամ նկատմամբ ասվում, մտածվում է մի բան (հմտ. § 114, 150. 3): Օրինակ՝ Ում վրա որ մարդ կխոսի, ինձ վրա շուն է հաշում.— Սրա, նրա վրա բամբասանք արին.— Նրանց վրա խոսք ձգեցին.— Մի բանի վրա զրույց անել (Պու.): Նրա միտքն այդ բանի վրա էր: Մեր դրականությունը թանկագին տեղեկություններ է պարունակում ոչ միայն մեզ՝ այլև ուրիշ ազգերի վրա (Պալ.): Զանազան կարծիքներ կան դրա վրա: Մի բանի վրա վիճել, կարծիք հայտնել, դատողություն տալ, գրել, երգել, երգ հանել, նման արգելքներ խանգարում էին իրեն նրա (ազգի) վրա մտածել (Մուր.):

8. Արագ հաշորդություն ըստ ժամանակի և կարգի, վրա վրա կուտակում նույն առարկաների, անընդհատ շարունակություն. օրինակ՝ Շտապեցնող շտապեցնողի վրա է գալիս (Պու.): Նամակ նամակի վրա դրել. հարված հարվածի վրա տալ. հանցանք հանցանքի վրա գործել: Նրա դրությունն օր օրի վրա վատանում է: Եկան, իրար վրա ներս թափվեցին: Անձրեն երեք օր իրար վրա չկտրվեց.— Յոթը շաբաթ իրար վրա սրանից հետո Ս. Գեորգի ուխտն է (Պու.):

9. Հիմունքը, որի համար կատարվում է մի բան (հմտ. § 99): Օրինակ՝ Ես նրա հրավերի վրա եկա: Շնորք ոսկորի վրա կռվեցին: Ես այդ բանը քո պատվերի, հրամանի վրա արի:

10. Վրա ժամանակի անունների հայցականից առաջ ցույց է տալիս մերձավոր ժամանակը՝ դեպի նշանակությամբ: Օրինակ՝ Վրա հինգերորդ (հինգ) օրը կգա: Վրա երկու ամառն էր գնում, որ մենք... (Մուր.): [Հմտ. § § 162. 2, 163. 3. Նա առավոտը եկավ. Արևը մայր մտնելիս եկավ. Հինգերորդ օրը եկավ, և Նա առավոտվա դեմ եկավ. Արևը մայր մտնելու մոտ եկավ. Վրա հինգերորդ օրը եկավ]:

Ծան. 1. Խորթ ձև է նպատակի նշանակությամբ գործածությունը, ինչպես՝ Սրանք հացի վրա նստեցին (փոխանակ՝ հացի նստեցին).— Սուր խնդրեց գործակալին, որ զա իրենց սեղանի վրա.— Համեցեք սեղանի վրա.— Մեզ մատաղի վրա հյուր էր տարել (Պու.): Մեկին թեյի, ճաշի վրա հրավերել (փոխանակ՝ թեյի, ճաշի հրավերել):

Ծան. 2. Սովորական է վրա բառի ստացական հոգերով գործածությունը վրաս, վրադ, վրան (ժողովրդ. վրես, վրեդ, վրեն), վրաներս, վրաներդ, վրաները, փոխանակ՝ ինձ վրա, քեզ վրա, նրա կամ իմ վրա, մեզ վրա, ձեզ վրա, նրանց կամ իրենց վրա կապակցությունների. օրինակ՝ Վրաները մտիկ տաս, կասես՝ վարդապետ են (Մուր.): Դարդիցը միսը հալվել, ոսկորն է մնացել վրան.— Դուրը վրաները շինեց.— Ոչ պատկերք կա վրան, ոչ շնորհ.— Բահդ կոթած պահիր, թափձակը վրան.— Հարյուր աչք կար վրաս.— Նա երեկ վրաս բարկացավ.— Հաղար մարդ վրադ կխառն (Պու.):

165. Անկապակցությունը քերականական մի ձև է, որով մի բառ կամ հոլով փոխանակվում է ուրիշ բառով կամ հոլովով, և բառերն իբրև լրացում և լրացյալ չեն կապակցվում միմյանց հետ: Օրինակ՝ «Գուբը, որ փորեց, ինքն ընկավ մեջը» ասացվածի մեջ Գուբը բառը քերականորեն չի կապակցվում խոսքի շարունակության հետ՝ ոչ իբրև ենթակա և ոչ իբրև խնդիր: Կանոնավորապես պետք է լինե՞ր՝ Գրի մեջ, որ փորեց, ինքն ընկավ:

Ման. Անկապակցությունն առաջանում է սովորաբար մտածության եղանակի փոփոխությամբ: Խոսքն սկսվում է մի ձևով, բայց դեռ չվերջացած՝ մտածության եղանակը փոփոխվում է, և խոսքի շարունակության կազմության մեջ ևս փոփոխություն է մտնում. մի բառ կամ հոլով փոխանակվում է մի ուրիշ բառով կամ հոլովով, կամ թե ասացվածի մեջ խոսքի շարունակությունը պակասում է, որով և սկզբի մասը մնում է առանց հոլովական կապակցության: Այս պատճառով անկապակցությունը մեծ մասամբ համարվում է սխալ, որ առաջանում է խոսողի կամ գրողի անփութությունից, որով մոռացություն է տրվում ասացվածի սկիզբը, և շարունակությունն ուրիշ ձևով է վերջանում: Այս սխալը գործում են հաճախ աշակերտներն ու համբակները պատմելիս ու գրելիս. ուստի և նրանց լեզուն շատ անգամ անկանոն ու մութն է լինում: Ժողովրդական լեզվի մեջ սակայն կան սակավաթիվ անկապակցական ձևեր, որոնք ընդունված են և սխալ չեն համարվում, թեպետ և ընդհանրապես խորշելի են:

166. Անկապակցությունը թույլատրելի է միայն այն ժամանակ, երբ լեզվի մեջ ընդունված սովորական ձևով է լինում և խոսքը չէ մթնեցնում: Այսպես՝

1. Ասածվածի սկզբում դրվում է իբրև գլխավոր խոսքի մաս՝ մի գոյական ուղղական հոլովով, սովորաբար մի, ամենայն, այն վերադիրներով. հոտից գալիս է մի հարաբերական խոսք, ապա գլխավոր խոսքի շարունակությունը, որի հետ սակայն քերականորեն չի կապակցվում ասացվածի սկզբում դրված ուղղականը. ուստի վերջինիս տեղ խոսքի շարունակության մեջ դրվում է ավելադրությամբ իբրև բացահայտիչ մի դերանուն խոսքի իմաստի պահանջած հոլովով, որով պետի դրված լինել ասացվածի սկզբի բացահայտյալ գոյականը: Սեռական դերանունը կամ ստացականը կարող է զեղչվել. այն ժամանակ ըստացականի կամ սեռականի լրացյալն առնում է ստացական հոդ: Օրինակ՝ Այն բանը, որ քո ուժից վեր է, նրանից հեռու կաց: Մի մարդ, որ անգետ է, նրան ի՞նչ կարելի է մեղադրել: Մեր բեռքն էլ որ կա, ամեն բան նրան թշնամի է (Պռ.): Դուբը որ փորեց, ինքն ընկավ մեջը (նրա մեջ): Գիւրբ, որ տվավ, վրան գրած էր...

2. Որ հարաբերական դերանունը հաճախ անփոփոխ ուղղական է մնում, և ապա խոսքի շարունակության մեջ դրվում է ավելադրությամբ իբրև բացահայտիչ մի դերանուն խոսքի իմաստի պահանջած հոլովով: Ստացականը կամ սեռականը նույնպես կարող է զեղչվել. այն ժամանակ իր լրացյալն առնում է ստացական հոդ: Օրինակ՝ Դրանք այն մար-

դիկն են, որ իրանց (փոխանակ՝ որոնց) քսակներն մեջ գյուղացու քրտինքն է լցված.— Բա նա ո՞վ է, որ Սոսի սերը կպել է նրա սրտին (փոխ. որի սրտին կպել է Սոսի սերը).— Ծս՝ որ այդպիսի բաներն ինձ համար խաղ ու պար են, ականջ չարի.— Փառք քեզ, աստված, որ քո ողորմության դռներն ամեն մարդի համար էլ բաց են, Անուշի հետ բան ունիմ, որ հենց դրա համար էլ (որի համար էլ) եկել եմ այս կես դիշերին.— Գնա այն մաթիցը բեր, որ դու ես վրան կանգնել, եփել (փոխ. որի վրա).— Եղբայրը, որ էլի քեից շատից մարդկության նշան կար վրան, վրա հասավ (Պռ.):— Մարդ կա, որ հետը խոսել չի լինի.— Աղբեր տղի կշտին սար ու ձոր հաժասար պիտի լինի, ավելի այն տղի, որ ձեռիցը (փոխ. որի ձեռից) բան է գալի (Պռ.):— Ծա՞ռ լինի, որ գլխովը քամի շանցնի (Ա.):

Ծան. Երբեմն մասնական բառերից առաջ դրվում է հոգնակի ուղղական հոլովով մի անուն, որ սեռական կամ բացառական հոլովով պիտի լինե՞ր իբրեւ խնդիր մասնական բառի. օրինակ՝ Կնանիքը որը ասղով է աղոթում, որը մի կտոր հաց ու աղով, որը քարով (փոխ. կանանց կամ կանանցից որը):

Գ. ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

167. Համաձայնությունը, որ հիմնված է բառերի ներդրանակության տրամաբանական հարաբերության վրա (§ 51), լինում է բառերի ձևվով, այսինքն իրար հետ կապակցվող բառերը, լրացումն ու լրացյալը, դրվում են թվով, դեմքով և հոլովով միակերպ. ինչպես՝ եզակի առաջին դեմքի ենթակայի հետ եզակի առաջին դեմքի բայ է դրվում (ես գնացի), բացահայտիչը միևնույն թվով, հոլովով ու դեմքով է դրվում, ինչ որ բացահայտյալը (մենք աշակերտներս, դուք աշակերտներդ):

Բառերի համաձայնությունը սակայն հաճախ լինում է և բակասություն*:

Բախառությունը քերականական մի ձև է, որով խոսքի մեջ մի բառ համաձայնում է մի ուրիշ բառի հետ, որին վերաբերում է քերականորեն, ոչ թե ըստ ձևի, այլ ըստ բովանդակության, իմաստի. կամ նախելով ասացվածի մեջ գերիշխող գաղափարին: Այսպես՝ եզակի բառի հետ հոգնակի բայ է դրվում, կամ ընդհակառակն: Օրինակ՝ «Մեծ մաքը գնացին զբոսնելու» խոսքի մեջ ենթական եզակի է, իսկ բայը՝ հոգնակի. բայը համաձայնել է ոչ թե մաքը ենթակային, որին վերաբերում է քերականորեն, այլ խոսողի մտքում ունեցած թի հոգնակի գոյականի հետ, ինչպես՝ Աշակերտների մեծ մասը գնացին:

Բակասության գործածությունը պահանջում է լեզվի խորին հմտություն և մեծ զգուշություն, թե չէ՝ հեշտությամբ կարելի է սխալների մեջ ընկնել:

* Բակ անունը նշանակում է շրջապատել, մեջն առնել, մեջն օւնենալ, պարունակել, իսկ բակասություն՝ պարունակություն, բովանդակություն:

168. Ենթական և բայը քվալ ու դեմքով կանոնավորապես համաձայն են դրվում. օրինակ՝ Դու գիտես մեկն ու երկուսը, ես գիտեմ տասներկուսը (Ա.): Շնորհ կովեցին, աղքատի բանը հաշողվեց (Ա.):

Այս ընդհանուր կանոնը սակայն ունի մի քանի բացառություններ:

169. Եզակի եմթակալի հետ կանոնավորապես եզակի բայ է դրվում. օրինակ՝ Նեղն ընկած կատուն առյուծ կղառեա (Ա.):

Բացառություն կաղմում են հետևյալ գեպքերը, որոնց մեջ համաձայնությունը կարող է և բակառությամբ լինել.

1. Երբ ենթական հավաքական բառ է և եզակի է, ինչպես՝ բաղմություն, խումբ, ժողովուրդ, ղորք, ժամավոր, ուխտավոր, տասնյակ, շատը, քիչը, քանիսը և այլն. բայը ա) կանոնավորապես եզակի է դրվում, բայց կարող է նաև բ) հոգնակի դրվել, գլխավորապես այն ժամանակ, երբ հավաքական անունն ունի հոգնակի սեռական կամ բացառական խնդիր, կամ երբ անվան ցույց տված բաղմությունը մտածվում է ոչ թե միասնական նշանակությամբ իբրև մի միություն, այլ անշատական նշանակությամբ առանձին առանձին: Այս դեպքում հավաքական անվան տեղ դրվող դերանուններն ևս, ինչպես և ստացական հոդերը, հոգնակի են դրվում: Օրինակ՝ ա) Շատը գնաց, քիչը մնաց.— Քանի՞սը հիմի ցամաք հաց էլ չի գտնում, քանի՞սը հիմի բքարգել ընկած՝ ցըրտին մատաղ է գնացել.— Ժողովուրդը որ կա, աչքը տերտերին է ձգում. ինչ որ տեսնում է, այն է անում (Պռ.): Ամեն կիրակի՝ ճաշից հետո հավաքվում է մեր բակը բաղմաթիվ ժողովուրդ և սիրով լսում է իմ ընթերցումն ու բացադրությունները.— Նոր խումբը մնացել է նեղ դրություն մեջ.— Այդ առաջադրությունները... ուրախությամբ և անտըրտունջ կատարել է ժողովուրդի գոնե մեծագույն մասը (Մուր.):

բ) Այս խնդիրների մեծ մասը չլուծված մնացին, Մեր կյանքի խնդիրներից շատը քննված չեն, շատն էլ թեպետ քննվել, բայց տակավին անլուծելի են մնացել: Իմ օրովս վանքի բոլոր միաբանությունը լիության մեջ էին:— Տղաներից մի քանիսն ընկան ետևներիցը.— Ժամավորը դուքս եկան ու ցրվեցին իրենց տները.— Բաղմությունը ձյունի նման իրար վրա թափվելով ժամ են դալիս.— Ուխտավորը արտասուքն աչքերին վանքի շուրս կողմը պտույտ են դալիս.— Թամաշավորը վերև-ներքևիցը ձայն ձայնի տվին.— Օրհնյալ լինին ձեր ժողովուրդը. Աստված իրանց հավատն օրհնի.— Ջերմեռանդ ժողովուրդը, որ այնտեղ սպասում էր, գառան նման բայ ու բո՛յ գցած՝ գլխները բաց, արտասուքն աչքներին, թափվեցին մասունքի առաջը. Ժողովուրդը սաղ ջուր կտրեցին, աչքների մինը մի պարկ դարձավ լալուց (Պռ.): Կպատմե՞ր... Թե որքա՞ն ժողովուրդ, թշնամու երեսից հալածական, Սյունյաց ամրություններին ապավինելու համար՝ իրար թևակոխելով՝ անցել են յուր մոտից (Մուր.):

2. Երբ եզակի ենթական ունի մեկից ավելի թիվ ցույց տվող ածական վերադիր, բայց եզակի է դրվում, բայց կարող է բականությամբ նաև հոգնակի դրվել: Գոյականաբար գործածված թվականների բայը սովորաբար հոգնակի է դրվում: Օրինակ՝ Մենակ ես հո՛ չէ՞ի, հազար հոգի կար այնտեղ.— Տասը մարդ աչքալույս խոսաց ինձ.— Տան չորս պատն էլ նախշած էր.— Հացի վրա երեք ողորմաթաս խմվեց (Պռ.): Հազար ուրվին մտքիցը չէր գնում: Զառամյալ մարդկության առաջին երկու ճանապարհ է բացվում—վերակենդանություն կամ մահ: Դեռ հինգ օր չկա: Ինձ մնում էր միայն մի երկու ժամ.— Ուղիղ երեք տարի է անցել այն երջանիկ օրից.— Հայոց դյուղերում երկու տուն կա, ուր ճանապարհորդը վստահությամբ... կարող է իջեանել (Մուր.): Վրանին առջև երկու արձակ ձի ցողաթուրմ խոտը կուտեր (Շանթ): Մի երկու մարդ էլ կան, հիմի կգան.— Ամեն ձիու վրա նստած են երեք հոգի.— Իհարկե, տասը հոգի են, հինգը պիտի հիմար ընկնեն, հինգը՝ իմաստուն.— Վեց տղա ունիս, երեքը քո խոսքովն են պսակվել.— Տեղ ու դադար չկա. հինգն ուխտ է անում, տասը ներքև են լցվում.— Այսպես խոսում էին մի քանի մարդ իրար հետ.— Լսած չե՞ս, թե քանիսը գլուխները վեր են դրել (Պռ.):— Վերին երկու կարգը գրավված են նրա փրքուն բառերից (այսինքն՝ վերին երկու կարգի մարդիկ): Ծրկուսն էլ գնացին, հեռացան: Մի հինգ, տասը հոգի էլ իրենց կողմից են սկսում ավելի՛ անմտազույն առարկություններ անել.— Ինձ համար այս ու այն երիտասարդը առաջարկություն են անում.— Ծա մեծ խնամքով եմ վերաբերվում այդ գեղեցիկ հատկություններին՝ աշխատելով իհարկե որ նրանցից մի քանիսը ծայրահեղության չհասնեն (Մուր.):

3. Ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր բառերի հետ բայը դրվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի. օրինակ՝ Ամեն (յուրաքանչյուր) մարդ գրնաց իր աշխատանքին.— Ամեն աղջիկ իր բերած ծաղիկը քաշեց.— Ամեն աչք էլ Սոսի վրա խնդաց.— Կանոն՝ ամեն միև մի խանի տղա լինի.— Ժամը որ արձակվեց, տունը մի մարդ մի մի աման ու աղուխ ձեռներին՝ հավաքվեցին.— Ու ամեն (յուրաքանչյուր) մարդ ցրվեցին իրենց տները.— Ամեն կնիկ էլ սրտումը մի մութազ անելով՝ ձեռները քսեցին թասին (Պռ.):— Գնացին յուրաքանչյուրն իրենց տները:— Շեն կենա մեր խնամին, ասին ամենը (յուրաքանչյուրը) մի կողմից.— Ծրկուշաբթի օրը ամենը (յուրաքանչյուրը) իրենց մեռելները մտները բերին.— Ամենը (յուրաքանչյուրը) մի տեսակ բանի պետք գալն ասեցին (Պռ.):

Ամենքը միշտ հոգնակի է, ուստի և բայը դրվում է հոգնակի. նույնպես և բոլոր բառի հետ, երբ նշանակում է ամենքը: Ժողովրդական ձևով նույն իմաստով գործ է ածվում և ամենը հոգնակի բայի հետ. օրինակ՝ Ամենքը գնացին: Բոլորը նրան լսում են՝ ինչպես իրենց իմաստուն մորը (Մուր.): Ամենն էլ իրանց արժանավոր տեղը ստացան.— Ամենն էլ քաշվեցին իրենց տները.— Ամենն էլ խմեցին.— Ամենն էլ ծափ տվին, ծիծաղեցին (Պռ.):

4. Երբ ենթակաւն եզակի ձեռով հոգնականն նշանակութիւն ունի, բայց կարող է և հոգնակի դրվել: Օրինակ՝ Ով որ (փոխանակ՝ ովքեր որ) այնտեղ կային, ամենի լացն էլ բերեց.— Խաղ կանչող տղաների ձայնը (փոխ. ձայնները) լսողի խելքն էին տանում.— Կասես այս (փոխ. սրանք) այն տղայքը չեն, որ մինչև իրիկուն աշխատանքի մեջ են լինում (Պա.)։ Անտառի լռութիւն մեջ... տարօրինակ ձայներ էին հանում մեր ձիւների քայլվածքը (Մուր.— փոխ. քայլվածքները)։ Բանաստեղծութիւն և պերճախոսութիւն պատմութիւնը (փոխ. պատմութիւնները) գլխավոր տեղն են բռնում գրականութիւն պատմութիւն մեջ (Պա.)։

5. Երբ եզակի ենթակայի հետ կա ճետ բառով կամ միասնութիւն գործիականով կապված մի խնդիր, և շեշտվում է այս խնդրի գործակցութիւնը, բայց դրվում է հոգնակի։ Օրինակ՝ Տանուտները իր որդիների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը (Բաֆֆի)։ Մի ուրիշ ազգ, որ հունաց հետ կլասիկական աշխարհն են կազմում, հռոմայեցիք են (Պա.)։ Ես փոքր էի, հազիվ յոթ-ութ տարեկան։ Մի հեռու տեղից հորս հետ սալլով վերադառնում էինք տուն։

170. Հոգնակի ենթակայի հետ բայը կանոնավորապես հոգնակի է դրվում, Օրինակ՝ Խորունկ ջրերը հանդարտ կլինին (Ա.)։

Ման. 1. Պետք է ուշադրութիւն դարձնել, որ ձեռով հոգնակի, բայց նշանակութիւն բեզակի են ստացական հոգով գործածվածները. ուստի և գրանց բայը դրվում է եզակի. օրինակ՝ Բաններս (բաներս,— մեր բանը) աչ ա, ով հայում ա՝ հաշա (Ա.)։ Տեղիս հայերը, թող Աստված հայ համարի, ոչ լեզուներն է հայի, ոչ հագուստը.— Փանի լուսահոգին ողջ էր, ամեն բարութիւններս էլ կար (Պա.— մեր ամեն բարութիւնն էլ)։ Սրտերնիս (մեր սիրտը) կամեցա՛վ, ելանք, զնացինք։ Աչքներս (մեր աչքը) շուր դարձա՛վ։ Խելքները զնում էր նրա հետ.— Արածները մի բան չէ (Պա.)։

Ման. 2. Հոգնակի ենթակայի հետ եզակի բայ դնելը ռամկարանութիւն է և հաճախ պարզապես սխալ, որ անում են անփութութիւնով մեր հեղինակները. օրինակ՝ Ի՞նչ ահարկու տեսա՜րանքներ պիտի բացվե՜ր քու աչքին (Գ.-Ք.)։ Զոք ուռնիններու թավուտ ճուղներն սուր դայլայլիկներ կտրուկ, թրթռուն՝ հանկարծ անձրեւն մեր խոնջած գլխուն. մինչ գաղտնի նայներ, որ մարդ կծաղրեն... Կույր կլիկներ թողված աղանջնուս.— Կարթնար մեջս վայրի բնազդներ (Շանթ)։ Գիտեին, որ իրենց արարքները, անգամ մտածմունքները քաղտնի չէ իրենց մայրերի աչալընթիւնից (Պա.)։— Հոգնակի ենթակայի հետ բայը կարող է եզակի դրվել, առանց սխալ համարվելու, հետևյալ դեպքում՝ 1. Սպիտակ ու կարմիրն տվող գլխարկներ է, որ երևում են։ Կանայք սփռացներ է, որ բաց են անում.— Տասնավոր տարիներ է, որ Սարգիսը ցաղաքի երեցփոխն էր.— Ինչ տեսակ խաղեր ասես՝ կա (Պա.)։ 2. Աչքեր, ունքեր, ձեռներ, ոտներ և այլն բառերի հետ, որոնք միացյալ հոգնականութիւն են նշանակում. օրինակ՝ Անքնութիւնից աչքերը խառնել է.— Ձեռներս գողում է.— Ոտները գետնից կտրվեց (Պա.)։

171. Բազմակի ենթակայների բայը կանոնավորապես հոգնակի է դրվում. օրինակ՝ Ձին ու ջորին կովեցին, մեջտեղում էլը սատկեց (Ա.)։ Ես հետևում էի հափշտակել նրա հայացքը, որի մեջ այնքան կյանք ու կենդանութիւն էին ցուանում.— Տրամութիւնն ու թախիծը պաշարում էին ինձ.— Այլևս ախրութիւնն ու մտածմունքը թող չհուզեն ինձ.—

Միծաղ ու խնդում չքացան ինձ համար (Մուր.): Քույն ու երազ ինձնից փախել են (Պու.):

Բազմակի ենթակաների բայը սակայն բաղառությամբ եզակի է դրվում հետևյալ դեպքերում.

1. Երբ երկու և ավելի եզակի ենթակաները իր կամ վերացական զաղափար են ցույց տալիս և համանիշ են, կամ մոտիկ նշանակություն ունին, կամ որևէ առնչությամբ մի ընդհանուր միացած, հավաքական նշանակությամբ են գործածվում իբրև մի հարադրյալ բարդ բառ: Օրինակ՝ Կարգ ու կանոնը վերացել է: Չափ ու սահման չկա նրա հանդդոնությունը: Մեզ-մառախուղը կիշներ Իդա լեռներեն (Գ.-Ք.): Ձայն ու ձունը, գոռգոռոցը երկինքը հասավ.— Ուշ ու միտքն ընկավ դրանց վրա.— Այստեղ մի ուրիշ կրակ ու պատիժ կա (Պու.): Նրանց բնական խելքն և առողջ դատմունքն այնպես կարծել կուտար: Քարը մաշվեցավ, բայց նրա եռանդը, նրա տոկունությունը մնաց անխորտակելի (Բաֆ.): Մորիկ, կայծակ խառնված էր օդումը: Թող ու դումանը աշխարհքը բռնել է: Այս խոսքերն էլ որ չիմացավ, ձեռ ու ոտը թուլացավ: Ամեն մարդի բերանից էլ փառք ու շնորհակալություն էր, որ ելնում էր Աստուծուն.— Մարդի դուռ ու տունը լիքն է.— Քիչ կա Աշտարակ սար ու ձոր, թուփ ու քո՞ւլ.— Տեղ ու դադար չկա (Պու.): Որքան մոտենում էինք գլուղին, այնքան աղմուկն ու շշուկը ավելանում էր.— Իմ մեջ կյանք ու կենդանություն կա.— Ամեն հայի տուն ու ընտանիքի ոգեվորում էր այդ դպրոցական առաքյալներին.— Մեր գլուղը որբացավ, անշքացավ, նրա զարդն ու գեղեցկությունը կորավ (Մուր.):

2. Երբ եզակի բազմակի ենթակաները անշատական նշանակությամբ, առանձին առանձին են մտածվում, նույնիսկ երբ ենթականերից մեկը հոգնակի է: Այս դեպքում բայը սովորաբար, իսկ երբ ենթականերից մեկը հոգնակի է՝ միշտ, ենթակայից առաջ է դրվում: Օրինակ՝ Մի տեղ տիրում է անձրև, աղմուկ ու փոթորիկ, մյուս տեղ՝ պայծառ արև, ջինջ կապուտակ, և քաղցր հովեր.— Ցանկանում եմ ապրել մի այնպիսի տեղ, ուր կյանքի պարզության հետ՝ պահպանվում է նաև բարձր մաքրությունը, սրտի անկեղծությունը.— Ամեն տեղ նրանց նույն երկինքը և նույն հանգստարանն էր սպասում.— Քանի՞ փող արժե այն դիրքը, այն հարստությունը, որ միայն իրենց անձին և գոյությունը դուրսնում տալուն է ծառայում (Մուր.): Այրարատում բռնակում էր թագավորը և թագաժառանգը միայն (Բաֆ.): Կույր է քու թշվառ կյանքը և այդ պաշտոն տվողը: Այդ ժամին գեղեցիկ էր և՛ ծովակը, և՛ Մասիսի թեկունքից բարձրացող արևը, և՛ ծաղկազարդ լեռներն ու ձորերը իրանց վաղորդյան մշուշով: Ետ են դառնում դեպի սեղանը, որտեղ բազմացրած է ս. Գեորգի լուսաթաթախ ոսկե աչքը, մեռելահարույց ավետարանը ու մեկէլ մասունքները.— Ո՛ւր է իմ առաջվան լիքը երեսը, իմ հաստ կոնները (Պու.): Միրուն օր մը զգացինք արդեն, որ հնչուն գետն ու ձորը գողտրիկ՝ ծարավ սրտենբուս ա՛լ չէր գար հե-

րիք.— Եվ թող Լրգիս հետ դուրս թափվի կրծքես հոն երկար ատեն ծածկված անհուշ թրթիւրը, հուլզերս անուշ (Շանթ):

Պատ. Խորթ է բայը եղակի դնել, երբ մոտիկ ենթական հոգնակի է. օրինակ՝ Բայց թունդ աղմուկին քիչ քիչ հաշորդեց առատ անձրեկի զարկերն ու շառաշ (Շանթ): Ո՞ւր է մեր մանգաղները, խարտը, խոտհնձի շալվարը (Պռ.):

3. Երբ բազմակի ենթակաները թվարկություն կամ կարգով դասավորված աստիճանում են ցույց տալիս: Օրինակ՝ Ոչ մի մկնակ, ոչ մի նշույլ կենդանության չէր շարժվում նրա ցամաք դեմքի վրա (Բաֆ.): Մի հայացք, մի խոսք, մի շնչին օգնություն միայն բավական էր թշվառին ոտի կանգնեցնելու համար: Տարին բոլոր նա ինքը, յուր կինը, յուր եղբայրը, յուր երեխան, յուր եզը, ցուրտ ու տաքի դիմանալով, հողի հետ խաղացել է, վարել է, փոցխել է.— էլ տանը մարդ, կնիկ, հարս ու աղջիկ չմնաց, որ վեր կացան... Որ ուխտավորը որ գեղումն է վեր եկած՝ նրանց մատաղներին էրին էլ, մորթին էլ, դմակի կես բաժինը, մատաղի կես բաժինը, ոտ ու գլուխն էլ տան տիրոջն է.— Մի մովրով որ գալիս է, բա՛ նրան հաց չի՞ պետք. գառը, գինի, արաղ չի՞ պետք: Է՛, նոր տարի, զատիկ է գալի, բա՛ մովրովին տեսություն գնալ չի՞ պետք.— Աշտարակցիք ձայն են տալիս՝ գնա՛ց, չմնա՛ց լավ խաղողը, լավ փշատը, լավ ալանին, լավ դեղձաչիրը, լավ գինին, լավ արաղը (Պռ.):

Երբ թվարկություն ցույց տվող ենթականերն ամփոփվում են վերջը դրված մի բառով, ինչպես՝ ամենը, բոլորը, յուրաքանչյուրը, ամեն ինչ, ոչ մի բան և այլն, բայը համաձայնում է միշտ այս վերջինի հետ: Օրինակ՝ Ձեր հացը, յուղը, պանիրը, բուրդը, ամեն բանն էլ իրան իրան գալիս է (Պռ.):

4. Կրկնությամբ դրված եզակի ենթակաների հետ, որոնք անդատական նշանակությամբ են առնվում, բայը դրվում է թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի: Օրինակ՝ Տեսնենք՝ որն ու որն է: Ով և ով գնաց (կամ՝ գնացին): Թող մեկն ու մեկը երթա (կամ՝ երթան): Բայց՝ Մեկն ու մեկդ գնացե՛ք և ասացե՛ք նրան (և ոչ՝ գնա՛ և ասա՛): Թող ձեզնից մեկն ու մեկը գնա և ասի նրան (և ոչ՝ գնան, ասեն):

5. Երբ բազմակի ենթակա են անորոշ դերբայները, մանավանդ երբ վերջիններս առանց հոդի են, բայը դրվում է եզակի: Օրինակ՝ Պետք է (վախել է) գնալ և տեսնել նրան: Մեզ մնում էր միայն թողնել և հեռանալ այնտեղից:

172. Բայի դեմքը համաձայնում է միշտ ենթակայի դեմքին. ինչպես՝ Ես գնացի, դու գնացիր:

Դեմքի համաձայնության համար պիտի նկատել.

1. Երբ ենթական մի գոյական անուն կամ ցուցական դերանուն է, առանձնապես այս, այդ այն, իսկ ստորոգյալը մի անձնական դերանուն է, կամ այս այդ, այն ցուցականների հետ նաև մի գոյական անուն, այն ժամանակ բայը դեմքով և թվով համաձայնում է ստորոգյալին:

Օրինակ՝ Այն մարդը, որ դուք որոնում եք, ես եմ: Այդ դու ես: Այդ ես եմ: Այն մենք էինք: Այս են իմ գրքերը (փոխանակ՝ սրանք են իմ դրքերը): Այն իմ եղբայրներն էին: Այս այն աղայքը շին (Պռ.): Դրանք պապական սովորույթք է, կատարում ենք (Պռ.— ավելի ընտիր կլինե՞նք՝ Այդ պապական սովորույթքներ են, կատարում ենք):

2. Բազմակի ենթակաների բայը հոգնակի առաջին դեմքով է դրվում, երբ ենթականերից մեկն առաջին դեմքի է. բայը հոգնակի երկրորդ դեմքով է դրվում, երբ բազմակի ենթակաները միայն երկրորդ ու երրորդ դեմքի են: Օրինակ՝ Ես ու դու ենք իրար հարկավոր: Ես, դու և քո եղբայրը պիտի գնանք: Դու և նա միատեսակ բախտ ունիք: Աստված որ օրը որ քեզ ժառանգ է տվել, այն օրը կմեռնեք քո կինն էլ, դու էլ (Հովհ. Թ.):

Մեծ. Բազմակի ենթակայի այս կանոնը, ինչպես և § 171-ի մեջ հիշվածները վերաբերում են այն բազմակի ենթականերին, որոնք առանց շաղկապի կամ և, ու շաղկապով են կապակցվում: Բայց երբ ենթակաները կապակցվում են մյուս համադասական շաղկապներով, ինչպես են՝ թե՛ — թե՛, ոչ միայն—այլև, ոչ թե—այլ, կա՛մ—կա՛մ և այլն, այն ժամանակ բայը թվով և դեմքով համաձայնում է միայն մոտիկ գրված ենթակային. և եթե առաջինի հետ է համաձայնում, երկրորդի համար բայը գեղջումով հասկացվում է: Օրինակ՝ Թե՛ նա և թե՛ նրա եղբայրները գնացին.— թե՛ նա գնաց և թե՛ նրա եղբայրները (գնացին).—բայց՝ գնացին թե՛ նա և թե՛ նրա եղբայրները: Ոչ միայն նա, այլև նրա եղբայրները գնացին (այլև ես ու դու գնացին):— Ոչ միայն նա գնաց, այլև նրա եղբայրները: Կամ նա՛, կամ նրա եղբայրները պիտի գնան.— Կամ նա՛ պիտի գնա, կա՛մ նրա եղբայրները:— Կամ նա, կամ ես պիտի գնամ.— Կամ նա պիտի գնա, կամ ես.— Կամ նա՛, կամ ես ու դու պիտի գնանք:

3. Ս և Դ դիմորոշ հոգներով՝ ամենքս, ամենքդ, բոլորս, բոլորդ. ամենն մեկս, ամենն մեկդ, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, երկուսս, երկուսդ, երեքս, երեքդ, չորսս, չորսդ և այլն, ինչպես և գոյական անուններն ու գոյականաբար գործածված ուրիշ ածականներ, ստանում են առաջին և երկրորդ դեմքի նշանակություն, և բայը դրվում է անորոշների ու թվականների հետ հոգնակի առաջին կամ երկրորդ դեմքով, իսկ գոյական անունների և գոյականաբար գործածված մյուս ածականների հետ, նայելով ենթակայի թվին, եղանակի կամ հոգնակի առաջին կամ երկրորդ դեմքով: Օրինակ՝ Ամենքս էլ հասանք տուն: Ամենքդ էլ մնաք բարին: Այսօր բոլորս էլ միասին գնացինք: Գնացինք յուրաքանչյուրս մեր տունը: Երկուսս միասին գնացինք: Չորսդ էլ հեռացեք աչքիցս: Մարդս (ամենն մեկս, յուրաքանչյուրս) մի երկու կով ենք պահում.— Մեկս աչ կողմից ենք գալիս, մյուսս՝ ձախ. մեզանից ոմանք լեռան վրայովն ենք անցնում, կարճ կտրում, ուրիշները լեռը շուրջ են բոլորում.— էգուց երեքս էլ կերթանք.— Դուք գիտեք, որ մեր պապական, նախնուց սովորություն է, որ պիտի այսօր մինդ (ձեզնից մեկը) գաք, ժամին մի բան տաք, դուռը բանաք (Պռ.): Մեկն ու մեկդ եկեք ինձ հետ: Այդ նրա համար եմ դրել, որ քո հրամանդդ որը հավանես,

այն տանենք: Այսօր հրամանքդ մեր գյուղի հյուրն ես (Պռ.): Հրամանքդ, երեւի, Դիլիջան եք գնում (Մուր.): Մեղավորս շարժանացա նրա սուրբ տեսության.— նվաստս չգիտեմ, թե ինչ անեմ: Զիվանս հասկացա բանի հիմը (Զիվ.):— Զգիտեմ ինչ եք այս պառավներդ այդ հին ժխնակ բաները սիրում (Պռ.):

4. Երբեմն անուններն առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակութեամբ իբրեւ ենթակա են գործածվում նաեւ առանց դիմորոշ հոգերի: Այսպէս և ո՞վ հարցականը, ավելի կրկնված՝ ո՞վ ու ով: Օրինակ՝ էլ ի՞նչ մարդ ու կնիկ թաքուն թաքուն խորհուրդներ եք անում.— Այսօր եղբայր ու քույր իրարու սիրտ տալուց հետո՝ երկուսով միասին մեր թշվառ մոր արտասուքներն ենք սրբում.— Գյուղի սյունների մինն էլ վեր ընկավ. մնացինք մի երկու, երեք ժեր մարդիկ (Պռ.): Ասացեք տեսնեմ, ո՞վ ու ով գնացիք նրանց կանչելու: Մառադ սկզբումը քեզ զգուշացրի և քրիստոնեական պարտականութիւնս լցուցանելով խորհուրդ տվի քո սեփական գործով պարապել (Պռ.):

2. ԵՆԹԱԿԱ ԵՎ ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ ՈՒ ՍՏՈՐՈԳԵԼԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ

178. Հայերենում ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը միշտ անփոփոխ ուղղական են դրվում և թվով սովորաբար չեն համաձայնում հոգնակի ու բազմակի ենթականերին: Օրինակ՝ Առյուծը գազան է.— Առյուծն ու վագրը գազան են: Նա կարգվեց վերակացու.— Նրանք (Արտաշեսն ու Տիգրանը) կարգվեցին վերակացու.— Այսպէս և անցողական բայերի հետ՝ Նրան վերակացու կարգեցին. Նրանց (Արտաշեսին ու Տիգրանին) վերակացու կարգեցին (տե՛ս §§ 55, 56):

Առանձին դեպքերում սակայն հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը հոգնակի են դրվում՝ թվով համաձայն ենթականային, իսկ երբ բայն անցողական է, ստորոգելիական վերադիրը թվով համաձայն է լինում կրող խնդրին:

174. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալն եզակի է դրվում՝

1. Երբ անորոշ է և ցույց է տալիս ենթականայի ինչ, ինչ բան լինելը, այսինքն առարկայի սեռը, ընդհանուր բնավորութիւնը, հատկութիւնը: Օրինակ՝ Առյուծն ու վագրը գազան են (ի՞նչ են).— Մենք հայ ենք.— Տաքար, առագաստ լվանալն ու պահունի հաժաքելը մի դժվար բան չի (Պռ.):

2. Երբ գոյական անունը մի թվականի հետ եզակի ձևով է գործածվում: Օրինակ՝ Սրանք ընդամենը ճիւղ հոգի են (Պռ.):

3. Երբ ստորոգյալը, լինի որոշված թե անորոշ, մի նյութի, վերացական կամ հավաքական անուն է և մի միութիւն, իբրեւ մի հատ պարզ գաղափար է ըմբռնվում: Օրինակ՝ Բարի զավակները ծնողների աւրա-

խօսքսուցն են: Ահա՛ այս ծառերն են մեր անտառը: Դուք երկրի աղն եք (Մատթ. Ե. 13): Եվ երկուսը (մարդ ու կին) կլինին մեկ մարմին (Մատթ. ԺԺ. 5): Երկու եղբայրները մի սիրտ և մի հոգի են: Զեր այս բոլոր գործերը տեսնելուց հետո, գործեր, որոնք արդյունք են մեծ անձնագոհության (Մուր.):

175. Հոգնակի և բազմակի ենթակաների հետ գոյական ստորոգյալը սովորաբար հոգնակի է դրվում՝

1. Երբ որոշված է և ցույց է տալիս ենթակայի ռվ. ուր. ինչը լինելը: Օրինակ՝ Ներսես Շնորհալին և Իգնատիոս վարդապետը Ստեփանոս Մանուկ եպիսկոպոսի աշակերտներն էին: Տեր հոր երկու որդիներն էլ բույր Աննայի աշակերտներն էին.— Դրանք իմ օգնական դասատուներն են (Մուր.): Խիզանի դաշտի բոլոր բարիքները քրդի ձեռքին են... Իսկ մշակողները հայերն են.— Մենք որ կանք՝ ձեր հայրերն ենք, ձեր համար աղոթող ենք.— Սրանք Աստծու պահած դառներն են.— Հայ մարդը, հայ կինը, հայ երիտասարդը, հայ աղջիկը քրդերի անվարձ մշակներն են, քրդերի հաճույքների առարկաներն են (Պու.):

Ո՞վ հարցականի հոգնակին՝ ո՞վքե՞ր քիչ է գործածվում, ուստի սովորաբար եզակի ձևով է դրվում իբրև ստորոգյալ. օրինակ՝ ո՞վ եք դուք.— ո՞վ են այն տղան ու աղջիկը, փոխանակ՝ ո՞վքեր եք դուք, ո՞վքեր են այն տղան ու աղջիկը:

Մեծ. Պետք է նկատել, որ ժողովրդական ձևով ստորոգյալը որոշված ժամանակն ևս հաճախ եզակի է դրվում, ինչպես՝ Ա՛յ տղա, բաս իշխանները քո հոր մշա՞կն են, որ... (Պու.):

2. Երբ անորոշ է և մտածվում է անչատական նշանակությամբ, առանձին առանձին, կամ թե փոխադարձ նշանակությամբ: Օրինակ՝ Այդ ծառերը մի մի բուրգեր էին (Մուր.— ամեն մեկը մի բուրգ էր): Դպրոցի սաները պետք է մի մի ջահեր դառնային (Պու.): Դրանք հայ ուսանողներ էին.— Մենք որդիք ու անդամներ ենք այնպիսի մի ազգի, որ ունի կարիքներ.— Քույր Աննան և նրա գործերը մեր, գյուղացիներիս աչքումն են մեծ բաներ երևում. ապա թե ոչ, դուք այնքա՛ն նշանավոր մարդիկ ու գործեր ունիք, որ մեր հսկաները թզուկներ կերևան ձեզ (կարելի էր գրել՝ մեծ մեծ բաներ.— մի մի թզուկներ).— Նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու գյուղացին, որոնց նա յուր հաքազատ ազգակիցներն էր համարում (որոնք նրա հարազատ ազգակիցներն էին համարվում).— Դրանք գյուղացու համար անվայել հագուստներ են (Մուր.): Դրանք բոլորը սուտ բաներ են (սուտ սուտ բաներ են).— Նրանք մի խոսքի կանգնող մարդիկ չեն.— Ամենքն էլ հասակակից տղայք են (Պու.): Հանգստությունն ու աշխատանքը եղբայրներն են (Պու.— հանգստությունն աշխատանքին եղբայր է, աշխատանքը՝ հանգստության).— Սիրով լծակցվածներին հանցանք է իրարից գաղտնիք ունենալ. ինձ ի՞նչ, թե դեռ միայն նշանածներ ենք (Պու.):

Սա՛ն. Պետք է նկատել, որ 1) Հոգսապի և բազմակի ենթակաների հետ անշատական և փոխադարձ նշանակութիւնամբ ևս ստորոգայլը ժողովրդական ձևով կարող է եղակի դըր-վել. օրինակ՝ Հենց այն կորացած աչքերը մի մի գիրք են (Պո.)։ 2) Քաղաքավարական դու՛ր, մե՛ք Հոգնակինների հետ, երբ գործ են ածվում մի անձի համար, ստորոգայլն ամեն դեպքում եղակի է դրվում. ինչպես՝ Դուք նրա ընկերն եք։

176. Գոյական ստորոգայլը ճագնակի է դրվում, և բայը ստորոգ-յալի հետ է համաձայնում (տե՛ս § 172. 1)։

1. Երբ ենթական եղակի ձևով հոգնական նշանակութիւն ունի։ Օրինակ՝ Այս իմ գրքերն են. — Այս են նրա ասած խոսքերը. — Այն քո ընկերներն են (փոխանակ՝ սրանք իմ գրքերն են. նրանք քո ընկեր-ներն են)։ Այն մենք էինք։ Այս ամենն ինձ համար առեղծվածներ էին, որոնց... պարզելու համար պակասում էր միջոց. — Արդարեւ այդ բոլո-րը երազներ չեն և գոյութիւն ունին (Մուր.)։ Հասարակ մահականացուի համար սովորական տեսարաններ են այս ամենը. — Բոլորը քրդեր են. — Տեսնե՛մ՝ այդ ի՞նչ ձվեր են (Պո.)։ Այս ի՞նչ լավ խնձորներ են։

2. Երբ ենթական եղակի է, բայց ստորոգայլը իր նշանակութիւնամբ պետք է հոգնակի լինի։ Օրինակ՝ Գազանի բնակարանը լեռներն ու ձո-րերն են (Պո. — ոչ թե մի լեռ կամ ձոր, այլ ընդհանրապես բոլոր լեռ-ներն ու ձորերը)։ Գազանը մի տեղ բույն չի դնում. նրա որջը մի օր քա-րայրներն են, մյուս օրը՝ անձաձկներն ու խորշերը (Պո.)։

3. Երբ դերանուն ենթական զեղչված է. օրինակ՝ Բայց Գարեգի-նը չթողնց, թե՛ ավելորդ բաներ են (Պո.)։ Տեսա թե ինչպես վեր ցցվեց նախ՝ մի մարգու պատկեր, ապա՝ երկրորդ... քուրդ ավազակներ էին. — Տեսնե՛ս ուրիշ աշխարհում էլ այսպիսի սարեր կա՞ն. — Սիրուն սա-րեր են. — Եվ թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է թե՛ բարի մարդիկ են. — Եվ ձեռքը նախ ինձ՝ ապա Պետ-րոսին տալով ողջունեց մեզ այնպիսի մտերմութիւնամբ, որ կարծես թե հին բաբելամներ լինեինք (Մուր.)։

177. Ածական ստորոգայլն ու ստորոգելիական վերադիրը միշտ անփոփոխ միեւնույն ձևով են դրվում, լինի ենթական եղակի, թե հոգ-նակի, թե բազմակի. օրինակ՝ Դու բարի ես. — Դուք բարի եք Տիգրանն ու Արտաշեսը բարի են։

Պետք է նկատել հետևյալները.

1. Գերադրական աստիճանի նշանակութիւն ունեցող և դասա-կան թվական ածականները, երբ ստորոգայլ են, ստանում են որոշող հոդ և գոյականաբար են գործածվում։ Օրինակ՝ Նա ամենից մեծն է։ Տիգրանն առաջինն է, իսկ Արտաշեսը՝ երկրորդը։

2. Մյուս ածականներն իրրեւ ստորոգայլ՝ առանց հոդի են մնում, երբ միայն իրենց գաղափարն են հայտնում. ինչպես՝ Ես ազատ եմ. Դուք ազատ եք. նրանք մեծահասակ չեն. բայց երբ իրենց գաղափարի հետ միացած հայտնում են և մի զեղչված գոյականի գաղափար, այն

ժամանակ հոգ առնելով՝ գոյականաբար են գործածվում և կարող են, ինչպես ամեն գոյական ստորոգյալ, թվով համաձայնել հոգնակի կամ բազմակի ենթակային. օրինակ՝ Սրանք են լավերը, Ինչ լավն է դա: Ինչո՞ւ այդ աղբիկները չեն խաղում, նրանք այնքան մեծահասակները չեն (Մուր.): Դու ես մեղավորը:

Ծան. ենթակայական դերայն իբրև բացասական խոսքի ստորոգյալ հաճախ հոգով է գործածվում. օրինակ՝ Ինչքան էլ ասես ես տեղից շարժվողը չեմ.— որ նշանակում է՝ ես բնավ տեղից չեմ շարժվիլ:

3. ԲԱՑԱՀԱՅՏԻԶ ԵՎ ԲԱՑԱՀԱՅՏՅԱԼ

178. Բացահայտիչը կանոնավորապես դրվում է բացահայտյալի ետևից և թվով, հոլովով ու դեմքով համաձայնում է նրա հետ (§§ 41. 2, 42): Դեմքով համաձայնությունը բացահայտյալի հետ լինում է ս, դ դիմորոշ հոդերով: Օրինակ՝ Բազրատունյաց մեծագործությունն ամենամեծ արդյունքն եղավ Անի, հազար ու մեկ եկեղեցիների քաղաքը.— Հայկ յուր շինած դաստակերտները տալիս է յուր քոռա՞նը՝ կադմոսին ժառանգություն (Պալ.): Ինչո՞ւ չեք մոտենում մեզ, սակավաթիվ զինվորներին (Մուր.):

179. Բացահայտիչի և բացահայտյալի համաձայնության համար պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Բազմակի բացահայտյալների բացահայտիչը, ինչպես և բազմակի բացահայտիչների բացահայտյալը, դրվում է հոգնակի. Օրինակ՝ Հայոց երկիրը կարելի է համարել մի լեռնահանգույց երեք աշխարհների՝ Փոքր Ասիայի, Մարաստանի և Ասորեստանի մեջ.— Հուլիսի 1-ին զորամատիկական բանաստեղծները՝ էսքիլես, Սոփոկլես, Եվրիպիդես՝ իրանց անմահ գրվածներով հույն ժողովրդին գրավում էին թատրոններում (Պալ.):

2. Դերանունների բացահայտիչն առնում է համապատասխան դեմքի դիմորոշ հոգ: Օրինակ՝ Ես Զիվանս չլսեցի (Զիվ.): Ասացի ես Ասքանազյանս (Պա.): Ես հովիվս մեղանչեցի, դոքա այդ ոչխարներն ինչ արին: Մենք հիշում ենք ձեզ, զարգացած ու կարող երիտասարդներդ.— Ինչո՞ւ դուք, գյուղացիներդ չեք անում.— Մակայն մեզ, ուսանող երիտասարդներին վրա սրբազան պարտք կա.— Այդ գիտե ինքը, մեր ժողովուրդը.— Իրենք աշակերտներն էլ... մեծ մասամբ ընդունակ և սրամիտ երեացին ինձ.— Այսպես էր կարգադրել ինքը, քույր Աննան (Մուր.):

Նրբեմն դերանունների բացահայտիչն առանց դիմորոշ հոգի է մրնում—ինչպես՝ Ես, խաբրաբեր, պրծա, եկա (Ժող. երգ.): Բա՛ մենք ճար ու ճրագ մի տղա ունենք, էն ո՞նց վեր ունենք դրկենք զարիբ տեղ ու մենք, երկու հոգի, մնանք ըստի բայդուշ (Մուր.)— կամ թե դերանուն բացահայտյալը չի դրվում, և բացահայտիչը միայն դիմորոշ հոգով է գործածվում: Օրինակ՝ Հայտնի չէ, մելիքի խոսքե՞րը, թե օտարա-

կան հյուրիս (փոխանակ՝ իմ, օտարական հյուրիս) ներկայութիւնը նրա վրա աղիւղութիւն գործեցին. Հայրենասեր հօգդ (հօ, հօգդ) հովանի աջն և անբուն հսկողութիւնն է ցանկալին արդիւնքն առաջացրել (Պռ.—տե՛ս և § 172. 3):

3. Ինքս, ինքդ, ինքը, ինքներս, ինքներդ, իրենք, իրրե զորացման դերանուն, հաճախ դրվում են անուններից, ինչպես և անձնական դերանուններից հետո իբրև բացահայտիչ: Օրինակ՝ Ես ինքս գնացի, դու ինքդ ասացիր, նա ինքն եկավ մեզ մոտ: Բնութիւնն ինքը կրժշկի: Նրա մոր՝ իր բերնի խոսքն է, որ... (Պռ.): Նրա մորն՝ իրեն հայտնեցին: Հազար անգամ մենք ինքներս մեզ հարցրել ենք.— Այդ ո՞վ ասաց քեզ,— Դու ինքդ, սիրելիս, դու ինքդ (Մուր.):

4. Յուցական դերանուններն ևս դրվում են իբրև բացահայտիչ, մասնավանդ անորոշ դերբայներով ասված կապակցութիւնների համար, որոնք դերանունով ամփոփվում են: Օրինակ՝ Արդարև ապրել շարունակ գյուղում, տեսնել շուրջդ միայն գյուղացին և նրա միօրինակ կյանքը, չստանալ նրանից ոչինչ նոր, ոչինչ թարմացնող և ստիպված լինել ըսպառել նրա համար ինչ որ ունիս պաշարած, առ դժվար կացութիւն է.— Դուրս գալ քաղաքի փառավոր տանից և ապրել գյուղի այդ տեսակ մի հյուղում, դա արդարև չափազանց զգալի էր ինձ.— Անհայտութիւն մեզ ապրել, անհայտութիւն մեզ մեռնել, այդ է իմ ցանկութիւնը (Մուր.): Կեցցե՛ շատ օրեր մանուկ Հայաստան, ես որ դեռ միայն մեր սրտի խորքում ունի յուր հիմքը (Գ.—Ք.):

5. Անունների և դերանունների բացահայտիչ լինում են բոլոր ածականները, երբ գոյականաբար գործածվելով ետադաս են դրվում՝ համապատասխան դեմքի մի դիմորոշ հոգով, նույնպես և ամենքը բառը (տե՛ս § 42): Օրինակ՝ Մենք չորսս միասին ծունկ չոքեցինք նրա առաջ.— Դռանք բռնաքն էլ կարդում են ձրիաբար.— Դուք մեզ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորութիւններ... Դռանք բռնաքն նույնպես քույր Աննային ենք պարտական.— Ինքս առաջինն ուղևորվեցա դեպի այն դասարանը (Մուր.): Մենք երկոխան էլ միատեսակ նպատակի ենք դիմում (Պռ.—երկոքանս հնացած է, ինչպես և բոլորեքանս, փոխանակ՝ երկուսս, բոլորս)։ Կաճայք ամենքը հավաքվեցին (Պռ.): Հռոմում ավելի ճարտասանութիւնը ծաղկեցավ, մասնավանդ պատմական և հրապարակախոսական տեսակները, որոնք երկուսն էլ պինդ կապված էին կյանքի հետ (Պալ.): Մենք յուրաքանչյուրս գնացինք մեր տները: Նրանց երեքին էլ պատիվներ տվին: Պարտեզի ծառերն ամենն էլ կտրատեցին: Վանքի խցերն ամենը քանդված են.— Դռանք երկուսն էլ մի տեղ կապեցեք.— Մեզ երկուսիս մի տեղ թաղեցեք (Պռ.): Դո՛ւ, սիրելիդ իմ:

Ման. 1. Ժողովրդական ձև է ասել՝ Ես մինակս գնացի, Դու մինակդ գնացիր, փոխանակ ասելու՝ Ես մենակ գնացի, դու մենակ գնացիր:

Ման. 2. Երբ բացահայտիչը թվական է, կարելի է և մասնական սեռականով ասել. օրինակ՝ Ինչ որ մենք ունինք, այն բավական կլինի ձեր երկուսին (փոխանակ՝ ձեզ երկուսիդ, տե՛ս § 83. 2)։ Այս փոխանակությունը սակայն միշտ կարելի չէ անել. ուղղական, օրինակ, «Մենք երկուսս նրանց տասին արժենք», բոլորովին տարբեր նշանակություն ունի մասնական սեռականից՝ «Մեր երկուսը նրանց տասին արժենա։ «Մենք երկուսս» նշանակում է՝ մենք երկուսով, իսկ «մեր երկուսը»՝ մեզնից երկուսը։

6. Հասարակ անուն բացահայտիչն, երբ անորոշ նշանակություն ունի, կամ թվարկություն է ցույց տալիս, դրվում է առանց հոդի։ Օրինակ՝ Ուզում եք սպանել ինձ, մի մաքրու, որ ճշմարտություն խոսեցի։ Իմ ձին, մի ողորմելի վտիտ կենդանի, ասպանդակների պատճառած ցավը տանում էր, բայց ընթացքը չէր փոխում։ Աշտարակցի մի կնիկ՝ սատանի զարմ՝ իմանալով թե... Մնացորդները, մաքր ու կնիկ, ճախ ու աղջիկ, լավ լավ շորերով զարդարվեցին... Ժողովուրդն էլ, մեր ու մանուկ, տերտերների ետևից գնացին (Պո.)։ Կարծելով թե տղու մը հետ փորձ ունի՝ ինձ, հասուն երիտասարդ և քիչ մը սրիկա՝ և թե... (Մերենց)։

7. Երբեմն բացահայտիչը կամ բացահայտյալը, երբ հատուկ անուն է, մանավանդ պատմական անուն, գրաբարի ձևով առանց որոշող հոդի է մնում։ Օրինակ՝ Տիգրանի ժամանակակից էր Մարաց թագավորի թուր՝ Կյուրոս.— Հունաց պատմության հայրը՝ Երոդոտոս՝ Ողիմպիական խաղերի ժամանակ բոլոր ժողովուրդի առաջ կարգաց յուր պատմությունը.— Ալանաց թագավորի աղջիկը՝ Սաթենիկ՝ գերի ընկավ։— Վաղարշի որդին՝ Խոսրով Ա. անմիջապես ժողովեց հայոց զորքերը և գնաց յուր հոր մահվան վրեժն առնելու,— Վաղարշ, Տիգրան Գ-ի որդին և հաջորդը, յուր թագավորությունը շինություններով սկսավ.— Ութերորդ գարու վերջերը Աշոտ Մսակե, Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապը, գնեց Շիրակա գավառը Կամսարականներից (Պալ.)։

8. Բացահայտիչը բացահայտյալի հետ հաճախ կապակցվում է իբրև բառով։ Օրինակ՝ Նա, իբրև սիրող մայր, կցանկանար անշուշտ ամառն անցնել յուր որդու հետ.— Տիրացու Մոսին, իբրև ծանոթ անձն, յուր սաստող հրամանն արձակեց շների դեմ.— Նրանք հետաքրքիր աչքերով դիտում էին ինձ, որ երևի իբրև քաղաքացի մի բանով արժանանում էի նրանց հետաքրքրությանը.— Ես, իբրև հայ մարդ, իբրև իմ արյունակիցների ուրախության ու վշտերին բաժանորդ, բնական է, որ հետաքրքրվեմ ձեր անցյալով, ոչ իբրև մասնավոր անձի, այլ իբրև հասարակական անձնվեր գործչի.— Ինձ համար, իբրև ուսուցչի, անհնար և նույնիսկ ամոթ էր... ձեր զգացմունքը քաջալերել (Մուր.)։

Երբեմն բացահայտյալը, երբ մի դերանուն է և ենթակա, չի դրվում, կամ իբրև բառով բացահայտիչը դրվում է բացահայտյալից առաջ և այն ժամանակ ստանում է հիմունքի կամ ձևի պարագայի նշանակություն։ Օրինակ՝ Տեր Մակունչն անծանոթ էր քաղաքներում ընդունված այս կարգերին. ուստի հեռվից տեսած լինելով մեզ, իբրև քահա-

նա, շտապել էր մեղ ողջունելու.— Իբրեւ գլուղական քահանա, նա մինչև անդամ ավելի բան գիտեր, քան սպասելի էր (Մուր.):

Ման. Բացահայտի հետ լպիտի շփոթել իբրեւ շագկապական բառով կապակցված զեղչական խոսքը, ինչպես՝ Դյուղացիներն ևս ընդունեցին ինձ իբրեւ իսկական միանձնուհու (Մուր.):

4. ՄԱԿԱՆՈՒՆ ԵՎ ԱՆՈՒՆ

180. Մականունները, այսինքն այն ածական կամ գոյական վերադիրները, որոնք դրվում են անվան վրա առաջից (տե՛ս §§ 41. 1., §§ 43, 63, 78—89, 108. ծան., 127), թվով և հոլովով չեն համաձայնում իրենց անվան հետ, այլ միշտ անփոփոխ միևնույն ձևով են մնում. ինչպես՝ լավ մարդ, լավ մարդու, լավ մարդուց, լավ մարդիկ, լավ մարդկանց և այլն. Վարդան ղորավարը, Վարդան զորավարի, Վարդան ղորավարից և այլն. մի գունդ զորք, մի դունդ զորքի, մի գունդ զորքից և այլն:

Աշխարհաբարին հատուկ մի ձև է, որ հատուկ անունների ածական մակդիրը, երբեմն և սովորական ածական վերադիրը, դրվում է անվան ետևից և իբրեւ մի գոյական որոշող հոգ առնելով հոլովվում է, մինչդեռ հատուկ անունն ինքը ինչպես մի ածական վերադիր անփոփոխ է մնում. օրինակ՝ Ներսես Մեծը, Ներսես Մեծի, Ներսես Մեծից և այլն. Աշոտ Երկաթը, Աշոտ Երկաթի. Գրիգոր Լուսավորիչը, Հոգ Երանելին. Տիգրան Առաջինը, Տիգրան Առաջինի, Տիգրան Առաջինից և այլն. Վարդան Մամիկոնյանը, Մովսես Խորենացին.— Աստված ամենաբարին ամեն մեկին հավասար ստեղծել է աշխարհի մեջը բնակելու համար (Ջիվ.): Մի՞թե Մեհրուժան չարագործը խելքից հանեց նրան.— Լուկուլլոս Հռոմայեցին (Րաֆ.):

Ման. Երբեմն գրաբարի ձևով ասվում է՝ Սուրբ Գրիգորը, Քաջ Վարդանը, Մեծ Տիգրանը, Մեծ Տիգրանի և այլն. Արին Արամազդ, գեղեցիկն Արա՛ւ Այս կիրառությունը սակայն, բացի մեծն բառից, հնացած է. այժմ ասվում է սովորաբար՝ սուրբ Գրիգորը, սուրբ Գրիգորի. Քաջ Վարդանը, Արի Արամազդը, նույն ձևով երբեմն ասվում է և ժամը վեցին, ժամը հինգից և այլն, որ ավելի ճիշտ է ասել՝ ժամի վեցին, ժամի հինգից, ինչպես ասվում է ամսի վեցին, ամսի հինգից:

181. Անվան թիվը հաճախ կախված է իր մականվան նշանակությունից, ուստի պետք է նկատել հետևյալները.

1. Անունը հոգնակի է գրվում, երբ վերադիր ունի մի բազմապատկական նշանակությամբ կրկնավոր ածական: Օրինակ՝ լավ լավ ջրեր, ինչ ինչ գործեր, մեծ մեծ բաներ, սուր սուր փշեր, պես պես ձևեր, տեսակ տեսակ գույներ: Այս սերը նոր չէր և ոչ էլ օրերի, կամ շաբաթների գործ. նա դարձնվել էր իմ սրտում ամբողջ տարվա ընթացքում մի մի կայծերով, որոնք... Մեր գործերն, առհասարակ, այնպես են ընթանում, որ հեռվից նայողը պիտի կարծես թե՝ ալս անտեր հայոց ազգում:

ոչ մեծ կա, ոչ փոքր. ոչ տեր կա, ոչ տիրական: Այլ կան մի մի սարկա-
վազներ, որոնք... (Մուր.):

2. Բազմակի մականոններ կամ հոգնակի սեռական վերադիր ու-
նեցող անունը եզակի է դրվում, երբ խոսքի իմաստը պարզապես մի ա-
ռարկայի գաղափար է արտահայտում. իսկ ընդհանրական հոգնակի է
դրվում, երբ խոսքի իմաստից երևում է, որ անունն անհրաժեշտաբար մի
քանի առարկա է ցույց տալիս: Օրինակ՝ Այս երիտասարդները կորցրին
իրենց հորը (նրանք եղբայր են, հայրը մեկ է. թե չէ՝ պետք էր գրել ի-
րենց հայրերին): Ես ու ընկերս՝ կանխավ արած մեր որոշման համա-
ձայն՝ դուրս եկանք քաղաքից (Մուր.— որոշումը իմ և ընկերիս մեջ ընդ-
հանուր է):— Մեր առաջին և երկրորդ դասարանները շատ թույլ էին
կազմված: Հարավային և հյուսիսային կողմերը. Հունվար և փետրվար
ամիսները, Վաղարշ թագավորը մի քաղաք շինեց այնտեղ, ուր Մուրց
և Երասխ գետերը խառնվում են.— Մասիսի արևմտյան-հարավային
կողմն աղեղնաձև ձգվում են Բարդոզ, Սուկավետ և Սերմանց լեռները
(Պալ.): Ես չգիտեմ նրանց անունները: Մի երկու ամիս ևս, և մենք
կթողնենք այն տաճարները, որոնց հարկերի տակ մեր սրտերում ցա-
նեցին գիտության ու բարվո, ճշմարտի և գեղեցկի սերմերը.— Աշխա-
տում եմ, որ նրանց մտքերի հետ միասին կրթվին և ազնվանան նրանց
հոգիները, հաստատում և ամրապնդում եմ նրանց կրոնական զգաց-
մունքները.— ...Բարձրություններ, որոնց մի կողմերը կպած լինելով
գետինին՝ մյուսները բարձրանում էին խանձաքարերով շինված ցածուն
պատերի վրա (Մուր.):

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել սակայն, որ հոգնականի
փոխանակ շատ հաճախ եզակի է դրվում այսպիսի վերադիրներ ունե-
ցող անունը, մանավանդ երբ վերացական անուն է, կամ անշատական
նշանակությամբ է առնվում: Օրինակ՝ Ամենքն իրանց մեռելների անունը
տալիս ու կրծքներին բռնցում էին (Պա.): Այս ու այն կողմից ձայն տը-
վին: Անհրաժեշտ է, որ եղած լավ հատկությունները խնամենք և պահ-
պանենք նույնիսկ իրենց հին կերպարանքում (իբրև ամեն մեկն իր կեր-
պարանքում).— Կարոտել այնպիսի բարիքների, որ բնության մեջ ապ-
րող մարդը վայելում է առատորեն, առանց սակայն նրանց արժեքը գը-
նահատելու (իբրև՝ նրանց յուրաքանչյուրի արժեքը).— Նախագահը ժո-
ղովակալների ուշադրությունը գրավեց իր վրա.— Եթե ջուրը յուր կա-
թիլներով ծակում է ապառաժը, մի՞թե մեր կամքը այդ չի կարող անել.
Պատմության մեջ հայտնի բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դարձել և
ազգերի ու սերունդների սերն ու սիրտը գրավել ոչ այն պատճառով,
որ իրենց անձն են սիրել, կամ շահը խնամել, այլ որովհետև նվիրվել
են հասարակաց բարվոյն.— Այդ ծրագիրների մեջ մտնում էին... զեղ-
ծումներ կատարող և արդարադատության աչքից խուսափող պաշ-
տոնյաների արարքը մերկացնելու կարևոր խնդիրները.— Կոզներ գյու-
ղացուն յուր աշխատությունն ու արդյունքը ոչ թե կեղեքիչների ձեռքը.

այլ յոր հարկի տակ ժողովելու.— Իմ ու տաճարների խօսքից ավելի նրա խոսքն ունի արժեք (Մուր.):

182. Մեկից ավելի թիվ ցույց տվող մականունների անունները դրվում են եղակի և հոգնակի: Օրինակ՝ Հին բաժանմամբ Մեծ Հայքն ունեւ տասնուհինգ նահանգ հարյուր ութսուն և ինը գավառներով (Պալ.):

Այս համաձայնության համար ընդհանրապես պետք է նկատել, որ անունը, երբ անորոշ է, սովորաբար եղակի է դրվում. իսկ երբ որոշված է, սովորաբար հոգնակի է դրվում:

Թվական վերադիր ունեցող անունը եղակի է դրվում հատկապես՝

1. Երբ անունն իր վերադրով միասին առնվում է իբրև խոսքի մի մաս և պատասխանում է ի՞նչպիսի, ո՞րքան, ո՞րչափ, ո՞րքան տեղ, ո՞րքան ժամանակ, ո՞րքան ժամանակվա, ո՞րքան ժամանակից և այլն. քանիսի՞, ո՞րքանի, քանիսո՞վ, քանո՞վ, ո՞րքանով, ո՞րքանը, ո՞րչափը, քանի՞ցս և այլն հարցերին, որոնք ցույց են տալիս չափ ու քանակ, դին ու արժեք, ժամանակ և կամ առարկայի հատկանիշ: Օրինակ՝ Երկու տեսակ (ի՞նչպիսի) գրիչներ. Երկու դուլնի ձիեր: Հինգ բաժակ (ո՞րչափ) կաթ: Խոճա Մարութից երկու հարյուր մանեթ (ո՞րքան) պարտք արի, թումանին մի (երկու, երեք և այլն) աբասի շահով ու մի (երկու, երեք, չորս և այլն) ամիս ժամանակով (Մուր.): Այն պատը տասը կանգուն (ո՞րչափ) բարձր է: Այս գինու երեք շիշն (ո՞րչափը) արժե հիսուն կոպեկ (ո՞րքան): Նա այն ցորենից միայն տասը բեռ (ո՞րչափ) գնեց: Հազար անգամ ասել եմ քեզ: Այս հագուստն ինձ հիսուն ռուբլի (ո՞րքան) նստեց: Երեք ռուբլու (ո՞րքան, ո՞րքանի) ապրանք: Մի ձուն երեք կոպեկի (ո՞րքանի, քանիսի՞) էին ծախում: (Այգին) ծախեցի Մոսկու տղի վրեն ութհարյուր մանեթի... ջաղացը ծախեցի Խոճա Մարութի վրեն չորսհարյուր մանեթի (Մուր.): Հատն երկու կոպեկով (քանո՞վ, քանիսո՞վ) էին տալիս: Մի հազար կամ երկու հազար մանեթ (ո՞րքան) որ ունենամ... Հազար, երկու հազար մանեթի (ո՞րքանի) տեր.— Որտեղից որ է՝ մի երկու հարյուր մանեթ (ո՞րքան) հասցրու (Մուր.):— Անց կացավ մի ամիս, երկու ամիս (ո՞րքան ժամանակ).— Ուղիղ երեք տարի է անցել այն երջանիկ օրից.— Ինձ մնում էր միայն մի երկու ժամ.— Մի երկու ամիս ես, և մենք կթողնենք... (Մուր.): Ես հինգ օր (ո՞րքան ժամանակ) գլուղում մնացի: Երկու ամիս շարունակ անկողնին ծառայեց.— Այս մտքերն զբաղեցրին ինձ մի քանի վայրկյան.— Իմ ձեռնադրությունից վեց տարի հետո եկավ այստեղ (ո՞րքան կամ ո՞րքան ժամանակ հետո). Երկու շաբաթ առաջ ծանր հիվանդացավ (Մուր.): Հինգ օրը (ո՞րքան ժամանակը) մի անգամ, Յոթը տարին մի անգամ: Հինգ տարվա (ո՞րքան ժամանակվա) գինի: Այդ բանը յոթը տարվա մեջ (յոթը տարում) գլուխ եկավ (ո՞րքան ժամանակում): Նա երեք օրից (ո՞րքան ժամանակից) կգա: Մի քանի օրից հիվանդությունը մեղմացավ.— Մի քանի բոլբոլից, արդարև, օդայի դուռը բացվեցավ.— Եկավ հինգ տարուց հետո (Մուր.): Նա հինգ օրով հեռացավ տնից (ո՞րքան ժամանակով):

Սրեք ամսում ամեն բան կվերջանա (Հմմտ. § 63. 1. բ. 3, § 68. 2, § 69. 1—3, § 77, § 86. 2. գ, §§ 87, 88. 5, 98, 116. 2, 125. 3, 128. 1. 2, 133. 2):

Սաև. Չափ ու քանակի անունները, երբ իրենց իսկական նշանակությամբ են առնվում իբրև իբ, կարող են թվականի հետ նաև հոգնակի գրվել, բայց չափի ու պարունակության նշանակությամբ միայն եզակի են գրվում. օրինակ՝ նա հինգ բաժակ գինի խմեց և իր խմած հինգ բաժակի համար էլ ինքը վճարեց: Բայց՝ Այս հինգ կտորած բաժակը (կամ բաժակները.— ի՞նչը) տար, դեն ձգիր.— Անգամ բառը սակայն, կրկնության հաճախությունը շեշտելիս, երբեմն գրվում է նաև հոգնակի. օրինակ՝ Մեր գրականության մեջ շատ անգամներ (ույս են ընկնում անբովանդակ և միանգամայն այլանդակված թարգմանական երկեր (Լր.):

2. Երբ անունն առնվում է մասնական նշանակությամբ և առանց թրվականի ևս եզակի ձևով կարող է ցույց տալ շատ առարկաներ. թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ «Նա խնձոր գնեց» խոսքով կարող է հասկացվել և մի և շատ խնձոր.— Նա հինգ խնձոր գնեց: Նա ամեն օր հարյուր հաց է թխում: Սա երկու նամակ գրեցի: Եթե վեց ամիս շարունակ հաբշուր խոզ պահեիք այս ձորում, նրա՞նք շուտ կիչացնեին այս տեղերը, թե՞ եթե այդքան ժամանակում հաբշուր մաքդ ապրեր այստեղ.— Աստված մեզ չորս երեխա էր տվել.— Լավն այն չէ՞, որ մեր գեղը հիսուն վար անոռ տղամարդ ավելի ունենա, քան թե հարյուր Նոյի ագռավ.— Նրանք ունեին երկու որդի.— Դպրոցը մոտ հարյուր հիսուն աշակերտ և աշակերտուհի ունի.— Կամենում եմ... գրել ձեզ մի քանի բան (Մուր.):

3. Երբ առանձնապես ուշադրության առնվում է թվական վերադրի գաղափարը: Օրինակ՝ Այս նկեղեցում, ինձանից առաջ, մինչև տասը, տասներկու քահանա ծառայել են.— Մինչև հիմա այս գեղարանքից մի տասը, քսան տղա զնացել են, ուսում առել.— Այժմ մեր գյուղում քիչ երիտասարդ կա, որ հայերեն գրել, կարդալ չիմանա (Մուր.): Տասներկու հոգի էին հրավիրված, բայց նա քսան հոգու համար էր ճաշ պատրաստել: Մեղք չէ՞, որ չորս աժդահա տղամարդ... անուսում ես թողել.— Հարյուր քսողաքացու խելք ունի գլխումը.— Էն ա, յոթը սարի քամակին. Փող այնքան ունեի, որ մինը չէ, երկու հարկ էլ կշինեի.— Եթե հարյուր ընթերցողից գեթ մեկը ոգևորվեր... (Մուր.): Դրա համար յոթը պատճառ ունեմ:— Ո՞րն է յոթը պատճառը. մեկ մեկ ասա՛, հրամայում է շահը.— Առաջինն այն է, ասում է մուլան, որ ջիբումս մի շահի փող չկա. երկրորդը...— Մնացած վեց պատճառը գլխիդ տված, ասում է շահը (Մուր.): Նրան էլ երկու գոմշակովս տվի, հոգիս ազատեցի (Մուր.):

188. Թվական վերադրի ունեցող անունը հոգնակի է գրվում սովորաբար՝

1. Երբ անունը որոշված է և առանձնապես ուշադրության է առնվում անվան և իր հոգնակիության գաղափարը: Այսպիսի անունն առանց թվականի ևս, խոսքի իմաստին նայելով, հոգնակի պիտի գրվի.

Թվականը միայն պարզորոշում է հոգնակիության գաղափարը: Օրինակ՝ Տեր հոր որդիներն էլ քույր Աննայի աշակերտներն էին.— Տեր հոր երկու որդիներն էլ քույր Աննայի աշակերտներն էին (Մուր.): Քսան երկար տարիները դեռ չէին մարել ուրեմն սիրո սրբազան կրակը.— Այս երկու բառերն իսկ կապում, կաշկանդում էին լեզուս.— Նրա ձեռքով գրած երկու բառերը այդպիսի մի հավատ ներշնչեցին ինձ.— Նույն գրության մեջ էին և այն յոթ-ութ հայաբնակ ավանները, որոնք... Պատեցինք գյուղացոց մի քանի պարտեզները, որոնք... Նա կանչեց յուր մոտ ինձ, տանուտերին և գյուղի մի քանի նշանավոր մարդկանց.— Երկու սենյակների պատուհանները՝ մեծ մասամբ ապակիներից զուրկ՝ ծածկված էին... Այս մարդը Տեր Մակուչին խորհուրդ է տալիս՝ անուսում թողնել յուր շորս որդիներին (Մուր.):

2. Երբ անունն անորոշ է և առանձնապես շեշտվում է շատության գաղափարը, կամ թե անունն իր թվական վերադրից բաժանված է ուրիշ վերադրիներով. օրինակ՝ Ծա շատ հայ գյուղերում եմ եղել. Արդարև շատ քաղաքների եկեղեցիներ կարող են նախանձել ձեր գյուղական եկեղեցուն.— Նրանց այսօրվա պարապմունքի առարկան նշանավոր էր շատ կողմերից.— Նա (տունը) բաղկացած էր մի մեծ, բարձրաշեն օղալից և երկու ուրիշ, նույնպես բարձրադիր սենյակներից: Եկավ... կնիկն էլ բերավ, մի երեք էլ գյուրջու ճտեր հետը.— Ծա գնել եմ, նաև, մի քանի հատ հալբեն գրքեր.— Ծա էի մի քանի տղաներ գլխիս հավաքել և լավ, վատ կարդացնում էի.— Կույսի դպրոցը ո՞րքան գրագետներ է տվել.— Եթե քսան և մի երկար տարիներ անցած չլինեին.— Այդ օրից անցան երկու հուսալիք ամիսներ:— Անցան մի քանի ամիսներ.— Բացի ծրարը, որ պարունակում էր յուր մեջ ծալրի ի ծայր գրված մի քանի թերթիկներ.— Պատերից մեկի տակ գտնվում էին՝ երկու հողե կուժեր, մի քանի սևացած պտուկներ, մի փոքր և մի մեծ տաշտակ և երկու փայտյա խաներ.— Միաբանության անդամներից երկու աբեղաներ սիրով ընդունեցին թե երիտասարդին և թե մյուս ուխտավորներին (Մուր.): Արկղի մեջ կարգավ շարված էին երեք կերպասյա քսակ և բավականին շատ արծաթյա ոսկեզօծ զարդեր. կային և երկու հատ նեղծալ տետրակներ, որոնց... (Պն.):

184. Բողոյ, ամեն, ամենայն անորոշ թվական ածականները տարբերվում են իրենց գործածությամբ և նշանակությամբ: Բողոյ ունի հավաքական իմաստ, և հետը դրվում է հոգնակի անուն. իսկ եզակի անվան հետ նշանակում է ամբողջ, բովանդակ: Ամենայն, ամեն ունին անշատական (բաշխական) նշանակություն իբրև ամեն մի, յուրաքանչյուր, և հետները դրվում է եզակի անուն. հոգնակի անվան հետ սակայն հաճախ ստանում են բողոյ բառի հավաքական նշանակությունը: Նույն հավաքական և անշատական նշանակությունները պահում են և գոյականաբար գործածությունները՝ բոլորը, ամենքը, ամենը: Օրինակ՝ Ամեն մարդ իր ցավն էր պատմում, բայց ես ի՞նչպես կարող էի իմ բո-

շոր ցավերս պատմել, ինդիրը մենք քննեցինք ամեն կողմից.— Դրանք բոլորն էլ կարդում են ձրիաբար.— Այդ կույսը մեր բարերարուհին է, մենք բոլորս պաշտում ենք նրան (Մուր.): Ամենքը հեռացան, գնացին փրենց տները: Ձեր ամեն բանն էլ այդպես է.— Աշտարակի որ փողոցովն անցնում ես, ամենի բերնիցն էլ լսում ես.— Բոլոր (ամբողջ) գյուղը տասնութ տուն է (Պու.):

ՀՈԴԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

185. Վերադրի և իր անվան համաձայնությունը լինում է գլխավորապես ս, դ, ը (Ա) հոդերով, որոնք գործ են ածվում դիմորդ, ցուցական կամ ստացական նշանակությամբ. իսկ ը (Ե) հոդը, որ կոչվում է որոշող հոդ և ստանում է հաճախ ստացական նշանակություն, ունի իր առանձին կիրառությունը:

Ցուցական հոդեր:— Հոդերը սկզբնապես ունին այս, այդ, այն ցուցականների նշանակություն, ինչպես և գործ են ածվում գրաբարում սովորաբար. բայց աշխարհաբարում, գրական լեզվի մեջ այս իմաստով կիրառությունը սահմանափակ է. ավելի գործ է ածվում ս հոդը, այն էլ միայն որոշ բառերի հետ: Օրինակ՝ Տեղս (տեղումս) շատ հայեր չկան: Մինչև օրս լսված չէ (մինչև՝ այսօր): Բայց վերջինս... տեր հոր օձիքը չթողեց (Մուր.): Դու որ գնացիր և բոլոր երկիրս էլ քեզ հետ տարար, ես ավերակների վրա ի՞նչպես թագավորեմ.— Գիտնականները շուտով սկսեցին ուշադրություն դարձնել աշխարհքիս հնագույն ժամանակների սկսեցին ուշադրություն դարձնել աշխարհքիս հնագույն ժամանակների (Պալ.): Աշխարհիս նեղությունը շատ է (Պու.): Աշխարհքս փոխվաք է. ինչպես կանես, այնպես կուտես (Ա.): Մարդս մարդով կլինի, մարդն աստուծով (Ա.): Մարդս որ կա, տնկի է, քանի փոքր է, կարող ես ուղղել: Մարդիս սիրտը պիտի շիտակ լինի: Նրա հայրը գեղիս փողատերերից մեկն է.— Ուզե՞ ոնց որ գեղիս օրենքն է.— Ժամանակս տերտ է. ես իմանում եմ, որ գիշերվանս (այս գիշերվան) երազը առատ չէր.— Մենակ իրիկվանս (այս իրիկվան) թուլանալը չէ (Պու.): Այսպես և՛ գիշերս, իրիկունս, առավոտս, կյանքս (անցավոր է), վերջին օրերս, վերջերս, վերջին տարիներս, նորերս և այլն: Ոչ գիշերս խեղճ Վարդիթերը կարաց ջուրն ինձ հասցնել երազում... ոչ էլ կաշաղակը առավոտս խաշիլը դեպի նրանց տարավ... Այդ պառավական բաներին մի՞ հավատալ. խաշիլ՝ որն է, ջուր տալ՝ ինչ բան է (Պու.): Որ ճաշը թեքվեց, կիրակին կոտորվեց, բանի կենալը մեղք չէ.— Կիրակին կտառիս ո՞րն է (Պու.):

Երբ անունն ունի այս ցուցական վերադրի, երբեմն միաժամանակ և ցուցական ս հոդն է առնում, բայց սովորականը որոշող հոդն է (տե՛ս § 191. 2): Օրինակ՝ Արտավազդի նախանձը վառվեցավ և այս նախա-տական խոսքերս (փոխանակ՝ խոսքերը) ասել տվավ նրան (Պալ.): Դու այս երկու օրս ո՞րտեղ ես.— Մեզ էլ այս քանի օրս կառավարենք.— Ով կասի՝ ձյունը քերեմ, անեմ այս բանս.— Այս աշխարհքումս նեղու-

թյուն կքաշենք (Պռ.)։ Այս բոլորիս, այս վայրկյանիս կգամ։ Այսքանս, այս չափս բավ է։

186. Դիմորոշ հողեր.— ս, դ հողերը դրվելով անվան վրա՝ առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակություն են տալիս նրան. օրինակ՝ Հայրենասեր հորդ հովանի աջն ու անքուն հսկողությունն է ցանկալին արդյունքն առաջացրել (Պռ.)։ էհ, փո՛ւշ, անցավոր աշխարհ, ո՛ր մինս պիտի սաղ մնանք (Պռ.)։

Այս հողերով անուն ենթական և բացահայտիչն ստանում են առաջին կամ երկրորդ դեմքի նշանակություն և դեմքով համաձայնում են՝ ենթական իր բայի հետ (մեղավորս չգիտեմ), իսկ բացահայտիչն իր դերանուն բացահայտալի հետ (մենք աշակերտներս)։ Բացի այս՝ կոչական անունը լինելով երկրորդ դեմքի՝ նրա ածական վերադիրն երբեմն համաձայնելով ստանում է դ դիմորոշ հողը. օրինակ՝ Գոհություն և փառք, մե՛ծդ փաթիշահ (Գ.-Ք.)։ Սիրելիդ իմ, մենք այսպես ուրախությամբ մեջ ենք (Պռ.)։ Սիրելի՛դ իմ Արտաշես, Հմմտ. § 170. 3, § 177. 2. 3. 5, § 65։

187. Ստացական հողեր.— ս, դ, ք (ն) հողերն աշխարհաբարում սովորաբար ունին ստացական իմ, քո, յուր, նրա մեր, ձեր, իրենց, նւրանց դերանունների նշանակություն և հաճախ մենակ դրվում են անունների վրա, ցույց տալով թե առարկան ումն է։ Օրինակ՝ Գիրքս—իմ գիրքը, գիրքդ—քո գիրքը, գիրքը—իր կամ նրա գիրքը, Եզր սատկի՛ կաշին կմնա, տղամարդը մեռնի՛ անունը (Ա.— նրա կաշին, նրա անունը)։ Ուլսն էշին չի հաղթում, դառնում, փալսան է ծեծում (Ա.— նրա փալանը)։ Ի՞նչ եմ անում ոսկե տաշտը, որ միշին (նրա մեջ) արյուն եմ լալի (Ա.)։ Նա գդակը գլխին դրավ (իր գլխին)։

Մեր, ձեր, իրենց կամ երանց հոգնակի դերանունների նշանակությամբ գործ են ածվում՝ 1) Միավանկ անունների համար հոգնակին՝ երս, երդ, երը ձևով կամ ներս, ներդ, ները (արտասանվում է ընեւս, ընեւդ, ընեւը)։ արեւոյան աշխարհաբարում՝ երնիս, երնիդ, երնեմ ձևով. օրինակ՝ Ինչերո՞ւս էր պետք առաքինի վարք (Գ.-Ք.— մեր ինչին)։ Արեք, ինչ որ սրտերդ (սրտներդ) կուղի։ Սրտերնիս կամեցավ, ելանք ֆնացինք։ Հույսերս (հույսներս, հույսերնիս) դրել ենք. 2) Բազմավանկ անունների համար հոգնակին՝ ներս, ներդ, ները ձևով, արեւմտ. աշխարհաբարում՝ նիս, նիդ, նիմ, ինչպես՝ պարտեզներս կամ պարտեզնիս (մեր պարտեզը)։ Պարտեզներս սակայն նշանակում է նաև իմ պարտեզները։

188. Ստացական հողերի գործածության համար պիտի նկատել.

1. Երբ անունը կամ դերբայն ունի իմ, քո ստացական վերադիր, հաճախ միաժամանակ և ստացական ա կամ դ հոգն է առնում. բայց սովորականն է որոշող հողը (տե՛ս § 191. 4)։ Օրինակ՝ Իմ սիրտս էլ բացվեց, Իմ խնդիրքս միայն այն է։ Դու քո խոսքդ ասա։ Իմս, քոնդ։ Օ՛ն, ուրեմն, իմս Մաղաքիա, այլևս մի՛ դանդաղիր։ Մինչև իմ այնտեղ։

գնալս, վարժապետացու աշակերտներս հինգ տասը հոգի հավաքված՝ սպասում էին ինձ.— Նախքան քո հնթադրություններ անհիշ լավ էր՝ ինձ թույլ տալիւր պատմութիւնս ծայրը հասնել (Պռ.): Իմ տեսածս, քո տեսածդ:

2. Երբ դերբայը դառնում է վերադիր մի անվան, իմ, քո ստացականների կամ հնթակայական սեռականի հետ միաժամանակ և ըստացական հոգ է առնում, որը սակայն սովորաբար դրվում է անվան վրա. ինչպես՝ «Իմ տեսած մարդը» ասելու տեղ կարելի է ասել՝ «Իմ տեսածս մարդը» կամ «Իմ տեսած մարդս»: Հաճախ առանց իմ, քո ստացականների ևս ասվում է միայն հոգով՝ «տեսածս մարդը» կամ «տեսած մարդս»: Օրինակ՝ Պատրաստ եմ խոստովանութիւն մեջ դրածդ ապաշխարանքը սիրով կատարել.— Սարգիս աղա, աստված արածդ բարեգործութիւնն ի փառս յուրում ընկալցի.— Չես կարող չհիշել թափածդ արյունները (Պռ.): Ինչո՞ւ գոնե յուր համար արածդ պարտքը չի վճարում.— Տնկածդ ծառերը պտուղ կբերեն (Մուր.): Գրած դասերդ (քո գրած դասերը) երկրորդ ընթերցումից հետո ըմբռնում ենք.— Անցյալները ոտքով Աղթամար գնացած ժամանակներս՝ քո գծած պարտեզը մեծ լույս է սփռել... մի քանի կարևոր կետերի վրա (Պռ.): Չնայելով քաղաքից ելածներս (մեր ելած) միջոցին ընկերս պատմում էր թե... (Մուր.): Էհրամչի օղլու հետ խոսեցածդ ժամանակ ինձ շուն ես անվանել (Պռ.): Երթալու ճամբադ նայի՛ր, փոս ընկնելուց պրծի՛ր (Ա.): Իմ գնալուս օրը, իմ գնալու օրս: Ա՛խ, թռիւր, ծիծեռնակ, ծնած տեղս՝ Աշտարակ:

Մտն. Երբեմն, ավելի արեմտյան աշխարհաբարում, ստացական հոգը ուրիշ բաների համար ևս փոխանակ վերադրի վրա դրվելու՝ դրվում է վերադրի անվան վրա, փոխանակ առելու՝ ձեռքիս գավազանը, մանկութիւնս օրերը, ասվում է ձեռքի դավազանս, մանկութիւնս օրերս:

189. Որոշող հոգն է ը կամ ն, որոնց գործածութիւն համար պետք է իմանալ.

1. Երբ բառը ձայնավորով է վերջանում, ստանում է ն հոգը՝ որդին, լեզուն: Անձայն յ առաջ⁵ դուրս է ընկնում՝ փեսան, ծառան:

2. Երբ բառը բաղաձայնով է վերջանում և հաջորդ բառը բաղաձայնով է սկսվում, վրան դրվում է ը հոգը՝ աշակերտը, գնաց. բայց երբ հաջորդ բառը ձայնավորով է սկսվում և արտասանութիւն ժամանակ երկու բառի մեջ դադար չի լինում, գործ է ածվում ն հոգը, որ արտասանութիւն միանում է հաջորդ բառին. Նա իմ աշակերտն է:

190. Որոշող հոգը անվան ընդհանուր անորոշ իմաստը սահմանափակում կամ մասնավորում է՝ ցույց տալով խոսողին ծանոթ այս ինչ կամ այն ինչ առարկան. «Նա դիրք կարդաց». «Նա գիրքը կարդաց» խոսքերից առաջինի մեջ գիրք առնված է ընդհանուր անորոշ նշանակութիւնով, ինչ գիրք կուգն լինի. իսկ երկրորդ խոսքի մեջ հայտնի, ծանոթ այս ինչ, կամ այն ինչ գրքի մասին է խոսքը:

Առանց որոշող վերադրի ըստ ինքյան որոշ են և որոշող հոգ են առնում՝

1. Հատուկ անունները. օրինակ՝ Արշակը տեսավ Հայկին:

2. Հասարակ անունները, երբ սեռի իմաստով են գործածվում, այսինքն ցույց են տալիս առարկաների մեջ այսինչ կամ այնինչ տեսակն ընդհանրապես. օրինակ՝ Ձին շորքոտանի է (ամեն ձի շորքոտանի է. բոլոր ձիերը շորքոտանի են): Մի հավն այժմ նույնիսկ գյուղերում արժե վաթսուկ կոպեկից ավելի (ամեն մի հավ, հավի մեկը): Մի բեռ ցորենն արժե... (ցորենի բեռը, մի բեռը):

3. Ամեն անուն, որ ցույց է տալիս խոսողին առաջուց ծանոթ մի առարկա, կամ խոսքի մեջ մի անգամ հիշված է և կրկնվում է. օրինակ՝ նրկինքն ամպեց: Կայսրը ժամանեց: Մի գառ զնաց մի աղբյուրի մոտ. գառը խմում է աղբյուրի ջուրը...

191. Ամեն անուն, որ ունի մի որոշ վերադիր, միաժամանակ և որոշող հոգ է առնում, որոշող վերադիր են լինում՝ մի ածական կամ գոյական ուղղական կամ սեռական հոլովով, այն է՝

1. Հատուկ անունները, հասարակ անունները սեռի իմաստով գործածված, և ամեն հասարակ անուն, որ առաջուց ծանոթ առարկա է ցույց տալիս, կամ խոսքի մեջ կրկնվում է, կամ թե որևէ ձևով որոշված է: Օրինակ՝ Տիգրան թագավորը. Տիգրանի գիրքը: Հունվար ամիսը. մինչև մարտի սկիզբը: Տառեխ ձուկը՝ Վանա լճում է լինում: Անձրևի ծեծածը կարկուտն էլ կծեծի (Ա.): Մարդիս սիրտը պիտի շիտակ լինի (Ա.): Կայսեր ժամանումը: Մի գառ զնաց մի աղբյուրի մոտ. գառը խմում էր աղբյուրի ջուրը, երբ...

Ման. Նրբ սեռական վերադիրը որակական սեռականի նշանակությամբ է գործածվում, անունը հոգ չի առնում, եթե միայն ուրիշ կողմից որոշված չէ. օրինակ՝ Վարդի թփեր թող բուսին.— բայց՝ Այս վարդի թփերը տար, տնկիր քո պարտեզում:

2. Ցուցական ածականները՝ այս, այդ, այն, սույն, դույն, նույն, միևնույն. օրինակ՝ Այս գիրքը, նույն գործը:

3. Անորոշ ածականները՝ մյուս, մեկել, բոլոր, այսինչ, այնինչ և ո՞ր հարցականը: օրինակ՝ Մյուս ընկերը, բոլոր աշակերտները, այսինչ գործը. ո՞ր ամսին:

4. Ստացական ածականները կամ անձնական դերանունների սեռականները՝ իմ, քո իր, մեր, ձեր, իրենց, սրա, դրա, նրա, սրանց, դրանց, նրանց և հարցականների սեռականը՝ որի՞, որո՞նց, ո՞ւմ. օրինակ՝ իմ գիրքը, նրա ընկերը, ո՞ւմ գիրքը:

192. Որոշող հոգը գործ էածվում և գեղյման ժամանակ, երբ անունը, կրկնություն շանելու համար, խոսքի միջից դուրս է ընկնում, և ածական կամ սեռական վերադիրը ը (ն) հոգն առնելով՝ խոսքի մեջ փոխանակում են գեղյված անվանը, դրվելով այն հոլովով, որով պիտի գրված լինի անունը, եթե գեղյված չլինի:

1. Երբ զեղչված անունը ունի որևէ հոդ, զեղչման ժամանակ ածականը կամ սեռականն է առնում այդ հոդը. օրինակ՝ Ունեք նա երկու մատաղհաս աղջիկ. մինը (մի աղջիկը) խիստ տգեղ, մյուսը (մյուս աղջիկը) գեղեցիկ, Մի օր տգեղը ասաց մյուսին... Անույշ երգ սոխակի՛ն է: Ես քո գիրքը տարա, Տիգրանինը (Տիգրանի գիրքը) բերի: Տիգրանի գիրքը տարա, քոնը (քո գիրքը) կամ քոնդ (քո գիրքդ) և իմը (իմ գիրքը) կամ իմս (իմ գիրքս) բերի: Այսպես և՛ մերը, ձերը, իշխանինը և այլն, որ նշանակում են՝ մեր, ձեր իշխանի այսինչ կամ այնինչ բանը (տե՛ս և § 83. 4. ժան.):

Ծան. Երբ սեռական վերադիրը ձայնավորով է վերջանում, անվան զեղչվելու ժամանակ նր (նն) կրկին հոդն է առնում. իսկ երբ բաղաձայնով է վերջանում, միայն ը (ն) հոդն է ստանում, ինչպես՝ իմը, բայց՝ քոնը, Տիգրանինը, Ուշադրութուն պիտի դարձնել, որ այսպիսի փոխանուն սեռականները կարող են միաժամանակ և ստացական ս, ղ հոգերն առնել. ինչպես Տիգրանինս, բռնունդ, որ նշանակում է՝ իմ Տիգրանի, քո քնուս այսինչ կամ այնինչ ստացվածքը:

2. Երբ կրկնություն չանելու համար զեղչվում է մի անուն, որ հոդ չունի, փոխանուն ածականն ստանում է ը (ն) հոդը: Օրինակ՝ Մի՞թե հիմար ընկնող երեխաների միջին խելոքը (խելոք երեխա) չկա (Պո.): Այս գրիչը լավ չէ, գնա՛ մի ռաբիշը (մի ուրիշ գրիչ) բեր: Տե՛ս և § 177. 1. 2:

3. Որակական և թվական ածականները, երբեմն և սեռականները, երբ զեղչված է համարվում բան անորոշ անունը, որոշող հոդով գոյականաբար գործածվելիս ստանում են վերացական ընդհանուր նշանակություն և գործ են ածվում սեռի իմաստով (§ 190. 2). օրինակ՝ Մի-րի՛ր բարին, գեղեցիկն ու ճշմարիտը (բարի, գեղեցիկ ու ճշմարիտ բանը. ամենայն ինչ որ բարի, գեղեցիկ և ճշմարիտ է): Երկուսը քիչ է երև-քից: Ճանաչե լավ բանի արժեքը, գինը. ներսինին չի հասնիլ գոված դրսինը.— Հպարտ մեռի՛ր, գաղտնի պահե սրտինդ. թող թշնամին չիմանա քու ներսինդ (Ջիվ.): Մտքինդ ի՞նչ է, մտքինդ ասա՛: Վաղինը չլինի, որ ասում է՝ Գայլից փախա, արջի ճանկն ընկա (Պո.):

4. Անորոշ ածականները, երբ զեղչված է համարվում մառդ (ոք-մին, հոգի), երբեմն և բան, անորոշ անունը, որոշող հոդով գոյականաբար գործածվելիս ստանում են անորոշ անվան կամ գերանվան նշանակություն: Այսպես գործ են ածվում՝ շատը, շատերը, քիչը, քչերը, մի քանիսը, քանիսը, ամենքը, ամենը, բոլորը, ամեն մեկը, յուրաքանչյու-րը, այս ինչը, այն ինչը, մեկը, մյուսը (մեկելը), ուրիշը, որը, Օրինակ՝ Մեկը (մի մարդ) չունիմ, տա ինձ դարման: Վերջապես գտնվեց մեկը, որ մեր տրտունջը լսեց (Մուր.): Ժողովցիին որը շատ, որը քիչ: Դարձ-յալ մտնում էի գյուղը. խոսում էի, հորդորում էի՝ որին էլ պատահում էի, ուր որ էլ նստում էի (Մուր.): Շատերը կան, որ ուտելու հաց չու-նին: Լսած չե՞ս, թե քանիսը (քանի՛ քանիսը) գլուխները վեր են դրել...

(ՊՈ.)։ Նթեն քո տեղ մի ուրիշը (ուրիշ մարդ) լինե՞ր, վաղուց հիմա թողե՛լ, հեռացե՛լ է՛ր։ Գարեգնից բաժանվելուց հետո՝ մի՛ կարծե՛ք թե իմ ձեռքը կհամարձակվիմ տալ մի ուրիշին, թեկուզ այդ ուրիշը իշած լինի երկնքից (Մուր.)։ Վեր ունի, քեզ տա ուրիշի (ՊՈ.)։

Երբ այս բառերը գործ են ածվում իբրև սեռական վերադիր, անունը սովորաբար որոշող հոդ է առնում։ Օրինակ՝ Ուրիշի ճրագը քեզ լույս չի տալ։ Ուրիշի տունը քեզ տուն չի դառնալ (հասկանալի է՝ ամեն ուրիշի)։ Բայց՝ Նա ուրիշի ճրագ է։

5. Երբ զեղչված անվան վերադիրը, լինի ածական թե սեռական, խոսքի վերջն է ընկնում, սովորաբար հոդ չի առնում և անփոփոխ է մնում։ Օրինակ՝ Մասիսն աչ կողմից էր երևում, Արագածը՝ ձախ (կամ՝ ձախից)։ Ես իմ գիրքն եմ տվել, դու՝ քո (կամ՝ քոնը)։ Ես իմ գրքով եմ սովորում, դու քո (կամ՝ քոնով)։ Ես քո գիրքն առա, դու՝ Ստեփանի (կամ՝ Ստեփանինը)։ Ես քո գիրքն առա և ոչ Ստեփանի (կամ՝ Ստեփանինը)։ Հայրս ուրիշ տղայի է ուզում տալ նրան, մայրս՝ ուրիշ (կարելի չէ ասել՝ ուրիշի, որ կհասկացվի՝ ուրիշ մարդու, մինչդեռ միտքն է՝ ուրիշ տղայի)։— Նույն ձևով վարվում են և սեռական առնող ետադրությունները, ինչպես՝ Մենք Ստեփանի համար ենք աշխատում, դուք՝ Տիգրանի։ Բայց երբ այսպիսի ածական կամ սեռական վերադրից հետո խոսքի մեջ գալիս են ուրիշ բառեր, կամ նախորդ խոսքի մեջ ևս համապատասխան բառը նույնպես մի վերադիր է, այն ժամանակ վերադիրն առնում է իր զեղչված անվան հոդն ու հոլովը, իսկ ետադրական բառերը չեն զեղչվում։ Օրինակ՝ Ես իմն եմ տվել, դու՝ քոնը (և ոչ քո)։ Ես լավն եմ տվել, դու վատը (և ոչ վատ)։ Ստեփանի համար մենք ենք աշխատում, Տիգրանի համար՝ դուք։ Աչ կողմից Մասիսն էր երկվում, ձախից՝ Արագածը։ Իմ գիրքն ես եմ տվել, քոնը՝ դու։ Իմ գրքով ես եմ սովորում, քոնով՝ դու։ Քո գիրքն ես առա, Ստեփանինը՝ եղբայրս։ Որի վիճակը լավ դուրս եկավ, ուրիշը՝ վատ (ՊՈ.)։

6. Փոխանուն սեռականը սովորաբար թեք հոլովներով և հոգնակի չի գործածվում։ Եզակի ձևով այսպիսի սեռականը կարող է և հոգնական նշանակություն ունենալ և երբ ենթակա է, բայց դրվում է հոգնակի։ Օրինակ՝ Տիգրանի ծնողները գնացին, իսկ Արտաշեսինը՝ մնացին։

198. Աճուճների աճողո գործածությունը։ Որոշող հոդ չեն առնում, թեպետ և նշանակությամբ որոշված են։

1. Ուղղական վերադիրը, լինի հատուկ թե հասարակ անուն, օրինակ՝ Երասխ գետը, այս տեսակ գրիչ։

2. Ուղղական իբրև ստորոգելիական վերադիր, երբ հատուկ անուն է, օրինակ՝ Երեխան կոչվեց Տիգրան։ Բայց՝ Նա դարձավ մեր ծառան (նա դարձավ մեզ ծառա)։ Ես մորս մեր կուսակից եմ արել (ՊՈ.)։

Ծան. Երբեմն հատուկ անունները, մանավանդ պատմականները, գրաբարի ձևով առանց հոդի են մնում և երբ ենթակա են. օրինակ՝ Արտավազդ անհամբեր ձևով սպասում է զապառույթուն ստանալ և աշխարհիս վերջ տալ (Պալ.)։ Տե՛ս և § 179. 7։

3. Կոչական անունները, լինին հատուկ թե հասարակ. օրինակ՝ Տի՛գրան, եկ մեզ մոտ: Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցիր:

4. Տեղի հայցականը, լինի բուն հայցականի թե ներգոյականի նշանակությամբ, երբ հատուկ անուն է, օրինակ՝ Նա գնաց Երևան, դեպի Երևան, մինչև Երևան. Նա Երևան է ապրում: Այսպես և՛ Նա գնաց արտասահման.— այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, և հտադրական բառերը սովորաբար (Տե՛ս § 66. 1. ա, § 67. 1, 3). երբեմն նաև տուն, գյուղ, քաղաք, ժամ և այլն. ինչպես՝ Գնանք մեր տուն: Նա ժամ է գնացել: Հենց որ մտավ տուն, տեսավ (Պռ.):

5. Ժամանակի հայցականը, լինի բուն հայցականի թե ներգոյականի նշանակությամբ. օրինակ՝ Նա այս ձմեռ գյուղում ապրեց: Այս ամառ անձրև չեկավ: Եկող կիրակի պիտի ճանապարհ ընկնենք: Մինչև այս առավոտ: (Տե՛ս § 68. 1, 2):

6. Զափ ու քանակի հայցականը. օրինակ՝ Այս անգամ ես չկարողացա տեսնել նրան: Փորձով գիտե թե ո՛ր աստիճան բարի... կին է նա (Մուր.):

7. Սեռական վերադիրը. օրինակ՝ Տիգրանի գիրքը,— մեր պարտեզի ծառերը:

Ման. Արամյան աշխարհարարում սակայն հասարակ անուն սեռականը, երբ որոշված է, առնում է որոշող հոդ:

8. Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների վրա, երբ որոշված են, որոշող հոդը սովորաբար չի դրվում: Օրինակ՝ Նա վառվում է քո սիրով(ը).—Սիրտն առնվեց նրա խոսքից(ը):

194. Որոշող հոդ չի առնում և ամենայն անուն, լինի եզակի թե հոգնակի, որ ընդհանուր, տարտամ նշանակությամբ ցույց է տալիս որևէ անձանոթ առարկա: Այս դեպքում, երբ անունն անհոդ է և եզակի, թվի վրա ուշադրություն չի դարձվում. օրինակ՝ «Ես խնձոր գնեցի» խոսքով կարող է հասկացվել և մի՛ խնձոր, և շատ խնձոր: Երբ անհոդ անունը հոգնակի է, նշանակությամբ դարձյալ անորոշ, տարտամ է մընում, միայն թվի կողմից որոշվում է իբրև շատ, ինչպես՝ Ես խնձորնե՛ր գնեցի:

Որպեսզի եզակի անհոդ անունը թվի նկատմամբ որոշվի, վրան դրվում է մի քանակական ածական. օրինակ՝ Ես մի խնձոր գնեցի. Ես երկու խնձոր գնեցի:— Անորոշ քանակական ածականներով՝ մի քանի, շատ, քիչ՝ թեպետ և որոշվում է առարկայի շատությունը, բայց թիվը դարձյալ անորոշ է մնում. ինչպես՝ Ես մի քանի խնձոր գնեցի. Ես շատ խնձոր գնեցի:

Ման. Մի թվականը, երբ առանց շեշտվելու դրվում է անհոդ անվան վրա, աշխարհաբարի քերականները, հետևելով ուրիշ լեզուների քերականներին, դնում են հաճախ իբրև անորոշ հոդ, որ իբր թե այլևս թվական չլինի և թվի գաղափար ցույց չտալ, այլ միայն անձի կամ իրի ընդհանուր, տարտամ գաղափար, ինչպես մի անորոշ ածական:

Օսկայն այս սխալ է. մի բառն ամեն դեպքում ևս թվական է, ինի շեշտված, թե անշեշտ, և մասնավորում է անվան թիվը, որոշելով առարկայի մեկ լինելը, ընա մի խնձոր գնեցա խոսքի մեջ խնձոր անունն իր տարտամ նշանակությունն ունի ոչ թե նրա համար, որ վրան դրված է մի «անորոշ հոգը», այլ նրա համար, որ այդ բառն անհոգ է գործածված: Առանց այդ մի բառի՝ ընա խնձոր գնեցա խոսքի մեջ խնձոր անունը նույնչափ և ավելի ևս տարտամ գաղափար է հայտնում, քան առաջին խոսքի մեջ, որ մի թվականով որոշվում է գոնե առարկայի մեկ լինելը: Մի թվականն իր այս գործածությունը բնավ չի տարբերվում մյուս քանակական ածականներից, որոնք նույնպես կարող են կ' շեշտված, կ' անշեշտ գործածվել՝ ժամ մի խնձոր գնեցի, ժամ երկու խնձոր գնեցի, և ժամ մի՝ խնձոր գնեցի (և ոչ թե երկու). ժամ երկու խնձոր գնեցի (և ոչ թե երեք):

195. Անունն առանց հոգի և սովորաբար եզակի է գործածվում՝

1. Երբ միայն իր բառական նշանակությամբ է առնվում իբր մի որակական ածական կամ մակբայ. օրինակ՝ Դաշտի ծաղիկ: Ի՞նչ արժե կյանքն առանց բարեկամի: Թշուղճի պես ապրել:

2. Որոշ դարձվածների մեջ, որոնք մի տեսակ բաղադրյալ բայ են կազմում. ինչպես՝ պառու տալ, սովորությունն անել, վախ ազդել, ներողություն խնդրել, պահապան կարգել (տե՛ս § 56, 74, 92 և այլն):

3. Երբ մի շարք անուններ թվարկվում են խոսքին արագություն և ույժ տալու համար. օրինակ՝ Մարդ, կին, ծեր և երիտասարդ, ամենքը ելան նրան դիմավորելու: Մեր ու մանուկ իրար կորցրին: Եղբայր ու քույր միմյանց չճանաչեցին: Մեր ու աղջիկ եկել էին մեզ մոտ:

4. Երբ առնվում է մասնական նշանակությամբ, ցույց տալով միայն մի մասն առարկայի (սովորաբար նյութի), կամ առարկաների, որ ծնվում են մեր մտքի մեջ. օրինակ՝ ջուր խմել, հաց ուտել, ծաղիկ բաղել, զորք ժողովել:

5. Երբ վերադիր ունի մի անորոշ ածական, ինչպես՝ յուրաքանչյուր, ամեն մի, ամեն, ամենայն, ոչ մի, շատ, քիչ, բավա՞րան, ուրիշ, մի այլ, մի քանի, ինչ որ, ինչ ինչ (տե՛ս § 184), որևէ: Օրինակ՝ Յուրաքանչյուր երկիր ունի իր կարգերը: Ամենայն ծառ, որ պտուղ չի բերում, պիտի կտրվի և կրակը ձգվի: Ամեն ծառ իր պտղիցը կճանաչեն: Եթե այդ բանը եղած լիներ, մի որևէ պատմագիր հիշատակած կլիներ: Նա ինչ որ ծաղիկ(ներ) է քաղել: Ինչ ինչ պատճառներ ստիպեցին նրան ետ կասել: Շատ մարդ(իկ) այդ էլ չունի(ն): Եթե քո տեղը մի ուրիշ աշակերտ լիներ... Մի քանի մարդ(իկ) կան, որ...:

Մտն. Այսպիսի անորոշ վերադիրների անունը կարող է որոշող հոգ առնել, եթե բացի անորոշ ածականից՝ վերադիր ունի նաև մի որոշող բառ: Օրինակ՝ Ամեն բան լավ է. բայց՝ Մեր գեղի ամեն բանն էլ լավ է.— Ամեն օր քեզ համար մայր ու եղբայր չեն լինիլ, որ գաս տեսնես քո ամեն բանն էլ կարգը կարգին (Պ. Ա.):

6. Երբ վերադիր ունի մի անորոշ անուն կամ անորոշ դերանուն սեռական հոլովով (տե՛ս և § 105. Ժան. 2), երբեմն և մի փոխադարձ դերանուն՝ իրար, միմյանց: Օրինակ՝ Մարդի բան, որ մի անգամ ծովի.

յոթը տարի էլ շարշարվես, շես կարող ուղղել (Պո.)։ Ճանճն ինքը մի բան չէ, բայց մարդու սիրտ կաղտորի (Ա.)։ Մնացին իրար երեսի մտիկ տալով։ Սոսի պես աշխատավոր, մարդի սիրտ բաց անող տղա չկա։— Աղմուկից մարդ մարդի խոսած չի լսում։— Ոչ ոքի (ոչովի) բերան խոսք չի գալի։— Ոչ ոքի (ոչովի) սիրտ թող չենդանա։— Ամեն մարդի տան էլ էս իրիկուն ուրախութիւնն է լինում (Պո.)։ Մարդ մարդի դարձ չի իմանալ, կես գիշերին ժամ կկանչի (Ա.)։

7. Անորոշ դերբայն ևս սովորաբար առանց հոգի է գործածվում իբրև ենթակա՝ հարկ է, արժե, հեշտ է, ցանկալի է, պետք է և այլն բայերի, և կամ իբրև ներգործական բայերի սեռի խնդիր. օրինակ՝ Խնչ պետք է ասել ձեր գաղափարի համար։— Հա՛րկ է հիշել մեկենասն ու մեկենասները։— Ներվի ինձ ասել։— Գնահատել դրականութիւնը՝ դաստիարակութիւն մշակել և պտղաբերել կնշանակե (Սրվանձտ.)։ Բայց ուրիշ դեպքում սովորաբար հոգով է գրվում, ինչպես՝ Կամենալը՝ կարենալ է։— Այսպիսի մի քահանա տեսնելն ինձ համար մի հաճելի անակնկալ էր։— Երբ լրագիր կարդալն ու հասկանալը ինձ համար հեշտացավ, մեր կույսը խորհուրդ տվաւ ինձ՝ միշտ հետաքրքրական և հասկանալի կտորները կարդալ և հասկացնել նաև իմ ժողովրդին (Մուր.)։

5. ԴԵՐԱՆՈՒՆ ԵՎ ԱՆՈՒՆ

196. Դերանունները թվով համաձայնում են այն գոյականին (անուն և դերանուն), որի տեղը դրվում են խոսքի մեջ կրկնութիւն շանելու համար. այսպես՝ եզակի անվան տեղ կանոնավորապես եզակի դերանուն է դրվում, իսկ հոգնակի կամ բազմակի անունների, ինչպես և ձևով եզակի, բայց նշանակութեամբ հոգնակի անունների տեղ դրվում է հոգնակի դերանուն։ Օրինակ՝ Երեխան հիվանդ է. պետք է նրան խնամել։ Երեխաները հիվանդ են. պետք է նրանց խնամել։ Ձեր եղբայրն ու քույրը հիվանդ են. պետք է նրանց խնամել։ Նրանք ունենին երկու ուղի, որոնցից մեծը մեզ ծանոթ երիտասարդն էր (Մուր.)։

Ծան. Դերանվան համաձայնութիւնը այն անվանը, որի տեղը դրված է, հիմնվում է ոչ թե լրացումի և լրացալի ներոնակութիւն հարաբերութեան վրա (որովհետև դերանունը լրացում չէ այն անվան, որի տեղը դրվում է), այլ բառերի մի ներքին տրամաբանական հարաբերութեան վրա. ուստի այս համաձայնութեամբ կապակցվում են ոչ թե բառեր միմյանց հետ, այլ խոսքեր։

197. Դերանունների համաձայնութեան համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալ առանձնութիւնները.

1. Ու հարաբերական դերանունը եզակի ու ձևով առանց հոգի, գրվում է հոգնակի և բազմակի անունների տեղ.

ա) Երբ ու հարաբերականը ենթակայի պաշտոն է վարում և դրված է հոգնակի կամ բազմակի անունների տեղ, երկու ձևն ևս՝ ու կամ

որոնք անխտիր գործ են ածվում, Բայը դրվում է հոգնակի, քանի որ եզակի ձևով ու դրվում է հոգնակի անվան տեղ: Օրինակ՝ Վա՛յ այն օրերին, ու նրա համար անց կացան: Մի քանի նոր հավեր են դուրս եկել, ու ուզում են երկաթե ձու ածել: Սոսն ու Գարեգինը, ու գնացել էին այգին, եկան: Երգի մեջ հիշված շիկափոկ պարանն այլաբանություն է և նշանակում է մորթ, լայքա ու կաշի, ու ավանաց աչքին շատ հարգի էին, և որոնցից ընծա ուղարկեց նրանց Արտաշես Սաթեմիկին առնելու ժամանակ (Պալ.): Նույն դրություն մեջ էին և այն յոթ-ութ հայաբնակ ավանները, որոնք (կամ՝ ու) գտնվում են սրա շրջականերում (Մուր.):

բ) Երբ ու հարաբերականը ենթակայի պաշտոն է վարում և դրված է հոգնակի կամ բազմակի դերանունների տեղ, կամ բազմակի հարաբերյալներից մեկը դերանուն է, կամ հարաբերյալը կոչական անուն է, գործ է ածվում միայն եզակի. ու ձևը: Բայը թվով և դեմքով համաձայնում է հարաբերյալին կամ հարաբերյալներին, որոնց տեղ դրված է ու հարաբերականը: Օրինակ՝ Մենք, ու ունիք հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Գ.-Ք.): Ես ու դու, ու ունիք... Դու և նա, ու ունիք... Ես ու եղբայրս, ու ունիք... Դու և եղբայրդ, ու ունիք... Դուք, որ ձեր ցավը քաշում եք, մի ուրիշի դարդն էլ հարցնեք: Ո՞վ մարդիկ, որ այստեղ ժողովված եք, լսեցեք ինձ... Այսպես և՛ Բայց ինձ, ու պաշտում եմ ձեր մեջ այդ մեծ առաքինությունը, թույլ տվեք... Ես, որ ամեն առավոտ նրանց տեսնելով թարմանում և զվարթանում էի, այժմ ընդհակառակն աշխատում էի հեռանալ նրանցից (Մուր.):

գ) Երբ ու հարաբերականը խոսքի մեջ կրող խնդիր է և դրված է հոգնակի կամ բազմակի անունների տեղ, որոնք իրի կամ վերացական (երբեմն և անձի) անուն են, գործ է ածվում միայն եզակի ու ձևով: Օրինակ՝ Քնարերգությունը բաց է անում մարդու սրտի այն գաղտնիքները, ու սառն բանականությունը չի կարող ըմբռնել (Պալ.): Ո՞ւր են այն գրքերը, այն թուղթն ու մատիտը, որ դու գնել ես ինձ համար: Այժմ նա... զբաղված էր դիտելով ճանապարհի նոր հանդիպող տեղերը, կամ լեռների ու ձորերի այն տեսարանները, ու կարծում էր թե գալիս ժամանակը չէր նկատած (Մուր.): Այն լռիկները, ու դու ունիս, չեն կարող քեզ մի օգնություն անել: Տե՛ս և § 101. 6, ծան. 1, 2:

դ) Երբ հարաբերյալ են այնպիսի բազմակի ենթականեր, որոնք իբրև մի միություն են ըմբռնվում և որոնց բայը եզակի է դրվում, ու հարաբերականն ևս սովորաբար եզակի է դրվում: Օրինակ՝ Կա՞ր աղյուք այդ խոսքի մեջ խելք, արդարություն կամ ազատ մտածություն, որով սիրում եք դուք ամեն տեղ պարծենալ.— Քանի՞ փող արժե այն դիրքը, այն հարստությունը, ու միայն իրենց անձին և գոյությունը դուրսություն տալուն է ծառայում (Մուր.):

2. Ու հարաբերականի եզակի տրականը միշտ որոշող հոգով է գործածվում, իսկ մյուս հոլովներն առանց հոգի են մնում: Եզակի ուղ-

դականը և հայցական ուղղականը, սակայն, երբ մի եզակի անվան տեղ են դրված, կարող են որոշող հոգ առնել, թեպետ և սովորականն առանց հոգի գործածութիւնն է: Օրինակ՝ Բայց Պետրոսն արդեն մի քաջ առաջացել էր դեպի քահանան, ուր մոտենում էր.— Դրա հետ միասին բերավ նոր թխած գաթա, ուր յուր ասելով՝ նորահարսի համար այդ օրը պատրաստած և ղրկած «պաշարից», էր.— Այժմ պետք է պատմեմ ձեզ իմ կյանքի, այսպես ասած, հոգեկան մասի պատմութիւնը, ուր իմ վերաբերմամբ բավական տխուր էջեր է պարունակում.— Հանկարծ շունենալ այլևս նրան, որին մի օր առաջ ունեիր, ուր քո մտածութեան, քո քաղցր երազների, քո ապագա երջանկութեան սնուցիչն էր, ուր բեզկյանք և ուրախութիւն էր բերում... Սակայն այս վշտերի հետ միասին ծանրանում էր իմ սրտի վրա և մի ուրիշ մեծ վիշտ, ուր ամենից ավելի պիտի տանջեր ինձ: Առաջիկա գարնան, ահա՛, այս ուսումնարանի հիմը դրինք, ուր և գրեթե նույն տարվա մեջ ավարտվեց.— Որոշեցինք վերացնել իրենց միջից ամեն ավելորդ ծախք, ուր սովորութիւն ունեին նրանք անելու.— Գնացեք շարունակ այն շավղով, ուր ես ձեզ համար հարթեցի (Մուր.):

Վերևում դրած բոլոր օրինակների մեջ կարելի է և առանց հոգի ու ձեռք գործածել: Պետք է ուշադրութիւն դարձնել, որ հոգով գործ է ածվում առանձնապէս՝

ա) Երբ հարաբերականից առաջ կամ հետո ընկնում է մի համադասական շաղկապ կամ նախադրութիւն. օրինակ՝ Մուլդ կապտագույն մի սփռոց, որ բավական մաքուր էր, բայց ուր յուր գույնի ու հնութեան պատճառով կեղտոտ երևաց հյուրին, նա փռեց տախտակի վրա.— Նրան ակոսում է մի փոքրիկ գետակ, ուր սակայն ահարկու և անանցանելի է դառնում գարնան վերջերում.— Սպասում էին տեսնել նրան բարձրացած վեհապետական այն գահին, դեպի ուր ամեն հայ հառում էր յուր աչքը սիրով ու հավատով, ջերմեռանդ ակնածութեամբ և ուր յուր մեջ ամփոփում էր... Ես ցանկանում եմ մի քանի խոսք ասել նկատմամբ մի հանգամանքի, որին անծանոթ եք դուք և ուր վերաբերում է... Մի՞թե կարող էի նրան մոռանալ. նրան, որ իմ բոլոր մտքերի, խորհուրդների հեղինակն էր, որին այնքան ուժգին, այնքան ջերմութեամբ սիրեցի. բայց որն այժմ հազարավոր մղոն հեռի է ինձանից (Մուր.):

բ) Երբ խնդիր է մի անորոշ դերբայի: Այս դեպքում սակայն սովորաբար ենթակայական կամ առարկայական սեռական է դրվում: Օրինակ՝ Այս ամենը կատարելու հետ միասին զգալի էր լինում միշտ մի կարիք, ուր լցուցանելու համար, դժբախտաբար, ես բավական պատրաստութիւն չունեի:— Աշխարհում ես չգիտեմ մի գործ, որի (կամ որը) կատարելն ազատ լիներ արգելքներից (Մուր. տե՛ս և § 101. 6, ծան. 2):

գ) Երբ ու շաղկապից տարբերութիւն պետք է դնել: Օրինակ՝ Պատահե՞լ է ձեզ երբեք ցեղային գրավվիլ այնպիսի երգով, ուր ցանկանայիք

շարունակ ու անվերջ լսել և որի լռելը ցավ պատճառներ ձեր սրտին.—
ծվ մի՞թե սա կայծակի հարված չի լինիլ իմ պատվասեր հոր համար,
որն այնքան բարի և ազնիվ սրտով ընդունեց յուր տան մեջ օտար երի-
տասարդին (Մուր.):

3. Այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք արևելյան աշխարհաբա-
րում չեն հոլովվում, և ո՞վ, ի՞նչ հարցականները, լինին վերջիններս
հարցական թե հարաբերական նշանակությամբ գործածված, հաճախ
եզակի ձևով դրվում են հոգնակի և բազմակի անունների տեղ: Օրինակ՝
Այս են իմ խոսքերը (փոխանակ՝ սրանք են), Ո՞վ են քո բարեկամները
(ո՞վքեր են քո բարեկամները): Ի՞նչ են ձեր արարքները (տե՛ս և § 169.
4): Սուրբ Գեորգն ամեն մարդկանց էլ, ով նրա դուռը գա, օգնության
կհասնի (Պռ.):

Դ. ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

198. Բառերը՝ միասին մի խոսք կազմելու համար՝ պետք է որոշ
շարքով դասավորված լինին: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ գնում Արաքսի
քայլամուկոր ափերով եմ մայր—այստեղ բառերն այնպես են շարված,
որ միայն անջատ անջատ գաղափարներ են հայտնում՝ առանց միմյանց
հետ կապակցվելու և մի միտք հայտնելու. բայց նույն բառերի որոշ
դասավորությամբ կազմվում է խոսք՝ Մայր Արաքսի ափերով քայլա-
մուկոր գնում եմ:

Բառերի դասավորության փոխվելովը կամ բոլորովին խոսք չի
առաջ գալիս, ինչպես վերևի օրինակում, կամ թե խոսքի իմաստը նույնն
է մնում, բայց արտահայտության եղանակը փոխվում է, ինչպես՝ Մայր
Արաքսի ափերով եմ քայլամուկոր գնում.—Մայր Արաքսի ափերով քայ-
լամուկոր եմ գնում:

199. Բառերի շարադասության հիմնական կանոնն այս է՝ ամեն
լրացում իր լրացյալից առաջ է դրվում, հետևաբար և բայը, որի լրա-
ցումներն են մյուս բոլոր բառերը խոսքի մեջ, ամենից վերջն է ընկե-
լում. օրինակ՝ Մայր Արաքսի ափերով գնում եմ: Այս բառադասությու-
նը սակայն, որ հիմնված է մեր մտածողության եղանակի վրա, շատ
հաճախ տրամաբանական կամ ճարտասանական նպատակների հա-
մար փոփոխության է ենթարկվում. ուստի պետք է տարբերել կանո-
նավոր կամ սովորական շարադասություն և շրջում շարադասություն:

200. Շրջումը քերականական մի ձև է, որով բառերի սովորական
շարադասությունը շուտ է գալիս, և դրանով խոսքի ձևը բազմազան է
դառնում և արտահայտությունն՝ ավելի կենդանի ու երաժշտական. օ-
րինակ՝ սովորական խոսքը՝ Ես մի ծիրանի ծառ եմ՝ շրջումով դառնում
է՝ Ես մի ծառ եմ ծիրանի (ծողովորդ. երգ.), կամ թե, որ գլխավորն է,
խոսքի մեջ ամենից կարևոր բառը, որի մեջ է մտքի ուլժը, իր վրա կրե-
լով խոսքի գլխավոր կամ տրամաբանական շեշտը, առանձնապես զո-
րեղ արտասանվելով դրվում է առաջ, կամ ազդում է մյուս բառերի շա-

րադասության վրա: Օրինակ՝ սովորական խոսքը՝ Մենք այսօր գնում ենք, նայելով թե ո՞ր բառի վրա է գլխավոր շեշտը, կարող է դառնալ՝ Մե՛նք ենք այսօր գնում: Մե՛նք ենք գնում այսօր: Մենք այսօ՛ր ենք գնում: Այսօ՛ր ենք գնում մենք:

Շրջումով չի փոխվում խոսքի միտքը և բառերի քերականական հարաբերությունը:

Բացի սովորական և շրջուն շարահասությունից՝ պետք է նկատի ունենալ նաև բայի ու իր լրացումների, կողմնակի լրացումների և համադաս բառերի դասավորությունը, որոնք տարբերվում են միմյանցից:

1. ԲԱՅ ԵՎ ԲԱՅԻ ԼՐԱՑՈՒՄՆԵՐ

201. Սովորական շարահասության մեջ բայը, որ ամենից գերադաս բառն է, դրվում է խոսքի վերջը. մյուս բառերն՝ իբրև բայի լրացումներ՝ ընկնում են բայից առաջ: Ուստի՝

1. Ենթական դրվում է առաջ, իսկ բայը՝ հետո. օրինակ՝ Անձրևը դադարեց:

2. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ դերբայն ընկնում է օժանդակ բայից առաջ. օրինակ՝ Անձրևը դադարում է. Նա գնացած կլինի: Իսկ երբ օժանդակ բայն ինքն ևս բաղադրյալ է, այն ժամանակ եմ բայից առաջ դրվում է օժանդակ բայի դերբայը, օրինակ՝ Նա գնացած եղե՛լ է. Նա եկած լինե՛մ է:

Մտն. Այս վերջին կանոնավոր շարահասությունը՝ գնացած լինե՛մ եմ, տեսած եղե՛լ է— քիչ է գործածվում, որովհետև սակավադեպ կարիք է զգացվում օժանդակ բայը շեշտելու: Սովորաբար շեշտվում է խոնարհվող բայի դերբայը, որի ետևից, շրջումի ընդհանուր կանոնով, դրվում է եմ բայը՝ գնացա՛ծ եմ լինում, տեսա՛ծ է եղել, և այս շրջումով ձևերն ավելի գործածական լինելով՝ դարձել են այժմ սովորական, այսինքն շատ գործածվող ձևեր:

3. Գոյական և ածական ստորոգյալներն ու ստորոգելիական վերադիրները բռնում են դերբայի տեղը (ըստ Ձ-րդ կետի) և մտնում են ենթակայի և բայի մեջ. օրինակ՝ Երկինքը պայծառ է. Նա բարի եղե՛լ է և կլինի. Ներսեսը կաթողիկոս ընտրվեց: Այդ խոսքը ճշմարտություն համարվե՛լ է և կհամարվի:

4. Մակբայը, մանավանդ երբ մակբայորեն գործածված ածական է, դրվում է անմիջապես բայի վրա առաջից. օրինակ՝ Աստղերը պայծառ փայլում են:

5. Բայի խնդիրները, եթե հավասարաշեշտ են, շարահասվում են սովորաբար ենթակայի ու բայ-ստորոգյալի մեջ, երբեմն և ենթակայից առաջ, բոլորովին ազատ ձևով, այն կարգով, որով գաղափարները ծնվում են խոսողի մտքի մեջ. օրինակ՝ Մենք այսօր գնում ենք: Այսօր մենք գնում ենք: Դրսում անձրևը շարունակվում էր:— Անձրևը դրսում շարունակվում էր: Ծա գիրքը նրան տալի՛ս եմ, բայց նա չի առնում:

Եւ նրան գիրքը տալի՜ս եմ... Բայց երբ խնդիրներից մեկն ու մեկն ավելի գորեղ է շեշտվում, քան մյուսները, այն ժամանակ գորեղ շեշտվածը դրվում է սովորաբար բայի մոտ. օրինակ՝ Եւ գիրքը նրա՛ն տվի. Եւ նրան գիրքը տվի։ Այսպես և անորոշ ենթական ու կրող խնդիրը, ավելի շեշտվելով, դրվում են բայի մոտ. ինչպես՝ Եւ գիրքը նրա՛ն տվի. Եւ նրան մի գիրք տվի։ Նա նամակը հորի՛ց ստացավ։ Նա հորից նամակ ստացավ։ Այսօր եկեղեցում շատ մարդ կար։— Այս վերջինը, շեշտված բառերի դասավորութունը, վերաբերում է արդեն շրջուն շարահատությանը։

202. Երջում շարահատության համար պետք է նկատի ունենալ ընդհանրապես, որ շրջումը կախված է գլխավոր շեշտից, որով այս կամ այն բառը, առանձնապես կարևորութուն ստանալով, դրվում է բայից առաջ բայի մոտ, կամ թե հաճախ դրվում է խոսքի սկզբում և, եթե ինքը շեշտված բառը խոսքի բայը չէ, պահանջում է, որ ետևից բայը դրվի։ Վերադիրների և կողմնակի լրացումների գլխավոր շեշտը համարվում է իրենց լրացյալի շեշտ և նույն ձևով ազդում է բառադասության վրա, ինչ որ բայի լրացումների շեշտը։ Օրինակ՝ սովորական խոսքը՝ Եւ իմ տունը ծախում եմ՝ շրջուն ձևով դառնում է՝ Եւ իմ տունն եմ ծախում. իմ տունն եմ ծախում ես. Եւ եմ իմ տունը ծախում. Եւ եմ ծախում իմ տունը (տե՛ս § 200)։

Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է դիտել հետևյալ մանրամասնութիւնները.

1. Երբ գլխավոր շեշտը բայի վրա է, այն ժամանակ կա՛մ սովորական շարահատութիւնն անփոփոխ է մնում, որովհետև սովորական շարահատութիւն մեջ ևս բային է ավելի կարևորութուն տրվում, օրինակ՝ Եւ մենավոր ծառը սպասո՛ւմ է.— Եւ ծառն սպասո՛ւմ է, ծառը հավատում է.— կամ թե բայն ավելի առաջ ընկնելով՝ մտնում է խոսքի մյուս մասերի մեջ, մանավանդ երբ վերջիններս թվով շատ են. օրինակ՝ սովորական շարահատութիւն. Այո՛, այժմ նա իր հանցանքը խոստովանո՛ւմ է. շրջուն շարահատութիւն. Այո՛, այժմ նա խոստովանո՛ւմ է իր հանցանքը։ Այո՛, այժմ խոստովանում է նա իր հանցանքը։— Օտարականը վար դրեց իր պարկը, ցած բերեց իր ուսից գործիքները, մոտեցավ թոնրին, կծկվեց ու մնչեց։ Դրսում անձրևը շարունակվո՛ւմ էր, շուրը կաթկթո՛ւմ էր միակերպ, անվերջ ճլրփոցով։

Այսպիսի շրջումը և կանոնավոր շարահատութիւնը մեծ մասամբ հավասարազոր են. այս պատճառով հաճախ սովորական շարահատության տեղ կամ նրա հետ անխտիր փոխեփոխ գործ է ածվում այս շրջուն ձևը, որով և խոսքն ավելի բազմազանութիւն է ստանում. երբեմն նույնիսկ շրջուն ձևի մեջ բայն ավելի թեթև է շեշտվում, քան կանոնավոր շարահատության մեջ, մանավանդ երբ բայից հետո ընկնում են պարագաներ, ստորոգելիական վերադիր, բնութիւն խնդիրներ կամ մի անորոշ դերբայ, որոնք երկրորդական շեշտ են ունենում։ Հմմտ. օրի-

նակ՝ սովորական շահագրասութիւն. Ես գիրքը նրան տալիս եմ. Նա տուն գնում է. Զուրը գոլորշի դառնում է. Ես գնալ ուզում եմ. շրջուն շահագրասութիւն. Ես գիրքը տալիս եմ նրան. Նա գնում է տուն. Զուրը դառնում է գոլորշի և բարձրանում է վեր. Ես ուզում եմ գնալ:

Իսկական ճարտասանական շրջումը լինում է այն ժամանակ, երբ բայը, առանձնապէս զորեղ շեշտված լինելով, դրվում է խոսքի սկզբում և բայից հետո գալիս են ենթական և ապա մյուս լրացումները. օրինակ՝ Մտալ Ասքանազյանը հիզանու գավառն և ապշեց ու զմայլվեց. — Լալիս էին բոլոր լսողներն և դառն արտասուք էին թափում, զգացվում և հառաչում էր Հայրիկն և ճանապարհ ընկնում դեպի քրդերի վրանը (Պռ.): Անցնում էր գարունը, անցնում էր ամառը, էլի վրա էին հասնում աշնանային ցրտերը... Լուսացավ. անձրեղ դադարեց. բացվեց մի աշնանային ցուրտ ու պայծառ օր:

2. Եմ բայը շատ քիչ անդամ է ունենում իր վրա գլխավոր շեշտը և այժմյան լեզվի մեջ չի կարող ընկնել խոսքի սկզբում: Երբ այս բայը շեշտված է, առանձին ուշադրութեան է առնվում ոչ այնքան բայի բովանդակութունը, որքան բայի ժամանակը, ինչպես՝ Մարդկան ազգը շարլեզու է՛ր, է՛ և կլինի՛ այդպես միշտ: Նա գնում է՛ և ոչ թե գնում է՛ր: — Բացասական օժանդակը սակայն, որ սովորաբար շեշտված է գործածվում, դրվում է դերբայից առաջ, և շրջուն ձևերը՝ չեմ գնում, չեմ գալ, չի՛ եկել և այլն գործածական ձևերն են, մինչդեռ կանոնավոր շարահյուսական ձևերը՝ գնում չեմ, դա՛լ չեմ, եկե՛լ չէ, որոնց մեջ դերբայն է շեշտվում, համարվում են գավառական: Նույնպես բարբառային են և արգելականները շեշտված դերբայով՝ գա՛լ մի, ա՛սիլ մի, փոխանակ մի՛ գալ, մի՛ ասիլ ձևերի, որոնց մեջ բացասութիւնն է շեշտվում:

3. Բայերը, հատկապես եմ բայը, մենակ գործածված, թե դերբայի հետ իբրև օժանդակ, ընկնում են շեշտված բառից հետո, դրված լինի այս վերջինը խոսքի սկզբում թե միջում: Օրինակ՝ Մենա՛կ էր Սուսանն իր խրճիթում, մենակ ու մոռացված: — Քամի՛ ամառ նրան այսօր, քամի՛. թող փչե՛ այդ քամին, և գլուղացին մի երկու ժամում շեղչի սրսուռ ցորենը ամբա՛րն է ժողովում, պսպղուն հարդը մարա՛գն է լըցնում (Պռ.):

4. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ դերբայը, երբ եմ օժանդակն ընկնում է շեշտված բառից հետո, դրվում է կա՛մ անմիջապէս օժանդակի ետևից, կա՛մ նրանից բաժանվում է խոսքի ուրիշ մասերով, և երբեմն նույնիսկ խոսքի վերջն է ընկնում: Բայի հարադիրն այս դեպքում միշտ անբաժան է մնում դերբայից: Օրինակ՝ Ես այսօր եմ գնում տուն. Ես այսօր եմ տուն գնում: Այսպիսի երեկոներն են մի ոտքը գերեզմանի դռան սպասող ծերերին ուժավորում... Այսպիսի երեկոները են մանուկներին բռնում դեպի ընդարձակ դաշտը (Պռ.): Կես գիշերային հովն է միայն իր սովորական անհոգութեամբ փչում մեղմով:

Միևնույն հոգսն էր մեր երկսիս էլ միաժամանակ մեր հարկերի տակից դուրս շարժել:— Իս նրան շեմ տեսել, շեմ էլ ճանաչում:

5. Հարադրյալ բայերի և նման դարձվածների մեջ, երբ ենթական կամ խնդիրը մի անորոշ անուն է, սովորաբար շեշտվում է հարադիրը, ուստի շրջուն ձևերը՝ դուրս եմ գալիս, ցույց է տալիս, աստուծուն փառք է տալիս, ետ է դառնում, պար է գալիս, լաց է լինում և այլն, նույնպես և՛ աղոթք է անում, ծոմ է պահում, ծափ է տալիս և այլն սովորական գործածական են. բայց երբ հարկ լինի բայը շեշտել և ոչ հարադիրը, այն ժամանակ կա՛մ կանոնավոր շարահասությամբ է ասվում, կա՛մ հարադիրը դրվում է բայից հետո: Օրինակ՝ Որդին անցնո՛ւմ է առաջ և ասում հորը... Չգիտեմ՝ լաց լինո՞ւմ էին ուրիշներն էլ, թե ո՛չ, բայց նրա աչքերից արտասուքը բուռը բուռը թափվո՛ւմ էր ցած:

Ծան. Պետք է նկատել, որ շատ հարադրյալ բայերի հարադիրն այժմ կարելի չէ, առանց բռնազրոտության, զննել բայից հետո. օրինակ՝ կարելի չէ ասել՝ Որդին ասլիս է ցույց. նա գալիս է պար, այլ միայն՝ ցույց է տալիս, կամ ցույց տալիս է. պար է գալիս կամ պար գալիս է:

6. Երբ բայը հարկադրական եղանակով է, հաճախ շեշտված բառից հետո դրվում է միայն պիտի (պետք է) եղանակիչը, իսկ բայը բաժանվելով ուրիշ բառերով՝ երբեմն նույնիսկ խոսքի վերջն է ընկնում: Այս պիտի եղանակիչը, ինչպես և թո՛ղ, երբ բայն առանձնապես շեշտվում է, երբեմն դրվում է բայից հետո: Օրինակ՝ Մե՛նք պիտ այսօր ներան փառավորենք, մե՛նք պիտի այժմ նրա ոտները գնանք: Զարիքը դրել են դեմո՞. կովե՛ս պիտի. ուրիշ ճամփա չկա (լր.): Պիտի գովեմ մայր հողը, քամին, շուրը, անձրևը, պիտի հիշեմ աստղերը, լուսնյակը, արևը. նկարագրե՛մ պիտի սարեր, ձորեր, դաշտ անկեղծ, որ իմ դատավորիս մոտ ներկայանամ բանաստեղծ (Զիվ.): Ասի՛ թող, գա թող:

Ծան. Մինչ կը եղանակիչն այժմյան լեզվի մեջ ամեն անգամ կրկնվում է բայի վրա և բայից անբաժան է մնում, պիտի (պետք է) եղանակիչը կարող է միշտ ուրիշ բառերով բաժանվել բայից և մի անգամ միայն դրվել շատ բայերի համար, ինչպես՝ Մենք պիտի այսօր գնա՛նք և տեսնե՛նք նրան: Ուշք դարձնեք էֆենդին, կամ ոչ, մեր պատվելին պետք է խոնարհ երկրպագություն տաք մինչև գետին, բարձր, բայց համեստ ձայնով տաճկերեն լեզվով ողջուն տաք և սպասեք, մինչև դիմացինն անցնի (Պռ.):

7. Ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը, երբ բայն իր շեշտի կամ մի ուրիշ բառի շեշտի պատճառով ընկնում է առաջ, դրվում են կա՛մ անմիջապես բայից հետո, կա՛մ խոսքի վերջում (հմմտ. գերբայի տեղը ըստ 4-րդ կետի): Օրինակ՝ Ներսե՛սն է ընտրվում կաթողիկոս. Ներսե՛սն է կաթողիկոս ընտրվում. Ներսեսն ընտրվո՛ւմ է կաթողիկոս: Ես ու դո՛ւ ենք իրար հաբկավա՛ր. — Այս ցանկալի երեկոն և յուր բերած հովիկ-մովիկ քամի՛ն են հաբկավա՛ր՝ վաղ առավոտից սկսած արեգակի տակ տապակվող կալվորին. — (Աղբրակները) այդ բնակավայրերը շինե՛լ են տարվան երեք եղանակներում մի երկրավոր ճար Եղեմ. —

Տաճիկ ազգութեան աննշա՛ն մասն է մասնակից տեղական արտահա-
նութիւններին (Պռ.)։ Նա էլ է գիտակից լռութեան տակ ծածկւած գաղտ-
նիքին.— Նրա լեզուն գուցե միայն աստղերին է հասկանալի։

8. Երբ գլխավոր շեշտ ունեցող բառը դրվում է խոսքի սկզբում,
այն ժամանակ բայից անմիջապէս հետո դրվում է ենթական, եթե կա.
իսկ ենթականից հետո շարադասվում են բայի մյուս լրացումներն ի
րենց կարևորութեան համեմատ։ Օրինակ՝ Կաթողիկո՛ս է ընտրվում
Ներսեսը։ Անո՛ւշ է օգը, քա՛ղցր է եղանակը, հոգեպարա՛ր է երեկոն.—
Այսպիսի երեկոյի՛ է սպասում քաղաքացի նազիկ-մազիկ գեղեցկու-
հին.— Մտա՛վ Ասքանազյանը Խիզանու գավառը (Պռ.)։ Եվ հավատում
է ծառը, և սպասում է նա։— Արժանի՛ էր նա այդ քաջալերութեանը։
Քամի՛ տուր նրան այսօր (Պռ.)։

Բայց երբ բայը շեշտվելով մտնում է խոսքի մեջ (ըստ 1-ին կետի)
և կամ ընկնում է մի շեշտված բառից հետո, որ խոսքի սկզբում չի
դրված, այն ժամանակ ենթական և բայի մյուս լրացումները դրվում
են մասամբ շեշտված բառից առաջ, մասամբ բայից հետո. բայից
հետո ընկնող ենթական դրվում է սովորաբար բայի մոտ։ Օրինակ՝ Նա
նմա՛ն է իր եղբորը։ Ներսեսը կաթողիկո՛ս է ընտրվում 1884 թվին։
Նա մենա՛կ է որոճում դարերի ցավը։— Նա ողջու՛նի հետ միասին
ցա՛ծ թռավ հաստալանջ նժուլդից։ Մելքիսեդեկյանը ցո՛ւյց տվեց Ռու-
բենին իր արտոնագրերը.— Քարոզի մեջ Հայրիկն ի՛նքն էր ավետում
հետևյալ կյուրակեի քարոզելու տեղը.— Մեկ աչքը ձգո՛ւմ էր նա դպի
ընդարձակ հորիզոնը և մեկ էլ նայո՛ւմ էր սպիտակ թղթին (Պռ.)։ Ամեն
շաբաթ սողալով ու շանգռելով՝ լեռն ի վե՛ր է ձգվում դժբախտ մարդ-
կանց խղճով կարավանը։

203. Հարցական ու բացազանչական խոսքերի համար հայերենում
չկա առանձին բառադասութիւն, այլ պահվում է միեւնույն սովորա-
կան կամ շրջոճն շարադասութիւնը, միայն նայելով իմաստին՝ այս կամ
այն բառը հարցական եղանակով կամ երկար է արտասանվում։ Եւ
օժանդակն և մյուս բայերը ընկնում են միշտ, ինչպես շրջոճն շարա-
դասութեան մեջ, հարցականով կամ բացազանչականով շեշտված բա-
ռերի ետևից։ Օրինակ՝ Դո՞ւ գնացիր տուն. Դու գնացի՞ր տուն. Դու
տո՞ւն գնացիր. Գնացի՞ր դու տուն։ Ո՞վ է հայր. Դու ո՞վ ես, Ո՛ւր էիր
գնացել դու. Դու ո՛ւր էիր գնացել։ Այն ո՞վ է կանգնած ամբիոնի վրա։
Հրաշալի՛ են աստղերը։

Ման. Պետք է նկատել, որ հարցումը ոչ միշտ հարցական բառի վրա է լինում, այլ
հաճախ նախորդ խոսքի հետ հարաբերութիւն ունեցող մի բառի վրա, որ ունի գլխա-
վոր շեշտը և որի ետևից դրվում է հարցական բառն առանց շեշտի. օրինակ՝ Նրանք ա՛յս
են արել, դո՛ւք ինչ եք արել։ Քո եղբայրն ուր է գնացել։

204. Մի առանձին տեսակի շրջում կազմվում է ավելադրութեամբ,
որով արտահայտութիւնն ավելի է զորանում։ Գլխավոր շեշտն ունե-

ցող բառերը, ենթակա, խնդիր թե պարագա, դրվելով խոսքի սկզբում՝ իրանց ետևից առնում են եմ բայը համապատասխան դեմքով և կազմում մի ավելադրական խոսք, որի ետևից ընկնում է բուն խոսքը ու հարաբերականով կապված և սովորաբար կանոնավոր շարադասությամբ։ Օրինակ՝ փոխանակ ասելով՝ Նա եմ համբերում, ասվում է՝ Նա եմ որ համբերում եմ։—Մե՛րն է որ մեջտեղում փչանում է։—Վաղուց է որ չեմ լսել։—Անշուշտ աստծու բարկությունն է որ այս գեղի գլխին թափվել է։—Հիմի որ ոտից ձեռից ընկել եմ։— Այն ի՞նչ արտասուք է որ թափել ես։—Այդ ի՞նչ միտք է որ բու մեջը մտել է։— Այդ ի՞նչ բան է որ խոսում ես։—Այդ ի՞նչ խայտառակություն է որ անում եմ։—Սուք մինչև հիմա դեռ առաջին անգամն է որ Պարետի բերնիցն այսպիսի քաղցր խոսքեր լսեց։— Իր փեսայիցն այնպիսի քաղաքավարություն առաջինն էր որ տեսնում էր։—Հինգշաբթի իրիկնապահին էր որ նրանք գնացին (Պռ.)։

Այսպիսի շրջումը, երբ սկզբում դրված շեշտված բառն անորոշ ուղղական է, խոսքին տալիս է շատություն, բազմակիության նշանակություն։ Օրինակ՝ Ծա՛ղիկ է որ գոգնեքը լցրած բերում են (այսինքն՝ շատ ծաղիկ են բերում ջոկ ջոկ)։—Ձա՛յն էր որ ականջն էր ընկնում։—Ամեն տեղից ղո՛վռո՛ց է որ գալիս է։—Սուփրե՛ք է որ բաց են արել։—Ուրախությունն է որ լինում է։— Պաշա՛ր է որ կապում են։— Կարմրախա՛յտ է որ դուրս է գալիս։

2. ԿՈՂՄՆԱԿԻ ԼՐԱՅՈՒՄՆԵՐ

205. Վերադիրներն ու կողմնակի լրացումները դրվում են կանոնավորապես իրենց լրացալից առաջ և նրանից անբաժան մնալով՝ նրա հետ միասին կազմում են մի միություն։ Օրինակ՝ «Իր թշնամուց վախեցող մարդը» կապակցության մեջ «վախեցող» լրացում է «մարդ» բառի և նրանից առաջ է դրված, իսկ «իր» լրացում է «թշնամուց» բառի, որից և առաջ ընկնում է այս լրացումը (տե՛ս § 47)։

206. Սովորական շարադասության համար պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնությունները.

1. Նախադրությունները՝ առ, դեպի, մինչև և այլն դրվում են միշտ կողմնակի լրացումներից ամենից առաջ, որով իբրև նախադրության խնդիր ըմբռնվում է ոչ թե սոսկ գոյականը, այլ գոյականն իր բոլոր լրացումներով հանդերձ. օրինակ՝ Առանց քո այդ գեղեցիկ խոսքերին էլ.. Մինչև նրանց այդ գիրքը կարդալը... (տե՛ս § 138. 1. ա)։

2. Գոյականի լրացումները դրվում են կանոնավորապես գոյականի վրա առաջից, իսկ բացահայտիչ՝ ետևից. ինչպես՝ ջանասեր աշակերտ. թագավորի պալատ. Վարդան զորավարը. մեզնից մեկը։ Հայրիկի հետ Գարեգնի երկրորդ տեսակցության հետևանքն այս նոր մտադրությունը առաջ բերեց (Պռ.)։ Այնտեղ ծանոթացա տե՛ր հոր կրտսեր

որդուն՝ Հակոբին (Մուր.): (Տե՛ս և §§ 41—43, 178 հտ., 180 հտն.): Պետք է նկատել և հետևյալները.

ա) Լիբր ածականը դրվում է շափի անուններից հետո. օրինակ՝ Մի բաժակ լիբր գինի, մի բուռը լիբր ալյուր, մի աման լիբր ձեթ:

բ) Բայական անունների խնդիրները, երբ բայական անուններն ուղղական կամ հայցական են, դրվում են սովորաբար անվան հոսկից. օրինակ՝ Քրիստոսի համբարձումը երկինք: Նրա հրաժարումը պաշտոնից: Պատերազմ Դոմենտիանոսի զորքերի հետ: Խոսքովի առաջին արշավանքն Ասորեստանի վրա: Խոսքովի հարձակումն Արտաշրի վրա: Նրա ճանապարհորդությունը դեպի Այրարատ (տե՛ս և § 143):

գ) Որոշ թվով ածականներ, ուղղական հոլովի հետ, կարող են և անունից հետո դրվել, ինչպես՝ վեց ժամ ամբողջ. տարին կլուր: Տարին բոլոր նա ինքը... հողի հետ խաղացել է (Պռ.): Աշխարհ ամենայն: Առավոտյան կիսախավարի մեջ գյուղն ամբողջ ասես ձգձգվում, հորանջում էր:

դ) Մի քանի իբրև ետադրություն գործածվող անուններ կարող են իրենց խնդրից և առաջ, և հետո դրվել, ինչպես՝ շնորհիվ, փոխանակ, նկատմամբ, վերաբերմամբ և այլն: Օրինակ՝ Սկսավ բացատրություններ տալ նկատմամբ ս. Աստվածածին եկեղեցու.— Էինում էին անփույթ վաղվա պարտքի նկատմամբ.— Անտառի պահպանության վերաբերմամբ (Մուր.):

Ծան. Կես բառը թվականների ու շափի և այլ անունների հետ գործ է ածվում երկու կերպ. ինչպես՝ մեկ ու կես ամիս,— ամիս ու կես. մեկ ու կես տարի,— տարի ու կես. երկուս ու կես ժամ,— երկու ժամ ու կես: Կոտ ու կես կորեկ ունեմ ցանելու համար (ժող. երգ.):

ե) Նտադաս են դրվում ի նախդրով գործածված անունների սեռական խնդիրները. օրինակ՝ ի սեր աստուծու, ի պատիվ նրա. ի նշան հավատարմության (տե՛ս § 141):

3. Որակական ածականից, ինչպես և մակբայից առաջ դրվում են մակածական լրացումները, որ ցույց են տալիս աստիճանի պարագա. օրինակ՝ խիստ բարի, չափազանց գեղեցիկ: Սա նրանից ավելի բարձր է: Նա շատ երկար ժամանակ բացակայից:

Ծան. Աստիճանական մակբայներն իբրև մակածական լրացում դրվելով որակական ածականների վրա, ցույց են տալիս հատկության աստիճանների. 1. Սատկեալան աստիճան, երբ հատկության աստիճանը մի մակածականով բարձրացվում կամ իջեցվում է առանց բաղդատության, օրինակ՝ նա խիստ լավ մարդ է. 2. Բաղդատեալան աստիճան, երբ մի առարկա յուր հատկության կողմից համեմատվում է ուրիշ նույն հատկությունն ունեցող մի կամ մի քանի առարկաների հետ. օրինակ՝ Վարդը մանուշակից ավելի ճատավետ է: Մանուշակը պակաս (նվազ) հոտավետ է, քան վարդը: 3. Գերադրական աստիճան, երբ բաղդատությունը լինում է բոլոր նույն հատկությունն ունեցող առարկաների հետ, օրինակ՝ Վարդն ավելի գեղեցիկ է, քան բոլոր ծաղիկները. կամ՝ Վարդն ավելից գեղեցիկ (ամենագեղեցիկ) ծաղիկն է. 4. Դեալան աստիճան, երբ առանց բաղդատության կամ սաստկականության պարզապես առարկայի հատկությունն է ասվում. օ-

որինակ՝ վարդը դեղեցիկ է: Նույն աստիճաններն ունին նաև մակրայորեն գործածված որակական ածականները, ինչպես և՛ տեղ ու ժամանակ հույճ տվող բառերից՝ առաջ հետո, հտ, շուտ, վեր և այլն:

4. Ածական վերադրից, ինչպես և մակբալից առաջ, և եթե աստիճանի մակաձական ունին, սրանից էլ առաջ դրվում են ածականի և մակրայի խնդիրները. օրինակ՝ Նա քարոզ է խոսում Աստուծո խոսքին կարոտ ժամավորին (Պռ.): Խեղից բոլորովին զուրկ, ձեռք խիստ նման, իսպառ մեջ բախտավոր մարդ: Գործից ու դասերից ազատ օրերը (Պռ.):—Բայց երբ ածականը դառնում է ստորոգյալ, նրա խնդիրը կարող է շրջումով դրվել վերջը. օրինակ՝ Նա պատվի արժանի է,— նա արժանի է պատվի: Նա հանգստության կարոտ է,— նա կարոտ է հանգստության (տե՛ս § 202. 7): Նույնպես և մի քանի իբրև հտադրույթյուն գործածվող ածականներ կարող են իրենց խնդրից և՛ առաջ, և՛ հետո դրվել, ինչպես՝ հակառակ իր կամքին.— համաձայն յուր նուրբ ճաշակի պահանջներին (Մուր.): Այսպես և նման, համեմատ և այլն:

5. Ամեն վերադրից առաջ դրվում են անմիջապես իր լրացումները, իսկ վերադիրներն իրենք շարադասվում են հետևյալ կարգով՝ 1) Ստացականները կամ սեռականները, որոնք որակական իմաստով չեն գործածված. 2) Ցուցական ածականները՝ այս, այդ, այն, նույն և այլն. 3) Անորոշ ածականները՝ այսինչ, այնինչ, մյուս (մեկեկ), ուրիշ, ինչ ինչ. 4) Թվական ածականները և անորոշները՝ մի քանի, բոլոր, ամեն, շատ, քիչ, ամեն մի, յուրաքանչյուր, ինչպես և չափ ու քանակի ուղղական վերադիրները (§ 63. 3). 5) Բայաձականները. 6) Որակական ածականները, ինչպես և որակական սեռականներն ու մյուս հոլովները, երբ գործ են ածվում որակական ածականի նշանակությամբ. 7) Բացահայտող իմաստով ուղղական վերադիրը (§ 63. 2): Օրինակ՝ Մեր քաղաքի այս մյուս երկու նոր շինած գեղեցիկ եկեղեցիները: Քո այդ մի քանի գինու բաժակները: Պարտեզի այս մի երկու ծիրանի ծառերը: Իմ այս երկրորդ բարի ընկերը: Դասարանի մյուս ամեն կոտրած սեղանները: Այս արագ հոսող կարկաչուն առվակը: Հայոց այս մեծագոր Տրդատ արքան:

Այս ընդհանուր կարգի համար պետք է նկատել.

ա) Թվականները սովորաբար գրվում են անորոշ ածականներից առաջ, բայց կարող են և հետո դրվել. օրինակ՝ մի ուրիշ մարդ, ուրիշ մի մարդ. մի ինչ որ ծաղիկ, ինչ որ մի ծաղիկ. մի որևէ, որևէ մի. մի ամբողջ, ամբողջ մի տարի: Այսպես երբեմն մի քանի, մի քիչ դառնում են՝ քանի մի, քիչ մի (արևմտ. աշխ. քիչ մը, շատ մը), սակավ մի: Մի ոմն, ամեն մի անփոփոխ են մնում: Սուսանն աղոթում էր ... Սաքոյի համար, որ քանի մի օր առաջ թողեց, գնաց գեպի մուկ անհայտը:

Ծան. Մի դրվելով քանակական թվականներից առաջ՝ մեծավոր անորոշ նշանակություն է տալիս նրանց. օրինակ՝ Նա հիսուն ձու տարած կլինի (Պռ.): Մի քսան տարի հետո:

բ) Թվականն երբ ընկնում է այնպիսի գոյական խնդրից առաջ, որին չի վերաբերում, սովորաբար տեղափոխվելով դրվում է խնդրառու բայածականներից և որականան ածականներից հետո. օրինակ՝ Մի պատժի արժանի մարդ, պատժի արժանի մի մարդ, Ջեռին մատանի ունեցող մի մարդ, — մի՛ ձեռին մատանի ունեցող մարդ (որ կարող է հասկացվել իբրև մի՛ ձեռին ունեցող). մի սև քարից շինած գեղեցիկ տուն, — սև քարից շինած մի գեղեցիկ տուն:

Ման. Արեմտյան աշխարհաբարում մը անորոշը միշտ անբաժան դրվում է անվան ետևից, ինչպես՝ մարդու մը դիրք. մարդու մը հետ:

գ) Ցուցականներն ու ենթակայական սեռականներն ևս երբեմն կարող են դրվել խնդրի ունեցող բայածականներից հետո. օրինակ՝ Այս՝ սև քարից շինած տունը, — սև քարից շինած այս տունը: Այս պատժի արժանի մարդը, — պատժի արժանի այս մարդը: Կանխավ արած մեր որոշման համաձայն (Մուր.):

Ման. Անսովոր դասավորություն է բոլոր ածականը ցուցականներից ու սեռականից առաջ դնելը. ինչպես՝ բոլոր այս գրքերը, բոլոր մեր ընկերները, փոխանակ՝ շարադասելով՝ այս բոլոր գրքերը. մեր բոլոր ընկերները: Նույն ձևով սովորական բառադասություն չէ ցուցականը սեռականից կամ ստացականից առաջ դնելը, ինչպես՝ Այս մեր ընկերները, այդ ձեր գրքերը, փոխանակ՝ մեր այս ընկերները, ձեր այդ գրքերը:

դ) Դասական թվականը դրվում է քանակականից առաջ կամ ընդհակառակն, նայելով թե որ ածականը գոյականի հետ իբրև մի միություն է ըմբռնվում. օրինակ՝ Պատերազմի առաջին երկու տարին. — Երկու երկրորդ դասարաններն էլ թույլ են:

ճ. Դերբայներից առաջ կանոնավորապես դրվում են իրենց լրացումները, որոնք շարադասվում են ինչպես բայի լրացումները. միայն կողմնակի ենթական և ենթակայական սեռականը դրվում են ամենից առաջ. բայց երբ կողմնակի ենթական անորոշ անուն է, դրվում է դերբայի մոտ: Դերբայի մոտ են դրվում սովորաբար և ստորոգյալն ու ստորագելիական վերագիրը, ինչպես և անորոշ կրող խնդիրը: Օրինակ՝ Մինչև մոլթը գետինն առնելը. Լույսը դեռ չբացված. Մինչև Տիգրանի նրանց մոտ գնալը: Եթե իմ ձեզ ավանդած դասը (Պո.): Եկեղեցում կանգնելու տեղ չլինելով: Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա քահանայի ինչ լինելը. — Անշուշտ հետաքրքիր ես իմանալու անժամանակ եկած հյուրիդ ո՞վ լինելը (Պո.):

Անորոշ դերբայի խնդիրները սակայն հաճախ կարող են շրջումով դրվել ետադաս, ինչպես բայի խնդիրներն ըստ § 202. 1. օրինակ՝ Մի բավականին մեծ և արագավազ գետ, համբույրներ տալով յուր ափերի մշտնջենական քարափներին և տեղ տեղ դալարագեղ մարգաստանին, վազում է ջրելու ներքեն ընկած դաշտավայր գյուղերի հանդերը. — Պատվելին սկսել էր դժգոհ մնալ Ղունկիանոսից (Պո.):

207. Շրջումն շարադասութեան համար առաջ պետք է նկատել, որ դրաբարում սովորական լեզվի մեջ ևս վերադիրները, ինչպես և կողմնակի խնդիրները, կարող են իրենց լրացյալից հետո գրվել, իսկ աշխարհաբարում այս ետադասութիւնը մի ձևավորութիւն է միայն, որ գործ է ածվում ճարտասանական ազդեցութիւն թողնելու և ոճին վսեմութիւն տալու համար: Շրջումը սակայն ասացվածը բանաստեղծական է դարձնում, խոսքին եռանդ և հաստատուն, ազնիվ ընթացք է տալիս միայն այն ժամանակ, երբ գործ է ածվում հարմար տեղին և բնականորեն, լեզվի ոգու համեմատ, թե չէ՝ անբնական շրջումները լեզուն միայն երկդիմի, մութն են դարձնում և զրկում նույնիսկ սովորական խոսքի կենդանութիւնից ու կորովից: Ուստի այստեղ չեն կարող տեղ ունենալ վերադիրներ ի այն շրջումները, որ մեր բանաստեղծները գրաբարի կամ օտար լեզուների ազդեցութեան տակ անում են, հաճախ ոտանավորի հանգը կամ ոտքը տեղը բերելու համար միայն: Որինակ՝ Մատուրյանի հետևյալ տողերի մեջ. «Մի՛ լար, բլբուլ, քեզ մի՛ տանջիր, որ փոթորիկն աճիրա՛վ վարդդ սիրուն, վարդդ կա՛մի՛ր թիփից պոկեց ու տարա՛վ», — վերադիր ածականները միայն ոտքի ու հանգի համար են ետադաս գրվել և կարող են նույնիսկ երկդիմութիւն առաջ բերել, վերագրվելով հաջորդ գոյականերին իբրև «անիրա՛վ վարդդ» «կարմիր թիփից»:

208. Վերադիրներից բացահայտիչը միշտ գրվում է բացահայտյալի ետևից, և այս շարադասութիւնը շրջում չէ (տե՛ս § 178). մականունն վերադիրները սակայն (տե՛ս §§ 41, 43) միայն շրջումով կարող են իրենց լրացյալ անունից հետո գրվել: Իբրև ընդհանուր կանոն կարելի է դնել, որ այս վերադիրները, լինին ածական թե գոյական որևէ հոլովով, առանց բռնազբոսութեան ետադաս կարող են վարվել միայն այն ժամանակ, երբ իրենց լրացյալ անունն ուղղական հոլովով է, լինի վերջինս բուն ուղղականի նշանակութեամբ, թե իբրև կոշական կամ հայցական գործածված:

Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է նկատել հետևյալ մանրամասնութիւնները.

1. Մականուն վերադիրների ետադասութեան շրջում լինում է այն ժամանակ, երբ անունն է առանձնապես շեշտվում և ոչ իր վերադիրը, և կամ թվարկվում են զանազան անուններ, որոնց վրա է առանձնապես ուշադրութիւն դարձվում. օրինակ՝ Ծղբա՛յր սիրելի, եղբա՛յր պատվական. տե՛ր իմ: Տարո՛ն, սրբավա՛յր կրօնի և աստվածաշնորհութեան. Տարո՛ն, բնագավա՛ռ հայոց աստվածներին... Իբրև մի ջա՛հ լուսապայծառ՝ լուսավորեց նա աստուծո տունը. — նա, յուր անվան համեմատ, որպես մի արեգա՛կ լուսապայծառ, որ աչք է շլացնում... — Մեծ էր փա՛ռքը հայրապետի, երբ նա մի որևէ տեղ էր գնում. — Ոչ մի մկնակ, ոչ մի նշույլ կենդանութեան չէր շարժվում նորա ցամաք դեմքի վրա (Բաֆֆի): Հունաստանը թերևս մեկ հատիկ երկիրն է. ուր... գրականու-

թյունը իբրև ամենաճիշտ հայելի այդ զարգացման՝ ժողովրդի հետ միասին առաջ է զնացել (Պալ.)։ Եկեղեցի, խորան, սեղան չկար յուր առաջ, այլ երկինք ամպամած և գետին ձյունամած (Մեր.)։ Նրա վրայից քարշ էին ընկած զանազան զենքեր. կապարճ՝ լի նետերով. աղեղ՝ լայնալիճ. տապարներ՝ երկաթյա երկար կոթով. թեթև վահան՝ ուղտի թափանցիկ կաշուց պատրաստված. ծանր ասպար՝ պողովատից շինված և խոշոր՝ կոճակների նման բևեռներով դամված. սաղավարտներ՝ կամ տեգի պես սուր կատարներով և կամ մազե ցցունքներով. զրահ՝ երկաթյա մանր օղակներից գործված. վաղրներ՝ կարճ և երկար, ուղիղ և կեռ, միասայր և երկսայրի (Րաֆֆի)։

2. Մականուն վերադիրները՝ ներդաշնակութուն կամ որևէ ազդեցություն առաջ քնդելու համար՝ կարող են անունից հետո դրվել, երբ առնվազն երկու հատ են։ Օրինակ՝ Նրա բանը լավ էր. մի կարճ հոնի փայտ, ծանր ու կռիվ. ձեռքին էր։— Նրա մոտ նստած էր մի այլ կին, ավելի մանկահասակ, ավելի նազելի (Րաֆ.)։ Կրնա՞ս երկրորդ վարդան մը լինել Հայաստանի համար, վարդան ավելի խելոք, ավելի հանդարտ, վասնզի... Երկայն ժամանակ ամենուն աչքը և ուշադրություն կգրավեր, ուշադրություն անհաստատ և անկայուն.— Տեսնելով երիտասարդ տղա մը՝ ազնվական և անփորձ, որ... Գետնափոր սենյակ մը խավար և մահաբեր. Իր լուսալիր հայեցվածքը, վսեմ և քաղցր, այդ մարդուն կրակե աչքերուն վրա ուղղեցան (Մերենց)։ Միևնույն ժամանակ պետք է մղնձք երկու պատերազմների, արտաքին և ընտանեկան (Րաֆ.)։ Շրջանակի վրա վեց փոքրիկ, լար մեղրամոմեր, վշտատեսիլ ու դեղին, պլպլալով վառվում էին։— Ինչպե՞ս է առողջությունը Ասատուր աղային, Օսաննա խաթունին և օրիորդին (Գ.-Ք.)։ Խալխն ամենքն էլ, ծանոթ անծանոթ, ձայն տվին (Պու.)։ Կանգվարի բնակիչքը, մեծ ու փոքր, ելան (Մեր.)։

3. Ածական և բախժական վերադիրները հաճախ ետադաս են վարվում, երբ իրենք ևս ունին լրացումներ, որոնք իրենց հերթին դրվում են սովորաբար շրջումով։ Այսպիսի վերադիրներն ունին երբեմն մի ամբողջ խոսքի նշանակութուն։ Օրինակ՝ Աստվածուհու նվիրական թըռչունները, մաֆառ և անբիծ որպես սիրո անարատ ոգիներ, սավառնում էին (Իբրև՝... որոնք մաքուր և անբիծ էին...)։— Լեռների հսկայական շրջանակի մեջ, որպես մի սքանչելի պատկեր, երևում էր Մուշի ընդարձակ դաշտավայրը, հաբթ ճավառառ իբրև մի լայնածավալ, նախշուն գորգ։— Հնդունարանը ներս մտավ մի ծերունի, չառ ու ցամաք որպես կմախք։— Մի զուգգ հեղիպտական աղավիններ, սպիտակ որպես ձյուն, բույն էին դրել... Մտուրների վրա շարքով կապած էին նժույզները, մաքուր, առողջ, մինը մյուսից գեղեցիկ։— Երկու փափագները, մինը մյուսից ավելի սաստիկ, մաքառում էին նորա մեջ։— Որպես մի այլանդակ հրեշ, լի ամենայն զարհուրանքով, կանգնած էր Անուշ բերդը (Րաֆֆի)։

Ոլոր մոլոր, ցանցատեսակ փողոցները հորինել էին մի մթին լա-

բիրին՝ թուս, ծածկված ծառերի ոստախիտ ստվերի ներքո.— Կանաչազարդ դաշտավայրը, ցոլկած վաղորդյան մարգարիտներով, վառվում էր ծիածանի ամենանուրբ գույներով.— Ահա այդ արծաթյա մահիկը, զարդարված խոշոր ալմաստներով, որ կապել ես... Եվ նրանց առջև բացվում էին կանաչ, թավշապատ մարգեր, սփռված գուլնզգուլն ծաղիկներով.— Առջևից տանում էին իշխանական տան նժույզները՝ զարդարված ամենաթանկագին ասպաղենքով (Բաֆ.): Մեր ամարանոցները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մեր դավառի հովահար գյուղերը, կպած լեռների կանաչ լանջերին, կամ քառած բլուրների կատարների վրա, ուր օգը զվարթարար, ջուրը անապակ և կյանքը խաղաղ է միշտ.— Մենք տեսնում էինք հեռվում արևով ողողված հովիտներ, մարգեր ու մարմանդներ, որոնց վրա ճաղատում էին ոչխարի հոտերն ինչպես միջօրեի սպիտակ ամպեր՝ լողացող կապույտուկ երկնակամարի վրա (Մուր.): Սպիտակ արագիլը. կարմիր ոտները հորիզոնական դիրքով մեկնած, լայն թևերով թափահալում էր.— Մի խումբ պատանիներ, շքեղ կերպով հագնված, պատրաստ էին այնտեղ սպասավորելու համար (Բաֆ.):

Ծան. Այսպիսի վերադիրները չպիտի շփոթել պարագայի կամ ստորոգծիական վերադիր հետ, որոնք նույնպես երբեմն ունին մի խոսքի նշանակություն. օրինակ՝ նա ձին նստած գնում է: Հեռվից, լեռան կրճթին կպած՝ երևում է Ղ. գյուղը (Մուր.): Իր գիտությունը ու փորձառությունը հպարտ Գսպեն օրը մի քանի անգամ գալիս էր դիտելու չրադացի ետի ամբողջ կազմը:

4. Հաճախ ետադաս են դրվում գործիական և բացառական վերադիրները (տե՛ս § 108 ծան. և § 127), մանավանդ երբ իրենք ևս լրացումներ ունին, կամ հարաբերյալ են ու հարաբերական դերանվան: Օրինակ՝ Երկու բարակներ, թանկագին վզկապներով, վազում էին իշխանի առաջից.— Բաց էր անում զոհաբերության մեծ հանդեսը՝ հարյուր սպիտակ ցուլ, ոսկեզօծ եղջյուրներով, զոհ մատուցանելով.— Ուռենիների թավուտներից դուրս հարձակվեցավ մի ահագին եղջերու, ծանր, բազմաճյուղ եղջյուրներով.— Սույնպիսի մի դրոշակ, արծաթի նշանով, այժմ ծածանվում է իմ վրանի գլխին.— Հայտնվեցան երեք պատկառելի ծերունիներ, հաղթանդամ, թավամազ միջուկով, ոտքից գլուխ գինված.— Տաճարի մոտ պահած էին հարյուր հատ առողջ ու անբիծ խոյեր, սպիտակ ձյունափայլ գեղմով և ոսկեզօծ եղջյուրներով.— Ձեռքում բռնած ունենալով մի վառած ջահ՝ եղևնի երկար տաշեղներից (Բաֆ.):— Նրա աջ ու ահյակ կողմում նստած էին մի մի ճերմակազգեստ մոզեր, երկար, սրածայր գլխաբլներով, ու տաշած շաքարի գլխի նման՝ յոթնանկյունի ձև ունեին.— Դուռն բարձրության վրա կար մի սլունազարդ վերնահարկ, բաց երեսով, որ պատշգամբի ձև ունեւ.— Շրթունքների մեջ ագուցած էր մի տափակ, ցանցատեսակ խուփ, մաււր ծակափակներով, ու զանազան նկարներ էին ներկայացնում.— Հագավ մետաքսյա ծաղկավոր պատմունճանը, կողքերից ճղած փեշերով, ու իջնում էին մինչև սրունքները:

Ման. 1. Անսովոր ձև է ետադաս դնել վերադիրը, երբ նախադրությամբ է և գործ է ածված իբրև վերադիր մի հոլովված անվան. օրինակ՝ նրա հանգած, նեղ աչքերից, որ սեղմված էին կարմիր կոպերի մեջ՝ առանց քերքեռուներէի (Բաֆ.): Նույն հեղինակն ուրիշ տեղ նույնն արտահայտում է հետևյալ ձևով. «նրա մտավ ներքինապետ Բաքսը, յուր խորշոմած լերկ դեմքով, յուր առանց քերքեռուներէի կարմիր կոպերով»:

Ման. 2. Այսպիսի ետադաս գործիական վերադիրները, երբ անբաժան հատկանիշ են ցույց տալիս, դրվում են իւր, իրենց վերադիրներով, ինչպես վերեւի վերջին օրինակում: Այլև՝ Այդ նօույզն՝ յուր ճակատի ճերմակ աստղով հայտնի էր.— Այնտեղ լեռնային մարդը, դեռ յուր նախնական մորթեղեն հագուստով, երկար նիզակը ձեռին թողնում է... Բարձր ուղղածիգ եղեգնաբուսները, իրենց ճերմակ, փնջաձև կատարներով, ծածանվում էին զեփյուռի մեղմ շնչից (Բաֆ.):

5. Սեռական վերադիրը հաճախ ետադաս է դրվում, երբ հարաբերյալ է ետևից եկող հարաբերական ուր դերանվան: Այս շրջումը լինում է սովորաբար մթնոլթյուն շառաջացնելու համար: Օրինակ՝ Փըրկիչն իրան անվանեց որդի այն արքայազն Դավթի, որ միևնույն ժամանակ և երգիչ էր, և մարգարե (Պալ.): Լսում էր սրտի զեղմունքը անբախտ Թիկնոջ, որ կորուսյալ թագավոր ամուսին ունեւր (Բաֆ.): Երևակայում էի մեծությունն այն քաղցի, որ ես պիտի հիմնեի և որին ամբողջովին պիտի նվիրվեի:—Այդ հափշտակված դրությունից հանում էր ինձ... ձայնը իմ մոտ, որ խոսում էր աղախնի կամ ծառաների հետ.—Ավելորդ չէ հաղորդել և պատմությունն իմ վերջին օրերի, որոնք թվում է թե չպիտ երկարեն (Մուր.):

Երբեմն այս շրջումի ժամանակ բայը մտնում է ետադաս սեռականի և իր լրացյալի մեջ: Օրինակ՝ Պետրոսը որդի է մի այնպիսի մարդու, որ շարունակ իմ ձեռնարկություններին արգելք էր լինում.—Ինչո՞վ իսկապես առաջն առնել իմ ճիվաճղաթյա՞ն, որ հետզհետե սուր կերպարանք էր առնում (Մուր.):

6. Ետադաս մականուն վերադիրներն և իրենց լրացյալը կարող են, ավելի ժողովրդական ձևով, բաժանվել եմ, կամ, ունիմ և ուրիշ բայերով: Օրինակ՝ ծամեւր ունիս ծիրանի, քամին տա՛, թեւ թեւ անի (Ժող. երգ.): Տե՛ս արցունքը մի՛ կռվը, կրակը մյուս կռվմն են բռնել սրտախա.—Մեռա գերեզմանները լիզելով, շուր հողը գրկելով իմ շարանշարան արնակուլու մեռելներէի:—Սանատրուկի մանկության վրա էլ մի զրույց ունինք հնությունից մեացած (Պալ.): Առանց որի կյանքը տանջանք է մշտեցնեալան.—Սա արձան էր մարմարոնյա (Մեքենց): Պիտի ճամբեն կապվի խեղճ քորփիս (Երեխիս).—Գլուխը կլեկեց մարգի.—Սիրտը վեր չկա՛լավ մեր Սոսի.—Ճարը կտրվեց խեղճ երեցի (Պա.): Կովը հորթին, հորթը կովին, գլուխը ցավի նախարարածին (Ա.—Պա.): Զա՛նը դուրս գա աշխատողին (Մուր.):

Ման. 1. Այս շրջման ժամանակ երբեմն սեռականը պահում է ն հոգը, և հոլովը, հոգով կամ առանց հոգի, առնվում է ոչ իբրև սեռական վերադիր, այլ իբրև տրական խնդիր (տե՛ս § 94. 2). Սա ձին եմ ձիավորին, ոսկի աթոռ եմ թագավորին (Ժող. Ա.): Գրականական գիտությունը բանալի է ամենայն տեսակ պատմաբանական գիտության (Պալ.):

Սա՛ն. 2. Նրբեմն նախադաս շեշտված սեռականը կամ ածականն եւ իրենց լրացալից բաժանվում են էլ շաղկապով, որ սեռականին կամ ածականին է վերաբերում եւ ոչ իրենց լրացալին: Օրինակ՝ նա շատ բարի է, բարի էլ կին ունի: Դու փայլում ես ոսկու, արծաթի նման, ի՞նչ էլ կյանքս է ժանգոտ երկաթի նման.— Այժմ երկուսի՛ս էլ մուխը մարնցին.— Քո արեղ է ամպերու տակ տառապում, իմ էլ հոգիս հոգսերու մեջ ճնշվում (Ջիվ.):

Սա՛ն. 3. Դրաբարից մնացած պատրաստի ձևեր են՝ մասն բանի, սրբութիւն սրբոց եւ այլն, որոնք առնվում են իրրեւ մի բառ. ինչպե՛ս՝ Այդ երգումը նրա սրբութիւն սըրբոցն է, նրա կյանքի սյունն է.— Նույնպե՛ս գրաբարի նմանութիւնը երբեմն վերնագիր-ների մեջ սեռականը հտադաս է դրվում, ինչպե՛ս՝ Պատմութիւն Հայոց. Քերականութիւն Հայոց լեզվի:

209. Հարցականների եւ գոյականաբար գործածված թվականների մասնական բացառական խնդիրը (տե՛ս § 109. 2) կարող է շրջումով նաեւ իր խնդրառուից հետո դրվել, մանավանդ երբ առանձնապէս շեշտվում է խնդրառուն, եւ կամ խնդիրը հարաբերյալ է ետեւից եկող մի ուրիշ անվան: Օրինակ՝ Ո՛րքո՞ւր ձեզնից փարոշ է գնալ: Շատե՛րը նրանցից այլեւ չեն երևում մեջտեղում: Մեկն ու մեկը ձեզնից թող համարձակվի... Մենք կորցնում էինք մինն այն գերազանց ուժերից, որոնք ծնունդ էին առել վաթսուսական թվականներին (Մուր.):

3. ՀԱՄԱԴԱՍ ԲԱՆՈՒՄ

210. Համադաս բառերը կամ խոսքի բազմակի մասերը (տե՛ս §§ 48, 49) շարադասվում են կանոնավորապէս մեկը մյուսի ետեւից. ներանցից առաջ դրվում են խոնցք լրացումները. օրինակ՝ Մի փոքր հետո տատանում էին ուղղաբերձ կաղամախը, սգաւորեւ նոնին եւ այլ բազմազան ծառեր, որոնք տառնյակ հազարներով ծածկում էին Սյունյաց այդ դժվարագնաց լեռները, ձորերը եւ լաճերը.— Նա ծանոթ էր ոչ միայն ներսեւ պատրիարքի, խրիմյան Հայրիկի եւ Մելիքիսեղեք սրբազանի անուններին, այլեւ նրանց գործերին, անձնական արժանիքներին եւ կենսագրութեանը.— Մեզ դիմավորեց մի բարձրաճատակ եւ բարեկազմ երիտասարդ.— Շրջակա զառիվայրերը հետզհետեւ ծածկվում էին արոտից վերադարձող նախիրներով եւ հոտերով.— Կովերի բառաչը, մաքիների մայունը, տավարածի հա՛-հո՛-ները եւ հովվական սրնգի մեղամաղձիկ երգը... մի հաճելի աններդաշնակութիւն էին կազմում (Մուր.):

211. Երջումը շարադասութեամբ խոսքի բազմակի մասերը միմյանցից կարող են բաժանվել հետեւյալ դեպքերում.

1. Բազմակի վերադիրներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են նախադաս դրվել, իսկ մյուսները՝ հտադաս ըստ § 208: Օրինակ՝ Մուրացանը մի տեղ գրում է կանոնավորապէս շարադասելով՝ «Դա բարձրաճատակ, առողջակազմ, ալեխառն մորուքով եւ ֆաղցրաղբմ մի քահանա էր», իսկ ուրիշ տեղ շրջումով գրում է՝ «Դա մի բարի տղա է, առողջ կազմվածով եւ հաճելի յիմագծերով»:— Ա՛խ մեր լեռներդ, հեռվից նա-

յում ես՝ կապույտ, արհիվար բարձրութիւններ, խորհրդավոր ու սիրուն, որ կարծես թարթում ու գրավում են քեզ իրանց ծոցը (տե՛ս § 208. 1—6)։

2. Բազմակի ստորոգյալներից մեկը կամ մի քանիսը կարող են բայից առաջ դրվել, մյուսը կամ մյուսները՝ հետո իբրեւ մի զեղչական խոսք. օրինակ՝ Մեկը սուրբ էր, կարող և ճշաշագործ...— Օղբ բեթև և ախորժելի էր և տոգորված նուրբ բուրմունքով.— Օղբ սակայն այստեղ խռնավ էր և ցուրտ (Մուր.)։

Յան. հոսքի բազմակի մասերից՝ բազմակի ենթակաները, խնդիրներն ու պարագաները միայն ոտանավորի մեջ կարող են միմյանցից բաժանվել և մասամբ բայից առաջ, մասամբ հետո դրվել, ինչպես՝ Սաբերե եմ որոտում և ձօրեբը։

212. Համադաս բառերն իրար ետևից շարվում են կամ առանց շաղկապի, կամ թե կապակցվում են, նայելով իմաստին՝ որևէ համադասական շաղկապով. օրինակ՝ Սա և նա զնացին, Պատվելին պետք է... բարձր, քայց համեստ ձայնով տաճկերեն լեզվով ողջունյա տար (Պռ.)։

Համադասական շաղկապների գործածութիւնը համադաս բառերի կամ խոսքի բազմակի մասերի համար նույն է, ինչ որ համադաս խոսքերի համար. ուստի դրանց կիրառութիւնն մասին կխոսվի խոսքերի համադասական կապակցութիւնն մեջ։

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ

ԽՈՍՔԵՐԻ ԸԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I ԽՈՍՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԵՎ ԸՆԴԱՐՁԱԿ ԽՈՍՔԵՐ

218. Խոսքերը կամ նախադասությունները՝ նայելով լրացումներին՝ սովորաբար բաժանում են ամենից առաջ երկու տեսակի՝ համառոտ և ընդարձակ խոսքեր:

Համառոտ խոսքը կազմվում է միայն ենթակայից և բայ-ստորոգյալից, որոնք խոսքի գլխավոր մասերն են, օրինակ՝ Անձրեղ դադարեց.— Մարդս մահկանացու է:

Համառոտ խոսքի մեջ են մտնում նաև՝ միայն բայ-ստորոգյալից կազմված անենթակա խոսքերը, ինչպես՝ որոտում է (տե՛ս §§ 21, 22):

Ընդարձակ խոսքը բացի ենթակայից և բայ-ստորոգյալից՝ ունի նաև խնդիրներ ու պարագաներ և կամ վերադիրներ. օրինակ՝ Սաստիկ անձրեղն իսկույն դադարեց. Տիգրանը տեսավ իր Եղբորը:

Ծան. Խոսքերի այս բաժանումն իսկապես կարևոր և հիմնական չէ, որովհետև ենթական քերականորեն նույնպես լրացում է բայի, ինչպես և խնդիրներն ու պարագաները: Խոսքն իր ամենապարզ ձևով, թեպետ իր մեջ ունի երկու՝ ենթակայի և ստորոգյալի զաղափարներ, բայց կազմվում է մի բայից. ուստի լրացումների տեսակետից ճիշտ կլինեին խոսքերը բաժանել սոսկ և լրացած խոսքերի. սոսկ խոսք, երբ խոսքը միայն մի բայից է կազմված, լրացած խոսք, երբ բայն ունի որևէ լրացում, լրացումների մեջ հաշվելով նույնիսկ ստորոգյալը, որ մեր հին քերականներն իրավամբ դնում են իրեն բնության խնդրի:

ԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

214. Խոսքերը՝ նայելով ստորոգյալի հարաբերությանը ենթակայի հետ՝ լինում են դրական և բացասական:

Իրական կամ ստորադասական խոսքի մեջ ստորոգյալը ասվում, դրվում է ենթակայի վրա, ինչպես՝ Բարի է աստված. իսկ բացասական կամ ժխտական խոսքի մեջ ստորոգյալը մերժվում,

հետացվում է ենթակայից, կամ թե հաստատվում է, որ ենթական չունի ստորոգյալի նշանակած հատկանիշը, ինչպես՝ Չար չէ աստված:

215. Բացասական խոսքեր կազմվում են, երբ դրական բայերի վրա ավելանում են ոչ, չը, մի՛ մակբայները.

1. Մի՛ դրվում է միայն հրամայականի վրա և կազմում է բայերի արգելական ձևը. օրինակ՝ Գնա՛,—մի՛ գնար: Գրի՛ր,—մի՛ գրիր. իսկ չը (չ) դրվում է բայերի մնացած բոլոր ձևերի վրա, ինչպես՝ չեմ, չտեսնեմ, չտեսա:

2. Բաղադրյալ ժամանակների մեջ չը բացասականը դրվում է եմ օժանդակի վրա՝ չեմ տեսել, չեմ տեսնելու, տեսած չեմ լինում: Եթե օժանդակը միայն լինիւմ է, բացասականը սովորաբար դրվում է այս բայի վրա. բայց կարող է դրվել նաև դերբայի վրա (բացի անկատար դերբայից), երբ առանձնապես դերբայն է շեշտվում. օրինակ՝ ասած չլինի, չասած լինի, գնալու չլինի, չգնալու՞ լինի:

Մե. Ժողովրդական ձև է հարադրյալ բայերի համար չը բացասականը, ինչպես և կը եղանակիչը, բայի վրա դնելու փոխանակ՝ դնել հարադրի վրա. օրինակ՝ չվեր ընկնի, կվեր ընկնի, չցույց տվի, փոխանակ՝ վեր չընկնի, վեր կընկնի. ցույց չտվի: Մի՛ արգելականը սակայն այս դեպքում կարող է և՛ բայից և՛ հարադրից առաջ դրվել, ինչպես՝ մի՛ ցույց տալ, ցույց մի՛ առաջ:

3. Երկու բացասականը մի խոսքի մեջ խոսքին դրական նշանակություն են տալիս. օրինակ՝ Չխոսել չէր լինիլ. նա չէր կարող չգնալ,—որ նշանակում են՝ պետք էր խոսել. նա ստիպված էր գնալ:

Արևելյան աշխարհաբարում սակայն ոչ ոք, ոչիեչ, ոչ մի, ոչ մեկը, ոչ ով բառերի հետ բայը սովորաբար բացասական է դրվում, և խոսքը ոչ թե դրական նշանակություն է ստանում, այլ բացասական: Օրինակ՝ նա ոչիեչ չկերավ. Տանը ոչ ոք չկա. Ոչ մի բան չունիմ քեզ ասելու,—որ նշանակում են՝ նա բան չկերավ.—Տանը մարդ (ոքմիւն, մեկը) չկա. Բան չունիմ քեզ ասելու:

4. Արևելյան աշխարհաբարին հատուկ է կազմել դրական նշանակությամբ բացասական խոսքեր, որոնք կապվում են ու շաղկապով և ցույց են տալիս ժամանակի պարագա: Բացասությունը դրվում է միայն առաջին բայի վրա և արագացնում է երկու գործողության հաջորդությունը: Օրինակ՝ Այս խոսքերն էլ որ չիմացավ, ձեռ ու ոտը թուլացավ.— Ձեռները որ տանում չեն, բերում ու գլխներին տալի, մարդի սիրտ կրտատվում է.—Յնիկը որ «Արշակ ջան» չի ձայն տալի, մարդի մազեր բիզ բիզ են լինում. աղջկեքը որ դադաղը խտտում չեն և «ափու ջան» գոռում, մարդի գլխի կրակ է մաղվում.—Մի խոր հոգոց որ չբաշեց, հենց իմանաս թե Գարեգնի սրտին մի թուր տաս (Պո.):

5. Երբ երկու բայ մի միավորյալ նշանակությամբ իբրև մի բայ են առնվում,—ինչպես՝ գնալ գալ, ասել խոսել. գլուխ վեր առնել գնալ, վեր կենալ ասել, թողնել երթալ և այլն,—և կամ երկրորդ խոսքն առաջինի զուգահեռական բացատրությամբ մի խոսք է, այն ժամանակ բա-

ցասական մի՛, չը մակբայները դրվում են միայն առաջին բայի վրա-
օրինակ՝ Զգնա՛ս, ասես նրան: Մեկ էլ վեր չկենա՛, գնա նրա մոտ: Սա-
րերը հով չեն անում, իմ դարդին դարման անում (Ժող. երգ.):

6. Ոչ մակբայը, ժողովրդական ձևով, գործ է ածվում միայն ըղ-
ձական խոսքերի մեջ, օրինակ՝ Ո՛չ լինի քեզ պես ընկերը. իսկ կրկնված
ո՛չ-ո՛չ գործ է ածվում սովորաբար համադաս բառերի և խոսքերի կա-
պակցության համար փոխանակ քե՛-քե՛ կամ ե՛-ե՛ շաղկապների բա-
ցասական բայերի հետ. օրինակ՝ Ո՛չ սրբին խունկ խոստացիր, ո՛չ երե-
խային բլիթ (Ա.): Ո՛չ մտիր լողա, ո՛չ էլ ե՛լ դողա (Ա.): Ո՛չ փողը, ո՛չ
մեծութունը չեն կարող նրան երջանկացնել, ճամփորդի բաժինը եր-
կրնքից է կտրած. ո՛չ որդը կկրծի, ո՛չ թռչունը կտանի, ո՛չ կարկուտը,
ո՛չ ցավն ու չոռը.—որ կարելի էր ասել՝ ... թե որդը չի կրծի, թե թըռ-
չունը չի տանի, թե կարկուտը, թե ցավն ու չոռը:

7. Երբ ոչ կրկնվում է համադաս բառերից առաջ, բայը՝ ա) խոս-
քի սկզբում եղած ժամանակ բացասական է դրվում, օրինակ՝ Նրա
ձայնը... չէր ընդհատվում ոչ քամու մռնչյունով և ոչ ամպերի գոռո-
ցով (Մուր.): Զխառաղացա ոչ երեկ և ոչ այսօր գնալ. բ) խոսքի վեր-
ջում եղած ժամանակ կարող է և դրական և բացասական դրվել. օրի-
նակ՝ Ոչ երեկ և ոչ այսօր (չ) կառաղացա նրան տեսնել. գ) իսկ երբ
ընկնում է կրկին ոչ բառերի մեջ, դրվում է դրական, և այն ժամանակ
մի խոսքը վերածվում է երկու խոսքի, որոնցից երկրորդը զեղչական
խոսք է. օրինակ՝ Ոչ երեկ կառաղացա գալ, ոչ այսօր:

8. Ոչ, ժողովրդական ձևով չէ, դրվում է զեղչված բացասական բա-
յի տեղ: Օրինակ՝ Թե կուգեք քսան ու հինգ մանեթ փող կտանք ու այդ
բաները չէ՛ (այսինքն՝ չենք տալ).—Որի մուրազը կատարվում էր, նրա
գլխին մի կաթ ընկնում էր, որինը չէ՛ (այսինքն՝ չէր կատարվում), կա-
թիլքը տեղից փախչում, ուրիշ տեղ էր վեր ընկնում.—Որոնք որ լսել
էին՝ ասում էին՝ Սոսն է, որոնք չէ, ասում էին... (Պռ.): Թող նա գնա,
իսկ դու ո՛չ (այսինքն մի՛ գնար): Ես քո գիրքն առա և ոչ նրա: Լույսը
բացվեց թե չէ, նրանք ճանապարհ ընկան (այսինքն՝ լույսը բացվեց թե
չբացվեց): Գնո՞ւմ ես թե ո՛չ.— կգա՞ս թե չէ՞: Մարդ պիտի շարունակ
աշխատի առաջադիմել, ապա թե ոչ՝ կհետադիմի (այսինքն՝ ապա թե
չաշխատի առաջադիմել...): Ես պիտի ասածս անեմ, թե չէ՝ սև հագնեմ...
Գարեգինը մի քիչ բարկացավ, որ գուցե ուղարկի տուն, բայց տեսավ,
որ չէ՛, աղչկա գույնը դարձավ պատի ծեփ.—Զարթնում, տեսնում է, որ
չէ, աչքին է երկացել. տեսածը երազ է եղել (Պռ.):

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

216. Խոսքերը՝ նայելով խոսողի հարաբերությանը լսողի հետ՝ լի-
նում են հաստատական և հարցական:

Հ ա ս տ ա տ ա կ ա ն ասվում են այն դրական կամ բացասական
խոսքերը, որոնցով խոսողը մի բան ասում, հայտնում է կամ հրամա-

յում է ուրիշին. օրինակ՝ Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցի՛ր, պանծալի անուն մեծի դու ստացի՛ր.—Ու գնաց որդին։ Նա էլ ետ չեկավ։

Հա՛րցա կա՛ն կոշվում են ա՛յն դրական կամ բացասական խոսքերը, որոնցով խոսողն ուրիշից իմանալ է ուզում՝ ինչ որ ինքը չգիտե կամ հավաստի չգիտե։ Այս պատճառով ամեն հարցական խոսք պահանջում է և պատասխան, որ տալիս է խոսակիցը։

Պա՛տա սխա՛ն կա՛ն խոսքերը հաստատական խոսքեր են միայն, հաճախ գեղչական ձևով։ Օրինակ՝ Սաքոն կգա՞, այնպես չէ՞, տերտեր,—Հա՛, որդի, իհարկե կգա։

Հրամայական խոսքերը չեն կարող իբրև հարցական գործածվել։

217. Հարցումները լինում են երեք տեսակ՝ հավաստիական, բացական և ճարտառանկան։

Հա՛վաստիա կա՛ն հարցը վերաբերում է խոսքի այս կամ այն մասի ստուգությանը։ Հարցնողին հայտնի է խոսքի այս կամ այն մասը (ենթակա, ստորոգյալ և այլն), բայց ոչ հաստատ. ուստի նա հավաստի տեղեկություն ստանալ է ուզում. օրինակ՝ Դուք տոմսա՞կ եք ուզում գնել.—Այո՛ (Շիրվ.)։

1. Հավաստիական հարցը կարող է դրվել խոսքի ամեն մասի վրա ևս։ Պատասխանական խոսքի մեջ առանձնապես շեշտվում է խոսքի այն մասը, որի հավաստիությունն է ցանկանում իմանալ հարցնողը։ Օրինակ՝ Դո՞ւ տուն գնացիր։— Դու տո՞ւն գնացիր։ Դու տուն գնացի՞ր։ Պատասխանը նայելով հարցերին՝ լինում է՝ Այո՛, ե՛ս գնացի տուն.— Այո՛, ես տո՞ւն գնացի.— Այո՛, ես գնացի՞ տուն։

2. Հավաստիական հարցական խոսքերի մեջ հաճախ դրվում են մի՞թե, արդո՞ք եղանակական մակբայները, կամ թե խոսքի վերջից ավելանում է հա՞, չե՞, թե չե՞ իբրև մի գեղչական խոսք։ Օրինակ՝ Գալիս ես, թե չե՞։— Խեցի՞ր, հա՞.—Ո՛վ է հայր. մի՞թե նա որ խոսում է հայ լեզվով (Գ.-Ք.)։ Արդո՞ք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ (Բաֆ.)։

3. Հավաստիական դրական հարցի պատասխանը, երբ դրական է, տրվում է սովորաբար հաստատական այս (ժողովրդ. հա՛), իսկ երբ բացասական է, ո՛չ, չե՛ մակբայներով, հաճախ նաև հետևյալ մակբայներով՝ անշուշտ, հարկավ, իհարկե, անտարակույս և այլն. կամ, երբ պատասխանը ժխտական է, բնավ, երբեք, ամենեին և այլն։ Այս, ո՛չ, չե՛ բառերը մենակ, ինչպես մի դերանուն դրվելով ամբողջ խոսքի տեղ, կազմում են մի պատասխանական խոսք. բայց դրանց ետևից սովորաբար կրկնվում է նաև հաստատական պատասխանական խոսքը։ Օրինակ՝ Նավավա՛ր, ջրանցքը շա՛տ երկար է.—Այո՛, պարո՞ն. շուտով երկուսը կլինի, ուշ է, չէի՞ք կամենալ ետ դառնալ.—Ո՛չ, գնանք դեռ.—Հավանեցի՞ր ինձ.—Իհարկե (Շիրվ.)։—Հիշո՞ւմ ես հորդ, Լեոն.—Իհարկե, շատ լավ եմ հիշում (Շիրվ.)։

Բացասական հարցի պատասխանը երբ դրական է, տրվում է ինչպե՛ս չե՞ բառերով, իսկ երբ բացասական է, ո՛չ, չե՛ բառերով. օրինակ՝

ճանապարհը շինք կորցրել.—Ինչպե՞ս չէ, կորցրել ենք.—ճանապարհը շինք կորցրել.—Չէ՛, չէ՛:

218. Լրացական հարցը վերաբերում է խոսքի այս կամ այն մասին, որ հայտնի չէ հարցնողին. ուստի և նա պատասխանով ուզում է իմանալ այն. Օրինակ՝ Դու ք՞ու էիր մի քիչ առաջ.— Ծա տա՛նն էի:

Լրացական հարցերը տրվում են խոսքի ամեն մի մասի համար որևէ հարցական բառով (ո՞վ, ի՞նչ, ո՞ր, ե՞րբ, ո՞րքան, ի՞նչ անել, ի՞նչ լինել և այլն), որին պատասխանի մեջ փոխանակում է մի որոշ գաղափար հայտնող բառ. Հարցին պատասխանող բառն առանձնապես շեշտվում է և կարող է մենակ մի ամբողջ դեղչական խոսք կազմել: Օրինակ՝ Ո՞ր ես շտապում.— Թատրոն (Շիրվ.):

219. Ծարտասանական հարցական խոսքը, լինի հավաստիական թև լրացական, միայն ձևով, ըստ երևույթին, հարցական է, իսկ նշանակությամբ հաստատական է: Հարցնողն ինքը գիտե հարցի պատասխանը, բայց փոխանակ հաստատական խոսք կազմելու, հարց է տալիս ունկրնդրին և երբեմն ինքն էլ դառնում, պատասխանում է: Օրինակ՝ Սրբ հունական գիտություններն սկսան մտնել Հռոմի մեջ, փիլիսոփայական դրուժյուններդ ո՞րն էր որ ավելի գրավեց Հռոմացեցոց միտքն ու սիրտը.— Ստոյիկյան վարդապետությունը, որովհետև սա ավելի հարմար էր կյանքի հետ (Պալ.): Բանն ո՞վ անի,— ես ու դուն. հացն ո՞վ ուտի,— ես ու դուն (Ա.—Պռ.): Գողն ի՞նչ կուզի,— մութը գիշեր (Ա.): Հիմի՞ էլ լռենք, եղբարք, հիմի՞ էլ, երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել... (Գ.—Ք.):

1. Լրացական, ինչպես և լրացական-ճարտասանական հարցական խոսքերի սկզբում հաճախ դրվում են այս, այդ, այն ցուցականները, որոնք զորացնում են հարցումը. օրինակ՝ Այն ո՞վ է կանգնած ամբիոնի վրա: Այդ ի՞նչպես լավ ես արել այդ բանը: Այդ ո՞ր ես այդպես շտապում:

2. Դրական ճարտասանական հարցերն ունին բացասական նշանակություն, իսկ բացասականները՝ դրական. օրինակ՝ երբ բանաստեղծը գրում է՝ «Հիմի՞ էլ լռենք, եղբարք», ուզում է ասել, որ «Հիմի էլ չլռենք»: Ո՞վ մատնիչ... ե՞ս, Վասա՞կ—Ի՞նչ ասես, ոչ նա չանի (այսինքն՝ ինչ ասես՝ նա կանի.— նա ամեն ինչ կանի): Ի՞նչ ասես, որ իմ տանը չգտնվի.— Ո՞ր այգումն ասես, որ այսօր ուրախություն չլինի. ո՞ր թմբերի ու ծառերի տակին ասես, որ հայի աղջիկ չլինի.— Աշտարակու գինին ո՞ւմ վրա ասես, որ շնորհքն ու զորությունը ցույց չտա.— Ո՞ւմ գլխով լինի, որ այս քամին անց չկենա (Պռ.): Մառ կա՞, որ գլխովը քամի անց չկենա (Ա.):

Ծան. 1. Հարց ու պատասխանը սովորաբար դանաղան անձեր են տալիս. երբ միևնույն մարդը թե հարցն է տալիս և թե պատասխանը, հանդարտ խոսվածքը փոխվում, դառնում է երկախոսություն միևնույն անձի մեջ, որով և խոսքը կենդանություն ու շարժում է ստանում: Ծարտասանական հարցը խոսքին եռանդ է տալիս և այն ժամանակ.

երբ լոկ հարց է տրվում, առանց պատասխանի. որովհետև հարցնողը փոխանակ ինքը հաստատելու մի բան, որ ստույգ գիտեն, լսողին դառնալով՝ նրանից է հաստատություն ուղղում: Այս վերջին տեսակի ճարտասանական հարցերը շատ գործածական են մանավանդ հասարակ խոսակցության ժամանակ. մեր ռամկին սիրելի է առանձնապես իրեն տված հարցի պատասխանը մի ճարտասանական հարցով տալը: Օրինակ՝ երբ մեկին հարցնում են «Դու գնացի՞ր», փոխանակ պատասխանելու «Ձէ, լզնացի», ասում է՝ «Ո՞վ գնաց որ» կամ «Ծ՞րբ գնացի»։ Փափազը երեխա էր, ոչ տարավ ոչ բերեց թե՛ ո՞ր ա Սոս (Պռ.— այսինքն՝ Սոսը լնա):

Ման. 2. Հաստատական կամ հարցական խոսքերը երբեմն արտահայտում են խոսողի հափշտակությունը, հիացումն ու հրճվանքը կամ զարմանքը և այն ժամանակ այդ խոսքերն ապօրում են բացազանչական կամ զարմացական. օրինակ՝ Հրաշալի՜ են ասողները... Ո՛հ, ի՛նչ անուշ և ի՛նչլպես զով առավոտաց փշես, հովիկ (Պեշիկ.)։ Ա՛խ, ո՞ր է թե՛ մի տեսնեի նրան։— Դուք լն՞ք տեսնել:

Մարդկային հոգու կրքերն ու զգացումները սակայն խիստ բազմազան են. ուստի խոսքերն այս կողմից կարելի էր բաժանել ոչ միայն բացազանչական ու զարմացական, այլև ուրիշ բազմազան տեսակների, որոնք նուրբ տարբերություններով զանազան են իրարուց: Բայց այսպիսի բաժանումն ավելորդ է, որովհետև խոսողի կիրքն արտահայտվում է առոգանությունը և առանձին նշանակություն չունի խոսքի կազմության տեսակետից:

Ման. 3. Խոսքի առոգանությունը կամ եղանակավորումը հիմնված է ձայնի ուժի կամ շեշտի, բարձրության և տևողության կամ ամանակի վրա: Խոսքի մեջ այս կամ այն բառը՝ նայելով իր նշանակությանը խոսքի մեջ՝ ձայնի տարրեր ուժով է արտասանվում. ամենից կարևոր բառը, որի մեջ է մտքի իսկական ուժը, իր վրա կրելով խոսքի գլխավոր շեշտը, առանձնապես զորեղ է արտասանվում, բան մյուս բառերը, որոնց շեշտերն աստիճանավորվում են իրենց իմաստի կարևորության համեմատ (տե՛ս § 200, 202): Ձայնի բարձրությունն ու ամանակը կախված են խոսքի տեսակներից. հաստատական խոսքերի մեջ խոսքի ձայնը սովորաբար ընկնող է խոսքի վերջում, իսկ հարցական, մանավանդ հավաստիական հարցական խոսքերի մեջ՝ բարձրացող: Ձայնի ամանակը, այսինքն խոսքի մեջ այս կամ այն բառի երկար կամ կարճ արտասանվելը, կախված է գրված խավորապես խոսքի արտահայտած կրքերից ու հուզումներից. բացազանչական և զարմացական խոսքերի մեջ սովորաբար երկար են արտասանվում այն բառերը, որոնց մեջ է բացազանչական կամ զարմացական իմաստը: Այս ընդհանուր կանոնից հետո պետք է նկատել, որ զանազան անհատներ միևնույն խոսքը զանազան էլ ուժով, բարձրությամբ և տևողությամբ են արտասանում: Խոսելու եղանակի վրա մեծ ազդեցություն ունին նաև բնական հատկությունը, խոսողի սեռը, տարիքը, սովորությունը, վայրկյանի հոգեկան վիճակը և այլն: Բարբառներին մեջ եւ խոսվածքի եղանակները տարբեր տարբեր են. ուստի և ո՞րտեղացի լինելն եւ ազդում է խոսքի եղանակի վրա:

ԽՈՍՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԻ

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ, ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԿԵՐՊԵՐԸ

220. Բայի եղանակները ցույց են տալիս խոսողի վերաբերմունքը խոսքի բովանդակության նկատմամբ:

Բայի եղանակները, ըստ այնմ և խոսքերը, լինում են՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, հրամայական և ըղձական: Առաջին երեք եղանակներով կազմվում են դա տ ո ղ ու թ յ ա ն խ ո ս ք ե ռ, որոնցով արտահայտվում է տրամաբանական դատողությունը իբրև իրական, հնարավոր ու անհրաժեշտ. իսկ վերջին երկուսով կազմվում են ց ա ն կ ու թ յ ա ն խ ո ս ք ե ռ, որոնք ցույց են տալիս ցանկություն և հրաման կամ արգելք:

221. Բայի ժամանակները, որոնք ցույց են տալիս, թե երբ է կատարվում եղելությունը, երեք են՝ ներկա, անցյալ և ապառնի։ Ներկա ախ վայրկյանն է, որի մեջ գտնվում է խոսողը. անցյալը խոսելու վայրկյանից առաջ ընկնող ժամանակամիջոցն է, իսկ ապառնին՝ խոսելու վայրկյանից հետո ընկնող ժամանակամիջոցը։

222. Բայի ժամանակներից անբաժան են և բայի կերպերը, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպիսի հատկություն ունի գործողությունը մի որոշ ժամանակակետի՝ ներկայի, անցյալի կամ ապագայի նկատմամբ։ Բայի կերպերը չորս են.

1. Կատարվող կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ շարունակվող, այսինքն սկսված և շվերջացած, հարաձիգ գործողություն՝ նա հիմա, այս րոպեիս գնում է, գնալիս կլինի։ Նա հրեկ ժամի 5-ին դեռ գնում էր, գնալիս կլինեք։

2. Կատարված կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ արդեն կատարված, վերջացած գործողություն. օրինակ՝ նա հիմա գնացել է, գնացած կլինի։ Նա երեկ ժամի 5-ին արդեն գնացել էր, գնացած կլինեք։

3. Կատարելի կերպ, որ ցույց է տալիս մի որոշ ժամանակակետի նկատմամբ դեռ նոր կատարելի, ապագա գործողություն. օրինակ՝ նա հիմա գնալու է, գնալու կլինի։ Երեկ ժամի 5-ին նա դեռ նոր գնալու էր, գնալու կլինեք։

4. Պարզ կերպ, որ ցույց է տալիս սոսկ գործողություն մի որոշ ժամանակակետում, առանց ուշադրություն դարձնելու նախորդ և երկրպեքին—գործողության տեղական, վերջացած կամ կատարելի լինելուն. օրինակ՝ գնացի, կգնամ։

223. Բայի չորս կերպերից յուրաքանչյուրը կարող է երեք ժամանակի՝ ներկայի, անցյալի և ապառնու նկատմամբ ևս առնվել, այսինքն ամեն գործողություն կարող է առնվել իբրև սոսկ գործողություն ներկայի, անցյալի և ապառնու նկատմամբ (կգնամ, կգնայի, գնացի), կամ կարող է կատարվող, կատարված և կատարելի լինել և՛ ներկայի նրկատմամբ (գնում է, գնացել է, գնալու է), և՛ անցյալի նկատմամբ (գրնում էր, գնացել էր, գնալու էր), և՛ ապառնու նկատմամբ (գնալիս կլինի, գնացած կլինի, գնալու կլինի)։

Բայի պարզ ձևերը, որ կազմված են բայի բնից (դրանց հետ նաև ենթադրական ու հարկադրականը), ցույց են տալիս սոսկ գործողություն և բայի պարզ կերպերն են (գնամ, գնայի, կգնամ, պիտի՝ գնամ, գնացի, գնա՛)։ Իսկ բաղադրյալ ժամանակները կազմում են մյուս կերպերը։ Ժամանակը, որի նկատմամբ առնվում է գործողությունը, արտահայտվում է օժանդակ բայով. իսկ կերպը, որով առնվում է գործողությունը, արտահայտվում է դերբայներով։ Անկատար դերբայով կազմվում է կատարվող կերպը (գնում է, գնալիս կլինի), անցյալ դերբայով կազմվում է կատարված կերպը (գնացել է, գնացած կլինի). իսկ ապառնի դերբայով՝ կատարելի կերպը (գնալու է, գնալու կլինի)։

1. ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

224. Սահմանական եղանակը ցույց է տալիս մի եղելություն, որ իրոք գոյություն ունի: Սահմանական իրականության եղանակն է. ուստի և այս եղանակով ասված խոսքի բովանդակությունը միշտ համապատասխան է իրականությանը, եթե միայն, իհարկե, խոսողը չի սխալվում կամ սուտ խոսում:

225. Սահմանականն ունի կատարվող, կատարելի և կատարված կերպերը միայն ներկայի և անցյալի նկատմամբ, իսկ պարզ կերպը միայն անցյալի նկատմամբ: Առանձին խոնարհման ձևեր չկան բոլոր չորս կերպերի համար ևս ապառնի ժամանակի նկատմամբ, իսկ պարզ կերպի համար նաև ներկայի նկատմամբ: Մյուս կողմից այս եղանակը կատարված կերպի համար ունի կրկին ձևեր՝ վաղակատար և հարակատար, որոնք նշանակությամբ տարբեր են: Ըստ այսմ սահմանականն ունի հետևյալ ինը խոնարհման ձևերը՝

Ժամանակակեզը, որի նկատմամբ առնվում է գործողությունը			
Կերպերը	I Ներկա	II Անցյալ	III Ապառնի
I Կատարվող	1. Ներկա գնում եմ	2. Անկատար անցյալ գնում էի	
II Կատարելի	3. Ապառնի գնալու եմ	4. Ապառնի անցյալ գնալու էի	
III Կատարված	5. Վաղակատար գնացել եմ	6. Վաղակ. անցյալ գնացել էի	
	7. Հարակատար գնացած եմ	8. Հարակատ. անց. գնացած էի	
IV Պարզ		9. Անցյալ կատարյալ գնացի	

ՆԵՐԿԱ ԵՎ ԱՆՑՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՑԵՐ

1. Ն ե ռ կ ա ն ցույց է տալիս մի տեական եղելություն, որ ընկնում է խոսելու վայրկյանին և դեռ շարունակվում է հարաձիգ, չի վերջացած: Դա բուն ներկա կամ անկատար ներկա է:

2. Ա ն կ ա տ ա Ր ա ն ց յ ա լ ը ցույց է տալիս մի եղելություն, որ խոսելու վայրկյանին արդեն անցած է, բայց մի անցյալ ժամանակակետում դեռ շարունակվում է, չի վերջացած: Օրինակ՝ երբ մեկին տեսնում ենք մեր խոսելու միջոցին հարաձիգ գործողության մեջ, որ դեռ

շարունակվում է, ասում ենք՝ Այս բոպեիս որ խոսում եմ, նա գնում է: Իսկ երբ անցյալում ենք տեսել մի նույնպիսի հարածի՞ գործողության մեջ, ասում ենք՝ Այդ ժամանակ (երեկ, ժամի 5-ին) նա գնում էր:—Նա տուն էր դնում, երբ ես հանդիպեցի նրան: Հա՛, ի՞նչ էի ասում (Շիրվ.):

3. Ա. պ ա ո ճ ի ն ցույց է տալիս մի գործողություն, որ խոսելու վայրկյանից հետո է ընկնում, ներկայի նկատմամբ դեռ նոր կատարելի է. օրինակ՝ Այս բոպեիս, որ խոսում եմ, նա դեռ նոր գնալու է:

4. Ա. պ ա ո ճ ի ա ն ց յ ա լ ը ցույց է տալիս մի գործողություն. որ ներկայի նկատմամբ արդեն անցած է, բայց մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ դեռ հետո կատարելի է. օրինակ՝ Երեկ, ժամի 5-ին նա դեռ նոր գնալու էր:

Ապառնին և ապառնի անցյալն իրենց բնավորությամբ ցույց են տալիս հարածի, տեղական վիճակ կամ մտադրություն մի բան անելու. միայն ապառնի ժամանակի ենթական. խոսողի ներկայում է հարակալում մի այդպիսի վիճակի կամ մտադրության մեջ, իսկ ապառնի անցյալին մի անցյալ ժամանակում. ուստի առաջինն իսկապես մի ներկա ժամանակ է, կամ ապառնի ներկա, իսկ երկրորդը՝ մի անցյալ ժամանակ:

5. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր ցույց է տալիս մի անցյալ գործողություն, որի անցած, վերջացած լինելն առնվում է ներկայի նկատմամբ. գործողությունը մտածվում է իբրև խոսելու վայրկյանից առաջ անցած, բայց նրա ազդեցությունը կամ հետևանքը հարատևում է մինչև խոսողի ներկան, որը միշտ նկատի ունի խոսողը: Այս պատճառով այս ժամանակն իր բնավորությամբ իսկապես մի ներկա ժամանակ է կամ վաղակատար ներկա: Օրինակ՝ Այժմ երբ խոսում եմ, նա գնացել է:

6. Վ ա դ ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ ը ցույց է տալիս մի գործողություն, որ մտածվում է մի անցյալ ժամանակակետից առաջ անցած, կամ որի անցած, վերջացած լինելն առնվում է մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Երեկ, ժամի 5-ին նա գնացել էր:

7. Հ ա ր ա կ ա տ ա ր և 8. Հ ա ր ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ ժամանակները նշանակությամբ նույնանում են վաղակատար ներկայի և անցյալի հետ, միայն անանցողական, երբեմն և անցողական բայերի այս ժամանակների մեջ առանձնապես շեշտվում է անցյալ գործողության հետևանքը, որ իբրև մնալուն դրություն հարատևում է՝ հարակատարին մինչև խոսողի ներկան,—ուստի և այս ժամանակն իսկապես մի ներկա ժամանակ է կամ հալածակատար ներկա,—իսկ անցյալին մի մինչև մի անցյալ ժամանակակետ. մինչդեռ վաղակատար ժամանակները հայտնում են պարզապես ներկայի կամ անցյալի նկատմամբ կատարված եղելություն՝ առանց առանձին ուշ դարձնելու գործողության հետևանքի իբրև դրություն հարատևելու վրա: Օրինակ՝ Երբեք այսօր չեմ գնալ:—Այո՛, չեմ գնալ և այժմ էլ դեռ չեմ գնալ:

Դրության մնալուն հարատևությունը շեշտելու համար՝ երբեմն եմ

օժանդակի տեղ դրվում են ունիւմ, կամ բայերը, առաջինը անցողական նշանակութեամբ, երկրորդը՝ անանցողական. բայց երբեմն կամ բայով կազմված ձևերն էս, երբ խոսքին տալիս են պատահմունքի ու հազվագիպութեան նշանակութուն, առնվում են անցողական նշանակութեամբ, Օրինակ՝ Նա երեխան գրկած ունի: Նա ձեռքին բռնած ունեւր մի վառած ջահ: Դեռ շատերը գրիչ երբեք ձեռք առած չունին.— Մի քիչ յորի ունինք ցանած.— Երեք շաբաթը մի անգամ որոշյալ տեղերում տեսակցութիւն ունեին նշանակած.— Օրիորդը համեստութիւնից և ամսթիւածութիւնից սլքերը շարունակ գետնին ունի ձգած (Պո.): Ես այդպիսի բան ասած չունիմ (Մու.): Նրա վրա մի ծածկոց կար քաշած: Մեջդ մի ամենապատկական հոգի կա թաքցրած (Պո.):— Այդպիսի բան լսած կա՞ս (այսինքն՝ պատահե՞լ է քեզ լսել): Իմ օրումն այսպիսի բան տեսած չկամ:

Դրութեան հարակալութեան նշանակութեամբ գործ են ածվում.

ա) Կրավորական բայերը. օրինակ՝ Մեղիքներից ոմանք ստորադրված էին պարսից խաների իշխանութեանը. նրանք իրենց դիրքը չկորցրնելու համար՝ ստիպված էին խոնարհել խաների բոլոր պահանջներին: Նրա առաջին դրված էր ջրով լիքը մի կավյա պնակ:— Գետնի վրա տարածված էր մի բազմութիւն: Շուրջանակի շարված էին զինվորներ. Ամեն ինչ փոխված է այժմ: Դրանք միմյանց հետ կապված են: Նրա մարմինը հո երկաթից շինված չէ՞: Այժմ պատիվս փրկված է: Խեղճ աղջիկ, խոսքի իրավունքից զրկված ես:

բ) Զեղոք բայերը. օրինակ՝ Ինքն եկած է յուր վրա դրած պարտականութիւնը կատարելու: Ի՞նչ է պատահել. էլի բարկացած ես: Քարն առաջին վեր ընկած էր և չէր տեսնում: Նրանց ձիանքը թամբած՝ սանձը գլուխներին կանգնած են: Զենքի մասին գաղափարը մեռած էր նրանց մեջ: Երեսի գույնը գնացած է: Համեցե՛ք, ճանապարհից եկած ես, հոգնած ես: Նրա աչքերը սեւեռած են դպի պարտիզի դռնակը: Այսպես և՛ պառկել, նստել, հարբել, թմրել, հասնել, անցնել, կպնել, թռռմել, պարապել, զարմանալ և այլն. բոլոր բայերը, երբ մնայուն դրութիւն են ցույց տալիս:

գ) Անցողական բայերը, որոնք ստանում են սովորաբար անանցողական, հատկապես կրավորական իմաստ: Աստուծո անհոգը գրած է մեր ճակատի վրա, Վերարկուն պատից կախած է: Դուռը ներսից փակած էր: Կաթսան մաքուր կլայեկած է: Արդեն գործը կարգի դրած է: Մի անկյունում գրատախտակն է կանգնեցրած՝ կավիճն ու սպունգը վերան պատրաստ: Դպրոցի պատերի վրա խոշոր տառերով աշակերտաց պատիժների թիվն ու չափն էր որոշած. տակերին էլ մի տող առանձին բոլորգրերով զատած էր. «կարդա՛ ու դողա՛»: Դպրոցի ճակատին բրեւրի վրա մի դարակ էր ամրացրած... նույն տեղը փոքրիկ մահիճն էր ձեռքած: Նրա հագուստը մի հին փալասի կտոր է, որ երկու ծայրերից այժի մազից հյուսված դերձանով վրան ամրացրած է: Մի օր հայտնեց նա,

որ Լրկնքից իրան և յուր սերնդին պարգևած է հավիտենական շնխու-
թյան արտոնություն և իրավունք: Քաղաքը երեք կողմից շրջապատած
է բարձրագիր լեռներով: Լեռնային երկրի կանաչ մակերևույթը ծածկած
է բարձր և դալար խոտերով: Ինչպես ասած է՝ սուտ կուրացան:

դ) Երբեմն և անցողական բայերը՝ պահելով իրենց անցողական
նշանակությունը: Այս դեպքում, սակայն, եմ օժանդակ բայի տեղ սո-
վորաբար դրվում է ունիմ բայը: Օրինակ՝ Կարծես թե երբեք հայ աշ-
խարհում՝ բարձր դասակարգ, տիրող իշխանություն գոյություն ունե-
ցած չէ:—Այս տեղը մի հարյուր անգամ տեսած կլինեիր. սկի միտը չէր
գալի, թե մի օր այսպես տեսած է. պապերիցն էլ չէր լսած:—Նս նկա-
տած չէի. վրանի ետևը մի մեծ տրցակ մահակներ կշտած, դրված էին.
—Պատիկ հարսները հարսանիքից դեսը մոր երեսը չեն տեսած:—Ով էր
լսած թե... Մի հնադարյան ջրի փարչ դրած են նրա մոտ:—Իմ օրումն
այսպես ախորժակով ջուր չէի խմած (Պռ.):

9. Ա. Ե. ցյալ կառարյալը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամա-
նակակետում ընկնող սոսկ եղելություն, բոլորովին տարբեր մյուս անց-
յալ ժամանակներից:

ա) Անցյալ կատարյալը մի անցյալ ժամանակակետից առաջ ընկ-
նող գործողություն չի ցույց տալիս, ինչպես վաղակատար անցյալը
(երեկ, ժամի 5-ին գնացել էի), և ոչ անցյալ ժամանակակետից հետո եկող
գործողություն, ինչպես ապառնի անցյալը (երեկ, ժամի 5-ին դեռ նոր
գնալու էի). այլ, ինչպես անկատար անցյալը, հենց իրեն անցյալ ժա-
մանակակետի մեջ ընկնող մի գործողություն, անկատար անցյալից այն
տարբերությամբ, որ մինչ վերջինը ցույց է տալիս հարաձիգ, տևական
եղելություն, որի սկիզբն անցյալ ժամանակակետից առաջ է ընկնում,
—անցյալ կատարյալն ընդհակառակն ցույց է տալիս առանց տևա-
կանության մի սոսկ գործողություն, որ սկսվում և մի անգամից կա-
տարվում, վերջանում է անցյալ ժամանակակետում: Օրինակ՝ Երեկ,
ժամի 5-ին նա գնում էր—գործողությունն սկսված է ժամի 5-ից առաջ
և ժամի 5-ին դեռ հարատևում է:—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնաց—գոր-
ծողությունն սկսվում և վերջանում է ժամի 5-ին առանց տևականու-
թյան:

բ) Անցյալ կատարյալն առանձնապես տարբերվում է նաև վաղա-
կատար ու հարակատար ներկաներից: Անցյալ կատարյալը ցույց է տա-
լիս մի անցյալ գործողություն, որի ազդեցությունը կամ հետևանքը չի
հարատևում ոչ ներկայում և ոչ անցյալում, և որ խոսողի ներկայի հետ
հարաբերություն չունի. խոսողը ոչ թե ներկան նկատի ունի, ինչպես
վաղակատար և հարակատար ներկաների համար, այլ միշտ այն անց-
յալ ժամանակակետը կամ վայրկյանը, որի մեջ կատարվում, վերջա-
նում է գործողությունը: Օրինակ՝ երբ մեկն ասում է՝ նրա ձիու պայտն
ընկել է: Քաղաքը... երեք կողմից շրջապատված է բարձրագիր լեռնե-
րով, իսկ չորրորդ կողմը բնությունը առաջ է բերել մի ոչ շատ լայնանիստ

հարթահատակ հովիտ.—Ես ոչ նրա ծննդյան տեղն եմ տեսել և ոչ ոտքս Տաճկաստանի հողի վրա եմ դրել (Պռ.),—խոսողը միշտ նկատի ունի ներկան, որի մեջ այս կամ այն կհրպ հարատևում է գործողության հետևանքը: Իսկ, ընդհակառակն, երբ սավում է՝ նրա ձիու պայտն ընկավ. Ես ոչ նրա ծննդյան տեղը տեսա և ոչ ոտքս Տաճկաստանի հողի վրա դրի,—խոսողը մտքում ունի այն անցյալ որոշ վայրկյանը, երբ մի անգամից կատարվում, վերջանում է գործողությունը. ուստի և նա չի կարող անցյալ կատարյալով ասել. «Քաղաքը երեք կողմից ջրջափառվեց լեռներով, իսկ շորորորդ կողմը բնութվումը առաջ բերեց մի ոչ շատ լայնանիստ հարթահատակ հովիտ»,—որովհետև նա չի կարող այդպիսի մի բնական գործողության վայրկյանը նկատի ունենալ, եթե միայն իհարկե երևակայությամբ ինքն իրեն չի դնում այն վայրկյանին, երբ բնության մեջ առաջ են եկել լեռներն ու հովիտները:

Վաղակատար ներկայի և անցյալ կատարյալի բնավորություններին վրա հիմնված են նրանց գործածությունները, այն է՝ ամեն անորոշ ժամանակում կատարված գործողություն, որի հետևանքը, կամ որից ծագած մնայուն դրությունը միայն ծանոթ է խոսողին, կամ որի մասին խոսողն ուրիշից է լսել, օտարի վկայությամբ է խոսում, կամ հետևանքից մակաբերում է գործողությունը և այլն, դրվում է վաղակատար (կամ հարակատար) ներկայով և ոչ անցյալ կատարյալով: Օրինակ՝ երբ մեկը փողոցով անցնելիս տեսնում է մի սպանված մարդ, նա տուն մտնելիս, չի ասում՝ փողոցում մի մարդ սպանեցին.—որովհետև նա այդ ձևով ինքն իրեն դնում է գործողությունը կատարելու վայրկյանին. մտքում ունի սպանության վայրկյանը, և լսողները կկարծեն, թե նա ներկա է եղել սպանության գործին,—այլ ասում է՝ փողոցում մի մարդ են սպանել,—որով գործողությունը դրվում է մի անորոշ ժամանակում և վերցվում է ներկայի նկատմամբ անցած մի գործողություն, և լսողները չեն կարծում նա ներկա է եղել սպանությանը: Այսպես և՛ Այս գիշեր անձրև եկավ.—ես զարթուն էի, անձամբ տեսա և իմացա անձրև գալը.—Այս գիշեր անձրև է եկել,—ես քնած եմ եղել և առավոտը անձրև գալու հետևանքը տեսել և իմացել եմ, կամ ուրիշներն ինձ ասել են, որ անձրև է եկել: Ինքն իրեն համար խոսողն ևս կարող է ասել՝ Ես գրնացել եմ նրա մոտ.—Ես գնացի նրա մոտ,—առաջին ձևով խոսողը միայն ներկայի նկատմամբ մի անցած գործողություն է առնում և իրեն չի դնում այլևս այն վայրկյանի մեջ, երբ ինքն այդ գործողությունը կատարել է. մինչդեռ երկրորդ ձևով խոսողն, ընդհակառակն, մըտքում ունի անցյալ վայրկյանը:

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՏ

226. Ապառնի ժամանակի նկատմամբ մեր լեզուն չունի ոչ մի կերպի համար առանձին խոնարհման ձևեր. այդ հարաբերություններն

արտահայտվում են ներկայի և անցյալ կատարյալի հարաբերության ձևերով: Պետք է նկատել, սակայն, որ ամեն ապագայում ընկնող գործողությունն ըստ ինքյան անհաստատ, անստույգ է, որով և մենք կարիք չենք զգում շատ անգամ ապագայում դնելու իրապես կատարվող, կատարված և կատարելի, կամ սոսկ անցյալ գործողություն, այլ ավելի պետք ունինք այդպիսի գործողությունն ենթադրելու կամ ամենամեծ համարելու. ուստի ապառնի ժամանակի նկատմամբ գործողության շորս կերպերն արտահայտվում են ավելի ենթադրական ու հարկադրական եղանակներով, քան սահմանական եղանակով: Ապագայի նկատմամբ կարող ենք միշտ միայն մի իրական մտածություն, դիտավորություն ունենալ մի բան անելու. ուստի և միայն մի սահմանական ապառնի ունինք, կատարելի կերպի ապառնին՝ գնալու եմ, որ ցույց է տալիս ներկայի նկատմամբ ապագայում ընկնող մի իրական գործողություն, որի իրականությունն առնվում է ոչ թե իսկապես ապագայի գործողության համար, այլ ներկայի մտադրության, որ ունինք ապագայում մի բան անելու: Բայց և այնպես, երբ կարիք զգացվի երևակայությանը ապագայում կատարվող, կատարված և կատարելի իրական գործողություն դնելու, գործ են ածվում սահմանական եղանակի ներկայի նրկատմամբ կազմված ձևերն և անցյալ կատարյալը, և այդ ժամանակ գործողության ապագայում դրվելը որոշվում է որևէ ուրիշ բառով, կամ մի այնպիսի դրություն, որ թյուրիմացություն չի առաջ գալիս: Այսպես գործ են ածվում ապառնու համար իբրև՝

1. Կատարվող կերպ, օրինակ՝ Մենք այսօր գնում ենք: Հիմա վաղը, ժամի 10-ին ինձ հետ գալի՞ս ես, թե չէ՞: Մենք էգուց ժամի 10-ին արդեն գնում ենք:—Խոսողը գործողությունը մտածում է իբրև մի ապագա ժամանակակետում կատարվող, տևական ու իրական:

2. Կատարված կերպ, օրինակ՝ Հենց որ եկել ես, կասեմ քեզ: Որ էգուց եկել ես, կտեսնե՞ս ինչ կանեմ:—Գործողությունը դրվում է մի ապագա ժամանակակետի նկատմամբ իբրև կատարված:

3. Կատարելի կերպ, օրինակ՝ Մենք վաղը, ժամի 5-ին եմ ճանապարհ ընկնելու: էգուց, ժամի 10-ին ես դեռ գնալու եմ նրա մոտ:—Գործողությունը դրվում է մի ապագա ժամանակակետի նկատմամբ իբրև դեռ նոր կատարելի:

4. Պարզ կերպ, օրինակ՝ Վաղը հենց որ բանից պրծաք, կգաս ինձ մոտ:—Գործողությունը մտածվում է մի ապագա ժամանակակետում իբրև պարզապես կատարված: Թող մնա մինչև մյուս հունձը. այն ժամանակն էլ ունեցաք՝ կտաս, չունեցաք՝ պահանջող չկա (Պռ.):

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

227. Սահմանական եղանակը չունի ներկայի նկատմամբ պարզ կերպի համար առանձին ձև, և կարիք էլ չի զգացվում խոսողի ներկա-

յում ընկնող առանց տեւականութեան մի գործողութիւնն արտահայտելու: Սակայն հաճախ անկատար ներկան և անցյալը կորցնում են իրենց իսկական տեւական բնավորութիւնը և առնվում են մի տեսակ իբրեւ սոսկ ներկա, կամ անցյալ: Այսպես ներկորդական բնավորութեամբ գործ են ածվում՝

1. Ներկան իբրեւ «մշտական ներկա», երբ այս ժամանակով արտահայտվում են այնպիսի իրական, բացարձակ ճշմարտութիւններ, իրերի ընդհանուր մշտական բնավորութիւններ, մնայուն ընդհանուր հատկութիւններ, որոնք միշտ, ամեն ժամանակի համար ընդունելի են, և ոչ թե մի անգամ խոսողի ներկայում կատարվում են հարածիք,— ինչպես որ է կատարվող կերպի ներկայի իսկական բնավորութիւնը: Օրինակ՝ Գայլը գազան է.—Ձմեռը ձյուն է գալիս.—Երկիրս պտտվում է արեգակի շուրջը.—Գարնանը ծառերը ծաղկում են,—այս խոսքերի մեջ ժամանակի զազափարի որոշութիւնը դուրս է ձգվում, և բայն արժեք է ստանում ամեն ժամանակի համար, որի մեջ է և խոսողի ներկան: Այստեղ ոչ թե խոսելու վայրկյանին կատարվող մի տեւական դեպքի մասին է խոսքը, այլ մի ընդհանուր ճշմարտութեան մասին, որ միշտ տեղի ունի. ոչ թե այն վայրկյանին, երբ խոսում եմ՝ գայլը գազան է, երկիրս պտտվում է արեգակի շուրջը, այլ միշտ էլ գայլը գազան է և այլն:—Նույնպես և երբ ասվում է՝ Նա արագ է խոսում,—կարող ենք հասկանալ մի որոշ դեպք. խոսողի ներկայում նա արագ է խոսում. բայց կարելի է հասկանալ և իբրեւ մի ընդհանուր հատկութիւն. նա իր բնածին հատկութեամբ արագ է խոսում միշտ, արագ խոսող է:

2. Ներկան իբրեւ «առածական ներկա», երբ դրանով արտահայտվում են ընդհանուր կարծիքներ, առածներ, իմաստալից խոսքեր, որոնց ճշմարտութիւնն ընդհանուր ընդունված է և որոնց բովանդակութիւնն արժեք ունի ամեն ժամանակի համար: Օրինակ՝ Մի բարի օրինակը ավելի է ներգործում, քան թե ամենալավ խրատները: Ձվածեղի սիրու թավի կոթն են պաշում (Ա.):

Այս նշանակութեամբ երբեմն գործ են ածվում նաև վաղակատարն և անցյալ կատարյալը: Այս դեպքում անցյալով արտահայտվում է մի որոշ դեպք, որ մի անգամ անցյալում կատարվել է և ապա լսողին է թողնվում դրանից մի ընդհանուր ճշմարտութիւն հանել, թե ինչ որ մի անգամ անցյալում կատարվել է, նման պարագաների մեջ կարող է և ամեն ժամանակ կատարվել: Օրինակ՝ Կատուն սատկել է (սատկեց), մկները մեյդան են առել (առան): Արավ գողութիւն, առավ թողութիւն.—Առան աշիկին, դուրս եկավ խաշիկին.—Սատկեց այն աքորը, որ քեզ համար ոսկե ձու էր ածում (Ա.):

3. Ներկան և անկատար անցյալը իբրեւ սովորութեան ներկա և անցյալ, երբ այս ժամանակներով արտահայտվում են այնպիսի եղելութիւններ, որոնք ոչ թե մի անգամ խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում կատարվում են հարածիք, այլ իբրեւ ընդհանուր դիրք, կարգ, սովորութիւն հաճախ կատարվում են մի ժամանակաշրջ-

ջանում, որի մեջ է և խոսողի ներկան. կամ թե կատարվել են մի անցյալ ժամանակաշրջանում: Օրինակ՝ Հին եգիպտացիք իրենց մեռելները զբմբռնում էին, հույներն այրում էին, իսկ մենք այժմ թաղում ենք: Հարսանիքները սովորաբար աշնանն ու ձմեռն են լինում:

4. Ներկան և անկատար անցյալն իբրև կրկնություն ներկա և անցյալ, երբ պետք է պատմել մի շարք իրար հաջորդող այնպիսի եղելություններ, որոնք ոչ թե մի անգամ են հարաձիգ կատարվում կամ կատարվել խոսողի ներկայում կամ մի անցյալ ժամանակակետում, այլ իբրև սովորություն, դիրք օրեցօր, տարեցտարի կրկնվում են անցյալում կամ մի շրջանում, որի մեջ է և խոսողի ներկան: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Նա առավոտները վաղ վեր է կենում, գնում է զբոսնելու, ապա գալիս նախաճաշում է և անմիջապես նստում է իր գործին, — մենք չենք մտածում մի հատ որոշ տեական գործողության մասին, որ հարաձիգ կատարվում է մեր խոսելու վայրկյանին. այլ դա մի սովորաբար կրկնված գործողություն է: Նույնպես և երբ ասում ենք՝ Նա այս ամառ առավոտները վաղ վեր էր կենում, գնում էր մի ժամ զբոսնելու, ապա գալիս, նախաճաշում էր և այլն, մենք չենք մտածում անցյալ ժամանակակետում կատարված որոշ տեական գործողության մասին: Այս գործածությունների մեջ ներկան և անկատ. անցյալը կորցնում են իրենց որոշ դեպքի տեական բնավորությունը և արտահայտում մի կրկնված գործողություն:

5. Անցյալ եղելությունները, որոնք խոսողի ներկայությամբ չեն կատարվել, պատմելու բուն ժամանակն է վաղ ա լ կ ա տ ա ր ը. օրինակ՝ Առաքել Բահաթրյանցը ծնվել է Ղարաբաղի Շուշի քաղաքում. ուսումն սկսել է Ղարաբաղի հայոց հոգևոր ուսումնարանում և այլն: Այս ժամանակը սակայն քիչ է գործածվում իբրև անխառն պատմական ժամանակ, որովհետև պատմվածքը դանդաղանում է և զրկվում կենդանությունից: Վաղակատարի տեղ հաճախ բանում են անցյալ կատարյալն և սահմ. ներկան:

ա) Ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ր յ ա լ ո Վ պատմելիս՝ պատմողն ինքն իրեն ներկայից փոխվում է անցյալի մեջ, այն ժամանակակետը, երբ կատարվում է գործողությունը, և իբրև ականատես պատմում դեպքերը: Անցյալ կատարյալով ասվում է ամեն եղելություն, որ պատմվածքի մեջ հաջորդական առաջխաղացություն է բերում, որով և պատմվածքը շարժում ու արագություն է ստանում. իսկ ինչ որ հարակա դադարում է ցույց տալիս, վիճակների թե բնության նկարագիր, դրվում է անկատ. անցյալով: Օրինակ՝ Ամառվա գեղեցիկ երեկոներից մեկն էր: Գեղեցիկ հովիտներից մեկում տարածված էր մի գյուղ. նրա ձախ կողմում գտնված լեռան թևի վրա երևում էր մի սպիտակ ամարանոց, որի արևմտյան դռնից դուրս գալով՝ մի պատանի սկսեց կամաց կամաց իջնել դեպի դաշտը: Նա յուր քայլերն ուղղեց դեպի հինօրյա կաղնիների մեջ ծածկված մի ավերակ, այստեղ փոքր ինչ կանգ առավ, մի հայացք ձգեց և այլն:

բ) Ն ե ր կ ա յ յ վ պատմելիս՝ մեր երեակայության մեջ գործողութիւնն անցյալից տեղափոխվում է խոսողի ներկայի մեջ, որով և անցյալ գործողութիւններն այնպես ենք պատկերացնում, որ իբր մեր աչքի առաջ, պատմելու վայրկյանին կենդանի կատարվելիս լինին: Օրինակ՝ Արամն, ասում է հորենացին, հայրենասիր մարդ է եղել:—Հայկր ժողովում է իր մարդկանց, կարգավորում է նրանց, դուրս է դալիս Բելի դեմ, կոչում է և սպանում նրան: Այս գործածութիւնն մեջ ներկան կորցնում է իր անկատար տեական բնավորութիւնը և արտահայտում է մի սոսկ անցյալ գործողութիւն, ինչպես և անցյալ կատարյալը Ուստի և գրաբարում հաճախ միևնույն պատմվածքի մեջ ներկան և անցյալ կատարյալը փոխանցի խառն գործ են ածվում իբրև պատմական ժամանակ. բայց այժմյան լեզվի մեջ ընդունելի չէ պատմական ներկայի և անցյալ կատարյալի խառն գործածութիւնը մոտեմոտ: Դրանք իրար տեղ կարող են անցնել միայն մեծ հատվածներից հետո:

228. Հավելավոր բայերի պարզ ներկան և անցյալը՝ եմ—էի, կամ—կայի, ունիմ—ունեի, գիտեմ—գիտեի, կարող եմ—կարող էի, պետք է—պետք էր և այլն. գործ են ածվում ներկայի և անկատ. անցյալի հարածիք նշանակութեամբ. դրանք ցույց են տալիս իրական որոշ եղելութիւն, որ հարակալում է ներկայում կամ անցյալում, և կամ իրերի մընայուն հատկութիւններ, բացարձակ ճշմարտութիւններ կամ իբրև բացարձակ ճշմարտութիւն ընդունված կարծիքներ, ինչպես՝ Նա այստեղ է. Երկիրս կըր է. Ճշմարտութիւնն է միայն մեր հոգու հույսը. Որդին շատ պարտք ունի վճարելու ծնողներին: Իսկ բաղադրյալ ներկան և անկատար անցյալը՝ լինում եմ—լինում էի, ունենում եմ—ունենում էի, գիտենում եմ—գիտենում էի, կարողանում եմ—կարողանում էի, պետք է լինում—պետք էր լինում և այլն, գործ են ածվում ներկա և անկատար անցյալ ժամանակների երկրորդական բնավորութեամբ, իբրև առածական և պատմական ներկա, կամ իբրև սովորութիւն և կրկնութիւն ներկա և անցյալ: Հետևյալ օրինակների մեջ կարելի է տեսնել դրանց տարբեր գործածութիւնները:

1. Բ ու ն ն շ ա ն ա կ ու թ յ ա մ բ. Մի թագավոր կա, որ շատ հզոր է. նա ունի երեք որդի,—այժմ, խոսելու վայրկյանին իրապես կա, է, ունի.—մի թագավոր կա, որ շատ հզոր էր. նա ունեւ երեք որդի,—առաջ, մի ժամանակ իրապես կար, էր, ունեւ:—Նա այս րոպեիս, որ խոսում եմ, տանն է և սպասում է քեզ, որովհետեւ բան ունի քեզ ասելու. բայց չի կարող երկար սպասել, քանի որ գիտե, որ իր եղբայրը եկել է և ինքը նրան պետք է մի գործի համար:—Նա երեկ առավոտյան տանն էր և սպասում էր քեզ, որովհետեւ բան ունեւ քեզ ասելու. բայց չէր կարող... քանի որ գիտեւ և այլն:

2. Ե ր կ ր ու ռ դ ա կ ա ն ն շ ա ն ա կ ու թ յ ա մ բ. Մի թագավոր է լինում, շատ հզոր է լինում. նա ունեւում է երեք որդի:—Սրտի ուզածը սիրուն է լինում.—Ճաշից հետո հարիսան էժան է լինում: Այդ ժամե-

րին նա սովորաբար տանն է(ր) լինում:—Նա առավոտները վաղ վեր է(ր) կենում և իր բանի է(ր) լինում. և որովհետև եռանդով գործ կատարող է(ր), միշտ էլ բավական աշխատանք է(ր) ունենում և կարողանում է(ր) իր ընտանիքը անկարող պահել:

ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

229. Բայի ժամանակների հարաբերականությունը հիմնված է երկու տարբեր գործողությունների միաժամանակ, մեկը մյուսից առաջ կամ հետո լինելու վրա: Այսպես օրինակ՝ անկատար, վաղակատար և ապառ-նի անցյալները անցյալ կատարյալի նկատմամբ ցույց են տալիս՝

1. Միաժամանակություն,—մի գործողություն արդեն սկսված է և դեռ շարունակվում է, երբ կատարվում է մի ուրիշ գործողություն. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես գրում էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ ետ էր նահանջում:

2. Նախաժամանակություն,—մի գործողություն արդեն կատարված, վերջացած է, երբ կատարվում է մի ուրիշ գործողություն. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես արդեն գրել էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ արդեն ետ էր նահանջել:

3. Նոթաժամանակություն,—մի գործողություն դեռ նոր կատարելի է, երբ կատարվում է մի ուրիշը. օրինակ՝ Երբ դու եկար, ես դեռ նոր գրելու էի:—Մենք հաճախվեցինք թշնամու վրա, որ ետ էր նահանջելու:

Բացի այն, որ սահմ. եղանակի վերևում դրած ինը ժամանակներն իրար վերաբերմամբ կարող են այսպիսի հարաբերական գործածություններ ունենալ, մեր լեզվի մեջ կան հատուկ հարաբերական ժամանակներ ևս:

230. Հարաբերական ժամանակներն երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներն են որոնք, խոնարհվում են լինիմ օժանդակ բայով և գլխավոր ժամանակների հետ հարաբերական գործածություն ունին, բայց միայն իբրև սովորության, կրկնության ու պատմական ժամանակներ: Ամեն գլխավոր կամ բացարձակ ժամանակի համար, բացի հարակատարից, կան երեք համապատասխան հարաբերական ժամանակ ևս՝ կատարվող, կատարված և կատարելի կերպերի, որոնք բացարձակ ժամանակների նկատմամբ ցույց են տալիս միաժամանակություն, նախաժամանակություն և նոթաժամանակություն:

1. Ն ե ր կ ա՝ Գնում եմ: Համապատասխան հարաբերական ներկա ժամանակներն են՝

ա) կատարվող կերպի՝ գնալիս եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնում, նա տանը նստած՝ պառապելիս է լինում.—տը-նից դուրս գալիս է լինում:—Լինում են չեն լինում մի մարդ մի կնիկ. սրանք ունենում են մի միևնույն տղա... Երբ հայրը մեռնելիս է լինում, կնկանն ասում է (Նավասարդ. Հեքիաթ.):

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ, որ նրա մոտ եմ գնում, նա տնից դուրս եկած է լինում.—իր գործը վերջացրած է լինում: Երբ Հայկը հասնում է ձորը, Բենն արդեն եկած է լինում: Լինում է, չի լինում մի աղջիկ. այս աղջիկն օտար տեղ հարս գնացած է լինում. Զատիկի շաբթին եղբայրը գալիս է... Ծակատի գրվածը չի ջնջվիլ. հարյուր տարվան մեռած մարդի գլուխն էլ հողի տակից որ դուրս է գալիս, ամեն բանը խարաբ եղած է լինում, համա էն գիրը մնում է (Պո.):

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու եմ լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնում, նա դեռ պարապելու է լինում,—տնից դուրս գալու է լինում. նա որ մեզ մոտ գալու է լինում, առաջուց իմաց է տալիս:—Լինում են, չեն լինում մի մարդ մի կնիկ. սրանք ունենում են մի միսուճար տղա, երբ հայրը մեռնելու է լինում, կնկանն ասում է:

Ման. Պատմական ներկայով (§ 227. 5) ասված պատմվածքների մեջ, կրկնված անցյալ եղելությունների համար իբրև կրկնության ժամանակ (§ 227. 4) գործ են ածվում.

1. Անկատար ներկան. օրինակ՝ Ժամանակով մարդ ու կնիկ են լինում, ունենում են մի միսուճար տղա: Իրանք էլ շատ դառն աղքատ են լինում: Աստուծու իրան օրը մարդը կացինը վեճ է ունում, երբում անտառը, փայտ կտրում, տանում, ծախում, ընտանիք պահում: Սրանց տղան էլ որ մեծանում է, հայրը միտք է առնում և այլն (Նավաս., Հեք.):

2. Անկատար անցյալը. օրինակ՝ Հարս ու սկեսուր են լինում. դրանք բավականի սխեռ են ունենում: Այդ հարսը շատ սխեռակեր է լինում: Աստուծու իրան օրը սխեռը գողաքում էր, տանում, թաքուն եփում, ուտում: Օրեն մին օրը սկեսուրը նկատում է. տեսնում իրանց սխեռի տապալակը կես է ընկել և այլն (Նավ. Հեք.):

3. Հարաբերական ներկան, որի հետ խառն գործ է ածվում նաև բացարձակ ներկան: Օրինակ՝ Լինում են, չեն լինում երկու զարգյալ. մինը՝ հայ, մեկը՝ չհուդ: Սրանք մի քաղաքում իրար կշտի բանելիս են լինում: Հայը մի աղքատ մարդ է լինում, բայց աստուծու ճանապարհին, ամեն առավոտ ազոբք անելիս ու ասելիս է լինում. «Աստված ողորմած է»: Ինչ քամբախտություն էլ նրան պատահի, էլի չի մտաճան տեսնում (կարող էր ասել՝ չի մտահան անելիս լինում) իր աղոթքը: Մի օր չհուդն ուզում է և այլն (Նավ. Հեք.): Լինում է, չի լինում մի հարուստ թագավորի կնիկ. ունենում է մի քաջ տղա: Ամեն օր տղան գնալիս է լինում առս, երբ տուն է գալիս լինում իրիկները, հետն աստուծու անհատ բարին տուն է բերում... Մի օր թագավորի կնկա պալատում մի վիշապ է երեվում, դալիս է և այլն (Նավ. Հեք.): ...Այս թագավորն այնպես հարուստ է լինում, որ ոսկին ու արծաթը չորիներով ու ուղտերով է կրելիս, տուն անելիս լինում: (Մի օր) նա ինչքան ոսկի, արծաթ, անդին քար է ունենում, բոլորը հավաքում է և այլն (Նավ. Հեք.): Լինում են մի մարդ մի կնիկ: Սրանք երեխա չեն ունենում. շատ ու շատ գթոտ են լինում: Ով թասով է տալիս լինում, սրանք չվալով են տալիս: Նրանք շատ հարուստ են լինում. բայց մինն էլ է նրանց աչքումը գալիս չի լինում: Նրանք հենց միալար ասելիս են լինում. «Ե՛հ, ինչների՞ս է պետք»: Երբ որ նրանք պառաված են լինում, մի անգամ նրանց մոտ գալիս է մի դերվիշ և այլն (Նավ. Հեք.): Մի շատ հարուստ թագավոր է լինում: Ժամանակ ժամանակ սա իր իշխաններիցը թաքուն աղքատի շորեր է ճագնելիս լինում ու քաղաքն քաղաք, գեղն գեղ ման գալիս լինում, թե տեսնի՝ ժողովուրդն իր վրա ինչ է խոսում: Մի անգամ էլ տեսնում է և այլն (Նավ. Հեք.):

2. Ա ն կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ՝ գնում էի: Համապատասխան հարաբերական անկատար անցյալ ժամանակներ են՝

ա) Կատարվող կերպի՝ գնալիս էի լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ, որ նրա մոտ էի գնում, նա տանը նստած պարապելիս էր լինում,—տընից դուրս դալիս էր լինում: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, երբ մենք գեռ վաճառելիս ու մաքրելիս էինք լինում մեր ոչխարները, նա գալիս էր մեզ մոտ:

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած էի լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ էի գնում, նա տնից դուրս եկած էր լինում.—իր գործը վերջացրած էր լինում: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, երբ մենք արդեն վաճած, մաքրած էինք լինում մեր ոչխարները, նա գալիս էր մեզ մոտ:

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու էի լինում: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ էի գնում, նա տնից դուրս գալու էր լինում:—Նա որ մեզ մոտ գալու էր լինում, միշտ առաջուց իմաց էր տալիս:

Ման. Անկատ. անցյալ հարաբերական ժամանակները նշանակությամբ նույննում են անկատ. ներկա ժամանակների հետ. միայն մինչ վերջիններս հարաբերական են կըրկընության, սովորության ու պատմական ներկային, առաջինները նույն նշանակությամբ գործածված անկատար անցյալին են համապատասխան:

3. Վ ա ղ ա կ ա տ ա Ր՝ գնացել եմ: Համապատասխան հարաբերական վաղակատար ժամանակներն են՝

ա) Կատարվող կերպի՝ գնալիս (գնում եմ) եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնացել, նա տանը նստած պարապելիս է եղել: Իշխանությունը աշխատել է աչքի առաջ ունենալ ընդհանուր պետական պահանջները. ա՛յլ հարց է, թե ի՞նչ կերպ են հասկացվելիս եղել և մանավանդ ի՞նչ կերպ են հասկացվում այժմ այդ պահանջները (Գործ, 1909, № 74):

բ) Կատարված կերպի՝ գնացած եմ եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նրա մոտ եմ գնացել, նա իր գործը վերջացրած է եղել:

գ) Կատարելի կերպի՝ գնալու է եղել: Օրինակ՝ Ամեն անգամ որ նա մեզ մոտ գալու է եղել, առաջուց իմաց է տվել:

Ման. Այս հարաբերական վաղակատար ժամանակները գործ են ածվում՝

1. Ինչպես հատուկ է և բացարձակ վաղակատար ներկային (տե՛ս § 225. 9), երբ մի իրողության մասին խոսվում է ուրիշի վկայությամբ, ուրիշի ասելով. կամ երբ այնպիսի իրողություններ են մեջ բերվում, որոնց բովանդակությունը կասկածելի է համարում խոսողը, և կամ որոնց հավաստիությունը թողնում է ուրիշներին, որոնցից լսել է ինքը: Նույն նշանակությամբ գործ են ածվում և կա, ունի, գիտե՞ս լայերը՝ կա եղել, ունի եղել, գիտե՞ս եղել ձեռնով, որ նշանակում են՝ ասում են թե կա, եղել է. ասում են թե ունի, ունեցել է. ուրիշների ասելով ունի, կա: Օրինակ՝ Ինչպես պատմում են, Իլիա-կանը նա անդիբ առելիս է եղել (Արարատ, 1908, եր. 269):— Ոստիկանությունը կնքել է տեղական հասարակական գործիչ Բ. Մ.-ի բնակարանը: Բերթը կարողացել է իմանալ, որ եհքադրվում է եղել խուղարկություն կատարել Բ. Մ.-ի մոտ. բայց որովհետև նա այդ ժամանակ բացաղկալում է եղել քաղաքից, ուստի բնակարանը կնքվել է մինչև նրա վերադարձը (Մշակ, 1909, № 69):— Բանտարկվածներն էին Ուրմիայի փոխհյուպատոսարանի գործավարը՝ երկու ծառաների և երեք կողակների հետ, որոնք տառնում են եղել պոստը Ուրմիայից Թավրիզ (Մշակ, 1909, № 80):— Հին հույներն իրանց համարում

էին առաջացած այն քարերից, որ աստվածները շարտում էին իրանց զոգից: Նրանց նախնի դուցազների մի քանիսի երակներում հասելիս է եղել ուղղակի Օլիմպյան Արամազդի արյունը: Նախկին Իտալիայի թագավորական սերունդը առաջ է եկած եղել Տրոյայի Ենեաս իշխանից, որի մայրն է եղել Վեներա դիցուհին: Անգլիական թագավորական տունը ծագելիս է եղել Դավիթ թագավորից (Ստ. Մալխ.):— Թեպետ և մենք տեսած չենք անդրանիկ տպագրությունը, բայց շինք կարող չհավատալ 1828 թվին Վենետիկում լույս տեսած օրինակի հրատարակիչներին, որոնք հայտնում են, թե անդրանիկ տպագրության հրատարակիչն էլ հիշում է, որ ոչ մի զբաղիր օրինակի մեջ հինգերորդ եղանակի խորագիր չկա եղել, և որ հինգերորդի վրա նշանակած է եղել վեցերորդի խորագիրը, և հինգերորդ ու վեցերորդ եղանակների բնագիրն անընդհատ, առանց որևէ բաժանման նշանի շարունակվում է եղել իբրև միապաղաղ մի հատված մինչև յոթնեւորդ եղանակը: Այն անդրանիկ հրատարակիչն այս էլ է հայտնած եղել, որ միայն մի գրչագիր է ունեցել Ս. յիզնակ (Կ. Կոստ.): Սա այն պատկերն է, ասաց արեղան, որի առաջ Մխիթար Սեբաստացին... աղսքում է եղել, երբ կույր աշքերով գտնվում է եղել Սեանում (Մուր.):

2. Երբ պետք է վաղակատար և հարակատար ներկային և անցյալին տալ նախաժամանակության բնավորություն (տե՛ս § 225. 5, 7 և 8): Օրինակ՝ Արգարե բախտը խոսված է եղել թշվառ Փալիկյանից. անպիտան շար աշակերտները... հոգին բերանն էին բերում (Պո.— որ եթե ասվեր՝ խոսված է, կհասկացվեր՝ այժմ, ներկայում, իսկ խոսված էր՝ այն ժամանակ, անցյալ ժամանակակետում: Խոսված է եղել ձեռով այդ անցյալ ժամանակակետից էլ առաջ է դրվում): Հարցրո՛ւ ի՞նչ էր խեղձ մորս տեսածը,— ոչինչ, շատ հասարակ դեպք. պարտիզում խոցասուզված եմ եղել պարապմունքիս մեջ, երբ մայրս ձայն է տալիս, ու ես չեմ լսում.— Իհարկե՛, այսպես կլինեի, քանի որ հայակույ բռնակալների սուր ու նիզակները սրված են եղել զլխավորապես այդ դասակարգը ոչնչացնելու.— Մենք պսակված ենք. կարծում էին թե... վերջ կլինի մեր հալածանքին, ավա՛ղ, սխալված ենք եղել.— Վեր թռավ, տեսավ, որ նստած քունը տարած է եղել.— Տան տիրոջիցս չհաղոցների խոսք դուրս քաշել, դու արգելած ես եղել, և նա քո հրամանդ սրունքիս վրա պահել է (Պո.): Իդիտ Պալլոլնան... հավատացրեց, որ ամեն օր սպասում է եղել նրանց (Մուր.):

3. Վաղակատարով պատմվածքի մեջ (§ 227. 5) իբրև հարաբերական ժամանակների. այս դեպքում կատարվող կերպի վաղակատար ներկան նաև կրկնություն ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Նղել է, չի եղել մի թագավոր: Նա իմացել է լավ թաղապարտություն՝ որ իր կնոջ խորհրդով է սովորած եղել: Այս թագավորը շատ անգամ իր մեծամեծներից թաքուն աղքատի հագուստ է հագնելիս եղել և քաղաքի քաղաք, գյուղի գյուղ ման գալիս [կրկնության ժամանակ], որ տեսնի թե իր վրա ինչ են խոսում և այլն: Մար-Շմոնի և Գարեգնի մեջ երկար խոսակցություն է տեղի ունեցել և համաձայնություն է կայացել մի ուղղությամբ գործելու: Մար-Շմոնն ինքը վաղուց զգացած է եղել, որ հայոց հետ համերաշխություն չուր ազգի ինքնուրույնության ամենակենսական միջոցն է (Պո.):

4. Վ ա ղ ա կ ա տ ա ր ա ն ց յ ա լ՝ գնացել էի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնում էի եղել, գնացած էի եղել, գնալու էի եղել:

5. Ա պ ա ո ճ ի ՝ գնալու եմ: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս եմ լինելու, գնացած եմ լինելու:

6. Ա պ ա ո ճ ի ա ն ց յ ա լ՝ գնալու էի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս էի լինելու, գնացած էի լինելու:

7. Ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ր յ ա լ՝ գնացի: Համապատասխան հարաբերական ձևերը՝ գնալիս եղա, գնացած եղա, գնալու եղա:

Այս վերջին շորս տեսակի հարաբերական ժամանակները սակավ գործածական են և պատահում են ավելի խոսակցական լեզվի մեջ. օրինակ՝ 24-ն որ այն օրը որ դու նրան տեսնելու էիր գնացել, նա արդեն ճանապարհ ընկնելիս էր եղել,— ընկած էր եղել,— ընկնել էր, հենց որ օրը որ դու նրա մոտ գնաս (գնայիր), նա տնից գալիս է(ր) լինելու,— տնից դուրս եկած է(ր) լինելու։— Ամեն անգամ որ նրա մոտ գնացի, նա տնից դուրս գալիս եղավ,— դուրս եկած եղավ.— դուրս գալու եղավ։ Պատրիարքի հակառակորդները շատ խոսեցին, բայց դրանով մի վնաս տված չեղան նրան։ Ես ստիպված եղա հեռանալ։

Ման. Ապառնի ժամանակի ձեերը նշանակությամբ երբեմն նույնանում են հարկադրական եղանակի հետ. օրինակ՝ նա խելքը կոտրեց լինելու է(ր).— նա պիտի կոտրեցած լինի (լիներ)։

2. ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

281. Ենթադրականը կարելիությամբ կամ հնարավորությամբ եղանակն է, որով եղելությունը պատկերացվում է ոչ իբրև իրական, այլ իբրև մտածված, կարծված, հնարավոր, այսինքն այնպիսի, որ կարող է լինել, գուցե, կարելի է լինի։ Այս պատճառով խոսողն ենթադրական եղանակով ոչ թե ստույգ, հավաստի հաստատություն է անում, այլ անստույգ, մեղմ հաստատություն, կամ թե նա համեստությամբ, քաղաքավարությամբ փրկարժիքն է հայտնում։ Որինակ՝ Ս ա հ մ. Նա այժմ տանն է (ստույգ, իրող է).— Ե ն թ ա դ ր. Նա այժմ տանը կլինի (մենք այդպես կարծում ենք, ենթադրում ենք, կարող է տանը լինել)։

282. Ենթադրական եղանակն ունի ներկա և անցյալ ժամանակակետերի նկատմամբ շորս կերպերի համար ևս առանձին խոնարհման ձևեր, որոնք իրենց նշանակությամբ համապատասխան են սահմանական եղանակի ժամանակներին, միայն կարելիական իմաստով։ Ապագա ժամանակակետի նկատմամբ չկա ոչ մի կերպի ձև։

Ժամադրականներ, որի նկատմամբ առկում է գործողությունը

Կերպերը	I Ներկա	II Անցյալ
1. Կատարվող	Գնալիս (գնում) կլինի	Գնալիս (գնում) կլինեի
2. Կատարված	Գնացած կլինի	Գնացած կլինեի
3. Կատարելի	Գնալու կլինի	Գնալու կլինեի
4. Պարզ	Կգնամ	Կգնայի

1. Կատարվող կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ խոսողի ներկայում, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետում հարաձիգ կատարվող, տեական գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի ներկա և անկատար անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Ս ա հ մ. Այս ըոպեիս որ խոսում եմ, նա գնում է,—Երեկ, ժամի 5-ին գնում էր (իրական եղելություն): Ե ն թ ա դ ր. Այս ըոպեիս որ խոսում եմ, նա գնալիս կլինի (գնում կլինի). Երեկ, ժամի 5-ին նա գրնալիս (գնում) կլինե՞ր (կարծված, հնարավոր եղելություն. կարող է, կարող էր գնալիս լինել): Գնում, կանգնում ենք... ամենքս մի ծառի տակ. ես ասում եմ՝ ա՛յ ծառ, քո անունդ Գրիգոր է. դու էլ, իհարկե, ասում կլինիս՝ Բաղալ է (Պռ.): Ընկերս պատմում էր, թե մի օր հիացմունքով էր մտածում այն ժամի ու վայրկյանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնվում կլինե՞ր հայրենիքում (Մուր.):

2. Կատարված կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ ներկայի նկատմամբ, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ անցած գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի վաղակատար (հարակատար) և վաղակատար անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Ս ա հ մ. Նա գնացել է Երևան.—Նա գնացել էր Երևան: Ե ն թ ա դ ր. Նա գնացած կլինի Երևան.—Նա գնացած կլինե՞ր Երևան:—Անշուշտ լսած կլինիս (սահմ. լսել ես).—Ես գիտեմ, հաց էլ չես կերած լինիլ (սահմ. չես կերել):—Քանի՞ անգամ դու ասած կլինիս այս խոսքը.—Այս տեղը մի հարյուր անգամ տեսած կլինե՞ր (Պռ.):

3. Կատարելի կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը՝ ներկայի նկատմամբ, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ դեռ կատարելի, ապառնի գործողություն, համապատասխան սահմ. եղանակի ապառնի և ապառնի անցյալ ժամանակներին: Օրինակ՝ Ս ա հ մ. Նա այժմ գնալու է Երևան.—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնալու էր Երևան: Ե ն թ ա դ ր. Նա այժմ Երևան գնալու կլինի.—Երեկ, ժամի 5-ին նա գնալու կլինե՞ր Երևան:

4. Պարզ կերպի ենթադր. ներկան և անցյալը ցույց են տալիս, առաջինը ներկայում, իսկ երկրորդը մի անցյալ ժամանակակետում ընկնող սոսկ գործողություն առանց տեականության, ինչպես անցյալ կատարյալը: Օրինակ՝ Շուտ քնա, մայրդ հիմա տանը սպասում է քեզ (իրապես սպասում է հարաձիգ):— Շուտ գնա՛, հիմա մայրդ տանը քեզ սպասելիս կլինի (ենթադրությամբ ասված, դարձյալ հարաձիգ. կարելի է սպասում է): Շուտ գնա՛, հիմա մայրդ տանը կսպասի քեզ (դարձյալ ենթադրությամբ ասված, միայն անհարաձիգ սոսկ գործողություն, իբրև կարող է սպասել): Երեկ այս ժամին նա տեղ էր հասնում (իրական, հարաձիգ). Երեկ այս ժամին նա տեղ հասնելիս կլինե՞ր (ենթադրական, հարաձիգ). Երեկ այս ժամին նա տեղ կհասնե՞ր (ենթադրական, անհարաձիգ, իբրև կարելի է, կարող էր հասնել): Այժմ

այնտեղ շատ մարդ կա (իրական)։—Այժմ այնտեղ շատ մարդ կլինի (կարող է լինել)։—Մին էլ, կլինե՞ր (կարող էր լինել) կես գիշեր, տեսա՞վ՝ երկինքը բացվեց (սահմ. կես գիշեր էր)։—Գյուղումն էլ որտեղ կորած, մոլորած երեխայք կան, այսօր ժամումը կլինին։—Որ տասը բարեկամ ունինք, մի բսան էլ թշնամի կունենանք։—Հոգեպահուստ բաներ կունենաս (սահմ. ունիս)։—Ինչի՞ համար ես եկել այս կես գիշերին. ո՞վ գիտե ինչ փորացավ կունենաս. խեղճ մայրդ հիմա մեռավ. տեղդ էլ կգիտենա՞ (սահմ. ունիս... գիտե)։—Ամեն բանում մեզ ոչով չի կարող հասնել. էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն հասնիլ (որ կարելի է ասել՝ Ամեն բանում մեզ ոչով չի հասնիլ. էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն կարող հասնել)։—Այս ջուրը չի խմվիլ (կխմվի)։ Մեծ տո՛ւն, կտանե՞ր (կտանի) երկու հարյուր հոգի (իբրև՝ կարող էր տանել, կարող է տանել)։—Շատերը չէին վստահանալ (չեն վստահանալ) այդ հանգուզն քայլն անել։—Ավելի շուտ նմ եկել, քան թե դու կմտածեիր (կմտածես,—իբրև՝ կարող էիր, կարող ես մտածել)։—Այսքան ավերածություններ կատարելուց հետո՞՝ բնական էր, որ կմեռներ ժողովրդի մեջ գիտակցության նշույլը, կընջվե՞տ ազգային ինքնաճանաչության պատիվը, հետզհետե կոչնչանային... Հարազատ եղբայրը սիրելի քրոջը գիր է սովորեցնում, կմտածե՞ր ամեն օտար աչք։—Մինչ Ռուբենը գետնից կվերցնե՞ր քրդի սուրը, անօրենն արգեն մի ասպարեզ գյուղից հեռացել էր։—Կողոպտողները ջատ հեռու էին, միայն կմասներ նրանց հտից հրացանի գնդակը։—Ինչպե՞ս կմանդղներ մի ստորին ոստիկան ինքնագլուխ այդքան մեծ պահանջներ անել, —ամեն գյուղում հո՞՛ կաշառքով չէ՞ր ճաշողիլ գործին վերջ տալ. կպատահե՞ր այնպիսի գյուղ, որ ուղղակի բառացի կկատարե՞ր նրա պատվերը։—Իսկե՞ր անպատեճառ։—Ի՞նչպես թե կաներ. երկաթն աչքս էր ցցվում (Պ.։)։ Այսպիսի տազնապալից հանգամանքներում ազգի «տոհմական ազնվական» ծագումը, եկեղեցու «առաքելական» լինելը անտարակույս ազգային հպարտություն կներշնչեին այդ ազգին պատկանող անհատներին. այդ պանծալի ծագման գիտությունը բարոյական ույժ կտա՞ր նրանց։—Ժամանակակից հեղինակն այսպիսի այլանդակություններ գրելուց կամաչե՞ր (կամաչի), օտարազգի հեղինակըն այսպիսի հեքիաթների վրա կծիծաղե՞ր (կծիծաղի), մինչ հայ ժողովուրդը, բնական ազգային պատվասիրությամբ, կարող էր տխուր իրականությունը զարգարել երևույթական փառասիրությամբ (Ստ. Մալխ.)։ Նրանք զբաղված էին ավելի արժանավոր, կամ ինչպես իրանք կասեին՝ «ազնվական գործով»։—Այժմ, ահա նա կհասնե՞ր փափագին (Մուր.)։

Այս ենթադր. ներկան և անցյալն առանձնապես զործ են ածվում.

ա) Երկբայական ճարտասանական հարցումների մեջ, որոնց պատասխանը հակառակն է սպասվում։ Օրինակ՝ Այդ ոտքի ամաններով վեր կենվի՞ր (Պար.)։ Ո՞վ կկատակածե՞ր, որ այդպես չի լինիլ (իբրև ո՞վ կարող էր կասկածել, ոչ ոք չէր կասկածիլ, չէր կարող կասկածել)։ Ո՞վ չէ՞ր ուզիլ (ո՞վ չի ուզիլ), որ նա բախտավորվի։—Ծ՞րբ կդիմանա՞ր Մա-

րիամ խաթունը. կարող էր համբերել Արփիկի մայրը (որ կարելի էր ասել՝ կարող էր դիմանալ... կհամբերե՞ր).—Ո՞վ կհանդգնի հրապարակ գալ.—Ո՞վ կհամարձակվեր հարցնել.—Քո խոսած ժամանակ մենք ի՞նչպես կհամարձակվենք բերան բանալ.—Նա իր աշխատանքն ինչո՞ւ ձեռից կթողներ.—Այնքան աղմուկի միջին էլ ի՞նչպես կլսվեր նրա ձայնը (Պռ.): Ո՞վ կկարծեր, որ նա չի գալ: Պրծիր, գնա՛ տես հացն ի՞նչ եղավ. այսքան էլ կուշացնե՞ն (Պռ.): Երկար շտեկեց ճանապարհորդութունը, թեպետ Կամարայանը կցանկանար, որ մի քիչ երկարեր (Մուր.):

բ) Քաղաքավարական մեղմ արտահայտություն համար, կամ երբ համեստորեն մի կարծիք է հայտնվում, Անցյալն ավելի ևս մեղմացնում է խոսքը՝ դարձնելով երկբայելի: Օրինակ՝ Ասա, խնդրեմ, այս ի՞նչ կնշանակե.—Թե Աստված կսիրես, անուշ արա (Պռ.): Ասա թե քո Աստվածը կսիրես.—էլ ի՞նչ ասել կուզե (Րաֆ.): Ինչպես կհիշեմ ընթերցողները, որոշված էր մայիսի 10-ին կատարել... (Լր.): Ասա տեսեմ, ինձնից այդ բանի համար ի՞նչ ես ուղում.—Քեզնից կուզեմ (կուզեի) ամենից առաջ... Աստուծուց կխնդրեմ (կխնդրեի) որ... Ով մեր թագավորին կսիրի, նրա ողջության համար կեցցեք կանչի: Կցանկանալի ձեզ ասել: Նա՛ ևս վայելե այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանալի վայելել (Մուր.): Կնշանակե, որ այդպիսի պետություն... վախճանը մոտ է.—Ես կավելացնեմ, որ... (Պռ.): Երեսը մի կողմը ծռած՝ շարժեց գլուխը, որ կեղանակե՞ր թե տանը չէ.—Ձեր պարտքը այնքան մեծ արժեք ունի իմ աչքում, որ ես ժամ առաջ կկամենայի գանձել այն (Մուր.): Այդ կարծիքի դեմ մենք կնկատենք, որ ընդհակառակն ավելի վայելուչ և բնական է... (Ստ. Մալխ.): Ապրի իմ Սոսը, տես է՛, կասես առյուծ է. բանը ձեռին դողում է. ի՞նչ կասեմ էդպես տղային (Պռ.):

Ծան. Ծնթաղը. կասես ձևն ստացել է կտրծես բառի նշանակություն, իսկ կլինի ճաճախ նշանակում է կտրելի է, զուգե: Օրինակ՝ Կասես ձեռները փլավ են ուտում.— Կասես գերեզմանից դուրս քաշած լինի.— Կլինի որ Վարդիթերին ուղում է Գարեգնի համար (Պռ.):

ԱՊԱՌՆԻ ԵՎ ԱՆՅՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԵՏԵՐ

233. Ապառնի ժամանակի նկատմամբ ենթադրական եղանակն ևս, ինչպես և սահմանականը (տե՛ս § 226), շուտի առանձին խոնարհման ձևեր. այդ հարաբերություններն արտահայտվում են ներկայի և պարզ կերպի անցյալի հարաբերության ձևերով, որոնք սահմ. եղանակի ձևվերից շատ ավելի հաճախ իբրև ապառնի են գործածվում, քանի որ ամեն ապագայում ընկնող գործողություն ըստ ինքյան անստույգ է, ուստի և ավելի կարելիություն մե պատանելի: Այսպես գործ են ածվում իբրև.

1. Կատարվող կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին նա դեռ գնալիս կլինի:

2. Կատարված կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին արդեն գնացած կլինի.

3. Կատարելի կերպ, օրինակ՝ Վաղը, ժամի 5-ին նա դեռ նոր գրեցաւ կլինի.

4. Պարզ կերպ, օրինակ՝ նա վաղը, ժամի 5-ին կգնա: Ես վաղը. ժամի 5-ին ճանապարհ կընկնեի, եթե կարողանայի:

284. Իբրև ապառնի սուսված պարզ կերպի ներկայի և անցյալի համար առանձնապես պիտի դիտել նրանց պայմանական, իսկապես պայմանավորված գործողութիւնը, որով մի խոսք մի ուրիշ խոսքով պայմանի տակ դրվելով՝ դառնում է ենթադրված պայմանի հետևութիւնը, և երկուսը միասին կազմում են մի ենթադրական զոդված:

1. Եթե այդ կասես, կսխալվես.—Եթե այդ ասես, կսխալվես:—Պայմանն և հետևութիւնն այստեղ պատկերացվում են իբրև կարելի, հնարավոր, միանգամայն և սպասելի, որովհետև պայմանն այնպես է մեջ բերվում, որ նրա կատարվելն ապագայում ընկնելով, պարագաների հիման վրա, սպասել կարելի է: Իբրև ապառնի գործածված ներկան այս դեպքում ցույց է տալիս պայմանավորված կարելիութիւն. պայմանն ինքն ևս իբրև ենթադրութիւն կարող է ենթադրականով դրվել, բայց սովորաբար ըղձականով է ասվում: Ենթադրականով դրված պայմանն ավելի սպասելիութեան իմաստ է տալիս խոսքին: Օրինակ՝ Եթե կկամենաք, ևրկու ժամի մեջ բոլորիդ ինձ նման որսկաններ կշիքեմ (խոսողն սպասում է, որ կկամենան).—Եթե իմ ձեզ ավանդած դասը դուք կտաք ձեր եղբայրներին, ոչ թե հինգը, առանձին ձեզ հինգն էլ չեմ վստահանալ ձեր գոյութիւն մոտ գալ (Պ.): Մի տան շերեփ որ երկու տանտիկնոջ ձեռի լինի, տունը շուտ բաժանք կլինի (Ա.): Գողը որ տնից լինի, եզն երդկից կհանի (Ա.):

2. Եթե նա երեկ ժամանակ ունենաք, գիրք կկարդաք: Այստեղ պայմանն և հետևութիւնը պատկերացվում են իբրև անիրական, և ոչ սպասելի, լոկ ցանկացած մի ենթադրութիւն, քանի որ մի անցյալ ժամանակի համար այլևս կարելի չէ սպասել, որ մի չկատարված պայման իրագործվի. ուստի պայմանը դրվում է ըղձական և սովորաբար կատարված կերպի անցյալով՝ Եթե նա ժամանակ ունեցած լինեք, գիրքը կկարդար (բայց որովհետև ժամանակ չունեի, չկարդաց): Եթե յուր փոխարեն լինեի մի ուրիշ վանահայր, անշուշտ այդ եղածն էլ կմատուցեի կորստյան (Մոր.):

3. Եթե կարողանայի, ես վաղը, ժամի 5-ին ճանապարհ կընկնեի:—Այստեղ պայմանն և հետևութիւնը պատկերացվում են իբրև հնարավոր, բայց ոչ սպասելի: Դա լոկ ցանկացած ենթադրութիւն է ապագայի համար. խոսողն առաջուց գիտե, որ դժվար թե պայմանը իրագործվի ապագայում. բայց միանգամայն և նա ցանկանում է, որ իրագործվի. ո՞վ գիտե, գուցե հանկարծ իրագործվի: Այս պատճառով պայմանը դրվում է ըղձական եղանակով, բայց անցյալ ժամանակով, ինչ-

պես մի անիրական ենթադրութիւն: Նույն ձևով կազմվում են և այնպիսի ենթադրութեամբ ասված խոսքերը, որոնց իրագործումն անհնարին է, և որոնք լոկ անիրական ցանկութիւն են ցույց տալիս ապագայի համար. օրինակ՝ Թե իմ ալեոր հերքս սենային, ույժս ինձ հետ զար, կըտրիճ դառնայի... ես դաշտ կերթայի, դաշտ Ավարայի (Գ.-Ք):

4. Պայմանը կարող է արտահայտվել նաև մի բառով կամ խոսքի ընդհանուր նշանակութեամբ, Օրինակ՝ Առանց մի բանուկ զորութեան, որ կամքից է առաջ գալիս, կյանքը մի աննպատակ և անորոշ բան կլինի (կլինի). նա կնժանեմ (կնժանի) կանգնած ջրի և չէր դառնալ (չի դառնալ) մի հոսանք, որ շարժում է ամբողջ գավառի մեքենաները, Առանց նրա հրամանին քարը քարի վրա չէր դրվիլ (չի դրվիլ), տղա աղջիկ չէր նշանվիլ (չի նշանվիլ). առանց նրա կամքին ոչ նախարած կրվարձվեր (կվարձվի), ոչ ռես ու գգիր կկարգվին (կկարգվին).—Այդքան անեծքին ու հայհոյանքին ես եմ որ դիմանում եմ, ապառաժ քարը կպատուվեր ու չէր տանիլ (Պռ.):

235. Պարզ կերպի ենթադրական ներկան և անցյալը մենակ, առանց պայմանի իբրև ապառնի գործածված՝ նույն կարելիական նշանակութիւնն ունին, ինչ որ պայմանական գործածութեան մեջ: Օրինակ՝ Վաղը կերթանք զբոսնելու խոսքը նույնպես ցույց է տալիս մի ապագա հնարավոր գործողութիւն, ինչպես և թիթ լավ եղանակ լինի, վաղը կերթանք զբոսնելու. տարբերութիւնն այն է միայն, որ մինչ վերջինիս իրականացման հնարավորութիւնը կախված է խոսքի մեջ պարզ արտահայտված մի պայմանից, առաջինի իրականացման համար առանձին որոշ պայման չի դրված. բայց դա ևս իբրև մի ապագա գործողութիւն անստույգ և հնարավոր է լոկ և կախված է հանգամանքներից, որոնք կարող են արգելք լինել իրականացմանը (տե՛ս § 226):

1. Պարզ ներկան իբրև ապառնի ցույց է տալիս ներկա ժամանակակետի նկատմամբ մի ապագա հնարավոր գործողութիւն, որ գուցե, կարելի է կամ սպասվում է, որ կատարվի. իսկ պարզ անցյալն իբրև ապառնի առն է առն է ցույց է տալիս նույնպիսի ապագա գործողութիւն՝ միայն անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Սա հմ. Այսօր մեզ մոտ հյուրեր են գալու (իրապես, մտադիր են գալու): Ենթ. Այսօր մեզ մոտ հյուրեր կգան (կարող են գալ, կարելի է գան): Սա հմ. Ես վաղը գնալու եմ նրա մոտ (իրապես, մտադիր եմ գնալու): Ենթ. Ես վաղը կգնամ նրա մոտ (կարելի է գնամ):—Ես գիտեմ, որ այսօր կպրծնենք բանից.—Տեսնեմ՝ երեսս կըռնի՞, որ ասեմ.—Այդ այն օրը կվերջանա, երբ որ գլուղերը վարժարաններով կլցվեն և գլուղացիին կհասնալի իր պարտականութիւնը.—Այդպես անելով ամենքի աչքից էլ կընկնես:—Բռնիր, չե՞ս տեսնում, որ ուշագնաց մարում է, հիմի կընկնի.—Այդ բանը վերջը կպարզվի (Պռ.): Ճանապարհը վատ է, դռույշ գնա՛, կընկնես (գուցե, կարելի է ընկնես): Մի՛ հուսար, թե ես կհետաձգեմ իմ գործը.—Ահա, ուր է՝ մի հորձանք կխուժեն նավակի. խորը և

լցնելով այն՝ ուղևորների հետ միասին կիջեցնե հատակը (Մուր.): Ամեն մարդ ընդհանուր խռովության մեջ սպասում էր մի վճռական ռուպեի, երբ թշնամին հեղեղի նման ներս կթափվեր և սուրը ձեռքում կճանդիպեին իրենց պատվավոր վախճանին (Բաֆ.): Հեռացավ, խոստանալով դարձյալ գալ «աղայի» կոչին, երբ սա կհրամայե (Մուր.):

2. Պարզ ներկան իբրև ապառաժի ցույց է տալիս ներկայի նշկատմամբ մի ապագա հնարավոր գործողություն, որ մարդ հոժարակամ է, պատրաստ է անելու. իսկ պարզ անցյալն առնվելով իբրև ապառաժի աճյալ ցույց է տալիս մի նույնպիսի ապագա գործողություն մի անցյալ ժամանակակետի նկատմամբ: Օրինակ՝ Սա և մ. փողն աշխերիս վրա, տալու եմք. բայց մեկել բաները չեմք տալու (ստույգ, իրական հաստատություն): Եւ թ. փողն աշխերիս վրա կըտամք, բայց մեկել բաները չեմք տալ (Պռ.—մեղմ հաստատություն, հոժարություն կամ պատրաստակամություն տալու շտալու): Նա ինձ մանիշակ ուղարկեց, ես էլ տես ի՞նչ կուղարկեմ.—նրա ազիզ խաթեր համար, թեկուզ քարափիցն էլ վայր կընկնեմ, ջուրն էլ կընկնեմ, հուրն էլ. նրա հրամանը կատարելու համար վեր կառնեմ ամեն թուք ու մուր էլ.—Սա իմ հետքը պահելով եկել է բամակիցս. ես դրա կարմիրը հիմա կկապեմ.—Ես էլ կգամ, ձեր սիրած հեքիաթներն ու մեր գյուղի հին հին պատմությունները կանեմ (Պռ.): Կամ կգտնեմ ճանապարհը և կամ ինքս բաց կանեմ (Մուր.): Երեկ ես կգայի ձեզ մոտ, բայց անսպասելի հանգամանքներ խանգարեցին: Մերունի վանահայրը հոգնած զգալով իրեն՝ խնդրեց երիտասարդին մնացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ, մինչև որ ինքը հոգնածությունն առնելով՝ կգաւ յուր հետ միասին ճաշելու (Մուր.):

3. Պարզ ներկան իբրև ապառաժի ցույց է տալիս մի ապագա հնարավոր, սպասելի համարված գործողություն, բայց ոչ ներկա ժամանակակետի նկատմամբ, այլ մի անցյալ ժամանակակետի: Այս կիրառության մեջ իբրև ապառաժի գործածված պարզ ներկան փոխանակում է պարզ անցյալին. խոսողը մտքում ունի ոչ թե ներկա ժամանակակետը, այլ մի անցյալ ժամանակակետ, որի նկատմամբ առնվում է մի ապառաժի գործողություն, ուստի փոխանակ անցյալի սովորաբար գործ է ածում ապառաժին: Օրինակ՝ Մյուս օրը քույրն ու եղբայրն առավոտյան ժամ չեկան: Աբրահամ աղան կարծեց, թե ճաշին կգան (փոխանակ՝ կգային). ճաշին էլ չեկան: Կարծեց՝ երեկոյան կգան, երեկոյան էլ չեկան.—Ես կարծում էի թե մայրս կբարկանա (Պռ.—փոխանակ՝ կբարկանար): Ես այն պատճառով չասացի քեզ, որ կարծում էի թե կգնաս, կհայտնես նրան (փոխ. կգնայիր, կհայտնեիր):

4. Պարզ ներկայի 2-րդ դեմքերն, առանձին շեշտով, ստանում են ապառաժի հրամայականի բնավորություն, բայց ոչ այնքան հրաման են ցույց տալիս, որքան փափագ, ցանկություն, կամ թե հրամանը տրվում է իբրև սպասած, ցանկացած մի բան: Օրինակ՝ Դու կերթա՛ս, կասե՛ս

ներան, Ո՛չ, այդ չի՛ լինիլ (Մուր.)—Համապատասխան ձևով անցյալը ցույց է տալիս մի անիրական ցանկություն անցյալի համար, ինչ որ ենթադրությամբ ցանկացվում, սպասվում է, որ անցյալում լինե՞նր՝ հակառակ կատարվածին։ Օրինակ՝ Որ չորն էր ուզում, չորը կտայիր նորան, էլի՛. ինչո՞ւ թացը տվիր—Դուք էլ կգնայիք, ինչո՞ւ չգնացիք։ Թե մի կլսե՞ի՛... Որ տանձի և ո՞ր աշի մասին է խոսքդ։—Ահա՛ այս սիրուն հովանոցի, որ արժանի էր գեղանի մի իշխանուհու սեփականությունը լինելու, բայց որ վիճակվել է մի ապուշ գյուղացու—Մի գեղանի իշխանուհու... և անշուշտ այնպիսի մի իշխանուհու, որ լինե՞ր նորատի... և տեսնեիր, որ այս սոսիների հովանիում, շքեղ գահավորակի վրա հանգստանում է... Դու, իհարկե, իսկույն հիացմունքից այլալված, ետ կխաղվեիր այս բնի ետևը և գողունի հայացքով դիտելով գեղեցկուհուն՝ քեզ ու քեզ կասեիր... կչոփեիր և կաղոթեիր։ Քո այդ վարմունքը, իհարկե, կգա՛րմացնե՞ր քո շանը և նա ... կսկսե՞ր հաշիւ, Այդ անսպաս ձայնից կգա՛րքե՞ն գեղեցկուհին և այլն (Մուր.)։

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

236. Ենթադրական պարզ ներկան և անցյալը գործ են ածվում նույն երկրորդական բնավորությամբ, ինչ որ սահմ. ներկան և անկատար անցյալը (տե՛ս § 227). միայն պիտի նկատել, որ ենթադր. ներկան և անցյալը կարելի չէ գործածել իբրև «մշտակատար ներկա», երբ պետք է հայտնել բացարձակ, իրական ճշմարտություններ, որ կասկածով, ենթադրությամբ ու կարծիքով ասել չի լինիլ. օրինակ՝ «Զին չորքոտանի է» խոսքը կարելի չէ ասել՝ Զին չորքոտանի կլինի. իսկ իբրև «առածական ներկա», իբրև սովորության ու կրկնության ներկա և անցյալ, և նույնիսկ իբրև պատմական ներկա շատ սովորական է ենթ. ներկայի և անցյալի գործածությունը։

1. Ենթադրականի իբրև «առածական ներկա» գործածությունը խիստ սիրված է մանավանդ առածներում և առածանման ասացվածներում, փոխանակ սահմ. ներկայի և անցյալի, այն տարբերությամբ, որ մինչև սահմ. անցյալով հայտնվում է անցյալում կատարված մի դեպք, լսողին թողնելով դրանից մի ընդհանուր ճշմարտություն հանել (տե՛ս § 227. 2), սահմ. ներկայով փորձից հանված ճշմարտությունն է հայտնվում իբրև իրական, ստույգ դատողություն. իսկ ենթադրական ներկայով նույն ճշմարտությունն է հայտնվում, միայն ոչ իրական, բացարձակ ձևով, այլ ենթադրելով, կարելի համարելով, իբրև մեղմ հաստատություն, կարծիք։ Օրինակ՝ Ս տ հ մ. Շատ քիչ է պատահում աշխարհում այսպիսի բան։ Ե ն ք. Շատ քիչ կպատահի (կարող է պատահել) աշխարհում այսպիսի բան։ Նույն նշանակությունը մնում է և անցյալի համար, ինչպես՝ Շատ քիչ կպատահե՞ր այսպիսի բան։—Զու-

կը ծովումը կմեծանա (Ա.): Ժակատի դրածը չի շնչվիլ (չի կարող շնչվիլ)։—Աշտարակ արևը մայր մտավ թե չէ, էլ դուռը չի մնալ բաց։— Կնիկ է։ շուտ կխարվի։—Ա՛խ, ազատութիւնը բանի չի հասնիլ (Պո.): Շիրտակ խոսքը հանաքով կասեն։ Այդքան մարդու ցեխը չեն կոխիլ ու հանիլ (Պո.): Մարդ մարդի ցավ չի գիտենալ, կես գիշերին ժամ կկանչի (Ա.):

Այսպես հաճախ երկբայական ճարտասանական հարցով. օրինակ՝ Ուղտը գդալով կըրվի՞ (կարեւի՞ է ջրեւ, կարո՞ղ է ջրվել)։ Այսպիսի բան կասե՞ն, որ դու ասում ես։ Հարան էլ կխոսի՞, որ դու խոսում ես։ Մարդ իր խոսքը գետինը կգցի՞ (Պո.): Բա ուսումնականն առանց գրերի ման կդա՞ (Մուր.): Տե՛ս և § 232. 4. ա։

2. Ենթադրականն իբրև սովորութիւնն ներկա և անցյալ մեղմ հաստատութիւնը հայտնում է սովորաբար կատարված մի եղելութիւն, կամ մի մնայուն սովորութիւն, ունակութիւն՝ սովոր է. գիտե, կարող է բառերի նշանակութիւնը։ Օրինակ՝ Իմ մայրս լավ լավ բաներ կեփի, լավ լավ գաթեք կթխի, հենց հիմի էլ տանը գաթա է թխում (իբրև՝ իմ մայրս լավ բաներ եփել, լավ գաթեք թխել գիտե, սովոր է, կարող է այդպես աւել. թխող է. եփող է)։ Ես գիտեի որ նա բանը ետ չի գցիլ (ետ գցել չգիտե, սովոր չէ ետ գցելու)։ Մեր գեղի ջահել տղայքը մի սև փող ձեռներն ընկնելիս՝ հազար ջուլ ու փալաս կփաթաթեն, սրբի պես կպաշտեն։—Էջմիածնեցիք էլ մեզ չեն հասնիլ. իրանք մինչև վերջը պարապ սարապ ման կգան. փողով մշակ կբռնեն, այգիներում վբանեցնեն, չեն գնալ թե վրան կանգնեն, մտիկ տան. մի աշգնպանի ապով կթողնեն, իրենց լավ լավ մլքերը խարաբա կթողնեն, էլ ափսոս չեն գալ (Պո.): Տեր Սիմոնը մի առաքինի, մի աստվածավախ, մի բարի մարդ էր։ Երբեք բարձր չէր խոսիլ, երբեք գլուղական գործերին չէր խառնվիլ։—Նա միշտ լուռ էր, միշտ լսում էր, շատ շատ՝ մի բառով յուր կարծիքը կհայտնէր... Դրան ի՞նչ ես հարցնում, չգիտե՞ս, որ դա ուրբաթե ուրբաթ կխոսի... Այս նկատողութիւնն դեմ Սամսոնը քթի տակին կծպտար ու կասեր, որ ուղիղ է։—Խուզոն էլ պատասխանի չտպասեց. նա լեղապատառ վազեց ետեփց՝ ինչպես տիրոջը կորցրած շուն, որ հոտը կառնի ու առանց աչ ու ձախ նայելու մին կվազի (Պո.):

Մեծ. Այս գործողութիւնն իր ենթադրական րեսպոնսիւնն ստանում է առանձնապես այն ժամանակ, երբ հանդիպարովում է ասհմանականին. օրինակ հետևյալ տեսակի հարց ու պատասխանների մեջ՝ Հին եգիպտացիք իրենց մեռելները զմուսում էին, իսկ հին հույներն այրում էին, հապա հին կթովգացիք ինչ էին անում։— Նրանք էլ, երևի կամ կզմուսին կամ կայրեին։

3. Ենթադրականն իբրև կրկնութիւնն ներկա և անցյալ ցույց է տալիս մեղմ հաստատութիւնը, կարծիքով ասած, կրկնված եղելութիւն։ Օրինակ՝ Օրենը քանի՞ անգամ է նա այստեղով գնում, գալիս։—Օրենը մի հինգ անգամ կգնա. կգա։ Նա օրական մի հիսուն ուրբու առևտուր

կանի: Ամեն երկրում, ասում են, ամեն կիրառի մեծ ու պատիկ ժամ կեր-
թան (մեղմ հաստատություն), նրանցում ամոթ չկա. հենց մեզ համար
է, որ ջահիլ աղջիկներն ու պատիկ հարսները տարին երեք անգամ են
ժամ զենում (իրական, ստույգ հաստատություն).—Նրանք քանց Գևոր-
գենք հարուստ շինի՞ն, որ, ասում էին, օրը հինգ խնոցի կհարհին, քա-
ռասուն գոմեշ կկթեին.—Այն ժամանակ երբ ուրիշ գյուղերում օր չէր
անցնում, որ գողություն, սպանություն և ավարառություն չկատարվեր...
այս գյուղի մեջ ամիսներ կգլուխվեին և բացի արևից, անձրևից ու ձյու-
նից՝ ոչ ոք չէր թույլ տալ իրան շար աչքով ներս գալ (Պո.), Արտեմ
Սերգեյիչն յուր ընտանիքի մեջ էլ պատվական մարդ է. օրը հինգ ան-
գամ տուն կգա... դեռ պատշգամբը չբարձրացած՝ ձայն կառ... Տարին
մի քանի անգամ ծերունին երկու երեք օրով կհեռանար յուր կացարա-
նից: Այդ այն օրերն էին, որ մի մեծավոր երեք շորս սպասավորնե-
րով կգար, կիշներ դարվազի առաջին և ծառաներին կհրամայեր...
(Պո.), Վանքի վանահայր էր. շուտ շուտ կգար մեր տուն. կնստինք
(կնստեինք) էս ծառերի տակ, զրից կանինք (կանեինք), Ողորմած հո-
գի քո հերն էլ շատ կսիրեր նրան (Մուր.): Բայց այդպես չէր հանգուց-
յալ հայրը: Ամեն տարի, աշնան ժամանակը, կգար: Մենք առաջուց
կլվաճայինք, կմաքրեինք ոչխարները և սպիտակ ձյունափայլ հոտերը
կհանեինք նրա առաջ: Նա կնայեր, փառք կտար աստուծուն: Այս տա-
ղավարի մեջ շատ անգամ կերակրել եմ նրան: Կնստեր և մեծ բավա-
կանությամբ կուտեր հովվի աղքատիկ ճաշը... Հանգուցյալ նահապետի
մահից հետո Տիկինն է կառավարում բոլոր գործերը: Կզա, կտեսնե, կու-
րախանա և ամեն բանի մասին հարց ու փորձ կանե: Նա ոչ միայն ճա-
նաչում է յուր բոլոր հովիվներին անուններով և տեղերով, այլև գիտե
թե որը որքան է մեծացել (Րաֆ.): Ես յոթը տարեան կնիկ էի, արևի երես
չէի տեսած. դեռ լույսը բացված չէր լինի՝ կերթայի, կուժս կլցնեի,
տներս կսրբոտեի, աղբը կտանեի, դեն կձգեի, ինչ էլ որ մնար դրսի
բան՝ իրիկունը որ արևը մտներ, այն ժամանակ կանեի: Ամառը աբլորը
կկանչեր, տեղիցս վեր կկենայի, ամեն բանից կարծնեի: Աղոթարանը
դեռ չծագած՝ ողորմածիկ սկեսուրս վեր կկենար, կզցեր քամակը, կեր-
թար այգին. թե հանկարծ մարդ պատահեր՝—սև սրտի աղջիկ, կասեր.
կպիր պատիցը. ես էլ պատի տակին կուշ կգայի: Աստված մի՛ արաս-
ցե, որ քավորանցս ծառան էլ պատահեր, սկեսուրս կասեր՝ աշխարհքի
միջին թուր եղանք... Հիմի ոչ այն կա, ոչ այն: Հարսները շատ են քը-
նում (իրական, ստույգ հաստատություն), քան սկեսուրը, օրը ճաշին
նոր մոխրատն ուսում են, աղբը տանում, կուժն առնում են, գնում ջու-
րը: Մինչև օրը ճաշ չդառնա, այգին չեն գնում. ճանապարհին թեկուզ
քավորն էլ պատահի, բանի տեղ չեն դնում (Պո.):

Ման. Երբեմն սահմ. ներկայով պատմվածքի մեջ եւ կրկնված եղելությունները
(տե՛ս § 230. ծան.), ժողովրդական ձևով, պատմվում են ենթադր. պարզ անցյալով:
Օրինակ՝ Հին ժամանակին լինում է շի լինում մի շփշի՝ էս շփշին հենց ինքն է լինում,

մի կնիկ... Այս մեր շոփշու բան ու փեշակը հենց այս էր: Աստուծու իրան օրը, դեռ լույս ու մաթր շքաթանված, վեր կկենար, պարանը վեր կուներ, կերթար հանդը՝ շոփ հավաքելու, իրիկունը կդար տուն... Ուրեմ մի օրը այս շոփշին էլի վեր է կենում, պարանը դրոմ ուսը, երթում հանդը, ճանապարհին սրան մի օձ է պատահում (Նավ., Հեք.):

4. Ժողովրդական լեզվի մեջ սահմանական ներկայի տեղ հեքաթ-ների, գրույցների և այլն մեջ իբրև պատմական ներկա հաճախ գործ է ածվում ենթադրական ներկան, որ այս դեպքում առնվում է իբրև սահմանական: Ենթադր. ներկայով դրվում է միայն, ինչ որ պատմվածքի մեջ առաջխաղացություն է բերում. իսկ ինչ որ հարաձիգ կամ մշտականորեն ներկայի իմաստ ունի, մնում է սահմանական ներկա: Օրինակ՝ Մի օր Շամբում ամպ կլինի, կմթնի, էլ արև չի երևալ: Շամբեցիք կասեն՝ Արևը մեզնից խուժել է, գնանք, մառն գանք, հաշտվենք: Կգնան սար ու ձոր ման կգան, չեն գտնիլ, ետի վերջը ետ դառնալիս կտեսնեն մի ծակում մի բան պլստում է: Կասեն՝ այս է, արևը գտել ենք (Նավ., Հեք.):

237. Ենթադրական եղանակի համար չկան առանձին հարաբերական ժամանակներ. այս նշանակությամբ գործ են ածվում բաղադրյալ ժամանակները. օրինակ՝ Մինչև որ նա ինձ մոտ գա, ես արդեն գրնալիս կլինիմ, գնացած կլինիմ, գնալու կլինիմ:—Քո համար ավելի ձեռնառու է այս, դու ավելի շուտով պարտքդ կատարած և վերադարձած կլինիս.—Հյուրասիրությանդ պարտքը, ծերունի հայր, իսպառ կատարած կլինիս, եթե շնորհ անես ինձ քո կյանքի պատմության հետ ծանոթացնել.—Դեռ լույսը բացված չէր լինի՝ կերթայի կուժս կլցնեի (Պռ.):

Մեծ. Այս հարաբերությունը պահվում է և այն ժամանակ, երբ ենթադր. ներկան գործ է ածվում իբրև պատմական ժամանակ: Օրինակ՝ Կլինի չի լինի մի թագավոր: Նա լավ թաղապարտություն կգիտենա, որ յուր կնոջ խորհրդով սովորած կլինի: Թագավորը շատ անգամ աղքատի շորեր կհագնի, ման կգա, որ տեսնի թե իր վրա ինչ են խոսում. մի օր էլ կգնա, կընկնի շար մարդկանց ճանկ: Այդ ժամանակ մի մեծավոր մեծ զալիս կլինի. լարագործները թագավորին կծախեն այդ մեծավորին ե այլն:

3. ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

238. Հարկադրական եղանակը ցույց է տալիս մի եղելություն, որ խոսողը մտածում է ոչ իբրև իրական և ոչ իբրև կարելի կամ հնարավոր, այլ իբրև անհրաժեշտ հարկ ու պետք, պարտք: Դա անհրաժեշտության եղանակն է: Օրինակ՝ Մ ա ճ մ. Նա այժմ գնում է (իրական). Ե ճ ք ա դ ռ. Նա այժմ գնալիս կլինի (հնարավոր). Հ ա ռ կ ա դ ռ. Նա այժմ գնալիս պիտի լինի,— այսինքն՝ նա ստիպված է, պարտավոր է, պարտական է գնալիս լինել, կամ մենք անհրաժեշտորեն այնպես ենք դատում, որ նա գնալիս լինի:

Հարկադրությունը կարող է լինել՝ կա՛մ մի ստիպմունք, անհրաժեշտ հարկ ու պետք աշխարհի օրենքից, դիրքից, սովորությունից, հան-

գամանքներից ու իրերի հատուկ բնությունից, կա՛մ մի պահանջ բարոյական օրենքից՝ իբրև պարտավորութիւն, բարոյական պարտականութիւն, կա՛մ մի տրամաբանական անհրաժեշտութիւն, որ հիմնվում է մեր մտածողութեան օրենքների վրա, որով իրերն այլ կերպ ըմբռնել չենք կարող, քան ինչպես որ մենք դատում, եզրակացնում ենք,— և կա՛մ, վերջապես, մի հաստատ վճիռ, անխուսափելի ճակատագիր մի բան անելու համար: Օրինակ՝ էգուց ծառզարդար է. ուռ պիտի օճենեն (Պռ.): Գարնանը ծառերը պիտի ծաղկեն: Ինձ մի վայրկյան այնպես թվաց, թե նա իրոք չի մեռել... և պիտի խոսի ինձ հետ (Մուր.): Ամեն մարդ պիտի մեռնի:—Մենք պիտի միմյանց սիրենք: Մարդու սի՛րտը պիտի շիտակ լինի: Մենք պիտի պատվենք մեր հորն ու մորը: Մարդ պիտի Աստուծուն ավելի լսի, քան մարդկանց:—Այս գիշեր շատ խորը քնած պիտի լինիս, որ փոթորիկը չես իմացել: Նա իմ նամակը ստացած չպիտի լինի, որ մինչև հիմա չի պատասխանում, Ամպերը... տարածվում են արդեն մեր գլխ վրա.—Անձրև պիտի ուտենք, նկատեց առաջնորդս (Մուր.):—Ինչ ուզում է լինի, ես պիտի այս խոսքն ասեմ ներան: Սա պիտի ասածս անեմ, թե չէ՝ սև հագնեմ (Պռ.): Այսպես է հրամայում ավա՛հը. ես ընտրեցի իմ տունը. Պեյթամը պետք է մշտնջենական շեյսութեան օջախ լինի, իմ սիրելի ժողովրդի հոգևոր պետը Պեյթամից պետք է իմ պատգամները իրանց հաղորդի (Պռ.): Այժմ ամեն հույս կորել, անհետացել էր. Գալեդինն այլևս իմը չէր. նրան այլևս չպիտի ժառանգի (Մուր.):

289. Հարկադրական եղանակն ունի այն բոլոր ժամանակներն, ինչ որ ենթադրականը, այն տարբերությամբ, որ ենթադրականի կը եղանակիչի տեղ դրվում է պիտի կամ պետք է եղանակիչը: Կիրառութեամբ ևս հարկադրականը համապատասխան է ենթադրականին և ոտնի ենթադրականի գրեթե բոլոր գործածութիւնները (բացի իբրև պատմական ներկա գործածութիւնից, տե՛ս § 236. 4), միայն անհրաժեշտական նշանակութեամբ:

1. Կատարվող կերպի՝ 1) Ներկա՝ նա այժմ տեղ հասնելիս պիտի լինի: 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տեղ հասնելիս պիտի լիներ: Կցեց ընդհատված խոսակցութիւնը, որի նյութն յուր կարծիքով պետք է ճեռաբերուի լինե՛ր Կամսարյանին (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ տեղ հասնելիս պիտի լինի:

2. Կատարված կերպի՝ 1) Ներկա՝ նա այժմ տեղ հասած պիտի լինի: 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տեղ հասած պիտի լիներ: Սակայն հետո իմացա, որ դրանք ծերունու սիրտը խցած պիտի լինեին (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ տեղ հասած պիտի լինի:

3. Կատարելի փերպի ժամանակները՝ գնալու պիտի լինի, գնալու պիտի լիներ՝ հազվադեպ են պատահում միայն խոսակցական լեզվի մեջ:

4. Պարզ կերպի՝ 1) ներկա՝ նա այժմ տանը պիտի լինի (սահմ. նա այժմ տանն է)։ 2) Անցյալ՝ նա երեկ, ժամի 5-ին տանը պիտի լիներ, տեղ պիտի հասներ։ Նրա մոտ կար... մի ուրիշ շինություն, որ անշուշտ ուսումնարանը պիտի լիներ (Մուր.)։ 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ նա վաղն այս ժամանակ տանը պիտի լինի,—տեղ պիտի հասնի։ Նրանցից ո՞րը ի՞նչպես պիտի գործն կյանքի ասպարեզը մտնելուց հետո (Մուր.)։

240. Պարզ կերպի հարկադրական ներկան իր կազմությամբ՝ պիտի գնա, պետք է գնա՝ ցույց է տալիս մի ներկա պետք, անհրաժեշտ հարկ ապագայում մի գործողություն կատարելու, իբրև պիտի որ գնա, պետք է որ գնա, ինչպես և գործ է ածվում, երբ շեշտվում է հարկավոր, պետք լինելը, հարկ է, արժան է, անհրաժեշտ է իմաստով. օրինակ՝ Պիտի որ, ինչ հունար ունենա՞ չպանի.—Պիտի որ այս խաչը մինչ հանեք.—Պետք է, որ մի քանի բարեկամներ օգնական լինիք (Պու.)։ Պետք է որ ուշադրություն և փութ լինենք մեր ներկա և անցյալ կյանքին (Սովանձտ.)։ Նրանք յուր մասին պետք է որ աննպաստ բաներ խոսած լինին Կամսարյանի առաջ (Մուր.)։—Սակայն այս ժամանակը իր եղանակիչ պիտի, պետք է բառերի ներկա բնավորությունը պահում է միայն հավելավոր բայերի համար՝ պիտի լինի, պիտի ունենա, պիտի գիտենա, և մեկ էլ երբ գործ է ածվում երկրորդական բնավորության իբրև առաժական կամ կրկնության ներկա. օրինակ՝ Ուղտապանի բարեկամը պիտի բարձր դուռ ունենա (Ա.)։ Ազնիվ մարդը պիտի իր խոսքը պահի (իբրև՝ պարտավոր է իր խոսքը պահել)։ Մարդ պիտի խղճմորտանքով բան բռնի։—Մնացած դեպքերում հարկադրական ներկան սովորաբար առնվում է իբրև ապառնի, քանի որ ցույց է տալիս մի ներկա պետք, անհրաժեշտությունն ապագայում ընկնող գործողության, իսկ անցյալը ցույց է տալիս մի անցյալում ընկնող անհրաժեշտ գործողություն։ Օրինակ՝ Մի՞թե այսքան վաղ պիտի սկսեմ ժամերգությունը, հարցրի ես։—Ո՛չ, դեռ սաղմոս պիտի փաղեմ, դուք կարող եք կես ժամով ուշ գալ (Մուր.)։ Եկել էր օրը, ներսիսյան դպրոցը պետք է ծառայեր իր հիմնադրի ծրագրած նպատակին (Պու.),

Մեծ. Արեմտյան աշխարհաբարում մեր սահմ. ապառնի և ապառնի անցյալը՝ ղնալու եմ, գնալու էի՝ սովորաբար ունին հարկադրական նշանակություն. իսկ հարկադրականը՝ պիտի գնամ, պիտի գնայի՝ երբեմն ստանում է սահմանականի բնավորություն. այս պատճառով արեւելյան աշխարհաբարի մեջ ևս, արեւմտյանի ազդեցությամբ, երբեմն սահմ. ապառնի և ապառնի անցյալը հարկադրական նշանակությամբ են գործ ածվում իբրև աննշանակա խոսք (տե՛ս § 22. 2)։ Օրինակ՝ Վաղն այս գրավական արձաթեղենից շատերը վաճառ հանելու համար շուկա տանելու է.— Հապա ի՞նչ ընելու էի.— Թշնամուն զինաթափ անելու է, քանի նրա ուլժը տկար է.— Այդպես սպասելու էր.— Եվ ալլապես էլ սպասելու չէր.— Բայց եղածն եղած էր. պինդ նստելու էր այնտեղ, փախչելն ավելի վտանգավոր էր (Պու.)։

4. ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

241. Հրամայական եղանակը ցույց է տալիս մի հրամայած կամ արգելած եղելություն: Հրամանը կամ արգելքը ծագում է միշտ խոսող անձից, քայց գործողության ենթական խոսակիցն է, ուստի և հրամայականը ունի միայն երկրորդ դեմք, եղանկի և հոգնակի: Օրինակ՝ Գնա՛, իմ որդի, աշխարհքս անցի՛ր, պանծալի անուն մեծի դու ստացի՛ր:

Բաղադրյալ հրամայական եղանակը քիչ գործածական է և ցույց է տալիս դրույթուն կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողություն: Օրինակ՝ Դա՛վ, բան չկա, որ ուզում ես գնալ, դու էլ գնա՛, այդ բանը տեսած եղի՛ր: Ա՛յ մարդիկ, իմացած եղեք, որ այս կողմի տերն ես եմ: Ամեն անգամ որ ներս եմ մտնում, նա է միայն պարապելիս լինում, մի անգամ էլ դու պարապելիս եղի՛ր, ի՞նչ կլինի:

5. ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

242. Բացի հրամայական եղանակից՝ ցանկության խոսքեր կազմվում են նաև ըղձական եղանակով: Մինչ հրամայականն արտահայտում է բացարձակ հրաման կամ արգելք, ըղձականը ցույց է տալիս՝ փափագ ու տենչանք, հորդոր ու դրդում, խնդիր, մաղթանք կամ մեղմ պատվեր մի բան անելու: Օրինակ՝ Հե՛րա մ. Գիրքդ տա՛ւ ինձ, Ըղձ. Գիրքդ տա՛ւ ինձ:

Ըղձականը հաճախ հետո ունենում է ցանկություն նշանակող մի բառ, ինչպես՝ երանի՛, գո՛նն, գեթ, ո՛ր է թե և այլն: Օրինակ՝ Ա՛խ, ես երաճի՛ կայծակ լինեի, որոտ-հայթիւնով մոռալ ամպերից թռչեի վերև, զարկեի ուժգին և պատառնի կամարն երկնքի, ցույց տալի երկրից գաղտնիքը վերին (Հովհ. Քում.):

243. Ըղձականն ամենից առաջ ցույց է տալիս մի եղելություն, որ ցանկացվում է խոսողից կամ կախված է առաջին դեմքի կամքից: Այսպես գործ է ածվում ըղձականը փափագ ու տենչանք ցույց տալու համար՝ օրհնությունների, անեծքների, բարեմաղթությունների, երդումների մեջ, և կամ երբ խոսողը հորդորում է կամ խնդրում խոսակցին մի բան անելու: Օրինակ՝ Երանի՛ Երանի՛ գիտեճամ թե նա ի՛նչ է անում: Գնամ, տեսնե՛մ նրան: Տեսնես ուրիշ աշխարհներում էլ այսպիսի սարեր կա՞ն: — Քեզ համար մի այնպիսի փեսացու գտնեմ, որ քո հավան կացած էնպես ընկեր ճաճեմ, որ մեռած տեղս էլ հինգ նավակատիկին գաս, գերեզմանս օրհնել տաս: Դու շատ ապրի՛, բալա՛ շան, ես ծեր պապ եմ, պապերը շահելների ցավը տանե՛ն: — Պատասխանիդ չենք սպասում, քո ներկայությունն է անհրաժեշտ: Եթե հնար է, հետդ բերե՛ս մեր պատվական ... Գարեգինի (Պո.): Մենք էլ ուրեմն գործելու ժամանակ առաջնորդ ունենանք պատմության հերոսներին: Նիշեմք այն իմաստուն

նշանաբանը... (Մուր.)։—Շատ ապրիս, զորանա՛ս։ Աստված հոգին լուսավորե՛ր։ Աչքդ դուրս գա... գետինը մտնես։

1. Անցյալը ցույց է տալիս մի անիրական ցանկություն անցյալում մի բան կատարած լինելու, որ չի կատարվել։ օրինակ՝ Աչքս խավարե՛ր, ոտս կոտրվե՛ր՝ ես չեթալի նրա մոտ։ Ընկա՛ր, ես ի՞նչ անեմ։ արագ շվազե՛ի՛ր, զգուշ լինե՛ր։

Գործածվելով ասպառնի ժամանակի նշանակությամբ՝ անցյալն ա՜վելի մեղմացնում է ցանկությունը, տալով խոսքին խնդրական բնավորություն, ինչպես՝ «Գնա՛ս, նրան ասես, որ գա ինձ մոտ» խոսքը ա՜վելի մեղմ արտահայտվում է «Գնայի՛ր, նրան ասե՛ր, որ գա ինձ մոտ»։ Գոնե ճանապարհը ապահով լինե՛ր։

2. Հրամայականի և ըղձականի վրա՝ հրամանը կամ ցանկությունը մեղմացնելու համար հաճախ դրվում է մի մեղմական մակբայը, որ չպետք է շփոթել մի՛ արգելականի հետ, որ վրան միշտ շեշտ ունի։ օրինակ՝ Մի գնա՛, նրան ասա՛... մի գնա՛, նրան ասե՛ս... մի՛ գնայի՛ր, նրան ասե՛ի՛ր...։

3. Բացասական ըղձականը ա) ստանում է արգելական ապառնու նշանակություն, օրինակ՝ Արյուն չթափե՛ս։ Չգնա՛ս, նրան ասես, որ ես... Չնեղանա՛ս, որդի, հանաք եմ անում (Պու.)։ Չլինեմ, չմանամ, որ դու իմ որդուն ուսման շտապ։ բ) Երբեմն հավաստիական հարցական ձևով, կամ լոկ շեշտով, ցույց է տալիս պարզապես ոչ ցանկություն, մի՛ գուցե, չլինի քե բառերի երկբայական նշանակությամբ։ Չբացասականն այս դեպքում դրվում է միայն առաջին բայի վրա (տե՛ս § 215. 5), օրինակ՝ Սոսը չգովի՛ր գնա, Վաչե՛ի մի վնաս տա։—Ա՛յ տղա, նրա զխին մի փորձանք չգա՛ (Պու.)։

4. Հորդորական ըղձականի վրա, որ ցույց է տալիս դրդում մի բան անելու, հաճախ առաջին և երրորդ, անցյալի համար նաև երկրորդ դեմքերի վրա դրվում է քող բառը, որով և խոսքն ստանում է հրամայական բնավորություն. օրինակ՝ Թող գրեմ և հայտնեմ նրան։ Հազար անգամ Թող իրան կտրատի, յուր միսը բարկությունից ծամի... Թող դարան մտնի պարտիզում... նրան բաժին մնացել են քաղցր երազները։—Թեև ավելորդ էր, բայց Թող քո ցանկությունդ կատարված լինի։—Թող մեզ չտեսած՝ չհեռանա (Պու.)։ Թող ինքն երթար։ Թող չգնայիր, ես ի՞նչ անեմ։

Ման. Թա՛ղ հրամայականի հետ, որ դործ է ածվում անենթակա նշանակությամբ (տե՛ս § 22. 5. ծան.), ըղձականը ստանում է ստորադասական կապակցության բնավորություն. թող տեսնեմ, Թող գա իբրև թող որ տեսնեմ, թող որ գա։ Թող ճակատդ, Թող առ սրբեմ իմ ձեռով (Գ.-Ք.)։ Բայց ինչպես որ պիտի գնամ խոսքը այլևս չենք ըմբռնում իբրև պիտի որ գնամ (տե՛ս § 240), նույնպես թող գա այլևս չենք ըմբռնում իբրև թող որ գա։ Թող գա կապակցությունն, ինչպես և պիտի գա, այժմ ըմբռնում ենք իբրև մի միություն։

5. Երբ հրամայականով ասված անենթակա խոսքերը (տե՛ս § 22. 5) ենթակայական ձևով են արտահայտվում, հրամայականը փոխվում

է ըղձականի և երկրորդ դեմքի տեղ դրվում է երրորդ դեմք: Օրինակ՝ «Կե՛ր փորձած թանը, մի՛ ուտիլ անփորձ մածունը», լինում է՝ Մարդ ուտի փորձած թանը, չուտի անփորձ մածունը:

Նույն ձևով ուղղակի խոսքերի հրամայականը անուղղակի խոսքերի մեջ դառնում է ըղձական երրորդ դեմքով. օրինակ՝ Հիսուս ասաց իր աշակերտներին. «Գնացե՛ք, փառզեցե՛ք հեթանոսներին»,— Հիսուս ասաց իր աշակերտներին, որ գնան, փառզեց հեթանոսներին:

244. Ըղձական եղանակը հաճախ գործ է ածվում երկբայական հարցի համար, որով անվճռական վարանում, տատամսություն է հայտնվում և խոսողն իր խոսակցի՝ կամքն ու ցանկությունն է ուզում իմանալ: Այս դեպքում տատամսությունը զորացնելու համար, հավաստիական հարցերի համար, երբեմն ետևից դրվում է քե չէ (տե՛ս § 217. 2): Օրինակ՝ «Նա ի՞նչ է տալու ձեզ. նա ի՞նչ պիտի տա ձեզ. նա ի՞նչ կտա ձեզ» հարցումներով, որոնք սահմ., հարկադր. և ենթադր. եղանակներով են, պարզապես պահանջվում է իմանալ, թե նրա տալիքն ինչ է լինելու, պիտի լինի կամ կլինի. ինչտալը կախված չէ խոսակցի, դիմացի մարդու կամքից: Բայց երբ նույն խոսքն ըղձականով է ասվում՝ «Նա ի՞նչ տա ձեզ», նշանակում է՝ ի՞նչ եք ցանկանում, որ տա ձեզ: Ի՞նչ ես ասում, գնա՞մ թե չէ՞. Ասում ես՝ մի՛ գժվիլ. թե ես չգժվեմ, ո՞վ գժվի (Պռ.): Դու աղա, ես աղա. բա մեր աղունն ո՞վ աղա (Ա.): Ի՞նչ աճեմ ոսկե տաշտը, որ մեջն արյուն եմ լալի (Ա.): Պաս ուտեմ, պաս ուտեմ, թանե սպա՞ս աճեմ (Ա.):

Այս կարգին պատկանում են նաև ըղձականով ասած այն ճարտասանական հարցական խոսքերը, որոնցով խոսողը, ըստ երևույթին իր խոսակցի կարծիքը հարցնելով, իր ասած խոսքի հակառակն է ցանկանում, ընդունում: Օրինակ՝ Հիմի՞ էլ լոճե՛ք, եղբարք (Գ.-Ք.): Ծա՞ռ լի՛նի, որ գլխով քամի չանցնի (Ա.): Հայրիկը բան հրամայի և դու չկատարե՛ս.—Նա համարձակվի՞ իմ վրա խոսել:—Հայ աղջիկն այնքան համարձակվի, որ իրա միջին տղա՞ ջոկի, սիրի, ո՞վ է լսել (Պռ.): Բա մենք ճար ու ճրագ մի տղա ունենք, են ո՞նց վեր ունենք, ղրկենք դարի՛ր տեղ (Մուր.): Նվ ահա՛ Կամսարյանն ունի թե՛ խելոք գլուխ և թե՛ կարող ձեռքեր. ինչո՞ւ, ուրեմն, չերթա չորոնե այդ սիրելի ազգակիցներին, չապրե նրանց հետ, չսովորեցնե նրանց իրենց դրուժյունը... բարվոքելու եղանակը (Մուր.): Տե՛ս նաև § 219. 2, § 243. 3. ք:

Ծան. 1. Այսպիսի հարցական խոսքերը ստորագավելով մի ուրիշ խոսքի՝ պահում են իրենց ըղձական եղանակն ու նշանակությունը. միայն ճարտասանական հարցն այդ ժամանակ անցնում է գլխավոր խոսքին: Օրինակ՝ Ո՞վ է լսել, որ հայ աղջիկն այնքան համարձակվի, որ իրա միջին տղա ջոկի, սիրի: Դու տեսե՞լ էիր, որ մինչև հերու մի բան խոսեի.—Մի երեխա տեսնելիս կարմրում է. ո՞ւր մնաց, որ այնքան բազմություն միջին տանիցը դուրս գա.— Նա խելքը թոցրե՞լ է, որ այդ բանն անի (Պռ.): Ի՞նչպես կարելի է, որ մարտ արարածը չխոսե յուր նմանի հետ, կամ թե այդ խոսելը համարե ա՛նոթ (Մուր.):

Սան. 2. Այսպիսի ճարտասանական հարց ունեցող գլխավոր խոսքերը կարող են և առանց հարցի բացասական ձևով դորժածվել. այն ժամանակ երկրորդական խոսքերը պահում են իրենց եղանակն ու նշանակությունը: Օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ «Աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհի՞ն մնա», — այդ մինչև օրս լսված բան չէ, կարելի է ոչ միայն այսպիսի հարցականով ասել՝ «Ո՞վ է լսել, որ աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհին մնա», այլև առանց հարցի՝ «Դեռ մինչև օրս լսված չի, որ աշտարակցի տղաներից մինը ճանապարհին մնա» (Պռ.): Ժողովուրդը նույնիսկ գոյություն ամենահին ժամանակներումը ամենեին չէ հիշում, թե երբեք ցնալու լինի իր լեզուն, իր դիցարանությունը (Պալ.):

245. Ըղձականով դրվում են շատ ստորագաս կամ երկրորդական խոսքեր, ուստի և այս եղանակը սովորաբար կոչվում է ստորադասական եղանակ. բայց ինչպես իբրև անկախ խոսք գործածված ժամանակ, նույնպես և այս դեպքում այս եղանակն ընդհանրապես պահում է իր ցանկության խոսքի բնավորությունը (տե՛ս § 244. Ժան. 1 և 2):

1. Ըղձականով դրվում են ստորագաս խոսքերը, երբ կախված են մի ցանկություն կամ բացասական ցանկություն ցույց տվող բայից կամ խոսքից և ցույց են տալիս խոսողի կամ գլխավոր խոսքի ենթակայի ցանկացած, կամ ցանկացած, բայց չիրագործած նպատակը: Օրինակ՝ Ես ուղում եմ, որ դուք առաջադիմե՛ք: Ամաչեց, որ նրա խոսքը կտալի: Չեն համարձակվում, որ աշկարա ասեն: Վախենում եմ, որ ժամանակին չհասնե՛ք: Վերջին երեք խոսքերի մեջ ցանկությունը բացասական է, և ըղձականը ցույց է տալիս անիրական ցանկացած նպատակ:

Այս նշանակությամբ ըղձական դրվում է՝

ա) Ցանկություն արտահայտող շատ խոսքերից հետո, օրինակ՝ Տա՛սստված, որ այդպես լինի: Ա՛խ, ե՛րբ պիտի լինի, որ այս օրն ինձ համար էլ գա: Արդյոք կլինի՞, որ ասեմ թե ցավ չունիմ: Երանի՞ թե նա գա ինձ մոտ: Ո՛ւր է թե նա այստեղ լինե՛ր: Ի՞նչ կլինի, ինձ կարդալ սովորեցնես.— Զի՞ լինիլ, որ նրան միջնորդ ձգենք (Պռ.):

բ) Պիտի, պետք է, հարկ է, կարևոր է, անհրաժեշտ է, պատշաճ է, վայել է, արժան է, արժե, անկ է, լավ է և այլն, ինչպես և ամոթ է, ամիսս է, մեղք է, չլինի թե, մի՛ գուցե, թող թե, վայ թե եղանակիչ կազմություններից հետո, որոնց հետ երկրորդական ըղձական խոսքը մշտածվում է խոսողի կողմից իբրև ցանկացած կամ չցանկացած մի նպատակ: Օրինակ՝ Հարկ է որ մենք մեզ քաջ ճանաչենք (խոսողը հարկավոր է տեսնում և ցանկանում է ինքն իրեն ճանաչելը).— Պետք է որ ուշադրություն և փուլթ նվիրենք մեր ներկա և անցյալ կյանքին և բեղմնավորենք մեր գաղափարը (Սրվանձտ.): Պետք է որ բարեկամներն իրար օգնեն: Մնում է որ ես անձամբ գնամ: Ժամ է, ժամանակ է, որ մենք սթափվենք մեր խոր քնից:— Մեզ համար ամոթ է, որ դու այդ բանն անես.— Իմ պատվին էլ ամոթ չէ՞, որ նրան գլխահան անեմ,— Զլինի՞ թե քեզ նեղացրած լինին.— Թե ասեմ, վա՛յ թե սիրտը կոտրվի. թե չասեմ, վա՛յ թե իրականի պես վառվի.— Թե աչքը մի քիչ:

իլացնի, վայ թե քնով անցնի:— Թե որ ես հիմի չգնամ, վայ թե իրիկունս գնա, բանը գլուխ բերի (Պռ.): Տե՛ս § 243. 3. ր:

գ) Բազմաթիվ ցանկություն ցույց տվող բայերից հետո, ինչպես, ցանկանալ, կամենալ, բաղձալ, հոժարել, համաձայնել, խնդրել, աղաչել, մաղթել, թույլ տալ, պահանջել, հրամայել, ապսպարել, որոշել, սահմանել, կարգադրել, ուխտել, կտակել, համոզել, ստիպել, հորդորել, խրատել, պարտք դնել, միտքը դնել, հանձնարարել, նպաստել, հսկել և այլն. այլև՝ ամաչել, քաշվել, ակնածել, պատկառել, վախենալ, ափսոսալ, խղճալ, մեղքանալ, դեմ լինել, հակառակ լինել, խանգարել, զգուշանալ, խուսափել, զլանալ, խնայել, չհանդգնել և այլն:

Մտն. 1. Վախենալ, արգելել, խանգարել և այլն բայերի պահանջած ըղձականը հաճախ օտարաբանությամբ բացասական է դրվում. ինչպես՝ «Անձրեք խանգարեց, որ զբոսանքի չգնա՞նք»: Իբրև ընդհանուր կանոն պետք է նկատի ունենալ, որ եթե ըղձականին փոխանակող դերայւր դրական է լինում, ըղձականն ևս դրական է դրվում. ինչպես՝ «Անձրեք խանգարեց մեր զբոսանքի գնալուն», ուրեմն և Անձրեք խանգարեց, որ զբոսանքի դնանք:— Վախենալ բայից կախած ըղձականի համար առանձնապես պիտի նկատել. 1. Երբ գլխավոր խոսքի ենթական չի ցանկանում նպատակի իրագործումը, ա) ըղձականը դրական է դրվում մենակ, կամ մի՛ գուցե, չլինի քե բառերով. օրինակ՝ «Ես վախենում եմ, որ նա դա» նշանակում է՝ «Ես վախենում եմ, որ մի գուցե (չլինի թե) նա դա»,— ես չեմ ուզում նրա գալը. բ) ըղձականը բացասական է դրվում, երբ մի շցանկացած երկրայական հարցական խոսք է (տե՛ս § 243. 3, բ), որ այս դեպքում առնվում է իբրև ուղղակի խոսք, իբրև ենթակայի իրեն մտածմունքը՝ բառացի մեջ բերված, ուստի և, շնայելով երկրորդական խոսքի կերպարանք ունի, պահում է հարցական ձևը: Օրինակ՝ Վախում է որ Սոսը չգովի՞ր, գնա Վաչին մնաս տա:— Վախեցավ որ չլինի՞ մայրը բան հասկանա:— Տղան վախում էր, թե աղջիկը չթուլանա, վեր ընկնի. աղջիկը վախում էր, թե տղի խելքը չգնա, գետնովը գիպի:— Վախում էր, թե զըլխին մի փորձանք չգա՞ (Պռ.):— 2. Երբ գլխավոր խոսքի ենթական ցանկանում է նպատակի իրագործումը, ըղձականը բացասական է դրվում մենակ, կամ մի՛ գուցե, չլինի քե բառերով. օրինակ՝ Ես վախենում եմ, որ նա չգնա, — Ես վախենում եմ, որ մի գուցե (չլինի թե) նա չգնա:

Մտն. 2. Վախենալ բայից հետո կարող է և ենթադրական դրվել, երբ ցանկության նշանակություն չունի և հաջորդ խոսքով վախենալու պատճառն է միայն բացատրվում. օրինակ՝ Մայրը որ տեսավ, վախեցավ թե աղջիկը հանդիպտի կղիպլի:— Վախեցավ, որ կեսերը կասի (Պռ.):

2. Ըղձականով դրվում են նպատակի ստորադաս խոսքերը, որոնք ըմբռնվում են խոսողի կամ գլխավոր խոսքի ենթակայի կողմից իբրև ցանկացած հետևանք: Օրինակ՝ Ե ն ք ա դ ր. Նա այնպես մութն է խոսում, որ դու բան չես հասկանալ, — բան չհասկանալը լուկ նրա խոսելու հետևանքն է, անկախ նրա կամքից. Ը ղ ձ. Նա այնպես մութն է խոսում, որ դու բան չհասկանաս, — բան չհասկանալը կախված է նրա կամքից. նա ցանկանում է, որ դու բան չհասկանաս:— Եկա, որ տեսնեմ նրան:

3. Ըղձականով դրվում են ու հարաբերական դերանունով կապված երկրորդական խոսքերը, երբ ըմբռնվում են իբրև մի ցանկացած

նպատակ: Դերանունն այս դեպքում հաճախ ու շաղկապի բնավորություն է ստանում: Օրինակ՝ Արժանի է այնպիսի իշխանուհու, որ լինե՞ր նորա-տի, քնքուշ և զեղահասակ (Մուր.): Աստված պատկերք է տվել, որ (իբր՝ որպեսզի) երևա.— Բե՛ր մարդ, որ դիմանա.— Էա՛վ աչք պիտի, որ տեսնի.— Քի՛շ մարդ մնաց, որ շահողորդվի.— Քրդաբնակ Հայաս-տանում շատ սակավ մարդ կճարվի, որ քրդերեն շիմանա (Պո.):

Ծան. Այսպես դործ է անում ըզձականը, խոսքին տալով տարակուսական ու երկ-րային բնավորություն, առանձնապես բացասական և հարցական խոսքերից հետո: Օր-ինակ՝ ես ոչ մի մարդ չեմ ճանաչում, որ երջանիկ լինի: Բերանները խոսք չի գալիս, որ ասեն.— Էլ ծակ չի թողնի, որ չմտնի.— Աղջիկ շունեք տանը, որ իրեն օգնի.— Մի բարձ-րույս լքացվեց, որ տանը կռվ չէին.— Ուրիշ գյուղերում օր չէր անցնում, որ գողու-թյուն... Ղկատարվե՞ր, շարաթ չէ՞ր լինում, որ... ճնշումներ չգործեին (Պո.):— Ո՛վ կա ձեր մեջ, որ այս բանն իմանա: Ի՛նչ ասեն որ իմ տանը չգտնվի.— Հավկիթ հո՞ չենք, որ փխրվենք.— Ո՛վ է այն տարօրինակ աղամորդին, որի բնավորության վայրագությու-նը... մեղրամոմի փափկությունը ըստանա Հայրիկի մշտածիծաղ հայացքի անուշ ապա-վորության ներքո (Պո.):

4. Ըզձականով դրվում են, փոխանակ ճնթաղրականի, երկրորդա-կան խոսքերը, երբ ինչպես մի ցանկացած նպատակ կախված: Են գըլ-խավոր խոսքի ենթակայի կամքից: Օրինակ՝ «Ես պնդում եմ», որ նա կգա»։ «Ես ասացի, որ նա կգա» խոսքերի մեջ նրա գալ չգալն անկախ է իմ կամքից. ես միայն փաստն եմ ասում, հաստատում առանց իմ ցանկությունը հայտնելու: Բայց «Ես պնդում եմ, որ նա գա», «Ես ասա-ցի, որ նա գա» խոսքերի մեջ նրա գալը ցանկանում եմ և իմ ցանկու-թյամբ կամ դրդամբ է լինելու նրա գալը.— Այս նշանակությամբ ըզ-ձական պահանջում են՝ ասել, խոստանալ, երդվել, գրել, հայտնել, հաղորդել, իմացնել, հիշեցնել, ազդարարել, հրատարակել, հալոսարա-րել, հույս ունենալ, սպասել, ընդունել և այլն, այսպես և՛ սպասելի է, բնական է, հավանական է և այլն:

5. Ըզձականով դրվում են պայմանական խոսքերը. անցյալը ցույց է տալիս մի անիրական, լուկ ցանկացած հիմունք անցյալ կամ ապագա գործողություն. իսկ ապառնին, գործածվելով ենթադրականի տեղ, ցույց է տալիս մի այնպիսի հիմունք, որ չի մտածվում իբրև խո-սողի կամքից ու մտքից անկախ, ինչպես որ է ենթադրականով դրված պայմանը, այլ իբրև խոսողի մտքի մեջ միայն գոյություն ունեցող և նրանից միայն հավանական համարված մի հիմունք (տե՛ս § 234. 1—3): Օրինակ՝ Քե որ հարցնես, կասեն: Մարսափելի չեն հայրն տառա-պանք, միայն շնառեն՝ Իսիդորի հույսը (Գ.-Ք):

Ենթադրականի և ըզձականի վերահիշյալ տարբերության պատ-ճառով՝ ըզձական են դրվում՝

ա) Առանձնապես այն պայմանական խոսքերը, որոնք ոչ թե մի մասնավոր, որոշ դեպք են ցույց տալիս, այլ ընդհանուր նշանակու-թյուն ունին և խոսողի կարծիքով միայն ընդունված են, ինչպես առած—

ների մեջ. օրինակ՝ Գողն որ տնից լինի, եզն երգիկից կհանի,— որ կարելի չէ ասել՝ Գողն որ տնից կլինի...

բ) Այն պայմանական խոսքերը, որոնք սկսվում են ըղձական թեկուզ շարկապով կամ նույն նշանակութամբ ուրիշ շաղկապներով են կապվում. օրինակ՝ Թեկուզ դրախտն էլ ինձ տան, սիրտս քեզանից չի զատվիլ,—իբրև՝ Թե կուգես, թող դրախտն էլ ինձ տան, սիրտս դարձյալ քեզանից չի զատվիլ:— Ասեղ էլ որ կօրած լինեք, կգտնվեք,—իբրև՝ Թեկուզ ասեղ էլ կորած լինեք...

Մտն. Պայմանական խոսքերն ըղձականից տարբերվում են միայն առողանութամբ և նրանով, որ ստորագրասական առ, թե շաղկապով են կապվում. առանց այս շաղկապների, մանավանդ երբ ձայնը խոսքի վերջում իջնում է, պայմանականը դառնում է լուկ մի ըղձական խոսք. օրինակ՝ Թան որ ունենամ, ճանճը Բաղդադից կգա.—Թե որ հարցնես, կասեն.—Եթե լինեին դրանք, նա կազատվեր թշվառութունից—խոսքերն ըղձական են դառնում հետևյալ ձևով՝ Թա՛ն ունե՛նամ, ճա՛նճը Բաղդադու՛ կգա (Ա.—իբր թա՛ն ունենամ, Թե չէ ճանճը Բաղդադից կգա).—Հարցնե՛ս, կասեն.—Լինե՛ին դրանք և նա կազատվե՛ր... Թշվառութունից (Մուր.): Պատմե՛ր յուր գլխի անցքը, վախենում էր, որ հոր սիրտը վշտացնի. Թե չպատմե՛ր՝ գիտե՛ր, որ բանը ծածուկ չէր մնալ (Պալ.):

6. Ըղձական են դրվում՝ գիշական-ընդհանրացական և առհասարակ բոլոր ընդհանրացական խոսքերը,— լինին տեղի, ժամանակի թե այլ նշանակութամբ,—և առանձնապես այն խոսքերը, (որոնք ունին կամ կարող են ունենալ կուգե՛ք բառը. օրինակ՝ Ուրուրը ինչքան կուգե՛ք սպանե, հավը չի վերջանա (Ջիվ.),— որ կարելի է ասել նաև՝ Ուրուրն ինչքան սպանե, հավը չի վերջանա: Ո՞վ է այն տարօրինակ աղամորդին՝ ինչ ազգից ու կոչումից, ինչ հասակի ու հասկացողության կուգե՛ք բող լինի, որ... (Պու.),— որ կարելի էր գրել պարզապես՝ ինչ հասակի ու հասկացողության (էլ) լինի:— էհ, ինչ կուգի, թող լինի, ես քոնն եմ (Պու.),— ինչ էլ լինի, ես քոնն եմ: Դու մեր հյուրընկալն ես. ով որ գա, կպատվես ճանապարհ կգնես,—իբրև՝ ով կուգի՛ք գա... Ուր (կուգի) երթա, նա բախտավոր չի լինիլ: Երբ որ գա, կասես նրան: Հենց որ գա, կասես նրան: Մինչև խելոքը միտք անի, գիժը, տղային հարսանիք կանի (Ա.): Ինչ աննպաստ պայմաններում էլ որ սկսեմք մեր գործը, հիշենք այն իմաստուն նշանաբանը (Մուր.):

Մտն. Հաճախ ենթադրական և ըղձական ապառնիքները, ինչպես պայմանականի մեջ, նույնպես և այստեղ իրար փոխանակ անխտիր գործ են ածվում. բայց պետք է նկատել ունենալ, որ այս երկու եղանակը տարբերվում են իրարուց. ենթադրականը ցույց է տալիս խոսողի կամքից անկախ մի մասնավոր, սպասած՝ դեպք, իսկ ըղձականը անորոշ, ընդհանրացական նշանակութամբ է և խոսողի մտքում միայն գոյություն ունի. օրինակ՝ Ո՞վ որ գա, կպատվե՛ս, և Ո՞վ որ կգա, կպատվե՛ս խոսքերից երկրորդի մեջ խոսողը սպասում է որոշ մասնավոր գործողության՝ այն որ մեկը կգա, և նա անորոշ է թողնում միայն եկողի ո՞վ լինելը. իսկ առաջին խոսքի մեջ անորոշ է մնում ոչ միայն եկողը, այլև գալու գործողությունը:

7. Ըղծական է գրվում նաև՝ հազիվ թե, դժվար թե, ասես (թե), կարծես (թե), գուցե, թերևս բառերից հետո, ինչպես և բացասական՝ չեմ կարծում, անկարելի է, անբնական է, անհնար է և այլն խոսքերից հետո: Այս կիրառության մեջ ըղծականը ցույց է տալիս մի գործողություն, որ երկբայելի է, սակայն ոչ ըստ ինքյան, այլ միայն խոսողի կարծիքով: Օրինակ՝ Անկարելի է որ նա գա: Կլինի որ նա մեր տանը լինի: Այնպես միջեց, որ կասես թե (կարծես) գիշեր լինելու Քիչ մնաց որ նա ընկներ: Դժվար թե քահանան երկմտեր իմ քրդերեն հասկանալու համար (Պռ.): Հայոց ուսումնականությունը... սառնասրտությամբ չկամեցավ այն խնդիրների մեջ մտնել, որով թերևս կարելի լիներ եվրոպացոց տարակույսը փարատել (Պալ.): Ղազար Փարպեցին չէր կարող ենթադրել, որ Բյուզանդիայում ուսում առած մի մարդ... այսպիսի հիմար բաներ գրեր (Ստ. Մալխ.):

246. Ըղծական եղանակն ունի այն բոլոր ժամանակներն, ինչ որ ենթադրականն ու հարկադրականը, որոնք կազմվում են ըղծականի վրա կը, պիտի եղանակելների ավելանալով (տե՛ս § 232):

1. Կատարվող կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Ի՞նչ անեմ, եթե նա հիմա գնալիս լինի: Է՛, այդպես աղջիկը որ քեզ սիրում լինի և քո պատճառով էլ Բորժոմ լինի դալիս, Ի՞նչ կասես դրան (Մուր.): Վախենում եմ թե՛ դրանք մեր գլխատակը բարձ լինին դնում, քնացնում (Պռ.): ...Նընդրեց նշանակել ուրիշ միևիստրների, որոնք վայելելիս լինին երկրի վրաստահությունը (Լր.): 2) Ա ե գ յ ա լ՝ Աթենքի հասարակության մեջ ամբոխ ասած բանը չկար, որ միայն իր նյութական պիտույքների վրա մտածում լիներ, որ միայն իր մարմնու պիտույքները լիներ կատարում և զուրկ լիներ ամեն տեսակ բարձր ու մաքուր զգացմունքներից (Պալ.):... Այնպիսի իշխանուհու, որ լիներ նորատի... և այդ գեղեցկուհին ապրում լիներ այստեղ (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ Եթե նա վաղն այս ժամին տեղ հասնելիս լինի, շատ լավ կլինի:

2. Կատարված կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Արտաքին փայլը, որչափ չընչին տարրերից լինի հյուսած, այնուամենայնիվ դեռ շլացնում է շատերի աչքը (Ստ. Մալխ.): Հարկ է որ պատմական անձը մի որևիցե բանով ժողովրդի ուշադրությունը գրաված լինի, որ երգերի նյութ դառնա (Պալ.): 2) Ա ե գ յ ա լ՝ Թեկուզ իր աչքովն էլ տեսած լիներ, ասածին չէր հավատալ (Պռ.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ Կարելի է որ նա վաղն այս ժամանակ արդեն տեղ հասած լինի:

3. Կատարելի կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Մեր գյուղի վարքը դու լավ գիտես. որ տալու չլինին, հաց չեն ուտեցնիլ (Պռ.): 2) Ա ե գ յ ա լ՝ Քույր Աննան պատվիրեց հանձնել ձեզ այս ծրարը, եթե երբեկցե գալու լինեիք մեր գյուղը (Մուր.): 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ էգուց որ նա ինձ մոտ գալու լինի, ինձ առաջուց իմաց արա:

4. Պարզ կերպի՝ 1) Ն ե ր կ ա՝ Չեմ կարծում, որ նա այժմ տանը

լինի: 2) Անցյալ՝ կապ կլինեի, որ երեկ նա ինձ մոտ գար: 3) Ներկան իբրև ապառնի՝ էգուց որ գաս ինձ մոտ, լավ կանես:

247. Պարզ կերպի ըղձական ներկան սովորաբար գործ է ածվում իբրև ապառնի, երբեմն և ապառնի անցյալի նշանակությամբ (հմտ. § 235. 3). օրինակ՝ Աշքով արեց նրան, որ հեռանա.— Հրամայեց, որ գանք.— Զգուշությամբ փաթաթեց, որ շտրորվի (Պռ.),— փոխանակ՝ հեռանար, գայինք, շտրորվեի: Այս ժամանակն իր ներկա ժամանակի բնավորութունը պահում է միայն հավելավոր բայերի համար՝ լինիմ, ունենամ, գիտենամ, մեկ էլ երբ գործ է ածվում երկրորդական բնավորությամբ իբրև առածական կամ կրկնության ներկա, կամ թե ճարտասանական հարցով. օրինակ՝ Բայց երբ տեսնես դու նորահարս սևավորած, որ գրկի մեջ մեկ հատ տղա ունենա, որ աչքերին փափում լինի արտասուք... իմացիր, որ նա իմ կինն է խղճալի (Գ.-Ք.): Գողը որ տնից լինի, եզն երգիկից կհանի: Գերին որ գին ունենա, տիրոջը կհասնի: Ուղտին որ փուշը պետք գա, կկուտանա, կվերցնի (Ա.): Ծս բան ասեմ և դու չսե՞ս:

248. Ըղձական եղանակը, ինչպես և ենթադրականն ու հարկադրականը, շունի առանձին հարաբերական ժամանակներ. այս նշանակությամբ գործ են ածվում բաղադրյալ ժամանակները. օրինակ՝ Թեկուզ իր աչքովն էլ տեսած լինեի (լինի), ասածին չէր (չի) հավատալ (Պռ.):

249. Ինչպես բայերի դիմավոր ձևերը, այնպես և անորոշ դերբայն ունի չորս կերպ. կատարվող՝ գնալիս լինել, կատարված՝ գնացած լինել, կատարելի՝ գնալու լինել և պարզ՝ գնալ, որ ցույց է տալիս սոսկ գործողութուն: Օրինակ՝ Կամենում էր երկու գործողութուն մի անգամից կատարած լինել, այն է՝ նախ՝ քափանցել Գարեգնի սիրտը... (Պռ.): Նա կարող է այժմ տեղ հասնելիս լինել:

ՊԱՐԶ ԵՎ ԲԱՐԴ ԽՈՍՔԵՐ

250. Ամեն պարզ խոսք — մի խոսքն առանձին առած—որ մի ամբողջացած, լրացած միտք է հայտնում, կոչվում է պարզ աեկախ խոսք կամ պարզ ասացված: Օրինակ՝ Մի ժողով գարուն չի գալ:

Պարզ խոսքերը կապակցվելով միմյանց հետ՝ կազմում են միասին մի բարդ խոսք, որ, երբ մի ամբողջացած միտք է հայտնում, ասվում է բարդ ասացված: Օրինակ՝ Սար ու ձոր գլուխներն էլ ետ բարձրացնում էին, որ փոքր ինչ ջունչ առնեին:

ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

251. Իրար հետ կապակցված խոսքերը միմյանց վերաբերմամբ ունին երկու տեսակ հարաբերություն՝ ստորադասական և համադասական:

1. Կապակցված խոսքերից մեկը դառնալով լրացում մի ուրիշ խոսքի՝ իր կատարած պաշտոնով ստորադասվում է այն խոսքին, որի լրացումն է դառնում: Լրացում դարձող խոսքը կոչվում է ս ա ռ ա դ ա ս կ ա մ ե ր կ ր ո ղ ա կ ա ն խ ո ս ք: Իսկ այն խոսքը, որի լրացումն է դառնում երկրորդական խոսքը, ասվում է գ ե ր ա դ ա ս կ ա մ գ լ խ ա վ ո ր խ ո ս ք: Երկու խոսքը միասին կազմում են մի ստորադասությամբ բարդ խոսք կամ ր ա դ ա դ ր ու թ յ ու ն: Օրինակ՝ «Մի մոռանար երբեք, որ դու մարդ ես» բարդ խոսքի մեջ առաջին խոսքը՝ «մի մոռանար երբեք» գլխավորն է, իսկ երկրորդը՝ «դու մարդ ես» երկրորդական է, որ ինչպես մի խնդիր լրացնում է գլխավոր խոսքի իմաստը, թե ի՞նչ պետք է շմոռանալ:

2. Կապակցված խոսքերը լինում են միմյանց համադրո և միմյանցից անկախ, այսինքն մեկը մյուսի լրացում չեն դառնում, այնպես որ կապակցության վերանալով՝ դառնում են պարզ անկախ խոսքեր: Դրանք միմյանց վերաբերմամբ ճ ա մ ա դ ա ս խ ո ս ք ե ր են և միասին կազմում են մի համադասությամբ բարդ խոսք կամ պարզապես՝ ճ ա մ ա դ ա ս ու թ յ ու ն: Օրինակ՝ Քամին քիչ քիչ դադարեց, փայլակն սկսավ շողալ մերթ ընդ մերթ, և որոտը լսվում էր երկնքում ավելի խոլ (Մուր.):

Համադաս երկրորդական խոսքերը, որոնք մի գլխավոր խոսքի նրկատմամբ միևնույն պաշտոնն են կատարում, ասվում են ճ ա մ ա ս ա ռ ա դ ա ս խ ո ս ք ե ր: Օրինակ՝ Որովհետև ունեցել են հաստատուն կամք, որովհետև անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի և հաղթել են ամեն արգելքների (Մուր.): Հմմտ. § 48:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

252. Երկրորդական խոսքերը՝ նայելով գլխավոր խոսքի նկատմամբ ունեցած իրենց շարադասությանը՝ լինում են՝ առաջադաս, միջադաս և վերջադաս:

1. Ա ռ ա ղ ա գ ա ս երկրորդական խոսքերն ընկնում են գլխավորից առաջ. օրինակ՝ Ով որ փաճա, նա շուտ չքանա:

2. Մ ի ջ ա դ ա ս երկրորդական խոսքն ընկնում է գլխավորի մեջ, որը երկրորդականով երկու մասի է բաժանվում: Օրինակ՝ Եղբայրս, որ գնացել էր գյուղը, վերադարձավ այսօր:

3. Վ ե ր ջ ա դ ա ս երկրորդական խոսքը դրվում է գլխավորից հետո: Օրինակ՝ Թող այդ քեզ համար լինի խրատ, որ էլ չցանես մաճր կաավհատ:

253. Պարզ անկախ խոսքի մասերը, բացի դիմավոր բայից, կարող են արտահայտվել երկրորդական խոսքերով: Կնշանակե գլխավոր խոսքը իր մեջ պիտի ունենա ամենաքիչը մի բայ, որ բուն գերադաս խոսքն է և չի կարող երկրորդական խոսքով արտահայտվել. իսկ երկրորդական

խոսքերը դրվում են միշտ պարզ խոսքի լրացումների տեղ և նույն պաշտոններն են կատարում, ինչ որ լրացումները պարզ խոսքի մեջ, Երկրորդական խոսքերն ուրեմն, նայելով թե խոսքի ո՞ր մասի պաշտոնն են կատարում, լինում են՝ ենթակա, ստորոգյալ, խնդիր, պարագա և վերագիր:

1. Ե ն թ ա կ ա խ ո ս ֆ, օրինակ՝ Ամպերից երևում է, որ անծրե է գալիս:

2. Ս տ ո ռ ո գ յ ա լ խ ո ս ֆ, օրինակ՝ Ինչ որ ես եղել եմ՝ դարձյալ կլինիմ:

3. Խ ն դ ի Ր խ ո ս ֆ. օրինակ՝ Ես իմացա, որ նա տանը չէ:

4. Պ ա Ր ա գ ա յ ա կ ա ն խ ո ս ֆ ե Ր.

ա) Տեղի, — օրինակ՝ Գնա՛ ուր հրավիրում է ֆեզ ֆո պարտքը:

բ) Ժամանակի, — օրինակ՝ Հենց որ արեգակը ծագի, ճանապարհ՝ կընկնենք:

գ) Ձևի, բաղադրության, չափի ու աստիճանի և հետեանքի, — օրինակ՝ Դու հայ զորավար, գթա՛ հայերուն, ինչպես գթաց ֆո նախատիպ Վարդան: Փանի կարող եմ՝ մի՛ խնայեք: Որքան որ կուզե՛ թող փչե հյուսիս: Նա ավելի խոսում է, քան բան անում: Նա այնքան աշխատեց, որ ուժասպառ եղավ:

դ) Պատճառի, — օրինակ՝ Նա դասի չի եկել, որովհետև հիվանդ է.

ե) Նպատակի, — օրինակ՝ Ես գնացի տուն, որ տեսնեմ նրան:

զ) Պայմանակա՛ն, — օրինակ՝ Եթե եղանակը լավ լինի, կերթանք գրոսնելու:

է) Զիջական (հակառակ պատճառի), — օրինակ՝ Թեպետ և շատ աշխատեց, բայց նպատակին չհասավ:

5) Վ ե Ր ա դ ի Ր խ ո ս ֆ, որով որոշվում է գլխավոր խոսքի մեջ եղած մի գոյական. օրինակ՝ Այն մարդը, որ երջանիկ է, ժամերի չի համարում: Մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ փաշ, եկ անվախ ելնենք թըշնամու առաջ:

Վերադիր խոսքերի մեջ մի առանձին տեսակն են կազմում և բացահայտող խոսքերը, որոնցով որոշվում է մի ամբողջ խոսք. օրինակ՝ Նրանք միասին գյուղի մեջ այբուբենն ընդհանրացրին, որ և եղավ նրանց մեծ պարծանքը:

254. Երկրորդական խոսքի մասերն ևս, բացի բայից, իրենց կողմից կարող են արտահայտվել երկրորդական խոսքերով, որոնք ե Ր կ Ր ո Ր դ կ ա Ր գ ի ե Ր կ Ր ո Ր դ ա կ ա ն խ ո ս ֆ ե Ր են և ստորագասվում են երկրորդական խոսքերին, որ սրանց նկատմամբ գլխավոր կամ գերադաս են: Երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքերն ևս կարող են իրենց կողմից երրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր ունենալ իբրև լրացում: Առաջին կարգի երկրորդական խոսքերը փոխանակում են պարզ խոսքի լրացումներին, իսկ երկրորդ և երրորդ կարգի երկրորդական խոսքերը համապատասխան են խոսքի կողմնակի մասերին կամ կողմ-

նակի լրացումներին (տե՛ս §§ 46, 47), Օրինակ՝ Աշխատող ձեռքը... կերթա այնտեղ (գլխ. խ.), ուր հողն անմշակ է և դաշտերը խոպան. (երկրորդ. խ.). նա յուր քրտինքը կթափե այդ հողում (գլխ. խ.), ուր պեսգի ապագայում մխիթարվի այն մտքով (երկրորդ. խ.), քե ինքն իրավամբ կրում է արաբի պատկերը (2-րդ կարգի երկրորդ. խ.), վասնզի կառողացավ «ինչն սեղծել ոչնչից» (3-րդ կարգի երկրորդ. խ.):

255. Երկրորդական խոսքերն ունին պարզ խոսքի լրացումների նըշանակություն. այս պատճառով երկրորդական խոսքերի տեղ միշտ կարելի է դնել լրացական բառերով (գոյական, ածական, մակբայ) արտահայտված լրացումներ. այդ ժամանակ բարդ խոսքը վերածվում է պարզ խոսքի: Օրինակ՝ նա դնաց, որ իր հայրենակիցներին օգնի,—նա գնաց իր հայրենակիցներին օգնելու:

Նայելով թե ինչ տեսակի լրացական բառերի տեղ են դրված՝ երկրորդական խոսքերն ասվում են՝ գոյական, ածական և մակբայական խոսքեր:

1. Գոյական խոսքերը փոխանակում են գոյականի, ուստի պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են գոյականով կամ գոյականաբար գործածված բառով. օրինակ՝ Ով խաղա, կկաղա,—խաղացողը կկաղա: Դու հաղորդեցիր ինձ, որ նա եկել է,— դու հաղորդեցիր ինձ նրա գալուստը (գալը):

2. Ածական խոսքերը փոխանակում են մի ածականի, ուստի և պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են մի ածականով կամ ածականաբար գործածված բառով. օրինակ՝ Այն մարդը, որ երջանիկ է, ժամերը չի համարում,— երջանիկ մարդը ժամերը չի համարում:

3. Մակբայական խոսքերը փոխանակում են մակբայի, ուստի և պարզվելու ժամանակ արտահայտվում են մակբայով. օրինակ՝ Ծա երբ որ տուն էի գնում, հանդիպեցի նրան,— ես տուն գնալիս հանդիպեցի նրան:

256. Ամեն երկրորդական խոսք կարելի է լրացական բառերով արտահայտել, բայց շատ անգամ այդ հնարավոր չի լինում անել առանց իմաստի փոփոխության և լեզվական տղեղ ձևեր կաղմելու: Թեպետ այս վարժությունը, որով մի արտահայտության ձև մի ուրիշով է փոխանակվում, իսկապես քերականությանը չի վերաբերում, այլ ճարտասանությանը, բայց որովհետև կարևոր է լեզվի հմտության համար, ուստի այստեղ բերվում են դրա համար մի քանի ընդհանուր կանոններ, իսկ ներքևում կդրվին օրինակներ:

1. Պուրա են ձգվում երկրորդական խոսքի սկզբի շղկապները կամ շղկապական բառերը, ինչպես և զվառվոր խոսքի մեջ եղած ցուցական դերանունները, որոնք ակնարկում են երկրորդական խոսքի իմաստին և նրանից են ստանում իրենց նշանակության որոշությունը, ինչպես՝ «Ի՞նչ ուր կցանես, այն կհնձես» խոսքի մեջ ի՞նչ ուր, այն բառերը:

2. Բայը դառնում է կամ մի գոյական՝ նայելով իմաստին՝ որևէ հոլովով, նախորդով կամ առանց նախդրի, կամ մի ածական ու մակբայ, նայելով թե երկրորդական խոսքը ինչ լրացական բառի պաշտոն է կատարում. իսկ ենթական դառնում է կողմնակի են-

թական կամ ենթակայական սեռական, որի տեղ, էթն ստացական գերանունն է, կարող է և ս կամ դ հոգ գրվել: Այսպես՝ «Ինչ որ կցանես, այն կհնձես» բարդ խոսքը պարզվում է ժմանածո՝ կհնձես»:— Այն մարդը, որին դու տեսել ես...— Քո տեսած մարդը, Կտուրը ցորեն փոփոցի, որ չորացնեմ,— Կտուրը ցորեն փոփոցի չորացնելու համար:

3. Եմ բայը, երբ հետո ունի մի ստորոգյալ, դուքս է ձգվում, և ստորոգյալն իբրև վերադիր գրվում է գոյականի վրա. օրինակ՝ Այն մարդը, որ երջանիկ է... երջանիկ մարդը:

4. Առաջին կարգի երկրորդական խոսքերը դառնում են ենթակա, խնդիր և այլն. իսկ երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքերը դառնում են խոսքի կողմնակի մասեր կամ կողմնակի լրացումներ. օրինակ՝ Բարեկամս հայտնեց, թե այն երեխան, որ մեզ այնքան զվարճություն էր պատճառում, մեռել է.— Բարեկամս հայտնեց՝ մեզ այնքան զվարճություն պատճառող երկխալի մահը (մեռնելը):

5. Երկրորդական խոսքերը վերածվում են ավելի թեթևությամբ դերբայներով. քան ուրիշ բառերով: Դերբայներն իբրև բայահաղորդ բառեր՝ ունին բայական սեռ և առնում են նույն խնդիրներն, ինչ որ բայերը. բացի այդ՝ հաճախ ցույց են տալիս և ժամանակ: Ուստի պարզելու ժամանակ երկրորդական խոսքի բայը փոխվում է, նայելով նշանակության, այս կամ այն դերբայի, որ և պահում է բայի խնդիրներն ու նույնիսկ ենթական՝ իբրև ենթակայական սեռական կամ կողմնակի ենթակա (§§ 58—62, 31): Մյուս կողմից, անորոշ դերբայը և նույն բնից կազմված բայական անունները հաճախ նշանակությամբ տարբերվում են իրարուց. մինչ դերբայը լոկ բայիմաստ է ցույց տալիս, բայական անունները, մասնավորապես ռաբյալն վերացածները, շատ անգամ լոկ գործողություն չեն նշանակում, այլև վերացական վիճակ, գործողության արդյունք և այլն. ինչպես՝ գիտաբանը նշանակում է գիտնալը,— գիտնալու բանը,— գիտնալու վիճակը և այլն: Այս պատճառով երկրորդական խոսքի բայը, պարզելու ժամանակ, հաճախ կարելի է բայական անվան վերածել: Երկրորդական խոսքի բայը կարելի է բայական անվան փոխել, երբ խնդիրներն չունի, կամ եթե խնդիրներն ունի, բայական անունն ուղղական կամ հայցական հոլովով է գրվում. այս ժամանակ խնդիրները բայական անունն են և ստացան են մնում (տե՛ս § 206. 2, բ): Օրինակ՝ Այն գիշերը, երբ Քրիստոս ծնվում է...—Քրիստոսի ծննդուն (ծնվելու) գիշերը: Այն օրը, երբ նա մեռավ...— Նրա մեռված (մեռնելու) օրը: Երբ որ Քրիստոս համբարձավ...— Քրիստոսի համբարձումից (համբարձանուց) հետո: Ինձ հայտնեցին, որ նա հրաժարվում է պաշտոնից,—ինձ հայտնեցին նրա հրաժարումը պաշտոնից:— Բայց երբ բայը խնդիրներն ունի և պարզման ժամանակ դերբայը կամ բայական անունը թե՛ հոլովներով (սեռական, տրական) պիտի գրվեն, այն ժամանակ բայը վերածվում է սովորաբար անորոշ դերբայի: Օրինակ՝ Այն գիշերը, երբ Քրիստոս ծնվում է մարում,—Քրիստոսի՝ մարում ծնվելու գիշերը,—և ոչ՝ Քրիստոսի մարում ծննդյան գիշերը: Երբ որ Քրիստոս երկինք համբարձավ...—Քրիստոսի երկինք համբարձանուց հետո,—և ոչ՝ Քրիստոսի երկինք համբարձումից հետո:— Պիտի գիտնել սակայն, որ չլրվված բայական անունների կիրառությունը խնդիրներով, որ հատուկ է զրաբարին, հետզհետե ավելի գործածական է դառնում, և պետք է կարծել, որ ժամանակով մեր լեզուն կստանա այս ճկունությունը:

6. Ծան. Քերականները երկրորդական խոսքերի փոխանակումը լրացական բառերով՝ կոչում են սովորաբար կրճատում, և երկրորդական խոսքերին փոխանակող արտահայտությունները դերբայներով՝ զնում են իբրև կրճատված խոսք (նախադասություն): Սակայն այս սխալ է. չի կարող խոսք (նախադասություն) լինել առանց դիմավոր բայի (տե՛ս §§ 6, 7): Ինչքան էլ երկրորդական խոսքերն ու նրանց փոխանակող դերբայներով արտահայտությունները նույն նշանակությունն ունենան, այդ երկուսը բովանդակությամբ միայն նույն են և ոչ ձևով: Զևով մեկը, դիմավոր բայով արտահայտված լինելով, խոսք է, իսկ մյուսն, անգամ բայով (դերբայով) արտահայտված, խոսք չէ, այլ միայն մի պարզ խոսքի լրացում: Ուստի լեզվաբանական խոսքը ասածը բոլորովին խոտելի է: Պետք է գործածել նաև երկրորդական խոսքը կրճատելու դարձվածք, որ միայն շփոթությունների

անդիր է տալիս. որովհետեւ այստեղ ոչ թե «կրճատում» է լինում, այլ միայն պարզապես փոխանակում կամ վերածում է լինում, այսինքն երկրորդական խոսքի տեղ դրվում է մի լրացական բառով արտահայտություն, կամ թե երկրորդական խոսքը վերածվում է մի լրացական բառի, որով և բարդ խոսքը, բաղադրությունը, դառնում է պարզ խոսք։ Ուստի այս նարտասանական վարժությունն իր իսկական անունով պետք է կոչել՝ կա՛մ երկրորդական խոսքի վերածում լրացական բառերի, կա՛մ թե բարդ խոսքի, բաղադրության, պարզում։

ՈՒՂՂԱԿԻ ԵՎ ԱՆՈՒՂՂԱԿԻ ԽՈՍՔԵՐ

257. Ուղղակի խոսք կոչվում է խոսողի իր կամ մի ուրիշի խոսքը. երբ բառացի, ինչպես ասվել է, մեջ է բերվում իբրեւ խնդիր ասել, գրել. պատասխանել, մտածել բայերի։ Ուղղակի խոսքի մեջ դերանունների, ուրեմն և բայերի, առաջին և երկրորդ դեմքերը սովորաբար ոչ թե խոսող անձին և նրա խոսակցին են վերաբերում, այլ մի ուրիշ անձի, որի խոսքերը մեջ են բերվում, և այն անձին, որին ուղղակի խոսքն ասողը դարձրել է յուր խոսքը։

Ուրիշի խոսքն անուղղակի է դառնում, երբ բառացի մեջ չի բերվում, այլ միայն շուռ տված, բովանդակությունն է ասվում։

1. Ուղղակի խոսքն անուղղակի դարձնելիս առաջին և երկրորդ դեմքերը փոխվում են երրորդ դեմքի, հրամայականը փոխվում է՝ ըղձականի (տե՛ս § 143. 5), իսկ կոչականը դառնում է կա՛մ ենթակա անուղղակի խոսքի, կա՛մ խնդիր գլխավոր խոսքի բային, որին ստորադասվում է անուղղակի խոսքը։ Օրինակ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»,— «Եղբայրս ասաց Տիգրանին, թե ինքն անգլերեն լավ է հասկանում, իսկ նա բնավ չգիտես»։ Եղբայրս ասաց. «Տիգրան, գնա՛ տուն»,— «Եղբայրս ասաց, որ Տիգրանը գնա տուն», կամ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ նա գնա տուն։

2. Եթե խոսողն իր կամ խոսակցի ասած խոսքերն է ուղղակի ձևով մեջ բերում, այն ժամանակ ուղղակի խոսքն անուղղակի դարձնելիս դեմքերի փոփոխություն չի լինում, այլ միայն հրամայականն ըղձական է դառնում, իսկ կոչականը կա՛մ անփոփոխ է մնում, կա՛մ դառնում է երկրորդ դեմքի բացահայտիչ։ Օրինակ՝ Ես ասացի քեզ. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»,— Ես ասացի քեզ, որ ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես։— Դու ասացիր նրան. «Ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ դու բնավ չգիտես»,— Դու ասացիր նրան, թե դու անգլերեն լավ ես հասկանում, իսկ նա (ինքը) բնավ չգիտես։— Ասել եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց առա՛ (Պ.Ն.),— Ասել եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց աճես։ Քանի՛ անգամ եմ ասել, որ այդ պառավական բաներին մի՛ հավատալ (Պ.Ն.),— Քանի՛ անգամ եմ ասել, որ այդ պառավական բաներին չհավատաս։ Քեզ չե՛մ ասել, որ այսպիսի օրն էլ է թող հանգիստ վեր ընկնես (Պ.Ն.),— այսպիսի օրն էլ է թողնես հանգիստ վեր ընկնես։ Ես ասացի քեզ.

«Տի՛գրան, զնա՛ ձեր տուն»,— ես ասացի քեզ, որ դու, Տիգրան(դ), զբնաս ձեր տուն:

3. Անուղղակի վրա դրված անենթակա թող հրամայականը (§ 21. 5. ծան.) անուղղակի խոսքի մեջ դուրս է ընկնում. օրինակ՝ նա տանն իմաց արեց, թե՛ թո՛ղ սանամերը փախչի,—...իմաց արեց, որ սանամերը փախչի Ասաց. թե՛ թո՛ղ ամեն մարդ էլ խմեն,— ասաց որ ամեն մարդ էլ խմեն: Ես նրան գրեցի, թե՛ թո՛ղ եղբայրս գա, իսկ դու մնա՛,— գրեցի, որ եղբայրս գա, իսկ ինքը մնա:

4. Անուղղակի խոսքի մեջ պետք է տարբերել ինքն և նա դերանունների գործածությունը: Անուղղակի խոսքի մեջ ինքն գրվում է գրված խափոր խոսքի ենթակայի անվան տեղ, իսկ նա գրվում է մի ուրիշ անձի անվան տեղ. օրինակ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ ինքը (եղբայրս) անգլերեն լավ է հասկանում, իսկ նա (Տիգրանը) բնավ չգիտե (տե՛ս 1-ին կետը):—Բայց երբ անուղղակի խոսքի մեջ պահվում են խոսողի կամ խոսակցի դեմքերը, այն ժամանակ ինքն կարող է փոխանակել նա դերանվան. օրինակ՝ Ես ասացի Տիգրանին, որ ես անգլերեն լավ եմ հասկանում, իսկ ինքը (կամ՝ նա) բնավ չգիտե (տե՛ս 2-րդ կետ): Հաճախ սակայն, երբ գլխավոր խոսքի ենթական ևս երրորդ դեմքով է, խոսքը երկդիմի է մնում, չի իմացվում, թե արդյոք ինքն դերանվան հոլովները՝ իր, իրեն և այլն, գլխավոր խոսքի ենթակային են վերաբերում, թե՛ երկրորդական խոսքի ենթակային: Այսպիսի դեպքերում դերանվան հետևից իբրև բացահայտիչ կրկնվում է անունը: Օրինակ՝ Եղբայրս ասաց Տիգրանին, որ նա գնա իր, եղբորս, տունը:

Ծան. Այս երկդիմության պատճառն այն է, որ ինքն դերանվան հոլովները՝ իր, իրեն, իրենից և այլն, գործ ենածվում ենթակայի անվան տեղ, մինչև նա ցուցականինը գրվում են մի անվան տեղ, որ ենթակա չէ. ուստի ասվում է՝ նա տեսավ իր եղբորը, նրանք տեսան իրենց եղբորը. նա տեսավ նրա (մի ուրիշի) եղբորը: Տիգրանը տեսավ իր որդուն և իր կնոջը (որդին և կինը Տիգրանին են): Տիգրանը տեսավ նրա որդուն և նրա կնոջը (որդին ու կինն ուրիշին են): Տիգրանը տեսավ իր որդուն և նրա կնոջը (որդին Տիգրանին է, իսկ կինը՝ որդունը կամ մի ուրիշինը):— Ցուցական նա դերանվան հոլովները չեն կարող գործածվել մի անվան տեղ, որ ենթակա է. իսկ անձնական ինքն դերանունն և իր հոլովները կարող են գրվել նա դերանվան տեղ, այսինքն մի անվան տեղ, որ ենթակա չէ, բայց միայն, երբ խոսքի մեջ շփոթություն առաջ չի գալ և որոշ հասկացվի, թե դերանունը ո՞ր անվան տեղ է գրված. օրինակ՝ ես տեսա Տիգրանին և իր եղբորը:

ՄԻՋԱՆԿՅԱԼ ԽՈՍՔԵՐ

258. Միջանկյալ ասվում են այն խոսքերը, որոնք մտնում են ուրիշ խոսքերի մեջ՝ առանց քերականորեն կապակցվելու նրանց հետ: Միջանկյալ խոսք են դառնում՝

1. Գլխավոր խոսքերը (ասել, պատմել, հաղորդել, մտածել և այլն բայերով), երբ շրջումով մտնում են ուղղակի կամ անուղղակի խոսքերի մեջ: Այսպիսի շրջուն գլխավոր խոսքերի մեջ բառադասությունն

ևս շրջուն է լինում. առաջ դրվում է բայը, ապա ենթական և խնդիրները: Օրինակ՝ Գնացե՛ք այսուհետև, ասաց շիսուս իր աշակերտներին, աշակերտեցեք բոլոր հեթանոսներին:— Տիգրանը, ասում եմ, դեռ չի վերադարձել իր ճանապարհորդությունից, Այն ժամանակ, չե՞ս հիշում, նա արդեն մեռել էր: Բայց ուսանողը, հո՞ գիտե՞ք, անձնիշխան է ամեն դեպքում (Մուր.):

Խոսքերի փոխանակության ժամանակ գլխավոր խոսքը՝ ասել, հարցնել, պատասխանել և այլ բայերով՝ շրջումով դրվում է ուղղակի խոսքից հետո, կամ մտնում է ուղղակի խոսքերի մեջ ինչպես մի միջանկյալ խոսք:

2. Գլխավոր խոսքը, երբ մտնում է երկրորդականի մեջ. օրինակ՝ նա վաղը, մյուս օրը, կառելի է, կգա:

3. Այնպիսի խոսքեր, որ առանձին և ուրույն իմաստ ունին և շատ երկրորդաբար միայն պարզում են ասացվածի միտքը. օրինակ՝ Ուրացող վասակը (այսպես է անվանում նրան Եղիշեն) միայն յուր անձի և օգտի համար էր մտածում (Պալ.): Մի երկու ամիս ևս, և մենք կբաժանվենք իրարից, ո՞վ գիտե, գուցե հավիտյան:— Այդպիսի հարցեր, ինչպես հայտնի է, փորձված մարդիկ չեն տալիս իրար:— Պետրոս Մինարյանը (այս էր ուղեկցիս անունը), հայոց դպրոցի սան էր (Մուր.):— Տե՛ր Մուկուչը (գյուղի քահանայի անունն էր) անծանոթ էր... այս սովորության (Մուր.):

259. Միջանկյալ խոսքերի մի առանձին տեսակն են կազմում և միջարկության խոսքերը, որոնք կազմվում են մեծ մասամբ մի ձայնարկությունից, կամ ձայնարկության նշանակությամբ գործածված բառերից, և ցույց են տալիս խոսողի զգացմունքը կամ կամքը: Դրանք չեն մտնում խոսքի կազմության մեջ իբրև խոսքի մաս, այլ դրվելով խոսքի սկզբում կամ մեջը՝ եղանակավորում են խոսքը: Օրինակ՝ Ա՛յն, ինչպես կուգեմ:— Ավա՛ղ, նա վաղուց չկա այլևս:

Մեծ. Այս կարգին են պատկանում հաճախ և եղանակական մակբայները, որոնք իբրև միջանկյալ բառեր մտնելով խոսքի մեջ՝ եղանակավորում են խոսքի բովանդակությունը՝ ցույց տալով հավաստիություն, հավանականություն, երկբայություն և այլն (§ 34. 6). օրինակ՝ Չափազանց պայծառ լույսը, այո՛, հաճելի չէ լինում վնասված աչքերին:— Բայց ես, ինձեղի, ասել էի միամտաբար:— Նա, երեկ, որոճում էր իմ ասածները (Մուր.):

II ԽՈՍՔԵՐԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

260. Խոսքերի կապակցությունը՝ նայելով կապակցված խոսքերի հարաբերությանը՝ լինում է ստորադասության և համադասության (§ 251): Ստորադասության կապակցվում են երկրորդական խոսքերը գլխավորի հետ: Այս կապակցությունը լինում է՝

1. Շ ա ր ա ճ ա ր ու թ յ ա մ բ, երբ երկրորդական խոսքերը, որոնք սկզբնապես գլխավորից անկախ խոսքեր են, առանց որևէ կապակցական բառի, նշանակությամբ միայն միանում են գլխավոր խոսքի հետ, դառնալով ենթակա, խնդիր և այլն: Օրինակ՝ Մարդ կա՝ հազար արծե: մարդ կա՝ մին շարժե: Այն էլ մի բան էր, Մատուրը տան էր, Սաղն ի՞նչ իմանա՝ կաղն ինչ է (Ա.):

2. Զ ո ղ վ ա ծ ո վ, երբ երկրորդական խոսքերը գլխավորի հետ միանում են որևէ կապակցական բառով: ինչպե՞ս՝ Մարդ կա, ու հազար արծե: մարդ կա, ու մին շարժե: Այն էլ մի բան էր, ու՝ Մատուրը տանն էր, Սաղն ի՞նչ իմանա, քե կաղն ինչ է:

Շարահարությունը խոսքերի կապակցության ամենապարզ, սկզբնական ձևն է և հատուկ է ժողովրդական լեզվին: գրական լեզվի մեջ պահանջվում է, որ կապակցված խոսքերի հարաբերությունն արտահայտվի որևէ կապակցական բառով:

261. Կապակցական բառերն են հարաբերական բառերը և ստորագասական շաղկապները: ըստ այսմ և երկրորդական խոսքերը, նախելով թե ինչպիսի բառով են կապակցված, կոչվում են ճարաբերական և շաղկապական խոսքեր:

Հարաբերական բառերն են՝ որ, ով, ինչ, որը որ, քանի որ, որքան և այլն, բոլոր հարցական բառերը, որոնք կորցնելով իրենց հարցական նշանակությունը՝ գործ են ածվում իբրև հարաբերական կամ շաղկապական բառեր և կապում են երկրորդական խոսքը գլխավորի հետ:

1. Հարցական-հարաբերական բառերը միեւթամանակ և անորոշ իմաստով բառեր են: ուստի դրանցով կապված երկրորդական խոսքերը մեծ մասամբ ոմնին ընդհանուր անորոշ կամ ընդհանրացական նշանակություն: Այս դեպքում հարաբերական բառերից հետո,—իսկ եթե հարաբերականն ածական վերագիր է, սրա գոյական անունից հետո,—կարող է դրվել ու թարմատար շաղկապը, որի հետ, կամ առանց նրան, կարող է դրվել նաև էլ (և) շաղկապը: Օրինակ՝ Ինչ որ կուգես՝ արա՛, Ինչ փորձանք որ գա՝ համբերիր: Ընտրիր՝ որը որ կուգես: Ով էլ որ լինեիր քո տեղը, այդ բանը չէր անիլ: Ով որ էլ լինեիր... Ով էլ լինեիր...:

2. Գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է կամ կարող է դրվել մի անուն կամ դերանուն իբրև հարաբերյալ, որին ակնարկում է երկրորդական խոսքի հարաբերականը: հարաբերյալ անունը վրան կարող է ունենալ մի ցուցական կամ անորոշ մականուն: Օրինակ՝ Ինչ որ ցանես, այլե՛ կհնձես: Ով խաղա, նա կկաղա:

3. Երբ նա, այն ցուցականներն ասացվածի սկզբում են և երկրորդական խոսքը միջադաս է, գլխավոր խոսքի մեջ ավելագորությամբ կարող է կրկնվել նա, այն, երբ շեշտվում են: Օրինակ՝ Նա որ եկավ, նա՛ ասաց: Զէ՛, չէ՛, երգած չէ դեռ մայր Հայաստան կարապի երգը, երգն ի՛ր տիրագրին: այն որ լսեցինք, այն երգն էր դարնան (Գ.-Ք.):

262. Վերադիր խոսքերը կապակցվում են որ, ով (որ), ինչ (որ). որը որ հարաբերականներով.

1. Երբ որ հարաբերականը դրվում է մի անձնական դերանվան տեղ, կամ մի այնպիսի ցուցական դերանվան տեղ, որ առաջուց ծանոթ առարկայի անվան տեղ է դրված: Այսպիսի երկրորդական խոսքերն ունին բացահայտիչ նշանակություն և վերածվելիս դառնում են բացահայտիչ: Օրինակ՝ Մենք, որ ունինք հոգի ու սիրտ քաջ, եկ անվախ ելնենք թշնամու առաջ (Գ.-Ք.),— Մենք, հոգի ու քաջ սիրտ ունեցողներս, եկ... Գարեգինը աշխարհ ման եկած մարդ է. թե որ այդպես չլիներ, ես իմ տղային ինչո՞ւ կտայի ճշման, որ տարին երեք մանեթով է կարդացնում (Պո.): Լացով հզորների դուռը բախեցի, ինձ՝ տկարիս (=ինձ որ տկար եմ) պաշտպանություն տվող չեղավ (Ջիվ.): Ես որ այս բանն ասել եմ... (Ես՝ այս բանն ասող): ...Դու, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել ես, լսիր ինձ (Դու, երկնքի և երկրի ստեղծող, լսիր ինձ):

2. Երբ որ, ով (որ), ինչ (որ) հարաբերականները դրվում են մի անվան տեղ. օրինակ՝ Դու նմանիր այն ազատախոս թռչնակին, որ երդում է անձնասեր հույսերով (Գ.-Ք.):

Ով (որ), ինչ (որ) հարաբերականները տալիս են խոսքին ընդհանուր անորոշ նշանակություն, իբրև՝ որը որ լինի, ով որ լինի, ինչ որ լինի: Օրինակ՝ Այն մարդը մարդ չէ, ով որ կեղծավորություն միայն խոսի.— Սուրբ Գեորգն ամեն մարդկանց էլ, ով նրա դուռը գա, օգնության կըհասնի.— Ջալալեդդինն երազ է տեսել, որ աստված կպատժի այն քրդին, ով որ յուր մաքրներից ամենալավերը հնգից մեկը չուղարկի շեյխի տունը. ում պատվական եզներին ու կովերին ամենապատվականները տասիրը մեկը շեյխի օջաղում չմշակեն ու կթվին.— Երևանի բազարն այն տեսակ ծախս չունի, ինչ որ այս երկու օրն այստեղ լինում է.— Նա այն կերակրներից չկերավ, ինչ որ ուրիշները կերել էին.— Այս մի քանի խոսքն էլ, ինչ որ կասեմ, նրան ասա (Պո.): Եվ ոչ նա տալիս է այն պատասխանը, ինչ որ ինձ կարող էր բավականացնել (Պատկ.): Թե լավ քննես, երջանիկ չէ այն անձը, ում որ կասեն՝ երանի քեզ.— Այն գույնով կմեռնեմ, ինչով ծնա (Ջիվ.): Ես չեմ ներիլ ինձ, եթե հեռանամ այստեղից այն ծանոթություն, ինչ որ ունիմ ձեր մասին.— Նա ևս վայելի այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես (Մուր.):

Մեծ, Երբ հարաբերյալ անունը մասնավոր, որոշ նշանակություն ունի, այժմ այն կարելի չէ գործածել որը որ հարաբերականը, այլ միայն որ. ինչպես՝ Սա այն ճեղքն էր անիծից, որն որ (պետք է գրել միայն որ) պես պես դիմակավ հիմնիվեր կործանելու շուտ շուտ Հայաստան եկավ (Գ.-Ք.): Հավատարիմ կենդանիները կրծում են իրենց տիրոջ շղթաները, որն որ անհամբեր սպասում է ազատություն ստանալ (Պալ.):

263. Երբ հարաբերականները դրվում են գլխավոր խոսքի մեջ եղած մի անվան տեղ, երկրորդական խոսքերը վերածվելիս դառնում են՝

1. Բացանայտիչ (§§ 41. 2, 42, 178, 179), երբ հարաբերյալը կոչական անուն է, և երբ երկրորդական խոսքի ստորոգյալը մի անուն է նմ բայի հետ. օրինակ՝ Ո՛վ հայր, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել ես, լսիր մեր աղաչանքը.— Ո՛վ հայր, երկնքի և երկրի ստեղծող, լսիր մեր աղաչանքը: Աշոտ Մսակեր, որ Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապն էր, գնեց Շիրակա գավառը,—Աշոտ Մսակեր, Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապը, գնեց...

2. Մականուն վերադիր երեքման հոտգառ (§§ 41. 1, 43, 208). օրինակ՝ Այն աշակերտը, որ ջանասեր է և իր գործով է պարապում, առաջադեմ կլինի,—ջանասեր և իր գործով պարապող աշակերտը առաջադեմ կլինի: Լիզիա Պավլովնան զբաղված էր սուրճ ու շոկոլադ պատրաստելով այն հյուրերի համար, որ գալու էին,—Լիզիա Պավլովնան զբաղված էր գալիք հյուրերի համար սուրճ ու շոկոլադ պատրաստելով (Մուր.): Ես եմ եկել բա՛, ըսկի կթողա՞մ, որ իմ աղին ուրիշ մարդ տանի՞, ասաց կառասյանը վստահությամբ, շնայելով իր տանեկի՞ աղին (այն աղային, որին պիտի տաներ) առաջին անգամն էր տեսնում (Մուր.): Ոչ ոք չի կարող գուշակել գալիք օրերը (այն օրերը, որ գալու են): Մարդ կա, որ հազար արժե. մարդ կա, որ մեկ շարժե,—Մարդ կա՛ հազար արժող. մարդ կա՛ մեկ շարժող (Ա.): Մարդ կա՛ արի (որ արի է), մարդ կա՛ բարի. մարդ կա՛ շատ բան կկատարի (Ա.—շատ բան կատարող): Իրանց հովիվը, որ իրանցից խելառ էր, կոտորեց...,—Իրանց հովիվը, իրանցից խելառ, կոտորեց չափազանց մատաղահաս գառներ (Ջիվ.): Մարդ միշտ երանի է տալիս այն օրերին, որ անցել, գնացել են,—...անցած, գնացած օրերին:—Բացի վերևում դրածներից պիտի նկատի ունենալ և հետևյալները:

3. Եմ բայը, որ սովորաբար դուրս է ընկնում, ներգոյական, բացառական հոլովների և կապական բառերի հետ դառնում է եղող, եղած դերբայ, կամ թե բայը դուրս է ընկնում, բայց հոլովներով խնդիրները դառնում են սեռական վերադիր. օրինակ՝ Այն մարդիկը, որ մեղ հետ էին, շին վերադարձել,— Մեղ հետ եղած մարդիկը, կամ՝ Մեր հետի մարդիկը... Այն գիրքը, որ սեղանի վրա է...,—Սեղանի վրայի գիրքը... Այն մարդիկը, որ ազնվական ծագումից են... Ազնվական ծագումից եղող մարդիկը... կամ՝ Ազնվական ծագումի մարդիկը: Այն աշակերտները, որ դասարանում են...,—Գասարանում եղող աշակերտները,— Դասարանի աշակերտները (տե՛ս § 86):

4. Երկրորդական խոսքի ենթական դառնում է կողմնակի ենթակա կամ ենթակայական սեռական. իմ, քո դերանունների տեղ և, դ հոգերն են գործածվում: Օրինակ՝ Այն մարդը, որի ոտքը կաղ է...,—ոտքը կաղ մարդը (տե՛ս § 62): Գոհ եղիր բախտովդ, որ տվել է քեզ աստված,—...աստվածու քեզ տված բախտովդ: Այն աշակերտը, որին դու դովում էիր...,— Քո գոված աշակերտը,—գովածդ աշակերտը, գոված աշակերտդ: Քո արած ցեխին մի գդալ շուրն էլ է հերիք (Ա.— այն ցեխին, որ

դու անում ես...): Քննում եմ իմ անցյալը, տեսնում անկատար. իմ թողած հետքս վաղանցուկ (Զիվ.—այն հետքը, որ ես թողել եմ): Օրհնվիք եկած սարը (Սայաթ-Նովա,—Սարը, որից դու եկել ես): Ինձ էլ քու ընկածդ հորի մեջ ձգեց (Զիվ.—այն հորի մեջ, որ դու ընկար): Ձեթը թանկ եղած տարին ջուրն աղբատին լույս տվավ (Ա.—այն տարին, որ ձեթը թանկ եղավ...): Մեր բնական տունը. քո դնալու ճանապարհը, Տե՛ս և § 188. 2, 256. 5:

264. Հարաբերական դերանունը դրվում է սովորաբար անմիջապես իր հարաբերյալ անունից հետո. բայց կարող է երբեմն հարաբերյալից անջատվել ուրիշ բառերով: Ուշադրություն պիտի դարձնել սակայն, որ այս անջատումը պետք է այնպես լինի, որ պարզ հասկացվի, թե ո՞ր անունն է հարաբերյալը. այս պատճառով հարաբերյալի ու հարաբերականի մեջ կարող են մտնել՝ բայ, դերբայ, թվով ու դեմքով տարբեր գոյականներ, կամ հարաբերյալը լինում է մի ցուցականով անուն և այլն. թե չէ երկդիմությունից ազատ մնալու համար պետք է շրջում անել (տե՛ս § 208. 5): Օրինակ՝ Հայկ ձեռք զարկեց մի գյուղ շինելու, որ յուր անունով Հայկաշեն անվանեց (Պալ.): Այն աղ ու հացը վկա, որ իրար հետ կերել ենք.—Կարծես սագբեի քարվան լինի, որ (փոխանակ՝ որոնք) իրար հոտից գնալով զարդաբույս են ջրի երեսը.—Դու գիտես կանաճեց բույսը, որ այդպիսի բանի եմ ման գալիս...—Այ տղա, բաս իշխանները քո հոր մշահն են, որ ամեն մեծ մարդ գալիս՝ տանում են, իրենց տանը վեր բերում (Պո.): Նս վարդանն եմ, հայոց զորավարը, որ կովեցի Պարսից դեմ:

265. Հարաբերական խոսքն երբեմն վերաբերում է ոչ թե գլխավոր խոսքի մեջ եղած մի գոյականի, այլ գլխավոր խոսքի ամբողջ բովանդակությանը. այս դեպքում ուշադրություն պիտի դարձնել, որ հարաբերականից առաջ կամ մոտիկ այնպիսի գոյական չընկնի, որ կարող է իբրև հարաբերյալ հասկացվել: Օրինակ՝ Առաստաղի ավելի մութ խորշերը առատորեն բռնված էին սարգի ոստայններով, որ ապացուցանում էր, թե այդ տան մեջ չկար չար ձեռք... Վանահոր սենյակը ոչընչով չէր տարբերվում մյուս միաբանների խուցերից, որ ապացուցանում էր, թե հավասարության սկզբունքը հնուց անտի հարգված է եղել այդտեղ.—Նրանք ձեռքերնին մի մի գիրք առած կարդում էին, երբեմն կամացուկ, երբեմն մոմալուով, իսկ հաճախ բարձրաձայն, առանց մեկը մյուսին նայելու, ուրից և բակի ու սրահի մեջ բարձրացել էր աղմուկ ու ծխոք.—Ամպերը շարունակ բաց-խփուկ էին անում երկնքի երեսին, ուրից լուսինը մերթ պայծառ բացվում, լուսավորում էր աղբատիկ գյուղը..., մերթ լողում, սուզվում էր ամպերի ետևը (Մուր.):

Երբեմն այսպիսի գլխավոր խոսքի բովանդակությունն ամփոփվում է մի բան բառով, որին և վերաբերում է հարաբերականը. օրինակ՝ Բացի այդ ընդհանուր և ժանրակշիռ հարցերից՝ հայր կառավարին աշխատում է ժողովրդի անմիջական առօրյա խնդիրն ևս ըստ

կարելիութիւն կտրուկ և անկաշառ ձևով վճռել. մի բան, որ իհարկե նույն-պէս ուշագրավ է (Լր.):

206. Որ հարաբերականի նշանակութեամբ գործ են ածվում՝

1. Ուր, որտեղ, որտեղից, ուտի, ուսկից, երբ,—**Եթե** հարաբերականը տեղի և ժամանակի նշանակութեամբ է առնվում: Օրինակ՝ Հունաստանը թերևս մի հատիկ երկիրն է, ուր մարդկութիւնը ընական ճանապարհով է զարգացել և ուր գրականութիւնը՝ իբրև ամենաճիշտ հայելի այդ զարգացման՝ ժողովրդի հետ միասին առաջ է գնացել (Պալ.): Տեսե՛լ ես արդյոք այն բլուրները, ուր ճոխ ծաղկում է մշտական գարուն. կանաչում թաղված այն այգիները, ուր իբրև գոհար խաղողն է հասնում (Հով. Հովհ.): Մենք իջանք դեպի այն ձորակը, ուր հոսում էր գլուղի լեռնային վտակը (Մուր.):— Յույց տվեց ինձ այն դուռը, ուստի ծառաներն էին ել ու մուտ անում (Պատկ.): Հասան սարի գլուխը, որտեղից երևում էր գլուղը: Գլուղի եկեղեցին գտնվում էր... մի առանձնացած բլրակի լանջի վրա, որտեղից բացվում էր մեր առաջ... տեսարանը.— Պետք էր այժմ վերադառնալ քաղաք, ուսկից ամբողջ երեք ամիս բացակա էի.— Ծանապարհը հաճախ անցնում էր և սիզավետ բարձունքներով, ուսկից տեսարանները բացվում էին ավելի շքեղ ու ընդարձակ (Մուր.): Անիծյալ լինի այն գիշերը, երբ դու ծնվեցար: Հիացմունքով էր խոսում այն ժամի ու վայրկյանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնվում կլինեիր հայրենիքում.— Կարոտութիւնը աղքատի տան մեջ յուր ներկայութիւնը զգալ է տալիս նույնիսկ այն վայրկյանին, երբ մայրը ողջազուրում է պանդուխտութիւնից վերադարձող որդուն.— Այդ գիրքը նրան սիրելի էր դարձել մանավանդ այն օրից, երբ ուսանողական ժողովում յուր հայտնի խոստումն առավ (Մուր.):

Մտն. 1. Ավելորդ է ուր և երբ բառերից հետո ընդհանրացական ու թարմատարը գրենել, երբ հարաբերյալը մի որոշ առարկա է ցույց տալիս, ինչպես՝ Բաց աչքերդ այդ նախշուն, ուր ուր մայրդ յուր բախտ-փառքը, կյանք ու արեն է տեսնում.— Եկ ուխտատեղի դարձնենք այն վայրը, ուր ուր թափեցավ նոցա սուրբ արյուն (Գ.-Ք.):

Մտն. 2. Երբեմն երբ բառի տեղ դրվում է ու ծածկեալ, ինչպես՝ Ազգը երեսայական դրութիւնից կամաց կամաց և աստիճանաբար անցնում է պատանեկութեան տարիքին, որ ժամանակ նա ճանաչում է ինքն իրան (Պալ.):— Օտարաբանութիւն է երբ մաղբայի տեղ ուր գնել ժամանակի անվան համար, ինչպես՝ Մարդ ունի այնպիսի վայրկյաններ, ուր զարհուրելի կերպով կզգա առանձնութեան բեռը (Մրբ. Տլուսաբ):— Նույնպէս կարելի չէ գրել ուր փոխանակ ուր մեջ գրելու. օրինակ՝ Ես դեռ ել մի գիրք չեմ կարդացել, ուր (պետք է գրել ուրի մեջ) այդպիսի բան գրած լինի:

2. Ինչ հարաբերականը, փոխանակ ուրի, հետեւյալ տեսակի կապակցութիւնների մեջ՝ Դեռ այն անելն է, ինչ (կամ՝ ուր) անում է: Դեռ այն գնալն է, ինչ (կամ՝ ուր) գնացել է: Հենց այն է, փնջ եկավ նստեց: Այնքան ժամանակ ինչ եկել էին, երկու ալնքան էլ ստեցին: Վայ այնքնելուն, ինչ քնեցին:

3. Ինչպես, երբ վերադիր խոսքով ընդհանուրի վրա իբրև բացատրություն կամ օրինակ ավելանում են մասնավորները. օրինակ՝ Ընտանի կենդանիները, ինչպես (են)՝ ձիերը, էջերը, ոչխարները և այլն, մարդու շատ պիտանի են,—Երբ բոլոր մասնավորներն են մեջ բերվում, բացատրական խոսքը սկսվում է որ բառով. օրինակ՝ Մի քանի աշակերտներ, որ են՝ Ա., Բ. և Գ., ինձ մեծ ուրախություն են պատճառում,—Երբ առանձնապես մեջ են բերվում մի քանի մասնավորներ միայն, այսպիսի խոսքերը կապակցվում են մասնավանդ, հատկապես բառերով. օրինակ՝ Մի քանի աշակերտներ, մանավանդ Ա., Բ. և Գ., ինձ մեծ ուրախություն են պատճառում:

4. Ինչպես, երբ հարաբերականը խոսքի մեջ դառնում է ստորոգելիական վերադիր: Օրինակ՝ Դու (բախտ) աստված չես, ինչպես կոչնք քեզ հին դարը դյուցազանց (Գ.-Ք.): Խուռն բազմությամբ դիմում էին աթենացիք Ճեմարանի պարտեզներում բարձր իմաստության դասեր լսելու աստվածախոս Պլատոնի բերանից, ինչպես որ անվանում էին նրան հույները (Պալ.):

5. Ինչպիսին, որպիսին, որի նմանը, երբ հարաբերյալն ունի այնպիսի ցուցականը իբրև վերադիր և կամ հատկապես առարկայի տեսակն է շեշտվում: Օրինակ՝ Ոչ մի աշուղ այնպիսի խաղ չունի ասած, ինչպիսին սա է ասած, Տունը... մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը (կամ՝ որպիսին) նա չէր տեսած ոչ մի տեղ.—Հարթ ու ողորկ խճուղին, որի նմանը չկար Կովկասի ոչ մի կողմը, ախորժելի դարձուց նաև այս ուղևորությունը (Մուր.): Իրավունք այնպիսի գործողության նրկատմամբ, որպիսին է պարլամենտ արձակելը (Լր.): Միայն այդ իմաստով է հատկացված ֆրանսիական հանրապետության նախագահին պաաներազմ հայտարարելու իրավունակությունը, որպիսին զլացվում է նրան պետական կյանքի առօրյա նորմալ շրջանառության պայմաններում (Լր.):

Մեծ. Օտարաբանություն է որ դերանվան տեղ որպիսին գործածելը հետևյալ տեսակի կապակցության մեջ. օրինակ՝ Հովհաննես Կարբեցի արքեպիսկոպոսն ընծայել է Պետությունը Քիֆլիսին մոտիկ Կոլոր՝ հազար դեսյատին ունեցող կալվածքը, որովհետև (պետք էր գրել պարզապես՝ որ) ներսն արքեպիսկոպոս Աշտարակեցին իր ժամանակին գնել էր (Լր.):

267. Անփոփոխ որ ձևն է գործածվում ներգոյականի նշանակությամբ, փոխանակ ուր, երբ բառերի, երբ հարաբերյալն ևս ժամանակ է ցույց տալիս: Օրինակ՝ Կար ժամանակ, որ ես էլ չքեղազարդ հարսի պես հազար ու բյուր պլքանքով փախչում էի ափերես (Գ.-Ք.): Սև լինեք այն օրը, որ դու ծնվեցիր: Հենց այն րոպեին տուն մտավ, որ հայրն ուղում էր ոտը դնի տան շենքը: Մոտեցել էր ժամը, որ երեսխալից պիտի քաժանվեր: Նրա համար տխուր է այն օրը, որ մենակ է հացի նստում: Այն իրիկունը, որ սուրբ Գեորգի մասունքը տարան, մի պստիկ ամպ

վեր կացաւ (Պռ.), Ամբողջ մի դար էր անցել այն ժամանակից, որ Ռուբեն Ա. Հայոց անկախութեան հիմը դրել էր Տավրոսի բարձրութիւններէ վրա (Պաւ.): Տարիներ են անցել այն օրից, որ նա իր վերջին բարեւ տվաւ այս աշխարհին.— Բայց այն օրից, որ իմացաւ թե գործունեութիւնը կազդուում է մարդուն... (Մուր.):

Յուցական դերանվան ավելադրութեամբ անփոփոխ աւ հարաբերականի մասին տե՛ս § 166. 2:

268. Հարաբերական դերանունը սովորաբար դրվում է հարաբերյալից հետո. ուստի վերադիր խոսքերը լինում են միջադաս և վերջադաս. օրինակ՝ Առավոտյան զեփյուռը, որ հով էր բերում սարի լանջերից, մեղմով շարժում էր անտառի ծառերը.— Ուղիղ արեւուտքից երևում էր սլատմական ծամաքաբերդը, որի սակավաթիւ տնակներն ու հյուղերը ցրված էին ջրապատ հովանդանի վրա (Մուր.):

Վերադիր խոսքերը շրջումով միայն կարող են եւ առաջադաս վարվել.

1. Բանաստեղծական լեզվի մեջ միայն երբեմն գլխավոր խոսքը, որի մեջ է հարաբերյալ անունը, դրվում է երկրորդականից հետո: Օրինակ՝ Որի շուրջը դժնիկ փշով է պատած, մի՛ մտնիլ այն այգին (Ջիվ.): Ամա՛ն, ամա՛ն, տուր ինձ իմ գդակ. աւ պիտի տայիր, ինձ պետք չէ այն գդակ (Ա.):

2. Երկրորդական խոսքի մեջ, ավելի ժողովրդական ձևով, կրկնվում է հարաբերյալ անունը՝ առաջից ունենալով աւ, ինչ իբրև վերադիր, իսկ ետեւից աւ թարմատարը. օրինակ՝ Այն գույնով կմեռնեմ, ինչ գույնով աւ ծնվեցաւ (փոխանակ՝ Այն գույնով կմեռնեմ, ինչով ծնվեցաւ Ջիվ.): Այսպիսի վերադիր խոսքերը սովորաբար առաջադաս են վարվում. օրինակ՝ Որ աղջկա խաղալիս շատ նվեր հավաքվեք, այն աղջիկը ընկերների միջին պարծենում էր (փոխանակ՝ ընկերների միջին պարծենում էր այն աղջիկը, որի խաղալիքատ...):— Աչքդ ինչ բանի որ ընկած է, այն բանը քեզ բախտ լինի (Պռ.):

Այսպիսի շրջուն կապակցութեան ժամանակ վերջադաս գլխավոր խոսքի մեջ հարաբերյալի տեղ գրական լեզվի մեջ սովորաբար դրվում է մի ցուցական դերանուն. հաճախ այս ցուցականն ևս չի դրվում, և, երբ հարաբերյալը սեռական վերադիր է, նրա անունը կամ ետադրական բառն առնում է ցուցական հոդ: Այս խոսքերն ունին ընդհանրացական նշանակութիւն: Օրինակ՝ Աչքդ ինչ բանի աւ ընկած է, այն քեզ բախտ լինի.— իբրև՝ Ամեն բան, ինչի որ աչքդ ընկած է, քեզ բախտ լինի: Որ մարդը որ կպատահի, նրան ասա (ասա ամեն մարդու, որը որ կպատահի): Մեր երկրի ինչ բանը որ մեզ դուր է գալիս, հաճախ օտարներին խորթ է թվում (Մեր երկրի այս ինչ ու այն ինչ բանը, ինչ որ մեզ դուր է գալիս, հաճախ...):— Սուրբ Կարապետը, ինչ մուրազ արիք՝ ինքը կատարի (ամեն մուրազ, ինչ որ արիք):— Ինչ մուրազի, ինչ խորհրդի որ եկել եք՝ Ս. Կարապետը կատարի.— Ինչ փորձանք էլ որ գա՛ քաշիր (ա-

մենն փորձանք, ինչ էլ որ գա, բաշիր)։—Տարվա որ ժամանակին հյուր գա՝ գլխներին վրա պատիվ ունի (Տարվա ամեն ժամանակին, երբ էլ որ հյուր գա, գլխներին վրա...)։—Աշտարակա որ փողոցովն անց ես կենում, խնոցի հարելու ձայն է գալիս։—Որ տունը մտնում էին՝ ասում էին (Պռ.)։ Որ սարին դիմեցի՝ վրան ձյուն եկավ (Ամեն սարի վրա, որին որ դիմեցի, ձյուն եկավ. ամեն դիմածս սարի վրա ձյուն եկավ)։ Որ ծառը բռնեցի, պրծավ արմատից (Ամեն ծառ, որը որ բռնեցի, պրծավ արմատից)։ Որ մեծին խնդրեցի, ինձի տեր չեղավ. Որ հարստին խեղճութունս հայտնեցի, ասաց՝ վաղուց ձանձրացել ենք աղքատից (Ջիվ.)։ Ինչ որ շնորհք ունիս՝ չպահես (Պռ.—Իբրև՝ ինչ շնորհք որ ունիս...)։ Ինչ որ աշխարհքիս միջին քաղցրահամ կեցակրճեք կան՝ այնտեղ լիքն է (Իբրև՝ աշխարհքիս միջին ինչ քաղցրահամ կեցակրճեք որ կան)։— Ինչ էլ մնար դրսի բաճ՝ իրիկունը կանեի (Պռ.)։

Ման. 1. Որ վերադրի անունը սովորաբար և հոգն ունի. բայց երբ որ անվում է ինչ բառի իմաստով, անհոգ է մնում. օրինակ՝ Որ կտրիճ տղայի էլ համեցեք էր անում՝ լեղին չուր էր կարում (Պռ.)։

Ման. 2. Այսպիսի ընդհանրացական հարաբերական խոսքերի նշանակությամբ մի, ամեն անորոշներով կազմվում են անկապակցությամբ կամ ավելորդությամբ երկրորդական խոսքեր (անս § 166)։ Օրինակ՝ Մի տեղ որ շերմեռանդություն չլինի, այնտեղից ասոված էլ կհեռանա՝ Մի բան (ամեն բան), որ քո ուժից վեր է, մի՛ պարծենար, քե կանես (ինչ բան որ քո ուժից վեր է...)։ Մի մարդ, որ պաշտպան է հանդիսանում տգիտության, նա չի կարող որևէ ուրիշ պատճառ ունենալ... (Մուր.)։ Մի մարդ, որ անգեռ է, նրան ի՞նչ կարելի է մեղադրել։

3. Ընդհանրացական նշանակությամբ շրջուն, այսինքն առաջադաս վերադրի խոսքեր են կազմվում նաև որտեղ, ինչ տեղ, ուր մակբայներով, կամ քանի, ինչքան, որքան, որչափ, ինչչափ ածականներով, որոնք դրվում են հարաբերակի վրա, որ երկրորդական խոսքի մեջ է դրվում. վերջադաս գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ նրանք, բոլորը, ամեն, ոչ մեկը և այլն։ Օրինակ՝ Ինչքան բարեկամ կանայք կային՝ հավաքվեցին (Իբրև՝ հավաքվեցին ամեն բարեկամ կանայք, ինչքան կային)։—Ինչքան տխրած մարդիկ լինին, նա նրանց սիրտը բաց կանի.—Իրանք՝ ինչքան գլուղացիք կան՝ հավաքվեցին մի տեղ.—Մեր գեղումը ինչքան հարս պսակվեք, ամենը Գեորգենց ու Թորոսենց շորերովում էին (Ամեն պատահող ազապ տղայք էին պատահում՝ փեսայի հետ համբուրվում էին)։—Ինչքան ազապ տղայք էին պատահում՝ փեսայք...)։—Ինչքան չարազ են շինել, կեսը նրանց հետ գնում է։—Ուրեմն էլ այսօր ուխտավորեճեք կային, ամենի խնդիրն ինքը կատարի։—Ինչքան աշխարհումս ծովունք կան, բոլորը ուտում են։—Կանչեցին՝ ինչքան մեծակնանիք կային՝ բաժինք տեսնելու։—Նստեցին ինչքան տղայք կային և ուրախություն արին (Պռ.)։—Գեղումն էլ քառեղ կորած մոլորած երեխայք կան՝ այսօր ժամումը կլինին (Իբրև՝ Ամեն կորած մոլորած երեխայք)։—Որտեղ ինչ ցավոտ մարդ լինի, ես նրան կլավացնեմ (Պռ.)։ Որտեղ մի լավ գյուտ

կա՝ խելոքն է գտել.—Լիբը կարասը լուռ կմնա... զանգակի սլես զո-
ղանշում է՝ ուր որ կա՝ դատարկ կարաս.—Ինչ տեղում ատելության հո-
գու ծնունդ նկատել եմ, պատճառին առանց վախի նախատել եմ
(Զիվ.):

ԵՆԹԱԿԱ ԵՎ ԽՆԴԻՐ ԽՈՍՔԵՐ

289. Ենթակա և խնդիր խոսքերը լինում են հարաբերական և շաղ-
կապական. իսկ ստորոգյալ խոսքերը, որոնք շատ քիչ են պատահում,
ձևով հարաբերական են միայն:

Հ ա ր ա ք ե ր ա կ ա ն ստորոգյալ խոսքերը կապակցվում են ինչ
(որ) հարաբերականով. իսկ ենթակա և խնդիր խոսքերը՝ ուր, ով (ուր),
ինչ (ուր), ուր (ուր) հարաբերականներով. գլխավոր խոսքի մեջ իբրև
հարաբերյալ կարող է դրվել՝ ամենք, բոլորը կամ մի ցուցական դերա-
նուն, որ ականարկում է երկրորդական խոսքին և նրանից է ստանում իր
նշանակությունը: Երկրորդական խոսքը, երբ հարաբերականն է ով որ,
ինչ որ, որը որ, կարող է առաջադաս, միջադաս կամ վերջադաս լինել.
Իսկ երբ հարաբերյալն է ուր, կարող է միջադաս կամ վերջադաս լինել:
Այս գործածության մեջ ուր հարաբերականի տեղ կարող է դրվել ով, ինչ:

Գլխավոր խոսքի հարաբերյալի հոլովով ու խոսքի մեջ վարած
պաշտոնով միշտ տրոշվում է երկրորդական խոսքի պաշտոնը գլխավորի
նկատմամբ, կամ այն հոլովը, որով դրվում է վերածման ժամանակ
երկրորդական խոսքին փոխանակող գոյականը:

1. Ե ն ք ա կ ա. Ով ույժ չունի, նա չի կարող կյանք վարել (Զիվ.):
Ույժ չունեցողը չի կարող...:

2. Ս ա ա ռ ա զ յ ա լ. Ինչ որ դուք եք, նույնն էլ մենք ենք (Մուր.):
Ինչ որ ես եղել եմ՝ դարձյալ կլինիմ: Դու այն չես, ինչ որ երևում ես:

3. Խ ն դ ի ր լ ն ե ր. Ով չի եկել, նրա գիրքը վերցրու,—Չեկողի գիր-
քը վերցրու: Անեծք նրան, որ օձը կտեսնի և չի սպանիլ,—Անեծք օձը
տեսնողին և չսպանողին: Ով որ եկել է, նրանից առ,—Ծկողից առ: Ով
որ կգա, նրա նետ կերթամ,—Ծկողի հետ կերթամ: Ինչ որ ունեք, նրա-
նով գոհացավ.— Ունեցածովը գոհացավ:

Ինչ որ սիրտն ուզում է՝ սիրուն կլինի,— Սրտի ուզածը սիրուն
կլինի (Ա.): Ինչ որ քամին բերում է՝ քամին էլ կտանի,—Քամու բերածը
քամին կտանի (Ա.): Աչքն ինչ տեսնի, այն կանի (Պու).—Աչքն իր տե-
սածը կանի: Ծա նույնն եմ ասում, ինչ ուր դու,—Ծա նույնն քո ասածն եմ
ասում.—Ով որ ընկերին խորհուրդ է տալիս՝ թողնել որդուն անուսում,
նրան կարելի է ապուշ անվանել.—Դուք չեք մտնում, և ովքեր էլ մտ-
նում են, նրանց չեք թողնում.— Ինձ համար նշանակություն ունի այն,
ինչ ուր ասացիր առանց մտածելու.—Ամեն տեղում կատարվում է այն.
Ինչ ուր հայկական առածն է բնորոշում... Քաղցր երանություն պիտի
զգաք մի օր, երբ ձեր աչքով տեսնեք այն ամենը, ինչ ուր արել եք.—

Ինչ որ ես ավանդ եմ տալիս ձեզ, նույնը և դուք ավանդ կթողնեք ձեր որդիներին.— Ով տարիներով ապրել է մեծ քաղաքում... Այդպիսին կարող եմ կկարող եմ այն ամենին, ինչ որ անարժեք է բնության զավակի համար.— Համբերել բառն ավելի բարձր նշանակություն ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան.— Քիչ չէ պատահում, որ բախտն ավելի ժպտում է նրանց, որոնք գործում են առանց երկար մտածելու.— Այն աղջիկը, որ... յուր սերը խնամքով ծածկում, պահում է սրտի խորքում և նվիրվում միայն նրան, ով աստուծո կամքով վիճակվել է իրեն ամուսին... (Մուր.): Մի նստիր նրա կշտին, որ քեզ կօրհնանքներ. այլ նրա սիրտը նրա կշտին, որ քեզ կլացացնի (Ա.): Ով տուն չէ շինել՝ գլխի սյունը մեջն է բուսել (Ա.): Մեր պապերն ինչ որ արել են՝ մենք էլ պիտի անենք (Պա.): Ինչ որ այժմ կա, ինչ բանով որ պարծենում է մարդկությունը, բավարար չոր կտակարանի հավիտենական անանց խոսքերի հետևանք են (Պա.): Որին սուրբ կարծեցի՝ դարձավ հավատից (Ջիվ.): Որին քո սիրտը հավանի՝ քեզ բախտ լինի.— Չինգ մատն էլ հավասար են. ուր կտրես՝ կցավի (Ա.).— Այս երկուսից ուր հավանես, այն կրտանենք (Պա.):

Ման. 1. Ով, ինչ հարաբերականները ցույց են տալիս բուրրովին անորոշ անձ կամ իր, իբրեւ՝ ինչ մարդ որ, ինչ բան որ, իսկ ուր ցույց է տալիս խոսքի մեջ հիշված կամ առաջուց ծանոթ առարկաներից որևէ մեկը կամ մի քանիսը. օրինակ՝ իմաստի խոշոր տարբերություն կա ասել՝ Ով որ խաղա, նա կկաղա և Որը որ խաղա, նա կկաղա. Առաջին խոսքն ընդհանրացական նշանակությամբ է, իբրեւ ինչ մարդ, ինչ մարդ կուզի լինի. իսկ երկրորդի մեջ առնվում է ծանոթ անձներից որևէ մեկը. Այս պատճառով ուր հարաբերականն առաջից հաճախ ունենում է սովորաբար մի սեռական կամ բացառական խնդիր. ինչպես՝ Ուխտավորների որը երեկի մարդ է, առաջուց իրեն տեղ կպատրաստի. որն աղքատ է, պարսպի միջին կամ գոգսը մի տեղ վեր կգա (Պա.).— Ուխտավորներից երեկի մարդ եղողը... աղքատ եղողը, աղքատը...

Ման. 2. Ով ոչ թե հարաբերական, այլ անորոշ նշանակությամբ է գործածվում հետևյալ տեսակի կապակցությունների մեջ, ինչպես՝ Ում վրա մարդ կխոսի, ինչ վրա շուն է հաշում (Պա.).— իբրեւ՝ ծիծ սրա կամ նրա վրա մարդ կխոսի, ինչ վրա...

Ման. 3. Երբեմն հարաբերականի հոլովը կախված է ոչ թե երկրորդական խոսքի, այլ գլխավորի բայից. օրինակ՝ Ինչով ուզում ես՝ գործի, իբրեւ՝ Գործի նրանով, որ ուզում ես.— Ուզածովդ գործի:

ՈՐ ՇԱՂԿԱԼՈՊ

270. Շաղկապակաճ ենթակա և խնդիր խոսքերը կապակցվում են ուր, քե, իքե շաղկապներով:

Երբ երկրորդական խոսքը ուր շաղկապով է կապվում, գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել մի ցուցական, որ ակնարկում է երկրորդական խոսքին և նրանից ստանում իր նշանակությունը: Ցուցականի հոլովից ու վարած պաշտոնից իմացվում է երկրորդական խոսքի պաշտոնն ու այն հոլովը, որով դրվում է վերածման ժամանակ երկրորդական խոսքին փոխանակող գոյականը: Երկրորդական խոսքը կարող է առաջադաս և վերջադաս լինել. Օրինակ՝ Ինչ հայտնի է, որ նա եկել է:

Ինձ ա՛յն է միայն հայտնի, որ նա եկել է. Որ նա եկել է, այդ ինձ հայտնի է: Որ հոգևորականը աղոթելուց, մկրտելուց և թաղելուց զատ ուրիշ վսեմ պարտավորություններ էլ չունի, այդ ես չեմ հերքում (Մուր.):

271. Ենթակա խոսքերը դրվում են անանցողական (կրավորական և չեզոք) բայերի հետ:

1. Վերածման ժամանակ երկրորդական խոսքի ենթական դառնում է կողմնակի ենթակա կամ ենթականական սեռական, իսկ բայը՝ անորոշ դերբայ կամ քայական անուն: Օրինակ՝ Ամպերից երևում է, որ անձրև է գալիս.—Ամպերից Կրևում է անձրև դալը: Ամենքին հայտնի է, որ երկիրս շարժվում է,—Ամենքին հայտնի է երկրիս շարժվիլը, երկրիս շարժումը: Սրանից երևում է, որ իմ նամակը տեղ է հասել,—Սրանից երևում է իմ նամակի տեղ հասած լինելը: Հայտնի է, որ մարդիկ ինքնասեր են,—Հայտնի է մարդկանց ինքնասեր լինելը: Խոսքն այն չէ, որ ասեն. այլ որ անեն,—Խոսքն ասելը չէ, անելն է (Ա.): Այս օրենքից դուրս բան է, որ իմ լեզուն քո առաջին պտույտ եկավ. Իրանցը հենց այն է, որ առավուտը տեղից վերկենալիս քո անունը տան.—Քո բախտիցն է, որ բարի ընկերներ ունիս.—Ռուբենի ծննդավայրից մեզ այսօրանն է հայտնի, որ այդ քաղաքը... (Պռ.): Երբեք չէ տեսնված, որ անհամբերին մեկը կարողանար մարդկության համար ստեղծել մի մեծ բարիք.—Այդ ի՞նչպես է, որ դուք որոշ դիտավորությամբ գնում եք մի տեղ, բայց չգիտեք, թե ո՛ւր եք գնում.—Ամեն միևի փափազը եղել է այն, որ կարողանա ուսում տալ յուր որդուն.—Ազատամտության դրվալնոր հատկանիշը այն է, որ ներողամիտ աչքով նայես ընկերոջդ թերության և սխալանքների վրա.—Լավ է, որ ոչ ոք չէ լսում մեզ.—Դրա հետևանքն եղավ ա՛յն, որ Ներսիսասարդը... սկսեց նիրհել (Մուր.): Ամոթ է, որ մարդ ընկերին չօգնի.—(Ամոթ է ընկերին չօգնելը):

2. Ենթական դառնում է տրական հոլով անորոշ դերբայի հետ (տե՛ս § 94. 6): Օրինակ՝ Պետք է որ մենք ուշադրություն և փուլթ նվիրենք... (Սրվանձտ.),—Պետք է մեզ ուշադրություն և փուլթ նվիրել... Հարկ է, որ ես հիշեմ Մեկենասն...—Հարկ է ինձ հիշել Մեկենասն... (Սրձտ.): Ժամանակ է որ մենք մտնենք ամեն անկյուն և տգիտության բաները ավերենք (Մուր.):—Ժամանակ է մեզ մտնել... ավերել: Մնում է, որ ես գնամ,—Մնում է ինձ գնալ: Չի՞ պատահիլ, որ անտառներում պտտելիս հանվարծ մոլորվեմ (Մուր.—Ինձ մոլորվել): Լավ է, որ ես մեռնեմ, քան թե... Լավ է ինձ մեռնել, քան թե... Ի՞նչպես կարելի է, որ մարդ արարածը չխոսե յուր նմանի հետ.—Ժամանակ է, որ դուք միանաք մեզ հետ և ձեռք ձեռքի տված մտնենք ժողովրդի մեջ (Մուր.): Այսպես և՛ արժան է, բավ է, անհնար է, ժամ է, վայել է, ցանկալի է, ամոթ է, որ... և այլն:

272. Կրող խոսքի նշանակությամբ խոսքերը դրվում են անցողական բայերի հետ: Վերածվում են ինչպես ենթակա խոսքերը: Օրինակ՝ Նա իմաց տվավ, որ ինքն եկել է,—Նա իմաց տվավ իր գալը, եկած լինելը, գալուստը: Հրամայեցին, որ դու գնաս,—Հրամայեցին քեզ գնալ:

խնդրեցի նրան, որ գնա,—խնդրեցի նրան գնալ: Իսկ ես մոռացել էի, որ այդ օրը կիրակի էր,—Իսկ ես այդ օրվա կիրակի լինելը մոռացել էի (Մուր.): Կցանկանար անշուշտ, որ ամառն անցնե յուր որդու հետ,—Կցանկանար անշուշտ ամառն անցնել յուր որդու հետ (Մուր.): Մենք իրավունք չունինք պահանջել, որ դուք անկատար թողնեք այն... Մարդ չի՞ ուզիլ, որ իրան պատիվ տան.—Հարկ չկա ասել, որ ամենից առաջ այցելեցինք ղյուղի եկեղեցին.—Կարգա պատմությունը և կտեսնես, որ աշխարհի բոլոր մեծամեծ գործերը արդյունք են դժվարատար նեղությանց.—Ինքդ էլ հո՞ գիտես, որ աշխույժ ու շանձահարվող ձիուն մոտենում են երկուդով.—Եթե դրա վրան էլ ավելացնենք այն, որ այդ բոլորը տեղի էր ունենում մի հարուստ տան մեջ... Նկատում էի, որ երիտասարդի համբերությունը ենթարկվում է փորձության (Մուր.): Այսպես և՛ տեսնել, լսել, հայտնել, հիշել, զգալ, խոստանալ, լավ համարել և այլ բազմաթիվ բայերից հետո:

278. Բնության խնդրի նշանակությամբ խոսքերը դրվում են զանազան տեսակի բայերի հետ և վերածվում են զանազան հոլովներով ու ետադրական բառերով: Օրինակ՝ Վախենում եմ, որ նրան բան ասեմ,—Վախենում եմ նրան բան ասել: Որ ես նեղություն եմ քաշում, այդ նրանից ծագեց, որ ուրիշներին նեղություն եմ տվել, որ ես չափազանց խոնարհված եմ, այդ նրանից ծագեց, որ ես հպարտ ման եմ եկել. հիմիկվան իմ լաց ու սուգը նրանից ծագեց, որ ես առաջ խնդացել եմ,—նեղություն քաշելս այլոց նեղություն տալուցս ծագեց. չափազանց խոնարհվելս հպարտ ման գալուցս ծագեց. հիմիկվան իմ լաց ու սուգը՝ առաջվան խնդալուցս ծագեց (Ջիվ.): Առավոտը շատ մոտ է, քիչ մընաց, որ լույսը շողա. խավարն ընկավ գետին, քիչ մնաց, որ արևը գա... ո՞վ գիշերից ձանձրացող, քիչ մնաց որ բախտդ խաղա... գարուն է արդեն, գիտենք, քիչ մնաց որ ամպը գոռա,—Առավոտը շատ մոտ է, լույսը շողալուն քիչ մնաց. խավարը ընկավ գետին, արևը գալուն քիչ մնաց... Ո՞վ գիշերից ձանձրացող, բախտիդ խաղալուն քիչ մնաց... Գարուն է արդեն, գիտենք, ամպը գոռալուն քիչ մնաց (Ջիվ.): Ես հավատացած եմ, որ երբ դրությունդ բարվոքվի, կաշխատես ավելին անել.—Հավատացրեց, որ ամեն օր սպասում է եղել նրանց. Շատ ուրախ եմ, որ հասկանում եք (Մուր.): Պարոնը մտքում շատ ուրախացավ, որ աստված իրան բաժին ուղարկեց (Ջիվ.): Քահանան մեղավոր չէ, որ տգետ է այդ աստիճան: Բայց հո՞ մեղավոր է, որ տգետ լինելով՝ դիմել է քահանայության (Մուր.): Քո տղայքն ամալում են, որ իրանց մայրը... (Պու.): Այդ առաջ է գալիս նրանից, որ տկարամիտը վախենում է թե... (Մուր.): Այդ նրանից է, որ մենք տրդետ ենք: Ես իմ բարեկամությունս ուզում եմ նրանով հաստատել քեզ հետ, որ աղջիկդ առնեմ տղայիս (Պու.): Մեր ասածը նրանով է հաստատվում. որ գերմանացի ուսումնականը համարյա թե անփոփոխ կրկնում է... (Պալ.): Իմ սիրտը նրանով կշահես, որ հայրենիքդ սիրես:

Քեզ ի՞նչ օգուտ այս բանից, որ ինձ էլ զրկեցին իմ օթևանից (Զիվ.): Մեր եղբայրությունը վկա, որ ասածներս բոլորը ճիշտ են.—Հոժա՞ր ես, որ ես գնամ.—Կամք են տվել, որ իրիկունս նշան տանենք.—Քանի քանի օրինակներ կան, որ մինչև քեզնից օգուտ չին ունեցել, բանգ չեն շինել (Պռ.): Որքան բախտավոր ես, որ կարող ես այդպես աղատորեն նվիրվել հասարակաց գործին.—Սկսավ հարցնել նրա առողջությունից և ընդնմին հայտնել յուր շնորհակալությունը, որ աղան պատիվ էր արել յուր տանը հյուր լինելու:—Ուխտավորները սպասում էին, որ կըզգուց նշմարվին.—Առաջուց հպարտանում էր, որ ինքը պիտի կարենա լիովին ցույց տալ յուր շնորհքը (Մուր.):

274. Գոյականի խնդիր խոսքերն առնվում են իբրև վերադիր և վերածվելիս դառնում են սեռական, որ և երբեմն կարող է փոխանակվել տրականով կամ անորոշ դերբայով (հմտ. § 136. 4. ծան. 1): Այսպիսի խնդիրներ առնում են սովորաբար բայական անունները, ինչպես են՝ խորհուրդ, խոսք, կարծիք, կառնած, երկյուղ, լուր, կամք, հույս, հավատ, հրաման, միտք, ենթադրություն և այլն: Օրինակ՝ Մի առու որ ջուր գա, ճույս կա, որ մին էլ գա (Ա.),—...հույս կա մին էլ գալու.—մին էլ գալու հույս կա: Այն հուսով մնա՛, որ բարիկենդանին փլավ պիտի ուտես (Ա.).—բարիկենդանին փլավ ուտելու հուսով մնա՛: Հույս ունիմ, որ բանի տեղ չես դնիլ: Որ դու տվիր, դրա պատճառն էլ ես եմ (Պռ.).—Քո տալու պատճառն էլ ես եմ: Ինձ խորհուրդ են տալիս, որ գիտությամբ պարապեմ,—Ինձ խորհուրդ են տալիս գիտությամբ պարապել: Զորքերը պատվեր ստացան, որ ետ դառնան,—Զորքերը պատվեր ստացան ետ դառնալու (ետ դառնալ).—Զորքերը ետ դառնալու պատվեր ստացան: Այս է ահա պատճառը, որ համբերությունը համարվում է առաքինություն.—Ի՞նչ թոնրատան տնից հեռու գտնվիլը արդեն ապացույց էր, որ Վեդունք շեն օջախ լինելով միշտ ունեցել են հյուրեր.—Նա զարմացավ յուր անմտության վրա, որ... նստացրել էր կողքին այնպիսի մի գռեհկի.—Ծկան այն համոզման, որ Դիլիշանը միայն հասարակ մահկանացուների համար կարող է ամարանոց համարվել.—Ծկավ այն եզրակացության, որ ինքն սխալվել է.—Կանանց ձեռով հագած էին և աղջիկները, միայն այն զանազանությամբ, որ սրանց երեսները բաց էին.—Սկսում էր զարմանալ յուր հիմարության վրա, որ մինչև իսկ մի վայրկյան թույլ էր տվել մտածել թե... Այդ նշան էր, որ փոթորիկն անցել էր հեռու կողմեր (Մուր.): Մի՛ խնայիլ կյանքդ անգամ, արյունդ բեր նրան զոհ, ոչ այն հույսով, որ քու ազգը քեզնից լինի իսկույն գոհ (Գ.-Ք.): Այսպես և՛ այն նպատակով որ, այն մտքով որ, այն պատճառով որ և այլն:

275. Որ շաղկապով կազմվում է ավելադրությամբ շրջում, որով արտահայտությունն ավելի զորանում է (տե՛ս § 204): Օրինակ՝ Կամսարյանը... բացատրեց, որ ճանապարհորդելու նպատակով է որ գրտ-

ներվում է այժմ Ձիրուխովում.—Դեռ մի րոպե առաջ էր ու նա որոշել էր ապրել գյուղացիներին հետ.—Արդոք հոգևոր հայրերը յուր՝ զարգացած հյուրի ներկայութեամբ էր ու այդպես քաղցր ընդունեցին գյուղացիներին (Մուր.):

ԲԵ ՇԱՂԻՍՊ

276. Թե, երե շաղկապը ցույց է տալիս ուրիշի խոսք ու մտածմունք և կարծիք ու ենթադրութիւն: Ուստի այս շաղկապով կապակցվում են՝

1. Ուղղակի խոսքերը, մանավանդ երբ ասել, մտածել բայերը գորութեամբ են հասկացվում: Օրինակ՝ Քրիստոս դպիրներին ու փարիսեցիներին է ասում, թե՛ դուք արքայութիւն չեք մտնում և ովքեր էլ որ կամենում են մտնել, թույլ չեք տալիս նրանց.— Երբ մտածում էի, թե՛ ահա հասել եմ նպատակիս... Այդպիսի հարցեր փորձված մարդիկ չեն տալիս իրար, միշտ մտածելով, թե՛ «բանը բան ցույց կտա».— Խոստանում ենք, որ ոչ ոք մեզանից պիտի ետ քաշվի վատաբար, կսմ ասե, թե՛ իմ ուշի անկարող է ազգի կարիքները լցնելու.— Հապա ինչո՞ւ չասացիր, թե՛ լավ կլիներ, որ այս սոսիները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուքին.— Ես ուղում էի ասել, թե՛ որովհետեւ Վեդուց Սարգիսը մի խավարամիտ... մարդ է, ուրեմն չարժե, որ այս գեղավայրը պատկանե նրան (Մուր.): Նա ասում է, թե՛ ախորժակ չունիմ.— Ո՞րիցըս լսեցիր, թե՛ աչքիդ վերեն ունք կա.— Առավոտն ասում էր, թե՛ միաժամ եմ, հենց որ իրիկունը հացի ժամանակ եկավ, թե՛ ծոմ պիտի կենամ այս շաբաթ.— Դուրը շինեցին, թե՛ առավոտն եկե՛ք.— Տվեց մորը, թե՛ պահիր (Պո.):

Ման. Առանձնապես ժողովրդական լեզվին հատուկ է ասել, մտածել բայը զեղչելով ուղղակի խոսքեր կապակցել քն շաղկապով. ինչպես՝ եկել է, թե հայրս կանչում է: Այսպես և՛ հրամայեց թե, վրաս բարկացավ թե, ստիպեցին թե, չթողեց թե և այլն: Կերակրները լցրին թագավորի առաջը, թե՛ կերս—Թուրքի գոտին ետ արեց, կապեց գլուխն ու ճանապարհ դրեց, թե՛ զնա՝ հիմի քու բարեկամներին գտիր— Աղաչանք արեց պառավին, թե՛ ի՞նչ էլ վեր կացրու.— Ալքով արեց, թե՛ հեռացիր.— Հիմի Փափակս կգա, մեզ կրակը կդնի, կայրի, թե՛ խալֆես իրա ոտովն եկել էր, հաց էլ չդրիք առաջը (Պո.): Կունձը նստել, քարի գլխին լալիս է, թե՛ քարն անձրևից կթրվի (Ա.):

2. Անուղղակի խոսքերը, երբ առանձնապես շեշտվում է ուրիշի խոսք ու մտածմունք լինելը. օրինակ՝ Կամսարյանը հանդիսաբար հայտնեց, թե որոշել է քննութիւններից հետո վերադառնալ հայրենիք և իրեն նվիրել... օգնութեան կարոտ դասակարգին.— Տիկին Մարկոսյանը ներողութիւն խնդրեց առարկելով, թե չափազանց զբաղված են.— Կարևոր համարեց այսքանը հայտնել, թե կգա մի օր, երբ ինքը կբացատրե նրան՝ կարևոր պատճառները.— Սա հրաժարվեց խմելուց՝ առարկելով, թե օղի չէ գործածում.— Վերջինս մերժեց ընդունել որևէ վարձատրութիւն՝ ասելով, թե յուր պարտքն է սլատվել աստուծո հյու-

րին.—Այժմ հանկարծ լսել, թե իրեն զրկում են յուր քաղցր հույսերից, իհարկե նա չէր կարող (Մուր.): Միտք է աճում, թե այսօր ամենքի տանն էլ ուրախութիւն է, բայց ինքը տխուր տրտում նստած է (Պու.): Թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է, թե բարի մարդիկ են, ազնիվ և աշխատասեր. թե սեփական շահի համար ոչ ոքի չեն վնասում, այլ ապրում են իրենց ճակատի քրտինքով. բայց թե, որովհետեւ տգետ են և անուսում, ուստի մնում են անզոր՝ աշխարհի շարիքների առաջ: ... Բայց միեւնոյն ժամանակ նա լսել ու կարդացել է և այն, թե յուր այդ ազգակիցները կարող են ազատվել կյանքի դառնութիւններից... (Մուր.):

Անուղղակի խոսքերը հաճախ կապակցվում են մի շաղկապով. այս դեպքում առանձնապես շի շեշտվում ուրիշի խոսք լինելը, և խոսողը երկրորդական խոսքի բովանդակութիւնն առնում է զխավոր խոսքի ենթակայի տեսակետից՝ իբրեւ իրական, կամ իրապես ցանկացած նշապատակ. մինչդեռ թե շաղկապով ասված ժամանակ անուղղակի խոսքի բովանդակութիւնը մնում է երկբայելի. Օրինակ՝ նա ասում էր. «Իմ եղբայրը հիվանդ է»,— նա ասում էր, որ իր եղբայրը հիվանդ է (և իրոք հիվանդ էր).—նա ասում էր, թե իր եղբայրը հիվանդ է (նա էր այդպես ասում, կարող էր հիվանդ լինել և չլինել): Ինձ ասացին, որ նա հեռացել է (ինչպես որ է՝ իրոք).—Ինձ ասացին, թե նա հեռացել է (ուրիշներն են ասել. կարող է հեռացած լինել): Քանի՜ անգամ եմ ասել, որ այդ պառակտական բաներին չհավատաս (իրական ցանկացած նշապատակ): Տե՛ս նաեւ § 257 և սույն § 276. Կետ 4:

3. Ա ն ո ղ ա կ ի և ա ր ց ա կ ա ն խ ա ֆ ե ր ք, որոնք վերածվում են սովորական ձեռով, կապակցվում են միայն թե շաղկապով: Օրինակ՝ Թե ո՛րտեղ է կենում, դեռ ինքս չգիտեմ,—Որտեղ կեցածը (կենալը) դեռ ինքս էլ չգիտեմ (Գ.-Ք.): Հենց բանն էլ այդ է, որ թե ինչի համար եմ գնում, գիտեմ. բայց թե ուր եմ գնում, չգիտեմ,—Հենց բանն էլ այդ է, որ ինչի՞ համար գնալսի գիտեմ, բայց ո՛ւր գնալս չգիտեմ (Մուր.):... Կամենալով իմանալ թե ով է սա,—Կամենալով իմանալ սրա ո՛վ լինելը (Մուր.): Չնայելով որ չգիտեմ, թե նա ո՛վ և ո՛րտեղից է, այսուամենայնիվ, սկսավ հարցնել,— Չնայելով որ նրա ո՛վ և ո՛րտեղից լինելը չգիտեմ... (Մուր.): Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա, թե ինչ է քահանան,—Դեռ եկեղեցումն ես հասկացա քահանայի ինչ լինելը (Պու.): Հայտնի չէ, թե արդյոք նա գնացե՞լ է թե՞ ոչ,—Հայտնի չէ նրա գնացած լինել չլինելը: Ձեզ երկսիդ էլ լավ հայտնի է, թե ինչն է ինձ բերել ձեզ մոտ.—Ձէր իմանում, թե եկողն ով է.—Ես գիտեմ, թե ինչ կանեմ (Պու.): Ինչո՞ւ չասացիր, թե ումն են պատկանում այս սոսիները.— Ես շատ եմ ցանկանում իմանալ, թե ինչո՞ւ նա յուր հարեւաններին այդպիսի ետադեմ խորհուրդներ է տալիս.—Ամենքդ գիտեք, թե պանդխտութիւնից վերադարձող որդուն ինչպես են ընդունում ծրնողները.—Լիդիա Պավլովնան գիտե, թե ինչ զբաղմունք կարող է ու-

նենալ տիկին Մարկոսյանը (Մուր.)։—Վայ մեր գլխին, որ պիտի երկու շաբաթ ոտս մեր տան շնմբը չդնեմ, շիմանամ, թե արդյոք մեր տանը մեռա՞ն, ապրեցի՞ն։—Վախեցար, թե կորե՞լ եմ։—Նա գիտես, թե քեզ բարեկամ է (Պու.)։ Սիրով ողջունում էին իրար առանց նայելու, թե ծանոթ են միմյանց, թե՞ ոչ։—Այժմ կամենում եմ իմանալ, թե հասկանո՞ւմ ես դրանց նշանակությունը, թե՞ ոչ։—Իսկ դու կարծում ես, թե բնության այս գեղեցկություններն անաղարտ կմնայի՞ն, եթե մարդիկ հաստատվեին այստեղ։—Պետրոսը հառեց աչքերը վրաս, կարծես կամենալով հարցնել, թե մի՞թե ինքն այնքան անմտաբար է խոսում։—Մերունին նայեց ինձ վրա քննական հայացքով, կարծես ստուգելու համար, թե արդյոք յուր սիրտը ցավացնելու համար ասացի այս խոսքերը։—Ասում ես, թե այն կողմերն ավելի գեղեցիկ են, հա՞։—Մի՛ հարցրեք, թե ուրիշ որևէ մատյան ունի՞ մեր վանքը։—Եկան մի անդամ էլ ստուգելու, թե արդյո՞ք երիտասարդը հո չէ պնդում մերժման վրա (Մուր.)։

Մեծ. 1. Երբեմն անուղղակի հարցական խոսքերը պարզվում են առանց հարցական բառը պահելու. ինչպես՝ Հանրածանոթ է. թե ով է գտել Ամերիկան, — Հանրածանոթ է Ամերիկայի գտնողը։— Զգիտենք, թե ապագան մեզ ինչ կբերե, — Զգիտենք ապագայի մեզ բերելքը. Զգիտեմ, թե որտեղ (հրթ, ինչպես, ինչու) եմ գնում։— Զգիտեմ իմ գնալու տեղը (ժամանակը, կերպը, պատճառը, նպատակը)։

Մեծ. 2. Անուղղակի հարցական խոսքերը, երբ առանց քն շաղկապի, շարահարության բն կապակցվում գլխավորի հետ, ձևով նույնանում են հարաբերական ընդհանրացական խոսքերի հետ. օրինակ՝ «Ասա ինձ՝ ինչ կուզես խոսքը շաղկապական հարցական է, երբ նշանակում է՝ «Ասա ինձ, թե ինչ կուզես»։ Հարաբերական ընդհանրացական է, երբ նշանակում է՝ «Ասա ինձ՝ ինչ որ կուզես»։

4. Թե շաղկապով կանխակցվում են այն խոսքերը, որոնք կարծիքով, երկբայության բն են թաղարության բն ամվում, և կամ որոնց բովանդակությունը համապատասխան չէ իրականությանը. մինչդեռ նույն խոսքերը, երբ ու շաղկապով են կապակցվում, կամ պարզապես իրողությունն են ցույց տալիս, առանց ուղ դարձնելու, թե խոսքի բովանդակությունը համապատասխան է իրականության, թե չէ. կամ թե հաստատ, վճռաբար արտահայտում են մի եղելություն։ Օրինակ՝ Միտքս էլ հենց այն էր, ու բերեմ, տամ ձեզ (և բերի տվի), — մի իրական ցանկացած մտադրություն։ Միտքս էլ հենց այն էր, թե բերեմ տամ ձեզ (բայց չկարողացա), — մի անիրական մտադրություն, որ ցանկացված է, բայց չի իրագործված. երկրորդական խոսքն առնվում է որպես քե, իբրե քե բառերի նշանակության բն Միտքս էլ հենց այն էր, որպես թե բերեմ, տամ ձեզ։ Կարծում եմ, ու այդ ամենը պիտի ցավեցնե ինձ։— Կարծում եմ, ու պարոնը մի դատարկ բանի պատճառով չէր համաձայնիլ զրկել իրեն ամարանոցի հանգստությունից (Մուր.), — հատառ, վճռաբար ասված խոսքեր։— Տո՛, Պե՛տո, դեռ ա՛յստեղ

ես, իսկ ես կարծում էի, թե Մասիսն արդեն անցել ես (Մուր.): Ես կարծեցի, թե այսօր տոն է (անիրական կարծիք, լուկ ենթակայի մտածած):—Ինձ թվում է, որ նա յուր կյանքի ճանապարհին տեսել է և ուսումնասիրել է բազմաթիվ դժբախտ հայրեր (հաստատ ասվածք. նա կարող է իսկապես այդպես արած լինել): Այժմ ինձ թվում է, թե այդ Սարգիսը նախապաշարյալ ապուշին մեկն է լինելու (Մուր.—երկբայությամբ ասված,—իսկապես այդպես չէ):—Հավատացած եմ, որ շատ պիտի հուզվիք և վշտանաք՝ տեսնելով ձեր ազգակիցների դրությունը (Մուր.),—իրական համոզմունք:—Ասացեք, խնդրեմ, մինչև ե՞րբ պետք է դուք նման պահանջներ անեք մեզնից... և հավատաք, թե արդար պահանջ եք անում (Մուր.—իբրև թե արդար պահանջ եք անում): Տիրացուի այս վարմունքը դուր եկավ Կամսարյանին և համոզեց նրան, որ յուր ուղեկիցն այնքան էլ անտաշ գոեհկին մեկը չէ (Մուր.). նա աշխատեց համոզել իրեն, թե (=իբր թե) սեակոլու պտուկը միայն դրսից կարող էր կեղտոտ լինել, բայց ոչ նաև ներսից և հետո թե (=իբր թե) եզած կեղտն անշուշտ ջրի մեջ կմնար և ոչ թե հավի ներսը կթափանցեր (Մուր.): Թե մի հինգ մարդ կան անունով, մինը դու ես (Պո.): Թե ունիմ ցնծություն, քեզ եմ պարտական (Ջիվ.): Եթե գոմի գռան մոտ կապած ուլը չլիներ, ...մենք կկարծեինք, թե այս տան մեջ կենդանի շունչ չկա.—Ձեի կարծիլ, թե այդ տրտունջը կարտահայտվի նաև այսպիսի մի ետ ընկած կայարանում.—Երիտասարդը սկսավ կասկածել, թե մի՞ գուցե սխալվել է իր ընտրության մեջ.—Կարծում ես, թե հայ գյուղացին բան ու գործ չունի, հենց միշտ որսի ետևի՞ց պիտի լինի.—Մի կարծիր, թե ուսանողական ժողովի որոշումը կարող եմ երբեվիցե մոռանալ,—Նրան թվաց, թե այդ ըրպեհին նա լսեց Ադելինայի նախկին մանկական ձայնը.—Նրան թվում էր, թե գեղեցկուհին դեռ նայում է իրեն յուր սիրուն աչերով, թե նա հենց նոր ժպտալով ասաց իրեն՝ «կխնդրեմ որ գաք».—Երիտասարդին այնպես թվաց, թե դուրազացաց մայրը սրտի նեղությունից չէ կարողանում այլևս խոսել (Մուր.): Հենց իմացիր (այնպես կարծիր, համարիր), թե տանը նստած ես (Պո.): Լա՛վ, ենթադրենք, թե այդպես է...: Իբրև թե չգիտես (Մուր.): Այսպես և՛ դիցուք թե, բռնենք թե, համարենք թե, ասենք թե, չլինի թե, հազիվ թե, դժվար թե, գուցե թե:—Եթե սկզբում չկարողացավ գուշակել, թե տեսածը, իրոք, Սեանն է, նա իրավունք ուներ. որովհետև հեշտ չէր հավատալ, թե լեռների այդ բարձրության վրա կարող է գտնվել այսքան ընդարձակ մի լիճ.—Եթե իմանամ, թե իմ մեջ խոսել է ստրկամրտություն հոգին, հուսահատությունից ինձ կսպանեմ.—Ուրեմն կարելի էր հուսալ, թե շուտով կհասնեմ նպատակիս.—Մի՛ հուսար, թե ես կհետաձգեմ իմ գործը քեզ ընկերանալու համար.—Վերջին բառի վրա տիկինը... հուպ տվավ աչքերը, հուսալով, թե նրանցից մեկն ու մեկը մի կաթիլ արտասուք կգլորե... (Մուր.): Ձեր անցնում մտքիցս անգամ, թե աշխարհը նեղություն կա (Ջիվ.): Մտքովը չէր անց կացել, թե

ինքն այսպիսի օր կտեսնի (Պռ.)։ Տկարամիտը վախենում է, թե մի գուցե ազնվատոհմ զազանի տեզը բռնե իրեն հավասար մի ոշխար (Մուր.)։— Խնամին շատ տխրեց՝ վախենալով, թե իրա ոտը վրա չեկավ սրանց տան վրա.— Քիչ էր մնացել, թե խելքամաղ լինի.— Քիչ է մնում, թե իրանք էլ մեռնեն.— Նրա սիրտն ուզում է, թե պատռի (Պռ.)։ Գիտե, որ էգուց ծառզարդար է, Սոսն անպատճառ ժամումը կլինի. բայց չգիտե, թե Սոսն իրենց տանն է։ Ծա ի՞նչ գիտեի, թե այդպես կլինի։

5. Թե շաղկապով կապվում են նաև՝ հարց, կարծիք, կասկած, խոսք, ենթադրություն, հույս, խորհուրդ և այլն բայական անունների խնդիրները, իբրև մի ուրիշի խոսք կամ մտածմունք, կամ իբրև անուղղակի հարցական խոսքեր, կամ երբ խոսքի բովանդակությունը կասկածելի, երկբայելի է մնում։ Օրինակ՝ Այսօր քննվում է այն հարցը, թե նրանցից ո՞րը ի՞նչպես պիտի գործե կյանքի ասպարեզը մտնելուց հետո.— Պիտի աշխատե ըստ յուր կարողության հիշելով այն առածը, թե՝ «ուր կամք՝ կա, այնտեղ կա և ճանապարհ».— ...որպեսզի ապագայում միթիթարվի այն մտքով, թե ինքն իրավամբ կրում է արարչի պատկերը.— նրան զբաղեցնում էր այն միտքը, թե՝ եթե, իրավ, սա է հայ գյուղացու բնակավայրը, ապա հազիվ թե հնար լինի իրեն ապրել այդպիսի տեղ.— ...Որը բխում էր այն նորածին մտքից, թե գուցե տեղական հանգամանքները ստիպեն իրեն, հակառակ յուր կամքին, դրժել յուր ուխտին.— Նա նրանց մեջ տեսնում էր հաստատությունն յուր այն կարծիքի, թե՝ անհնար է գյուղում ապրել ու գործել.— Ժողովներում հաճախ այն միտքն էր արժածվել, թե՝ հայ գյուղացին տգետ, հետամնաց, հետևապես և թշվառ է մնում.— Կամսարյանը նայելով նրանց վրա՝ ղգաց մի խոր զղվանք և դրա հետ էլ երկյուղ, թե մի՞ գուցե նրանց մեջ պատրաստված կերակրով հյուրասիրեն իրեն.— Կամսարյանի հարցին, թե ինչպես են կարողանում այս մուկ ու գիշն սենյակներում ապրել, վաճառայրը պատասխանեց.— Պարտապան Սային, որ սկզբում... հույս էր տածում, թե նա մի բանով կթեթեացնե յուր ծանր դրությունը, տեսնելով այժմ, որ նա տոկոսը չափազանց շատ պակասեցրեց, եկավ այն եզրակացություն, թե այդ տղան ուրեմն բան չէ հասկանում.— Նա դեռ երեկ այն կարծիքին էր, թե ոչինչ չէր կարելի անել գյուղում, թե ամեն բան այնպես սառած ու քարացած էր աստեղ, որ... Երիտասարդը եկավ այն եզրակացության, թե անհրաժեշտ է աշխատել՝ հնարավոր դարձնել գյուղում ապրելն ու գործելը.— Ոչ ոք հույս չունեի, թե կարող կլինեիք թողնել ձեր գործը և գալ.— Սկսան ամեն կողմից խոստումներ անել այն մասին, թե արդարև կյանքի մեջ մտնելուց հետո՝ պիտի նվիրվին հասարակաց շահին (Մուր.)։ Սխալ է նրա խոսքը, թե ինքը տեղեկություն չունի։ Պետք է փարատել նրա կասկածը, թե եղբայրս է արել այդ բանը։

6. Եթե շաղկապով է կապակցվում առաջադաս երկրորդական խոսքը, որի բովանդակությունը խոսողի կողմից,— լինի ուրիշի թե յուր

Վարժիքը.—ննթադրական է ընդունվում, բայց մեջ է բերվում ոչ իբրև ուղղակի կամ անուղղակի խոսք։ Օրինակ՝ Իզուր է աշխարհը հայհոյում հրեաներին, քե նրանք չեն պարապում ծանր աշխատանքով, թե նրանք նրկչոտ են, խաբող, վաշխառու և այլն (թե-ով կապված ուրիշի խոսքեր)։ Այդ հո իրենք չեն այդպես արել իրենց, այլ աշխարհի բռնապետությունը։ Եթե այսօրվա հրեան փախչում է աշխատանքից, այդ նրա համար է, որ նրա երակներում դեռ վազում է եգիպտացոց աղյուսե գործարաններում շարաշար աշխատող հրեայի արյունը։—Եթե երբեմն մարդիկ համբերությունից ելնելով սկսում են տրտնջալ, կամ ուր հարկըն ք՝ քողոքել, այդ ամենի արդյունքը լինում է այն, որ... (Մուր.)։

277. Նրբ որ շաղկապի փոխանակ քե շաղկապն է դրվում, երկրորդական խոսքն ստանում է ենթադրական, անիրական կամ ուրիշի խոսքի բնավորություն. սակայն որոշ դեպքերում որ շաղկապին փոխանակում է քե շաղկապը առանց խոսքի միտքը փոփոխելու։ Այսպես առանձնապես՝

1. Երբ նախորդ խոսքի մեջ կա մի որ շաղկապ, լինի մենակ թե երբ որ, ճեց որ և այլն ձևով իբրև թարմատար, կամ այնպիսի հարաբերական բառեր, որոնք կարող են որ թարմատար շաղկապն ունենալ։ Օրինակ՝ «Սոսը տեսավ, որ Վարդիթերը գնացել է» (Պն.)։ Բայց՝ «Սոսը երբ որ տեսավ, քե Վարդիթերը սյունի տակին սառել է...» (Պն.)։ Երբ որ իմացավ, քե նրանք շոտ պիտի վեր կենան... Երբ որ տեսավ, քե քիչ է մնացել, որ ժամը տան... Հեց որ տեսավ, քե պառավը չի ուզում... Մոսն էլ որ տեսավ, քե իր ուրախությունը սկացավ... Վերջը որ տեսան, քե աղչիկը ձեռից գնում է... Այնքան արեց, որ կարողացավ իմանալ, քե այն օրը չեն ծեծել... Այնպիսի բաներ անեմ, որ ողջ աշխարհըը իմանա, քե քո մոտիկ բարեկամն ես եմ... Ու ամենքն իմանան, քե ես իմ խոսքին տեր եմ (Պն.)։ Ինչո՞ւ ուրեմն իզուր աղմուկ ես հանում։—Նրա համար որ ցույց տամ, քե անզգա արարածին մեկը չեմ, թե իմ մեջ կյանք ու կենդանություն կա, թե հեշտությունն ինձ հաճույք, իսկ նեղությունը տժգոհություն է պատճառում։—Լիդիա Պավլովնան լսում էր բարեկամուհուն ուշադրությամբ և ընդնմին աշխատում, որ յուր շայն բացված և ուղիղ բարեկամուհու դեմքին նայող աչքերը համոզեն վերջինիս, քե ինքը չափազանց հետաքրքրական է գտնում նրա բացատրությունը։—Ո՞րքան մեծ եղավ նրա հուզմունքը, երբ տեսավ, քե գեղանի Ադելինան է յուր մոր հետ։—Եվ երևակայեցեք, թե ո՞րպիսի քաղցր երանություն պիտի զգաք մի օր..., երբ տեսեք, քե թշվառ մի ժողովրդի մատաղ սերունդը ուսուցել ու կրթել եք։—Վերակացուն այնպես էր քաշալեռել ու ոգևորել կամասարյանին, որ երբ եկավ հայտնելու, քե կառքն արդեն լծված պատրաստ է, նա վեր թռավ տեղից իսկույն... Երևակայիր, թե ի՞նչպիսի հուշակ պիտի վատակես դու... Երբ հայտնի կլինի մի օր, քե այն, ինչ որ գրողները միայն երազել են, դու արդեն մարմնացրել ես (Մուր.)։

2. Երբ նախորդ կամ հաջորդ խոսքի մեջ կա մի առ դերանուն: Օրինակ՝ Բայց այն օրից որ իմացավ, թե գործունեությունը կազդուրում է մարդուն... նա սկսավ այնուհետև տան գործերից շատերը յուր ձեռքով անել:—Առաջին տպավորությունը, որ նա արավ երիտասարդի վրա, այն էր, թե նա բանի տեղ չէր դնում միաբանության անդամներին (Մուր.): Յուրաքանչյուր մտածող մարդու համար հեշտ է համոզվել, թե անհիմն է այն նոր լուսաբանությունը, որ հինը քանդում ու մերժում է բոլորովին (Պալ.):

3. Երբեմն նաև, երբ նախորդ խոսքի մեջ կա որովհետև, եթե (թե որ) շաղկապ, Օրինակ՝ Լեռնցի գեղջուկը... անշուշտ կծիծաղեր, եթե իմանար, թե մեր դրկանքը կազմում են այդ շնչին, հաղիվ երբեմն յուր կարիքը լցուցանող բաները (Մուր.:—Թե շաղկապի տեղ այս դեպքում կարելի էր որ դնել):—Ո՛ր, որովհետև մտածում եմ, թե բոլոր կողմերն էլ միևնույն են ինձ համար:—Եվ որովհետև գիտեր, թե ամեն մարդու բան չէ սլարերը կառավարել այնպես, որ ընդհանուր գոհության ու կենդանության հետ միասին՝ դահլիճում տիրե... կարգ ու ներդաշնանակություն, ուստի... (Մուր.):

4. Երբեմն համաստորադաս խոսքերից առաջինը կապակցվում է որ շաղկապով, իսկ երկրորդը թե շաղկապով: Օրինակ՝ Ահա՛ խոստանում ենք միմյանց՝ ընկերի և ուսանողի ազնվագույն խոստումով, որ մեր սրտերում ցանված սերմերը պիտի աճեցնենք կյանքում... և այդ սերմերից ելած պտուղները վայելել տանք նախ՝ այն աղբին ու ժողովրդին, որին պատկանելու պատիվն ունինք, և ապա թե դրանից բաժին հանենք մեզ:—Այս էին մտածում կամսարյանի ծնողները և ցանկանում, որ Պետրոսը առժամանակ հանգստանա և մաճավաճող թե կազդուրվի դովարար ամարանոցում (Մուր.): Ծշմարիտ է, որ կատաղի գազաններն անգամ կհրակրում են իրենց ձագերը և թե մոր պես հոգում են նրանց պիտույքը (Պալ.):

5. Թե շաղկապի տեղ որ շաղկապն է դրվում, երբ հաջորդ խոսքն սկսվում է մի թե շաղկապով. օրինակ՝ Բայց ասում եք, որ դեռ չեք որոշել, թե ո՞ր գյուղում պիտի հաստատվիք (Մուր.):

Մեծ. Սակավ անգամ, ավելի ժողովրդական լեզվի մեջ, ուղղակի և անուղղակի խոսքերը, առանց հաջորդ խոսքի թե շաղկապին ես, գլխավորի հետ կապակցվում են որ շաղկապով. Օրինակ՝ Ասել եմ, որ մի տեղ գնալիս ինձ իմաց արա՛ (Պա.): Հաջող շունը ձայն է տալիս, որ գալիս է քեզ վրա (Ջիվ.), փոխանակ՝ ձայն է տալիս, թե գալիս է քեզ վրա (տե՛ս նաև § 257. 2):

ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ԽՈՍՔԵՐ

1. ՏԵՂԻ ԽՈՍՔԵՐ

278. Տեղի խոսքերը կապակցվում են որտեղ, ինչտեղ, որ հարաբերականներով, երբ հարաբերյալն է՝ կամ կարող է լինել՝ այնտեղ:

նույնտեղ, ոչ մի տեղ, ամեն տեղ: Այս խոսքերն իրենց կազմությամբ նույն են, ինչ որ § 268. 2 հիշված վերադիր խոսքերը, որոնց մեջ կըրկընվում է հարաբերյալ անունը. ուստի և վերածվում են ինչպես մի վերադիր խոսք՝ անդ բառով: Օրինակ՝ Որտեղ մեղը լինի, ճանճն այնտեղ կժողովվի (Ա.),—Ճանճը մեղը եղած տեղը կժողովվի: Որտեղ պատիվ չկա, այնտեղ հաց չկա առատ,—Պատիվ չեղած տեղը հաց չկա առատ (Ջիվ.): Որտեղ լինիս, ինչտեղ դնաս, լույս հավատիս հաստատ մնաս (Ժող. երգ.): Որտեղ օրենքն է՝ դանգատ կանեն (Պռ.): Ուր կամք կա, այնտեղ կա և ճանապարհ.—Ուր որ հայ շինական կա, այնտեղ էլ կարող եմ գործել.—Գնա այնտեղ, ուր մարդիկ ապրում են իսկապես մարդո՛ւ և ոչ անասունի նման (Մուր.): Որտեղից որ եկել ես, այնտեղ դնա:

Սաճ. Պետք է ուշադրություն դարձնել, որ ուր, ուրեղ հարաբերականներից հետո ու թարմատարը դրվում է, երբ խոսքն ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ է ասվում, ինչպես՝ Գնա այնտեղ, ուր որ քո պարտքը կհրավիրե քեզ (Իրեն՝ ամեն տեղ, ուր որ էլ լինի). իսկ երբ որոշ, ժանոթ տեղի մասին է խոսքը, ու թարմատար կարելի չէ դնել, ինչպես՝ Գնա այնտեղ (այսինքն՝ այսինչ ժանոթ տեղը), ուր քո պարտքը հրավիրում է քեզ:

2. ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽՈՍՔԵՐ

279. Ժամանակի խոսքերը կապակցվում են հարաբերական բառերով և շաղկապներով: Նայելով թե գլխավոր խոսքերի գործողությունը երկրորդականից առաջ, հետո, թե նրա հետ միաժամանակ է կատարվում, վերածվում են՝ 1. առաջ, մինչև բառերով և բացասական անցյալ դերբայով դեռ բառի հետ (դեռ չտեսած). 2. հետո, պես, ի վեր բառերով և անորոշ դերբայի գործիականով, 3. ժամանակ, միջոցին բառերով և լիս վերջացած անկատար դերբայով, երբեմն և անորոշ դերբայի գործիականով:

280. Երբ, երբ որ. ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի եղելության երկրորդականի հետ միաժամանակ և նրանից հետո կատարվելը: Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել այն ժամանակ, այն միջոցին: Երբ ու ունի միայն ընդհանրացական նշանակություն: Օրինակ՝ 1. Երբ որ շատը չկա, քիչն էլ է հերիք,—Շատը չեղած ժամանակ քիչն էլ է հերիք (Ա.): Երբ մենք սև օրվան ունինք կարեկից, ասում են, կեսն է պակասում մեր ցավից (Գ.-Ք.),—Սև օրվան կարեկից ունեցած ժամանակներս... Երբ մենք քաղաքից ելնում էինք, ընկերս պատմում էր, թե... Քաղաքից ելածներս միջոցին ընկերս պատմում էր, թե... (Մուր.): Երեկ, երբ արևն այրելիս (արևն այրելու ժամանակ), ահա՛... Երբ որ ամպած ես, բոց աչքերից մարգարիտ կմաղես,—Ամպած ժամանակդ բոց աչքերից մարգարիտ կմաղես (Ջիվ.): Է՛ր իմ թմրած աչքերես փախչում է քունը, երբ որ լսում եմ հայ ազգի անունը (Գ.-Ք.).—հայ ազգի անունը

լսելիս, լսելու ժամանակ): Ամեն անգամ երբ ամպում է, անձրև չի գալ: —Ամեն ամպելիս անձրև չի գալ (Ա.): Ամեն անգամ, երբ խոսք է եղել այդ ազգակիցների մասին, յուր սիրտը թունդ է առել (Մուր.): —Ամեն անգամ, այդ ազգակիցների մասին խոսք լինելիս, —ամեն խոսք եղած ժամանակ... Երբ կմտնես ժողովրդի մեջ, այն ժամանակ արդեն ինքդ կտեսնես նրա կարիքները (Մուր.): —Ժողովրդի մեջ մտածող ժամանակ... Երբ տեսնես դու նրան, ինձնից շատ բարև արա, —նրան տեսնելիս՝ ինձնից շատ բարև արա: Ես տեսա նրան այն ժամանակ, երբ նա պարապում էր, —Ես տեսա նրան պարապելիս: Ծաղկունքը բարև կբռնեն, երբ կտեսնեն քեզ այն ժամանակ, երբ դու ման ես գալիս, —Ծաղկունքը բարև կբռնեն, երբ կտեսնեն քեզ ման գալով (Ջիվ.): Տե՛ս և § 60. 3., այլև ծան.:

2. Նա այն ժամանակ միայն հեռացավ, երբ իր եղբայրն եկավ, —նա իր եղբոր գալուց հետո միայն հեռացավ: Երբ Մոհմատ կատղած Հայաստան մտավ, սրբի մարմինը տեսնել ցանկացավ (Գ.-Ք.), —Մոհմատ կատղած Հայաստան մտնելով՝ սրբի մարմինը... (Հմմտ. § 60. 2): Ուսանողներն ապշեցան, երբ Կամսարյանը հանդիսաբար հայտնեց, թե... Երբ այս մասին՝ իմ կարծիքս հայտնեցի Պետրոսին, նա ուսերը թոթվելով ասաց. —Երբ երիտասարդը կրկնեց յուր որոշումը, ներքնահարկի դահլիճը թնդաց կեցցենների որոտընդոտ ձայներից. —Մի քիչ հետո, երբ աչքերը վարժվեցան, սկսավ ամեն ինչ դիտել (Մուր.): Երբ ես իմ աշխատանքը վերջացրի, գնացի նրա մոտ, —Իմ աշխատանքը վերջացնելուց հետո գնացի:

Ծան. Վերածման ժամանակ փոխանակ «գնալու ժամանակ», «գնացած ժամանակ» կապակցությամբ, երբեմն ժողովրդական ձևով ասվում է՝ «գնում ժամանակ», «գնալիս ժամանակ». ինչպես՝ ...Որ կարծում էր, թե գալիս ժամանակը չէր նկատած (Մուր.):

281. Հենց, հենց որ. հենց որ... թե չէ. ցույց է տալիս անմիջական հաջորդություն, գլխավոր գործողության անմիջապես երկրորդականից հետո կամ նրա հետ իսկույն լինելը: Վերածվում է պես բառով (§ 155. 1): Օրինակ՝ Հենց որ ինձ տեսավ, փախավ. —Ինձ տեսնելուն պես՝ փախավ: Պատրաստ սպասում են, որ հենց ժամը տան թե չէ, ժամ դնան (Պո.): Լույսը բացվեց թե չէ, ճանապարհ ընկան: Լիդիա Պավլովնան միակն է, որին ցանկանալով ցանկանում են տեսնել թե ինքը, թե ազդիկը, հենց որ ազատ են լինում զբաղմունքից, —Սակայն նա լռեց, հենց որ հեռվում նշմարեց ծերուկ վանահորը (Մուր.):

Ծան. Այս երկրորդական խոսքերի նշանակությունն արտահայտվում է նաև բայի կրկնության բացասական ձևով, ինչպես՝ Նկավ, չեկավ՝ վրա բերեց թե... (Պո.). կամ թե բայերից առաջինը դրվում է բացասական՝ Երբ շաղկապով, ինչպես՝ Որ չգնացի, նրան տեսա, սիրոս կտրատվեց (տես և § 215. 4): Նույնն արտահայտվում է և հետևյալ դարձվածով, ինչպես՝ Գալն ու վրա բերելը մին եղավ (արեց): Խաղի մեջ մտնելն ու քրտան ձու տանելը մին եղավ (Պո.): — Վերածումը լինում է երբեմն անցյալ դերբայի կերպով:

կընությամբ բացասականով. օրինակ՝ Հայր Ռիվոլին՝ առավոտը լուսը բացված չբացված՝ աղետքը նշմարեց («Մուրճ», 1902, 10).— Լուսը բացվեց թե չէ,— լուսը բացվեց չբացվեց...

282. Քանի, քանի դեռ. նշանակում է օրհան ժամանակ ուր. ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի գործողութիւնի կատարվելը երկրորդականի հետ միաժամանակ, միայն ոչ թե մի ժամանակակետում, ինչպես եւր. հեռաց ու բառերն են ցույց տալիս, այլ մի ամբողջ տեական ժամանակամիջոցում: Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ շարունակ, միշտ, երբեք: Բացասական բայի հետ ցույց է ցուցաբերում գործողութիւնի երկրորդականի կատարվելուց առաջ մի ժամանակամիջոցում ընկնելը: Օրինակ՝ Քանի լուսահոգին կենդանի էր, ամեն բարութիւններս էլ կար (Պո.),— Լուսահոգու կենդանութիւնի ժամանակ, լուսահոգու կենդանությամբ, լուսահոգու օրով ամեն բարութիւններս էլ կար (տե՛ս § 125. 2): Ես, քանի շունչս բերանիս է, ձեր արած լավութիւնը չեմ մոռանալ.— Մարդս որ կա, տնկի է. քանի փոքր է, կարող ես ուղղել (Պո.),— փոքր եղած ժամանակը կարող ես ուղղել: Քանի ողջ ես, աշխարհի մեջ պիտի ապրես աղքատիկ.— Քանի ողջ ես, դառնութիւն է բաժինդ. երբ մահացար, կքաղցրանաս (Զիվ.),— ողջ եղած ժամանակդ, ողջ եղածովդ... մահանալուց հետո... Քանի հով է, հոնձդ արա (Գ.-Ք.): Քանի շարունակվում էր տեսարանների միակերպութիւնը, Կամսարյանը նրանցով չէր հետաքրքրվում (Մուր.).— Քանի արեգակը չէ ննջած, սե ամպերից մի վախենալ,— Արեգակը չննջած՝ սե ամպերից մի վախենալ (Զիվ.): Քանի դեռ, չես գրել, լավ միտք արա,— Դեռ չգրած՝ (գրելուց առաջ) լավ միտք արա: Քանի ջուրը չես տեսել, մի՛ բոբիկանար,— Ջուրը չտեսած՝ մի՛ բոբիկանար (Ա.): Քանի դեռ արեւելքը չի բոցավառվում, երկնքի վրա լողացող ամպերից՝ նրա հոսանքների վրա անդրադառնում էին սպիտակ ու մոխրագույն շերտեր.— Տարիներ առաջ, քանի դեռ Վրաստանի ճառագայթներն այսքան չէին մոտեցել մեր եկեղեցու շմբերին, հայ քահանան հայր էր համարվում ամեն մի հայ քրիստոնէի.— Հարցրեց արեգան, կարծես շտապելով մի նոր բան ասելու, քանի դեռ ոչ ոք չէր խանգարում իրենց (Մուր.):

283. Քանի. նշանակում է՝ 1. Ամեն անգամ, երբ. ամեն ժամանակ, երբ. կազմում է կրկնութիւնի ժամանակի խոսք: Օրինակ՝ Քանի տուն եմ գնում, նրան տանը չեմ գտնում,— Ամեն տուն գնալիս... Քանի խոսք եմ բաց արել, ինձ հանդիմանել են (Պո.): Քանի անոթնա, բարիկենդանի փլավը միտքը կրնկնի (Ա.):

2. Այն ժամանակից, երբ. այն օրից ի վեր, երբ. երկրորդական խոսքի գործողութիւնը դառնում է սկզբնավետ մի ամբողջ ժամանակամիջոցի, որի մեջ ընկնում է գլխավոր գործողութիւնը: Օրինակ՝ Իրիկվանից դեւր, քանի տեսել եմ (տեսնելուցս ի վեր. հմմտ. § 148), չեմ մոռանում.— Քանի Գարեգնի հետ ընկերացել է, տասն այնքան

ավելացել է: Քանի այդ շուրջը լսել եմ, չեմ կարողանում հանգստանալ:—Քանի նա իր նոր բնակարանն է տեղափոխվել, մեզ մոտ չի եկել:

284. Քանի որ. նշանակում է որքան ժամանակ որ, այն ժամանակ երբ. միաժամանակությունը որոշելու հետ ունի նաև հիմունքի (պատճառի) երկրորդական գազափար: Օրինակ՝ Քանի որ կա վարդը կարմիր, պիտի երգեմ ես քաջ ու ժիր (Ջիվ.): Քանի որ բաներն այս ճամփով կերթան, մարդ չի գտնվիլ իմաստուն քեզ նման.—Քանի որ ոստիկնությունը ձևերն, վարդանն էր նրա ահեղ թշնամին.—Քանի որ իմ զավակունք այսպես կմնան պանդուխտ, ինձ միշտ սգովոր կգտնեք.—Մեր հայրենին չէ չվառական, քանի որ ունի քաջ որդիք մեզ պես (Գ.-Ք.): Ես ինչ պիտի շահվեմ այս աշխարհից, քանի որ չէ շահվել իմ մեծ վարպետն.—Քանի որ ես ույժ ունիմ, ինչու՞ լամ (Ջիվ.):

285. Մինչ, մինչդեռ, այն ինչ. նշանակում են այն ժամանակ, երբ. ցույց են տալիս գլխավոր և երկրորդական խոսքերի եղելության միևնույն ժամանակամիջոցի մեջ կատարվելը: Օրինակ՝ Մինչդեռ ես գրում էի, նա կարդում էր: Մինչդեռ մենք ման էինք գալիս, նրանք կանգնած խոսում էին իրար հետ: Մինչդեռ երիտասարդին պաշարել էր այն միտքը, թե ինչ անկողին պիտի բերեն իրեն, տանտիկինը դուրս հանեց գունակոր կտավի մի կապոց, որի մեջ խնամքով պահված էր մի ձեռք մաքուր անկողին.—Շրջակա ափերը փայլվում էին ոսկու պես, մինչդեռ խոր հարավը հետզհետե ներկվում էր քրքումի գունով (Մուր.): Կամ կենսատու իմ ջրով ափերիս մոտ կկա՞ծ՝ իր նամա՞զը կատարե պարսիկ կամ թուրքը հոտած, մինչ իմ որդիք, ով գիտե, ծարավ, նոթի, անտերունչ, օտար աշխարհ հաժում են թույլ ոտքերով, կիսաշունչ (Գ.-Ք.): Մինչ շուրջս աշխարհի ունայն հոգսերով վխտում է ամբոխն անմիտ ու դատարկ, ...ես աշխարհ մոռցած, հեռու աղմուկից, կանգնած եմ առջևդ, ով սուրբ Տիրամայր.—Ա՛խ, ոսկի լարեր պիտի հառաչեն, մինչ աշնան նման խամրած են սրտեր (Հովհ. Հովհ.):

286. Մինչև, մինչև որ. ցույց է տալիս վերջին ժամանակակետը, որից առաջ կատարվում է գլխավոր խոսքի գործողությունը. ունի միեւն նախդրի նշանակությունը (տե՛ս § 145): Օրինակ՝ Մինչև հաստը բարակի, բարակի հոգին դուրս կգա,—Մինչև հաստի բարակելը բարակի հոգին դուրս կգա (Ա.): Մինչև աղը եկավ, մատաղը մեջտեղից վերացավ (Ա.).—Մինչև աղի գալը, աղը գալուց առաջ, աղը դեռ չեկա՞ծ՝ մատաղը վերացավ: Մինչև խելացին մտածել է, խենթը գետն անցել է (Ա.): Մինչև որ մեծացել եմ, ինչե՛ր եմ քաշել.—Մինչև մեծանալս ինչե՛ր եմ քաշել (Ջիվ.): Իմն ինձ է հասնում, մինչև նա տուն է գալիս: Սրանք իրար հետ գրույց տվին, մինչև ժամը պրծան: Նստիր այստեղ, մինչև ես բանից պրծնեմ, գամ: Եվ երբ նա երևում էր, սկսում էի դիտել նրան հեռվից..., մինչև որ նա գալիս, մտնում էր բակը.—Խնդրեց, որ աղան շնորհ անե կառքից իջնելու, մինչև որ ինքը մարդ կուղարկե ամուսնու ետևից.—Ծերունի վանահայրը... խնդրեց երիտասարդին մը-

նացած տեղերը շրջել լուսարարի հետ, մինչև որ ինքը հոգնածությունն առնելով կգար.— Խորհուրդ տվի առաջնորդիս մի առ ժամանակ ըսպասել, մինչև որ հեղեղը գադարերը և ապա թե անցնեինք.— Մի ծառա սկսավ մեր ձիերը պտտեցնել, մինչև որ նրանց քրտինքը ցամաքեր.— Մինչև որ անկողիներ կպատրաստեին, նա բարձրացավ տան կտուրը (Մուր.): Մինչև չգա ետինը, չի հիշվիլ առաջինը (Ա.)— Ծոխներ չեկած՝ առաջինը չի հիշվիլ: Մինչև քեզնից մի օգուտ չեն տեսել, բանդ չեն շինել:— Չեմ տալ, մինչև չասես թե ... Երդում կերա, որ մինչև չհասցընեմ, հաց չուտեմ (Պռ.): Մինչև չմեռնի, չի հայտնվի այդ բանը (Ջիվ.):

Ման. Օտարաբանություն է դրական գլխավոր խոսքերի հետ երկրորդական խոսքերը բացասական գնել միջև բառով, ինչպես՝ Եվրոպ, Ասիա արյան գետերը կվազեցնեի հեղեղի նման, մինչև որ թագ, գահ ու ազատ կրոն ինձնից շատեա՞ր թշվառ Հայաստան (Գ.-Ք.):

287. Որ. երկրորդական խոսքի սկզբում կամ մեջը.

1. Երբ, երբ որ. օրինակ՝ Այս որ լսեց Հայկը, ժողովեց յուր սակավազոր ցեղը և աներկյուղ թշնամու առաջ գնաց (Պալ.):— Հայկ այս լսելով... Ամեն անգամ որ Պերիկլես ամբիոնի վրա էր բարձրանում. աստվածներից խնդրում էր... (Պալ.):— Պերիկլեսն ամեն ամբիոնի վրա բարձրանալիս... Այս որ ասաց, քաշեց, մտրակը, երեք ձիանց մեջքին խփեց,— Այս ասելով՝ քաշեց... Եզը որ ընկավ, դանակավորը կշատանա (Ա.): Քիչ էլ որ առաջ գնաց, տեսավ... Ճրագը որ կպավ, հյուրի առաջին դուռը չեն բանալ (Պռ.):— Դանակը սրեց, գառին մոտեցավ. որ պիտի մորթեր՝ մի խեղճ ձայն լսեց (Ջիվ.): Մի սբանչելի երեկո էր, որ մի բարձրահասակ հոգևորական կանաչ խոտի վրա ծունկը ծալած՝ նրստած էր (Պռ.):

2. Այն օրից ի վեր, երբ. այն ժամանակից, երբ: Այս նշանակությամբ որ շաղկապի տեղ կարող է և ինչ շաղկապը դրվել: Օրինակ՝ Քանի օր է, որ նրան չեմ տեսել: Տասը տարի կա, որ նա գնացել է: Կլինի չորս հինգ օր, որ նա այդ բանն արել է: Բավական ժամեր էին անցել, ինչ ելել էինք քաղաքից.— Շատ տարի չէ, ինչ սկսել եմ լրագիր կարդալ.— Լուսարարը վաղուց էր, փնչ չէր տեսել այդպիսի նվեր.— Շատ ժամանակ չէ, ինչ դիպվածով գտել են այս (Մուր.):

288. Հաճախ որ, երբ բառերով կապակցված վերջադաս երկրորդական խոսքերը թեպետ ձևով երկրորդական են, նշանակությամբ գրվալովոր են: Առաջադաս գլխավոր խոսքի մեջ սովորաբար լինում է հաղիվ, հագիվհազ, դեռ նոր, հենց նոր և այլն: Օրինակ՝ Դեռ ժամեր չէին շինել, որ կույրերը դուռն առան,— Դեռ ժամեր չշինած, ժամերը չինելուց առաջ կույրերը դուռն առան (Ա.): Արևը չէր ծագել, որ ճանապարհ ընկանք,— Արևը չծագած, ծագելուց առաջ ճանապարհ ընկանք: Աղոթարանը դեռ նոր մոտեցել էր, որ մայրը վեր կացավ:— Սուրբ խաչից հետո երկու շաբաթ չանցավ, որ աշտարակցիք բանից պրծան: Կես գի-

շեր էր, որ գնացըր կանգ առաւ: Դեռ բաժնական օր կար, որ Պետրոսը հասաւ գլուղ.— Զէր անցել դեռ կես ժամ, որ նրան սկսան անհանգըստացնել լվերը.— Դեռ այս մտքի վրա էր Կամսարյանը, երբ հանկարծ նրա ետևից հնչեց մի թավ ձայն.— Արևը դեռ նոր էր Մայմեխի բարձունքը վառում, երբ մեր ուղևորներն անցնում էին նրա ստորոտով (Մուր.): Հենց ուզում էի դուրս գալ, որ հայրս եկավ:

Ման. Այսպիսի երկրորդական խոսքերի սկզբի ուր, երբ բառերի փոխանակ դրվում են հաճախ՝ աճա, և աճա: Այս դեպքում կազմվում են համարա խոսքեր: Օրինակ՝ Հաղիվ ելել էր պաշտօնի և ձեռքը տարել ծոցը, որպեսզի հուշատետրը հանե, և ահա՝ դռան մուտքի հնչակը քաշեցին.— Հաղիվ տանուտերը ձեռք առավ օղիի շիշը, որպեսզի հյուրին հրամցեն, ահա՝ սրահի մեջ բուռավ Տեր-Վանին (Մուր.):

3. Զեվի, Եվ ԶԱՓԻ ՈՒ ՔԱՆԱԿԻ ԽՈՍՔԵՐ

289. Զևի և չափ ու բանակի խոսքերը լինում են՝ բաղդատական, հետևանքի և բացաբարձություն: Բաղդատական խոսքերն իրենց կողմից լինում են՝ նմանություն, հավասարության և տարբերության:

Նմանության բաղդատական խոսքերը ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի հատկության, որպիսության նման լինելը երկրորդականին. սկսվում են՝ ինչպես, ինչպես ուր, ուրպես, ժողովրդական ոճն ու բառերով. գլխավոր խոսքի մեջ կարող է լինել՝ այնպես, նույնպես: Երկրորդական խոսքի մեջ բայ-ստորոգյալը կարող է գեղվել, երբ ստորոգյալը կամ ենթական նույն են: Վերածվում են՝ պես, նման, համեմատ, ըստ բառերով (տե՛ս § 146 և ավելի 155), երբեմն և գործիական հոլովով կամ անցյալ դերբայով: Օրինակ՝ Մի՛ լինիր անգուլթ, ինչպես մայրդ (այսինքն՝ ինչպես մայրդ է),— Մորդ պես մի՛ լինիր անգուլթ (Զիվ.): Արա՛ ինչպես կուզես,— Ուզածիդ պես արա: Սիրե՛ ազգդ ոչ լոկ խոսքով, սիրե՛ ինչպես քու անձը (Գ.-Ք.— ինչպես քու անձը սիրում ես),— սիրե՛ անձիդ պես: Զէ՛, անհնար է ազգեն հրաժարվել, ինչպես որ միսն ոսկորեն բաժնել.— Դու, հայ զորավար, գթա՛ հայերուն, ինչպես գթաց քու նախատիպ Վարդան (Գ.-Ք.): Նրան էլ իրավունք տաս խոսալու կամ գործելու այնպես, ինչպես որ դու ես խոսում կամ գործում.— Ինչպես տան շորս պատերը, նույնպես և առաստաղն ու նրան բռնող փայտե շորս սյունները ծուխից սևացած էին.— Եթե յուր փոխարեն լիներ մի ուրիշ վանահայր, անշուշտ այդ եղածն էլ կմատնվեր կորըստյան, ինչպես որ մատնվել են նրանից առաջ եղած գրական գանձերը (Մուր.): Որպես հաղթանդամ մի ծերուկ հսկա կախված է ժայռը ջրերի վրա (Հովհ.): Եթե ինչպես որ ուտել, հագնել են ուզում, այնպես էլ աշխատեն, ո՛վ դարդ կանի.— Ոնց կանես, այնպես կուտես.— Սուր վրա հասա՛վ, ոնց որ մի ուրուր վեր գա... Փաթաթվեց Սոսի ճտովը, ոնց որ բաղնիքը ծառին (Պն.): Նա նույնպես բարի է, ինչպես և գեղեցիկ: Նա ուրախ զվարթ է, ինչպես սովորաբար (ըստ սովորականին): Ինչպես որ կարծում ես, դուրս չի գալ.— Կարծածիդ պես դուրս չի գալ գեղանի

(Ջիվ.): Լա՛վ, ինչպես պահանջում ես, կանեմ: Այդ դեպքում էլ, ինչպես ասացի, անպայման չեմ մեղադրում քեզ.—Նրանք ղբաղված էին ավելի արժանավոր, կամ ինչպես իրենք կասեին՝ «ազնվական» գործով (Մուր.): Ճշաց իսկույն տիկին Կամասարյանը, կամ յուր լեզվով ասած՝ Լիդիա Պավլովնան (Մուր.,—Կամ ինչպես ինքը կասեր՝ Լիդիա Պավլովնան): Նրանք ուսանողության ամենաընտիր մասը, կամ բանաստեղծորեն ասած՝ (ինչպես բանաստեղծորեն կարելի է ասել) ծաղիկներն էին (Մուր.): Գարեգինն էլ, ոնց որ իրենց սովորությունն էր, ասաց (Պռ.).—Իրենց սովորությամբ, ըստ իրենց սովորության: Հայկ նահապետը, ինչպես ասում է (պատմում է, վկայում է և այլն) հորենացին, եղել է...—հորենացու ասելով, պատմելով, վկայությամբ (տե՛ս § 126. 2):

290. Նմանության բաղդատական խոսքերի մի տեսակն են և կարծեցյալ **նմանության** խոսքերը, որոնց բովանդակությունն իրական չէ, այլ միայն հնարավոր է ենթադրվում. սկսվում են որ շաղկապով, որից հետո դրվում է՝ ասես (թե), կարծես (թե), իբր թե, որպես թե, ինչպես թե, կամ միայն որպես թե, ինչպես թե, ոնց որ բառերով՝ առանց որ շաղկապի: Գլխավոր խոսքի մեջ կարող է լինել նույնպես, այնպիսի: Օրինակ՝ Նա այնպես է ման գալիս, որպես թե կաղ լինի (որ կարծես թե կաղ լինի): Ի՞նչպես, մի՞թե կարելի է, բացականչեց տիկին Մարկոսյանը այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես հայտնված նորությունը վերաբերում էր մի մեծ եղեռնադործության.—...Բացականչեց ընկերս այնպիսի մի կարոտով, որ կարծես գտնվում էր Սահարայի անապատում.—Ողջունեց մեզ սիրով և այնպիսի մտերմությամբ, որ կարծես հին բարեկամներ էինք.—Կամասարյանը վերցրեց այնպես շտապով, որ կարծես գողացած իր էր (Մուր.):

291. Հավասարության բաղդատական խոսքերը ցույց են տալիս գլխավոր խոսքի չափ ու քանակի և աստիճանի հավասար լինելը երկրորդականին, և կամ գլխավոր խոսքի նշանակությունը չափ ու քանակի և աստիճանի կողմից սահամանափակում են՝ երկրորդականին հավասար կամ համեմատ դարձնելով: Երկրորդական խոսքերն սկսվում են՝ որքան, որչափ, ինչքան, ինչչափ, քանի, նայելով թե բառերով. գրլխավորի մեջ կարող է լինել՝ նույնքան, այնքան, նույնչափ, այնչափ, ըստ այնմ: Երկրորդականի մեջ բայը կարող է զեղչվել: Վերածվում են՝ ըստ, չափ, չափով, թվով, հավասար, համեմատ, նայելով բառերով և գործիականով (§§ 146, 157, 126. 2): Օրինակ՝ Նա էլ նույնչափ հարուստ է, որչափ դու,—Նա էլ քեզ չափ հարուստ է: Արծաթը նույնչափ օգտավետ է, որչափ՝ ոսկին, Որքան աշխատել ես, այնքան էլ կվարձատրվես,—Կվարձատրվես քո աշխատանքի չափով, նայելով քո աշխատանքին: Նայելով թե ով որքան է աշխատել, ըստ այնմ էլ վարձ կըստանա: Որքան մարդ կար ընկած, այնքան էլ ձի գտանք,—ընկած մարդկանց թվով էլ ձի գտանք: Աշխատեց պարարտ մարմինը, որքան կա-

րելի է, հանդիստ զետեղել նրա վրա,—...գետեղել նրա վրա կարել-
վույն չափ հանդիստ (Մուր.)։ Ինչքան ուշ ունեն, տասն այնքան ա-
վելացավ... Լևոն Բ. որքան քաջ ու հաջողակ զորավար էր պատերազ-
մի դաշտում, նույնքան իմաստուն կառավարիչ և աշխարհաշեն իշխան
հանդիսացավ իրադադրության ժամանակ (Պալ.)։ Ոչ մի հարուստ այն-
քան փող չի տվել աղքատներին, որքան սա։ Կես թագավորություն
տալիս իրան, այնքան չէր ուրախանալ, ինչքան այս մի քանի մանի-
շակի համար՝ Թող մեզնից ուտեն, որքան կարող են.—Քանի կարող
եք, մի՞ խնայեք (Պու.)։ Որքան կարող եմ, կաշխատեմ (Ջիվ.),—կա-
րողությանս չափով։ Նա, որքան հնարավոր է, իր պարտքը կատարում
է,—ըստ հնարավորության։ Որքան գիտեմ, նա քաղաքումս չէ,—իմ
իմացածով։ Որքան հասկանում եմ, այդպես չէ,—իմ հասկացածով
այդպես չէ։

292. Հավասարության բաղդատական խոսքերի մի տեսակն են
հարաբերականության խոսքերը, որոնք որոշում են գլխավոր խոսքի
չափ ու ժամանակի կամ աստիճանի աճումը կամ նվազումը երկրոր-
դական խոսքի մեջ եղած մի նույնպիսի հանգամանքի հարաբերական
չափով. սկսվում են՝ փանի, ուրիշ քառերով. գլխավոր խոսքի մեջ կա-
րող է լինել՝ ավելի, այնքան ավելի։ Օրինակ՝ Ծառն ասի խա-
տում եմ, ավելի վաղվում է.—Քանի շատ լինեի, նրա համար լավ էր.
Քանի բանի ետևից եմ ընկնում, ավելի ձախ է գնում (Պու.)։ Շանը քա-
նի զարնես, կհալի (Ա.)։ Աշխարհը քանի գնում՝ չարանում է (Պու.,—
աշխարհը գնալով չարանում է)։ Քանի արևը բարձրանում էր, այնքան
ավելի օդը ջերմանում և նեղացնում էր մեզ.—Որքան շատ եմ գոր-
ծում, այնքան ավելի առողջ եմ զգում ինձ.—Քանի Պետրոսը կարգա-
ցել էր այդ գիրքը, այնքան ավելի նա սկսել էր սիրել հայ շինականն ու
գյուղացին.—Նա որքան առաջանում՝ այնքան ավելի էր հիանում նը-
րանցով.—Քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում...
Իսկ հետո՞ որքան մոտենում ենք, այնքան նա մեծանում է (Մուր.)։

293. Տարբերության բաղդատական խոսքերը ցույց են տալիս
գլխավոր խոսքի մի հատկության կամ գործողության չափ ու քանակի
կամ աստիճանի տարբերությունը, առավելությունը կամ նվազությու-
նը, երկրորդական խոսքի մի հանգամանքից։ Գլխավոր խոսքի մեջ
դրվում է այլ, ուրիշ, տարբեր, հակառակ, ավելի, պակաս, նվազ, իսկ
երկրորդականն սկսվում է քան, քան թե շաղկապով։ Ավելի, պակաս,
նվազ բառերով կազմվում է առավելության կամ նվազության բաղ-
դատական աստիճան։ Երկրորդական խոսքի մեջ բայը սովորաբար
զեղչվում է։ Այս խոսքերը վերածվում են բաղդատական բացառակա-
նով (տե՛ս § 112. այլև § 113. 3. ծան. 2)։ Օրինակ՝ Վարդն ավելի հո-
տավետ է, քան մանուշակը։ Մանուշակը պակաս հոտավետ է, քան
վարդը։ Պարապությունն ավելի է վնասում առողջությանը, քան չափա-
զանց զբաղմունքը.—Համբերել բառն ավելի բարձր նշանակություն

ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան.—Մառաստանն ավելի լավ է, քան թե շոր տափաստանը.—Ասել ես ավելի անկեղծորեն, քան կարող էիր ասել.—Կգործենք ավելի հաջողությամբ, քան կարող ենք երևակայել (Մուր.): Նա ավելի խոսում է, քան գործում.—Ես այսօր ավելի եմ պարապել, քան երեկ: Ես չէի կարող այլ կերպ վարվել, քան վարվել եմ: Կարող էի ես ուրիշ բան տալ նրան, քան ինչ որ տվել եմ:

204. Երբեմն տարբերության բաղդատական խոսքերը ֆանց, ֆանց ու շաղկապներով ստանում են փախաճանաչման խոսքի նշանակություն. օրինակ՝ Քանց ուտում է Տաճիկը, թող ուտի հաշիկը (Ա.—տաճիկի ուտելու փոխանակ՝ թող ուտի հաշիկը): Զէ՛, թող մնա իմ նախնյաց ազնիվ բամբիւն, թող մնա հավերժ լուռ, քանց որ փարատե՛ ձեր սին ձանձիրը (Գ.—Ք.):

Մաճ. Այլ կամ ուրիշ բաներն ունեցող բացասական կամ հարցական խոսքերից հետո՝ ֆան բառն երկրորդական խոսքի սկզբում ստանում է բացարձական նշանակություն, որ և սովորաբար արտահայտվում է բացի բառով: Օրինակ՝ Մի մարդ որ պաշտպան է հանդիսանում տգիտության, նա չի կարող ուրիշ պատճառ ունենալ, բացի այն՝ որ կլինի ապուշ կամ խելագար (Մուր.):

205. Հետևանքի խոսքերը որոշում են գլխավոր խոսքի ձևը կամ աստիճանը՝ ցույց տալով նրա հետևանքը կամ ազդեցությունը: Դրվում են կանոնավորապես վերջադաս և սկսվում են՝ ուր, ուր նոր, մինչև ուր, այնպես ուր շաղկապներով. գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է սովորաբար՝ այնքան, այնչափ, այնպես, այն աստիճանի, շատ, քիչ և այլն: Օրինակ՝ Նա այնպես մոլթն է խոսում, որ ես բան չեմ հասկանում: Նրա կոպիտ վարմունքն ինձ այնպես վիրավորեց, որ ես թողի, հեռացա ներանից: Բոլոր այս ծրագիրներն այնքան ընդարձակ էին, որ նույնիսկ նրանց համառոտ կազմությունը խլեց Կամսարյանի ազատ ժամերը.— Այն օրից ի վեր այնքան առողջացավ, որ էլ չէր գանգատվում ո՛չ սրբոտի ցավից, ո՛չ թուլությունից.—Տան պատերը ծուխից սևացած էին այն աստիճան, որ շատ տեղ փայլում էին լուսի առաջ (Մուր.): Արժայորդիքը այնչափ խռովություն հանեցին, որ երկրի անդորրությունը վրդովեցին (Պալ.): Հետ դարձավ, դրանց մի լավ ներկեց, որ ոչ ոք չկարողացավ ականջ դնել.—Ուտը դուրս դնելիս մի խոր հոգոց քաշեց, որ պնչերքիցը ծուխը դուրս եկավ.—Վերջը տատա եկավ, մորս վրա բարկացավ, հորս էլ աղաչանք արեց, որ նոր (մինչև որ նոր) տուն է բերել ինձ.—Համազին յոթը ձիու մուննաթ ենք արել, որ (մինչև որ) եկել է (Պալ.): Ռուբենի հաջորդները մեծ աշխատություն ու ճարտարություն գործ դրին, մինչև որ բովանդակ Կիլիկիային տեր դարձան (Պալ.): Հինգ, վեց հարյուր հոգի լցվեցին պատի տակը, այնպես որ ճանապարհ չէր լինում: Խոսում է խոսում, այնքան որ գլուխ է տանում: Բացի այդ՝ մայրաքաղաքում շատ կային Ադելինաներ, այնպես որ Կամսարյանը ստիպված չէր լինիլ հիշել յուր նիհար դրացուհուն (Մուր.): Այնպես արա, որ հարևաններդ քո շվաքդ անգամ չտեսնեն.—

Ուլում ևս ողորմութիւն տալ՝ այնպէս տուր, որ մին դու իմանաս, մին աստված (Պռ.):

296. Բացարարձութեան խոսքեր են կազմվում առանց որ շաղկապով, որ ցույց է տալիս մի հարակից հետեանքի կամ հանգամանքի չլինելը: Օրինակ՝ Անհնարին է անպատիժ կերպով խախտել այդ ներդաշնակութիւնը. անհնարին է աղավաղել, խեղաթյուրել բնութիւնը, առանց որ այդ հանցավոր փորձի հակահարվածը նույն փորձի հեղինակի գլխին ընկնէր (Ա. Մուրճ, 1902, 10): Երբ հեղինակը հեշտ միջոցներ է գտնում ստեղծել անակնկալներ, առանց որ այդ անակնկալները արդունք չլինեն հոգեբանական կացութեան և իրերի իսկական տրամաբանութեան, կարելի է ասել, որ գործն սպանված է (Ա. Մուրճ, 1902, 11): Մի հինգ, տասը հոգի էլ իրենց կողմից են սկսում ավելի անմտազույն առարկութիւններ անել, առանց որ այդ առարկութիւնները կապ ունենային իրար հետ.— նրա դեմքի վրա վառվում էր մի սուրբ, մի ազնվական կրակ, որի կայծերը թափանցում էին իմ սրտի խորքը, առանց որ ես կամենայի (Մուր.,— առանց իմ կամենալու):

4. ՀԻՄՈՒՆՔԻ ԽՈՍՔԵՐ

297. Պատճառի խոսքերը ցույց են տալիս իրական հիմունքը կամ բարոյական շարժառիթը և կամ տրամաբանական հիմունքը, որից իբրև հետեանք կամ եզրակացութիւն ծագում է գլխավոր խոսքի գործողութիւնը: Վերածվում են պատճառով, համար բառերով կամ բացառական ու գործիական հոլովներով (տե՛ս §§ 59. 6, 111, 120. 2, ծան.): Կապակցվում են՝

1. Որ շաղկապով, որ ունի նրա համար որ, այն պատճառով որ կապակցութիւնների նշանակութիւնը, որոնցով և կարող է հաճախ փոխանակվել. այս դեպքում երկրորդական խոսքն առնվում է իբրև մի խնդիր խոսք (տե՛ս §§ 273 և 274): Օրինակ՝ Գնա՜ մի հաց կեր, մինն էլ մատաղ տուր, որ թուրքը հիմար էր, բան չհասկացավ.— Գարեգինը, ճիշտ է, չահել էր, բայց մին՝ որ քավոր էր, մին էլ՝ որ խելոք էր, վեր կալավ, ասաց.— Նա սկսեց լաց լինել. մին՝ որ ամաչում էր, մին էլ՝ որ սովորութիւն էր (Պռ.): Դա մինչև անգամ օգուտ կբերեր վանքին. նախ՝ որ այդ մատչանը կարելի կլինէր առաջարկել ամեն այցելուի. երկրորդ՝ որ վերջինս հաստատ գիտենալով... կնվիրաբերեր ավելի առատորեն (Մուր.): Փառք քեզի, Աստված, որ բերիւր հասցրիւր այս ավուր ինձի. պետք է ես աղոթեմ միշտ բազկատարած, որ չթողիւր տըրտում և տխուր ինձի (Ջիվ.): Փառք եմ տալիս Աստուծուն, որ (որդու) ղրկել չեմ (Մուր.): Փառք տվեց Աստուծուն, որ յուր աչքով յուր խնամած ծառի պտուղը տեսավ (Պռ.): Ցավում է սիրտս ոչ նետի խոցից, ցավում է, որ շուտ գնում եմ ձեզնից, որ չեմ կարենում ձեզ հետ միասին արձակ դաշտի մեջ փչել իմ հոգին.— նորունկ խոցվեցավ Մասիսի հոգին, որ զավակներեն մնաց անայցել (Գ.-Ք.): Նա սրտմտում էր

աչ թե նրա համար, որ իշխանը շվայտ էր կամ անառակ, այլ նրա համար, որ անտոհմիկ գավառացին տիրում է իշխանական կայքին՝ (Մուր.),—նա չէր սրտմտում, որ իշխանը շվայտ էր, այլ որ գավառացին տիրում է... Նա ինչո՞ւ պիտի ամաչի, եթե ես մինչև անգամ շատ հիմար բաներ խոսեմ.—Կամաչի նրա համար, որ յուր հյուրն ես.—Հայ գյուղացին տգետ, հետամնաց և թշվառ է մնում Եվն պատնառով, որ բոլոր յուր կյանքում զուրկ է մնում առաջնորդից (Մուր.):

2. Որ, քանի որ շաղկապներով (տե՛ս § 284): Օրինակ՝ Ապաշխարեցեք, որ (=քանի որ) մոտեցել է երկնքի թագավորութունը: Երանի հոգովով աղքատներին, որ նրանցն է երկնքի թագավորութունը: Երանի սգավորներին, որ նրանք կմխիթարվին: Երանի հեղբորին, որ նրանք կժառանգեն երկիրը (Մատթ. Բ. 2. Ե. 3—5): Համեցեք, եկեք, որ հինեն գնում ենք.—Թուրքերն էլ պաս չեն պահում, բայց որ (=քանի որ) աղքատ են, պաս են ու պաս.—Բայց որ ասում ես, ես ձեռ վեր կունեմ (Պա.). Որ դու չես գալիս, ես էլ չեմ գնալ: Այժմ ի՞նչ անե, որ (=քանի որ) գյուղն ինքն է անհնար դարձնում այնտեղ մնալն ու գործելը (Մուր.): էշին ասին՝ աչքդ լույս, քեզ քուռակ եղավ: Ասաց՝ ի՞նչ անեմ, որ իմ բռն իմ մեջքիցը չպետք է պակսի (Ա.): Նհախ պտորում ես արծաթի մադանը, որ (=քանի որ) աժան է օխտը գազ քաթանը (Գ.-Ք): Քանի որ այդպես է, ես ոչինչ չունեմ ասելու: Ինձ ճրագ չի հարկավոր, քանի որ չեմ պարապում: Այսուհետև ինձ լույս չէ հարկավոր, քանի որ քեզ ունեմ (Ջիվ.): Ես չեմ կարող նրան հավատալ, քանի որ չեմ ճանաչում նրան: Նա չի կարող գալ, քանի որ հիվանդ է:

3. Որովհետև շաղկապով. հտադաս գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է հաճախ՝ ուստի, այս պատճառով, ուրեմն: Օրինակ՝ Որովհետև ազգային կյանքն ավելի բանաստեղծության և պերճախոսության մեջ է երեւում, այս պատճառով բանաստեղծության և պերճախոսության պատմությունը գլխավոր տեղն են բռնում գրականության պատմության մեջ (Պա.): Որովհետև ունեցել են հաստատուն կամք, որովհետև անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի և հաղթել են ամեն արգելքներին.—Եվ որովհետև Պետրոսը փափագում էր Սևանը վայրկյան առաջ տեսնել, ուստի Օվանեսի եղանդը չուզեց չափավորել.—Եվ որովհետև երկաթուղու վրա շատ քիչ էր քնել, ուստի շուտով էլ քաղցր քուն մը տավ.—Ես ուզում էի ասել, թե՛ որովհետև վեհունց Սարգիսը մի խափարամիտ մարդ է, ուրեմն չարժե, որ այս գեղավայրը պատկանե նրան (Մուր.):—Ազդն իրավունքով սպասում է մեզ, որովհետև գիտե, որ մենք բարձր ուսում ու կրթություն ստանալով՝ ձեռք ենք բերում այն ույժը, որով...—Ջարգացած մարդը չէր մեծագրում աշխատասիրությունն ու գործունեությունը, որովհետև այդ տեսնում էր անտոհմիկ գավառացու մեջ. չէր էլ գարշում անառակությունից ու շվայտությունից, որովհետև դա յուր աչքում մեծ համարվող իշխանի ունակությունն էր.—Պատմության մեջ բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դար-

ձեւ ոչ այն պատճառով, որ իրենց անձն են սիրել, այլ որովհետեւ նրավիրվել են հասարակաց բարվոյն (Մուր.,—կարելի էր գրել՝ այլ որ նվիրվել են...):

4. Որպէս թե, իբր թե շաղկապներով, որոնք ցույց են տալիս անիրական, կարծեցյալ պատճառ, ինչպես մի ուրիշի խոսք ու մտածմունք: Օրինակ՝ Արտավազդը հոր բարկութիւնը շարժեց Արգամի վրա, որպես թե Արգամի միտքը թագավորական իշխանութեան հասնելն է. և մի անգամ, երբ Արտաշէսն Արգամից ճաշի էր հրավիրված, արքայորդիքը աղմուկ հանեցին, իբր թե Արգամն ուզում է դավով թագավորին սպանել (Պալ.):

298. Պատճառական կապակցութեան մեջ մտնում են և այն զոգվածները, որոնց մեջ վերջադաս երկրորդական խոսքը ոչ թե պատճառն է ցույց տալիս, այլ հետեւանքը. մինչդեռ առաջադաս գլխավոր խոսքը, որ միշտ հարցական է լինում, պատճառի խոսք է: Այս կապակցութիւնը լինում է որ շաղկապով: Օրինակ՝ Ես ի՞նչ հանցանք եմ գործել, որ ինձ պատժում եք (Իբր՝ ուրի համար, ուրի հետեւանք ինձ պատժում եք): Արեւի՞ց ես ծնվել, թե՞ լուսնյակից, որ այդքան չքնաղ ես.—Աչքերի և ունքերի սևութիւնը չէ՞ր բավական, որ նորից մութքող է առել կույսը կայտառ՝ երեսին (Ջիվ.): Ինչո՞ւ պակսեցավ ույժը իմ սրտին, որ սուր շառի ձեռս դուշմաններուս դեմ (Գ.-Ք.): Տեսնեմ՝ այդտեղ ի՞նչ կա, որ այսքան գալիս ես.—Ի՞նչ գլուխս տվի քարը, եկա այստեղ, որ քո հացը հարամ եղավ.—Չեմ գիտում, փոշմանե՞լ եք, թե ի՞նչ է, որ մոտ չեք գալի.—Նրանք գի՞ժ են եղել, որ այդպես են՝ արել (Պա.):

299. Նպատակի խոսքերը ցույց են տալիս ցանկացած հիմունքը, որին հանելու համար կատարվում է գլխավոր խոսքի գործողութիւնը: Բայց դրվում է միշտ ըղձական: Վերածվում են նպատակով, համար բառերով կամ տրական հոլովով (տե՛ս §§ 100, 150. 2): Կապակցվում են՝

1. Որ շաղկապով, որ դրվում է միայն վերջադաս: Օրինակ՝ Ամեն օրվանից ավելի վաղ քնեցին, որ առավոտը շուտ վեր կենան: Զգույշ կաց, որ թակարդի մեջ չընկնես: Ամեն օր քեզ համար մայր ու եղբայր չեն լինիլ, որ գաս, տեսնես քո ամեն բանը կարգը կարգին (Պա.): Բայց ի՞նչպես աներ առաջարկութիւնը, որ տիրացուն չվիրավորվեր.—Այսքան ժամանակ հոսով սպասել եմ քո դարձին, որ գոնե ամառվա ամիսները միասին անցնենք (Մուր.): Ի՞նչ ճար մտածենք, որ չմահանանք, կամ վիշապներուն մենք կով չգնանք.—Մեր մեջ դժվար չլուծվելու վեճ չունենք, որ իրար հակառակ թշնամի լինենք.—Բան չբերի հետս, որ բան տանեմ (Ջիվ.): Ցածր նստիր, որ բարձրանաս. բարձր մի՛ նստիր, որ ցածրանաս (Ա.): Այսքանն արդեն բավական էր, որ կամաարյանն յուր որոշումն իրագործեր անպատճառ (Մուր.):

Նպատակի գաղափարն առանձնապէս շեշտելու համար գլխավոր խոսքի մեջ դրվում է նրա համար, այն նպատակով. այս դեպքում երկ-

րորդական խոսքն առնվում է իբրև խնդիր: Օրինակ՝ Ես որ քեզ ասում եմ՝ գնանք միասին ամառանոց, հո նրա համար չեմ ասում, որ միայն քաղաքի շոգերից ազատեմ (Մուր.): Դու աստուծուն նրա՞ համար ես պաշտում, որ քեզ ուրիշներին երևացնես (Պո.): Ես հենց նրա համար եմ եկել, որ քեզ հետ խոսեմ:

2. Որպեսզի շաղկապով, որ կարող է և՛ առաջադաս և՛ վերջադաս լինել, Օրինակ՝ Եվ որպեսզի այդ անարգանք չհամարվի իրենց, ասում են, թե՝ «համբերում ենք».— Բայց որպեսզի բոլորովին անքաղաքավար չգտնվի, կարևոր համարեց այսքանը հայտնել թե... Տեր հայրը դիտմամբ խույս տվավ Պետրոսին պատասխանելուց, որպեսզի նորեն վեճի չընկնի նրա հետ.— Նրան այժմ հարկավոր էր ավելի զորեղ ցնցում, որպեսզի յուր մտքերը նորեն փարեին գաղափարական հայտնի նպատակին.— Եկողը պետք է հրացանով նշան տար, որպեսզի կղզուց նավակ բերեին.— Դուք հրացան չունեք, որպեսզի նշան տաք (Մուր.):

ՄԱՆ. Նպատակի որ շաղկապի տեղ միշտ կարելի է օրպեսզի գործածել. միայն լպիտի շփոթել նպատակի խոսքերը ըզձական եղանակով գրված խնդիր խոսքերի հետ, որոնք կապակցվում են միայն որ շաղկապով. ուստի սխալ է ասել՝ Ես կցանկայի, օրպեսզի մեր հոգևորականությունն ավելի կրթված լինի (Լր.).— Նրա համար, որպեսզի. այն նպատակով, որպեսզի. հույս ունիմ, որպեսզի. այն միայն՝ կցանկայի, որ... նրա համար, որ. այն նպատակով որ, հույս ունիմ, որ:

3. Թե շաղկապով, որ դրվում է սովորաբար բացասական գլխավոր խոսքի հետ, միայն վերջադաս, և ցույց է տալիս անիրական նըպատակ, չկատարված ու չկատարելի ցանկություն: Դրական գլխավոր խոսքերի հետ՝ օրպես քե, իբր քե: Օրինակ՝ Ազապ էլ չես, թե ասեմ աղջկերանց լինիս մտիկ տալիս.— Այս հացի ժամանակ չէ, թե դրա համար կանչած լինի.— Աստված էլ ձեռներիցս չառավ, թե պրծնենք.— Մի քանի տնկի են կնդել, պատրուս չեն դնում, թե էգուց իրանց համար պտուղ տա.— Փողով մշակ կբռնեն, չեն երթալ, թե վրան կանգնեն, մտիկ անեն.— Մարդս մի երկու կով ենք պահում, թե (որպես թե) երեխաներին մածուն էլ է լինի, այն էլ չենք կարում յուր տանել (Պո.): Եկա, իբր թե տեսնեմ նրան. բայց իմացա, որ արդեն գնացել է:

ՄԱՆ. Ժողովրդական լեզվի մեջ քե, որ շաղկապների տեղ հաճախ գործ է ածվում քե ինչ է կապակցությունը. օրինակ՝ Սրան, նրան աղաչանք արեց, թե ինչ է աղջիկն ուզեն իրեն.— Դես ու դեն է մտիկ տալի, թե ինչ է Սոսին տեսնի.— Ուրբաթարուր առավ ու դեպի վ-ենց տուն, թե ինչ է տա նրան (Պո.):

300. Պայմանական խոսքերը ցույց են տալիս ենթադրական հիմունքը, որի հետևությունն է գլխավոր խոսքի բովանդակությունը: Կապակցվում են՝

1. Որ շաղկապով, որ կարող է առաջադաս երկրորդական խոսքի և մեջը մտնել: Օրինակ՝ Դուր ու դրկից որ կամենա, կաղ ու կույր կհարսնանա.— Դողը որ տնից լինի, եզն երդկից կհանի (Ա.): էլ ո՞ւր

փրկեցիր գայլի ճանկերից, որ պիտի տայիր ինձ զիան (Ջիվ.)։ Որ մենակ լինեի, հիմի ես բանից պրծել էի. Որ ասես, խելք կանես (Պու.)։ Հապա ի՞նչ անեմ, որ չծիծաղեմ (Մուր.)։ Ձեր ձեռն ի՞նչ կրննի, որ ես մի օր ձեր դռանը... մեռնեմ (Պու.)։

Ման. Որ շաղկապն ունի նաև ժամանակի, պատճառի ու նպատակի նշանակություն. ուստի հաճախ միևնույն խոսքը տարբեր իմաստով կարող է ըմբռնվել. օրինակ՝ Շուշանը պար չի գալ, ուր (=եթե կամ երբ որ) պար գա, էլ դուրս չի գալ (Ա.)։ Ես ի՞նչ անեմ ուր (=եթե կամ երբ, և ոչ օրպեսզի) սարերից հեղեղ գա, սրբի, տանի ամեն բան (Ջիվ.)։ Ուղտին որ (=եթե կամ երբ) փուշը պետք գա, կկռանա, կվերցնի (Ա.)։ Լավ կանես, որ քո սառն հպարտությունը մեղմացնես և գաս, հանգիստ ապրես իմ ընդարձակ տերության մեջ (Պալ.)։ Լավ կլինեի, որ այս սոսիները պատկանեին մեր հյուրերկալ Մուրին (Մուր.)։

2. Եթե, թե, թե ուր շաղկապներով. վերջադաս գլխավոր խոսքի մեջ կարող է գրվել՝ այն ժամանակ, ուրեմն, ապա։ Օրինակ՝ Եթե մի փոքր առաջ խոստովանեիր, թե չգիտես, այն ժամանակ ինքս կթարգմանեի.—Եթե այդպես է, ուրեմն ամենից առաջ այդ պարտքը պիտի կատարենք.—Եթե վեց ամիս շարունակ հարյուր խոզ պահեիր այս ձորում, նրա՞նք ջատ կփչացնեին այս տեղերը, թե՞ եթե այդքան ժամանակում հարյուր մարդ ապրեիր այստեղ.—Եթե մենք ևս կյանքի մեջ հետևենք այդ իմաստուն խրատին, անշուշտ կգործենք ավելի հաջողությամբ.—Որքան ուրախ կլինեի, եթե մայրս էլ այդ ձևով մտածեր.—Եթե այդ մի հատ մարդը գտնված լինեիր այստեղ, ապա դուք այսօր Սևանը չէիր տեսնիլ անշուք.—Կարող է ինձ վրա ծիծաղել, եթե դրա մասին խոսեմ նրա հետ (Մուր.)։—Թե մտքներումը շարություն լինեիր, ինչո՞ւ հաց կուտեցնեին.—Թե մի ժամ ուշ տեսնեմ քեզ, հոգիս դուրս կգա. Թե ուր այդ բաները ճիշտ լինեին, հիմա պառավները գանձ դիզած կլինեին.—Սիրտն ապակի է. թե որ մին կոտրվեց, էլ չի սաղանա (Պու.)։ Թե փուղես իրար հետ մնանք բարեկամ, պատվիս ու կրոնիս մի՞ դիպչիր (Ջիվ.)։ Թո՞ղ, թե ինձ սիրում ես, Աստվածդ կսիրես. Թե դու հայ ես, հայությունդ պտի հարգես անպատճառ (Գ.-Ք.)։

Ման. Երբեմն եթե, թե, թե որ շաղկապներով կազմված դրվածի մասերը ցույց են տալիս լուր հակադրություն կամ հանգիստություն։ Օրինակ՝ Եթե չէ օգնում, գեթ հանգրստություն է բերում (Մուր.)։ Թե մեզնից մի հայ դուրս դնա, տեղը մի քուրդ հայ կը դառնա.— Թե դու մազեր ունիս սև սաթի նման, ես էլ օրեր ունիմ անցնելու վատ, սև.— Թե քու գուռը փակ էր, իմ գուռս էր բաց (Ջիվ.)։ Թե չմեռավ, կուշտ վախեցավ (Ա.)։ Եթե առաջիններն իրենց տվել էին համեղ խորտիկներն ու անուշ գինին, ուշադիր շանքով և գիտակցաբար վարելու զգվարին աշխատության, վերջիններն, ընդհակառակն, զբաղված էին քնքուշ ժպիտներով... փոխանակությամբ (Մուր.)։

3. Եթե միայն, միայն թե, միայն, լուր, լուր ուր շաղկապներով, որոնք պայմանն ավելի զորեղ են արտահայտում և սահմանափակում են գլխավոր խոսքի իմաստը։ Օրինակ՝ Բանաստեղծության և պերճախոսության պատմությունը գլխավոր տեղն են բռնում գրականության

պատմութեան մեջ. մյուս գրվածքները կարող են նույնպէս տեղիք ունենալ գրականութեան պատմութեան մեջ, եթէ միայն նոր հայեցվածք ու հասկացողութիւն են մտցրել կյանքի մեջ (Պալ.)։ Այս անգամ պիտի աշխատեմ բոլորովին շտապել, միայն թէ դու կարողանաս ինձ հետաքրքրող հարցերն առաջարկել այդ գլուղացուն (Մուր.)։—Սարսափելի չեն հայի տառապանք, միայն չհատեն խեղճուկի հուլար.—Թող քու արտասուք վազեն ջրի պես, թաք որ (լոկ որ) ցամաքի երկրես շարութիւն (Գ.-Ք.)։

801. Պայմանական խոսքերը, նայելով թէ ինչպէս են ըմբռնվում, կարող են բայի ածին եղանակներով ևս դրվել։ Ըղձականի և ենթադրականի համար տեսնել §§ 234, 245. 5. Սահմանական եղանակն է գործածվում, երբ պայմանական դատողութիւնը մեջ է բերվում՝ նրբանից մի ուրիշ դատողութիւն հետեցնելու համար. այս դեպքում պայմանն ու հետեւութիւնն ընդունվում են իբրեւ իրական՝ առանց սակայն ուշ դարձնելու, թէ արդյոք պայմանն իսկապէս համապատասխան է իրականութեանը, թէ ոչ։ Օրինակ՝ Եթէ այս մեկը ճշմարիտ է (էր), ապա այն մյուսն էլ ճշմարիտ է։ Եթէ այդ ասել ևս, սխալվել ես։ Եթէ Ա=Բ-ին, և եթէ Բ=Գ-ին, ապա ուրեմն Ա=Գ-ին։ Եթէ, իրավ, սա է հայ գլուղացու բնականվայրը, ապա հազիվ թէ հնար լինի իրեն ապրել այդպիսի տեղ։—Եթէ այս վերջին ենթադրութիւնը ճիշտ էր, ապա պետք էր կարծել որ... (Մուր.)։

802. Զիջական խոսքերը ցույց են տալիս այնպիսի իրական կամ հնարավոր հիմունք, որից ուրիշ հետեանք առաջ պիտի գար, քան ինչ որ գլխավոր խոսքի մեջ ասվում է. երկրորդական խոսքի սպասելի հետեանքը տեղի է տալիս կամ հերքվում, սահմանափակվում է գլխավոր խոսքով, որ հակառակ է երկրորդական խոսքին։ Կապակցվում են՝

1. Թե՛ և, քեպետ, քեպետ և, շնայելով ոք, շատ էլ բառերով. գլխավոր խոսքը հակառակ է երկրորդական խոսքի ամբողջ բովանդակութեանը։ Վերջադաս գլխավոր խոսքի սկզբում դրվում է՝ բայց, սակայն, բայց և այնպէս, դարձյալ, այնուամենայնիվ։ Վերածվում են՝ հակառակ, շնայելով, հանդերձ (անորոշ դերբայի գործիականի հետ) բառերով (տե՛ս § 34. 5. դ, § 126. 3. ծան., § 147. 2)։ Օրինակ՝ Թե՛ և ուլթս պակաս է, բայց անվանի ծառ էմ։—Չէ՛, չէ՛ թե՛ և դու գոռ դաշտին ես զարդ, բայց քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ (Գ.-Ք.)։ Շատ էլ նա շար մարդ է, բայց քո եղբայրն է, պետք է... Յուրաքանչյուր ազդ թե՛ և միլիոնավոր անհատներից է բաղկանում, այնուամենայնիվ նա մի կենդանի անձնավորութիւն, մի հոգեւոր կազմվածք է (Պալ.)։ Որքան շատ մարդ տեսնենք, այնքան շատ կփորձվենք, թե՛ և վերջն անփորձ կմեռնենք (Պռ.)։ Մովակն անհանգիստ էր, թեպետ ոչ անսաստ հուզված.—Իսկ աչքերը, թեպետ ծածկված թավամազ հոնքերով, սա-

կայն ցոլացնում էին խելք և բարություն.—Թեպետ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է, թե... Այս նորությունը թեպետ որոշ շափով ձգեց ուղեկցի վարկը Կամսարյանի աչքում, այսուամենայնիվ վերջինս դարձյալ հետաքրքրվեց նրանով.—Չնայելով որ խճուղին սարի լանջովն էր բարձրանում, այսուամենայնիվ ծառերը հովանավորում էին նրան.—Չնայելով որ արևը տաքացնում էր դեռ, այսուամենայնիվ ցուրտը զգալի էր սարահարթում (Մուր.):

Ման. Այսպիսի զիջական խոսքի նշանակություն ունին և հետևյալ արտահայտությունները, ինչպես՝ Այժը, որ այժ է, տեղը կմաքրի, հետո կպառկի (Ա.— Այժը, շնայելով որ այժ է, տեղը...): Հավը, որ հավ է, որ շուր խմի, Աստված կնայի (Ա.): Ուտելը ուտում է, բայց չի մարսում: Ռուբենը նստելը նստեց. բայց ճաշելուց հրաժարվեց (Պռ.— Ռուբենը թեպետ նստեց, բայց...):

2. Ով, ինչ, ուրիշ, ուր և այլ ընդհանրացական հարաբերական բառերով, սովորաբար ուր, էլ շաղկապների հետ, Երկրորդական խոսքի մեջ կարող է գրվել կուզես կամ կուզե, կուզի բառը, և այն ժամանակ երկրորդական խոսքը դառնում է մի զոդված: Օրինակ՝ Ուրուրը ինչքան կուզե՝ սպանե, հավը չի՝ վերջանա (Ջիվ.): Ինչ կուզե՝ լինի: մենք իրավունք ունենք նրանից շատ բան սպասելու: Ինչպես կուզես՝ գրիր, դարձյալ անհասկանալի կմնաս: Ուր կուզի գնա, էլի բախտավոր չի լինի: Որքան որ կուզե՝ թող կատղի հյուսիս, հուսով եմ վաղ ուշ գարունը պիտ գա (Գ.—Ք.): Սարն ինչքան բարձր լինի, մի օր ճամփան վրայով կանցնի.—Աղգ իմ, որքան նկուն մնաս, սիրտս քեզանից չի զատվիլ.—Ինչքան տխուր լինի քեզ տեսնող մարդը, կուրախանա (Ջիվ.): Ով էլ լինեք քո տեղը, այդպես չէր վարվիլ: Քանի հոգի էլ որ լինին, երկուսը միայն պիտի գնան: Ինչ աննպաստ պայմաններում էլ որ սկսենք մեր գործը, հիշենք այն իմաստուն նշանաբանը... Մարդ արարածը, որքան էլ որ զարգանում է և գիտության լուսով լուսավորվում է, այնուամենայնիվ նա յուր մեջ դեռ կրում է բնազդներն այն հին մարդի... Ուր որ էլ լինեին, տուն վերադառնալու համար նրանք այդտեղից պիտի անցնեին.—Որքան էլ քաղցր էր ինձ՝ երկար լսել իմ սիրած երիտասարդին, այսուամենայնիվ նա այդ հաճույքն ինձ չպատճառեց (Մուր.): Տե՛ս § 245. 6:

Այս կարգին պատկանում են նաև հետևյալ կապակցությունները, ինչպես՝ Որտեղից որ է՝ մարդու գուռ ու տունը լիքն է (Պռ.).—Իբրև՝ Որտեղից կուզի լինի... Կարծես գտնվում էր Սահարայի անապատում և ուր որ է՝ խորշակը շնչասպառ պիտի անե իրեն.—Թվում էր, թե ահա, ուր որ է՝ մի հորձանք կխուժե նավակը (Մուր.):

3. Թեկուզ, մինչև անգամ եթե, նույնիսկ եթե, էլ ուր, ուր... էլ, եթե... էլ շաղկապներով, որոնցով կաղմվում է պայմանական-զիջական խոսքերի խառնուրդ: Երկրորդական խոսքը ցույց է տալիս մի ենթադրական հիմունք, որ եթե կատարվի էլ, դարձյալ հակառակ հետևանք

առաջ կգա: Վերջապա գլխավոր խոսքի մեջ կարող է դրվել՝ դարձյալ-էլի: Երբեմն երկրորդական խոսքը դրվում է առանց որևէ շաղկապի. միայն ըղձական եղանակով: Օրինակ՝ Թեկուզ թագավորի տղայի էլ տաք, սիրտը վրան տաք չի լինիլ (Պո.): Կռատուն չլինի, թեկուզ կրակատուն լինի, այս ավերակը դարձյալ սրբությամբ պիտի պահվի (Մուր.): Թեկուզ դրախտն էլ ինձի տան, սիրտս քեզանից չի զատվի (Ջիվ.): Տեր Կարապետը եզին տիրանա, թեկուզ ողջ գեղը թուրքանա (Ա.): Նույնիսկ եթե տաք էլ, ես չեմ առնիլ: Դու մինչև իրիկուն էլ որ քարին քացի տաս, էլի հացի տեր չես դառնալ:—Ասեղ էլ որ կորած լիներ, կգտնվեր (Պո.): Հազար տեսակ շարչարանք տաս, սիրտս քեզանից չի զատվի. Հնդկաստանին էլ տեր դառնամ, սիրտս քեզանից չի զատվի.—Քուհետդ դժոխքումն էլ լինիմ՝ փառք է ինձ համար (Ջիվ.): Եղեմա դրախտին էլ լինիս դու զարդ, ես քեզ տակավին չեմ ասիլ մեծ մարդ (Գ.-Ք.):

Մեծ. հորթ է այս իմաստով քե՛ն շաղկապը գործածելը, ինչպես՝ Պարսից խաների իշխանության ստորադրված մեկիցները՝ իրանց դիրքը չկորցնելու համար ստիպված էին խոնարհել խաների բոլոր պահանջներին, քե՛ն (պետք էր գրել՝ նույնիսկ եթե, մինչև անգամ եթե, թեկուզ) այդ պահանջները լինեին վնաս հայ ժողովրդին. ստիպված էին կատարել նոցա կամքը, որքան և անարդար լիներ (Բաֆֆի):

Բ. ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

303. Համադասությամբ կապակցվում են իրարուց անկախ խոսքերը, որոնք բովանդակությամբ միմյանց հավասար են և իրար մոտ դրվում են կա՛մ իբրև մի ամբողջության համազոր մասեր (համադաս խոսքեր), կամ իբրև մի գլխավոր խոսքի համազոր երկրորդական խոսքեր (համաստորադաս խոսքեր): Տե՛ս § 251. 2: Համադաս խոսքերից մեկի, գլխավորապես երկրորդի մեջ հաճախ բայը և ուրիշ բառեր զեղչվում են. օրինակ՝ Դատավորների՝ դեմ բողոքեմ, թե՛ փաստաբանների (դեմ բողոքեմ):

304. Համադասական կապակցությունը լինում է՝

1. Շարահարությամբ, երբ միմյանցից անկախ խոսքերը իրար հաջորդում են առանց որևէ կապակցական բառի և միայն բովանդակությամբ և իրենց մեջ ունեցած կարճ դադարով միանալով՝ մի ամբողջություն են կազմում: Օրինակ՝ 1. Արևը մայր մտավ, բայց անտառում դեռևս լույս է. օդը ջինջ է և թափանցիկ. թռչունները շատախոսությամբ ծվվում են. խոտն ուրախ փայլում է զմրուկտի փայլով: 2. Անցնում է կարճ ժամանակ: 3. Անտառի խորքում աստիճանաբար մթնում է. երեկոյան վերջալույսի մուգ կարմիր լույսը հանդարտությամբ անց է կենում արմատների ու բների վրայով, հետզհետե բարձրանում է, ստորին ճյուղերից անցնում է դեպի անշարժ քնած կատարները: 4. Ահա և նույնիսկ կատարներն աղոտացան. շառագույն

երկինքը կարմրում է (Հ. Նաղ. Ընտ. Հատ.)։—Այս նկարագրի առաջին ասացվածքի մեջ (մինչև առաջին վերջակետը) շարահարությամբ կապակցված համադաս խոսքերը կազմում են համազոր մասեր մի ամբողջության, որ է անտառի տեսարանն արևի մայր մտնելուց անմիջապես հետո։ Երկրորդ ասացվածք մի խոսք է և իր համար մի առանձին միութուն է կազմում։ Երրորդ ասացվածքի մեջ համադաս խոսքերը նույնպես կազմում են մի ամբողջություն, որ է առաջին տեսարանի փոփոխությունը և մթնելն անտառի ներսում և այլն։

ա) Պետք է նկատել, որ շարահարությամբ կապակցությունը շատ լույծ է լինում. միջի դադարի երկարելով՝ համադաս խոսքերը հեշտությամբ կարող են իրարուց բաժանվել և կազմել անկախ ասացվածքներ։ Օրինակ՝ Բաֆֆին վերջակետով է բաժանում այն տեղերը, ուր կարելի է և միջակետ դնել. 1. Նայում ես դեպի երկինքը. տեսնում ես նույն մանիշակագույն կապուտակությունն իր նուրբ ժպիտով, նույն լուսավոր արեգակն իր պայծառ ճառագայթներով, (.) Ամպի մի փոքրիկ պատառ անգամ չէ երևում։ 2. Բայց ո՞րտեղից է լսվում այդ խուլ, սարսափեցնող որոտի ձայնը։ (.) Մտածում ես, անդունդի մեջ կատարվում է մի սոսկալի խռովություն. կատաղի տարրերը մարտնչում են միմյանց հետ։ (.) Ժայռերը, ապառաժները մոնչում են։ (.) Խաղաղ մթնոլորտն սկսում է երկյուղածությամբ դողդողալ (Բաֆֆի)։

բ) Շարահարությամբ մի համադասություն են կազմում նաև ճարտասանական հարց ու պատասխանը. այսպիսի խոսքերն ավելի հեշտությամբ բաժանվում են իրարուց (տե՛ս § 219)։

գ) Շարահարությամբ կապակցության մի տեսակն է և միավորյալ խոսք ասածը, որի մեջ մի քանի համադաս խոսքեր միանում են մի ընդհանուր ենթակայով։ Օրինակ՝ Մառախուղն իջավ, լիզեց կտուրները, քսվեց պատերին, հոսանուտ ծալքերով պարուրեց ամեն ինչ և խառնվեց միապաղաղ գորշ գետնի հետ։

2. Ցուցական բառերով, որոնք դրվելով հաջորդ խոսքի մեջ՝ ակնարկում են նախորդ խոսքի մեջ եղած մի բառի, կամ ամբողջ խոսքի բովանդակությանն ընդհանրապես, որով և հաջորդ խոսքը միանում է նախորդին։ Այս դեպքում նա, այն դերանունները, կամ առաջինը բառը դրվում են ավելի առաջ հիշված անվան տեղ, իսկ սա, այս դերանունները, կամ վերջինը, վերջինս դրվում են վերջը հիշված անվան տեղ։ Օրինակ՝ Գրիգոր Նարեկացին և Քուչակ Նահապետը մեր հին նշանավոր բանաստեղծներն են. Նա (առաջինը) երգել է երկնային սերը, սա (վերջինը)՝ երկրայինը։ Ոստայնի առաջ նստող հարսներն ու աղջիկները՝ ոտի կանգնեցին. Շրանցից առաջինները երեսները սքողեցին. մինչդեռ վերջինները հետաքրքիր աչքերով նայում էին եկողներին. — Բացի այս, դուք մեղ մոտ կտեսնեք գեղեցիկ կարգեր ու սովորություններ, որոնք մյուս գյուղերում չկան. դրանք բոլորը նույնպես քույր Աննային ենք պարտական. — Այո, մենք նրան շատ ենք պարտական. այդ գի-

տե ինքը, մեր ժողովուրդը.—Աբեղղչիկը իրավունք չունի քեզ ապտակելու կամ քեզնից ապօրինի փող պահանջելու. այդպիսի անկարգության համար նրան ոչ թե պաշտոնից կզրկեն, այլև բանտ կնստացնեն (Մուր.), Գսպեն ծանոթ է շրաղացի հոտեի ամբարտապի բարդ կազմությանը. նա գիտե ի հարկին շատացնել և քաջնել շուրը:

Ման. Ցուցականներով կապակցված համադաս խոսքերն ես հեշտությամբ բաժանվում են իրարուց և կազմում անկախ ասացվածներ. օրինակ՝ նա գետնից մի քար վերցրեց և նետեց սայլի տակ պառկած շան վրա: Վերջինս վերկացավ տեղից և այս անգամ սկսավ հաշի ալելի աշխուժով.—Մինչդեռ ես ուշադրությամբ լսում էի քույր Աննային, զանազան հնչեց և աշակերտները կարգով սկսան հավաքվել դասարանները: Այդ ժամանակ միայն նկատեցի աշակերտների բազմությունը (Մուր.):

3. Համադասական շաղկապներով և շաղկապական բառերով:

805. Համադաս խոսքերի բազմազան տրամաբանական հարաբերությունները կարելի է երկու գլխավոր տեսակի վերածել՝ բաղճյուսական և ներհակական:

Բաղճյուսական համադաս խոսքերը իմաստով իրարու համեմատ, համաձայն են, կամ միատեսակ, ոչ-հակառակ բովանդակություն ունին. իսկ ներհակական համադաս խոսքերը բովանդակությամբ իրար հակառակ կամ անհամեմատ են:

Նույն հարաբերություններն ունին և համադաս բառերը (§ 212). ուստի ինչ որ ներքևում համադաս խոսքերի համար դրվում է, պետք է և համադաս բառերի համար հասկանալ:

1. ԲԱՂՃՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

806. Բաղճյուսական համադաս խոսքերից երկրորդի կապակցությունն առաջինի հետ լինում է՝ հավելական, մասնական, մեկնական, տեղի, ժամանակի, բաղդատության և մակաբերական:

1. ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Հավելական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը կամ խոսքերը բովանդակությամբ կամ համարժեք են առաջինին և պարզաբար ավելանում են առաջինի վրա, ինչպես՝ Անցավ մի ամբողջ շաբաթ, և ես նրան տեսնել չկարողացա. կամ համեմատ են առաջինին, բայց նրանից ավելի արժեք ունին, ուստի և շեշտվելով հն մեջ բերվում, ինչպես՝ Դու ոչ միայն տուն ես գնացել, այլև տեսել ես նրան:

Հավելական կապակցությունը լինում է հետևյալ շաղկապներով.

1. Եվ, ու. ամենից գործածական բաղճյուսական շաղկապներն են անորոշ նշանակությամբ. ուստի և շաղկապը հաճախ միանում է նաև

մյուս տեսակի բաղճուսական (մասնական, մակարերական) շաղկապների հետ՝ առաջից կամ ետեից, Հավելական համադասության մեջ և կամ ու դրվում է երկրորդ խոսքի (կամ խոսքի բազմակի մասերից երկրորդի) սկզբում. շատ խոսքերից կազմված համադասության մեջ դրվում է սովորաբար միայն վերջին խոսքի (կամ խոսքի բազմակի մասերից վերջինի) սկզբում, իսկ մյուս խոսքերը կապակցվում են շարահարությանը: Օրինակ՝ Մութը իջավ, գետինն առավ Քոչաքարա սարերում. գազաթնների տեսքը կորավ ու խոր թաղվեց խավարում:—Առյուծը, վագրը և արջը կատաղի գազաններ են:

Երբ թվարկված բառերը զույգ զույգ հանդիպադրվում են միմյանց՝ մոտիկ կամ հակառակ նշանակությամբ կամ որևէ առնչությամբ, այն ժամանակ երկ'երկու կապակցվում են ու (և) շաղկապով: Օրինակ՝ Ազատությունն ու ստրկությունը, առաքինությունն ու մոլությունը, աշխատանքն ու ծովությունը, խաղաղությունն ու կռիվը բարձրացնում և խոնարհեցնում են ժողովրդին: Զովարար զեփյուռը գուրգուրում էր այդտեղ ծաղիկն ու խոտը, մացառն ու ծառը (Մուր.):

Եվ, ու շաղկապները նույն նշանակությունն ունին. դրանց գործածությունը կախված է գրողի ճաշակից. միայն պետք է դիտել, որ ու շաղկապով են կապակցվում սովորաբար խոսքի բազմակի մասերը, մասնավորապես հորե ետեից գալիս է և-ով կապված մի համադաս խոսք. օրինակ՝ Ծա ու դու գնացինք և տեսանք նրան: Ու-ով կապվում են և այսպիսի կրկնությունները՝ խոսում է ու խոսում. կա ու կա:

2. Եվ նշանակում է երբեմն՝ էլ, ես, այլև, նույնպես, նմանապես և, ինչպես և: Դրանցից էլ, ես դրվում են սովորաբար մի շեշտված բառից հետո. նաև թե՛ առաջ, թե՛ հետո. իսկ մյուսները՝ առաջ: էլ, ես. նաև, այլև հավելական նշանակության հետ ունին զորացման կամ աճման երկրորդական գաղափար. մինչդեռ նույնպես և, նմանապես և, ինչպես և ցույց են տալիս լուկ հավելում: Օրինակ՝ Եվ ես երբեմն երգում էի: Ահա այդպիսի զգուշությամբ եմ վարվում և ես իմ աշակերտների ու նրանց ծնողների հետ.—Մեր երկրում այդպիսի բույսեր չեն աճում. գուցե և նրա համար, որ սերմոնող չկա:—Այդ քաղաքում կային և ուրիշ հայ ուսանողներ (Մուր.): Հիմի է՛լ լռենք, եղբարք, հիմի է՛լ, երբ մեր թշնամին իր սուրն է դրել... (Գ.-Ք.): Ծա ևս իմ կողմից առաջացա դեպի նրանց.—Այս վերջին դեպքում ևս զգուշությամբ եմ վարվում.—Այդ տեսակ ազատ պարապմունքը կծառայի նրանց նաև իբրև մարմնամարզություն.—Հովանավոր սրահում, այլև բակի այն մասում, ուր հարևանի դեզը տարածել էր յայն ստվեր, նստոտած էին մոտ երկու տասնյակ երեխաներ.—Եթե գոմի դռան մոտ ուլը չլիներ,... այլև պառավ, ուժագուրկ շունը,... մենք կկարծեինք թե այս տան մեջ կենդանի շունը չկա.—Տան միջի օդը տոգորված էր զարդահոտ ծուխի, այլև խոնավության հոտով.—Կանաչ ծառերի խումբը, որ երևում էր մասամբ եզերքին և մասամբ անշուք շինությունների հետևում, այլև բարդինների

շարքը, որ պատում էր կղզու հյուսիսային ջրափը, չէին մեղմում նրա կոշտացած պատկերը.—Արեղաներից մի քանիսը, նույնպես և լուսաբարը ուղեկցեցին նրան մինչև լճափը (Մուր.):

3. Ի՞նչ ասես, այն էլ արտահայտում է սահմանափակում, որով սաստկանում է նախորդ խոսքի մեջ ասածը: Օրինակ՝ Հռոմում միայն հարուստներն ու մեծամեծներն էին պարապում գրականությանը, այն էլ միայն պարապ ժամերին (Պալ.): Այս ամենի մասին նա մտածել, հրազել էր և այն՝ երկար ամիսներով.—Տան հտեի պատն ամբողջապես, իսկ աչ ու ձախ կողմերինը կիսով չափ կտրված էին հողից և այն՝ այնչափ տգեղ ձևով, որ... Բայց այժմ նա իմ առաջ կանգնած դաս էր խոսում մաքուր հայերեն լեզվով և այն՝ որքան հմտությամբ, շնորհքով, քաղցր ու գրավիչ ձայնով (Մուր.):

4. Եվ, էլ (հտադաս) նշանակում են մինչև անգամ, անգամ, մինչև իսկ, նույնիսկ, որոնցով կապված խոսքերը կամ բառերն առանձնապես շեշտվելով են մեջ բերվում իբրև չսպասած կամ ծայրագույն աստիճան: Օրինակ՝ Պետք է սովորել՝ երբեք և ոչ մի բանի դեմ չտրտնջալ (Մուր.): Չմնաց նրանցից և ոչ մեկը (ոչ մեկն էլ չմնաց): Մուլլ ու անգոր մարդը ճանճի շիթեղու դեմ էլ է տրտնջում (Մուր.): Մհերի օրով հավքն էլ չէր անցնում Սասմա սարերով (Թում.): Աթենքում թատրոնի դռները բաց էին ամեն աստիճանի ու կարգի մարդկանց համար. մինչև անգամ աղքատները տերության գանձարանից փող էին ստանում, որ տոն օրերը թատրոնից ետ չմնան (Պալ.): Խնդիրը մենք քրննեցինք ամեն կողմից. մինչև անգամ մանրամասնությունների մեջ մըտանք.—Այսպիսի մարդու առաջ լծալոներն անգամ կհավիլին.—Որոնց մասին նա առաջ այնքան շատ երազում էր, իսկ այժմ վախենում՝ մինչև իսկ մտածել.—Բայց կամսարյանը թույլ չտվավ, որ վերջինս մինչև իսկ լավություն անելու պատրվակով գործն ավարտելու միսթարությունն ինքնա.—(Կարոտությունն) աղքատի տան մեջ յուր ներկայությունը զգալ է տալիս նույնիսկ այն վայրկյանին, երբ... Ներան կարելի է ապուշ անվանել, նույնիսկ առանց նրան տեսած կամ լսած լինելու.—Ամեն ինչ անում էր չափով ու կանոնով. նույնիսկ օդնության կամ աշխատությանը վերաբերյալ գործերում նա յուր համար ուներ որոշ չափ ու կշիռ (Մուր.):

5. Մանավանդ, և մանավանդ, մանավանդ որ, մանավանդ քեզ կապելով երկրորդ խոսքը, ցույց են տալիս սրա առավելությունն առաջինից: Օրինակ՝ Գրականության ճյուղերի մեջ Հռոմում ավելի ճարտասանությունը ծաղկեցավ, մանավանդ պատմական և հրապարակախոսական տեսակները.—Ժողովուրդը Հունաստանում և մանավանդ Աթենքում ոչ միայն մասնակից էր լինում... մտավոր արդյունքներին, այլև... (Պալ.): Տանտների պատմածներից Պետրոսը վրդովվեցավ, մանավանդ աբեղգլիկի գյուղացուն ապտակելն ու օրենքի անունով նրան հարստահարելը վառեցին երիտասարդի զայրույթը.—Ես հոգ-

ներ, ձանձրացել եմ սովորական կյանքից, սովորական մարդկանցից և մանավանդ թե սովորական բարեկամությունից (Մուր.):

Ման. Մանավանդ, եռյցիսկ, միեշե իսկ և այլն իսկապես եղանակական մակբայներ են, որոնք գործ են ածվում նաև շաղկապի նշանակությամբ: Այս կարգի մեջ կարելի է դնել նաև գոնե, գնբ, որոնք երկրորդ խոսքը շեշտելով մեջ բերելով սահմանափակում են նրա նշանակությունը, ինչնցելով մինչև ետին սահմանը, որ ցանկանում կամ մտածում է խոսողը: Օրինակ՝ Եթե դուք նրա կողմը չեք, զոնե հակառակ էլ մի՛ լինեք: Եթե չե՞ օգնում, գնթ հանդստություն է բերում.— Ձեր գործը գովելու համար ես լեզու չունիմ. ընդունեցեք զոնե իմ շերմագին շնորհակալությունը.— Դրանցով կապված խոսքի կամ բառի հետ գործությամբ հասկացվում է մի ուրիշ խոսք կամ բառ. ինչպես՝ Սրանցից լավը ես չեմ տեսել, գոնե մեր քաղաքների դպրոցներում (Մուր.).— Սրանցից լավը ես չեմ տեսել, եթե ոչ ուրիշ տեղերում, գոնե մեր քաղաքի դպրոցներում: Մեզանից ոչ ոք չըմբռնեց իսկույն այդ խոսքերի իմաստը, ես մինչև անգամ դժգոհ եղա... (Մուր.).— Ես ոչ միայն չըմբռնեցի, այլև դժգոհ եղա:

6. Ոչ միայն—այլև, ինչպես—նույնպես և. կապում են երկու համադաս խոսքեր. առաջինը հավելական նշանակության հետ ունի և սաստկացման երկրորդական գաղափար, իսկ երկրորդը միայն հավելում է ցույց տալիս, Օրինակ՝ Դրանով ոչ միայն վաշխառությունը կհալածվեր գյուղերից, այլև կստեղծվեր բարություն մի գործ.— Սա ներառում է մասին գովություն միշտ՝ ոչ միայն ընկերների, այլև մոր առաջ.— Ոչ միայն նախկին կյանքը չէր եղում այդ տան մեջ, այլև մի ավերիչ ձեռք ծանրացել էր նրա վրա.— Երբեմն խավարը ոչ միայն դյուրական, այլև օգտավետ է լինում.— Ատում էր ինչպես անհոգությունը, նույնպես և ամեն ծայրահեղություն (Մուր.):

7. Ո՛ւր մնաց ուր, ո՛ւր մնաց թե, թող թե. շեշտելով մեջ են բերում երկրորդ խոսքը՝ տալով նրան ժխտական նշանակություն: Օրինակ՝ Ես նրան չտեսա էլ. ո՛ւր մնաց որ հետը խոսեի (ես նրան չտեսա. և ոչ իսկ հետը խոսեցի): Նա մի երեխա տեսնելիս կարմրում էր. ո՛ւր մնաց որ այնքան բազմություն միջին տնիցը դուրս գա (Պռ.): Օրենքը իրավունք չէ տալիս նրան նույնիսկ մեղավոր մարդու դեմ բռնություն գործ դնել, ո՛ւր մնաց թե (թող թե) հանգիստ ու խաղաղ գյուղացու դեմ (Մուր.):

8. Եվ, ու, էլ, թե— ես թե շաղկապները շեշտված կրկնվում են բոլոր համադաս խոսքերի կամ բառերի հետ, որով և խոսքին ու մտածությանը եռանդ է տրվում: Համադաս խոսքերը կամ բառերը միակերպ ուժով են մեջ բերվում: Այսպիսի կապակցությունները, եթե բացասական են, լինում են ոչ—ոչ. ոչ էլ, և ոչ բառերով (տե՛ս § 215. 6—7): Օրինակ՝ Կանցնեն և՛ անուն, և՛ սարսափ, և՛ ահ (Հովհ. Թում.): Այդ իշխանուհի կոչվածները և՛ գեղեցիկ են, և՛ հարուստ, և՛ գուրգուրված.— ...Նման է հնադարյան մի սրբազան շինության, որի վրա դռերի ընթացքում նստել է և՛ փոշի, և՛ անմաքրություն (Մուր.): Այդ ժամին և՛ ծովակը, և՛ Մասիսի թիկունքից բարձրացող արևը, և՛ ծաղ-

կաղարդ լեռներն ու ձորերը գեղեցիկ էին.—Մենք սպասում էինք մոռացած և՛ քաղցը, և՛ հոգնածութիւնը։ Ու հաղթվեց Սենեքերիմը, ու հեծավ մեծ ուղտը, ու փախավ, ու հասավ Բաղդատ։ Ինչ ես ինձ էլ, մորդ էլ այրում, փոթոթում։ Կիրիլ Կարպիշը... թե՛ ծխում և թե՛ լսում էր հիշյալ վիճաբանութիւնը.—...Խույս տվին թե՛ ծրագիր առաջարկելուց և թե՛ այն քննադատելուց։—Բացվում էր մեր առաջ թե՛ գլուղի և թե՛ շրջակայքի տեսարանը.—Թե՛ դու և թե՛ նրանք... ստում եք.—Ուլը թե՛... առջևը թափած խոտը ուտում և թե՛ մեզ էր նայում.—Նւրա թե՛ արտաքինից, թե՛ խոսքերից և թե՛ շարժումներից երևում էր, որ հասարակ կին չէ.—Զկար ոչ հովի ջունչ, ոչ ծառերի շքարան.—Զեմ մեղադրում ոչ քեզ, ոչ քեզ նմաններին.— Զէր մտածում ոչ կիդիա Պավլովնայի մայրական փառասիրութիւնը գոհացնելու և ոչ էլ որդու ամարային հանգստութեան մասին (Մուր.)։

Ման. 1. Եվս, ևս և նշանակում է բացի այդ, էլի և գործ է ածվում ստացվածքի, եկամուտի և այլն ցուցակների ու հաշիվների մեջ. ինչպես՝ ևս մի աթոռ. ևս մի վերարկու ևս 15 ուրլի։

Ման. 2. Զպիտի շփոթել էլ շաղկապը էլ, այլևս մակբայի հետ, որ բացասական բայի հետ ցույց է տալիս դադարում, չկրկնվել մի գործողության, կամ բացակայություն մի բանի, որ կար առաջ. ինչպես՝ էլ շխտեց Արաքսը, Գնաց, էլ ետ չեկավ։ Ես այլևս չեմ կարող այդ տանել։—Նույն նշանակությամբ գրական բայի հետ գործ են ածվում՝ զաբնյալ, նոբից, էլի, ևս, որոնք կրկնություն են ցույց տալիս, ինչպես՝ Մի երկու ամիս ևս, և մենք կբաժանվենք իրարուց։

2. ՄԱՍՆԱԿԱՆ ԿԱԳԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

307. Մասնական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը կամ խոսքերը արտահայտում են մասերը միեւնոյն ընդհանուր մտքի, որ և ներանցով ամբողջանում է։ Կապակցվում են հետևյալ բառերով.

1. Ուր—ուր. մեկը—մյուսը, մեկելը. ռմաւնֆ—ռմաւնֆ. կեսը—կեսը. մասամբ—մասամբ. շատը—քիչը. կա ուր— կա ուր և այլն, որոնք ցույց են տալիս մի ամբողջի մասեր և դրվելով երկու կամ ավելի խոսքերի սկզբում, հաջորդ խոսքերն իմաստով իբրև մի ամբողջի մասեր կապում են նախորդի հետ։ Օրինակ՝ Ունեի նա երկու մատաղհաս աղչիկ. մինը խիստ տգեղ, մյուսը գեղեցիկ (Գ.-Ք.)։ Հավերժահարսները բերին անմահական սուրբ գինին. ով որ խմեց՝ ստացավ կյանք, փոխվեց բոլորովին. որը ոսկե քնար առավ. որը գրիչ թանկագին. որը հայտնի երգիչ եղավ. որը ճարտար վիպասան.—Ժիշտ է որ ասում են՝ աշխարհում բախտ կա. որին կհանդիպի, որին թույլ կտա (Զիվ.)։ Տիշտացուները հագան ժամաշապիկները. որը քշոցը վեր կալավ. որը խաչվառը, որն էլ մոմերը բռնած՝ առաջ ընկավ.—Մաղիկներից մինն ասեց. թե՛ ես գլխացավի դեղ եմ. մեկելը թե՛ որտեղ ինչ ցավոտ մարդ լինի, ես նրան կլավացնեմ. մեկը թե՛ ով որ իմ տերեկիցը ունենա կըշտին, ինչ մուրազ անի՝ կկատարվի.—Մինը փշատու ճյուղքը կոացրած՝ նրա ծաղիկներն է ճյուղքով կտրատում, մեկելը դեղին ու կարմիր

խնկածաղիկ է փեշը լցնում. մինը բացվե՞նալուկի ծաղիկ է գիրկը լըց-
րած բերում, որն էլ բուլիբուլի ծաղիկ (Պո.): Կառապանները մոտե-
ցան վերջինիս և սկսան գովել՝ մեկն յուր «Թըչկան ձիերը», մյուսն
յուր «սլող կալասկան», երրորդն յուր «դինչ օմնիբուսը».—Մի տեղ
տիրում է անձրև, աղմուկ ու փոթորիկ, մյուս տեղ (մի ուրիշ տեղ)
պայծառ արև, ջինջ կապուտակ և քաղցր հովեր.—Ճանապարհի մի
կողմից ընկած էին հասուն արտեր... իսկ մյուս կողմից կանաչազարդ
թումբեր.—Եթե մի կողմից շրջակա լեռներն՝ իրենց լայնանիստ լան-
ջերով՝ պինդ զրկած պահում էին գեղանի թագուհուն, մյուս կողմից էլ
նրանց բարձրահայաց կատարները անհանդիստ կասկածով նայում
էին դեպի հարավ.—Երիտասարդներից ոմանք մինչև անգամ իրենց
ապագա գործունեության ծրագիրն առաջարկեցին, ոմանք էլ այդ ծը-
րագիրը պակասավոր գտնելով՝ ավելի ընդարձակ խոստումներ արին.
—Այդ քաղաքում կային և ուրիշ հայ ուսանողներ, որոնք իրենց ազատ
ժամանակը տնօրինում էին այլ կերպ։ (.) Ոմանք սիրում էին շափել
փողոցները... ոմանք զբաղվում էին սովորական թղթախաղով... ու-
րիշներն այցելում էին հարուստ ընտանիքներին... մի մասն էլ ազատ
ժամերը նվիրում էր...—Գյուղի դիրքը մասամբ տարահարթ և մասամբ
զառիվայր էր.—Կանաչ ծառերի խումբը... երևում էր մասամբ եզեր-
քին և մասամբ անշուր շինությունների ետևում (Մուր.):

2. Երբեմն—երբեմն, մերթ—մերթ, մեկ—մեկ. ցույց են տալիս մի
ժամանակի մեջ իրար հաջորդող կամ փոփոխակի կրկնվող գործողու-
թյուններ կամ դրուժյուններ։ Օրինակ՝ Աղսառը դարձյալ ընկերանում
էր ճանապարհորդներին, երբեմն փոքրիկ ձորակներից ծնցնելով, եր-
բեմն դաշտերի եզերքը քերելով.—Ջարմանալի և տարօրինակ կին է
այդ միանձնուհին։ Երբեմն այնքան մեղմ, քաղցր ու հնգահամբույր
է... իսկ երբեմն այնքան լուրջ, սառն և բարձրահոն, որ...—Փոքրիկ
մկանտները... մերթ ուղչում, բարձրանում էին ու խուլ վշշոցով
փրար վրա փլչում, մերթ գալիս, մոտենում բլրի ստորոտին... Նա մերթ
արևից շողեր կորզելով՝ նրանցով փրփրուն ալիքներն էր ոտկեզոծում.
մերթ խուսափուկ ամպերից ստվեր առնելով՝ լճի կապուտակը սպիտակ
կամ գորշ սավաններով էր ծածկում.—Ուներ տարօրինակ հալացքներ,
որոնք յուր խոսակիցներին մերթ զայրույթ և հաճախ՝ զվարճություն
էին պատճառում (Մուր.):

3. Նախ, առաջ, նախ և առաջ, այժմ, հետո, ապա, հուսն հետո,
վերջը, վերջապես, ի վերջո, վերջիվերջո. առաջին—երկրորդ—երրորդ և
այլն. մասերի բաժանման հետ ցույց են տալիս և մասերի հաջորդու-
թյունն ըստ ժամանակի կամ տեղի։ Օրինակ՝ Այդ ծրագիրների մեջ
մտնում էին նախ՝ գյուղական հասարակության իրավունքների պաշտ-
պանությունը... երկրորդ՝ լուսավորության գործի հիմնադրությունը...
երրորդ՝ գյուղացու տնտեսական դրուժյան բարվոքումն.—Ազատամը-
տության գլխավոր հատկանիշը այն է, որ նախ՝ ներողամիտ աչքով

նայես ընկերոջդ թերության և սխալանքների վրա. երկրորդ՝ ցանկանաս, որ նա ևս վայելի այն բարիքները, ինչ որ դու վայելում ես, կամ կցանկանայիր վայելել, և երրորդ՝ որ նրան էլ իրավունք տաս խոսելու կամ գործելու.—Ասում ես՝ Նոյի ագռավը չի՞ թողել, որ տունդ շինես: Առաջինը՝ ագռավը ո՞նց կարող էր արգելել քեզ քո տունը շինելու. երկրորդ՝ Նոյի ագռավը մինչև այսօր ապրո՞ւմ է, որ քեզ արգելի.—Քահանան, որ այսպիսի անակնկալ հարցի չէր սպասում, նախ շրփոթվեց, ապա ինքն իրան գալով ժպտաց... Մի՞թե չէիք կարող նախ այս ձողերի փոխարեն լայն տախտակներ շարել, երկրորդ՝ եթե ձողեր էիք շարում, ընտրեիք ուղիղ ձողեր և ոչ թե ասյ ծռու ու մուռ ճաղերը. հետո նրանց տաշեիք, միմյանց մոտեցնեիք և ապա թե վրան հող լցնեիք: Նրա առաջ բացվում էր մի լեռնադաշտ, որի վրա ցրված էին մանր ու խոշոր բլուրներ՝ իրենց գլուխ ունենալով նախ՝ կրկնաթումբ՝ Ղոշ-դարը, որը տեղ-տեղ տակավին ծածկված էր կանաչով, ապա՝ Գեղամա հարազատ լեռները... վերջն՝ Սպիտակ լեռը.—Այսօր ես այստեղ երկու խիստ ուրախացնող անակնկալների հանդիպեցա. առաջին՝ ձեր եկեղեցու հրաշալի երգեցողությանը, ...երկրորդ՝ այս գեղեցիկ դպրոցական շենքին.—Երևակայեցեք, շաբաթվա մեջ քսանեչորս դաս տղայոց կամ աղջկանց դպրոցում. այնուհետև դպրոցական մի քանի գործերի վրա անմիջական հսկողություն. հետո ուսուցչական ժողովներ. ապա արձանագրությունների կազմությունը (Մուր.):

3. ՄԵԿԵԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

308. Մեկնական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքով (կամ բառով) բացատրվում է առաջին խոսքի (կամ բառի) միտքը: Կապակցական բառերն են՝ այսինքն, այսինքն թե, իմա՛, այս է, այն է: Օրինակ՝ Համբերում են միայն թույլերն ու տկարները. այսինքն՝ մարդիկ, որոնք այս կամ այն շարիքը սեփական ուժով իրենցից հեռացնել չկարենալով՝ տանում են նրա պատճառած նեղությունները ստրկաբար.—(Նրանք) ներկայացնում էին իսկական ուսանողի տիպ, այսինքն՝ լինում էին անփուլթ վաղվա պարտքի նկատմամբ.—Ադելինային սա ճանաչում էր վաղուց. այսինքն՝ երբ դեռ ինքը գիմնազիոնի աշակերտ էր, իսկ նա ինստիտուտի փոքրիկ աշակերտուհի.—Բայց ես կարծում եմ, որ եթե այդպիսի մի կարգ սահմանեիք, այսինքն՝ ամեն տուրք մատյանի մեջ արձանագրվեր, վատ չէր լինիլ.—Չես կամենում զրկել քեզ նույնիսկ մի ավելորդ զվարճությունից, այսինքն որ ամառվա ամիսներում չընկերանա քեզ որդիդ.—Նրան հետաքրքրում էր ավելի լուրջ ու դրական խնդիր. այսինքն այն, որ յուր որդին... նոր ծախսեր է անում.—(Խոյակները) իրենց վրա կրում էին հյուանի ձեռքերի ճարտարության նշանները, այն է՝ զանազան քանդակներ.—Շտապեց առաջնակարգ վարսավիրայի մոտ յուր գլխի թրտաքինը կանոնավորելու, այն է՝ խուզվելու և ածիլվելու (Մուր.):

Ման. Մեկնական խոսքեր կազմվում են երբեմն ու հարաբերականով. այն ժամանակ
Հապակցությունը լինում է ալ թե համադասությունը, այլ ստորադասությունը: Օրինակ՝
ես երբ սկսա խորհել քլիսավար վտանգի մասին, որ էր՝ փոթորկի ժամանակ ամպրոպեն-
րի այս հայտնեթեում ցտնվելը.— իմ հոգին կհրճվի երկներում և ոսկերս գերեզմանի մեջ,
նր՞ն դուք... հավատարիմ մնաք իմ դավանության, որ է՝ սիրել ընկերը յուր անձից ավե-
յի (Մուր.)։ Հմմտ. § 266. 3:

4. Տեղի և՛ ժԱՄԱՆԱԿԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

809. Տեղի և ժամանակի կապակցության մեջ համադաս խոսքե-
րից երկրորդը միանում է առաջինին տեղի և ժամանակի հարաբերու-
թյամբ: Կապակցությունը լինում է տեղի ու ժամանակի մի մակբայով
կամ տեղ ու ժամանակ ցույց տվող մի գոյականով, որ վրան ունի մի
ցուցական: Օրինակ՝ Ես երեկ թատրոնում էի. այնտեղ տեսա իմ բա-
րեկամիս: Ադելինայի սա ճանաչում էր վաղուց. այսինքն՝ երբ դեռ
ինքը գիմնադիրների աշակերտ էր, իսկ նա ինստիտուտի փոքրիկ աշա-
կերտուհի: (.) Այդ ժամանակ նրանք դրացիներ էին (տե՛ս § 304. 2,
ժան.). (Մուր.): Նա սկսեց կանոնավոր ու շափավոր կյանք վարել. այդ
ժամանակից ի վեր նրա առողջությունը լավացավ:

5. ԲԱԴՂԱՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

310. Բադճուսական կապակցության մեջ պետք է դնել նաև եր-
կու համադաս խոսքերի միացումը ձևի, այսինքն՝ որակի, չափ ու քա-
նակի կամ աստիճանի հարաբերությամբ: Կապակցությունը լինում է
մի որակ կամ չափ ու քանակ ցույց տվող ցուցականով, ինչպես են՝
այսպես, նույնպես, նույնքան, նույնչափ և այլն: Օրինակ՝ Անձրեկին փո-
խանակում է փաշլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը. այսպես՝ մարդուս
կյանքի մեջ իրար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը:

6. ՄԱԿԱՐԵՐԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

311. Մապարերական կապակցության մեջ համադաս խոսքերն ու-
նին հիմունքի և հետևանքի կամ հետևության հարաբերություն: Կա-
պակցությունը ցույց է տալիս՝

ա) Պատճառ, երբ երկրորդ խոսքը լինում է առաջինի հիմունքը
կամ պատճառը: Այս խոսքերը սակայն երբեմն առնվում են իբրև երկ-
րորդական խոսքեր: Կապակցվում են՝

1. Վասնզի, զի, քստ օրում շաղկապներով, որոնք գործ են ած-
վում հնաբանական ձևով: Օրինակ՝ Ինքն իրավամբ կրում է արարչի
պատկերը.՝ վասնզի կարողացավ «ինչն ստեղծել ոչնչից».— Այստեղից
մինչև Բորժոմ պետք էր ճանապարհը շարունակել կառքով, վասնզի
այդ ժամանակ դեռ չէր շինված երկաթուղու Բորժոմ տանող գիծը.—
Անշուշտ արևը այրում էր դրսում, վասնզի թռչունները ձայն չէին հա-
նում, բոլորք աշարել, դառարել էին բունիկների մեջ.— Այս աշխարհում,

այս մթնոլորտում ես այլևս չեմ ապրիլ. զի ձեզանից հետո՝ նա ինձ համար պիտի դառնա կատարյալ դժոխք.—Ով կամենում է ազգի կենդանութիւնը գորացնել, նա պիտի գյուղը գա գործելու, զի ծառը ջրելու և ուռճացնելու համար՝ նախ նրա արմատները պետք է հագեցնել.— Նայելով դեպի արեւելյան հարավ թվում էր թե ծովակը շունի այլևս պատվար. ըստ ռում հեռավոր Գարաարիսաշի գոտին, ըստ սովորականին, ծածկված լինելով մշուշով, անտեսանելի էր դարձնում այդ կողմի ցամաքը.—Մովակի ավելի հուզված ժամանակն իսկ նրա վրա երթեկում են աներկյուղ. ըստ որում մինչև այսօր դեռ ոչ զքայլտեղ վտանգի չէ հանդիպել.—Պետրոսը... խնդրեց, որ յուր համար անկողին պատրաստեն. ըստ որում հոգնած էր և ցանկանում էր վաղ քնել.— Զկային վարձու նավակներ, ըստ որում տեղն ամայի էր և բնակութիւնից հեռու (Մուր.): Շատերը չէին վստահանալ այդ հանդուգն քայլն անելու, ըստ որում Սարգիս աղան քաղաքի առաջին հարուստն էր (Պռ.):

2. Ինչու որ, էնդուր որ (ընդուր որ), պատճառն որ բառերով, միայն բարբառային ձևով, Օրինակ՝ Մկան նման ետ ետ էին գնում. ընդուր որ ձեռիս գորութիւնը տեսել էին (Պռ.): Երեխային ասին՝ ինչո՞ւ ես լալիս: Ասաց՝ ընդուր որ խոսքս անցնում է (Ա.): Ինչո՞ւ աքլորը կանգնած է բակում, պինդ պինդ կանչում է իր կուկուրիկուն.—էնդուր որ վաղուց արեն է ծագել, բայց ծուլ երեխան դեռ չէ վեր կացել (Գ.-Ք.): Ինչո՞ւ այդ անունն եք տալիս նրանց.—էնդուր որ չոր, ամայի բաներ են... (Մուր.): Այժմ անհրաժեշտ հարկի ստիպյալ՝ ճշմարտութիւնը պարզել ոչ ամոթ համարիմ. ինչու որ զավակիդ վրա ջանք գործ դրած եմ (Պռ.):

3. Գրական լեզվի մեջ ստորագասական ռումբեան շաղկապը, կապելով վերջադաս պատճառական խոսքերը, հաճախ առնվում է իբրև համադասական. ուստի և վերջադաս պատճառական խոսքը, իբրև անկախ համադաս խոսք, նախորդից բաժանվում է միջակետով և նույնիսկ վերջակետով: Օրինակ՝ Երկիրը կլոր է և այդ պատճառով քանի սարը հեռու է լինում, այնքան էլ նա փոքր է երևում. ռումբեան հեռվից մենք տեսնում ենք միայն նրա վերին մասը: Իսկ հետո որքան մոտենում ենք, այնքան նա մեծանում է. ռումբեան հետզհետե տեսնում ենք նաև միջի և ապա վարի մասերը.—Այսուամենայնիվ, այս բոլոր պակասութիւնների հետ միասին, ճանապարհի լավ ընկեր էր. որովհետև սրտոտ էր, կամարար և սակավապետ.—Բայց դու չես արել. որովհետև, ինչպե՞ս Մուքին ասում է, էշիս շունիս.—Դրանք գյուղացիների տնակներն էին, որոնք սակայն չէին նմանվում մարդկային բնակարանների: (.) Որովհետև գուրկ էին պատուհաններից... (Մուր.):

բ) Հետևութիւն. երբ երկրորդ խոսքը լինում է առաջինի հետեւութիւնը, լինի մի եզրակացութիւնն թե իրական հետեանք,— իսկ առաջին խոսքը պարունակում է երկրորդի հիմունքը, լինի տրամաբա-

նական, իրական կամ բարոյական հիմունք ու պատճառ, թե մի մը-տադրված հիմունք կամ նպատակ, Կապակցվում են՝

1. Ուստի, ուստի և, ուրեմն, ապա ուրեմն, հետևաբար, հետևապես. այս պատճառով, այդ նպատակով, սրա համար բառերով: Օրինակ՝ Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. ուստի ես ներում եմ քեզ: Ան Բ-ից հարյուր տարի առաջ է մեռել. ուրեմն և (հետևաբար) նա չի կարող սրանից օգտված լինել: Քանի օր է շարունակ անձրև է գալիս. այդ պատճառով փոզոցներն անտանելի ցեխ են դարձած: Այս ջուրը գնա-լով պիտի մեծանա. ուստի որքան շուտ անցնենք, այնքան մեր օգուտն է.— Տների ներսը չէր գրավում մարդկանց. ուստի ժողովուրդը լցված էր դուրսը.— Տոթից, ըստ երևույթին, նա շատ էր նեղանում, ուստի և հա-ճախ դանգատվում էր.— Ես հանցանք չեմ գործում, ուրեմն վախենա-լու էլ ոչինչ չունեմ.— Դժբախտաբար երիտասարդն էլ յուր կամքի տերն էր, ուրեմն և հեշտ չէր ետ կեցնել նրան յուր ընտրած ճանապարհից.— Եվ Կամսարյանն ունի թե՛ խելոք և թե՛ կարող ձեռքեր. ինչո՞ւ, ուրեմն, չերթա, չորոնե այդ սիրելի ազգակիցներին.— Աշխարհում համբերում են, առհասարակ, կամքի ույժ, հոգվո արիություն և սրբ-տի կորով ունեցողները, հետևապես մեծ գործերն էլ ստեղծում են դը-րանք.— Բայց ուսանողն, հո գիտե՞ք, անձնիշխան է ամեն գեպքում, հետևապես և կարող նման հարցեր քննելու.— Նա այժմ իրեն չէ պատ-կանում, հետևապես և չէ կարող ծառայել յուր անձին.— Նա շտապ ավարտելու գրելիք է ունեցել, այդ պատճառով չէ եկել.— Պետրոսն, ինչպես հարմարություններ սիրող մարդ, չէր կամենում փոստի սալա-կով ճանապարհորդել, որպեսզի չենթարկվի կայարանների քմահա-ճույթին. այդ պատճառով էլ ընտրեց «սլոդ կալասկան» (Մուր.): Հոտ-մի դիցաբանական պատմության և նրա գրականության մեջ ոչինչ կա-պակցություն չկա: Այդ պատճառով հռոմեական գրականությունն աղ-դային չէ, որովհետև առասպելական ժամանակների ժողովրդի ավան-դությունների վրա չի հիմնվել, ինչպես հունականը. սրա համար էլ ժողովուրդը Հռոմում երբեք մասնակից չէ եղել գրականության (Պալ.): — Ես ուզում էի ձեզ օգնել. դրա համար (այդ նպատակով) ձեզ մոտ եկա:

2. Որով և բառով, որ հարաբերական ռե դերանվան գործիական հոլովն է և վերաբերում է նախորդ ամբողջ խոսքի բովանդակությանը: Օրինակ՝ Վահագն վիշապների հետ է կռվում և հաղթում նրանց, որով և վիշապաքաղ ասվելու արժանի եղավ (Պռ.): Բոլոր այս խուցերը, կացարանները, ամբարներն ու միջանցքները ծածկված էին մի ընդ-հանուր, միապաղաղ կտորով, որով և բոլորը միասին կազմում էին մի ծածկված ամբողջություն.— Հավերը կտրանը քթով էին արել, ո-րով և փխրուկ մասը շարժվելով՝ իջել էր ներքե.— Որովհետև տգետ են և անուսում, ուստի մնում են անզոր աշխարհի չարիքների առաջ, ո-րով և մի կողմից բնությունն է նրանց զրկում, մյուս կողմից չար մարդիկն են կեղեքում (Մուր.):

2. ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

812. Ներհակական խոսքերից երկրորդի կապակցությունն առաջինի հետ լինում է՝ ժխտական, արոհական, սահմանափակող և հակադրական:

1. ԺԵՏԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ժխտական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքով մերժվում, վերացվում է առաջին խոսքի բովանդակությունը, որի տեղ հաստատվում է երկրորդի բովանդակությունը, կապակցությունը լինում է ոչ, ոչ թե—այլ, այլ ընդհակառակն բառերով. կամ առաջին խոսքը դրվում է բացասական, իսկ երկրորդն սկսվում է այլ, այլ ընդհակառակն շաղկապով: Օրինակ՝ Դու ոչ թե պիտի խաղաս, այլ պարապես: Որդեսեր և հասկացող մայրը... յուր ետեից քաշ չի տալ մանուկին, այլ, ընդհակառակն, կհարմարեցնե յուր քայլերը տղայի դողդոջուն քայլիկներին.— Աշխատող ձեռքը չի պտրիլ երեք վարդալիր պարտեզ, այլ կերթա այնտեղ, ուր հողն անմշակ է.— Թոնիրը ոչ թե ուրիշների պես սրահում, այլ բակի մի անկյունումն էին զետեղել.— Արևի շողերը ոսկեզօծում էին կանաչը ոչ թե նրանց ջերմացնելու, այլ փայլեցնելու շաղկով.— Նա յուր պաշտոնը կատարում է ոչ թե իբրև գործակատար, այլ իբրև վանքի տեր և իշխեցող.— Պատմության մեջ հայտնի բազմաթիվ անձինք նշանավոր են դարձել ոչ այն պատճառով, որ իրենց անձն են սիրել, այլ որովհետև նվիրվել են հասարակաց բարվոյն.— Այդ հոգիները չեն այդպես արել իրենց, այլ աշխարհի բռնապետությունը.— Չեմ չափազանցում, այլ ասում եմ ճշմարտությունը (Մուր.):

Ժխտական կապակցությունը կարող է և շուռ տված ձևով լինել. այն ժամանակ երկրորդ խոսքն սկսվում է և ոչ թե բառերով, Օրինակ՝ Դու պիտի պարապես և ոչ թե խաղաս: Չեն կարողանում ներել, որ այդ սիրուն սոսիները պատկանում լինին մի խեղճ գյուղացու և ոչ թե մի գեղանի իշխանուհու (Մուր.):

2. ՏՐՈՀԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

813. Տրոհական կապակցության մեջ համադաս խոսքերը փոխադարձ ժխտական են, այսինքն՝ եթե մեկն ընդունվում է, մյուսը կամ մյուսները վերացվում կամ հերքվում են: Երկրորդ խոսքով սակայն առաջին խոսքն երբեմն էապես և ամբողջովին չի ժխտվում, այլ միայն երկու խոսքի մեջ ընտրանք է լինում, մեկը կամ մյուսը: Կապակցությունը լինում է՝

Ա. Կամ, և կամ, կամ թե, կամ թե չէ շաղկապով, Օրինակ՝ Ինչո՞ւ շատացիր, թե՛ լավ կլիներ, որ այս սոսիները պատկանեին մեր հյուրընկալ Մուրին, կամ մի ուրիշ, քո կարծիքով ավելի ուսումնասեր գյուղացու.— Այդ դեպքում հանցավորը ոչ թե եզր, այլ դու կլինիս. որ

չես կապել անբանին, կամ թե քո հարեանը, որ չէ փակել յուր դուռը.— Կարո՞ղ ես արևի հրավառ գունդը հեռացնել քո գլխից, կամ այս շիկա-
ցած ժայռերը հովանավոր ծառերի փոխել.— Ի՞նչպես կարելի է, որ
մարդ արտարածը լիսոսե յուր նմանի հետ, կամ թե այդ խոսելը համարե
ամոթ, պատիվ, կամ անպատվություն (Մուր.):

Փոխադարձ ժխտումը զորեղ արտահայտելու համար՝ հաճախ ա-
ռաջին խոսքի սկզբում ևս դրվում է կա՛մ շաղկասուր: Օրինակ՝ Դու կա՛մ
պիտի պարապես, կամ գնաս զրոսնելու: Կա՛մ սերն է դրա պատճառը,
կամ մահը: Շատ ման եկողը կա՛մ փորին կճարի, կամ շորին (Ա.):
Կա՛մ կգտնեմ ճանապարհը և կամ ինքս բաց կանեմ (Մուր.):

Ծան. Կամ շաղկապն երկու բառի, երբեմն և երկու խոսքի մեջ ունի նաև մեկնական
իմաստ և նշանակում է՝ ուրիշ բանով, այլապես. օրինակ՝ Երեանը գտնվում է Զանգու:
կամ Հրազդան գետի վրա:

2. Թե շաղկապով, երբ տրոհական խոսքերը հարցական են, կամ
ենթադրությամբ են ասվում: Օրինակ՝ Դու դա՞սդ պիտի սովորես, թե՞
պիտի գնաս զրոսնելու: Ստեփանը կգա, թե Թորոսը, ինձ համար
միեկնույն է: Նա մեզ քիչ թե շատ տեղեկություն է տալիս այդ մասին:
Ես էլ նրանց թե մոտիկ, թե հեռու բարեկամ կհիշվեմ (Պե.),—մոտիկ
թե հեռու, մոտիկ լինի թե հեռու— Ընկերս լուռ էր: Չգիտեմ համա-
ձայնվե՞ց ինձ հետ, թե՞ չկամեցավ անզոր երեւի իմ աչքում.— Հա-
մաձա՞յն ես ինձ հետ, թե՞ ոչ.— Նրանք միմյանց պատահելուց՝ սիրով
ողջունում էին իրար, առանց նայելու թե ծանոթ են միմյանց, թե ոչ.
— Չգիտեմ շրջապատիս մե՞ջ է անկեղծությունը պակասում, թե՞ իմ
մեջ հավատը.— Անարգա՞նք էր այս՝ ուղղված իմ անկեղծ խոստովա-
նությունը, թե՞ բարձրագույն ազնվության ապացույց (Մուր.):

3. ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՈՂ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ց14. Սահմանափակող կապակցության մեջ երկրորդ խոսքն առա-
ջինին հակառակ մակաբերական է, կամ առաջին խոսքին մի հակադը-
րություն ավելացնելով՝ չափավորում կամ սահմանափակում է նրա
բովանդակությունը և նրանից սպասած հետևության առաջն առնում է:
Օրինակ՝ Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր, բայց ես չեմ ներում քեզ:
(Տե՛ս § 311. բ. 1): Առաջին խոսքի մեջ կարող է դրվել մի հաատատա-
կան եղանակական մակբայ կամ նույն իմաստով մի խոսք՝ արդարեւ,
իրավ, իսկապես, ասեճք, իրավ է, ճիշտ է և այլն: Կապակցությունը
լինում է.

1. Բայց, սակայն, բայց և այնպես, բայց դարձյալ, և սակայն,
այնուամենայնիվ շաղկապներով: Օրինակ՝ Ֆաթթա՛հ բեկը, իրավ է, մեզ
կողողպտում է, բայց դարձյալ չենք կարող մերժել նրա բարեկա-
մությունը.— Ծերունի իսաչոն կարդացած մարդ չէր. բայց կյանքը,
փորձը, աշխարհը շատ բաներ սովորեցրել էին նրան.— Այդ իրավ է,

արդի. բայց մի ուրիշ քան էլ կա. այն էլ պետք է իմանալ: Դու տեսնում ես ոչխարներին. աշաքան մորթում են, աշաքան փլացնում են. բայց դարձյալ նրանք աճում են, բազմանում են և ահագին հոտ են կազմում (Րաֆ.), Ես շատ հաշ գյուղերում եմ եղել և միշտ էլ վրույցներ ունեցել գյուղացիների հետ. բայց ինձ երբեք չէ պատահել հայ գեղջուկ, որ առանձին և կրթության դեմ խոսեր.— Կան գեղեր, որոնք չեն բուծում աուր ցավ պատճառող հիվանդությունը, բայց առժամանակ թմրեցնում են սրա պատճառած կսկիծը.— Նրա դեմքի արտահայտությունը խիստ էր, բայց ոչ շար.— Այս ամենը երիտասարդի վրա փանր տպավորություն թողին. սակայն նա լուռ էր.— Երկար անձրեր ծեծում էր դուրսը, երկար օդի մեջ շառաշում քամին, և սակայն Պետրոսը քնած էր հանգիստ և չէր զգում նույնիսկ ցրտությունը.— Դրվատում ենք գութն ու բարեգործությունը և սակայն առանց ամաչելու հանում մեր եղբոր վերջին շապիկը.— Այս մտածմունքներն, արդարև, կնճռեցին իմ ճակատը. բայց ես անձնատուր չեղա նրանց (Մուր.): Լռել պետք է, բայց ոչ համար լինել:

2. Միայն, միայն թե. երկրորդ խոսքով սահմանափակվում կամ չափավորվում է նախորդ խոսքի մեջ արտահայտված գաղափարը: Միայն թե շաղկապի տեղ միշտ կարելի է բայց գնել. վերջինիս տեղ ընդհակառակն միշտ կարելի չէ միայն թե դնել: Օրինակ՝ Աչ կողմում երևում է այն ժայռը, որի տակ շինված է Բայազետ քաղաքը. բայց (կամ՝ միայն թե) քաղաքը ժայռի մյուս կողմը գտնվելով՝ չի երևում (Րաֆ.): Այդ տեղն, արդարև, բանաստեղծական գեղավայր էր. բայց (կամ՝ միայն թե) զուրկ չէր նաև գլուխներ թռցնելու հարմարությունից. — Ի՞նչ էին եփվում այդ սեակալուլ ամաններում, հայտնի չէր. միայն թե (կամ՝ բայց և այնպես) Կամսարյանը նայելով նրանց վրա՝ զգաց մի խոր զզվանք.— (Սենյակի) առաջին մասը փոքրիշատե մաքուր էր և պատի տակն ուներ տախտակաշեն մի թախտ. միայն թե այստեղից էլ փչում էր չափազանց սուր հոտ.— Հագուստը ոչնչով չէր զանազանվում վարդապետների հագուստից, որովհետև բաղկանում էր նույն մուգ-կապույտ կտավե կապայից, շալե գոտուց, կոշտ բրդե փարաջայից և խայտաբղետ գուլպաներից ու քոշերից: (.) Միայն թե վեղարի փոխարեն՝ գլխին ծածկած էր գառան մորթու տափակ գդակ.— Այժմ նա դարձյալ ոչնչի մասին չէր մտածում և զբաղված էր՝ դիտելով ճանապարհի նոր հանդիպող տեղերը... միայն թե Աղստեի կամրջին մոտեցած ժամանակ՝ նա մի վայրկյան մտածեց այն մասին թե... (Մուր.):

Ման. Փոխանակ մի պարզ խոսքի՝ լռի, միայն բառերով, հաճախ սահմանափակող համադասություն է կազմվում ոչ այլ ինչ—բայց երե, եթե ոչ. ուրիշ չ...—բայց եթե շաղկապներով: Օրինակ՝ Այժմ էլ ուրիշ բան չի մնում, բայց եթե թողնել և հեռանալ,— Այժմ մնում է միայն թողնել և հեռանալ, Կյանքը ոչ այլ ինչ է, բայց եթե (կամ՝ եթե ոչ) սուգ և լաց,— Կյանքը միայն սուգ ու լաց է: Դրանց զարգերը ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ փաշ-

տն անդարդ խաշկալ, շթն վարագույր, մի բանի հասարակ մոմակալներ.— Այդ թանգարանն հոգեվածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ մի հասարակ խուց.— Մեր ամառանոցները ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ մեր դավառի հոգեվածը գլուխները.— Յուր գործը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հագնվել... (Մուր.)

4. ՀԱԿԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

815. Հակադրական կապակցության մեջ երկրորդ խոսքը լուր հակադրվում կամ հանդիպադրվում է առաջինին իր հակառակ կամ տարրեր նշանակությամբ՝ առանց սակայն ժխտելու կամ սահմանափակելու կամ որևէ կերպ փոփոխելու նրա նշանակությունը։ Կապակցությունը լինում է՝

1. Իսկ շաղկապով, որի հետ կամ առանց նրան, հակադրությունը որոշ շեշտելու համար, դրվում է ընդհակառակն։ Հարցական խոսքերից առաջ իսկ շաղկապի տեղ կարող է դրվել հապա՝, բա՝։ Օրինակ՝ Ծագացի, իսկ դու եկար։ Աշխատողի համար ամեն ինչ հեշտ է. դատարկապորտի համար ընդհակառակն ամեն ինչ դժվար։ Համեստությունը սիրելի է դարձնում, իսկ հպարտությունն ընդհակառակն ատելի։ Նստուն է գնացել, հապա դո՛ւ ինչ ես արել։ Արարատյան դաշտի հարավային կողմից սպիտակափառ Մասիսն է բարձրանում, իսկ հյուսիսային կողմից՝ քառագագաթ Արագածը։ Ընկերս վերադարձել էր Մոսկվայից, իսկ ես Թիֆլիսից.— Ութերին ամրացրած էին կաշու տրեխներ. իսկ մեջքը սեղմած էր կտավի մի զոտիով.— Ծաղկապարտիկ էի ծիծաղս զսպում, իսկ Պետրոսն արդեն քահ քահ ծիծաղում էր.— Գոմի դուռը կրնկահան եղած՝ ընկած էր, իսկ հորթանոցը, մինչև անգամ, զուրկ էր այդ բանից.— Մի կողմից բնությունն է նրանց զրկում, իսկ մյուս կողմից չար մարդիկն են կեղեքում.— Այդ ժամանակ նրանք պրացիներ էին, իսկ ծնողները՝ միմյանց բարեկամ.— Մեմյոնովկայից ճանապարհը սկսում էր փոքր ինչ ցածրանալ, իսկ բնության շքեղությունները նվազում էին.— Քահանան ու Պետին բաժանվեցան նրանցից, իսկ տանուտերն յուր հյուրին առաջնորդեց դեպի տուն.— Ինձ երբեք չի պատահել հայ գեղջուկ, որ ուսմանն կրթության դեմ խոսեր։ (.) Ընդհակառակն ամեն միևնի փափագը եղել է այն, որ կարողանա ուսում տալ յուր որդուն (Մուր.)։

Մտն. իսկ շաղկապի տեղ, երբ տարբերությունը կամ հանդիպադրությունը շատ զորեղ չէ, կարող է ն շաղկապն ևս դրվել։ Օրինակ՝ Անհամբերությունը վնասում է ամենքին, իսկ (կամ՝ և) քեզ առավել ևս.— Նա հազած էր կոշտ կտավի շապիկ՝ կապույտ եաշուրի օձիքով, իսկ (կամ՝ և) դրա վրայից ևս դադափի մի հնամաշ արխալուզ (Մուր.)։

2. Միեղեռն. հակադրության հետ ցույց է տալիս նաև ժամանակի գաղափար (§ 285)։ Օրինակ՝ Աշխույժ ու շանձահարվող ձիուն. մոտենում են երկյուղով ու փաղաքշանքով և հազիվ ուրեմն կարողանում են հեծնել. մինչդեռ համբերատար իշին ականջներից քաշելով՝ բարձում են միշտ որքան կամենում են.— Համբերությունը բարիք է արտադրում. մինչդեռ անհամբերությունից միայն չարիք է առաջանում.—

Առաջին դեպքում դու արտահայտել ես քո իսկական զգացմունքը, մինչդեռ երկրորդ դեպքում պիտի աշխատեիր վարագուրել այդ զգացմունքը և ասել այն, ինչ որ առհասարակ ընդունված է ասել... Նրանցից առաջինները (հարսները) երեսները սքողեցին, մինչդեռ վերջինները (աղջիկները) հետաքրքիր աչքերով նայում էին եկողներին.— Տեր Հայրը չըմբռնեց այդ ժպիտի նշանակությունը. մինչդեռ ուստա Պետին լկարողացավ լռել (Մուր.):

3. Ապա թե ոչ, թե չէ. այս շաղկապները դրվում են մի զեղչված պայմանական խոսքի տեղ, որ իր գլխավոր խոսքի հետ հակադրվում է համադասության առաջին խոսքին: Օրինակ՝ Մարդ պետք է միշտ աշխատի առաջադիմել. ապա թե ոչ (կամ՝ իսկ եթե չաշխատի առաջադիմել) հեշտությամբ կհետադիմի: Գործի վրա մտածիր, ո՞րդի, գործի վրա. թե չէ կոտներից շահ չի լինելու քեզ.— (խոզը) թե կաթուկից բանից գտավ՝ կուտի, թե չէ, էն ա սաղ օրը խոխուալով ման ա գալու Եղածն էլ յուր շնորհիվ է որ կա. ապա թե ոչ... անշուշտ այդ եղածն էլ կմատնվեր կորստյան (Մուր.):

816. Համադաս խոսքերի հավելական, մասնական, ժխտական, տրոհական և հակադրական հարաբերություններն արտահայտվում են միայն համադասական, բաղչուսական կամ ներհակական կապակցությամբ. այդ հարաբերությունները կարելի չէ ստորադասությամբ արտահայտել: Ընդհակառակն՝ տեղի, ժամանակի, բաղդատության, մակաբերական, սահմանափակող, մասամբ և մեկնական կապակցություններն ունին, ինչ որ զոդվածի մեջ տեղի, ժամանակի, բաղդատության և հիմունքի առ զիջական, մասամբ և վերադիր խոսքերը գլխավոր խոսքի նկատմամբ. ուստի կարելի է ամեն այս տեսակի համադասական կապակցություն արտահայտել նաև զոդվածով, այսինքն գլխավոր և երկրորդական խոսքերով: Համադասական կապակցությունը գերադասվում է այն ժամանակ, երբ տրամաբանորեն ստորադաս խոսքի բովանդակությունն առանձնապես շշեռվում է իբրև մի ինքնուրույն մտածություն: Օրինակ՝ Մենք երեկ գնացինք թատրոն, ռաեղ էր և մեր բարեկամը.— Մենք երեկ գնացինք թատրոն. այնեղ էր և մեր բարեկամը: Նա հենց նոր էր իր աշխատանքը վերջացրել. երբ ես մոտեցա նրան.— Նա հենց նոր էր իր աշխատանքը վերջացրել. այդ ժամանակ ես մոտեցա նրան: Ինչպես անձրևին փոխանակում է փայլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը, նույնպես և մարդուս կյանքի մեջ իբար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը.— Անձրևին փոխանակում է փայլուն արևը, ցրտին՝ տաքությունը. այսպես և մարդուս կյանքի մեջ իբար հաջորդում են լացն ու ծիծաղը, երկյուղն ու հույսը: Ուռվեմե ես քո հանցանքդ խոստովանեցիր, ուստի ներում եմ քեզ.— Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. ուստի ներում եմ քեզ: Ես եկա ձեզ մոտ, ռաբեսգի ձեզ օգնեմ:— Ես ուզում էի ձեզ օգնել. դրա համար ես եկա ձեզ մոտ: Թեպետ և

դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր. բայց ես չեմ ներում քեզ. — Դու քո հանցանքդ խոստովանեցիր, բայց ես չեմ ներում քեզ. — Մեկնական խոսքերի համար տե՛ս § 308 ծան.:

ԲԱԶՄԱԲԱՐԴ ԽՈՍՔԵՐ ԵՎ ՊԱՐԲԵՐՈՒՅԹ

317. Բազմաբարդ խոսքերը կազմվում են երկուսից ավելի պարզ խոսքերից, որոնք բազմազան ձևերով կապակցվելով իրար հետ՝ մի ամբողջություն են առաջ բերում: Կարևոր ձևերն են՝

1. Հ ա մ ա ղ ա ս ու թ յ ու ն ը բազմաբարդ է լինում՝

1. Երբ կազմվում է երկուսից ավելի համադաս պարզ անկախ խոսքերից: Այսպես՝ բաղճյուսական կապակցության մեջ.

Ամպերը դանդաղ ուղտերի նման

Նոր են ջուր խմած՝ ձորից բարձրանում.

Քարոտ թիկունքից Չաթինդաղ լեռան

Նոր է արևը պռունգը հանում.

Գյուղում աղմուկով իրար են անցնում

Կտեր ծայրերին կանայք հավաքված.

Տղերքը դեպի քարափն են վազում

Հրացանների կիսերից բռնած (Հովհ. Թում.):

2. Երբ համադաս խոսքերից մեկը կամ մի քանիսը կամ ամեն մեկը ինքը բարդ է, կազմված լինելով՝ ա) երկու կամ ավելի համադաս խոսքերից և բ) մի գլխավոր և մի կամ ավելի երկրորդական խոսքերից, որոնք իրենց կողմից նույնպես կարող են երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր ունենալ (տե՛ս § 254): Օրինակ՝

Աջխատող ձեռքը, պարոններ, չի պտրիլ երբեք վարդալիլ պարտեզ, = այլ կերթա այնտեղ, ուր հողն անմշակ է | և դաշտերը. խոսքան. || նա յուր քրտինքը կթափե այդ հողում, որպեսզի ապագայում մի կերթարվի այն մտքով, թե ինքն իրավամբ կրում է արարչի պատկերը. | վասնզի կարողացավ «ինչն ստեղծել ոչնչից»:

Շատերը սկսել են գործել ամենաանպատ պայմաններում, շատունակ արգելքների հանդիպելով. || բայց ռուվենտե ունեցել են հաստատուն կամք, | ռուվենտե անկեղծորեն սիրել են ժողովուրդը, ուստի և հաղթել են ամեն արգելքների = և ստեղծել աշխարհում հոյակապ գործեր (Մուր.):

II. Խ ա մ ա ղ ա ս ու թ յ ու ն ը բազմաբարդ է լինում՝

Ա. Երբ գլխավոր խոսքն ունի երկու և ավելի երկրորդական խոսքեր, որոնք կարող են վերաբերել՝

* Համադասության գլխավոր մասերը նշանակված են || ձևով, երկրորդական համադաս մասերը՝ = ձևով, համաստորդապ խոսքերը | ձևով, իսկ երկրորդական (ստորադաս) խոսքերի կապակցական բառերը շղատառով են նշանակված:

1. Գլխավոր խոսքի տարբեր մասերին. օրինակ՝ Տունն, ուր նա մտավ տան տիրոջ առաջնորդությամբ, մի տարօրինակ շենք էր, որի նմանը նա չէր տեսած ոչ մի տեղ (Մուր.): Երբ գյուղի վերին ծայրը հասա, արևի առաջին ճառագայթներն ընկան մոտիկ բլրի վրա, որ ծածկված էր գեղեցիկ անտառակով (Մուր.):

2. Գլխավոր խոսքի միևնույն մասին, այն էլ՝

ա) Իբրև տարբեր տեսակի երկրորդական խոսքեր. օրինակ՝ Երբ հասա գյուղը, անմիջապես դիմեցի քահանայի տունը, որպեսզի կատարված դեպքի մասին տեղեկություն հարցնեմ:

բ) Իբրև նույն տեսակի երկրորդական խոսքեր կամ համաստորադաս խոսքեր (տե՛ս § 251. 2). օրինակ՝ Նա ինձ հայտնեց, թե միայն եղբայրը գիտե իր մտադրությունը, իսկ հայրն այդ մասին տեղեկություն չունի:— Մույգ կապտագույն մի սփռոց, որ բավական մաքուր էր, բայց որն յուր գույնի ու հնության պատճառով կեղտոտ երևաց հյուրին, նա փռեց տախտակի վրա (Մուր.):

Բ. Երբ երկրորդական խոսքերն ևս իրենց կողմից, ինչպես մի գլխավոր խոսք, ունին երկրորդական խոսքեր վերևում դրած ձևերով,— երկրորդ կարգի երկրորդական խոսքեր և այլն (տե՛ս § 254): Օրինակ՝ հետևյալ համադաս խոսքերից երկրորդի մեջ կան հինգ երկրորդական խոսքեր, որոնցից վերջինները երրորդ կարգի են. բացի այդ՝ կան նաև երկու համաստորադաս խոսքեր:

Երկար չտեսեց ճանապարհորդությունը, թեպես (1) Կամսարյանը կցանկանար, ու (2) մի քիչ երկարեր: () || Որովհետև յուր նոր թամբի և աշխույժ ձիու վրա նա այնքան էր իրեն երջանիկ զգում— և փայլուն հրացանը, ու (1) ուսից կախած էր, այնպիսի մի հարզարժան առավելություն էր տալիս իրեն, ու (1) նրան թվում էր, թե (2) այդպիսի տրամադրությամբ ու պատրաստությամբ ուղևորություն կատարած ժամանակ՝ ինքն հոգիով ու սրտով ավելի է «մեծանում», քան թե (3) էր իսկապես, [կամ ընդունակ դառնում կատարելու «մեծ գործեր», որոնց (3) մասին նա առաջ այնքան շատ երազում էր,] իսկ այժմ վախենում մինչև անգամ մտածել (Մուր.):

Ման. Այսպիսի բազմաբարդ խոսքերով ասացվածը ղանդաղանում և ծանրանում է և, եթե հաջորդական ստորադաս խոսքերի թիվը շատ է, նույնիսկ թուլանում ու մթնանում է. որովհետև երկրորդական խոսքերը հետզհետե հեռանալով գլխավորից՝ իրենց դիրքով արդեն աստիճանաբար աննշան են դառնում, և մյուս կողմից ընթերցողը դժվարանում է նրանց հարաբերությունն ու ամբողջությունն ըմբռնել: Առանձնապես տաղտկալի է լինում ասացվածը, երբ հաջորդական ստորադաս խոսքերը լինում են ու հարաբերականով վերադիրներ: Պետք չէ մոռանալ, որ ասացվածի էական հատկությունը պիտի լինի պարզությունը, թեթևությունն ու բացահայտությունը. ուստի գերազանցել են համեմատաբար կարճ ասացվածները, իսկ երկար բազմաբարդ ասացվածներն այնպես պետք է կազմված լինին, որ ամբողջությունը հեշտ և ճիշտ հասկացվի: Բացի այդ՝ երկար ասացվածները պետք է որոշ չափով գեղեցիկ ու ներդաշնակ լինին, ունենան, այսպես ասած, կըրքի՛կ կամ կշռական ներդաշնակություն, որ առաջանում է մասերի մեջ որոշ համաչափություն կամ համասարակչություն պահելուց:

818. Բազմաբարդ խոսքերի մի առանձին տեսակն է պարբերությո՜ւնը. դա խոսքերի մի ամբողջական գեղեցիկ միութիւնն է, որի մասերը արվեստավոր կերպով այնպես են կապակցվում իրար հետ, որ մի հատ գլխավոր միտքը, որ զարգանում է ամբողջի մեջ, մինչև վերջն առկախ է մնում:

Պարբերութիւթի էական պահանջներն են՝

1. Պարբերութիւթը պետք է կազմված լինի երկու գլխավոր մասից, և այս մասերն այնպես պետք է լինին կամ այնպես դասավորված, որ մեկմեկու համար անհրաժեշտ լինին և իրար լրացնելով վերջում մի լիակատար միտք և խոսքի մի ամբողջութիւնն առաջ բերեն: Մասերի այս յոխադարձ անհրաժեշտութիւնն արտահայտված պիտի լինի առաջին մասի մեջ, որ իր ձևով և դրությամբ պիտի ակնարկի երկուրդ մասին, իբրև իր էական լրացմանը:

2. Պարբերութիւթի այսպիսի կազմության պատճառով՝ երեք, չորս և ավելի հավելական խոսքերի շարքը, ինչպես օրինակ, § 317. I, 1 բերված հատվածը Թումանյանից, չի կարող պարբերութիւթ համարվել, քանի որ դրա մեջ ասացվածի միտքն առկախ չի մնում, և առաջին մասը չի ակնարկում և պահանջում մյուսները: Համադասութիւնից պարբերութիւթ կարող են կազմել միայն ներհակական և մակաբերական կապակցութիւնները, որոնք երկու մասից են բաղկանում, ինչպես և հավելական կապակցութիւնից ոչ միայն—այլև շաղկապով կազմվածները: Ստորագասութիւնից այն բոլոր զոդվածները, որոնց մեջ գրված խոսքը երկրորդականից առաջ է դրված, ունին պարբերութիւթի պահանջած շենքը. որովհետև դրանց մեջ կա ասացվածի երկու մասերի ներքին և անհրաժեշտ հարաբերութիւնը, որ արտահայտվում է շաղկապներով, և երկրորդական խոսքի մեջ առկախ է մնում ամբողջի իմաստը, որ լրանում է վերջադաս գլխավոր խոսքով:

Այսպես ուրեմն կան համադասական և ստորագասական պարբերութիւթներ: Համադասական պարբերութիւթները նայելով երկու գլխավոր մասերի հարաբերութիւնը՝ լինում են՝ մակաբերական, ժխտական և այլն: Ստորագասական պարբերութիւթների մեջ առաջին մասը կարող է երկուրդ մասի նկատմամբ լինել՝ ենթակա, խնդիր կամ պարագաներ, վերջիններս էլ տեղի, ժամանակի և այլն. ուստի նայելով առաջին մասի հարաբերութիւնը երկրորդ մասի հետ՝ ստորագասական պարբերութիւթները կարող են լինել՝ տեղի, ժամանակի, բաղդատության, հիմունքի և այլն:

3. Պարբերութիւթ, ընդարձակ մտքով, կարող է համարվել ամեն բարդ խոսք, որի մասերն ունին պահանջված արվեստավոր կազմութիւնը. օրինակ՝ «Այդ տեղն, արդարև, բանաստեղծական գեղավայր էր. բայց դուրկ չէր նաև գուլիներ թռցնելու հարմարութիւնից» (Մուր.): Բայց այսպիսի փոքր ծավալով ասացվածները սովորաբար պարբերութիւթ չեն համարվում, այլ միայն այնպիսի բարդ խոսքերը, որոնց գլխավոր մասերն իրենք ևս բարդ են լինում. օրինակ սովորական ա-

մենափոքր պարբերույթ է հետևյալը. «Արդարև կան ցավեր, որ չպետք է մոռանալ. բայց ո՞րքան շատ են և ա՛յն վշտերը, որ եթե չմոռանալինք, կյանքը մեզ համար կդառնար դժոխք» (Մուր.):

Պարբերույթի ընդարձակ ծավալը նրանից է առաջանում, որ գլխավոր մասերը մի մի կամ ավելի թվով երկրորդական խոսքերով դառնում են զուգված, կամ թե գլխավոր մասերից մեկը կամ մյուսը կամ երկուսն էս բաղկանում են համանման կազմություն ունեցող համադաս մասերից, որոնք ասվում են անդամներ, Այս անդամների թվին նայելով՝ պարբերույթը կոչվում է երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ, հինգանդամի և այլն. բայց միշտ էլ ամբողջ պարբերույթը յուր հիմնական ձևով ունի երկու գլխավոր մաս:

Պարբերույթն ըստ այսմ երկանդամ է, երբ երկու գլխավոր մասերից յուրաքանչյուրը մի մի զուգված են. եռանդամ է, երբ առաջին մասը զուգված է, իսկ երկրորդ մասը կազմված է երկու համադաս զուգվածներից, կամ ընդհակառակն առաջին մասն ունի երկու համադաս զուգված, իսկ երկրորդ մասը կազմված է մի զուգվածից կամ մի համադասությունից. քառանդամ է, երբ գլխավոր մասերից յուրաքանչյուրը երկու անդամից է կազմված, կամ մեկն երեք անդամ ունի, մյուսը՝ միայն մեկ և այլն:

4. Պարբերույթի մասերի և անդամների փոխադարձ հարաբերությունը հիմնված է նրանց տրամաբանական և շարահյուսական կուպակցության վրա. բայց կատարյալ և գեղեցիկ պարբերույթի մեջ այդ հարաբերությունը աչքի պիտի ընկնի նաև ներդաշնակ ու վշտական շենքով, որ և հաճելի տպավորություն է թողնում: Դրա համար պետք է անդամները որոշ համաչափություն ունենան իրենց ծավալով. իսկ գլխավոր մասերի ծավալը պետք է հարկավ համեմատ լինի իրենց բովանդակության: Այսպիսի արվեստավորությամբ կազմված պարբերույթի մեջ, կարդալու ժամանակ, ձայնն առաջին մասի սկզբում ցածրից սկսելով՝ հետզհետե բարձրանում է և ապա դարձյալ հետզհետե իջնում, մինչև որ վերջում հանգստացնող ավարտի տպավորություն է թողնում:

819. Պարբերույթը հատուկ է առավելապես վսեմ, հանդիսավոր խոսվածքին ու ճառերին: Սովորական գրվածքներին, լինին գիտական թե առօրյա կյանքի վերաբերյալ հոգվածքներ ու նամակներ, պարբերական ռե խորթ է. այսպիսի գրվածքների մեջ, որոնց համար սլահանջվում է ամենից առաջ պարզություն ու ճշտություն, գործ են ածվում կարճ ասացվածքներ: Գեղարվեստական երկերի մեջ սակայն գերադասելի է փոփոխակի գործածել երկար ու կարճ ասացվածքներ, պարզ ու բարդ խոսքեր, լինին վերջիններս իբրև պարբերույթ կազմված, թե ոչ:

Մեր բանաստեղծներից օրինակելի պարբերույթներ կազմում է Հ. Հովհաննիսյանը, որից և ներքևում դրվում են մի քանիսը*:

* Պարբերույթի գլխավոր մասերը նշանակված են || ձևով, իսկ համադաս անդամները՝ = ձևով:

1. ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ

(Երկանդամ)

*Քն ոգևորվել կարող ես կրկին,=
Քն կարող ես դեռ կրակվիլ վշտից,—||
Սիրտ իմ լարատանջ, այս սուգն ահագին
Հերիք է, որ դու պատառվիս ցավից:*

2. ԱՌԱՋԱԴԱՍ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽՈՍՔՈՎ

(Երկանդամ)

*Երբ ես տեսնում եմ, որ ունայնասեր
Աշխարհը այսօր պսակում է փառքով
Նորան, որին ինքն հետո պիտ ծաղրեր
Նախանձով վառված մի աղքատ հոգովով,—||
Ես կամենում եմ այն կեղծ երեսին
Տալ ճշմարտության սուրբ խոսքն անկաշառ,
Իբր ահեղ փողի որոտ՝ ականջին
Հասցնել մի մեծ, սոսկալի բարբառ՝
Հող էիր, ո՞վ մարդ, հող դառնաս դարձյալ:*

3.

(Եռանդամ)

*Մինչ շուրջս աշխարհի ունայն հոգսերով
Վխտում է ամբոխն անմիտ ու դատարկ
Եվ զվարճանում է առօրյա փառքով,
Մինչ վաղը դարձյալ նա ստրուկ է անարգ.—
Մինչդեռ մրցելով եռում են կրքեր,
Մեկին ստոր անկումն, մյուսին հաղթանակ
Պատրաստել կամին անմաքուր ձեռքեր
Լոկ շահախնդիր մարտի ընդունակ,—||
Ես աշխարհ մոռցած, հեռու աղմուկից
Կանգնած եմ առջեդ, ո՞վ սուրբ Տիրամայր.—
Ականջս ազատ է մարդկանց ջշուկից
Սիրո բարբառդ լսելու համար:*

Ծան. 1. Այս պարբերության գեղեցկությունը խանդավորում է նրանով, որ սկսված է մինչ բառով փոխանակ միեջղեռ բառով սկսվելու, ինչպես որ է երկրորդ անգամի ըս-
կըզբում. եթե միեջղեռ բառով սկսված լիներ, այն ժամանակ իսկույն պարզ հասկանալի
կլիներ, որ շարքորդ տողը մինչ շաղկապով լի հանդիպաղբվում առաջին տողին իբրև ա-
ռանձին անգամ, այլ է՝ մի երկրորդ կարգի երկրորդական խոսք:

4. ԶԻՋԱԿԱՆ ԿԱՄ ՏԵՂԱՏՎԱԿԱՆ

(Հինգանդամեի)

*Քնպետ խնդրված եմ ես դաժան վշտից
Եվ սիրտս մաշված անմիտ հույսերով.—*

Թեպետ մինչ արտո խաբված եմ կյանքից,
 Կարոտ տեսնելու մի անկեղծ գորով.—
 Թեպետ զառնությամբ հոգիս է լցված
 Եվ գանդատվում եմ շար բախտիս վերա,
 Որ այս աշխարհում ես միշտ հայածված՝
 Եվ ոչ մի սփռփանք ինձ համար չկա,— ||
 Բայց դու մի՛ հիշիր իմ գառն վիճակ,—
 Խաբիր ինձ դարձյալ շքեղ ցնորքով,=
 Թե դեռ ինձ համար զարնան արեգակ
 Կցուլ պայծառ, գոհար պսակով,
 Թե արծաթափայլ ամոթխած լուսին
 Գողորիկ հայացքով դեռ ինձ կծպտի,
 Թե ձով-ծով աշերն անման կուտին
 Որոտս անուշ տենչով դեռ հուզեն պիտի...

Ման. 2. Ավելի հաշող կլինեմ, եթե վերջին խոսքը կապվեր և քե շաղկապով, որով
 պարբերությո՞ւր հանգստացնող ավարտ կատանար:

5. ԱՌԱՋԱԴԱՍ ՏԵՂԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԽՈՍՔԵՐՈՎ

(Ինճադամանի)

Այս դատարկ կյանքի անմիտ խնշույթում,
 Ուր աննպատակ անցնում են օրեր.—
 Ուր ամեն վառ կիրք, ամեն սուրբ զգացում
 Խեղդում են շնչին առօրյա հոգսեր,=
 Ուր բաքոսական զեխություններով
 Մաշվում է, թոշնում ծաղիկն հասակի.—
 Ուր ունայն փառքի սին երազներով
 Զոհվում է բերկրանքն ազատ վիճակի
 Երբ ոսկի հորթին տաճարներ կանգնած
 Մենք վաճառում ենք և խիղճ և ամոթ,
 Եվ նորա համար աստված մոռացած՝
 Էլ արդարության չենք քաշում կարոտ.—
 Երբ մեր անզգա կուրծքին կախ տալով
 Մի ցնորական պատվո բոժոժներ՝
 Սիրել ենք տալիս մեզ նենգ գգվանքով
 Անարգ ըստրուկի թունոտ շղթաներ,— ||
 Հոգիս դառնացած, արցունքն աչքերիս,
 Ես սլանում եմ մտքով այլ աշխարհ,=
 Եվ ա՛յլ պատկերներ ահա առաջիս,=
 Ա՛յլ երգի ձայներ ահա ինձ համար:

Ման. 3. Ավելի հաշող կլինեմ, եթե և շաղկապը փոխանակ վերջինթի խոսքի ըս-
 կեղդում դրվելու՝ դրված լինեմ վերջին խոսքից առաջ: Տե՛ս նախորդ ծանոթությունը:

6. ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ

(Հինգադամանի)

Եթե Հայոց աշխարհի աշխարհագրական տեղադրությունն այնպես լինեմ, որ երկրի
 սահմանները պաշտպանված լինեին բնական պատվարներով.— եթե հայերն ունեցած չլի-

նէին այնպիսի դրացիներ, որոնք շատ ավելի զորավոր և մեծ ազգ էին, քան հայերը, և շարունակ աշխատում էին Հայաստանն իրենց ձեռքի տակ առնել. = եթե մեր երկրի վրայով անցած շիններ ամեն մի նշանավոր աշխարհակալ. = վերջապես՝ եթե շիններ խուժողով ազգերի այն ահագին ռազմությամբ գաղթականությունը, որ Հայաստանն ավերելու արենկրից անցնում էր դեպի արևմուտք. — || այն ժամանակ Հայոց երկիրը կծաղկեր մի խաղաղ քաղաքակրթությամբ, որ ի բնե հատուկ է եղել հայոց ազգին:

ԿԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

820. Կետադրության նշանները դրվում են խոսքերի կամ բառերի միջև, մասամբ և բառերի վրա, և արտահայտում են կարևոր դադարները խոսքի մեջ կամ ձայնի ելեէջն ու եղանակավորումը և կամ որևէ կերպ բացահայտում են գրվածքի միտքը:

Կետադրության նշաններն են՝ ստորակետ (,), բութ ('), միջակետ (.), վերջակետ (:), գիծ (—), կախման կետեր (...), հարցական նշան (?), շեշտ (^), երկար կամ բացազանչական նշան (~), չակերտ («») և փակագիծ ():

Ման. Մի բանի դեպքերում ստորակետի, բութի ու գծի գործածությունները դեռ հաստատուն չեն. շատ անգամ այդ կետերը փոխանակում են իրար: Ներքևում նշանակված են այս փոխանակություններից միայն էականները:

821. Ստորակետ դրվում է՝

1. Համադաս բառերի կամ խոսքի բազմակի մասերի մեջ, երբ և շաղկապով չեն կապված. օրինակ՝ Առյուծը, վագրը, արջը գազան են: Նա բարի, գեղեցիկ և հավատարիմ ընկեր է: Աղքատ, բայց հպարտ մարդ:

Ման. Վերադիր որակական ածականների մեջ ստորակետ չի դրվում, երբ առաջին ածականը վերաբերում է ոչ թե միայն գոյականին, այլ գոյականին իր ածականով միասին. Օրինակ՝ Տարբեր նշանակություն ունի գրել՝ մի ահագին, սև արծիվ. մի քարե, սև տուն և մի ահագին սև արծիվ. մի քարե սև տուն. առաջին դեպքում նշանակում է՝ մի արծիվ, որ ահագին և սև է. մի տուն, որ քարե և սև է. իսկ երկրորդ դեպքում՝ մի սև արծիվ, որ ահագին է. մի սև տուն, որ քարե է:

2. Համադաս խոսքերի մեջ, երբ կարճ ու պարզ են, լինին շաղկապով կապված, թե ոչ: Օրինակ՝ Առոսները խոխոջացին, ծառերն բողբոջ արձակեցին, օդը լի է ձայնով թռչնոց, «Քրիստոս հարյավ ի մեռելոց» (Գ.-Ք.): Ես վաղը պիտի գնամ, և դուք մի օրից հետո ինձ կհետևեր:

Միշտ ստորակետով բաժանվում են միավորյալ խոսքի բայերը, ինչպես նաև՝ և, ոչ միայն—այլև, ինչպես—ևույնպես և. ոչ թե—այլև, կամ—կամ, թե—թե, թե՞ շաղկապներով կապված համադաս խոսքերը:

ա) Համադաս խոսքերից միավորյալ խոսքի (§ 304. 1. գ.) բայերից վերջինը, ինչպես և խոսքի բազմակի մասերից վերջինը, երբ կապակցված են և (ու) շաղկապով, ստորակետով չեն բաժանվում: Բայց երբ հաջորդ խոսքի ենթական փոխվում է, կամ և, ու կրկնվում են բոլոր

համադաս խոսքերի կամ խոսքի բազմակի մասերի սկզբում, այս շաղկապներինց առաջ ևս դրվում է ստորակետ. օրինակ՝ Աշտարակներից մեկի գլխին նստած է հահագին, սև արծիվը և լուռ նայում է դեպի խորին անդունդը։ Նա նստած է անշարժ, և նրա սրատես աչքերը ուղղվում են ձորի խորության մեջ ցանկալի որսը (Բաֆֆի)։ Եվ զուր տեղը ես տանջվում եմ, և հուզվում եմ, և դողում, և միմիայն թղթի վրա անմիտ կերպով խաղիս։ Ինձ ծաղրում են, և ամոթու կարմրում են իմ այտեր (Հովհ.)։

բ) Կամ շաղկապից առաջ ոչ մի կետ չի դրվում, երբ գործ է ածվում բացատրական նշանակությամբ, ինչպես՝ Հրազդան կամ Զանգու (տե՛ս § 313. 1), կամ թե երբ կապում է երկու բառ ոչ այնքան ներհակական ժխտական նշանակությամբ, որքան ցույց տալով երկու բանի մեջ ըստ հաճույս ընտրություն. օրինակ՝ վաղը կամ մյուս օրը կգանք ձեզ մոտ։ Զպետք է ամեն բանի հավատալ, ինչ որ այս կամ այն մարդն ասում է։

3. Գլխավոր և երկրորդական խոսքերի մեջ, Սրինակ՝ Ինչ որ ցանես, այն կհնձես։ Ես չգիտեի, որ նա եկել է։

ա) Միջադաս երկրորդական խոսքն երկու կողմից ստորակետների մեջ է առնվում. ինչպես՝ Աստված, որ երկինքն ու երկիրը ստեղծել է, խնամում է իր արարածներին։

բ) Երկրորդական խոսքերը գլխավորից սովորաբար բռնով են բաժանվում, երբ գլխավոր խոսքի մեջ չկա մի ցուցական, որ ակնարկում է երկրորդական խոսքի իմաստին, և կամ երբ երկրորդական խոսքը գլխավորի հետ կապակցվում է առանց ստորադասական շաղկապի. օրինակ՝ Ով տեսավ՝ զարմացավ.— Արա՛ ինչ որ կուզես, Ասեք՝ ի՛նչ կանես ջուրն ընկածը։— Ույժ էլ չունիմ ես՝ նոցա պաշտպանեմ.— Դու մեկ դիր ականջ՝ ի՛նչպես ձայն կուտամ իմ համատարած ցրված հայերուն (Գ.-Ք.)։ Հմմտ. §§ 260. 1, 269։

Ման. Ստորադասական ու, քե շաղկապներից առաջ ստորակետ չի դրվում իրավ որ, իսկապես որ, ճիշտ որ, չնայելով որ, կարծես թե, կարծես թե, նայելով թե և նման կապակցությունների մեջ։

4. Ետադաս ածական, ինչպես և գործիական ու բացառական վերադիրներից առաջ և հետո, որոնք ունին մի երկրորդական խոսքի նշանակություն։ Օրինակ՝ Թշնամին, անգոհ մեր բերած ծանր զոհերին, իր լիրք նվազած ձեռքը վարկառեց... (Գ.-Ք.)։ Քաղցր է շնչել լեռնային օդը, առգորված ծաղիկների անուշահոտությամբ (Բաֆֆի)։ Օրինակներ տե՛ս § 208. 1—4։

Ման. Երբեմն այսպիսի ետադաս վերադիրներն իրենց լրացյալից բաժանվում են բռնով կամ գծով, մանավանդ երբ ընդարձակ են. ինչպես՝ Բայց նա՛ միշտ հպարտ՝ մընաց հաստատուն (Գ.-Ք.— Բայց նա, որ հպարտ էր, մնաց հաստատուն)։ Ուրիշ օրինակներ տե՛ս նույն § 208։—Վարդան—զորավար իր ազգեն ընտրած, արյան զաշտի մեջ քաջ հանդիսացած, սրտացավ հայոց դառը վիճակին, որք հանեց նոցա ընդդեմ գոռ պարսկին (Գ.-Ք.)։

5. Միջանկյալ բառերից և միջանկյալ խոսքերից առաջ և հետո. «օրինակ՝ Զեր հայրը, հավատացած եղբք, շուտով պիտի վերադառնա» օրինակներ տե՛ս §§ 258 և 259,

6. Կոչական անուններից առաջ և հետո, երբ խոսքի մեջ են մտնում. իսկ երբ խոսքի սկզբում են և կամ վերջը, միայն ետևից կամ առաջից է ստորակետ դրվում: Օրինակ՝ Միայն, գրագետ դուք պարոններ, նախանձում եմ ձեր բախտին: Սի՛րելիք, օգնության հասե՛ք:

322. Բութը ցույց է տալիս՝ զեղչում, ուղղակի խոսք ու վկայություն, թվարկություն, բացատրություն ու բացահայտություն. ուստի բութ դրվում է՝

1. Համադաս խոսքերից երկրորդի միջին, երբ մի բառ, գլխավորապես բայը, զեղչվում է. օրինակ՝ Գալլն ամպ օր կուգե, գողը՝ մութ պիշեր: Երևույթներ առաջ բերելը բնության գործն է, երևույթների քննությունը՝ իմացականության (Ա. Այտն.):

Ման. Երբմեն բութի փոխանակ այս դեպքում դնում են գիծ. օրինակ՝ Մենք խաղալություն փրկեն սովբեցանք, նեղչին ներել—Ավետարանեն (Գ.-Ք.):

Բութի գործածությունը գլխավոր և երկրորդական խոսքի մեջ տե՛ս § 321. 3. բ.:

2. Ուղղակի խոսքերից առաջ, մանավանդ երբ ասել, ճայտնել բայերը զեղչված են, կապված լինին թե շաղկապով, թե առանց շաղկապի: Ուղղակի խոսքն այս դեպքում սովորաբար չակերտների մեջ չի դրվում: Օրինակ՝ Իմ բարեկամն ասում էր՝ Շատ ցավում եմ, որ չեմ կարող քեզ օգնել: Առածն ասում է՝ Ծառից ծառատակը հով կերևա: Զգիտես այն առածը, թե՛ հորամանկ աղվեսն երկու ոտքով է ընկել թակարդը: Եկան, թե՛ հայրդ եկել է շուտ արա, ե՛կ: Տե՛ս օրինակներ § 276:

Ման. Անտեղի է թե շաղկապից հետո բութ դնել, երբ ետևից գալիս է անուղղակի խոսք. ինչպես՝ Դու կարծեցիր թե՛ ոսկին մեծ բան է (Գ.-Ք.):— Պետք է գրել՝ Դու կարծեցիր, թե ոսկին մեծ բան է: Բայց երբ առանց թե շաղկապի է, պետք է երկու խոսքը բութով բաժանել ըստ § 321. 3. բ. այսպես՝ Դու կարծեցիր՝ ոսկին մեծ բան է:

3. Թվարկություն ցույց տվող ճախ, ապա, հետո, առաջին, երկրորդ, երրորդ և այլ բառերից հետո, ինչպես և առհասարակ մի ընդհանուր գաղափարի մեջ մտնող մասնավոր առարկաները թվարկելիս. օրինակ՝ Նախ՝ անմեղությունը մեր խոստովանեց, ապա՝ չարերուն մեղի խաչ մատնեց (Գ.-Ք.): Աշխարհի հինգ մայր ցամաքներն են՝ Եվրոպա, Ասիա, Աֆրիկա, Ամերիկա և Ավստրալիա: Երասխի մեջ թափվում են հետևյալ վտակները՝ Մուրց, Ախուրյան, Մեծամոր, Հրազդան և այլն: Ներսիսյան դարու բանաստեղծներն են՝ Շնորհալի, Հովհաննես Սարկավազ, Գրիգոր Պաճարավունի, Գրիգոր Տղա (Պալ.): Ուրիշ օրինակներ տե՛ս § 307. 3:

4. Մեկնական այսիճեճ, այն է. ինչպես (եճ), որ է, որ եճ. օրինակ բառերից հետո, ինչպես և առհասարակ այն խոսքերից կամ բառերից, որոնցով բացատրվում է նախորդ խոսքը կամ նրա մեջ եղած մի բառ. օրինակ՝ Մի քանի նախդիրներ դրվում են հայցականի հետ, ինչպես՝ ի, առ, մինչև և այլն: Խնդրի կամ առարկայի նկատմամբ բայերը բաժանվում են երկու տեսակի՝ ենթակայական և առարկայական: Հայ պատմագրությունը շարունակում է մինչև վերջը հավատարիմ մնալ յուր գլխավոր սկզբունքներին, այն է՝ ճշմարտասիրությանն և ժամանակագրական ճշտությանը (Պալ.)։— Ուրիշ օրինակներ § 266.3, § 308:

5. Բազմակի բացահայտիչներից առաջ, որոնց թվարկությամբ բացատրվում է բացահայտյալը, օրինակ՝ Հայաստանի արգավանդ դաշտերը տարեցտարի առատությամբ տալիս էին բազմատեսակ բերքեր՝ ցորեն, գարի, բրինձ. հովիտներն էլ սնուցանում էին անհամար ընտանի կենդանիներ՝ ձի, շորի, գոմեշ, այծ, եղ ու կով.— Թոմա Արծրունին պատմում է Արծրունյաց առաջին թագավոր Գագիկի բարեմասնությունները՝ քաջությունը, իմաստությունը և աշխարհաշինությունը.— Կիլիկիայի բնակիչների մեծ մասը հայ էին, իսկ մնացած մասը բաղկանում էր երկրի հին բնակիչներից՝ հույներից, ասորիներից և մահմեդականներից (Պալ.):

Մեճ. Երբեմն այսպիսի դեպքերում, ինչպես և բացատրական խոսքերից կամ բառերից առաջ միջակետ, ստորակետ ու գիծ, կամ լոկ գիծ են դնում. օրինակ՝ Երեք ընդարձակ քերթված թողեց Շնորհալիս. (՝) Եգեսիոյ ողբ, Ցիսուս որդի... Վենետկեցիք Կիլիկիայում իրավունք ունեին պարապելու այնպիսի բերքերի արտադրությամբ,— այգեգործությամբ, բամբակի, ձիթենու ու թթենու մշակությամբ... (Պալ.): Հիշեց մանկության նա յուր օրերը—սիրելի ծնողք, եղբարք, ազգականք (Գ.-Ք.): Հայոց նախարարները երկու գլխավոր դասի էին բաժանվում. ավագ և կրտսեր նախարարներ (Պալ.):

6. Բացահայտչի առաջից և, եթե խոսքի մեջ է ընկած, նաև ետեւից. օրինակ՝ Արտավազդը՝ Տիգրան Բ-ի որդին՝ գերի տարվեցավ Եգիպտոս:

ա) Հաճախ խոսքի մեջ մտած բացահայտիչը, երբ մի կամ երկու բառ է, բացահայտյալից բաժանվում է բուժով, իսկ ետեւից ոչ մի կետ չի դրվում. օրինակ՝ Տեր հոր մեծ որդին՝ Հակոբը տանը չէր: Սանատրուկի որդու՝ Արտաշես մանուկի կյանքն ազատողը մի կին էր (Կ. Կոստ.):

բ) Բուժի փոխանակ բացահայտչի համար գործ էածվում և ստորակետ. օրինակ՝ Վաղարշակը, հայոց առաջին Արշակունի թագավորը, քաղաքական կարգեր տվավ հայերին (Պալ.):— Բացահայտչի օրինակներ տե՛ս § 41. 2, §§ 42, 178, 179. 1—8:

Մեճ. Երբեմն բացահայտիչը բացահայտյալից բաժանում են գծով, իսկ ետեւից ստորակետ կամ բուժ են դնում. օրինակ՝ Ձեռքը բաժակ—նշան արլան Քրիստոսի.—Մեր լեզուն, մեր ծեսը—նշանք ազգության, երբեք չհիշվին ի մեջ մարդկության.— Երուսաղեմ—փառք հուժկան՝ լեռանց վրա հանգչում էր (Գ.-Ք.):

7. Բուժով բաժանվում են դերբայ խնդիրները, երբ ունին մի քանի լրացումներ: Օրինակ՝ Ալզն անտարբերությամբ ականատես եղավ Արշակունյաց գահի անկմանը՝ առանց յուր կողմից մի ընդդիմություն ցույց տալու:— Հայ ժողովրդին Պարսից երկրի հետ կապելու և յուր նպատակներին ծառայեցնելու համար՝ Շահաբասն ամեն տեսակ արտոնություններ տվեց հայերին (Պալ.):— Ուրիշ օրինակներ տե՛ս §§ 59, 60:

Ման. Երեմն այս դեպքում բուժի փոխանակ ղեռն են ստորակետ. օրինակ՝ Բայց չնայելով այս խորամանկ վարմունքին, (') հայրերը չէին կարող մոռանալ իրանց հայրենիքը (Պալ.):

8. Բուժ գրվում է մի բառի վրա և լոկ բացահայտության համար, երբ պետք է ցույց տալ, որ տրոհված բառը ոչ թե հաջորդ բառին է պատկանում, այլ նրանից հետո եկող բառերին, կամ իրենից առաջ ընկնող բառերին: Օրինակ՝ Տրդատ թագավորի՝ պարսիկների դեմ վարած պատերազմները:

§28. Միջակետ գրվում է՝

1. Պարզ համադաս խոսքերի մեջ, երբ իրենց բովանդակությամբ թեև բավական մոտիկ են միմյանց, բայց երկար են և որոշ ինքնուրույնություն ունին: Երեմն կարճ համադաս խոսքերն ևս բաժանվում են միջակետով: Օրինակ՝ Օրն էր տարածամ. մարտիկը դադարած. փողը հնչեցին՝ մարտին կատարած. մութը տարածվեց. աստեղը ցուլացին. երկնից ցողն իջավ արնալից գետին. մթնասեր թռչունք ձայնեցով խռպոտ գուշակում էին մարդկանց սուգ ու թոթ (Գ.-Ք.):

Շատ անգամ պարզ համադաս խոսքերի մեջ ստորակետ, միջակետ կամ վերջակետ ղնելը կախված է գրողի մտածությունից: Ընդհանրապես միջակետ է գրվում, երբ թեև համադաս խոսքերը բավական երկար են, բայց վերջակետը խիստ շատ կլինի, իսկ ստորակետը խիստ քիչ: Վերջակետ է գրվում, երբ ցանկացվում է համադաս խոսքերին կատարյալ ինքնուրույնություն տալ (տե՛ս § 304. 1—2): Ստորակետ է գրվում, երբ համադաս խոսքերը կարճ կարճ են:

2. Բարդ համադաս խոսքերի մեջ, որոնք ունին երկրորդական խոսքեր. օրինակ՝ Ցածր նստի՛ր, որ բարձրանաս. բարձր մի՛ նստիր, որ ցածրանաս:

3. Համաստորադաս խոսքերի մեջ, երբ թվով շատ են և կամ ունին երկրորդական խոսքեր: Օրինակները տե՛ս § 319. 3—6:

4. Բազմակի ենթակաների և այլն մեջ, երբ ունին երկրորդական խոսքեր: Օրինակ՝ Թշնամիների հարձակմունքները, որ ամենայն տարի կրկնվում էին. սովը, որ մեծամեծ կոտորածներ էր անում. ամեն տեսակ արհավիրքներն ու տառապանքը, որոնց հետևանքն է ահագին խմբերով գաղթականությունը,— այս ամենը Հայաստանո զրկեցին և զրկում են բազմամարդությունից:

5. Միավորյալ խոսքի բայերի մեջ, երբ ունին երկրորդական խոսքեր, որոնք ստորակետերով են բաժանվում: Օրինակ՝ Տրդատը վերականգնեց հայոց թագավորությունը, որ իր հոր՝ Խոսրով Մեծի սպանվելուց հետո պարսից ձեռն էր ընկել: Վրեժխնդիր եղավ իր հոր մահվանը՝ ավերելով Պարսկաստանի մինչև անգամ ներքին նահանգները: հրովարտակներով մի քանի անգամ հրամայեց, որ հայ ժողովուրդը ջերմեռանդությամբ պաշտե իր աստվածներին, որոնց պաշտամունքն արդեն թուլացել էր Հայոց աշխարհում: սուրբ Գրիգորին հոր-վիրասյր ձգել տվավ, երբ իմացավ, որ նա իր հորն սպանող Անագի որդին է և քրիստոնյա է: վերջը՝ ս. Գրիգորին Վիրապից հանելով՝ նրա ձեռքով մկրտվեցավ՝ դառնալով բարեպաշտ քրիստոնյա, ինչպես և բարեպաշտ կռապաշտ էր, և ապա կործանեց բոլոր մեհյաններն ու կռատները՝ նրանց տեղը Քրիստոսի սուրբ խաչը կանգնեցնելով:

6. Ուղղակի խոսքից առաջ, երբ վերջինս գալիս է ասել և այլն բայերից հետո առանց շաղկապի: Օրինակ՝ Հուրը պլպլաց, աղջիկը կանչեց. «Իմ մեղաց համար Աստված ինձ պատժեց» (Գ.-Ք.):

7. Վերնադիրներից հետո:

Յ24. Վերջակետ դրվում է ասացվածի վերջում, երբ խոսքն ամբողջացած և վերջացած է լինում (տե՛ս § 250): Վերջակետով մի խոսք կատարելապես բաժանվում է մյուսից, Շատ անգամ վերջակետով բաժանվում են իրար հաջորդող կարճ կարճ խոսքեր կամ համադաս խոսքեր: Օրինակ՝ Երբեմն լեռնային գագաթից պոկվում է, ցած է գրլորվում մի ահագին քարաժայռ: նա կտրում է դետի ճանապարհը: Ջրերի ընթացքը կանգ է առնում: Այդ միջոցին կատաղած Թարթառը ուռչում է, ուռչում է և հետդհետե աճելով՝ հավաքում է իր ուժերը (Բաֆֆի):

Յ25. Գիծ կամ անջատման գիծ դրվում է՝

1. Վերջակետից հետո, երբ մի շարք մտածություններ վերջանում և հաջորդ խոսքով մի նոր շարք է սկսում, կամ ընդհանրապես անցում է լինում մի նոր առարկայի մասին խոսելու: Այսպիսի դեպքում սովորաբար նոր տողից են սկսում, կամ տողագլուխ են կազմում:

2. Վերջակետից հետո երկու անկախ խոսքերի մեջ, որոնք որևէ նպատակի համար (օրինակ՝ քերականության օրինակների մեջ) առանց ներքին կապակցության հաջորդում են իրար:

3. Նույն խոսքի կամ զոդվածի միջին, երբ խանգարվում է խոսքի սովորական կարգը կամ շարադասությունը, նույնպես գործողության արագություն կամ անակնկալ եզրակացություն կամ սուր հակադրություն ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Ականջ եմ դնում — մի ձայն անմեկին խոսում է ինձ հետ: Նայում եմ առաջ — երկու ճանապարհ բաց է իմ դիմաց: — Հոգիս վկայեց — դու իմ հրեշտակն ես: Ես — ապուշ մատնիչ, բաժինս — տանջանք (Հ. Հովհ.): Լեզուն — մահաթույն ասացին մարդիկ, ճարտար խոսվածքը — շարության գործիք: — Քեզ սիրեց

աշխարհը և սիրեց — իրոք: Երգ սիրում են — հոգևոր, խաղ սիրում են, — բայց անմեղ: Տես այս խղճով իմ կտրճիս — առույգ, պարկեշտ ու գիտուն, բայց հորական փող չունենալով՝ հաճելի չէ ամենուն: Հաղիվհազ ոտքը դրել էր շեմքին — «Ողջունը բեզ, Սահակ», ասաց դիակին: Իմ անունը, իմ հիշատակ — կկորչին: Վարդ էր տեսածդ, վարդ էիր երգում — փշից, տատասկից միշտ հեռի փախչում: Աստված, սրբապետ ու բարի ես, մենք վար, դուն վեր — շատ հեռի ես (Գ.-Ք.): Մարդուս ամենաբարձր նպատակն է — մարդ լինել: Ուսանող Ա.-ն երեք տարի Պետերբուրգում շատ — կերել ու խմել է և — լավ մարսել:

4. Միջանկյալ բառերի կամ խոսքերի առաջից և ետևից՝ փոխանակ ստորակետի կամ փակագծի: Օրինակ՝ Մինչ իմ որդիք — ով գիտե — ծարավ, նոթի, անտերունչ, օտար աշխարհ հաժում են (Գ.-Ք.):

826. Ստորակետ ու գիծ դրվում է՝

1. Այս, այդ, այն, այս ամենը, այդ ամենը, բոլորը, ամա՛ այս, ամա՛ և այլն բառերի առաջ, երբ դրանցով ամփոփվում են առաջ թված մտքերը կամ առարկաները: Օրինակ՝ Բառերի կուտակություն, իմաստների հորդություն, բացատրություն խրթնություն, — ահա՛ այն հատկությունները, որ երևում են արաբական շրջանի հայ մատենագիրների երկասիրությունների մեջ (Պալ.): Նահախ չի իջնում երկնառաք ցողը, նահախ չի ծաղկում սևացած հողը, — այս են պաղատում աշքերը նորա (Գ.-Ք.): Տե՛ս նաև § 323. 4:

2. Գլխավոր և իր առաջադաս երկրորդական խոսքի մեջ, երբ երկրորդական խոսքը մեծ է և մանավանդ երբ բարդ լինելով իր մեջ արդեն ունի մի կամ մի քանի ստորակետ, և կամ երբ երկրորդական խոսքը մի քանի միջակետով բաժանված համադաս խոսքերից է կազմված: Օրինակ՝ Երբ որ հողից մարդ դարձա, երբ աստվածանից հարցա, թե ինչ վիճակ ես ուզում, — ասի՝ ուսանողություն (Գ.-Ք.): Որովհետև մեր ույծերն ամեն օր սպառում ենք աշխատանքով ու շարժումով, մանավանդ որ այդ աշխատանքն ու շարժումը սաստիկ լարված են և մեր սնունդն էլ մենակ բավական չէ մեզ կազդուրելու համար, — ուստի պետք է հանգիստը լրացնի սննդի պակաս թողածը:

Հստ այսմ ստորակետ ու գծով բաժանվում են միշտ պարբերույթի երկու գլխավոր մասերը: Օրինակներ տե՛ս § 319:

Առաջադաս երկրորդական խոսքը, երբ կարճ զորված է, վերջադաս գլխավորից բաժանում են նաև բուլթով: Այս դեպքում սովորաբար սակայն ստորակետն է գործածվում: Օրինակ՝ Երբ որ գնացի նրա մոտ, որպեսզի հետը խոսեմ մեր ձեռնարկության մասին՝ (,) նա ինձ հայտնեց...

827. Գիծը ոչ միայն ստորակետից, այլև միջակետից ու վերջակետից հետո է դրվում:

1. Երկու խոսքի մեջ, որոնց երկրորդն առաջինի պատասխանն է, դրվում է ստորակետ ու գիծ կամ միջակետ ու գիծ և կամ վերջակետ ու գիծ: Օրինակ՝

Ի՞նչ կարող ենք անել,— և ոչինչ,
Ի՞նչ կարող ենք անել,— և ոչինչ,
Ի՞նչ կարող ենք անել,— եվ ոչինչ,

2. Երբ երկու անձերի խոսակցություն է մեջ բերվում՝ առանց ասաց, պատասխանեց, հարցեց և նման բառերի, մեկի խոսքը մյուսին բաժանվում է վերջակետով ու գծով. կամ, եթե այսպիսի փոխանակված խոսքերը նոր տողերից են սկսվում, ամեն մի անձի խոսքից առաջ դրվում է գիծ, իսկ ասաց, հարցեց և այլն բառերը դրվում են ուրիշի խոսքի ետևից. օրինակ՝

— Դուք ա՛յն ըսեք ինձի, ո՞վ սաղեբ,
Բ՛ն դուք ըրած ունի՞ք երբեք քաջություն:
— Հապա նախնիքն մեր Հոռմն են ազատեր:
— Շատ լավ, բայց դո՛ւք ի՞նչ եք ըրեր, այն ըսեք:
— Մե՛նք, մենք ոչինչ!— Ուրեմն ինչո՞ւ պարծենաք (Գ. Այվ.).

828. Կախման կետեր դրվում են, երբ խոսքն ընդհատվում է, և գրողի միտքը առկախ կամ թերի է մնում, և կամ երբ պետք է սաստիկ զգացմունք ցույց տալ. Օրինակ՝ Ծա կցանկայի... րայց ինչո՞ւ ցանկամ. դյուրավ չէ դալիս մահը վերահաս (2. Հովհ.). Ի՞նչ անե՞նք... Ամոթ այսպես ասողին.— Ո՞վ հրաշք... դին իր ձեռքը կարկառեց (Գ.-Ք.):

829. Ծեշտ դրվում է այն բառերի վրա, որոնց առանձին ույժ է տրվում. այսպես սովորաբար հրամայական եղանակի բայերի, կոչական անունների և ձայնարկությունների վրա. օրինակ՝ Ստրկի վիճակը չէ՛ հավերժական:— Ո՛հ, լուսին, լուսին:— Զարթի՛ր, մանո՛ւկ իմ նազելի (Գ.-Ք.):

830. Հարցական նշան դրվում է այն բառերի վրա, որոնք ուղղակի հարցումն են պարունակում. օրինակ՝ Ո՞վ նազու խաթուն, ինչո՞ւ ես տրտում, ինչի՞ ես կարոտ, ի՞նչդ է պակաս (Գ.-Ք.):

Երկրորդական խոսքի մեջ դրված անուղղակի հարցական բառերի վրա կամ ոչ մի նշան չի դրվում, կամ շեշտ է դրվում. Օրինակ՝ Տե՛ս՝ ի՛նչպես որդիքս պիտ վազեն ու գան:

831. Երկար կամ բացազանչական նշան դրվում է, երբ խոսքը բացազանչական եղանակով է արտասանվում և երբ բառը սովորականից ավելի երկարում է: Օրինակ՝ Պանդո՛ւխտ, հայածյա՛լ, եղբա՛րք, ո՞ւր դիմենք:— Հայո՛ց աշխարհիկ, բերկրության տեղիք, Հայո՛ց բնություն, ա՛խ, հայ մանկտիք, երանի՛ է ձեզ, ո՞վ որդիք փառաց (Գ.-Ք.):

832. Չակերտ դրվում է ուղղակի խոսքի սկզբից ու վերջից, երբեմն, մասնավանդ ոտանավորների մեջ, բերված բնագրի ամեն տողի սկզբում. Օրինակ՝

Ոսկե թամբով ձին ասաց բեռնած եղան.
Ենս ձին եմ ձիավորին,
ԵՈսկի աթոռ եմ թաղավորին:

Եզն պատասխանեց.
Ենս եզն եմ եզնավորին,
«Ոսկն աթոռ եմ ուրշպարին.
Ենս չդատեմ արտն ու գարին,
«Ազոավները պուլիդ տակին կշարվին»:

333. Փակագիծ դրվում է այնպիսի միջանկյալ խոսքերի կամ բա-
ռերի սկզբից և վերջից, որոնք առանձին և ուրույն իմաստ ունին և ա-
սացվածին չեն վերաբերում, կամ շատ երկրորդաբար միայն պարզում
են նրա իմաստը: Օրինակ՝ Ուրացող Վասակը (այսպես է անվանում նը-
րան Եղիշեն) միայն յուր անձի և օգտի համար էր մտածում (Պալ.):
Տե՛ս նաև § 258:

ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐԻ ՀՈԼՈՎՆԵՐԸ

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Քանի՞ հոլով ունի արևելյան աշխարհաբարը: Պալասանյանը գրում է. «Հայերեն լեզվի հոլովները յոթն են — Ուղղական, Հայցական, Սեռական, Տրական, Բացառական, Գործիական և Ներգոյական»: Մենք մեր «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ հինգ հոլով ենք դրած՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական. իսկ «Տարրական քերականության» մեջ բացի վերահիշյալներից և սեռական: Ժիշտ համարում ենք առաջինը, այսինքն հինգ հոլովով առանց հայցականի և սեռականի: Եթե «Տարրական քերականության» մեջ վերցրել ենք սեռականը, այդ արել ենք գլխավորապես այն պատճառով, որ մտածել ենք, թե ոչ մի ուսմունք այնպես ավանդապահ չէ. ինչպես քերականությունը, — վարժապետների համար դժվար կլիներ առանց սեռականի տեանել մի քերականություն, որովհետև ըստ երեկվյալների կան սեռականի մնացորդներ հայերենում: Իսկ հայցականը ոչ մի դեպքում հարկ չկա հոլովների շարքի մեջ մտցնել:

Տեսնենք այս խնդիրը, որ կարծում ենք հայոց լեզվի վարժապետ-

* Մենք չենք սխալված. այդ մասին լսել ենք մի երկու վարժապետից: Վերջերս էլ Թիֆլիսից մի հայերենի ուսուցիչ հատկապես գրել էր հետևյալը, որ ավելորդ չի լինիլ դնել այստեղ. «Ինձ թվում է թե կարիք կա Ձեր «Տարրական քերականության» մասին մի բացատրական զրույցի՝ լրագրի կամ դասախոսության միջոցով, որպեսզի ծխական ուսումնարանների ուսուցիչների համար անհասկանալի կամ տարօրինակ չլինին գրքի մեջ եղած մի քանի նորությունները: Շատերը, որ սովորած են հին քերականությունների, ուղղակի դժվարանում են օր. հինգ հոլով ընդունելու կամ Ձեր բացատրած ստորոգյալը հասկանալու կամ կլինեն, որ օր. Մենդյան տոներին Թիֆլիսի ուսուցիչների համար այստեղ զրույցներ կազմեիք... — Զրույցներն անշուշտ պիտանի կլինեն, բայց դրանից առաջ պետք էր իմանալ թե ուսուցիչներն ինչն են դժվարանում ընդունել և ինչ՞ա Դժվարախոսարար մեր հրատարակած քերականությունների համար մինչև այժմ չենք քննադատություններ: Եղան այո՞ գրախոսություններ, բայց բնավորությամբ այնպիսիք, որ չիմացանք ուրիշների կարծիքը: Մենք հայոց լեզվի քերականության համար ունինք մի ընդարձակ ուսումնասիրություն, որը հրատարակելուց առաջ ուզում էինք ուրիշների հայացքն իմանալ, որպեսզի թերի չլինի: Այժմ այստեղ դնում ենք այդ աշխատություններից մեր նամակագրին հետաքրքրած մի կետի, հոլովների մասին:

ների համար անհետաքրքիր չի լինիլ, քանի որ հայերենի քերականութ-
յունն ևս կա մեր դպրոցների ուսման ծրագրի մեջ:

Ինչ է հոլով ասածը, — եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը
(Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ հոլովական վերջավորություն-
ներով: Այդ ձևերը ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերու-
թյուններ՝ տեղի, ժամանակի, սլատճառի և այլն, որոնց իմաստով՝ ա-
նունն ու դերանունը խոսքի մեջ կապվում են մի ուրիշ բառի հետ: Արդ
հոլովների մասին սովորեցնել կնշանակե երկու բան սովորեցնել. նախ՝
թե տրված բառը քանի տեսակ ձև կամ հոլով կարող է ունենալ և որոնք
են այդ ձևերը, և երկրորդ՝ թե ամեն ձև կամ հոլով ինչպիսի և քանի
տեսակ կախման հարաբերություն կարող է ցույց տալ խոսքի կապակ-
ցության մեջ. ուրիշ խոսքով որո՞նք են այս կամ այն հոլովի գործածու-
թյունները, որովհետև ամեն հոլով միայն մի տեսակ հարաբերություն
չի ցույց տալիս, այլ մի քանի, երբեմն և շատ: Հոլովների ուսմունքի
այս երկրորդ մասը, կամ ինչպես սովորաբար ասում են, հոլովների կի-
րառությունը, մտնում է շարահյուսության (սինտաքսիս) մեջ և տեղ
չէր կարող գտնել մի «Տարրական քերականության» մեջ, ինչպիսին է
մերը: Մի երկու տեղ միայն մենք այդ մասին հիշատակություն ենք ա-
րել, և ներքևում կբացատրենք թե այդ էլ ինչու համար: Մնում է ուրեմն
միայն առաջինը:

Այսպես ուրեմն մի Տարրական քերականությամբ մայրենի լեզ-
վի հոլովը սովորեցնել կնշանակե միայն ուշադրություն դարձնել տալ
այն բոլոր ձևերի, կամ ինչպես սովորաբար ասում են, փոփոխություն-
ների վրա, որ կարող են ունենալ հոլովելի բառերը, որը աշխարհաբա-
րում գոյական անունն ու դերանունն են. թե չէ էլ ուրիշ ոչ մի խորհուրդ
ու նպատակ չունի երեխային կրկնել տալ՝ քաղաքի, քաղաքից, քաղա-
քով և այլն: Մեր «Տարրական քերականության» մեջ հետևելով այս ըս-
կըղբունքին՝ գոյական անվան ուսման մեջ «Անվան հոլովումը» վեր-
նագրի տակ դրել ենք. «Անունները նայելով թե խոսքի մեջ ինչպիսի
պաշտոն ունին՝ զանազան ձևերով փոփոխվում են: Օրինակ՝

Ես գնացի պարտեզ:

Պարտեզի դուռը բաց էր:

Ես դուրս եկա պարտեզից:

Ես անցա պարտեզով:

Պարտեզում շատ ծառեր կային:

Մի անուն հոլովել նշանակում է ասել այն բոլոր ձևերը կամ փո-
փոխությունները, որ կարող է ունենալ անունը:

Հոլովները հինգ են*, այսինքն ամեն անուն կարող է փոխվել հինգ

* Ուշադրություն պիտի դարձնել, որ անվան հոլովման մասին է խնդիրը, և ոչ թե
ընդհանրապես հոլովման մասին: Այս գեպում փոքր ինչ տարբեր ձևով կիմբագրվե-
ր այս հատվածը, այն է ժանուն՝ բառի կողքին պիտի ավելանային ևս դերանունն՝ բառի-

ձևով, որ կոչվում են՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական (հր. 33—34)։ Անվան հոլովներն ուրեմն մենք բացատրել ենք իբրև անվան ձևեր։

Արդ որ կողմը շուռ տանք, մեր անուններն ունին միայն հինգ ձև և ոչ ավելի։ Մեր անունների առաջին ձևն է ուղղական հոլովը, որ յուր կոչումով այն չէ, ինչ որ ուրիշ լեզուների nominatif, именительный = անվանական ասածը. այլ նույն է ինչ որ casus recti, прямой падежь. որի տակ ռուսաց քերականները հասկանում են именительный և эвательный (= կոչական) հոլովները. դա անվան ուղիղ, անփոփոխ ձևն է. և ամեն անուն ուղիղ ձևով՝ ուղղական հոլովով է՝ բառիս բուն նշանակությամբ։ Ապա մենք ունինք ուրիշ չորս ձևեր, որոնք թեք հոլով են (casus obliqui, косвенный падежь) և կազմվում են վերջավորություններով՝ բացառականը՝ ից, գործիականը՝ ով, ներգոյականը՝ ում, և մի հոլով, որ՝ մի կողմ թողնելով սեռական կամ տրական կոչման հարցը, ունի յոթ տեսակ կազմություն։ Էլ ուրիշ ոչ մի ձև չկա անունների համար։

Եթե մեր նպատակն է երեխային՝ հոլովելով զգալ տալ յուր խոսած լեզվի մեջ անունների և դերանունների ձևերը, ապա ուրեմն նա պիտի իմանա, որ հայոց լեզվի մեջ գոյական անունները հինգ ձև, որ է հինգ հոլով ունին։ Եվ այս պիտի շեշտվի նրան։ Երեխայի համար հոլովում ասածը մութ ու անհասկանալի է մնում, նա գլխի չի ընկնում թե հոլովել նշանակում է ձևերն ասել, երբ նրան տարբեր անունների տակ կրկնել ենք տալիս նույն ձևերը՝ ուղղական հաց, կոչական հաց, հայցական հաց, սեռական հացի, տրական հացի, — և այսպես բոլոր անունները։ Միշտ միայն հինգ ձև ենք ասել տալիս նրան, որովհետև ավելին չկա, բայց ութ անվան տակ։ Ինչո՞ւ։ Զեարքանության մեջ միայն ձևի հետ պիտի գործ ունենա աշակերտը և ձևերը կրկնելիս գործ չպիտի ունենա այդ ձևերի կիրառության հետ, որ, ինչպես, ասացինք, շարահյուսության նյութն է։ Եվ ի՞նչ է ավելանում աշակերտին, երբ նա ձևերը սովորելիս կրկնում է ուղղական՝ հաց, հայցական՝ հաց, Արդյոք սովորում է տարբերել հայցականն ուղղականից։ Բնա՞վ ոչ։ Եվ չի էլ կարող այդ լինել, քանի որ հայցական հոլով չունինք։

ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

Կարո՞ղ է լինել մի հոլով առանց իրեն հատուկ հոլովական ձևի։ Եթե գրաբարում ուղղական տունք, հայցական տունք է լինում, կա ուրեմն և հայցական հոլով։ Ռուսերենում արական և շեզոք անունների հայցականը նման է ուղղականին կամ սեռականին, բայց կա և իզա-

րը. և ապա թե «հոլովները վեց են, այսինքն անուններն ու դերանունները կարող են փոխվել վեց ձևով, որ կոչվում են՝ ուղղական, սեռական, տրական» և այլն։

կան անունների և ածականների ահագին շարքը, որոնք հայցականի համար առանձին ձև ունին—книга, книги: նույնպես և գերմաներենում արական անուններն ու ածականներն ունին առանձին ձև հայցականի համար՝ den kleinen: Ո՞րն է մեր աշխարհաբարում հայցականի առանձին ձևը: Ինչքան էլ որոնեք, չեք գտնի: Մեր հայցական ասածը միշտ նման է կամ ուղղականին, կամ տրականին: Ապա ուրեմն էլ ի՞նչպես կարող է մեր լեզվի մեջ առանձին հայցական հոլով գոյություն ունենալ: Այս այնպիսի պարզ բան է, որ զարմանալի է թե ինչպես մեր քերականները մինչև այսօր աշխարհաբարի համար պահել են այդ հոլովը: Հարկավ, շատ տարօրինակ է թվում նրանց, որ գրաբարի և օտար լեզուների քերականություններին վարժված են, չտեսնել մեր քերականության մեջ հայցական հոլով: Բայց այդպես է:

Նույնպես չկա մեր լեզվի մեջ և կոչական հոլով, միևնույն ուղղականը գործ է ածվում իբրև կոչական, երբ խոսքը մեկին է ուղղվում: Բայց անշուշտ կոչական հոլովի դուրս ձգելը խորթ չի թվում մեր վարժապետներին,—որիշներն արդեն այդ հոլովը մերժել են, Մեր հին քերականներն առհասարակ շատ առատասեր են եղել հոլովների նկատմամբ՝ հայերենում (գրաբարում) տասը, նույնիսկ տասն և մեկ հոլով դնելով, որով հայոց լեզուն աշխարհի մեջ հոլովներով ամենից հարուստ լեզուն է համարվել: Դրանց դեմ իրավամբ գրում է Ա. Բագրատունին. «Ոմանք յօտարաղգեսց ստեղծին, և ի մերոց անքննաբար առեալ ոմանց եդին այլ ևս չորս հոլովս, պատմական, պարառական, ներգոյական, կոչական: Բայց առաջին երեքն ի դոցանէ՝ չեն զատ հոլով, ոչ ըստ նշանակութեան և ոչ ըստ կազմութեան իսկ զկոչականն թէպէտ յիշատակեն նախնիք ըստ հարկի յունին ի հին քերականութեան Թրակացոյն, բայց զհոլովսն վեց ասելով ընդ գործիականին առեալ յայտնապես զբացառականն մեր, այնու իսկ ակնարկեն իմն ապախալ զկոչականն համարել ի մեզ, զի և չունի ինչ բնաւ ի մեզ փոփոխումն կազմութեան ըստ յունին, այլ նոյն ինքն ուղղականն է՝ կոչմամբ ասացեալ: Ապա անհիմն է ամենեւին այդ ամենայն եկամուտ շինուած չորից հոլովիցդ, և անխորդ ծանրաբեռնութիւն ուսանողաց, յայսմ հետէ մերժելի իսպառ յամենայն ուղղատես և անաչառ վարժապետաց և ի քերականաց»: Ուրիշ տեղ էլ Բագրատունին կոչականը համարում է ուղղական հոլովի մի գործածություն միայն:

Բագրատունու այս պարզ հասկացողությունը, որով հոլով ըստ կազմության և հոլովի գործածություն տարբերվում են, չունի Այտնյանը: Սա գրաբարի համար** դնում է «գլխավոր և երկրորդական հոլովներ»: Նրա գլխավոր հոլովներն յոթն են՝ ուղղական, հայցական, սե-

* Ա. Բագրատունի, Քերականութիւն ի պէտս Զարգացելոց, եր. 7:

** Այտնյան, Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Վիեննա, 1867, եր. 215, հտն.:

աական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական, իսկ երկ-
յորդական հոլովներն երեք են՝ պատմական, պարառական և կոչական:
Այս երկրորդ կարգի մեջ անշուշտ պիտի մտնեն և ներգոյականը, քանի
որ ինչպես պետք է կարծել, նա այս բաժանումն արած է այն նպատա-
կով, որ ցույց տրվի թե այս երկրորդական կոչած հոլովներն իսկա-
կան հոլովներ չեն: Այստեղան աշխարհաբարի (արևմտյան) քերական-
նության մեջ* ղենում է վեց հոլով՝ ուղղական, հայցական, սեռական,
տրական, բացառական, գործիական: Բայց հետո ավելացնում է և մի
շարք «աննախադիր հոլովներ», «աննախդիր տրական», «աննախդիր
ներգոյական», «աննախդիր բացառական», որոնք «ուղղականի ձևով»,
կամ «տրականի ձևով» են, և ապա թե «կա կոչական ասված հոլով
մալ, որ նույնպես ճիշտ ուղղականի կրնամանի. և անուն մը կոչելով
(կամ իրեն կանչելով) կանվանե ... կոչականն աննախդիր հոլով չէ,
միայն թե սովորողն աղեկ միտք առնելու է, որ ուղղական չկարծե»:
Այստեղան ուրեմն տատանվում է հոլովական ձևի և կիրառության մեջ,
մերթ ձեռն է իբրև հիմք վերցնում հոլովի, մերթ կիրառությունը: Այս շը-
փոթ դրությունը նա պարզում է Վ. Չալքիսյանի (գրաբարի) քերակա-
նության իր մշակած հրատարակության մեջ մի ծանոթություն ղենե-
լով**։ «Ճիշդ խոսելով՝ պատմական, պարառական, ներգոյական ու կո-
չական հոլովները զատ հոլովներ չեն, այլ պատմականը բացառակա-
նին վրա, պարառականը գործիականին վրա զ ղենելով կրձեանա, և ներ-
գոյականը տրականին վրա ի ղենելով, իսկ ուղղականն առաջ ո՛վ ավել-
ցրենելով (կամ նաև առանց ավել կոչելով) կըլլա կոչական»:

Կոչական հոլովին նույն տեղն է տալիս և Պալասանյանը, որ հա-
յերենի (արևելյան աշխարհ.) հոլովները յոթն է ղենում և ուղղական հո-
լովի մասին խոսելիս՝ միայն ավելացնում է. «Ուղղականի նման է կո-
չականն ասած հոլովը, որ միևնույն հարցերին է պատասխանում (ո՞վ,
ի՞նչ) և միայն նշանակութամբ է զանազանվում նորանից. այսինքն
եթե ուղղականի ձևով բառը նախադասության մեջ ոչ ենթակա է և ոչ
ստորոգյալ, կոչական բառ է»***: Պալասանյանը մոռանում է ուղղակա-
նի իբրև վերադիր գործածությունը՝ Վարդան զորավարը, Վարդան զո-
րավարին, Վարդան զորավարից և այլն, որոնց մեջ Վարդան իհարկև
հայցական չէ, այլ ուղղական:

Նորագույն քերականները, ինչպես Ստ. Մալխասյան, Ջապել Հ. Ա-
սատուր, և ուրիշներ կամ բոլորովին անտես են անում կոչական հոլո-
վը շառնելով հոլովների մեջ, կամ պարզապես կոչականն ուղղականի

* Նույն տեղում, եր. 4. 13:

** Վրբ. Չալքիսյան. Քերականություն հայկազնյան լեզվի, աշխատասիրյալ ի Հ. Ա.
Վ. Այստեղան, Վիեննա, 1885, եր. 10:

*** Ս. Պալասանյան. Քերականություն մայրենի լեզվի, շորթորդ տիպ, Տփլիս, 1894,
եր. 44, հտե.:

դործածութիւններից մեկն են համարում. «Ուղղական հոլովը կը գործածվի ... իբր կոչական»^{*}:

Այսպես ուրեմն կոչական հոլովը հունարենի և լատիներենի ազդեցութեամբ է մտած մեր քերականութիւնների մեջ: Որովհետև հունարենում կա առանձին ձև, առանձին հոլով կոչական, ուստի և հայերենում պիտի լինէր: Բայց վերջապես մեր քերականները տարբերելով հոլովի կազմութիւնը նրա նշանակութիւնից կամ կիրառութիւնից, տեսնում են, որ մենք ինկապես զատ կոչական հոլով չունինք, այլ «նույն ինքն ուղղականն է՝ կոչմամբ ասացալ»: Այս պատճառով կոչական հոլովը կամ կողմնակի կերպով է հիշվում, կամ դուրս է ձգվում հոլովների շարքի միջից և կամ ուղղականի գործածութիւններից մեկը համարվում: Սակայն հոլովի այս լստ ձևի կամ կազմութեան ըմբռնումը, որ Բագրատունուց սկսվում է գրաբարի կոչականի համար և գրաբարից առանց դժվարութեան անցնում է աշխարհաբարին, չի անցնում և աշխարհաբարի մյուս հոլովների վրա, որ ձևով նույն են: Այսպես Պալասանյանը կոչականը դուրս է ձգում, բայց հայցականը պահում է, թեպետև ավելացնում է, թե «սովորական հոլովման մեջ հայցականը ուղղականի նման է և տրականը սեռականի նման»^{**}, Եվ նա յուր «Մայրենի լեզվի քերականութեան» մեջ (եր. 46) այդ մասին խոսելով գրում է. «Այս նույնավերջ հոլովները միմյանցից որոջելու մի հնարք կա — քննել թե նոցանից յուրաքանչյուրը ինչ պաշտոն է վարում և ինչ մտքով է նախադասութեան մեջ»: Ուրեմն ձևի կամ կազմութեան կատարյալ նույնացում է, տարբերութիւնը միայն շարահյուսական է: Բայց Պալասանյանը եթե հետևողական վարվիր, պետք է այդ ասելուց հետո, ինչպես կոչականի համար է արել, հայցական հոլովը ինչպես և սեռական կամ տրական հոլովներից մեկն ու մեկը, չառնէր հոլովների շարքի մեջ, քանի որ նա հոլով սահմանում է իբրև գոյական անունների վերջավորութեան փոփոխութիւն (եր. 44), իսկ այդ՝ իբրև տարբեր հոլովներ դրածները «նույնավերջ» են կամ դրանց համար «միևնույն վերջավորութիւններն են գործածվում»:

Այսպես ուրեմն աշխարհաբարում ինչպես կոչական հոլով չկա, նույնպես հայցական հոլով ըստ ձևի կամ կազմութեան չկա: Բայց կոչական չլինելու հետ հաշտվում են մեր վարժապետները, իսկ հայցական չլինելը անհասկանալի է նրանց:

^{*} Զապել 2. Առատուր, Գործնական քերականութիւն արդի աշխարհաբարի, Կ. Պոլիս, 1902, եր. 107: Այս քերականը սակայն, որի համար մեծ է «Այստեանի հեղինակութիւնը» վերջինիս ազդեցութեամբ, մոռանալով որ մի երկու երես առաջ կոչականը իբրև ուղղականի գործածութիւններից մեկն է դրել, ինչպես ենթական, ստորոգյալը, բացահայտիչն են, եր. 110 գրում է թե «կոչականը հատուկ հոլով մըն է, որ ուղղականի և հայցականի (?) ձևը ունի»: Իսկ եր. 88 դարձյալ կոչական չկա՝ հոլովները վեց զննելով:

^{**} «Ընդհանուր տեսութիւն արեւելեան նոր գրավոր լեզվի հայոց», Քիֆլիս, 1870, եր. 23:

Հապա «ներգործական բայերի հայցական սեռի խնդիրը, մի՞թե դա հայցական հոլովով չի դրվում», կրացադանշեն գուցե շատերը: Այդպիսիներին այս կասենք, որ դրանք հոլով և հոլովի պաշտոն, հոլովական ձև և այդ ձևի շարահյուսական նշանակություն, շփոթում են իրար հետ, — մի՞ բան տր որոշ կերպով պիտի տարբերել իրարուց: «ներգործական բայերի սեռի խնդիրը» մեր աշխարհաբարի մեջ դրվում է կամ ուղղական կամ տրական հոլովով, հենց այդ պատճառով հոլովների շարքի մեջ հայցականն իբրև առանձին հոլով դնողները ստիպված են ասել, թե այս հոլովը նման է միշտ կամ ուղղականին կամ տրականին: Շատ խորթ է հնչում լսել՝ ներգործական բայի սեռի խնդիր և ուղղական հոլով: Բայց այդ խորթությունը միայն անվարժությունից է առաջանում: Պենք սովորած ենք լսել թե միայն ենթական և ստորոգյալն են դրվում ուղղական հոլովով, իսկ «սեռի խնդիրն» ու պարագայական խնդիրները դրվում են հայցական հոլովով: Այո, սովորած ենք, որովհետև ժենք վարժվել ենք գրաբարի կամ օտար լեզուների քերականություններին: Թեպետև գրաբարում, պետք է ասել, որոշ պարագայական խնդիրներ երբեմն և ուղղական են դրվում:

Մի ֆրանսիացու համար, օրինակ, շատ բնական է, որ ենթական և ներգործական բայերի սեռի խնդիրը դրվում են բառի միևնույն անփոփոխ ձևով, մի ձև, որ նույնիսկ հոլով էլ չի կոչվում, *le loup mange l'agneau*. Բայց մենք երբ ասում ենք՝ ջուր չկա — նա ջուր խմեց, — առաջին դեպքում ջուր ենթակա է, ուրեմն և ուղղական հոլով պիտի լինի (գոնե ասեինք անվանական հոլով), իսկ երկրորդ դեպքում ջուր «սեռի խնդիր» է ուրեմն և հայցական: Ինչու, չէ՞ որ երկու դեպքում էլ այդ բառը ուղիղ ձևով, այսինքն ուղղական է բառի բուն իմաստով, և ջուր ձևն իբրև ուղղական և հայցական տարբերում ենք ոչ թե ձևով, այլ շարահյուսական արժեքով: Ֆրանսերենի քերականությունների մեջ մինչև անգամ հոլով բառն էլ չեք գտնիլ, — և ֆրանսերենն իրոք չունի հոլովում. — բայց չէ՞ որ նույն հիմունքով կարելի է դնել ուղղական = *nominatif*, հայցական և կոչական հոլովներ և միևնույն բառը միևնույն ձևով՝ նայելով պաշտոնին ուղղական անվանել կամ հայցական ու կոչական հոլով: *Le loup mange l'agneau* խոսքի մեջ ուրեմն *le loup* կարող էր ասվել ուղղական է, որովհետև ենթակա է. իսկ *l'agneau* հայցական հոլով, որովհետև «սեռի խնդիր» է: Բայց ֆրանսիացին այդ չէ անում*: Նա տարբերում է բառի ձև և շարահյուսական արժեք: Նա բը-

* Օտարների, օրինակ՝ գերմանացու համար հորինված ֆրանսերենի և անգլերենի քերականությունների մեջ դրվում են հոլովներ՝ ուղղական, սեռական, տրական և հայցական (որովհետև այս հոլովները կան գերմաներենում), ասելով թե հայցականը նման է ուղղականին և թե սեռականն ու տրականը կազմում են ձև և ձև խնդիրներով: Բայց այս միայն գործնական նշանակություն ունի. գերմանացի աշակերտը այդ ձևով հեշտ է յուրացնում ֆրանսերեն լեզուն: Բայց նա միանգամայն սովորում է որ ֆրանսերենում իսկապես չկա հոլովում:

նալ ուշադրութիւն չի դարձնում, որ յուր հին ֆրանսերէնը ունեցել է երկու հոլով, ուղղական՝ ենթակայի համար և հայցական՝ «սեռի խնդրի» համար. նրա արդի լեզվի մեջ այդ երկու ձևից մեկն է մնում և այդ մի ձևը տեղին նայելով՝ և ենթակա է, և «սեռի խնդրի», և պարագայական խնդիր, և կոշական, — և այս խորթ չէ նրա համար: Իսկ մենք, այդ տանիւ չենք կարող. մենք պիտի ասենք՝ ուղղական՝ աշակերտ, կոշական՝ աշակերտ, հայցական՝ աշակերտ: Մեզ համար հարկավոր է հայցական հոլովը, որովհետեւ մեր հին լեզուն և ուրիշներն ունին այդպիսի հոլով: Մենք պիտի ասենք՝ ենթական ուղղական է, սեռի խնդիրը և սլարագայական խնդիրները՝ հայցական և այլն:

Անսովոր է հնչում, երբ ասենք «սեռի խնդիր» և պարագայական խնդիրները նույնպես ուղղական (բուն իմաստով և ոչ անվանական) են դրվում: Բայց անսովորին կարելի է վարժվել: Մենք սովոր ենք, օրինակ, լսել, որ ստորոգյալի հարաբերութիւնն արտահայտվում է ուղղական հոլովով, կամ ոք միևնույն է՝ ստորոգյալը դրվում է ուղղական հոլովով. ինչպես՝ նա իմ աշակերտն էր: Շատ տարօրինակ կհնչեր, եթե ասեինք թե ստորոգյալի անունը որոշ դեպքերում դրվում է գործիական հոլովով: Բայց առաջ համար այդ բնավ խորթ և տարօրինակ չէ, քանի որ նա ասում է՝ он был моим учеником: Բացի այդ, հայտնի է՝ ռուսերենի մեջ սեռի խնդիրը որոշ դեպքերում և որոշ բայերի հետ դրվում է սեռական հոլովով փոխանակ հայցականի՝ подай мне бумагу и чернил. Не стану подробно описывать вам остального путешествия. От тебя я слыжбы требую. Եվ ռուսն այդ սեռականները հայցական չի անվանում, որովհետեւ սեռի խնդիր է, ոչ էլ գործիականներն՝ ուղղական, որովհետեւ ստորոգյալ են: Ի՞նչ եթե այս բնական են գտնում, ինչո՞ւ նույնպես բնական չպիտի լինի այն, որ «սեռի խնդիր» մեր արեւելյան աշխարհաբարում դրվի ուղղական կամ տրական հոլով: Իհարկե ռուսի համար խորթ և սխալ է ասել я имею одна книга կամ я видел ему, ինչպես հայն է ասում. բայց նույնչափ և հայի համար խորթ և սխալ է ասել՝ նա իմ աշակերտով էր, փոխանակ՝ իմ աշակերտն էր. կամ տուր ինձ թղթի և թանաքի. ես ձեզ չեմ նկարագրիլ մնացած ճանապարհորդութիւնս. կամ՝ ես քեզնից ծառայութեան եմ պահանջում, — փոխանակ ասելու Տուր ինձ թուղթ ու թանաք. Ես ձեզ չեմ նկարագրիլ մնացած ճանապարհորդութիւնը. Ես քեզնից ծառայութեան եմ պահանջում: Ամեն լեզու յուր միջոցներն ունի ստեղծած շարահյուսական կապակցութիւնն առաջ բերելու և զանազան հարաբերութիւններ արտահայտելու համար. լեզուների մեջ նույն շարահյուսական հարաբերութիւնները կան, բայց դրանց արտահայտութեան եղանակները հաճախ նույն չեն. ուստի և ամեն լեզվի մեջ նույն հոլովը, դիցուք գործիականը հայերենի և ռուսերենի մեջ, կատարելապես իրար հավասար չեն իրենց պաշտոնով: Ռուսերենի գործիականը տեւանք, որ ստորոգյալ է դառնում, մի գործածութիւն, որ չունի հայերենը. բայց հայերենի գործիա-

կանն էլ յուր՝ տարբեր իմաստներով գործածություններն ունի, որ շու-
նի ուուներենը. օրինակ՝ ինչ որ մենք ասում ենք՝ անտառով անցնել, և
նմանները, ուսն ասում է՝ *идти через лес*: Այսպես և գերմաներենում
շատ ածականների և բայերի խնդիրներ, ինչպես և պարագայական խըն-
դիրներ, դրվում են սեռական հոլովով, բայց հայերենում այդպիսի բան
չկա: Նույնպես մեր բացառական և գործիական հոլովների իմաստը բո-
լորովին ուրիշ միջոցներով է արտահայտում գերմաներենը, որ շունի
այդ հոլովները: Ռուսերենն ունի *предложный* — նախդրական հոլով,
որ շունի հայերենը:

Ոչ միայն տարբեր լեզուներ այս զանազանությունն ունին, այլև
միևնույն լեզվի մեջ հին և նոր լեզուն, միաժամանակ ապրող բարբառ-
ները հաճախ այս և սրա նման բաներով տարբերվում են միմյանցից:
Նրանք նույն իմաստներն ու հարաբերությունները տարբեր ձևերով են
արտահայտում: Գրաբարը շունի ներգոյական հոլով, մեր աշխարհա-
բարն ունի: Թեթեցեք արևմտյան աշխարհաբարի քերականություննե-
րը և կտեսնեք, որ այնտեղ էլ ներգոյական հոլով չկա և չկա ոչ թե նրա
համար, որ մեր ներգոյականի իմաստը որևէ ձևով չի արտահայտվում
գրաբարում կամ արևմտյան աշխարհաբարում, այլ նրա համար, որ
այդ իմաստն արտահայտելու համար առանձին ձև չկա: Արևմտյան աշ-
խարհաբարում, ինչպես մեզնում ևս, այդ իմաստն արտահայտվում է
հաճախ մեջ բառով, բայց և հաճախ ուղղական, սովորական ձևով ա-
սենք, հայցական հոլովով է ասվում. ինչ որ մենք ասում ենք, օրինակ,
նա ֆաղաֆում է բնակվում, նրանք ասում են՝ նա ֆաղաֆը կը բնակի
և շատ նմաններ: Եվ եթե քերականությունները դնում են հայցական հո-
լով գրելով՝ ուղղական քաղաք, կոշական քաղաք, հայցական քաղաք,
պետք է ավելացնենք և ներգոյական քաղաք: Բայց չեն ավելացնում
ինչո՞ւ,— միայն նրա համար, որ ներգոյականի ձև չկա: Այլ բավակա-
նանում են միայն շարահյուսության մեջ բացատրելով— (օրինակ Զ.
Հ. Ասատուրի քերականության մեջ) թե հայցական հոլովի գործածու-
թյուններից մեկն է և ներգոյականի իմաստով գործածվելը. «Երբ տեղի
մը մեջ դադարում կը ցուցնեն, և կը պատասխանեն ո՞ր հարցման. հս
տույնը կը կենամ: Ափրիկեի անտառները զարհուրելի գազաններ կան»
և այլն:

Հոլովական ձև, ուրեմն, և այս կամ այն հոլովի ցույց տված հա-
րաբերություն, բոլորովին տարբեր բան են, եթե այս վերջինը նկատի
ունենայինք և միևնույն ձևը տարբեր հոլովներ դնեինք, այն ժամանակ
լեզուն, և ոչ միայն մեր լեզուն, շատ ու շատ հոլովներ կունենար, և ոչ
թե մի քանի: Հոլովը ձևի վրա է հիմնված. չկա առանձին ձև, չկա և ա-
ռանձին հոլով: Մենք շունինք հայցականի համար առանձին ձև, շու-
նինք ուրեմն և գրաբարի հայցական հոլովը: Դրա պաշտոնը որոշ
դեպքերում ուղղականն է յուր վրա առել, որոշ դեպքերում տրականը:
Իսկ այդ դեպքերը որոշելը շարահյուսության գործ է:

Միևնույն հոլովը, կրկնում ենք, կարող է գործածվել զանազան շարահյուսական (սինտաքսիսական) հարաբերություններ ցույց տալու համար. բայց այդ պատճառով մի հոլովը, մի ձևը, չի գաղարում միևնույն հոլովը մնալուց և չի դառնում երկու, երեք և ավելի հոլովներ. ինչպես օրինակ հունարենում չկա մեր և լատիներենի բացառական հոլովի համապատասխան հոլով. մեր այս հոլովի պաշտոնը կատարում են այդ լեզվի մեջ սեռական կամ տրական հոլովները. բայց մի՞թե սրա համար հունարենում դնում են մի առանձին հոլով՝ բացառական և ասում թե այդ հոլովը նման է սեռականին կամ տրականին, թե՞ միայն սեռական ու տրական հոլով են դնում և ապա շարահյուսության մեջ բացատրում թե սեռականն այս ու այս իմաստներով է գործածվում, տրականն՝ այս ու այս, և թե այս երկու հոլովն ունին ի միջի այլոց և լատիներենի բացառական հոլովի պաշտոնը։ Եվ ինչո՞ւ պիտի մենք ուրեմն հայցական հոլով դնենք և ասենք նման է ուղղականին կամ տրականին և ոչ թե շարահյուսության մեջ բացատրենք, թե մեր ուղղական և տրականը գործ են ածվում նաև ուրիշ լեզուների և մեր գրաբարի հայցական հոլովի իմաստն արտահայտելու համար։

Եվ վերջապես ստուգաբանորեն ևս մեր աշխարհաբարի հայցական հոլով ասածը համապատասխան չէ գրաբարի հայցական հոլովին. տրականի նման հայցականը պարզապես տրական է, իսկ ուղղականի նման հայցականը գրաբարի ուղղական հոլովն է և ոչ թե հայցական։ Այս շատ պարզ երևում է անեղական բառերի մեջ. Թագավոր ոմն արար հաբսամիս որդույ յիրում = հաբսամիֆ արեց, Զայն ամենայն շաբաթ ետես թագաւորն = շաբիֆ տեսավ։ Ժողովեաց զգօրս իւր = յուր զօրքը ժողովեց։ Եվ այսպես բոլորը։ Կնշանակե ներգործական բայերի սեռի խնդիր ասածը, որ գրաբարում հայցական հոլովով է դրվում, աշխարհաբարում շուտ է եկել ուղղական հոլովի, որովհետև աշխարհաբարի հաբսամիֆ, շաբիֆ, զօրք ձևերը գրաբարում հայցական չեն, այլ ուղղական։ Ուրեմն մեր հայցական «սեռի խնդիր» ասածը ստուգաբանորեն ուղղական հոլով է։ Նույնպես ուղղական հոլով են ստուգաբանորեն, և ոչ հայցական, նաև պարագայական խնդիրներ։ Պալասանյանը գրում է. «հայցական հոլով պահանջում են շարժում ցույց տվող բառերը իբրև պատասխան ուր հարցման»։ Եվ ապա ավելացնում է. «Այս հայցականը համապատասխանում է գրոց նախգրիվ տրականին. ետք ի տուն»։ Գրաբարի նախգրիվ տրական ասածը ի նախգրով հայցական է. և հենց այդ է պատճառը, որ այդ խնդիրները Պալասանյանը դնում է ոչ իբրև ուղղական, այլ հայցական։ Սակայն՝ «Եկայք ի հաբսամիս = հաբսամիֆ եկեք»։ Գնաց ի Միջագետս, ի Սյունիս = Միջագետք, Սյունիֆ։ Եմուտ ի դժխս = դժխս մտավ. Եմուտ յաշս նորա = աչքը մտավ և շատ նմանների մեջ աշխարհաբարի հաբսամիֆ, Միջագետք, Սյունիֆ, դժխս, աչք ձևերը գրաբարում իհարկե նախգրիվ տրական = ի նախգրով հայցական չեն, այլ ուղղական։ Այսպես և ժամանակի տեղ-

դուքյան, չափի ու քանակի, որակի կամ ձևի հայցական ասածներն աշխարհաբարում շուտ են եկել ուղղականի, ինչպես՝ եղև սով գերիս ամս = երեք տարի: Գնաց ընդ նմա գերիս մղոնս = երեք մղոն և այլն: Այս ձևերից մի քանիսը գրաբարում արդեն երբեմն ուղղական են դրվում, և գրաբարի հայցական հոլովի տեղ ուղղականի անցնելու սկիզբը իհարկե շատ հին է:

Այս ձևերը հայցական անվանողները կաշկանդված են գրաբարի քերականությամբ, Այտնյանը, տեսանք, ստեղծում է «աննախդիր հոլովներին» մի դրույթուն. «Աննախդիր կը կոչենք այն հոլովներն՝ որ գրաբարի նախդիրը թողուցած են: Ասոնց մեծ մասը, առանց նախդրի ըլլալնուն, ոմանք ճիշտ ուղղականի կը նմանին և չեն ուղղական. ոմանք ալ տրականի և տրական չեն: Արդ՝ 1. Աննախդիր է հայցական հոլովը և ուղղականի ձևով, քանի որ զ գիրը չունի. — Մա գիրքը կարդա՞» (= զգիրս): «Աննախդիր տրական, ուղղականի ձևով. — բռնավորի ձեռք ինկա՞» (= ի ձեռս): «Աննախդիր ներգոյական, ուղղականի ձևով. — եղբայրս Հունաստան մնաց» (= ի Յունաստան): «Աննախդիր ներգոյական, տրականի ձևով. — Ատենին չափա՞վ» (= ի ժամաճախին): Ինչքան էլ մեծ է եղել Այտնյանի ազդեցությունը, Պալասանյանը այս աննախդիր հոլովները չի ընդունել, բայց նա էլ չի ազատվել գրաբարի ազդեցությունից: Նա Այտնյանի «տրականի ձևով աննախդիր ներգոյականը». որովհետև գրաբարում տրական է ի նախդրով, դրել է աշխարհաբարում իբրև տրական հոլով, ինչպես որ է իսկապես. իսկ Այտնյանի «ուղղականի ձևով աննախդիր հայցական, աննախդիր տրական, աննախդիր ներգոյական» հոլովները, որովհետև գրաբարի հայցական կամ նախդրիվ տրական են, աշխարհաբարում դրել է իբրև հայցական*: Այսպես վարվում է և Զ. Հ. Ասատուրը: Բայց այդ հայցական ասած հոլովներն «ուղղականի ձևով» են միշտ և, ինչպես տեսանք, թեպետ գործածությամբ և իմաստով համապատասխան են (ոչ միշտ) գրաբարի հայցականին կամ նախդրիվ հայցականին (= նախդրիվ տրականին), ձևով սակայն համապատասխան են գրաբարի ուղղականին: Անշուշտ կարելի է գրաբարի, մասամբ և օտար լեզուների քերականության ուսման դյուրության համար ուղղականի այդ գործածություններն աշխարհաբարի քերականության մեջ դնել իբրև հայցական, բայց կարծում ենք աշխարհաբարի քերականությունը մեր աշխարհաբարի համար լինի և ոչ գրաբարի կամ օտար լեզուների: Նվ վերջապես ի՞նչ օգուտ աչդ հայցական հոլովից:

Դպրոցական կանոնադրության և ծրագրի նախագիծը կազմողները ուսուցան լեզվի ծրագրի մեջ, եր. 74, անշուշտ փորձից օգտվելով ծանոթություն են դնում. «Ցանկալի է, որ երեխաները որքան կարելի է շուտ

* Պալասանյանն այնքան սիրահար է հայցականի, որ հայցական հոլովով խնդրենք մեջ է դնում և այսպիսիները. «Մենք Հայկի անունով կոչվում ենք հայ»։ «Սագն ալեի մեծ է քան բաղը»։ որ պարզապես սխալ են:

սովորեն հայերենի մեջ ղանազանել տրականը հայցականից, որովհետև այդ հոլովների շփոթելը հայերենի մեջ մեծ խոշընդոտ է հանդիսանում ուսերեն կանոնավոր խոսելու համար: Ռուսերենի վարժապետներն իհարկն շատ անգամ են լսել հայ աշակերտների բերանից այսպիսի խոսքեր՝ я видел ему: Բայց աշակերտներն ի՞նչպես «շուտ սովորեն ղանազանել տրականը հայցականից»: Կամ ավելի ճիշտ, ի՞նչպես շուտ սովորեն իմանալ թե ո՞րն է հայերենում հայցական հոլովը, — այս չեն ասում ծրագիր կազմողները: Եվ ինչո՞ւ չեն շուտ սովորում: Չէ՞ որ փոքր հասակից արդեն նրանք կրկնում են ուղղական՝ մարդ, հայցական՝ մարդ. կամ տրական՝ մարդուն, հայցական մարդուն: Արդյոք ավելորդ աշխատանք չե՞ն անում այդ կրկնություններով, եթե վերջիվերջո այդ կերպով չեն կարողանում և չեն էլ կարող ղանազանել հայցականը տրականից, և ոչ էլ ուղղականից: Ինչո՞ւ փոքրահասակ աշակերտն անգամ շատ շուտով վարժվում է ղանազանել բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները, իսկ նույն աշակերտը ավելի մեծ հասակում անգամ, շարունակ շփոթում է հայցական և տրական, կամ հայցական և ուղղական, կամ սեռական և տրական հոլովները: Շատ հասկանալի է թե ինչո՞ւ: Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կան մեր լեզվի մեջ. դրանք ունեն իրենց հատուկ ձևերը՝ flexion-ը՝ ից, ով, ում, վերջավորություններով. իսկ հայցական հոլով ասածը միշտ նման է կամ ուղղականին կամ տրականին: Իսկ սեռականն ու տրականը նման են իրար: Որպեսզի աշակերտը սովորի հայցական հոլովը, ինչպես և սեռականն ու տրական հոլովները տարբերել, նա ոչ թե հոլովել պիտի սովորի, այլ հոլովների՝ խոսքի մեջ կատարած պաշտոնը: Գոնե այս է ասում մեր առաջին քերական Պալասանյանը: Իսկ հոլով և հոլովի պաշտոն կամ հոլովի արտահայտած հարաբերություն, տեսանք, դրանք բոլորովին տարբեր բան են:

Փոքրահասակ աշակերտն էլ շուտ սովորում է հոլովել, բայց հոլովների շարահյուսությունը, բառերի՝ հոլովներով կապակցության հարաբերությունը, այդ ըմբռնելը փոքրների գործ չէ: Դա պահանջում է քիչ ու շատ հասուն տարիք: Որովհետև ուղղականը հայցականից տարբերելու համար աշակերտը պետք է իմանա նախ թե հայցական է այն ուղղականի ձևով անունը, որ ոչ ենթակա է, ոչ ստորոգյալ, ոչ վերագիր, ոչ կոշակա՜ն. և ապա դարձյալ ուղղականը և «տրականը հայցականից ղանազանելու» համար նա պիտի ըմբռնի բայերի սեռը. նա պիտի ղանազանի անցողական (transitif) և անանցողական (intransitif) բայերը: Իսկ դրա համար նա պիտի ջոկի բայերի առարկայական և պարագայական խնդիրները և ապա պիտի հասկանա, որ առարկայական խնդիրների մեջ կա մեկը, որ կրող առարկա է, իր վրա կրում է ենթակայի գործողությունը: Իսկ կրող առարկան ըմբռնելու համար, պետք է կարողանա անցողական բայով ասած խոսքը անանցողական ձևի վերածել — խեղճ մառդուհ զուր տեղը տանջեցին, — խեղճ մառդու զուր

տեղը տանդվեց,— նուա՜ն տուն վերադարձին,— նա տուն վերադարձավ,— պատը քանդեցին,— պատը քանդվեց,— որպեսզի կարողանա տեսնել թե ինչպես այդ կրող առարկա ցույց տվող խնդիրը շուտ տված ձևով միշտ դառնում է ենթակա։ Եվ ապա նոր, այս բոլոր բարդ վարժությունները անհիուց հետո, աշակերտը պիտի սովորի զգանալանել հայցականը տրականից՝ կամ ուղղականից։ Նա նոր պիտի գլխի ընկնի, որ հենց այդ՝ ենթակայի վիճակով խնդիրն է, որ մենք հայցական հոլով ենք ասում, որ միշտ նման է ուղղականին կամ տրականին, և թե այդ խնդիրն է, որ ուսանողնում զգում է ВНИТЕЛЬНЫЙ հոլովով։ Բայց ի՞նչ աներևույթ և անտեսանելի հոլով է այդ հայցականը, որ այսպիսի դժվարություններով պիտի երևան գա։

Եվ երբ հայցական հոլովը տրականից և ուղղականից տարբերելու համար այդ ամենը սովորեցնում ենք, արդյոք հոլովի՞նչ ենք սովորեցնում, թե՞ շարահյուսություն։ Կա՞րդյոք ուրիշ միջոց ատրականը հայցականից զանազանելու՞ համար, բացի այսպես շարահյուսությամբ դիմելուց։ Պալասանյանի հետ մենք ևս ուրիշը չգիտենք։ Ուստի այս նպատակի համար, ուսանողների վարժապետների այդ պահանջին բավականություն տալու համար հենց, մենք մեր «Տարրական քերականություն» մեջ մտցրել ենք այդ վարժությունները «Բայերի սեռը և ուղիղ խնդիր» վերնագրի տակ։ Եթե կհասկանան աշակերտները, թող այդ գրքովս ռորքան կարելի է շուտ սովորեն տրականը հայցականից զանազանելու՞ համար. որովհետև, կրկնում ենք, մինչև այս չհասկանա աշակերտը, մինչև նա գիտակցորեն չըմբռնի հոլովների շարահյուսական արժեքը, ինչքան էլ նա սերտի ուղղական մարդ, հայց. մարդ, կամ տրական նրան, հայց. նրան, միշտ էլ կասի՝ Я ви́дел ему, քանի որ հայերենում՝ ես տեսա նրան է ասում և ոչ թե տեսա զնա։ Ե. և նույնիսկ Զ. դասարանցիների գրաբար գրածների մեջ անգամ պատահել է մեղ կարգալ ես տեսի նմա խոսքի նման սխալ կազմություններ։

Այսպես է, չկա հայցականը։

ՄԵՌԱԿԱՆ ԵՎ ՏՐԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՆԵՐ

Արդյոք աշխարհաբարում առանձին սեռական և տրական հոլովներ՞ պիտի դնել թե՞ կարելի է և մի հոլով դնել, և եթե մի հոլով, ո՞րն արդյոք՝ սեռակա՞ն, թե տրական։— Այս խնդիրը լուծելուց առաջ պետք է իմանալ թե կա՞ն արդյոք աշխարհաբարում առանձին ձևեր այս հոլովների համար, թե չէ՞։

Թե բոլոր անունների մեջ սեռական և տրական հոլովները ձևով կատարելապես նույն են, այդ պարզ է։ Ոչ ոք ձևի վրա միայն հիմնվելով՝ չի կարող տարբերել անունների սեռականը տրականից. ուստի և քերականությունների մեջ հաճախ կգտնեք միանգամից ասած՝ սեռ. տր. հացի։ Որ արևելյան գրական լեզվի մեջ սեռականը և հոգը չէ առնում, այդ հոլովական ձևի flexion-ի հետ կապ չունի. արևմտյան գրական լեզվի.

ինչպէս և մի քանի արեւելյան բարբառների մեջ սեռականը ևս Ե հոդ առնում է: Հոդի գործածութիւնը շարահյուսութեանն է վերաբերում, և ոչ ոք անշուշտ լրջութեամբ չի պնդել թե Ե հոդը հոլովման անհրաժեշտ մասն է*:

Գրաբարում արդեն անունների սեռական և տրական հոլովները, թե եզակի և թե հոգնակի, կատարելապես նույն ձևն ունին: Արդարև որոշ թվով ածականների, երբեմն և մի քանի անունների համար կա այլ ձևով սեռական—տրականի հետ և մի երկրորդ ռւմ ձև, մերոյ—մերում, ձերոյ—ձերում. բայց այդ երկու ձևն ևս գործ են ածվում թե սեռականի և թե տրականի համար, թեպետ և առաջինն ավելի իբրև սեռական, իսկ երկրորդն իբրև տրական: Դերանունների և առորոշ անունների մեջ սակայն պարզապես դեռ կան կրկին ձևեր՝ իմ—ինձ, քո—քեզ, մեր—մեզ, սորա—սմա, սորին—սմին, ուրումն—ումնմն, ոյր—ում և այլն: Բայց, անձնական դերանունները մի կողմ թողած, ինչպես Մառը նկատում է իր քերականութեան մեջ, այդ երկրորդ ձևերը, չսովորաբար տրականի նշանակութեամբ են գործածվում, բայց ոչ հազվադեպ պահում են և սեռականի նշանակութիւնը. և ընդհանուր ընդունված տերմինոլոգիայի համար միայն այդ ձևերը նա կոչում է տրական (Մառ, Քերակ., եր. 138, 140): Նույնը վարելի էր ասել և անձնական դերանունների համար: Ըստ Մառի ուրեմն սեռական և տրական հոլովները նույն ձևն ունեն գրաբարում, և այդ կրկին ձևերը (անձնական դերանունները մի կողմ թողած) նա համարում է սեռական, որ և իբրև տրական են գործածվում: Թե ինչու սեռական են այդ երկու ձևերն էլ և ոչ թե մեկը տրական, նա մեզ այդ չի բացատրում: Մենք ընդունում ենք, որ երկրորդ (սմա, դմա և այլն) ձևերը տրական են, հենց այդ պատճառով այդ ձևերը թե դերանունների և թե նույնիսկ ածականների մեջ,— թեպետ վերջինս պակաս չափով,— սովորաբար իբրև տրական են գործածվում, և շատ հազվադեպ (և ոչ՝ ոչ հազվադեպ) է դրանց իբրև սեռական գործածութիւնը: Այս երկիմաստ գործածութիւնը մի քանի է ցույց տալիս, այն՝ որ գրաբարում արդեն դերանունների սեռական և տրական հոլովների մեջ երկու կողմից շփոթմունք է առաջ եկել: Երկու կողմից շփոթմունք ենք ասում, որովհետև եթե արդարև կա նմա և այլն ձևերի գործածութիւն իբրև սեռական, պատահում է և հակառակը, այսինքն նախ և այլն ձևերի գործածութիւն իբրև տրական: Իսկ այս ցույց է տալիս, որ լեզուն գրաբարի շրջանում արդեն ձգտել է սեռա-

* Մեզ հաճախ պատահել է ստորին դասարանների աշակերտական ընդունելութեան միջոցին լսել այսպիսի հոլովներ՝ Ուզ. եաց, Սեռ. եացի, Տը. եացի՛ն, կամ Ուզ. շուն, Սեռ. շուն, Տը. շունը: Տգետ քերականների գործ է հոլովելիս տրականը սեռականից տարբերելու համար տրականի վրա այսպես որոշող հոդ դնելը, մինչդեռ ուղղականն ու մյուս հոլովները անհոդ և անորոշ են թողնում: Հոլովումը միշտ առանց հոդի պիտի վերցնել:

Պլանի և տրականի տարբերությունը վերացնել դերանունների մեջ ևս, և տատանում է եղել նորա և նմա ձևերի մեջ:

Այս տատանումը նոր լեզվի մեջ լուծվել է հետևյալ կերպով.

1. Անորոշ անունների, նույնպես և սոյն, դոյն, նոյն բառերի սեռական և տրական հոլովների երկու ձևն ևս դուրս են եկել. այդ բառերը շուտ է եկել անվանական ի հոլովման՝ ինչ—ինչի, ոչ ոք—ոչ ոքի, նույնը—նույնի և այլն, որ մի ընդհանուր ձև է սեռականի և տրականի համար:

2. Ով հարցականի ոչ ոք ձևը դուրս է ընկել և մնացել ում ձևը թե սեռականի և թե տրականի համար*:

3. Ցուցադրանքների սմա, դմա, նմա, այսմ, այդմ, այնմ ձևերը դուրս են ընկել և պահվել են սորա, դորա, նորա=սրա, դրա, նրա, ա-սոր, ադոր, անոր (=այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ. այսր, այդր, այնր) թե սեռականի և թե տրականի համար. միայն արևելյան աշխարհաբարում կա սեռականից ծագած մի ուրիշ ձև ևս՝ սրան, դրան, նրան առանձնապես տրականի համար:

4. Անձնական դերանուններից մնում են թե սեռականի իմ, քո, իր, մեր, ձեր և թե տրականի ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ ձևերը:

Այսպես գրաբարում դեռևս շատ բառեր ունին սեռականի և տրականի համար առանձին ձևեր, թեպետ և գործածության շփոթմամբ. աշխարհաբարում այդ գույգ ձևերը բոլորովին պակասել են. արևմտյան աշխարհաբարում մնում են հինգ ձև սեռականի՝ իմ, քո, յուր (իր), մեր, ձեր. իսկ արևելյան աշխարհաբարում բացի դրանցից նաև սրա, դրա, նրա: Ինչո՞ւ լեզուն, որ բոլոր բառերի համար սեռականը և տրականը կատարելապես նույն ձևի է վերածել, ձևերի այդ նույնացումը չի անցկացրել և այս մի քանի բառերի վրա և արդյոք այդ բացառությունը լոկ երևութական չէ՞: Նախ քննենք իմ, քո, յուր, մեր ձևերի գործածությունը:

Իմ, քո, իր, մեր, ձեր գրաբարում թե անձնական դերանվան սեռական են և թե ստացական ածական են (adjectifs possessifs). անվան վրա գրված ժամանակ դրանք սովորաբար համաձայնում են իբրև ածական՝ հայր իմ, հօր իմոյ, ի հօր է իմմէ, հարցն մերոց և այլն: Այս առանձին գործածությունն ահա, որով իմ, քո, իւր, մեր, ձեր ոչ թե սեռական հոլով են եղել, այլ ածական, թույլ չի տվել, որ այդ ձևերն ազդվին այն ընդհանուր ձգտումից, որով սեռական և տրական հոլովները նույնացել են մեկը մյուսի տեղ անցնելով: Դրանք պահպանվել են ոչ թե իբրև սեռական հոլով, այլ իբրև ստացական ածականներ, որոնք ինչպես ուրիշ ամեն ածական՝ իրենց գոյականից առաջ դրվելով աշխարհաբարում անփոփոխ են մնում, ուստի և ձևով նույնանում անձ-

* Կան բարբառներ. որոնց մեջ ում ձևն է դուրս ընկել և ոչ ոք մնացել սեռականի և տրականի համար:

նական ղերանունների սեռականի հետ: Մենք ներքևում կտեսնենք, որ այդ բառերի բոլոր սեռական համարված դործածություններն որ կան աշխարհաբարում, համապատասխան են գրաբարի: Նույն բառերի իբրև ստացական ածական գործարությունը. ուստի և դրանք մնացել են իբրև ստացական դերանուն, և ոչ թե իբրև անձնական դերանունների սեռականներ: Այս վերջիններն աշխարհաբարում կամ դուրս: են ընկել կամ փոխանակվել են ինձ, բեզ, և այլն տրականով: Ուրիշ խոսքով՝ լիզոմ անձնական դերանունների սեռական և տրական հոգովներին ձևերի նույնացման մեջ բացառություն չի թողել:

Տեսնենք մեկ մեկ այդ բառերի կիրառության դեպքերն աշխարհաբարում:

1. Անունների հետ այդ բառերը համապատասխան են պարզապես, դրաբարի ստացական դերանուններին և մեր աշխարհաբարի՝ քերականներն՝ իմ տունը = տուն իմ, տան իմոյ և այլն դեռում են, իբրև ստացական դերանուն կամ ածական:

2. Բայերն աշխարհաբարում սեռական խնդիր չեն առնում: «Սեռական հոլովը բայի խնդիր չէ, այլ անվան», — գրում է Այտնյանը (եր. 101): Ժիշտ է, նա երկու բացառություն է դնում, բայց այդ բացառությունները երևութական են, որ հենց ինքն Այտնյանն էլ ուղղում է թե «կըսվի նաև տրականով»: Եթե «ինձի ըլլա, քեզի ըլլա, անոնց ըլլա» խոսքերի մեջ քեզի, ինձի, անոնց տրականն են, էլ ինչո՞ւ պիտի «տերություն եղավ, ոամկին ըլլա» և այլն խոսքերի մեջ տերություն, ոամկին տրական չլինին, այլ սեռական: Իսկ «հորն ունեցածը որովո՞ցը կհամարվի. իմս ըլլա» և այլն խոսքերի մեջ որովո՞ցը, իմս. միայն զեղչական ձև են, որ դարձյալ ինքն ուղղում է ասելով թե «ատոնք ըստացական ուղղական են, կամ սեռական է ուղղական՝ որ հաճախ տեսանք»: «Հինդ տարվան է» և նման ձևերն էլ ինքն ուրիշ տեղ (եր. 111) դնում է իբրև ածական (տե՛ս և 2. 2. Ասատուր, եր. 117): Ոչ մի բայ չկա աշխարհաբարում, որ իմ, քո, յուր, մեր, ձեր բառերն իբրև խնդիր առնի:

3. Դերբայներից անորոշ դերբայը գոյական է և նրա վրա դրված իմ, քո, և այլն, իմ գնալը, իմ գալու օրը, և այլն, պարզապես ստացական դերանուն են, ինչպես և դնում են մեր քերականներն (Պալաս., եր. 228, Ջեռ նավ նստելու օրը): Գրաբարում իբրև ածական համաձայնում են՝ ի գնալ փութ, ի սերմանելն իւրում: Ապառնի դերբայներից լու վերջացածը, որով բաղադրյալ ժամանակներ են կազմվում՝ գնալու եմ, գալու եմ՝ անորոշ դերբայի հոլովական ձև է, իսկ «էի՞ք ապառնին միշտ գոյական է և հոգ կառնու. ըլլալի՞քն առաջուց գուշակել: Ընելի՞ք չէր գիտեր: Ըսելի՞քս իմացան»... Միայն իբրև ծանոթություն դնում է Այտնյանը (եր. 71 հտն.) թե «Ոմանք սովորած են լի՞ք ապառնին իբրև ածական ալ գործածել»: Եթե այս դերբայը գոյակառ է, ապա գրավրա դրված իմ, քո և այլն բառերը ստացական գերածուռ են: իմ. անելիքը =

առնելիք իմ, առնելիաց իմոց: Այսպես և ող վերջացած դերբայը, որ ածական է համարվում, հաճախ իբրև գոյական է բանում. «Եթե իբրև գոյական ասնվի՝ խնդիրը կըլլա սեռական հատկացուցիչ, և ինքն անոր հատկացյալը կըլլա. այսպես... Տիեզերաց ստեղծողը, Մեր փրկողը. իմ հետևողներս» (Այտն., եր. 105): Իմ, քո, մեր և այլն այս դերբայի վրա ևս ուրեմն ստացական ածական են, գրաբարում համաձայնում են իրենց գոյականին, ինչպես՝ Իմաստութիւն դիւրաւ գտանի խնդրողաց իւրոց և հասանէ առ ցանկացողս իւր:

Ավելի կարևոր է ան վերջացած անցյալ դերբայը, որ սովորաբար ածական է և կարող է հոգ առնելով մենակ գոյականաբար ևս գործածվել: Այսպիսի անցյալ դերբայի վրա դրված իմ, քո և այլն բառերը, ինչպես՝ իմ անսածը, ստացական դերանուն է, և այսպես էլ դնում է Այտնյանը (եր. 139): Բայց կա այս դերբայի ածականաբար գործածությունը իմ, քո և այլն բառերի հետ, որ շատ սովորական է մեր լեզվի մեջ. քո գոված աշակերտները. մեր բնակած տունը: Պալասանյանը (եր. 228), որից առնում ենք այս օրինակները, իմ, քո, մեր և այլն բառերն այս դեպքում ևս պարզապես ստացական դերանուն է կոչում: Այս գործածությունը ստացական է դնում նույնպես Այտնյանը՝ իմ անսած անտառս և այլն (եր. 141 հտն.): Անցյալ դերբայի այս երկու գործածությունը կա և գրաբարում, թեպետ և ոչ հաճախ. միայն «Կոստանակ դերանվան սեռականի՝ ինչպես ամեն ուրիշ տեղ՝ ստացական կըդրվի, որ կըհոլովի ալ: Զի՞ ետ ի ձեռս զիւր պատեցեալսն ի շաբաթս (= յուր խաբածները): Զքո փրկեալ ժողովորդսն» (Չալիխյան, Այտնյան, քեր., եր. 437 հտն.):

Ավելորդ չի լինիլ, եթե տեսնենք, թե ի՞նչպես ենք մտածում մենք վերջին տեսակի կապակցությունները անցյալ դերբայով. մեզ թվում է, թե մեր մտածողությունը հաստատուն չէ: Ստացական ս, դ հոդերը հաճախ կրկնվում են վերջի գոյականի վրա. կամ իմ, քո և այլն ստացականները չեն գրվում, այլ բավական է լինում նրանց փոխանակ՝ միայն գոյականի վրա ստացական հոգ դնել. Տեսած մարդս. նորոգած տունդ. գոված աշակերտներդ, այսինքն իմ տեսած մարդս, քո նորոգած տունդ, քո գոված աշակերտներդ = իմ տեսած մարդը, քո նորոգած տունը, քո գոված աշակերտները (Պալաս., եր. 228., Այտնյան, եր. 142, 144 հտն.): Ս, դ ստացական հոդերով այս գործածությունը ցույց է տալիս, որ սկզբի իմ, քո և այլն ստացականները ոչ թե՝ միայն դերբայի վրա ենք մտածում, այլ ամբողջ կապակցության վրա, այսինքն անվան վրա իր ածականով միասին: Ստացական ածականների գործածությունն այս դեպքում հասկանալի է. դրանք դրվում են անվան վրա:

Պատահում են սակայն և հետևյալ տեսակի կազմության խոսքեր, այն էլ բավական հաճախ. «Սոս ու ընկերս կանխավ արած մեր որոշման համաձայն դուրս եկանք քաղաքից»: Շնորհակալություն սրահը և հյուրերնկա-

լի բաղցր ընդունելությունը շուտով ճողացրին մեզ ճանապարհի շոգից։
 կրած մեռնեթյունը (Մուրացանի Երկասիրությունները, եր. 7, 13),
 Այստեղ իմ, բո և այլն դերանունները դրվում են դերբայից հետո՝ գո-
 յականի վրա. ուստի և այդ բառերը դարձյալ կարող են ստացական դե-
 րանուն համարվել, քանի որ քերականորեն ոչ թե դերբային են վերա-
 բերում, այլ նրա անվանը. Բայց կա և մի. երրորդ տեսակ գործածու-
 թյուն ևս, որով ստացական ս, դ հոգերը ոչ թե վերջի անվան վրա են
 դրվում, այլ դերբայի վրա. փոխանակ ասելու՝ (իմ) գրած նամակս, (քո)
 դուլած աշակերտներդ՝ ասում են դռածս նամակը, գովածդ աշակերտ-
 ները. Այս վերջին ձևը օտարաբանություն է համարվում։ Սակայն վեր-
 չերս ավելի ու ավելի ընդհանրանում է գրականության մեջ, և հիմք
 չենք տեսնում օտարաբանություն, ուստի և խորշիկի համարելու. Այս
 ձևով, ինչպես ստացական հոգից երևում է, ստացական դերանունները
 մտածում ենք ոչ իբրև անվան լրացում, այլ իբրև անցյալ դերբայի լը-
 րացում. Եվ իսկապես երբ գոյականաբար գործ ենք ածում իմ գրածը.
 իմ գրածս, կամ լոկ՝ գրածս, այս ժամանակ իմ ստացական դերանունը,
 կամ ս ստացական հոգը միմիայն գրած դերբային է վերաբերում և
 ջույց է տալիս թե գործողությունը ումնից է ծագում։ Ճիշտ այդպես իմ
 գրած նամակը կամ լոկ գրածս նամակը կապակցությունների մեջ ևս
 ստացական իմ դերանունը կամ ս հոգը գործողության ծագումն են ո-
 ռոշում։ Իմ գրած նամակը, (իմ) գրածս նամակը նշանակում է՝ նամա-
 կը որ իմ գրածն է, (իմ) գրածս է. մինչդեռ ինձ գրած նամակը նշանա-
 կում է՝ նամակը որ ինձ են գրած. Իմ գրածը (ս), գրածս՝ ձեներն իհար-
 կե օտարաբանություն չեն։ Բայց (իմ) գրածս նամակը, ինչպես և իմ
 գրած նամակը ձեները ծագում են հենց (իմ) գրածս, իմ գրածը ձեներից։
 Ինչպես որ ասում ենք՝ Տիգրանը, ու իմ եղբայրն է իմ եղբայր Տիգ-
 րանը. կամ Տիգրանը, որ (իմ) եղբայրս է (իմ) եղբայրս Տիգրանը, —
 ճիշտ նույն ձևով և՛ նամակը, որ իմ գրածն է իմ գրած նամակը. իսկ
 նամակը, որ (իմ) գրածս է (իմ) գրածս նամակը։ Ուրիշ խոսքով ան-
 վան վրա գրված իմ գրած, (իմ) գրածս ձեները ծագում են իմ գրածը,
 (իմ) գրածս գոյականաբար գործածությունից։ Ստացական դերանու-
 նով կամ հոգով անցյալ դերբայը սերմն, որ դրվում է անվան վրա,
 առնվում է ոչ իբրև իսկական ածական, այլ իբրև ածականաբար գոր-
 ծածված գոյական, որ կարող է հետևաբար ստացական դերանուն ու-
 նենալ. նույն ձևով են գործածվում և ող ենթակայական դերբայը և լի՛
 ապառնի դերբայը. Թեպետ և Այսոյանը (եր. 105) ող դերբայի համար
 ասում է, թե երբ իբրև ածական առնվի, սեռական խնդիր, ուստի և ըս-
 տացական դերանուն չի դրվի վրան, բայց այդ ճիշտ չէ. ժողովրդական
 լեզվի մեջ այս ղեպքում ևս հաճախ սեռականով կամ ստացական գե-
 րանունով է մնում ող դերբայը, ուստի և իբրև գոյական։ Ի մտածվում.
 Օրինակ՝ Սոս և Վարդիթեր եր. 144 գտնում ենք. «վաղում են տեսնե-
 լու սրա (=երգի) կանչողին» — Ա՛խ, մի՛ սրա ասող տղին տեսնենք։

վերջին՝ սրա ասոզ տղին ձևը վերլուծվում է՝ տղին, որ սրա ասոզն է: Նույն ձևով հազվադեպ չէ ժողովրդական լեզվի մեջ՝ իմ կանչողին, — իմ կանչող տղին, քո բերող մայրը և այլն: Այսպես և իմ անելիք քաները վերլուծվում է՝ բաները որ իմ անելիքն են: Հետևաբար բոլոր դերբայները, որոնք իրենց հետ ունին իմ, քո, իր և այլն դերանունները, գոյականաբար են առնվում, թեկուզ անվան վրա դրված լինեն, այս պատճառով դրանց հետ դրված իմ, քո և այլն դերանունները ստացական են, ինչպես և դնում են մեր քերականները: Գրաբարում այդ բոլոր դեպքերում ստացական ածականներ են բանում, որոնք համաձայնում են դերբային:

4. Ածականները սեռական խնդիր, ուստի և իմ, քո, յուր և այլն չեն առնում: Այսոյանը ածականների խնդրառության մեջ ոչ մի սեռական խնդիր չի դնում. «քեզի նմանները» օրինակի տակ ծանոթություն է դնում, թե «կըսվի նաև քու նմաններդ. բայց այն ատեն նման գոյականաբար առնված կհամարվի» (եր. 106): Եվ արդարև գրաբարում է՝ նմանի քո, նմանեաց քոց, այսինքն նմանիք գոյական է կամ գոյականաբար գործածված, ուստի և առնում է ստացական ածական, որ համաձայնում է: 2. Հ. Ասատուրը դնում է թե «սեռական հոլով խնդիր կառնեն իշ վերջավորող ածականները. ցավերու ամոքիչ, աշխարհի փրկիչ» (եր. 108, 146): Բայց այդ բառերն այս դեպքում ածական չեն, այլ գոյական. ուստի և իմ փրկիչը, մեր փրկիչը կապակցությունների մեջ իմ, մեր և այլն ոչ թե ածականի սեռական խնդիր են, այլ գոյականի ստացական ածական, որ և գրաբարում համաձայնում են՝ փրկչին մերոյ, ի փրկչին մերմէ: Այսպես և ուրիշ ամեն ածական ևս, մանավանդ բայական իմաստ ունեցողները, կարող են սեռական խնդիր առնել միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են գործածվում. ուստի և գրաբարում իմ, քո և այլն ստացական դերանուններ են դրվում և համաձայնում. Կատարեա՛ղ կկամս երկիւղածաց քոց. առնես զհատուցումն քոյոց երկրպագուաց. յայտնելոց է իւրոց արդարոց. ոչ կարէ որ ի թշնամեաց յաղթել յուսացելոց քոց և այլն (Ագաթանգեղոս, Թիֆլիս, եր. 60, 62, 64):

Սակայն ածականների խնդրառության մեջ մեզ պետք է մի կիրառություն պարզել, որի վրա, տրբան գիտենք, ուշադրություն չեն դարձրել մեր քերականները: Կան ածականներ, որոնք սովորաբար տրական են առնում՝ ինձ, քեզ և այլն. բայց տրոշ դեպքերում դրանց մոտ տրականի հետ անխտիր դրվում են և իմ, քո, յուր և այլն ձևերը: Օրինակ Պողոսյանի «Սկիզբն երկանց»-ի մեջ սովորական ինձ նման, քեզ նման, իրեն հավասար, իրեն արժանի և այլն ձևերի հետ գտնում ենք և հետևյալները. «Այսպիսի քաջասիրտ դուցազնը պետք է խելքի հատունությամբ էլ գերազանցեր յուր նման և ոչ յուր չափով ստեղծված արարածից» (եր. 302): «Տարաբախտաբար՝ ձեռ նման անհողողդն և

մեր սուրբ Հաւատի շերմ նախանձախնդիրները շատ սակավներն են տեսել» (եր. 346): «Հողն իմ նման մոր գլխուն» (եր. 34., Մուրացան, I. 49. Քոռանա ինձ նման մայրը): «Նրա և յուր նման մի քանիսի ձեռքին է» (եր. 9) «Բաղմեց վերին կողմն և հրավիրեց ինձ յուր նավասար՝ ծունգե ծունգ նստել» (եր. 305): «Իսլամն յուր արժանի պատիվն ունի» (եր. 39): «Մինարեի կիսալուսնի փայլը ... գիշերն յուր նամանուն գիշերային լուսավորի լույսի հետ էր մրցում» (եր. 394): «Էֆենդու և յուր բոլոր վարչական ստորադրյալ անդամների հարաբերությունը Հայերի հետ» (եր. 5): Մենք օրինակները բերում ենք պատահաբար աչքի ընկած տեղերից: Եթե այս նպատակով մի երկու գիրք թերթերու լինեինք, դրանց թիվը խիստ կբազմապատկվեր, որովհետև խոսակցության ժամանակ հաճախ լսել ենք այսպիսի ձևեր՝ մենք մտանք իմ ծանոթ փողոցը: Նա իր արժանի պատիժն ստացավ:

Ի՞նչ են այս գործածությունները, արդյոք ստացական դերանուն, անձնականի սեռական, թե՞ տրական: Մենք տրական ենք մտածում և փորձված վարժապետների հարցում ենք տվել, նրանք էլ տրական են մտածում: Անշուշտ եթե ասում ենք՝ Նա այսօր ևս իր նմանների մեջ վերջին տեղը չի բռնում (Պոռ., Սկ. երկ., եր. 4). կամ Ռաֆայելը մինչև այսօր էլ յուր հավասարը չի ունեցել, — նմանները, հավասարը գոյականաբար են գործածվում և կարելի է գուցե նրանց վրա դրած յուր բառը ստացական դերանուն համարել: Բայց յուր նման և ոչ յուր չափով ստեղծված. յուր հավասար նստել, ձեր նման անհողողողը և այլն ձևերի մեջ նման, հավասար բառերը մակբայ կամ ածականի խնդիր են. դրանց հետ ստացական դերանուն մտածել չենք կարող, այլ անձնական դերանուն: Մյուս կողմից մենք մտածողության եղանակի ոչ մի տարբերություն չենք գտնում՝ հողն իմ նման մոր գլխին և հողն ինձ նման մոր գլխին, ձեր նման անհողողողը և ձինձ նման տգետը, կամ քեզ նման անփորձը» (Պո. Սկ. երկ., 223), յուր հավասար նստել և իրեն հավասար նստել, իր արժանի պատիժը և իրեն արժանի պատիժը և այլն ձևերի մեջ, Եվ կարծում ենք ուրիշներն ևս, եթե կարողանան սովորած քերականության նախապաշարումից ազատվել, նրանք ևս, բացի արտաքին հնչյունական տարբերությունից, մտածողության եղանակի տարբերություն չեն տեսնիլ այդ երկու ձևերի մեջ և իմ, ձեր, յուր և այլն այս դեպքերում տրական կանվանվեն և ոչ սեռական, քանի որ դրանք սեռականի, այսինքն ստացականի իմաստ չունին: Եվ զարմանալի չի լինիլ, եթե աշխարհաբարում այդ ձևերը տրականի վերածված լինին: Գրաբարում արդեն իսկ ձեր թե սեռական և թե տրական է. մյուսների համար ևս սեռական և տրական հոլովներն իրար տեղ են անցնում և պատահում են տրականի իմաստով գործածություններ սեռականի, թեպետ քիչ, ինչպես՝ շիջուցանել կամին զկայծակն որ մնայ իմ, արժաթն որ կորեալ քո, պաշտպան էր ինձ կամ իմ (Չալիս., եր. 262): Այսպես և Բագրատունին (եր. 310, տե՛ս և եր. 251 և այլն) դնում է.

«Ուրախակից եմ ամենեցուն ձեր, իմա՛ր ձեզ» և այլն: Սեռական գործա-
ծելը տրականի իմաստով շատ ավելի պարզ երևում է ցուցական դե-
րանունների ասոր, ադոր, անոր և այլն ձևերի մեջ: Այսպես ուրեմն վե-
րևում դրած օրինակների մեջ իմ, մեր, յուր և այլն ստացել են տրա-
կանի իմաստ: Բայց ինչո՞ւ այդ որոշ թվով ածականների հետ միայն
անձնական դերանունների սեռականները ստացել են տրականի իմաստ:
Դրա բացատրությունը տալիս է մեր հին լեզուն:

Մենք վերևում ասացինք, որ անձնական դերանունների բոլոր սե-
ռական համարված գործածությունները որ կան յաշարհաբարում, հա-
մապատասխան են գրաբարում նույն բառերի գործածության իբրև ըս-
տացական դերանուն: Այստեղ ևս բացատրություն չկա: Արդ գրաբարում
որոշ թվով ածականների խնդրառության առանձնահատկությունը հետևե-
լալն է, որ ճիշտ արտահայտված դտնում ենք Չալըխյանի բերսկա-
նություն մեջ (եր. 202). «Վերջահղով տրականի տեղ սեռական կամ
ստացական ալ կոնա դրվիլ՝ իբրև հատկացուցիչ գոյական... Ածականի
սեռական խնդրի վրա աս գիտնալու է: Երբ որ երկուքը բաղով մ՝ իրա-
րու կապված չեն՝ հասարակորեն սեռական կամ ստացական կրորվի
փոխանակ տրականի և այն ատեն ածականը սեռականին հատկացյալն
է»: — Ածականն ուրեմն գոյականաբար է գործածվում, արով և նրա
տրական խնդիրը փոխվում է բնականորեն սեռականի, իսկ անձնական
դերանունների փոխանակ՝ ինչպես ամեն դեպքում գոյականի վրա՝
դրվում են ստացական ածականներ, որ համաձայնում են իրենց գոյա-
կանին, այս դեպքում՝ գոյականաբար գործածված ածականին: «Ամե-
նայն երէ զմմանին իւր սիրէ (=իրեն նմանը, կարող էր ասել նաև իր
նմանը): Ինքնին շրջի խնդրել զարժանաւաւս իւր: Ձուկն զիւր համազ-
գիսն անխտրի ուտէ: Գերեկից իմ: Հասակակիցք մեր: Երանի որ ոչ ծա-
ռայեաց անարժանի իւրում (փխնկ՝ ինքեան=իրեն): Արժանատուաց
իւրոց: Նմանեաց իւրոց: Տոց քքեզ ի ձեռս վնասակաւաց բոց: Այս
բոլոր օրինակների մեջ, որ բերում է Չալըխյանը, ածականները գործ են
ածված զեղչական ձևով իբրև գոյական, ուտի և հոլովելիս ստացա-
կանները միշտ համաձայնում են: Բայց նույնպես գոյականաբար և ըս-
տացականով գործ են ածվում ածականները և առանց իրենց գոյակա-
նի զեղչման, ինչպես՝ նմանեաց իւրոց արանց, կամ հավասար և ծա-
նոթ ածականները Սաղմոսի հետևյալ խոտքի մեջ: Դու մարդ հաւասար
իմ և ծանօթ իմ: Խորենացու այս խոտքերը՝ Ասէ ցհամազգին իւր
ցՍուրեն Պաիլաւ=Ատում է յուր համազգի Սուրեն Պահլավին, բառա-
ցի նշանակում է՝ Ասում է յուր համազգիին՝ Սուրեն Պահլավին: Կամաւ
յանձն առին գտերութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուան Արտաշրի=Իմ
նախնու և (իմ) համանունի՝ Արտաշրի տերությունը: Գոյականաբար է
գործածված համազգի բառը և Շնորհալու հետևյալ խոտքի մեջ՝ «պա-
տերաղմիլ սոքօք ընդ համազգեաց մերոց մարդկան=Մեր համազգի
մարդկանց, բառացի՝ մեր համազգիների՝ մարդկանց հետ, կամ մարդ-

կանց՝ մեր համազգիների հետ։ Այսպես և Եգիպտոսի համախոհի իւրով կապակցութեան մեջ համախոհ ածականը ձեռով գոյականաբար իբրեւ բացահայտիչ է դրված Եգիպտոս անվան վրա, ուստի և իւր ըստացական դերանունն է գրվում համախոհ բառի վրա։ Բայց մենք իզուր ենք օրինակները բազմապատկում։ Եգրակացութունը պարզ է. գրաբարում ածականները սեռական խնդիր, ուստի և ստացական դերանուն, առնում են միայն այն ժամանակ, երբ գոյականաբար են գործածված, ինչին մենակ, այսինքն իրենց գոյականի զեղչմամբ գործածված, թե մի ուրիշ գոյականի վրա դրված։ Վերջին դեպքում գոյականն ու յուր ածականը քերականական ձեռով նույն են, ինչ որ մի բացահայտիչ և բացահայտյալ. ուստի և ածականի վրա դրված ստացականը համաձայնում է։ Այսպես գործ են ածվում այն ածականները, որոնք տրական խնդիր են առնում։

Ինչպես ուրիշ ամեն դեպքերում գրաբարի ստացական դերանունները մնում են աշխարհաբարում, նույնպես և այս ստացական դերանունները, որ գրաբարում տրականի փոխանակ դրվում են այնպիսի ածականի վրա, որ գոյականաբար իբրեւ բացահայտիչ կամ բացահայտյալ է գործածված։ Այս ստացականներից են ծագում ահա՝ աշխարհաբարում իմ, քո, յուր և այլն բառերը, երբ դրվում են մի ածականի վրա փոխանակ տրականի՝ «Հողն իմ նման մոր զխիւն»։ Արդարեւ աշխարհաբարում ևս այդ բառերը կարող են երբեմն իբրեւ ստացական դերանուն առնվել, բայց միայն այն ժամանակ, երբ ածականը մտածվում է իբրեւ գոյական և բացահայտիչ հաջորդ գոյականին. օրինակ՝ «Շն նամակ գրեցի իմ ծանոթ տիկնոջը» (Ռոբինզոն Կրուզո. Ս. Թառայանի, եր, 44) խոսքի մեջ ծանոթ բառը կարելի է կարծում ենք իբրեւ գոյական մտածել, իբրեւ տիկնոջը, որ իմ ծանոթն է։ Մենք այս ընդունում ենք, թեպետ մի քանի ուսուցիչներ մեր հարցին պատասխանեցին, թե այս դեպքում ևս տրական են մտածում իմ ձեռ։ Նույնպես կարելի է ածականն իբրեւ գոյական մտածել, ուստի և իմ, քո և այլն իբրեւ ստացական հետևյալ կապակցութունների մեջ. իմ ազգակից գիժ Գուրը = գիժ Գուրը, որ իմ ազգակիցն է։ Յուր համաճումն լուսավորի լույսը = լուսավորի, որ յուր համանունն է։ Բայց աշխարհաբարում իմ, քո և այլն բառերը գործ են ածվում և այնպիսի ածականների հետ և այնպիսի դրությամբ, որ ինչպես վերևում ասացին, իբրեւ ստացական առնվել չեն կարող, քանի որ դրանց խնդրառու ածականն իբրեւ գոյական առնվել չի կարող՝ Հրավիրեց ինձ յուր հավասար նստել. Ձեռ նման անհողդողդ մարդը = մարդը որ ձեռ նման անհողդողդ է և այլն։ Այս ձևերը մենք ուրիշ կերպ բացատրել չենք կարող, բայց եթե ընդունել, որ իմ, քո, յուր և այլն դերանունները այլևս ստացական իմաստ չունին և գործ են ածվում տրականի նշանակությամբ։

Բացի այդ՝ գրաբարում այս ածականները զեղչական ձեռով մենակ գործածված ժամանակն ևս առնում են ստացական դերանուն, որով-

հետև իրենց գոյականի զեղչված ժամանակն ևս դրանք նույն գործածությունն ունին. օրինակ մարդ հաւասար իմ, մարդոյ հաւասարի իմոյ, ուստի և մենակ լինում է՝ հաւասար իմ, հաւասարի իմոյ: Բայց աշխարհաբարում յուր հավասար մարդ է կապակցության մեջ յուր բառը կարելի չէ ստացական ընդունել. ուստի ինչո՞ւ պետք է յուր հավասարը զեղչական ձևի մեջ յուր բառը ստացական համարվի և ոչ տրական: Նույնպես՝ Պոռչյանի հետևյալ խոսքի մեջ՝ «Այս բաղաբը այսօր ևս յուր նման (ֆաղաֆ)ների մեջ վերջին տեղը չի բռնում»։ յուր բառը չի կարող ստացական համարվել, քանի որ նման բառը գոյականաբար առնվել չի կարող,— մինչդեռ գրաբարում գոյականաբար է առնվում՝ ի միջի նրմանեաց իւրոց քաղաքաց,— ուստի և զեղչական գործածության ժամանակ ևս՝ յուր նմանների մեջ (Պռ., Սկ. Երկ., 4) մենք պետք է յուր բառը ոչ թե ստացական համարենք, այլ տրական հոլով: Եվ վերջապես կրկնում ենք յուր բառն այս գործածությունների մեջ ստացական իմաստ չունի, և ոչնչով չի տարբերվում իրեն բառից. Միթե նույն չէ՞ առնել՝ յուր նման քաղաքներ, իրեն նման քաղաքներ, յուր նմանները, իրեն նմանները, մեր նմանները, մեզ նմանները. «Մածուկ տեղեւում յուր հավատարիմների մեջ Սեղբոս աղան պարծենում էր, որ» ... և Մեր բախտից յուր առաջին աշակերտների մեջ իրեն հավատարիմներ շատ ու շատ սակավ են» (Պոռչ., Սկ. Երկ., 10, 80): «Ես մորս մեր կուսակից եմ արել» (Պոռչ., Սկ. Երկ., եր. 102) և Ես մորս մեզ կուսակից եմ արել:

Թե իրոք այդ՝ գրաբարի ստացականներից ծագած սեռականները տրականի հետ նույնացել են, դրա պարզ ապացույց է այն, որ այս ստացականներին կամ փոխանակել են տրականներ, կամ երկու ձևն ևս՝ իմ, քո և այլն և ինձ, քեզ և այլն գործ են ածվում, ինչպես գրեթե անխտիր գործ ենք ածում բացի արդեն հիշածներից նաև՝ մեր սահմանակից երկրները, մեզ սահմանակից երկրները, իմ համախոհները, ինձ համախոհները, իմ աշակից մարդը, ինձ աշակից մարդը և այլն:

5. Նախդիրները գրաբարում, ասացինք, առնում են նաև սեռական խնդիր. բայց աշխարհաբարում այսպիսի նախդիրները կամ դուրս են ընկել, կամ սեռականին փոխանակել է տրականը, ինչպես՝ առանց ինձ, առանց քեզ և այլն: Նույնիսկ անոմներից ծագած նոր նախադրությունները, իսկապես ետադրությունները, առնում են անձնական դերանունների տրական հոլովը՝ ինձ համար, ինձ պես, ինձ վրա, ինձ շափ, ինձ հետ: Եվ այս հասկանալի է թե ինչո՞ւ Այս բառերը, որ իսկապես գոյական անուն են, սկզբնապես ասվել են ստացականով՝ իմ համար, իմ պես և այլն, ինչպես ասում ենք այժմ նախադրական անունները՝ ձեր ետևից, իմ առջև, ձեր մեջ, ձեր միջից, որ գրաբար լինում են ստացականով՝ յետոյ ձերմէ, զառաջեալ իմով, ի միջի ձերում, ի միջոյ ձերմէ: Բայց երբ համար, պես, վրա, շափ, հետ բառերը գաղաբում են անուն լինելուց և ըմբռնվում են իբրև ետադրություն, այլևս չեն կա-

որդ ստացական ածական առնել. ուստի իմ, քո և այլն ձևերին փոխանակում են ինձ, քեզ, և այլն: Սակայն հենց որ այդ բառերը վերականգնում են իրենց գոյական իմաստը հոգ առնելով և ավելի՝ հոլովվելով, դարձյալ իմ, քո և այլն ձևերի հետ են գործածվում. ինձ վրա, բայց՝ իմ վրայի, իմ վրայից և այլն. քեզ հետ, բայց քո հետի: Ուրեմն այդ բառերը այժմ էլ դեռ գոյական են, ուստի և զարմանալի չէ, որ պատահում են հին ձևով՝ իմ պես, իմ վրա, մեր չափ, քո հետ գործածությունները:

Այդ բառերից միայն հավաք, պես,— վերջինս անմիջական հաջորդություն (և ոչ նմանություն) ցույց տալու իմաստով,— կարելի է ասել այժմ էստարյալ ետադրություն են դարձել. բայց պես բառն այդ իմաստով միշտ տրական է առնում, այն էլ միայն անորոշ դերբայ (լույսը բացվելուն պես), իսկ հավաք բառը սովորաբար տրական է խնդրում՝ ինձ համար և այլն: Արդարև այժմ էլ դեռ պատահում են հընացած ձևով իմ համար, մեր համար և այլն, բայց այդ արդեն պատմական քերականությունն է վերաբերում՝ բացատրել թե որովհետև հավաք ետադրությունը գոյականից է ծագում՝ «ի համար իմ, ի քո համար». ուստի և պատահում են հնացած ձևով իմ, քո և այլն ստացականներով գործածություններ. նույնպես եթե մասին բառը, որ մենք ետադրությունների մեջ ենք դրել, լինում է իմ մասին, քո մասին և այլն, այդ ցույց է տալիս, որ այդ բառը իսկական ետադրություն չէ և մենք դեռ իբրև անուն ենք ըմբռնում, ուստի և ստացական ածականով է գործածվում, ճիշտ ինչպես շատ սովորական է նույն բառի ցուցական ածականներով գործածությունը՝ այս մասին, այդ մասին, այն մասին: Կան երկու ետադրություններ էլ՝ ներքո, հաղորդման, որոնք գրաբարի հոլովական ձևեր են և գրաբարից մտած են աշխարհաբարի մեջ: Դրանք նույնանիշ են աշխարհաբարի տակ,— դիմաց, առաջ բառերին, ուստի և, թեպետ անփոփոխ են մնում, բայց նույնպիսի խնդիր են առնում, ինչ որ իրենց նույնանիշները, որ իսկապես անուն են:

Այսպես աշխարհաբարի բուն նախադրությունները և նախադրություն դարձած անունները անձնական դերանունների սեռական խնդիր չեն առնում, այլ տրական: Եվ Այտնյանն (եր. 81 հտն.) այդպես էլ դրնում է թե «Բուն նախադրությունները տրական հոլով խնդիր կանուն». «Իսկ գոյականն առնված նախադրություններն իրենցմե առաջ սեռական հոլով կուղեն»: Նույնն ասում է և Պալասանյանը (եր. 189 հտն.):

Հետևությունը պարզ է—այն ինչ որ վերևում դրինք: Սեռակա՞ն և տրական հոլովների նույնացման մեջ անձնական դերանունների նըկատմամբ լեզուն բացառություն չի արել: Աշխարհաբարի իմ, քո, իր. մեր, ձեր ձևերը մնում են մեր հին լեզվից իբրև ստացական ածական և ոչ իբրև անձնական դերանվան սեռական: Մեր քերականներն այդ բառերի բոլոր գործածություններն որ կան աշխարհաբարում, այդպես

էլ կոչում են՝ ստացական դերանուն կամ ստացական ածական: Միայն սակավաթիվ ածականների հետ իմ, քո, յուր և այլն բառերը, թեպետ դարձյալ հին լեզվի ստացականներից են մնում, այլևս մենք—մեզ հետ և ուրիշները—ստացական, որ է սեռական, չենք մտածում, այլ տրական:

Տեսնենք մեր քերականներն ինչպե՞ս են վարվում: Պալատայանը իմ, քո, յուր, մեր, ձեր, իրենց դնում է դերանունների մեջ իբրև «ստացական ածականներ», որոնք «եթե մենակ մնան, գոյականի վորում ունին և հոգ առնելով հոլովվում են»: Բացի այդ՝ միևնույն բառերը նա դնում է միանգամայն և իբրև անձնական դերանունների սեռական հոլով (յա՛հնց բառն իհարկե նաև իբրև տրական): Նույնը գտնում ենք նաև Այստնյանի քերականության մեջ, որից օգտվել է Պալատայանը: Այս սխառմի մեջ մի մեծ պակասություն ենք գտնում: Գրաբարում արդարև իմ, քո, իւր, մեր, ձեր բառերը թե անձնական դերանունների սեռական են և թե ստացական ածական կամ ստացական դերանուն ուղղական հոլով: Իբրև ստացական դերանուն դրանք դրվում են գոյականի վրա և համաձայնում են իրենց գոյականին՝ հայր իմ, հօր իմոյ և այլն. իսկ իբրև անձնական դերանվան սեռական ունին մենակ գործածություն բայի հետ կամ նախդրով՝ են իմ անդ եղբարք հինգ, ընդ իմ, ընդ քո և այլն: Աշխարհաբարում սակայն դրանք պետք է կամ ստացական դերանուն դրվեն, կամ անձնականի սեռական: Եթե դրանց բոլոր գործածությունները ստացական դերանուն են դնում մեր քերականները, այլևս հարկ չկա հոլովման մեջ դնելու դարձյալ իբրև անձնականի սեռական: Շատ շատ կարելի է և պետք է ժանոթություն դնել, թե այդ ստացականները ծագում են հին սեռական հոլովից: Այս դեպքում հոլովման շարքերի մեջ կմնան միայն տրականները՝ ինձ, քեզ, իրեն, մեզ, ձեզ:

Տեսնենք այժմ ցուցականների կրկին ձևերը՝ սրա, դրա, նրա, և սրան, դրան, նրան: Արևմտյան աշխարհաբարի համար այս խնդիրը նշանակություն չունի, որովհետև սովորաբար գործ են ածվում՝ ասոր, ադոր, անոր, որոնք թե տրական են և թե սեռական. իսկ սա, դա, նա ցուցականների համար միայն սորա, դորա, նորա ձևերն են պատահում: Ինչո՞ւ են պահված արևելյան աշխարհաբարում այս տարբեր ձևերը, մինչ բոլոր բառերի սեռականն ու տրականը ձևով նույնացել են:

Գրաբարում սորա, դորա. նորա և հոգնակի սոցա, դոցա, նոցա իբրև անվան լրացում սովորաբար անփոփոխ են մնում՝ հայր նորա, հօր նորա, ի հօրե նորա. բայց պատահում են այդ բառերի համար և ածականաբար գործածությունների՝ Զի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց, որից երևում է թե այդ ցուցականների սեռականներն ևս ըմբռնվել են իբրև ստացական ածական: Սակայն քանի որ այս վերջին տեսակի գործածությունը հազվագեպ է երևում, պետք է ընդունել, որ հին ժամանակ մեր լեզվի մեջ դրանց իբրև ստացական ածական գործածու-

թյունն ընդհանուր չի եղել. մի բարբառի մեջ ևթե հաճախված է եղել, ուրիշների մեջ չի եղել. այնինչ իմ, քո, իւր, մեր, ձեր ընդհանրապես ստացական ածական են եղել: Որ արեւելյան աշխարհաբարում պահվում են սրա, դրա, նրա ձևերն իբրև սեռական, կարելի է գուցե կարծել ուրեմն թե դրանք ծագում են մի այնպիսի հին բարբառից, որի մեջ սորա, դորա, նորա ձևերն անունների վրա դրված ժամանակ իբրև ստացական ածական են ըմբռնված եղել, ուստի այդ ձևերը մնացել են քաղցած՝ միայն իբրև սեռական—ածական, ինչպես են իմ, քո, յուր, մեր, ձեր ձևերը: Բայց մինչդեռ անձնական դերանունների տրականի համար պահված են հին ձևերը՝ ինձ, քեզ և այլն, ցուցականների հին սմա, դմա, նմա ձևերի դուրս ընկնելովը հարկ է եղել մի առանձին տրական հոլովի և լեզուն առաջ է բերել այս գործածության համար սրան, դրան, նրան ձևերը:

Ինչպիսի կազմություն ունին այս վերջին ձևերը: Մասն յուր քերականության մեջ (եր. 140) մի ծանոթությամբ ասում է թե սրան, դրան, նրան տրականների վերջի և տառը հոդ է, որ ավելացել է սրա, դրա, նրա=սորա, դորա, նորա սեռականների վրա: Այս տեսությամբ ուրեմն պետք է ընդունել, որ ինչպես անունների վերջից, երբ որոշյալ են և տրական են, ավելանում է և հոդը,—մինչդեռ նույն ձևերն իբրև սեռական ածականաբար գործածվելով, անհոդ են մնում,—այնպես և սրա, դրա, նրա ձևերն իբրև սեռական անհոդ են մնում, բայց իբրև տրական, որովհետև որոշ են, ստանում են և հոդը: Ըստ ինքյան այս տեսությունը անհավանական չէ. որովհետև մեր լեզվի մեջ անսովոր երևույթ չէ դերանունների հոլովական ձևերի վրա և հոդի ավանալը. գրական լեզվի մեջ անգամ սա, դա, նա դերանունների ներգոյականի վրա երբեմն և հոդ է դրվում՝ նրանումն է, սրանումն է, դրանումն է, Իսկ բարբառների մեջ սրա—սրան ձևի նմանը գտնում ենք վիւ (=ույր) ձևի մեջ, որ իբրև տրական գործ է ածվում և հոդով. վիւ լաճն է. բայց վիւրը տվիր:

Բայց մենք այդ ձևերի վերջին և տառը ոչ թե նոր ավելացած հոդ ենք համարում, այլ հոլովակերտի մաս, որ իբրև հոդ է ըմբռնվել: Ինչպես նույն արեւելյան աշխարհաբարի բարբառների մեջ իւա և իւաճ ձևերը երկուսն էլ ծագում են հին սեռական—տրական իւեաճ ձևից միայն իւա ձևի մեջ վերջի և տառը դուրս է ընկել (հմտ. աղջկան, աղջկա, կընկան, կնկա, օրվան, օրվա և այլն),—նույնպես և սրա, դրա, նրա ձևերը ծագում են սրան, դրան, նրան ձևերից, և ոչ ընդհակառակն: Իսկ սրան, դրան, նրան=սորան, դորան, նորան կրկին հոլովված ձևեր են. այն է՝ նախնական սեռականի վրա ավելացել է անվանական հոլովման սեռական—տրականի նոր կազմված եաճ=աճ, ա(յ) հոլովակերտը, ճիշտ ինչպես նույն ձևով կրկին հոլովված է իւեաճ=իւաճ, իւա: Լեզուն ապա գործածության տարբերություն է դրել, սրա, դրա, նրա և սրան, դրան, նրան ձևերի մեջ: Այս տարբերության իբրև հիմք ծառայել է այն, որ անունների նմանությամբ՝ տրականի համար վերջի և տառը իբրև հոդ

ըմբռնվելով պահպնել է, իսկ սեռականի համար հատկացվել է առանց
Ե-ի ձևը: Ինչպես ասվում է իրա գիրքը, բայց իրան տվի, նույնպես և
նրա գիրքը, բայց նրան տվի: Այսպես և աղջկան = աղջկա (յ) ձևերից
առաջինի մեջ և տառն արգեն իբրև հոդ է ըմբռնվում, և ասում ենք՝ Այս
աղջկա գիրքը, մի որևէ աղջկա տալ և ոչ՝ Այս աղջկան գիրքը, մի որևէ
աղջկան տալ: Բայց թե վերջի և տառը նոր ավելացող հոդ չէ, այդ պարզ
երևում է մյուս հոլովների կազմությունից, որոնց մեջ և տառը մնում է՝
նրանից, նրանով, իրանից, իրանով, ինչպես և հոգնակին՝ նրանք, նրանց,
— այսպես և աղջկանից, աղջկանով*:

Այսպես ուրեմն ցուցականների կրկին ձևերը միևնույն հոլովական
ձևն են, միայն վերջում և տնեցողները, անվանական հոլովման ազդե-
ցություն տալ, իբրև տրական են գործածվում, մինչ առանց Ե-ի ձևերը
սովորաբար իբրև սեռական են բանում: Սովորաբար ենք ասում, որով-
հետև այս ձևերը ելքեմն գործ են ածվում և տրականի իմաստով հատ-
կապես այն ածականների հետ, որոնք գրաբարում գոյականաբար գոր-
ծածվելով տրական խնդրի փոխանակ անում են ստացական ածական-
ներ կամ սեռական. աշխարհաբարում այս գործածությունը սակայն կա
և այնպիսի ձևով, որ սրա, դրա, նրա ձևերն իբրև տրական են մտածվում.
օրինակ՝ ... Նրա նման կլկլացնի (Պռոշ, Սոս և Վարդ., եր. 144): Մխի-
թար Գոշը հիմնվելով քրիստոնեական կրոնի վրա՝ տալիս է նրա համե-
մատ բացատրություն: Ժառանգողն իրավունք ունի... դրա համեմատ իր
կամքը հայտնելու (Ազգ. հանդես, XVI, եր. 125, 129): Այսպես և՛ Դու
էլ նրա նման մի մարդ ես: Նրա վայել պատրաստություն էին տեսել:
Նրա նման քաջասիրտ երիտասարդը: Դրա համաձայն և այլն: Բարբառ-
ների**, հազվագեպ և գրական լեզվի մեջ առանց Ե-ի ձևերը գործ են
ածվում իբրև տրական և ուրիշ դեպքերում, ինչպես՝ «Միծեռնակ» հրգի
մեջ «Ծոր տեսնես դու նորա, ինձնից շատ բարև արա»։ կամ Գամառ Քա-
թիպայի հետևյալ տողերի մեջ. «Տեսա Ավարայր սարսափած ահից. Ան-
թիվ զորք նորա տիրել էր Պարսից»:

Եզրակացությունը պարզ է: Եթե սրան, դրան, նրան ձևերի վերջի և
տառը հոդ է, ինչպես Մառը դնում է, ապա կա միայն ընդհանուր հոլո-
վական ձև սեռականի և տրականի համար՝ սրա, դրա, նրա = սորա, դո-
րա, նորա, որ հին սեռականն են, բայց այժմ ստացել են և տրականի
իմաստ, միայն իբրև տրական գործածված ժամանակ, որովհետև միշտ

* Թե իսկան ձևի հետ եղել է իւրայ=իրա, այդ երևում է իւրայոց, իւրայովք և այլն
հոլովական ձևերից:

** Օրինակ՝ Տ. Նավասարդյան, Հայ. Ժող. Հեքիաթներ, 7-րդ գիրք: Խրիմի բարբա-
ռով հեքիաթների մեջ գտնում ենք նորա (= նորա) ձևը թե իբրև տրական և թե իբրև
սեռական: Մինտը ես նարա փնտռելու կերթամ. նարա առնելու էկիլ իմ, Խարթան խուշը
նարա մեկ ձի տվեց, նարա շատ խրատից: Նարա ասից,— նարա նարը, նարա ձեռքն
և այլն. Արևմտյան գրական լեզվի մեջ ևս նորա գրողները, թեպես հազվագեպ, այս ձևը
գործ են ածում և իբրև տրական, բայց ձեռքի տակ օրինակ չունինք:

որոշ են, հետևում են անուններին և հոգ առնում։ Հոլովման շարքի մեջ մնում են ուրեմն սրա, դրա, նրա ձևերը և շարահյուսության մեջ պետք է բացատրել, թե տրական գործածության ժամանակ սովորաբար և հոգով են բանում, ինչպես ու հարաբերականը, որի հոլովական ձևն է ուրի, բայց իբրև տրական լինում է սովորաբար հոգով՝ ուրի։— Իսկ եթե այդ զուգ ձևերը՝ նրա—նրան և այլն, ինչպես կարծում ենք, իրարուց անբաժան ձև են, ինչպես իրա—իրան, հոլովման շարքի մեջ պետք է դնել զուգ իբրև մի՝ ընդհանուր հոլով, ինչպես դնում ենք՝ աղչկան—աղչկա, կնկան—կնկա և այլն, և ապա դարձյալ շարահյուսության մեջ բացատրել թե երան ձևը, վերջի և տառի իբրև հոգ ըմբռնվելովը, գործ է ածվում իբրև տրական, իսկ երա ձևն իբրև անհոգ կարծված ձև՝ սովորաբար իբրև սեռական է բանում։ Երկու դեպքում ևս սեռականի և տրականի ձևական զանազանությունը վերանում է։

Լեզուն ուրեմն ցուցականների սեռական և տրական հոլովների նույնացման մեջ ևս բացատրություն չի թողել։

Այժմ հարց է՝ եթե ձևով,— ձևով ենք ասում և ոչ պաշտոնով,— այսպես բոլորովին նույնացել են մեր սեռական և տրական հոլովները, արդյոք պե՞տք է, որ մեր աշակերտները սերնդե սերունդ կրկնեն՝ սեռական՝ քաղաքի, տրական՝ քաղաքի։ Եվ ի՞նչ գործնական նշանակություն ունի այդ կրկնելը։ Արդյոք կրկնելով սովորո՞ւմ են սեռականը տրականից տարբերել՝ առանց շարահյուսության օգնությանը դիմելու։ Անշուշտ ոչ։ Այս բանին համոզված կլինեն Պալասանյանի հետ և մեր բոլոր փորձված վարժապետները։ «Այս նույնավերջ հոլովները միմյանցից որոշելու մի նաքը կա—քննել թե նրանցից յուրաքանչյուրը ինչ պաշտոն է վարում»։ Այս պատճառով գրեթե բոլոր քերականությունների մեջ կգտնեք գրած. «Սեռականը տրականեն զանազանելու դյուրին կերպն սա է.— եթե գոյականի վրա ինկած է՝ սեռական է, իսկ եթե բայի վրա՝ տրական է» (Այտն., եր. 94)։ «Սեռական և տրական հոլովներուն ձևերը նույն ըլլալով, պետք է դիտել որ սեռական հոլով հատկացուցիչը միշտ գոյականի մը կը վերաբերի... մինչ տրական հոլովը բայի մը կը վերաբերի» (Զ. Հ. Ասատուր, եր. 117)։

Ես չեմ կարող մոռանալ տարիներ առաջ տեղի ունեցած մի քրննություն. ստորին դասարանի աշակերտին ստիպում էին կարդացած հոդվածի մեջ որոշել հոլովները, և նա կտրվեցավ, որովհետև չէր կարողանում սեռականը տրականից տարբերել և ոչ հայցականն ուղղականից ու տրականից։ Բայց ինչո՞վ էր մեղավոր աշակերտը. նա սովորել էր լոկ հոլովել և այն, որ սեռական—տրական իրար նման են, բայց չէր սովորել հոլովների շարահյուսությունը, նրանց կատարած պաշտոնը խոսքի մեջ, նրանց ցույց տված զանազան հարաբերությունները,— և ահա ստիպում էին նրան՝ ասել ճացի ձևը սեռական է, թե՞ տրական։ Ո՞ր մեկը մեզանից կարող է առանց շարահյուսական արժեքը կշռադատելու, միայն ձևի վրա հիմնվելով, որոշել սեռական և տրական հո-

լովները հետեւյալներէ մեջ. Մի վաճառի պատկանած կալված,—Մի վաճառի կալված: Նա տեր եղաւ շատ կալվածներէ,—Նա շատ կալվածներէ տեր եղաւ, Նա հայր է շատ զավակներէ,—Նա շատ զավակներէ հայր է: Նա շատ մարդկանց բարեկամ է,— նա բարեկամ է շատ մարդկանց: Այս տունը մի հարուստ մարդու է,— Այս տունը մի հարուստ մարդու է պատկանում: Գերի մի լինիր կրֆերի,—կրֆերի գերի մի լինիր: Այս երեխաները մի հասակի են,— Նրանք էլ քո հասակին են,— Այս մի հասակի երեխաները: Առանց հացի, եղբորս համար, որդուդ պես և այլն:

Ես մի անգամ մի հայերեն և ռուսերեն քաջ իմացող բանասերի և լեզվի ուսուցչի ասացի այս խոսքը. «Ես այս ձին հարյուր մանեթի առա», և հարցրի թե ի՞նչ հոլով է հարցաւ մանեթի: Պատասխան ստացա թե սեռական է,— ինչու՞— Որովհետեւ արժեք ցոյց տվող բայերը՝ գրնել, առնել, ծախել և այլն սեռական են առնում շատ լեզուների մեջ:— Բայց մի կողմ թողնենք այդ օտար լեզուները և ենթադրենք թե այդ կանոնը չգիտենք, ի՞նչպես իմանանք, որ «հարյուր մանեթի» սեռական է և ոչ տրական: Հարկ եղաւ և հողին դիմելու, և ես ասացի. «Այս մանեթին հաց առա, իսկ այն մանեթին՝ միս»: Ուրեմն և հոգն էլ վրան եկաւ: Բայց և այնպես իմ խոսակիցը մնաց այն կարծիքին թե սեռական է, իսկ ես չհամոզվեցի և մնացի այն կարծիքին թե տրական է: Պալասանյանը (եր. 214) գրում է թե «սեռական հոլով են առնում առնելու և տալու բայերը... Հայրս տասը մանեթի փայտ գնեց»: Բարատունին նույնպես (եր. 301) գնել, վաճառել և այլն բայերի խնդիրը սեռական է դնում,— վաճառել ավելի քան երեք հարիւր դահեկանի. քանո՞յ վաճառեցեր զայդ: Բայց Այսնյանը (եր. 102) և Ասատուրը (եր. 108) տրական հոլով են դնում ծախել, գնել, վաճառել բայերի խնդիրը,— Այս գիրքը հինգ դրուշի գնեցի: Հինգ դահեկանի վաճառել: Քրոսան դենարի կուտային:

Այսպես, վարժապետներն անգամ երբեմն դժվարանում են սեռականը տրականից տարբերել և հարկ է լինում և հողին դիմելու կամ մի ծանոթ օտար լեզվի, բայց օտար լեզուները և նույնիսկ և հողը, որի գործածությունը բավական մեծ ազատություններ ունի, չեն կարող անսխալ առաջնորդ լինել: Եվ վերջապես նույնիսկ մեր հայտնի քերականներն էլ շփոթում են սեռական և տրական հոլովները. մեկը սեռական է դնում այն, որ ուրիշը տրական է համարում: Ի՞նչ անի ուրեմն աշակերտը:

Պետք է, կարծում ենք, մեր քերականությունը կազմել մեր լեզվի համեմատ և ոչ թե ընդօրինակություն անել օտար լեզուների քերականությունների, որոնց բոլորի համար, ինչպես մի գերմանացի լեզվագետ գրում է, լատիներեն լեզուն Պրոկրուստեսի անկողինն է եղել, որի վրա նոր լեզուների քերականությունները չափելով ծայրատել են կամ բռնի կերպով քաշքշել երկարացրել: Եթե մեր լեզվի մեջ սեռական և

տրական հոլովները մի ընդհանուր ձև ունին, ապա և այդ երկուսը մի ընդհանուր հոլով են և ոչ թե երկու տարբեր հոլովներ։ Ինչպես որ կոչականը դուրս է ձգված հոլովների ուսմունքից, հայցականը պետք է դուրս ձգել, որովհետև շունի յուր առանձին ձևը,— այսպես և սեռական և տրական հոլովները պետք է մի ընդհանուր հոլով դնել, քանի որ այդ երկուսը ձևով մի հոլով են, ինչքան էլ այդ մի ձևը տարբեր տարբեր հարաբերություններ ցույց տալու համար գործածվի։ Այն ինչ որ ուրիշ լեզուների մեջ երկու հոլովական ձևով, երկու հոլովով է արտահայտվում, մեր աշխարհաբարի մեջ մի ձևով, մի հոլովով է ասվում. և ինչու պետք է ուրեմն հակառակ մեր լեզվի կազմությանը՝ «բռնի կերպով քաշքշելով երկարացնենք» մեր հոլովների ուսումը և աշակերտների բանը դժվարացնենք, ինչ է թե ուրիշ լեզուների մեջ առանձին առանձին սեռական տրական հոլովներ կան։ Բայց ուրիշ լեզուների մեջ կարող են ուրիշ շատ հոլովներ էլ լինել, ուրեմն պետք է ա՛յդ էլ ստեղծենք մեր քերականության մեջ։ Միթե մեր քերականությունն ուրիշ լեզուների համար է շինվում, և հայոց լեզվի քերականությունը սովորում է հայ աշակերտը օտա՞ր լեզուների կազմությունը հասկանալու համար։ Օտարազգի մարդու համար, որի մայրենի լեզվի մեջ կան սեռական և տրական հոլովներ, անշուշտ հայերեն սովորելու մի հեշտ միջոց կլինի անմիջապես տեսնել սեռ., տրակ. քաղաքի, այսինքն երկու հոլովի վերածած մի հոլովը. և եթե մենք ռուսի համար կազմեինք մի հայերենի քերականություն, մեր այդ մի ձևի դիմաց ոչ միայն սեռական և տրական, այլև նախադրական=предложный կը դնեինք, քանի որ ռուսերենի այդ հոլովի պաշտոնն էլ հայերենում միևնույն ձևն է կատարում։ Բայց այդ կլինեի օտարազգու համար հարմարեցրած մի քերականություն, իսկ հայի համար հորինած հայերենի քերականության մեջ մի հոլով պիտի դնել և հատկապես տրական հոլով, իսկ սեռականը նրա գործածություններից մեկը միայն համարել։

Ինչու՞ այդ մի ընդհանուր հոլովը տրական պիտի կոչել և ոչ սեռական կամ մի նոր ընդհանուր անունով։ Նոր տերմինն անշուշտ այն առավելությունը կունենար, որ միակողմանի չէր հասկացվի. մինչ սեռական և տրական տերմինները միակողմանի են։ Սեռական ասելով, քանի որ հին և օտար լեզուների քերականությունների վարժված ենք, միշտ հասկանում ենք այդ ընդհանուր, ասենք, 2-րդ հոլովի մի որոշ գործածությունը միայն, երբ այդ հոլովով գոյականը դառնում է մի ուրիշ գոյականի լրացում. իսկ տրական ասելով հասկանում ենք նույն հոլովն իբրև խնդիր բայի և ածականի։ Արդ հասկանալի է՝ այսպես վարժված մարդկանց համար շատ խորթ կհնչի, օրինակ, պարտեզի դուռը կապակցության մեջ պարտեզի ձևը տրական կոչել, մինչ նոր տերմինը վերլուծության ժամանակ չէր հակասիլ մեր այս հին ըմբռնումին. մենք հոլով որոշելիս կասեինք պարտեզի 2-րդ հոլով է և ապա շարահյուսության մեջ կը բացատրվեր, որ այդ 2-րդ հոլովը գործ է

ածվում իբրև անվան լրացում (սեռական) թե՛ իբրև բայի և ածականի լրացում (տրական)։ Բայց հոլովների մեջ նոր տերմինն իբրև այդպիսին փնթն ըստ ինքյան խորթ է, և եթե պետք է մի նոր խորթության վարժվել, մենք ավելի կգերադասենք փոխանակ նոր տերմին մտցրնելու՝ ևղած տերմիններից տրականի իմաստը ընդարձակել, լավ ևս ասած, եղած միակ հոլովական ձևը տրական կոչել, իսկ սեռականը համարել նրա գործածություններից մեկը։ Անշուշտ մի ժամանակ շատ խորթ էր հնչում և կոչականը համարել ուղղականի գործածություններից մեկը։ Բայց ժամանակն այդ խորթությունը արդեն հարթել է։— Կան քերականներ որ հոլովներն անվանում են թվերով՝ 1-ին հոլով, 2-րդ հոլով, 3-րդ հոլով և այլն։ Այսպիսի կոչումներով ինքն իրեն նույնանում են մեր սեռական և տրական հոլովները՝ իբրև մի 2-րդ հոլով, քանի որ միևնույն ձևն ունեն, և վերանում է տերմինոլոգիայի այս ճշգրիմ խնդիրը։ Բայց այդպիսի կոչումներն ընդունված և հարմար չեն։

Բայց ինչո՞ւ պետք է եղած տերմիններից տրականն առնել և ոչ սեռականը։ Կարող են ասել— և եղել է մեզ բերանացի ասող— թե սեռականի գործածությունն ավելի շատ է քան տրականինը, ուստի ավելի հարմար կլինի սեռականը պահել և տրականը համարել նրա շարահյուսական գործածություններից մեկը։ Այս առարկությունը հիմնավոր չէ։ Նախ տրականի իմաստով գործածությունը, հետև առած և հայցականի իմաստով տրականինը, սեռականի գործածությունից պակաս չէ։ Ապա տրականը պահելու համար կան իրական հիմունքներ։

1. Դերանունների մեջ տրականից են կազմվում մյուս հոլովները և ոչ սեռական համարված ձևից. ինչպես ինձ-նից, քեզ-նից, ինձ-նով և այլն։

2. Եթե սեռական տերմինը պահենք, ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ, սրան, դրան, նրան ձևերը չեն կարող դրվել հոլովների մեջ, քանի որ դրանք իբրև սեռական չեն գործածվում, մինչդեռ եթե տրականը պահենք, իմ, քո, յուր, մեր ձևեր,— ինչպես հետո կտեսնենք նաև՝ սրա, դրա, նրա— կառնվեն ստացական դերանունների մեջ, կամ եթե ուզենանք, նույնիսկ տրականի տակ կարող են դրվել, քանի որ, ինչպես տեսանք, այդ ձևերն և իբրև տրական են գործածվում, թեպետ սակավադեպ։

3. Ինչքան էլ հայցականը դուրս ձգվի, բայց այդ հոլովի իմաստով գործածությունը պիտի բացատրվի. մենք չենք կարող ասել թե անցողական բայերի հայցական սեռի խնդիրը դրվում է ուղղական և սեռական հոլովով, այլ ուղղական և տրական հոլովով, որովհետև հայցականը տրականի նման է և ոչ սեռականի։

4. Սեռականը մի հոլով է, որ ածականի պաշտոն է վարում, այսինքն իբրև որոշող բառ կամ վերադիր (определение, die attributive Bestimmung) դրվում է մի գոյականի վրա։ Պալասանյանը (եր. 208 հտ.) պարզապես գրում է թե «սեռական հատկացուցիչը հարաբերական ածականի» և կամ «որական կան ածականի միտք ունի»։ Նույն է

տեսել՝ մոր օրհնութիւնն և մայրական օրհնութիւնն: Այսպես և Բագրատունին (Լր. 320): Այտնյանը (Եր. 39) նույնպես բոլոր ստացական սեռականները դնում է իբրև ստացական ածականներ. «որ ամենն ալ սեռականէ ուղղական եղած ածականներ են. և մենակ (առանց գոյականի) մնալով հոգ կառնուն և կըլլան գոյական». ինչպես մարդու, լինվորի, Պետրոսի և այլն: Եվ որովհետև սեռականի ոչ—ստացական իմաստով գործածութիւնը նույնպես ածական են դնում՝ անվանելով կամ առակ ածական, կամ ռեռական—ածական», կամ սեռականից կազմված ածական, ռեռականի ձևով ածական», «իբր ածական գործածված սեռական» (Պալաս., 208. Ասատուր, 108, 117, 119),— ապա սեռականը դառնում է ամբողջապես մի հոլով, որ իբրև ածական, այսինքն վերադիր է գործածվում: Եվ այդպես էլ պետք է լիներ, քանի որ, ինչպես տեսանք, ռեռականը բայի խնդիր չէ, այլ անվան» եվ որ ածականներն ու բուն նախդիրները ռեռական խնդիր չեն առնում, այլ տրական: Այժմ հարց է,— եթէ սեռականը մի հոլով է, որ միմիայն գոյականի վերադիր է դառնում և ձևով նման է տրականին, ինչո՞ւ պետք է մենք բայ գործածութիւնը մի առանձին հոլով դնենք և ոչ թե տրականի կամ, ասենք 2-րդ հոլովի գործածութիւններից մեկը համարենք: Մեր լեզուն ունի մեր աշխարհագրում հինգ հոլովական ձևեր. 1. Ուղղական, 2-րդ հոլով, 3. Բացառական, 4. Գործիական, 5. Ներգոյական: Արդ այս հոլովական ձևերը ոչ միայն բայի և ածականի խնդիր են լինում, այլ և անվան, այսինքն իբրև ածական վերադիր դրվում են անվան վրա: Ներգոյական հոլովը միայն բացառութիւն է կազմում, և մենք ներքևում կ'տեսնենք դրա պատճառը:

1. ԲԻՂՂԱԿՆ

ա) Պարոն Սմբատը, զորավար Վարդանը, Վարդան զորավարը, տառեխ ձուկը և այլն:

բ) Ոսկի ձկնիկ, քառ սիրտ, ձմեռ ժամանակ, պառ օր, հրեշ մարդ, սառ տեղ և այլն:

գ) Մի բաժակ ջուր, մի կաթիլ արտասուք, մի կռա ցորեն, երկու քերք թուղթ, մի գունդ զորք և այլն:

դ) Խումբ խումբ մարդիկ, տեսակ տեսակ գրիչներ, փունջ փունջ ծաղիկներ և այլն:

ե) Նոր տեսակ երևույթ, ամեն կերպ չանք, վերին աստիճան հիմարութիւն, ոսկու գույն գինի և այլն:

2. Զ-ՐԴ ՀՈԼՈՎ

ա) Մոր օրհնութիւնը, եղբոր գրատունը, պարտեզի դուռը:

բ) Դաշտի ծաղիկ, ամառվա փուշ, ձմեռվա նուշ, քսան տարվա հարս և այլն:

գ) Արժաթի բաժակ, գինու բաժակ, երեխայի խեղբ, ցուրենի ալյուր և այլն:

դ) Շաճաբի գլուխ, հացի փշրանք, փայտի բեռ և այլն:

ե) Երկրորդ կարգի աշակերտ, հետին աստիճանի հիմարություն, մի հասակի երեխաներ և այլն:

3. ԲԱՑԱՌԱԿԱՆ

ա) Փայտե աթոռ, կտավե հագուստ, խրիմի մորթուց գտակ, կանաչ մանուկից չուխա և այլն:

բ) Երկու կողմից թշնամություն, շոքս բռնաբան հարձակում:

4. ԳՈՐԾԻԱԿԱՆ

ա) Կաթնով ոչխար, աղ ու հացով մարդ, պռնով սուտ, քաղցր հայացքով, խաբայաշ մագերով աղջիկ և այլն:

բ) Հոտերով ոչխար, բեռներով ցորեն, դաստով թուղթ և այլն:

Մեր հոլովների գործածության մասին այս էլ պիտի դիտել, որ բոլոր հոլովներն էլ, երբ անվան վերադիր են, չեն ստանում և հոգը Այս ընդհանուր հատկությանը հետևում է և 2-րդ հոլովը: Գրաբարում, հայտնի է, և հոգը դրվում է սովորաբար սեռականի վրա, տէր պարտիզին. արևմտյան աշխարհաբարում հոգը սովորաբար կրկնվում է սեռականի և յուր գոյականի վրա՝ պարտեզին տերը. իսկ արևելյան աշխարհաբարում և հոգը դրվում է միայն սեռականի անվան վրա, իսկ սեռականն ինքն անհոգ է մնում՝ պարտեզի տերը: Խնչ է ցույց տալիս այս, եթե ոչ այն, որ մեր լեզուն դիմել է միատեսակության. ինչպես մյուս հոլովները գործածվելով իբրև վերադիր ածական՝ և հոգ չեն առնում, դրանց նմանությամբ և երկրորդ հոլովը իբրև վերադիր դադարել է հոգ առնելուց: Լեզուն ուրեմն ոչ մի տարբերություն չի դնում բոլոր հոլովների իբրև անվան վերադիր գործածության մեջ, որ և հոգի նկատմամբ բոլոր հոլովների այս գործածության մեջ միակերպություն է առաջ բերել: Մենք սեռական հոլով վերադիրն ուրեմն մտածում ենք իբրև մեկը մյուս հոլովներով ասված վերադիրներից:

Եթե ուղղական, բացառական և գործիական հոլովները կարող են բայի, ածականի և անվան խնդիր լինել և միաժամանակ միևնույն հոլովը մնալ, ինչո՞ւ նույնը չենք կարող ասել և երկրորդ հոլովի համար. ինչո՞ւ պիտի այդ հոլովն իբրև բայի և ածականի խնդիր տրական կոչվի, իսկ իբրև անվան խնդիր՝ սեռական, և ոչ երկու դեպքում էլ տրական: Մենք ոչ մի հիմք չենք տեսնում, բայց եթե այն, որ օտար լեզուներում (մասամբ և զբաբարում) այդ պաշտոնները կատարելու համար կան առանձին հոլովներ առանձին ձևերով: Բայց մեր լեզվի մեջ այդպիսի առանձին ձևեր չկան: Եվ վերջապես սեռական հոլովն օտար լեզուների մեջ ոչ միայն գոյականի վերադիր է լինում, այլև բայի և ածականի

խնդիր. իսկ մեր սեռական ասածը միայն գոյականի վերադիր է: Եվ եթե այդ մի հոլովական ձևը գոյականի վերադիր լինելու համար երկսի պիտի բաժանվի, բայի և ածականի հետ դրվածը միայն տրական կոչվի, իսկ անվան վրա դրվածը՝ սեռական, ինչո՞ւ երկսի չպիտի բաժանվի, օրինակ և ուղղական հոլովը, որ նույնպես բազմազան կերպով իբրև վերադիր է գործածվում: Կարելի էր հո՞ղքնել դիցուք «վերադրական» հոլով և այդ հոլովի տակ մտցնել ուղղականի բոլոր կիրառություններն իբրև վերադիր, կամ «մակադրական» հոլով և դրա տակ հասկանալ գործիականի գործածություններն իբրև վերադիր: Մենք ոչինչ չէինք ունենալ ասելու, եթե սեռական տերմինի տակ հասկացվի, ինչպես որ է իրոք, այդ 2-րդ հոլովի գործածությունն իբրև անվան վերադիր: Բայց այս իմաստով սեռական բառը կդառնա ոչ թե հոլովի անուն, այլ մի շարահյուսական տերմին,—և այդ կլինե՞ր այդ տերմինի բանավոր գործածությունն աշխարհաբարում: Այսպես և հայցական անունը կարելի է գործածել անցողական բայերի հայցական սեռի խնդրի համար, քանի որ հայցական հոլովի հիմնական գործածությունը հենց այդ է: Այս ձևով վարվելով մենք սեռական և հայցական հոլովները դուրս ձգած կլինեինք, բայց միաժամանակ իբրև շարահյուսական տերմին պահելով հայցական և սեռական բառերը՝ դուրսընթացն առնելով կլինեինք աշակերտին գրաբարի և օտար լեզուների նույն հոլովներն ըմբռնելու:

5. Սեռական տերմինն աշակերտի համար անհասկանալի է, և սեռականն յուր մեջ չի ամփոփում տրականի իմաստը, այսինքն սեռականի հիմնական նշանակությունից չենք կարող հանել տրականը և վերջինս նրա գործածություններից մեկը համարել,— մինչդեռ ընդհանրապես տրական տերմինը ոչ միայն հասկանալի է, այլև այդ հոլովի հիմնական նշանակությամբ մեծ մասամբ բացատրվում է նաև սեռականն իբրև նրա գործածություններից մեկը: Տեսնենք այս վերջին կետը, որ կարևոր է:

Որ լեզվի մեջ սեռական և տրական հոլովները ձևով նույնացել են և այդ նույնացումը այսօր մեր աշխարհաբարում կատարյալ է դարձել,—դա անպայման յուր հիմքը պետք է ունենա ոչ միայն հնչափոխության, այլև մեր մտածողության եղանակի նույնացման մեջ. կամ մենք սեռականն սկսել ենք մտածել իբրև տրական, կամ ընդհանրապես տրականն ենք մտածել նաև իբրև սեռական, որ այդ երկու հոլովն իրար տեղ են անցել: Նախ տեսնենք ուրեմն թե ինչ են ցույց տալիս իրենց հիմնական նշանակությամբ մեր լեզվի մեջ այդ երկու հոլովը, սեռականն ու տրականը:

Հոլովների անուններն արդեն, բացի ուղղականից, ցույց են տալիս իրենց հիմնական նշանակությունն ու գործածությունը: Ուրիշ լեզուների մեջ ուղղականը բաժանվում է երկու հոլովի՝ կոչական, որ գործ է ածվում մեկին ձայնելու, կանչելու համար, և անվանական, որ

գործ է ածվում 1, մի առարկա խոսքից դուրս անվանելու համար. 2, իբրև անուն բայի (ենթակա) և 3, իբրև ստորոգյալի անուն (Prädikats-nomen), որով և հասկանալի է այս հոլովի անվանական կոչումը: Բայց մեր ուղղականը միայն բառի ուղիղ ձևն է ցույց տալիս, առանց որոշելու հոլովի պաշտոնը, և ամեն անուն ուղիղ ձևով՝ է ուղղական: Հայցական հոլովը «ցույց է տալիս գլխավորապես թե մեկ առարկա ուրիշ առարկայի գործողությանն է ենթարկվում» (Պալաւ., եր. 45), ուրիշ խոսքով՝ դառնում է սեռի խնդիր (հայցական = խնդրական), ներգոյականը ցույց է տալիս մի բանի մեջ լինելը. գործիականը այն գործիքը կամ միջոցը, որով մի բան լինում է, փոխաբերաբար՝ նաև միասնություն, հետը լինելը: Տեղից հոլովը յուր հիմնական նշանակությամբ ցույց է տալիս մի խնդիր, որին տրվում, մատուցվում, մոտեցվում է մի բան, կամ փոխաբերաբար՝ ընծայվում, վերագրվում, վերաբերում, պատկանում, պատշաճում է մի բան, — հակառակ բացառական հոլովի, որ ցույց է տալիս «ի բաց առնուլ»։ առնել, հեռացնել, կամ փոխաբերաբար՝ ծագել, առաջ գալ, սերվել, սկսվել:

Ի՞նչ է նշանակում սեռական բառը և ի՞նչ է ցույց տալիս սեռական հոլովն յուր հիմնական նշանակությամբ: — Սեռական հոլովը ցույց է տալիս թե մեկ առարկա ո՛ւմն է կամ ինչի՞ց է առաջ գալիս, սերվում է՝ գրում է Պալաւսանյանը (եր. 45): Բայց այս բացատրության երկրորդ մասն ավելի հարմար է բացառականին կամ այն լեզուների սեռականին, որոնց մեջ սեռականը և բացառականի իմաստ տանի:

Սեռական, genetivus, բառը բացատրում են gignere = ծնել, սերել բառից իբրև ծնող, սերող, որովհետև այդ հոլովից ծնվում, սերվում են մյուս հոլովները. բայց այս բացատրությունը մեր աշխարհաբարի համար անպետք է, քանի որ, ինչպես տեսանք, մեր դերանունների մեջ մյուս հոլովները կազմվում են տրականից՝ ինձ-նից, քեզ-նից և այլն: Այս իմաստով ուրեմն ավելի շուտ տրականը «սեռական» պիտի կոչվի:

Կա նույն բառի և մի երկրորդ մեկնություն ևս genus = սեռ, տեսակ բառից, որովհետև սեռական հոլովը դրվելով մի անվան վրա՝ իբրև մի որակական ածական մի նոր սեռ, տեսակ է կազմում, ինչպես ծառ, ծիրանի ծառ, բաժակ, արծաթի բաժակ: Այս բացատրությունը հարմար է հայերենի սեռականին, բայց թողնվում է մեր քերականությունների մեջ, որովհետև ընդհանրապես սեռի և տեսակի տրամաբանական բաժանումն անուշադրության է մատնվում. մենք չգիտենք մի քերականություն, որի մեջ պարզված լիներ որակական ածականների սեռից նոր տեսակ կազմելու հատկությունը: Մի երեխա որ չի հասկացել որակական ածականների այս տեսակարար պաշտոնը, նա չի ըմբռնիլ հարկավ և այն, թե սեռական հոլովն այսպես կոչվում է, որովհետև դա նույն պաշտոնն է կատարում, ինչ որ մի որակական ածական: Մեր վարժապետներն այս բացատրությունը թողնում են, երևի աշակերտի խելքի համար անհասկանալի համարելով, թեպետ և նույն աշակերտն ամեն

օր առարկաները տեսականների է վերածում թե՛ դասերի ժամանակ և թե՛ դրսում՝ կյանքի մեջ, Դրա հետևանքն ա՛յն է լինում, որ սեռական հոլովի անունը մինչև վերջն էլ անհասկանալի է մնում աշակերտի համար, և այս դիտեն փորձված վարժապետները:

Սեռականի վերջին բացատրությունն, ասացինք, հարմարվում է հայերենին. բայց ոչ այն իմաստով, որ գործածվի իբրև ընդհանուր անուն՝ յուր մեջ ընդունելով և տրականը: Այս բացատրությամբ սեռականը միշտ վերադիր է,— և հայերենում սեռականը միշտ էլ անվան վրա է դրվում: Բայց «սեռական» տերմինը ոչ թե այդ հոլովի՝ իբրև վերադիր գործածություն է ցույց տալիս ընդհանրապես, այլ նրա բազմաթիվ նշանակություններից մեկը: Տեսակարար իմաստ ունի ոչ ամեն սեռական, այլ միայն անորոշ սեռականը և վերջինս էլ ոչ միշտ: Իսկ եթե դերանունների սեռականն էլ վերցնենք,— և այս դեպքում պետք է որ վերցնենք,— դերանունների համար այս բացատրությունը բնավ չի հարմարվում: Բացի այդ՝ երեխաների համար միշտ մի հանելուկ կմնա թե ինչ հոլով է այդ հոլովը, որ «սեռական» է կոչվում, որովհետև երբ դրվում է անունների վրա, երբեմն տեսակ, սեռ է կազմում իբրև մի որականական ածական. և նույն երեխան դարձյալ կմտածի— և կգտնվեն միշտ սրամիտ երեխաներ, որ այսպես մտածեն— հապա ինչո՞ւ ուղղականը, բացառականը, գործիականը նույնպես «սեռական» չեն. չէ՞ որ այդ հոլովներն ևս դրվելով անվան վրա՝ նույնպես երբեմն տեսակ են կազմում իբրև որականական ածական. ինչո՞ւ հացի գդալ, արծաթի բաժակ, թեյի բաժակ, ծիրանի ծառ, նոր տեսակի հագուստ կապակցությունների մեջ հացի, արծաթի, թեյի, ծիրանի, նոր տեսակի «սեռական» են, իսկ ոսկի ձկնիկ, տոն օր, նոր տեսակ հագուստ, արծաթի բաժակ, պատվով մարդ, երկար պոչով գդալ և այլն կապակցությունների մեջ ոսկի, տոն, նոր տեսակ, արծաթի, պատվով, պոչով «սեռական» չեն,— չէ՞ որ սրանք էլ դրվելով անվան վրա նոր տեսակ են կազմում իբրև մի որականական ածական: Իսկ ընդհակառակն շատ բնական, պարզ և հասկանալի կլինի, երբ նա սովորի թե ինչպես ուղղական, բացառական և գործիական հոլովները, բացի բայի և ածականի խնդիր լինելուց, իբրև խնդիր դրվում են և անվան վրա, նույնպես և տրականը. ինչպես ուղղական, բացառական և գործիական հոլովներն իբրև անվան վերադիր երբեմն որականական ածականի իմաստ ունին, երբեմն ոչ, կամ բուն բառով ասենք,— որ մեր քերականությունների մեջ ընդունված չէ,— երբեմն դառնում են որակիչ և երբեմն որոշիչ (qualificatif և déterminatif) — նույնպես և տրական հոլովը. և վերջապես, եթե կուզեք, ինչպես մյուս հոլովների (բացի ուղղականից) անուններն առնված են ներանց այն գործածությունից, որով խնդիր են դառնում բայի, նույնպես և 2-րդ հոլովի անունը: Լեզուն ինքը ստեղծել է հոլովների գործածության մեջ այս միակերպությունը և մենք ինչո՞ւ պետք է ուղիղ ու կարճ ճանապարհը թողած, ավելորդ խորդ ու բորդ աշխատանք անենք:

Բայց մենք դեռ չիմացանք, թե ինչ է մեր սեռական հոլովի հիմնական նշանակությունը: Ինչքան էլ տարբեր կերպով բացատրեն «սեռական» տերմինը և հարմարեցնեն այդ հոլովի բազմազան գործածությանը,— մեր քերականները հայերենի սեռականի համար իբրև գլխավոր և առաջին նշանակություն զնում են մի կիրառություն, որ բնավ հարմար չէ «սեռական» տերմինին և ավելի շուտ կարելի էր կոչել «պատկանական» կամ «վերաբերական»: Պալասանյանը (հր. 208) գրում է. «Գոյական հատկացուցիչը (=սեռական հոլովը) ցույց է տալիս գլխավորապես թե մեկ առարկա ումն է պատկանում կամ վերաբերում... երբեմն ցույց է տալիս մեկ որևիցե առարկայի որպիսությունը»: Իսկ Այտնյանը (հր. 93) և Ասատուրը (հր. 108, 116 հտն.) գրում են «Սեռական հոլովը կը գործածվի 1. իբր հատկացուցիչ. 2. իբր ածական»: «Հատկացուցիչը անուն մ'է, որ ուրիշ անունի մը որուն ըլլալը կը ցուցնի... Հատկացյալն այն բառն է, որ հատկացուցչին կը վերաբերի... Սեռական հոլովը բանի մը մեկուն վերաբերիլը կը ցուցնեն»:

Մեր սեռականի առաջին և գլխավոր նշանակությունն է ուրեմն լինել «հատկացուցիչ» կամ ինչպես ասում են՝ «ստացական սեռական» այսինքն ցույց տալ թե մի առարկա ո՛ւմ, ինչի՞ է հատկացվում, պատկանում, վերաբերում, կամ ուրիշ խոսքով՝ ում ստացվածքն է (possession): Սեռականի այս գործածությունն այնքան կարևոր է, որ Պալասանյանը ոչ միայն բոլոր սեռականներն անխտիր հատկացուցիչ է դնում, այլ այդ անունով կոչում է նաև ածականի վերադիրները. մինչդեռ մյուս քերականները հատկացուցիչ անվան տակ հասկանում են միայն պատկանելություն, վերաբերություն ցույց տվող սեռականը կամ ստացական սեռականը (genetivus possessivus): Բայց և մյուս քերականները, ինչպես և Պալասանյանը, այնքան երկրորդական տեղ են տալիս սեռականի ոչ ստացական իմաստով գործածությանը, որ, ինչպես տեսանք, հենց ածական էլ կոչում են, կամ «սեռական-ածական» կամ «սեռականի ձևով ածական» — ուրիշ խոսքով ոչ-ստացական իմաստով սեռականներն առնվում են իբրև սոսկ ածական (ինչպես որ են իրոք շատ անգամ): Մնում է ուրեմն իբրև հիմնական նշանակություն մեր սեռականի համար նրա ստացական իմաստով գործածությունը:

Սեռականի հիմնական և գլխավոր նշանակությունը մեր լեզվի մեջ՝ իբրև ստացական սեռական որոշելուց հետո՝ հասկանալի վրինի, թե ինչո՞ւ մեր սեռական և տրական հոլովները ձևով նույնացել են: Զևերի նույնացումը առաջ է գալիս կամ հնչական փոփոխությունից, կամ նրմանական (անալոգիական) կազմությունից, որով մի ձևի փոխանակում է մի ուրիշ ձև: Իսկ այս վերջինը, նմանական կազմությունը, միշտ հետևանք է մտածության եղանակի նույնացման: Որ աշխարհաբարում սեռական և տրական հոլովները նույնացել են, կարծում ենք պատճառն այն է, որ այդ երկու հոլովներն իրենց հիմնական նշանակությամբ իբրև մեկ ենք մտածել: Ծվ այս տարօրինակ բան չէ: Հին ֆրանսերի մեջ,

օրինակ (այժմ միայն ժողովրդական ձևով), տրականի պաշտոն կատարող à նախդիրը սեռականի պաշտոն կատարող de նախդրի իմաստ ունի. la maison à Pierre միևնույն է թե la maison de Pierre (Պետրոսի տունը). ինչպես ասում են, մեկը ստացական տրականի պաշտոն ունի, մյուսը ստացական սեռականի (Possessiver Dativ, Possessiver Genetiv), բայց իմաստով երկուսն էլ նույն են: Զարմանալի չէ ուրեմն, եթե մեր լեզվի մեջ ևս տրականն ու սեռականը (=ստացական) միակերպ մտածվեն:

Գերմաներենի նորագույն և լավագույն բերականություններից մեկի՝ մեջ գտնում ենք բացատրած, թե ստացական սեռականը ցույց է տալիս ստացողը (den Besitzer), իսկ տրականը ցույց է տալիս «Այն անձը, որի ստացվածքն է դառնում մի առարկա (die Person, in deren Besitz ein Gegenstand übergeht), օրինակ՝ Տվե՛ք կայսրին կայսրին»:
— Ի՞նչ տարբերություն կա այս երկսի մեջ, եթե ոչ այն, որ սեռականը նույն ստացական իմաստն արտահայտում է անվան վրա դրվելով, իսկ տրականը դրվելով մի բայի վրա, ցույց է տալիս, թե յուր հնթական կամ սեռի խնդիրը իբրև մի ստացվածք վերընծայվում է տրական խնդրին: Օրինակ՝ Մի աշակերտի գիրք կապակցության մեջ աշակերտը գրքի ստացողն է, կամ թե դիրքը մի աշակերտի է պատկանում, մի աշակերտի ստացվածքն է. իսկ Գիրքը տվի մի աշակերտի կապակցությունը ցույց է տալիս, թե գիրքը մի աշակերտի պատկանելություն, ստացվածքն է դառնում նորո՞ւ Այլ խնդիր է իհարկե, թե ստացվածքն ինչպիսի հարաբերությամբ ենք մտածում յուր ստացողի հետ. իբրև մշտական պատկանելություն, սեփականություն, հատկացում, ունեցվածք, թե՞ իբրև ժամանակավոր, պատահական տիրապետություն, վերաբերություն, պատշաճություն և այլն: Մենք կարող ենք մեզ սեփական շեղող առարկայի համար ևս մեռն ասել. բավական է, երբ առարկան որևէ վերաբերություն ունի մեզ հետ: Օրինակ՝ երբ ասում ենք Տիգրանի պատկերը, ի՞նչ պիտի հասկանալ. արդյոք ա՞յն, որ պատկերը Տիգրանի ըստացվածքը, սեփականությունն է. թե՞ պատկերը Տիգրանից է քաշած պատկերահանը. թե՞ Տիգրանը պատկերահան է և նրա հանած պատկերի մասին ենք խոսում. թե՞ ոչ այս է և ոչ այն, այլ Տիգրանն ու Վարդանը մի պատկեր ունեն իրենց ձեռքին ու մտիկ են տալիս, մենք էլ նայում ենք, և ասում ենք՝ Տիգրանի պատկերը լավն է: Սեռականն այս ամենն անորոշ է թողնում. նա չի որոշում ստացվածքի, այսպես ասած, ժազման պատմությունը, պատկանելության տեսակը. մենք իմանում ենք երկու առարկայի հարաբերությունը միայն ընդհանուր հիմնական գծերով՝ թե մի առարկա մյուսին է պատկանում, հատկանում կամ վե-

* Neuhochoideutsche Grammatik für höhere Schulen. Von Dr. E. Th. Michaelis, Direktor der Ersten Städtischen Realschule Zu Berlin, Leipzig, 1898, է. 37.

րաբերում, կամ թե մի առարկա ունի մյուս առարկան, տեղ է,— իսկ տրականով կազմված խոսքի մեջ, ընդհակառակն, ստացվածքի և ստացողի այս հարաբերության տեսակը որոշվում է բայով, եթե միայն բայը ընդհանուր անորոշ իմաստ չունի, ինչպես են պատկանել, վերաբերել, հատկանալ և այլն, Պարզենք այս՝ օրինակով։

Նրբ մենք ասում ենք՝ Կալվածքը պատկանում է մի վանքի, անշուշտ վանքը, որ տրական հոլովով է դրված, կալվածքի ստացողն է, ճիշտ ինչպես երբ ասում ենք՝ Մի վանքի կալվածք, վանքը, որ սեռական հոլովով է դրված, դարձյալ կալվածքի ստացողն է։ Նույնպես երբ ասում ենք՝ Կալվածքը ավի (շնորհացի, կտակացի, ընծայացի և այլն) մի վանքի, դարձյալ վանքը կալվածի ստացողն է դառնում։ Ի՞նչ տարբերություն կա այս երեքի մեջ։

Առաջին կապակցության մեջ վանք ստացողի և կալվածք ստացվածքի հարաբերությունը անորոշ է մնում. մենք միայն պատկանելություն, ստացվածք լինելն ենք հաստատում պատկանել բայով, որ ընդհանուր իմաստ ունի, առանց որոշելու թե վանքի այդ ստացվածքն ինչպիսի ծագում ունի։ Նույնպես պատկանելության ընդհանուր անորոշ հարաբերություն է ցույց տալիս, առանց ստացվածքի ծագումը որոշելու, և երկրորդը, սեռականով կապակցությունը. Մի վանքի կալվածք ասելով մենք հասկանում ենք՝ Կալվածք, որ պատկանում է մի վանքի. ոչ ավելի և ոչ պակաս։ Մի վանքի կալվածք և Կալվածքը պատկանում է մի վանքի կապակցությունների էական տարբերությունն այն է, որ առաջինը խոսք չէ և արտահայտում է առաջուց կազմված մի միտք, դա մտածության արդյունքի (Gedankenprodukt) արտահայտություն է. մինչ երկրորդը խոսք է, հայտնում է խոսելու ժամանակ նոր կազմվող մի միտք, արտահայտություն է մտքի գործողության (Gedankenprozess). ճիշտ ինչպես ասում ենք՝ Տիգրանը բարի է և Բարի Տիգրանը, երկու դեպքում էլ Տիգրանի հատկությունն ենք որոշում բարի բառով։ Եվ ինչպես վերջինը, Բարի Տիգրանը, վերլուծվում է երկրորդական նախադասությամբ՝ Տիգրանը, որ բարի է, նույնպես և Մի վանքի կալվածք դառնում է Կալվածք, որ մի վանքի է (կամ մի վանքի է պատկանում)։ Տարբերությունն ուրեմն ոչ թե ստացականության գաղափարի մեջ է, այլ մտքի առաջուց կազմված և նոր կազմվող լինելու, խոսք (նախադասություն) և խոսքի մաս (նախադասության անդամ)՝ կազմել—չկազմելու մեջ։ Բարի Տիգրանը=Տիգրանը որ բարի է՝ առաջուց կազմված դատողություն, խոսքի մաս է. նույնպես և Մի վանքի կալվածք=Կալվածք որ մի վանքի է (պատկանում)։ Իսկ Տիգրանը բարի է, Կալվածքը մի վանքի է պատկանում կատարյալ խոսք են, այն էլ նոր տեղի ունեցող դատողության արտահայտություն։ Այսպես՝ Մի վանքի կալվածք և Կալվածքը պատկանում է մի վանքի կապակցությունները երկուսն էլ ստացականության ընդհանուր անորոշ գաղափար են արտահայտում։ Այսպես չէ ռակայն երրորդ կապակցությունը։

«Կալվածքը տվի մի վանքի» կապակցութեան մեջ շատ պարզ ու որոշ հայտնվում է կալվածք ստացվածքի և վանք ստացողի հարաբերութիւնը. այն է՝ թե կալվածքը ստացվածք է դառնում մի վանքի նոր. ըստացվածք է դառնում, որովհետեւ ես տվի. ես տվել եմ և վանքը ստացել է, և հենց իմ տալովն է, որ վանքը ստացող է կալվածքին, և թե իմ տալուց առաջ վանքն այս կալվածքի ստացողը չէր:

Մեկը մի բան ստանալ, մի բանի ստացող լինել կարող է միայն այն ժամանակ, երբ մի ուրիշն այդ բանը տալիս է նրան. մինչև տվող չլինի, ստացող էլ չի լինիլ. և ինչ որ տալիս են մեկին, այդ և նրա ըստացվածքն է դառնում: Այլ խնդիր է, ասում ենք, թե այդ ստացվածքը մշտական սեփականութիւն է, ժամանակավոր տիրապետութիւն, թե մի այլ վերաբերութիւն ունի յուր ստացողի հետ: Ստացված է, որովհետեւ տվել են: Ստացվածքի, ստացող լինելու, ստացականութեան գաղափարն ուրեմն, ինչպես բառն ինքը ցույց է տալիս, յուր ծագումով սերտ կապված է տալու գոյապատրի հետ. դա այսպես ասած «տուր և առ» է: Ստացող է նա, որին մի բան տալիս են և ինքն առնում է (լինի փողով տալ, փողով առնել թե չէ՝ այդ միեւնոյն է). կամ ում որ մի բան տալիս են, նա և ստացող է: Եվ որովհետեւ տրական հոլովը յուր հիմնական նշանակութեամբ ցույց է տալիս գլխավորապես թե մեկ բան ումն են ընծայում, տալիս» (Պալատ, հր. 45), այսինքն այն առարկայի անունն է տրական հոլովով դրվում, որին մի բան տալիս են և որը այդ բանը իրեն է առնում,—ապա ուրեմն և տրական հոլովով խընդիրը այն առարկայի անունն է, որը և ստացողն է: Կնշանակե տրական հոլովը յուր հիմնական նշանակութեամբ, ինչպես վերևում դրինք, ցույց է տալիս մի առարկա, որի ստացվածքն է դառնում մի բան տալով, անվիրելով, թողնելով և այլն. ուրիշ խոսքով որոշվում է թե՛ ստացողը և թե՛ ստացվածքի ծագումը. մինչդեռ սեռական հոլովը միայն ստացող լինելն է ցույց տալիս ընդհանուր անորոշ ձևով:

Ստացականութեան գաղափարը մենք ընդհանուր ձևով արտահայտում ենք նաև, ինչպես վերևում ասացինք, պատկանել, վերաբերել, հատկանալ, հատկացվել (որից հատկացուցիչ), հատուկ, սեփական լինել, բառերով*, այլև ունիմ, եմ, լինիմ, կամ բայերով: Գրաբարում եմ,

* Պատկանել նշանակում է պատկան, վայել, հարմար, պատշաճ, կից, հար և հարմար լինել. այս իմաստն ապա փոխվել է և այդ բառն այժմ ստացել է՝ մեկի ստացվածք լինելու նշանակութիւն. երևի ինչ որ մեկին վայել, պատշաճ է, հար և հարմար է այն և նրա ստացվածքն է: Այսպես Վարդու խաչի» մեջ, երբ Քուրդ պարոնն ուզում է տիրանալ հայոց գանձին, ասվում է ժէն վայել չէ Հայոց ազգին, էն վայել է Քուրդ պարոնին. և բնական հետևութեան այն է, որ ինչ որ Քուրդ պարոնին վայել է, այդ և նրա ստացվածքը պիտի դառնա, Հատկանալ նշանակում է հատուկ լինել, բուն իրենը, մասնավորապես իրենը լինել: Ինչ որ մարդ մասնավորապես իրեն հատուկ ունի, այն և իր սեփականութիւնն է: Իսկ վերջին բառը պարզապես սեպուհ բառից է, որից երկվում է թե միայն սեպուհները—ազատները կարող էին ստացվածքի տեր լինել, ուստի և սեփականութիւն բառը ստացել է այժմյան նշանակութիւնը:

լինիմ, կամ, գամ բայերի հետ դրվում է սեռական խնդիր իբրև ստացող, ունեցող. բայց սեռական խնդիրը միայն ավելի սովորական կիրառությունն է. կա սեռականի փոխանակ և տրականի գործածությունն. Են իմ անդ եղբարք հինդ: Միթէ չիցէ ինձ իշխանութիւն: Աշխարհաբարում այս երկու ձևերից մնացել է, ինչպես սպասելի էր, միայն երկրորդը, այսինքն ստացական տրականով գործածությունը (խնդիրն այստեղ զեղչական ձևերի մասին չէ, ինչպես՝ իմն է, Տիգրանինն է, իմն եղավ): Տրական հոլովն, օրինակ, ըստ Այստնյանի վերաբերիլ = պատ-կանել է ցույց տալիս հետեյալների մեջ. ինձի կրլա, բեղի ըլլա, ա-նոնց եղավ, բոլոր ժառանգությունը մեզի պիտի ըլլար, Հակոբին պի-տի ըլլա: Այսպես տրականով ասվում է նաև՝ Ամեն աշուղի մի դավ-րան կլինի: Հակոբին մի որդի եղավ: Ինձ մի տուն կար: Խոշոր աչքին լույս չկա: Էս սուտ ու փուշ աշխարհումս հայ քրիստոնեին հանգստու-թյուն չկա: Այս գլոտի մեջ ձեզ իջեան չկա (Պոռչ., Սկ. երկ., 309), որ միևնույն է ասենք՝ Ամեն աշուղ մի դավրան կունենա: Հակոբը մի որ-դի ունեցավ: Խոշոր աչքը լույս չունի և այլն: Եմ, կամ, լինիմ բայերի հետ դրվող այս ստացական տրականի նմանությունը՝ ժողովրդական լեզվի մեջ ունիմ բայի ենթական ևս շուտ է եկել ստացական տրակա-նի, որ շատ սովորական մի ձև է արեւելյան բարբառների մեջ. օրինակ՝ Մեզ մի գիժ ունեինք: Էժան մսին խաշու չի տանալ, Խեղճին հաց չունի ուտելու, Ինչպես ասվում է՝ Մեզ մի գիժ կար: Էժան մսին խաշու չի լինիլ. Խեղճին հաց չկա ուտելու, փոխանակ՝ Մենք մի գիժ ունեինք. Էժան միսը խաշու չի ունենալ. Խեղճը հաց չունի ուտելու:

Այսպես տեսնում ենք՝ տրական հոլովը յուր հիմնական նշանա-կությունը ստացական իմաստ ունի այն աստիճանի, որ ոչ միայն գրա-բարի ստացական սեռականները են, լինիմ, կամ (գոմ) բայերի հետ շուտ են եկել ստացական տրականի, այլև ունիմ բայի ենթական դարձել է ստացական տրական: Այսպիսի մտածողությունը հասկանալի է, թե ին-չու սեռական և տրական հոլովները ձևով ևս պիտի նույնանային և թե ինչու մենք մեր սեռականը, որ գլխավորապես օտացական սեռական է, իսկապես իբրև ստացական տրական ենք ըմբռնում:

Պալասանյանը (եր. 208), որ երեւի այս երկու հոլովի նույնության մասին չի մտածել, գրում է. «Գոյական հատկացիւթյը ցույց է տալիս գլխավորապես թե մեկ առարկա ումն է պատկանում կամ վերաբերում. այսպես. Իմ եղբոր գրատան մեջ (այսինքն՝ այն գրատան մեջ, որ իմ եղբորն է պատկանում) շատ օգտակար գրքեր կան: Հայրենեյաց փուշը քաղցր է քան թե օտարի վարդը: (Այսինքն՝ հայրենեյաց վերաբերող փու-շը)»: Եվ այս կանոնը նա դնում է իբրև մի ընդհանուր կանոն ստացա-կան սեռականի համար: Բայց ինչ է անում Պալասանյանը. նա հատ-կացուցիչը կամ ստացական սեռականը վեր է ածում մի տեսակ զեղ-չական տրականի, իսկ զեղչված բառն է ընդհանուր իմաստով ստաց-վածք ցույց տվող բառերից մեկը՝ պատկանող կամ վերաբերող,— եղ-

բորս պատուները = նդբորս պատկանող գրատուներ. հայրենյաց փուշը = հայրենյաց վերաբերող փուշը. Այսպիսով նա անգիտակցաբար ոչընչացնում է ստացական սեռականը, քանի որ բոլոր հատկացուցիչներն էլ այդ ձևով կարելի է դեղշական տրական ըմբռնել և կարելի է զեղչված բառ համարել ընդհանուր իմաստով ստացվածք ցույց տվող բառերից մեկը, որ են՝ պատկանել, վերաբերել, հատկանել, լինել, եմ, ունիմ և այլն, որոնք բոլորն էլ ստացական տրական են առնում, ինչպես տեսանք: Եվ ոչ միայն ստացական սեռականները այլև մյուս սեռականները մեծ մասամբ, (եթև միայն իսկապես ածական չեն դարձել, ինչպես արծաթի, երկաթի և այլն, և կամ բացառականի իմաստ չունին, որ հետո կտեսնենք), կարելի է այսպիսի կազմությամբ զեղշական տրական հասկանալ: Բերենք մի քանի օրինակ այս կարգի սեռականներից:

«Նոր դպրոց» ամսագրի ծրագրի մեջ կարդում ենք. «Վիճակագրական տեղեկություններ՝ դպրոցների տեսակների և թվի, ուսուցիչների և վարժուհիների տնտեսական դրույան, ցենզի, աշակերտ—աշակերտուհիների թվի վերաբերյալ», և սրան անմիջապես հետևում է. «Վիճակագրական տեղեկություններ դպրոցական ճիվանդությունների և մանագումների»: Այս երկու կապակցություններ կազմողն անշուշտ միևնույն բանն է ուզեցել ասել և միևնույն բանն էլ ասել է, միայն մի քերականական տարբերությամբ: Առաջին մեջ «տեսականների, թվի, դրության, ցենզի, թվի» խնդիր են «վերաբերյալ» բառի, ուստի և տրական հոլով են. իսկ երկրորդի մեջ չկա «վերաբերյալ» բառը և «հիվանդությունների, մահացումների» անմիջապես ընկնում են «տեղեկություններ» բառի վրա իբրև սեռական վերադիր: Բայց այս սեռականները, որոնք հարկավ ստացականություն կամ պատկանելություն չեն ցույց տալիս, նշանակությամբ ոչնչով չեն տարբերվում առաջին կապակցության տրականներից. որովհետև երբ ասում ենք «Վիճակագրական տեղեկություններ դպրոցական հիվանդությունների և մահացումների», մենք զորություն բառով հասկանում ենք «վերաբերյալ» բառը, իբր թե լինել «Վիճակագրական տեղեկություններ դպրոցների տեսականների և թվի, ուսուցիչների և վարժուհիների տնտեսական դրության, ցենզի, աշակերտ—աշակերտուհիների թվի»: Եվ վերջապես կարելի է նույնպես սովորական շարահապությամբ ասել «վերաբերյալ» բառով կամ առանց դրան. «Դպրոցների տեսականների և թվի, ուսուցիչների և վարժուհիների տնտեսական դրության, ցենզի, աշակերտ—աշակերտուհիների թվի (վերաբերյալ)՝ վիճակագրական տեղեկություններ: Դպրոցական հիվանդությունների և մահացումների (վերաբերյալ)՝ վիճակագրական տեղեկություններ»: Այս կարգի ոչ ստացական սեռականներն

ևս, ուրեմն իմաստով նորյնանում են տրականի հետ, իբրև թե սեռական հատկացուցչի և յուր հատկացյալի մեջ լինե՞ր «վերաբերյալ» բառը:

Այն հագուստը որ նոր ձևի է,—Այն երեխաները որ մի հասակի, մի տարիքի են,— Այն մարդիկը որ մի խելքի են,— այս և շատ այսպիսի կապակցությունների մեջ ձևի, հասակի, տարիքի, խելքի ձևերը սեռական են, այլ տրական: Թե տրական են (մի կողմ պիտի թողնել օտար լեզուներով և օտար հոգով մտածողությունը), այդ երևում է նրանից, որ այդ բառերը, երբ որոշ իմաստ ունին, և հոգն են առնում,— Սա էլ քո խելքին է, Սա էլ քո հասակին է, Նա՛ էլ սրա վիճակին է և այլն: Բացի այդ՝ այս ձևերն իսկապես ունին ներգոյականի իմաստ. Նա էլ սրա վիճակին է, նշանակում է՝ Նա էլ սրա վիճակի մեջ է: Գրաբարում այս ձևերը սովորաբար ի նախդրով տրականով (հոգնականում հայցական) են գործածվում՝ ի ձև կամ ի ձևի. ի հասակի, ի վիճակի նորա,—Եւ երեք մանկունք ի նոյն տիս հասակաց, մինչդեռ յաճել և ի ծաղկի էին: (Ի) նոյն տիս է և Դանիէլ: Ի նախդրով այս տրականները, որ աշխարհաբարում սոսկ տրական են դարձել, մեր քերականները (տե՛ս Պալատ., 216) ինչպես տեսանք, ուրիշ դեպքերում տրական էլ դնում են: Նույնպես տրական են ուրեմն և ձևի, հասակի, տարիքի, խելքի և այլն. վերևում դրած խոսքերի մեջ: Արդ եթե մի հասակի ձևը տրական է՝ Այն երեխաները որ մի հասակի են՝ կապակցության մեջ, նույնպես տրական է անշուշտ և եթե դերբայով ասենք՝ Այն մի հասակի եղող երեխաները. ինչո՞ւ միևնույն ձևը դարձյալ տրական չպիտի լինի, երբ ասում ենք՝ Այն մի հասակի երեխաները, քանի որ վերջինս միևնույն նախորդ ձևն է, միայն եղող բառի գեղչմամբ. ճիշտ ինչպես՝ Այն մարդը որ բարի է կապակցությունը լինում է՝ Բարի եղող մարդը=Բարի մարդը: Այսպես ուրեմն Նոր ձևի հագուստ,—Մի խելքի մարդիկ և շատ նմանների մեջ սեռականները՝ ձևի, խելքի վեր են ածվում գեղչական տրականի, եղող, եղած ընդհանուր իմաստով բառի գեղչումով, իբրև Նոր ձևի եղող հագուստ=Հագուստ որ նոր ձևի է: Մի խելքի եղած մարդիկ=Մարդիկ որ մի խելքի են:

Վերևում տեսանք, որ բոլոր հոլովները, բացի ներգոյականից, դրվում են անվան վրա իբրև վերադիր, և թե ներգոյականը միայն բացառություն է կազմում այդ գործածության մեջ: Ի՞նչ է պատճառը ներգոյականի այդ բացառության: Ում վերջավորությամբ ներգոյականը նոր կազմություն է և ընդհանուր տարածված չէ մեր լեզվի մեջ. շատ բառեր չունին այդ ձևը. ոչ միայն արեւմտյան բարբառները. ալլև կան արեւելյան բարբառներ, որ չունին այդ ձևով ներգոյական: Նույն իմաստը զրաբարում արտահայտվում է տրական հոլովով ի նախդրով. որ որոշ դեպքերում դրվում է հայցականի վրա: Ում վերջավորությամբ ներգոյական չունեցող և նույնիսկ ունեցող բարբառների մեջ ներգոյականի իմաստն այժմ էլ արտահայտվում է տրական հոլովով, օր

սովորական է մեր արեւելյան գրական լեզվի մեջ ևս, մասնավանդ տեղի, մարմնի մասեր և ժամանակ ցույց տվող անունների համար ինչպես՝ գլխին, ձեռքին, մեջքին,—ճանապարհին, եզերքին, ափին, ծայրին, հունվարին, ամսի 5-ին և այլն (տե՛ս Պալաս., եր. 216)։ բարբառների մեջ նաև քաղաքին, գեղին, փողոցին և այլն, փոխանակ քաղաքում, գեղում, փողոցում ձևերի, Եթե ռւմ վերջավորութեամբ ներգոյականը նոր կազմված լինելով ղեռ բուրդովին չի ընդհանրացած, հասկանալի պիտի լինի և այդ հոլովի շղործածվելն իբրև անվան վերադիր. դրա տեղն իբրև վերադիր բանում է բնականորեն հին ձևը, այսինքն ներգոյականի իմաստով տրականը, որ իբրև վերադիր և հոգը չի առնում։ Բերենք մի քանի օրինակներ։

Այն մարդը որ սարի գլխին է=Սարի գլխին եղած մարդը=Սարի գլխի մարդը։ Այն դավազանը որ իմ ձեռիս է=Իմ ձեռիս եղած գավազանը=Ձեռիս գավազանը։ Գոտին որ մեջքիդ է=Մեջքիդ եղած գոտին=Մեջքիդ գոտին։ Միտը որ ծառին է=Ծառին եղած ծիտը=Ծառի ծիտը։ —Ցրտերը որ հունվար և փետրվար ամիսներին են լինում=Հունվար և փետրվար ամիսներին եղող ցրտերը=Հունվար և փետրվար ամիսների ցրտերը։ Այս ձևերից մի քանիսն են բնականորեն բայով և դերբայով ասածները ներգոյականի իմաստով տրական են դնում, իսկ Սարի գլխի մարդը, իմ ձեռիս գավազանը, Մեջքիդ գոտին, Ծառի ծիտը, Հոնվար և փետրվար ամիսների ցրտերը կապակցութունների մեջ ընդգծած բառերը սեռական հատկացուցիչ են դնում։ Բայց մի՞թե Սարի գլխի մարդը նշանակում է Սարի գլխին պատկանած մարդը և ոչ Այն մարդը որ սարի գլխին է կամ Սարի գլխին եղող մարդը։ Մի՞թե այդ երեքն էլ հոլովական ձևով և իմաստով նույն չեն։ Եվ եթե մենք Այն մարդը, որ գեղեցիկ տեսքով է, և Գեղեցիկ տեսքով մարդը կապակցութունների մեջ տեսնով միևնույն հոլովն ենք համարում, որովհետև երկու դեպքում էլ նույն ձևն և իմաստն ունին,—ինչո՞ւ պետք է Գավազանը որ ձեռիս է և Ձեռիս դավազանը կապակցութունների մեջ ձեռիս նույն ձևը չհամարվի։ —Այսպես և ռւմ վերջավորութեամբ ներգոյականը տրականի վերածվելով դառնում է վերադիր։ Իմ տունը որ գեղումն է=Իմ տունը որ գեղին է =Իմ գեղին եղած տունը=Իմ գեղի տունը. նույնպես Աթոռները որ պարտեզում են=Աթոռները որ պարտեզին են=Պարտեզին եղած աթոռները=Պարտեզի աթոռները։

Ջեղչական բառ կարող են համարվել ոչ միայն պատկանել, վերաբերել, լինել, եմ, այլև ունենալ, հատկանալ, հատուկ լինել և այլն, որոնք ինչպես վերևում բացատրեցինք, ընդհանուր ստացական իմաստ ունին։ Այսպես օրինակ՝ թեյի տուփ, թանաքի շիշ, քնելու սենյակ, վառելու փայտ, երեխայի խելք և այլն. կարելի է զեղչական ձևով բացատրել,—տուփ որ հատկացրած է թեյի=թեյի (հատկացրած) տուփ և։

այլն* ինեղ որ հատուկ է ներխայի = երեխայի (հատուկ) խելք, նույն-
պես կարելի է զեղչական ձևով բացատրել ուրիշ շատ ու շատ սեռա-
կաններ:

Անշուշտ շատ խորթ կթվա, որ մենք այս և սրանց նման սեռական-
ները տրական ենք նկատում. բայց այդ միայն մոռոթյունից է: Թե ի-
րոք մենք աստացական երբեմն և ոչ ստացական սեռականները տրական,
այն էլ հաճախ զեղչական ձևով տրական ենք մտածում, այդ եթե Պա-
լասանյանը մոլթը կերպով անգիտակցաբար էր ասում,—Այտնյանը մի
տեղ գտնե, ազատվելով օտար լեզուների և ավանդական քերականու-
թյան կաշկանդումից և իր բնական զգացումին հետևելով, շատ պարզ
կերպով տրական, այն էլ զեղչական տրական է դնում անորոշ դերբայի
մի գործածություն, որ մենք կսպասեինք սեռական տեսնել: Մենք կրե-
քենք այդ կտորն ամբողջ:

«500. Անեղևութին տրականը հասարակ ածականի պես կը գոր-
ծածվի. և կըցուցնե՝ կարելի, արժանի, կամ կարող ըլլալու, ընելու.
ձերգործական և կրավորական.

Ուտելու հաց.—հաց գոր ուտես. կամ

Ուտվելու հաց.—Հաց որ կուտվի:

Ուտելու տեղ.—տեղ ուր ուտես (և ոչ ուտվելու):

Տեսնելու կամ Տեսնվելու բաներ:

Գործելու մարդիկ.—մարդիկ որ գործեն, կարենան գործել:

Խմելու գավաթ.—գավաթ որով խմես (և ոչ խմվելու):

Պարտելու կամ պարտվելու պարտեղներ.—պարտեղներ որոնց

մեջ կրնաս պտրտիլ:

Նույնը խնդրով մեկտեղ, կամ մակբայով և այլն.

Ձուկ բռնելու լիճ. Հաց ուտելու տեղ. գործ գործելու մարդիկ.

Ցորեն ցանելու արտեր. Փայտ ջարդելու կացին.—կացին որով

փայտ ջարդես:

Հեռվանց անհամար շշան: Դուրս խրկվելու վաճառքներ:

510. Օրինակներես կրտսնես, որ այս ածական աներևույթ տրա-
կյանը՝ 1. միշտ եզակի, 2. առանց հոգի կը մնա:

Թե Այտնյանը պատահաբար չէ անորոշ դերբայի այս ձևերը տրա-
կյան կոչել, այդ երևում է նրանից, որ ոչ միայն սկզբում, այլև վերջում
կրկին անգամ նա տրական է դնում: Թե իրոք նա այդ ձևերը տրական,
այն էլ զեղչական ձևով տրական է մտածում, այդ պարզ երևում է նրա
վերևում դրած բացատրությունից, թե այդ «տրականը... կը ցուցնե՝
կարելի, արժանի, կամ կարող ըլլալու, ընելու»: Զեղչական բառերն են
ուրեմն կարելի, արժանի (=պետք, պիտանի, հարմար), կարող, որոնք
երեքն էլ ըստ Այտնյանի տրական հոլով խնդրի են առնում (տե՛ս նույն

* Այս սեռականները ֆրանսերենում ևս տրականի պաշտոն կատարող օ նախդրով են
կազմվում. boîte à thé, bouteille à l'encre, chambre à coucher, bois à bruler
և այլն:

Քերական, Լր. 106, § 378)։ Այսպես ուրեմն Այտնյանը Ուտեիւ ճաց, Գործեիւ մարդիկ կապակցութիւնները մտածում և՛ Հաց որ արժանի է ուտելու։ Մարդիկ որ կարող են գործելու—Ուտելու արժանի հաց։ Գործելու կարող մարդիկ։ Եվ եթէ վերջին ձևով ուտելու, գործելու տրական են, ապա տրական են նույն ձևերն ըստ Այտնյանի նաև Ուտելու հաց, Գործելու մարդիկ կապակցութիւնների մեջ, քանի որ դարձյալ հասկացվում է ուտելու արժանի, գործելու կարող։

Բայց եթէ «ուտելու հաց, տեսնելու բաներ» կապակցութիւնների մեջ ուտելու, տեսնելու տրական են,—և այսպես մտածում է Այտնյանը,— տրականով են անշուշտ և նման ձևով և իմաստով կապակցութիւնները՝ վառելու փայտ, կարդալու գիրք, ծախսելու փող, կամենալու բան և այլն. ապա ինչո՞ւ տրական չպիտի լինի և դերբային փոխանակած բայական անունների նույն հոլովը՝ ընթերցանության գիրք, ծախսի փող, կամֆի բան և այլն։ Եվ այս շարքը շատ երկար է։

Եթէ «ուտելու տեղ, ձուկ բռնելու լիճ, պտուտելու պարտեզներ» տրականով են, նույնպես հարկավ նաև քնելու տեղ, քնելու սենյակ, գործելու տեղ, ներակայացնելու սրահ, պատերազմելու դաշտ, փախչելու տեղ, սպանելու տեղ և այլն,—ապա տրականով են անշուշտ և բայական անունով ասածները՝ ֆնի սենյակ, ճաշի սենյակ, զբոսանքի տեղ, գործի տեղ, ներկայացման սրահ, պատերազմի դաշտ, փախստյան տեղ, սպանության տեղ և այլն։

Եթէ «հմելու գավաթ, փայտ ջարդելու կացին» տրականով են, նույնպես հարկավ և տանջելու գործիք, սպանելու զենք, փրկելու միջոց և այլն, ապա տրականով են և առնչանքի գործիք, սպանության զենք, փրկության միջոց և նմանները։ Դարձյալ եթէ «գործելու մարդիկ» տրականով է, նույնն է անշուշտ և գործի մարդիկ և շատ նմանները, կովի մարդ, օրսի շուն և այլն։

Այտնյանը «ուտելու տեղ» կապակցության մեջ ուտելու դնում է տրական գործածված ածականի պես, իսկ «Հնձելու օդերն անցան» կապակցության (Եր. 136) մեջ հնձելու դնում է սեռական հատկացուցիչ և գոյական։ Մենք այդ երկուսն երբեք բաժանել չենք կարող։ «Ուտելու տեղ» և «հնձելու օր» կապակցութիւնների տարբերութիւնը ոչ թէ քերականական է, այլ բառի. այն է՝ առաջին դեպքում անորոշ դերբայի տրականը դրված է տեղի անվան վրա, իսկ երկրորդ դեպքում ժամանակի անվան վրա։ Եթէ առաջինը տրական է, ապա և երկրորդը տրական է. իսկ եթէ «հնձելու օր» տրականով է, ապա տրականով են և հնձի օր, քնելու ժամանակ, քնի ժամանակ, հանգստանալու ժամ, հանգստի ժամ և շատ նմանները։ Եվ ավելին ևս. մի անգամ որ անվան վրա ածականաբար իբրև վերադիր դրված անորոշ դերբայի 2-րդ հոլովը տրական է կոչվում, բոլոր նման դեպքերում ևս նույն ձևը տրական պիտի լինի։ Այստեղ բացառութիւն չի կարող լինել։ Իսկ որովհետև անորոշ դերբային նույն իմաստով և ձևով կարող է փոխանակել որևէ բայական ա-

նուն, ապա 'և բոլոր բայական անունները, որ իբրև սեռական դրվում են մի անվան վրա, կարող են տրական համարվել: Եվ եթե անորոշ դերբայի և բայական անունների 2-րդ հոլովը, երբ վերագիր է, տրական է, այն էլ զեղչական մտածությամբ, ինչո՞ւ նույնը կարելի չէ ասել և մյուս անունների համար: Եթե «խմելու գավաթ» կապակցության մեջ խմելու տրական է, ինչո՞ւ նույն ձևով չպիտի լինին և կերակրի գավաթ, գինու շիշ, թեյի տոսի կապակցությունները, և վերջապես՝ եղբորս գրատունը, հայրենյաց փուշ, փանքի վալվածք և այլն: Այսպես սեռականների մի մասը կարող են վերածվել տրականի և այս ոչ թե միայն մեր մտածողությամբ, այլ կարող ենք ասել, որ աշխարհաբարի երկու առաջին քերականները, Պալասանյանն և Այտնյանն էլ այդպես են մտածել, և այս տեսանք մենք վերևում:

Առնենք մի օրինակ ևս: Ասում ենք զենքով դիմադրել, կառքով ըզքոսնել, շորս կողմից հարձակվել՝ և ապա զենքով դիմադրություն, կառքով զքոսանք, շորս կողմից հարձակում: Եթե գործիական և բացառական հոլովները կարող են այսպես իբրև վերագիր դրվել բայական անունների վրա և նույն հոլովական իմաստն ու ձևը պահել, ինչ որ բայերի վրա դրված ժամանակ ունին, կարծում ենք նույնը վարելի է ասել և տրական հոլովի համար: Փառքի ձգտել և փառքի ձգտում կապակցությունների մեջ, օրինակ, մենք երկու դեպքում ևս փառքի նույն հոլովն ենք համարում և ինչպես փառքի ձգտել կապակցության մեջ փառքի տրական է, նույնպես տրական է և փառքի ձգտում կապակցության մեջ: Այսպես միևնույն տրական հոլովն է և շատ նման դեպքերում,— խորհրդի հրավիրել, խորհրդի հրավեր. գործի ձեռնարկել, գործի ձեռնարկություն. մահվան դատապարտել, մահվան դատապարտություն. աստուծու՝ երկրպագել, աստուծու՝ երկրպագություն, աստուծու հավատալ. աստուծու հավատք. մի բանի ափսոսալ, մի բանի ափսոսանք, թագավորի ծառայել, թագավորի ծառայություն. հայրենիքի կարոտել, հայրենիքի կարոտ. մի բանի ծարավել. մի բանի ծարավ, ջրի ծարավ և այլն և այլն: Դրանք ձևով և իմաստով իրարից չեն տարբերվում. և ամեն անգամ բայանվան վրա դրված 2-րդ հոլովը տրական կարելի է համարել և իսկապես տրական է, երբ նույն հիմքն ունեցող բայը կամ ածականը նույն իմաստով տրական են առնում: Պատվի արժանի, պատվի արժանանալ և պատվի արժանացում, պատվի արժանություն,—այս վերջին երկուսի մեջ պատվի ձևը նույնպես պարզասլես տրական խնդիր է արժանացում, արժանություն բառերի, ինչպես առաջին երկուսի մեջ: «Պատվի արժանացում» և նման կապակցությունների մեջ կարելի չէ հարկավ պատկանելության, վերաբերության և այլն իմաստ որոնել. զբքանք տրական հոլով են տրականի հիմնական իմաստով առանց որևէ զեղչված բառ ենթադրելու:

Այսպես՝ սեռականի առաջին գլխավոր նշանակությունը, որ դնում են մեր քերականները,—թե «ցույց է տալիս գլխավորապես թե մեկ ա-

ռարկա ումն է պատկանում կամ վերաբերում... երբեմն ցույց է տալիս մեկ որևիցե առարկայի որպիսությունը»։ այսինքն հատկացուցիչ և «իբրեւ ածական գործածված» սեռականը,—բացատրվում է տրականով, լինի տրականն յուր իսկական նշանակությամբ առնված, թե ներգոյականի իմաստով գործածված։ Բայց Պալասանյանը, տեսանք, սեռականի համար մի տեղ ասում է թե «ցույց է տալիս թե մեկ առարկա ումն է, կամ ինչից է առաջ գալիս, սերվում է»։ Տեսնենք այժմ, թե ինչ է նշանակում այս բացատրության երկրորդ մասը և արդյոք մեր տրականն այդ նշանակությունն ևս ունի՞ յուր մեջ, թե չէ։

Առնենք մի օրինակ։ «Տիգրանի գրած նամակը» և «Տիգրանին գրած նամակը»։ Այս կապակցություններից առաջինը ցույց է տալիս, թե նամակը ծագում, առաջ է գալիս Տիգրանից. իսկ երկրորդը նշանակում է, թե նամակն ուղղվում է Տիգրանին։ Ի՞նչից է առաջ գալիս միևնույն հոլովական ձևի այս կրկին իմաստը։ Անշուշտ ո՞չ Տիգրանի-ն բուռի և հոգառնելուց կամ շառնելուց։ Մի փոքրիկ աշակերտի տված դասը ի՞նչ պիտի լինի՞ խոսքի մեջ, օրինակ, աշակերտի բառն առանց հոգի նույնպես կրկին իմաստ ունի. աշակերտը կարող է հասկացվել և նա որ դաս է տալիս. և նա, որին դաս են տալիս։ Կնշանակի իմաստի տարբերության հիմքը պետք է տեսնել ոչ թե և հոգի, այլ հենց իրեն 2-րդ հոլովի մեջ։ Այս տարբերությունն առաջանում է նրանից, որ մի դեպքում 2-րդ հոլովը գործ է ածվում յուր սովորական նշանակությամբ, իսկ մյուս դեպքում նույն հոլովն առնվում է իբրև բացառական։

Չայտնի է աշխարհաբարում, ինչպես և զրաբաշում, կրավորական բայերի սեռի խնդիրը,— ուրեմն այն խնդիրը, որից ծագում է գործողությունը,— փոխանակ բացառական հոլովի դրվում է նաև գործիական հոլովով և ձևառով (=ի ձևն, ձևամբ) բառով կամ թե կրավորական բայը շուտ է գալիս լի վերջավորած բայական ածականի, որ կրավորական իմաստ ունի. իսկ սեռի խնդիրը դրվում է տրական հոլովով. ինչպես՝ Արմավիրը շինվեցավ Արմայիսից. Դաշտերը ծածկվեցան ձյունից. Անձնասերն ասվում է ամենքից—ասելու տեղ ասվում է՝ Արմավիրը շինվեցավ Արմայիսի ձևով. Դաշտերը ծածկվեցան ձյունով։ Անձնասերն ասելի է ամենքին (Պալ. եր. 218)։ Պրաբարում սակայն կրավորական բայերի սեռի խնդիրը բացառականի փոխանակ տրական դրվում է և ուրիշ դեպքերում (Չալիխ., եր. 446, ծան. Բագրատունի, եր. 294), ինչպես՝ Դմաստութին դիւրավ գտանի խնդրողաց իւրոց։ Ոչ ականջաց լսին և ոչ մտաց իմանին. Աստուծոյ ճանաչին. և մեզ լուծեամբ պատուեսցի։ Աստուած ոչ միայն ձեռին չզննի։

Տրականի այս գործածությունը բացառականի իմաստով՝ զարմանալի չպիտի լինի, որովհետև մեր հնագույն լեզվի մեջ, ինչպես երևում է, առանձին բացառական հոլով չի եղել. այլ սեռական—տրականի ձևով գործ է ածվել և բացառականի համար։ Պրաբարում դեռ հոգնակի բացառականը միշտ, իսկ եզակի բացառականը ալ, ոյ, ու. հոլովում։

ների մեջ նման է սեռական—տրականին: Բացառականի է վերջավորութ-
յունը նոր կազմութիւն է, առաջացած ըստ Մառի (Քերակ., եր. 63)
ա բուն ունեցող բառերի սեռական—տրականի վերջից. կարգէ ձեռ ծա-
գում է կարգայ ձեռք ձայնաշրջությամբ: Ապա այս նոր կազմված է
վերջավորութիւնն անցել է ուրիշ բուն ունեցող անուններին և դերա-
նուններին, մինչև վերջապես աշխարհաբարում (արեւմտյան) ընդհան-
րացել է: Ինչպես կարգ ունի կարգէ, դրա նմանությամբ և բան ունի
բանէ: Այսպես և Բ, Ղ, և բուն ունեցող անունների սեռական—տրակա-
նից կազմվել է դատեր-է, աստեղ-է, սրբութե (ա) ն-է: Դերանունների
համար այս վերջավորութիւնն ավելանում է ոչ թե սեռականի, այլ
տրականի վրա, իմում, իմմէ. նմա=նման, նմանէ. այնմ=այնման,
այնմանէ*. ինձէն, մեզէն, ձեզէն, քեզէն և այլն: Ցուցականների տրա-
կանները սակայն՝ սմին, դմին, նմին, այսմ, այդմ, այնմ, այսմիկ, այդ-
միկ, այնմիկ, նույնիսկ առանց այս է վերջավորության դեռ սովորա-
բար գործ են ածվում և իբրև բացառական:

Աշխարհաբարում տրականի այս գործածության համար հետազո-
տութիւն չկա. բայց զարամանալի շի լինիլ, եթե բացառականի իմաս-
տով տրական գտնենք և աշխարհաբարում: Մենք կարող ենք մի քանի
օրինակ բերել. Ես խաբվեցի նրա խոսքին (=խոսքից). «Փափագելի
էր որ առանց... հոսանքին մոլորվելու...» (Արարատ, 1908, ապրիլ, եր.
366). Ահու (=ահից) լեզուն կապվեց: Այսպես ավելի չեզոք բայերով՝
Ամոթու (=ամոթից) կարմրեւ, կսկծու (=կսկծից) մեռնել, և ժողո-
վրդական լեզվի մեջ նաև Երևանա եմ գալիս, Թավրիզու եկավ և այլն:
Այս գործածութիւնների համար Պալասանյանը (եր. 219) գրում է, թե
բացառականը տրականի ձև է ստանում*. իսկ Այտնյանը (եր. 111)
կոչում է տրականի ձև աննախդիր բացառական».—ավելի ճիշտ կլի-
ներ ասել՝ բացառականի իմաստով տրական:

Այսպես ուրեմն մեր տրական հոլովը բացի յուր հիմնական նշա-
նակութիւնից՝ ունի ոչ միայն հայցականի և ներգոյականի նշանակու-
թիւն, որ տեսանք վերևում, այլև բացառականի**։ Այս իմաստով է
ահա՛ դրվում և մեր 2-րդ հոլովն իբրև վերադիր անցյալ դերբայի վրա
և ցույց է տալիս, թե մի բան ումնից, ինչից է ծագում,—Տիգրանի գրած
նամակը=Տիգրանայ գրեալ նամակ=ի Տիգրանայ գրեալ նամակ:

* Այսման, *այդման, *այնման ձևեր չկան մեր հին լեզվի մեջ, բայց պատահում են
այսմն այդմն, այնմն ձևերը որոնք առաջիններից են ծագում:

** Պալասանյանը սակայն Երևանա եմ գալիս ձեռ համար ուրիշ տեղ (եր. 114) գը-
րում է. «Գալառական բարբառներում բացառականը սեռականի պես է լինում հին ձե-
վով. Երևանա, Աշտարակա է գալիս, այսինքն Երևանից, Աշտարակից»:

*** Տրականի այս իմաստը տարօրինակ բան չէ նույնը պատահում է և ուրիշ լեզու-
ների մեջ: Օրինակ, երբեմն ինչ որ մենք բացառականով ենք ասում, նույնը գերմանե-
րեն արտահայտում է տրականով: Einem Etwas abnehmen = Մեկից մի բան առ-
նել. Einem Etwas Stehlen, raubne = Մեկից մի բան գողանալ, խել:

Բազրատունին այս կիրառութեան մեջ անցյալ դերբայը կրավորական է համարում. նա կրավորական բայերի սեռի խնդրի համար դրում է, թե «երբեմն փոխանակ բացառականի կամ գործիականի՝ դնի սեռական իբրև յատկացուցիչ, կամ տրական. մանաւանդ առ անցեալ դերբայս»: Եվ այս կանոնի տակ անխտիր բերում է օրինակներ և անցյալ դերբայով և դիմավոր բայով, ինչպես՝ «Ոչ գիտեմ զանձին գործեալ, զանպատեհս. իմա՝ զգործեալ յանձնէ»: «Նոյն իսկ սրբոյն Մաշտոցի էին ասացեալ ամենայնքն. իմա՝ ի նոյն իսկ սրբոյն Մաշտոցէ»: «Թմաստութիւն դիրաւ դտանի խնդրողաց իւրոց»: այսինքն ի խնդրողաց:—Այստեղյանը սակայն դիմավոր բայի և անցյալ դերբայի այս խնդրառութիւնը բաժանում է իրարից. դիմավոր բայի հետ դրվածը նա տրական է համարում և բայը՝ կրավորական (Չալ., եր. 446 ծան.). իսկ անցյալ դերբայի հետ գործածութեան համար գրում է. «Երբեմն ահ՝ դերանվամբ դիմավոր բայ կամ բացառականով կրավորական դրվելու տեղ (որ զըրաբարի սովորականն է) անուռ բային սեռական և բայը ներգործական անցյալ կըդրվի՝ գլխավոր գոյականին ածական եղած»: Եվ օրինակ բերում է. «Ջմարդկան հաստատեալ կտակ ոչ ոք կարէ անարգել (փոխանակ՝ զկտակ հաստատեալ ի մարդկանէ)»: Բայց վերջն ավելացնում է. «Ասոր նման՝ նաև շեղոք և կրավորական անցյալներ երբեմն բացառականի տեղ սեռական առած կը գտնվի... Այսպիսի բանից՝ տխամարաց մտաց կարկատելոց՝ շէր պարտ ամենեկին բնաւ առնել պատասխանի» (Չալ., 437 հտ.):

Այստեղյանն ավելի ճիշտ է ըմբռնում, որ անցյալ դերբայի հետ դրվածը որոշ կերպով սեռական է համարում. որովհետեւ, ինչպես կտեսնենք, այս դեպքում անցյալ դերբայը գոյական է, ուստի և նրա վրա դրվածը սեռական վերադիր է: Բայց մեզ համար անհասկանալի է, թե ինչու նա անցյալ դերբայը երբեմն ներգործական է համարում և երբեմն՝ կրավորական: Մարդկան հաստատեալ կտակ, — Կտակ՝ մարդկան հաստատեալ և Տխամարաց մտաց կարկատեալ բան, — Բան տխամարաց մտաց կարկատեալ, — այս երկուսը քերականորեն բոլորովին նույն կազմութիւնն ունին և նշանակում են՝ Կտակ հաստատեալ ի մարդկանէ. Բան կարկատեալ ի տխամարաց մտաց: Եթե երկրորդի մեջ կարկատեալ դերբայը կրավորական է դնում Այստեղյանը, կրավորական է անհրաժեշտորեն և առաջինի մեջ հաստատեալ դերբայը: Բազրատունին ուրեմն ավելի ճշիտ է ըմբռնում՝ այդպիսի ձևերի մեջ անցյալ դերբայը միշտ կրավորական գնելով:— Դառնանք այժմ աշխարհաբարին:

Աշխարհաբարի մեջ, ինչպես սպասելի էր, նույն ձևն է, միայն գրաբարի եւլ վերջավորութեամբ անցյալ դերբայի տեղ Եժ վերջավորութեամբ դերբայ դրած. Մարդկան հաստատեալ կտակ. Աստուծոյ արարեալ սքանչելիքն = Մարդկանց հաստատած կտակ. Աստուծու արած սքանչելիքը: Եթե գրաբարում հաստատեալ, արարեալ կրավորական են, աշխարհաբարում ևս հաստատած, արած ոչ թե ներգործական իմաստով են, այլ կրավորական:

Հարկ չկա անշուշտ հաստատելու, որ աշխարհաբարում շատ հաճախ անցյալ դերբայը ներգործական ձևով, այսինքն ասեմք և ոչ վաս Վերջավորությամբ, գործ է ածվում կրավորական իմաստով: Երբ ասում ենք՝ Բարակ աղացած ալյուր. Կարմիր ներկած գոգնոց. Մորթած հավերը, Վառած ճրագ (Պռ., Սկ. երկ., եր. 30, 32). Պատից վախած վերարկու և այլն. — աղացած, ներկած, մորթած, կախած ներգործական իմաստ չունին, այլ կրավորական: Նույն կրավորական իմաստը դրանք պահում են հարկավ և այն ժամանակ, երբ ասում ենք՝ Վարդանի մորթած հավերը, Տիգրանի վառած ճրագը, Վառած ճրագը և Տիգրանի վառած ճրագը կապակցությունների տարբերությունը ոչ թե քերականական է այլ այն՝ որ առաջին դեպքում գործողության սկզբնապատճառը անհայտ է մնում, իսկ երկրորդ դեպքում որոշվում է Տիգրանի լրացումով, որ ունի բացառական սեռի խնդրի իմաստ. Տիգրանի վառած ճրագը = Տիգրանի ձեռով վառած ճրագը կամ Տիգրանից վառած ճրագը: Այս երեք ձևերը իմաստով բոլորովին նույն են: Վերջին երկուսը, Տիգրանի ձեռով վառած, Տիգրանից վառած, ունեն կրավորական բայերի սեռի խնդրի սովորական կազմությունը, որ տեսանք վերևում: Առաջին ձևի մեջ ևս՝ Տիգրանի վառած ճրագը՝ վառած բառը դարձյալ կրավորական իմաստ ունի, իսկ Տիգրանի գրա սեռի խնդիրն է մի ուրիշ ձևով արտահայտած փոխանակ սովորական Տիգրանի ձեռով կամ Տիգրանից ձևերի:

Թե այդ երեք ձևերն իմաստով նույն են, այդ մասին խոսելու կարիք չկա: Միայն այս պետք է ասել, որ այդ ձևերից առաջինը շատ սովորական գործածականն է, երկրորդ ձևը համեմատաբար պակաս է գործածվում, իսկ երրորդ ձևը, «Տիգրանից վառած ճրագը» շատ քիչ է պատահում: Բայց թե այս վերջին ձևն էլ կա մեր լեզվի մեջ, ահա մի երկու օրինակ Պոռչյանի «Սկիզբն երկանցից»։ «Աղախինները դառն ծխից պատճառած... արտասուները սրբելով» (եր. 31)։ «Ռուբիկոս, ամացիից պատճառած գլխիս բացվածքն այժմ ծածկվել է» (եր. 165)։ «Բարձրագույն իշխանությունից օրինավոր հրամանագրով ահաջանալով» (եր. 319)։ Այսպես և, եթե կարելի է ասել՝ «Երկնքից իրան պարզևած է իրավունք» (եր. 234) և շատ նմանները, նույնպես կարելի է ասել՝ Երկնքից իրան պարզևած իրավունքը և այլն: Այս բացառական հոլովներն ազատ կերպով կարելի է 2-րդ հոլովական ձևին վերածել առանց իմաստի փոփոխության՝ Միսի պատճառած արտասուները: Աջացիի պատճառած բացվածքը: Բարձրագույն իշխանություն տնօրինած տուրքեր և այլն:

Գրաբարում, ինչպես տեսանք (եր. 589), ածականները երբ գոյականաբար են գործածվում, սովորական տրական խնդրի փոխանակ առնում են սեռական կամ ստացական դերանուն և վերջինս իբրև մի ածական համաձայնում է յուր խնդրառուին: Նույն ձևով գոյականաբար բանում է և անցյալ դերբայը, որի հետ բացառականի իմաստով գործածված տրական խնդիրն ևս դառնում է սեռական կամ ստացական ա-

ժական, որ և համաձայնում է դերբային (տե՛ս եր. 586 հտն.). ինչպես՝ 2ի՞ հտ ի ձեռս զիր պատրեալոն (=զպատրեալսն յիրմէ=իր խաբած-ները). Հանցուք զնա յաշած իւրոց խաբեցելոց (=խաբեցելոց յիրմէ=իր խաբածների). 2րո փրկեալ ժողովորդան (=փրկեալ ի քէն=քո փրկած): Աշխարհաբարում ևս ինչպես տեսանք, այս կիրառության մեջ անցյալ դերբայը գոյականաբար է բանում, ուստի և վրան դրված 2-րդ հոլովն իբրև գոյականի վերադիր՝ և հոգը շի առնում և ցուցականների առանց և-ի սրած, դրած, նրած ևն են գործածվում: Բացի այդ, ինչպես ուրիշ դեպքերում, նույնպես այստեղ մնում են գրաբարի ստացական ա-ժականները՝ իմ, քո, յուր, մեր, ձեր: Այսպես ուրեմն Տիգրանի գրած նամակը կապակցության մեջ գրած բառը նույնպես գոյական է, ինչպես Տիգրանի գրածը կապակցության մեջ: Իսկ թե անցյալ դերբայը իսկապես գոյական է, այդ մենք տեսել ենք և պարզ կարելի է տեսնել դարձյալ նրանից, որ մինչդեռ որոշ վերադիր ունեցած ժամանակ առնում է ս, դ, և հոգերը՝ Այս իմ գրածն է, իմ գրածս է, Տիգրանի գրածն է,—անորոշ վեհադիրների հետ առանց հոգի է մնում, ինչպես ամեն ուրիշ անուն, բայց դարձյալ իբրև գոյական՝ այս մի աշակերտի գրած է, անփորձ մարդու գրած է: Բացի այդ՝ գրաբարում այս կազմության բառերը դեռ շունին դերբայական իմաստ և լոկ հասարակ անուն են, ինչպես՝ հատած, կոտորած և այլն. բայց հետզհետե այս և՛ թծանցն ընդհանրացել է բոլոր բայերի վրա և ստացել է անցյալ դերբայի և ածականի նշանակություն, ինչպես այժմ աշխարհաբարում է. միայն անորոշ դեպքերում դեռ պահում է յուր գոյական իմաստը: Գրաբարի անցյալ դերբայն ևս իսկապես ծագում է հին գոյականից, որ ածականաբար է գործածվում:

Նզրակացությունը պարզ է: Տիգրանի գրած նամակը և Տիգրանին գրած նամակը կապակցությունների իմաստի խոշոր տարբերությունը ոչ և հոգից է առաջանում և ոչ գրած դերբայի սեռից, որ երկու դեպքում էլ կրավորական իմաստ ունի. այլ նրանից, որ երկրորդ կապակցության մեջ 2-րդ հոլովական ձևը գործ է ածվում տրականի սովորական նշանակությամբ, իսկ առաջինի մեջ նույն այդ ձևը բացառականի նշանակություն ունի և իբրև կրավորական բայերի սեռի խնդիր ցույց է տալիս գործողության ծագումը: Բացի այդ՝ Տիգրանի գրածը, Տիգրանի գրած նամակը կապակցությունների մեջ գրած բառը գործ է ածվում իբրև մի գոյական և Տիգրանի վրա վերադիրն է. մինչդեռ Տիգրանին գրածը, Տիգրանին գրած նամակը կապակցությունների մեջ Տիգրանին խնդիր չէ մի գոյականի, այլ գրած դերբայի բայիմաստին, իբրև՝ ինչ որ Տիգրանին է գրած, գրված:

Այսպես ուրեմն այն սահմանումը թե սեռականը ցույց է տալիս թե մեկ առարկա ինչից է առաջ գալիս, սերվում է,— հարմար է ամենից

* Տե՛ս Grammaire comparée de l'arménien classique par A. Meillet, Vienne, 1903, եր. 68, 97.

առաջ այն սեռականին, որ դրվում է անցյալ դերբայի վրա՝ Տիգրանի գրածը, նկարածը և այլն, որ առնվում է կրավորական իմաստով իբրև՝ ինչ որ Տիգրանից է գրված, նկարված: Բայց մի անգամ որ Տիգրանի գրած նամակը կապակցություն մեջ Տիգրանի լրացումը ցույց է տալիս այն անձը կամ պատճառը, սկզբնապատճառը (der Urherber, die Ursache), որից ծագում է ոչ միայն գրելու գործողությունը այլև այդ գործողության նամակը (efficertes Objekt),— նույն իմաստը պահում է անշուշտ և երբ առանց զբաժ բառի ասենք. Տիգրանի նամակը, որ կարող է հասկացվել՝ Տիգրանի գրած նամակը: Այսպես և ամեն դեպքում, երբ սեռականի և իր անվան մեջ հասկացվում է մի այդպիսի անցյալ դերբայ, Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Թագավորի պատվերը. Տեսչի կարգադրությունը և այլն, մենք սեռականն ըմբռնում ենք իբրև այն անձը, որին վերաբերում է մի բան, բայց ոչ իբրև ստացվածք, այլ իբրև մի արդյունք, որ առաջ է դալիս նրա մի գործողությունից. ինչպես եթե սեռականի և իր խնդրառուի մեջ զեղչված լիներ մի անցյալ դերբայ՝ Թագավորի տված պատվերը. Տեսչի արած կարգադրությունը. Եվ մենք միշտ էլ ավելացնում ենք մի դերբայ, երբ ուզում ենք սեռականի և իր խնդրառու անվան հարաբերությունը պարզ և որոշ հայտնել. որովհետև առանց այդպիսի մի դերբայի՝ հաճախ երկդիմի է լինում սեռականի և իր անվան հարաբերությունը. սեռականը կարող է և ստացական, վերաբերության սեռական հակացվել և սկզբնապատճառի սեռական: Ուրիշ խոսքով սեռականն ըստ ինքյան ցույց է տալիս միայն մի առարկա, որին վերաբերում է ընդհանուր կերպով մի ուրիշ առարկա. իսկ այդ վերաբերության տեսակը պարզվում է հաճախ միայն այն ժամանակ, երբ մի ուրիշ բառով որոշում ենք, թե սեռականն արդյոք ստացական իմաստով պիտի հասկանալ, թե՞ վերաբերության, թե՞ ներգոյականի, թե՞ սկզբնապատճառի և այլն: Օրինակ՝ երբ ասում ենք՝ Խորենացու պատմությունը, մենք պատմությունն ընդհանուր կերպով միայն վերագրում ենք Խորենացուն. բայց Խորենացու պատմություն կարող է հասկացվել և Խորենացու վերաբերյալ պատմություն. ինչպես ասում ենք Հայոց պատմություն, նույնպես և Խորենացու զբաժ պատմություն: Առաջին դեպքում տրեմն 2-րդ հոլովական ձևը պահում է տրականի սովորական իմաստը, իսկ երկրորդ դեպքում առնվում է բացառականի իմաստով. բայց այս տարբեր իմաստներով գործածելու համար Խորենացու ձևը չի դադարում իհարկե միևնույն հոլովական ձևը մնալուց, ինչպես և Խորենացու պատմություն կապակցության մեջ, որ իմաստով էլ որ առնվի, Խորենացու ձևը միշտ միևնույն հոլովական ձևն է:

Թե ինչ դերբայ զեղչված է համարվում և կարելի է ավելացնել սեռականի և իր խնդրառուի մեջ, այդ արդեն խոսքի մտքից պիտի հասկացվի: Սկզբնապատճառի սեռականի համար միայն պիտի նկատել, որ սովորաբար այն բայի անցյալ դերբայն է ավելանում, որի հետ սեռական խնդիրն իբրև ենթակա՝ խոսք է կազմում. ինչպես օրինակ՝ ա-

սում ենք՝ Տեսուչը կարգադրութիւն արեց. Տեսչի արած կարգադրութիւնը. Տեսչի կարգադրութիւնը: Տիգրանը պարգև տվավ, Տիգրանի տված պարգևը. Տիգրանի պարգևը: Տիգրանը պարգև ստացավ. Տիգրանի ստացած պարգևը. Տիգրանի պարգևը: Այսպես և Վարդանի արած առաջարկութիւնը=Վարդանի առաջարկութիւնը. Տիգրանի կատարած կեղծիքները=Տիգրանի կեղծիքները. Տիգրանի առաջարկած բանաձևը=Տիգրանի բանաձևը. Արեւցոյթյան տված վնասները=Արեւցոյթյան վնասները. Մուրացանի հորինած երկերը=Մուրացանի երկերը. Տիգրանի ասած երգը=Տիգրանի երգը և այլն: Այս շարքն իհարկե շատ երկար է:

Կա նոյն կազմութիւն մի ուրիշ շարք ևս. Քամու բանեցրած շաղաց=Քամու շաղաց. Լրագրի հաղորդած լուր=Լրագրի լուր և այլն: Այս կարգի սեռականներն ևս հասկացվում են իբրև սկզբնապատճառի սեռական, որից ծագում են բանեցնելու, հաղորդելու գործողութիւնը. բայց շաղաց, լուր ոչ թե հետևանք, արդյունք են այդ գործողութիւն, այլ մի առարկա, որ ազդվում, փոփոխվում է սեռականի գործողութիւնից (afficiertes Objekt):

Առնենք մի քանի օրինակ ևս: Ժողովրդի կրած նեղութիւնները=Ժողովրդի նեղութիւնները. Տիգրանի կրած պարտութիւնը=Տիգրանի պարտութիւնը և այլն: Քերականական կազմութիւնը սրանք չեն տարբերվում վերևի շարքերում դրած օրինակներից. բայց տրամաբանորեն բոլորովին տարբեր են: Տեսչի (արած) կարգադրութիւնը կապակցութիւն մեջ տեսչից ծագում է թե՛ անելու գործողութիւնը և թե՛ սրա հետևանք կարգադրութիւն. և անողը և կարգադրողը տեսուչն է. բայց ժողովրդի (կրած) նեղութիւնները կապակցութիւն մեջ ժողովրդից ծագում է միայն կրելու գործողութիւնը, կրողը ժողովուրդն է, իսկ նեղութիւնները ժողովրդից չեն ծագում, այլ ժողովուրդը միայն կրում է իր վրա այդ նեղութիւնները, որ ուրիշից են ծագում: Ժողովուրդը ոչ թե նեղվողն է, այլ նեղվողը: Իմաստի այս խոշոր տարբերութիւնը սակայն առաջանում է ոչ տարբեր քերականական կազմութիւնից, որ չկա, այլ միմիայն կրեմ բայի իմաստից, որի ենթական թեպետ կրելու գործողութիւն սկզբնապատճառն է, բայց որովհետև կրողն է, ուստի ունի ոչ թե ներգործական, այլ կրավորական ենթական իմաստ, Հաճախ իհարկե այս իմաստը երկդիմի է մնում, օրինակ. Վարդանի վնասը կապակցութիւնը եթե հասկանան՝ Վարդանի տված (պատճառած) վնաս, վրնասողը Վարդանն է և վնասը ծագում է Վարդանից. իսկ եթե հասկանանք՝ Վարդանի կրած (ստացած) վնաս, այն ժամանակ Վարդանը վնասվողն է. վնասը Վարդանից չի ծագում, այլ ուրիշից: Միևնույն ձևն ուրեմն կարող է և ներգործական և կրավորական ենթական իմաստ ունենալ:

Քերականական կազմութիւնը վերևի օրինակներից չեն տարբերվում և հետևյալները. Տիգրանի ունեցած գիրքը=Տիգրանի գիրքը.

Վարդանի ունեցած (ստացած) բաժինը = Վարդանի բաժինը: Դրանք ձևվով սկզբնապատճառի սեռական են. ունենալու, ստանալու սկզբնապատճառը Տիգրանը, Վարդանն են. բայց որովհետև ունիմ (ստանամ) բայը ստացականության գաղափար է ցույց տալիս ուստի և այս սեռականներն իմաստով նույնաբանում են տացական սեռականի հետ. Տիգրանի գիրքը = Տիգրանի ունեցած գիրքը = Տիգրանին պատկանած գիրքը:

Առնենք երկու կիրառություն ևս — Հայոց լեզվի մեջ ամբողջի մաս ցույց տալու համար, ինչպես սպասելու էր, սովորաբար գործ է ածվում բացառական հոլովը, բայց նույն իմաստով բանում է և սեռականը. նրանցից մեկը, նրանց մեկը. ծառաներից տարիքավորը, ծառաների տարիքավորը. աշակերտներից շնասերը, աշակերտների ջանասերը. ուխտավորներից որը..., ուխտավորների որը... Հանավանդացիներից երեքը, Հանավաքացի երեքը. մարդու մեկը և այլն: Այս կիրառության մեջ ևս ուրեմն Ձ-ը հոլովը բացառականի իմաստ ունի: Նույն իմաստով բացառականի փոխանակ սեռական է դրվում, երբ պետք է ցույց տալ այն նյութը, որից շինված կամ կազմված է մի բան. ինչպես՝ փայտի կամուրջ, փայտե կամուրջ, գարու հաց, գարե հաց. կավի աման, կավե աման. մահուդի չուխա, մահուդե չուխա*:

Մենք տեսանք սեռականի գլխավոր կիրառությունները, որոնց մեջ սեռականը ցույց է տալիս, թե մի առարկա ում է պատկանում, վերաբերում կամ ինչից է առաջ գալիս: Մեր բացատրություններով իհարկե չեն սպառվում սեռականի նշանակությունները. բայց և մեր նպատակից դուրս էր մի առ մի ուսումնասիրել մեր այս հոլովի կիրառությունները. և կամ՝ ցույց տալ թե մեր սեռականը տրականից է ծագում: Անշուշտ ոչ. մեր սեռականի գործածությունները ամենամեծ մասամբ ծառանգություն են հնդեվրոպական սեռականից, որով դրվում էր գոյականի լրացումը: Մենք միայն ա՛յն էինք ուզում ցույց տալ, որ մեր սեռական և տրական հոլովները ձևով նույնացած լինելով՝ մենք այս երկու հոլովն այժմ նշանակությամբ ևս հաճախ իրարից տարբեր չենք մտածում և ըմբռնում ենք իբրև մի ընդհանուր հոլով, — և ապա ա՛յն թե փոխանակ այդ ընդհանուր հոլովը մի նոր անունով կոչելու, ավելի հարմար է տրական անվանել, քանի որ սեռականի գլխավոր նշանակություններն ունի և տրականը, կամ թե տրականի նշանակություններով կառելի է բացատրել նաև սեռականի գործածությունները: Ինչպես որ գործիականը և մյուս հոլովները ինչ իմաստով որ գործ են ածվում բայերի հետ, նույն իմաստը, երբեմն փոխաբերական մտքով, պահում են

* Այս իմաստով սովորաբար գործ է ածվում և (հին է)՝ վերջավորությամբ բացականք. ից վերջավորությունը նոր կազմություն լինելով դեռ չի ընդհանրացած այս կիրառության համար, փայտե, գարե, կաթե և այլն ձևերը սակայն կարող են և սոսկ ածական համարվել. մենք բացառական ենք ըմբռնում, ինչպես և փայտի, կավի, մահուդի՝ սեռական և ոչ ածական:

և իբրև գոյականի վերադիր գործածված ժամանակ,— այսպես և տրականի հոլովական ձևը ինչ իմաստով որ բանում է բալերի հետ նույն իմաստն ունի և գոյականի վրա իբրև սեռական վերադիր գործածված ժամանակ: Այսպես՝

1. Տրականի հիմնական նշանակությամբ բացատրվում են ինչպես տեսանք, ա) ստացական, մասամբ և ածական սեռականները, որ ցույց են տալիս պատկանելություն, վերաբերություն, հատկացում և այլն. բ) առարկայի սեռականները իբրև խնդիր բայական անվան (փառքի ձգտում, ճաշի հրավեր):

2. Տրականի ներգոյական նշանակությամբ բացատրվում են տեղի և ժամանակի իմաստով առնված սեռականները (ձեռիս գավազանը):

3. Տրականի բացառական իմաստով բացատրվում են՝ ա) սկզբնապատճառի սեռականը (Տիգրանի գրած նամակը, տեսչի կարգադրությունը). բ) մասնական սեռականը, որ ցույց է տալիս ամբողջի մի մասը (ուխտավորների շատը). գ) նյութի սեռականը, որ ցույց է տալիս, թե ինչից է շինված մի բան:

Մնաց մեզ մի խնդիր ևս որոշել, թե արդյոք մեր 2-րդ հոլովը իր ստուգաբանությամբ, այսինքն ձևի (և ոչ իմաստի) ծագումով սեռական է, թե տրական:

Հոլով որոշելու համար երկու հայեցակետ կարելի է ունենալ. մեկ՝ լեզվի մեր այժմյան հայեցակետը, մեկ էլ՝ պատմական: Այս երկրորդը վերաբերում է պատմական քերականությանը և կարևոր է ձևերի ծագումը բացատրելու համար: Առաջին հայեցակետով հոլովական ձևն առնվում է այնպես, ինչպես ըմբռնվում է կենդանի լեզվի մեջ: Օրինակ՝ ում գիրքը կապակցության ռւմ ձևը մեր այժմյան հայեցակետով սեռական է, բայց դա ստուգաբանորեն տրական է, որ ապա ստացել է և սեռականի նշանակություն: Նույնպես պաս=պահս բառը ստուգաբանորեն հայցական է, բայց այժմ ունի և ուղղականի նշանակություն: Մի ձև իր պատմական ծագումով կարող է ուրեմն համապատասխան չլինել այն գործածությանը, որ ունի կենդանի լեզվի մեջ: Մի ոչ պատմական քերականության համար բավական է մեր այժմյան հայեցակետը սեռական—տրականը մի ընդհանուր հոլով համարելու, քանի որ գլխաբանք մի հոլով են ձևով և մասամբ մեր արդի ըմբռնումով: Բայց յուրով հետև կարող են լինել, որ մեր 2-րդ հոլովական ձևի ծագումին նշանակություն տան, ուստի այժմ տեսնենք, թե արդյոք մեր սեռական—տրական հոլովը կարելի է մի ընդհանուր հոլով դնել առանց այդ ձևի ծագմանը հակասելու. ուրիշ խոսքով՝ ի՞նչ է ստուգաբանորեն մեր 2-րդ հոլովը, սեռական, տրական, թե՞ մի ընդհանուր ձև:

Աշխարհաբարի սեռական—տրական հոլովը կազմվում է երկու կերպ, վերջավորություններով և առանց վերջավորության:

Վերջավորություններով կազմվում են հաց, հաց-ի. մարդ, մարդ-ու, դուռ, դռ-ան, օր, օր-վան, կին, կն-ոջ, մերոնք. մերոն-ց. այլ և բար-

բարբառային ձևով՝ Երևան, Երևան-այ = Երևան-ա. էջմածին, էջմիածն-այ = էջմիածն-աւ -ի, ու, ան, վան, ոչ, ց, ա(յ) վերջերն այժմ ըմբռնում ենք իբրև հոլովակերտ վերջավորություն սեռական—տրականի: Ի՞նչ ծագում ունեն դրանք, նախ՝ ի, ու, ան, վան վերջավորությունները, որ ամենից կարևոր տեղն են բռնում,— որովհետև մյուս վերջավորություններով և առանց վերջավորության հոլովվող բառերը սակավաթիվ են: —Այս հասկանալու համար պետք է տեսնել գրաբարի հոլովման կազմությունն ու դրությունը:

Գրաբարում շեշտը մեծ մասամբ բառերի վերջին վանկի վրա է. նախագրաբարյան շրջանում սակայն բառերը շեշտվել են վերջընթեր վանկի վրա: Շեշտի այս դրության պատճառով բառերի վերջի ձայնավորները թույլ արտասանվելով սղվել են՝ դառնալով նախ և ապա դուրս ընկնելով. ուստի սկզբնական քո՛ւնո, ա՛մա, բա՛նի, զա՛րդու ձև-վերը քո՛ւնը, ա՛մը, բա՛նը, զա՛րդը ձևերից անցնելով դարձել են քուն, ամ, բան, զարդ: Իսկ ն, ո, ղ հնչյուններով վերջացած բառերի վերջի այս հնչյունները մնացել են, միայն դրանցից առաջ եղած ձայնավորը սղվել է. *ա՛տտեղ դարձել է աստղ, աստղ. *գե՛ղման դարձել է գե՛ղմն, գեղմն, ապա այս կարգի բառերի վերջի ն բաղաձայնը ևս ընկել է և մնացել ը, ինչպես բարբառների մեջ եզը, դառը, մուկը, մինչև որ վերջացես այս վերջի ը ձայնավորն ևս դուրս է ընկնում և այժմ ունինք՝ գառ, մուկ, եզ և այլն:

Շեշտի այս ազդեցությամբ ուրեմն բառերի վերջի հնչյունները դուրս են ընկել. և սրանով է բացատրվում, որ եզակի ուղղական, կոշական և հայցական հոլովները, որ սկզբնապես տարբեր ձևեր են ունեցել, մի ընդհանուր ձև են ստացել գրաբարում (Մեյե, Քեր., եր. 45): Այդ հոլովները մնացել են առանց որևէ հոլովական վերջավորության և առանց բնի՞՝ վերջի ձայնավորի, որոնք դուրս են ընկել. միևնույն ամ, քուն ձևը, տարբեր ծագումից առաջ եկած, գործ է ածվում և երեք հոլովի իմաստով, այդ երեք հոլովից սակայն, գրաբարում միայն «կոշականը շունի իրեն հատուկ գոյությունը». այսինքն զատ հոլով չի համարվում, որովհետև հոգնակիում ևս ձևով նույն է ուղղականի հետ. իսկ հայցականը դեռ առանձին հոլով է, որովհետև հոգնակիում պահել է յուր վերջավորությունը՝ ա հնչյունը, ամս, քունս, սիրտս, զարգս, որ քստ Մեյեի (Քերակ., եր. 46) հնդեվրոպական ծագում ունի:

Այսպես տեսնում ենք՝ գրաբարի հոլովումը ուղղականի և հայցականի նկատմամբ չունի մի հավասարակշիռ դրություն: Եզակին և հոգ-

*) Բռն (thème) ասվում է քերականության մեջ բառերի սկզբնական անփոփոխ մասը, իսկ վերջավորությունը (désinence)՝ բառերի վերջի փոփոխական մասն է, որ ավելանում է բնի վրա՝ թիվ. հոլով, դեմք, ժամանակ և այլն ցույց տալու համար: Հոլովները զանազանվում են իրարից վերջավորության տարբերությամբ, ինչպես՝ հաց-ի, հաց-ից, հաց-ով. հոլովումներն ևս տարբերվում են վերջավորությամբ, ինչպես մի քառ լինում է նույն ձևը հաց-ի, մի ուրիշը՝ մարդ-ու:

հակին համեմատ չեն. եզակիում ուղղական և հայցական նման են (հայցականի զ և մյուս նախդիրները հոլովական մաս չեն), իսկ հոգնակիում տարբեր: Իսկ այսպիսի դրությունը չի կարող կայուն լինել սրովհետև հոլովական շփոթություն է առաջ բերում, ուստի և առաջ հնդարիս նմանական (անալոգիական) կազմություններ: «Պաշտոնով տարբեր ձևերի» հնչափոխությամբ առաջացած հնչյունական զուգահեռություն (zusammenfall) հետևանքներից մեկն այն է, որ մարդ այնքան վարժվում է հնչյունական նույնության, որ այդ հնչյունական նույնությունն անց է կացնում և այնպիսի դեպքերի վրա, որոնց մեջ հնչափոխությամբ դեռ նույնություն առաջ չի եկել»*: Այսպես գերմաներենի անունների ուղղականն ու հայցականը մեծ մասամբ նույնացել են, որովհետև որոշ բառերի մեջ եզակի կամ հոգնակի ուղղականն և հայցականը հնչափոխությամբ նույն ձևն են ստացել, ապա դրանց հետևել են նմանական կազմությամբ և մյուսները: Այս նույնացումը հաճախ իհարկե սկզբից որոշ ուղղությամբ չի կատարվում՝ նախ երկու ձևն էլ, ուղղականի և հայցականի ձևը, խառն, մեկը մյուսի տեղ (promiscue), գործ են ածվում մինչև մի ձևը հաստատվում է**:

Գրաբարում արդեն տեմնում ենք, որ քանի որ եզակի ուղղական և հայցական հոլովները ձևով նույնացել են, դրանց նմանությամբ հոգնակի ուղղականն և հայցականն էլ ձգտում են ձևական տարբերությունը վերացնելու: Այսպես պատահում են Բ-ով գործածություններ իբրև հայցական և ընդհակառակն Վ-ով գործածություններ իբրև ուղղական. զհաւատացեալքս ի Քրիստոս, ոչ գոյր ընդ նոսա աստուածս օտարս. եղև հարսանիս և շատ նմանները (տե՛ս Բագրատ., եր. 45) պատահական սխալներ չեն: Լեզուն ձգտելով հոգն. ուղղականի և հայցականի մեջ ևս ձևական նույնություն առաջ բերելու, սկզբում դեռ տատանվում է երկու ձևերի մեջ ընտրություն անելու, մինչև որ վերջապես հայցականի ձևը ետ է մղվում և լեզվից դուրս է ձգվում թողնելով միայն հետքեր, ինչպես՝ պաս, երկուս, մի քանիսը, ծախս (բարբառներում և ուրիշները՝ ինչպես խաբանիս = հարսանիս, բալնիս = բանալիս և այլն), որոնց մեջ հայցականի ձևն այլևս իբրև հայցական չի ըմբռնվում և գործ է ածվում նաև իբրև ուղղական: Ուղղականի ձևն ընդհակառակն հետզհետե գործ է ածվում և իբրև հայցական, մինչև որ վերջապես այդ ձևն իշխող է դառնում, որով հին հայցական հոլովն ըստ ձևի դուրս է ընկնում և մնում միայն ուղղական հոլովը: Հետևանքն այն է լինում, որ աշխարհագրորում հայցական հոլովն ըստ ձևի չկա, մինչդեռ գրաբարում միայն կոչականը չկար:

Հոգնակի ուղղականի և հայցականի ձևերի այս հավասարեցման մեջ սակայն լեզուն առաջ է մղում և հավաքական հոգնակի եւր = եւ

* H. Pual, Principien der Sprachgeschichte, Halle. zweite Auflage, էր. 190.

** նույն տեղում, էր. 191 հտն.:

մասնիկը, որ մի ընդհանուր ձև էր ուղղականի և հայցականի համար, ուստի և ավելի հեշտությամբ ընդհանրանում է նոր լեզվի մեջ հոգնակի թիվ կազմեցու համար (հմմ. Մեյե, Քեր., եր. 59 հտն.)։ Այս մասնիկի առաջ հոգնակի հին Բ-ն ետ է մղվում՝ մնալով միայն դերանունների և ձայնավորով, հատկապես ի ձայնավորով վերջացած անունների համար՝ որդիք, այգիք, եկեղեցիք և այլն, որոնք արդեն գրեթե հնացած ձևեր են, մեկ էլ՝ անեզական կամ իբրև անեզական գործածված բառերի մեջ։ Այս վերջին դեպքում էլ սակայն Բ-ն կորցրել է արդեն յուր լրավական նշանակությունը և դարձել մի սոսկ վերջածանց մասնիկ, որ ոչ թե հոլովման է վերաբերում, այլ բառակազմության. կառք, ալք, գիրք, փառք, տանջանք և այլն աշխարհաբարում այլևս հոգնակի իմաստ չունին։

Ուղղական և հայցական հոլովների այս ձևական նույնացումը մի անհարմարություն է առաջ բերում. որովհետև հայերենում որոշ հաստատուն բառադասություն չկա, խոսքը հաճախ երկդիմի է մնում։ Տիպքանը տեսավ Վարդանը, — չի հասկացվում ենթական և սեռի խնդիրը։ Այս երկդիմության առաջն առնելու համար արևելյան բարբառները հայցականի իմաստով մարդոց անունների համար, երբ ուռջ են, ըսկըսել են գործածել տրական հոլովը։ Այս փոխանակությունն անշուշտ սկսվել է դերանուններից և գրաբարում արդեն տեսնում ենք դրա ըսկիզբն անձնական դերանունների մեջ՝ զ-մեզ, զ-քեզ, զ-ձեզ. որոնց նըմանությամբ ասվել են և ինձ, սրան, դրան, նրան և այլն և ապա անձի անունները, երբ որոշ են։ Բայց մի անգամ որ տրականն անցել է հայցականի տեղ, դրա հետևանքն այն է լինում, որ նմանությամբ որոշ անձի անուններից այս կիրառությունն անցել է մասամբ և անորոշ անձի և կենդանիների անունների վրա և այժմ անցնում է նույնիսկ անշունչ առարկաների անունների վրա։ Վերջին գործածությունը, որ պատահում է ավելի խոսակցության մեջ, սխալ է համարվում. բայց դա լեզվի բնական ձգտումից է առաջանում, — այն է՝ հայցական հոլովի իմաստի գործածությունը միակերպության վերածել ըստ ձևի և ոչ թե միևնույն բառի համար մի դեպքում ուղղականը գործածել իբրև հայցական, ուրիշ դեպքում՝ տրականը։

Անցնենք մյուս հոլովներին։ Այս հոլովների թեքման հիմքը գրաբարում կազմում է այն, որ շեշտն անցնելով մի վանկ ետև՝ վերականգնում է բառի բովանդակությունը, որի վրա ավելանում են վերջավորությունները։ Այսպես օրինակ՝ գործիականի ւ, վ=ւի(ն), վի(ն) վերջավորությունը, որ հնդեվրոպական ծագում ունի, ավելանալով անունների բներին՝ կազմում է՝ մարդո՜ւ-վ, ամա՜ւ, իժի՛ւ-ւ*, զարդո՛ւ-ւ=զարդու (վերջի ւ-ն ու-ից հետո ընկնում է)։ Սակայն որովհետև լեզվի մեջ չկան այլևս *մա՛րդո, *ա՛մա, *ի՛ժի, *զա՛րդու բներ, ուստի գրաբարում արդեն իբրև գործիական հոլովի վերջավորություն ըմբռնվել է ոչ թե վ, ւ հնչյունը, այլ ով, աւ, իւ, ու այսինքն բնի ո, ա, ի ձայնավորները գործիականի վ, ւ վերջավորության հետ, կամ հենց բնի ու ձայնավորը։

Դրաբարի սեռական—տրական հոլովն ունի ձայնավոր հոլովումներ՝
 րի մեջ ի, ու, այ, ոյ վերջերը: Դրանցից ի, ու ձայնավորները՝ սրտի՛,
 զարդո՛ւ, ոչ թե հոլովակերտ վերջավորություն են, այլ բնի մաս, որ ուղ-
 ղականում և հայցականում շեշտից հետո լինելով՝ դուրս են ընկել, իսկ
 սեռական—տրականում, ինչպես և մյուս հոլովների մեջ, շեշտը վրան
 գալով՝ վերականգնում են: Հին հոլովակերտ վերջավորություններն այս
 հոլովումների սեռականի և տրականի վերջից շեշտի ազդեցության տակ
 դուրս են ընկել, ուստի այս երկու սկզբնապես տարբեր ձևեր ունեցող
 հոլովները նույն ձևն են ստացել (Մեյն, Քեր., եր. 48): Եվ որովհետև
 այլևս *սի՛րտի, *զա՛րդու բուն չկա, ուստի սրտի՛, զարդո՛ւ սեռական—
 տրականի համար իբրև հոլովակերտ ըմբռնվում են գրաբարում արդեն
 ի, ու ձայնավորները:

Ըստ Մառի (Քեր., եր. 54. հտն.) սեռական—տրականի վերջավո-
 րությունն սկզբնապես եղել է րի, որի մնացորդն է յ, որ երևում է այ,
 ոյ հոլովումների մեջ՝ Տիգրանայ, քնոյ: Ըստ Մեյնի, սակայն, (Քեր., 48)
 այս յ-ն ո հոլովման մեջ հնդեվրոպական սեռականից է ծագում. *osyo
 ձևից առաջացել է ոյ, մինչ նույն բնի տրականի հնդեվրոպական վերջա-
 վորությունը դուրս է ընկել, ուստի և քնոյ սեռականը ուրիշ բնի ձևերի
 նմանությամբ գործ է ծածկել և իբրև տրական: Ինչպես էլ լինի այս յ-ի
 ծագումը, դա միայն գրաբարի համար նշանակություն ունի. որովհետև
 աշխարհաբարում այ, ոյ հոլովումները դուրս են ընկել: Տրդատ, քուն
 այլևս չենք հոլովում Տրդատայ, քնոյ, այլ Տրդատի, քնի: Եթե բարբա-
 ռային կամ գրաբար ձևով այժմ էլ պատահում են Տրդատայ, Արտա-
 շատայ, Վանայ, դրանց վերջի յ-ն այլևս չի արտասանվում, թեպետ և
 հին գրությունը պահում ենք: Հոլովն այժմ կազմվում է ուրեմն միայն
 ա ձայնավորով՝ Տրդատա, Արտաշատա, Վանա, իսկ այս ա-ն, որ այժմ
 իբրև հոլովակերտ ենք ըմբռնում, իսկապես բառի բունն է: Դրաբարում
 սակայն (հին արտասանությամբ և ոչ այժմյան) իբրև հոլովակերտ
 ըմբռնվում է այ, ոյ (=ay, oy), այսինքն բնի ա, ո ձայնավորները
 սեռական—տրականի յ վերջավորության հետ, ճիշտ ինչպես գործիա-
 կանի համար աւ, ով, իւ վերջերը:

Այսպես ուրեմն, լեզուն գրաբարի շրջանում արդեն կորցրած է ե-
 ղել նախնի հոլովական դրության գիտակցությունը. երկու տարբեր հո-
 լովներ, սեռականն ու տրականը նույն ձևն են ստացել, և ապա բնի ձայ-
 նավորները մենակ կամ յ կիսաձայնով՝ ի, ու, այ, ոյ՝ ըմբռնվել են
 իբրև սեռական—տրականի ընդհանուր հոլովակերտ. որով առաջացել
 են չորս տեսակ վերջավորություն սեռական—տրականի համար (իբրե-
 դիրը ձայնավոր հոլովումների մասին է): Նախնի հոլովման ենթադր-
 յալ միությունը ուրեմն ոչնչացել է շեշտի ազդեցության տակ բառերի
 վերջի դուրս ընկնելովը և առաջ է եկել բազմազանություն: Մի կողմից
 պաշտոնով տարբեր ձևերը, ինչպես են սեռականն ու տրականը, որոնք

սկզբնապես տարբեր էլ ձև են ունեցել, հասցել են մի նոր ընդհանուր ձև. մյուս կողմից պաշտոնով նույն հորովի, այդ միացյալ սեռական—տրականի, ինչպես և գործիականի համար առաջ են եկել տարբեր տարբեր հնչյունական ձևեր՝ բանի, զարդու, մարգոյ,—որոնց մեկը միայն բավական կլիներ: «Ամեն լեզու սակայն շարունակ աշխատում է բոլոր անպետք աննմանությունները դուրս ձգելու, պաշտոնով նույնի համար նույն հնչյունական արտահայտությունն էլ ստեղծելու: Այս ձգտումը մի հակազդեցություն (Reaction) է հնչափոխության գործած փոփոխության դեմ, որով մի հորովի համար մի բանի ձևեր են առաջ գալիս. լեզուն նոր նմանական կազմություններով աշխատում է վերացնել անպետք և անօգուտ հնչյունական տարբերությունները և վերականգնել նոր ձևական միություն, այսինքն մի քանի հոլովումները մի հոլովման վերածել: «Այս հավասարեցման հետևանքն այն է լինում սովորաբար, որ մի խմբի բառեր անցնում են ուրիշ խմբի մեջ, այն էլ բոլորը կամ միայն մի մասը, կամ բոլոր ձևերի մեջ կամ մի բանիսի մեջ»): Հոլովումների այս շփոթությունն ու փոխանցումը արդեն զբաբարում տեսնում ենք: Այսպես կան բառեր, որոնց եզակին մի հոլովման տակ է դնում, հոգնակին ուրիշ. կան բառեր ևս, որոնք երկու և ավելի ձևերով են հոլովվում. ինչպես՝ զօր, զօրու, զօրք, զօրաց, զարդ, զարդու կամ զարդի և այլն: Այս շփոթության հետևանքն այն է լինում, որ «հայերենի զարգացման ընթացքում տարբեր բնի ձևերը ձգտում են մի տիպի վերածվելու» (Մեյս, Քերակ., եր. 60):

Եվ մենք այսօր տեսնում ենք, որ մեր աշխարհագրի հոլովումը դարբարինի դիմաց շատ ավելի հաստատուն և պարզ կերպարանք ունի: Գործիականի նոր կազմված ով վերջավորությունը, որ բաղադրված է ո բնից և հին հոլովակերտ փ վերջավորությունից, միակերպ ավելանում է բոլոր բառերի վրա. ինչպես մարդով, քնով այսպես և սրտով, զարդով, ազգով, հորով, աստղով և այլն^{*)}: Նույն փերպ բնի ի ձայնավորը իբրև սեռական—տրականի հոլովակերտ ըմբռնվելով՝ ընդհանրացել է և ուրիշ բուն ունեցող բառերի համար, մինչև որ աշխարհագրարում իշխող ձևն է դարձել. ինչպես սիրտ, սրտի է հոլովվում, այսպես և դրա նմանությամբ գործի, զարդի, լավությունի, աստղի:

Գրաբարում արդեն այս հոլովական փոխանցումը գործող կերպով երևում է. ա. բունն ունեցող հասարակ անունները, որոնք բաղաձայնով են վերջանում, սեռական—տրականի մեջ շուտ են եկել ի հոլովման. ինչպես աշխարհ, մար փոխանակ *աշխարհայ, *մարայ ձևերի ունին արդեն աշխարհի, մարի, Հատուկ անունները միայն դեռ պահում են աջ ձևը՝ Տրդատայ, Տիգրանայ: Աշխարհագրարում սակայն ոչ միայն հատուկ անունները, այլև կարելի է ասել, բոլոր ուրիշ բուն ունեցող բա-

*) H. Paul, Princ. der Sprachgeschichte, եր. 161, 163 հտն.:

** Կան բարբառներ, որոնց մեջ գործիականի փ վերջավորությունն է ընդհանրացած:

ները, շուտ են եկել ի հոլովման. հոգնակի սեռական—տրականը միակերպ ի ձայնավորով է կազմվում, իսկ եզակիում, եթե սակավաթիվ բառեր ուրիշ կերպ են հոլովվում, բարբառների մեջ դրանք ունին ի հոլովման ձևեր:

Կան բարբառներ սակայն, որոնց մեջ շատ տարածված է ու հոլովումը ոչ միայն ու բունն ունեցող բառերի համար, այլև ուրիշ բուն ունեցող բառերի վրա անցել է ու վերջավորությունը: Արևելյան աշխարհաբարի մեջ ևս որոշ բառեր հոլովվում են ու վերջավորությամբ: Այս վերջավորությունը սակայն մեծ մասամբ բառերի բնի ու ձայնավորը չէ, որ մնում է մեր աշխարհաբարում, որովհետև այդ բունն ունեցող բառերը սակավ բացառությամբ արդեն շուտ են եկել ի հոլովման, ինչպես՝ զարդ, զգեստ, հորթ (որթ) և այլն. հոլովվում են զարդի, զգեստի, հորթի և ոչ թե զարդու, զգեստու, հորթու: Աշխարհաբարի ու հոլովականերու ծագում է մեծ մասամբ գրաբարի ոչ հոլովումից ձայնաշրջուկությամբ. ինչպես լույս, քոյր, հավաքածոյ, շինածոյ, քոյ, խաշոյ դարձել են՝ լուս, քուր, հավաքածու, շինծու, քու, խաշու, այսպես և անորոշ դերբայների և սակավաթիվ ուրիշ բառերի սեռական—տրականը՝ գնալոյ, ասելոյ, Աստուծոյ, մարդոյ, սիրոյ, ձիոյ եղել են՝ գնալու, ասելու, Աստուծու, մարդու, սիրու, ձիու: Նույնպես գինւոյ որդոյ և նմանները գինոյ, որդոյ ձևերից անցնելով դարձել են գինու, որդու: Կան բարբառներ սակայն, որոնց մեջ այս բառերն ևս վեր են ածվել ի հոլովման՝ գնալի, ասելի, մարդի (նույնպես գրական լեզվի մեջ), սերի, ձիի, գինիի և այլն: Բայց գրական լեզվի մեջ դրանց համար պահվում է սովորաբար ու ձևը:

Այսպես տրեմնն ու հոլովակերտը կամ բառերի բունն է հոլովակերտ դարձած, կամ ձայնաշրջուկությամբ նոր ծագած է ոչ երկբարբառից: Նույնպես բառերի բունն է և ա հոլովակերտը, ինչպես տեսանք, Տրդատա, Վանա=Տրդատայ, Վանայ ձևերի մեջ: Տեսնենք աճ, վաճ հոլովակերտները:

Ն բունն ունեցող անունները կորցնելով բունը՝ մասամբ արդեն շուտ են եկել ի հոլովման՝ մասի, տտի, ձեռի, կաթի, ալի, արեգակի, որդի, սերմի և այլն. մասամբ ևս սեռական—տրականը կազմում են աճ վերջավորությամբ. գառ, գառան. եզ, եզան. դուռ, դռան. մուկ, մկան: Այս աճ ձևը սակայն սկզբնապես ոչ թե հոլովական վերջավորություն է, այլ բուն, որ գրաբարում սեռական—տրականի մեջ վերականգնում է շեշտը վրան առնելով, ինչպես՝ շարժումն, շարժման. հոլովական վերջավորությունը դուրս է ընկել ըստ Մառի (Քեր., 76): Բայց աշխարհաբարում, քանի որ այս կարգի բառերի և վերջը ուղղականում դուրս է ընկել, սեռական—տրականի աճ ձևն ըմբռնվում է արդեն իբրև հոլովակերտ վերջավորություն: Այսպես և գրաբարում արդեն առանց և—ի լինում են՝ աղջիկ, աղջկան. մանուկ, մանկան. հանգիստ, հանգստեան. ժողովուրդ, ժողովրդեան և այլն, որոնց մեջ աճ, եաճ ըմբռնվում են իբրև հոլովակերտ:

Ի՞նչ ծագում ունի վաճ վերջավորութիւնը, որով կազմվում է ժամանակի անունների սեռական—տրականը:

Մառք գրաբարի հոլովման որոշ դժվարութիւններ բացատրելու համար «գետերմինատիվ» անվան տակ դնում է մի վերջածանց մասնիկ ման, որի բնավորութիւնն ու նշանակութիւնը սակայն չի կարողանում որոշել: Այդ մասնիկն իբր վեց ձևով է ներկայանում՝ ման, մա, մո, ւան, ւա, ւո (Մառ, Քեր., եր. 61 հտն.): Սակայն բացի բառակազմութիւնից՝ այդ մասնիկը, ինչ որ հոլովման կազմութեանն է վերաբերում, շատ երկբայելի է: Դրա ւան, ւա ձևերը, որ իբրև թե երևում են աշխարհագրարի ժամանակի անունների հոլովման մեջ, ոչ թե ենթադրած ման «գետերմինատիվ» տարբեր ձևերը պետք է համարել, այլ գրաբարի եան, եայ ածանցների ձայնաշրջութեամբ ձևեր:

Գրաբարում ժամանակի անուններից մի քանիսը՝ բացի սովորական ձայնավոր հոլովումներից,—ամիս, ամսոյ. ժամանակ, ժամանակի. շաբաթ, շաբաթու. վաղիւ, վաղուի. դար, դարու և այլն,— ունին նաև եան վերջավորութեամբ սեռական—տրական՝ ամսեան, ամսենէ, ժամանակեան, շաբաթեան, վաղուեան, վաղուենէ, դարեան, երեկորեան կամ երեկորեայ, յերեկորեայ:—Այս բառերի համար եան բուն ընդունել կարելի չէ. դրանց եան ձևով սեռական—տրականը պարզապէս նշմանական (անալոգիական) կազմութեամբ առաջ եկած պետք է համարել: Ինչպէս որ ի բնի բառերի ի ձայնավորն իբրև սեռական—տրականի հոլովակերտ ըմբռնված անցել է և ուրիշ բառերի վրա, նույնպէս և մի շարք անունների սեռական—տրականի մեջ եան բունը,—գեղարդն, գեղարդեան. ինքն, ինքեան. այլև հանգիստ, հանգստեան. փախուստ, փախըստեան և այլն,—իբրև հոլովակերտ ըմբռնված անցել է և ուրիշ անունների, ի միջի այլոց և ժամանակի անուններին. և այսպիսով կազմվել են ժամանակեան, շաբաթեան և այլն սեռական—տրականները:

Բառի վերջում և հնչյունի տեղ անցնում է և յ (Մառ, եր. 29), և այս վերջավորութիւնը երկու ձևով՝ եան=եայ շատ գործածական է սեռական—ածականներ կազմելու համար.

1. Ժամանակի անուններից, ինչպէս ժամանակեան, ժամանակեայ. առաւօտեան, առաւօտեայ. չորեքամսեան, չորեքամսեայ. գիշերեան, միօրեայ, չորեքժամեան և այլն:

2. Հայրանուն, ազգանուն, ծագում, տեղացի և այլն ցույց տալու համար, ինչպէս՝ հայկազնեան, հայկազնեայ. մամիկոնեան, մամիկոնեայ. արեւելեան, արեւելայ, աստուածեան, Արայեան,—արամեան, արամեայ, գեղամեայ, պղատոնեայ, կեսարեայ, Թորգոմեայ և այլն: Վերջին ձևերը գործ ենածվում և իբրև սեռական—տրական:

Այս եան վերջավորութիւնը եա երկբարբառի սովորական ձայնաշրջութեամբ՝ դառնում է աճ կամ եճ. իսկ եայ ձևը դառնում ալ, ա (վերջին յ-ն ևս չի արտասանվում), կամ ել=է: Օրինակ՝ վերջին ձևի համար՝ միջերկրեայ—միջերկրայ, միջօրեայ, միջօրեյ=միջօրէ, քրիստո-

նեայ, բրիստոնէ: Ջրօրհնեայ-ք, ջրօրհնէ-ք, իսկ ջրօրհնեան-ք=ջրօրհնենք, ինչպես Ղևոնդեան-ք, Ղևոնդեն-ք. վարդանեանք, վարդանենք, վարդանան-ք:— Այսպես և ժամանակի անունների մեջ նույն եւեմ վերջավորութիւնը դառնում է նե՝ ամսեան, ամսեն, շաբաթեան, շաբաթեն և այլն: Օրինակ յամսեանն մի անգամ=ամսենը մի անգամ. ի շաբաթեան մի անգամ=շաբ(ա)թենը մի անգամ. այսպես և օրենը մի անգամ, տարենը մի անգամ: Ամսեն, շաբթեն, տարեն, օրեն այս դեպքում ներգոյականի իմաստով տրական հոլովներ են, գրաբարում ի(յ) նախդրով, որոնց փոխանակ գործ են ածվում նույն իմաստով և տարին մի անգամ, ամիսը մի անգամ,=ի տարին մի անգամ, յամիսն մի անգամ: Նույն ձայնաշարութիւնը եւեմ վերջավորութիւնը պահում է և իբրև սեռական-ածական գործածված ժամանակ. չորսամսեան, հինգշաբաթեան դառնում են չորս ամսեն, հինգ շաբաթեն. այսպես և երկ'օրեն, երեք օրեն, վեց ամսեն* (վեց ամսեն հարս=վեց ամսվան հարս. երեք օրեն գործ=երեք օրվան գործ և այլն):

Այս եւեմ=եւայ վերջավորութիւնը ժամանակի անունների մեջ սակայն, անշուշտ որևէ բարբառում ծագած և տարածված, մի ուրիշ ձայնաշարութեամբ դառնում է ւաե, վաե=ւայ=վա: Օրինակ չորսամսեան, դառնում է ոչ միայն չորսամսեն, այլև չորս ամսվան. իսկ չորսամսեայ լինում է չորս ամսւայ=չորս ամսվա: Այսպես և ժամանակեան, շաբաթեան, վաղուեան, դարեան սեռական—տրականները դառնում են ժամանակվան, ժամանակվայ(յ), շաբաթվան, շաբաթվայ(յ). վաղվան, վաղվայ(յ). տարվան, տարվայ(յ): Նույն ձևով և մյուս սեռական—ածականները լինում են՝ առաւօտեան, առաւօտեայ=առավոտվան, առավոտվա, գիշերեան=գիշերվան, գիշերվա. երեկեան=երեկվան, երեկվա.—ժամեան=ժամվան, ժամվա.—օրեան=օրվան, օրվա և այլն: Այս վաե=վա վերջավորութիւնն ապա ընդհանրացել է ժամանակի անունների շատերի վրա և նույնիսկ ամառ, ձմեռ, գարունք, աշունք, մայիս և ուրիշներն ունին սեռական—տրական ամառվան, ձմեռվան, գարունքվան, մայիսվան (=մայիսյան):

Նման ձայնաշարութիւն տեսնում ենք և գրաբարի հոգնակի եւաե(f) ածանցի համար, որ բարբառներում ոչ միայն ւաե(f) ձևն է ստանում, այլև վաե(f). ինչպես իշհան ինում է ոչ միայն իշան, այլև իշանք, իշվանք. նույնպես՝ կտորվանք, տեղվանք և այլն:

Այս եան=ւան, վան ձայնաշարութիւնը կարելի է բացատրել ընդունելով, որ եա=ea երկբարբառն արտասանվել է նախ կիսաձայն յ-ով իբրև յա=ya, ինչպես այժմ արտասանում ենք. ապա կիսաձայն յ-ի

* Այժմ գրում ենք՝ օրէն, ամսէն, տարէն, շաբթէն, իսկապես պետք է գրել ե-ով. օրեն, ամսեն, շաբթեն, տարեն (մի անգամ, բան և այլն). քանի որ եւ երկբարբառը մնացած դեպքերում ե է դառնում և ոչ՝ է. ինչպես Տիգրանեանք, իրեանք, լեարդ, տեսեալ և այլն և այլն, լինում են Տիգրանենք, իրենք, լերդ, տեսել:

տեղ անցել է ւ, վ³, մի ձայնաշարջութուն, որ բացի վերևում հիշածնե-
րից՝ երևում է և ուրիշ դեպքերում^{*)}։

Նույն անվանական եան=եայ հոլովակերտով, ինչպես վերևում
բացատրեցինք (եր. 33 հտն.), կազմված ենք համարում և իւրեան սև-
ռական—տրականը, որի մի ուրիշ ձևն է *իւրեայ, որ եա=ա ձայնա-
շարջությամբ՝ *իւրայ ձևով երևում է իւրայոց, իւրացովք և այլն, հոլով-
ների մեջ։ Իսկ աշխարհաբարում սովորական ձայնաշարջությամբ դառ-
նում է իրեն կամ իրան, և վերջինս իրայ=իրա։ Ուստի իւրեան դերան-
վան ձևերը պետք է ոչ թե կես անվանական, կես դերանվանական հո-
լովում դնել, ինչպես Մառը (եր. 148, 151), այլ ամբողջապես անվանա-
կան հոլովման տակ, Իւրեան և *Իւրեայ (և ոչ *իւրեա) ձևերը կազմված

*) Գրաբարում արդեն պատահում են արևնալ, օրւորդ, բարոք և այլն. գրություն-
ների փոխանակ արիանալ, օրիորդ, բարիոք ձևերի Դանք պատահական սխալներ չեն.
այլ արտասանության վրա հիմնված գրություններ։ Այսպես և մի քանի անունների վեր-
ջի ի-ն՝ հոլովակերտ ձայնավորից առաջ կիսաձայն չ արտասանվելով շրջվում է ւ, վ-ի.
Անի, Անվա, Շուշի, Շուշվա, Լոռի, Լոռվա, կաշի, կաշվի, օսմանցի, օսմանցվի (տե՛ս
Պոռոշ, Սկ. երկ., 309, 310, 333, 350 և այլն)։ Կիսաձայն չ և ւ, հնչյունների փոխանա-
կությունն երևում է ի միջի այլոց և հետևյալների մեջ՝ հայոց, հաւօց. արքայութիւն, ար-
քաութիւն և այլն. երկրորդները բարբառային արտասանություններ են. նույնպես օտա-
րազգի անունների մեջ՝ Մենելայոս, Մենելաւոս և այլն։

Այս ձայնաշարջութունն ավելի պարզ կերպով երևում է գրաբարում ի վերջացած բազ-
մավանկ բառերի հոլովման մեջ. ինչպես այլազգի. բուն *այլազգի՛ա. գործիական ունի այ-
լազգեալ=*այլազգի՛աւ. հոգն. սեռական-տրական՝ այլազգեաց=*այլազգի՛աց, իսկ եզա-
կի սեռ., տր. այլազգւոյ=այլազգի՛ոյ։ Մի դեպքում ի ձայնավորը հաջորդ և ձայնավորի
հետ կազմում է եա=ea երկբարբառ, որ այժմ արտասանվում է իբրև յա=ya, իսկ մյուս
դեպքում նույն ի ձայնավորը ո ձայնավորից առաջ չ կիսաձայնից անցնելով դառնում
է ւ։ Մառն (եր. 70) այս կարգի բառերի հոլովումը բացատրելու համար ընդունում է տ եղե-
տերմինատիվն մասնիկ և զույգ բուն *եկեղեցեա, *եկեղեցիո՛ւ, Բայց այդ երկբայնի է.
Այստեղ միայն հոլովման շեղում կա. այդ բառերի բունն է ւ, և եզակի սեռական-տրականում
շուտ են դալիս ո բնի հոլովման։ Ինչպես նույն Խ բնի հասարակ անունները, երբ բաղաձայնով
են վերջանում, շուտ են եկել ի հոլովման. աջխարհի փոխանակ *աշխարհայ ձևի.—նույնպես
այլազգւոյ *այլազգիոյ ձևը հոլովման շեղում է լուկ փոխանակ *այլազգեայ=այլազ-
գիայ՝ ձևի։ Այստեղ ևս հատուկ անունները դեռ պահում են Խ բունը՝ Տիգրանուհայ=Տիգրանուհայ՛ա Թե այստեղ լուկ հոլովման շեղում և ձայնաշարջություն կա այդ շատ պարզ
երևում է նույն տեսակի օտարազգի անունների մեջ. Նիկիա (Նիկեա), Ասիա, Սամա-
րիա, Կեսարիա, Մակեդոնիա սեռական—տրականի մեջ կամ իբրև հատուկ անուն դեռ
պահում են Խ բունը ստանալով միայն հոլովակերտ վերջավորութիւնը՝ Նիկիայ, Ասիայ,
Ասիա, Սամարիայ (Խ-ն է դառնալով), Սամարեայ, Կեսարիայ, Կեսարեայ, Մակեդո-
նիայ, Մակեդոնեայ, Մակեդոնեալ,— կամ թե ինչպես հասարակ անունները՝ Խ բուն-
ն ու բնի շուտ գալով, ունին Նիկիոյ, Ասիոյ, Կեսարիոյ, Սամարիոյ, Մակեդոնիոյ և ա-
պա ո-ից առաջ ի-ւ ձայնաշարջությամբ՝ Սամարույ, Մակեդոնույ և այլն։ Նույնպես և
եկեղեցի, բուն միայն *եկեղեցիա՛ (= εκκλησια) հոգնականում և եզակի բարձրակա-
նում պահում է Խ բունը, որից առաջ ի-ն և է դառնում. եկեղեցեաց, եկեղեցեալ=*եկե-
ղեցիա՛ց, *եկեղեցիա՛ւ, իսկ եզակի սեռական-տրականի մեջ շուտ է գալիս ո բնի հո-
լովման և ո-ից առաջ ի-ն և է դառնում. եկեղեցւոյ=*եկեղեցիո՛ւ, փոխանակ եկեղեցեայ
=*եկեղեցիայ՛ ձևի։

են պատրաստի իւր ձեռն վրա ավելանալով եան = եայ անվանական վերջավորութիւնը: Այսպէս և *նոր ձեռք եան, եայ = ան, այ վերջավորութիւնը կազմված է նորան, նորայ իբրեւ կրկին հոլովված սեռական — տրական, ինչպէս և ում ձեռք կրկին հոլովված սեռական — տրական լինում է ումին*):

Իրաբարում այս եան = եայ վերջավորութիւնը կազմված ձեռքը, իբրեւ սեռական ասականներ, ինչպէս սպասելի էր, սովորաբար անփոփոխ են մնում. բայց կարող են իբրեւ սեռականից ուղղական դարձած ձեռք՝ հոլովվել ևս: Հոլովվելիս դրանք իբրեւ նոր բուն կամ պետք է անմիջապէս հոլովական վերջավորութիւնները ստանային, կամ թե որեւէ ձայնավոր հոլովման տակ գնային: Այսպէս էլ լինում է: Մամիկոնեան հոլովվում է ի վամ յայ հոլովման ձեռով՝ Մամիկոնենի, Մամիկոնենոյ. բայց հոգնակին լինում է և

Մամիկոնեանք	իւրեանք
Մամիկոնեանց	իւրեանց
Մամիկոնեամբք	իւրեամբք

Նույնպէս՝

Վարդանանք	նորանք, իրանք
Վարդանանց	նորանց, իրանց

Իսկ եայ ձեռ հոլովվում է այսպէս.

Արեւելեայ-ք	նորայ-ք	*իւրեայ
Արեւելեայ-ց	նորայ-ց	
Արեւելեաւ-ք		իւրեաւ

Կամ թե՛

Արեւելէից =		
*Արեւելեայից	նորայից	*իւրայից
Արեւելէիւք =		
*Արեւելեայիւք	նորայիւք	իւրայիւք

*) Այն ին վերջավորութիւնը, որ նույն եան մասնիկի մի ուրիշ ձեռ պետք է համարել, երևում է և իմին, մերին, ձերին. քուկին (= քոյին) ստացականների մեջ փոխանակ *իման, *մերան, *ձերան, ձեռի: Յ-ով ձեռքը *իմայ, *մերայ, *ձերայ = *իմեայ, *մերեայ, *ձերեայ, երևում են իմայոյ, իմայով, մերայոց, ձերայոց և այլն հոլովների մեջ, ինչպէս *իւրայ = *իւրեայ ձեռ՝ իւրայոց, իւրայով և այլն: Ումեանց բացառականը ենթադրել է տալիս *ուման = *ումեան ձեռ, որից և ումին: Այսպէս և Աստուածանից բացառականը՝ Կաղմված *Աստուածան = *Աստուածեան ձեռից — ծա(ն) = ի(ն) ձայնաշարքիւն երևում է և ուրիշ դեպքերում բարբառների մեջ. գրաբարից հիշենք միայն առաւօտեան, առաւօտին, երկորեան, երեկորին — Ամենեքեան, երկեքեան, երեքեան և այլն և ամենեքին, երկոքին երեքին ձեռն և կարծում ենք, միևնույն հավաքական

Դերանուններն ազդվելով իմ, մեր, ձեր և այլն ստացականներից՝ հոլովվում են և ոչ ձևով նորայոց, նորայովք, իւրայոց, իւրայովք։ Սըրանց եզակին մեզ ի ձևով չի պատահած, բայց քանի որ կա հոգնակին նորայից, նորայիւք, իւրայիւք պետք է ընդունել և եզակի ձևեր՝ նորայի, նորայիւ, իւրայիւ ինչպես՝ Մամիկոնեայ, Մամիկոնէի, Մամիկոնէիւ, չորեքօրեայ, չորեքօրէի, չորեքօրէիւ նվ ինչպես որ Մամիկոնեան ունի և Մամիկոնենի, նույնպես և իրան (իրեն) հոլովվում է աշխարհաբարում իրանի (իրենի) և այլն։

Այսպես ուրեմն եան—եայ վերջը մի անգամ իբրև հոլովակերտ ըմբռնված ավելացել է ոչ միայն անունների, այլև դերանունների վրա, որոնք իրենց կազմությամբ և հոլովներով չեն տարբերվում նույն կարգի անուններից։ Հոգնակի իրեանք, իւրեանց, նորանք, նորանց ձևերը սկզբնապես անպայման ստացական նշանակությամբ են գործածված (գրաբարում սույն իմաստով պատահում են նորայնք, նորայնց) և ապա ստացած ինքեանք, ինքեանց, նոքա, նոցա բառերի իմաստ. իսկ եզակին՝ նորան, նորայ, իւրեան, *իւրեայ թե՛ իբրև սեռական—տրական, և թե՛ իբրև սեռական ածական, այսինքն ստացական. ինչպես նույնը գտնում ենք և նույն կազմության անունների համար՝ օրինակ ժամանակեան, ժամանակիայ,— որ իբրև սեռական ածական հոլովվում է ժամանակեանք, ժամանակէի, ժամանակէից, ժամանակէիւ, ժամանակէիւք, կամ ժամանակեայք, ժամանակեայց,—գործ է ածվում և իբրև սեռական—տրական, յետ սակաւ միոյ ժամանակեան. ի փոքր ժամանակեան*)։

Եւեմ ածանցի տարբեր բարբառային ձևերն են լոկ և իրարուք բաժանել կարելի չէ, մեկը դնելով դերանվանական ետ մյուսն՝ ի հոլովումների տակ, ինչպես անում է Մառը (եր. 146, 148 հտն.)։ Երկուք, երեք չորեք, հնգեք ձևերի վրա ավելանալով եան—ին կազմում են երկուքեան, երկուքին. երեքեան, երեքին. չորեքեան, չորեքին. հնգեքեան, հնգեքին։ Վերջիններիս նմանությամբ կազմված են և ամենեքեան, ամենքին. բոլորեքեան, բոլորեքին և այլն։ Բալտավիճ ձևն եւ ոչ թե դերանվանական ի հոլովման, այլ անվանական ու հոլովման գործիական է *բոլորոյ քնից, ինչպես գլխովին, լիովին և շատ նմանները։

*) Այս սեռական—տրական անվանական հոլովակետը գրաբարում Կեմ, այլ ձևով ավելանում է ոչ միայն սեռականի, այլև տրականի վրա. այսպես հին *նում տրականից կազմված են նմայ, *նման, որից նմանէ. այնտ տրականից այնմն—*այնման, որից—*այնմանե, իսկ *նոց, այնց ձևից նոցայ, *նոցան, *այնցան, որոնցից նոցանէ, այնցանէ։ *նով. *նովք գործիականի վրա, ինչպես նպասելի էր, ավելանում է ԿԱ, ԿԱՄ. նովաւ, նովքաւք—նոքաւք։— Այս բոլորը կրկին հոլովված ձևեր են, որոնք ետ են մղել հին, նոր, նում, նով,—նոց, նովք ձևերը։ Հոգնականի նոքայ, նոսայ ձևերը պետք է կարծել սրանց նմանությամբ են կազմված *նոք, *նոս ձևերից. կրկին հոլովված ձև է և այսոքիւք, որ ծագում է ոչ թե այսովքիւք ձևից, այլ այսովքիւք—այսովքիւք—այսովքիւք ձևից. այսինքն հոգնակի գործիականի վրա ավելացել է եւում վերջավորությունը։ Իսկ այսորիկ, այսմիկ, այսոցիկ և այլն ձևերի վերջում պարզապես իկ ածանցն է, որ բարբառների մեջ երևում է և ուղղականում՝ էսիկ, էդիկ, էնիկ—այսիկ, այդիկ, այնիկ։

Վերևում բացատրածներին տեսնում ենք, որ աշխարհաբարի սեռական—տրականի վերջավորությունները՝ ի, ու, ա (=այ), ան, վան, սկզբնապես ոչ թե հոլովական վերջավորություն են եղել սեռականի կամ տրականի, այլ բնի մաս (ու վերջավորությունը նաև ձայնաշրջությամբ առաջացած), որ ապա իբրև վերջավորություն են ըմբռնվել Դրանք հայերենում կազմված հոլովակերտներ են և կազմված են այն ժամանակ, երբ հին սեռական և տրական հոլովները անունների մեջ նույնացած են եղել՝ կամ հնչափոխությամբ կամ անալոգիական կազմությամբ նույն ձևն ստացած լինելով։ Հետևաբար աշխարհաբարի այս հոլովակերտ վերջավորությունները առաջ են եկել ոչ լոկ իբրև սեռականի, կամ լոկ իբրև տրականի վերջավորություն, այլ իբրև մի ընդհանուր վերջավորություն այդ երկու հոլովի համար։ Ստուգաբանորեն ուրեմն դրանք նույնչափ տրականի վերջավորություն են, որչափ և սեռականի։ Իսկապես ոչ այս են, ոչ այն, այլ նոր ընդհանուր ձևեր։ Ուստի և ստուգաբանական ոչ մի արգելք չկա ի, ու, ա, ան, վան վերջավորություններով կազմված 2-րդ հոլովական ձևերը, դրանց հետ և նորան, նորա, իրան, իրա մի ընդհանուր հոլովական ձև համարելու։

Նույնը կարելի է ասել և ոչ, ց վերջավորություններով, ինչպես և առանց վերջավորության կազմված սեռական—տրականի համար. ց և ոչ վերջավորությունները, որոնց ծագումը չի բացատրված գրաբարում թե սեռականի և թե տրականի մի ընդհանուր ձև են կազմում (միոջ, կնոջ, տեղոջ). և այդ իմաստով էլ դրանք անցել են աշխարհաբարին Այսպես հոլովվում են սակավաթիվ բառեր։

Առանց վերջավորության սեռական—տրական ունին հայր, մայր, եղբայր=հոր, մոր, եղբոր. շուն, տուն=շան, տան. սյուն, ձյուն=սյան, ձյան (ժողովրդական ձևով՝ սան, ձան), այլև գրաբարից փոխառությամբ արյուն, արյան. անկյուն, անկյան և -ություն ածանցով կազմվածները՝ սրբություն, սրբության։ Այս բառերը սեռական—տրականի մեջ պահում են բնի ք, և հնչյունները և հոլովվում են առանց որևէ հոլովական վերջավորության միայն՝ միջի ձայնավորների փոփոխությամբ։ Այս ձևերն ևս գրաբարում ինչպես սեռական, նույնպես և տրական են, իսկապես մի ընդհանուր ձև, և այս իմաստով ևս անցել են աշխարհաբարին։ Դրանք հին հոլովման մնացորդներ են, որոնք մասամբ արդեն ի հոլովման են անցել՝ արյունի, անկյունի, ձյունի, սյունի, սրբությունի։ Իսկ մյուսները՝ շունի, տունի, գավառական են։ Ժողովրդի մարդոց բերանին պատահում են նույնիսկ՝ հայրի, մայրի ձևերը։

Մեր հետևությունը պարզ է։ Քանի որ մեր սեռական և տրական հոլովները ձևով բոլորովին նույն են և մի ընդհանուր հոլով են կազմում ըստ ձևի, և սեռականը այդ մի ընդհանուր հոլովի մի գործածությունն է իբրև անվան վերադիր, մեծ մասամբ այն իմաստներով, որ ունի տրականը, իսկ տրականը նույն հոլովական ձևի գործածությունն է իբրև խնդիր բայի, ածականի և նախադրության, — գործածություններ.

որ ունին և մյուս հոլովները,— ապա և այդ երկու հոլովը մի միակ հոլով էլ պետք է դնել ձևաբանության մեջ: Եվ այդ մի հոլովը վերևում բացատրած հիմունքներով հարմար է անվանել տրական:

Մեր ընդհանուր հետևությունը հետևյալն է.

1. Պետք է որոշ կերպով տարբերել իրարուց հոլով ըստ ձևի և հոլով ըստ նշանակության կամ կիրառության միայն:

2. Մեր աշխարհաբար լեզուն ըստ ձևի (formell) միայն հինգ հոլով է զանազանում, ուստի ձևաբանության մեջ (formenlehre) միայն հինգ հոլով պիտի դնել:

3. Ինչպես կոչականը, նույնպես և հայցականն ու սեռականը միայն ըստ նշանակության կարելի է հոլով համարել. ուստի դրանց ուսումը պետք է մտնի շարահյուսության մեջ:

Սեռական հոլովը պիտի պահել 2-րդ հոլովի իբրև անվան լրացում կամ վերադիր գործածության համար, ինչպես և հայցական տերմինը ոչ թե ձևի համար պիտի գործածել, այլ ուղղականի և տրականի հոլովական ձևերի իբրև անցողական բայերի սեռի խնդիր գործածության համար: Այսպես վարվում են արդեն մեր քերականները կոչական հոլովի համար, որ ըստ ձևի առանձին հոլով չեն դնում:

Որքան էլ դժվարանան մեր վարժապետները հոլովական ձևերը սովորեցնելու ժամանակ՝ սեռական, հայցական և կոչական հոլովները դուրս ձգած տեսնել հոլովների շարքերից, պետք է վարժվեն դրան, եթե չեն ուզում հոլով ըստ ձևի և հոլով ըստ նշանակության, ձև և ձևի կիրառություն խառնել իրար. եթե չեն ուզում ձևաբանության ժամանակ ապարդյուն տանջել երեխաներին: Ամեն լեզու ունի իր որոշ հորինվածքը և այդ հորինվածքի համեմատ պիտի լինի քերականությունը. դրա հակառակ վարվողը իր աշակերտների գլխում միայն խառնափնթորություն կծնեցնի և ոչ պայծառ հասկացողություն լեզվի կազմության մասին:

ՀԱՅՑԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎԸ ՄԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐՈՒՄ

«Արարատում» զետեղած իմ «Աշխարհաբարի հոլովները» վերնագրով հոդվածը դեռ չվերջացած* պ. Ստեփանոս Մալխասյանը շտապել է յուր կարծիքը հայտնել «Նոր դպրոց» ամսագրում (1908 ապրիլ, լույս տեսած մայիսի մեջերին) և այն եզրակացության է եկել, թե ոչ ձևականորեն և ոչ տեսականորեն չէ արդարանում հայցական հոլովի վերացումն աշխարհաբարի ստուգաբանության դասագրքից, իսկ գործնականորեն ու մանկավարժական տեսանկյանից շատ մեծ վնասներ կպատճառե աշխարհի վերացումը:

Տեսնենք՝ ո՞րքան հիմնովին հերքել է պ. Մալխասյանն իմ հետևությունը և ի՞նչպես հաստատեալ յուր այս եզրակացությունը:

«Ձեռնարկներ»

Ես ասում եմ.

1. Ձևականորեն չի կարող լինել մի հոլով առանց իրեն հատուկ հոլովական ձևի (եր. 6):

2. Որովհետև մեր աշխարհաբարում հայցականի համար առանձին ձև չկա, այլ նրա ձևը պատմականորեն ուղղականի և տրականի ձևերն են (եր. 6, 14, 69 հտն.):

Ապա ուրեմն աշխարհաբարում, ինչպես կոչական հոլով չկա (որովհետև սա ևս չունի հատուկ ձև), նույնպես հայցական հոլով քսա՞նք կամ կազմության չկա (եր. 6, 9):

Հետևաբար ձևաբանության մեջ չպիտի դրվի առանձին հայցական հոլով, ինչպես որ կոչական չի դրվում. և շարահյուսության մեջ պիտի բացատրվի, թե մեր ուղղականն և տրականը գործ են ածվում նաև որի՞շ լեզուների և մեր գրաբարի հայցական հոլովի իմաստն արտահայտելու համար:

* Այդ հոդվածն անցած մայիսի վերջերից արդեն, դեռ «Արարատում» ամսագրական լույս չտեսած, տպագրված է առանձին գրքուկով: Այստեղ նշանակված երեսները գրքին են և ոչ «Արարատին»:

Նույնն ուրիշ կերպ ասում եմ. 1. Հոլովը բառի ձևի վրա է հիմնված և ոչ թե բառի շարահյուսական (սինտաքսիսական) պաշտոնի վրա (եբ. 9 և սբիշներ). 2. Որովհետև հայցականի համար առանձին ձև չկա.

Ապա ուրեմն, ինչքան էլ հայցականի իմաստով կիրառությունը կա, բայց ըստ ձևի կամ ձևականորեն առանձին հայցական հոլով չկա, ուստի ձևաբանություն մեջ չպետք է դնել զատ հայցական հոլով:

Պ. Մալխասյանն այսպիսի մի տրամաբանական ձևով է ամփոփում իմ հոգովածը:

«1. Հայցական հոլովն աշխարհաբարի մեջ հատուկ ձև չունի. նա նման է կամ ուղղականին կամ տրականին:

2. Հոլովը՝ բառի ձևն է. քանի ձևով որ մի լեզվի մեջ բառը փոփոխվում է՝ այնքան էլ հոլով ունի այդ լեզուն» (պետք է ավելացնե՞ր՝ ըստ ձևի կամ ձևականորեն):

«Այս հիմնական ելակետներից եզրակացությունը պարզ է.— աշխարհաբարը չունի հայցական հոլով՝ իբրև ձև. ուստի ստուգաբանություն մեջ որ ձևերի յուսումն է՝ պետք է դուրս ձգվի այդ հոլովը, իսկ համաձայնություն մեջ ավանդվի, թե աշխարհաբարի ուղղականն ու տրականը գործ են ածվում նաև՝ ուրիշ լեզուների և մեր դրաբարի հայցական հոլովի իմաստն արտահայտելու համար»:

Հիմա անցնենք խնդրին:

* * *

Պ. Մալխասյանն՝ յուր հոգվածի սկզբում ընդունելով յուր դրած երկու նախադրյալներից առաջինը, թե հայցականը հատուկ ձև չունի, իմ եզրակացությունը ոչնչացնելու համար բնականորեն դիմում է հերքելու յուր դրած երկրորդ նախադրյալը: Բայց ցավալի է ասել, ոչ ուղիղ ճանապարհով: Որովհետև իսկույն հերքման մեջ նա թողնում է այդ և ինձ վերագրում է մի անհեթեթություն,— իբր թե ես ասած լինեի հոլովը «լռի բառի ձև» է, առանց արևել ձևական նշանակության,— և ապա ետ է դառնում ամենայն հեշտությամբ հերքելով այդ անհեթեթությունը՝ ցույց է տալիս, թե «հոլովը՝ լռի բառի ձև չէ... հոլովը բառի այն փոփոխված ձևն է, որի հետ անբաժանելի կերպով կապված է հատուկ նշանակություն, ֆունկցիա».—

Հասկանալի է, այդպիսի եզրակացություն կարելի է ոչնչացնել:— Մեկին մի սխալ բան վերագրել և ապա ցույց տալ դրա սխալ լինելը,— սա խաբուսիկ մեթոդ է: Իսկ թե որտեղ և ինչպես ես այդպիսի անհեթեթության վրա եզրակացություն եմ հիմնել, այդ մասին ոչ մի խոսք: Այլ ընդհակառակն տեսե՛ք, թե ես իմ հոգվածի հենց սկզբում ինչ եմ գրել. «Ի՞նչ է հոլով ասածը,— եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (Form), որ կազմվում են մեծ մասամբ վերջավորություններով: Այդ ձևերը ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերություններ՝ տեղի, ժամանակի, պատճառի և այլն. որոնց ի-

մաստով՝ սնունդն ու դերանունը խոսքի մեջ կապվում են մի ուրիշ բա-
ռի հետ։ Արդ հոլովների մասին սովորեցնել կնշանակե երկու բան սո-
վորեցնել, նախ՝ թե տրված բառը քանի տեսակ ձև կամ հոլով կարող է
ունենալ և որոնք են այդ ձևերը. և երկրորդ՝ թե ամեն ձև կամ ամեն հո-
լով ի՞նչպիսի և քանի տեսակ կախման հարաբերություն կառող է ցույց
տալ խոսքի կապակցության մեջ. ուրիշ խոսքով որո՞նք են այս կամ
այն հոլովի գործածությունները, որովհետև ամեն հոլով միայն մի տե-
սակ հարաբերություն չի ցույց տալիս, այլ մի քանի, երբեմն և շատ»
(եր. 4)։

Բայց տեսեք թե շարունակության մեջ քանի քանի՝ անգամ կրկն-
ված է հոլովական ձևի, այսինքն արտաքինի հետ և նրա նշանակությու-
նը. «Տարբերել հոլովի կազմությունը նրա նշանակությունից կամ կի-
րառությունից»։ «Քննել թե նոցանից յուրաքանչյուրը ինչ պաշտոն է
վարում և ինչ մտքով է նախադասության մեջ»։ «Ձևի կամ կազմության
կատարյալ նույնացում է, տարբերությունը միայն շարահյուսական է»։
«Նույն իմաստներն ու հարաբերությունները տարբեր ձևերով են արտա-
հայտվում»։ «Հոլովական ձև. և այս կամ այն հոլովի ցույց տված հա-
րաբերություն»։ «Միևնույն հոլովը, կրկնում ենք, կարող է գործածվել
զանազան շարահյուսական (սինտաքսիսական) հարաբերություններ
ցույց տալու համար» և այլն, և այլն։ Դեռ չեմ հիշում հոգվածի շարու-
նակությունը, որից «Արարատի» փետր. և մարտ ամիսների համարնե-
րը կարդացած պիտի լիներ պ. Մալխասյանը յուր հոգվածը գրելիս։

Ես ոչ միայն հոլովը լոկ բառի ձև չեմ համարել, լոկ հնչյուն առանց
պաշտոնի, այլ ընդհակառակն մի հոլովին մի քանի և շատ պաշտոն եմ
տվել և հայցականի պաշտոնը նույնիսկ ուղղականին ու տրականին
հատկացրել, և բավական մանրամասն խոսել եմ այդ մասին՝ օրինակ-
ներ բերելով թե հայերենից և թե ուրիշ լեզուներից։ Եվ այս կտեսնե իմ
գրքույկը կարդացողը։

Եվ այս բոլորը կարդալուց հետո պ. Մալխասյանն ինձ վերադրում
է, թե իբրեւ հոլովը «լոկ բառի ձև» եմ համարել առանց նշանակության,
և ապա ամենայն հռանդով հերքում է այդ, և երևակայում և ուրիշնե-
րին կարծել տալիս թե իմ գրածն է հերքում...

Այդպես ուրեմն խազ պիտի քաշել պ. Մալխասյանի հոգվածի երկ-
րորդ մասի վրա, որ սկսվում է 44 երեսի տակից և հասնում 47 եր. կե-
սից ավելին, որի մեջ նա ցույց է տալիս, թե հոլովը լոկ բառի ձև չէ,
այլ ունի և պաշտոն։ Այդ ամենը ոչինչ չի հերքում իմ հոգվածի նկատ-
մամբ։

* * *

Բայց հետաքրքիր է, թե ի՞նչպես է եղել, որ պ. Մալխասյանը չի
նկատել, թե ես հոլովը լոկ ձև չեմ համարում։ Չնկատել իհարկե ամեն
մարդու կպատահի, բայց նա չէր կարող չնկատել և չտեսնել այնքան
պարզ, ու որոշ ասած ու շատ անգամ կրկնած բանը. և նա շատ լավ

տեսել է այդ Բայց որովհետև նրան հարկավոր է եղել հերքել իմ եզրակացությունը, ուստի աշխատել է յուր ուզած ձևով հասկանալ և բացատրել այդ ամենը: Ահա թե ինչպես:

Մի ուրիշ տեղ նրան հարկավոր է եղել, որ ես էլ հոլովը լոկ բառի ձև չհասկանամ և, որքան էլ տարօրինակ թվա, նա աշխատել է ապացուցանել, որ ես էլ իրեն պես եմ հասկանում հոլով ասածը, միայն... ոչ թե «Արարատի» հոգվածի մեջ, այլ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ: Այս երկու տեղում «պ. Աբեղյանը հոլով» բառի բացատրությունը տարբեր կերպով է տալիս — ասում է նա, և տեսեք, տարբերությունն ինչպես է ցույց տալիս: Նա արտագրում է «Աշխարհաբարի քերականությունից» հետևյալը. «Հոլով ասվում են գոյականի այն ձևերը, որոնք ցույց են տալիս, թե գոյականը խոսքի մեջ ինչպիսի լրացում է դառնում մի ուրիշ բառի, կամ իբրև խնդրի ինչպիսի կախում ունի յուր խնդրատու բառից: Հոլովները կազմվում են վերջավորություններով, օրինակ՝ ֆաղաֆ, քաղաքի» և այլն (գծածներն իրենն են): Ապա նա այս բացատրության հետևից անմիջապես դնում է հոգվածին. «Ի՞նչ է հոլով ասածը — եթե ոչ հոլովների բառերի զանազան ձևերը, որ կազմվում են մեծ մասամբ (գծածը պ. Մ-ին է) հոլովական վերջավորություններով»: Եվ ուրիշ ոչինչ: Իսկ շարունակությունը, որի մեջ հոլովների ֆունկցիայի մասին է խոսվում, — այդ դեռ թող սպասի: Ընթերցողը հո՛ տպավորություն կստանա, որ «Առաջինում» հոլովը բնորոշված է իբրև ֆունկցիա առաճապառաղ ձև, իբրև մի ձև, որի հետ անխզելի կերպով կապված է նրա ֆունկցիան, իսկ երկրորդում՝ հոլովը լոկ ձև է՝ (մեծ մասամբ)* հոլովական վերջավորություններով կազմված: Ինչո՞ւ է այդպես վարվել պ. Մալխասյանը: Ինչո՞ւ նա հոգվածից բերված այն երկու տողն էլ ճշտությամբ չի բերել: «Ձևերը» բառի հետևում ես փակագծի մեջ դրել եմ գերմաներեն form բառը, որ պ. Մալխասյանին ձև-որնտու չէ եղել և նա առանց ալլալոյության այդ բառը դուրս է ձգել: Չէ՞ որ ես ձև ասելով հասկանում եմ form. Իսկ form, grammatische form, wortform (= ձև, քերականական ձև, բառաձև) հասկացողը կը հասկանա, թե լոկ հնչյուն չէ, այլ է՝ մի Beziehungsform = հարաբերության ձև, այսինքն ցույց է տալիս զրե է հարաբերություն, եր խոսքի կապակցության մեջ մի բառ ունի մի ուրիշ բառի հետ:

Այսպես ուրեմն պ. Մալխասյանին հարկավոր է եղել ցույց տալ, թե երկու բացատրությունները, քերականության և հոգվածի մեջ, «տարբեր» են, ուստի նա form բառը դնել է ձգել և շարունակությունը,

* «Մեծ մասամբ» բառերը պ. Մալխասյանը մի անգամ գծում է, երկրորդ անգամ փակագծի մեջ առնում, երևի ակնարկելու համար, թե սխալ է: Կարող եմ հավատացնել նրան, որ մեր աշխարհաբարի հոլովները մեծ մասամբ են վերջավորություններով կազմվում և ոչ բոլորը: Հոր, մոր, եղբոր, շան, տան, սրբության և այլն սեռական — տրականները չունեն հոլովական վերջավորություն: Տե՛ս այս մասին իմ «Աշխարհաբարի հոլովները», եր. 69 հտն. և եր. 83:

որքան կարելի է, ուշացրել միջանկյալ «անցողակի նկատողություններով» և նոր ասել. «Իհարկե, երկրորդ դեպքում էլ [այսինքն հողվածի մեջ] պ. Աբեղյանը, վերականգնեց Բենտո բացատրում է, որ ժայռ ձևերը ցուց են տալիս դանադան կախման հարաբերություններ» և այլն. [ուրևան պ. Մալխասյանն իմացել է, որ ես հողվածի մեջ էլ հոլովը լոկ բառի ձև չեմ համարում], բայց սրանով էությունը չի փոխվում. երկրորդ բացատրության մեջ պ. Աբեղյանը, անշուշտ դիտավորությամբ, բաժանում է հոլովական ձևից նրա ֆունկցիան, որպեսզի հետո, այս բաժանման վրա հիմնվելով, եզրակացնե, թե ստուգաբանության գործն է ավանգել ձևի գիտությունը, իսկ ֆունկցիայի գիտությունը պետք է ավանդվի սինտակսիսի մեջ»:

Նախ՝ ի՞նչպես թե էությունը չի փոխվում: Շատ լավ փոխվում է. որովհետև պ. Մալխասյանն ինքն ասում է, թե իմացել է, որ ես իմ հողվածի մեջ էլ հոլովը լոկ բառած չեմ համարել առանց ֆունկցիայի, բայց և այնպես նա այդ իմանալով հանդերձ՝ երկու բան է անում, որ չպիտի անե. մեկ այն՝ որ նա յուր ընթերցողներին ասում է, թե իբր հողվածի և քերականության մեջ հոլովը տարբեր կերպով է բացատրված, մինչդեռ տարբերություն չկա. մեկ էլ այն՝ որ նա գիտե, որ իմ հողվածի մեջ էլ հոլովը լոկ բառած չէ բացատրված առանց ֆունկցիայի, բայց և այնպես նա այդպիսի մի անհեթեթություն է վերագրում ինձ և որ ցավալին է՝ ժամանակ է կորցնում՝ խնդրի համար այդ անպետք անհեթեթությունը հերքելու և ինձ էլ ստիպում նույնպես իմ ժամանակս վատնել այս բանի համար:

Ապա դարձյալ՝ պ. Մալխասյանն ինչի՞ վրա է հիմնում, թե ես հողվածի մեջ միաժամանակ ընդունելով, թե հոլովը պաշտոն ունի՝ «անշուշտ դիտավորությամբ բաժանում եմ հոլովական ձևից նրա ֆունկցիան» այսինքն ուրիշ խոսքով՝ հոլովական ձևը լոկ ձև չհամարելով հանդերձ՝ լոկ ձև եմ համարում առանց ֆունկցիայի: Ինչո՞ւ լոկ խոսք է թողնում այս ինձ վերագրած անհեթեթությունը. որովհետև շարունակությունը «որպեսզի հետո, այս բաժանման վրա» և այլն ամենևին չի կարող պահանջել, որ հոլովը լոկ ձև լինի, առանց ֆունկցիայի. այլ բոլորովին հակառակն է պահանջում: Որպեսզի կարելի լինի ստուգաբանության մեջ ավանդել ձևի գիտությունը, իսկ սինտաքսիսի մեջ ֆունկցիայի գիտությունը, — միթե՞ դրա համար պետք է որ հոլովական ձևից բաժանվի նրա ֆունկցիան և հոլովը լոկ ձև լինի առանց ֆունկցիայի, թե՞ ընդհակառակն պետք է, որ հոլովը և ֆունկցիա ունենա: Բայց պ. Մալխասյանն ասում է՝ Աբեղյանը հոլովը լոկ ձև է դարձնում առանց ֆունկցիայի, որպեսզի կարողանա դրա վրա հիմնվելով՝ ավանգել երկու բան՝ ձև և ձևի ֆունկցիա: Այս ի՞նչ անհեթեթություն է:

Ես չեի ուզենա, որ պ. Մալխասյանը գիտակցաբար այսպիսի անհեթեթություն վերագրած լիներ ինձ, այլ նրան գալթակղեցրած լինեք մի որևէ անձիշտ արտահայտություն իմ գրածի մեջ. և որոնում եմ, գրո-

նում, որ այդ գայթակղեցողն է մի վերջակես (տե՛ս նրա «վերջակեսից հետո» բառերը). և հատկապես վերջակեսն այս խոսքերի մեջ. «Ի՞նչ է հոլով ասածը,—եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (form), որ կազմվում են մեծ մասամբ վերջավորություններով: Այդ ձևերը ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերություններ» և այլն: Ահա՛ այս վերջակեսն է մոլորեցրել պ. Մալխասյանին: Եթե ես այս վերջակեսի տեղ միջակես դրած լինեի, կամ ստորակես դրած լինեի և ու հարաբերական դերանունը կրկնած լինեի փոխանակ «այդ ձևերը» բառերի,— «ինչ է հոլով ասածը,— եթե ոչ հոլովելի բառերի զանազան ձևերը (form), որ կազմվում են մեծ մասամբ վերջավորություններով, և որ ցույց են տալիս զանազան կախման հարաբերություններ» և այլն, —այն ժամանակ թերևս պ. Մալխասյանն ինձ վերագրած չլիներ վերևի անհնթեթությունը: Բայց այդ ընդունելը դժվարանում եմ, որովհետև դա մանրակրկիտ պեղանտություն է: Նրան մոլորեցրել է գուցե և իմ այս խոսքը թե «հոլովների ուսմունքի այս երկրորդ մասը կամ, ինչպես սովորաբար ասում են, հոլովների կիրառությունը (= քստ պ. Մալխասյանի՝ հոլովների ֆունկցիան) մտնում է շարահյուսության (սինտաքսիս) մեջ և տեղ չէր կարող գտնել մի «Տարրական քերականության» մեջ, ինչպիսին է մերը»: Գուցե, ասում եմ, նրան մոլորեցրած լինի և այս, բայց դժվարանում եմ դարձյալ հավատալ, որ այսպես եղած լինի. որովհետև այդ խոսքից անհնարին է հետևեցնել թե հոլովական ձևից նրա ֆունկցիան բաժանվում է և հոլովը դառնում է լոկ բառի ձև առանց ֆունկցիայի: Դժվարանում եմ հավատալ, որովհետև այդտեղ շատ պարզ, որոշ ասած է, թե հոլովի մեջ երկու բան կա, մեկ՝ բառաձև, մեկ էլ՝ ֆունկցիա: Շատ պարզ, որոշ ասած է և այն, թե «հոլովների մասին սովորեցնել, կնշանակի երկու բան սովորեցնել, նախ՝ թե տրված բառը քանի տեսակ ձև կամ հոլով կարող է ունենալ և որոնք են այդ ձևերը. և երկրորդ՝ թե ամեն ձև կամ հոլով ինչպիսի և քանի տեսակ կախման հարաբերություն կարող է ցույց տալ խոսքի կապակցության մեջ»: Ուրեմն հոլովը լոկ բառաձև չէ առանց ֆունկցիայի: Ես շատ պարզ, որոշ և այն եմ ասել, թե «հոլովների ուսմունքի այս երկրորդ մասը» այսինքն ֆունկցիայի ուսումը, մտնում է շարահյուսության մեջ: —Ես ոչ թե հոլովից բաժանել եմ նրա ֆունկցիան և հոլովը շինել լոկ հնչյուն առանց նշանակության, այլ շատ պարզ, որոշ կերպով հոլովի ուսումնի եմ բաժանել երկու մասի. ձևաբանության մեջ դրել եմ ձևերի ուսումը, այսինքն հոլովելը. իսկ շարահյուսության մեջ դրել հոլովների ֆունկցիայի, կիրառության ուսումը: Ես չեմ կարծում պ. Մալխասյանն այդ չհասկանար և դրանով գայթակղվեր. որովհետև ես «ուսմունք» բառն էլ գործ եմ ածել և մի նոր բան չեմ ասել և արել, այլ վարվել եմ այնպես, ինչպես ուրիշները, ինչպես և ինքը պ. Մալխասյանը, որ գրաբարի հոլովումը նույնիսկ առանձին է հրատարակել. իսկ հոլովների ֆունկ-

ցիայի ուսումը, դրել յուր «Համաձայնության»* մեջ: Ահա ձեռքս է Heyse-ի գերմաներենի մեծահատոր քերականությունը, 25-րդ տպագրություն, որի մեջ հոլովների կիրառության ուսումը Casuslehre վերնագրի տակ մտնում է շարահյուսության մեջ: Ահա և Преображенский-ի ստուգաբանությունը ուսանողների, 17-րդ տպագրություն. ամբողջ 32 էրես նվիրված հոլովման և ոչ մի տեղ չեք գտնիլ բացատրած թե ո՞ր հոլովն ի՞նչ է ցույց տալիս և ի՞նչ կիրառություններ ունի,— բացի կոչականից, ի՞նչ է կարծում պ. Մալխասյանը, արդյոք Heyse, Преображенский և ուրիշները, նրանց հետ և ինքը, հոլովների ուսմունքն այսպես երկսի բաժանելով՝ հոլովից բաժանում են նրա ֆունկցիան և ասում, թե «հոլովը լոկ բառի ձև» է, առանց որևէ նշանակության, թե՞ միայն ձևաբանության մեջ հոլովական ձևերի ուսումն են դնում, իսկ ձևերի նշանակությունների ուսումը նյութ են դարձնում շարահյուսության:

Եվ ի՞նչ հիման վրա են այս բաժանումն անում: Ամեն հոլովի մեջ երկու բան կա. նախ՝ արտաքինը՝ ձևը, հնչյունը, և ապա՝ ներքինը, այդ ձևի ցույց տված նշանակությունները, կատարած պաշտոնները. ճիշտ ինչպես ամեն բառի մեջ երկու կողմ կա, նախ՝ նրա արտաքինը, բաղադրիչ հնչյուններն ու վանկերը և ապա՝ նրա նշանակությունը կամ նշանակությունները: Եվ երբ մենք բառի արտաքինի ուսումը առանձին տեղ ենք դնում, ներքինի ուսումն առանձին տեղ, մի՞թե այդ նշանակե, թե բառի մեջ լոկ հնչյուն ենք տեսնում առանց նշանակության: Ես ուրեմն եթե ասում եմ, ըստ պ. Մալխասյանի՝ թե «ստուգաբանության գործն է ավանդել ձևի գիտությունը, իսկ ֆունկցիայի գիտությունը պետք է ավանդվի սինտաքսիսի մեջ» — մի՞թե այդ նշանակում է թե հոլովը ֆունկցիա չունի. եթե չունի, հապա ի՞նչը պիտի ավանդվի սինտաքսիսի մեջ, և մի՞թե այդ հիմնվում է նրա վրա, որ ես հոլովը լոկ ձև եմ համարում, թե՞ ընդհակառակն նրա վրա, որ հոլովի մեջ երկու տարբեր բան եմ տեսնում, ձև և ձևի ֆունկցիա:—Եվ ես այս բանը շատ պարզ ասել եմ, և այն էլ ոչ թե մի, այլ մի քանի տեղ ասել և կրկնել եմ, թե «հոլով և հոլովի պաշտոն, հոլովական ձև և այդ ձևի շարահյուսական նշանակություն» չպիտի շփոթել իրար հետ, այլ «որոշ կերպով պիտի տարբերել» և այլն: —Հոլովական ձև և այս կամ այն հոլովի ցույց տված հարաբերություն բոլորովին տարբեր բան են. եթե այս վերջինը նկատի ունենայինք և միևնույն ձևը տարբեր հոլովներ դնեինք, այն ժամանակ լեզուն, և ոչ միայն մեր լեզուն, շատ ու շատ հոլովներ կունենար, և ոչ թե մի քանի: Հոլովը ձևի վրա է հիմնված. չկա

* Պետք է նկատել, որ պ. Մ.-ը սինտաքսիս բառը հայերեն «համաձայնություն» դրելով՝ մեծ սխալ է անում. նա սինտաքսիսի մի մասի՝ համաձայնության (= accord, согласование, kongruenz Einstimmung) կոչումը դարձնում է ամբողջ սինտաքսիսի կոչում: Դրա հայերեն բառն է բաղհյուսություն կամ շարահյուսություն:

առանձինն ձե, չկա և առանձինն հալածվ: Մենք չունինք հայցականի համար առանձինն ձե, չունինք ուրեմն և գրաբարի հայցական հոլովը: Դրա պաշտոնը (պ. Մ.-ի բառով՝ ֆունկցիան) որոշ դեպքերում ուղղականն է յուր վրա առել, որոշ դեպքերում տրականը: Իսկ այդ դեպքերը որոշելը շարահյուսության գործ է: Միեւնոյն հալածվը, կրկնում ենք, կարող է գործածվել զանազան շարահյուսական (սինտաքսիսական) հարաբերություններ ցույց տալու համար. բայց այդ պատճառով մի հոլովը, մի ձևը, չի դադարում միևնույն հոլովը մնալուց և չի դառնում երկու, երեք և ավելի հոլովներ» (եր. 13): Եվ ապա օրինակներ եմ բերում, թե ինչպես զանազան լեզուների մեջ, մեր գրաբարում, արևմտյան աշխարհաբարում այս կամ այն հոլովի տարբեր պաշտոնը կա, բայց առանձին հոլով չեն դնում. որովհետև առանձին հոլովական ձե չկա այդ պաշտոնն արտահայտելու համար:

Ես ասում եմ՝ չի կարող ձևականորեն առանձին հոլով լինել առանց իրեն հատուկ ձևի, որովհետև հոլովը բառի ձևի վրա է հիմնված և ոչ թե բառի շարահյուսական պաշտոնի վրա: Ամեն հոլովական ձե, որից իհարկե ածական է իր ձևական գաղափարը, ավելի ճիշտ՝ գաղափարները (ըստ պ. Մալխասյանի՝ ֆունկցիան), ձևականորեն առանձին հոլով է կազմում. իսկ ամեն մի գաղափար, ֆունկցիա, եթե առանձին, հատուկ բառաձևով չի արտահայտվում, այլ եղած բառաձևերից մեկով կամ մյուսով՝ ձևականորեն առանձին հոլով չի կարող կազմել, այլ միայն հոլով ըստ նշանակության կամ կիրառության:

Ահա՛ թե ինչը պիտի հերքեր պ. Մալխասյանը: Նա փոխանակ այս հերքելու և հակառակը հաստատելու՝ թե կարող է ձևականորեն գոյություն ունենալ մի զատ հոլով՝ առանց հատուկ ձևի, միայն ֆունկցիայով, տրամաբանորեն խիստ ճանաչարհ բռնելով՝ երկար ու բարակ բացատրում է, թե հոլովը լուր բառի ձև չէ, այլ ունի և նշանակություն,— մի տարրական բան, որ, ինչպես ինքն էլ գրում է, «որչափ ստուգաթյան ուսուցիչը... չկամենա բացատրել... աշակերտն այնուամենայնիվ կըմբռնե»:

Եզրակացություն.

1. Պ. Մալխասյանն ինձ վերագրում է մի անհեթեթություն, իբր թե ես ասած լինեի, թե հոլովը չլուր բառի ձև է, և թողնելով իմ նախադրյալը՝ այդ է հերքում:

2. Իմ հոդվածի և «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ հոլով բառի բացատրությունը բնավ տարբեր կերպով չէ տրված, — և այս գիտե պ. Մալխասյանն,— բայց նա ընթերցողներին կարծել է տալիս, թե իբր կա տարբերություն երկսի մեջ, իբր թե հոդվածի մեջ հոլովը սխալ է սահմանված՝ չլուր բառի ձև առանց ֆունկցիայի, և իբր թե ես այդ սխալ բացատրության վրա եմ հիմնել իմ եզրակացությունը:

Այսպես ուրեմն եկանք այն ընդհանուր եզրակացությանը, որ ես էլ եմ ընդունում, պ. Մալխասյանն էլ,— այն թե հոլովն ունի ֆունկցիա, կամ թե «հոլովն է ֆունկցիա արտահայտող ձև»։ և ոչ «լուկ ձև»։ Բայց ինչի՞ է պետք այս եզրակացությունը։

Պ. Մ.—ը գտնելով, որ ես էլ եթե ոչ հոգվածիս, գոնե իմ «Աշխարհաբարի քերականության» մեջ հոլովը լուկ բառաձև չեմ համարում, այլ ընդունում եմ, որ հոլովն ունի ֆունկցիա, գրում է. «Բայց այս դեպքում, հետևողական լինելով՝ անշուշտ պ. Աբեղյանը պետք է ընդուներ և հայցական հոլով, որովհետև հայցական հոլովը, որքան էլ ձևով (գծածն իրենն է) նման լինի ուղղականին կամ տրականին՝ (=որքան էլ «չունենա հատուկ ձև, ինչպես ասում է ուրիշ տեղ) բայց ունի բոլորովին տարբեր ֆունկցիա, և ոչ միայն բոլորովին տարբեր, այլ ուղղակի հակադիր ֆունկցիա»։— Այո, ճիշտ է որ ես ընդունում եմ, թե հոլովն ունի ֆունկցիա, ընդունում եմ, որ հայցականը ունի տարբեր, թեկուզ հակադիր ֆունկցիա, բայց մի՞թե այդ երկու խոսքից կարելի է հետևել, թե ես պետք է «հետևողական լինելով» ընդունեմ ձևականորեն զատ հայցական հոլով։

Ասում են թե Արիստոտելը տրամաբանությունը նրա համար է ըստեղծել, որ դատողությունները «գաղափարների խաղաղ աշխարհի» մեջ դնելով՝ յուր ժամանակակիցների սխալ եզրակացությունները ցույց տա, ուստի վերլուծենք պ. Մալխասյանի այս եզրակացությունը՝ տրամաբանական սառը ձև տալով նրան և տեսնենք, թե ինչ է դուրս գալիս։

1. Հոլովն ունի ֆունկցիա, որ տրամաբանական ձևով լինում է՝ հոլովն է ֆունկցիա ունեցող, կամ թե ա-ն է Ե.

2. Հայցականն ունի տարբեր ֆունկցիա=Հայցականն է տարբեր ֆունկցիա ունեցող, կամ թե Ե-ն է Ժ.

Հետևաբար՝ Հայցականն է հոլով, կամ թե՝ Ե-ն է ա.

Այս միևնույն է թե ասենք՝ Մարդն (=հոլովն) է կենդանի (=ֆունկցիա ունեցող)։ Կապիկն (=հայցական) է տարբեր կենդանի (=տարբեր ֆունկցիա ունեցող)։ Հետևաբար՝ Կապիկն է մարդ։

Կամ թե՝ 1. Հոլովն է ֆունկցիա ունեցող (=արտահայտող) ձև.

2. Հայցականն է տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող՝ առանց հատուկ ձևի.

Հետևաբար՝ Հայցականն է հոլով։—

Այս միևնույն է թե ասենք. Քարն է հատկություն ունեցող մարմին։ Ոգին է տարբեր ու հակադիր հատկություն ունեցող՝ առանց հատուկ մարմնի։ Հետևաբար՝ Ոգին է քար։

Աստված պահե ինձ այսպիսի հետևողականությունից։ Արժե՞ր սրա համար ապացուցել, թե հոլովը լուկ ձև չէ, այլ ունի և ֆունկցիա։

Որպեսզի «հայցականն ունի տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա» = «հայցականն է տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող» խոսքից կա-

որողանայինք հանել վերևում դրած եզրակացութիւնը՝ թե հայցականն է առանձին հոլով,— դրա համար պետք էր իբրև առաջին նախադրյալ ունենալ ոչ թե «հոլովն է ֆունկցիա ունեցող (կամ թե արտահայտող ձև)».— այլ մի ուրիշ բան: Այն է մենք պիտի ասեինք.

1. Ամեն տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող (կամ թե արտահայտող ձև) է առանձին հոլով:

2. Հայցականն է տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող (կամ թե՝ արտահայտող ձև).

Հետևաբար՝ Հայցականն է առանձին հոլով:

Կամ թե, որպեսզի մեր հայցականի բնորոշ կողմն էլ բաց թողած լինենք, իբրև առաջին նախադրյալ պետք էր ունենալ՝

1. Ամեն տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող առանց հատուկ ձևի՝ է առանձին հոլով:

2. Հայցականն է տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող առանց հատուկ ձևի.

Հետևաբար՝ Հայցականն է առանձին հոլով:

Ահա ինչպիսի նախադրյալով իրավունք կունենար պ. Մալխասյանն ասելու թե հայցականն է հոլով և ինձնից պահանջելու, որ ես էլ «հետևողական լինելով» ընդունեմ հայցական հոլով:

Ընդունում եմ ես այնպիսի բան, ինչպիսին վերևում դրած առաջին նախադրյալներն են:

Եզրակացութիւն

1. Պ. Մալխասյանը գիտե, որ ես չեմ ընդունում թե ամեն տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող (կամ թե՝ արտահայտող ձև) է առանձին հոլով, կամ թե ամեն տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող առանց հատուկ ձևի՝ է առանձին հոլով, բայց և այնպես նա ինձ վերագրում է այդ, որ յուր կարծիքն է, թե նա ինձ այդ չվերագրեի, էլ ոչ մի կերպով ինձնից «հետևողական լինել» չէր կարող պահանջել:

2. Պ. Մալխասյանը իմ հիմունքը, թե հոլովը ձևի վրա է հիմնը՝ ված և ոչ թե ձևի ցույց տված զանազան հարաբերութիւնների վրա՝ նախ շուտ է տալիս այն մտքով, թե իբր ես հոլովը «լուկ ձև» եմ համարում առանց ֆունկցիայի. և ապացուցանելով, թե հոլովը ֆունկցիա ունի և ցույց տալով, թե ես էլ ընդունում եմ այդ, ապա փոխանակ եզրակացութիւնը դրա վրա հիմնելու, նա այդ թողնում է՝ դրա տեղ լըռելւայն անց է կացնում մի ուրիշ բան, այն է, թե ամեն տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունեցող առանց հատուկ ձևի՝ առանձին հոլով է կազմում և եզրակացնում է՝ հայցականը հոլով է (որ և պ. Աբեղյանը հետևողական լինելով պիտի ընդուներ) որովհետև հայցականը տարբեր ու հակադիր ֆունկցիա ունի, թեպետ հատուկ ձև չունի:—

Այսպես է հերքում և ապացուցանում նա:

Հետաքրքիր կլինեն իշարկն տեսնել նաև, թե ինչպես պ. Մալխասյանը մեծ հռանդով և ի՞նչպիսի իսկատիպ առարկություններով հաստատում է այս տարրական բանը, թե՛ հոլովը լոկ բառի ձև չէ. բայց ես ոչ էականը գծի տակ դնելով՝ վերևում կառնեմ դրանից ինչ որ քիչ ու շատ արժեք ունի՝:

«Եթե հոլովները լոկ բառի ձևեր նշանակեին,— գրում է նա,— առանց նրանց հետ անբաժանելի կերպով միացած ֆունկցիաների՝ այս դեպքում գոյություն չէր ունենա ուղղակի կամ անվանական կոշված հոլով, որովհետև այս հոլովով դրված բառը՝ բառի ձև չէ, այլ հենց նույն ինքն բառն է՝ չփոփոխված, սկզբնական ձևով: Եվ եթե բոլոր լեզուներին ֆեռականություններն ունին անվանական հոլով և այս հոլովով կոչում են բառի սկզբնական ձևը՝ սա նշան է, որ հենց այդ բառի սկզբնական ձևի ֆունկցիան ունին աչքի առաջ և ոչ ձևի փոփոխությունը, որ գոյություն չունի նրա մեջ»:

Ինչպես ընթերցողը կտեսնե, պ. Մալխասյանը դեռ ապացուցանում է, թե հոլովը լոկ ձև չէ: Ինձ հետաքրքրողն այստեղ սակայն ուրիշ բան է. այն որ նա կողմնակի կերպով ասում է, թե կարող է ձևականորեն գոյություն ունենալ մի հոլով առանց հատուկ ձևի, միայն ֆունկցիայով և դրա համար իբրև օրինակ առնում է ուղղական հոլովը:

Նախ՝ չէ՞ որ նա մի քանի տող վերևում հոլովը սահմանում է, թե. «հոլովը բառի այն փոփոխված ձևն է»... իսկ ներքևում ուղղակի «բոլոր» քերականություններով և իրեն պ. Մալխասյանի քերականությամբ դառնում է հոլով, չնայելով որ դա «բառի ձև չէ, այլ հենց նույն ինքն բառն է՝ չփոփոխված ձևով»: Այս ի՞նչ շփոփոթություն է. հոլովը «բառի փոփոխված ձևն է», ուղղականը հոլով է, բայց «բառի չփոփոխված ձև

* Իրավ իսկատիպ մասնություն է հոլովի նշանակություն ունենալը ցույց տալու համար՝ ցույց տալ թե միևնույն հոլովական ձևը զանազան բարբառներում, հին և նոր լեզվի մեջ տարբեր կերպով է կազմվում. ինչպես՝ երեխայք դառնում է երեխեք, կամ հոգնակի շինող Է-ի տեղ դրվում է ներ՝ երեխաներ և այդպես մի շարք բառեր, Ավելի կատարյալ կլինեն, եթե պ. Մալխասյանը մեջ բերեր և այսպիսի ձևերը՝ հաց, հոց, խաց, հարսանիք, հարսնիք, հարսինք, հրսանիք, խարսնիս և այլն և դրանցով էլ ապացուցաներ թե հոլովը լոկ բառի ձև չէ, Բայց մենք այդ թողնենք: Պ. Մալխասյանը յուր այս ապացույցի մեջ այսպիսի մի բան էլ է գրում. «Այսքան էլ՝ նույն բառաձևերի ռոտված ձևերը, որոնք ետ փոփոխություններ են եռյն ուղղակիան հոլովի, ուրեմն և ետ հոլովներ»: Գիտե՞ք ինչ է ասում. ծառ ուղղական է, ծառը, ծառս, ծառի երեք ուրիշ նոր փոփոխություններ, նոր հոլովներ. ծառով մի հոլով, ծառավը մի նոր հոլով և այլն: Պ. Մալխասյանը յուր ապացուցանելու եղանակից այնքան տարվում է, որ մոռանում է թե ծառ, մի բառ է, ծառս, ծառի, ծառը նոր փոփոխություններ, հոլով չեն նույն բառի, այլ նույն բառի վրա ըս, ըդ, ը հոգորեն են ավելանում, որ մենք ավանդական սովորությամբ միայն կպած ենք գրում և կարող էինք անշատ եւ գրել՝ ծառ ը, ծառ ըդ, իբրև երկու բառ, ինչպես գրում ենք ֆրանսերենում կամ գերմաներենում:

է» և միաժամանակ նույն ուղղականը «բառի ձև չէ»։— Թողնելով որ պ. Մալխասյանն ինքը գուրս գա այս հակասությունից՝ ես շարունակեմ։

Ապա՝ պ. Մ.-ը սիրում է բոլոր բառը գործածել¹։ Կարող եմ նրան հավատացնել, որ սխալվում է գրելով թե «բոլոր լեզուների քերականություններն ունին անվանական (= ուղղական) հոլով»։ Ահա ձեռքս է ֆրանսերենի մի քերականություն 400 երեսանոց, Larive et Fleury, Paris, 1895, որի մեջ ոչ միայն անվանական = ուղղական հոլով չեք գտնիլ, այլև ընդհանրապես հոլով, հոլովիլ բառը։ Նույնպես և Brachet et Dissouchet-ի հայտնի քերականության մեջ, 1889, հոլով բառը միայն մի փոքրիկ ծանոթության մեջ կգտնեք, որ վերաբերում է պատմական քերականությանը։ «Բոլոր լեզուների քերականություններն» ուրեմն մի կողմ պիտի թողնել։ Դա զուր խոսք է։ Կան՝ լեզուներ, որ նույնիսկ հոլով չունին։

Ապա դարձյալ՝ պիտի իմանալ, որ հնդեվրոպական լեզուների մեջ, որոնց պատկանում է մեր լեզուն, անվանական հոլովը միշտ բառի րս-կըզընական, անփոփոխ ձևը չէ, ինչպես դնում է պ. Մալխասյանը, հնդեվրոպական լեզուները սկզբնապես ունեցել են անվանական հոլովի համար ևս հատուկ վերջավորություն և հին լեզուներն ունին դեռ, ինչպես հունարեն, լատիներեն, գոթերեն և այլն։ Այսպես օրինակ նախագերմաներենում (urgermanisch) գերմաներեն Tag = օր բառն եղել է Dago-z, որի մեջ վերջի z հնչյունն ուղղական = անվանական հոլովի վերջավորությունն է. գոթերենում նույն բառն է Dag-s, որի մեջ վերջի s տառն ուղղականի վերջավորությունն է, իսկ գերմաներենում s = z վերջավորությունը գուրս է ընկել։ Այսպես և հայերենն եթե ուղղականում չունի վերջավորություն, այդ միայն նրանից է, որ շեշտի ազդեցության տակ ուղղականի վերջավորությունը գուրս է ընկել։ «Հիմք կա մտածելու, որ եզակի ուղղական հոլովն ունեցել է հազագային h (s հնչյունի վերջում) վերջավորությունը» (Մառ, Հայ. քեր., եր. 54)։ Այսպես և Մեյեն (Քեր., եր. 44) գրում է. «Եզակի ուղղականի և հայցականի իրար հետ նույնանալը ձևով (confusion) և այս երկու հոլովի ընդհանուր ձևի համար բացակայությունը որևէ վերջավորության՝ բացատրվում է վերջերի հնչական անկումով»... այսինքն միևնույն քուլն ձևն առաջացել է ուղղականի և հայցականի տարբեր վերջավորությունների գուրս ընկնելով։ Բայց հայերենում քուլն բառի, ինչպես և ուրիշ բառերի մեջ, ոչ միայն ուղղականի վերջավորությունն է գուրս ընկել, այլև բնի

¹ Այսպես մի տեղ էլ նա գրում է թե հայերենի «մյուս քաղաք քերականությունները» յոթը հոլով են դնում։ Երևի նա թերթիլ է քաղաքը և Այտնյանը մոռացել է։ Իմ հոգևածից գոնե պիտի հիշեք նա, որ Այտնյանն արևմտյան աշխարհաբարում վեց հոլով է դնում, ներգոյականը չառնելով հոլովների մեջ, թեպետև այդ ներգոյականի ֆունկցիան կա և արտահայտվում է կամ հայցականով, կամ տրականով։ Ինչու է լուրս այս մասին պ. Մալխասյանը։

(Stamm) ու ձայնավորը. և հին վերջավորությամբ ձևից առաջ է եկին մի հար տեսակի ձև առանց վերջավորության և առանց բնի ձայնավորի, և այս նոր ձևը՝ բուն, որ կոչվում է հիմնական ձև (Grundform), բունեւ է հին վերջավորությամբ ուղղականի տեղ:

Այս և այն պիտի իմանալ, որ առանց վերջավորության ուղղականի՝ մյուսներին նման հոլով լինելու թե չլինելու խնդիրը նոր չէ. հին ժամանակներից արդեն վիճել են այդ մասին. հենց այդ պատճառով հոլովական ձևերն երկու խմբի են բաժանել՝ ուղիղ և թեք. և այդ ուղիղ ձևի անունը, թեքված ձևերից (Biegungsformen) տարբերելու համար, դրել են ուղղական, որ մեր պապերը չեն ստեղծել, այլ թարգմանել են հունարենից, և շատ լավ են արել, որովհետև մեր առաջին հոլովը միշտ բառի ուղիղ, հիմնական ձևն (Grundform) է: Մյուս կողմից՝ արդարև մեր ուղղականը բառի թեքված ձևն է, բայց և այնպես ձև է, ինչպես և ինքը պ. Մալխասյանը գրում է «բառի սկզբնական ձևը», Եվ մենք հրե ասում ենք՝ ֆաղաֆ, ֆաղաֆի, ֆաղաֆից, ֆաղաֆով, ֆաղաֆում և համարում ենք, տեսնում ենք՝ նույն բառը հինգ ձևով: Ուրեմն ուղղականն էլ բառի ձև է, ինչպես և մյուս հոլովները, Բայց երբ ասում ենք, թե ուղղականն էլ բառի ձև է, չպիտի հասկանանք անպատճառ, որ մեր ուղղականը մյուսներին բոլորովին նման ձև է. ուղղականը մեր լեզվի մեջ կորցրել է հոլովական վերջավորությունը, մինչ մյուսները ունեն հոլովական վերջավորություն. հենց այդ պատճառով ուղղականը հիմնական ձև է (Grundform), իսկ մյուսները թեքման ձևեր են (Biegungsformen): Բայց այս տարբերությունը չի խանգարում, որ մեր ուղղականը բառի առանձին ձև լինի, ճիշտ ինչպես, — ներքի լինի օրինակը, — եթե մենք հինգ ծառ ունենանք, մեկի գլուխը խուզած լինի, մյուսները ոչ, այդ չի նշանակում, թե մենք հինգ ծառ չունինք և գլուխը խուզած ծառը ծառ չէ:

Այսպես ուրեմն, եթե ուղղականը հոլով են համարում, ոչ թե այն պատճառով է, որ իբր թե, ինչպես կարծում է պ. Մալխասյանը, միայն դրա «ֆունկցիան ունին աչքի առաջ» առանց ձևի. այլ որովհետև ուղղականն ինքն էլ մի ձև է, (որ ունի հարկավ և յուր ֆունկցիան, իսկապես ֆունկցիաները), հնդեվրոպական լեզուների մի մասի մեջ՝ բոլորովին նման մյուս հոլովական ձևերին՝ իրեն հատուկ վերջավորությամբ. իսկ ուրիշների մեջ յուր վերջավորությունը կորցրած մի. ձև, դարձած մի հիմնական ձև, կամ ինչպես պ. Մալխասյանն ասում է, «սկզբնական ձև»:

* * *

Պ. Մալխասյանը, որպեսզի ապացուցանի թե հոլովները լոկ ձև չեն, վկայության է կանչում և նրանց անունները, որոնք, բացի ուղղականից, «համապատասխան (են) յուրաքանչյուրի էական ֆունկցիային». սեռա-

կան՝ երբ բառաձևը սերողի ֆունկցիա է ստանում (հոր որդի)»^{*}։ Եվ վերջը դարձյալ հոգ տանելով իմ հետևողական լինելու մասին՝ ավելացնում է. «Եթե բառաձևի հետ անբաժան կապված չլինեիր նրա ֆունկցիան՝ այս բնորոշ անունները չէին լինի, այլ անտարբեր կոչումներ— առաջին, երկրորդ, և այլն հղումով. և պ. Արեղյանն էլ հետևողաբար վարվելով՝ պետք է հղումները դներ—«ուղղական ձև» «թեքվածք» (=հղում) առաջին», «թեքվածք երկրորդ», «թեքվածք երրորդ» և այլն։— Կիսնդրեի պ. Մալխասյանին, որ մի անգամ էլ կարդա իմ «Աշխարհաբարի քերականությունը» նույն 135—136 երեսը, և կտեսնե, որ ես հղում սահմանել եմ ոչ թե «բառի փոփոխված ձև» ինչպես ինքը,— որով և, ինչպես վերևում տեսանք, հակասության մեջ է ընկել,—այլ «գոյականի ձևեր» և ապա այդ ձևերը հենց այդպես, յուր ուզածի պես երկու խմբի էլ բաժանել եմ. «ուղղական կոչվում է առաջին հղումը, որովհետև գոյականի ուղիղ, անփոփոխ ձևն է... Մյուս բոլոր հղումներն ուղղականի նկատմամբ ասվում են թեք հոլով, որովհետև թեքված, այսինքն փոփոխված ձևով են լինում»։ Ուրեմն մի ուղիղ, ուղղական ձև կամ հոլով, և չորս թեք, թեքված ձևեր կամ հղումներ։ էլ ո՛ւր մնաց ուրեմն անհետևողականությունը։

Բայց եթե ես հղումների անուններն «անտարբեր կոչումներով» թվերով դնեի, չէի ասիլ՝ «ուղղական ձև» «թեքված» (=հոլով) առաջին» «թեքված երկրորդ» և այլն. այլ կասեի առաջին ձև (կամ հոլով), երկրորդ ձև (կամ հոլով) և այլն։ Եվ գիտեք ինչու՞ այսպես.— եթե մի դեղին խնձոր ոսնենանք և չորս կարմիր խնձոր, ընդամենը կունենանք հինգ խնձոր. և թվելիս չենք ասում ստորաբաժանումներով՝ մի դեղին խնձոր. առաջին կարմիր խնձոր, երկրորդ կարմիր խնձոր և այլն. այլ ասում ենք՝ առաջին խնձոր, երկրորդ խնձոր, երրորդ խնձոր և այլն։ Այսպես և մենք ունինք հինգ ձև, որոնցից մեկն ուղիղ, հիմնական ձև է, իսկ մյուսները թեքված ձևեր են, և ընդհանուր թվարկության ժամանակ բնականորեն պետք է ասենք՝ առաջին ձև, երկրորդ ձև, երրորդ ձև և այլն. կամ առաջին հոլով, երկրորդ հոլով և այլն. ինչպես դնում է ըսկըղբում հենց ինքը պ. Մալխասյանը։

Ապա պ. Մալխասյանն իմ հոգվածի շարունակությունից (եր. 38) և ահա պետք է իմանա, որ եթե ես մեր հղումներն այդպիսի անտարբեր կոչումներով չեմ անվանել, ոչ թե նրա համար, որ սխալ կլինեիր այդպես կոչելը, այլ միայն այն պատճառով, որ «այդպիսի կոչումներն ընդհանուր ընդունված և հարմար չեն»։ Բայց հակառակ յուր սպասածի կարող է և այն իմանալ, որ հղումները հենց այդպես անտարբեր ա-

* Իսկ եթե ասենք «որդու հայր» այստե՞ղ էլ սեռականը սերողի ֆունկցիա ունի, և հայրը որդուց է սերվում։ Եվ ինչու՞ «հոր որդի» կապակցության մեջ ճոր սեռական էական ֆունկցիա է արտահայտում. իսկ «որդու հայր» կապակցության մեջ ճգճալ սեռական էական ֆունկցիա չի արտահայտում։ Ի՞նչպես է որոշում պ. Մալխասյանը մի հոլովի էական և ոչ էական ֆունկցիաները։

նուններով կոչողներ էլ կան աշխարհումս և այդպես կոչողները գերմանացիք են, որոնք հոլովից ու լեզվագիտությունից քիչ ու շատ բան հասկանում են. և այդպես կոչում են նրանք հոլովները ժողովրդական դպրոցների մեջ. այլև բարձրագույն դպրոցների քերականությունների մեջ կգտնեք այդ կոչումները*։ Բայց այդտեղից իհարկե չպիտի եզրակացնել, թե որովհետև գերմանացիք այդպես անտարբեր կոչումներ են դնում հոլովներին, հոլովը լոկ բառի ձև են հասկանում առանց ֆունկցիայի։ Այդպես կոչում են նրանք, որովհետև հոլովների թիվը որոշվում է ձևովով. քանի հոլովական ձև կա մի լեզվի մեջ, այնքան էլ ձևականորեն առանձին հոլով գոյություն ունի նույն լեզվի մեջ։ Ուրիշ խոսքով հոլովների ձևական գոյությունը ձևից է կախված և ոչ ձևական գաղափարից, այսինքն ֆունկցիայից։ Այսպես օրինակ՝ նոր բարձր գերմաներենում չորս բառաձև կա, չորս էլ հոլով են դնում ձևականորեն՝ ուղղական (=անվանական), սեռական, տրական և հայցական։ Ձևականորեն գոյություն չունի կոչական հոլովը, որը ըստ նշանակության միայն հոլով կարելի է համարել, և քերականությունների մեջ կոչական հոլով վերցնողները շատ լավ դնում են այս տարբերությունը, այսինքն տարբերում են հոլով ըստ ձևի (ձևականորեն) և հոլով ըստ նշանակության**։ Հին բարձր գերմաներենում կա մի հինգերորդ հոլով ևս՝ գործիական, որովհետև որոշ տիպի բառեր գործիականի համար ունին հատուկ բառաձև։ Հին ֆրանսերենում միայն երկու հոլովական ձև կա, երկու էլ հոլով են դնում՝ ուղղական և հայցական. իսկ նոր ֆրանսերենում ոչ մի հոլով էլ չեն դնում ձևականորեն, որովհետև կա միայն բառի մի ընդհանուր ձև, որ գործ է ածվում իբրև ուղղական, հայցական և կոչական։ Թեպետև այս լեզվի մեջ դերանունները մասամբ դեռ ունին ուղղական, հայցական և տրական հոլովների համար առանձին ձևեր, բայց ֆրանսիացին այդ մի քանի հոլովական մնացորդների համար յուր քերականությունը չի ծանրաբեռնում հոլովների ուսումով։

Այսպես ուրեմն, առանց հատուկ ձևի չկա ձևականորեն առանձին հոլով։

* Օրինակ, Dr. E. Th. Michaelis, Neuhochdeutsche Gram. für höhere Schulen, երկրորդ աիպ, էր. 36, նույնը Heyse-ի քեր. մեջ, էր. 116, Գերմանացիք հոլովները Wer=«Վ բառի ձևերով էլ են կոչում. — Werfall, Wessenfall, Wemfall, Wenfall. Ինչպես թե հայերենի հոլովները կոչինք՝ ով-հոլով, ում-հոլով, ումից-հոլով, ումեով-հոլով, ումում-հոլով։ Հոլովների կոչումներն իսկապես պայմանական են, հոլովների էական համարված նշանակությունից առաժ։ Մենք կարող էինք մեր հոլովները այսպես ևս կոչել ըստ կազմության. 1. ուղղական հոլով, 2. ի հոլով, 3. ից հոլով, 4. ով հոլով, 5. ում հոլով։ Եվ այս կոչումները հարմար կլինեին՝ կոչական, հայցական և սեռական—տրական տերմինների հարուցած դժվարությունից ազատվելու համար, մանավանդ որ հոլովների ավանդական անուններն իսկապես շատ քիչ բան են ասում ներքանց բազմազան նշանակությունների մասին։

** Söu Heyse, Քերականություն, էր. 116 հան., 400 հան.։

Ընդհանուր եզրակացություն:

1. Պ. Մալխասյանը առանց հերքելու է թողնում իմ առաջին նախադրյալը, թե առանց հատուկ բառաձևի ձևականորեն գոյություն չունի առանձին հոլով, կամ թե՝ ամեն ձևականորեն առանձին հոլով պետք է ունենա յուր հատուկ ձևը:— Նա իմ այս նախադրյալը հերքելու տեղ՝ հերքում է այն թե հոլովը լոկ բառի ձև չէ առանց ֆունկցիայի:

2. Պ. Մալխասյանն առանց ապացուցանելու է թողնում իմ առաջին նախադրյալի հակառակը, թե կարող է ձևականորեն գոյություն ունենալ առանձին հոլով առանց հատուկ ձևի՝ միայն ֆունկցիայով. և միայն կողմնակի կերպով՝ ապացուցանելով թե հոլովը լոկ բառի ձև չէ, այլ ունի և ֆունկցիա, ասում է թե իբր բոլոր լեզուների քերականություններն ունին անվանական=ուղղական հոլով միայն ֆունկցիայով՝ առանց բառաձևի: Բայց մենք տեսանք, թե ինչ արժեք ունի նրա այդ կարծիքը:

Այսպես ուրեմն մնում է իմ առաջին նախադրյալը: Տեսնենք այժմ, թե ինչ է ասում մյուս նախադրյալի համար:

* * *

Առաջին հարցը, որ պ. Մալխասյանն իմ հոդվածի դեմ գրելիս տալիս է ինքն իրեն, բնականորեն այն է, թե արդյոք հայցականի համար մեր աշխարհաբարում հատուկ բառաձև կա՞, թե ոչ: Հին հայցականի մի երկու քարացած օրինակներ բերելուց հետո՝ նա հեշտությամբ համաձայնելով՝ ընդունում է, որ չկա այդպիսի բառաձև. «արեևսահայոց դրական լեզուն չունի հատուկ ձև հայցականի համար»:

Գրաբարի հոգնակի հայցական կազմող և վերջավորությունը, կամ ինչպես պ. Մալխասյանը մի բառով ասում է, «հայցականացուցիչ տարրը» եթե կա՝ «քարացած ձև» է, «այլևս չի զգացվում իբրև կենդանի օրգանական տարր»: Հայցական կազմող միակ տարրը ուրեմն, որով մեր հայցական հոլովը ձևականորեն (formell) զանազանվել է մյուս հոլովներից, մեռել է. մեռել է հետևաբար նրա հետ և հայցականի հոլովական ձևը (Fallform), որովհետև նոր «հայցականացուցիչ տարր» չի ստեղծվել հայցականի համար: Լեզուն կարիք չի զգացել դրա համար. այլ բավականացել է նրանով, որ «ուղղականացուցիչ» տարր Ի-ն գործ է ածել և հայցականի իմաստով. Արար հալսանիս=հալսանիք արեց: Ուրիշ խոսքով մեր լեզուն յուր պատմական զարգացման ընթացքում դուրս ձգելով հայցականը՝ ընդարձակել է ուղղականի պաշտոնը: Հին լեզվի մեջ ուղղականը սահմանափակ պաշտոնների տեր էր,— դրանով արտահայտվում էին գլխավորապես ենթական, կոչականը և ստորոգյալը,—բայց պատմությունը թույլ է տվել նրան և կրող առարկա և պարագաներ արտահայտել.—եղև սով դերիս ամս=երեք տարի սով եղավ: Նույն կերպով մեր լեզվի պատմությունն ընդարձակել է և «տրականացուցիչ» տարրի, տրականի վերջավորության պաշտոնը, թույլ տալով նրան ևս

յուր բաժինն ստանալ հին հայցականի պաշտոնից. տրականն, որ հին լեզվի մեջ որոշ բայերի հետ միայն կրող առարկայի կամ անցողական բայերի սեռի խնդրի պաշտոն ունեն, նոր լեզվի մեջ ավելի ընդարձակ չափով սկսել է նույնն արտահայտել.—Տեսի զօրդիս նորա=Տեսա նրա ուրդիներին փոխանակ համեմատաբար ավելի հին ձևին՝ նրա ուրդիք տեսա, ինչպես ասվում է դեռ արևմտյան աշխարհաբարում և մեր բարբառներում, երբեմն և գրական լեզվի մեջ։ Թե ինչու և ինչպես է առաջ եկել այս ձևական կերպարանափոխությունը, այդ մասին խոսված է իմ «Աշխարհաբարի հոլովները» մեջ (տե՛ս եր. 14, 69—72)։

Այսպես ուրեմն պատմականորեն արդարանում է հայցականի հոլովական ձևի մասը. իսկ պատմական հայեցակետն ամենից կարևորն է քերականական խնդիրներին լուծում տալու համար։

Պ. Մախասյանը պատմական հայեցակետը նկատի չունի. նա լըռում է այս մասին. բայց լեզվի պատմական զարգացման հետևանքը նա ևս ընդունում է,— այն որ մեռել է «հայցականացուցիչ տարրը»։ այսինքն հայցականի հոլովական ձևը։ Բնական հետևությունն այն պիտի լիներ, որ նա, որովհետև առանց հերքելու է թողնում իմ առաջին նախադրյալը և ընդունում է երկրորդ նախադրյալը, ընդունել և եզրակացությունը, թե հայցականը ձևականորեն գոյություն չունի։ Բայց նա այդ չի անում, թեպետև զգալ է տալիս, կամ զգում է, որ ձևականորեն զատ հոլովի գոյության համար պահանջվում է առանձին ձև։ Հենց այդ պատճառով, չկարողանալով ուղղակի ասել թե հայցականը հատուկ ձև ունի. նա յուր հոգվածի վերջում աշխատում է դրա համար անուղղակի կերպով մի նոր տեսակի ձև հաստատել։ Բայց ինչպես ուրիշ դեպքերում, այստեղ էլ նա միանգամից մի քանի բան է ասում, և հերքում և հաստատում է, ուստի և ես մի քիչ հեռվից կսկսեմ։

* * *

Ես «Աշխարհաբարի հոլովները» հոգվածիս մեջ գրել եմ. «Միևնույն հոլովը, կրկնում ենք, կարող է գործածվել զանազան շարահյուսական (սինտաքսիսական) հարաբերությունների ցույց տալու համար. բայց այդ պատճառով մի հոլովը, մի ձևը, չի դադարում միևնույն հոլովը մնալուց և չի դառնում երկու, երեք և ավելի հոլովներ. ինչպես օրինակ հունարենում չկա մեր և լատիներենի բացառական հոլովի համապատասխան հոլով. մեր այս հոլովի պաշտոնը կատարում են այդ լեզվի մեջ սեռական կամ ասեռական հոլովները. բայց մի՞թե սրա համար հունարենում դնում են մի առանձին հոլով՝ բացառական և ասում թե այդ հոլովը նման է սեռականին կամ տրականին, թե՞ միայն սեռական ու տրական հոլով են դնում և ապա շարահյուսության մեջ բացատրում թե սեռականն այս ու այս իմաստներով է գործածվում, տրականն՝ այս ու այս, և թե այս երկու հոլովն ունին ի միջի ալոց և լա-

տիններենի բացառական հոլովի պաշտոնը»։ Պ. Մալխասյանը սրա գեմ գրում է. «պ. Աբեղյանի հոգվածում ամենից ծանրակշիռ փաստը հագուտ յուր նորամուծության այն է, որ հունարենը (ինչպես և ռուսերենը) շունի հատուկ ձև բացառականի համար, իսկ այս հոլովի արտահայտող ֆունկցիան հունարենում կատարում է սեռական հոլովը [պետք է ավելացնենք և տրական]։ այս պատճառով էլ հունարենի քերականությունները շունին բացառական հոլով։ Բայց այս երևույթը չէ արդարացնում հայցականի վերացումը մեր աշխարհաբարի քերականություններից. նախ՝ որովհետև հայցական հոլովը, ինչպես վերը բացատրեցինք, հակադիր, հակասական ֆունկցիա ունի ուղղականի (= անվանականի) նկատմամբ... և երկրորդ՝ որ հայցականը թեպետ աշխարհաբարում շունի սեփական ձև, բայց ունի հատուկ կիրառության ձև, որով զանազանվում է թե ուղղականից և թե տրականից. այսպես.

	անորոշ	որոշյալ
Ուղղական	մարդ	մարդը
Տրական	մարդու	մարդուն
Հայցական	մարդ	մարդուն

այսինքն՝ ճայցականը ձևով ոչ ուղղական է և ոչ տրական, այլ մի առանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի, ուստի և հենց այս առանձնահատկության շնորհիվ պետք է առանձնապես հիշվի քերականության մեջ»։

Նախ նկատեմ երկու բան։ Պ. Մալխասյանն այստեղ ևս՝ գրելով իմ հոգվածի գեմ՝ փոփոխում է իմ ասածը. ընթերցողը պարզապես կրտսենի, որ ես գրել եմ, թե լատիներենի բացառական, *ablativus*, հոլովի պաշտոնը հունարենում կատարում են սեռական կամ տրական հոլովները, կամ «Այս երկու հոլովն ունին ի միջի այլոց և լատիներենի բացառական հոլովի պաշտոնը»։ իսկ պ. Մալխասյանը լուծյան է մատնել տրականը և հիշել է միայն սեռականը, Թե ինչու է այդպես վարվել, այդ հասկանալի է։ Որովհետև ճիշտ ինչպես հունարենում լատիներենի մի հոլով *ablativus*-ի պաշտոնը վարում են երկու հոլով՝ սեռական և տրական,— որոնք իրենց նշանակությամբ իհարկե նույն չեն, ինչ որ բացառականը,— նույնպես և աշխարհաբարում գրաբարի մի հայցական հոլովի պաշտոնը վարում են երկու հոլով՝ ուղղական և տրական։ Հիմա՝ եթե պ. Մալխասյանը իմ գրածը ճշտությամբ հիշեր, այն ժամանակ շէր կարող յուր հերթան երկրորդ հիմունքը բերել. քանի որ նույն «կիրառության ձևը» կարելի էր և հունարենի համար ասել և սեռականից ու տրականից մի *ablativus* հանել իբրև «մի առանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի»։

Ապա պ. Մալխասյանը ասում է. Հայցականը «մի առանձին տե-

ասկ խառնուրդ է երկու ձևերի և հենց այս առանձնահատկության շը-
նորհիվ պետք է առանձնապես հիշվի բերականության մեջ:— Քերա-
կանության մեջ որքան կուզեք՝ առանձնապես հիշեցեք հայցականը:
Խնդիրն այստեղ բերականության մեջ հիշել—չհիշելու մասին չէ, այլ
թե ձևականորեն գոյություն ունի՞ աշխարհաբարում հայցական հոլով՞
թե չէ՞, և արդյոք ձևաբանության մեջ հոլովների շարքում պիտի դնե՞լ
այդ հոլովը՞ թե չէ: Պ. Մալխասյանն իհարկե բերականությունն բառի
տեղ «ստուգաբանություն» պիտի դնե:

Այս նկատողություններից հետո անցնենք նրա բերած հիմունքնե-
րին: Նս կսկսեմ Լրկորդից, որովհետև առաջինը նրա տեսությանն է
վերաբերում, որի մասին առանձին:

1. Նա ասում է. Հայցականը հատուկ ձև չունի, բայց ունի «հա-
տուկ կիրառության ձև, որով զանազանվում է թե՛ ուղղականից և թե՛
տրականից», այսինքն հայցականը թեպետ ձևականորեն գոյություն
չունի, բայց և այնպես զատ առանձին հոլով է և ունի յուր հատուկ գո-
յությունը իբրև «խառնուրդ երկու ձևերի»: Ինձ թվում է, թե այստեղ
բառախաղություն կա և «խառնուրդ» տեղին չէ գործածված. որովհետև
ինչքան էլ նա «խառնուրդ» բառը գործածի, տրականի և ուղղականի ձե-
վերը չեն խառնվում այնպես, որ մի նոր հոլովական ձև (Fallform)
կազմեն, մի հայցական որի համար կարելի չլինի ասել, թե ձևով ուղ-
ղական է կամ տրական: Պարզենք մի օրինակով:

Գրաբարի հոգնակի ներգոյականը ձևով նման է հոգնակի հայցա-
կանին, եզակի ներգոյականը՝ եզակի տրականին, իսկ ք բունն ունե-
ցող բառերինը՝ եզակի հայցականին, ուրեմն ներգոյականը նման է եր-
բեմն տրականին, երբեմն հայցականին: Բայց այսպես լինելով հան-
դերձ՝ երբեմն ներգոյականի համար այնպիսի ձևեր են կազմվում, որ
մենք չենք կարող ոչ տրական անվանել և ոչ էլ հայցական, այլ պետք
է, ինչպես պ. Մ.-ը դնում է աշխարհաբարի հայցականի համար, ա-
սենք, թե «ներգոյականը ձևով ոչ հայցական է և ոչ տրական, այլ մի
առանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի», մի առանձին ներգոյական-
Օրինակ՝ (ի) կեանսն քու, (ի) փառսն իւրում, (յ) արքա իւրում, (ի)
սերմանն իւրում ներգոյականների համար ի՞նչ պիտի ասել, հայցա-
կանի՞՞ նման են արդյոք, թե՞ տրականի: Գոյականը հայցականի նման
է, իսկ իր ածականը տրականի նման, երկուսը միասին ուրեմն իբրև մի
ներգոյական մի առանձին կազմություն են ներկայացնում ներգոյա-
կանի, որ ոչ հայցականի նման է և ոչ էլ տրականի, որովհետև միե-
նույն հոլովը միաժամանակ չի կարող երկու, ձևով տարբեր, հոլովի նը-
ման լինել:

Ինչի՞ց է առաջանում այս ըստ երևույթին «առանձին տեսակ խառ-
նուրդը»: Գրաբարի հոգնակի ներգոյականի ձևը, այսինքն ք վերջավո-
րությունը, ըստ Մեյերի (Քեր., եր. 46) ոչ թե հոգնակի հայցականի ո
վերջավորությունն է անպայման, այլ հոգն. հայցականի և ներգոյա-

կանի այս ընդհանուր համարված ձևը երկու հոլովի համար տարբեր ծագում ունի. այն է՝ հոգն. հայցական և ներգոյական տարբեր հոլովները սկզբնապես տարբեր էլ ձևեր են ունեցել և հնչափոխությամբ միայն առաջ է եկել նույն հնչունական զուգադիպությունը և երկու տարբեր հոլովները ձևով նույնացել են, գոնե որոշ տիպի բառերի մեջ, և ապա, պետք է կարծել, դրանց հետևել են նմանական կազմությամբ և մյուսները: Մյուս կողմից՝ ռ բնի բառերի եզակի ներգոյականի նման լինելը հայցականին՝ ոչ թե այն պատճառով է, որ եզ. հայցականը գործ է ածվել և ներգոյականի իմաստով, այլ բոլորովին տարբեր վերջավորությամբ երկու տարբեր հոլովները՝ հայցական և ներգոյական, կոր. ցընկելով իրենց վերջավորությունները՝ ստացել են միևնույն ձևը՝ ֆուև (Մեյի, Քեր., եր. 44 հտն)։— Գրաբարի՝ հայցականի նման ներգոյականների համար ուրեմն՝ (ի) ֆուև, (ի) գեալ, (յ) աստեղս, (յ) աճծիւս կարելի չէ ասել, թե հայցականը գործ է ածվել և ներգոյականի նշանակությամբ, որովհետև այդ հայցականաձև ներգոյականը ստուգաբանորեն հայցական չէ, այլ ներգոյական և պատահաբար միայն ձևով նույնացած է հայցականի հետ: (Ի) ֆուև իւրում, (յ) աթոռ իւրում և նման կազմությունների մեջ ուրեմն՝ ֆուև, աթոռ ստուգաբանորեն ոչ թե հայցական են, այլ ներգոյական. ուստի և իւրում ածականը ոչ թե հայցականի ձևով է դրվում, ինչպես պետք էր սպասել ըստ երևույթին, այլ տրականի ձևով, որ և ներգոյականի ձև է:

Դառնալով մեր աշխարհաբարի հայցականին՝ տեսնում ենք, որ այդ հայցականը ձևով նման լինելով ուղղականին և տրականին՝ ստուգաբանորեն ևս նույն ուղղականն ու տրականն է և ոչ թե տարբեր ծագում ունի և պատահաբար նույնացած ուղղականի և տրականի հետ: Մյուս կողմից՝ աշխարհաբարի հայցականի համար չկա, ինչպես գրաբարի ներգոյականի համար է, ոչ մի այնպիսի կազմություն, ճառանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի՝ որ չկարողանանք ուղղական կամ տրական կոչել: Նա տեսավ յուր գիրքը. նա տեսավ յուր աշակերտին խոսքերի մեջ գիրքը հայցականը ուղղականի ձևով է, իսկ աշակերտին հայցականը տրականի ձևով է: Եվ այսպես բոլոր հայցականները, կամ միայն ուղղականի ձևով, կամ միայն տրականի ձևով են, առանց թմի առանձին տեսակ խառնուրդի՝ որովհետև յուր և մյուս ածականները միշտ միևնույն ընդհանուր ձևով են դրվում ինչպես մյուս բոլոր հոլովների, նույնպես և ուղղականի և տրականի վրա,— յուր գիրքը, յուր գրքում, յուր զրքից և այլն: Գրաբարի ներգոյականի համար, ըստ Մեյիի ստուգաբանության, կարող ենք ասել, թե նման է տրականին, բայց հոգնականում և ռ բնի բառերի եզականում ունի առանձին ձև. որովհետև նախ՝ պատահաբար է զուգադիպել հայցականին և ապա՝ սրա հետ կատարելապես չի շփոթվում՝ քանի որ կան դեռ ի փառս իւրում, յաթոռ իւրում և այլն ըստ երևույթին ճխառնուրդ՝ ձևերը: Աշխարհաբարի հայցականի համար, սակայն, այսպիսի բան չկա. մեր հայցականը, ինչպես և

սպասելի էր յուր ստուգաբանության պատճառով, մի դեպքում ուղղականից շի զանազանվում, մի ուրիշ դեպքում տրականից: Ուղղականի ձև հայցականը՝ մատդ մնում է պարզ և որոշ կերպով ուղղականի ձև և պատմականորեն դա ուղղական է. իսկ տրականի ձև հայցականը՝ մատդուն մնում է տրականի ձև և պատմականորեն դա տրական է: Ուստի ինչ որ պ. Մալխասյանն ասում է, թե «հայցականը ձևով ոչ ուղղական է և ոչ տրական» նա պետք է ասեր, ինչպես և ասում է ուրիշ տեղեր նույն հոդվածի մեջ, թե հայցականի ձևը, կամ հայցականը ձևով, «ներման է կամ ուղղականի կամ տրականի» կամ թե՛ պատմական ծագումը ի նկատի ունենալով, թե՛ հայցականը ձևով կամ ուղղական է կամ տրական. ուրիշ խոսքով՝ ուղղականի և տրականի հոլովական ձևերը գործ են ածվում և իբրև հայցական. ինչպես որ Մառը յուր քերականության մեջ (եր. 140) մեր աշխարհաբարի տրականի համար գրում է, թե «գործ է ածվում և հայցականի նշանակությամբ»: Այսպիսով պ. Մալխասյանի կիրառության ձև ասածը մի բառախաղ լինելով՝ կորցնում է յուր արժեքը. որովհետև այստեղ ոչ թե մի «հատուկ կիրառության ձև», Form, կա իբրև ձևերի «խառնուրդ» — քանի որ ձևը նույն ուղղականի կամ տրականի ձևն է, — այլ միայն մի հատուկ կիրառության եղանակ կամ կիրառություն ուղղականի և տրականի ձևերի իբրև հայցական, Եվ ես կարծում եմ, թե պ. Մալխասյանն էլ վերևի տողերը գրելիս, թեպետ շփոթ կերպով, այդպես մտածել է, այսինքն «կիրառության ձևն» իբրև կիրառության եղանակ. բայց չի կարողացել ամբողջապես պարզել իրեն համար: Որովհետև ի՞նչ է ցույց տալիս նրա գործածած «կիրառություն» բառը, եթե ոչ այն, որ հայցական հոլովը, որ ճշմանի սեփական ձև» այսինքն ձևականորեն զատ գոյություն չունի, գոյություն ունի միայն կիրառությամբ և կիրառությամբ հարկավ ուղղականի և տրականի ձևերի իբրև հայցական:

Բայց մի անգամ որ հայցականը ոչ թե հատուկ ձևով, այլ միայն կիրառությամբ, գործածությամբ գոյություն ունի, հետևաբար կարելի չէ ասել թե մեր հայցականը ձևալեռքեն զատ հոլով է. այլ հոլով է միայն կիրառությամբ, ըստ նշանակության: Պ. Մալխասյանի «հատուկ կիրառության ձև» ասածից, կամ երկու ձևերի առանձին տեսակ «խառնուրդից» մնում է միայն այն, որ հայցականի նշանակությամբ երբեմն ուղղականն է գործածվում, երբեմն տրականը, կամ հայցականը ձևով երբեմն ուղղականի նման է, երբեմն տրականի: Տեսնենք այս մնացորդն ևս:

2. Պ. Մալխասյանը զատ հայցական հոլով դնել է ուզում ձևաբանության մեջ միայն նրա համար, որ այդ հոլովը ձևով երբեմն ուղղականի նման է, երբեմն տրականի: Իսկ եթե հայցականը ձևով միայն ուղղականի կամ միայն տրականի նման լիներ, այն ժամանակ ևս պիտի հիշվեր իբրև առանձին հոլով: — Թվում է թե ոչ. որովհետև կոշականը, որ ձևով միշտ ուղղականի նման է, չի դրվում իբրև առանձին հոլով: Բայց

ի՞նչ կասէ պ. Մ.-ը գրաբարի և արևմտյան աշխարհաբարի ներգոյականի համար. չէ՞ որ այդ հոլովն էլ երբեմն հայցականի նման է, երբեմն տրականի,— հապա ինչո՞ւ գրաբարում և արևմտյան աշխարհաբարում առանձին ներգոյական հոլով չեն դնում, գրաբարում ուրիշների հետ և ինքը պ. Մալխասյանը, ի՞նչ հիմունքով են որոշում ուրեմն ձևանանորեն զատ հոլովը: Դրա պատասխանը շատ լավ տալիս է Մեյնե (Քեր., եր. 66), որ ահա թե ինչ է գրում գրաբարի հոլովների համար:

«Բացի կոշականից, որ այլևս առանձին (propre) գոյութուն չունի, հնդեվրոպական բոլոր հոլովները հայերենում (գրաբարում) մնացել են մեկը մյուսից զատ (distinct), Հաճախ երկու հոլով որոշ թեքվածների մեջ մի ընդհանուր ձև ունին, բայց նրանք ուրիշ տեղ (ուզում է ասել՝ ուրիշ բառերի մեջ) տարբեր ձևեր ունին. և այդ բավական է զանազանությունը պահելու համար: Այսպես ներգոյականը, թեպետև գրեթե միշտ նման է մի ուրիշ հոլովի ձևի, մի առանձին հոլով է, նախ՝ որովհետև յուր հատուկ ձևն ունի տեղացի տիպի մեջ (և առանձին բառերի մեջ, մանավանդ յամսեան ձևի, ամսոյ սեռական-տրականի նկատմամբ), և ապա՝ որովհետև միշտ միևնույն հոլովի հետ չի նույնանում, այլ երբեմն նման է հայցականին և երբեմն տրականին»:

Մեյնեի դրած հիմունքներից էականն առաջինն է, հատուկ հոլովական ձև լինելը. երկրորդը, այսինքն երբեմն մեկ, երբեմն մի ուրիշ հոլովի նման լինելը, միայն գալիս է զորացնելու առաջինը՝ կազմելով մեր գրաբարի ներգոյականի համար, ինչպես տեսանք, այնպիսի ձևվեր, որոնց համար ոչ հայցական կարելի է ասել և ոչ տրական, այլ միայն ներգոյական, ի՞նչ չլինել էլ այս երկրորդը, առաջինը միայն բավական է մեր լեզվի մեջ առանձին, զատ հոլով դնելու: Այսպես օրինակ՝ գրաբարում կա իհարկե առանձին բացառական հոլով և կա միայն առաջին հիմունքով առանց երկրորդի. քանի որ որոշ տիպի բառեր եզակի բացառականի համար ունին հատուկ ձև՝ բանէ, աշխարհէ, դուսնէ. մինչ բոլոր բառերի հոգնակի բացառականի համար, և այլ, ոյ, մասամբ և ու հոլովման բառերի եզակի բացառականի համար հատուկ ձև չկա, և այդ դեպքերում բացառականը նման է ոչ թե երբեմն մի հոլովի, երբեմն մի ուրիշ հոլովի, այլ միշտ միևնույն հոլովին՝ սեռական—տրականին: Իսկ ընդհանրական, եթե չլինի առաջին հիմունքը, այսինքն գոյութուն չունենա հատուկ հոլովական ձև գոնե տրոշ տիպի բառերի համար, երկրորդ հիմունքը միայն, երբեմն այս հոլովին, երբեմն այն հոլովին նման լինելը, բավական չէ դեռ ձևականորեն առանձին հոլով դնելու համար: Այսպես օրինակ՝ մեր գրաբարում Մառը և ուրիշ շատ քերականներ, դրանց հետ և ինքը պ. Մալխասյանը, որովհետև չեն ընդունում, թե կա հատուկ ձև ներգոյականի համար, ուստի և առանձին ներգոյական հոլով չեն դնում, թեպետև կա երկրորդ հիմունքը, այսինքն գրաբարում ներգոյականը երբեմն հայցականի նման է երբեմն տրականի: Այսպես մտածողները պարզապես ասում են, թե գրաբարում (ինչպես և աշխարհաբարում) հայցական և տրական հոլովները գործ

են ածվում նաև ներգոյականի իմաստով. իսկ յաթոռ իւրում և նման ձևերը շարահյուսական առանձին համաձայնությամբ են բացատրում*, Սրա՛նք են ճիշտ մտածում, թե՛ Մեյնն գրաբարի ներգոյականի նկատմամբ, խնդիրն այստեղ այդ չէ. այլ այն թե ինչպես են որոշում մի հոլովի գոյութիւնը ձևականորեն:

Մեյնից բերած այս հատվածի մեջ պ. Մալխասյանը կգտնի պատասխանը և այն. առհասարակ, ինչ որ նա իմ հոդվածի դեմ գրում է ուսե-րենի հայցականի համար, միուսերեսում հայցական հոլովը ձևականորեն կա ոչ թե նրա համար, Ժորովհետև այդ հոլովի ֆունկցիան գոյութիւն ունի լեզվի մեջ». ինչպես կարծում է պ. Մալխասյանը, այլ նախ՝ որովհետև մի ահագին շարք բառեր կան, որ հայցականի համար հատուկ ձև ունին,—старший сестры, և այդ շատ է այդ հոլովի զանազանութիւնը պահելու համար, ինչպես գրում է Մեյնն,— և ապա՝ որովհետև մյուս բառերի հայցականը հաստատուն կերպով կամ ուղղականի նըման է կամ սեռականի: Ահա թե ինչու ուսեբենում հայցական հոլով կա, Թե չէ՝ ֆունկցիան միայն, առանց հատուկ ձևի, բավական չէ ձևականորեն առանձին հորով դնելու. ֆունկցիայով դրած հոլովը կլինի միայն նշանակությամբ հոլով և ոչ ձևականորեն հոլով: Ֆունկցիան գոյութիւն է ունեցել լեզուների մեջ և այն ժամանակ, երբ դեռ հոլովական ձևերը գոյութիւն չեն ունեցել. ֆունկցիան գոյութիւն ունի այժմ և այն լեզուների մեջ, ինչպես անգլերեն և ռումանական լեզուները, որոնք հոլով, հոլովական ձևեր չունին, այլ միայն մի ընդհանուր ձև, նոր առաջացած ռաբոր բնի ձևեր, ինչպիսի ձևեր հոլովական կազմութիւնից առաջ գոյութիւն են ունեցել, որ և անհիմն կերպով անվանական կամ հայցական են անվանումք**:

* Մառը (Քեր., եր., 72) ներգոյականի չ վերջավորութիւնը համարում է ոչ, ինչպես Մեյնն, հատուկ ներգոյականի վերջավորութիւն, այլ սեռական—տրականի վերջավորութիւն, ինչպես որ է իրոր կնոջ, միոր, գեղջ բառերի մեջ: Խոսելով մեր հին քերականների ընդունած նախդրիվ հոլովների մասին, որոնց մեջ է և ներգոյականը կամ նախդրիվ տրականը գրում է. «նախդրիվ հոլովները ստուգաբանորեն ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ՝ մեկը մյուս հոլովներից, իսկ նախդրիվ տրականը հայցականի միացումն է (ց, առ, ի) նախդրների հետ: Այս հոլովները նախդրի հետ՝ ստանում են նոր հոլովների ֆունկցիա,—այսպես հայցականը նախդրով ստանում է տրականի ֆունկցիա,— և պահանջում են համապատասխան համաձայնութիւն, բայց այս առանձնահատկութիւնների բացատրութիւնը շարահյուսական է վերաբերում» (եր. 56): Եվ ապա ավելացրելով է միայն մի ծանոթութիւն, թե պիտի է եղել նախդրիվ տրականի մեջ տեսնել ներգոյական հոլովի մի ձև, որ պատահաբար զուգադիպել է ուղղականին և հայցականին:—Դժբախտաբար Մառի շարահյուսութիւնը մինչև այժմ չէ հրատարակված, որի մեջ պիտի բացատրվի ներգոյականի իմաստով գործածված այսպիսի ձևերի. ի գնալ իւրում, յաթոռ, իւրում, ի կեանա իւրում և այլն առանձնահատուկ համաձայնութիւնը Այս առանձին տեսակ համաձայնութիւնն ընդունելուց հետո քնականաբար կարելի է լինում տրականի և հայցականի նման ներգոյականները դնել պարզապես իբրև հայցական և տրական հոլովներ, ինչպես Մառը դնում է և ուրիշ տեղ, նախդրների մասին խոսելիս (եր. 279):

** H. Paul, Princ. der Sprachgeschichte, Էր. 192.

Որպեսզի հայցական հոլովը իբրև ձևականորեն զատ հոլով մըտ-
ներ մեր աշխարհաբարի հոլովների շարքի մեջ, այ. Մալխասյանը ոչ թե
պիտի ասեր թե հայցականի ֆունկցիան կա, այլ այն պիտի կարողա-
նար ասել մեր հայցականի համար, ինչ որ Մեյնս գրաբարի ներգոյա-
կանի համար է ասում և ինչ որ ռուսերենի հայցականի և կամ մեր գրա-
բարի բացառականի համար կարելի է ասել: Դրա համար պետք է, որ
գոնե որոշ տիպի բառեր հատուկ ձև ունենային հայցականի, թեկուզ
մնացած բոլոր բառերի համար հայցականը ձևով նման լիներ կամ մի
հոլովի, կամ երբեմն մի հոլովի, երբեմն մի ուրիշի: Բայց մեր հայցա-
կանը ոչ մի բառի համար առանձին ձև չունի, որպեսզի ձևականորեն
պահվի նրա զանազանությունն ուրիշ հոլովներից:

Այս դեպքում եթե լինի էլ—լինի եմ ասում, որովհետև իսկապես
չկա—երկրորդ հիմունքը, երբեմն մեկ, երբեմն մի ուրիշ հոլովի նման
լինելը, արդարև հնարավոր կլինի ձևաբանության մեջ հայցական հո-
լով դնելը, բայց այդ հիմունքը միակ, առանց առաջինի, այսինքն հա-
տուկ հոլովական ձևի, տեսանք, դեռ բավական չէ զատ հոլով գնելու
համար: Եթե այդպես լիներ, այն ժամանակ գրաբարում և արևմտյան
աշխարհաբարում պետք է զատ ներգոյական հոլով դներ այ. Մալխաս-
յանը: Բայց ենթադրենք թե այդ հիմունքը մենակ նշանակություն ունի:
Այդ ժամանակ խնդրի մյուս կողմը պետք է նայել:

3. Մեր աշխարհաբարի հայցականի համար իսկապես չենք կա-
րող ասել, թե երբեմն ուղղականին նման է, երբեմն տրականին՝ այն
մտքով, ինչ մտքով որ գրաբարի ներգոյականի համար կարելի է ասել,
թե երբեմն հայցականին նման է, երբեմն տրականին: Որովհետև գրա-
բարի ներգոյականի համար կա ձևերի հաստատ ու որոշ դրություն. այ-
սինքն ներգոյականը հաստատ ու որոշ կերպով կամ հայցականի նման
է կամ տրականի, միշտ հաստատ ու որոշ կերպով կարելի է ասել, թե
ինչպես է այս կամ այն բառի ներգոյականը, հայցականի, թե՞ տրա-
կանի նման. բոլոր բառերի հոգնակի ներգոյականը նման է հայցակա-
նին. բոլոր բառերի եզակի ներգոյականը նման է տրականին, բացի ոչ,
և այ տիպի բառերից, որոնց ներգոյականը նման է հայցականին: Եվ
եթե կան բառեր, որոնք կրկին ձևով եզակի ներգոյական ունին, թե
հայցականի և թե տրականի նման,—ի թուղթ, ի թղթի, ի մարմին, ի
մարմնի,— դրանք լուկ բարբառային կրկին ձևեր են, որոնք իմաստով
ու գործածությամբ չեն տարբերվում իրարուց, ինչպես որ աշխարհա-
բարում մաքուր և մաքի ձևերն ենք գործածում և նմանները: Այսպես
և ռուսերենում, օրինակ, արական և չեզոք անունների հայցականը, որ
չունի առանձին ձև, եթե նման է սեռականին, միշտ էլ որոշ և հաստատ
կերպով սեռականին նման է և սեռականին նման են շնչավորների ա-
նունները. իսկ եթե նման է ուղղականին, միշտ էլ ուղղականին նման
է և ուղղականին նման են անշունչների անունները, брат միշտ brata
ձևն ունի, իսկ дом միշտ էլ дом: Միևնույն բառը իբրև հայցական չի

կարող մեկ ուղղականին նման լինել, մեկ սեռականին. Ծրտ մեկ Ծրտա
ձևն ունենալ, մեկ էլ Ծրտ ձևը:

Դառնալով աշխարհաբարի հայցականին՝ մենք տեսնում ենք, որ
այստեղ այսպիսի բան չկա: Աշխարհաբարի հայցականի համար չկա
ձևերի այդպիսի հաստատ ու որոշ դրուժյուն: Մեր հայցականն այնպես
չի կազմվում, որ բառերի մի մասի համար հայցականը միշտ որոշ ու
հաստատ կերպով նման լիներ ուղղականին, իսկ մյուս մասի համար
տրականին, կամ եզակին մի հոլովի նմանի, հոգնակին՝ մի ուրիշ հո-
լովի, Մեր բառերի բոլորի համար ևս ուղղականի նման հայցական կա,
բացի ես, դու դերանուններից, որոնց հայցականը միայն տրականի նը-
ման է, — և այս ունի յուր պատմական պատճառը*: Ուստի երբ ասում
ենք, թե աշխարհաբարի հայցականը նման է կամ ուղղականին կամ
տրականին, կամ թե՛ աշխարհաբարի հայցականը երբեմն ուղղականին
նման է, երբեմն տրականին, այդ կարելի չէ վերևում բացատրած մըտ-
քով հասկանալ: Մեր հայցականը կիրառությամբ միայն նման է ուղ-
ղականին և կիրառությամբ միայն դարձյալ կարող է նման լինել տրա-
կանին, և այս միևնույն բառերի համար: Օրինակ՝ նա դարձավ դեպի
Տիգրանը, դեպի յուր աշակերտը, դեպի յուր աշակերտները. և նա տեսավ
Տիգրանին, յուր աշակերտին, յուր աշակերտներին խոսքերի մեջ միևնույն
Տիգրանը, աշակերտը անունների հայցականը նայելով կիրառու-
թյան՝ մի անգամ ուղղականի ձևով է լինում, մյուս անգամ տրականի
ձևով և այսպես թե եզակի և թե հոգնակի: Շատ պարզ է ուրեմն, որ կա-
րելի չէ ասել, թե մեր աշխարհաբարում բառերի մի մասի հայցականը
նման է ուղղականին, մյուս մասինը՝ տրականին, կամ եզակին՝ մի հո-
լովի, հոգնակին՝ մի ուրիշ հոլովի: Շատ պարզ է և եզրակացությունը:

Եթե մենք ունինք պատմականորեն միայն ուղղականի և տրականի
ձևեր և չկա հայցականի համար հատուկ ձև. և եթե մեր հայցականը
միևնույն բառերի համար թե եզակին և թե հոգնակին կիրառությամբ
միայն նման է ուղղականին և կիրառությամբ միայն դարձյալ կարող է
նման լինել նաև տրականին, — ապա ուրեմն մենք ոչ թե ձևականորեն զատ
հայցական հոլով ունինք, այլ ուղղական և տրական հոլովներ և այս հո-
լովների կիրառություն հին հայցականի իմաստով:

Խնդիրը սակայն այսքանով դեռ չի սպառվում:

4. Եթե մենք ուզենանք էլ ձևաբանության մեջ հոլովների շարքում
առանձին հայցական հոլով դնել, այդ անհնարին է ճշտությամբ անել:
Այդ հնարավոր կլինի միայն այն ժամանակ, երբ բառերի մի մասի հա-
մար հայցականը հաստատ ու որոշ կերպով ուղղականի հետ նույնա-

* Ժողովրդական լեզվի մեջ ես, դու նույնպես՝ նաև իբրև հայցական են գործած-
վում քաղըզ (= չհաշված) նախդրությունից հետո, որ ծագում է քա՛ղ հրամայականից
և զ նախդրից՝ թո՛ղըզ դու, թողըզ ես:

նար, մյուս մասի համար՝ տրականի հետ. կամ եզակին մի հոլովի հետ նույնանար, հոգնակին՝ մի ուրիշի հետ. կամ թե գոնե, ինչպես պ. Մալխասյանն է կարծում, հայցականն սմեն դեպքում ուղղականի նման լինելը, միայն անձի անունները, երբ որոշյալ են, միշտ տրականի ձևով հայցական ունենալին: Այդ ժամանակ մեր հոլովումը կարելի էր գուցե երկու տեսակի բաժանել, անորոշ և որոշյալ. անորոշի մեջ հայցականն ուղղականի նման դնել, իսկ որոշյալի մեջ անձի անունների հայցականը տրականի նման դնել: Այսպես վարվում է Պալասանյանը, մեր աշխարհաբարի առաջին քերականությունի հորինողը՝ առանձին հոլովում դնելով իբրև «որոշյալ հոգով հոլովում» և գրելով թե «Անձի անունները որոշյալ հոգով հոլովելիս՝ հայցականը տրականի հետ նույնանում է» (Պալ., Քեր., մայր. լեզ., 1884, Բ, էր. 37 հտն.): Եվ ուրիշներն այնուհետև հետևում են Պալասանյանին: Բայց մի Կողմ թրդնելով այն, որ այսպես վարվելը վերևում բացատրած հիմունքներով սխալ է և մանկավարժական տեսակետից էլ ավելորդ ծանրաբեռնություն է՝ մենք այսպես վարվել չենք կարող, որովհետև այսպես վարվելու հիմքն էլ չկա մեր լեզվի մեջ: Եվ այս բանին հեշտությամբ կհամոզվեք պ. Մալխասյանը, եթե միայն մի փոքրիկ ուսումնասիրություն անել: Ահա թե ինչպես:

Նրա դրած շարքը, որ վերևում բերեցի, բոլորովին անճիշտ է: Նա մաքր անորոշի համար հայցական դնում է ուղղականի ձևով՝ մաքր. իսկ մաքրը որոշյալի համար, հետևելով Պալասանյանին, հայցականը դնում է տրականի ձևով՝ մաքրում. ուստի և եզրակացնում է թե «հայցականը ձևով ոչ ուղղական է և ոչ տրական, այլ մի առանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի»: Բայց մաքր անորոշի համար հայցականը ոչ միայն մաքր է լինում, այլ և տրականի ձևով մաքրում, — Որսորդը վիրավորեց մի մաքրում: Եվ որքան կուզեք, ուրիշ օրինակներ ևս: Իսկ մաքրը որոշյալի հայցականը ոչ միայն տրականի ձևով մաքրում է լինում, այլ և ուղղականի ձևով մաքրը, — Ես նրան ձեր մաքրը կարծեցի: Եվ որքան կուզեք, ուրիշ օրինակներ ևս:

Շատ պարզ է ուրեմն, որ պ. Մալխասյանի վերևում դրած շարքն ստանում է հետևյալ պատկերը.

	Անորոշ	Որոշյալ
Ուղ.	մաքր	մաքրը
Տր.	մաքրու	մաքրուն
Հայց.	մաքր, մաքրու	մաքրը, մաքրուն

այսինքն միևնույն բառի համար հայցականը ձևով թե ուղղական է և թե տրական և ոչ թե, ինչպես գրում է պ. Մ.-ը «ոչ ուղղական է և ոչ տրական»: Ուրիշ խոսքով, հայցականի պաշտոնը միևնույն բառի համար, լինի որոշյալ թե անորոշ, եզակի թե հոգնակի, թե ուղղական է կատարում և թե տրականը, և այս՝ նայելով տեղին:

Այս է պատճառը, որ աշակերտը հոլովել սովորելիս բոլոր հոլովներն էլ հեշտությամբ ասում է, բայց հենց որ հասնում է հայցականին, կանգ է առնում, չի իմանում, թե ինչ ասի։ Վարժապետն էլ աշակերտից ավելի լավ գրության մեջ չի լինում և չի կարողանում որոշ բան ասել, որովհետև հայցականի ձևը խոսքից դուրս իմանալ կարելի չէ, թե որին նման է, ուղղականի՞ն, թե՞ տրականին։ Օրինակ կարո՞ղ եք ասել մառդ, աղջիկ, նա, ինձ, ով և այլն բառերի հայցականը։ Եթե ասեք մառդ, աղջիկ, նա, ինձ, ով, ես կասեմ մառդու, աղջկա, նրան, իրեն, ում,—Տիգրանը վիրավորեց մի մարդու, Բերեց մի պատիկ հինգ տարեկան աղջկա նստեցրեց մեջ տեղը (Պոռշ.)։ Ես տեսա նրան, իրեն։ Դու ո՞ւմ տեսար։— Իսկ եթե ասեք մառդու, աղջկա, նրան, իրեն, ում, ես կասեմ մառդ, աղջիկ, նա, ինձ, ով,— այս կինը մարդ չունի, մի աղջիկ ունի միայն, դեպի նա, դեպի ինքը։ Էլ ո՞վ ունի (Սուլթանը), որի վրա կարողանա հենվել (Մշակ, 1908, № 216)։ Եթե դուք ծաղրածու, առաջնորդ բառերի որոշյալ հայցականն ասեք ծաղրածուին, առաջնորդին, ես կասեմ նաև ծաղրածուն, առաջնորդը,—Պարսից բոլոր մեծամեծներն ունեն իրենց ծաղրածուն (Պոռշյան, Կովածաղիկ)։ Մեր բոլոր թեմերն ունեն իրենց առաջնորդը։ Այսպես և որոշյալ ֆամին բառի հայցականն եթե ասեք ֆամին, ես կասեմ նաև ֆամուն։—Նզովելով քամուն՝ ճանապարհորդը վերարկուի թևերը հագավ։—Դարձյալ որոշյալ վառդ բառի հայցականն եթե ասեք վառդը, ես կասեմ և վառդին։— Եվ սիրով վառված քաղցրաձայն սոխակ դտել է վարդին (Աղայան, Մայր. լեզու, Գ. գիրք, 1907, եր. 14, 103)։ Այսպես և

Որսորդն աստված աղաչեց։
 Որսորդն աստուծուն աղաչեց։
 Որսորդն իր աղջիկը մարդու տվավ։
 Որսորդն իր աղջկան մարդու տվավ։
 Որսորդը մորթեց աղվեսը։
 Որսորդը տեսավ աղվեսին։
 Երեխան դնաց (դեպի) հայրը։
 Երեխան տեսավ հորը։
 Երեխային կոչեցին Տիգրան։
 Երեխան տեսավ Տիգրանին։
 Քեզ իրենց ծառան կարծեցին։
 Նրանք իրենց ծառային կանչեցին։
 Ես դարձա դեպի նա։
 Ես տեսա նրան,—և այլն, և այլն։

Ի՞նչ տարօրինակ հոլով է այդ հայցականը, որ ոչ միայն առանձին բառաձև չունի, այլև ձևերի հաստատուն, որոշ կիրառություն չունի։ Միևնույն բառը, նույնիսկ անձի անունը երբ որոշյալ է, տեղին նայելով երկու ձևով էլ լինում է, և հայրը և հորը և Տիգրանը և Տիգրանին.

և ծաղրածուն և ծաղրածուին, և նա և նրան, և ով և ում և այլն: Ուղղականի նման է լինում և որոշյալ և անորոշ դեպքում. տրականի նման է դարձյալ թե որոշյալ և թե անորոշ դեպքում. և այդպես թե եզակի և թե հոգնակի, թե անձի, թե կենդանու և թե իրի անունները:

Կարո՞ղ է ձևաբանությունը միզ բան ասել մի հայցականի համար. որ այսպիսի կիրառությունը է կազմվում: Դե գլուխ հանեք այս հայցականից, երեխային հոլովել տալով մարդ, աղջիկ, վարդը, քամին և այլ բաները: Ի՞նչ պիտի ասի նա դրանց հայցականի գիմաց, աղջի՞կ թե աղջկա. մարդ թե՞ մարդու. վա՞րդ թե՞ վարդին. քա՞մի՞ն թե՞ քամուն, ո՞վ թե ո՞ւմ. թե՞ երկուսն ևս մի անգամից:

Այսպես ուրեմն, չլինելով հայցականի համար ձևերի հաստատուն և որոշ կիրառություն ևս, ձևաբանության մեջ գործնականորեն նույնիսկ անհնաճին է ասել թե հայցականը որին նման է, ուղղականի՞ն, տրականի՞ն, թե՞ երկսին ևս: Իրողությունն ուրեմն այն է, որ մեր լեզուն կորցնելով հայցականը՝ այս հոլովի ֆունկցիաներն արտահայտելու նկատմամբ դեռ որոշ, հաստատուն կերպարանք չի ստացել, այլ տատանման, անցման շրջանի մեջ է: «Մի անգամ որ տրականն անցել է հայցականի տեղ, դրա հետևանքն այն է լինում, որ նմանությամբ որոշ անձի անուններից այս կիրառությունն անցել է մասամբ և անորոշ անձի և կենդանիների անունների վրա և այժմ անցնում է նույնիսկ անշունչ առարկաների անունների վրա» (Աշխարհ. հոլ., եր. 72):

Այսպիսի մի անցման շրջանի բնական է, որ երկու ձևն ևս, այսինքն նորը՝ տրականի նման հայցականը և հին՝ ուղղականի նմա հայցականը, նույն բառի համար հաճախ խառն, անխտիր իրար տեղ բանեն,— նա յուր աղջիկը մարդու տվա՛վ: Նա յուր աղջկանը մարդու տվա՛վ, նա աստված աղաչեց. նա աստուծուն աղաչեց և այլն: Բայց դրությունը միայն սրանով չի վերջանում: Եթե այսպես լինեք, կարելի կլինեք ուղղականի և տրականի նման հայցականները,—ինչպես վերևի աղջիկը և աղջկանը, աստված և աստուծուն,— միևնույն հոլովի կրկին ձևեր, հին և նոր, կամ տարբեր բարբառային ձևեր համարել: Դրությունը սակայն բոլորովին ուրիշ կերպարանք ունի:

5. Մենք չունինք մի միություն կազմող հայցական ևս: Երբ ասում ենք, թե հայցականը նման է տրականին՝ այդ ճիշտ արտահայտություն չէ, որովհետև ոչ թե ընդհանրապես հայցականն է նման տրականին, այլ հայցականը կառող է նման լինել տրականին այն ժամանակ, երբ անցողական բայերի սեռի խնդիր է: Օրինակ՝ նրանք իրենց ծառային կանչեցին. բայց նրանք գնացին դեպի իրենց ծառան: Առաջին խոսքի մեջ «ծառային» սեռի խնդիր է, ուստի և նման է տրականին. իսկ երկրորդ խոսքի մեջ նույն բառը, որ դարձյալ հայցական է, տրականին նրման չէ:

Ուրեմն ի՞նչ է հետևությունը: Միևնույն բառերի համար կա երկու տեսակ հայցական, իսկապես երկու հոլով, որ նշանակությամբ և ձևով

տարբերվում են իրարուց. մի հայցական, որ նման է ուղղականին և կատարում է հին հայցականի բոլոր ֆունկցիաները. մի հայցական ևս, որ նման է տրականին և կատարում է հին հայցականի սեռի խնդրի պաշտոնը, այն էլ ոչ միշտ, կամ թե այսպես

1. Ոչ սեռի խնդրի հայցական ուղղականի ձևով՝

Մարդ, մարդը

2. Սեռի խնդրի հայցական թե ուղղականի և թե տրականի ձևով՝

Մարդ, մարդը
Մարդու, մարդուն

Կնշանակե՞՞ն հայցականի ձևը, թե արդյոք ուղղականին թե տրականին նման է, որոշվում է ոչ թե ճի՞ն հայցականի ֆունկցիաներով ընդհանրապես առած, այլ հին հայցականի ֆունկցիաներից սեռի խնդիրը նկատի ունենալով, ուրիշ խոսքով տրականի նման հայցականը որոշվում է սեռի խնդրով։ Այդ նույն է թե հայցականը ինչպես ձևով երկու տեսակ է՝ ուղղական և տրական, նույնպես և նշանակությամբ բաժանվել է երկու տարբեր տեսակի, երկու հոլովի։ Դրան ավելանում է սակայն և այն, որ երկրորդ տեսակի, սեռի խնդրի հայցականի ձևը դեռ անցման մեջ է. դրա համար ճիշտ ու հաստատ չենք կարող ասել, թե երբ նման է ուղղականին, երբ տրականին։

Ա) Իրի անունները, որոշյալ թե անորոշ, գրեթե միշտ նման են ուղղականին, բայց կարող են և տրականին նման լինել, մասնավանդ երբ բայը բարոյական իմաստ ունի և կամ իրի անունը ոչ թե յուր իսկական, ֆիզիկական նշանակությամբ է առնվում, այլ փոխաբերական։

Բ) Կենդանիների անունները, որոշյալ և անորոշ, սովորաբար նրման են ուղղականին, բայց կարող են, այն էլ բավական հաճախ, նման լինել և տրականին։

Գ) Անձի անուններն անորոշ ժամանակ սովորաբար նման են ուղղականին, բայց կարող են և տրականին նման լինել, իսկ որոշյալ ժամանակ սովորաբար նման են տրականին, բայց պատահում է ոչ սակավագեպ, որ նման են նաև ուղղականին, և կան դեպքեր երբ միայն ուղղականին նման են։

Ահա թե ինչ վիճակի մեջ է մեր սեռի խնդրի հայցականն ևս։ Դրա ձևը, ուղղական թե տրական, հաճախ կախված է բայից, դարձվածից, խոսքի շրջումից, խոսելու եղանակից, բարբառների ազդեցությունից, և նույնիսկ երբեմն սեռի խնդիր եղող բառից։ Մի օտարազգի մարդ մեր բոլոր հոլովների բոլոր կիրառություններն էլ հեշտությամբ կսովորի, բայց սեռի խնդրի հայցականը նրան ամենամեծ դժվարությունը կպատճառի, որովհետև մի ընդհանուր և հաստատուն կանոն ասել անհնարին է, գոնե ես չեմ գտնում այդ կանոնը։ Ասում ենք՝ նա ոչխարը մորթեց, էշը քշեց, ձին քշեց, բայց՝ նա էշին, շանը ծեծեց. նա ձիուն մտրակեց։

Ամեն թեմ ունի յուր առաջնորդը, բայց՝ ես այս թեմի առաջնորդին չըտեսաւ:

Այսպիսի հայցականի համար, որ ուղղականի նման է, բայց կաբող է միեւնոյն բառերի համար և տրականի նման լինել, երբ սեռի խնդիր են. մյուս կողմից, երբ որ սեռի խնդրի հայցականի համար ևս ոչ մի կանոն չկա, թե երբ տրականի նման պիտի լինի, երբ ուղղականի նման,—այսպիսի մի հայցականի համար ըստ ինքյան հասկանալի է, որ ձևաբանությունը մեզ ոչինչ ասել չի կարող: Շարահյուսութեան մեջ միայն կարելի է,— այն էլ երբ քերականությունը շատ ընդարձակ է,— մեկ մեկ բացատրել, թե երբ սեռի խնդրի հայցականն ուղղականի ձևով է դրվում, երբ տրականի և ո՛ր դեպքում երկու ձևով ևս: Բայց ճիշտըն ասած՝ նույնիսկ քերականութեանն էլ, որքան և ընդարձակ լինի, չի կարող յուր մեջ ամփոփել այս բոլոր կիրառութեանները. դա իսկապես մի ընդարձակ բառարանի գործ է:

Այժմ խնդրը մի ուրիշ կողմից էլ նայենք:

6. Հայցականի այսպիսի դրութեամբ,— երբ չկա հատուկ ձև հայցականի և հին հայցականներն երկու որոշ խմբի են բաժանվել՝ սեռի խնդրի և ոչ սեռի խնդրի հայցականներ, արդոք մեր լեզվի մեջ կարո՞ղ է լինել զգացում մի ընդհանուր հայցական հոլովի, մի զգացում, որով հին լեզվի բոլոր հայցականներն, իբրև մի առանձին լեզվական ամբողջութիւն, մի ձևական միութիւն, խումբ ըմբռնվին: Մենք մեր ալթըմյան լեզվական զգացումով միեւնոյն բառի համար եղած երկու, ձևով և կիրառութեամբ տարբեր հայցականներն արդոք երկու տարբեր հոլով էլ չենք զգում՝ նույնացած մասամբ ուղղականի և մասամբ տրականի հետ: Երբ հին հայն ասել է՝ Վիրատրեցին արս երիս. Գնացի ընդ նմա մղոնս երիս. Ծղև սով ամս երիս. Կռչեմ զմանկունս ձեր սիրելիս և այլն,—բոլոր հայցականներն էլ, որոնք նշանակութեամբ տարբեր պաշտոն ունին, իբրև մի լեզվական, ձևական միութիւն են զգացվել, ըմբռնվել են իբրև մի խմբի լեզվական արտահայտութիւններ բոլորովին տարբեր ուղղականից՝ արք երեք, մղոնք երեք, ամք երեք, մանկունք, սիրելիք, և կամ տրականներից՝ արանց, մղոնաց, երից, մանկանց և այլն: Արդոք մենք այժմ դնո՞ւմ ենք այդ տարբերութիւնը ուղղականից և տրականից և զգո՞ւմ ենք հայցականի այդ ամբողջութեան միութիւնը:— Իմ զգացումով ամենեւին ոչ: Մենք այժմ ուղղականի նման հայցականներն ուղղական ենք մտածում, այսինքն ուղղականի ձևական միութեան մեջ ենք դնում, իսկ տրականի նման հայցականները՝ տրական, այսինքն տրականի ձևական միութեան մեջ: Եվ այդ հասկանալի է թե ինչո՞ւ «Վիրատրեցին արս երիս» և «Ծղև սով ամս երիս» խոսքերի մեջ արս երիս, ամս երիս հոլովներն իբրև մի լեզվական ձևական միութիւն զգացվել են միայն նրա համար, որ ձևով նույն են. թե չէ՝ իմաստով դրանք իրար հետ առնչութեան չունին՝ մեկը կրող առարկա է, մյուսը ժամանակի տեղութեան պարագա: Արդ մի անգամ որ

չիինի դրանց ձևական նույնությունը,— Երեք մարդու վիրավորեցին, Երևր տարի սով եղավ,— էլ ինչո՞ւ պետք է այդ պաշտոնով և ձևով բոլորովին տարբեր բառերն իբրև մի ձևական միություն զգացվեն:

Մյուս կողմից՝ երբ հայն ասել է՝ հարաք զթշնամիս մեր, և յադթիցանք թշնամեաց մերոց—այս երկու խոսքի զթշնամիս և թշնամեաց բառերի մեջ ձևական մեծ տարբերություն է տեսել. մեկը հայցական, մյուսը տրական, թեսպտ և երկուսն ևս անցողական բայերի սեռի խընդիր են, այսինքն նույն պաշտոնն են կատարում: Կարո՞ղ ենք այժմ նույն ձևական տարբերությունը տեսնել, երբ ասում ենք՝ չարդեցինք մեր թրշնամիներին, և հաղթեցինք մեր թշնամիներին, թե՞ թշնամիներին միևնույն ձևն է երկու դեպքում ևս: Դարձյալ երբ հին հայն ասել է՝ Յայսմ գիշերի եղև. Յայսմ դարու եղև. Յայսմ վայրկեճի եղև,— երեք դեպքում ևս նույն ձևն է տեսել նույն տեսակի ֆունկցիայի հետ. բայց երբ մենք այժմ ասում ենք՝ Այս գիշեր եղավ. Այս դարում եղավ. Այս վայրկյանիս եղավ,— մի՞թե նույն ձևն ենք տեսնում երեք դեպքում ևս, որովհետև նույն ֆունկցիան ունին:

Ի՞նչ է ուրեմն եզրակացությունը:

1. Երբ բոլորովին տարբեր տարբեր ֆունկցիաներ նույն հոլովական ձևով են արտահայտվում, դրանք զգացվում են իբրև մի ձևական միություն: Այսպես գրաբարի հայցականով արտահայտվել են և սեռի խընդիր և ստորոգելիական խնդիր (երկրորդ հայցական. ասածը) և զանազան պարագայական խնդիրներ և այլն. բայց ձևով նույն լինելով մի ձևական միություն են զգացվել:

2. Երբ բոլորովին նույն տեսակի խնդիրները, որ նույն ֆունկցիան ունին, տարբեր տարբեր հոլովական ձևերով են արտահայտվում, ըզգացվում են և տարբեր ձևական խմբերի մեջ:

Արդ մի անգամ որ լուծվել է գրաբարի հայցականի ձևը, քանի որ հայցականի ձևական զանազանությունը ոչ մի տիպի բառերի մեջ էլ չկա՝ ի՞նչ պիտի լիներ հետևանքը, եթե ոչ այն, որ բնականորեն պիտի լուծվեր, ոչնչանար և հին հայցականի ձևով իրար կապված բազմազան ֆունկցիաների մի ձևական ամբողջության զգացումը: Հին հայցականով արտահայտված զանազան ֆունկցիաներ իհարկե մնում են բայց դրանք այլևս չեն կարող նույն ձևական խումբը կազմել և նույն ձևական միություն մեջ մտնել, որովհետև չկա այդ. ձևը. այլ, քանի որ միայն ուղղականի և տրականի ձևերը կան, մի մասն ուղղականի ձևական խմբի մեջ են մտնում, մյուս մասը տրականի ձևական խմբի մեջ: Եվ այս տարօրինակ պիտի չթվի, քանի որ, ինչպես տեսանք, բոլորովին նույն ֆունկցիան ևս թե գրաբարում և թե աշխարհաբարում և թե ուրիշ լեզուների մեջ կարող է տարբեր ձևական խմբերի մեջ մտնել (Հարաք զթշնամիս. Յադթեցաք թշնամեաց.— Այս գիշեր եղավ. Այս դարում եղավ. Այս վայրկյանիս եղավ):

Թե իրոք հին հայցականի մի ձևական միություն, մի առանձին ձևական խմբի զգացումն այլ ևս չունինք մենք (չպիտի շփոթել ձևը ֆուկ-

ցիայի հետ. ֆունկցիայի զգացումը, կրկնում եմ, իհարկե մնում է,— դրան կըհամոզվի ամեն մեկը, միայն եթե կարողանա սովորած քերականության նախապաշարումից ազատվել և դիտել յուր և ուրիշների մտածողութունը: Եթե կարողանա, ասում եմ, որովհետև, ինչպես մի գերմանացի լեզվաբան գրում է, «շատ հեշտությամբ պղտորվում է լեզվի վիճակի որոշ պատկերը, երբ դիտողին ծանոթ է մի մոտիկ ցեղակից լիզվի կամ նույն լեզվի հնագույն կամ ավելի նոր զարգացման աստիճան. այդ ժամանակ մեծ հոգացողություն է հարկավոր, որ օտար բան չխառնվի»:

Առենք մի օրինակ. «Սիրելիս և բարեկամս կոչեցին ղնոսա» և «Սիրելիք և բարեկամք կոչեցան նոքա»: Հին հայն այս երկու խոսքի մեջ սիրելիս և բարեկամս բառերը նույն ձևական խմբի մեջ է զգացել, ինչ որ զնոսա հայցականը. իսկ սիրելիք և բարեկամք բառերը նույն ձևական միության մեջ, ինչ որ նոքա ուղղականը: Այս խոսքերն այժմ ասում ենք. «Սիրելի և բարեկամ կոչեցին նրանց». «Սիրելի և բարեկամ կոչվեցին նրանք»: Զգո՞ւմ ենք այժմ այն ձևական տարբերությունը սիրելի և բարեկամ բառերի համար այս երկու դեպքում, ինչ որ հին հայն զգացել է: Արդյոք առաջին դեպքում սիրելի և բարեկամ բառերի համար նո՞ւյն ձևն ենք զգում, ինչ որ նրանց բառի համար, իսկ երկրորդ դեպքում նո՞ւյն ձևը, ինչ որ նրանք բառի համար: Ես կարող եմ ազատ ասել, որ այս երկու խոսքի մեջ սիրելի և բարեկամ բառերի համար միևնույն ձևն եմ տեսնում: Այսպես և երբ ասում ենք՝ Օտարներին բարբարոս են համարում. Օտարները բարբարոս են համարվում. Երեխային անվանեցին Տիգրան. Երեխան անվանվեց Տիգրան և այլն, և այլն. ես ոչ մի հոլովական տարբերություն չեմ զգում երկու դեպքի բարբարոս և Տիգրան բառերի համար. և առաջին դեպքում բարբարոս, Տիգրան բառերն իրենց ձևով չեմ կապում օտարներին, երեխային բառերի ձևի հետ, իսկ երկրորդ դեպքում օտարները, երեխան բառերի բարբարոս և Տիգրան խնդիրների հոլովական ձևն իմ զգացումով բան չունի օտարներին, երեխային և օտարները, երեխան բառերի հոլովական ձևերի հետ. այլ կախված է միայն համարել, անվանել բայերի բայիմաստից, որ նույն է՝ լինեն այդ բայերն անցողական թե անանցողական՝ համարել, անվանել թե համարվել, անվանվել: Երկու դեպքում էլ այժմ այդ միևնույն բայիմաստն ունեցող բայերն առնում են նույն ֆունկցիան կատարող խնդիրը բառի հիմնական ուղղական ձևով և ոչ թե մի դեպքում ուղղական, մյուս դեպքում հայցական: Ուրիշ խոսքով մեր մտածողության եղանակը լեզվի բնական զարգացումով փոխվել է, հնից շուտ է եկել, դարձել ճիշտ այնպես, ինչպես ուսն է մտածում, որ այդ խնդիրները նույն ձևական խմբի մեջ գործիական է ղնում, լինի բալը կրավորական թե ներգործական. Иностранцев считают варварами. Ребенка назвали Тиграном.— Иностранцы считаются варварами. Ребенок был назван Тиграном.

Շատ հասկանալի է ուրեմն, որ ինչպես ռուսերենի համար այդ խնդիրների հոլովը կախված չէ սեռի խնդրի կամ ենթակայի հոլովից, նույնպես և այժմյան հայերենի համար այդ խնդիրների հոլովը կարող է լինել և անկախ է ենթակայի կամ սեռի խնդրի հոլովից. երկու դեպքում էլ ուղղական է և մենք ուղղական էլ կարող ենք կոչել և պիտի կոչենք: Մի փոքր ավելի, սակայն կանգ առնենք այս վերջին կետի մասին:

Մենք սովոր ենք գրաբարի քերականությունից, թե մի շարք ներգործական բայեր՝ անվանել, կոչել, համարել և այլն առնում են երկու հայցական խնդիր, մեկը սեռի խնդիր, մյուսը՝ երկրորդ հայցական, որոնք թվով և հոլովով համաձայն են դրվում կամ կարող են համաձայն դրվել. ուստի երբ ներգործական բայը կրավորական է դառնում, հայցական սեռի խնդիրը փոխվում է ուղղական ենթակայի, իսկ երկրորդ հայցական խնդիրն էլ յուր կողմից, համաձայնելով ենթակային, շուտ է գալիս ուղղականի. ինչպես՝ փրելիս և բարեկամս կոչեցին զնոսա,—սիրելիք և բարեկամք կոչեցան նոքա: Եվ այս համաձայնությունը հոլովով՝ մենք գտնում ենք շատ բնական և նույնիսկ մի տրամաբանական պահանջ մեր մտածողության. ուստի և աշխարհաբարում ևս՝ «եբրեային անվանեցին Տիգրան» խոսքի մեջ պահանջում ենք, որ Տիգրան և եբելայիւն նույն հոլովը լինին, այսինքն այդ երկուսը հոլովով համաձայն լինին և մի հոլով՝ հայցական կոչվեն, թեպետ և հոլովական ձևով բնավ համաձայն չեն, ինչպես և ռուսերենում: Տեսնենք թե ինչ է ասում մի գերմանացի նշանավոր լեզվաբան քերականական համաձայնություն մասին ընդհանրապես և այս համաձայնություն մասին մասնավորապես*:

«Համաձայնությունը կարելի չէ բնավ ընդհանրապես մի բան համարել, որը ըստ ինքյան հասկանալի կերպով հետևի տրամաբանական հարաբերության բնավորությունից: Օրինակ՝ ոչ մի տրամաբանական հիմք չկա, որի համար ածականը սեռով, թվով և հոլովով անհրաժեշտորեն համաձայնի գոյականին»: Ուստի և շատ լեզուների մեջ չկա ածականի և գոյականի այս համաձայնությունը, այլ ածականը միշտ ուղիղ, անփոփոխ, ուղղական է դրվում: Այսպես ի միջի այլոց և մեր աշխարհաբարում: «Համաձայնության ծագման համար ելակետ կազմել են այնպիսի դեպքերը, որոնց մեջ մի բառի ձևական համաձայնությունը մի ուրիշ բառի հետ ոչ թե այս վերջին բառն ի նկատի տաննալուց է առաջ եկել, այլ պայմանավորված է միայն երկսի հարաբերության նույնությամբ: Բայց համաձայնությունն իբրեւ այդպիսին զգացվելուց հետո՝ նմանական փոխանցմամբ սահմանն ընդարձակվել է և ուրիշ դեպքերի վրա»։— Այսպես՝ «հոլովով համաձայնությունն ամենից առաջ բացահայտչի համար է ծագել», որովհետեւ բացահայտիչը բացահայտյալի նկատմամբ մի երկրորդ անգամ դրված կրկնություն կարող

* H. Paul, Principien d. Sprachgeschichte, հր. 255—262, Kongruenz.

է ըմբռնվել որ խոսքի մեջ նույն պաշտոնն է կատարում, ինչ որ բացահայտյալը. ինչպես՝ «Անին՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաքը տեսա»։ Խոսքի մեջ «Բագրատունյաց մայրաքաղաքը» բացահայտիչը մի պարզաբանող կրկնություն է միայն նույն «Անին» սեռի խնդրի, և «տեսա» բայի նկատմամբ նույն պաշտոնն է կատարում, ինչ որ ունի «Անին»։ Այսպես և «Անուց՝ Բագրատունյաց մայրաքաղաքից հեռացա», կամ՝ «Վարդանի որդուն՝ Տիգրանին սպանեցին» խոսքերի մեջ «մայրաքաղաքից», «Տիգրանին» բացահայտիչները եթե հոլովով համաձայնում են «Անուց», «որդուց» բացահայտիչներին, այդ ոչ թե նրա համար է, որ այս վրդիները պահանջում են, որ առաջիններն իրենց հետ հոլովով համաձայն դրվեն, այլ որովհետև «մայրաքաղաքից», «Տիգրանին» երկրորդ անգամ արդի բառով կրկնված նույն պաշտոնը վարող, նույն հարաբերությունն ունեցող խնդիրներ են, ինչ որ «Անուց», «որդուն» բառերը։ Այստեղ է համարվում ահա հոլովով համաձայնության սկիզբը։ Եվ մեր աշխարհաբար լեզուն բոլոր հոլովական համաձայնություններից՝ ունի միայն այս երկրորդ անգամ կրկնված, նույն հարաբերությունը ցույց տվող խնդրի, կամ հտադաս բացահայտիչ համաձայնությունը, որ մի տրամաբանական հարաբերության հետևանք է, մինչդեռ ածականի համաձայնությունը հոլովով յուր գոյականի հետ, որ տրամաբանական պահանջի վրա չի հիմնված, այլ համարվում է այս բացահայտիչ համաձայնության նմանությանը առաջացած (թե ինչպես՝ այդ մի կողմն եմ թողնում), այդ շունի մեր լեզուն։ Եվ ոչ միայն այդ, նույնիսկ հտադաս բացահայտիչը, երբ դրվում է բացահայտյալից առաջ, առնվում է իբրև մի ածական և անփոփոխ ուղղական է մնում,— «Բագրատունյաց մայրաքաղաք Անուց հեռացա», «Վարդանի Տիգրան որդուն տեսա»—այնպես որ հայերենում, աշխարհաբարում, իսկապես իբրև բացահայտիչ (apposition) մնում է միայն հտադաս դրվող, հոլովով համաձայնող կրկնությունը նույն պաշտոնը վարող մի բառի։

Հոլովով համաձայնությունը լեզուների մեջ, բացի ածականից և բացահայտից, կա և երկրորդ հայցական խնդիրների համար՝ անվանել, կոչել և այլն բայերի հետ, որ մասնավորապես հետաքրքրում է մեզ այստեղ։ Արդյոք՝ «Երեխային կոչեցին Տիգրան» խոսքի մեջ՝ «Տիգրան» անպատճառ պե՞տք է հոլովով համաձայն լինի սեռի խնդրի հետ, ուստի և եթե «Երեխային» հայցական ենք կոչում, «Տիգրան» բառն ևս հայցական կոչվի, թե՞ կարող է «Տիգրան» բառի հոլովը կապ չունենալ «Երեխային» բառի հոլովի հետ և կարող է ուղղական կոչվել։ Տրամաբանական պահանջ համարել այդ երկուսի հոլովական համաձայնությունը՝ կարելի չէ, քանի որ դրանք միևնույն հարաբերությունը չեն ցույց տալիս։ Ուստի և ռուսերենում և աշխարհաբարում, տեսանք, չկա այդ հոլովական համաձայնությունը։ Բայց տեսնենք ինչ է ասում նույն գերմանացի լեզվաբանը այդ մասին։

«Այսպիսի մի խոսքի մեջ օրինակ՝ նրան կոչում են (անվանում են)

Ֆրիդրիխ [man nennt (heisst) ihn Friedrich] իսկապես ոչ մի հոլով չի պաշարւում Ֆրիդրիխ բառին. այդտեղ պետք է սոսկ բունը (der blosse Stamm) դրվել: Կարելի է հենց Ֆրիդրիխ և ուրիշ հատուկ անունները, որոնք (գերմաներենում) ոչ մի հոլովական նշան չունին [հայերենում բոլոր ուղղականներն այդպես են] համարել բուն, բացառաւոր հոլով: Ապա, քանի որ անվանելու մեջ կոչման հարաբերություն տեղի ունի, կարելի էր սպասել, որ կոչական հոլով լինի, և այդ հոլովն իսկապես հունարենում (բերում է մի օրինակ՝ Ավետարանից, Ղուկ., Գ. 46. 2րդ կոչք զիս տէր), որ վերջապետում թարգմանված է կոչական (բերում է նույնը լատիներեն): Ապա մաքուր բուն չլինելով՝ պետք է ընդ տեղը բռնի ուղղակաւնը [=անվանականը], որը սակայն մեծ մասամբ չի զանազանւում կոչականից: Գոթերենում վերոհիշյալ կտորը թարգմանված է ուղղակաւնով. համապատասխան կերպով Լութերն ուղղականով թարգմանում է գերմաներեն. Was heisst mich aber herr, herr? Ուրիշ տեղեր էլ միջին բարձր և նոր բարձր գերմաներենում [վերջինս այժմյան գրական գերմաներենն է] գործ են ածվում ուղղական (կոչական) հոլովները, ինչպես ich heiss ihn mein Montan; den ich herr Stolle nennen hörte և այլն: Բայց սովորականն է հայցակաւնը: Եվ այս հայցականը միայն այն համաձայնության սովորությունից է առաջ եկել և այլն:

Եվ այսպես միևնույն խնդիրը, որ պետք է իսկապես բառի բունը դրվեր, դրվում է կոչական, ուղղական=անվանական, գործիական (ռուսերենում) և հայցական: Վերջին հոլովով դրվում է և գրաբարում. ինչպես և արդի գերմաներենում: Եվ երբ հայցական հոլովով է դրվում, հոլովով համաձայն են լինում սեռի խնդրին, և այնուհետև այդ հոլովական համաձայնության մտածողությունն այնքան յուրացրել ենք գրաբարից, որ մեզ թվում է թե դա, այդ համաձայնությունը, մի տրամաբանական պահանջ է և իբր ուրիշ ձևով էլ կարելի չէ. մինչդեռ լեզուների պատմությունը ցույց է տալիս, որ ուրիշ հոլովներով էլ է դրվում նույն խնդիրը, նույնիսկ միևնույն լեզվի մեջ, և որ հայցական հոլովը այդ դեպքում, ինչպես գերմաներենում, ուրիշ դեպքերի նմանությամբ է առաջ եկել: Մի գերմանացի լեզվաբան, — շնայելով որ գերմաներենում կա հատուկ հայցական հոլով տարբեր ուղղականից և այդ խնդիրը դրվում է այժմ հայցական, բայց որովհետև հատուկ անունները այդ դեպքում ոչ մի հոլովական նշան չունին, — չի խորշում հատուկ անուններն այդ գործածության մեջ հայցական չհամարել, այլ իբրև բառի ուղիղ ձև. բուն, բացարձակ հոլով ըմբռնել: Իսկ մենք, թեպետև մեր աշխարհաբարի մեջ բոլոր անուններն այդ դեպքում ուղիղ ձևով, ուղղական են դրվում, բառի հիմնական ձևով, ինչպես ոյ պետք էր սպասել, մենք դժվարանում ենք այդ գործածությունն ուղղական կոչել և պահանջում ենք, որ հայցական կոչվի: Բայց դժվարանում ենք ոչ թե մեր լեզվական կենդանի զգացումի պատճառով, այլ միմիայն գրաբարի քերականության ազդեցությամբ:

Հետևութիւնը պարզ է. «Երեխային անվանեցին Տիգրան» խոսքի մեջ Տիգրան բառի ձևը երբեք անհրաժեշտ չէ, որ կախված լինի հրե-
խային բառի ձևից, ուստի այդ ձևն ուղղական կոչելու ոչ մի արգելք
չկա, և քանի որ հայերենում ուղղական է դրվում, ուրեմն և ուղղական
էլ պետք է ասել: Ապա և հասկանալի է, թե ինչու գրաբարի Լրկորոյ
հայցական խնդիրների հոլովն այժմ մենք այլևս չենք կապում սեռի
խնդրի հոլովական ձևի հետ. և վերևի խոսքի մեջ երեխային և Տիգ-
րան բառերը նույն ձևական միութեան մեջ չենք զգում, այլ Տիգրան
ձևը ուղղականի ձևական միութեան մեջ ենք զգում, ինչպես որ է՝ իրոք:

Նույն կերպ նույն խոսքի մեջ երեխային սեռի խնդիրը մենք մտա-
ծում ենք ոչ թե իբրև առանձին հոլով, այլ տրականի ձևական միու-
թեան մեջ, ինչպես և իսկապես տրական է պատմականորեն: Թե մենք
այդ հոլովը կարող ենք տրական մտածել, այդ ապացուցանելն ևս դժ-
վար չէր լինիլ, բայց ես կթողնեմ այդ: Այս ասեմ միայն, որ լեզվա-
բանորեն ոչ մի արգելք չկա տրականի այդ գործածութիւնը հենց տրա-
կան էլ կոչելու: Ուստի ամեն լեզվաբանորեն կրթված մարդ հեշտու-
թյամբ այդ գործածութիւնը տրական էլ կկոչի: Մառը, տեսանք, մեր
աշխարհաբարի տրականի համար գրում է թե գործ է ածվում և իբրև
հայցական. իսկ Ֆինկը, թեպետև մի գերմանացու համար հորինած
քերականութեան մեջ հարմար կլիներ հայցական կոչել այդ տրականը,
բայց և այնպես նա յուր քերականութեան մեջ մեր արևելյան աշխար-
հաբարի տրականի այդ գործածութիւնը ներգործական բայերի հետ՝
պարզապես տրական էլ կոչում է և «պատվիր քո հորը» խոսքի մեջ
հորը ձևը տրական է դնում և ոչ հայցական*: Ֆինկն ուրեմն յուր պատ-
րաստութեամբ շատ ավելի լավ է ըմբռնել մեր լեզվի հոգին՝ չընդունե-
լով տրականի նման հայցական, քան Պալասանյանը, որ սկզբնապատ-
ճառն է եղել այդ տրականձև հայցականի գոյութեանը մեր քերակա-
նութիւնների մեջ:

* F. N. Finck, Lehrbuch der Neostarmen. Litteratursprache. § 61, 1, § 81, 1.
Ֆինկն յուր այս դասագրքի մեջ, որ գերմանացիների համար է հորինած, ինչ-
պես սպասելի էր, պահում է հայցական հոլովը, բայց յուր պատրաստութեամբ, ինչ-
պես մի քանի ուրիշ բաների մեջ, նույնպես և հոլովների նկատմամբ ճիշտ ըմբռնում է
մեր լեզվի կազմութիւնը: Այսպես անունների համար նա միայն ուղղականի ձևով հայ-
ցականն է պահում, այսինքն հայցականը միշտ նման է դնում ուղղականին, իսկ տրա-
կանի ձևով հայցականն ուղղակի տրական է կոչում: Դերանունների մեջ, թեպետև հո-
լովների շարքում հայցականը տրականի հետ նույն է դնում, բայց այդ, երևում է,
միայն գերմանացիների դյուրութեան համար է. որովհետև խոսքի ուսման մեջ դերա-
նունների համար ևս տրականի նման հայցական հոլով չի դնում իբրև կրող առար-
կայի հոլով, այլ միայն տրական հոլով, որ կարող է և սեռի խնդրի և բնութեան
խնդրի պաշտոն վարել: Նա ուրեմն իրապես տրականի նման հայցականը թե անուն-
ների և թե դերանունների համար դուրս է ձգում. նրա հայցականը նման է միայն ուղ-
ղականին, ինչպես կոչականն է:

Վերջացնելով կրկնում է՝ հին հայցականի ձևական մահի հետ մեռել է և այդ հոլովով արտահայտված տարբեր պաշտոնների զգացումն իբր մի առանձին ձևական ամբողջություն։ Հին հայցականի կատարած պաշտոնները մենք այժմ մասամբ ուղղականի ձևով ենք արտահայտում, մասամբ տրականի. և քանի որ ուղղականն և տրականը բոլորովին տարբեր ձևեր ունին, ուստի և այդ տարբեր ձևերը մենք չենք կարող լմբռնել իբրև մի ձևական միություն։ Ուղղականի ձևով հայցականը մենք ղգում ենք ուղղականի ձևական միության մեջ, իսկ տրականի ձևով հայցականը տրականի ձևական միության մեջ։ Ուրիշ խոսքով հայցականի ձևական զգացումը չկա մեղանում, այլ միայն ուղղականի և տրականի։ Այդ է պատճառը որ մեր աշակերտները զրաբար գրելիս հաճախ հայցական տեղի խնդիրը տրական են դնում, և նույնիսկ ենթակայի համար զ-ով հայցական են գործածում. իսկ հայ գլոտաֆին երբ ուտներեն է խոսում և դեռ լավ չգիտե ևայդ լեզուն, ասում է. он (փոխանակ՝ она) любит мне. Ты видел Еленовка? Мы теперь идем Еленовка. Вот это селение называют Еленовка. Его место теперь мой брат пристав. (նրա տեղն այժմ իմ եղբայրն է պրիստավ) և ուրիշ շատ նմանները*։

Ամփոփեմ եզրակացությունը։

Մի կողմ թողնելով այն, որ մենք այժմ շունինք հին հայցականի կատարած պաշտոնների համար մի ձևական ամբողջության զգացումը. որ մենք շունինք մի միություն կազմող, մի ընդհանուր հայցական հոլով, քանի որ այդ հոլովը երկու տարբեր տեսակի է բաժանված. որ մեր հայցականը միեռնային բառերի համար, թե եղակի և թե հոգնակի. թե որոշյալ թե անորոշ, կիրառությամբ միայն նման է ուղղականին և կիրառությամբ միայն դարձյալ կարող է նման լինել տրականին, և վերջին կիրառությունը շատ տատանվող է. որ եթե ուզենանք էլ՝ ձևաբանության մեջ հոլովների շարքում հայցական հոլով դնել, գործնականորեն այդ ճշտությամբ անել հնարավոր չէ, — մի կողմ թողնելով այս ամենը՝ մենք տեսանք,

1. Պ. Մալխասյանն առանց հիրքելու է թողնում այն, որ առանց հատուկ բառաձևի ձևականորեն գոյություն չունի առանձին հոլով. և որ նա առանց տպացուցանելու է թողնում հակառակը, թե առանց հատուկ բառաձևի ձևականորեն գոյություն կարող է ունենալ առանձին հոլով միմիայն նշանակությամբ։

2. Պ. Մալխասյանն ընդունում է, որ մեր աշխարհաբարում հայցականի համար հատուկ բառաձև չկա, այլ կան միայն ուղղականի և տրականի բառաձևերը։

* Այս օրինակները բոլորը կենդանի խոսակցությունից են առած։ Մեր աշակերտները ասկայն շարունակ այսուիսի սխալներ անում են։ Հետաքրքիր կլինեն այս մասին ուսուցիչների վարժապետների դիտողություններն իմանալ և մի վիճակագրություն կազմել։

Եթե այդպես է, ապա ուրեմն ոչ մի բանի վրա հիմնված չէ նրա եզրակացությունը, թե «ձևականորեն չէ արդարաբանում հայցական հոլովի վերացումն աշխարհաբարի ստուգաբանության» (= ձևաբանության, ձևերի ուսման) դասագրքից»։ Այլ ընդհակառակն՝ նա պիտի ընդունի, որ աշխարհաբարում հայցական հոլովը ձևականորեն գոյություն չունի, այլ միայն կիրառությամբ ուղղականի և տրականի իբրև հայցական. ուստի և կարելի է աշխարհաբարի ձևաբանությունից դուրս ձգել այս հոլովը և պետք է դուրս ձգել, քանի որ՝ չլինելով հայցականի համար ձևերի հաստատուն և որոշ կիրառություն՝ դործնականորեն հնարավոր չէ հոլովների շարքում ճիշտ հայցական հոլով դնել։

Եվ ի՞նչ եք կարծում, պ. Մալխասյանն այս եզրակացությունն արդեն ընդունում է, ինչպես տեսանք, հայցականի համար «կիրառություն» բառը գործածելով. և իսկապես լիովին ընդունում է յուր հոդվածի վերջում, թեպետ դարձյալ կողմնակի կերպով. «Եթե հասուն, քերականական գիտակցություն ունեցողի համար կարելի է դուրս ձգել քերականությունից հայցական հոլովը, եթե (= որովհետև) նա հատուկ ձև չունի՝ տարրական քերականության մեջ, որտեղ աշակերտը առաջին անգամ զաղափար պիտի կազմե հոլովների ու նրանց ֆունկցիաների մասին՝ հայցականի վտարումը միայն վնաս կպատճառէ»։ Ահա թե ինչպես է վերջացնում նա յուր հոդվածը։ Նախ մի կողմնակի նկատողություն. ինչո՞ւ «որովհետև» բառի փոխանակ «եթե» է գրած. չէ՞ որ ինքն ընդունում է, որ հայցականը հատուկ ձև չունի։ Ապա՝ եթե հայցական հոլովը ձևականորեն գոյություն ունենալը հայերենում, մի՞թե կարելի էր թեկուզ «հասուն, քերականական գիտակցություն ունեցողի համար» դուրս ձգել այդ հոլովը քերականությունից։ Եթե կարելի է, այդ միայն այն պատճառով, որ այդ հոլովը ձևականորեն առանձին գոյություն չունի։

Եվ այսպես ուրեմն պ. Մ.-ն ինքն՝ յուր հոդվածի վերջում իսկապես ընդունում է, որ հայցական հոլովը ձևականորեն գոյություն չունի հայերենում և որ կարելի է այդ հոլովը դուրս ձգել ձևաբանությունից, թեպետ «հասուն, քերականական գիտակցություն ունեցողի համար»։ Եթե այդպես է, մի անհասկանալի մեծ թյուրիմացություն պիտի համարել ուրեմն նրա եզրակացությունը, թե «ձևականորեն չի արդարաբանում հայցական հոլովի վերացումն»։

Անշուշտ շատ լուրջ առարկություններ կարելի է անել և նրա վերջին մանկավարժական հայացքի դեմ։ Ինչ որ հասուն, քերականական գիտակցություն ունեցողի համար կարելի է դուրս ձգել քերականությունից, տհաս երեխաների համար հորինած տարրական քերականությունից հենց պետք է դուրս ձգել, որովհետև խակ մտքի գործ չէ մի առանձին գոյություն չունեցող, մի ոչ բառաձև և ոչ ձևերի հաստատուն, որոշ կիրառություն ունեցող հոլով որոշելը և սովորելը միայն ֆունկցիաներով։ Հենց այդ պատճառով մեր և ձեր աշակերտները, երկար ժա-

մանակ, մինչև չեն հասունանում և հոլովների ֆունկցիաներն ըմբռնում, չեն կարողանում հայցականն ուղղականից և տրականից զանազանել և ապարդյուն ժամանակ են կորցնում ու գլուխ տրաքացնում. «Գործնականորեն ու մանկավարժական տեսակետից» ոչ միայն «շատ մեծ վնասներ» չի պատճառիլ հայցականի այդպիսի վերացումը, ինչպես ասում է պ. Մալխասյանը լոկ խոսքով, այլ ընդհակառակն շատ օգուտ կտա. քերականական ուսումը կդյուրանա և որ գլխավորն է՝ ճիշտ կլինի, մեր լեզվի կազմության և պատմության համեմատ:

Ի՞նչ «շատ մեծ վնասներ» է պատճառել արդյոք կոչականի վերացումը հայերենի ստուգաբանությունից, և կամ ներգոյականի վտարումը գրաբարի և արևմտյան աշխարհագրի քերականությունից, որի մասին չի խոսում պ. Մալխասյանը, որովհետև ինքն էլ չի ընդունել այդ հոլովները: Եվ ինչո՞ւ ուրեմն հայցականի վերացումը միայն «շատ մեծ վնասներ» պիտի պատճառէ: Հետաքրքիր կլինե՞ր այդ վրնասներից մի երկուսը թված տեսնել: Բայց մենք հետո էլ կդառնանք նրա այս մանկավարժական հայեցակետին:

Այժմ տեսնենք նրա տեսությունը, թե ինչպե՞ս «տեսականորեն չէ արդարանում հայցական հոլովի վերացումը»:

«ՏԵՍԱԿԱՆՈՐԾՆ»

1. «Անկարելի, աններելի է միևնույն հոլովով կոչել իրար հակասող ֆունկցիաները, ինչպես են սկսողի և հանգման, ներգործողի և կրողի, ստացողի և ստացվածի ֆունկցիաները»:

2. Եվ «որովհետև հայցական հոլովը, որքան էլ ձևով նման լինի ուղղականին կամ տրականին՝ բայց ունի բոլորովին տարբեր ֆունկցիա, և ոչ միայն բոլորովին տարբեր, այլ ուղղակի հակադիր ֆունկցիա», — այն է «հայցական հոլովը... հակադիր, հակասական ֆունկցիա ունի ուղղականի (= անվանականի) նկատմամբ, և այս երկու հոլովները կազմում են գործողության երկու հակառակ ծայրերը» ուղղականը «սկսողի և ներգործողի ֆունկցիաներ ունի, տրականը՝ «ստացողի» իսկ հայցականը «հանգման և կրողի» այլն «ստացվածի»:

Ապա ուրեմն՝ պետք է ձևաբանության (ստուգաբանության) մեջ ընդունել ձևականորեն զատ հայցական հոլով:

Եվ պ. Մալխասյանը մեծ սիրով, նույնիսկ սլաքի տակ դնելով խոսքեր, բացատրում է յուր այս տեսությունը, թե ինչպես ուղղականն ու հայցականը մի կողմից՝ և տրականն ու հայցականը մյուս՝ կողմից՝ «տարբեր» «հակադիր» և «հակասական» ֆունկցիաներ ունին:

Խնդիրն ավելի պարզ դնենք. կարելի՞ է և ներելի՞ է արդյոք «հանգման և կրողի» ֆունկցիաներ ցույց տվող բառերն ուղղական և տրական հոլովով կոչել. Պ. Մալխասյանն ասում է. «աններելի և անկարելի» է:

Նա սլաքի տակ դնում է հետևյալ խոսքը. «Մի որսորդ սպանեց մի աղվես»,— և բացատրում է թե որսորդը սկսողի և ներգործողի ֆունկցիա ունի, ուստի և «որսորդ» ձևը ուղղական կարող է կոչվել և ուղղական է. իսկ աղվեսը հանգման և կրողի ֆունկցիա ունի, ուստի և «աղվես» ձևը չի կարող ուղղական կոչվել, այլ միայն հայցական, «որովհետև անկարելի է միևնույն հոլովով կոչել իրար հակասող ֆունկցիաներ»: Բայց եթե ասենք. «Մի որսորդից սպանվեց մի աղվես»,— անշուշտ սլաքի ուղղությունը դարձյալ որսորդից դեպի աղվեսն է ուղղված. որսորդը դարձյալ սկսողի ու ներգործողի, իսկ աղվեսը դարձյալ հանգման և կրողի ֆունկցիա ունի, և այս չի կարող մերժել պ. Մալխասյանը: Բայց տեսնե՞ք՝ ինչ եղավ. առաջին դեպքում «աղվես», հանգման և կրողի ֆունկցիա ունեցողը հայցական է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նույն «աղվես» ձևը, որ նույն հանգման և կրողի ֆունկցիան ունի, այլևս հայցական չէ, այլ ուղղական:

Ուրեմն՝ ուղղական հոլովը հենց կարող է առ միայն բոլորովին տարբեր, այլ ուղղակի հակադիր ֆունկցիաներ» արտահայտել: Պարզ է, որ հանգման և կրողի ֆունկցիան միայն հայցականին չէ վերապահված, այլ ուղղական հոլովն էլ կարող է նույնն արտահայտել: Պարզ է և որ սկսողի ու ներգործողի ֆունկցիան միայն ուղղականին չէ հատուկ, այլև բացառական հոլովն էլ կարող է նույնն ունենալ:

Բայց պ. Մալխասյանն այսքանը դեռ քիչ կհամարի, ուստի շարունակեմ մի քանի օրինակներ էլ բերել:

«Գետինը ծածկվեց ձյունով» (= Գետինը ծածկեց ձյունը):— Գետինը ուղղական, բայց հանգման և կրողի ֆունկցիա ունի, իսկ ձյունով գործիական, բայց սկսողի և ներգործողի ֆունկցիայով:— Ուրեմն՝ սկսողի և ներգործողի ֆունկցիա ունի և գործիական հոլովը:

«Իմ տեսնալ է զնա» անշուշտ պ. Մալխասյանը սկսողի և ներգործողի ֆունկցիա կտա իմ սեռականին:

«Աստուած ձեռին չղնիք» (= զԱստուած ձեռն չղնիք): «Աղաչեցաք չեղանել նմա յճրուսաղէմ»:— Ձեռին և նմա տրականներն ունին չղնիքի և չեղանել բայերի նկատմամբ սկսողի և ներգործողի ֆունկցիա: Այսպես և բոլոր «ներգործող անձի տրական» ասածները կրավորական բայերի հետ (Der Dativ der thätigen Person beim Passi um), որ գործածական է հունարենում, լատիներենում և մեր գրաբարում, հազվադեպ և աշխարհաբարում:

Առ սովառասնե կեցեալ զնաբուգդոնոսոր:— Տեսին զճոգին սուրբ իշանել: ՁԱրաաշես ասեն առնել գործս մեծամեծս: ՁՀայկակ ասեն լինել առ Բելոքոսի և ամբողջս իմն արարեալ անխորհուրդս և մեռանել ի նմին:— Անշուշտ պ. Մալխասյանը չի կարող չընդունել, որ զնաբուգդոնոսոր, զճոգին սուրբ, զԱրաաշէս, զՀայկակ հայցականները կեցեալ, իշանել, առնել, լինել, արարեալ, մեռանել բայերի նկատմամբ:

ներգործողի կամ սկսողի ֆունկցիա ունին, բայց միաժամանակ և ա- սեն, տեսին բայերի նկատմամբ կրողի ֆունկցիա: Մյուս կողմից զԱր- տաշես, զՀայկակ հայցականները առնել, արարեսու բայերի նկատմամբ ներգործողի, սկսողի ֆունկցիա ունին, իսկ գործս, ամբոխս հայցական- ները նույն բայերի նկատմամբ կրողի ֆունկցիա ունին: Երկու հայ- ցական ուրեմն մի բայի հետ՝ մեկը կրողի, մյուսը ներգործողի ֆունկ- ցիայով: Այսպես և բոլոր «անորոշ դերբայի հետ հայցական» ասած- ները (accusativus cum infinitivo), որոնք իբրև ենթակա զբովում են անորոշ դերբայի հետ և իբրև սեռի խնդիր՝ առեմ, լսեմ, պատմեմ, տե- սանեմ և այլն բայերի հետ,— մի գործածություն, որ շատ սովորական է ի միջի այլոց և հայերենում և որ իդուր տեղը հունաբանություն են համա- բում: Բայց կա «անորոշ դերբայի հետ հայցականի» մի գործածություն ևս, որ ենթակա է լինում, և որ իսկապես օտարաբանություն է հայերե- նում. դրա մի օրինակը միայն կա Խորենացու մեջ «Սիրելի էր ինձ...առ նոքօք յաշխարհ զմուտն իմ լինել»: Constat Ciceronem oratorem fuisse maximum = Յատնի է զԿիկերոն լինել հոնտոր մեծագոյն:

Այսպես ուրեմն սկսողի և ներգործողի ֆունկցիա կարող են ունե- նալ ոչ միայն ուղղականը, այլ և սեռական, տրական, բացառական, գործիական և նույնիսկ հայցական հոլովները. իսկ հանգման և կրողի ֆունկցիա կարող են ունենալ և ուղղական և հայցական հոլովները: Բայց մենք դեռ շարունակենք:

Պ. Մալխասյանը բերում է սլաքի տակ և այսպիսի օրինակ, «Երե- խան զնաց պարտեղ»: Անշուշտ նա սխալ է բացատրում, թե պարտեղ հանգման և կրողի ֆունկցիա ունի: Պարտեղ երբեք կրող չէ, այլ ցույց է տալիս միայն գործողության նպատակակետը (Endpunkt), որին ուղղվում է գործողությունը. ուրեմն միայն, պ. Մալխասյանի գործա- ծած բառով ասենք, հանգման ֆունկցիա ունի: Ես էլ մի օրինակ բերեմ. «Երեխան մոտեցավ պարտեղին»: «Երեխան օգնեց ընկերին»: Ան- շուշտ սլաքի ուղղությունը ցույց է տալիս, որ «պարտեղին», «ընկե- րին» հանգման ֆունկցիա ունին, բայց դրանք իհարկե հայցական չի անվանիլ պ. Մալխասյանը: Հանգման ֆունկցիա ունի ուրեմն և տրա- կանը:

«Տիգրանը հաղթեց Ստեփանին»:

«Տիգրանը վնասեց Հայկին»:

«Տիգրանը վնասեց Հայկի գործին»:

Սլաքի ուղղությունն իհարկե ցույց է տալիս, որ Ստեփանին, Հայ- կին, գործին բառերը, հանգման և կրողի ֆունկցիա ունին, այն էլ իբրև սեռի խնդիր, ուստի կրավորական ձևով լինում են:

«Ստեփանը հաղթվեց Տիգրանից»:

«Հայկը վնասվեց Տիգրանից»:

«Հայկի գործը վնասվեց Տիգրանից»:

Բայց ի՞նչ կասե՞նք արդո՞ք պ. Մալխասյանը. Ստեփանին, Հայկին, Գործին սեռի խնդիրները, որ կրողի ֆունկցիա ունին, հայցական են, թե՞ տրական: Բայց անենք պ. Մալխասյանի «Համաձայնությունը» եր. 42. և կգտնենք գրած. «Կան մի քանի բայեր, որոնք այժմ ներգործականի նշանակություն ունին, բայց խոսքի մեջ այն առարկան, որի վրա ընկնում է նոցա գործողությունը, դրվում է ոչ թե հայցական հոլով, ինչպես սպասելու էր. այլ տրական հոլովով: Այս բայերն են յաղթել, տիրել, պաշտպանել: ... Իսկ ստունգանել բայը սեռի խնդիր առնում է թե հայցական և թե տրական հոլովներով»: Կարող եմ ասել, որ սեռի խնդիրը տրական առնող բայերը գրաբարում միայն այդ չորսը չեն, այլ թվով բաժական շատ են, ինչպես՝ եպերել, անիծանել, հովուել, ազդել, աղաչել, իշխել, օգնել և այլն, որոնք բոլորը հենց գրաբարում (և ոչ թե այժմ) ներգործական բայ են և ռանիս կրավորական. ինչպես՝ բարկություն, իշխի ի բանէ և իշխէ ցանկութեան: Յոմանց խաբեցայ իբրև զյիմար և յոմանց տիրեցայ իբրև զտկար և այլն: Եվ այդ բայերը միայն տրական չեն առնում սեռի խնդիրը, այլ երբեմն հայցական: Աղաչեսցուք զԱստված:— Միայնոյ քնդ մարդասիրի աղաչեմ և այլն:

Ուրեմն պ. Մալխասյանն ընդունում է, որ գրաբարում ներգործական բայերի սեռի խնդիրը, որ հանգաման և կրողի ֆունկցիա ունի, դրվում է տրական: Այս իհարկե՞նք «անկարելի» «աններելի» չէ. բայց երբեք ասում եմ, թե աշխարհաբարում սեռի խնդիրը, երբ անձի անուն է, դրվում է նաև տրական, այդ «աններելի, անկարելի» է, որովհետև սեռի խնդիրը կրողի ֆունկցիա ունի, իսկ կրողի ֆունկցիան հայցական հոլովով պիտի լինի և ոչ տրական, որ ստացողն է: Բայց բանանք Այսրենյանի քերականությունը և Խոսեանի գրած. «Քանի մը ներգործական բայեր հայցականի տեղ տրական հոլով խնդիր սեռի կառնուն. և են՝ հաղթել, աղաչել, օգնել, սպասել, տիրել, խնայել, հետևել, զարնել, նայել և այլն: Այսպես Աղեքսանդր պարսից հաղթեց: Ճպուռը կաղաչել: Մեջնույն որ ցորեն փոխ տա: Կուզե՞ք որ ձեզի օգնեմ: Հինգ ամիս իրեն սպասեցինք: Բաղասոմ կը զարներ իշուն թե ինչո՞ւ չես քաշեր»:— Նույնը փոխենք և Պալասանյանի քերականության մեջ: Ուրեմն ի՞նչ պիտի ասել. կարելի՞ և ներելի՞ է արդո՞ք հայերենում սեռի խնդիրը, որ կրողի ֆունկցիա ունի, տրական հոլովով դնել՝ թե չէ՞:

«Եւ նորա ընդ հանել ոգւոցն աղաղակեաց և ասէ. իմա՛ ընդ հանել նորա զոգիսն» (Բազրատ., Քեր., եր. 292 հտն.): Ահա մի խոսքի մեջ մի բայի հետ երկու սեռական, առաջին՝ նորա ներգործողի ֆունկցիա ունի, իսկ երկրորդը՝ ոգւոցն կրողի ֆունկցիա, այլն էլ սեռի խնդրի իմաստով: Նույն կերպ և Գամառ-Քաթիպայի հետևյալ տողի մեջ «Զի դադրի մարդոց քու զովասանքը» երկու սեռական կա «զովասանք» բայական անվան հետ. մարդոց սեռականը ներգործողի ֆունկցիայով, իսկ «նու սեռականը կրողի ֆունկցիայով:

Այսպէս ուրեմն հանգման և կրողի ֆունկցիա ցույց են տալիս ոչ միայն հայցականը, այլև ուղղականը, սեռականն ու տրականը: Տրականը նույնիսկ իբրև ներգործական բայերի սեռի խնդիր: Բայց մենք շարունակենք:

Պ. Մալխասյանը բերում է հետևյալ օրինակները. «Քեզ կտամ մի գիրք»։ «Քեզ կտամ քո սիրած տղին» և բացատրում՝ «Առաջին օրինակում «քեզ»-ը ստացած է, երկրորդ օրինակում՝ ստացված, երկու դեպքում էլ կրողի դերում»։— Նախ նկատեմ, որ առաջին օրինակում «քեզ»-ը երբեք կրողի դերում չէ, այլ միայն ստացողի դերում: Կրողի դերում գիրքն է: Բերեմ մի օրինակ էլ ես. «Ստեփանի գիրքը կորավ»։ «Տիգրանի տնից հեռացանք»։— Ստեփանի, Տիգրանի բառերի համար իհարկեւ տրական չի ասիլ պ. Մալխասյանը, այլ սեռական. բայց այդ սեռականները ստացողի դերում են. իսկ գիրքը, ամից բառերը, որ տրական չեն, այդ սեռականների նկատմամբ՝ ստացվածի դերում են:

Այսպէս ուրեմն ստացողի ֆունկցիան միայն տրականին չէ հատուկ, այլև սեռականին, իսկ ստացվածի ֆունկցիան միայն հայցականին չէ տրված, այլև բոլոր հոլովներին:

Ես էլ չեմ ուզում շարունակել: Պ. Մալխասյանի տեսության խախտում ու անպետք լինելն արդեն լի ու լի պարզվեց բերած օրինակներից: Ինքը պ. Մալխասյանը կրողի ֆունկցիա տալիս է թե ուղղականին և թե տրականին:

Բայց տեսնե՞ք ուրիշ բաներ:

* * *

Երբ պ. Մալխասյանը բերում է հետևյալ օրինակները. «Մի որսորդ սպանեց մի աղվես»։ «Քեզ կտամ քո սիրած տղին»։ և ասում թե առաջը ներգործողն է, իսկ աղվեսը կրողը, և թե քեզ կրողն է, իսկ աղին՝ ստացողը,—ինչով է ապացուցանում այդ: Ես հակառակը կպնդեմ և կասեմ, թե այդ խոսքերն այնպէս պետք է հասկանալ, թե սպանողը, ուրեմն ներգործողը, աղվեսն է իսկ սպանվողը, արեւմտե՛կ կրողը, որսորդն է՝ կամ քեզ ստացողն է, իսկ աղին ստացվածը, կրողը: Կարելի՞ է հերքել այս: Քերականությունը, լեզուն մեզ որոշ բան ասո՞ւմ է այդ մասին, թե՞ խոսքը երկդիմի է, և այս կարելի է հասկանալ միայն: Եվ մենք այդ երկու խոսքի բուն իմաստը հասկանում ենք ոչ թե քերականությունից, հոլովներից, այլ մի ուրիշ բանից, հայացքից, դրությունից և այլն, որ քերականության հետ գործ չունի: Միևնույն խոսքի մեջ անգամ միևնույն բառը միևնույն ձևով կարող է և ներգործող և կրող հասկացվել: Գա՛ռը կերավ գայլը, Զյունը ծածկեց գետինը, Ծառը շարժեց քամին և այլն: խոսքերի մեջ եթե մենք ներգործողի դերը տալիս ենք գայլին, ճյա՛նը, քամուն, իսկ կրողի դերը՝ գառանը, դետնին, ծառին, այդ ոչ թե քերականությունից ենք իմանում, այլ մի ուրիշ բանից. այն. որ գիտենք:

Թե դառը դալլ ուսնել չի կարող, գետինը ձյուն ծածկել չի կարող և ոչ ծառը քամի շարժել, Բայց եթե ասենք՝ Փայտը կոտրեց քարը. Հողը ծածկեց ձյունը, — կարող էք իմանալ, որն է կոտորողը և որը կոտորվածը, որը ծածկողը և որը ծածկվածը:

Գերմանացիին երբ բերանը բանում է և ասում einen Fuchs, dich, կամ ուսում՝ лисицу, тебя, լսողն առանց ուրիշ բառի էլ խսկույն հասկանում է որ կրողի ֆունկցիա ունեն այդ բառերը, իսկ հայերենում մի ազվես ձևը մենակ դեռ ոչինչ որոշ չի ասում. կարող է և կրող և ներգործող լինել. նույնպես և երբ միայն բեզ ենք ասում, նույնիսկ բայի հետ՝ «բեզ տվի», լսողը դեռ որոշ ոչինչ չի հասկանում, կարող է և կրող խնդիր և ստացող լինել. ինչի՞ց է առաջանում այս, եթե ոչ նրանից, որ մեր լեզուն տրականի և հայցականի, ուղղականի և հայցականի համար առանձին հոլովական ձևեր չունի և մենք տրական և ուղղական, ուղղական և հայցական տարբերում ենք ոչ թե ձևով, այլ խոսքի մեջ կատարած պաշտոնով, կիրառությամբ:

Կոչական հոլովը նույնիսկ յուր ֆունկցիան արտահայտում է գոնե շեղումով, իսկ հայցականը և ոչ մի արտաքին ձևով. և ավելի շուտ կոչականը կարելի էր շեղտի պատճառով իբրև առանձին հոլով դնել քան հայցականը: Եվ պ. Մալխասյանը հետևողական լինելու համար պիտի պնդեր այդ մասին, թե կոչականը ձևականորեն առանձին հոլով է, որովհետև կա դրա ֆունկցիան, «բոլորովին տարբեր ֆունկցիան». բայց նա խոհեմություն է համարել կոչական բառն էլ չի հիշել յուր հոգվածի մեջ, որովհետև ինքն էլ վերացրել է այդ հոլովը և ամենևին երկյուղ չի կրել, թե «կը կորցնենք այն բոլորը, ինչ որ քերականությունը պիտի տա — գիտակցությունը այդ բառերի տարբեր ֆունկցիաների, նրանց տարբեր դերերի ճանաչողությունը»:

Բայց մենք տեսանք թե միևնույն հոլովն ինչպես տարբեր և նույնիսկ հակադիր ֆունկցիաներ է արտահայտում: Հանգիստ թողնենք ուրեմն հոլովների թիվը ձևականորեն որոշելու ժամանակ այդ «ֆունկցիաները», այդ ձևական գաղափարների, հարաբերությունների արտահայտությունը հոլովներով: Աշխարհի մեջ հարաբերությունները շատ են, իսկ հոլովները թիվով սակավ են, որովհետև հոլովական ձևերը սակավ են: Բայց սակավաթիվ հոլովական ձևերով հնար է լինում բազմաթիվ հարաբերություններ արտահայտել, որովհետև մի հոլովը ոչ միայն շատ համանման, այլ և բոլորովին տարբեր, և նույնիսկ «հակադիր» ֆունկցիաների արտահայտիչ կարող է լինել՝ նայելով թե խոսքի մեջ ինչ դրությամբ է, ինչ բառի հետ: Օրինակ՝ «Հարցից զձեզ բան մի», «Զմահ աղուխսու սպանից զքեզ» խոսքերի մեջ հարկավ տարբեր ֆունկցիա ունին զձեզ և բան, զմահ և զքեզ հայցականները, որոնք միևնույն բայի խնդիրներն են: Եվ ոչ միայն այդ. միևնույն բառը միևնույն ձևով, ինչպես տեսանք, միաժամանակ կարող է կրկին, ոչ միայն տարբեր, այլ և հակադիր ֆունկցիաներ արտահայտել, օրինակ՝ «Պառա-

վի հալը կորալ» խոսքի մեջ հավը բառը պառավի նկատմամբ ստաց-
վածքի ֆունկցիա ունի, իսկ կորալ բառի նկատմամբ ենթակայի
ֆունկցիա. «Տեսին ղշգզին սուրբ իջանել» խոսքի մեջ ղհոգին հայցա-
ցականը տեսին բայի նկատմամբ հանգման և կրողի ֆունկցիա ունի,
իսկ իջանել բայի նկատմամբ սկսողի և ներգործողի, կամ, ինչպես
Ալտոնյան և շատ քերականներ ղնում են, ենթակայի:

Ֆունկցիան ուրեմն ինքը դեռ մենակ ոչինչ չի ասում. մի հոլովի
ձևականորեն առանձին գոլովյան մասին, եթե. ֆունկցիան առանձին
բառաձևով չի արտահայտված: Եթե տարբեր և հակադիր ֆունկցիանե-
րի պատճառով միեկնույն հոլովական ձևը նորանոր հոլովների վերա-
ծեինք, այն ժամանակ ոչ թե մի քանի, այլ շատ շատ հոլովներ պիտի
ունենայինք: Ներգործող ենթակայի, կրող ենթակայի և ստորոգյալի
ֆունկցիաներն, օրինակ, բոլորովին տալքեր են և առաջին երկուսը
նույնիսկ «հակադիր». ուրեմն պետք է մի ուղղական = անվանական
հոլովը բաժանեինք երեքի՝ կրող ենթակայական, ներգործող ենթակա-
յական և ստորոգելիական հոլովներ: Բայց այդպես չենք վարվում, ո-
րովհետև ընդունում ենք, որ բաղմազան և նույնիսկ հակադիր ֆունկ-
ցիաներ կարող են մի հոլովով արտահայտվել, կարող են նույնիսկ ոչ
թե հոլովով արտահայտվել, այլ որեէ ձևական բառով (Formwort):
ինչպես են նախդիրները և այլն:

Պ. Մալխասյանի տեսությունն ուրեմն, նրա առաջին նախադրե-
լալը, թե անկարելի, աններելի է միեկնույն հոլովով կոչել տարբեր և
հակադիր ֆունկցիաները, բոլորովին անպետք է մեր քերականության
համար:

Ապա դարձյալ բոլորովին ճիշտ չէ նաև երկրորդ նախադրյալը թե
«հայցական հոլով... հակադիր, հակասական ֆունկցիա ունի ուղղա-
կանի (= անվանականի) նկատմամբ, և այս երկու հոլովները կազմում
են գործողության երկու հակառակ ծայրերը»:—Ոչ թե ուղղական և հայ-
ցական հոլովներն ընդհանրապես հակադիր են իրար, այլ ներգործողի
և կրողի ֆունկցիաներն են իրար հակադիր, ներգործող ենթական և
կրող առարկան: Ուղղական ու հայցական հոլովները իբրև հոլով հա-
կադիր կլինեն միայն այն ժամանակ, երբ այդ երկու հոլովները միայն
մի մի ֆունկցիայի արտահայտիչ լինեին, մեկը միայն ներգործող են-
թակայի, մյուսը միայն կրող առարկայի: Բայց ուղղականը = անվա-
նականը ոչ միայն ներգործող ենթակայի հոլով է, այլ և կրող ենթա-
կայի, այլ և ստորոգյալի. իսկ հայցականը բացի կրող առարկայի հո-
լով լինելուց, այլ և ուրիշ հարաբերություններ է ցույց տալիս, ինչպես
ներգործող, տեղի, ժամանակի, շարի ու քանակի պարագաներ և այ-
լն: Արգ եթե որոշ ֆունկցիաներն են հակադիր և ոչ թե հոլովները,
երբ մենք ուղղական = անվանական հոլով ենք ասում, չենք հասկա-
նում անպատճառ միայն ներգործողի ֆունկցիա, և ոչ էլ հայցական
հոլովով անպատճառ միայն կրողի ֆունկցիա չենք հասկանում,—էլ:

ինչո՞ւ պիտի «անկարելի և աններելի լինի միևնույն հռովմով կոշել իրար հակադիր ֆունկցիաները», այսինքն ուղղականին վերագրել կրողի ֆունկցիա: Այո, աններելի է միևնույն անունով կոշել երկու հակադիր ֆունկցիաները. աններելի է շփոթել ներգործող և կրող, ներգործող ենթակա և կրող առարկա, այսինքն ներգործողին կրող ասել կամ ընդհակառակն: Բայց բնավ աններելի չէ ասել, որ ուղղականը թե ներգործողի և թե կրողի ֆունկցիայի արտահայտիչ կարող է լինել,—ինչպես և լինում է իրոք, և այս ընդունում է ինքը պ. Մալխասյանը,— և կամ տրականը կարող է թե ստացողի՝ թե կրողի ֆունկցիա արտահայտել,— ինչպես լինում է իրոք, և այս ևս ընդունում է պ. Մալխասյանը:

Եվ խնդրեմ, եթե ուղղականը կարող է մի դեպքում իբրև կրող ենթակա՝ կրողի ֆունկցիա արտահայտել, ինչո՞ւ նույն ուղղականը չպիտի կարողանա մի ուրիշ դեպքում դարձյալ նույն կրողի ֆունկցիան արտահայտել իբրև կրող առարկա: Եվ այդ ոչ միայն աններելի և անկարելի չէ, այլ հենց մեր մտածողությունը շատ բնական է գտնում այդ որովհետև կրող ենթական և կրող առարկան ի անց իրական նշանակությամբ կատարելապես միևնույնն են: «Մի աղվես (կրող առարկա) սպանեցին», և «Մի աղվես (կրող ենթակա) սպանվեցավ» խոսքերը իմաստով բնավ չեն տարբերվում իրարուց. երկու դեպքում էլ աղվեսն իրականութան մեջ բոլորովին նույն վիճակն ունի և նույն կրողն է: Եթե «Մի աղվես սպանվեցավ» խոսքի մեջ՝ «աղվես» ձևն, որ կրողն է ցույց տալիս, ուղղական ենք կոչում,— ուստի և ես բնավ անտրամաբան չեմ գտնում, որ «Մի աղվես սպանեցին» խոսքի մեջ ևս նույն կրող աղվեսը, որ միևնույն ձևով է դրված, դարձյալ ուղղական կոչվի:

* * *

Ինչի՞ց է առաջանում պ. Մալխասյանի տեսության անպետք լինելը, որ, մենք տեսանք, գործնականի մեջ չի արդարանում: Ահա թե ինչից: Նա մեր հոլովների նշանակությունը հիմնում է յուր տրամաբանական դատողության վրա և ոչ թե տեսնում այնպես, ինչպես որ կան իրոք: Ահա թե ինչ է գրած Heyse-ի քերականության 25-րդ տպագրության մեջ (եր. 117) հոլովների մասին եղած մի ծանոթության մեջ. «հռովմների թիվն ու նրանց կիրառությունն ի մասնավորի՝ բոլոր լեզուների մեջ միակերպ հաստատուն չէ, որովհետև նրանց զանազանությունն և նրանց նշանակության ու կիրառության ծավալը հիմնված է ոչ թե մտածողության որոշ կերպով տարբերվող հարաբերությունների տրամաբանական անհրաժեշտության վրա, այլ արդյունք է լեզվի բնական զարգացման, որը սկզբնապես զգայարանական հայեցողության տարբերությունները (Sinnliche Anschauungsverhältnisse) տարբերել է այդպիսի բառաձևերով և ապա այդ բառաձևերը շնորհիվ փոխաբերական, հենց այդ պատճառով հաճախ առաջանվող կիրառության՝ դարձրել է արտահայտություն տրամաբանական հարաբերությունների:

Ուստի հաճախ միևնույն հարաբերությունը զանազան լեզուների մեջ զանազան հոլովներով է արտահայտվում, որովհետև այդ հարաբերության ձևերը զանազան հայեցողության ձևերի (Anschauungsformen) տակ են ըմբռնվում: Ուստի դարձյալ մի քանի լեզու պակաս, ուրիշներն ալիքի հոլովներ են առաջ բերել, նայելով թե այդ լեզուները մի՞ թեմամբ են միևնույն հայեցողության տակ ըմբռնած շատ հարաբերության ձևերի արտահայտություն են դարձնել. թե՛ այդ հարաբերության ձևերը արտաբնական ևս տարբեր թեմամբ են եղել:—

Ահա թե ինչպես է ըմբռնում մի գերմանացի քերական հոլովները, բոլորովին հակառակ պ. Մալխասյանի տեսության, որ ուզում է հոլովների թիվը ու նրանց կիրառությունը հիմնել յուր անձնական տրամաբանական դատողության վրա, գրելով թե անկարելի, աններելի է միևնույն հոլովով կոչել տարբեր ու հակադիր ֆունկցիաները: Պ. Մալխասյանին միայն կկրկնեմ, թե ինչ որ մի լեզվի մեջ աններելի և անկարելի է, հաճախ մյուսի մեջ կարելի և ներելի է, որովհետև «հոլովների զանազանությունը, նրանց նշանակության և կիրառության ծավալը հիմնված չէ տրամաբանական անհրաժեշտության վրա, այլ արդյունք է լեզվի բնական զարգացման»: Օրինակ՝ մեր աշխարհաբարում աններելի է բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները շփոթել միմյանց հետ և այդ երեք բոլորովին տարբեր հոլովներից շինել մի ընդհանուր հոլով՝ բացառական: Մեր լեզուն՝ անդից (շարժվել), եղջյուրներով (պաշտպանվել), ամբողջ Հոռվում և այլն բոլորովին տարբեր հարաբերությունները տարբեր էլ բառաձևերով է արտահայտում և աններելի կլինի, եթե մեկը մեր գործիական և ներգոյական հոլովները մի կողմ թողնի և նրանց տեղը գործածի բացառական հոլովը. բայց գրեթե այն ամենը, որ մենք այս երեք հոլովներով ենք արտահայտում, լատիներենում մի բացառական, ablativus հոլովով է ասվում: Իսկ հունարենում այս հոլովն էլ չկա և գրեթե ամենը ինչ որ լատիներենում բացառականով է ասվում, հունարենում արտահայտվում է երկու ուրիշ հոլովներով՝ սեռականով և տրականով: Ինչո՞ւ է այսպես: Որովհետև լատիներենի զարգացումը այնպես է առաջ ընթացել, որ այս լեզվի մեջ գործիական և ներգոյական հոլովները դուրս են ընկել և սրբանց ֆունկցիան կատարում է բացառական հոլով, իսկ հունարենում այս լատիներենի բացառականի պաշտոնը սեռականն ու տրականն են կատարում. բայց դրա համար լատիներենի մի բացառական հոլովը, մի ձևը չեն դարձնում երեք հոլով. և ոչ հունարենի երկու հոլովից, սեռականից ու տրականից մի նոր հոլով չինում, այլ շատ շատ՝ պատմական քերականության վերաբերյալ մի ծանոթություն են դնում: Վերջերեք թեկուզ նիկիֆորովի քերականությունը և շարահյուսության մեջ կգտնեք հետևյալը. «Բացառականի նշանակությունները շատ ընդարձակ են, որովհետև այս հոլովը բացի իր սկզբնական նշանակությունից

գործ է ածվում նաև երկու կորած հոլովների (գործիականի և ներգոյականի) նշանակությամբ: Ուստի զանազանում են 1. բուն բացառական. 2. բացառական, որ փոխանակել է կորած գործիականին (ablativus instrumentalis) և 3. բացառական, որ փոխանակել է կորած ներգոյականին (ablativus locativus)*:

Հատիներենի դուստր հին ֆրանսերենում պահվել է միայն երկու հոլով՝ ուղղական և հայցական: Ուղղականը նաև կոչականի պաշտոն է կատարում, իսկ հայցականը մյուս հոլովների տեղ է բանում, սովորաբար նախգրով. անձի անունների համար սակայն հայցականը սուանց նախդրի ևս գործ է ածվում նաև կորած սեռականի և քուականի պաշտոնով. ինչպես՝ *li rei gonfanoniers* = թագավորի դրոշակակիրը, բառացի ղթագաւորն գրօշակիր. *L'enseigne Charles* = մարտադոշ զկարողոս փխ. Կարողոսի. *Dieu poroit lo guant* = նա Աստուծուն է մեկնում ձեռնոցը, բառացի՝ զԱստուած կառկառէ զձեռնոցն. *ne placet Dieu* = հաճելի չէ զԱստուած փխ. Աստուծոյ*: Անշուշտ պ. Մալխասյանը պիտի ասեր «անկարելի և անհերելի» է շփոթել հայցականը, «հանգման և կրողի» հոլովը, սեռականի հետ, որ ստացողն է ցույց տալիս և սեռականի տեղ հայցական դնել. անհերելի է շփոթել հայցականը տրականի հետ և տրականի փոխանակ, որ ստացողն է, դնել հայցական որ ստացվածն է. բայց հին ֆրանսերենն այդ անհերելին կարելի է համարել և հայցականին թույլ է տվել սեռի խնդրի հետ միաժամանակ և սեռականի և տրականի պաշտոն կատարել. և ֆրանսիացի լեզվաբանները, իրենց լեզվի պատմությունն ի նկատի ունենալով՝ այդ մի հայցական հոլովը երեք հոլով շեն շինում, այլ այն են միայն ասում, թե հայցականը գործ է ածվում նաև սեռականի ու տրականի ֆունկցիայով:

Այս միևնույն զարգացման երեւոյթը տեսնում ենք և մեր հայցականի նկատմամբ, ուստի և միևնույն կերպ պիտի վարվենք մեր այս հոլովի համար: Իսկ ի՞նչ է աղաքեւ վարվելու հիմքը: Ահա թե ինչ է գրած մի ուրիշ տեղում (եր. 363) վերը հիշված Հայզեի քերականության մեջ. «Ամեն քերականական խնդիրներ միայն պատմական տեսակետից դիտելով՝ բավարար լուծում կստանան, և լույ տրամաբանական դատողությունները (Erörterung) լեզվի կյանքի վրա միայն բռնություն գործ կզենեն»: Այս հայեցակետը պիտի ունենալ ահա մեր հայցականի խնդիրը լուծելու համար:

Պ. Մալխասյանն, ինչպես մի անգամ դիտեցի, այս պատմական տեսակետը բնավ չունի նկատի և լռության է մատնում իմ գրածն այդ մասին. նա մեր աշխարհաբարի հայցական հոլովն ուզում է հիմնել միայն իր տրամաբանական պահանջի վրա: Մեր լեզվի պատմությունը

* В. Никифоров, Латинская грамматика по Штегману, Москва, 1890, стр. 156 հտն.:

** Extraits de la Chansons de Roland, par Gaston, Paris. 1836, стр. 45 հտն.:

սակայն ասում է, որ «հայցականացուցիչ տարրը» մեռել է, իր հետ թաղելով և հայցականի ձևական հոլովը. «հայցականացուցիչ տարրի», հայցական հոլովի տեղն անցել է նախ «ուղղականացուցիչ» տարրը, ուղղական հոլովը, որի նշանակությունն այսպիսով ընդարձակվել է, «որովհետև այս հոլովը բացի իր սկզբնական նշանակությունից գործ էածվել նաև երկու կորած հոլովների», կոշականի և հայցականի նշանակությամբ, ճիշտ ինչպես լատիններենում բացառականը կորած գործիականի և ներգոյականի նշանակությամբ, և հին ֆրանսերենում հայցականը կորած սեռականի և տրականի պաշտոնով: Ուստի և ինչպես լատիններենում մի բացառական հոլով են դնում, հին ֆրանսերենում մի հայցական, և շարահյուսության մեջ միայն բացատրում բացառականի նշանակությունները և թե նա գործ էածվում նաև կորած գործիականի և ներգոյականի իմաստով, այսպես և մենք մի ուղղական հոլով պիտի դնենք և շարահյուսության մեջ իբրև մի պատմական ծանոթություն ասենք, թե ուղղականը ընդարձակ նշանակություններ ունի. որովհետև գործ էածվում 1. իբրև անվանական. 2. իբրև կոշական. 3. իբրև հայցական:

Ապա դարձյալ մեր լեզվի պատմությունը ցույց է տալիս, որ հայցականի դուրս ընկնելուց և ուղղականի նրա տեղը բռնելուց զատ՝ արեւելահայ աշխարհաբարում տրականն էլ է սկսել փոխանակել հին հայցականին, հատկապես կրող առարկայի համար,— մի զարգացում որ դեռ վերջնական կերպարանք չի ստացել և դեռ օրեցօր ընդարձակվում է,— ապա ուրեմն մեր աշխարհաբարի քերականության մեջ պիտի ասենք, թե տրականն ևս գործ էածվում նաև հին հայցականի նշանակությամբ:

Ահա թե ինչ է ասում մեր լեզվի պատմությունը: Մեր լեզուն ուրեմն իր բնական զարգացման ընթացքում կորցնելով հայցական հոլովը՝ ուղղականի, երբեմն նաև տրականի ձևերը դարձրել է արտահայտություն և հին հայցականի ցույց տված հարաբերությունների, և կարիք չի զգացել հին հայցականի «այդ հարաբերության ձևերը արտաքուստ ևս տարբեր թեքման ձևերով զանազանելու»: Նա բավականացել է նախ ուղղականով, ապա ուղղականով և տրականով: Իսկ պ. Մալխասյանը բոլորովին անտես անելով այս՝ ասում է. ձևականորեն հայցական հոլով պիտի ընդունենք, որովհետև անկարելի, աններելի է միևնույն հոլովով կոչել բոլորովին տարբեր, հակադիր, իրար հակասող ֆունկցիաները, ինչպես են ներգործողի և կրողի ֆունկցիաները: Ուրիշ խոսքով նա ուզում է յուր լռել տրամաբանական դատողություններով բռնություն գործ դնել մեր լեզվի կյանքի վրա: Բայց բարեբախտաբար լեզուն այդ լռելի դատողություններին մտիկ չի տալիս, նա յուր պատմական ճանապարհով է առաջ գնում: Թե որքան լեզուն ուշադրություն չի դարձնում այդ դատողությանը, այդ մենք տեսանք. բայց նույնիսկ պ. Մալխասյանն ինքն էլ ուշադրություն չի դարձնում յուր ասածին: Ահա

թե ինչպես: «Որսորդին սպանեց մի աղվես» և «Որսորդից սպանվեց մի աղվես» խոսքերից առաջինի մեջ աղվես ներգործող է, իսկ երկրորդի մեջ նույն բառը նույն ձևով կրող է, և պ. Մալխասյանը գոնե ինքը յուր տեսությանը հետևելու համար չէր կարող այդ տարբեր և իրար «հակասող», կրողի և ներգործողի ֆունկցիաները «միևնույն հոլովով կոչել»։ Բայց հավատացած եմ, որ նա այդ «աններելի և անկարելի» բանն անում է և այս երկու դեպքում էլ կրող և ներգործող «աղվեսն» ուղղական է կոչում: Ահա թե տրտեղ է հակասությունը, և ի՞նչ վիճակ կստանար քերականությունը, եթե աշխատեինք այդ «կրողի» և «ներգործողի» տեսությունը պահել:— Բայց այդ թողնենք. անցնենք պ. Մալխասյանի գործնական և մանկավարժական տեսակետներին:

«ԳՈՐԾՆԱԿԱՆՈՐԵՆ ԵՎ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՐԵՆ»

Պ. Մալխասյանը դրում է. «Եթե «մի որսորդ սպանեց մի աղվես»-«կնիկը շունը տարավ» խոսքերում, որսորդ, աղվես, կնիկը, շունը, ըստ պ. Աբեղյանի կոչենք ուղղական հոլով, իսկ «քեզ կտամ մի գիրք», «քեզ կտամ քո սիրած տղին» խոսքերում «քեզ»-ը կոչենք տրական հոլով, ի՞նչ կշահենք.— այն նշանավոր դիտակցությունը, թե «որսորդ և աղվես», «կնիկը և շունը» ձևով իրար նման են, «քեզ=քեզ», այսինքն մի բան, որ առանց քերականության և առանց ուսուցչի էլ երեխան գիտնի, և գիտնի շնորհիվ այն բանի, որ քերականություն չգիտնի: Բայց ի՞նչ կկորցնենք — կկորցնենք այն բոլորը՝ ինչ որ քերականությունը պետք է տա—գիտակցությունը այդ բառերի տարբեր ֆունկցիաների, նրանց տարբեր դերերի ճանաչողությունը:

Բայց ի՞նչ է կարծում պ. Մալխասյանը, արդյոք երբ ասում ենք՝ «Պառավի հավը ձու ածեց». «Քեզ կտամ մի գիրք»,— մի՞թե երեխան առանց քերականության և առանց վարժապետի չգիտնի, թե ձու ածողը հավն է և ոչ թե պառավը. թե հավը պառավին է և ոչ պառավը հավինը. թե ածածը հավը չէ, այլ ձուն է.— թե քեզ ստացողն է ցույց տալիս և ոչ թե ստացվածը. թե գիրք ստացվածն է և ոչ թե ստացողը: Մի՞թե երեխան առանց քերականության չի հասկանում «այդ բառերի տարբեր ֆունկցիաները» չի ճանաչում նրանց տարբեր դերերը, Եթե այդպես լիներ, մարդիկ առանց քերականություն սովորելու իրար չէին հասկանալ.— Ապա եթե երեխան առանց վարժապետի հասկանում է, որ «որսորդ և աղվես», «կնիկը և շունը» ձևով իրար նման են (թեպետ և ես կասկածում եմ, թե երեխան ինքն իրեն հաշիվ տա այդ ձևերի մասին և ինքն իրեն հասկանա թե դրանք ձևով նման են), և որ «քեզ=քեզ» է (այս կհասկանա երեխան),— ուստի այդ չափի սովորեցնենք ըստ պ. Մալխասյանի. մյուս կողմից՝ նա առանց վարժապետի հասկանում է նաև բառերի տարբեր դերերը խոսքի մեջ, ուրեմն ա՛յդ ինչու պիտի սովորեցնենք: Բայց այսպիսով քերականությունը, գոնե հոլովների նը-

կատմամբ, դառնում է մի ավելորդ բան, և իզուր չէ, որ մեզանում կան մարդիկ, որ այդպես էլ մտածում են։ Պ. Մալխասյանը սակայն, կարծում եմ, այդ մարդկանց թվին չի պատկանում, թեպետ և նա քերականության ուսման մասին նույնպես սխալ հայացք ունի, այսինքն կարծում է թե «այն բոլորը ինչ որ քերականությունը պետք է տա՝ է՝ դիտակցությունը բառերի ֆունկցիաների, նրանց տարբեր դերերի ճանաչողությունը»։ Եթե այդպես լիներ, միայն ֆունկցիաներ, էլ պ. Մալխասյանը նեղություն չպիտի կրեր քերականության մեջ գոյականի ձևերը, հոլով և հոլովում դնելու։

«Լեզվի երևույթների գիտակցական ուսումը» հոլովների նկատմամբ այն չէ, որ երեխան տեսնի, թե քեզ = քեզ է և ոչ էլ որ նա բառերի տարբեր ֆունկցիաները հասկանա, — մի բան, որ երեխան և ամեն մարդ էլ առանց քերականության հասկանում է. — այլ այն, որ նա ուշադրության առնի, որոշ հաշիվ տա իրեն, թե ի՞նչպես ձևը մեկ է — քեզ, բայց նույն և մի «քեզ» ձևով մի անգամ ստացողն է արտահայտվում, «քեզ կտամ մի գիրք»։ մի երկրորդ անգամ «հանգման» առարկան է արտահայտվում, «քեզ մոտեցա»։ մի երրորդ դեպքում կրող առարկան, «քեզ հաղթեցի»։ մի չորրորդ դեպքում նույն «քեզ» ձևը ցույց է տալիս այն անձը, որի համար մի բան է լինում, «քեզ փոս փորեցին»։ մի հինգերորդ դեպքում էլ լեզուն անճարակ է մնում, ինչպես «քեզ կտամ քո սիրած տղին»։ որի մեջ քեզ կարելի է և ստացող հասկանալ և ստացված, ինչպես և տղին կարելի է և ստացող հասկանալ և ստացված և այլն։ Աշակերտը պետք է ուրեմն նույն և մի «քեզ = քեզ» ձևը դիտի և հասկանա, որ այդ միակ ձևի հետ կապված են բազմաթիվ ֆունկցիաներ, և իմանա, թե ո՞ր դեպքում ո՞ր ֆունկցիան է կապվում։ —

Ապա՝ արդարև աշակերտն յուր մայրենի լեզվի ձևերն էլ և այդ ձևերի նշանակությունն էլ հասկանում է առանց քերականության, բայց հասկանում է մի տեսակ բնազդաբար, խառն, անջատ-անջատ։ «Կնիկը», «շունը», «հացը», «աղվեսը» նա չի համախմբում իբրև մի տեսակի ձևեր, նա չգիտե, չի գիտակցում, որոշ հաշիվ չի տվել իրեն, թե «Կնիկ» և «Ինչպիսի ձևեր կան. և ամեն մի ձևի հետ բանի և ինչպիսի ֆունկցիա է կապվում։ Եվ երբ մենք հոլովել ենք սովորեցնում, ուրիշ բան չենք անում, բայց եթե աշակերտին զգալ և գիտակցել ենք տալիս, թե յուր խոսած և հասկացած լեզվի մեջ գոյականի ձևերը քանիսն են, Բանի տեսակ են, և ինչպիսի կազմություն ունին ամեն մեկը։ Ուրիշ խոսքով, մենք իրար նման ձևերը որոշ խմբերի վերածելով՝ տեսակավորում ենք հոլովական ձևերը, որ նրա մտքում ներկայանում են անջատ անջատ, և ուսումնասիրում ենք ամեն տեսակի կազմությունը։ Իսկ երբ հոլովների կիրառությունն ենք սովորեցնում, մենք դարձյալ տեսակավորում ենք բառերի ֆունկցիաները խոսքի մեջ՝ վերածելով որոշ խմբերի, — ներգործող ենթակա, կրող ենթակա, սեռի խնդիր, տեղի պարագա և այլն։ Մի կողմից ուրեմն բառաձևերի տեսակավորումն

է լինում, մյուս կողմից այդ բառաձևերի արտահայտած ֆունկցիաների տեսակավորումը. և ապա նոր սովորեցնում ենք, թե ամեն ձև ինչ ֆունկցիա է արտահայտում, կամ. թե ամեն ֆունկցիա ինչ ձևով է արտահայտվում, նայելով թե որ քերականը որն է ընտրում յուր համար իբրև ուղեցույց, ձև՞ը թե ֆունկցիան:

Այսպես ուրեմն հոլովների գիտակցական ուսումը մի կողմից տեսակավորում, տեսականների բաժանումն է հոլովական ձևերի, մյուս կողմից տեսակավորումն է այդ ձևերի արտահայտած ֆունկցիաների, և ապա թե ո՞ր տեսակի ձևը ո՞ր և քանի՞ ֆունկցիայի համար է գործածվում և կամ ո՞ր ֆունկցիան ո՞ր և քանի՞ ձև է յուր համար պահանջում: Ահա թե ինչը շղիտե աշակերտը և ինչ պիտի տա նրան լեզվի կազմության գիտակցական ուսումը: Դա նույն տեսականների բաժանումն է, ինչ որ բնական պատմության մեջ*:

Աններելին քերականության մեջ ոչ թե այն է, որ կրողի ֆունկցիա ունեցող ձևը տրական կամ ուղղական կոչվի,— ինչպես կոչում է հաճախ և հենց ինքը պ. Մալխասյանը,— այլ այն, որ ձևը և ձևի ցույց տված գաղափարները, արտաքինը և ներքինը շփոթվին իրար հետ. աններելին այն մեծ տրամաբանական սխալն է, որ անում են հոլովական ձևերը տեսականների բաժանելու ժամանակ, որով հոլովների մի մասի համար իբրև բաժանման հիմք ընդունում են բառաձևը, որի հետ անբաժան է իհարկե և իր նշանակությունը, այսինքն առաջինը ներհանով հանդերձ. իսկ մյուս մասի համար, ինչպես է մեր հայցականը, իբրև բաժանման հիմք առնում են միայն ֆունկցիան առանց բառաձևի, այսինքն միայն ներհանը,— մի բաժանման համար ուրեմն երկու հիմք բաժանմուն: Եվ այս է պատճառը, որ մեր քերականությունն աշակերտը չի ըմբռնում և համարում է մի ծանր բեռ, և նա հինգ վեց տարի սովորելուց հետո չի հասկանում հոլովների խորհուրդը և չի կարողանում հայցական և ուղղական, հայցական և տրական (ինչպես և սեռական ու տրական) անսխալ որոշել: Աշակերտի միտքը տրամաբանորեն ճիշտ բաժանումն է պահանջում, նա իրար նման ձևերը մի տեսակի մեջ է պահանջում դնել, իսկ մենք տալիս ենք նրան անճիշտ բաժանում: Եվ այս է որ խառնաշփոթություն է մտցնում աշակերտի գլուխը և չի թողնում պայծառ հասկացողություն կազմել այն մասին, թե ինչպիսի մի զարմանալի դործիք է լեզուն, որ մի քանի հոլովական ձևերով, մի «քեզ»=քեզ» ձևով հնարավոր է լինում այնքան բազմազան հարաբերություններ արտահայտել:

Ահա թե ինչո՞ւ համար աշակերտին պիտի ասվի, թե «քեզ»=քեզ»

* Ես գուցե առիթ կունենամ ուրիշ տեղ մանրամասն բացատրելու այս միտքը, թե ինչ պետք է սովորեցնի աշակերտին քերականությունը, և թե պե՞տք է արդյոք մեր դպրոցներում քերականություն սովորեցնել և եթե պետք է, ինչո՞ւ է պետք, և ի՞նչ, ո՞ր չափով և ի՞նչպես պետք է սովորեցնել:

է: Եթե «բեզլ=բեզ» շասլի, երբեք չի վերանալ հոլովների տեսակա-
վորումից, տեսակների բաժանումից այդ խոշոր տրամաբանական սը-
խալը: Ահա թե «ինչ կշահենք» «բեզլ=բեզ» ասելով:

Ապա պ. Մալխասյանը կամ ինքը շատ միամիտ է մտածում կամ
շատ միամիտ է կարծում ընթերցողներին, երբ գրում է, թե իրար նը-
մտն ձևերը մի տեսակի մեջ դնելով «բեզլ=բեզ» ասելով ոչինչ չշահե-
լով հանդերձ՝ «կկորցնենք գիտակցությունը բառերի տարբեր ֆունկ-
ցիաների»: Իսկ թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ կկորցնենք, այդ մասին դարձյալ
ոչինչ:— Երևի նա կարծում է, թե բառերի «տարբեր դերերի ճանաչո-
ղությունը» հիմնված է ուղղական, հայցական, տրական հոլովների և
նրանց անունների, տերմինների վրա. եթե «Ստեփանը հաղթեց Տիգ-
րանին» խոսքի մեջ Տիգրանին ձևը՝ տրական կամ երկրորդ հոլով կո-
չենք, այլևս դա կրող չի լինիլ, այլ գուցե ներգործող. և կրող կլինի
միայն այն ժամանակ, երբ անպատճառ առանձին հոլով՝ հայցական
կոչենք, և ոչ տրական: Կամ երբ «Երեխան ընաց պարտեզ»։ «Երեխան
երկու ժամ քնեց», «Երեխան գիրքը պատռեց» խոսքերի մեջ պարտեզ,
ժամ, գիրքը առաջին հոլով կամ ուղղական կոչվեն, և ոչ մի առանձին
հոլով՝ հայցական, է՛լ աշակերտը, մենք էլ հետը, չենք իմանա, թե
պարտեզ այն տեղն է ցույց տալիս, ուր գնացել է երեխան,— տեղի նպա-
տակակետը. թե ժամ ցույց է տալիս գործողության տևողության ժա-
մանակամիջոցը, յսինքն թե որքան ժամանակ է քնել, և թե գիրքը
ցույց է տալիս կրող առարկան. այլ այդ ամենը մենք կիմանանք միայն
այն ժամանակ, երբ այդ բառերը հայցական կոչենք:

Պ. Մալխասյանը բառերի դերերը խոսքի մեջ ճանաչելու համար,
երևի, մեծ հույսեր է դնում ուղղական, տրական, հայցական և այլ հո-
լովների և նրանց անունների վրա. բայց նա իհարկե շատ լավ գիտե, որ
բառերի դերերը խոսքի մեջ՝ վարժապետներն աշակերտներին սովո-
րեցնում են, իսկապես գիտակցել են տալիս համախմբում, տեսակա-
վորում են դեռ հոլովել շտվորեցրած. և որ աշակերտը ենթակա, ստո-
րողյալ, կրող առարկա, տեղի պարագա և այլն որոշում է դեռ ոչ ուղ-
ղական=անվանական, ոչ հայցական և ոչ տրական և այլն հոլովները
սովորած: Եվ ի՞նչպես հնարավոր է լինում այս:— Բառաձև և ֆունկ-
ցիա տարբեր բան են. մեկը չիմացած, աշակերտը կարող է մյուսը սո-
վորել: Եթե ֆունկցիայի, բառերի «տարբեր դերերի ճանաչողության»
համար անհրաժեշտ լինեի բառաձևերը, հոլովները և նրանց անուն-
ներն իմանալը, այն ժամանակ՝ ֆրանսերենի քերականությունների մեջ
որ հոլով բառն էլ չկա, ուրեմն ֆրանսիացի աշակերտը չպիտի կարո-
ղանար սովորել բառերի տարբեր ֆունկցիաները: Երբ ֆրանսիացին le
loup mange l'agneau խոսքի le loup ուղղական հոլով չի անվանում և
l'agneau հայցական չի կոչում, այլ երկուսն ևս միևնույն ձևն է հա-
մարում,— կորցնո՞ւմ է ուրեմն նա այդ բառերի տարբեր ֆունկցիա-
ների գիտակցությունը և չի՞ կարողանում որոշել, որ մեկը՝ գայլը՝ ներ-

գործող ենթակա է, մյուսը՝ գառը՝ կրող առարկա։ Եվ ինչո՞ւ ուրեմն երբ մենք «Գայլը կերավ գառը» խոսքի մեջ գայլը և գառը նույն ձևը համարենք, ինչպես են իրոք, և նույն անունով կոչենք իբրև ձև, դիցուք առաջին հոլով, պիտի կորցնենք անպատճառ «այն բոլորը՝ ինչ որ քերականությունը պետք է տա—գիտակցությունը այդ բառերի տարբեր ֆունկցիաների»

Եթե բառերի տարբեր պաշտոնները խոսքի մեջ՝ որոշելու համար հոլովական ձևերի գոյությունն անգամ կարևոր չէ, ո՞րչափ ևս առավել այդ ձևերի համախմբումն և խմբերի անունները։ Ստեփանը ծեծեց Տիգրանին» խոսքի մեջ Տիգրանին ձևը տրական հոլով կկոչենք, թե հայցական, թե երկրորդ հոլով, թե նույնիսկ Տիգրանին ձևի հոլով լինելն էլ չենք ասի, այդ անտարբեր է այդ բառի ֆունկցիան իմանալու և սովորեցնելու նկատմամբ։

* * *

Պ. Մալխասյանը գրում է. «Բայց զարմանալի է և այն հակասությունը, որի մեջ անգիտակցաբար ընկնում է պ. Աբեղյանը։ Վերի օրինակում (այդ օրինակն է՝ «Մի որսորդ տեսավ մի աղվես») նա «աղվես» ձևը կոչում է ուղղական այս բառի բուն իմաստով։ Եթե նա ուղղական բառը հասկանում է տառացի, ստուգաբանական նշանակությամբ՝ նա հետևողական լինելու համար նույնպիսի բուն՝ ստուգաբանական իմաստով պետք է հասկանար և «տրական» բառը (տալու հոլով), և այս դեպքում վերի օրինակում (այդ օրինակն է՝ «Որսորդը տեսավ աղվեսին») բերած «աղվեսին» ձևը չպիտի կոչեր տրական, որովհետև «Որսորդը տեսավ աղվեսին» խոսքում՝ «աղվեսին» ոչինչ չէ տրվում, ուրեմն և նա տրական չպիտի լինի՝ այս բառի բուն իմաստով։— Ընթերցողն այս կարդալով գուցե կարծում է, թե պ. Մալխասյանն իմ գրությունից մեջ մի հակասություն է բռնել, որով և իմ եզրակացություն սխալ լինելը ապացուցել։ Ուստի տեսնենք նա ինչ է ասում կետ առ կետ։

Պ. Մալխասյանը գրելով, թե Աբեղյանը «Աղվես ձևը կոչում է ուղղական այս բառի բուն իմաստով»՝ ուզում է ասել, որ իբր թե «աղվես» ձևն ուղղական կոչելուն ինձ համար իբրև հիմք ծառայել է ուղղական տերմինի ստուգաբանությունը։ Թե իրոք այս է ասում նա, այդ երևում է ներքևում ուրիշ տեղ գրածից. «Եթե «ուղղական» բառի տառացի, ըստ ստուգաբանական նշանակությունն է պ. Աբեղյանին գայթակղեցնողը՝ լավ է հենց այդ գայթակղեցնող բառը վերցնել մեջտեղից և ուղղականը կոչել անվանական»։— Թե ինձ գայթակղեցնողն «ուղղական» տերմինը չէ, այդ ասելն անգամ ավելորդ է։ Թե մեր առաջին հոլովի անունը ուղղական կկոչվի, թե անվանական, թե առաջին հոլով,—այդ անտարբեր է հայցական հոլովի առանձին ձևական գոյություն և ոչ գոյություն նկատմամբ։ Որովհետև անունը փոխելով իրը չի փոխվում.

և այդ ժամանակ ես կասեմ, մեր հայցական հոլովը ձեռով նույն է ինչ որ անվանականը, կամ թե անվանական հոլովը գործ է ածվում և գրաբարի հայցականի իմաստով:

Մեր առաջին հոլովի անվանական թե ուղղական կոչումը ոչ թե հայցականի ձևական գոյության տեսակետից նշանակութուն ունի, այլ տերմինոլոգիայի ճշտության տեսակետից: Ըստ ուղղական տերմինը շատ հարմար և ճիշտ կոչում եմ գտնում մեր բոլոր հոլովների անունների մեջ, և շատ հարմար հենց իր նորամուծության համար: Ուրիշ լեզուների անվանական տերմինը առնված է նրանց առաջին հոլովի ֆունկցիաներից, որ է ենթակա (անուն բայի) և ստորոգյալի անուն. իսկ մեր առաջին հոլովի անունը՝ ուղղական առնված է միայն բառի ձևից և բնավ չի ակնարկում նույն հոլովի որևէ պաշտոնին: Այս պատճառով և այդ տերմինն իր ստուգաբանական նշանակությամբ կատարելապես հարմարվում է բառի ուղիղ ձևերին, լինին իմաստով անվանական (ենթակայի և ստորոգյալի), կոչական թե հայցական, և մենք կարող ենք ասել թե «ամեն անուն ուղիղ ձևով՝ ուղղական է բառիս բուն նշանակությամբ»: Ուստի՝ Ա՛յ մարդ, ջուր չկա, ջուր բեր. սառույցը ջուր դարձավ. մտնենք ջուրը և այլն խոսքերի մեջ, առանց ուշ դարձնելու թե մաքդ կոչական է. սառույցը, ջուր առաջին դեպքում ենթակա են, ջուր երկրորդ դեպքում կրող խնդիր է, ջուր երրորդ դեպքում ստորոգյալ է, ջուրը տեղի պարագա,— մենք կարող ենք ասել, որ դրանք բոլորը ուղղական են, ուղիղ ձևով են բառիս բուն իմաստով: Ուրիշ խոսքով մեր ուղղական տերմինը իր ստուգաբանական բուն իմաստով և ոչ անվանական (= ենթակայի և ստորոգյալի հոլով) հարմար է ոչ միայն ուղղականին = անվանականին, այլև կոչականին և ուղիղ ձևով հայցականին, և մենք առանց տերմինի ստուգաբանության խորթության կարող ենք ասել թե «սեռի խնդիրն և պարագայական խնդիրները նույնպես ուղղական (բուն իմաստով և ոչ անվանական) են դրվում»: Ահա թե ինչպես եմ հասկանում ես այդ ուղղական բառի ստուգաբանական իմաստի նշանակությունը հայցականի նկատմամբ (տե՛ս Աշխարհաբարի հոլովները, եր. 5, 10, 11, 43):

Այսպիսի ճշտություն չունին ոչ անվանական տերմինը մեր լեզվի համար և ոչ մեր մյուս հոլովների անունները, որոնք ոչ թե հոլովական ձևերից են առնված, այլ նրանց կատարած ֆունկցիաներից: Դրանք հոլովական ձև բնավ չեն ցույց տալիս, մինչդեռ ուղղականը միայն հոլովական ձևն է ցույց տալիս: Ուղղականի համապատասխան՝ ձևից առնված կոչումները պետք է լինեին ըստ կազմության կամ վերջավորության այսպես 1. ուղղական հոլով, 2. ի կամ ու հոլով, 3. ից կամ ուց հոլով, 4. ուվ հոլով, 5. ում հոլով. և այդ ժամանակ դրանք ևս կլինեին նույնպես ճիշտ տերմին, ինչպես ուղղական է. մինչդեռ հայցական, տրական և այլն տերմինները առնված լինելով հոլովական ձևերի ֆունկցիաներից՝ անճիշտ են, որովհետև չեն ամփոփում նույն ա-

նունը կրող հոլովական ձևի բոլոր ֆունկցիաները: Օրինակ՝ մեր 2-րդ հոլովական ձևն ըստ յուր էական համարված ֆունկցիայի կոչվում է տրական և բացատրվում է, ըստ պ. Մալխասյանի, իբրև «տալու հոլով», այսինքն ցույց է տալիս մի խնդիր, որին մի բան տրվում է, բայց հարկավ այս հոլովո միայն «տալու» նշանակություն չունի, այլ և շատ ուրիշ նշանակություններ ինչպես՝

Աղվեսը մոտեցավ որսորդին:
Աղվեսը հաճելի է որսորդին:
Աղվեսը երևաց որսորդին:
Աղվեսը հնազանդեց որսորդին:
Աղվեսը հաղթեց որսորդին:
Աղվեսը եկավ կես գիշերին:
Աղվեսը նստեց ճանապարհին:

Այս և ուրիշ շատ օրինակների մեջ աղվեսը ռեսուրդին, կես գիշերին, նախադասին ուղինչ չի տալիս, բառիս իսկական նշանակությամբ, բայց և այնպես այդ բառերն այդ գեպերում տրական են կոչվում, որովհետև դրանք նույն հոլովական ձևն են, ինչ որ «Աղվեսը կաշին տվավ որսորդին» խոսքի մեջ ռեսուրդին ձևը:

Շատ պարզ է, որ տրական տերմինը իբրև այնպիսին՝ շատ քիչ նշանակություն ունի 2-րդ հոլովական ձևի ֆունկցիաները որոշելու համար, դա մի անճիշտ տերմին է: Նույնպիսի գրեթե բան չասող տերմին է և հայցական=խնդրական բառը, որ յուր ստուգաբանությամբ ցույց է տալիս, թե այդ հոլովով դրված բառը խնդիր է լինում. բայց մյուս հոլովներն էլ խնդիր են լինում, ուստի և հայցական=խնդրական տերմինն յուր ստուգաբանությամբ այնքան ընդհանուր նշանակություն ունի, որ մյուս հոլովներին էլ կհարմարվի:

Եթե այսքան քիչ բան են ասում տերմինները և հատկապես տրական տերմինը այդ անունով կոչվող հոլովական ձևի բազմազան ֆունկցիաների նկատմամբ, էլ ի՞նչու չպիտի կարողանանք, տրական տերմինի ստուգաբանության պատճառով «Որսորդը տեսավ աղվեսին» խոսքի մեջ աղվեսին ձևը տրական կոչել, ինչպես որ «Որսորդը հաղթեց աղվեսին» խոսքի մեջ նույն աղվեսին ձևը, որ միևնույն կցողի ֆունկցիան ունի, տրական ենք կոչում:— Այս բացատրություններից հետո դանք պ. Մալխասյանի բռնած «հակասությունը»:

Անշուշտ, եթե ես տրական բառը միշտ յուր բուն ստուգաբանական իմաստով հասկանալի, վերի «Որսորդը տեսավ աղվեսին» խոսքի մեջ «աղվեսին» ձևը չպիտի կոչել տրական, և պ. Մալխասյանը կարող էր եղրակացնել «ուրեմն և նա տրական չպիտի լինի այս բառի բուն իմաստով», և նա կարող էր ասել նաև, որ քանի որ Աբեղյանն այդ «աղվեսին» ձևը տրական է կոչում, ուրեմն և «անգիտակցաբար» «հակասություն» է անում: Բայց այդպիսի եղրակացություն և հակասության

Համար պետք է որ ես տրական հոլովը միշտ իր անվան, տրական բառի ստուգաբանական, «տալու» իմաստով ընդուննի: Ընդունում եմ ես այդ և ասե՞լ եմ մի տեղ այդպիսի բան:— Դու չես ասել այդպիսի բան, ասում է պ. Մալխասյանը,— բայց գուցե այդ ասել ես ուղղականի համար և հետևողական լինելու համար դու պետք է այդ ընդունես և տրականի համար. և որովհետև դու չես կարող այդ ընդունել առանց անհեթեթության մեջ ընկնելու, ուրեմն և հակասության մեջ ես ընկնում: «Եթե Աբեղյանը ուղղակի բառը հասկանում է տառացի, ստուգաբանական նշանակությամբ՝ նա հետևողակից լինելու համար նույնպիսի բուն՝ ստուգաբանական իմաստով պետք է ճշակաբար և «տրական» բառը (տալու հոլով)»: Ահա թե ինչ է դրում:— Ընդունենք, որ ես «ուղղական» բառը «տառացի ստուգաբանական նշանակությամբ եմ հասկանում» բայց մի՞թե այդ բանից կարելի է հետևցնել տրամաբանական անհրաժեշտությամբ, թե ես «տրական» տերմինն էլ այդպես պիտի հասկանամ: Վերլուծենք պ. Մալխասյանի այդ եզրակացությունն ևս տրամաբանական սառը ձև տալով նրան և տեսնենք՝ ինչ է դուրս գալիս: Նա ասում է.

Ուղղական տերմինն է Աբեղյանի կողմից, տառացի ստուգաբանական նշանակությամբ հասկացվող,— կամ ա-ն է Բ. Հետևաբար՝ տրական տերմինն է Աբեղյանի կողմից տառացի ստուգաբանական նշանակությամբ հասկացվող,— կամ Բ-ն է Բ:

Այս չէ՞ ասում պ. Մալխասյանը՝ ա-ն է Բ, հետևաբար Բ-ն է Բ: Կամ տառերի տեղ անուններ դնելով՝ Տիգրանն է վարժապետ, հետևաբար՝ վարժանն էլ է վարժապետ. կամ Տիգրանի ձիու գույնը կարմիր է, հետևաբար՝ Տիգրանի կովի գույնն էլ կարմիր պիտի լինի:

Անշուշտ ընթերցողը հասկանում է, որ առաջին խոսքից դեռ կարելի չէ անհրաժեշտորեն հետևցնել երկրորդ խոսքն իբրև եզրակացություն: Այդտեղ մի պակաս բան կա և պակասը երկրորդ նախադրյալն է, որ չի դնում պ. Մալխասյանը և չի կարող դնել, բայց չդնելով հանդերձ ենթադրել է տալիս, թե իբրև կա այդ նախադրյալը. որովհետև պ. Մալխասյանն էլ և ամենքն էլ գիտեն, որ մի նախադրյալից միայն դեռ կարելի չէ եզրակացություն հանել: Որպեսզի կարողանանք հետևցնել թե Տիգրանի կովի գույնն էլ կարմիր է, բավական չէ միայն որ իմանանք, թե Տիգրանի ձիու գույնը կարմիր է. այլ հարկավոր է, որ մի ուրիշ բան էլ իմանանք, այն՝ որ Տիգրանի կովի գույնը նույն է ինչ որ Տիգրանի ձիու գույնը: Արդարև մենք սովորական գրության և խոսակցության ժամանակ հաճախ մի նախադրյալով էլ եզրակացություն ենք առնում. ինչպես՝ Մարդը մահկանացու է. հետևաբար՝ Տիգրանը մահկանացու է. ա-ն է Բ. հետևաբար Բ-ն է Բ.—բայց այստեղ զորությամբ հասկանում ենք երկրորդ նախադրյալը թե Տիգրանը մարդ է, Բ-ն է Բ. և տրամաբանորեն կազմվում է՝ ա-ն է Բ, Բ-ն է Բ, հետևաբար՝ Բ-ն է Բ: Բայց երբ պ. Մալխասյանն ասում է, թե ուղղականն է Բ. հետևաբար՝ տրականն է Բ,— կարո՞ղ ենք այստեղ երկրորդ նախադրյալը գորու-

թյամբ հասկանալ, թե տրականն է ուղղական: Ահա՛ թե ինչ միամիտ բանի վրա է հիմնում պ. Մալխասյանը յուր հետևությունը և ինչպես անգիտակցաբար մոլորվում և մոլորեցնում է յուր ընթերցողներին, որոնք նրա գրածը կարդալով գուցե կկարծեն, թե իրոք ես այդպիսի անմտություն եմ ասել, թե տրականն է ուղղական, այսինքն թե տրականն իբրև տեսակ մտնում է ուղղական սեռի մեջ, կամ թե տրականը նույն է ինչ որ ուղղականը: Որովհետև մինչև չլինի տրականի նույնացումը ուղղականի հետ, կամ տրականը չլինի ուղղական սեռի մի տեսակ, ոչ մի կերպ կարելի չէ անհրաժեշտորեն հետևեցնել, որ ուղղականի վրա ասածը, ուղղականի ստորոգյալը ստորոգվի նաև տրականի վրա: Ահա թե ինչ ևղանկով է պահանջում պ. Մալխասյանը, որ ես «հետևողական լինելու համար» նույնպիսի ստուգաբանական իմաստով հասկանամ տրական տերմինը, ինչպես հասկանում եմ ուղղական տերմինը,— և ինչպիսի ձևով հակասություն է բռնում:

Բայց տեսնենք մի ավելի դարմանալի բան:

* * *

Պ. Մալխասյանը բերում է հետևյալ խոսքերը. «Մի որսորդ տեսավ մի աղվես»։ «Որսորդը տեսավ աղվեսին», և ապա մտնելով «աշակերտի հոգեկան դրության մեջ» բացականչում է. «Այդ ի՞նչ տարօրինակ ուղղական (գծածն իրենն է) է, որ երբեմն, որոշված լինի թե անորոշ՝ միշտ միևնույն ձևն տանի («որսորդ», «որսորդը»), իսկ երբեմն անորոշ ձևում դարձյալ ուղղական (գծածն իրենն է) է մնում («աղվես»)։ իսկ որոշված ձևում փոխվում է տրականի («աղվեսին»), Երեխան, շրնորհիվ պ. Աբեղյանի նորամուծության, ոչ միայն չի ստանա ֆունկցիաների (գծածն իմն է) գիտակցությունը, այլ և խառնաշփոթության մեջ կրնկնի. քերականությունը ոչ թե կծառայի նրան պարզելու լեզվի երևույթները, այլ խառնելու, խճճելու»:

Այստեղ պ. Մալխասյանը դարձյալ ինձ վերագրում է մի բան, որ ես չեմ ասել, այլ ինքն է ասում, այն էլ առանց որևէ հիմունքի: Աբեղյանի նորամուծությունն երբեք և ոչ մի դեպքում չի ասում, թե ուղղականն երբեմն ուղղական է մնում և երբեմն տրականի փոխվում. այլ բոլորովին հակառակն է ասում,— և հենց այս է իմ նորամուծությունը, և այս իհարկե շատ լավ գիտե պ. Մալխասյանը: Այդ նորամուծությամբ ուղղականը, առաջին հորովական ձևը, բառի հիմնական ձևը, լինի որոշյալ թե անորոշ և ինչպիսի ֆունկցիա էլ կուզի կատարի՝ միշտ ուղղական է մնում և տրականը՝ միշտ տրական: Աշակերտը ուղղականին («որսորդ», «որսորդը», «աղվես») միշտ ուղղական է ասում. իսկ տրականին («աղվեսին») միշտ տրական. և ոչ թե ուղղականը «որոշված ձևում փոխվում է տրականի», ինչպես գրում է պ. Մալխասյանը: Եվ անպայման շատ «տարօրինակ», լավ լսեցեք, «տարօրինակ ուղղական», տարօրինակ հոլով կլինեք այդ հոլովը, «որ երբեմն որոշված լինի թե

անորոշ՝ միշտ միևնույն ձևն ունենա» և երբեմն «որոշված ձևում փոխվի տրականի»։ Եվ մի՞թե այ. Մալխասյանն իմ քերականության ուղղականն է բնորոշում այսպես, թե՞ Պալասանյանի և իր պաշտպանած քերականության հայցական հոլովը, միայն հայցական բառի տեղ ուղղական ղեկելով։ Թե ինչու է նա այսպես վարվում, այդ ես չեմ հասկանում։ Բայց ուղղական բառի տեղ հայցական ղեկելով ստանում ենք. «Ի՞նչ տարօրինակ հայցական է, որ երբեմն որոշված լինի թե անորոշ՝ միշտ միևնույն ձևն ունի» (Որսորդը սպանեց մի ռչխար. Որսորդը մորթեց ռչխարը։ Որսորդը մի օր այնտեղ մնաց։ Որսորդն այն օրն այնտեղ մնաց։ Որսորդը մի ծառա ունի։ Որսորդը քեզ իր ծառան կարծեց։ Որսորդը գնաց մի գյուղ։ Որսորդը գնաց իր գյուղը)։ Իսկ երբեմն «որոշված ձևում փոխվում է տրականի» (Որսորդը ռչխարին ծեծեց։ Որսորդը տեսավ աղվեսին։ Որսորդը կանչեց իր ծառային։ Որսորդն իր աղջկանը մարդու տվավ)։— Ահա թե իմ նորամուծությունն ինչ «տարօրինակ» հոլովի դեմ է ուղղված։ Այդ «տարօրինակ» հոլովը ոչ թե իմ քերականության ուղղականն է, այլ հենց հին քերականության հայցական հոլովն է, որ չունենալով յուր հատուկ ձևը, լինի որոշյալ թե անորոշ, երբեմն ուղղականի ձևն է հագնում, երբեմն տրականի. մի անգամ ուղղականի ձևը ուղղական է կոչվում, մյուս անգամ հայցական. մի անգամ տրականի ձևը տրական է կոչվում, մյուս անգամ հայցական։ Ահա թե որտեղ է «տարօրինակությունն» և «խառնաշփոթությունը»։ Եվ իմ նորամուծությունը հենց այս տարօրինակության և խառնաշփոթության դեմն է առնում,— այն է՝ պետք է տարբերել բառերի ձևերն իրենց ֆունկցիայից և ուղղականը, բառի ուղիղ ձևը միշտ և անփոփոխ կերպով ուղղական կոչել, իսկ տրականը՝ տրական. որսորդ(ը), աղվես(ը), քաղաք(ը) և այլն, ինչ ֆունկցիա կուզե արտահայտեն՝ միշտ ուղղական են, միշտ միևնույն առաջին հոլովական ձևն են, իսկ որսորդի(ն), աղվեսի(ն), քաղաքի(ն) ինչ ֆունկցիա կուզե արտահայտեն՝ միշտ միևնույն հոլովն են, երկրորդ հոլովական ձևը կամ տրական։ Պա՞րզ է, որ իմ նորամուծությամբ ուղղականը չի փոխվում տրականի, և միթե այս չգիտե՞ր այ. Մալխասյանը։ Պա՞րզ է, որ իմ նորամուծությամբ հենց այդ «տարօրինակ» հոլովն է վերանում, ուստի և մեր հոլովների խառնաշփոթությունը, անտրամաբան բաժանումը, որ այնքան անտեղի և անօգուտ գլխացավանք է պատճառում աշակերտներին,— և միթե այս չգիտե՞ր այ. Մալխասյանը։

Բայց «երեխան շնորհիվ այ. Աբեղյանի նորամուծության... չի ըստանա ֆունկցիաների գիտակցությունը»,— դարձյալ նույնը կրկնում է այ. Մալխասյանը։ Թե «ֆունկցիաների գիտակցությունն» աշակերտն առանց հոլովների սովորելու էլ կստանա և ստանում է, այդ մենք տեսանք։ Եվ ինչի՞ չպիտի ստանա, այդ դարձյալ չի ասում։ Մի՞թե նա կարծում է, թե աշակերտը ֆունկցիայի գիտակցություն չի ստանում, երբ իմ քերականությամբ սովորում է, թե ենթակա և կրող առարկա կան և թե

1. Ծնթական դրվում է ուղղական հոլովով. ուստի «Մի որսորդ տեսավ մի աղվես»։ «Որսորդը տեսավ աղվեսին» խոսքերի մեջ «որսորդ», «որսորդը» բառերը ուղղական հոլով են ենթական հին։

2. Կրող առարկան դրվում է՝ ա) երբեմն ուղղական հոլովով. ուստի «Մի որսորդ տեսավ մի աղվես» խոսքի մեջ աղվես ուղղական հոլով են կրող առարկա է. բ) երբեմն էլ դրվում է տրական հոլովով. ուստի «Որսորդը տեսավ աղվեսին» խոսքի մեջ աղվեսին տրական հոլով են կրող առարկա է։

Կա՞ աշատեղ խառն ու մութ բան, որ երեխան շհասկանա. աշակերտը չի՞ ստանում ֆունկցիաների գիտակցությունը։ Թե՞ ընդհակառակն նա շատ լավ, որոշ կերպով տարբերում է բառերի ձևերն իրենց ֆունկցիաներից. շատ հեշտությամբ, պարզ ու պայծառ կերպով որոշում է թե՛ հոլովները և թե՛ այդ հոլովների ֆունկցիաները առանց «տարօրինակ» հայցական հոլովի օգնությանը դիմելու, — մի հոլով, որ միայն «խառնաշփոթություն» է մտցնում առանց մի շնչին օգուտ տալու ֆունկցիաների նկատմամբ։ Ո՞րն է ավելի հեշտ և հիշատ. աշակերտը սովորի՞ ոչինչ չասող «տարօրինակ» հայցական հոլովի «ձևը», որ և սովորել անհնարին է, որովհետև այդ հոլովը հատուկ ձև չունի, կիրառությամբ էլ հաստատուն չէ, — թե՞ սովորի ուղղականի և տրականի հոլովական ձևվերը, որոնք շատ պարզ աչքի են խփում իրենց արտաքինով, և թույլ աչք հոլովների կատարած ֆունկցիաները, նրանց բազմազան կիրառությունները, որոնց մեջ մտնում են հին հայցականի ֆունկցիաները։ Քերականությունը նրա համար է, որ աշակերտը պայծառ հասկացողություն ունենա լեզվի հորինվածքի մասին. իմանա ձևերը և այդ ձևերի կիրառությունները. իմանա, այսպես ասած, ո՞ր մարմնի հետ ո՞ր հոգին է կապված, և ոչ թե՛ նրա համար, որ գլուխ արաքացնելով մի հոգու վրա, որ յուր սեփական մարմինը չունի, բռնի կերպով, հակառակ մեր լեզվի կազմության ու պատմության այդ հոգու համար առանձին մարմին ստեղծել աշխատի։

Բայց այժմ պ. Մալխասյանը գուցե կառարկե, և ներքևում կտեսնենք, որ առարկում է, թե՛ այդ ինչ տարօրինակ կրող առարկա, սեռի խնդիր է, որ մերթ ուղղական և մերթ տրական է դրվում, մերթ մի հոլովով, մերթ մի ուրիշ հոլովով։ Կրող առարկան մի ֆունկցիա է և մի հոլովով էլ պիտի արտահայտվի։ — Դրա պատասխանն արդեն տվել եմ (Աշխ. հոլ., եր. 10 հտն.). բայց աշատեղ էլ տեսնենք։

* * *

Պ. Մալխասյանը մի վերջին օրինակ էլ է բերում. «Նա սիրում է յուր տունը և յուր երեխաներին» և ապա նկատում. «Քնտ պ. Արեղյանի բերականության՝ ստունը» ուղղական է, «երեխաներին» տրական, երկուսն էլ խնդիր։ Աշակերտը անշուշտ պիտի շվարած մնա, տեսնելով, որ միևնույն նշանակությունն արտահայտելու համար տարբեր հոլով-

նկր են գործածվում լեզվի մեջ, և որ ուղղական ու տրական խնդիրները միևնույն դերն են կատարում: Բայց մի ուրիշ խոսքի մեջ,— «նա տունը կտակեց յուր երեսաներին» — տեսնում է, որ «երեսաներին» տրական խնդիրը արդեն ուրիշ դեր է կատարում: Եվ աշակերտին շվարմունքից չէ կարող հանել հայերենի ուսուցիչը, որ ղեկավարվելով պ. Արեղյանի բերականությամբ, հայցական չէ ճանաչում, այլ ռուսերենի ուսուցիչը:

Շվարողը ոչ թե աշակերտն է, այլ ինքը պ. Մալխասյանը: Նա չի կարողանում կտրվել յուր սովորածից,— խոստովանում եմ, որ հեշտ չէ այդ հին վարժապետի համար, որ վարժվել է կրողի ֆունկցիայի համար հայցական լսել,— և կարծում է, թե Արեղյանի քերականությամբ ղեկավարվող վարժապետն առանց հայցական հոլովի չի կարող բացատրել այդ «տունը և երեսաներին» և կարող է միայն ռուսերենի ուսուցիչը, որ հայցական հոլով ունի: Բայց տեսեք, թե ամեն ուսուցիչ որքան հեշտությամբ առանց հայցականի կբացատրի այդ: «Տունը և երեսաներին», հրկուսն էլ կրող առարկա, սեռի խնդիր են. առաջինը դրված է ուղղական, որովհետև անշունչ առարկա է, իր է. երկրորդը՝ տրական, որովհետև անձի անուն է: Եվ աշակերտն էլ բնավ չի շվարի, ինչպես որ չի շվարում, երբ դուք «տունը և երեսաներին» հայցական եք անվանում և բացատրում թե հայցականը երբ անշունչ առարկա է ցույց տալիս՝ նման է ուղղականին, իսկ երբ անձի անուն է և որոշյալ է, նման է տրականին: Այս չե՞ք ասում դուք, երբ հայցական հոլով եք սովորեցնում, և երբ երկու խոսքերի մեջ եղած հայցականները,— «նա սիրում է առն և երեսային»,— հանդիպադրում եք և մեկնում «երեսա» և «երեսային» հայցականների տարբեր ձևերը, հապա ինչո՞ւ չէ շիվարում աշակերտը, երբ լսում է հայցականի այդպիսի կերպարանափոխության բացատրությունը: Եվ ի՞նչ տարբերություն կա ձեր և իմ բացատրության մեջ, հիմն ոչ այն, որ ես միայն կրող առարկայով եմ բավականանում, իսկ դուք անտեղի կերպով մտցնում եք կրող առարկայի փոխանակ հայցական հոլով և ինչ որ կրող առարկայի համար պիտի ասվի՝ հայցականի համար եք ասում. շփոթելով ձև և ձևի ֆունկցիա և ամբողջ հայցականին վերադրելով այն կանոնը, որ կրող առարկային է վերաբերում. որովհետև, ինչպես տեսանք, ոչ թե հայցականն ընդհանրապես կարող է նման լինել տրականին, այլ հայցականն իբրև կրող առարկա:

Բայց «աշակերտը անշուշտ պիտի շվարած մնա, տեսնելով, որ միևնույն նշանակությունն (=միևնույն կրող առարկան) արտահայտելու համար տարբեր հոլովներ են գործածվում լեզվի մեջ», ասում է պ. Մալխասյանը:— Անշուշտ ռուս աշակերտը և ռուսերեն սովորող հայ աշակերտն էլ է հարկավ շվարած մնում, երբ կարդում է հետևյալ խոսքերը. Дай бог вам всякого богатства и дочку маленькую. Подай мне бумаги, чернил и мою ручку,—այսինքն միևնույն նշանակության.

սեռի խնդրի համար երկու հոլով են գործածվում, մեկ սեռական, մեկ էլ հայցական: Բայց չէ, ուստի աշակերտն ամենեւին իրավունք չունի շիվարիւ, և լուռ պիտի նստի, չնայելով որ նրա լեզվի մեջ առանձին հայցական հոլով կա սեռի խնդրի ֆունկցիայի համար և այդ հոլովի կողքին մի ուրիշ սեռի խնդիր կարող է և ուրիշ հոլովով գրվել. և այս շատ բնական է գտնում սլ. Մալխասյանը: Անբնականը միայն հայերենում է, ուստի և հայ աշակերտը, որի լեզվի մեջ առանձին բառած էլ չկա հայցականի համար, պարտավոր է անպատճառ ապուշ կտրել, տեսնելով որ մի սեռի խնդիրը մի հոլովով է գրված, մյուսը՝ մի ուրիշ հոլովով:

Ռուսերենի վարժապետը կարող է հանգիստ սրտով, առանց վախենալու թե աշակերտները շվարած կմնան, բացատրել. «Գոյականը սեռական հոլովով հաճախ գործ է անում փոխանակ հայցականի՝ իրեւ սեռի խնդրի ներգործական բայերի, երբ գլխավոր առարկայի գործողությունն անցնում է մի ուրիշ առարկայի ոչ թե որոշ ամբողջության վրա, այսինքն ոչ թե ամբողջ առարկայի վրա, այլ նրա մի մասի վրա»: Ապա՝ նույնպես և մեր գրաբարի վարժապետը, ինքը պ. Մալխասյանն էլ կարող է ասել աշակերտին, թե սեռի խնդիրը, երբ որոշյալ է, առնում է զ նախդիրը, և աշակերտը երբեք չի շիվարի կարգալով այս խոսքը. «Տեսի անդ զեղբարս իմ և արս բազումս»: Այդ աշակերտը չի շիվարի և այն ժամանակ, երբ կարդում է հետեւյալը. «Տեսի զնա և յաղթեցի հմա». չի շիվարի, թեպետև վարժապետն ասում է, թե, երկու սեռի խնդրից մեկը հայցական է գրվում, մյուսը՝ տրական: Աշխարհաբարի վարժապետն էլ կարող է ասել, որ նույն ֆունկցիաները կարող են արտահայտվել տարբեր հոլովներով. «Այս գիշեր եղավ. Այս դարում եղավ: Այս վաշխյանիս եղավ»:— Այս այսպես կարող են ասել ուսերենի, գրաբարի և աշխարհաբարի վարժապետները. գրաբարի և աշխարհաբարի վարժապետներն ուրեմն կարող են ասել թե սեռի խնդիրն այս ու այն դեպքերում հայցականի տեղ տրական է գրվում,— իսկ նույն աշխարհաբարի վարժապետը ուրիշ դեպքում չի կարող ասել, թե սեռի խնդիրը որ ուղղական է գրվում, այս ու այս դեպքում գրվում է ուղղականի տեղ սովորաբար տրական: Եվ ինչո՞ւ չի կարող այս ասել աշխարհաբարի վարժապետը, որովհետև «աշակերտն անշուշտ պիտի շվարած մնա» տեսնելով, որ կողքե կողք տարբեր հոլովներ են գործածվում միևնույն նշանակությունն արտահայտելու համար, այսինքն ուղղական և տրական հոլովները նույն դերն են կատարում, թեպետ տարբեր տեսակի առարկաների համար: Արդյոք հավատա՞նք այս առարկությունը:

Արդյոք հավատա՞նք և շարունակությամբ, թե աշակերտը պիտի շիվարած մնա և այն պատճառով, որ «նա սիրում է յուր տունը և յուր երեխաներին» խոսքը կարգալուց հետո՝ կարդում է և մի ուրիշ խոսք. «նա տունը կտակեց յուր երեխաներին», և «տեսնում է, որ երեխանե-

րիճ տրական խնդիրն արդեն ուրիշ դեր է կատարում» այստեղ:— Անշուշտ պ. Մալխասյանն յուր աշակերտներին չի սովորեցնում, թե տրական հոլովը միայն մի դեր է կատարում, այլ թե կարող է զանազան նշանակության դերեր կատարել: Ուրեմն և ի՞նչ զարմանալու և ապշելու բան կա, որ տրական հոլովը մի խոսքի մեջ, մի բայի հետ մի դեր կատարի. մի ուրիշ խոսքի մեջ, մի ուրիշ բայի հետ մի ուրիշ տեսակ դեր կատարի: Անսովոր բան է այս: Կա՞ լեզու, որի մեջ միևնույն հոլովը՝ նայելով խոսքերի մեջ ունեցած տարբեր դրության՝ տարբեր նշանակություններով չօգտագործվի: Միթե շիվարո՞ւմ է ուս աշակերտը, երբ կարդում է *Подай мне бумагу и цвет бумаги*,— միթե *бумагу* սեռականներն այս երկու դեպքում էլ նո՞ւյն դերն են կատարում: Արդյոք չկա՞ն հոլովներ, որ ոչ միայն տարբեր, այլև «հակադիր» ֆունկցիաներ արտահայտեն: Կարծեմ բավականաչափ տեսանք այդպիսի բաներ վերևում: Բայց եթե հայցական հոլով ընդունենք, արդյոք հայցականը միշտ մի՞ հատիկ ֆունկցիա կարտահայտի:

Որսորդը սպանեց աղվեսին:

Որսորդը գնաց պարտեզ:

Որսորդին կոչեցին Տիգրան:

Որսորդը գնաց Փարպի ռիստ:

Որսորդը ծնվել է Թիֆլիս:

Որսորդը մեռավ անցյալ տարի:

Որսորդը քնել է մեծ բունը:

Որսորդը հեռացավ հինգ վերստ:

Ահա ինը հայցական, որոնք բոլորովին տարբեր նշանակություններ ունին և ձևով էլ առաջինը տարբերվում է մյուսներից,— բայց աշակերտն այդտեղ իհարկե ամենևին իրավունք չունի շիվարելու, որովհետև վարժապետն ընդունում է հայցական հոլով և ասում է, թե դժբաղդ բոլորը հայցական են, թեպետ տարբեր տարբեր նշանակություններով: Աշակերտը միայն այն ժամանակ պիտի շիվարի, երբ կարդա. «նա սիրում է... յուր երեխաներին» և ապա «նա տունը կտակեց յուր երեխաներին» և լսի, որ երեխաներին ձևը երկրորդ դեպքում տարբեր դեր է կատարում, քան ինչ որ առաջինի մեջ:

Ահա թե ինչպիսի գործնական և մանկավարժական առարկություններ է անում պ. Մալխասյանը: Բայց մենք շարունակենք:

* * *

«Եթե աշակերտներին շփոթություն պետք է պատճառե այն հանգամանքը, որ միևնույն ձևին երկու անուն ենք տալիս— (ուղղական և հայցական «այգի»), այդ շփոթությունը Բեշտալթյամբ կարելի է փարատել՝ երկու հոլովների տարբեր նշանակությունը բացատրելով... «Այգի» բառի մեջ ուղղականի և հայցականի նշանակությունը նրան կբա-

քատրվի, և շվաքաւքյան տեղիւ ալլա շի մնա: Եթե, օրինակի համար, ուսուցիչը աշակերտին բացատրեմ «այգին հասցրեց» նախադասութեան երեք նշանակութիւնները (իբրեւ ենթակա, սեռի խնդիր և տեղական խնդիր) և ցույց տա ահագին տարբերութիւնը ուղղականի և հայցականի մեջ՝ աշակերտը էլ բնավ չի շվաքի այդ երկու հոլովները: — Շատ հեշտ, աշակերտը գրաբար գրելիս «էլ բնավ» չի գրի, տեսի ճշմ, կամ ենթակայի վրա զ չի գնիլ, էլ ուսեան գրելիս «բնավ» չի գրիլ ՕН ВНЕДЬ МНЕ. էլ ինկույն կիմանա որն է ենթական, որը խնդիրը, որը տեղական խնդիրը, և այդ երեքը շոկելով կշոկի և հայցական հոլովը:

Պ. Մալխասյանի աշակերտներն իհարկե թութակի պիս չեն սովորում հոլովներն առանց նրանց նշանակութեան, և ոչ թէ մի անգամ, ալլ հաճախ բացատրվում է նրանց այդ, բայց և այնպես, հավանաբար եմ, նրանք շարունակ շփոթում են հայցական և ուղղական, հայցական և տրական, ենթական և սեռի խնդիր: Եթի չի հավատում, թող մի վերստուգութիւն անի: Ես արեւ եմ այդ իմ աշակերտների նկատմամբ և գիտեմ, թե որքան շփոթում են: Ես ուսեանի տեսրականներ էլ եմ նայել և գիտեմ, թե որքան հաճախ հայցականի տեղ տրական են գործածում: Եվ այս հասկանալի է թե ինչու: Հեշտ չէ երեխաներին կտրել իրենց մայրենի լեզվով մտածելուց, իսկ մեր մայրենի լեզուն հին հայցականի արտահայտած հարաբերութիւնները մտցրել է ուղղականի և տրականի արտահայտած հարաբերութիւնների շարքի մեջ. հայցականի արտահայտած հարաբերութիւնները համարում են ուղղականի և տրականի արտահայտած հարաբերութիւնների մի մասը, հենց այդ պատճառով մեր լեզուն «արտաքուստ տարբեր թեքման ձևով չի զանազանել» հայցականն այս հոլովներից:

Ապա պ. Մալխասյանը կարծում է, որ եթե միայն ենթակա, սեռի խնդիր և տեղական խնդիր բացատրվի, աշակերտը կիմանա, որն է հայցականը, որը ուղղականը, որը տրականը: Այդ դեռ շատ քիչ է: Դրա համար նրան պիտի բացատրվի և բնութեան խնդիր, որպեսզի սեռի խնդրի հետ շփոթի, — Տիգրանը սպանեց Վարդանին. Տիգրանը օգնեց Վարդանին: Իսկ սրա համար բայերի սեռը պիտի բացատրվի, և նա պիտի կարողանա ներգործական սեռով ասված խոսքը կրավորականի վերածել և ընդհանրական. (տե՛ս Աշխ. հոլով., եր. 16 հտն.): Բայց այդ էլ դեռ քիչ է. որովհետեւ գրանով նա սեռի խնդիրը = հայցականը դեռ մասամբ միայն կշոկի տրականից = բնութեան խնդրից. տեսր է նա սովորի և այն, որ կան որոշ թվով բայեր, որոնց սեռի խնդիրը տրական է գրվում. այսինքն «Տիգրանը սպանեց Վարդանին» [= Վարդանը ըսպանվեց Տիգրանից] խոսքի մեջ Վարդանին սեռի խնդիրը հայցական կոչել պիտի սովորի. իսկ «Տիգրանը հաղթեց Վարդանին» [= Վարդանը հաղթվեց Տիգրանից] խոսքի մեջ Վարդանին սեռի խնդիրը տրական կոչել պիտի սովորի: Բայց այս ևս դեռ բավական չէ: Նա պետք է և այս ձևերը սովորի. «Մայրը երեխային հագցրեց և տարավ», «Մայրը

Եւրեխային հագցրեց վերնագգեստը և տարավ», այսինքն առաջին խոսքի մեջ եւրեխային հայցական է, իսկ երկրորդի մեջ տրական: Բայց այս էլ դեռ բավական չէ: Այսքանով նա դեռ միայն տրականը կշռկի հայցականից: Աշակերտը դեռ պետք է ջոկի ստորոգյալն ու ստորոգյալի անուն կամ երկրորդ հայցական ասածը, որպեսզի ուղղական և հայցական ջոկի: Ուրիշ խոսքով նա «Շիգրայրա Տիգրան կոչվեց» խոսքի մեջ պետք է իմանա, որ «Տիգրան» ուղղական է. իսկ «Շիգրայրա Տիգրան կոչվեցին» խոսքի մեջ «Տիգրան» հայցական է: Բայց այդ էլ դեռ բավական չէ, «Ծրեխան հինգ ժամ քնեց», «Ուստորդը հինգ վերստ հեռացավ» խոսքերի մեջ ժամ, վերստ բառերին հայցական ասել պիտի սովորի, իսկ «Նա լուր ժամանակին հասավ» խոսքի մեջ ժամանակինն ձևին՝ տրական. ուրիշ խոսքով պարագայական խնդիրները, լինեն հայցական, թե տրական հոլովով, և ոչ թե միայն տեղական խնդիրը, ինչպես գրում է պ. Մալխասյանը: Բացի այդ՝ նա պիտի սովորի և կոչական անուն, և մականվանական խնդիրը՝ «Վարդան զորավարից», որպեսզի իմանա, թե այստեղ «Վարդան» հայցական չէ, այլ ուղղական: Նա պիտի սովորի և նախդիրների խնդրառությունը, որպեսզի իմանա, որ «դեպի նա», «դեպի Տիգրանը», «առանց հաց» և այլն ձևերի մեջ «նա, Տիգրանը, հաց» հայցական են և ոչ ուղղական և այլն, և այլն:

Ի՞նչ է դուրս գալիս. այնպես հեշտ չի եղել հայցականն ուղղականից և տրականից զանազանելը. դրա համար գրեթե ամբողջ սինտաքսիս պիտի սովորեցնել: Իսկ պ. Մալխասյանն ասում է, թե բավական է, որ բացատրվի աշակերտին, և «աշակերտն էլ բնավ չի շփոթիլ»: Եւրանի՞ այն վարժապետին, որի աշակերտներն էլ բնավ չեն շփոթում, երբ նա բացատրում է նրանց ենթակա, սեռի խնդիր և տեղական խնդիր, ոչ թե մի անգամ, այլ տասն անգամ, հարյուր անգամ:

Բայց մենք այս խնդրի մյուս կողմը տեսնենք: Եթե հայցականը որոշելու համար այդպես գրեթե ամբողջ շարահյուսությունը պիտի սովորեցնել, գոնե հոլովների բոլոր կիրառությունը՝ բացի բացառական, դորժական և ներգոյական հոլովներից, — ինչի՞ ապացույց է այդ. արդյոք նրա՞, որ հայցական հոլովը ձևականորեն դորժյուն ունի, թե՞ գոյություն չունի: Եվ մենք հռովմե՞լ ենք սովորեցնում թե՞ հռովմեների կիրառություն, ձևաբանություն, թե՞ շարահյուսություն, — երկու բան, որ պ. Մալխասյանն իհարկե չի շփոթում իրար հետ:

* * *

Պ. Մալխասյանը մի վերջին մանկավարժական և գործնական բան էլ է ասում. «Երբ աշակերտը վաղ թե ուշ, կամ աշխարհաբարի համաձայնության մեջ, կամ գրաբար սովորելիս, կամ ուսանողների միջոցով պետք է ճանաչի հայցական հոլովի գոյությունն ու ֆունկցիան և պետք է հասկանա, որ այդ ֆունկցիան գոյություն ունի և աշխարհաբարի մեջ՝ էլ ի՞նչ կարիք կա հենց ստուգաբանության մեջ այդ հոլովը շղենել ու

չբացատրել թե՛ նրա ձևը (թե նման է կամ ուղղականի կամ տրականի՝
և թե ֆունկցիան (թե նշանակում է հանգման և շարժողության նպա-
տակակետ)»:

Ահա թե ինչու կարիք չկա:

1. Աշխարհաբարի ստուգաբանությունն աշխարհաբարի ստուգա-
բանություն է, գրաբարինը՝ գրաբարի, ռուսերենինը՝ ռուսերենին: Աշ-
խարհաբարի ստուգաբանությունը գրաբարի լեզվի համար չեն հորի-
նում և ոչ էլ ռուսերենի համար:

2. Աշխարհաբարի մեջ հայցականի ֆունկցիան գոյություն ունի,
ինչպես ընդունում է և պ. Մալխասյանը, և ոչ ձևը, ուստի և ստուգաբա-
նության = ձևաբանության մեջ, որ ձևերի ուսումն է, մենք չենք կարող
գոյություն չունեցող մի ձևի համար ուսում դնել և աշակերտներին շը-
փոթել տալ ձև և ձևի կիրառություն:

3. Եթե ուզենք էլ, գրաբարի և ռուսերենի ուսման գոյությունն տե-
սակետից, այդ անել, մենք միայն մի թերի, անճիշտ բան կանենք,
որովհետև մեր աշխարհաբարում հայցականի համար ձևերի հաստա-
տուն կիրառություն չկա: Հայցականի ձևը որոշել չի կարելի խոսքից
դուրս:

4. Գոյություն չունեցող ձևի համար մի ֆունկցիա բացատրել ըս-
տուգաբանության = ձևաբանության մեջ, այդ ինձ անհասկանալի է
(մանավանդ որ ոչ թե մի ֆունկցիա, այլ բազմաթիվ ֆունկցիաներ,
որովհետև հայցականը միայն հանգման և շարժողության նպատա-
կակետ» չէ նշանակում, այլ և շատ ուրիշ բան): Ես միայն այն գիտեմ,
որ աշխարհի մանկավարժները, պ. Մալխասյանն էլ հետները, անգամ
գոյություն ունեցող ձևերի ուսումը չոկում են այդ ձևերի ֆունկցիաների,
նշանակության ուսումից, և ստուգաբանության մեջ ձևերի կազմության
ուսումն են տալիս, իսկ շարահյուսության մեջ այդ ձևերի նշանակու-
թյունների ուսումը:

Ես միայն այն էլ գիտեմ, որ եթե պ. Մալխասյանի այս մանկա-
վարժական հայացքը մի նշանակություն ունենար, ֆրանսիացիք, գեր-
մանացիք և ուրիշ ազգեր էլ կհետևեին նրան: Բայց նրանք այդ չեն ա-
նում: Ֆրանսիացի աշակերտն էլ վաղ թե ուշ հին ֆրանսերենի, լատի-
ներենի և կամ գերմաներենի միջոցով իմանում է, որ աշխարհում
գոյություն ունի և հայցական հոլով. նա այն էլ է իմանում յուր լեզվի
շարահյուսությունը սովորելիս, որ կրողի և այլն ֆունկցիան գոյություն
ունի և յուր լեզվի մեջ. բայց և այնպես ֆրանսիացին ոչ միայն յուր
լեզվի տարրական, այլ և ուրիշ դպրոցների համար հորինած քերական-
ության մեջ, էլ չեմ ասում ստուգաբանության մեջ, չի դնում հայցա-
կան հոլով, չնայելով որ նույնիսկ մի քանի գերանունների համար հայ-
ցականի առանձին ձև էլ կա: Եվ այս հասկանալի է թե ինչու: Ֆրան-
սիացին յուր կենդանի լեզվի քերականությունը չի շփոթում հին ֆրան-
սերենի քերականության հետ, և ոչ էլ լատիներենի կամ գերմաներենի
քերականության հետ:

Այսպես էլ պ. Մալխասյանն իհարկե չի հերքիլ, որ գերմաներենում կա դործիական հոլովի ֆունկցիա, և հին գերմաներենը նույնիսկ ունի առանձին դործիական հոլով, որ նորի մեջ դուրս է ընկել: Նա չի հերքիլ իհարկե և այն, որ գերմանացի աշակերտը վաղ թե ուշ ճանաչում է և այն, որ այդ ֆունկցիան կա և յուր լեզվի մեջ, որ դրա համար հոլով էլ կա հին գերմաներենում և ուրիշ լեզուների մեջ,— բայց գերմաներենի բերականությունները չեն հետևում պ. Մալխասյանի մանկավարժական խորհրդին և ձևաբանության մեջ չեն մտցնում դործիական հոլով, և ոչ էլ ֆրանսիացիք՝ հայցական հոլով և մյուս հոլովները,— և ոչ էլ լատիներենի բերականության մեջ դործիական ու ներգոյական հոլով են դնում, թեպետ դրանց ֆունկցիան կա:

Եվ տեսե՛ք այժմ, թե ինչպես պ. Մալխասյանը հանդիմանում է ֆրանսիացիներին*։ «Գերմաներենն ունի հայցական հոլով, և ֆրանսիացի աշակերտը փոխանակ յուր մայրենի լեզվի միջոցով քերականության հիմնական գաղափարներն ստանալու և ապա օտար լեզվի քերականությունը նրա միջոցով ըմբռնելու, ինչպես ծրագրված է (հայոց) դպրոցական նախագծով, ինչպես և մանկավարժության պահանջն է՝ պետք է առաջին անգամ գերմաներենի միջոցով գաղափար ստանա հայցական հոլովի մասին և տարակույսներից ու հարց ու փորձերից հետո իմանա, թե ֆրանսերեն ևս կա հայցական հոլով, որ ինչպես գերմաներենում *Er liebt sein Haus und seine Kinder* նախադասության մեջ «Haus», «Kinder» հայցական են, այնպես էլ *Il aime sa maison et ses enfants* խոսքի մեջ՝ *maison* և *enfants* հայցական են, և ոչ թե առաջինն ուղղական (խնդիր) (= ուղիղ խնդիր, *complément direct*) և երկրորդը (նույնպես) ուղղական (խնդիր**): «Ո՛րքան ցանկալի է, որ աշակերտը սխալ ըմբռնողության մեջ մնա քերականական մի կարևոր ֆունկցիայի վերաբերմամբ, և միայն օտար լեզվի միջնորդությամբ ճիշտ գաղափար ստանա այդ ֆունկցիայի մասին և յուր սխալն ուղղե»։ Այսպես բացականչում է պ. Մալխասյանը, մոռանալով որ խնդիրը հոլովի, հոլովական ձևի մասին է և ոչ թե ֆունկցիայի, մոռանալով, որ այդ ֆունկցիան աշակերտը սովորում է *complément direct*, ուղիղ խնդիր, կրող առարկա, սեռի խնդիր անունների տակ:

Բայց ֆրանսիացին իհարկե ականջ չէ դնում ս. Մալխասյանի այս մանկավարժությանը և կարիք չի զգում յուր կենդանի լեզվի քերականությունը սովորեցնելիս ուշ դարձնել, թե գերմաներենում կամ հին ֆրանսերենում *complément direct*-ի = սեռի խնդրի, կրող առարկայի ֆունկցիան մի առանձին հոլովով է արտահայտվում, ուստի և նա յուր լեզվի մեջ, լեզվի վրա բռնություն գործ դնելով՝ չի մտցնում ուղղական և

* Ամբողջը պ. Մ.-ի խոսքերն են՝ միայն ուսանողների տեղ դրած է գերմաներեն. հայ և հայերենի տեղ՝ ֆրանսիացի, ֆրանսերեն:

** Հայերենում, իհարկե, երկրորդը արական խնդիր:

հայցական հոլով և ընդհանրապես հոլով, և իզուր տեղն աշակերտին չի ծանրաբեռնում ասելով, թե հայցական հոլովը նման է ուղղականին: Նա յուր լեզվի քերականությունը սովորեցնելիս կարիք չի զգում հենց ըսկըգրից մատնանիշ անելու այս երևույթի վրա, կարծեցյալ «բազմաթիվ խառնաշփոթություններից խույս տալու համար»: Ընդհակառակն նա շատ լավ հասկանում է, որ եթե սկզբից այդպիսի բաներ ասե յուր աշակերտին, աշակերտի գլուխն իսկապես որ մի խառնաշփոթություն կդառնա, որովհետև սկզբից հենց աշակերտը չի կարող ըմբռնել հին և նոր, մայրենի և օտար լեզուների այս տարբերությունները:

Եվ վերջապես ֆրանսիացի և գերմանացի քերականն ու մանկավարժը գիտեն, որ հին և նոր, մայրենի և օտար լեզուների քերականությունները հոլովների նկատմամբ հաճախ տարբերվում են իրարուց, որ այդ տարբերությունները ծնունդ են ամեն լեզվի յուր պատմական զարգացման, և որ հոլովների նկատմամբ բոլոր լեզուների մեջ միակերպ «հիմնական գաղափարներ» չկան, որովհետև հոլովները տրամաբանական անհրաժեշտության վրա չեն հիմնված: Ուստի և ոչ ֆրանսիացի և ոչ գերմանացի մանկավարժը չեն կարող իրենց դպրոցական նախագծով ծրագրել, որ երեխան յուր մայրենի քերականության մեջ սովորի այնպիսի բան, որ յուր լեզվի մեջ չկա, այլ օտար լեզուների մեջ: Ինչպես օրինակ հայ երեխան հայոց լեզվի քերականության մեջ սովորի անունների, դերանունների և բայերի քերականական սեռերի՝ արական, իգական և չեզոք, որ կան ռուսերենում: Այլ նրանք դպրոցական նախագծի մեջ կծրագրեն, որ երեխան յուր մայրենի լեզվի քերականությամբ միայն յուր մայրենի լեզվի քերականությամբ հիմնական գաղափարները ստանա և ապա նոր այդ գաղափարների միջոցով ըմբռնի օտար լեզուների քերականությունը: Ուրիշ խոսքով՝ մայրենի լեզվի քերականությունն այն բանով պիտի օգնի օտար լեզվի քերականությունն ըմբռնելուն, ինչ որ ընդհանուր է մայրենի և օտար լեզվին, այսինքն երկսի մեջ էլ կա, և ոչ թե այն բանով, որ օտար լեզվի մեջ կա, իսկ մայրենի լեզվի մեջ չկա, — ինչպես պահանջում է պ. Մալխասյանի մանկավարժությունը:

Եվ այսպես պ. Մալխասյանի բոլոր առարկությունները մի առ մի տեսանք և իմացանք նրանց արժեքը:

1. Ձևափառներեն, — ինչպես Մալխասյանն էլ յուր հոդվածի վերջում կողմնակի ընդունում է, — հայցական հոլով չկա մեր աշխարհաբարում. որովհետև դրա համար հատուկ ձև չկա:

2. Պատմափառներեն՝ մեռել է մեր հայցական հոլովը, նրա տեղ անցել են ուղղականն ու տրականը:

3. Տեսափառներեն ոչ մի արգելք չկա աշխարհաբարում հայցական հոլով չլինելուն, որովհետև հոլովների թիվն ու նրանց նշանակություն-

ները հիմնված չեն տրամաբանական տնտեսագիտության վրա, այլ արդյունք են լեզվի պատմական զարգացման: Հին լեզվի մեջ մի հոլով կարող է սահմանափակ թվով ֆունկցիաներ ունենալ, նորի մեջ ավելի, կամ ընդհակառակը: Այսպես և մի լեզվի մեջ այս ինչ ֆունկցիաները, այս դեպքում կրող առարկայի ֆունկցիան, կարող է մի հոլով կատարել, մի ուրիշ լեզվի մեջ նույն ֆունկցիան կարող է մի ուրիշ հոլով կատարել, ուստի և տեսականորեն մենք աղատ կերպով կարող ենք ասել թե սեռի խնդիրը աշխարհաբարում գրվում է ուղղական և տրական հոլովներով: Եվ ինքը պ. Մալխասյանն էլ հո՛րնդունում է, որ սեռի խնդիրը կարող է տրական գրվել և որ կրողի ֆունկցիան կարող է ուղղականն արտահայտել:

4. Գործնականորեն անհնարին է մեր աշխարհաբարի ձևաբանության մեջ հոլովների շարքում դնել հայցական առանց անճիշտ, թերի բան անելու, որովհետև մեր լեզվի մեջ հայցականի համար չկա ձևերի հաստատուն կիրառություն և հայցականի դիմաց հաճախ չենք կարող ասել թե որ ձևը պիտի դնենք, ուղղականի՞, թե՞ տրականի, թե՞ երկուսն ևս:

5. Մանկավարժներն՝ կարծեցյալ է պ. Մալխասյանի խոսքը «շատ մեծ վնասներ» պատճառելու նկատմամբ: Ընդհակառակն, բառերի ֆունկցիայից ոչինչ չկորցնելով, քերականական ուսումը շատ հեշտանում է այդ վերացումով:

Եվ վերջապես հայկաբաններն՝ մեր լեզվի քերականության մեջ գոնե չպիտի պղտորենք մեր առանց այն էլ օտար լեզուներից պղտորված լեզվական զգացմունքը: Մեր լեզուն հին հայցականի արտահայտած հարաբերությունները մոտցրել է ուղղականի հարաբերությունների ձևական խմբի մեջ, մասամբ և տրականի, հետևենք՝ ուրեմն մեր լեզվին, մեր բնական լեզվական զգացմունքին:

«Այսօր իսկապես մի աներկբայելի իրողություն է, որ մեր լեզվի օրենքների պայծառ հասկացողությունը միայն՝ առաջնորդում է մեզ լեզվին աղատ և կատարելապես իշխելու, այն ժամանակ, երբ մեր լեզվական զգացումը մանկությունից արդեն ամենահեշտ կերպով պղտորվում է օտար լեզուներ սովորելով»: Եվ այս ասում է գերմանացի քերական գերմաներենի համար. իսկ թե ո՞րքան մեր այժմյան հայի լեզվական ըզրացումն է պղտորվում մանկությունից օտար լեզուներով՝ թուրքերենով, ռուսերենով ու վրացերենով, և նույնիսկ մինչ այժմ մեր գրաբարով, — այդ երևակայել միայն պետք է: Եվ այսքան պղտորումը բավական չէ, պ. Մալխասյանն յուր մանկավարժությամբ ուզում է, որ մեր հայերենի քերականությունն ևս մեր կենդանի հայերենի օրենքները պայծառ հասկանալու համար չհորինվի, այլ ռուսերենի ու գրաբարի:

Գ Ր Ա Բ Ա Ր Ի
ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

Այս «Գրաբարի քերականութիւն» առաջին տպագրութիւնը 1907 թ. *պատրաստված էր մեր միջնակարգ դպրոցների վերին դասարանների համար: Այժմ նույնը վերամշակված և մի փոքր ընդարձակված լույս է ընծայվում մեր բարձրագույն դպրոցների ուսանողների և առհասարակ նրանց համար, որոնք ցանկանում են մեր հին լեզուն ուսումնասիրել:*

Քերականութիւնս մեջ կարևոր է համարված մեջ բերել համեմատաբար շատ օրինակներ և դժվար կտորները թարգմանված են աշխարհաբար: Օրինակների հեղինակների անունները չեն հիշված՝ գրքի ծավալը չմեծացնելու համար: Դրանք առնված են մեր հին հայտնի մատենագիրներից՝ Ծղնիկ, Ագաթանգեղոս, Բուզանդ, Եղիշե, Մովսես Խորենացի, Ինչպես և Ավետարանից և այլն:

1936 թ. հունիսի 25.

Երևան

Մ. Ա.

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԳՐԱԲԱՐ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ

1. Հայոց գրերի գյուտը եղել է 5-րդ դարի սկիզբներին Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռով: Այդ ժամանակներից սկսած՝ թարգմանություններ են անում ասորերենից ու հունարենից, ապա գրում են նաև ինքնուրույն դրքեր:

Իբրև գրական լեզու բանեցնում են քաղաքական ու կրոնական կենտրոնների—Վաղարշապատ և Արտաշատ մայրաքաղաքների բարձր, որով հորինում էին և երգիչները: Մեր այգ հին գրական լեզուն, որ սովորաբար կոչվում է գրաբար (գրոց լեզու), այլև ճիճ հայերեն, գործ են ածում և հետո, նույնիսկ մինչև 19-րդ դարի կեսերը:

Օրինակելի դասական լեզու, որին նմանում էին հետագայում, համարվում էր ամենից առաջ Ս. Գրքի թարգմանության լեզուն, ապա՝ ուրիշ գրքերի—Նզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց», Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն Հայոց», Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց», Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց», այլև Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և Հայոց Պատերազմին» (Պատմութիւն Վարդանանց), Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» և ուրիշները:

Միջին դարերում, երբ գրաբարն ու սովորական խոսակցական լեզուն բավական տարբերվում էին միմյանցից, առաջ է գալիս միջին գրական լեզուն կամ միջին հայերենը, որ բանեցնում էին բանաստեղծական, բժշկական և աշխարհիկ բնավորություն ունեցող այլ գրվածքների համար:

Եվ վերջապես 19-րդ դարի առաջին քառորդից սկսած, արարատյան բարբառի հիման վրա, զարգանում է նոր գրական լեզուն կամ աշխարհաբարը: Դա Խ. Հայաստանի և ԽՍՀՄ-ի այլ կողմերի հայության գրական լեզուն է: Ունենք նաև արևմտյան գրական լեզուն, որ գործածում են Կ. Պոլսի, Արևմտյան Եվրոպայի և այլ երկրների հայերը (բացի Իրանից):

2. Գրաբարի և աշխարհաբարի ԲԱՌԵՐԸ մեծ մասամբ նույնն են. սակավաթիվ բառեր կան գրաբարում, որոնք աշխարհաբարում չեն գործածվում:

Պետք է նկատի առնենալ, որ գրաբարում բառերը երբեմն ուրիշ իմաստով են առնվում, քան ինչ որ աշխարհաբարում. օրինակ՝ մօրքնի գրաբարում նշանակում է մօրթագեծ աճել, բերքել և այլա երկրորդաբար՝ փռոզաւել, վիզը կտրել. իսկ աշխարհաբարում նույն բառը գործ է ածվում միայն երկրորդ իմաստով:

Կան բառեր էլ, որ գրաբար և աշխարհաբար նույն նշանակութունն ունեն, բայց միմյանցից դանադանվում են որոշ հնչափոխությամբ. օրինակ՝ գրաբարի լեառն, մտանել, փախուցանել, լոյս, յարմար բառերն աշխարհաբար լինում են՝ լեռ, մտնել, փախցնել, լոյս, հարմար:

3. Բառակազմութեան նկատմամբ գրաբարն և աշխարհաբարն իրարուց առանձին տարբերութուն չունին, ուստի այդ մասին չի դրված այս քերականութեան մեջ:

Դրաբարի էական տարբերութունն աշխարհաբարից՝ ձևաբանութեան և շարահյուսութեան մեջ է:

4. Զևաբանութեան համար պիտի իմանալ.

ա) Կան ձևեր, որ գրաբար և աշխարհաբար բոլորովին նույնն են, օրինակ՝ գնացի, գնա, քաղաքի, գործով:

բ) Կան ձևեր, որ գրաբար և աշխարհաբար նույնն են՝ միայն իմաստի շրջումով, օրինակ՝ գնամ, գնաս, գնայ գրաբարում նշանակում են ավելի՝ գնում եմ, գնում ես, գնում է, և երկրորդաբար՝ կը գնամ, կը գնաս, կը գնա կամ գնամ, գնաս, գնա:

գ) Կան ձևեր, որ գրաբար և աշխարհաբար նույնն են՝ միայն որոշ հնչափոխությամբ, օրինակ՝ փախեայ, փախեար, փախեաւ ևլն աշխարհաբարում լինում են՝ փախա, փախար, փախալ:

դ) Կան ձևեր ևս, որ աշխարհաբարում նոր կազմված են ուրիշ ձևերի նմանությամբ, կամ գրաբարի մի սովորական ձևի փոխանակել է մի ուրիշ սովորական կամ քիչ պատահող ձև, օրինակ՝ անցյալ կատարյալի՝ հասի, հասեր, հաս, հասաք, հասեք, հասին ձևերի տեղ անցել են ուրիշ բայերի համար սովորական ա ձայնավորով վերջավորութիւնները՝ հասա, հասար, հասավ, հասանք, հասաք, հասան: Այսպես և հրամայականի հոգն. 2-րդ դեմքի համար գրաբարի էք, այք, առաւք, իք վերջավորութիւններից աշխարհաբարում մնում է բոլոր բայերի համար միայն էք վերջավորութիւնը: Իսկ անոնների հոգնակի թվի համար ընդհանրացել է եաք, նեաք=եք, նեք մասնիկը, որ գրաբարում քիչ է պատահում:

5. Ծարահյուսութիւնը գրաբարում և աշխարհաբարում մեծ մասամբ նույնն է. երկուսի հիմնական տարբերութիւնը հետևյալն է.

ա) Կողմնակի խնդիրները գրաբարում սովորաբար իրենց խնդրատուից հետո են դրվում, մինչդեռ աշխարհաբարում առաջ են ընկնում. օրինակ՝ բարձունն ազգին Արշակունեաց=Արշակունյաց ազգի բարձունք:

բ) Վերադիր ածականները զրաբարում կարող են իրենց գոյականից հետո էլ դրվել և հտադաս ժամանակ սովորաբար, երբեմն և նախադաս ժամանակ, թվով և հոլովով համաձայնում են իրենց գոյականին, մինչդեռ աշխարհաբարում ածականներն անփոփոխ են մնում, օրինակ՝ մեծ զորութիւն, մեծի զորութեան, մեծաւ զորութեամբ ևլն. կամ Լտադաս՝ զորավարն քաջ, զորավարին քաջի, ի զորավարէն քաջէ ևլն, աշխարհաբար լինում է՝ մեծ զորություն, մեծ զորության, մեծ զորությամբ,—քաջ զորավարը, քաջ զորավարին, քաջ զորավարից ևլն:

գ) Գրաբարում շատ գործածական են՝ գ, ի (յ) ց, առ, բնդ, ըստ նախդիրները՝ զանազան իմաստներով. դրանց փոխանակում են աշխարհաբարում զանազան հոլովներ կամ ուրիշ կապեր ու կապական բառեր. օրինակ՝ ընդ ծառով=ծառի տակ: Զքաղաքան=քաղաքի շուրջը:

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Հ Ն Չ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ը

ՀԻՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

6. Մեսրոպյան այբբենարանով ամեն հնչյուն ունեցել է մի նշանագիր, և ամեն տառ հատկացված է եղել մի որոշ հնչյունի։ Գրությունն, ուրեմն, ճշտությամբ արտահայտել է արտասանությունը. Օրինակ՝ ուրդի, մաւղոյ, պաւոսել, յաւակ արտասանվել են այնպես, ինչպես գրվել են՝ իբրև ordi, mardoy, patuel, yatak (ռուսերեն՝ орди, мардой, патуэл, йатак)։

7. Ձայնավորներն են՝ ա, ե, է, ը, ի, ո, ու։ Վերջին ձայնավորն ու երկտառով է նշանագրված ըստ հունարենի օս ձայնավորի։

Կարճ ու երկար ձայնավորներ չեն եղել։ Նույնահնչյուն Ե և է ձայնավորներից Ե-ն եղել է հավանորեն բաց, իսկ է-ն՝ փակ, թերևս մի փոքր երկար, քանի որ դա փոխանակում է ե+յ կապակցությանը։

8. Յ տառի հնչյունը եղել է միշտ անվանկային կամ բաղաձայնական Ի (i), ինչպես և այժմ. յաւմաւ, յեւուլ, յիւմաւ, յուգել, յդի (յըդի). յազնակի և նմաններն արտասանվել են սկզբի յ=յ (i, ռուսերեն й) հնչյունով։

Ի տառի հնչյունը եղել է անվանկային կամ բաղաձայնական (ՈՒ Կ, w)։ Այս հնչյունով ոչ մի բառ չի սկսվում։

Յ և Ի հնչյուններով կազմվել են երկրարբաններ։

Ման.— Միջնագարում Ի տառի անունը՝ «իւն»՝ արտասանում էին «հիւն»։ Բանաստեղծները, այդ տառի անվան արտասանության ազդեցությամբ, հ-ով սկսվող մի քանի բառեր գրել են Լ-ով—իւթ, իւծեալ, իւսել, իւր—հատկապես այն դեպքերում, երբ տողի առաջին բառը պետք է Լ-ով սկսվեր։

9. Երկբարբառներն են՝

Այ (ai, ay),—երկայն, ծառայ.

Ոյ (oi, oy),—լոյս, ներքոյ.

Աւ (au, aw),—ամաւթ, աւր.

Եւ (ey, ew), — արեւն, մեծութեան.

Իւ (iw, iw), — իւր, դիւթ.

Եա (ea), — սենեակ, մատեան.

Իո (yo, wo), — հոգւոց, որդւով, աստուծոց, հոռմայեցւոց.

Կան նաև եռաբարբառներ

Եաւ (eay, eaw), — այգեաւ, արդեաւ.

Եայ (eal, eay), — բրիստոնեայ, պաշտաւնեայ.

Իոյ (yo, woy), — հոգւոյ, խորենացւոյ.

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ԱՐՏԱՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

10. Հին հայերենը կրել է հնչափոխութիւն, ինչպես և ամեն լեզու: 19-րդ դարի սկիզբներէից ի վեր գրաբար գրվածքները կարդում են մեղմում սովորաբար փոխված ավանդական արտասանությամբ, որի սկիզբը շատ վաղ է եղել: Եվրոպացի հայագետները, սակայն, պահում են հին արտասանութիւնը. մարդը բառն, օրինակ, նրանք արտասանում են ըստ գրութեան mardoy, իսկ մենք կարդում ենք մարդո:

11. Ձայնավորների փոփոխութիւնները հետևյալներն են ըստ դրաբարի ավանդական արտասանության.

է ձայնավորը նույնացել է ե ձայնավորի հետ, օրինակ՝ պարտէղ = պարտեղ:

Ու ձայնավորը բառամիջում հաջորդ ձայնավորից առաջ դարձել է վ. օրինակ՝ նուաստ, պատուէր = նվաստ, պատվեր:

Ե ձայնավորը բառասկզբում արտասանվում է Յե (ie, ye). Երէնակ՝ եղէգն, եկ = յեղեղն, յեկ:

Ո ձայնավորը բառասկզբում արտասանվում է վռ, օրինակ՝ որ, ոգի = վոր, վոգի:

12. Յ տառը բառասկզբում արտասանվում է հ, օրինակ՝ յաճախ, յուզել = հաճախ, հուզել:

13. Ի տառը ի՞նչ երկբարբառի մեջ, ինչպես և բառամիջում երկու ձայնավորների միջև և բառավերջում արտասանվում է վ, օրինակ՝ հաւասար, համբաւ, երևելի, տերեւ, հիւանդ, հովիւ = հավասար, համբաւ, երեւելի, տերեւ, հովանդ, հովիւ: Այսպես և հոգւոց, հոռմայեցւոց = հոգւոց, հոռմայեցւոց, բայց հաճախ նաև՝ հոգոց, հոռմայեցոց:

14. Երկբարբառները կրել են հետևյալ փոփոխութիւնները.

Ա3, Ո3 երկբարբառները բառավերջում արտասանվում են ա, ո օրինակ՝ ծառայ, երեկոյ = ծառա, երեկո, բայց՝ ծառայն, երեկոյն:

Մի քանի միավանկ բառերի վերջում պահւում է յ-ն հայ, նայ, խոյ:

Ո3 երկբարբառը բառամիջում բաղաձայնից առաջ արտասանվում է ույ. օրինակ՝ լոյս, քոյր = լույս, քույր:

Ա՛ երկբարբառը բաղաձայնից առաջ դարձել է օ, որ հավանորեն եղել է փակ և ավելի երկար, քան ո տառի հնչյունը. ուստի միջնադա-

բաւ մեր այբբենարանի մեջ մտցրել են օ տառը: Տպագրությունների մեջ հին աւ երկբարբառի փոխանակ ընդհանրապես գնում են օ, այսպես՝ ամաթ, աւր, արաւր=ամօթ, օր, արօր:

Հետագայում այս հնչյունը նույնացել է օ տառի հնչյունի հետ և այդ բառերն արտասանվում են՝ ամոթ, օր, արոր:

Իի (իւ) երկբարբառը բաղաձայնից առաջ արտասանվում է յու (յւ): Եի երկբարբառը բաղաձայնից առաջ դարձել է իւ, օրինակ՝ առեւծ, արեւն=առիւծ, արիւն, որոնք և արտասանվում են՝ առյուծ, արյուն:

Տպագրությունների մեջ ընդունված է առիւծ, արիւն գրությունը:

ԵԱ երկբարբառն արտասանվում է յա օրինակ՝ սենեակ=սենյակ:

ԵԱի բաղաձայնից առաջ դարձել է մօ, որ և արտասանվում է յա, օրինակ՝ արդեաւք=արդեօք=արդյոք:

ԵԱՅ արտասանվում է յա, օրինակ՝ քրիստոնեայ=քրիստոնյա: Իսկ քրիստոնեայք, քրիստոնեայն, արտասանվում են՝ քրիստոնյայք, քրիստոնյան:

15. Ե տառի փոխանակ քե, եքե բառերի վերջում հետագայում գրվել է է՝ թէ, եթէ:

Այսպես և բայերի անցյալ անկատարը, որ հնագույն գրությամբ եղել է՝ եի, եիր, եաք, եիք, եին. գրեի, գրեիր, գրեաք, գրեիք, գրեին, հետագայում դարձել է՝ էի, էիր, էաք և այլն:

16. Բաղաձայնների ավանդական արտասանությունը գրաբարում նույնն է, ինչ որ աշխարհաբարում: Եթե աշխարհաբարում Բ, Գ, Դ, Զ, Ժ հնչյուններին փոխանակել են Փ, Բ, Թ, Յ, Զ, Իսկ Պ, Կ, Տ, Ս, Ճ հնչյուններին՝ Բ, Գ, Դ, Զ, Ժ, նույնը լինում է գրաբարում: Այսպես՝ հին երգ, որբ, մարդ, դարձ արտասանվում են՝ երք, որփ, մարթ, դարց:

17. Պ տառի հնչյունն սկզբնապես եղել է լ հնչյունին մոտիկ մի հնչյուն, կատկային և, որ արտասանվել է լեզվի ետևի մասի և կատկի միջև: Հետագայում այդ հնչյունին փոխանակել է այժմյան ղ հնչյունը, ինչպես լսում ենք «աղաղակել» բառի մեջ: Դա անձայն խ հնչյունի համապատասխան ձայնեղ հնչյուն է, որ բաղաձայններից առաջ սովորաբար դարձել է խ, ինչպես՝ աղջիկ, աղբ բառերի մեջ:

Մի քանի բառի մեջ ղ հնչյունը դարձել է լ, ինչպես՝ մառախուղ, աղ, բայց՝ մառախլապատ, մառախլուտ, անալի (անլի, ալանի=անաղի):

Ձեռագիրների մեջ Պ տառը գրվում էր հաճախ փշիկով ղ՝ օրինակ՝ «այղ», որ դարձել է և գրվում է այժմ «այլ»:

18. Հին հայերենում չի եղել երկար Ո ձայնավոր. թարգմանիչները հունարենի օ տառը հատուկ անունների մեջ նշանագրել են ուվ ձևով, որ հնում հավանորեն արտասանվել է իբրև օ ձայնավոր, բայց ավանդաբար արտասանվում է, ինչպես դրվում է, օրինակ՝ Սիմովն:

Հին հայերենում չի եղել Յ հնչյունը. ալլազգի անունների ու բառերի մեջ այդ հնչյունին փոխարինում է հայերենի Փ հնչյունը:

Յ տառը հետագայում է մտել մեր այբբենարանի մեջ:

19. Գրաբարի շեշտադրությունը նույնպիսի է, ինչ որ նոր գրական լեզվինը: Շեշտվում են բառերի վերջին վանկերը, օրինակ՝ բարեկամ, բարեկամի՛, բարեկամանա՛լ:

Ը ձայնավորը միշտ անշեշտ է մնում. ուստի երբ վերջին վանկի ձայնավորն է Ը, որ չի գրվում, շեշտվում է վերջընթեր վանկը, օրինակ՝ աստղ—աստըղ, բա՛րձր—բա՛րձր, ուսո՛ւմն—ուսո՛ւմըն, դո՛ւռն—դո՛ւռըն:

Կցական բարդությունը կազմված մի քանի բառեր շեշտ ունին սովորաբար սկզբի վանկի վրա, օրինակ՝ ա՛յսպէս, ա՛յդպէս, ա՛յնպէս, նո՞յնպէս, ա՛յսպիսի, ո՛րպէս, ո՛չինչ, ահա՛ւասիկ, ահա՛ւադիկ, ահա՛ւանիկ = ահա՛ աւասիկ, ահա՛ աւադիկ, ահա՛ աւանիկ, — նույնպես շեշտվում են ա՛յսորիկ, ա՛յգորիկ, ա՛յնորիկ, յա՛յնմանէ և այլն:

ՁԱՅՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ

20. Վերջին փակ վանկերի ի, ու, է ձայնավորները ոյ, եա երկբարբառները և բառավերջի եայ եռաբարբառը փոփոխություն են կրում, երբ բառավերջից հետո նոր վանկ է ավելանում և շեշտն անցնում է դրա վրա: Ձայնափոխությունն այսպես է լինում.

ի, ու ձայնավորները դառնում են Ը կամ դուրս են ընկնում, օրինակ՝ սիրտ, սրտի—սըրտի. երկին, երկնի. ջուր, ջրոյ—ջըրոյ. անուր. անրի:

է ձայնավորը դառնում է ի, օրինակ՝ պատուէր, պատուիրել. էջ, իշի, իշանել:

ՈՅ երկբարբառը դառնում է ՈԻ, օրինակ՝ լոյս, լուսոյ. ողջոյն, ողջունել:

ԵԱ երկբարբառը դառնում է Ե, օրինակ՝ սենեակ, սենեկի. մատեան, մատենագիր:

ԵԱՅ եռաբարբառը դառնում է է, օրինակ՝ քրիստոնեայ, քրիստոնէի, քրիստոնէութիւն. պաշտօնեայ, պաշտօնէի:

Մտե.—Այս եռաբարբառի միջի ա ձայնավորը դուրս է ընկնում, ինչպես և նախորդ եա երկբարբառի վերաբերմամբ լինում է ձայնափոխությունը քրիստոնեայ դառնում է քրիստոնելի, որ գրվում է քրիստոնէի, որովհետեւ ե + յ կապակցությանը փոխանակում է միշտ է:

Բառավերջի իի որ արտասանվում է իվ, դառնում է ՈԻ, օրինակ՝ թիւ, թուոյ, թուել, պատիւ, պատուոյ, պատուել:

ԵԻ երկբարբառը, որ հետագայում դարձել է իի, երևան է գալիս միայն վերջին վանկերի մեջ, այնպես որ պետք է ընդունել, որ դա ևս հին ժամանակներում ձայնափոխությանը դառնում էր իի, օրինակ՝ առեւծ, առիւծու. հարեւր, հարիւրոյ. եղ. իւղոյ. թիւր, թիւրել. հեւ, հիււր, հիւսել:

Ի + Ա կապակցությունը դառնում է ԵԱ, օրինակ՝ *բարի-աւ դառնում է, բարեաւ, *բարի-ա-կամ, դառնում է *բարեակամ, ապա՝ բարեկամ:

Մտե.— Կան բառեր, որոնց վերջին վանկերի ձայնավորները տարբեր փոփոխություն են կրում, կամ անփոփոխ են մնում, օրինակ՝ եղէգն, եղեգան, եղեգնիկ. իժ, իժի և այլն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՋԵՎԱԲԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

Բ Ա Յ

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

21. Անորոշ դերբայը վերջանում է -ալ, -ել, -իլ, -ուլ ձևերով, օրինակ՝ խաղալ, գրել, ուսանիլ, հեղուլ:

Լ վերջավորությունից առաջ հղած ձայնավորները՝ ա, ե, ի, ու՝ կոչվում են լծորդ ձայնավորներ: Մեկ բայ միայն՝ գոլ՝ ունի ո ձայնավորը:

Ի լծորդն անորոշ դերբայի մեջ սովորաբար փոխվում է Ն լծորդի. օրինակ՝ խօսիլ, ուսանիլ, փախչիլ ձևերի փոխանակ գործ են ածվում՝ խօսել, ուսանել, փախչել: Այս նպատճառով՝ բայերն անվանելու համար առնվում են Սահմանական ներկայի եզակի 1-ին դեմքերը, օրինակ՝ խաղամ, գրեմ, ուսանիմ, հեղում:

Մեմ.—Ուլ լծորդն աշխարհաբարում փոխվել է -ել ձևի, օրինակ՝ արգելուլ—արգելել, կիզուլ—կիզել:

ՆԵՐԿԱՅԻ ԵՎ ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ԲՆԵՐ

22. Բայերը մեծ մասամբ նույն կազմությունն ունեն, ինչ որ աշխարհաբարում:

Ներկայի բուճը վերջանում է՝

1) Սոսկ -ամ, եմ, -իմ, -ում ձևերով, որոնք դրվում են բայերի ներկայի բնի կամ հիմքի վրա, օրինակ՝ գն-ամ, բեր-եմ, խօս-իմ, հեղ-ում:

Մեմ.—Հիմքը կամ ներկայի բուճը լինում է կամ մի արմատ, կամ մի բառ, լինի պարզ, բարդ թե ածանցական: Օրինակ՝ կարդ-ամ, խաղ-ամ, կառավար-եմ, լուսավար-իմ բայերի հիմքերն են՝ կարդ (բալարմատ), խաղ (պարզ բառ), կառավար (բարդ բառ), լուսավար (ածանցական բառ):

2) Ածանցավոր -ան-ամ, -են-ամ, -ան-եմ, -ան-իմ, -չ-իմ, -ն-ում, -ուց-ան-եմ ձևերով, օրինակ՝ գոհ-անամ, մերձ-ենամ, տես-անեմ, ուս-անիմ, փախ-չիմ, զարթ-նում, փախ-ուց-անեմ:

Վերջին ձևով կազմվում են պատճառական բայերը՝ փախուցանեմ, հեռացուցանեմ, մերձեցուցանեմ և այլն:

Վեց բայ -չ- ածանցի փոխանակ ունեն՝ -նչ-, -անչ-, -աչ- ձևերը՝ կոր-նչ-իմ, երկ-նչ-իմ, մարտ-նչ-իմ, յար-նչ-իմ, մեղ-անչ-եմ, ճան-աչ-եմ:

Ծան.— Բազմապատկան բայերը կազմվում են՝ -առ-, -առ-, -առ- ածանցներով՝ խած-ատ-եմ, յօշ-ոտ-եմ, կրճ-տ-եմ: Այս կազմության բայերը խոնարհվում են ինչպես սոսկ -եմ վերջացածները:

28. Կատարյալի բունը մեծ մասամբ նույն կազմովությունն ունի, ինչ որ աշխարհարարում:

1) Պատճառական բայերի բնի ածանցն է ոյց, օրինակ՝ մատույց, ուտույց:

2) Այս ածանցն ունեն -ամ, -անամ վերջացած բայերը, օրինակ՝ խաղ-ամ, զարմ-անամ ունեն՝ խաղաց, զարմաց, որոնցից կազմվում են պատճառական բայեր՝ խաղաց-ուց-անեմ, զարմաց-ուց-անեմ:

3) Եւս ածանցն ունեն -եմ, -իմ, -ենամ վերջացած բայերը, օրինակ՝ յիշ-եմ, խօս-իմ, մերձ-ենամ ունեն՝ յիշեաց, խօսեաց, մերձեաց, որոնցից կազմվում են պատճառական բայեր, յիշեց-ուց-անեմ, խօսեց-ուց-անեմ, մերձեց-ուց-անեմ:

4) Արմատն իբրև բուն բանում է -անեմ, -անիմ, -չիմ, -նում, -ում վերջացած բայերի համար, օրինակ՝ հաս-անեմ, ուս-անիմ, թռ-չիմ, զարթ-նում պատճառական ունին՝ հաս-ուց-անեմ, ուս-ուց-անեմ, թռ-ուց-անեմ, զարթ-ուց-անեմ:

Մարտնչիմ ունի՝ մարտ-ուցանեմ, երկնչիմ՝ երկուցանեմ կամ երկեցուցանեմ, յարնչիմ կամ յառնեմ՝ յարուցանեմ, մեղանչեմ՝ մեղուցանեմ. նանաչեմ, ծանուցանեմ:

24. Գրաբարում պատճառական իմաստ են ստանում բայերը, երբ անորոշ դերբայի հետ դրվում են առնեմ, տամ բայերը. օրինակ՝ առնեմ, մտանել=մոծանեմ, մտուցանեմ. առնեմ, աշխատել=աշխատեցուցանեմ, առնեմ տալ լին: Նույնպես՝ տամ ածել=բերել տամ. տամ տանել=տանել տամ. տամ գրել=գրել տամ լին: Տամ բայի այս գործածությունը շատ սովորական է ինչպես և աշխարհաբարում. իսկ առնեմ բայն այս կիրառությամբ քիչ է պատահում: Օրինակ՝ Արա՛ այսր մտանել: Առնիցես դմեզ աշխատել: Արա՛ վախճան դադարման առնուլ: Արասցես զօրանալ:

Երբեմն առնեմ բայից հետո անորոշ դերբայի տեղ դրվում է երկրորդական խոսք զի շաղկապով. օրինակ՝ Արարից, զի յարգարութիւնս իմ զնայցէք (=զնացուցից): Արարից զնոսա, զի եկեսցեն և երկիր պագցեն առաջի ոտքից քոց: Ես արարից, զի լացցես:

Ման.—Աշխարհաբարի պատճառական բայերը ծագում են գրաբարի պատճառական ձևերից հնչափոխությամբ, այն է՝ պատճառականի աւ և ա ձայնավորները սղվում են. օրինակ՝ քուցացանի, հասուցացանի դառնում են թոցնել, հասցնել, Աց, նաց բների և այց ածանցի երկու ց բաղաձայնները՝ ձայնավորների սղվելով՝ իրար մոտ են գալիս և դրանքից երկրորդ ց առաջ դուրս է բնկնում. օրինակ՝ զարմացուցանել, բնակեցուցանել դառնում են՝ զարմացնել, բնակեցնել և ապա զարմացնել, բնակեցնել; նույն ձևով անցունում են՝ անցանել, կացուցանել, կեցուցանել, դարձուցանել դառնում են՝ անցնել, լցնել, ցանել, լցուցանել, կացուցանել, կեցուցանել, դարձնել, Աշխարհաբարի առանց սղվելու պատճառական բայերը՝ մաղացնել, կեցնել, դարձնել, Աշխարհաբարի առանց սղվելու պատճառական բայերը՝ մաղացանել, ուսուցանել, զեկուցանել ևն. առնված են գրաբարից։—Այսպես և տեսանել, ելանել, մտանել, ևն. դառնում են՝ տեսնել, ելնել, մտնել։

25. Բայերի ձևերի մեջ, հավանորեն բարբառների ազդեցությամբ և մեծ մասամբ հետագա դարերում, հաճախ փոխանցում է լինում, այնպես որ միևնույն բայը երբեմն մի քանի ձևով է կազմվում։

Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել հետևյալ փոխանցումների վրա.

1. Եմ, իմ, օրինակ՝ բնակեմ, բնակիմ. ապստամբեմ, ապստամբիմ. ծաղկեմ, ծաղկիմ. պատահեմ, պատահիմ. փայլեմ, փայլիմ. պակասեմ, պակասիմ. պարապեմ, պարապիմ ևն։

2. Եմ, եամ, ամ, իմ, օրինակ՝ ատեմ, ատեամ. խնայեմ, խնայեամ. անխայեմ, անխայեամ. փրփրեմ, փրփրիմ, փրփրամ, փրփրեամ. լողամ, լողիմ. ծփիմ, ծփամ. որոճեմ, որոճամ. տեղեմ, տեղամ. տեղեամ. նույնպես՝ քարոզեալ, արձակեալ, խզեալ, ասեալ, ծնանեալ փոխանակ՝ քարոզել, արձակել, խզել, ասել, ծնանել ձևերի։

3. Ում, եմ, օրինակ՝ կասում, կասեմ. առաւելում, առաւելեմ. յաւելում, յաւելեմ. կիզում, կիզեմ. յեռում, յեռեմ. քերծում, քերծեմ. յառում, յառեմ (յառիմ). կարկառում, կարկառեմ. հինում (հենում), հինեմ. արձակեմ, արձակում. կրծեմ, կրծում ևն. (Տե՛ս ներքևում՝ 8)։ Նույն ձևով՝ արգելույ, զենույ, հեղույ, զեղույ, ցելույ, լիզույ, լեսույ, թողույ ևն, ինչպես և զարթնույ, թռնույ, զբօսնույ, փախնույ և այլն, աշխարհաբար ունին՝ արգելել, զենել, հեզել, զեղել, ցելել, լիզել, լեսել, թողել (ալելի՜ թողնել), զարթնել, թռնել, զբօսնել, փախնել ևն։

4. Ամ, ամամ, օրինակ՝ անձկամ, անձկանամ. ցանկամ, ցանկանամ, զղչամ, զղչանամ. մուրամ, մուրանամ. խրոխտամ, խրոխտանամ. ծուլամ, ծուլանամ. յոխորտամ, յոխորտանամ. սողամ, սողանամ, այլ և սողիմ. սոսկամ, սոսկանամ. տենչամ, տենչանամ. փութամ, փութանամ. քինամ, քինանամ. երթամ, երթանամ։ Այսպես և մերկեմ, մերկանամ. մարթեմ, մարթանամ։

5. Իմ, եմամ,—եմ, եմամ, օրինակ՝ արբիմ, արբենամ. մերձիմ, մերձենամ. մօտիմ, մօտենամ. թշնամիմ, թշնամենամ, այլև թշնամանամ. պարծիմ, պարծենամ. յազիմ, յազենամ,—յամեմ, յամենամ։

6. Եմ, ամեմ,—իմ, ամեմ, օրինակ՝ տարածեմ, տարածանեմ. ներկեմ, ներկանեմ. զանգեմ, զանգանեմ. մերկեմ, մերկանեմ. զատեմ, զատանեմ. լքեմ, լքանեմ. բեկեմ, բեկանեմ,—ծիրիմ, ծիրանիմ, ևն։

նույն ձևով՝ ստեղծանեմ, լուծանեմ, սպանանեմ, լծանիմ, սկսանիմ
ևլն, աշխարհաբար ունին, ստեղծել, լուծէլ, սպանեմ, ծնել, սկսել:

7. Ում, անեմ,—ում, անիմ, օրինակ՝ հանում, հանանեմ. հեղձում,
հեղձանեմ (այլև հեղձուցանեմ). զերծում, զերծանեմ,—գելում, գելա-
նիմ. դեղում, զեղանիմ. հեղում, հեղանիմ:

8. Եմ, ում, անեմ, օրինակ՝ գերծեմ, գերծում, գերծանեմ. հերծեմ,
հերծում, հերձանեմ. դիզեմ, դիզում, դիզանեմ, կիզեմ, կիզում, կիզա-
նեմ. հարեմ, հարում, հարկանեմ. հիւսեմ, հիւսում, կրավորական՝ հիւ-
սանիմ. ստեղծեմ, ստեղծում, ստեղծանեմ:

9. Եմ, նում, անեմ,—իմ, նում, անիմ, օրինակ թքեմ, թքնում,
թքանեմ. եղծեմ, եղծնում, եղծանեմ,—հեղձիմ, հեղձնում, հեղձանիմ.
գերծիմ, զերծնում, զերծանիմ:

10. Նում, անեմ,—նում, անիմ, օրինակ՝ կլնում, կլանեմ,—զբօս-
նում, զբօսանիմ (այլև՝ զբօսանամ). հեծնում, հեծանիմ. ջեռնում, ջե-
ռանիմ. սկսնում, սկսանիմ. սփածնում, սփածանիմ:

11. Իմ, նում,—ում, նում, օրինակ՝ զբաղիմ, զբաղնում. զգածիմ,
զգածնում.—կալում, կալնում:

12. Ջիմ, նում, օրինակ՝ փախչիմ, փախնում. զարթչիմ, զարթնում.
զատչիմ, զատնում. ուռչիմ, ուռնում (ուռենամ). թռչիմ, թռնում. հարթ-
չիմ, հարթնում (=աշխ. խրտչել, խրտնել). ցասչիմ, ցասնում, ոստ-
չիմ, ոստնում. ալտչիմ, ալտնում. մատչիմ, մատնում. խափչիմ, խափ-
նում. թագչիմ, թագնում. հանգչիմ, հանգնում. պակչիմ, պակնում. սառ-
չիմ, սառնչիմ, սառնում:

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐՔԱՅ

26. Ապառնի դերբայի վերջավորությունն է -ոց, որ ավելանում է
անորոշ դերբայի վրա. Ի լծորդն այս դեպքում դառնում է ե, իսկ ու
լծորդը ձայնափոխությամբ դուրս է ընկնում. օրինակ՝ գրել, գրելոց.
խօսիլ, խօսել, խօսելոց. հեղուլ, հեղլոց. զենուլ, զենլոց=աշխ. գրե-
լու, խոսելու, հեղելու, զենելու:

Գրաբարում ապառնի դերբայը սակավ անգամ իբրև ածական է
գործածվում. սովորաբար դրվում է եմ բայի վրա և կազմում բաղադր-
յալ ժամանակներ, օրինակ՝ գրելոց եմ=գրելու եմ: Նրբեմն անանցո-
ղական բայերի ապառնի դերբայը իբրև գոյական էլ է բանում, ինչ-
պես՝ լեալք և լինելոցք=եղածները և լինելիքները: Զգալոցն պատ-
մեսցէ=գալիքները կը պատմի:

ԱՆՑՑԱԼ ԴԵՐՔԱՅ

27. Անցյալ դերբայի վերջավորությունն է -եալ որ դրվում է.

ա) Սոսկ -եմ, -իմ վերջացած բայերի համար բայի հիմքի վրա.
օրինակ՝ գրեմ, մերձիմ, լուսավորեմ ունին՝ գրեալ, մերձեալ, լուսաւո-
րեալ:

Ման. 1. Կան սոսկ -եմ, -իմ վերջացած բայեր, որոնք ունին և կատարյալի բնից կազմված անցյալ դերբայ -եցեալ ձևով, որ ավելի կրավորական իմաստով է գործածվում. օրինակ՝ գրեմ՝ գրեալ, գրեցեալ (=գրած, գրված). կոչեմ՝ կոչեալ, կոչեցեալ. սիրեմ՝ սիրեալ, սիրեցեալ. կարծեմ՝ կարծեալ, կարծեցեալ. խօսիմ՝ խօսեալ (նշանած աղջիկ իմաստով), խօսեցեալ. նույնպես՝ ատեցեալ, այրեցեալ, զործեցեալ, ննջեցեալ, ամաշեցեալ, անեցեալ, հայեցեալ, նայեցեալ ևն: Կամիմ ունի միայն կամեցեալ ձևը:

բ) Սոսկ -ամ և ածանցավոր -անամ, -ենամ վերջացած բայերի համար կատարյալի բնի վրա, օրինակ՝ զնամ, գնաց-եալ, զարմանամ, զարմաց-եալ. մերձենամ, մերձեց-եալ:

գ) Պատճառական բայերի համար պատճառական բնի վրա, այսինքն այց ածանցից հետո. օրինակ՝ զարմացուցանեմ, դարմացուց-եալ. թողուցանեմ, թողուց-եալ:

դ) Արմատն իբրև կատարյալի բուն ունեցող -ում, -անեմ, -անիմ վերջացած բայերի համար արմատի վրա, օրինակ՝ հեղ-ում, հեղ-եալ. տես-անեմ, տես-եալ. ուս-անիմ, ուս-եալ:

ե) Ձիւմ, նում վերջացած բայերը չունին առանձին անցյալ դերբայ: Սրա իմաստով գործ է ածվում կամ կրկին ձևերից մեկի անցյալ դերբայը, օրինակ՝ թքեալ, եղծեալ, զերծեալ, զբաղեալ (§ 25. 9—11), կամ էթե ուրիշ կրկին ձև չունին (§ 25. 12), գործ է ածվում նույն բայերի հիմքից կազմված պատճառական բայերի անցյալ դերբայը (§ 27. գ). օրինակ՝ թողուցեալ, ուռուցեալ, փախուցեալ (թողացանեմ, ուռուցանեմ, փախուցանեմ բայերից) նշանակում են թե՛ թուրած, ուռցրած, փախցրած և թե՛ թռած, ուռած, փախած, այսինքն՝ թռչիմ—թռնում, ուռչիմ—ուռնում, փախչիմ—փախնում բայերի իմաստով:

Ման. 2. Գրաբարի անցյալ դերբայը նայելով տեղին աշխարհաբար թարգմանվում է կամ վաղակատար (իլ վերջավորությամբ) կամ հարակատար (ած վերջ). դերբայով. օրինակ՝ իմ առեալ հրաման կատարեցաւ=իմ աված հրամանը կատարվեց: Ցաւտըս սորա փոխին արքունիքն յԱրմափրն առեալեալ (=առնվաճեալ) բլրոյ. քանզի էր հեռացեալ (=հեռացել էր) դետն նրասխ: Ահաւսիկ թագաւոր քո գալ նստեալ ի վերայ յաւանակի իշոյ=ահա (հրես) քո թագավորը գալիս է իշի վրա նստած: Նոքա առեալ տաւնէին զնա=նրանք առել տանում էին նրան: Նստեալ բարբառին=նստել խոսում են:

28. Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել անցյալ դերբայի հետևյալ կիրառությունը:

Նույն ենթական ու ժամանակն ունեցող երկու, երեք բայերից առաջինը սովորաբար դրվում է անցյալ դերբայով, և ենթական, մանավանդ, երբ անցյալ դերբայից հետո է գալիս, դրվում է հաճախ իբրև սեռական խնդիր: Այսպիսի անցյալ դերբայն աշխարհաբար թարգմանվում է կամ դիմավոր բայով կամ անորոշ դերբայի գործիական հոլովով: Օրինակ՝ Եւ յաճձն առեալ (=հանձն առնելով) արքային սրբայից՝ տայ ի ձեռս Սմբատայ մասն ինչ ի զօրացն Ասորեստանի... զի տարեալ զԱրտաշես հաստատեցեմ (=որ տանեմ, հաստատեմ) ի գահն հայրենի: Եւ քաջին Սմբատայ զնետ մտեալ՝ (=հետապնդելով) սաստկա-

դոյնս վարէր զնա: Դու յարուցեալ զնասցես=Դու պիտի վեր կենաս: զնաս: Եւ մտեսլ ի նաւ անց յայնկոյս և եկն ի քաղաք իւր=Եվ նալ մտալ (կամ մտնելով) անցալ այն կողմը և եկալ իր քաղաքը: Եկեալ ընակեցաւ ի քաղաքին=եկալ, ընակվեց քաղաքում: Ահա երթեալ ասիցեմ ցնոսա=Ահա կերթամ... կասեմ: Մատուցեալ աշակերտքն նորա՝ աղաչէին զնա: Մատուցեալ աշակերտացն նորա՝ ասեն ցնա: Նորա առեալ զնա՝ տարաւ: Նորա առեալ տանէին զնա: Եւ հրաման առեալ (= առնելով, առած լինելով) չբառնալ անդրէն՝ ընդ այլ ճանապարհ զնացին յայրիարհն իւրեանց:

Նրբամն տարբեր ենթականեր ունեցող բայերից ևս առաջինը դրովում է անցյալ դերբայով, որ և աշխարհ. կատարված կերպի անորոշ դերբայի գործիական հոլովով է ասվում. օրինակ՝ օգնութիւն հասեալ՝ մինչև ցայսօր կացի=օգնութիւն հասած լինելով՝ մինչև այսօր մընացի...

ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅ

29. Ենթակալական դերբայը, որի վերջավորութիւնն է -ող (հինաւղ=օղ, ող), նույն կազմութիւնն ունի, ինչ որ աշխարհաբարում. օրինակ՝ բամբասող, լսող, ասող (այլև ասացող), զրկող, պատերազմող, գիտող, հնձող,—խնդացող, որսացող, բարկացող, մոռացող, լացող,—տեսանող, սպանանող, հարկանող,—դենող, արգելող, փախչող:

Ման. Անեմ, անիմ և մի բանի սոսկ -եմ, -իմ վերջացած բայերի համար ենթակ. դերբայ կազմվում է և կատարյալի բնից. օրինակ՝ տեսանող, տեսող. հատանող, հատող. հարկանող, հարող. ուսանող, ուսող. սպանանող, սպանող. ծնանող, ծնող. գտանող, գտող. ստեղծող, օծող. զգեցուցանող, զգեցուցող. դարձուցանող, դարձուցող.—կամեցող, պահեցող, իշխեցող, երգեցող, ատեցող: Իսկ որսալ, յուսալ, մուրալ, հոգալ աւին և որսող, մորող, հոգող, որոնք սովորաբար իբրև գոյական են դրած ածվում:

30. Ենթակայական դերբայի իմաստն արտահայտվում է նաև՝

1. Իչ ածանցով կազմված բայական ածականներով. օրինակ՝ տուիչ, առաքիչ, փառաւորիչ:

2. Անորոշ դերբայից ի, հոգնակի իք ածանցով կազմված բայական ածականներով. օրինակ՝ սիրելի, առնելի, լսելի, առեղծանելի, գործելի, կրելի, երեւելի, ծորելի, ծնանելի, բերելի ևլն. նշանակում են թե՛ ինչ որ արժանի է սիրելու, սիրվելու, կամ՝ ինչ որ պետք է սիրել ևլն, և թե՛ սիրող, անող, լսող, առեղծանող, գործող, կրող, երեւացող, ծորող, ծնող, բերող:

3. Ու հարաբերականով երկրորդական խոսք կազմելով: Այս դեպքում բայի վրա վերջից հաճախ դրվում է և հոգը: Օրինակ՝ փոխանակ ասելու՝ զբեզ տեսանողն, ասողն, պատմողն՝ ասվում է՝ Որ տեսանէ զբեզ, որ ասէն, որ պատմէն (Տե՛ս § 194):

31. Բայերն ունին երեք եղանակ.

Սաճմանական, որ ունի երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ:

Ստորադասական, որ ունի երկու ժամանակ՝ առաջին ապառնի և երկրորդ ապառնի:

Հրամայական, որ ունի միայն եզակի և հոգնակի երկրորդ դեմքեր և երեք ժամանակ՝ ներկա, առաջին ապառնի և երկրորդ ապառնի:

32. Բացասական ձևերը կազմվում են սովորաբար ոչ, երբեմն չ մակբայով: Բացասական Հրամայական ներկան կամ Արգելականն առանձին կազմություն ունի և ստանում է մի՛ մակբայը, որը արգելական իմաստով դրվում է նաև ապառնի ժամանակների և նույնիսկ անորոշ դերբայի վրա: Օրինակ՝ Մի՛ լինիցիս (=չլինիս) որպէս կեղծատրբն: Այլ ես ասեմ ձեզ. մի՛ կալ հակառակ շարին:

Ոչ, մի՛ բացասականները կարող են հաճախ բայից բաժանվել ուրիշ բառերով և նույնիսկ բայից հետո դրվել, օրինակ՝ Մի՛ այսուհետև հոգայցէ՛ք վասն վաղուի: Որ ոչն գործիցէ և կերիցէ մի՛: Եւ ամաչէին իսկ ոչ (§ 185):

33. Ներկայի բնի կամ լծորդի ձևերն են՝ Սահմանական ներկա և անցյալ անկատար, Ստորադասական առաջին ապառնի, Հրամայական առաջին ապառնի, Արգելական ներկա և անորոշ դերբայ:

Ներքևում դրված են այս ժամանակների վերջավորությունները լծորդ ձայնավորների հետ:

34. Կատարյալի բնի ձևերն են՝ Սահմ. անցյալ կատարյալ, Ստոր. երկրորդ ապառնի, Հրամ. ներկա և երկրորդ ապառնի և Անցյալ դերբայ, որոնք կազմվում են երեք տեսակ վերջավորություններով, ուստի և կա երեք խոնարհում՝ ճեղքոթած, կրավորած և խառն: Վերջավորություններն ավելանում են՝ աճեմ, աճիմ, ում, չիմ-նում վերջացած բայերի արմատի վրա, իսկ ամ, աճամ, եմ, իմ, եճամ, ուցաճեմ վերջացած բայերի աջ, եաց, ոյց բների վրա, որոնց ց տառը հաջորդ ց, ? տառերից առաջ դառնում է ս:

Ներքևում դրված են երեք ձևերի խոնարհման վերջավորությունները կատարյալի բնի ածանցների հետ, եթե ունեն: Դրանց հետ առնված են սկզբից և Սահմ. ներկայի ձևերը, որոնցից կիմացվի թե ո՞ր բայը ո՞ր խոնարհման տակ է գնում և ի՞նչպիսի ձևով: Վերջից կրկնված են այն ձևերը, որոնց վրա առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել:

85. Ա. Ներկայի բնի կամ լծորդի ձևեր

Անորոշ դերբայ

ալ	ել	իլ	ուլ
Սահմանական			

Ներկա

ամ	եմ	իմ	ում
աս	ես	իս	ուս
ալ	է	ի	ու
ամք	եմք	իմք	ումք
ալք	էք	իք	ուք
ան	են	ին	ուն

Անցյալ անկառար

ալի	էի	իի	ուի
ալիր	էիր	էիր	ուիր
ալր	էր	էր (իւր)	ուր
ալաք	էաք	էաք	ուաք
ալիք	էիք	էիք	ուիք
ալին	էին	էին	ուին

Ստորադասական ապառնի Ա

ալցեմ	իցեմ	իցիմ	ուցում
ալցես	իցես	իցիս	ուցուս
ալցէ	իցէ	իցի	ուցու
ալցեմք	իցեմք	իցիմք	ուցումք
ալցէք, ալշիք	իցէք, իշիք	իցիք, իշիք	ուցուք
ալցեն	իցեն	իցին	ուցուն

Հրամայական

Ապառնի Ա

ալշի՛ր	իշի՛ր	իշի՛ր	(չունի)
ալշի՛ք	իշի՛ք	իշի՛ք	(չունի)

Արգելական ներկա

ար	եր	իր	ուր
արք	էք	իք	ուք

1. ՆԵՐԳՈՐԾԱԶԵՎ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Սահման.	ամ	հմ	ուցանեմ	ում
Ներկա				անհմ
Անց. կատ.	աց-ի	եց-ի	ուց-ի	ի
	աց-եր	եց-եր	ուց-եր	եր
	աց	հաց	ուց	(արմատը):
	աց-աք	եց-աք	ուց-աք	աք
	աց-իք	եց-իք	ուց-իք	իք. էք
	աց-էք	եց-էք	ուց-էք	
	աց-ին	եց-ին	ուց-ին	ին
Ստորադ.				
Ապառնի Բ.	աց-ից	եց-ից	ուց-ից	ից
	աս-ցես	ես-ցես	ուս-ցես	ցես
	աս-ցէ	ես-ցէ	ուս-ցէ	ցէ
	աս-ցուք	ես-ցուք	ուս-ցուք	ցուք
	աս-ջիք	ես-ջիք	ուս-ջիք	ջիք
	աս-ցեն	ես-ցեն	ուս-ցեն	ցեն
Հրամ.				
Ներկա	ա'	եա'	ո'	(արմատը)
	աց-էք	եց-էք	ուց-էք	էք
Ապառնի Բ.	աս-ջի'ր	ես-ջի'ր	ուս-ջի'ր	ջի'ր
	աս-ջի'ք	ես-ջի'ք	ուս-ջի'ք	ջի'ք
Անց. դերբայ	աց-եալ	(եց)-եալ	ուց-եալ	եալ
Սհմ. Ներկ.	ամ	հմ	ուցանեմ	ում, անեմ
Անց. կատ.	ացի	եցի	ուցի	ի
Հրամ. Ներկ.	ա'	եա'	ո'	(արմատը)

ԳԻՏԵԼԻՔ

87. Ներկայի բնի կամ լծորդի ձևերի համար.

ա) Եամ լծորդի (§ 25. 2) Եա երկբարբառը, երբ շեշտը հաջորդ վանկին է անցնում, դառնում է է, ի. օրինակ՝ ատեամ, ատեսա, ատեայ, ատեամք, ատեայք, ատեան, Ատէի, ատէիր, ատեայր. ատէաք, ատէին: Ատիցեմ, ատիցես, ատիցէ Լլն: Մի' ատեար, մի' ատեայք:

բ) Եմ, իմ լծորդների Ստոր. առաջին ապաւնու հոգն. 1-ին դեմքի համար պատահում է և իցում: ձևը, օրինակ՝ խօսիցումք:

բնի ձևեր

2. ԿՐԱՎՈՐԱԶԵՎ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

առում	եռում	իմ	առիմ	3. ԽԱՌԽ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ
այ-այ	եց-այ	եց-այ	այ	յիմ (նում)
աք-ար	եց-ուր	եց-ար	ար	եայ
ադ-աւ	եց-աւ	եցաւ	աւ	եար
աք-աք	եց-աք	եց-աք	աք	եաւ
ադ-ալք,	եց-ալք,	եց-ալք,	ալք,	եարք,
աք-արուք	եց-արուք	եց-արուք	արուք	եարք,
աք-ան	եց-ան	եց-ան	ան	եարք
այ-այց	եց-այց	եց-այց	այց	եայց
աւ-ցիս	եւ-ցիս	եւ-ցիս	ցիս	իցեւ
աւ-ցի	եւ-ցի	եւ-ցի	ցի	իցէ
աւ-ցուք	եւ-ցուք	եւ-ցուք	ցուք	իցուք
աւ-ջիք	եւ-ջիք	եւ-ջիք	ջիք	իջիք
աւ-ցին	եւ-ցին	եւ-ցին	ցին	իցին
այ-ի՛ր	եցի՛ր	եա՛ց	ի՛ր	ի՛ր
աք-ա՛լք,	եց-ա՛լք,	եց-ա՛լք,	ալք,	եա՛լք.
աք-արո՛ւք	եց-արո՛ւք	եց-արո՛ւք	արո՛ւք	եարո՛ւք
աւ-ջի՛ր	եւ-ջի՛ր	եւ-ջի՛ր	ջի՛ր	իջի՛ր
աւջի՛ք	եւ-ջի՛ք	եւ-ջի՛ք	ջի՛ք	իջի՛ք
այ-եալ	եց-եալ	(եց)-եալ	եալ	(ուցեալ)
անամ	եւամ	իմ	անիմ	չիմ(նում)
աքալ	եքալ	եքալ	ալ	եալ
աքի՛ր	եքի՛ր	եա՛ց	ի՛ր	ի՛ր

զ) Իմ լծորդի Անց. անկ. եզ. 3-րդ դեմքի իւր ձևը՝ խօսիւր, ադա-նիւր՝ քիչ է գործածվում:

դ) Ում լծորդի ոյ ձևը՝ բացի Անց. անկատարի եզ. 3-րդ դեմքից՝ պատահում է և ուրիշ դեմքերի մեջ՝ հեղոյի, հեղոյի, հեղոյի կն:

38. Կատարյալի բնի ձևերի համար.

ա) Անցյալ կատարյալի եզ. 3-րդ դեմքը, երբ միավանկ բառ է մը-նում, սկզբից կարող է ստանալ ձայնավորներից առաջ է ձայնավորը, իսկ բաղաձայններից առաջ՝ ե. օրինակ՝ օծանեմ՝ օծի, օծեր, օծ կամ

էօծ: Տեսանեմ՝ տեսի, տեսեր, տես կամ ետես: Երբ բայը է կամ ե ձայնավորով է սկսվում, է-ն չի դրվում, օրինակ՝ ելի, ելեր, ել: Իջանեմ, իջի, իջեր, էջ:

բ) Անցյալ կատարյալի եզ. 3-րդ դեմքի վերջին վանկի մեջ վերականգնվում են եա, ոյ երկբարբառները և է, ու, ի ձայնավորները, որ մյուս դեմքերի մեջ ձայնափոխությամբ գառնում են՝ ե, ու, ի, բ (որ չի գրվում): Նույնը լինում է և հրամայականի մեջ. օրինակ՝ սիրեցի, սիրեցեր, սիրեաց. մատուցի, մատուցեր, մատոյց: Լուծանեմ՝ լուծի, լուծեր, լուծեաց. Լրամ. լո՛յծ: Իջի, իջեր, էջ. Լրամ. էջ: Անիծանեմ՝ անիծի, անիծեր, անիծեաց. Լրամ. անէծ: Մտանեմ՝ մտի, մտեր, մտա կամ եմտա. Լրամ. մոտ: Թքանեմ՝ թքի, թքեր, թուք կամ եթուք: Գտանեմ՝ գտի, գտեր, գիտ կամ եգիտ:

գ) Ստոր. երկրորդ ապառնի ժամանակի եզ. և հոգն. 1-ին դեմքերի և հոգն. 2-րդ դեմքի համար պատահում են նաև ցեմ, ցիմ, իցեմ, — ցեմք, ցիմք, իցեմք, — ցէք, ցիք, իցէք վերջավորությունները:

դ) Լրամ. ներկա ժամանակի հոգն. 2-րդ դեմքի համար մի քանի բայ ունին իվ վերջավորությունը, օրինակ՝ մատչիմ՝ մատի՛ք, զարթչիմ՝ զարթի՛ք: Իսկ սոսկ իմ վերջացած բայերի Լրամ. ներկայի եզ. 2-րդ դեմքը լինում է երբեմն նաև պարզ եմ վերջացած ներգործածակ խոնարհվող բայերի ձևով, կամ թե կատարյալի բնի կամ հիմքի վրա ավելանում է ի՛ր վերջավորությունը. օրինակ՝ ողորմիմ՝ ողորմեա՛ց, ողորմեա՛. համարիմ՝ համարեա՛ց, համարեա՛, համարի՛ր. աշխատիմ՝ աշխատեա՛ց, աշխատեա՛. ճեպիմ՝ ճեպեա՛. շահիմ՝ ջահեա՛. երեկիմ՝ երեկեա՛ց, երեկեցի՛ր. հետեիմ՝ հետեեա՛ց, հետեցի՛ր:

ե) Ներգործածակ խոնարհման տակ դնում եմ՝ ամ, եմ, ուցանեմ, անեմ, ում և կրկնաձև եռում — անեմ (§ 25. 9, 10) վերջացած բայերը: Վերջինը խոնարհվում է ինչպես անեմ վերջացած բայ՝ թքնում, թքանեմ՝ թքի, թքեր ևլն:

զ) Կրավորածակ խոնարհման տակ դնում են՝ անամ, ենամ, իմ. անիմ և կրկնաձև եռում — անիմ, իմ — եռում (§ 25. 9, 10) վերջացած բայերը: Վերջինները խոնարհվում են ինչպես անիմ վերջացած բայ՝ ջեռնում — ջեռնիմ՝ ջեռայ ևլն:

է) Խառն խոնարհման տակ դնում են՝ չիմ, նչիմ, չիմ — եռում (§ 25. 12) վերջացած բայերը՝ կառչիմ, փախչիմ — փախնում, մարտնչիմ: Բացի դրանցից նաև մի քանի ուրիշ բայեր՝ պչնում, ցածնում, քաղցնում (անցյալ դերբայ՝ փաղցեալ՝ փաղցեմ բայից), շրտնում:

Յ9. Ներկայի բնի կամ լծորդի ժամանակներ

Սահմանական

Ներկա

աղամ	սիրեմ	խօսիմ	հեղում
աղառ	սիրես	խօսիս	հեղուս
աղալ	սիրէ	խօսի	հեղու
աղամք	սիրեմք	խօսիմք	հեղումք
աղալք	սիրէք	խօսիք	հեղուք
աղան	սիրեն	խօսին	հեղուն

Անցյալ անկատար

աղալի	սիրէի	խօսէի	հեղուի
աղալիր	սիրէիր	խօսէիր	հեղուիր
աղալր	սիրէր	խօսէր, խօսիւր	հեղուր
աղալաք	սիրէաք	խօսէաք	հեղուաք
աղալիք	սիրէիք	խօսէիք	հեղուիք
աղալին	սիրէին	խօսէին	հեղուին

Ստորագասական

Ապառնի Ա

աղալցեմ	սիրիցեմ	խօսիցիմ	հեղուցում
աղալցես	սիրիցես	խօսիցիս	հեղուցուս
աղալցէ	սիրիցէ	խօսիցի	հեղուցու
աղալցեմք	սիրիցեմք	խօսիցիմք	հեղուցումք
աղալցէք	սիրիցէք	խօսիցիք	հեղուցուք
աղալցեն	սիրիցեն	խօսիցին	հեղուցուն

Հրամայական

Արգելական ներկա

մի՛ աղար	մի՛ սիրեր	մի՛ խօսիր	մի՛ հեղուր
մի՛ աղալք	մի՛ սիրէք	մի՛ խօսիք	մի՛ հեղուք

Ապառնի Ա

աղալչի՛ր	սիրիչի՛ր	խօսիչի՛ր	—
աղալչի՛ք	սիրիչի՛ք	խօսիչի՛ք	—

Անորոշ դերբայ

աղալ	սիրել	խօսիլ(խօսել)	հեղուլ
------	-------	--------------	--------

Ապառնի դերբայ

աղալոց	սիրելոց	խօսելոց	հեղւոց
--------	---------	---------	--------

1. ՆԵՐԳՈՐԾԱԶԵՎ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Սահմանական

սղամ	սիրեմ	մատուցանեմ	օծանեմ	հեղում
Անցյալ կատարյալ				
աղացել	սիրելիցի	մատուցի	օծի	հեղի
աղացելու	սիրելցելու	մատուցելու	օծելու	հեղելու
աղաց	սիրեաց	մատուց	օծ, էօծ	հեղ, հեղ
աղացաք	սիրեցաք	մատուցաք	օծաք	հեղաք
աղացիք, -էք	սիրեցիք, -էք	մատուցիք, -էք	օծիք, -էք	հեղիք, -էք
աղացին	սիրեցին	մատուցին	օծին	հեղին

Ստորադասական

Ապառնի Բ

աղացից	սիրելից	մատուցից	օծից	հեղից
աղացես	սիրեցես	մատուցես	օծցես	հեղցես
աղացէ	սիրեցէ	մատուցէ	օծցէ	հեղցէ
աղացուք	սիրեցուք	մատուցուք	օծցուք	հեղցուք
աղացիք	սիրեցիք	մատուցիք	օծչիք	հեղչիք
աղացեն	սիրեցեն	մատուցեն	օծցեն	հեղցեն

Հրամայական

Ներկա

աղա՛	սիրեա՛	մատու՛	օ՛ծ	հե՛ղ
աղացէ՛ք	սիրեցէ՛ք	մատուցէ՛ք	օծէ՛ք	հեղէ՛ք

Ապառնի Բ

աղասցի՛ր	սիրեսցի՛ր	մատուսցի՛ր	օծցի՛ր	հեղցի՛ր
աղասցի՛ք	սիրեսցի՛ք	մատուսցի՛ք	օծցի՛ք	հեղցի՛ք

Անցյալ դերբայ

աղացեալ	սիրեցեալ (սիրեալ)	մատուցեալ	օծեալ	հեղեալ
---------	----------------------	-----------	-------	--------

Ժամանակներ

2. ԿՐԱՎՈՐԱԶԵՎ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

3. ԽԱՌՆ
ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

Սահմանակալ

գործանամ	մերձեւամ	խօսիմ	ուսանիմ	փախչիմ
Անցյալ կատարյալ				
գործացալ	մերձեցալ	խօսեցալ	ուսալ	փախեալ
գործացար	մերձեցար	խօսեցար	ուսար	փախար
գործացաւ	մերձեցաւ	խօսեցաւ	ուսաւ	փախեաւ
գործացաք	մերձեցաք	խօսեցաք	ուսաք	փախաք
{գործացալք,	{մերձեցալք,	{խօսեցալք,	{ուսալք,	{փախալք,
{-արուք	{-արուք	{-արուք	{-արուք	{-արուք
գործացան	մերձեցան	խօսեցան	ուսան	փախան

Ստորադասական

Ապառնի Բ

գործացայց	մերձեցայց	խօսեցայց	ուսայց	փախայց
գործացիս	մերձեցիս	խօսեցիս	ուցիս	փախիցես
գործացի	մերձեցի	խօսեցի	ուցի	փախիցէ
գործացուք	մերձեցուք	խօսեցուք	ուցուք	փախիցուք
գործացիք	մերձեցիք	խօսեցիք	ուցիք	փախիցիք
գործացին	մերձեցին	խօսեցին	ուցին	փախիցին

Հրամայական

Ներկա

գործացի՛ր	մերձեցի՛ր	խօսեա՛ց	ուսի՛ր	փախի՛ր
{գործացա՛լք,	{մերձեցա՛լք,	{խօսեցա՛լք,	{ուսա՛լք,	{փախեա՛լք,
{-արո՛ւք	{-արո՛ւք	{-արո՛ւք	{-արո՛ւք	{-արո՛ւք

Ապառնի Բ

գործացի՛ր	մերձեցի՛ր	խօսեցի՛ր	ուցի՛ր	փախիցի՛ր
գործացի՛ք	մերձեցի՛ք	խօսեցի՛ք	ուցի՛ք	փախիցի՛ք

Անցյալ դերբայ

գործացեալ	մերձեցեալ	խօսեցեալ	ուսեալ	փախուցեալ
		(խօսեալ)		

41. Ընդհանուր պատկեր խոնարհման

Սահմանական

Ներկա

խաղամ

խաղաս

խաղալ

խաղամք

խաղալք

խաղան

Անցյալ անկառաւ

խաղալի

խաղալիւ

խաղալու

խաղալաք

խաղալիք

խաղալին

Անցյալ կատարյալ

խաղացի

խաղացելու

խաղաց

խաղացաք

խաղացիք, խաղացէք

խաղացին

Ստորադասական

Ապառնի Ա

խաղալցեմ

խաղալցես

խաղալցէ

խաղալցեմք

խաղալցէք, խաղալչիք

խաղալցեն

Ապառնի Բ

խաղացից

խաղասցես

խաղասցէ

խաղասցաք

խաղասչիք

խաղասցեն

Հրամայական

Արգել. ներկա

մի՛ խաղար

մի՛ խաղալք

Ապառնի Ա

խաղալչի՛ր

խաղալչի՛ք

Ներկա

խաղա՛

խաղացէ՛ք

Ապառնի Բ

խաղասչի՛ր

խաղասչի՛ք

Դերբայներ

Անորոշ

խաղալ

Ապառնի

խաղալոց

Անցյալ

խաղացիայ

42. Գրաբարում առանձին կրավորական բայեր չկան ինչպես աշխարհաբարում, այլ կա միայն կրավորական խոնարհում, որ կազմվում է լծորդի կամ կատարյալի բնի ձևերի շրջումով:

ա) Ներկայի բնի ժամանակներում՝ և լծորդն ունեցող ներգործական բայերի այս և լծորդը, (ե, է ձայնավորը վերջին վանկերի մեջ), փոխվում է ի լծորդի և բայն ստանում է կրավորական իմաստ. օրինակ՝ աղայցեմ, մերկանայցեմ, սիրեմ, սիրիցեմ, մի՛ սիրեր, մի՛ սիրէք, սիրել՝ կրավորական իմաստով լինում են՝ աղայցիմ, մերկանայցիմ, սիրիմ, սիրիցիմ, մի՛ սիրիր, մի՛ սիրիք, սիրիլ, (այլ և սիրել=սիրվել),—նմանապես և մյուս դեմքերը (անց. անկատ. եղ. Յ-րդ դեմքի մասին տե՛ս ներքևը՝ § 43. բ):

բ) Կատարյալի բնի ժամանակներում ներգործաձև խոնարհվող անցողական բայերը խոնարհվելով կրավորաձև՝ ստանում են կրավորական իմաստ, այսպես՝ սոսկ ամ վերջացածները խոնարհվում են ինչպես անամ վերջացածները, սոսկ եմ՝ ինչպես իմ վերջացածները, իսկ անեմ և սոսկ ում՝ ինչպես անիմ վերջացածները: Օրինակ՝ աղացի, սիրեցի, մատուցի, օծի, հեղի կրավորական իմաստով լինում են՝ աղացայ, սիրեցայ, մատուցայ, օծայ, հեղայ,—նմանապես և մյուս դեմքերն ու ժամանակները:

գ) Կան ներգործական բայեր և ժամանակներ, որոնք խոնարհման այս շրջումը չեն կրում, այլ անփոփոխ միևնույն ձևով մնալով՝ գործ են ածվում հասարակ իմաստով (=ընդհանուր իմաստով), այսինքն թե՛ իբրև ներգործական և թե՛ իբրև կրավորական. մտքից և կիրառությունից միայն պիտի հասկացվի դրանց ներգործական կամ կրավորական լինելը: Օրինակ՝ սկսանիմ, գողանամ, հեղում կարող են նշանակել թե՛ սկսել, գողանալ, թափել և թե՛ սկսվել, գողացվել, թափվել:

Իմ լծորդն ունեցող անցողական բայերը, օրինակ՝ խօսիմ, սկսանիմ, որովհետև թե՛ ներկայի և թե՛ անցյալի բների բոլոր ժամանակները հասարակ իմաստ ունեն, կոչվում են հասարակ բայ:

43. Ներկայի բնի ժամանակների համար պետք է իմանալ.

ա) Ամ լծորդի ժամանակները հասարակ են, բացի ստոր. առաջին ապառնուց, որի այցեմ, այցես, այցէ կլն ձևերը դառնում են՝ այցիմ, այցիս, այցի:

բ) Եմ լծորդի ժամանակները փոխվում են իմ լծորդի, օրինակ՝ ճանաչեմ, ճանաչես, կլն. դառնում են՝ ճանաչիմ, ճանաչիս, ճանաչի կլն: Միայն սահմ. անց. անկատարը հասարակ ձևով է մնում՝ ճանաչէի, ճանաչէիր, ճանաչէր կլն,=ճանաչում էի, ճանաչում էիր, ճանաչում էր, կամ ճանաչվում էի, ճանաչվում էիր, ճանաչվում էր: Այս ժամանակի եզակի Յ-րդ դեմքը կարող է իւր վերջավորությամբ ևս կրավորական ունենալ՝ ճանաչիր, ճառիր, ասիր, կոչիր, գործիր, հատանիր, տեսանիր=ճանաչվում էր, ճառվում էր, ասվում էր և այլն:

գ) Իմ, ում լծորդների ժամանակները հասարակ իմաստ ունին: Միայն առակ իմ վերջացած բայերից մի քանիսը, ինչպես՝ համարիմ, խոստովանիմ, դատիմ՝ ունին նաև ե լծորդով ձևեր՝ համարեմ, խոստովանեմ, դատեմ: Սրանց եմ լծորդով ձևերը միայն ներգործական իմաստով են գործածվում, հսկ իմ լծորդով ձևերը թե՛ ներգործական և թե՛ կրավորական իմաստով: Անց. անկ. իւր ձևը միայն կրավորական է:

44. Կատարյալի բնի ժամանակների համար պետք է իմանալ.

ա) Անամ, իմ, անիմ վերջացած ներգործական բայերի բնի ժամանակները հասարակ իմաստ ունին. օրինակ՝ գողացաւ, խօսեցաւ, ծնաւ=գողացավ, խօսեց, ծնեց կամ գողացվեց, խոսվեց, ծնվեց:

բ) Ներգործաձև խոնարհվող ներգործական բայերի հրամ. կրկրորդ ապառնին, սահմ. անց. կատարյալի հոդն. 1-ին գեմբը, Ստոր. երկրորդ ապառնու հոդն. 1-ին և 2-րդ դեմքերը (ցաւք, ջիք վերջավորությամբ) հասարակ իմաստ ունին. բայց այս վերջին դեմքերը ներգործականի մեջ ունին նաև ցեւք, ցեք վերջավորությունները, որոնք ցիւք, ցիք ձևով կրավորականի են վերածվում:

գ) Ներգործական բայերի կրավորական ձևը երբեմն, գործածվելով անդրադարձ կամ փոխադարձ նշանակությամբ, պահում է իր ներգործական իմաստը, օրինակ՝ զօտի ընդ մեջ իւր ուծաւ (փոխ. էած): Բաժանեցան (փոխ. բաժանեցին) ղհանդերծաւ իմ ջինքեանս:

դ) Պատճառական բայերի կրավորականն ընդհանրապես քիչ է դործածվում. նույն իմաստով բանում են, ինչպես և աշխարհաբարում, սովորաբար համապատասխան չեզոք բայերը. օրինակ՝ Մատեաւ (փոխանակ մատուցաւ) ի վերայ նորա պատարագ:

ե) Երբեմն կրավորաձև խոնարհվող հասարակ բայերը ներգործական իմաստով խոնարհվում են ներգործաձև, օրինակ՝ ծնանի=ծնում է, ծնվում է. ստոր. երկրորդ ապառնին ունի սովորաբար ծնայց, ծնցիս, ծնցի, ծնցուք, ծնջիք, ծնցին, բայց կա ներգործական իմաստով նաև՝ ծնցես, ծնցէ, ծնցեն:

զ) Դերբայները նույն ձևով կարող են և ներգործական և կրավորական իմաստ ունենալ. տեսանել=տեսնել, տեսնվել. տեսեալ=տեսած, տեսել և տեսնված. տեսանելոց=տեսնելու, տեսնվելու:

45. Գրաբարում կա կրավորականի համար նաև բաղադրյալ խոնարհում, որ գործ է ածվում ավելի հասարակ բայերի և հստակ ժամանակների համար: Բաղադրյալ կրավորակաձևը կազմվում է անցյալ դերբայով, որ անփոփոխ է մնում, և լինիմ բայով, որ խոնարհվում է: Օրինակ՝ մոռացեալ լինիմ, մոռացեալ լինիս, մոռացեալ լինի կլն. մոռացեալ լինէի, մոռացեալ եղէ կլն. որ նշանակում են՝ մոռացվում եմ, մոռացվում ես, մոռացվում է կլն. մոռացվում էի, մոռացվեցի կլն:

Գիտեմ բայը՝ միայն բաղադրյալ ձևով կրավորական ունի՝ գիտեցեալ լինել:

46. Բաղադրյալ կրավորական խոնարհումը, որ հատուկ է և ուրիշ լեզուներին, միջին դարերում հետզհետե վերացվում է, որովհետև լինիմ բայով բաղադրյալ ձևը՝ մոռացեալ լինել՝ միայն կրավորական իմաստ չունի, այլ նույնիսկ հին գրաբարում գործ էածվում նաև ներգործական իմաստով իբրև մոռացած լինել. ուստի մոռացեալ լինիմ նշանակում է թե՛ մոռացվում եմ և թե մոռացած եմ լինում, մոռացած լինիմ, մոռացած կլինիմ: Այս երկդիմության պատճառով հասարակ ժամանակների համար, հավանորեն բարձառներից օգտվելով, գործածության մեջ են մտցնում կրավորական խոնարհումներ, որ հատուկ չեն դասական գրաբարին: Օրինակ՝ բանամ, բանիմ. թանամ, թանիմ. բառնամ, բառնիմ. լուանամ, լուանիմ. մոռանամ, մոռանիմ. տաանամ, տաանիմ. տամ, տուիմ. լնում, լնանիմ, լնիմ. ընթեռնում, ընթերցանիմ. արգելում, արգելանիմ ևլն:

ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐ

47. Բոլոր անկանոն բայերի ներկայի բնի ժամանակները կանոնավորապես այս կամ այն լծորդի ձևով են խոնարհվում. անկանոն են միայն կատարյալի բնի ժամանակները: Անկանոն բայերը բաժանվում են մի քանի խմբի: Ներքևում դրված են այդ բայերի ժամանակների համար մեծ մասամբ մեկ կամ մի քանի դեմքեր միայն. մյուս ձևերը դրանցով գտնելը հեշտ է:

48. Առաջին խումբ: Խոնարհվում են ինչպես չիմ-նում վերջացած բայերը:

Լեղանչեմ, մեղայ, մեղայց (մեղիցես, մեղիցէ կլն.). մեղի՛ր, մեղիքի՛ր, մեղուցեալ:—Խոնարհվում է երբեմն և մեղանչեցի, մեղանչեցից կլն. ձևով:

Ճանաչեմ, ծանեայ, ծանեայց (ծանիցես, ծանիցէ կլն), ծանի՛ր, ծանիքի՛ր, ծանուցեալ:

Անկանոնությունը միայն ճ-ի ծ փոխվելու մեջ է: Պատճառականն է ծանուցանեմ, որի կրավորական սահմ. անց. կատարյալն ու ստոր. երկրորդ ապառնին՝ ծանուցայ, ծանուցար կլն., ծանուցայց կլն., գործ ենածվում նաև կրավորական ճանաչիմ բայի իմաստով: Բայց կան նաև ծանեայց, ծանիցիս, ծանիցի, ծանիցուք, ծանիքիք, ծանիցին ձևերը կրավորական իմաստով:

Սփածաքիմ, պրծաքիմ, զառածիմ-զառածաքիմ, ծիւրիմ-ծիւրաքիմ կանոնավոր՝ սփածայ, պրծայ, զառածայ, ծիւրեցայ ձևերի հետ ունին նաև՝ սփածեայ, պրծեայ, զառածեայ, ծիւրեայ:

Անկաքիմ կանոնավոր ձևի հետ ունի ստոր. ապառնի Բ նաև՝ անկեայց. իսկ հոգն. հրամ. միայն՝ անկերո՛ւք:

Ագաքիմ կանոնավոր ձևի հետ ունի հոգն. հրամ. նաև՝ ագերո՛ւք: Անց. դեբք., ագեալ ձևի հետ և ագուցեալ:

Յանցանքն խոնարհվում է ամբողջապես խառն եայ խոնարհման ձևով՝ յանցեայ, յանցեայց (յանցիցես լին.), յանցի՛ր, յանցերո՛ւք, յանցիջի՛ր, յանցոցեալ:

Ջանցանքն, զառանցանքն, ներկանքն կանոնավոր զանցի, զառանցի, լին. ձևերի հետ ունին նաև զանցեայ, զանցեար լին, զառանցեալ, լին, ներկեալ:

Յառնքն (յառնչիմ) խոնարհվում է ամբողջապես խառն եայ խոնարհման ձևով՝ յարեայ, յարեայց (յարիցէ լին.), յարիջի՛ր, յարուցեալ: Հրամ. կանոնավոր յարի՛ր, յարեա՛յք, յարերո՛ւք ձևերի հետ ունի և արի՛, արի՛ք:

Յառում խոնարհվում է կրավորաձև՝ յառայ, յառայց, յառի՛ր, ունի նաև՝ յառեայ, յառեայց կամ յառիցեմ, յառուցեալ ձևերը: Կան և յառեմ. կրավոր. յառիմ բայերը, որ կանոնավոր են:

Երդնում, երդուայ, երդուար լին. երդուայց կամ երգութիցեմ (երդութիցիմ), երդութիցես, երգութիցէ լին: Երդութի՛ր, երդուարո՛ւք. երդութիջի՛ր, երդուեալ: Կա և երգմնքն բայը, որից պատճառական՝ երգմնեցուցանեմ:

Քաղցնում, անց. դերբայ՝ քաղցեալ:

49. Երկրորդ խումբ: Խոնարհվում են ինչպես՝ անքն, անիմ կամ սոսկ ում վերջացած բայերը:

Հանքն, հանի, հա՛ն:— Կա կրավորական հանքնիմ բայը: Իսկ հանում (հեցում, ճիցում=հինել) ունի հասարակ իմաստով անց. կատ. հանայ, հինայ լին. Հրամ. հանի՛ր:

Ածքն, ածի, ա՛ծ:— Այս բայի ածանքն ձևից կազմվում են՝ տարածանքն—տարածեմ. անց. կատ. տարածեցի լին. զառածանեմ, զառածեմ. անց. կատ. զառածի, ստոր. ապառնի Բ զառածից. հրամ. զառածեա՛լ:

Բերքն, բերի, բե՛ր:—Այսպես խոնարհվում է և համբերքն, համբերի, համբերեմ, համբեր լին,—որ սակայն ունի կանոնավոր ձևեր ևս՝ համբերեցի, համբերեցեմ լին. համբերեսցէ, համբերեա՛լ լին:

Հեղուքն, հեղուսի, հեղոյս:

Նստիմ, նստայ, նստար, նստաւ լին, նստայց, նստցիս, նստցի լին. նի՛ստ, նստարո՛ւք, նստեալ: Այս բայից կազմված կա՝ զնստանիմ—զնստիմ բայը. անց. կատ. զնստայ:

Ջգածիմ—զգածնում, հագածիմ ունին՝ զգածայ, զգածի՛ր, զգածեալ. հագածայ լին:

Դիպիմ, կանոնավոր ձևերի հետ անց. կատ. ունի և դիպայ ձևը:

Առնում, առի, ա՛ռ. Ենթ. դերբ. առող:

Կալում, կալնում, կանոնավոր կալի, կալեր, կալ կամ եկալ լին. ձևերի հետ ունի և հետևյալ ձևերը, որ ավելի գործածական են՝ կալայ, կալար, կալաւ. կալաք, կալայք կամ կալարուք, կալան: Կալայց, կալցիս, կալցի. կալցուք, կալցիք, կալցին (այլ և կալցես, կալցեն): Հրամ.

կա՛լ կամ կա՛, կալէ՛ք կամ կալա՛յք, կալարո՛ւք: Անց. գերբ. կալեալ:— Այսպէս խոնարհվում են և ընկալում, ընկալնում բայերը. անց. կատ. ընկալայ կէն: Ստոր. ապ. Բ ընկալայց կէն. հրամ. ընկա՛լ, ընկալա՛յք կամ ընկալարո՛ւք:

Հեղճնում, հեղճայ:

Ջեռնում, ջեռայ:

Կլանեմ—կլնում. կանոնավոր անց. կատ. կլի, կլեր, կուլ կամ եկուլ կէն. ձեերի հետ ունի և կլայ, կլար, կլաւ կէն: Ստոր. ապ. Բ կլայց, կլցիս, կլցի կէն. ձեերը, որ սակայն ավելի կրավորական իմաստով են գործածվում:— Այսպէս խոնարհվում է և ընկլնում.— ընկլի, ընկլից, ընկլցես, ընկլցէ կամ ընկլայ, ընկլայց կէն: Այս բայի ձեերի տեղ գործ են ածվում ավելի պատճառական ընկլուգանեմ բայի ձեերը՝ ընկլուգի, ընկլուգից, ընկլո՛ւ կէն:

Հարկանեմ, հարում տնի միայն առանց կ բաղաձայնի՝ հարի, հարեր, հար կամ եհար կէն. հարից, հարցես կէն. հա՛ր, հարէ՛ք, հա-րեալ:

50. Երրորդ խումբ: խոնարհվում են ինչպես սոսկ ամ վերջացած բայերը:

Ասեմ, ասացի, ասա՛. ասացից, ասասցես կէն:

Գիւնեմ, գիտացի, հրամ. գիտեա՛:

Կարեմ (=կարողանալ), կարացի, կարացեալ:

Մարթեմ, մարթացի, մարթացեալ: Մարթեմ բայն ունի և մարթա-նում ձեր, որից անց. կատ. մարթացայ կէն:

Մերկեմ, մերկացի, մերկացեր, մերկաց կամ մերկեաց կէն: Հրամ. մերկեա՛ (կրավորական մերկեա՛ց): Մերկեմ բայն ունի և մերկանում ձեր, որ ունի՝ մերկացայ, մերկացայց, մերկացի՛ր, մերկացարո՛ւք:

51. Զորրորդ խումբ: վերջանում են սոսկ ամ ձեով, բայց կատար-յալի բնի ժամանակներից մի քանիսը խոնարհվում են կրավորաձե, իբրե թե վերջանային անամ ձեով: Ներքեում առնված են միայն ան-կանոն կազմության ժամանակները. չհիշվածները կանոնավոր են:

Յուսամ, յուսացայ, յուսացար, յուսացաւ կէն. յուսացայց, յուսաս-ցիս կէն: Հրամ. հոգն. յուսացարո՛ւք:

Լողում, լողացայ:

Ջանամ, գթամ, սահմ. անց. կատ. կանոնավոր ջանացի, գթացի, կէն. ձեերի հետ ունին և ջանացայ, գթացայ կէն. ապ. Բ ջանացայց, գթացայց կէն: Հրմ. կանոնավոր ջանա՛, գթա՛ ձեի հետ և ջանացի՛ր, գթացի՛ր. հոգն. ջանացարո՛ւք, գթացարո՛ւք: Ստոր. ապառնի Ա նաև գթացիս:

Դողամ, դողացի կէն. կանոնավոր ձեի հետ և դողացայ կէն: Հրամ. հոգն. գողացարո՛ւք:

Մփամ, դլամ, գողում, խանդամ, սգամ, սուրամ, ջանամ, ռոհում,

եռամ, գեռամ, սպառնամ, ցնծամ, զգամ անց. կատ. ունին և նհրգոր-
ծածե և կրավորածե:

Որսամ, ողբամ, հոգամ, խոկամ ներգործական իմաստով խո-
նարհվում են թե՛ ներգործածե և թե՛ կրավորածե:

Ամ. անամ վերջացած կրկնածե բայերի (§ 25. 4) կատարյալի բնի
ժամանակները երբեմն թե՛ ներգործածե և թե՛ կրավորածե են լինում,
երբեմն էլ ժամանակներից մեկը կամ մյուսը միայն այս կամ այն ձե-
վով են լինում. օրինակ՝ ցանկամ, ցանկանամ ունի անց. կատ. ցան-
կացայ, ստոր. ապ. Բ ցանկացայց, հրամ. ցանկա՛ կամ ցանկացի՛ր:
Նույն ձևով՝ փութամ, փութանամ, փութացայ, փութացայց, փութա՛
կամ փութացի՛ր. սոսկամ, սոսկանամ, սոսկացայ, սոսկա՛ կամ սոս-
կացի՛ր. տեհչամ, տեհչանամ, տեհչացայ, տեհչա՛ կամ տեհչացի՛ր:
Իսկ զղչամ լինում է՝ զղչացի, զղչա՛, զղչանամ՝ զղչացայ, զղչացի՛ր
ևլն:

52. Հիմգերորդ խումբ: Խոնարհվում են ինչպես սոսկ ամ, եմ վեր-
ջացած բայերը:

Լուանամ, լուացայ, լուացար ևլն. լուացայց, լուացցիս ևլն. ձեե-
րի հետ ունին նաև լուացի, լուացեր, լուաց ևլն. լուացից, լուացցես ևլն:
Հրամ. լուա՛, լուացե՛ք:

Մոռանամ, քեքանամ, իմանամ հրամ. ունի կանոնավոր մոռացի՛ր,
ընթացի՛ր, իմացի՛ր ձեերի հետ և մոռա՛ ընթա՛ կամ ընթա՛ց, իմա՛
կամ իմա՛ց:

Ընկենում, ընկեցի, ընկեցեր, ընկեաց կամ ընկէց (ընկեց), ընկե-
ցաք, ընկեցիք, ընկեցին. ընկեցից. ընկեսցես, ընկեսցէ ևլն: Հրամ.
ընկեա՛ կամ ընկեա՛ց, ընկեցե՛ք, ընկեսցի՛ր: Անց. դերբ. ընկեցեալ:

53. Վեցերորդ խումբ: Կատարյալի բնի մեջ տնին ց կամ ձ բա-
ղաձայնը, որ պահվում է ապառնի ժամանակների մեջ ց, չ տառերից
առաջ և հրամայականի մեջ:

Իւնամ, քանամ, բացի, բացեր, բաց կամ եբաց, բացաք, բացիք.
բացին: Ստոր. բացից, բացցես, բացցէ, բացցուք, բացջիք, բացցեն:
Հրամ. բա՛ց. բացե՛ք, բացջի՛ր. բացեալ, Նույնպես՝ թացի. թացից,
թացցես, թացցէ ևլն. թա՛ց, թացե՛ք, թացեալ:

Կամ, կացի, կացեր, կաց կամ եկաց, կացաք, կացիք, կացին: Կա-
ցից, կացցես, կացցէ, կացցուք, կացջիք, կացցեն: Կա՛ց, կացե՛ք, կաց-
ջի՛ր, կացեալ:

Կեամ, կեցի, կեցեր, կեաց, կեցաք, կեցիք, կեցին: Կեցից, կեց-
ցես, կեցցէ, կեցցուք, կեցջիք, կեցցեն: Կեա՛ց, կեցե՛ք, կեց-
ջի՛ր, կեցեալ: Ստոր. ապառնի Ա կեայցեմ կամ կեցեմ, կեայցես,
կեայցէ ևլն:

Լամ, լացի, լացեր, լաց ևլն: Լացից, լացցես, լացցէ ևլն: Լա՛ց,
լացե՛ք, լացջի՛ր, լացեալ:

Ընթեռնում, ընթերցայ, ընթերցար, ընթերցաւ ևլն: Ընթերցայց,

լնթերցցիս (այլև ընթերցես), ընթերցցի ևլն: Ընթերցի՛ր, ընթերցեալ, ընթերցող:

Յեւնում, յեցայ, յեցար, յեցաւ ևլն. յեցայց, յեցցիս, յեցցի ևլն. յեցի՛ր, յեցեալ:

Չգնեում, զգեցայ, զգեցար, զգեցաւ ևլն. զգեցայց, զգեցցիս, զգեցցի ևլն. զգեցի՛ր, զգեցեալ:

Լեում, լցի, լցեր, լից կամ ելից. լցաք, լցիք, լցին: Լցից, լցես, լցցէ ևլն. Հրամ. լի՛ց, լցէ՛ք, լցչի՛ր. լցող:

Խնում, խցի, խցեր, խից կամ եխից ևլն. խցից, խցես, խցցէ ևլն: Խի՛ց, խցէ՛ք. խցեալ:

Բառնամ, բարձի, բարձեր, բարձ կամ եբարձ. բարձաք, բարձէք, բարձին: Բարձից, բարձցես, բարձցէ ևլն: Բա՛րձ, բարձէ՛ք, բարձչի՛ր. բարձեալ, բարձող: Այսպես խոնարհւում է համբառնամ (բարձրացընել), համբարձի, համբարձից, համբա՛րձ ևլն: Կրավորականը՝ համբարձայ, համբարձայց ևլն. նշանակում է բարձրանալ:

Դառնամ, դարձայ, դարձար, դարձաւ ևլն: Դարձայց, դարձցիս. դարձցի ևլն: Դարձի՛ր կամ դա՛րձ, դարձեալ:

54. Յոթներորդ խումբ: Կատարյալի բնի մեջ ունին ք բաղաձայնը: Առնեմ, բուն՝ առաւ: Անց. կատ. արարի, արարեր, արար, արարաք, արարիք, արարին: Ստոր. ապ. Բ արարից, արասցես, արասցէ, արասցուք, արասչիք, արասցեն: Հրամ. արա՛, արարէ՛ք, արասչի՛ր: Անց. դերբ. արարեալ: Ծնթ. դերբ. արարող: Կրավորականը՝ կանոնավոր կազմություն ունի՝ արարայ, արարար ևլն. արարայց, արասցիս, արասցի ևլն: Հրամ. չունի:

Դնեմ, բուն՝ դիւ: Անց. կատ. եդի, եդիր (եդեր), եդ. եդաք, եդիք (հդէք), եդին: Ստոր. ապ. Բ եդից (դիցեմ), դիցես, դիցէ. դիցուք (դիցեմք), դիչիք (դիցէք), դիցեն: Հրամ. դի՛ր, դի՛ք, դիչի՛ր: Անց. դերբ. հդեալ: Ծնթ. դերբ. դնող, հդող: Կրավորականը՝ եդայ, եդար, եդաւ, եդաք, եդայք, հդան: Եդայց, դիցիս, դիցի, դիցուք, դիչիք, դիցին: Հրամ. եդ. չունի. հոգն. հդարո՛ւք:

Տաճիմ, բուն՝ տաւ: Անց. կատ. տարայ, տարար, տարաւ. տարաք, տարայք, տարան: Ստոր. ապ. Բ տարայց, տարցիս (տարցես), տարցի (տարցէ). տարցուք, տարչիք, տարցին (տարցեն): Հրամ. տա՛ր, տարա՛յք: Անց. դերբ. տարեալ:

Լսեմ, բուն՝ լու, լուր: Անց. կատ. լուայ, լուար, լուաւ. լուաք, լուայք, լուան: Ստոր. ապ. Բ լուայց, լուիցես, լուիցէ. լուիցուք, լուիչիք, լուիցեն. Հրամ. լու՛ր, լուարո՛ւք, լուիչի՛ր: Անց. դերբ. լուեալ: Կրավորական ունի միայն՝ լուիցիս, լուիցի, լուիցին ձևերը. մյուս ձևերի համար գործ է ածվում լսելի լիճիմ:—Լսեմ բայի կանոնավոր ձևերը՝ լսեցի, լսեցեր ևլն. լսեցից, լսեցցես ևլն. լսեա՛, լսեցէք, և պատճառական՝ լսեցուցանեմ՝ քիչ գործածական են:

Տամ բուն՝ տու, տուր: Անց. կատ. հտու, հտուր, հտ. տուաք, հտուք,

ետուն։ Ստոր. ապ. Բ տաց, տացես, տացէ. տացուք, տաջիք, տացնիւ
Հրամ. տո՛ւր, տո՛ւք, տաջի՛ր։ Անց. դերբ. տուեալ։ Ենթ. դերբ. տուող։
Կրավոր. տուայ, տուար, տուաւ. տուաք, տուայք, տուան։ Տուայց կամ
տացիմ, տացիս, տացի. տացուք, տաջիք, տացիիւ։ Մյուս ձևերի համար
գործ է ածվում տուեալ լինիմ։

55. Ութերորդ խումբ։ Կատարյալի բուն ուրիշ արմատից է առնը-
վում. իսկապես երկու պակասավոր բայեր իրար լրացնում են։

Ուտեմ, բուն՝ կեր։ Անց. կատ. կերայ, կերար, կերաւ. կերաք, կե-
րայք, կերան։ Կա և քիչ գործածական՝ կերի, կերեր; եկեր. կերաք, կե-
րիք, կերին։ Ստոր. ապ. Բ կերայց (կերիցեմ), կերիցես, կերիցէ. կե-
րիցուք, կերիջիք, կերիցեն, Հրամ. կե՛ր, կերա՛յք (կերէ՛ք), կերիջի՛ր.
Անց. գերբ. կերեալ։ Կրավորականը գործ է ածվում բաղադրյալ ձևով՝
կերեալ լինել։ Պատճառական իմաստով գործ է ածվում կերալերեմ =
ուտեցնել, կերցնել։

Գամ, բուն՝ եկ։ Անց. կատ. եկի, եկիր, եկն. եկաք, եկիք (եկէք),
եկին։ Ստոր. ապ. Բ եկից. եկեսցես, եկեսցէ. եկեսցուք, եկեսջիք, եկես-
ցեն։ Հրամ. ե՛կ, եկա՛յք, եկեսջի՛ր։ Անց. գերբ. եկեալ։ Անորոշ գերբ.
գալ, երբեմն՝ գու։

Երթամ, բուն՝ երթ, չոգ (չոք)։ Անց. կատ. չոգայ, չոգար, չոգաւ.
չոգաք, չոգայք, չոգան։ Ատոր. ապ. Բ երթայց (երթիցեմ), երթիցես,
երթիցէ. երթիցուք, երթիջիք, երթիցեն։ Հրամ. ե՛րթ (կամ չո՛գ), եր-
թա՛յք, երթիջի՛ր։ Անց. դերբ. երթեալ։

Ըմպեմ, բուն՝ արբ։ Անց. կատ. արբի, արբեր, արբ կամ էարբ.
արբաք, արբիք (արբէք), արբին։ Ստոր. ապ. Բ արբից, արբես, արբ-
ցէ. արբցուք, արբջիք, արբցեն։ Հրամ. ա՛րբ, արբէ՛ք, արբջի՛ր։ Անց.
դերբ. արբեալ, կրավորականը կանոնավոր՝ արբայ կն. արբայց, արբ-
ցիս կն։ Հրամ. հոգն. արբարո՛ւք, եզ. չունի. գործ է ածվում բաղադրո-
յալ ձևը՝ արբեալ լե՛ր։—Արբ արմատից կազմված է արբիմ կամ ար-
բեմամ կանոնավոր բայը, որ նշանակում է հարբել, արբենալ։— Ըմ-
պեմ բայի կատարյալի բնի ձևերն ևս կան՝ ըմպեցի, ըմցեցից կն.
ըմպեա՛, ըմպեցէ՛ք, ըմպեալ, որոնք սակայն գործածական չեն։

ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

56. Ունիմ ունի միայն ներկայի բնի ժամանակները։ Պակասը լը-
րանում է սովորաբար կալնում ամբողջական բայով (§ 49) և ապա նա-
յելով իմաստին՝ ըմբռնեմ, առնում, տիրեմ, իշխեմ, բռնեմ, բուռն
հարկանեմ, պահեմ, արգելում, ինչպես և ստանամ, ժառանգեմ, բար-
ձեալ բերեմ, կրեմ կն. բայերով։ Նույն ձևով խոնարհվում է ընդու-
նիմ բայը, որի պակասը լրանում է ընկալնում ամբողջական բայով
(§ 49)։

Պարտիմ, Սահմ. ներկ. պարտիմ, պարտիս, պարտի. պարտիմք,
պարտիք, պարտին։ Անց. անկ. պարտէի, պարտէիք, պարտէր. պար-

տէաք, պարտէիք, պարտէին: Ստոր. ապ. Ա պարտիցիմ, պարտիցիս, պարտիցի. պարտիցիմք, պարտիցիք, պարտիցին: Անց. կատ. պարտեցայ, պարտեցաւ: Ստոր. սպ. Բ պարտեցայց, պարտեսցի: Անորոշ դերք. պարտել: Անց. դերք. պարտեցեալ:—Կատարյալի բնի ժամանակները քիչ են պատահում: Պակասը լրանում է՝ պարտ լինիմ, պարտական լինիմ, պարտաւոր լինիմ, պարտաւորիմ բայերով: Չպիտի շըփոթել պարտեմ=յաղթեմ բայի հետ:

Պիտի, պիտէր, պիտիցի, պիտեցաւ, պիտեսցի, պիտեցեալ, Պակասը լրանում է՝ պարտիմ, պիտոյ լինիմ բայերով:

Մարքի, մարթէր, մարթիցի, Պակասը լրանում է՝ մարքէ, մարքաւամ, մարքեմ բայերով:

Դոգցես, գոգէ, գոգցուք, գոգչիք, գոգցեն, Հրամ. գո՛գ, գոգէ՛ք: Անորոշ դերք. գոգել: Պակասը լրանում է ասեմ բայով, որի հետ երբեմն և կրկնված գործ է ածվում. օրինակ՝ Ասացէք ցարքայ, գոգէ՛ք: Ասիցեն և գոգցեն:

ԵՄ, ԳՈՄ

57. Եմ, Սահմ. ներկ. եմ, ես, է, եմք, էք, են: Անց. անկ. էի, էիր, էր, էաք, էիք, էին: Հրամ. ե՛ր, է՛ք կամ երո՛ւք: Ապառնի իցեմ, իցես, իցէ, իցեմք, իցէք, իցեն: Անորոշ դերք. ել: Ապ. դերք. ելոց: Անց. դերք. եալ: Պակասը լրանում է լինիմ, եղանիմ, կամ, զամ բայերի ձևերով (§§ 53, 60): Հրամայականը գործ է ածվում միայն ողջ բառի հետ՝ ողջ ե՛ր, ողջ է՛ք, ողջ երո՛ւք=ողջ լե՛ր, ողջ լերո՛ւք: Դերբայներն անգործածական են:

Զի՛մ=ոչ գոյ. ունի միայն այս ձևը, ինչպես և սրա գրականը՝ ի՛մ (=գոյ, կայ, է), որ քիչ է պատահում:

Դոմ, սահմ. ներկ. գոմ, գոս, գոյ. գոմք, գոյք, գոն: Անց. անկ. գոյի, գոյիր, գոյր. գոյաք, գոյիք, գոյին: Ստոր. ապ. Ա (գուցեմ, գուցես), գուցէ, (գուցեմք, գուցէք), գուցեն: Անորոշ դերք. գու: Պակասը լրանում է եղանիմ, լինիմ, բայերով, որոնք նույնպես պակասավոր են, և եմ, կամ բայերով (§§ 60. 53):

58. Եմ բայը, սովորաբար շեշտված, նշանակում է նաև զամ, կամ. ուստի և սահմ. ներկան և անց. անկատարն այս գեպքում աշխարհաբար թարգմանվում են կամ բայով (մյուս ժամանակները լինիմ բայով): Օրինակ՝ Եւ է՛ր անդ երամակ մի: Եւ է՛ր ի տեղուոյն յայնմիկ պարտէզ: Եթէ զիստն ի վայրի, որ այսօր է՛ և վազիւն ի հնոց արկանի... Այր մի է՛ր (=կար) յծրուսաղէմ, որոյ անուն էր (=էր) Սիմէոն: Ոչ ոք է՛ յազգի քում (=ոչ ոք չկա): Բազում այրիք էին (=կային) յաւուրս Եղիայի:

Այս իմաստով գործ են ածվում՝ է ու, են ու=ոմն, ոմանք=աշխ. կա որ, կան որ, որը... որը. նույնպես՝ է զի, էր զի.=է երբեմն, էր երբեմն, է ուրեք, էր ուրեք=աշխ. կա որ, կա ժամանակ որ, կա տեղ որ,

կամ՝ երբեմն, մերթ: Օրինակ՝ իսկ որ յերկիրն բարի սերմանեցաւ, այն է՝ որ իբրև լսէ զբանն և ի միտ առնու, և տայ զպտուղ, է ու վաթսուն, և է ու երեսուն (=կա որ... կա որ... կամ որը... որը...): Կրակ... է զի (=երբեմն, մերթ) շիջանի, և է զի (=երբեմն, մերթ) աճեալ բորբոքի: Ե ուրեք (=տեղ կա, երբեմն), զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, և է զի (=կա որ, երբեմն) նոքա մեզ յաղթեցին: Պտղոց անբերութիւն եղեալ բազում ժամանակս, էր երբեմն վասն բազում անշափ թօնից ամֆրեաց, և էր երբեմն վասն խորշակի և խռովութեան:

59. Եմ, գոմ, կամ բայերի 3-րդ դեմքերը մի սեռական, երբեմն և տրական խնդրով նշանակում են ունենալ: Օրինակ՝ Եմ իմ անդ եղբարք հինգ (=Իմ հինգ եղբայր կա այնտեղ=ինձ հինգ եղբայր կա այնտեղ=Ես այնտեղ հինգ եղբայր ունիմ): Ոչ գոյր նոցա որդեակ (=Նրանց որդի չկար=նրանք որդի չունեին): Զիք իմ այր: Ոչ գոյ մեր անելի քան զհինգ նկանալի: Ոյր եցեն երկու հանդերձք, տացէ զմին այնմ, ոյր ոչն գուցէ և ոյր կայցէ կերակուր՝ նոյնպէս արասցէ: Ոյր գուցէ՝ տացի նմա և յանելցի, և ոյր ոչն գուցէ՝ և զոր ունիցին, բարձցի ի նմանէ: Ամենեքեան որոց էին հիւանդք ի պէս պէս ցաւս, բերէին զնոսա առ նա: Երկու պարտապանք էին ուրումն փոխատուի: Աղուիսուց որչք գոն և թուչնոց երկնից բոյնք: Եթէ չիցէ՝ Ինձ իշխանութիւն լիմսս առնել զինչ և կամիմ: Զի՞ կա մեր և քո, զի եկիր տանջել զմեզ (=Ի՞նչ ունինք մենք ու դու, որ... կամ՝ Ի՞նչ ունիս մեզ հետ, Ի՞նչ կա մեր և քո մեջ):

Երբ սեռական (կամ տրական) խնդիրն է շեշտվում և դրվում է. Են, էր, էին բայից առաջ, եմ բայն ստանում է հաճախ պատկանել, վերաբերել, բայերի իմաստը և համապատասխան է աշխարհաբարի նույն դարձվածին, միայն աշխարհաբարում սեռականը (ն) ը հոգն է ընդունում, իսկ գրաբարում անհոգ է մնում: Օրինակ՝ Որ ինչ իմ է, ամենայն քո է. և որ ինչ քո է՝ այն իմ է (=Ամեն ինչ որ իմն է՝ քոնն է. և ինչ որ քոնն է, այն իմն է): Եւ նա ի մի նաւուցն որ էր Սիմովնի (=որ Սիմոնինն էր):

ԼԻՆԻՄ, ԵՂԱՆԻՄ

60. Լինիմ, լինիս, լինի կւն. լինէի, լինէիր, լինէր եւն. լինիցիմ, լինիցիս կւն. անց. կատ. չունի: Ստոր. ապառնի Բ լիցիմ, լիցիս, լիցի, լիցուք կամ լիցիմք, լիչիք կամ լիցիք լիցին: Հրամ. լի՛ր, լիբո՛ւք, լինիչի՛ր, լիչի՛ր, լիչի՛ք: Անց. դերբ. լեալ կամ լիեալ:

Եղաւիմ, եղանիս կւն. եղանէի կւն. եղանիցի կւն: Անց. կատ. եղէ կամ եղեայ, եղեր, եղև. եղաք կամ եղեաք, եղէք կամ եղեայք, եղեն: Ստոր. ապ. Բ եղէց կամ եղիցիմ, եղիցուք կամ եղիցիմք, եղիչիք, եղիցին կամ եղիցեն: Հրամ. ներկա եզ. չունի. հոգն. եղերո՛ւք: Ապառնի Բ եղիչի՛ք: Անց. դերբ. եղեալ:

եղանիմ, լինիմ բայերի նշանակութեամբ գործ են ածվում նաև առ-
նի, զործի կրավորականները:

ԲԱՂԱԴՐՑԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

61. Օժանդակ բայերն են՝ 1. եմ, որի սահմ. ներկա, անց. անկա-
տար և ապառնի ժամանակների վրա դրվում են անցյալ և ապառնի
դերբայները. 2. լինիմ, որի դիմավոր ձևերի վրա դրվում է միայն ան-
ցյալ դերբայը: Անց. կատարյալի համար առնվում է եղանիմ բայը:

62. Անցողական բայերի դերբայները թե ներգործական և թե կրա-
վորական իմաստ ունին, ուստի եմ, լինիմ բայերով բաղադրված ժա-
մանակներն ևս կարող են երկու իմաստով էլ առնվել. օրինակ՝ տեսեալ
է նշանակում է թե տեսել է և թե տեսնվել է: Թողեալ լիցին (=նիրվի)
մեղք քու ի բարույ արարչէ արարեալ է (=ստեղծված է): Զաշխարհն
լինքեանս գրաւեալ էին (=գրավել էին):

Եմ բայի ներկա և անցյալ ժամանակների փոխանակ անցյալ դեր-
բայի հետ՝ շեղոք և կրավորական իմաստով գործածված ժամանակ՝
կարող են դրվել կամ բայի ձևերը, օրինակ՝ հասեալ կամ, դրեալ կայ,
պատրաստեալ կայ, եկեալ կայ, եղեալ կայք, ծածկեալ կան, հաստա-
տեալ կան, դիզեալ կայ:

63. Անցյալի դերբայի հետ եմ և լինիմ բայերի բոլոր դեմքերի փո-
խանակ կարող է գործածվել այդ բայերի եղակի երրորդ դեմքը. այս
ժամանակ ուղղական հոլովով ենթական փոխվում է սեռական խնդրի,
և կազմվում են քերականորեն անենթակա խոսքեր. օրինակ՝ տեսեալ
եմ, տեսեալ ես, տեսեալք է, տեսեալ եմք, տեսալ էք, տեսեալ նե՛ն, տեսեալ
է արքայ, ձևերի տեղ կարող է ասվել՝ տեսեալ է իմ, տեսեալ է քո,
տեսեալ է նորա (կամ իւր), տեսեալ է մեր, տեսեալ է ձեր, տեսեալ է
նոցա, տեսեալ է արքայի: Զպայն իսկ իմ՝ աշօք տեսեալ է: Ո՞չ իցէ
րնթերցեալ ձեր: Զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի:

Նույնպես ածեալ լինէի, ածեալ լինէիր, ածեալ լինէր ելն. ձևերի
փոխանակ կարող է ասվել, ածեալ լինէր իմ, ածեալ լինէր քո, սծեալ
լինէր նորա:

Անցողական բայերի այս կազմութեան բաղադրյալ ժամանակնե-
րը կրավորական իմաստ չեն կարող ունենալ. օրինակ՝ տեսեալ էր քո,
ածեալ լինէր քո կը նշանակե միայն՝ դու տեսել էիր, դու բերած կըլի-
նեիր կամ դու բերած լինեիր:

Մտն.— Այս բաղադրյալ ժամանակների կազմությունը ծագում է եմ բայի 3-րդ դեմ-
քի սեռական խնդրով գործածությունից ունենալ բայի իմաստով. տեսեալ է իմ, տեսեալ
է քո ևլն. բառացի նշանակում է իմ տեսած կա, քո տեսած կա=ես տեսած ունիմ, քու
տեսած ունիս, ինչպես և երբեմն գործ է ածվում աշխարհաբարում փոխանակ ես տեսել
եմ, դու տեսել ես ևլն. ձևերի (տե՛ս § 59):

64. Եմ բայով բաղադրված ժամանակներն են.

Անցյալ դերբայով

Ներկա

գրեալ եմ	գրեալ է իմ
գրեալ ես	գրեալ է քո
գրեալ է	գրեալ է նորա (իւր)
գրեալ եմք	գրեալ է մեր
գրեալ էք	գրեալ է ձեր
գրեալ են	գրեալ է նոցա (իւրեանց)

Անցյալ անկատար

գրեալ էի	գրեալ էր իմ
գրեալ էիր	գրեալ էր քո
գրեալ էր	գրեալ էր նորա
գրեալ էաք	գրեալ էր մեր
գրեալ էիք	գրեալ էր ձեր
գրեալ էին	գրեալ էր նոցա

Ապառնի

գրեալ իցեմ	գրեալ իցէ իմ
գրեալ իցես	գրեալ իցէ քո
գրեալ իցէ	գրեալ իցէ նորա
գրեալ իցեմք	գրեալ իցէ մեր
գրեալ իցէք	գրեալ իցէ ձեր
գրեալ իցեն	գրեալ իցէ նոցա

Ապառնի դերբայով

Ներկա

Անցյալ անկատար

Ապառնի

գրեւոց եմ	գրեւոց էի	գրեւոց իցեմ
գրեւոց ես	գրեւոց էիր	գրեւոց իցես
գրեւոց է	գրեւոց էր	գրեւոց իցէ
գրեւոց եմք	գրեւոց էաք	գրեւոց իցեմք
գրեւոց էք	գրեւոց էիք	գրեւոց իցէք
գրեւոց են	գրեւոց էին	գրեւոց իցեն

65. Լինիմ բայով բաղադրյալ ձևերն ունին մի քանի տեսակ իմաստ. գրեալ լինիմ նշանակում է գրվում եմ, և ապա՝ գրած եմ լինում. գրված եմ լինում, գրած լինիմ, գրված լինիմ և այլն: Սեռական խնդրով գրեալ լինի իմ նշանակում է միայն գրած եմ լինում (§ 63):

Սահմանական

Ներկա

գրեալ լինիմ	գրեալ լինի իմ
գրեալ լինիս	գրեալ լինի քո
գրեալ լինի	գրեալ լինի նորա (իւր)
գրեալ լինիմք	գրեալ լինի մեր
գրեալ լինիք	գրեալ լինի ձեր
գրեալ լինին	գրեալ լինի նոցա (իւրեանց)

Անցյալ անկախ

գրեալ լինէի	գրեալ լինէր իմ
գրեալ լինէիր	գրեալ լինէր քո
գրեալ լինէր	գրեալ լինէր նորա (իւր)
գրեալ լինէաք	գրեալ լինէր մեր
գրեալ լինէիք	գրեալ լինէր ձեր
գրեալ լինէին	գրեալ լինէր նոցա (իւրեանց)

Ստոր. աղառնի

գրեալ լինիցիմ, լիցիմ	գրեալ լիցի իմ
գրեալ լինիցիս, լիցիս	գրեալ լիցի քո
գրեալ լինիցի, լիցի	գրեալ լիցի նորա (իւր)
գրեալ լինիցիմք, լիցուք	գրեալ լիցի մեր
գրեալ լինիցիք, լիջիք	գրեալ լիցի ձեր
գրեալ լինիցին, լիցին	գրեալ լիցի նոցա (իւրեանց)

Անց. կատարյալ

գրեալ եղէ
գրեալ եղեր
գրեալ եղև
գրեալ եղաք
գրեալ եղէք
գրեալ եղեն

Հրամայական

գրեալ լի՛ր
գրեալ լինիջի՛ր
գրեալ լիջի՛ր
գրեալ լերո՛ւք (եղերո՛ւք)
գրեալ լինիջի՛ք
գրեալ լիջի՛ք

ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԸ

66. Սահմ. անց. կատարյալ, հրամ. ներկա և արգելական ներկա. ժամանակները նույն նշանակութիւնն ու գործածութիւնն ունին, ինչ որ նույն ժամանակներն ախարհաբարում. օրինակ՝ գնացի, գնա՛, մի՛ գնար = գնացի, գնա՛, մի՛ գնար:

67. Սահմ. ներկան և անց. անկատարը նշանակութեամբ համապատասխան են աշխարհաբարի

1. Սահմ. ներկային և անկատար անցյալին. գնամ=գնում եմ.
գնայի=գնում էի:

2. Հղձական ապառնուն (որ տեղին նայելով և ներկա է) և անց-
յալին. գնամ=գնամ. գնայի=գնայի:

3. Ենթադրական ապառնուն (որ տեղին նայելով և ներկա է) և
անցյալին. գնամ=կը գնամ. գնայի=կը գնայի:

Եմ, գում, կամ (=կամ իմաստով և ոչ կանգնել), ունիմ, գիտեմ
բայերի սահմ. ներկան նշանակում է միայն եմ, կամ, ունիմ, գիտեմ,
իսկ անցյալը՝ էի, գայի, կայի, ունէի, գիտէի=էի, կայի, ունեի, դի-
տեի,—լինեի, ունենայի, գիտենայի,— կլինեի, կունենայի, կգիտենա-
լի: Օրինակներ՝

Մտէ՛ք ընդ նեղ դուռն. քանի՛ ընդարձակ է դուռնն և համարձակ
ճանապարհն, որ տանի (=տանում է) ի կորուստ, և բազումք եմ (=են-
կան), որ մտանեն (=մտնում են) ընդ նաւ. Զի՛ տեսանես (=տեսնում
ես) զշիւղ յական եղբօր քոյ և ի քում ական զգերանդ ոչ նշմարես (=չես
նշմարում). կամ զիս՝ ող ասես (=ասում ես) ցեղբայր քո՝ թո՛ղ
հանից զշիւղդ յականէ քումմէ, և ահա՛ աղիկ ի քում ականդ գերան
կայ (=կա):

Ասէր (=ասում էր) ի մտի իւրում, թէ միայն մեծնեամ (=մո-
տենամ) ի հանդերձս նորա, փրկիմ (=կփրկվիմ): Յորժամ արգելում
և փակես (=արգելես և փակես) զամենեսան ի հեռաւոր օտարութեան,
կատարիմ (=կկատարվի) խորհուրդք կամաց քոց: Ամենայն թագա-
ւորութիւն բաժանեալ յանձն իւր՝ անբի (=կ'անվերվի) և ամենայն քա-
ղաք կամ տուն բաժանեալ յանձն իւր՝ ոչ կացցէ: Ոչ արկանես (=չես ս-
ծիլ) գինի նոր ի տիկս հինս, ապա թէ ոչ՝ տիկքն պատառին (=կպա-
տրովին) և գինին ճեղու (=կթափվի). այլ արկանես (=կ'ածնես)
գինի նոր ի տիկս նորս, և երկոքին պանին (=կպահվին): Եթէ կամիս
(=կամենաս), կարող ես զիս սրբել: Եթէ քողումք (=թողնենք) զնա
այնպէս, ամենեքին հաւատան (=կհավատան) ի նա, և զայցեն հո-
ռոմք և բառնայցեն զազգս մեր և զտեղի: Գոյ (=կա) աստ այր մի ի
դրան քում, զի իրքդ այդ նովաւ վնարին (=զլուխ կզա): Վաղվաղա-
կի յղեմ (=կ'ուղարկեմ) զքեզ ուր կամիսն (=կամենում ես) զնալ:

Եթէ զիս գիտէիք (=գիտենայիք, ճանաչեիք), և զհայր իմ թերես
գիտէիք (=կգիտենայիք, կճանաչեիք): Եթէ գիտէիք (=գիտենայիք)
զինչ է՝ (=է) զողորմութիւն կամիմ (=կամենում եմ) և ոչ զգոհ, ա-
պա ոչ դատապարտէիք (=չէիք դատապարտիլ) զանպարտսն: Եթէ
գիտէիք դու ով է որ ասէդ (=ասում է) ցքեզ, թէ տո՛ւր ինձ ըմպել, դու
արդեօք խնդրէիր (=կը խնդրեիր) ի նմանէ, և տայր (=կտար) քեզ
չուր կենդանի: Թէ էր (=լիներ) հաւատացեալ թագաւորի առաջի, փու-
թայի և ոչ յտպաղէի (=կշտապեի և չէի հապաղիլ): Եթէ աստ լեալ
էիր (=եղած լինեիր), եղբայրն իմ չէր մեռեալ (=մեռած չէր լինիլ):
Եթէ ի Սողոմ եղեալ էին (=եղած լինեին) զօրութիւնքն, որ ի քեզ եղեն,

ապաքէն կային (=կլինեին, մնացած կլինեին): Պարտ էր քեզ արկանել զարծաթդ իմ ի սեղանաւորս, և ես եկեալ տոկոսեօք պահանջէի (=կպահանջեի):

68. Սահմ. անց. անկատարը հաճախ գործ է տօժում և իբրեւ պատմական ժամանակ, որի տեղ աշխարհարարում բանում է սահմ. ներկան կամ անց. կատարյալը. օրինակ՝ իբրեւ զայն լսէր (=լսեց կամ լսում է) Պարթէն, զերգումն ուխտին յիշէր (=հիշեց կամ հիշում է), որ ընդ Պարսից արքային ուխտեալ էր: Նաև զխոստմունսն յիշէր զպարգեւացն, և ք բուն աշխարհն փափագէր որ Պարսեան կոչէր, և վատ խորհուրդ ի միտ արկանէր, առնօյր ղթագաւորն մեկուսի նա և եղբայր իւր հարազատ՝ իբրու ի պատճառս ինչ զքօսանաց, իբրու խորհուրդ ինչ խորհելոյ ընդ նմա. և զսուսեան թերաքամեալս տունէին. յանկարծ յեղակարծումն ժամանակի զէնս վերացուցեալ՝ ղթագաւորն դիմաւալ կացուցեալ՝ յերկիր կործանէին (Ագաթանգեղոս): Եւ իբրեւ հանդէպ ճակատուն Երուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի՝ Արգամայ առեալ զբազմութիւն հետեակացն՝ ի կողմն ելանէր, եւ Սմբատ ճեւանայէր զփողոսն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր՝ իբրեւ զարծուի յերամս կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևսն էին, ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն վրաց... թէպէտ և յանդուգն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին, արագապէս դառնային ի միւս կողմն փախուցեալ: Եւ անդ էր անսպասել կոտորած անհնարին զղնդին Երուանդայ (Մ. Խորեն.):

69. Ստոր. ապառնի Ա և ապառնի Բ ժամանակներից առաջինն անկատար, տեական բնավորութիւն ունի (աշխարհաբարի կատարվող կերպին, սահմ. ներկային համապատասխան), իսկ երկրորդը՝ կատարյալ, ոչ-տեական (աշխարհաբարի պարզ կերպին՝ անցյալ կատարյալին, ըղձական ներկային համապատասխան): Օրինակ՝ Յորժամ՝ քաղաքք և գեւդք անհետցին (=ավերվին), և անդ դեւք բնակիցեմ (=բնակվելիս լինին)... Բայց ապառնի ժամանակների այս տարբեր նշանակութիւնները հնագույն մատենագիրների մեջ անգամ արդեն շփոթված են, և դրանք հաճախ նույն նշանակութիւնն ու գործածութիւնն ունին:

Այդ ժամանակները տեղին նայելով՝ համապատասխան են աշխարհաբարի 1. Սահմ. ապառնի, 2. Ըղձական ապառնի, 3. Ենթադրական ապառնի և 4. Հարկադրական ապառնի ժամանակներին. զնայցեմ, զնացից = գնալու եմ, գնամ, կգնամ, պիտի գնամ: Սահմ. ապառնի ժամանակով է թարգմանվում և գրաբարի ապառնի դերբայով բաղադրված ներկա ձևը՝ գալոց է = գալու է, որ նույն իմաստն ունի, ինչ որ ստոր. ապառնին, ինչպիսի կարելի է տեսնել հետևյալ օրինակից՝ Որով դատաստանաւ դատէք՝ դատելոց էք (=դատվելու եք), և որով՝ չափով չափէք՝ չափեսցի (=չափվելու է) ձեզ:

Ուրիշ օրինակներ.

Չէ՛ր ինչ ի ծածուկ, որ թէ ոչ յայտնեցի (=չհայտնվի), և ոչ եղև ինչ զաղտնի, եթէ ոչ ի յայտ գայցէ (=երևան չգա, հայտնի չլինի): Յոր քաղաք մտանիցէք (=մտնեք) կամ գեօղ, հարցանիցէք (=կհարցընեք), թե ո՞ր է ի նմա արժանի, և անդ լինիչիք (=կլինիք, կմնաք), մինչև ելանիցէք (=ելնեք) անտի: Եւ իբրև մտանիցէք (=մտնեք) ի տունն, ողջոյն տալիք (=կտաք) նմա և ասասլիք (=կ'ասեք)՝ ողջոյն տանս այսմիկ: Եթէ իցէ (=լինի) տունն արժանի, եկեսցէ (=կգա) ողջոյնն ձեր ի վերայ նորա. ապա թէ ոչ իցէ (=չլինի) արժանի, ողջոյնն ձեր առ ձեզ դարձցի (=կդառնա): Երանի է ձեզ, յորժամ ճախառիցեն (=նախատեն, կնախատեն) զձեզ և հալածեսցեն (=հալածեն, կհալածեն) և ասիցեն (=ասեն, կ'ասեն) զամենայն բան չար զձէնջ սուտ:

Սիրեսցես (=սիրես, վսիրես, պիտի սիրես) զընկեր քո իբրև զանձրն քո: Որ սպանանիցէք (=սպանի), պարտական լիցի (=կլինի, պիտի լինի) դատաստանի: Ոչ քողցի (=չպիտի թողնվի, չպիտի մնա) այդր քար ի քարի վերայ, որ ոչ փակեսցի (=չքակտվի): Ասա՛ մեզ, ե՞րբ լինիցի (=ե՞րբ է լինելու, պիտի լինի) այդ և զի՞նչ նշան է, յորժամ կատարելոց իցէ այդ ամենայն: Յարիցէ (=պիտի վեր կենա) ազգ յազգի վերայ, և թագաւորութիւն ի թագաւորութեան վերայ. և եղիցին (=պիտի լինին) շարժումք ի տեղիս տեղիս, սովք և սրածութիւնք:

70. Բուն ըղձական իմաստով, երբ բայը դրական է, գործածվում է միայն ստոր. ապառնի Բ օրինակ՝ Անցեալ տեսից (=անցնե՛մ, տեսնե՛մ). զտեսիլն զայն մեծ: Եկայք երթիցուք (=եկեք երթանք): Հարցից ինչ զձեզ (=ձեզ մի բան հարցնեմ): Կերիցուք և ուրախ լիցուք (=ուտենք և ուրախանանք): Թող եկեսցէ դմա ուրախութիւն:

Բայց երբ բայը բացասական է, շատ սովորական է այս իմաստով, իբրև արգելական ապառնի, նաև առաջին ապառնին, հատկապես երբ խոսքը վերաբերում է ոչ թե մի անգամ, այլ հաճախ, սովորաբար կատարված գործողութեան, օրինակ՝ Մի՛ լինիցիս (=մի՛ լիցիս=չլինի՛ս) որպէս կեղծատրբն: Մի՛ այսուհետև հոգայցէք (=հոգասցիք=չհոգա՛ք) վասն վաղուի: Ի ճանապարհ հեթանոսաց մի՛ երթայցէք (=չերթա՛ք) և ի քաղաք Սամարացոց մի՛ մտանիցէք (=մտնե՛ք):

71. Ստոր. առաջին ապառնին բացի վերևում դրածներից՝ համապատասխան է նաև աշխարհաբարի սահմ. ներկային.

1. Երբ խոսքը հարցական է, օրինակ՝ Գիտիցե՞ս կամ զգայցե՞ս ինչ արդեօք ցաւս: Ո՞չ իցէ ընթերցեալ ձեր՝ զոր արար Դաւիթ, յորժամ քաղցեաւն:

2. Երբ խոսքը նմանութեամբ, ենթադրութեամբ, երկբայութեամբ է ասվում, կամ կարծեցյալ իմաստ ունի. օրինակ՝ Հրապուրեաց զհայր իւր ցասնուլ Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ի վերայ ամենայնի խորհիցի: Զի՞նչ է զոր գու գիտիցես, մեք ոչ գիտիցեմք: Ոչ լուցանեն ճրագ և զնեն ընդ գրուանաւ, այլ ի վերայ աշտանակի և լոյս տայ ամենեցուն,

որը ի տանն իցեն: Նմանեցաւ առն, որ սերմանիցէ սերմն բարի յագարակի իւրում:

Այս կիրառութիւններն փոխանակ գրաբարում կարող է նաև սահմանակա գործածվել, իսկ աշխարհաբարում՝ սահմանակա չէ: Ներկայի տեղ ենթադրական կամ ըղձական ներկա: Ո՞ր իցէ ի ձէնջ մարդ, ցոր խնդրիցէ որդի իւր հաց, միթէ քա՞ր տայցէ նմա: Միթէ քաղիցեն՝ (=կթաղեն) ի փշոց խաղող, կամ ի տատասկէ թուզ, Եւ ասէր. այսպէս է, որպէս զի այր մի արկանիցէ զսերմանիս իւր յերկիր, և ճնշիցէ և յառնիցէ զցայգ և զցերեկ, և սերմանիքն բուսանիցին և աճիցին, և նա ոչ գիտէ, թէ... Այլ յորժամ տայցէ զպտուղն, վաղվաղակի առաքի մանգաղ՝ զի հասնալ են հունձք: = Ինչպես որ մի մարդ սերմ է ձգում... Ննջում է և վեր կենում... բուսումն է և աճում... չի իմանում... տալիս է... ուղարկվում է... Բայց կարելի է թարգմանել նաև՝ Ինչպես որ մի մարդ սերմ ձգի (ձգելու լինի), ննջի և վեր կենա... բուսեն և աճեն, և նա չիմանա, թե... տա... ուղարկվի...

72. Հրամայական ապառնի ժամանակները միևնույն իմաստն ու գործածութիւնն ունին, միայն առաջին ապառնին քիչ է պատահում և սովորաբար գործ է ածվում կրավորական նշանակութեամբ: Հոգն. 2-րդ դեմքերը նույնն են, ինչ որ ստոր. ապառնի ժամանակների հոգն. երկրորդ դեմքերը: Եզ. 2-րդ դեմքերի փոխանակ երբեմն գործ են ածվում ստոր. ապառնի ժամանակների եզ. 2-րդ դեմքերը: Իմաստով համապատասխան են աշխարհաբարի՝

ա) Հրամայական ներկային. օրինակ՝ գնայի՛ր, գնասի՛ր = գնա՛: Երթ նախ հաշտեա՛ց քնդ եղբօր քում և ապա եկեալ մատուցի՛ր զպատարագն քո = Գնա՛ նախ հաշտվիր... և ապա ե՛կ զոհդ արա՛:

բ) Ենթադր., հարկադր. և ըղձական ապառնի ժամանակներին. օրինակ՝ գնայի՛ր, գնասի՛ր = կգնա՛ս, պիտի գնա՛ս: Ի նմին տան ագանիչիք, ուտիչիք և ըմպիչիք ի նոցանէ (=Նույն տանը վեր կը գաք, կ'ուտեք և կը խմե՛ք):

78. Գրաբարի և աշխարհաբարի ժամանակների համապատասխանութիւնը կարելի է տեսնել հետևյալ ցուցակից, որի մեջ առանց ժամանակներն անվանելու՝ ամեն ժամանակի համար իբրև օրինակ դրված են առաջին դեմքերը միայն, նախ եմ, լինիմ օժանդակները, ապա զբերեմ բայը:

1. Եմ

էի

իցեմ

2. Լինիմ

լինէի

լինիցիմ

լիցիմ

եմ.

էի. կը լինեի. լինեի

եմ. կը լինիմ. լինիմ

լինում եմ, կը լինիմ. լինիմ

լինում էի. կը լինեի. լինեի

այլ և պատմական՝ լինում է. եղավ

պիտի լինիմ. կը լինիմ. լինիմ, — լինում եմ

պիտի լինիմ. կը լինիմ. լինիմ

լինիջի՛ր, լիջի՛ր
 եղէ
 լե՛ր
 3. Գրեմ
 գրէի

գրիցեմ

գրեցից
 գրիջի՛ր, գրեսջի՛ր
 գրեցի
 գրեա՛
 Գրեալ եմ
 գրեալ էի

գրեալ իցեմ

Գրելոց եմ

գրելոց էի

գրելոց իցեմ

Գրեալ լինիմ

գրեալ լինէի

գրեալ լիցիմ,
 լինիցիմ,

գրեալ եղև
 Գրեալ է իմ՝
 գրեալ էր իմ՝

պիտի լինիս. կը լինիս, լինիս,—եղի՛ր
 եղա
 եղի՛ր
 գրում եմ. կը գրեմ. գրեմ
 գրում էի. կը գրեի. գրեի
 Այլ և պատմական՝ գրում եմ, գրեցի
 պիտ գրեմ. կը գրեմ, գրեմ,—գրում եմ, գրե-
 լու լինիմ
 պիտի գրեմ. կը գրեմ. գրեմ
 պիտի գրես. կը գրես. գրես, գրի՛ր
 գրեցի
 գրի՛ր
 գրել եմ, գրած եմ,—գրվել եմ, գրված իմ
 գրել էի, գրած էի,—գրվել էի, գրված էի
 գրած կը լինեի,—գրված կը լինեի
 գրած լինեի,—գրված լինեի
 գրել եմ, գրած եմ,—գրվել եմ, գրված եմ
 գրած կը լինիմ,—գրված կը լինիմ
 գրած լինիմ,—գրված լինիմ
 գրելու եմ,—գրվելու եմ
 պիտի գրեմ,—պիտի գրվեմ
 գրելու էի,—գրվելու էի
 պիտի գրեի,—պիտի գրվեի
 գրելու լինեի,—գրվելու լինեի
 գրելու եմ,—գրվելու եմ (գրելու կը լինիմ,—
 գրվելու կը լինիմ)
 գրելու լինիմ,—գրվելու լինիմ
 գրվում եմ
 գրած եմ լինում,—գրված եմ լինում
 գրած կը լինիմ,—գրված կը լինիմ. գրած լի-
 նիմ,—գրված լինիմ
 գրվում էի
 գրած էի լինում,—գրված էի լինում
 գրած կը լինեի,—գրված կը լինեի. գրած լի-
 նեի,—գրված լինեի
 պիտի գրվեմ, կը գրվեմ, գրվեմ
 գրած, գրված պիտի լինիմ
 գրած, գրված կը լինիմ
 գրած, գրված լինիմ
 գրվեց,—գրած եղավ, գրված եղավ
 ես գրել եմ, գրած եմ
 ես գրել էի, գրած էի
 ես գրած կը լինեի, ես գրած լինեի

գրեալ իցէ իմ՝	ես գրեւ եմ, գրած եմ ես գրած կը լինիմ, ես գրած լինիմ, ես գրած եմ լինում
գրեալ լինի իմ՝	ես գրած եմ լինում գրած լինիմ. գրած կը լինիմ.
գրեալ լինէր իմ՝	ես գրած էի լինում, գրած կը լինեի, գրած լինեի

74. Թե գրաբարի այս կամ այն ժամանակն աշխարհաբարի ո՞ր ձեւով պետք է թարգմանվի, այդ մեծ մասամբ խոսքի իմաստից պիտի հասկացվի: Վերջին կարգի գրեալ է իմ, գրեալ էր իմ ևլն. ձեռքի համար միայն՝ առանձնապես պիտի նկատել.

1. Դրանց հետ հաճախ ենթակայական սեռական լրացումը չի դրուվում. մտքից միայն պիտի հասկացվի, թե որ թիվն ու դեմքն է, այսինքն թե՛ իմ, քո, իւր, մեր, ձեր ևլն, բառերից որը պիտի դրվի. օրինակ՝ նթէ կացեալ էաք (=կացած, մնացած լինեինք) ի պատուիրանիդ քում, տէ՛ր, և պահեալ էր (=պահեալ էր մեր=պահած լինեինք) զպատուիրանս զոր եգիր..., շնորհեալ լինէր քո (=դու շնորհած կլինեիր) մեզ զկեանս անցաւ... և զմեզ յետ ի դրախտին վայելից և յետ երկրաւոր կարգացս՝ յանմահութիւն փոխեալ լինէր (=փոխեալ լինէր քո=փոխած կը լինեիր) և միահաղոյն ածեալ լինէր (=ածեալ լինէր քո=բերած կը լինեիր) զարքայութիւն քո (Ագաթ.), նթէ ի Տիրոս և ի Սիրոմն եղեալ էին (=ևղած լինեին) զօրութիւնքն՝ որ ի քեզ եղեն, վաղու ևս արդեօք խորզով և մոխրով ապաշխարեալ էր (=ապաշխարած կլինեին), Զի՞նչ ունիս, զոր ոչ իցէ առեալ (=առեալ քո=որ առած չլինիս, կամ որ չես առել): Զքաղաք պտղոմայեցւոց տուեալ լիցի պարգև (=տուեալ լիցի մեք=տված լինինք): Զոր ինչ խնդրեցերն, երթ, տուեալ լիցի քեզ:

2. Երբեմն զորությամբ պիտի հասկացվի մի անորոշ անուն (ոք, ոմն,—ուրուք, ուրումն) իբրեւ ենթակայական սեռական: Այս դեպքում աշխարհաբար թարգմանվում է հոգն. 3-րդ դեմքով իբրեւ քերականորեն անենթակա խոսք: Օրինակ՝ Ուր չէր բնաւ զոք եղեալ (=չէր զոք եղեալ ուրուք=ուր ոչ ոքի չէին դրել): Զայս գրեալ է (=գրեալ է ուրուք=գրել են) ի գիրս, զայս և մեր ընթերցեալ է: Դէպ եղև նոցա զալ մտանել ի նեղագոյն տեղի մի՝ յառուամէջս այգեստանւոյն, ի փողոցամէջս համբարոցացն՝ առ դրունս քաղաքին, քանզի զդրունս քաղաքին աղխեալ էր (=փակել էին). զի ժամ էր հասարակ գիշերոյ, Վասն չարչարանաց էր շինեալ զայն տեղի (=չարչարանքի համար էին շինել այն տեղը):

3. Երբեմն ենթակայական սեռականն և օժանդակ բայը միասին զեղչվում են: Օրինակ՝ Ասէ Սարա ցԱբրահամ. տուեալ (=տուեալ է իմ) քեզ զՀազար:

4. Պատմելիս անցյալ անկատար ժամանակի փոխանակ դործած-

վում է երբեմն լինիմ բայով բաղադրված ձևը, օրինակ՝ Արդ գտեալ լինէին նոքա ի հնձանս շինուածոցն: Համբաւն հռչակեալ... լինէր:

Այս օժանդակ բայը, ավելի լինէր ձևով, չի դրվում հաճախ, և այդ դեպքում անցյալ դերբայով միայն կազմվում են խոսքեր, օրինակ՝ Իբրև իբրն հռչակեցան զնոցանէն, ապա աուրս երկուս ասպարափակ աշարեալ, տուեալ (=տուեալ լինէր) պահել զնոսա: Եւ եղեալ որոտումն յերկնից սաստիկ անհնարին, զի անարեկեալ գամենայն ամբոխն, Եւ այնպես յերկար ռոտացեալ, մինչև թմրեալ լինէին մարդիկն յահէ անտի: Առեալ զսուրբն Հովսիսիմէ սալասաւորացն բռնաբար, մերթ վերամբարձ, մերթ ի քարշ. և նա աղաղակէր: Եւ բացեալ զդուրս տանն բռնաբար՝ ի դուրս ելանէր, հերձեալ գամբոխ մարդկանն. և ոչ ուր ուք կաբացեալ յաղթահարել զնս (Ադ.): Բայց երուանդայ շինեալ զբաղաքն իւր և փռխեալ անդր գամենայն ինչ յԱրմաւրայ, ուրոյն ի կոոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համաբեալ յիւրն փոխել ի քաղաքն (Մ. Խոր.):

ԵՂԱՆԱԿԻՉ ԲԱՅԵՐ

75. Կան բայեր, որոնք առանձին գործածությամբ դրվելով անորոշ դերբայի հետ՝ տալիս են նրան որեէ եղանակի, երբեմն աշխարհաբարի որեէ բաղադրյալ ժամանակի իմաստ: Բոլոր պակասավոր բայերը եղանակիչ բայ են. բացի դրանցից կան և ուրիշները: Առանձին ուշադրություն պիտի դարձնել ներքևում դրվածները վրա:

76. Ունիմ անորոշ դերբայի հետ նշանակում է՝

ա) Կտրեմ, մարթեմ, գիտեմ = կարողանալ, կարող լինել, գիտենալ, ունենալ. օրինակ՝ Նաև ոչ շնչական ունիմ անուանիլ = Շնչավոր ել չեմ կարող կոչվել: Ասել ոչ ունիմ = Ասել չեմ կարող: Ոչ ունիս չարանալ, իսկութեամբ բարիդ = Զարանալ չունիս կամ չարանալ չգիտես, կամ չարանալ չես կարող...

բ) Առաջի կայ ինձ, առաջի կայ քեզ, նմա ելն, որ բային տալիս է ապառնի ժամանակի նշանակութուն: Աշխարհարար թարգմանվում է կամ ապառնի ժամանակով, կամ թե ապառնի դերբայով ունիմ բայի հետ: Օրինակ՝ Ընդ մօտոյ ունիմք տեսանել (=առաջի կայ մեզ տեսանել = շուտով տեսնելու ենք, կամ՝ պիտի տեսնենք): Ունիմ ինչ ասել քեզ (=Քեզ բան ունիմ ասելու):

Ման. Ունիմ բայն անցյալ դերբայի հետ երբեմն, ինչպես աշխարհաբարում, բանում է եմ, լինիմ բայի փոխանակ: Օրինակ՝ Զայս միայն եղեալ ունիլի՞ք ի մտի = ... մտքերդ դրած եղէր, կամ՝ դրած լինիք: Զաշխարհն հնազանդեալ ունիլ ընդ իւրեալ = ... հնազանդեցրել էր, կամ հնազանդեցրած ունիլ... Առեալ ունիմք = առած ունինք, առել ենք: Բարձեալ ունի (կամ բարձեալ բերէ) = բարձրացրել է, կամ վրան ունի, վրան կրում է:

77. Պարտիմ անորոշ դերբայի հետ նշանակում է՝ պարտավոր լինել, պարտական լինել, պարտավորվել մի բան անելու. բայց աշխարհաբար թարգմանվում է ավելի հարկադրական եղանակով պիտի (պետք

է) և զանակիչով: Օրինակ՝ Զոր պարտէաքն առնել՝ արարաք (== Ինչ որ պարտական էինք կամ պարտավոր էինք անելու՝ արինք. կամ թե՛ Ինչ որ պիտի (պետք է) անեինք՝ արինք): Պարտիմք զմիմեանս սիրել (== Պետք է միմյանց սիրենք): Ըստ օրինաց մերոց պարտի մեռանիլ (== Մեր օրենքով՝ պիտի մեռնի): Եւ դուք պարտիք զմիմեանց ոտս լուանալ (== Դուք էլ պիտի միմյանց ոտներ լվանաք): Վասն եղբարց մերոց պարտիմք ղնել զանձինս:

Սույն իմաստն արտահայտվում է նաև արժան է, պարտ է ինձ, քեզ, նմա կըն. ձեռով, Օրինակ՝ Ի տան հօր իմոյ պարտ ինձ լինել (== Ես պիտի իմ հոր տանը լինիմ, կամ՝ ես պարտավոր եմ իմ հոր տանը լինել): Ի՞նչ էր պարտ ողորմել և քեզ ծառայակցին քում (== Դու էլ չպիտի՞ քո ծառայակցին ողորմեիր): Առն մարդոյ չէ պարտ ծածկել զգլուխ իւր (== Տղամարդը գլուխը չպիտի ծածկի): Ոչ է պարտ, եղբարք իմ, այսմ այսպէս լինել (== Այս այսպես չպիտի լինի, ե՛ղբարքներս): Ի տան քում արժան է ինձ ազանել: Բայց քեզ արժան էր զօգուտ քո անձինդ խընդրել== Դու պիտի քո օգուտն ուզեիր (§176, 1.):

Ման. Պարտիմ իրրե անցողական բայ նշանակում է՝ պարտ լինել (պարտ ունենալ), պարտական լինել (մեկին մի բան): Օրինակ՝ Հատո՛ր ինձ զոր պարտիսդ== Վճարի՛ր ինձ՝ ինչ որ պարտ ես, այսինքն պարտք ունիս: Պարտէր նման հարիւր դահեկան (== Նրան պարտ էր հարյուր դահեկան): Քանի՞ ինչ պարտիս տեառն իմում (== Դու ի՞նչքան բան ես պարտ իմ տիրոջը): Դու զանձն քո ինձ պարտիս (== Դու քո կյանքն ինձ ես պարտական):

78. Պիտի բայն անորոշ դերբայի հետ մի տրական խնդրով՝ պիտի ինձ, քեզ, նմա կըն, պիտէր ինձ, քեզ, նմա կըն. նշանակում է՝ պետք է, հարկավոր է ինձ, քեզ կըն. մի բան անել. բայց աշխարհաբար թւարգմանվում է ավելի հարկադրական եղանակով՝ պիտի (պետք է) եղանակիչով: Օրինակ՝ Ի տեղի այսր ինձ դարձեալ գալ պիտի== Ես պիտի նորից դառնամ այս տեղին: Ոչ պիտի մեզ այր սպանանել (== Մենք չպիտի մարդ սպանենք կամ՝ Մեզ պետք չէ մարդ սպանել): Արեաց տէր որ լինի, արդար աչօք պիտի նայել (== պիտի նայի) յամենան մարդ:

Սույն իմաստն արտահայտվում է նաև պիտոյ է կամ հաբլ է ինձ, քեզ, նմա կըն. ձեռով. օրինակ՝ Ինձ պիտոյ է գնալ== Ես պիտի (պետք է) գնամ: Հարկ է գալ (== պիտի գա) գայթակղութեան: Հարկ է և նմա ունել ինչ (== Նա էլ պիտի մի բան ունենա):

Ման. Պիտի մեռակ՝ առանց տրական խնդրի՝ նշանակում է՝ պետք է, պիտի, հարկավոր է. օրինակ՝ Պիտի պատուել (== պիտի պատվել) զնոսա, որչափ ի քէն է հրամայաւ: Թէ պիտի և այլ ևս ինչ՝ ասա՛== Թե ուրիշ բան էլ է պետք (հարկավոր), կամ՝ Թե ուրիշ բան էլ պիտի՛ ասա:

Այս իմաստն արտահայտվում է պէտք եմ ձեռով, որ դրվում է մի սեռական խնդրի հետ. օրինակ՝ Հաւատոց պէտք են== Հավատք է սկստք, հավատք պիտի, հավատք է հարկավոր (բառացի՝ հավատքի պետք կա):

Բազում զգուշութեան են պետք = Մեծ զգուշություն է պետք կամ պիտի:

79. Մարթի բայը, նույն իմաստով և մաքք է, անորոշ դերբայի հետ մի տրական խնդրով, ցույց է տալիս կարելիություն, հնարավորություն, աշխարհաբար թարգմանվում է կարելի է, կարող եմ, կարող ես ևլն. ձևերով: Օրինակ՝ Զիա՞րդ մարթի այդմ լինել = Այդ ի՞նչպես կարող է լինել: Զէ մարթ այդմ լինել = Այդ չի կարող լինել: Մարդ չըմարթի զքեզ կոչել = Մարդ չի կարելի քեզ կոչել: Եթէ նմա շմարթի գալ, յգնա զդա առ նա = Եթե նա չի կարող գալ... Վնասակարացն ընդ անվնասակարսն շմարթի բնակել = Վնասակարներն անվնասների հետ չեն կարող բնակվել: Միթէ մա՞րթ ինչ իցէ մանկանց առագաստի սուգ ունել = Միթե կարելի՞ բան է, որ առագաստի մանուկները սուգ պահեն:

80. Լիճիմ (եղանիմ, եմ բայերի եզ. 3-րդ դեմքը, անորոշ դերբայի հետ տրական խնդրով, ստանում է դեպ լիճի = պատահել, հաջողել բայի իմաստը. բայց հաճախ այս կիրառությունը լոկ դարձված է, որ գործ է ածվում փոխանակ բայը խոնարհելու: Օրինակ՝ Եղև նմա հիւանդանալ (= հիվանդացավ նա), Եղև մեռանել աղքատին (= մեռավ աղքատն), Եղև նմա դառնալ (= դարձավ նա): Այսպես եղև ամենեցուն փրծանել յերկիր և ապրել (= այսպես հաջողվեց ամենքին պրծնել...): Էր ինձ... լինել (= էի ես) այսօր յերկրի անծանօթում: Ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոցն լինէր նմա ի տեսլեան երազոցն երևութանալ (= երևութանայր նմա):— Ապառնին՝ լիցի՝ տալիս է բային հարկադրական եղանակի իմաստ. օրինակ՝ Ինձ լիցի ամենայն հնազանդութեամբ պաշտել (= ես պաշտեցից = ես պիտի ծառայեմ): Ինձ լիցի պահել (= ես պահեցից = ես պիտի պահեմ) զուխտ: Իմ յայր թագաւոր ոչ ձգեալ ձեռն (և մի՛ ալլ ձգել լիցի)—... չպիտի՛ էլ ձգեմ): Մի՛ լիցի քեզ զայդ ասել (= մի՛ ասացես = չասե՛ս, չլինի՛ թե ասես):

Արգելական մի՛ լիցի ձեի փոխանակ գործ է ածվում և քաւ լիցի. օրինակ՝ Քաւ լիցի ինձ ասել զայն: Քաւ լիցի քեզ առնել զայն բան (= չլինի թե դու այդ բանն անես):

81. Եմ բայի կիրառության համար պիտի իմանալ.

1. Եզ. 3-րդ դեմքը՝ անորոշ դերբայի հետ տրական խնդրով, գործ է ածվում պարտիմ, պարտ է, մաքք է եղանակիչ բայերի նշանակությունամբ: Օրինակ՝ Էր նմա անցանել (= նա պիտի անցներ) ընդ Սամարիա: Ոչ է ձեզ գիտել զժամն (= դուք չպիտի իմանաք...): Էին ի վայրսն՝ ընդ որ գալ էր գնդին (...գունդը պետք է գար), լերինք ինչ: Ոչ ևս է լինել նմա հանգիստ: Ոչ այժմ թագաւորել է նմա: Այլ մեզ բան զայդ ոչ իմանալ ինչ է, ոչ առնել (= բայց մենք դրանից ավելի բան ոչ պիտի իմանանք, ոչ անենք):

2. Է, էր, իցէ, բացասական՝ չիք, չկայ, չգոյ, անորոշ դերբայի հետ առանց տրական խնդրի, պարտ է, մաքք է, (= կարելի է) նշանակությունն են ստանում, միայն ընդհանուր իմաստով: Օրինակ՝ Զիա՞րդ

իցէ մեկնել դայս (=ի՞նչպէս պետք է, կամ՝ ինչպէս կարելի է մեկնել
այս, կամ՝ ի՞նչպէս մեկնելու է այս): Անդ էր լսել զձայն լալոյ: Տեսա-
նել է յամենեցուն ընթրիս: Եթէ էր տանել առ բժիշկ (=Եթե կարելի լի-
ներ տանել, եթե բժշկի մոտ տանելու լիներ): Ոչինչ է ընդ այն զարմա-
նալ, ի հոգեւորականացն է տեսանել: Զոր իմանալ է (=իմանալի է=
պետք է իմանալ) առ փարաւոն և առ սատանայ: Զի՞նչ ինչ առնել էր
(=հարկաւոր էր անել, անելու էր) այգոյ փմում, և ես ոչ արարի նմա:
է և այլ ազգ ևս իմանալ (=ուրիշ տեսակ էլ կարելի է հասկանալ): Այլ
ինչ չկայ տեսանել:

3. Երբեմն է բայը տրական խնդրով՝ ստանում է անկ է (=արեւմտ.
աշխ. կ'իյնա, կը վայել. վայել է, պատշաճ է), գործ է. պաշտօն է, իրֆ
նն (աշխարհ. բանն է) ձեերի իմաստը. ենթական կարող է լինել մի ա-
նորոշ դերբայ կամ ուրիշ բառ: Օրինակ՝ Դիւաց է կերպարանս կերպա-
րանս ցուցանել: Ճշմարիտ վարդապետի է երբեմն սաստել: Քաջ ա-
րանց է յարձակ դաշտի և յազատ տեղուշ կռուել, և կանանց գործ է ար-
դելով, փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռիւսն: Մեծի զօ-
րութեան է առնել զայդ: Յետին ամբարշտութեան է... Վերջին յիմարու-
թեան է զայդ ասել:

ԳՈՑԱԿԱՆ ԵՎ ԱԾԱԿԱՆ

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

82. Գրաբարում հոլովվում են ոչ միայն գոյականները (անուն և դերանուն), այլև ածականները, երբ դրվելով անվան վրա՝ թվով և հոլովով համաձայնում են դրա հետ, օրինակ՝ մեծ զօրութիւն, մեծի զօրութեան, մեծաւ զօրութեամբ: Ածականները հոլովվում են անունների պէս:

83. Հոլովները յոթն են՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական:

Հայցական հոլովն առանձնապէս կրող առարկայի հոլովն է, գործածվում է իբրև կրող խնդիր (հայցական = խնդրական) ներգործական բայերի: Այս հայցական խնդիրը երբ որոշ է, — այսինքն հատուկ անուն է, դերանուն է, կամ աշխարհաբարում վրան ունի որևէ հոգ և կամ ամենայն, իրաքանչիւր, անցնիւր բառերից մեկը, — սկզբից առնում է զնախդիրը և կոչվում է որոշյալ հայցակա՞ն: Այս հոլովին աշխարհաբարում փոխանակել են ուղղական և տրական հոլովները (ուղղական-հայցական և տրական-հայցական): Օրինակ՝ Եւ բացեալ զբերան (= բերանը) իւր ուսուցանէր զնոսա (= նրանց): Աղաչեցէք զաւր (= տիրոջը) հնձոցն, զի հանցէ մշակս (= մշակներ) ի հունձս իւր: Մի՛ արկանէք զվառգարիս (= մարգարիտները) ձեր առաջի խոզաց:

84. Հոգնակի թիվը կազմվում է *ֆ*, *ս*, *ց* բաղաձայններով. *ֆ* ունին հոգնակի տղղականն և գործիականը (հացք, հացիւք). *ս* ունի հոգն. հայցականը (հացս). իսկ *ց* ունին հոգն. սեռական-տրականն ու բացառականը (հացից, ի հացից):

85. Անեզական ասվում են այն անունները, որոնք ունին միշտ հոգնականի *ֆ*-ն և հոլովվում են միայն հոգնակի ձևով. օրինակ՝ աչք. փառք, կեանք, կառք, դիք, տանջանք, գրկանք, հաբսանքիք, կոչունք, իրաւունք ևլն:

Այս բառերը նշանակութամբ՝ նայելով տեղին՝ լինում են և՛ եզակի և՛ հոգնակի, ուստի կարող են մի թվականն առնել, ինչպէս և եզակի

կի ձևով վերադիր ածական ունենալ, օրինակ՝ Մեծաւ շարշարանօք և պէսպէս տանջանօք վատթարէր: Մեծաւ անարգանօք տանջէր զամենեւեան: Բացաւ աջօք տեսանէին: Բացաւ երեսօք: Նովին կապանօք: Ընդ նովին օրինօք: Որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ: Կուռք մի, կառք մի, մի երկանք, վասն միոյ յանցանաց, դից իրիք, ի կեանսն իւրում, ի փառս իւրում (§§ 186. 3, 188. 207, գ.):

86. Մի քանի բառեր՝ բացի հոգնականի սովորական կազմութիւնից՝ ունին նաև հետևյալ ածանցներով հոգնակի ձևերը հավաքական իմաստով.

1. Ան, եան օրինակ՝ ձիան, իշան կամ իշեան, խոզեան, խորդեան, նախարարեան, զօրագլխեան, աբեղեան (=աբեղայք), թղթեան, գեղեան, բերդեան: Երբեմն հոգնականի ք-ի հավելմամբ, օրինակ՝ նու, նուանք, գրեան, գրեանք:

2. Անի, օրինակ՝ ազատանի, աւագանի, կանանի, նամականի:

3. Խառ, նեառ, երբեմն և նեառք, օրինակ՝ որեալ (որեալք=մարդիկ), վանեալ, իշեալ, բանեալ, բերդեալ (բերդեալք), բարձկնեալ, նաւկնեալ:

4. Ուեայ (=աւրեայ), երբեմն ուայ, ուայք, աւեք ձևերով, օրինակ՝ արտորեայ, վաճորեայ, վանորայ, գեղարէք:

5. Տի, ռաի, երբեմն կրկին հոգնական տիք, ռաիք ձևերով, օրինակ՝ մանկտի, ծակտի, ոսկրոտի, փորոտի(ք):

87. Հոգնակի ուղղակեանք կազմվում է եզակի ուղղականի վրա ր ավելանալով. օրինակ՝ բան, բանք. ծառ, ծառք. այգի, այգիք. ակն, ակունք. կողմն, կողմանք. գառն, գառինք. եզր, եզերք:

88. Եզակի հայցական հոլովը նման է եզ. ուղղականին. հոգնակի հայցականը կազմվում է հոգնակի ուղղականի ք-ն ա-ի փոխելով, օրինակ՝ բանք, բանս. ծառք, ծառս. այգիք, այգիս. ակունք, ակունս. կողմանք, կողմանս. գառինք, գառինս. եզերք, եզերս:

Ման. Երբ հոգն. հայցականի վրա դրվում է ա հոդը, հոգնականի ա-ի փոխանակ դրվում է երբեմն ք. օրինակ՝ Զայս նախարարքս լականէ յանուանէ կոչեցին:

88 Անունների և ածականների սեռական և տրական հոլովներն ընդհանրապես նման են միմյանց:

Եզակի սեռակեան-տրակեան ունի ի, ու, ոյ, այ վերջավորութիւնները, որոնք կազմում են չորս ձայնավոր հոլովում անփոփոխ բներով, և ան, եռ, եղ վերջերը, որոնք կազմում են երկու բաղաձայն հոլովում փոփոխվող բներով:

Հոգնակի սեռակեան-տրակեանը կազմվում է եզակի սեռական-տրականի վրա ց ավելանալով. եզակի տրականի յ-ն այս դեպքում դուրս է ընկնում. օրինակ՝ բան, բանի, բանից. հաւ, հատւ, հաւուց. ծառ, ծառոյ, ծառոց. տիտան, տիտանայ, տիտանաց. կողմն, կողման, կողմանց. համր, համեր, համերց:

Բացի այս՝ կան երեք շեղումներ, այն է՝ այ հոլովումն ունի եզ- սեռական-տրականի համար այ վերջավորության փոխանակ ի կամ ոչ, բայց հոգնակին՝ աց, օրինակ՝ ախարհ, աշխարհի, աշխարհաց. այգի, այգույ, այգեսոց: Իսկ ան հոլովումն ունի եզ. սեռական-տրականի հա- մար ան վերջի փոխանակ ին, բայց հոգնակին անց. օրինակ՝ գառն, գառին, գառանց:

89. Բացառական հոլովն ունի սկզբից մի նախդիր, սովորաբար ի (երբեմն գ, ընդ, ըստ, առ), որ, երբ բառը ձայնավորով է սկսվում, դառնում է յ և անվանը կից է դրվում: Եզակի բացառականը, եթե տրա- կանն ունի այ, ոչ վերջավորությունը, կազմվում է տրականի վրա ի (յ) նախդիրն ավելանալով. մնացած դեպքերում ունի է վերջավորու- թյունը, Հոգնակի բացառականը կազմվում է հոգն. տրականի վրա միայն ի (յ) նախդիրն ավելանալով: Օրինակ՝ ծառ, ծառոյ, ի ծառոյ, ի ծառոց. տիտան, տիտանայ, ի տիտանայ, ի տիտանաց,—Բան, բանի, ի բանէ, ի բանից. խրատ, խրատու, ի խրատէ, ի խրատուց. ակն, ա- կան, յականէ, յականց. աստղ, աստեղ, յաստեղէ, յաստեղց—շեղում- ները՝ աշխարհ, աշխարհի, յաշխարհէ, յաշխարհաց.— այդի, այգույ, յայգույ, յայգեսոց. գառն, գառին, ի գառանէ (ի գառնէ), ի գառանց:

Ման. Բացառականի համար պատահում է երբեմն ուստ վերջավորությունը, օրինակ՝ յաստուածուստ (յաստուծուստ) կամ աստուածուստ, յարքունուստ կամ արքունուստ, յերկ- նուստ, յարտաքուստ կամ արտաքուստ ի ներքուստ կամ ներքուստ (=ներքեից, տակից կամ ներսից, ներքսեից), ի բացուստ կամ բացուստ, յառաջուստ (=առջեից), ի վերուստ կամ վերուստ. ի հեռուստ կամ հեռուստ. յետուստ յանկարծուստ:— Սրանք մեծ մասամբ մակբայական կաղնություններ են:

90. Եզակի գործիականը կազմվում է բ, վ, լ տառերով, որոնք դրվում են եզակի տրականի վրա: Հոգնակի գործիականը կազմվում է եզակի գործիականի վրա ք ավելանալով:

Բ դրվում է, երբ տրականը բաղաձայնով է վերջանում. բ-ից ա- ուաջ ն-ն փոխվում է մ-ի, օրինակ՝ ակն, ական, ակամբ, ակամբք. աստղ, աստեղ, աստեղք, աստեղք:

Ի դրվում է, երբ տրականն ի, այ է վերջանում: Այ-ի վերջի յ-ն դուրս է ընկնում. օրինակ՝ տիտան, տիտանայ, տիտանաւ, տիտանաւք. բան, բանի, բանիւ, բանիւք:

Վ դրվում է, երբ տրականը վերջանում է ոչ, որի վերջի յ-ն դուրս է ընկնում. օրինակ՝ ծառ, ծառոյ, ծառով, ծառովք:

Բացի այս՝ պիտի նկատի ունենալ, որ՝

1. Ի, ոչ, ին շեղումները վերացվում են, այսինքն գործիականն այնպես է կազմվում, որպես թե տրականը ունենար այ, ան. օրինակ՝ աշխարհ, աշխարհի, աշխարհաւ, աշխարհաւք. այգի, այգույ, այգեսոց, այգեսոցք. գառն, գառին, գառամբ, գառամբք:

2. Երբ տրականն ունի ու, գործիականն անփոփոխ միևնույն տը-

րականն է, միայն հոգնականում ք է առնում, օրինակ՝ զարդ, զարդու, դործիական՝ զարդու, զարդուք:

Ման. 1. Գործիականի աւ վերջավորութիւնը հոգնականի մեջ իբրև երկբարբառ դարձել է օ, աշխարհաւք, աշխարհօք, ինչպես գրում և տպում են այժմ սովորաբար: Իսկ իւ վերջավորութիւնը եղակիում արտասանվում է իբրև իվ, հոգնակիում իբրև իւ երկբարբառ, օրինակ՝ բանիւ=բանիվ, իսկ բանիւք=բանյուք:

Ման. 2. Գործիականի համար պատահում են երբեմն հնացած աւի, աւիք (աւիմք), ավիք վերջավորութիւնները, ինչպես՝ զխովին, երամովին, ձիովին, աղգաւիմք, մերովի, ձերովին, իւրովի, իւրովին ևւն, որոնք իբրև մակբայ են գործածվում:

91. Ներգոյական հոլովն սկզբից ստանում է ի, ձայնավորներից առաջ յ նախդիրը, երբեմն նաև ուրիշ նախդիրներ, և սակավաթիվ բառերի համար միայն ունի առանձին կազմութիւն:

Հոգնակի ներգոյականը միշտ նման է հոգնակի հայցականին, օրինակ՝ ի քաղաքս=քաղաքներում: Բայց այս ձևը կարող է նշանակել նաև քաղաքները, երբ գործողութիւնը ուղղված է դեպի քաղաքների, օրինակ՝ գնաց ի քաղաքս:

Եզակի ներգոյականը նման է մասամբ եզակի հայցականին, մասամբ եզակի տրականին, երբեմն նույն բառը երկուսին ևս, մասամբ էլ առանձին կազմութիւն ունի, օրինակ՝ ի ջուր, ի քաղաքի, յագուշ=ջրում, քաղաքում, այգում: Թուղթ, ի թուղթ, ի թղթի:

Այսպիսի տարբեր կազմութիւնների պատճառով ներգոյական հոլովն առանձին է բացատրված: Տե՛ս §§ 102. 106. 158, 2. 207. 208. 211:

92. Հոլովման ժամանակ՝ շեշտի տեղափոխությամբ առաջացած ձայնափոխութիւնը, սակավ բացառությամբ, պահվում է, այսինքն՝ է=ի, ու. ի=ը (կամ սղվում են). ոյ=ու. եա=ե. եայ=է: Օրինակ՝ սէր, սիրոյ. ջուր, ջրոյ. միտք, մտաց. լոյս, լուռոյ. սենեակ, սենեկի. քրիստոնեայ, քրիստոնէի: Բացի այս՝ երբեմն է ձայնավորն ևս սղվում է, օրինակ՝ ասեղն. ասղան. պճեղն, պճղան. թիթեղն, թիթղան. ծիծեռն, ծիծռան. իսկ է ձայնավորն երբեմն դառնում է ե, օրինակ՝ եղէգն, եղեգան. աղուէս, աղուիսու կամ աղուեսու:

ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐ

ԱՆՓԻՓԻՊԻ ԲՆԵՐՈՎ

1. Ի ՀՈԼՈՎՈՒՄ

93. Այս հոլովման սեռական-տրականը կազմվում է ի վերջավորությամբ, բացառականը՝ է: Վերջավորութիւնները դրվում են եզակի ուղղականի վրա: Օրինակ՝

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	բան	բանք
Հայց.	բան	բանս
Սեռ. Տր.	բանի	բանից
Բաց.	ի բանէ	ի բանից
Գործ.	բանիւ	բանիւք

94. Այսպես հոլովում են.

1. Այ, եայ, է վերջացած բառերը, օրինակ՝ ծառայ, մարգարէ, պաշտօնեայ (պաշտօնէի, պաշտօնէից). տասնամեայ (տասնամէի, տասնամէից):

2. Շատ հասարակ անուններ, օրինակ՝ բանտ, գան, հաց, նետ, տօն, սիրտ, արուեստ, օգուտ, հանդէս, ողջոյն, ատեան, վայրկեան,— անեզական՝ կրօնք, աղօթք, անէծք, ինչք, խօսք եւն:

3. Շատ հատուկ անուններ, ավելի ուս, էս վերջավորությամբ, օրինակ՝ Մովսէս, Ներսէս, Մարկոս, Եգիպտոս, Սարգիս եւն:

Էս վերջացած հատուկ անունների մեջ է ձայնավորը դառնում է ի կամ ե, երբեմն և անփոփոխ է է մնում, օրինակ՝ Մովսէս, Մովսիսի, Մովսեսի, այլ և Մովսէսի:

Հունական էս, ու վերջավորությունները երբեմն դուրս են ընկնում, օրինակ՝ Մատթէոս, Մատթէի կամ Մատթէոսի. Հերովդէս, Հերովդի:

4. Թվական անունների մեծ մասը, որ են՝

Նրեք, երիս, երից, երիւք:

Չորեք, (չորեք), չորս, չորից, չորիւք:

Հինգ, հնգի, հնգիւ, հինգք, հնգից, հնգիւք. այլ և հնգօք:

Վեց, վեցի, վեցիւ, վեցից, վեցիւք:

Եօթն, եօթնի, եօթնիւ, եօթնից (տե՛ս § 112. 2):

Ութ, ութի, ութիւ, ութից, ութիւք:

Ինն, ըննի, ըննիւ, ըննից, ըննիւք (տե՛ս § 129):

Տասն, տասնից (տե՛ս § 112. 2):

Մետասան, մետասանի, մետասանից: Այսպես և՛ երկոտասան, երեքտասան, չորեքտասան, հնգետասան, վեցտասան:

Քսան, քսանի, քսանից:

Նրեսուն, երեսնի, երեսնից: Այսպես և՛ քառասուն, յիսուն, վաթսուն, եօթանասուն, ութսուն, ինսուն:

Ամեցայն, ամենայնի, ամենայնիւ:

2. ՈՒ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

95. Այս հոլովման սեռական-տրականը կազմվում է ու ձայնավորով, որ դրվում է ուղղականի վրա. բացառականը՝ է ձայնավորով, որ

ավելանում է կամ ուղղականի կամ տրականի վրա, երբեմն երկուսի վրա ևս: Օրինակ՝

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	խրատ	խրատֆ
Հայց.	խրատ	խրատս
Սեռ. Տր.	խրատու	խրատուց
Բաց.	ի խրատէ, ի խրատուէ	ի խրատուց
Գործ.	խրատու	խրատովֆ

96. Այսպէս հոլովւող բառերը մեծ մասամբ և մյուս հոլովւումների տակ են գնում: Օրինակ՝

1. Բառեր, որոնց բացառականն ուղղականից է կսղմվում՝ առաւօտ, արև, կով, հաւ, ուղտ, սակաւ, համբաւ, աղուէս, զէն, ինձ (ընձու). ցուլ, ծով, ժամ ևլն,—անեղական՝ պարտք, վարք, բարք,—Յորդանան, Յովհաննէս (Յովհաննու), Սոկրատէս (Սոկրատու):

2. Բառեր, որոնց բացառականը տրականից է կազմվում՝ զարդ, սպաս, նախանձ, այգ ևլն:

3. Մաղր, ասր, մեղր ունին՝ ծաղու, աաու, մեղու, ի ծաղուէ, յասուէ, ի մեղուէ: Հոգն. ասք, ասս, ասուց ասուք (տե՛ս § 128):—Մաղր ունի տրական նաև՝ ծաղեր կամ ծաղրու. ասր՝ ասրոյ կամ ասրու, ասրոց. գործ. ասրով կամ ասերք. իսկ մեղր՝ մեղեր, մեղերք (տե՛ս § 113):

4. Թվականներից՝ երկու կամ երկուք, երկուս, երկուց, յերկուց. գործ. երկուք: Գործիականի համար սովորաբար գործածվում է երկո-
ֆումբֆ, որ երկոբֆին բառի գործիականն է:

Բիւր, բիւրու, բիւրք, բիւրուց, բիւրուք: Այլ և՛ բիւրի, բիւրեաւ կամ՝ բիւրոյ, բիւրով, բիւրոց, բիւրովք:

3. ՈՅ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

97. Այս հոլովման սեռական-տրականը կազմվում է ոչ վերջավորությամբ: Բացառականը նույն տրականն է ի (յ) նախդրով: Օրինակ՝

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	ծառ	ծառֆ
Հայց.	ծառ	ծառս
Սեռ. Տր.	ծառոյ	ծառոց
Բաց.	ի ծառոյ	ի ծառոց
Գործ.	ծառով	ծառովֆ

98. Այսպէս հոլովվում են.

1. Շատ հասարակ և մի քանի հատուկ անուններ, օրինակ՝ գործ,

փող, դեղ, ձի, էշ, սէր, ցօլ, ամօթ, ծէր, խունկ, ծուխ, սուրբ, իմաստուն, թռչուն, ծծումբ, յոյս, գոյն, թիւ (թուոյ), անիւ, պատիւ, գին, միս, մարմին, բերան, երկաթ, տղայ, տերեւ,—ոսկի, հոգի, որդի, ասորի, (տե՛ս ներքեւ 5 կետ),—անեզական՝ տիք (տիոց), դժոխք, կուռք, Հայք, Հոռոմք.—Աստուածատուր, Կարին ևլն,— և բոլոր ած. ին, ալին, ուն ածանցներով կազմվածները՝ վերին, երկնային, գիտուն, արարած ևլն:

2. Աստուած բառը, որ քրիստոնեական իմաստով ունի՝ աստուծոյ, աստուծով, իսկ հեթանոսական աստուծու իմաստով լինում է՝ աստուածոյ, աստուածով, աստուածք, աստուածոց, աստուածովք:

3. Անորոշ դերբայները, որ հոգնակի չունին, օրինակ՝ բառնալ, բառնալոյ, բառնալով. հեղուլ, հեղլոյ, հեղլով:

4. Անցյալ դերբայները՝ առաքեալ, առաքելոյ, առաքելով, առաքելալք, առաքելոց, առաքելովք:

5. Յի ածանցով կազմվածները, որոնք մի տեղացի լինելը, կամ մի աղգի վերաբերելն են ցույց տալիս, օրինակ՝ Փարպեցի, Խորենացի, հոռմայեցի, կարնեցի, քաղաքացի ևլն:

Այս բառերի, ինչպես և մի քանի ի վերջացած բազմականների՝ հոգի, որդի, ոսկի, ասորի՝ վերջի ի ձայնավորը վերջավորության ու ձայնավորից առաջ դառնում է ՚. օրինակ՝ փարպեցի, փարպեցւոյ, փարպեցւով, փարպեցւոց, փարպեցւովք. հոգի՝ հոգւոյ, հոգւով, հոգւոց, հոգւովք:

6. Եւր, նեւր, երբեմն և եւն ածանցներով կազմված հոգնակիները. վանեար, վաներոյ. որեար, որերոյ. բարձկնեար, բարձկներոյ. գրեան, գրենոյ:

7. Իա վերջացած աշխարհագրական անունները, որոնց վերջի աւ ձայնավորը դուրս է ընկնում, օրինակ՝ Գաբիլիա, Գալիլիոյ. Արաբիա, Արաբիոյ. Նիկիա, Նիկիոյ. Եղեսիա, Եգեսիոյ. Մամարիա, Մամարիոյ. Զմիւռնիա, Զմիւռնիոյ (տե՛ս § 105. 3):

8. Թվականներից՝ հարիւր (հարեր), հարիւրոյ, հարիւրով (երբեմն հարիւրիւ), հարիւրոց, հարիւրովք: Նույնպես՝ երկերիւր, երեքհարիւր, չորեքհարիւր, հինգհարիւր, վեցհարիւր, եօթնհարիւր, ութհարիւր, իննհարիւր:

99. Այս հոլովման տակ գնացող մի քանի բառերի համար պիտի նկատի ունենալ, որ սեռական-տրականն ունին երբեմն նաև ոչ վերջավորությամբ, որի վրա ավելանում է բացառականի է վերջավորությունը, օրինակ՝ մարդ, մարդոյ, ի մարդոյ,—բայց երբեմն և մարդոջ, ի մարդոջէ. նույնպես ձի, ձիոյ, ալ և ձիոջ, ի ձիոջէ. ջերմ, ջերմոյ, ջերմոջ. մի,միոյ կամ միոջ, ի միոջէ: Հնացած մի ձև է ոյր վերջավորությամբ սեռականը՝ մարդոյր, ձիոյր ևլն:

100. Կան որոշ թվով բառեր, որոնք տրական ունին ում. իսկ բացառականը կազմվում է սովորաբար է ավելանալով ում վերջացած

տրականի վրա, որի աւ-ն սղվում է. հողնակի ուղղականը և հայցակա-
նը երբեմն նման են եզ. ուղղականին և հայցականին. օրինակ՝

	Նզակի	Հոգնակի
Ուղ.	մեր	մեր՛
Հայց. (զ)մեր		(ղ) մերս
Սևո.	մերոյ	մերոց
Տր.	մերոյ, մերում	մերոց
Քաց.	ի մերոյ, ի մերմէ	ի մերոց
Գործ.	մերով	մերովք

101. Այսպես հոլովում են.

1. Մի թվականը՝ միոյ կամ միում, ի միոյ կամ ի միոյէ (տե՛ս § 99):

Սաճ. 1. Նույն ձևով հոլովում է կրկնված՝ մի մի, (զ)մի մի, միոյ միոյ. միում միում, ի միոյէ միոյէ, որ նշանակում է՝ մեն մի, իւրաքանչիւր = ամեն մի, ամեն մեկը: Օրինակ՝ Տանէին մի մի ի նոցանէ (նրանցից ամեն մեկը) մարս երկուս կամ երիս: Զմի մի ի նոցանէ ի ծածուկ բաշալերէր: Առ մի փիղ հազար սպառազէնք: Ըստ միոյ միոյ առաքինութեան պսակքն փառաց յօրինեցան: Միում միում ի նոցանէ շնորհէր: Միում միում կաշատ գաղտ խրէր: Ի միոյէ միոյէ լուփցես:

Մի մի մակբայորեն գործածված նշանակում է և մի առ մի, մի ըստ միոյէ = մեկ մեկ. մեկիկ մեկիկ, ջոկ ջոկ, օրինակ՝ Եւ զի՛ մի մի աստիցեմ, միանգամայն ասացից: Մի մի եկին:

2. Միւս (մեւս), միւսոյ, միւսում, ի միւսմէ, միւսք, միւսոց:

Սաճ. 2. Երբեմն գործ է ածվում միւս եւ ձևով, օրինակ՝ ի միւս եւ ի զուրս տար-
ւոյն (=Մյուս տարեգլխին եւ, կամ մյուս տարեգլխին էլ): Միւս եւ այլ կորին: Ասէ
ցմիւս եւ (=մյուսին էլ, մեկելին էլ): Զառաջին պարիսպն և զմիւսն եւ:—Մի... և միւս,—
մի ... և միւս եւ, մի...միւս եւ -մի ... մի, -մի ... և մի ձեւերը գործ են ածվում նաեւ
թվարկութեան համար իբրեւ մեկ (մին)...մեկ էլ (մին էլ), կամ նախ ...ապա, նախ... և
երկրորդ, մի ... և երկրորդ. օրինակ՝ Մի՛ (=մեկ՝) թողույն շար (է), և միւս՝ (=մեկ
էլ՝) երդնույ:— Միւս եւ մակբայորեն նշանակում է նաեւ՝ մեկ էլ, մի աճգամ էլ, դարձյալ:

3. Այլ, այլոյ, այլում, յայլմէ կամ յայլմանէ, այլք, այլոց:

4. Իւրաքանչիւր, -րոյ, -րում, -րով. իւրաքանչիւրք կամ իւրաքան-
չիւր, -րոց կամ -րից, կամ իւրաքանչիւրց, -րովք:

Սաճ. Իւրաքանչիւր, ինչպես և մէն մի, անցնիւր կամ անձնիւր (անցնիւրոյ, անց-
նիւրք, անցնիւրոց կամ անձնիւրից, անցնիւրց = յուրաքանչիւր), երբեմն նաեւ իւրաքան-
չիւր (երկաքանչիւրոյ, երկաքանչիւրոց կամ երկաքանչիւրից = երկուսն էլ, երկսից ամեն
մեկը) հոգ չեն առնում և կարող են անփոփոխ ձևով գործածվել նաեւ թե՛ հոլովների ի-
մաստով: Այլի. թարգմանվում են՝ յուրաքանչիւրէ իւր, ամենէն իրենց, ամեն մեկն մեր,
ամեն մեկը ձեր ևլն. ձեւերով: Օրինակ՝ մեկնեցան իւրաքանչիւր յեղբօրէ իւրմէ (=ամեն
մեկն իր եղբորից): Ժողովեցէք իւրաքանչիւր ըստ բաւականի իւրում (=ամեն մեկը ձեր
կարողութեան կամ պիտալքի չափ): Դեռ զարծաթն իւրաքանչիւր (փոխ. իւրաքանչիւրոց

=ամեն մեկին իր) ի քրձի իւրում: Հատուցէ իրաքանչիւր (փոխ. իւրաքանչիւրում=ամեն մեկին) ըստ գործս իւր:

5. ՈՐ, որոյ, որում, յորմէ (կա և յորմանէ), որով, որք, որոց, որովք:

ՈՐ բառն իբրև հարաբերական և հարցական՝ հոգ չի առնում: ՈՐ հարաբերականի հոգնակի ուղղական և հայցական ուր, (զ)որս ձևերի փոխանակ գործ է ածվում և եզակի ուր, (զ)որ:

6. Ստացական ածականները՝ իմ, քո, մեր, ձեր, իւր հոլովվում են ինչպես մեր: Կարող են և իբրև գոյական գործածվել անհոգ կամ ս, դ, ն, հոգերով՝ իմս, քոյդ, մերս, ձերդ, իւրն=իմը (իմս), քոնը (քոնդ), մերը, ձերը, իրենը նշանակությամբ:

Անվան հետ գործածված ժամանակ հոգնակի ուղղականը և հայցականը սահմանափակ են մնում: Օրինակ՝ Բարբն մեր, բաճիք իւր, բաճիք իմ, գրանս իմ. բայց մենակ՝ իմքս (=իմոնքս), յիմսս, մերքն, ի մերս (=մերոնք), իւրքն, յիւրսն. գոյսն (=քոնոնք):

7. Քս բառը երկու ձևով է հոլովվում՝ քո, քոյդ, քոյում, ի քոյոյ, քոյով. քոյք, (զ)քոյս, քոյոց, քոյովք.—կամ՝ քո, քոյ, քում, ի քումէ (ի քումմէ), քով, քոց, քովք:

8. Ցուցական սեռականները՝ սուրա, դուրա, նուրա, սոցա, դոցա, նոցա. օրինակ՝ նորա, նորայոյ, նորայում, նորայով. նորայք, դնորայս, նորայոց, նորայովք: Նոցա ունի և նոցայցն, նոցայիւք ձևերը:

Ման. Այս բառերը սովորաբար հոգ ստանալով՝ սորայս, գորայդ, նորայն, նոցայն=սրանը, դրանը, նրանը, նրանցը (նոցանը), իբրև գոյական են գործածվում, բայց երբմէն իբրև ածական էլ են բանում. օրինակ՝ Ձի նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Մանթութիւն նոցայոցն առաջի արկելոց գործոց:

9. Մի քանի ուրիշ բառեր, ինչպես՝ վերին, վերնոյ, վերնում. յետին, յետնոյ, յետնում. առաջին, առաջնոյ, առաջնում, յառաջնմէ, յառաջմէ. վերջին, վերջնոյ, վերջնում. հին, հնոյ, հնում, ի հնմէ. նոր, նորոյ, նորում. ծախ, ձախոյ, ձախում, ի ձախմէ. աջ, աջոյ, յաջմէ ևլն:

102. Ներգոյական հոլով.— Ում և ոյ վերջավորություններին ոյ ձևը գործ է ածվում սովորաբար իբրև սեռական, իսկ ում ձևը՝ իբրև տրական և հաճախ ի նախորդով ստանում է ներգոյական հոլովի իմաստը իբրև պատասխան ե՞րբ, ո՞ւր հարցերի. օրինակ՝ ի միւսում շաբաթուն. ի միւսում աւուրն. ի միւսում վայրի, ի նորումս, ի վերջնում, ի յետնում, յառաջնումն, փ հնումն: Ներգոյականի իմաստով ում վերջավորությունն ունին նաև դասական թվականները, անցյալ դերբայներն և ուրիշները. օրինակ՝ յառաջնում, յերկրորդում ամի, այլ և յերկրորդի, ի հանդերձելումն, յանցելումն ամի, ի գրեցելում, ի սրբումն, յերկրի անծանոթում. ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով ի տեղուչ. ևլն:

Այս Ոյ հոլովման պատկանող ուրիշ բառերի ներգոյականը կամ նրան է հայցականին, կամ կազմվում է ի վերջավորությամբ. օրինակ՝ դետին, գետնոյ, ի գետնի. գիշեր, գիշերոյ, ի գիշերի. գուբ, գբոյ, ի գբի. ջրհոր, ջրհորոյ, ի ջրհորի. փոր, փորոյ, ի փորի. մարմին, մարմրնոյ, ի մարմնի. թուղթ, թղթոյ, ի թղթի. պատիւ, պատուոյ, ի պատուի. երազ, երազոյ, յերազի. պատիժ, պատժոյ, ի պատժի, ևլն. բերան, բերանոյ, ի բերան. գնալ, գնալոյ, ի դնալ և այլն:

Կան բառեր, որոնց ներգոյականը երկու ձևով էլ լինում է, թե հայցականի և թե տրականի, օրինակ՝ մէջ, միջոյ, ի միջի, այլ՝ ի մէջ:

4. ԱՅ ՀՈԼՈՎՈՒՄ

108. Այս հոլովման տրականը կազմվում է այ վերջավորությամբ. բացառականը նույն տրականն է ի նախորդով: Ունի երկու շեղում: Առաջին շեղման տրականը կազմվում է ի վերջավորությամբ, բացառականը՝ է. իսկ երկրորդ շեղման տրականը կազմվում է այ վերջավորությամբ, բացառականը նույն տրականն է: Գործիականն ու հոգնակին բոլորն էլ ա ձայնավորով են հոլովվում: Օրինակ՝

Եզակի

		Ի շեղում	Ո շեղում
Ուղ.	Տիտան	աշխարհ	եկեղեցի
Հայց.	Տիտան	աշխարհ	եկեղեցի
Ս. Տ.	Տիտանայ	աշխարհի	եկեղեցւոյ
Բաց.	ի Տիտանայ	լաշխարհե	լեկեղեցւոյ
Գործ.	Տիտանաւ	աշխարհաւ	եկեղեցեաւ

Հոգնակի

Ուղ.	Տիտանք	աշխարհք	եկեղեցիք
Հայց.	Տիտանս	աշխարհս	եկեղեցիս
Ս. Տ.	Տիտանաց	աշխարհաց	եկեղեցեաց
Բաց.	ի Տիտանաց	լաշխարհաց	լեկեղեցեաց
Գործ.	Տիտանաւք(-օք)	աշխարհաւք(-օք)	եկեղեցեաւք(-օք)

104. Այս հոլովման համար պիտի իմանալ՝

1. Անխառն ա ձայնավորով հոլովվում են հասուկ անունների մեծ մասը, որոնք սովորաբար եզակի են հոլովվում, բայց իբրև հասարակ անուն առնված ժամանակ կարող են և հոգնակի ունենալ. օրինակ՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան, Տրդատ, Սահակ, Մեսրոպ ևլն.— և մի քանի ունի (ուրհի) ածանցով կազմվածները՝ Տիգրանուհի (-ուհեայ), աստվածուհի, քրմուհի, վկայուհի, իսկուհի ևլն:

2. Ի շեղման ձևով հոլովվում են շատ հասարակ անուններ և ածականներ, օրինակ՝ աշակերտ, բարեկամ, ընկեր, զինուոր, հովիւ, աւազան, մեղու, մրրիկ, պարտէզ, բազուկ, որդեակ, պատանեակ, սենեակ, նաւակ, ահեակ, հողեղէն, ոսկեղէն, հնդիկ, սլաւսիկ, Լլն. անեզական, աչք, միտք, կամք, կառք, փառք, կեանք, տանջանք, զրկանք և զական, աչք, միտք, կամք, կառք, փառք, կեանք, տանջանք, զրկանք և զական. — և թվականներից՝ հազար, հազարի, ի հազարէ, հաղարաւ, հաղարայ, և բոլոր դասականները՝ բացի առաջին բառից, օրինակ՝ երկրորդ, երկրորդի, երկրորդէ, երկրորդաւ, երկրորդաց, նույնպես՝ երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ ևլն (տե՛ս § 102):

Ու շեղման ձևով հոլովվում են ի վերջացած բազմավանկ բառերը սակավ բացառութեամբ (§ 98. 5). օրինակ՝ ալգի, կղզի, ուստասխանի, մատանի, ծերունի, բարի, նմանի (= նման), սիրելի Լլն. նույնպես տի, անի ածանցներով կազմված հոգնականները՝ մանկտի, նամականի Լլն. և անեզականները՝ կարծիք, ընթրիք, հարսանիք Լլն:

Ման. Կան ի վերջացած բազմական բառեր, որոնք սովորաբար ու ձայնավորով են հոլովվում (§ 98. 1, 5), բայց երբեմն դրանց համար ևս պատահում են ա հոլովման ձևեր. օրինակ՝ քաղաքացի, քաղաքացւոց և քաղաքացեաց. հոգի, հոգւոց և հոգեաց. գոտի, գոտւոց և գոտեայ (գործական նաև՝ դոտեամբ). եղբորորդի, եղբորորդւոց և եղբորորդեաց. գործի, գործով, գործւոց, գործովք և գործեաւ, գործեաց, գործեօք:

105. Այս հոլովման համար ընդհանրապես պիտի նկատի ունենալ:

1. Բառավերջի է. ի ձայնավորները հոլովական ա ձայնավորից առաջ դառնում են ն, որ հաջորդ ա-ի հետ կազմում է նա, եաւ(f) = եօ(f) երկբարբառ. օրինակ՝ Գայիանէ, Գայիանեայ, Գայիանեաւ. Հոփսիմէ, Հոփսիմեայ, Հէղինէ, Հեղինեայ. Կրետէ, Կրետեայ. Տիգրանուհի, Տիգրանուհեայ. քրմուհի, քրմուհեայ. աստուածուհի, աստուածուհեայ. Յայի, Յայեայ, — նույնպես անեզականները՝ կարծիք, կարծեաց, կարծեաւք = կարծեօք. հարսանիք, հարսանեաց, հարսանեօք. ջրօհնէք, ջրօհնեայ:

2. Հատուկ անունների հունական իոս, էոս, էս վերջերի ոս, ս մասերը թեք հոլովների մեջ դուրս են ընկնում, իսկ ի, է ձայնավորները հոլովական ա-ի հետ կազմում են երկբարբառ. օրինակ՝ Տիբերիոս, Տիբերեայ. Տիմոթէոս, Տիմոթեայ. Հերակլէս, Հերակլեայ. Հոդուիեռնէս, Հոդուիեռնեայ. Ռատակէս, Ռատակեայ. Երեմմն այս ձևով սեռ.-տր. ունին և պարզ ոս վերջացածները, օրինակ՝ Կադմոս, Կադմեայ. Դամասկոս, Դամասկեայ. Փիլիպպոս, Փիլիպպեայ. Հաճախ այս անունների վերջավորութիւնը դուրս է ընկնում. օրինակ՝ Հերակլ, Տիբեր, ավելի թեք հոլովների մեջ, օրինակ՝ Արիստակէս, Արիստակայ. Վրթանէս, Վրթանայ. Հիւպոդիտէս, Հիւպոդիտայ. Կեկրոփս, Կեկրոպայ. Ղուկաս, Ղուկայ:

Ման. Այս կարգի անուններից մի քանիսի համար գործ է ածվում առանձին կոչական ձև՝ հոնարենի ազդեցութեամբ, օրինակ՝ Ո՛վ Պետրէ (Պետրոս). Պաւլէ՛, (Պօղոս). Փիլիպպէ՛, Տիմոթէ՛, Իգնատիէ՛ Լլն:

3. Իա, ա(յ) վերջացած հատուկ անունների սեռական-տրականը կազմվում է յ ավելանալով, իսկ գործիականը ւ ավելանալով: Այս դեպքում իա դառնում է եա. օրինակ՝ Գալիլիա, Գալիլեայ, Գալիլեաւ. Յովսիա, Յովսեայ. Նդեսիա, Նդեսեայ. Յուդա, Յուդայ. Աննա, Աննայ:

Ծան. Այս անունները գնում են և ի հոլովման տակ: Իա վերջի իբրև եայ երկբարբառ դառնում է է. օրինակ՝ Յուդայ, Յուդայի, Աննա, Աննայի. Գալիլիա, ի Գալիլէի:

4. Ո շեղման բառերի (§ 104. 3) վերջի ի ձայնավորը ա-ից առաջ դառնում է ւ, իսկ ա-ից առաջ ե. օրինակ՝ այգի, այգւոյ, այգեաւ, այգեաց, այգեաւք, այգեօք (տե՛ս և § 98. 5):— Մարաւի, ծաւի, կտաւի. արծուի, ասուի և նման բառերի մեջ վերջի ի-ն դուրս է ընկնում՝ ծաւաւոյ, արծուոյ ևլն:

106. Ներգոյական հոլով: Ո շեղման բառերը երբեմն սեռական-տրականի համար ունին և ոչ կամ ում ձևը որ ի նախդրով սովորաբար գործ էածվում իբրև ներգոյական. օրինակ՝ ի կղզւոյ, ի ջրուոյ, ի տեղւոյ, ի տարւոյ, յայգւոյ, յեկեղեցւոյ. ի վայրի դաւարւոյ.—այսպիսում, այնպիսում: Նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ (տե՛ս և §§ 99, 102), Զօրավարն Հայոց Մեծաց... հարեալ անդէն ի տեղւոյն զախոռապեւն արքային պարսից գլխատէր... յայլոց ի տեղի և ի նոցուն հրապարակի:

Երբեմն սրանց բացառականը կազմվում է ոչ վերջավորության վրա է ավելանալով, ի տեղւոյ կամ ի տեղւոյէ, ի տարւոյ կամ ի տարւոյէ: Ոչ վերջավորությամբ կազմվում է երբեմն և ուրիշ բառերի ներգոյական՝ դիպահ, ի դիպահոյ. դիւր, ի դիւրի կամ ի դիւրոյ:

ԿԱՆՈՆԱՎՈՐ ՀՈՂՈՎՈՒՄՆԵՐ

Փոփոխվող բեռով

5. ԱՆ ՀՈՂՈՎՈՒՄ

107. Այս հոլովման սեռական-տրականը, որ ունի աճ կամ եաճ վերջը, կազմվում է երկու ձևով. կամ ուղղականի վերջի և հնչյունից առաջ մտնում է ա, իսկ շեղման մեջ ի, կամ ուղղականի վրա ավելանում է աճ կամ եաճ վերջը: Բացառականի է և գործիական ք վերջավորությունները դրվում են տրականի վրա: Բ-ից առաջ վերջի և դառնում է մ: Հոգնակի Բ-ն ավելանում է եզակի ուղղականի վրա, միայն վերջի և-ից առաջ մտնում է ու, ա, շեղման մեջ և ի: Օրինակ.

Եզակի

Ուղ.	դուռն	աճն
Հայց.	դուռն	աճն
Սեռ. Տր.	դրան	անձին
Բաց.	ի դրանէ	յանձնէ
Գործ.	դրամբ	անձամբ

Հոգնակի

Ուղ.	դրունք	անձինք
Հայց.	դրունք	անձինքս
Սեռ. Տր.	դրանց	անձանց
Բաց.	ի դրանց	յանձանց
Գործ.	դրամբք	անձամբք

108. Ան ձևով հոլովվում են.

1. Ը(ն) վերջացած շատ բառեր, որոնց վերջի ն հնչյունն աշխարհաբարում գուրս է ընկել, օրինակ՝ ակն, արեգակն, փայլակն, կայծակն, հիմն (հիման), ջերմն, որդն, շուրթն, պոյտն. հիւան, դիակն, երկն, բիրտն, սկիզբն, ձուկն, մուկն, խուռն (խուռն), գագաթն, արմուկն, կրուկն, թէկն (թիկան), այծեամն, եղեամն, աղեղն, եղէզն (եղեգան), ժիծառն (ժիծառան, ժիծեռն, ժիծռան), նուռն (նուռն). ասեղն (ասղան, ասեղան). փայծաղն (փայծղան կամ փայծաղան), խլուրդն (այլ և՛ խլուրդ) ևլն: Գեղարդն, գեղարդան, գեղարդանց ձևերի հետ ունի և գեղարդեան, գեղարդեանց:

Այսպես և բոլոր ումն ածանցով կազմվածները՝ շարժումն, շարժման, ի շարժմանէ, շարժմունք ևլն:

Դուռն, ամառն, ձմեռն, լեռն բառերի մեջ ո բաղաձայնը ն-ից հետանալով դառնում է ր. օրինակ՝ դրան, ամարան, ձմեռան, ձմեռունք, լերին:—Ամառն, ձմեռն երբեմն պահում էլ են իրենց ո հնչյունը:

Դուռն հոգնակին ունի և դուրք, դրաց, դրօք ձևերը:

Ունկն բառի համար՝ մարդու ականջի իմաստով՝ իբրև հոգնակի գործ է ածվում ակամջի բառը, իսկ ունկունք նշանակում է կանթ կծի, կաթսայի ևլն:

Այն իբրև աղբյուրի ակ և թանկագին քար՝ հոգնակին ունի ակունք և ականք. իսկ իբրև աչք՝ միայն ակունք, որի փոխանակ, սակայն, սովորաբար աչք բառն է գործածվում:

Սերմն, կողմն հոգնակի ունին սերմունք, կողմունք կամ սերմանք, կողմանք: Կա և սերմանիք (սերմանեաց) ևլն:

2. Ութին ածանցով կազմված բառերը՝ սրբութիւն ևլն. նաև արիւն, անկիւն, կորիւն, հերիւն, արդիւն, քրթմնջիւն, ձիւն, սիւն, որթիւն (որթիւն), ստիւն, որ ռնին սեռ.-տր. սրբութեան, արեան, անկեան, կորեան, արդեան, հերեան (այլ և հերիւնոյ կամ հերնոյ, հերիւնի). քրթմնջեան, ձեան, սեան, որքեան, ստեան: Բացառականի մեջ եա-ն դառնում է ե,—ի սրբութենէ, յարենէ ևլն: Հոգն. ուղղականը կազմվում է ք ավելանալով՝ սրբութիւնք, արիւնք, սիւնք:—Քրթմնջիւն բացառական ի քրթմնջնէ ձևի հետ ունի և ի քրթմնջանէ: Չիւն, սիւն ունին՝ ի ձեանէ (կամ ի ձիւնէ), ի սեանէ (կամ ի սիւնէ):

3. Սաին, ստեան, ի ստենէ, ստինք, ստեանդ:

4. Տուն, շուն բառերը, հոլովվում են՝ տան, տամք, ի տանէ. տունք, տանց, տամքք. շուն, շան, ի շանէ ևլն:

5. Անուն, ձեղուն հոլովվում են՝ անուան, յանուանէ, անուամք, անուանք, անուանց. ձեղուն, ձեղուան ևլն: Հոգն. ուղղ. ձեղունք:

6. Պաշտօն (պաշտան) հոլովվում է՝ պաշտաման, ի պաշտամանէ, պաշտամամք, պաշտամունք, պաշտամանց, պաշտամամքք:

109. Ան վերջավորութիւնն ավելանում է հետևյալ բառերին.

1. Գարուն, աշուն—գարնան, ի գարնանէ, գարնամք, գարունք, գարնանց, գարնամքք,—աշնան, յաշնանէ, աշունք ևլն:

Ման. Գարուն, աշուն, ամառն, ձմեռն բառերի փոխանակ գործ են ածվում և ածականները՝ աշնային, աշնայնի, աշնանի. գարնային, գարնայնի, գարնանի. ամարային, ամարանի. ձմերային, ձմերայնի, ձմերանի, որոնք հոլովվում են աշնայնոյ կամ աշնան-ոյ, ձմերայնոյ, գարնայնոյ, ամարայնոյ ևլն:

Ամարանի, ամարային, ձմերանի, ձմերայնի, գարնայնի կամ գարնանի, աշնանի ձևերը նաև ներգոյականի իմաստ ունին՝ իբրև ամառը, ձմեռը, աշնանը, գարնանը: Յամարայինսն=ամառները (ներգոյական իմաստով):

2. Խաւճ, աղջիկ, մանուկ, ծաղիկ, կոճեակ և շատ՝ նվազական իկ ածանցով կազմվածներ՝ Յուսիկ, Աստղիկ, Սաթենիկ, Զուիկ (Զուկան=Զրկան), շնիկ, խցիկ, ընչիկ, փոքրիկ, կարճիկ ևլն. որոնք ունին՝ խըր-ձան, խրձունք. աղջկան, աղջկունք. մանկան, մանկունք ևլն: Մաղիկ՝ ծաղկան, ծաղկամք, ծաղկունք, ծաղկանց ձևերի հետ ունի և՝ ծաղկի, ծաղկաւ, ծաղիկք, ծաղկաց կամ ծաղկոյ, ծաղկոց ձևերը: Իսկ կոճեակ ունի և կորեկոց ձևը:

3. Մարդիկ, մարդկան, ի մարդկանէ, մարդկամք կամ մարդկաւ,—եզակի ձևով հոգնական իմաստ ունի: Մարդ եզակին հոլովվում է՝ մարդոյ, մարդով, որ ունի և կանոնավոր հոգնակի՝ մարդք, մարդոց, մարդովք:

110. Եան վերջավորութիւնն ավելանում է հետևյալ բառերին.—տեսիլ, տեսլեան, ի տեսլենէ, տեսլեամք, տեսիլք, տեսլեանց, տեսլեամքք:—Հանգիստ, հանգստեան,—այլև հանգստի, հանգստիւ. հոգն. հանգիստք. հանգստից:—Գովեստ, գովեստեամք, այլև, գովեստի, գովեստք, գովեստից:—Փախուստ, փախստեան, ի փախստենէ, փախըստեամք,—այլև փախստի, փախստիւ,—հոգն. փախուստք:—Կորուստ, կորստեան, ի կորստենէ, կորստեամք, կորուստք:—Գալուստ գալըստեան, գալստեանց:—Թաքուստ, թաքստեան, թաքստեամք, այլև թաքըստի:—Պահուստ, պահստեամք:—Մնունդ, ծննդեան, ի ծննդենէ, ծնընդեամք, ծնունդք, ծննդեանց, ծննդեամքք, սովորաբար՝ ծննդոց, ծնընդովք:—Սնունդ, սննդեան, սննդեանց, այլև սննդի, սննդոց:—Խորհուրդ, խորհրդեան, խորհրդեամք, այլև խորհրդոյ, խորհրդոց, խորհրդի, խորհրդիւ. հոգն. խորհուրդք:—Ժողովուրդ, ժողովրդեան, ի ժողովրդենէ,

ժողովրդեամբ. ժողովուրդք, ժողովրդեանց. այլև ժողովրդի, ի ժողովրդէ, ժողովրդոյ, ժողովրդովք:—Ամիս, ամսեան, յամսենէ, ներգոյական՝ յամսեան, այլև ամսոյ, ամսով, հոգն. ամիսք, ամսոց, ամսովք:—Շաբաթ, շաբաթեան, սովորականն է շաբաթու:—Ժամանակ, ժամանակեան սովորաբար՝ ժամանակի, ժամանակաւ. ժամանակք, ժամանակաց:—Սերկ (այսօր), սերկեան:—Վաղիւ, վաղուեան, վաղունէ, այլև վաղուի, ի վաղուէ կամ ի վաղնջենէ: Այսպես նշ հասկնամք նաև՝

Տիւ, տունջեան, ի տունջենէ, տունջեամք (արտասանվում է՝ տունջեան), տուով. ներգոյական՝ ի տուէ, ի տունջեան, հոգն. տիւք, տիւս, Այսպես և միշտ, մշտնջեան (=մշտական):

111. Մահ հոլովվում է ուան վերջավորությամբ. մահուան, ի մահուանէ, մահուամբ, մահուանք կամ մահունք, մահուանց, այլև ու հոլովման ձևով մահու, մահք, մահուց, մահուք:

112. Ինչ շնորհաւ ձևով հոլովվում են՝

1. Որոշ թվով երկվանկ (ը)ն վերջացած բառեր, որ են Ողն, ողին, ողունք:—Մասն, մասին, մասունք:—Մատն, մատին, ի մատանէ, մատունք:—Կամն, կամին, կամունք:—Ափն, ափին կամ ափան, ափունք:—Բռն, բռին կամ բռան, բռունք:—Թռն, թռին, ի թռուանէ, թռունք կամ թռուանք:—Անձն, անձին, անձինք կամ անձունք: Բարդ բառերը՝ միանձն, դատարկանձն, վեհանձն, մեծանձն ունին հոգն. միանձունք, դատարկանձունք, վեհանձունք, մեծանձունք:—Ազն, ազին, ազինք կամ ազունք (վերջինս ազնիվ, այսինքն ազնվական մարդիկ ի մասստով): Բարդ բառերը՝ դիցազն (դիցազն), դիցազին կամ դիցազան, դիցազունք. վեհազն, վեհազին, վեհազունք կամ վեհազինք. հայկազն, հայկազին, հայկազունք:—Հարսն, հարսին, ի հարսանէ, կամ ի հարսնէ, հարսինք կամ հարսունք: Ցանբաճարսն, յանբաճարսունք:—Գառն, դառին, ի դառանէ կամ ի գառնէ, գառինք:—Բեռն, բեռին, ի բեռանէ կամ ի բեռնէ, բեռինք: Մեծաբեռն, մեծաբեռունք. ծանրաբեռն, ծանրաբեռինք:—Եզն, եզին, յեզանէ, եզինք:—Եղն, եղին, յեղանէ, եղինք:—Դաշն, դաշին, դաշինք:—Խաշն, խաշին, ի խաշանէ կամ ի խաշնէ, խաշինք:—Նեռն, նեռին, ի նեռանէ, նեռինք:—Ղառն, դառին, դառինք, ալ և դառնի, դառինք:—Սառն, սառին, սառանք:—Կութն, կաթին, կաթամք, կաթանք:—Դոխն, դոխին, դոխամք:—Լեռն, լեռին, ի լեռնէ, լեռամք, լեռինք, լեռանք, լեռամք (տե՛ս § 103. 1):

2. Թվականներից՝ Եօթն, եօթին կամ եօթան, եօթամք, եօթանք, այլ և եօթեան, եօթեանք, եօթամբք. նույնպես՝ եօթնի, եօթնիւ, եօթնից:—Տասն, տասին, տասունք, տասանք, ալ և տասնից, Այսպես և եօթնետասն, ութնետասն, իննետասն ունին՝ եօթնետասին, եօթնետասամք, եօթնետասանք, եօթնետասանց ևլն:

3. Ձեռն, ձեռին, ձեռամք, ի ձեռանէ, Հոգնակին հազվադեպ՝ ձեռինք, ձեռանք. սովորաբար՝ ձեռք, ձեռաց, ձեռք: Առատաձեռն լինում

է՝ առատաձեռնի, առատաձեռնից: Ուն, ոտին (երբեմն՝ ոտան), ոտամբ, յոտանէ: Հոգն. ոտք, ոտից, ոտիք, երբեմն՝ ոտաց:

6. ԵՐ, ԵՂ ՀՈՂՈՎՈՒՄ

113. Այս հոլովման սեռական-տրականը կազմվում է ուղղականի (բնի) վերջի ր, ղ բաղաձայններից առաջ է մտնելով: Բացառականի է. գործիականի ք վերջավորությունները, ինչպես և հոգնականի փ-ն ավելանում են տրականի վրա: Օրինակ՝

	Եզակի	Հոգնակի		
Ուղ.	տարր	աստղ	տարերք	աստեղք
Հայց.	տարր	աստղ	տարերս	աստեղս
Սեռ. Տր.	տարեր	աստեղ	տարերց	աստեղց
Բաց.	ի տարերէ	յաստեղէ	ի տարերց	յաստեղց
Գործ.	տարերբ	աստեղբ	տարերբք	աստեղբք

114. Այսպես հոլովվում են սակավաթիվ ր, ղ վերջացած բառեր, որոնք մեծ մասամբ ուրիշ հոլովումների տակն են գնում, կամ թե՛ հոգն. սեռ.-տր. ունին աց, գործիականն՝ աւք (-օք) ձևը: Օրինակ՝

Տարր ունի նաև տարրոյ, տարրի, տարրից. հոգն. տարերաց, տարերօք ձևերը:—Աստղ ունի հոգն. նաև աստեղունք, աստեղաց, աստեղօք:—Կայսր, կայսեր, կայսերբ, կայսերք, —կայսերաց, կայսերօք:—Ոսկր, ոսկեր, ոսկերք, ոսկերաց, ոսկերօք:—Դուստր, դստեր, ի դստերէ, դստերբ, դստերք, դստերց, —այլ և դստերաւ, դստերաց, դրստերօք:—Ուստր, ուստեր, ուստերաց:—Տայգր, տայգեր, տայգերաց:—Համր, համեր, համերք, համերց:—Եգր, եգեր, եգերբ, եգերք, եգերքք. —եգերաց, եգերօք, եգերովք:—Մովեգր, նաև ծովեգրի, ծովեգրաւ:—Ազդր, ազդեր, ազդերք, ազդերաց:—Լիտր, լտեր, լտերք, լտերց:—Կողր, կողեր, կողերք, կողերաց:—Ետղ, ետեղ:—Կուպր, կպեր, կպերբ կամ կպրոյ, կպրով:—Անգղ, անգեղ, անգեղք, անգեղց, —անգեղաց:—Կոնղ, կոնեղ, կոնեղք:—Արկղ, արկեղ, արկեղաց:—Սկուտեղ կամ սկտեղ, սեռ.-տր. նույնպես՝ սկուտեղ կամ սկտեղ, գործ. սկտեղբ, սկտեղբք, այլ և սկուտեղի (սկտեղի), սկուտեղաց, սկուտեղօք:

Աղբիւր (աղբեր), աղբեր, յաղբերէ, աղբերբ. աղբերք, աղբերց, աղբերբք, այլ և աղբերաւ, աղբիւրք, (աղբիւրք), աղբիւրաց կամ աղբերաց, աղբերօք:—Եղջիւր, (եղջեւր), եղջեր, եղջերբ, եղջերք, եղջերց, եղջերբք, այլ և եղջիւրի կամ եղջերիւ, Էղջիւրք, եղջերաց, եղջերօք կամ եղջերովք:—Ալիւր (ալեւր), ալեր, այլ և ալիւրոյ. հոգն. ալիւրք:—Րլուր. բլեր, բլերք. սովորական՝ բլրոյ կամ բլրի, բլրով. բլուրք, բլրոց: Աղտիւր կամ եղտիւր (աղտեւր, եղտեւր), եղտեր:

115. Այր, տէր:

	Եզակի		Հոգնակի	
Ուղ.	այր	տէր(*տի-այր)	արք	տեարք
Հայց.	այր	տէր	արս	տեարս
Սեռ. Տր.	առն.	տեառն	արանց	տերանց, տեարց
Բաց.	լառնէ	ի տեառնե	լարանց	ի տերանց, ի տեարց
Գործ.	արամբ	տերամբ	արամբք	տեարամբք

116. Այր բառի պես հոլովվում են և քեռայր, սկեսրայր (այլև սկեսրայրի, ի սկեսրայրէ): Տէր բառի պես՝ տանուաւէր (նաև տանուտերաց, տանուտերօք), պարտատէր (նաև պարտատիրի, պարտատիրաց):

117. Հայր, մայր, եղբայր:

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	մայր	մարք
Հայց.	մայր	մարս
Սեռ. Տր.	մօր	մարց
Բաց.	ի մօրէ	ի մարց
Գործ.	մարբ	մարբք

118. Այսպես հոլովվում են՝ հայր, եղբայր, այլ և բարդ բառերը՝ նախամայր, նախաքայր, վաճառայր ևլն. Հայր հոգն. սեռական-տրական և բացառ. ունի նաև՝ ճարանց, ի հարանց, իսկ գործ. նաև հարամբ, հարամբք:

119. Քոյր (հօրաքոյր, մօրաքոյր ևլն.):

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	քոյր	քորք (քորք, քուերք)
Հայց.	քոյր	քորս (քեռս)
Սեռ. Տր.	քեռ(քոր, քուեր)	քերց
Բաց.	ի քեռէ	ի քերց
Գործ.	քերբ	քերբք

120. Օր (աւր)

	Եզակի	Հոգեակի
Ուղ.	աւր (օր)	աւուրք
Հայց.	աւր (օր)	աւուրս
Սեռ. Տր.	աւուր	աւուրց
Բաց.	յաւրէ (յօրէ)	յաւուրց
Գործ.	աւուրք	աւուրքք

121. Այսպէս և հասարակօր: Օր ունի և ի հորովման պէս օրի ձևը՝ առ օրին, նոյն օրին, սոյն օրին:

122. Մի քանի ր վերջացած բառեր ևս կանոնավոր ձևերի հետ ունին նաև մայր, բոյր, օր բառերի պէս կազմված անկանոն ձևեր, այն է՝ գործիականի ր և հոգն. տրականի ց վերջավորութիւններն ավելանում են անմիջապէս ուղղականի վրա. այսպէս հաւ ունի գործ. հրով և հուրք, հոգն. հուրքք. ջուր, հանուր, բնդեանուր ունին ջուրք, ջուրքք, ջուրց. հանուրք, հանուրքք, հանուրց. բնդեանուրք, բնդեանուրքք, բնդեանուրց, — սովորական՝ ջրով, ջրոց. ընդհանրով, ընդհանրոց կամ ընդհանրից: Նույնպէս՝ իւրաքանչիւրից. անձնիւրց (§ 101. 4. ծան.), Ձեռն բառի ձեռ բնից գործ. ձեռք կամ ձեռք (= ձեռամբ), որից ձեռքակալ, ձեռքազատ, ձեռքասուն ևլն:

Այսպէս և ներքեում (§§ 123, 124) դրվածների հոգն. սեռական-տրականը կազմվում է միայն ց տառով, որ ավելանում է աճ, եաճ, այ, եայ, ոյ ածանցների վրա:

123. Կին, տիկին:

	Եզակի	Հոգեակի
Ուղ.	կին	կանայք
Հայց.	կին	կանայս
Սեռ. Տր.	կնոջ	կանանց, կանաց
Բաց.	ի կնոջէ	ի կանանց, ի կանաց
Գործ.	կանամբ, կնաւ	կանամբք

	Եզակի	Հոգեակի
Ուղ.	տիկին	տիկնայք
Հայց.	տիկին	տիկնայս
Սեռ. Տր.	տիկնոջ	տիկնանց, տիկնայց տիկնաց
Բաց.	ի տիկնոջէ	ի տիկնանց, ի տիկնայց, ի տիկնաց
Գործ.	տիկնամբ, տիկնաւ	տիկնամբք, տիկնաւք (-օք)

124. Կի՛ն, տիկի՛ն բառերի հոգնականի պես հոլովվում են.

1. Այ՛ք, էայ՛ք, ան՛ք հոգնական ածանցով կազմվածները՝ աղախի՛ն (եզ. սեռ. տր. աղախնոյ), հոգն. ուղղ. աղախնայ՛ք, աղախնեայ՛ք. հայց. աղախնայս, աղախնեայս. սեռ. տր. աղախնանց, աղախնայց, աղախնեայց, աղախնաց: Պարոն, միայն հոգն. ուղղ. պարոնայ՛ք:—Նու, նուոյ, նուով կամ նուաւ. նուք, նուոց, այլ և նուանք, նուանց:

2. Եայ՛ք, այ՛ք ածանցներով կազմվածները, որ ցույց են տալիս մի անձի հետևողներ կամ մի երկրի ազդեր, բնակիչներ, տեղացիներ, համապատասխան ցի ածանցին, օրինակ՝ հայաստանեայք (հայաստանցիք), ասորեստանեայք, արևելեայք, միջերկրեայք կամ միջերկրայք, ծովեզերայք, հայկազնեայք, բահաղիմայք, որ ունին սեռ.-տր. հայաստանեայց կամ հայաստանեաց, գործ. հայաստանեօք: Ապագա, ակամա, դուզնախայ բառերն ևս այս կարգի ածանցվածների նման հոգն. սեռ.-տրականն ունեն՝ սովորական ապագայից, ակամայից, դուզնաքէից ձևի հետ նաև ապագայց, ակամայց, դուզնաքեայց, դուզնաքեօք (եզ. գուզնաքէի, դուզնաքէի):

3. Եանք, անք ածանցներով կազմվածները, որ հոգնակի հավաքական իմաստով ցույց են տալիս մի տոհմի կամ անձի վերաբերյալ մարդիկ կամ հետևողներ. օրինակ՝ Ղևոնդեանք, Ղևոնդեանց. Ատոմեանք, Ատոմեանց. Վարդանանք, Վարդանանց. Մարեմանք, Մարեմանց. Եպիկուրեանք, Եպիկուրեանց: Ամենայն բառի հոգն. սեռ.-տրականը սովորական ամենայնից ձևի հետ լինում է նաև՝ ամենայնց:

4. Գառոյ՛ք, բարոյ՛ք, պարտոյ՛ք (եզակի՝ պարտոյ), սարոյ՛ք (եզակի՝ սարոյ) սովորական գահոյից, բարոյից, պարտոյից, սարոյից ձևերի հետ ունին երբեմն և գահոյց, բարոյց, պարտոյց, սարոյց:

125. Եան և եայ (այ) ածանցները հաճախ փոխանակում են իրար. իսկապես նույն ածանցն են տարբեր ձևերով. օրինակ՝ արևելեայ, արևելեան. հայկազնեայ, հայկազնեան. գունեայ, գունեան. տասնամեայ, տասնամեան կլն:

Եան=եայ նույն հոլովական ածանցն է, որ տեսնում ենք եան հոլովական ձևի մեջ (§ 110). ուստի և դրանցով կազմված բառերը եզակիում սովորաբար անփոփոխ են մնում. մի քանի բառեր միայն հոլովվում են ի կամ ոյ հոլովման ձևով (§ 94. 1) օրինակ՝ մամիկոնեան, մամիկոնեների կամ մամիկոնեոյ, մամիկոնեների. հոգն. մամիկոնեանք, մամիկոնեանց կամ մամիկոնեներից. բայց և մամիկոնէի, մամիկոնէի, մամիկոնէից (մամիկոնեայ ուղղականից. ինչպես՝ միջօրեայ, միջօրէի. պաշտօնեայ, պաշտօնէի, քրիստոնեայ, քրիստոնէի բառերը): Տասնամեան, տասնամեների, տասնամեներից կամ տասնամեայ, տասնամէի. տասնամէից,—տասնամսեայ, տասնամսէի, տասնամսէից: Նույնպես՝ երկնմեան (երկամեայ), երեմեան (եռամեայ), եօթնամեան (եօթնամեայ), քսանամեան, հարիւրամեան կլն:

Այսպես հոլովվում են նաև ուրեայ, ուրայ հոգնական ածանցումը կաղմվածները (§ 86. 4). վանորայ կամ վանորեայ (=վանքեր, վանք-ղիներ), վանորայոյ, վանորայով, վանորայք կամ վանորեայք, վանորայց, վանորեայց, վանորեաց կամ վանորէից, Արտորայ, արտորայի կամ արտորայոյ, արտորայք, արտորայից, արտորայոց,—այլև արտորեայ, արտորէի, արտորեայք, արտորէից:

126. Դիք (անեղական=աստված, աստուածներ), հոլովվում է՝ դիք, գդիս, դից, դիօք:

127. Գիւղ (գեաւղ, գեօղ, դեւղ, գեղ), սեռ.-տրական՝ գեղջ, (գեաւղջ, դեւղջ), բացառ. ի դեղջէ: Գործիականն և հոգնակին ի հոլովման ձևով՝ գիւղիւ, գիւղք (գեաւղք, գեւղք), գիւղից (դեաւղից), գիւղիւք:

128. Առանձին ձևով հոգնակի ունին և ներքևում գրած մի քանի (ը)ր, (ը)ն վերջացած բառեր, որոնց եզականի մեջ ռ տառը գուրս է ընկնում, ինչպես ծաղր, ասր, մեղր բառերի մեջ (§ 96. 3), իսկ հոգնականի մեջ առնում են ունք. օրինակ՝

	եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	փոքր	փոքունք
Հայց.	փոքր	փոքունս
Սեռ. Տր.	փոքու	փոքունց
Բաց.	ի փոքուէ	ի փոքունց
Գործ.	փոքու	փոքումք

129. Այսպես հոլովվում են նաև՝

Մանր, ծանու, ծանունք, ծանունց, ծանումք:—Քաղցր, քաղցու (կա և քաղցուի, քաղցրի), քաղցունք, քաղցունց, գործ. քաղցուք:—Մանր, մանու, մանունք, մանունց:—Թանձր, քանձու (կա և թանձրու, թանձրոյ), թանձունք (կա և թանձրունք, թանձրոյք):—Նօսր, անօսր, անօսուրի, անօսրից, բայց և նօսուք, անօսունք (նաև անօսրունք):

Յոգն, յոգնակի՝ յոգունք, յոգունց, յոգումք:

Ինն, ըննի, ըննիւ, ըննից, ըննիւք. բայց և ինունք. ինունց, ինումք (§ 94. 4):

ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ ՀՈԼՈՎՈՒՄՆԵՐԻ ՄԵՋ

130. Կան բառեր, որոնց եզակին մի հոլովման տակ է գնում, իսկ հոգնակին՝ մի ուրիշ. կամ մի հոլովը մի ձևով է կաղմվում, մյուսներն՝ ուրիշ: Կան բառեր ևս, որոնք հոլովվում են երկու, երեքման և երեք հոլովման ձևով, կամ թե այս ու այն հոլովները միայն ունին մի քանի տեսակ ձևեր: Այսպիսի փոխանցումները հոլովումների խմբերի մեջ՝ մեծ մասամբ հետագա ժամանակներում են երևան գալիս և տարբեր բարբառների ազդեցութեան արդյունք են: Այդպիսի մի քանի բառեր դրված են վերևում. կարևոր է նկատի ունենալ և հատկապես:

181. Զայնավոր և բաղաձայն հոլովումների փոխանցում.— Մունգն վամ ծունգ, ծնգան, ծնգամբ, — ծունգք, ծնգաց, ծնգօք, Բարձր, բարձու, ի բարձուէ, բարձունք, բարձանց, բարձամբք: Երէց, երիցու կամ երիցոյ, յերիցուէ, գործ. երիցու կամ երիցամբ, — երիցունք, երիցանց, երիցամբք:— Պառաւ, պառաւոյ, — պառաւունք, պառաւանց: Քար, քարի, քարի կամ քարամբ, — քարինք, քարանց, քարամբք: Արտեւան, արտեւանի, արտեւանաց, — արտեւանունք, արտեւանանց (եզակին նշանակում է և սարի գլուխ):— Սրուն, սրունք, սրունից, այլ և սրանց, սրունաց, կամ սրունկ(ն), սրնկունք, սրնկանց: Ճիրան, ճիրանի, ճիրանաց, — ճիրանունք, ճիրանանց, ճիրանամբք: Խոնջան, խոնջանի կամ խոնջանոյ, — խոնջանունք, խոնջանանց:— Կանթեղ, կանթեղի, կանթեղաց, — այլ և կանթեղամբ, կանթեղամբք:— Ողջ, ողջոյ, ողջոց կամ ողջի, ողջաց, այլ և ողջամբ:— Անդրաբիկ, անդրանկան, յանդրանկանէ — այլ և անդրանկի, յանդրանկէ, անդրանկաւ, անդրանկաց:— Հողմ, հողմն, հողմոյ, հողմով, — հողմունք, հողմոց: Ուրմ, որմն, որմոյ, որմբ կամ որմունք, որմոց:— Գորա, գորտոյ, գորտի, գորտու, — գորտունք, գորտոց, գորտից, գորտուց:— Աղուէս, աղուեսու (աղուփսու), կամ աղուեսոյ, աղուէսք կամ աղուեսունք:— Առիծ, առիծու կամ առիծոյ, առիծք կամ առիծունք: Նույնպէս՝ եպիսկոպոս, սարկաւագ, ֆուրմ, նըրագ, պարիսպ, ձագ, անոյշ, նուագ, նապաստակ, ունին եպիսկոպոսք, սարկաւագք, քուրմք, ճրագք, պարիսպք, ձագք, անոյշք, նուագք, նապաստակք, այլ և եպիսկոպոսունք, սարկաւագունք, քրմունք, ճրագունք, պարսպունք, ձագունք, անուշունք, նապաստակունք. իսկ պաւերագմ, սան, երագ ունին պաւերագմունք, սանունք, երագունք:

182. Զայնավոր հոլովումների փոխանցում.

1. Զգեստ, զգեստու, — զգեստի, զգեստիւ, այլ և գործ. զգեստով:— Զարդ, զարդու, զարդուք, — այլ և գործ. զարդիւք:— Դրօշ, դրօշու, դրօշուց, — դրօշի, դրօշից:— Զօր, զօրու, ի զօրուէ, ի զօրէ. գործ. զօրու, զօրաւ, զօրով. զօրք, զօրաց, զօրօք:— Գանձ, գանձու, — գանձի, գանձից, գանձիւք:— Դառ, դասու, ի դասուէ, — դասի, ի դասէ, դասիւ, այլ և դասով:— Զէնք, զինուց, — զինից:— Յուլ, ցլու, ցլուց, — ցլի:— Խարք, բարուց, բարուք, — բարիւք:— Վարք, վարուց, վարուք, — վարիւք, վարովք:— Նաւ, նաւու, — նաւի, նաւաւ:— Հաւ, հաւու, հաւուց, — հաւաց: Արեւ, արեւու, — յարեւի:— Ժամ, ժամու, — ժամաւ, ժամօք:— Մակ, ծակու, ծակուց, — ծակի, ծակաց:— Համբաւ, համբաւու, համբաւուց, համբաւուք, — համբաւի, համբաւաւ, համբաւաց. համբաւօք, կամ համբաւոյ, համբաւով, համբաւոց, համբաւովք:— Խրատ, խրատու, — խրատոյ, խրատով, խրատոց, խրատովք, — գործ. նաև խրատիւք, խրատօք:— Պարտ, պարտոյ, — պարտք, պարտուց (կա և պարտիք, պարտեաց):

2. Կացիւն, կացնոյ, կացնով, — կացնի, կացնաւ, այլ և կացնեաւ — Պառիւ, պատուոյ, — պատուի:— Լուսիւն, լուսնոյ — լուսնի:— Գոյն, դունոյ, գունոց, — գունի, գունից, այլ և գունաց: Շփոք, շփոթոյ, շփոթոց, —

շփոթի, շփոթից։—Լեզու, լեզուայ, լեզուով, լեզուոց, լեզուովք, —լեզուի, լեզուաւ, լեզուաց, լեզուօք։—Ամուր, ամրոյ, ամրոց. ներգոյական՝ յամրոշ, —ամրից կամ ամրաց։—Գիշեր, գիշերոյ, —գիշերի։ Մարմին, մարմնոյ, —մարմնի։— Երագ, երագոյ, —երագի։— Քիստ, քստոյ, քստի։— Կսկիծ, կսկծոյ, —կսկծի, կսկծից։— Քաղց, քաղցոյ, —քաղցի։— Սով, սովոյ, —սովի։—Պատիժ, պատժոյ, —պատժի։—Գիր, գրոյ, —գրի։—Թել, թելոյ, —թելի։—Թուղթ, թղթոյ, —թղթի։—Հանդերձ, հանդերձով, հանդերձի։—Մէջ, միջի, միջով։

3. Երկրորդ, երկրորդի, երկրորդաւ, երկրորդաց, երկրորդօք, —երկրորդի, երկրորդից, երկրորդիք։ Նույնպէս երրորդ։ Հայլ, Հայկայ, —Հայկի, —Դալթ, Դալթայ, —Դալթի։— Հռոմ, ի Հռոմայ, — ի Հռոմէ։ Ղուկաս, Ղուկայ, Ղուկասու։ Յակոբ, Յակոբայ, —Յակոբու։—Յովսէփ, Յովսէփայ, Յովսէփու կէն։—Շնորհ, շնորհի, շնորհիւ, —շնորհք, շնորհաց, շնորհօք։

133. Բաղադրյալ բառերի հոլովման ժամանակ երկրորդ բաղադրիչի սովորական ձևի փոխանակ հաճախ վերցվում է ուրիշ ձև։ Օրինակ՝ գիր, սէր, աստուած սովորաբար հոլովվում են գրոյ, գրով. սիրոյ, սիրով. աստուծոյ, աստուծով. բայց մատենագիր, մարդասէր, անաստուած հոլովվում են՝ մատենագրի, մատենագրաւ, մատենագրաց. մարդասիրի, մարդասիրաւ, մարդասիրաց. անաստուածի, անաստուածից։

134. Համանուն բառերը՝ մեծ մասամբ տարբեր արմատներից ծագած լինելով՝ տարբեր ձևով էլ հոլովվում են. օրինակ՝ Այր, այրի, այրիւ (=բարայր). —այր, առն, արամբ (=տղամարդ)։—Մայր, մայրի, մայրիւ (=մայր ծառ), —մայր, մօր, մարբ (=ծնող մայր)։—Հայր, հայրի (=մարդպետ), —հայր, հօր (=ծնող հայր)։—Կոյս, կուսի, կուսից (=աղջիկ), —կոյս, կուսի, կուսաց (=կողմ), Կա նաև՝ կուսան, կուսանի, կուսանք, կուսանաց (=կուսակրոն կին)։—Որթ, որթոյ (=խաղողի որթ), —որթ, որթու (=հորթ), —Փռղ, փռղոյ (=խողովակ, գունակ. գրամ), —փռղ, փռղի, փռղից (=փռղոց. վիզ)։—Խաղ, խաղոյ կամ խաղու (=խաղալ), խաղ, խաղի, խաղիւ (=գետի խաղ). —Դի, դիոյ, դիք, դիոց (=դիակ), —դիք, դից, դիօք (=աստվածներ)։—Սաք, սանի, սանից (=կաթսա), —սաք, սանու, սանունք, սանուց (=սանիկ)։—Գեղ, գեղոյ (=գեղեցկույթոյն), —գեղ, գեղջ (=գիւղ) կէն։

32 ՈՒՈՎՈՂ ԲԱՌԵՐ

135. Կան որոշ թվով անուններ և ածականներ, որոնք չեն հոլովվում։ Այսպէս են՝

1. Ինն ածանցով կազմված անունները, որոնք ցույց են տալիս ձայն, հնչույն. օրինակ՝ հնչիւն, գոչիւն, շառաչիւն, սօսալիւն, թնդիւն, գանգիւն, դղրդիւն, լալիւն, կանչիւն կէն։ Սրանց թեք հոլովների, ինչպէս և հոգնականի համար վերցվում են կամ ումն ածանցով կազմված ձև։

վերջը՝ հնչումն, հնչման, հնչմունք էլն. գոշումն, շառաշումն էլն, կամ թի-
անորոշ դերբայը՝ լալ, դղրդել էլն:

Ման. մըշիւն, մըշիւմն, մըշման, մըշմունք, ալլ և՛ մըշեան, մըշեանց, մըշիւնք:

2. Կրկին նվազական ածանցներով կազմվածները, օրինակ՝ սլա-
տանեկիկ, նաւակիկ, էլն. նույնպես մանկիկ, որոնց համար գործ են
ածվում պատանեակ, նաւակ, մանուկ բառերի ձևերը:

3. Բազմաթիվ ուրիշ բառեր, ինչպես՝ ծոնր, արտօսր, պէտք, պի-
տոյ, հաճոյ, կազմ, նախ, դոյզն, գոհ, հաշտ էլն, որոնց փոխանակ՝
թեք հոլովներով գործ են ածվում կամ նույնանիշ բառեր, օրինակ՝ ծոնդ
= ծոնր, կամ նույն բառերի հոգնակին. ինչպես՝ արտօօր, հոգն. ար-
տասուք, արտասուաց, արտասուօք, կամ համանիշ և կամ նույն ար-
մատից կազմված ուրիշ բառեր, օրինակ՝ պիտոյք (պէտք), պիտոյական
(պիտոյ), հաճոյական (հաճոյ), պատրաստ (կաղմ), առաջին (նախ),
դուզնաքեայ (դոյզն) և այլն:

186. Մի քանի տեղի անունների հոլովների փոխանակ վերցվում
և հոլովվում են տեղացիների, ժողովրդի անունները՝ քաղաք, աշխարհ
բառերով կամ առանց այդ բառերի. օրինակ՝ Աթէնք (Աթէնս), կամ Աթե-
նացիք, Աթենացւոց քաղաք. Գալիլիա կամ Գալիլիացիք. Կեսարիա կամ
Կեսարացւոց քաղաք: Այսպես և Հայք կամ Հայոց աշխարհ, Հնդկք
կամ Հնդկաց աշխարհ. Պարսք կամ Պարսից աշխարհ. Վիրք կամ Վը-
րաց աշխարհ էլն. նշանակում են՝ Հայաստան, Հնդկաստան, Պարսկաս-
տան, Վրաստան:

ԴԵՐԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎՈՒԹՅՈՒՆ

187. Դերանվանական հոլովման տակ գնում են դերանունների մեծ
մասը: Այս տեսակի հոլովման համար ընդհանրապես պիտի նկատի ու-
նենալ.

1. Հայցական հոլովը միշտ որևէ նախորդով է գործածվում, իբրև
կրող առարկա՝ զ նախորդով, բացի իմն, ինչ անորոշներից: Իսկ ռմն անո-
րոշը, եթե մի տրոշ խնդիր ունի, զ է ստանում, թե չէ՝ առանց զ-ի է մը-
նում: Օրինակ՝ Տեսի՛ն արս ոմանս: Տեսի՛ն զոմանս ի նոցանէ:

2. Սեռական և տրական հոլովները տարբեր կազմություն ունին:
Սեռականի համար իբրև հոլովակերտ երևում են ք(ա), իսկ տրականի
համար՝ մ(ա) բաղաձայնները կամ վանկերը:

3. Բացառականը կազմվում է սովորաբար տրականից՝ է(ն) վեր-
ջավորությամբ:

4. Գործիականի բ(ւ) հոլովակերտը երբեմն կրկնվում է:

188. Հարցական և անորոշ դերանուններ

Եզակի

Հոգնակի

Ուղ-

ո, ով

—

ոյք

Հայց.	զո, զով	յո, յով	զոյս
Սեռ.	ոյր	ուր	ոյց
Տր.	ում	—	ոյց
Բաց.	յումէ	ուստի	յոյց
Գործ.	—	—	—
Ուղ.	ոք	—	ոմն
Հայց.	զոք	—	զոմն
Սեռ.	ուրուք	ուրեք	ուրումն
Տր.	ումեք	—	ումեմն
Բաց.	յումեքէ	ուստեք	յումեմնէ
Գործ.	—	—	ոմամբ

Եզակի

Ուղ.	զի, զինչ	ինչ	իմն
Հայց.	զի, զինչ	ինչ	իմն
Սեռ.	էր	իրիք	իրեմն
Տր.	իմ, հիմ, էրում	իմիք	իմեմն
Բաց.	առիմէ, զմէ	յիմեքէ	յիմեմնէ
Գործ.	իւ	իւիք	—

139. Ո՞, ո՞վ = ո՞վ հարցականի համար պետք է իմանալ.

1. Պակասած գործիականի, երբեմն և մյուս հոլովների համար գործ. են ածվում ո՞ր հարցականի հոլովները. որո՞վ, որո՞վք, — ո՞րք, որո՞ց. (= ո՞ք, ո՞յց):

2. Գործ են ածվում և ո՞ք անորոշի հետ՝ ո՞վ ո՞ք կամ ո՞ք ո՞ք = ի՞նչ մարդ, ո՞ր մարդը, որ հոլովվում է՝ զո՞ք ոք, ո՞յր ուրուք, ո՞ւմ ումեք, յումէ՞ (յումմէ) ումեքէ:

3. Հոգնակին՝ ոյք գործածվում է իբրև հարաբերական, օրինակ՝ նըման նոցա եզիցին՝ ոյք (= ուլքեր որ) արարին զնոսա, և ամենեքեան՝ ոյք (= ուլքեր) յուսացեալ են ի նոսա:

140. Զի՞, զի՞նչ = ի՞նչ հարցականի համար պետք է իմանալ.

1. Ուղղականի սկզբի զ-ն նախդիր է, ուստի և հայցականը մյուս. նախդիրներով լինում է՝ յի՞նչ, առ ի՞նչ: Զի՞ ձևն ուղիշ նախդրով չի բանում:

2. Տրականի իմ ձևը գործ է ածվում սովորաբար նախդրով՝ յի՞մ, առի՞մ:

3. Բացառականը յ(ի) նախդրով ձև չունի:

4. Զի՞, զի՞նչ, է՞ր, ճի՞մ, է՞րում, առի՞մէ, զմէ՞, առի՞նչ նշանակում են նաև ընդէ՞ր, վասն է՞ր, է՞ր աղագաւ, զիա՞րդ = ի՞նչ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ համար, ինչի՞ց, է՞ր (գաւառական՝ հե՞ր, խի՞), ի՞նչպես:

5. Զի՞նչ գործ է ածվում և ինչ անորոշի հետ՝ զի՞նչ ինչ = ի՞նչ բան, որ հոլովվում է՝ է՞ր իրիք, ի՞մ իմիք, ի՞ւ իւիք:

Գործ է ածվում և ուրիշ անունների հետ իբրև վերադիր ածական՝
որ, որպիսի բառերի իմաստով. օրինակ՝ Զի՞նչ օգուտ է մարդոյ: Զի՞նչ
շահ հղէ: Զի՞նչ գործ գործեալ է քո: Ան իս ղի՞նչ պատգամ յղեն: Վասն
զի՞նչ պատճառի: Յի՞նչ օրէնս, յի՞նչ կամս, յի՞նչ խորհուրդս: Զի՞նչ ոք
(=ի՞նչ մարդ, ի՞նչ ոքմին=ո՞րպիսի ոք):

141. Յո՞, ո՞ւր, ուստի՞ հարցականների համար պետք է իմանալ.

1. Յո՞, յո՞վ ձեւերը, որ ո՞, ո՞վ հարցականի հայցական հոլովն են յ
նախդրով, գործ են ածվում սովորաբար իբրև մակբայ, երբ գործողու-
թյան դեպի մի կողմ ուղղված լինելն է հարցվում, իբրև յո՞ր կողմ, յո՞ր
տեղի, յո՞ր վայր, ընդ ո՞ր կամ ընդ ո՞ր կողմ=դեպի ո՞ւր: Օրինակ՝ Յո՞
երթաս: Յերեսաց քոց ես յո՞վ փախեաց: Ոչ գիտեմք՝ յո՞վ երթաս: Յո՞
թափեցից զդռնութիւն թիւից: Արդ յո՞ դէմ և դեալ փախիցուք: Գնաս-
ցեն յով և կամեսցին: Զմեր վատթարութիւնս յո՞ տարայց:

2. Ո՞ւր (նույն իմաստով և ուրաճօր) ձեւը, որ ո՞, ո՞վ բառի սեռական
հոլովն է, գործ է ածվում իբրև մակբայ, երբ մի տեղ լինելը կամ գործողու-
թյան մի տեղում կատարվելն է հարցվում՝ իբրև ներգոյական յորո՞ւմ
տեղումը, յորո՞ւմ վայրի=ո՞ւր, ո՞ր տեղ, ո՞ր տեղում: Օրինակ՝ Ո՞ւր են
օթեանք քո: Ո՞ւր կամիս, զի պատրաստեցուք: Ո՞ւր եղիք զնա:

Ուստի՞=ո՞րտեղից. ումնի՞ց, ինչի՞ց բացառականի համար կա և
ո՞ւստ ձեւը:

4. Գործ են ածվում և իբրև հարաբերական, օրինակ՝ Վաղվաղակի
յղեմ զքեզ՝ ուր կամիսն երթալ:

142. Ումն, ոք անորոշների, համար պետք է իմանալ.

1. Իբրև գոյական նշանակում են՝ մարդ, մի մարդ, մեկը (ոմմիւն),
ուրբ... ուրբ. հոգնակին՝ ոմմաւմ, մի քանիսը, մի քանի հոգի: Օրինակ՝ Ասէ
ոմն ցնա: Ոմն պահէ օր ըստ օրէ, և ոմն պահէ զօրհապանազ: Ումեմն
ետ հինգ քանքար, և ումեմն երկուս, և ումեմն մի: Ոմանք ի դպրացն:
Մեծ ոմն: Ոմն մեծատուն: Ո՞րպիսի ոք: Այս ոք, այն ոք, իւրաքանչիւր
ոք, ամենայն ոք: Պարզամիտ ոք էին:

Մի ումն, մի ոմ հոլովվում են՝ միոյ ուրումն, միում ումեմն ևլն. միոյ
ուրուք, միում ումեք ևլն: Մի ոմն ի ձէնջ: Ընթանալ ամենեքին ընթանան
յասպարիզին, այլ մի ոմ առնու զյաղթութեանն: Ըստ տօնի արձակէր
նոցա դատաւորն զմի ոմ կապեալ:

2. Իբրև ածական նշանակում են՝ մի (մը), հոգնակի անվան հետ՝
մի քանի, և սովորաբար համաձայնում են իրենց անվանը: Օրինակ՝
այր ոմն: Առն տրումն մեծատան: Կանայք ոմանք (=մի քանի կա-
նայք): Ի կնոջէ ումեմնէ:

3. Բացասական, հարցական, թեական, ենթադրական խոսքերի
մեջ գործ է ածվում ոմ բառը, ուստի և ասվում է՝ ոչ ոմ, որ հոլովվում

է՛ մի ոչ գործ, ոչ սրբութիւն, ոչ ուսման, ոչ յոյսներէ. արգելական խոսքերի մեջ՝ մի՛ ուրիշ, մի՛ ուրիշ, մի՛ ուսման և ուրիշ, Հաճախ ոչ և մի՛ բացասականները բաժանելով են ուրիշ բանից, Օրինակ՝ Եթէ ուրիշ եղբայր մեռանիցի, Ոչ գործնաբանայ ոչ էին նորա: Ոչ ոչ ծառայ (= ոչ մի ծառայ) կարէ երկուց տերանց ծառայել: Իցէ՛ ոչ աստ: Եթէ ոչ ունիցի ականջս լսելոյ՝ լուսնիցէ: Թերեւս ոչ գտցի, որ...

4. Ուր եղակի ձևով երբեմն հոգնակի իմաստ ունի. օրինակ՝ Ուր երկու ուր (= երկու հոգի) ի միասին իցեն, Եթէ այնպիսիք ոչ ոչ գտա-նիցին:

148. Իմն, ինչ անորոշների համար պետք է իմանալ.

1. Իբրև գոյական նշանակում են՝ բան, մի բան: Օրինակ՝ Միթէ կարօտացա՞յք իմիք, — և ոչ իմիք: Լեալ յումեքէ և յիմեքէ: Ունիմ ինչ ասել քեզ: Ակն ունէր առնուլ ինչ ի նոցանէ: Մա՞րթ ինչ իցէ բարոյ իմիք լինել (= կարելի՞ բան է, որ լավ բան լինի): Բարոյ իրիք լի-նին պատճառ: Չար ինչ, Սակաւ ինչ, Այլք այլ իմն աղաղակէին: Այլ ինչ, ամենայն ինչ, քանի՞ ինչ, ո՞ր ինչ: Մի ինչ (մի իրիք կամ միոյ իրիք, միով իւրիք կլն.), ինչ մի: Այս ինչ, այն ինչ:

2. Իբրև ածական նշանակում են՝ մի, երեւէ, մի երեւէ ինչ առ, (վր). հոգնակի անվան հետ՝ մի քանի: Կարող են անունից և՛ առաջ և՛ հետո դրվել և հաճախ ուրիշ բառերով բաժանվել նրանից. Հոգնակի անվան հետ անհամաձայն են մնում, իսկ եղակի անվան հետ սովորաբար համաձայնում են: Օրինակ՝ Բան ինչ է ինչ ընդ քեզ, Բանք ինչ գոյին նոցա ընդ ասորիս: Ունի՞ք ինչ կերակուր: Եկն ի շուր ինչ, ի տեղի ինչ: Անցին ատուրք ինչ, Յետ ատուրք ինչ: Սակայն են և այլ ինչ պատ-ճառք (= ուրիշ մի քանի պատճառներ էլ կան): Շնորհս ինչ հոգևորս: Գործ ինչ ոչ գործեն, Վասն խոսովութեան իրիք եղելոյ: Առանց իրիք յանցանաց (= առանց մի որեւէ հանցանքի: Տե՛ս § 85), Զուրն՝ ցօղ իմն է զովական, Իբր ի պարարտութենէ իմեքէ: Իբր խթանաւ իմն ընդոստուցեալ բանիւ: Ընդ պատենիւք իմն: Ի նիւթոյ ինչ: Ի սահմանելոյ ինչ հրամանէ: Օտարոտի իմն դից թուի պատմիլ լինել: Յանմահից իմն կարգի դնէր զինքն:

3. Բացասական, հարցական, թեական, ենթադրական խոսքերի մեջ սովորաբար գործ է ածվում ինչ անորոշը. ուստի և ասվում է ոչ ինչ (= ոչինչ, ոչ մի), որ հոլովվում է՝ ոչ իրիք, ոչ իմիք ևն: Արգելա-կան խոսքերի մեջ՝ մի՛ ինչ: — Ոչ, մի՛ բառերը միշտ կարող են ինչ բա-ռից բաժանվել, լինի վերջինս իբրև գոյական թե ածական գործածված: Ոչ երբեմն կրկնվում է և բայի վրա: Աշխարհաբարում ոչ ուրիշ, ոչ մի բառերի հետ բայը բացասական է դրվում: Օրինակ՝ Եթէ ինչ ուրուք: Եկն թէ գտանիցէ ինչ և ոչինչ եգիտ: Ոչ բերաք ինչ յաշխարհ: Ե ոչ տանել կարասցուք: Ե՞ ինչ այդր: Մի՛ ինչ ասիցէք: Եղև նմա շար և ոչինչ: Ոչինչ վնաս է: Ոչինչ է խտիր: Եթէ հնար ինչ էր (= եթե մի

որակէ հնար (ինէր): Եւ ոչ միով իւր հանգիստ գտաւ ի մորենոյ և ոչ յալլ իմեքէ: Եւ ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէինն՝ ոչ կարէին ունել ի մտի: Եթէ իցէ ինչ յառնն վնաս (= վնասս ինչ): Եթէ ունիցին ինչ ընդ ումնք բանս՝ (Բանս ինչ) յատեան երթայցեն:

4. Իմն, ինչ հոգնակի շունին. եզակի ձևով նաև հոգնակի իմաստով են բանում: Օրինակ՝ Երկու ինչ են, որ բաղում առնեն զմեզս: Երիս ինչ (= երեք բան) ատեայ անձն իմ:

5. Այս անորոշները երբեմն կրկնված՝ իմն իմն, ինչ ինչ՝ գործ են ածվում թե զոյականաբար և թե ածականաբար՝ ստանալով բաներ, մի քանի բաներ, զանազան բաներ, կամ թե զանազան, մի քանի բաների իմաստը: Հոլովվում են՝ իրիք իրիք, իմիք իմիք, յիմեք իմեք, իւիք իւիք: Օրինակ՝ Այլոց իմն իմն (= բաներ) խոստանան տալ որ չիցէ ի ձեռս: Ոչ գարշի զայնուիսի անուանս առնուլ զինքեամբ վասն իրիք իրիք (= մի քանի, զանազան) տեսությանց: Ինչ ինչ և յասորոց ընկալան տեղեկութիւնս կարգաց:

6. Ինչ անորոշը հաճախ գործ է ածվում իբրև թարմատար, ավելի հարցական, թեական և բացասական խոսքերի մեջ, և խոսքին տալիս է տարտամոթյուն, կամ թե չէ՝ սաստկացնում կամ մեղմում է խոսքի իմաստը՝ ստանալով իւիք գործիականի նշանակությունը: Աշխարհաբար երբեմն թարգմանվում է բնավ, երբեք, սկի, ինչ որ բառերով: Օրինակ՝ Զարիքն որ լինին անձի՞նք ինչ իցեն (= ինչ որ անձե՞ր են, թե՞...): Թէ՞ արգասիք անձանց: Եւ ոչ ի կայսր ինչ վնասակար եմ: Տես դու, ոչ ի տանջանաց երկեայ ինչ (= իւրք = բնաւ) ես: Ոչինչ (= բնավ չը...) զանգիտեաց: Այրն նորա չէ ինչ (= սկի) ծեր: Ոչ եթէ յանձնէ ինչ եկի: Ոչ եթէ զհողմս ինչ կոծելով: Ինքեանք յոգիս ինչ (= բնավ, սկի) ոչ վնասին:

7. Իմն անորոշը հաճախ մի մակբայի կամ գործիական հոլովի հետ, երբեմն և մենակ, բայի վրա դրվելով՝ անորոշ տարտամոթյուն է ցույց տալիս՝ ստանալով մի տեսակ, մի կերպ, կարծես, արևմտյան աշխ. մը բառերի իմաստը. օրինակ՝ Բարկութեամբ իմն (= բարկութեամբ մը) հասեալ ի տեղի անդր: Զոխութեամբ իմն հրաման տայր նաբուզողոնոսոր: Մտադիր իմն անսայիք անմտաց: Գեղեցիկ իմն (= գեղեցիկ մը) պատմէ և Արիստոն Փեղղացի յաղագս մահոյանն Արտաշէսի: Լոկի իմն ծածկեցաւ յամբոխին: Փոքու իմն, այսու իմն, այնու իմն: Ահեղ իմն է տեղիս այս: Յայտ իմն այսպէս առնէր: Կամէին իմն. Թէ փոխեացուք զնա ի գործոց անտի: Շփոթի իմն թագաւորութիւնն: Եւ մեծամեծս իմն խօսէին:

144. Իմն, ինչ անորոշների իմաստով գործ է ածվում և իր, սովորաբար հոգն. իբք (իրի, իրաց, իրօք. = մի բան, բան), երբեմն և մի, ինչ բառերի հետ՝ իր մի, ինչ իրք, ինչ իրաց, շատ ինչ իրք. այլ և կրկնված՝ իբք իբք, իրս իրս, յիրս յիրս, իրաց իրաց (= բաներ, մի քանի կամ այլ և այլ բաներ):

Ման. Զպիտի շփոթել ինչ և ոչ ինչ անորոշ դերանունները ինչ, ոչինչ հասարակ անունների հետ, որ հստակում են՝ ընչի, ընչի, ինչք, ընչից, ընչիք (==բան, ինչք, ստացվածք). ոչինչ, ոչնչի ևլն. (=ոչնչութուն, անգո, ոչինչ բան): Օրինակ՝ Ընչի իմիք յոչնչի չէ հնար գնալ, եցոյց յոչնչէ ինչ զչէսն: Զարարածս յորժամ կամեցաւ՝ սկիզբն արար լինել՝ ոչ յընչէ, այլ յոչնչէ, զի ինչ նա միայն է (եզնիկ):

Ոչինչ երբեմն իբրև ածական է գործածվում և նշանակում է ոչինչ, չնչին:

145. Ուրեք;—ուստեք անորոշների համար պիտի իմանալ.

1. Մենակ գործածված ժամանակ նշանակում են իբրև մակբայ՝ մի տեղ, ուրեք տեղ,—մի ուրեք տեղից: Օրինակ՝ Վկայեաց ոք ուրեք: Ոչ ուրեք: Ոչ ուրեք առաքեցայ: Ոչ ուրեք գտանեմք ասացեալ նորա ի նորումս: Է ոքեք (=կա տեղ, երբեմն), զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, և է ուրեք, զի նոքա մեղ յաղթեցին:—Միթէ կասկած ինչ ուստեք էր նմա: Յորժամ հայր սիրելի ուստեք գայցէ, արժանի որդիքն կա ոք ընդ առաջ ելանեն:

2. Կրկնված ուրեք ուրեք, ուստեք ուստեք նշանակում են ի կողման կողման, ի կողմանց կողմանց=տեղ տեղ, զանազան տեղեր, —զանազան տեղերից, կողմերից, դասից-դենից: Օրինակ՝ Զմեծամեծս և զզարմանալոյ արժանաւորս յարուեստից ուրեք ուրեք գտեալ աշխատութեամբ՝ հաւաքեալ փոխեցին ի յոյն լեզու: Ոմանք ուստեք ուստեք ևկեալ ժողովեալ: Եւ որ ուստեք ուստեք եկեալ էին ի թիկունս օգնակա-նութեան:

3. Երբեմն վերադիր ածականներով էլ են գործածվում. օրինակ՝ ամենայն ուրեք (=ամեն տեղ), ի մօտ ուրեք (=մօտ տեղ), հեռի ուրեք, հեռագոյն ևս ուրեք (=հեռու տեղ), յո՛ւրեք, ո՛ւր ուրեք (=ո՛ւր տեղ, ո՛ր տեղ), դուն ուրեք (=քիչ տեղ, քիչ անգամ). այլ ուրեք կամ այլ ուր (=ուրիշ տեղ), այլ ուստեք կամ այլուստ, յայլուստ, կամ յայլուստ ուստեք (=ուրիշ տեղից), բազում և այլ ուստեք (=ուրիշ շատ տեղից էլ), արտաքուստ ուստեք (=գրսից մի տեղից), ամենայն ուստեք կամ ամենուստ, յամենուստ (=ամեն տեղից, ամեն կողմից). բազում ուստեք, յուրով ուստեք (=շատ տեղից), ոչ ուստեք (=ոչ մի տեղից). այլև կրկնված՝ ուստ ուստեք (=ո՛ւր տեղից, ո՛ր տեղից):

4. Ուստեք ձևի իմաստով կա և ուստեմն, որ շատ քիչ է գործածվում, իսկ ուրեք ձևի իմաստով՝ ուրեմն, որ հաճախ միանում է տեղ կամ ժամանակ ցույց տվող ուրիշ բառերի հետ՝ տարտամացնելով նրանց իմաստը, օրինակ՝ Որպէս անդ ուրեմն (=երբեմն, ժամանակով) ի հինսն: Զոր աստ ուրեմն (=վերջերս) յետոյ ոմանք բարձին: Իսկ աստ ուրեմն յարուցեալ գոնդս: Յետոյ ուրեմն արժանաւորեցան առնուլ: Այսպէս և՛ անդր ուրեմն, ուր ուրեմն (=վերջապէս), վաղ ուրեմն, անադան ուրեմն, երբեմն ուրեմն. այլ ուստեմն (=որեւէ ուրիշ տեղից):

5. Իբրև ածական ուրեմն, ուրեք, ուստեք նշանակում են մի, մի ուրեք և գրվում են սովորաբար տեղի անվան վրա: Օրինակ՝ Դատաւոր մի էր ի քաղաքի ուրեմն: Ընդ գաղտնի դուռն ուրեմն մեքենավորու-

թեմամբ ի բերդն մտանէին: Ի կողմն մի ուրեք: Յանկեան ուրեք: Կարծէր ի տեղիսն ուրեք անյայտոս գետառուին թագչել: Ի տեղւոջ ուրեք: Ի տեղւոջէ ուստեք (=մի որեւէ տեղից):

146. ԱՆՃՆԱԿԱՆ ՂԵՐԱՆՈՒՄՆԵՐ

Եզակի

Ուղ.	ես	դու	ինքն	—
Հալց.	զիս	զքեզ	զինքն	—
Սեռ.	իմ	քո	ինքեան	իւր
Տր.	ինձ	քեզ	ինքեան	իւր (իւրեան)
Բաց.	լինէն	ի քէն	լինքեանէ	լիւրմէ
Գործ.	ինե	քե	ինքեամբ	իւրեաւ, իւրե, իւրեամբ

Հոգեակի

Ուղ.	մեք	դուք	ինքեանք	իւրեանք
Հալց.	զմեզ	զձեզ	զինքեանս	զիւրեանս
Սեռ.	մեր	ձեր	ինքեանց	իւրեանց
Տր.	մեզ	ձեզ	ինքեանց	իւրեանց
Բաց.	ի մէնջ	ի ձէնջ	լինքեանց	լիւրեանց
Գործ.	մեւք, մեօք	ձեւք, ձեօք	ինքեամբք	իւրեամբք

Ման. Դու դերանունը դրվում է անուններից հետո իբրեւ վերջահար բառ և անվանը տալիս է կոչակաճի նշանակություն, օրինակ՝ Ա՛յր դու, կի՛ն դու, աղջի՛կ դու

147. ԻՆՔՆ ԴԵՐԱՆՎԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱԽՏԻ ԻՄԱՆԱԼ-

1. Իբրեւ զորացման դերանուն դրվում է մյուս դերանունների և անունների հետ՝ իբրեւ բացահայտիչ թվով և հոլովով համաձայնելով ներանց, երբեմն և համապատասխան դեմքի հոգ ստանալով, օրինակ՝ ես ինքն, դու ինքն, նա ինքն. ինքն տէրն,—զիս ինքն, յիս ինքն, զքեզ ինքն, քեզ ինքեան, ի մէնջ յինքեանց ևրն: Զքեզ ինքնդ:

2. Մենակ՝ առանց գիմորոշ հոգի և ուրիշ դերանվան ևս կարող է առաջին և երկրորդ դեմքերի իմաստով գործածվել. օրինակ՝ ինքեանք (=մեք ինքեանք=ինքնեքս) ի նմին կաւոյ եմք: Մի՛, աղաչեմ, մի՛ այսպէս չարաչար յաղագս ինքեանց (=մեր ինքեանց) խորհեսցուք և մի՛ ի մեզ ինքեանս մխեսցուք սուր:

148. ԻՆՔՆ ԲԱՌԻ ՎՈՒՅԱՆԱԿ ՂՈՐԱՑՄԱՆ ԻՄԱՍՏՈՎ ՂՈՐԾ ԵՆ ԱԾՎՈՒՄՆԱԿ՝ ԻՆՖԵՆԻՆ, ԻՆՖԵՆԻՆ ԻՍԿ, ԻՆՖԵՆ ԳԼԽՈՎԻՆ, ԻՆՖԵՆԻՆ ԳԼԽՈՎԻՆ, ԿԱՄ ԼՈԿ՝ ԳԼԽՈՎԻՆ. օրինակ՝ Մոգսրեսն ինքնին մոգօքն հանդերձ հասանէր: Թագաւորն ինքնին իսկ զարմացեալ լինէր: Զինքնին թագաւորն զնոսրով: Զթագաւորն Տիրան ինքնին գլխովին: Դու ինքնին, նա ինքնին, դա ինք-

նին:— Ինքնին նշանակում է նաև՝ անձամբ անձին, ինքն իւրեւ, ինքնամբ, իւրովի=ինքն իրեն, իրան իրան: Օրինակ՝ Իբրև զհասկ ինքնին անկհալ ի ցողնոյ: Դուռնն ինքնին բացաւ:

149. Ինքն բառի իմաստով 1-ին և 2-րդ դեմքերի համար, մենակ կամ նույն դեմքերի դերանունների հետ, գործ են ածվում՝ ինձէն (=ինքս), մեզէն (երբեմն մեզոյն=ինքներս), քեզէն (երբեմն՝ քեզոյն=ինքդ), ձեզէն (երբեմն ձեզոյն=ինքներդ), որոնք բացառական հոլովներ են և նշանակում են՝ ես ինքնին, յինէն, ինեւ անձամբ եւ: Օրինակ՝ Ողջ լիջիք, և ես ինձէն իսկ (=ես ինքս հենց) անձամբ ողջ եմ ամենայն իրօք: Ես ինձէն աչօք տեսի: Ինձէն (=ինքս) զիս քեզ մատուցի: Զիս՝ որ անձամբ ինձէն զատութիւն իմ ծանակեցից: Մեք մեզէն իսկ (=մենք ինքներս հենց) շինեսցուք: Մեզէն իսկ լուաք ի դմանէ: Մեզէն իսկ ընթեռնուլ արժանաւորեցաք: Մեզէն իսկ ականատես եղար այն դիւանին: Մեք մեզոյն լինիմք քակիչ օրինացս մերոց: Արի՛ և քեզէն թօթափեա՛ զանկողինս քո: Արի՛ և դու քեզէն պատահեա՛ մեզ: Քեզէն վարես զքեզ յանդարձ օտարութիւն: Դու քեզէն իսկ (=դու ինքդ հենց) վկայ ես ինձ: Դու քեզէն զպատիժսն յանձն առեր, և ես թողում զպատուհասն: Դուք ձեզէն երթայք ժողովեցէք ձեզ յարդ: Դուք ձեզէն իսկ գիտէք: Որպէս և դուք իսկ ձեզէն (=դուք ինքներդ հենց) վկայեցէք:

150. Իւր դերանունը, որ եզ. ուղղական և հայցական շունի, գործ է ածվում, ինչպես աշխարհաբարում, սովորաբար անդրադարձ իմաստով, այսինքն դրվում է ենթակայի անվան տեղ: Հաճախ սակայն իւր դերանվան փոխանակ գործ են ածվում ինքն և նույնիսկ ցուցական նա դերանունների ձեւերը, կամ ընդհակառակն. օրինակ՝ Սկսաւ խօսել զանձնէ իւրմէ զանօրէնութիւնս, զոր իւր (=ինքեան) շէր գործեալ (=որ ինքը շէր գործել):

151. Անձնական դերանունների բոլոր դեմքերի փոխանակ հաճախ գործ են ածվում անձն բառի եզակի և հոգնակի հոլովները մենակ կամ իմ, քո, իւր, մեր, ձեր, իւրեանց բառերի հետ: Օրինակ՝ Ցանձն իմ (=յիս, յիս ինքն) երդուայ: Եւ ոչ զանձն (=զիս, զիս ինքն) արժանի համարեցայ առ քեզ գալոյ: Փրկեա զանձն քո և զմեզ: Դու վասն անձին քո վկայես: Ամենայն թագաւորութիւն բաժանեալ յանձն իւր՝ (=յինքն =ինքն իր մեջ) կործանի: Լացէք ի վերայ անձանց ձերոց (=դուք ձեր վրա...):—Ոչ կարեմ ես յանձնէ առնել և ոչինչ (=եւ ինքս ինձնից...):—Անձամբ անձին (=ինքն իրեն) առնէ վնաս: Անձամբ զանձն իւր (=ինքն իրեն, ինքն զինքն) խայտառակեաց:—Նոքա անձին (փոխանակ՝ անձանց=իրենց, իրենք իրենց) ինչ օգնել ոչ կարեն: Անձամբ անձին (=իրենք իրենց) փակեցին զդուռնս:

Ման. Անձն բառը բարդութունների մեջ նշանակում է ինքն, օրինակ՝ անձնասպանութիւն=ինքնասպանութիւն, անձնասէր=ինքնասէր:

152. Նա, սա, դա.

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	նա	նոքա
Հայց.	զնա	զնոսա
Սեռ.	նորա	նոցա
Տր.	նմա	նոցա
Բաց.	ի նմանէ	ի նոցանէ
Դործ.	նովաւ	նոքօք

153. Նա դերանվան պէս հոլովվում են՝ սա, զսա, սորա, սմա, ի սմանէ, սովաւ. սորա, զսոսա, սոցա, ի սոցանէ, սոքօք.— դա, զդա, դորա, դմա ևլն: Այս ցուցականների բացառական հոլովը երբեմն լինում է՝ ի նմանէն, ի սմանէն, ի դմանէն, ի սոցանէն ևլն:

154. Այս, այդ, այն.

	Եզակի	Հոգնակի
Ուղ.	այս	— այսոքիկ
Հայց.	զայս	— զայսոսիկ
Սեռ.	այսր, այսորիկ,	այսր այսց, այսոցիկ
Տր.	այսմ, այսմիկ,	աստ այսց, այսոցիկ
Բաց.	յայսմ, յայսմանէ,	աստի յայսց, յայսցանէ
Դործ.	այսու, այսուիկ	— այսոքիւք, այսոքիմբք

155. Այս դերանվան պէս հոլովվում են՝ այդ, զայդ, այդր, այդորիկ. այդմ, այդմիկ. յայդմ, յայդմանէ. այդու, այդուիկ ևլն. այն, զայն, այնր, այնորիկ ևլն: Այն հոգն. ուղղականի և հայցականի համար ունի նաև այնք, զայնք և ևլն: Հոգն. բացառականի և գործիականի համար կան նաև՝ յայսոցիկ, յայդոցիկ, յայնոցիկ,—այսուք, այդուք, այնուք և ևլն:

Այսք, աստք, աստի և ևլն համապատասխան կան՝ այդք. այդի. անդք, անդ, անտի:

156. Այս, այդ, այն ցուցականների համար պիտի իմանալ.

1. Գոյական են, երբ մենակ են գործածվում և նույն նշանակութունն ունեն, ինչ որ սա, դա, նա: Երբ ցուցականն իր իմաստն առանում է մի հարաբերական խոսքից, ավելի այս, այդ, այն են գործածվում, քան սա, դա, նա: Օրինակ՝ Երանի այնոցիկ, որ սուրբ են սըրտիւք:

2. Ածական են, երբ իբրև վերադիր դրվում են մի անվան վրա, որի հետ թվով և հոլովով սովորաբար համաձայնում են:

Երբ ցուցականն իր անունից նախադաս է, սովորաբար կարճ ձևն է գործածվում և անունը ոչ մի հոգ չի առնում: Իսկ երբ ետադաս է, սովորաբար երկար ձևն է բանում, նախդիրը կրկնվում է ցուցականի վրա և անունն առնում է համապատասխան ա, դ, ն ցուցական հոգերից մեկը. օրինակ՝ այս տուն, այդ տուն, այն տուն. զայս տուն, այս տան, այսմ տան, յայսմ տանէ, այսու տամբ, այս տունք, այսց տանց, յայնմ աւուր կն. բայց՝ տունս այս, տունդ այդ, տունն այն, զտունս զայս, տանս այսորիկ, տանս այսմիկ, տունքս այսորքիկ, տանցս այսոցիկ, յասորն յայնմիկ կն. բայց և՛ դործքս այս: Զինչ հատուցուր փոխարէնս այս (փոխ. այսր) մեծի յաղթութեան: Զբանս (փոխ. զբանսս) զայսոսիկ կատարեալ: Տարերքս այս:

3. Բացառական յայսմ, յայդմ, յայնմ ձևերը միայն իբրև վերադիր ածական են բանում՝ յայսմ հետէ, յայդմ վայրէ, զայնմ ամենայնէ կն. իսկ այնք, զայնս միայն իբրև գոյական միշտ մենակ են գործածվում:

4. Այս, այդ, այն, զայս, զայդ, զայն եզակի ձևերը երբեմն և հոգնակի իմաստ ունին. օրինակ՝ Զկունս սակաւ ոսնէին, և զայն ևս (=այն էլ) օրհնեաց:

157. Այսր, այդր, անդր նշանակում են.

1. Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, երբ մենակ են գործածվում իբրև մակբայ և գործողության դեպի 1-ին, 2-րդ կամ 3-րդ դեմքն ուղղված լինելն է ցույց տրվում. օրինակ՝ Մի՛ մերձենայր այսր: Ե՛կ այսր: Այսր անդր (դես ու դեն, այս ու այն կողմ) վառեալք ընթանային: Ի քէն և յայլոց սկսեալ անդր ի վեր հանիցեմ ի սկիզբն: Յղէին անդր նախարար զոմն:

2. Այս, այդ, այն, երբ իբրև ածական դրվում են ի նախդիրն ունեցող հայցական հոլովով մի անվան վրա. օրինակ՝ Եւ ոչ ի տար աշխարհ այսր զհետ նոցա զնացաք: Եթէ ո՛չ գայցէ ի տօն այսր: Ի դաշտ անդր: Ելանէ ի ջուր անդր:

158. Աստ, այդր, անդ նշանակում են.

1. Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, երբ մենակ են գործածվում իբրև մակբայ և գործողության մի տեղում կատարվելն է ցույց տրվում. օրինակ՝ Գոյ աստ այր մի: Զնոսա եթող անդ: Է՞ որ այդր այր: Նստաբոք դուք այդր: Եւ անդ էր մինչև ցվախճան նորա:—

Այս իմաստով կան և աստանօր, այդանօր, անդանօր բառերը:

2. Այս, այդ, այն, երբ իբրև ածական դրվում են ի նախդիրն ունեցող տրական հոլովով մի անվան վրա (ներգոյակացի իմաստով), օրինակ՝ Ի դրախտի աստ: Ի տօնի աստ: Ի ժամանակի աստ յայսմիկ: Գրեցի ձեզ ի թղթի այդր: Ահաւասիկ ի խորանի անդ է: Ի պարտիզի անդ: Յանասպատի անդ: Եւ խնդրէին զնա ի տօնի անդ:

159. Աստի, ալի, (այտի), անտի նշանակում են.

1. Այստեղից, այդտեղից, այնտեղից կամ սրանից, դրանից, նրանից, հրե մենակ են գործածվում. օրինակ՝ Գնացին նոքա անտի: Արի՞ք հրեիցուք աստի:— Եւ ոչ վրիպեսցի այտի (=դրանից) բան, մինչև կատարեսցի ամենայն: Յորմէ պատուիրեսցի քեզ անտի եւթ շուտել: Անտի իսկ (=նրանից=յայնմ իւղոյ) օծանէին: Զլարեաց սկիզբն անտի (=նրանից=ի նիւթոյ) կարծեսցին:—Այս իմաստով կան և աստուստ (աստստիւն), անդուստ (անդստիւն) ձևերը:

2. Այս, այդ, այն, հրե իբրև ածական դրվում են մի բացառական հոլովով անվան վրա. օրինակ՝ Ել ի տապանէ այտի: Բազումք ի մանկուտոյ այտի: Ի յունականաց այտի: Ի տեղւոջէ անտի: Ի հեթանոսական ուսմանց անտի: Յիշխանութենէ աստի: Ի նեղութենէ անտի: Անդստին յօրինացն (=հենց այն օրենքից):

160. Կան և այսուէն, այդուէն, անդուէն, աստէն, անդէն մակբայններ, որ նշանակում են՝ վերստին այսը, վերստին այդը, վերստին անդը, յետս այսը, յետս այդը, յետս անդը=նորից, հտ, կրկին այստեղ կամ հենց այստեղ, հենց այդտեղ, հենց այնտեղ: Օրինակ՝ Եւ ինքն ողջանդամ այսրէն դառնայր: Այդրէն ի քեզ խորտակեսցին ալիք քո: Եւ և անդրէն ոչ դարձաւ: Դարձ անդրէն յերկիր: Այսրէն (=այստեղ, այս աշխարհում) այլք վաստակին և այլք հանգչին: Անդէն (=այնտեղ, այն աշխարհում), Այդրէն յաշխարհիդ ձերոմ դտանին գիրք դորա:—Ես ատէն պահեսցի: Աստէն (=այստեղ, այս աշխարհում) ընկալեալ զհատուցումն մեղաց իւրոց: Էին անդէն ի կարաւանին:

Անդէն, անդէն իսկ, անդէն և անդ, անդէն վաղվադակի նշանակում են նաև՝ իսկույն, տեղն ու տեղը: Օրինակ՝ Անդէն և անդ ծանեան: Եւ ահա անդէն երեք արք եկին:

161. Նոյն, սոյն, դոյն:—Ամենեքին:

	եզակի	շուգակի
Ուղ.	նոյն	նորին
Հայց.	զնոյն	զնոսին
Սեռ.	նորին, նորուն	նոցին, նոցուն, նոցունց
Տր.	նմին	նոցին, նոցուն, նոցունց
Բաց.	ի նմին	ի նոցունց
Գործ.	նովին, նովիմբ	նոքիմբք, նովիմբք, նոքումբք

Ուղ.	ամենեքին, ամենեքեան
Հայց.	զամենեսին, զամենեսեան
Սեռ.	ամենեցուն, ամենեցունց
Տր.	ամենեցուն, ամենեցունց
Բաց.	յամենեցունց
Գործ.	ամենեքումբք

162. Նոյն դերանվան պես հոլովվում են՝ սոյն, դսոյն, սորին, սմին ևլն. դոյն, գդոյն, դորին, դմին ևլն: Սոյն, դոյն՝ շունին նոթումբք ձևի համապատասխան հոգն. գործիական:

Նոյն նշանակում է նաև մի եւ նոյն: Այս իմաստով սովորաբար անփոփոխ է մնում և հոգնակին լինում է՝ նոյնք, զնոյնս օրինակ՝ Ի նոյն (=միևնույն, և ոչ թե՛ այն) ջուրս պիղծ ճճիքն ընդ սուրբ ձկունսն սրնանին: Եւ նորա զնոյնս (=միևնույն բաները) բարբառնջեն:

163. Սոյն, դոյն, նոյն ցուցականների համար պիտի իմանալ.

1. Գոյական են, երբ մենակ են բանում, և հաճախ նույն իմաստ ունին, ինչ որ սա, դա, նա կամ այս, այդ, այն, որոնց հետ և փոխեփոխ գործածվում են կրկնություն շանելու համար, կամ իբրև ավելադրություն կրկնվում են՝ իմաստի զորեղ արտահայտության համար: Օրինակ՝ Ես յայդ իսկ ծնեալ եմ և ի դոյն իսկ եկեալ եմ: Նորա իշխանութեամբ և նորին հրամանաւ նորին (=նորա) մեծութիւն: Սոյն այս, սորին այսորիկ, սմին այսմիկ, սոքին այսոքիկ, դոյն այդ (այսպես և՛ սա այս, դա այդ ևլն):

2. Ածական են, երբ իբրև վերադիր դրվում են մի անվան վրա, որի հետ թվով և հոլովով սովորաբար համաձայնում են. օրինակ՝ նոյն բան, նորին բանի, նմին բանի, ի նմին բանէ, նովին բանիւ ևլն:—Բացառականները՝ Ի սմին, Ի դմին, Ի նմին միայն իբրև վերադիր ածական են գործածվում, օրինակ՝ Ի նմին քաղաքէ=նոյն քաղաքից:

164. Ամենեքին կամ ամենեքեան բառի պես միայն հոգնակի հոլովվում են նաև բոլորեքին կամ բոլորեքեան, երկոքին կամ երկոքեան, երեքին կամ երեքեան, չորեքին կամ չորեքեան, հնգեքին, վեցեքին կամ վեցեքեան, եօթանեքին կամ եօթանեքեան, տասնեքին կամ տասնեքեան, երկոտասնեքին կամ երկոտասնեքեան, որ նշանակում են՝ ամենքը, ամենքն էլ, երկուսն էլ, երեքն էլ, չորսն էլ ևլն:

Այս բառերն ևս թե մենակ իբրև գոյական են գործածվում և թի իբրև ածական վերադիր դրվում են մի հոգնակի անվան վրա, որի հետ հոլովով միշտ համաձայնում են: Օրինակ՝ ամենեցուն (=ամեն, բոլոր) արարածոց ցուցանէր: Բացան աչք երկոցունց (=եւկսի աչքերն էլ բացվեցին): Յերկոցունց կողմանցն (=երկու կողմից էլ): Ի վերայ ձեր երկոցուն (=ձեր երկսի վրա): Աշակերտքն ամենեքին:

Մտն. Ամէն բառի եզ. գործիականը երբեմն լինում է ամենեկին (ամենեկիմբ)=ամենայնիւ, ըստ ամենայնի, բոլորովին, իսկ բալտ ունի բալտով, բալտիւ ձևերի հետ և բալտովին (բոլորովիմբ), որոնք հաճախ իբրև մակբայ են գործածվում:

165. Փոխադարձ դերանուններ

Ուղ.	—	—
Հայց.	զմիմեանս	զիրեարս
Սեռ. Տր.	միմեանց	իրերաց

Բաց.	ի միմեանց	յիբերաց
Գործ.	միմեամբք	իբերօք

166. Փոխադարձ դերանունների իմաստով գործ են ածվում նաև՝ Մի գմի (մի առ մի, մի ցմի, մի միոյ, մի միոջ հլն = մեկմեկու, մեկմեկուց). Այր գրեկեր իւր (այր ցընկեր իւր, այր ընգ ընկերի հլն)։— Քանզի շփոթ իմն ամբոխից լեալ՝ այր գաւամբ (=գմիմեամբք) ելանէին տիրել աշխարհիս։

ԵՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՍՔԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

167. Խոսքի կամ նախադասության կազմությունը գրաբարում ընդհանրապես նույնն է, ինչ որ աշխարհաբարում: Նախադասության միջուկն է բայը, որի դեմքը, ինչպես աշխարհաբարում, միշտ որոշ է: Նախադասությունը կարող է կազմված լինել մեկ բայից, օրինակ՝ զա՛մ = դալիս եմ, մի բայական նախադասություն է: Բայց դա կարող է ունենալ ամեն տեսակի լրացումներ և լրացման լրացումներ՝ ենթակա, ստորոգյալ ու ստորոգելիական վերադիր, խնդիրներ ու պարագաներ. օրինակ՝ Յայնժ ժամանակի ապստամբաց յարքայէն Հայոց մի ոմն ի նախարարաց մեծամեծացն:

168. Բայի դեմքի լրացումը, ենթական, մեր հին քերականները կոչում են «անուն բայի» կամ «տէր բայի», իսկ բայիմաստի լրացումները՝ խնդիր:

Խնդիրները լինում են՝ 1. Ներգործական բայերի սեռի խնդիր կամ հայցական սեռի խնդիր, որ է կրող խնդիրը (ռալիղ խնդիրը) կամ կրող առարկան, որ ազդվում կամ առաջ է գալիս ենթակայի գործողությունից (§ 171):

2. Կրավորական բայերի սեռի խնդիր, կամ բացառական սեռի խնդիր, — կրավորական բայերի ներգործող խնդիրը, որից ծագում է գործողությունը, որ և խոսքը ներգործական բայով ասելիս՝ դառնում է ենթակա (տե՛ս ներքևում § 171):

3. Բնության խնդիր, — մնացած բոլոր խնդիրները որևէ հոլովով միայնակ կամ հոլովների հետ նաև նախդիրներով (կապերով):

169. Գրաբարի հոլովները, սակավ բացառությամբ, նույն գործածությունն ունեն, ինչ որ նույն հոլովներն աշխարհաբարում: Կարևոր են հետևյալ կիրառությունները:

170. Ուղղական հոլովով դրվում են.

1. Ենթական (անուն-բային), օրինակ՝ զնաց Արշակ: Անացին աշակերտքն:

2. Կռակաձև անունը. օրինակ՝ Ընդե՞ր, արքա՞յ, ցայդ վայր միայն հտուր ընթեռնուկ:

3. Ստորագյալը, ըստ հին քերականների՝ եմ, լինիմ լեզական բայի բնության խնդիրը», որ կարող է և մի ածական լինել. օրինակ՝ Աշխարհս նիւթեղէն է և նիւթքս՝ որիշ որիշ և ընդ միմեանս հակառակ:

171. Հայցական հոլովով դրվում է կրող առարկան կամ ներգործական բայերի սեռի խնդիրը, որ, երբ բայը կրավորականի է վերածվում, դառնում է կրող ենթակա, իսկ ներգործական բայի ենթական այդ դեպքում դառնում է կրավորական բայի սեռի խնդիր, սովորաբար բացառական հոլովով (§ 168): Օրինակ՝ Բացին զդուռնս = բացաւ դուռնս, Հերովդէս կալաւ զՅովհաննէս, կապեաց զնա և եդ ի բանտի = ի Հերովդէս կալաւ Յովհաննէս, կապեցաւ նա և եդաւ ի բանտի:

172. Հայցական հոլովով դրվում են և այն բոլոր պարագայական խնդիրները, որոնք աշխարհաբարում դրվում են ուղղական հոլովով իբրև հայցական (հայցական-ուղղական):

ա) Ժամանակի տեղադրյալն հայցական՝ իբրև պատասխան ո՞րքան ժամանակ հարցի. օրինակ՝ Եղև անձրև զքառասուն տիւ և զքառասուն գիշեր: Ետ ցնա զթագաւորութիւնն հաղար ամ: Զտիւ և զգիշեր փութային հասանել յաշխարհս Հայոց: Վառեցան կազմեցան զգիշերն ամենայն: Զերկեամ մի կոռեալ՝ ոչինչ կարաց ազդել նոցա: Թող զդա այս ամ ևս: Այսօր, վաղիւ և յերիր աւուր:

բ) Քանակի հայցակեան, իբրև պատասխան ո՞րքան հարցի. օրինակ՝ Եւ որ տարապարհակ վարիցէ զքեզ մղոն մի, երթ ընդ նմա և երկուս: Բարձին զնշխարս կոտորոցն եօթն զամբիւղ լի: Բաժակ մի ցուր ցուրտ (§ 176. 5):

գ) Որակի հայցական, իբրև պատասխան ի՞նչպէս հարցի: Այս խրնդիրն անանցողական (կրավորական և չեզոք) բայերի հետ կարող է դրվել և ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Եւ ամս տասն ստէպ ստէպ գայս օրինակ աւար առեալ աւերէին զամենայն երկիր սահմանացն: Եւ հրամայեաց նոցա բազմել երախանս երախանս ի վերայ դալար խոտոյ. և բազմեցան դասք դասք: Արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոյն ճորգօրագոյնս կոռին: Ետես այլս, զի կային դատարկք:

173. Հայցական հոլովով է դրվում փոխանակ գործիականի և այն որակական խնդիրը, որ կազմված է խնդրառու բայի հիմքից (բնից)՝ կամ նրա համանիշն է, կամ թե նրա հետ որևէ մերձավոր առնչություն ունի։ Այս խնդրի փոխանակ դրվող դերանունն ևս կարող է հայցական հոլովով դրվել։ Օրինակ՝ Շինէին... և զնոյն զարդարէին։ Առ հասարակ զմի զինուորաւորին զինուորեցան, Զնոյն ճառատակութիւն նահատակեցան։ Զմահ աղուիսու սպանից զքեզ, Երկեան երկիւղ մեծ, Կոծեսցեն ի վերայ նորա կոծ։ Զմահ մեռանել։ Ախտանալ զախտ հպարտութեան։ Զմարտ մարտնշել։ Որոց ոչ էին օրէնք երթալ զնոյն ճապարհ։ Առաջնորդէր նոցա զերկայնութիւն ճանապարհին յերկիրն Հայոց։ Եսաւ պահէր ռիս Յակոբայ վասն օրհնութեանցն, զոր օրհնեաց զնա Իսահակ հայր իւր։ Մշակքն գան հարին զնա։

174. Ստորոգելիական վերադիր։— Մի շարք ներգործական բայեր՝ անուանել, կոչել, ասել, առնել, դնել, կարծել, յարդարել, խոստովանել, կարդալ, պահել, կացուցանել, կարգել, ընտրել և այլն. առնում են մի երկուրդ հայցական խնդիր իբրև ստորոգելիական վերադիր։ Այս կրկին հայցական խնդիրը կարող է հոլովով և թվով համաձայնել կրող առարկային կամ հայցական սեռի խնդրին։ Անանցողական (կրավորական և չեզոք) բայերի համար այս խնդիրը դրվում է ուղղական հոլովով և կարող է համաձայնել ենթակային, քանի որ կրող առարկան ևս, երբ ներգործական բայը կրավորականի է վերածվում, դառնում է ենթակա։ Օրինակ՝ Երեցեան ամենեքեան զինեալք եւ սաղաւարտեալք։ Սիրելիս և բարեկամս կարդայր զնոսա։ Արարից զձեզ որսորդս մարդկան։ Դոքս յետինքդ մի ժամ գործեցին և հասարակօրոյս մեզ արարեր զդոսա։ Արձակեմ զդոսա նօթիս։— Այսոս մեծարոյ երեւին առաջնորդք քեշին։ Զմեծ ոմն իշխան մոզպետ կացուցանէր։ Մեծ ոմն զինքն կարծէր։ Թագաւոր եթէ ոչ ունի զիմաստութիւն իւր աթոռակից։ Դաստակերտ մեծ և սիրելի զՀայոց աշխարհս անուանէր։ Ստոյգիկեանքն... զամենայն ինչ մարմին կարծեցին։

Այս երկրորդ հայցական խնդիրն առանց զ նախդրի է դրվում. դերանունները միայն՝ զ-ով են գործածվում, օրինակ՝ Թագաւոր զամեն ասեն զնա։ Դու զո՞ առնես զքեզ։

Ստորոգելիական վերադրի կարգին են պատկանում և այսպիսի խնդիրները, օրինակ՝ Ես առասիկ ախոյեան ելանեմ քեզ։

175. Առանձնապես պետք է նկատի ունենալ հետևյալ կրկին հայցական խնդիրները։

1. Հարցանել, ուսուցանել, ազուցանել բայերն առնում են երբեմն երկու հայցական խնդիր, որոնցից մեկը (անձի անուն) հայցական է դրվում փոխանակ սովորական ձևով տրական կամ բացառական դրվելու. իսկ մյուսը (իրի անուն) կրող առարկան է. օրինակ՝ Ուսուցանէր զնոսա (փոխանակ՝ նոցա) առակօք բազում ինչ։ Հարցից զձեզ (փոխանակ՝ ձեզ, ի ձէնջ) բան մի։ Ազուցի զքեզ (փոխանակ՝ քեզ) հիր և կարմիր։

2. Լսեմ, տեսանեմ, թողում. կամիմ. ճշմանակեմ. ասեմ, համա-
րիմ առնում են երկու հայցական խնդիր, մեկը մի անորոշ կամ անցյալ
դերբայ, իսկ մյուսը մի անձի կամ իրի անուն: Բայց կրավորական սե-
ռի փոխած ժամանակ՝ անձի կամ իրի անունը դառնում է ուղղական
ենթակա: Օրինակ՝ եւ ի սոցանէ ասեմ լեալ զհաճապետութիւնս Մանա-
ւազեան և զԲզնունեաց և Որդունին անուանեալ, ուր աստ ուրեմն յիտ
սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին ի միմեանց: Ի սմանէ ասէ պատմա-
գիրն լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս: Յորոյ անուն և զգաւառն ասին
անուանեալ Շիրակ:

Այս կիրառութեան փոխանակ սովորաբար քործածվում է երկրոր-
դական նախադասություն դիմավոր բայով: Այսպես լինում է զրևթե
միշտ աշխարհաբարում, Օրինակ՝ Առ սովաւ ասեն կեցեալ զնաբոգո-
ղոնոսոր (=Ասեն, եթէ առ սովաւ կեցեալ է նաբոգողոնոսոր=Ասում
են, թե սրա օրով է ապրել նաբոգողոնոսոր): Ասէին որոտումն լի-
նել (=Ասէին, եթէ որոտումն է=Ասում էին, թե որոտումն է): Ասա-
ցեր մի՛ ևս լինել բնակիչ ի տեղուդս յայսմիկ (=Ասացեր, զի մի՛ ևս
լիցի բնակիչ=Ասացիր, որ այլևս բնակիչ չլինի այս տեղում): Տեսին
զնա յարձակեալ ի վերայ նոցա (=Տեսան, որ նա հարձակվել է): Տե-
սի իջանել անօթ ինչ (=Տեսա, որ մի անոթ էր իջնում): Զթշնամիսն իմ
զայնոսիկ, որք ոչն կամէին զիս թագաւորել (=որոնք չէին կամենում,
որ ես թագավորեմ), ածէք այսր և սպանէք: Ասէին զոգցես յերկրին
Հայկազանց զայս լինել (=Ասում էին, թե կարծես Հայկազանց երկ-
րում լինէր այս): Ոչ եթող զնա հանապազ խառն ի խուռն վարել (=
Զթողեց, որ նա միշտ խառն ի խուռն վարվի): Թող զմեռեալսն թաղել
զմեռեալս իւրեանց (=Թող, որ մեռելները թաղեն իրենց մեռելները):
Ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռոխունեաց (=
Ասվում է, թե նրանից է առաջ եկել...): Ասէին զնա այր ընտիր լինել:
Ոմանք ասեն և ի ծնանելն զսա դիպեալ պատահարաց իմն, զոր համա-
րեցան կախարդել զսա կանանց զարմիցն Աժդահակալ (=Ոմանք ա-
սում են, թե սա ծնվելու ժամանակ էլ հանդիպել է ինչ որ պատահար-
քի, որ համարեցին, թե Աժդահակի զարմերի կանայք կախարդել են
սրան): Ասի ի ժամանակս Արտաշիսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշ-
խարհին Հայոց (=Ասի, եթէ... ոչ գտանէր): Կամիմ զձեզ իմաստունս
լինել (=Կամիմ, զի դուք իմաստուն լիցիք):

176. Սեռական և տրական հոլովներն բնորոշնապես նույն գոր-
ծածությունն ունեն, ինչ որ աշխարհաբարում: Պետք է նկատիլ հետևե-
լալ առանձնությունները:

1. Տրամաբանական ենթական անորոշ բերբայի հետ՝ դրվում է
տրական հոլովով. ըստ այսմ, ուրեմն, նախորդ պրակում (§ 175. 2)
բացատրված խնդիրները դրվում են սովորաբար տրական. օրինակ՝
Զկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին (=ասէ, եթէ դառնայ Հայկ): Ոչ

կամիմք թագաւորել դմա (= ոչ կամիմք, զի թագաւորեսցէ դա): Աղա-
շեցաք շեւանել նմա յԵրուսաղէմ (= աղաշեցաք, զի շեւցէ նա յԵրու-
սաղէմ): Եկեսցեն աւուրք ցանկանալոյ ձեզ (= ...աւուրք, զի ցանկաս-
ջիք դուք): Զկայր յոյս այլում գաւաղի ելանելոյ (...յոյս, զի այլ զա-
ւակ ելցէ): Ակն ունէին նմա այտնելոյ կամ մեռանելոյ: Գրեցեր դոռ առ
իս գալ ինն առ քեզ: Վասն ունելոյ ինն զձեզ ի սրտի:— Յանցանել քեզ
ընդ անապատն (= յանցանել քում...):

Տրականն անորոշ դերբայի հետ՝ կարելի է որոշ դեպքերում նաև
գլխավոր նախադասութեան մեջ մի բառից կախված համարել իբրև խըն-
դիր. օրինակ՝ Պարա է ինն գնալ: Եղև անցանել նմա ընդ արտորայան:
Զիս՝ ող մարթ է այդմ լինել: Լա է առն միում մեռանել ի վերայ ժո-
ղովրդականն (§ 77. 80):

2. Շիջուցանել կամին զկայծակն որ մնայ իմ (փոխ. ինն): Ար-
ծաթն որ կորեալ քո: Մանուկ ծնալ մեք: Դոքա զի՞նչ են քո (փոխ. քեզ
Հնկիր հաւասար նորին):

3. Յալիմ բայի եզակի 3-րդ դեմքի հետ՝ ցաւի կամ ցաւէ, ցաւէր,
ցաւիցէ կամ ցաւիցի, ցաւեաց, ցաւեսցէ կամ ցաւեսցի ինն, քեզ, նմա,
մեզ, ձեզ, նոցա ելն = ցաւում եմ, ցաւում ես, ցաւում է ելն. կամ սիր-
տոս (դ, ք), մի տեղս (դ, ք) ցաւում է: Օրինակ՝ Հարկանէին զիս և ինն
ոչ ցաւէր (= և ոչ մի տեղս չէր ցաւում): Տանջեցեր զնոսա և նոցա ոչ
ցաւեաց: Յաւեաց ձեզ վասն իմ (= ցաւեցիք, ձեր սիրտը ցաւեց...):
Զիք ոք ի ձէնջ, քում ցաւէր վասն իմ (= որ ցաւեր, որի սիրտը ցա-
ւեր...): Յաւեաց նմա վասն անկելոցն ի հուր:

4. Բացառականի կամ գործիականի փոխանակ տրական: Օրինակ՝
Վառումն նորա յայտնի իմացաւ երկիւղածացն: Նա խուլ է և կոյր և
ղիւաց Հարամանոյ խաբեալ (= աշխարհաբար՝ դեբրի խաբած է):

5. Քանակի կամ մասնական սեռական: Օրինակ՝ Բեռն մի փայտի
= Բեռն մի փայտ (տե՛ս § 172. բ. Բաժակ մի ջուր): Հինգ նկանակ
հացի: Հարիւր մար ձիթոյ: Գրիք երեք ալեր: Լիտր մի իւղոյ: Տիկ մի
գինւոյ: Ափ մի գարւոյ: Հինգ հազար սիկղ պղնձոյ և երկաթոյ: Կաթ մի
ջրոյ:

Այս կապակցութիւնները հոլովվում են՝ ափոյ միոյ գարւոյ (= աշխ. մի ափ գարու). տկաւ միով գինւոյ (= աշխ. մի տիկ գինով). բայց երբեմն սեռականն ևս՝ առնվելով իբրև ածական՝ հոլովվում է անվան հետ միասին. օրինակ՝ Պատառով միով հացի. բեռամբ միով փայտի: Այսպես նաև՝ յօրէ ծննդենէ. ի ծագաց երկրէ. յորդուց ի մարդ-
կանէ. յամբոխէն բազմութենէ. միամտութեամբ սրտի. ընկալցոք խնդութեամբ սրտի. հեղմամբ արեամբ արդարացաւ ի մարդկանէ հը-
նարողութենէ: Փոխանակ՝ պատառով միով հացի. բեռամբ միով փայ-
տի. յօրէ ծննդեան. ի ծագաց երկրի. յորդուց մարդկան: Յամբոխին
բազմութենէ կամ յամբոխէն բազմութեան. միամտութեամբ սրտի կամ

սրտիւ միամտութեան. խնդութեամբ սրտի. հեղմամբ արեանն: Ի մարդկան հնարողութենէ (§ 189. ծան. 2):

Այս կարգին պատկանում են նաև՝ բիւրս ամաց, հազար մի հեծելոց, բազումս ամաց կն. փոխանակ՝ բիւր ամս, հազար մի հեծեալք, բազում ամս: Նույնպես՝ զվնասակարս խոտոց, զմեծամեծս հրամանացըն, զընտիրս շիրմաց, յետինքն ոչխարացն, ո՛վ մեծդ դիւցաղանց, յայլս արարածոց կն. փոխանակ՝ զվնասակար խոտս, զմեծամեծ հրամանս, զընտիր շիրմս, յետին ոչխարքն. կամ թե՛ զվնասակարս ի խոտոց, զմեծամեծս ի հրամանաց, զընտիրս ի շիրմաց, յետինքն յոչխարացն, մեծդ ի դիւցազանց (=աշխ. խոտերի վնասակարները, խոտերից վնասակարները, խոտերի մեջ վնասակարները): Նույնպես՝ Ի վերայ միոյ լերանց (=լեռներից մեկի վրայ), Երկուս մանկունս ոմն ապրեցուցանէր ի ձեռն դայեկաց ուրումն (=ուրումն ի դայեկաց=դայակների կամ դայակներից մեկի ձեռքով): Անգամ իւրեանց ումեք ոչ խընայէին (=իրենց մեկին, իրենցից մեկին անգամ չէին խնայում): Ի միում աւուրց (=օրին մեկը):

177. Բացառական և գործիական հոլովներն ընդհանրապես նույն կիրառոթ թյունն ունին, ինչ որ աշխարհաբարում: Նկատելի է հետեւյալը՝ ֆաճակի իմաստով (§ 172 բ.). օրինակ՝ Արար Նոյ յերեքհարիւր կանգնոյ զերկայնոթիւն տապանին և ի յիսուն կանգնոյ զլայնութիւնն (=երեք հարյուր կանգուն... հիսուն կանգուն): Բարձրութիւն Գողիարթու (էր) վեց կանգուն և թղաւ: Եմմաւոն հեռի էր յԵրուսաղեմէ հարիւր և վաթսուն ասպարիսալ (=հարյոթ վաթսուն ասպարիսալ): Նստաւ արտաքոյ բանակին հեռի երկոտասան հրասախաւ (=տասներկու հրասախ հեռու):— Այսպես և Հռոմայեցի յազգէ կամ ազգաւ (=ազգի կողմից կամ ազգով հռոմայեցի): Ժամէ ի ժամ, տանէ ի տուն, ամ յամէ= ժամեծում, տնետուն, տարեցտարի:

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

178. Անորոշ դերբայը գոյական է և նույն նշանակութիւնն ունի, ինչ որ նույն բնից կազմված բայական անունը. օրինակ՝ յապաղել= յապաղանք, զարմանալ=զարմացումն, երթալ=երթ: Յաղագս երթալոյն Աբգարու յարեելս: Երթ մեծին Սահակայ ի Տիսբոն:

Դա իբրև դերբայ առնում է նույն խնդիրները, ինչ որ համապատասխան բայը (գիմավոր բայը), օրինակ՝ Յաղագս թագաւորելոյ Վաղարշայ և շինելոյ զաւանն Բառնոյ, և պատել պարսպաւ զՆոր քաղաքն:

179. Պետք է նկատի ունենալ՝

1. Անորոշ դերբայն իբրև բայանուն՝ կարող է և հոգն առնել, բայց հաճախ անհոգ է գործածվում այն դեպքերում, երբ աշխարհաբարում

այդ դերբայը հոգ ունի, օրինակ՝ Թագաւորել Արշակայ և որդւոցն = Արշակի և իր որդիների Թագաւորելը: Թագաւորեցուցանել զՎաղարշակ Հայոց աշխարհիս = Վաղարշակին մեր Հայոց աշխարհի վրա Թագաւորեցնելը: Խաղալն Արտաշիսի յարեմուտս և ձերբակալ առնել զԿրիստոս և աւարել ընծեռել Հայոց զպատկերս կոոցն:

2. Անորոշ դերբայը գործածվում է բոլոր հոլովներով ու նախդիրներով՝ նայելով իր խնդրառու բառի պահանջին, օրինակ՝

Ուղղական ենթակա՝ Լաւ է ոչ ուտել միս: Անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին:

Սեռական՝ Վասն տեկելոյ զանտառն, որ կոշի ծննդոց:

Տրական՝ Որ ունիցի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ:

Ներդոյական և գործիական՝ Իբրև զսէգն Տրդատ, որ սիգալովն աւերեաց զԹումբս գետոց և ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալն իւրում զյործանս ծովուց:

Հայցական՝ Սմբատ հրամայէր զփողոսն պղնձիս քնշեցուցանել:

Բացառական՝ Զայն ահա ի լսելոյ գիտեմք:

3. Անորոշ դերբայը հաճախ անփոփոխ ձևով գառնում է խնդրի աջնպիսի բայերի, որոնք սովորաբար ուրիշ հոլովով են պահանջում իրենց խնդիրը, օրինակ՝ Երկնչել յիմեքէ = վախենալ մի բանից, բայց՝ Երկեաւ երթալ անդր = վախեցալ զնալ այնտեղ: Ես կերակո՞ր ունիմ ուտել = կերակուր ունիմ ուտելու: Մեք զցաւոց և զմահուան բազում ինչ պատճառս ունիմք ճշմարիտ բանի քի մէջ բերել: Իշխանութիւն ունիմ արձակել զքեզ: Եկն տեսանել (= եկն ի տեսանել = եկալ տեսնելու): Աճապարէր հասանել = աճապարում էր հասնելու: Եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով... կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի:

ՇԱՐԱԳԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

180. Բառերի շարադասությունը նախադասության մեջ՝ ընդհանրապիս ազատ է, ինչպես և աշխարհաբարում: Պետք է դիտել հին և նոր լեզուների հետևյալ տարբերությունները:

181. Գրաբարում, մանավանդ պատմելիս, բայը հաճախ դրվում է երթակայից առաջ, շատ անգամ նույնիսկ խոսքի սկզբում, մինչդեռ աշխարհաբարում սովորաբար ենթական բայից առաջ է ընկնում և բայը հաճախ նույն խոսքի վերջն է դրվում: Օրինակ՝ Ապա յետ աշտորիկ դարձեալ առաքեաց առ Արշակ արքայ Հայոց Շապուհ արքայ Պարսից: Ապա կոշեաց Թագաւորն Պարսից զդիւթսն և զաստեղագէտսն: Պատասխանի ետ Պարթևն: Ապա տայր հրաման Շապուհ արքայ Պարսից: Ապա արձակեաց արքայն Պարսից Շապուհ ի վերայ աշխարհին Հայոց երկուս ոմանս: Լուաւ զայս ամենայն Թագաւորն:

182. Վերադիր ածականները դրվում են անունից և առաջ և հետո, օրինակ՝ քաջ այր, այր քաջ:

188. Սեռական խնդիրը կամ հատկացուցիչը սովորաբար իր խընդրառու անունից հետո է դրվում, բայց կարող է և առաջ դրվել. օրինակ՝ Յաշխարհս Հայոց. ի Հայոց աշխարհս, Սկիզբն շարեաց, շարեաց ըսկիզբն:

184. Սովորաբար իրենց խնդրառուից հետո են դրվում և մյուս բոլոր կողմնակի խնդիրները, ինչպես են՝ դերբայների, բայական անունների, թվականների և թիվ ու քանակ ցույց տվող այլ բառերի լրացումները. օրինակ՝ Յաղագս յարձակելոյ Տիգրանայ ի վերայ զօրացն Հոռմայեցոց: Դիմումն ի մեզ Պոմպէի: Խաղալն Արտաշեսի յարեմտոս և ձերբակալ առնել զԿրասոս: Մի ոմն ի ձէնջ: Զայնու ժամանակաւ ապրստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա:

Աշխարհաբարում խնդրառուն է հետո դրվում, ինչպես Հոռմայեցոց զորքի վրա Տիգրանի հարձակվելու մասին: Զեզնից մեկը:

185. Բացասական խոսքերի մեջ ոչ, մի՛ մակբայները կարող են բայից բաժանվել. օրինակ՝ ոչ ոչ ընդ նովին օրինօքն մտանէին: Մի՛ այսուհետև հոգայցէ՛ք վասն վաղուի: Մի՛ դու ընդ իս բազմապատիկ տանջիր և ոչ ես ընդ քեզ սակաւագոյն (§ 32):

ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ

186. Ենթակայի և բայի համաձայնությունը նույն կերպ է լինում, ինչպես և աշխարհաբարում: Պետք է դիտել հետևյալ տեսակի համաձայնությունները, որ կան և մեր նոր լեզվի մեջ:

1. Երբ բազմակի ենթակաները ցույց են տալիս մի ընդհանուր գաղափար, բայը դրվում է եզակի, օրինակ՝ Դողումն և սոսկումն ունի զարարածս (աշխարհաբար՝ ահ ու դողը բռնեց):

2. Երբ եզակի ենթական հավաքական նշանակութուն ունի, բայը կարող է դրվել նաև հոգնակի, օրինակ՝ Առհասարակ ատեանն աղաղակէին: Ի բառնալ ազգին Արշակունեաց՝ տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգըն Սասանայ պարսկի: Դիզեալ կային ամբոխն:

3. Երբ անեզական անունները ենթակա են, լինին եզակի թե հոգնակի նշանակությամբ առնված, բայը սովորաբար դրվում է հոգնակի. երբեմն միայն եզակի է դրվում, երբ անունը եզակի իմաստով է առնվում. օրինակ՝ Նղիցին կամք քո: Տեսին աչք իմ: Հոգւոյ և մարմնոյ միտք են կառավար: Բարք մարդկան հակառակասէր է: Զի՞ պիտոյ է մեզ բնաւ կեանք անցաւոր աշխարհիս (§ 85):

187. Ստորոգյալն ու ստորոգելիական վերադիրը սովորաբար եզակի են դրվում. բայց կարող են նաև թվով համաձայնել հոգնակի ենթակայի հետ. օրինակ՝ Դուք ամենեքեան եղբարք էք: Վարդապետք էիք, արդ աշակե՞րտք լինիցիք: Դուք եղբրուք պատրաստք: Հինգ ի նոցան է յիմարք էին և հինգն՝ իմաստունք:

Ստորոգելիական վերադրի համաձայնության մասին տե՛ս § 174:

188. Եթե ստորագլան անեզական անուն է և բայից անմիջապես առաջ է դրված, եզակի՝ ենթակայի բայը հոգնակի է դրվում. օրինակ՝ Միս ուտել, ասեն, մեղք են=Միս ուտելն, ասում են, մեղք է: Պատուէրն այն կեանք են: (§ 85):

189. Նախադաս ածականները թվով և հոլովով սովորաբար չեն համաձայնում իրենց դոյական անունին, իսկ ետադասները սովորաբար համաձայնում են: Օրինակ՝

ա. Նախադաս անհամաձայն,—Ճառագրեմք զբազում հարուածսն: Առաքեաց առ նա բազում գանձիւք: Էր զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր: Ոչինչ կարօտին նոքա մարմնաւոր մեծութեան: Յետ երկոտասան ւաւոր, Տասն կուսանաց: Երկու ւաւորք Այս ամենայն չարիք: Զայս նախարարքս: Յարքունի տանէ: Գեղեցիկ վիճօք:

բ. Նախադաս համաձայն.—Վասն մեծի յուսոյն: Վիճակս արկանէին, թէ ո՛ր լեզու որո՞ւմ դասու հասցէ յաշակերտութիւն: Այսպիսեաց իրաց: Ի ձեռն պատուաւորի զօրագլխի ուրուք: Մէրոյ ազգիս: Այսու բարեմտութեամբ: Ընդ նովին օրինօք: Զչորս զինուորսն. չորից զինուորացն: Հինգ այր. հնդի առն. հնգից արանց: Զերկուս ւաւորս, երկուց ւաւորց: Նորոյ ուխտի :

գ. Ետադաս համաձայն,—Արք պարսիկք: Արջք օրհասականք: Տերանց ձերոց մարմնաւորաց: Բանիւք սպառնալիօք: Յլուք սպիտակօք: Ընդ օրինօք քովք: Հայր իմ, հօր իմոյ, հօր իմում, ի հօրէ իմմէ: Արք երկու, արանց երկուց: Առն իմաստնոյ: Ժամանակս բազումս: Բազում գործս բ:սրիս: Հողովք աշխարհականօք: Բոլորով սրտիւ իմով: Յիւղոյդ ձերմէ: Ամացն քառասնից: Զմայրեալքն տնկելովք էր: Կտորած զօրացն հարեւոց:

դ. Ետադաս անհամաձայն,—Հրամանաւ արքունի: Արք հինգ, զարս հինգ. արք վեց, արս վեց ելն: Հարքն մեր: Լապտերքս մեր:— Այսպես միշտ ետադաս քանակական և ստացական ածականները հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովներին հետ:

Ծան. 1. Որեար, մանկտի, մարդիկ ելն. ձեռվ եզակի են, իսկ իմաստով հոգնակի. դրանց ածականները համաձայնում են ըստ իմաստի՝ Յորում սակաւք է մառդկանէ յառաջագոյն ցրանլոցն դադարեալ բնակէին: Մարդկանն մոլորելոց: Բայց և՛ մարդկանդ այդմիկ. մանկտոյ իմում:

Ծան. 2. Հին մատենագիրների սիրած ճարտասանական ձևերն են՝ ածականի փոխանակ գործածել նրանից կազմված վերացական անունը՝ 1) Իբրև սեռական խնդիր. 2) Խոսքի իմաստի պահանջած հոլովով, իսկ բուն անունն՝ իբրև վերացական անվան սեռականը: Օրինակ՝ Մառայք ամբարշտութեան (փոխանակ՝ ծառայք ամբարիշտք): Պաշտօն պղծութեան: Յերդս և ի կաթաւ լկտութեան: Խնդութեամբ սրտիւ (այս համաձայնության մասին տե՛ս § 176. 5): Յո՞ թափեցից զդառնութիւն թիւնից, կամ ո՞ր բացարեղից զբազմութիւն նետիցն: Յայտնեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոցն (տե՛ս § 176. 5 զվնասակարս խոտոց):

190. Բացահայտի՛ն իբրև գոյականի վերադիր, լինի բացահայտ-
յալից առաջ թե հետո դրված, սովորաբար թվով և հոլովով համաձայ-
նում է իր բացահայտյալին: Տեղերի հատուկ անունները միայն, եթե
նախադաս են (երբեմն և հտադաս ժամանակ) սովորաբար անփոփոխ
են մնում: Օրինակ՝ Արշակ աբթայ, Արշակայ արքայի, յԱրշակայ ար-
քայէ, Արշակաւ արքայիւ: Սպարապետն Վարդան, սպարապետին Վար-
դանայ ևլն: Ապար աշխարհ, Ապար աշխարհի, յԱպար աշխարհէ ևլն:
Տիսպոնի քաղաքի:

ՀՈԴԵՐ

191. Գրաբարի հոգերն են՝ ս, դ, ն, որոնք գործ են ածվում՝

1. Յուցակա՛ն իմաստով՝ իբրև այս, այդ, այն. օրինակ՝ տեղիս==
այս տեղի, տեղիս այս. տեղիդ==այդ տեղի, տեղիդ այդ. տեղին==այն
տեղի, տեղին այն:

2. Դիմաճո՛ղ իմաստով, ինչպես և աշխարհաբարում, ես, դու, մեք,
դուք, բառերի նշանակությամբ. օրինակ՝ Մի՛ հեղդասցուք մեղաւորքս
(=Մենք մեղավորներս): Օգնեա՛ ինձ միայնումս:—Այլ և կռականե-
րի հետ՝ լուարո՛ւք ինձ, զօ՛րքդ ամենեքեան: Սիրեցեա՛լդ իմ:

3. Ստացակա՛ն իմաստով, ինչպես և աշխարհաբարում՝ իմ, բո,
իւր, մեր, ձեր, իւրեանց, նորա, նոցա բառերի նշանակությամբ, որոնց
հետ և սովորաբար գործ են ածվում: Օրինակ՝ Եթէ ակն քո շար է, ամե-
նայն մարմինդ խաւարին եղիցի: Յայսմ գիշերի զոգիդ ի քէն ի բաց
պահանջիցն: Կենդանի ես և շունչդ ի քեզ է: Ի քում ականդ գերան
կայ: Զմեր վատթարութիւնս յո՞ տարայց: Մերոյ ազգիս: Աշխարհս Հա-
յոց: Զձեր մոլորութիւնդ սրտի մտօք դարձուցանիցէք ի ճշմարտութիւն
երևելի մերոց դիցազնական օրինացս: Հաւասար իմոց սիրելի նախա-
բարացս:

192. Գոյականաբար գործածված ածականներն ու սեռականները,
որոնց անունը զեղչվում է, ստանում են, ինչպես աշխարհաբարում, սո-
վորաբար ն, երբեմն ս, դ հոգերը և անվան նախդիրը: Այսպիսի ածա-
կանները դրվում են իրենց գոյականի հոլովով, իսկ սեռականները
միայն ուղղական և հայցական հոլովներով են գործածվում, երբեմն
միայն՝ հոգնակի թվով, Օրինակ՝ Եթէ ընդ փայտ դալար զայս առնեն,
ընդ չորն (=ընդ փայտ չոր) զի՞նչ լինիցի: Հոգայ զաշխարհիս (=աշ-
խարհիս բաները): Զքոյսն ի քոյոց քեզ մատուցանեմք: Զնոցայն լաւ
վարկուցեալ, քան զիւրն փրկութիւն: Յիւրսն եկն և իւրքն զնա ոչ ընկա-
լան:

193. Առանձնապես դիտելու է, որ դերանունների սեռականները
(որոնցից իմ, քո, մեր, ձեր, իւր ստացական ածական են. § 101. 6. 7)
լինում են՝

Իմ, իմն, իմս, իմքս, իմոյք, յիմսս=իմոյական, իմային, իմոյին==
իմը, իմս, իմինը, իմոնք:

Քո, քոյն, քոյդ, քոյքն, զքոյսն=քոյական, քոյին=քոնը, քոնդ, քուկդ, քոնոնք:

Խւր, իւրն, իւրքն, յիւրսն=իւրական, իւրային (իւրայոցն, յիւրայոց, իւրայովք)=իւրը, իրենը, իրականը, իրայինները:

Մեւ, մերս=մերային (մերայնոց), մերոյին, մերոյն=մերը, մերոնք:

Ձեւ, ձերդ=ձերային (ձերայնոց), ձերոյին=ձերը, ձերոնք:

Իւրեանց, իւրեանցն, զիւրեանցն, իւրեանցքն, յիւրեանցն=իւրեանցային=իրենցը:

Ստրայս, դորայդ, նորայն. սոցայն, դոցայն, նոցայն (հոլովումը տե՛ս § 101. 7)=սրանը, դրանը, նրանը ևլն:

Ծան. երբ ա և ռ վերջացած բառերի վրա հոգ է դրվում, հոգից առաջ մտնում է յ. քոյդ, նորայն: Եղիցի ձեր բան՝ այոյն այո և ոչն ոչ:

194. Որ, որ ինչ, որ ոք, որպէս, որպիսի, որչափ, չորժամ, չորմէ հետեւ, ուր, միճչ, զի (նախադաս) բառերով սկսված երկրորդական հարաբերական խոսքերի մեջ առաջին շեշտված բառի, զխափորապես բայի վրա դրվում է ս, դ, և հոդերից մեկը: Ս հոդը նշանակում է այս դեպքում՝ ես, մեք. սա, սոքա, այս, այսոքիկ. աստ, այսր. այժմ, այսօր.— դ, հոդը նշանակում է՝ դու, դուք. դա դոքա, այդ, այդոքիկ. այդր, յայդմ ժամու. և յոդը՝ նա, նոքա, այն, այնոքիկ. անդ, անդր. յայնժամ: Երբեմն էլ ստանում են աւասիկ, աւադիկ, աւանիկ ցուցականների իմաստը:

Հոդերն այսպես գործ են ածվում ավելի այն ժամանակ, երբ հարաբերյալը հարաբերականից հետո է գալիս (§ 232. 2), կամ երբ հարաբերյալն անձնական կամ ցուցական դերանուն է և զեղչված է: Բայց երբեմն հարաբերյալի զեղչված ժամանակն ևս ավելադրությամբ զորժածվում են այս հոդերը՝ խոսքին ուժ տալու համար: Աշխարհաբարում այս դեպքում երբեմն կրկնվում է հարաբերյալը: Օրինակ՝ Ես որ կոչեցայն անմահ, ահաւասիկ... (=Ես, ես որ անմահ կոչվեցի, ահա՛...): Ես եմ որ խօսիմս ընդ քեզ: Զի ասէքդ՝ բարիոք ասէք (=Այդ որ ասում եք, լավ եք ասում): Ոչ ոք կարէ զայդ նշանս առնել, զոր դուդ առնես: Բանիցդ առասպելաց... զոր ոչդ վայել է քեզ խօսել: Ոչ զիտեմ՝ զինչ խօսիսդ: Դիտէ՛ք՝ զինչ արարիդ ձեզ: Արարին՝ որպէս ոռաանն: Ապախտ արարեր զվաւտական, զոր ինձն վաստակեցեր: Եւ որ սպառնասդ ինձ մահու, ահա՛ խառնես զիս ի փունդն: Այլ զոր դուդ կոչես մեծ Անահիտ տիկին... Որ ասացերդ թէ... Զոր ասացերն թէ... Եւ մինչդեռ կայրն կախեալ այսպես, խօսեցաւ զայս ամենայն: Դու աստէն իսկ աշխատեաց ի մշակութիւն տանջանացդ, յորում կասդ: Երանի երկրին, ընդ որ նա՛յն անցանիցէ, և տեղւոյն, ուր նա՛յն վախճանեսցի: Պետրոս և որ ընդ նմայն էին: Ուր եսն իցեմ, և դուք անդ իցէք: (Տե՛ս § 30. 3):

195. Հարցական խոսքերի մեջ ևս երբեմն բայի կամ ուրիշ բառի

վրա դրվո մ է ս. դ. և հոգերից մեկը, որ և աշխարհաբար թարգմանվում է այս, այդ, այն ցուցականներով. օրինակ՝ Զի՞նչ խօսիսդ = Այդ ի՞նչ ես խօսում, Զի՞արդ երկնչիսդ ի սատանայէ = Այդ ի՞նչպէս վախենում ես սատանայից:

196. Որոշող և հոգի գործածութիւնն աշխարհաբարում և գրաբարում մեծ մասամբ նույնն է: Ուշադրութիւն պիտի դարձնել հետեւյալ տարբերութիւնների վրա.

1. Սովորաբար որոշող հոգ չեն առնում ընդհանուր իմաստով, իբրև սեռի անուն, գործածված անունները, մասնավանդ երբ հոգնակի են. բայց երբ հայցական են, զ նախդիրն առնում են: Անհոգ են մընում նույնպես և բնության մեջ մի հատ առարկաների անունները՝ լուսին, արեգակն, երկիր, երկին, աշխարհ, հիւսիս, հարաւ. ևլն. նույնպես և դժոխք, սատանայ, Գիր (= սուրբ Գիրք). ագգերի անունները, երբ հոգնակի են. հատուկ անունները, այլև՝ ծով, ցամաք, տէր, աստուած (քրիստոնեական իմաստով), հաճախ և աբխազ բառը ևլն: Օրինակ՝ Գինի (= գինին) ուրախ առնէ զմարդ և հաց հաստատէ զսիրտ մարդոյ: Որ սիրէ զխրատ, սիրէ զիմաստութիւն: Զայնր զփոքձ ոչ միայն քրիստոնեայք, այլ և հեթանոսք և մոգք գիտեն: Հրեայք ի զուր ակնկալութիւն կապեալ են: Մի դանձէք ձեզ քանձս յերկրի, ուր ցեց և ուտի՛ւ ապականեն և ուր գողը ական հատանեն: Յառնայն ժամ զաղքատս ընդ ձեզ ունիք և յորժամ կամիք կարող էք առնել նոցա բարիս: Օդ ընդ ջուր և ընդ երկիր խառն է:

2. Եթե հատուկ անունն ունի առաջից մի ածական վերադիր կամ հասարակ անուն բացահայտիչ, սյդ ածականն ու հասարակ անունն առնում են ն, կոշականում ղ հոգը: Իսկ եթե ածականը կամ հասարակ անունը հատուկ անունից ետադաս են, երկուսն ևս, խնդիրն և խընդրառուն, սովորաբար անհոգ են մնում. օրինակ՝ Մեծն Ներսէս, սէզն Տրդատ, թագաւորն Տրդատ, գետն Տիգրիս, քաղաքն Տիգրէս, բա՛ջդ Թէոփիլէ, — Ներսէս Մեծ, Տրդատ թագաւոր, Երասխ գետ: Նույն ձևով՝ արեգ ամիս, շուշան ծաղիկ, եղեկն ծառ. բայց՝ ամիսն արեգ, ծաղիկն շուշան, ծառն եղեկն:

3. Եթե անունն ունի որոշող սեռական վերադիր, սովորաբար միայն սեռականն է հոգ առնում. երբեմն սակայն երկուսն ևս՝ սեռականն ու իր անունը՝ հոգ են առնում: Բայց երբ սեռականը հատուկ անուն է, հոգը սովորաբար դրվում է միայն խնդրառու անվան վրա: Երբ վերադիր է իմ, քո, մեր, ձեր, իւր, իւրեանց, նորա, նոցա բառերից մեկը, կամ մի ազգի անուն, դրանց խնդրառու անունը կարող է և հոգ առնել կամ բնավ անհոգ մնալ: Օրինակ՝ Եղև պատճառ մահուան մարդոյն: Կինն Գնեւայ հասեալ առ սոպրեն Ներսէս՝ գոյժ արկանէր նմա զիրոյ առնն տարապարտ կորուստն: Մի՛ գիտասցէ ձախ քո՝ զինչ գործէ աջ քո, որպէսզի եղիցի ռզորմութիւնն քո ի ծածուկ: Ի նախաբարսն Հա-

յոց անկանէր թագաւորութիւնն: Այրուծին Հայոց: Թագաւորն Հոնաց: Ի բառնալ ազգին Արշակունեաց: Ազգն Սասանայ պարսկի:

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

197. Գրաբարի կապերը դրվում են իրենց գոյականից առաջ, ուստի կոչվում են նախդիր կամ նախադրութիւն. նախդիրներն են՝ զ, ի(յ), ց, առ, ընդ, ըստ, իբրև զ, քան զ, մինչև, բաց կամ բայց, հանդերձ, վասն:

198. Նախդիրների կիրառութեան համար ընդհանրապես սխտք է իմանալ:

1. Կոդմնակի խնդիրներն իրենց խնդրառուի հետ առնվում են իբրև մի միութիւն. ուստի նախդիրը դրվում է նախադաս կոդմնակի խնդիրներից ամենից առաջ. նույնիսկ եթե կոդմնակի խնդիրը մի նախդրով է սկսվում, նրանից առաջ ընկնում է խնդրառուի նախդիրը: Օրինակ՝ Այս արդարացուցանէ զաճգիւ հին ասացեալ զրոյցս: Եւ զբնդ լծով կացեալսս (=զկացեալսս ընդ լծով) լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց:

2. Նախդիրը կարող է կրկնվել նախադաս ու հտադաս ածականի և իր գոյականի, ինչպես և կոդմնակի խնդրի և իր խնդրառուի վրա, մասնավանդ երբ կոդմնակի խնդիրը որևէ բառով բաժանված է իր խնդրառուից: Օրինակ՝ Ի լեռինս յայտնիկ: Լսել... գիւրոյ թագաւորին զանարգանս: Զամենեցունց զկարգեալ թոշակն նուազեցուցանէին: Զզէնս և զզարդս զարի արանց և զքաջ երիվարաց: Յափշտակել զբոխտոնէից զինչս ե զստացուածս: ԶՅունաց աշխարհն և զՀռոմոմոց քաջ գիտեմ: Յամենեսին ի ձեզ: Ընդ ձեզ ընդ ամենեսեան: Ընդ գետն մեծ ընդ Կուր: Զողջոյն բերեալ զմեծ թագաւորին: Զիրաքանչիւր տեղի շնորհէր նոցա զբազմականին: Աբէլ ի հարազատէն սպանանի յեղբօրէն: Ի պատուիրանացս յայսցանէ ի փոքունց: Ոչ զիշանելն ոք տեսանէ զնորա, և ոչ զամբառնալ: Ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն զորձ կորին և ոչ զմի (§ 156. 2):

3. Նախդիրները մեծ մասամբ ունեն մի քանի նշանակութիւն և գործ են ածվում մի քանի հոլովների հետ՝ ձևափոխելով նրանց հոլովական իմաստը: Երբեմն, սակայն, միայն ավելի որոշում են հոլովների իմաստը որ հոլովներն առանց նախդրի էլ ունեն:

2

199. Զ նախդիրը բառին կպած է գրվում: Բաղաձայնից առաջ արտասանվում է ըզ. ձեռագիրների մէջ գրվում է նաև զը, ինչպես արտասանում էին հին վարդապետները,—զմարդ=ըզմարդ, զըմարդ:

200. Զ հայցականի հետ դրվում է, երբ հայցականը որոշյալ է և սեռի անուն է, հաճախ և երբ տեղութեան հայցական է (տե՛ս § 83. 137, 1. 171—173. 196. 1):

201. Զ տրականի հետ խնդրում են մի քանի բայեր՝ հարկանել, զարկանել, զարկուցանել, անկանել: Աշխարհաբար թարգմանվում է տրական կամ գործիական հոլովներով. օրինակ՝ Հարկանեմ զքարի, զվիմի, զգետնի (== քարի զարնել, քարովը տալ): Յետս յետս շոգան և զարկան զգետնի (== գետնին զարնվեցան, գետնովը դիպան): Մափ զծափի հարկանեմ (== ծափ ծափի տալ):

Նկատել հետևյալ դարձվածները՝ զահի, զերկիւղի, զամօթի, զդողման հարկանիմ: Զագահութեան, զախտի հարկանիմ (ինչպես աշխ. մեկի սիրուն զարնվել): Զդիմի հարկանիմ ումեք:

202. Զ բացառականի հետ, որ կոչվում է պատմական հոլով, նըշանակում է՝ մասին, վրա, համար (== վասն, յաղագս, ի մասին), կամ թարգմանվում է լոկ բացառական հոլովով, խնդրում են՝

1. Այն բայերը, որոնք նշանակում են՝ ասել, պատմել, մտածել. ինչպես՝ խորհիմ, զրպարտեմ, ամբաստանեմ, վկայեմ, ճառեմ, գրեմ, հարցանեմ, հոգամ, փոյթ ունիմ, անփոյթ առնեմ, տրտնջեմ, քրթմնջեմ, խէթ ունիմ,—այլ և գոհանամ, կարօտիմ: Օրինակ՝ Հարցանելով եհարց զմէնջ (== մեզնից, մեր մասին): Ոչ է փոյթ քեզ զումեքէ: Խորհուրդ արարին զնմանէ: Եղբայր քո ունի խէթ ինչ զքէն: Դու ուստի՞ դիտես զայդպիսի բանս խօսել զտեառնէ: Դոհանամ զքէն: Քանի՞ ամբաստանեմ զքէն: Ասիցեն զամենայն բան շար սուտ զձէնջ:

2. Ունիմ, կալնում, ձգեմ, առնում, բուռն հարկանեմ,—կապեմ, կախեմ, կախեալ կամ և այլ բայեր: Աշխ. բացառական հոլով. օրինակ՝ Կալաւ զձեռանէ նորա (== ձեռիցը բռնեց): Բուռն եհար զնոցանէ: Գրէր և կնքէր զերդումն և կապէր զաւետարանէն (== ավետարանից կապեց): Զնա կախեցին զփայտէ: Կախել զմիոյ ոտանէն: Թուր զգօտույ (== գոտուցը կախ):

3. Առաքեմ, յղեմ, արձակեմ (== մարդ ուղարկել), գնամ, երթամ, դեսպան առնեմ ևլն. զումեքէ, զիմեքէ==մէկի ետեից գնալ, տղարկել (կանչելու. բերելու համար. կամ գնալ, ուղարկել մի բանի (բերելու համար): Օրինակ՝ Առաքեաց Շապուհ ի Հայս արս զհոգոյ եւ զբոյ (== հոգի ու ջրի) և ընդ սակաւ արուրս եկին բերին զայն ինչ, զորմէ յղեացն (== ինչի որ ուղարկել էր):

203. Զ գործիականի հետ, որ կոչվում է պարառական հոլով, նշանակում է.

1. Տեղի իմաստով՝ ջուրջը, շոքս կոզմը, շոքս բուրբը. կամ՝ կոզմը, վրա, մոտերը: Օրինակ՝ Մի ոմն ի նոցանէ, որ զնովան կային, խոնեցան զնովաւ ժողովուրդք բազումք: Ամենայն ժողովուրդն զժովեզերն զցամաքն ունէին: Եղեն դիակունք նոցա իբրեւ աղբ զճանապարհան: Եւ մտեալ թագատրն հայել զբազմականօքն:

Երբեմն ավելանում է ջուրջ մակբայը. օրինակ՝ Ժողովուրդն շուրջ զնովաւ նստէր: Հայեցաւ շուրջ զիւրե (== նայեց իր շուրջը) Յամենայն տեղիս շուրջ զգաւառան:

2. Ժամանակի իմաստով՝ մոտերը (շուրջ), ժամանակները: Օրինակ՝ Զինն ժամու (= ժամը իննի մոտերը, — շուրջ ինը ժամին): Եւ լիկալ զերրորդ ժամու՝ ետես ալլա, զի կային դատարկը ի հրապարակս- Զմէջ գիշերաւ: Զայնու ժամանակաւ:

3 Հետեւյալ բայերն առնում են զով գործիական խնդիրներ, ուր աշխարհաբար թարգմանվում են կամ գործիական, երբեմն և ուրիշ հոլովով, կամ վրա, վրայով բառերով, — Եմ, լինիմ, գամ, առնեմ զիւիք = մի բանով լինել (անել), մի բանի հետ լինել, զբաղված լինել. օրինակ՝ Մինչ նոքա զաղմկան էին, զայնու լինէին, գային: Զրանիւք առնել զոք (= մեկին խոսքի բռնել, խոսքով անել): Ամենայն պակասութիւնք զինեմ (= իմ վրա, իմ վզիս): Զբազիմ զիւիք: Զմիմեամբք (= իրար վրա) ելանել, դիզանել, արկանել: Այր զարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս: Զոմամբ ծիծաղել, կատակել, արհամարհել, այպանել: Զմտաւ ածել (= միտը բերել, մտքով անցնել, մտածել): Ածել զիւրեմ (յանկուցանել = իրեն քաշել): Ածել զձեռամբ, զձեռք, զբռամբ (= բռնել, ոռնել): Ածել զնովիմբ (= ավելացնել, վրա բերել): Ածել զբոցով (= բոցով անց կացնել, վրան դնել): Ածին զնոքօք ձործս (= վրաները ձործ քաշեցին): Ունել, առնուլ զզէն իւր զինքեամբ (= վրան ունենալ, առնել): Արկանել ինչ զիւրեաւ, զզխով (= վրան գցել): Զամենայն վնասուն պատճառսն արկանէր զկապելովքն: Եւ զաջ թէն բեկեալ՝ զձախոյ կողմամբն արկեալ: Անկանել զպարանոցաւ (= վզովն ընկնել): Երթալ, վազել, անցանել զիւիք, զգեստով, զցամաքաւ (= մի բանի վրայով): Երթալ զսրով (= սրի վրա ընկնել): Յանել ինչ զերեսօք: Հեղուլ արտասուս զերեսօք (= երեսովը, երեսի վրայով): Անցանել, զանցանել, զանց առնել, ելանել զպատուիրանաւ, զուխտիւ, զխրատով, զաւանդութեամբ, զնովաւ (= զանց անել, անտես անել, չկատարել, չպահել): Անցանել, անցուցանել, զանցանել զոմամբ, զիւիք (= գերազանցել, առաւելու): Անցուցանէր պաշտառութեամբ զթաղաւորաբնակ արքունիօքն (= գերազանցում էր): Անցանել, զանցանել զոմամբ (= առաջ անցնել, առաջ ընկնել մեկից):

Ի, 3

204. Ի նախդիրը ձայնավորով սկսվող բառերի վրա դառնում է յ, երբեմն ի յ, որ բառին կպած է գրվում:

205. Ի հայցակաւքի հետ, որ կոչվում է «նախդիր տրական», գործ է ածվում.

1. Երբ խնդիրը ցույց է տալիս այն տեղը, երբեմն և իրը կամ անձը, դեպի ուր, կամ դեպի տրը, որի մոտ, վրա, մեջ ուղղվում է գործողութիւնը իբրեւ պատասխան յո՞ հարցի (§ 141. 1): Աշխարհաբար՝ հայցական-ուղղական, տրական հոլովներով և դեպի, մեջ, վրա, մոտ բառերով: Օրինակ՝ Եւ թագաւորն Հայոց դառնայր ի կողմանսն Հայոց,

յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք: Ոչ արկանեն գինի նոր ի տիկս հինս: Երթայք ի վաճառականս և զնեսչիք: Դեսպանս ստիպաւ արձակէր յամենայն ազգս հեռաւորս: Ընդունել ինչ ի զանձ արքունի: Իբրև եկն ի նա (ի Թզենին): Զթուր բարկութիւնն եհեղ յայրն երանելի: Որ յարեւելս առ մեզ գայցէ՝ թողցեն. իսկ յարեւելից յարեւմտոս անանց լիցի ճանապարհ: Ամբարձ գալս իւր յաշակերտս: Ընդէ՞ր ոչ ետոր զարծաթն իմ ի սեղանատրս: Դուք երթայք ի տօնն, ես ոչ երթամ յայն:

2. Երբ խնդիրը, սովորաբար բայական անուն կամ սնորոշ դերբայ, ցույց է տալիս նպատակը, որին հասնելու համար կատարվում է գործողությունը: Աշխարհաբար թարգմանվում է տրական, երբեմն և հայցական-ուղղական հոլովներով և նախաբառով. բայական անունը սովորաբար անորոշ դերբայ է դառնում. երբեմն պահվում է գրաբարի ի նախդիրը: Օրինակ՝ երթալ յորս, հասանել յօգնութիւն, գումարել ի մարտ պատերազմի, ի խորհուրդ կոչել, ի գործ առաքել: Որ լեզու որում դասու հասցէ յաշակերտութիւն: Սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակ արքունի: Աշխարհագիր առնել զամենայն երկիրն Հայոց ի թողութիւն հարկաց և ի թեթևութիւն այլոյձիոյն: Նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն: Դուք պարարէք զմարմինս ձեր նմա ի կերակուր: Ոչ ինչ կարի յօգոստ էր:

Սույն իմաստով գործ են ածվում և առ, առ ի, առ յ. առ ի յ. օրինակ՝ Պատրաստք եմք առ ամենայն մեքենայս... ոչ միայն ի շարշարել, այլ և ի մեռանել: Վառեալք և ջեռեալք առ այրել: Աշակերտք հեղգք առ ի յուսումն և փոյթք առ ի վարդապետել: Առաքեցին դասաճանս... զի ըմբռնեսցեն զնա բանիւք առ ի մատնել զնա պետութեան և իշխանութեան դատաւորին: Առ ի հանգիստ ձմերոցի: Հանդերձ առ ի զարդս մեծարանաց:

3. Երբ բայը ցույց է տալիս մի բանից մի ուրիշ բանի, մի վիճակից մի ուրիշի, մի պաշտոնից մի ուրիշի ևլն. փոխվել, դառնալ: Աշխարհաբար թարգմանվում է ուղղական կամ տրական հոլովներով: Օրինակ՝ Եղիցին դժուարիւնքն ի դիւրինս և առապարքն ի հարթ ճանապարհս: Հող էիր և ի հող դարձցիս: Զուլեսցեն զսուսերս իւրեանց ի խոփս և զսուփնս իւրեանց ի մանգաղս:

4. Գործիական հոլովի իմաստով, որի տեղ և դրվում է հաճախ: Աշխ. գործիական հոլով: Օրինակ՝ Ի ճանապարհ հեթանոսաց մի՛ երթայք: Գոչեաց... ի ձայն մեծ: Առնել, ասել, առաքել ի ձեռն ուրուք, յանուն իմ: Նիւթոյ անուն ի նոցա լեզու (= նրանց լեզվով) ի մրո ք մերձ է: Աղաղակել ի մի բերան: Կոտորել ի սուր սուսերի: Վառել ի զէն և ի զարդ: Եհար զնոսա ի հաուրածս անհնարինս: Ննջել ի քուն թանձրութեան: Յայլ և այլ լեզուս խօսել: Շինել զպարիսպն կանգունս հինգհարկար յերկայնութիւն:

206. Մեր քերականները ի նախդրով հայցական հոլովը դնում են

իբրեւ առանձին հոլով «ճախդբի տրական», որովհետեւ շատ բայեր և աշականներ այդ ձևով են առնում իրենց առարկայական խնդիրը, որ աշխարհաբարում սովորաբար (երբեմն և գրաբարում) տրական հոլովով է դրվում: Այսպես են բացի վերևում հիշվածներից նաև՝ ածել, հասանել, հասուցանել (ի փառս, ի պատիւ), ձգել, արկանել (զձեռն յինչ = ձեռքը մեկնել մի բանի). մերձենալ յոք, յինչ (=կպչել, դիպչել մեկին. մի բանի). ձայն առնել (=ձայնել մեկին). արկանել (յինքն). գալ (ի միտս = ուշքի գալ). յաւելուլ, փշել, ածել (ապտակ ի ծնօտ ուրուք). դարձուցանել ինչ յոք. սաստել յոք. յարել, հաւատալ, հայել, յեղուլ, յուսալ, ձեռն մխել, խնայել, դիմել, մատնել, տալ. մատուցանել, խոստովանել, պահել (յօրն = ...օրվան պահել): Նախանձաւոր լինել, պարտաւոր լինել, վնասակար լինել, մէտ և յօժար, պիտանի, պիտանացու, վստահ, ապաստան լինել (յոք, յինչ = մեկին, մի բանի) ևլն: Մօտ էր ի քաղաք անդր տեղի:

ՆԵՐԳՈՅԱԿԱՆ ՀՈԼՈՎ

207. Ի հայցականի և եզակի տրականի հետ կազմում է ներգոյական հոլով:

ա) Այս իմաստով հոգնակիում ի նախդիրը դրվում է միշտ հայցականի վրա. իսկ եղակիում տրականի վրա: Բայց եթե եզակի տրականն այ, ոյ վերջավորութիւնն ունի, վերցվում են կամ ում, ոջ վերջավորութիւնները, եթե կան (§§ 102. 106). կա՛մ, եթե ի հոլովման ձև ունին (§ 132. 2), այս ձևն է վերցվում (օրինակ՝ գիշեր, գիշերոյ, — ի գիշերի. մարմին, մարմնոյ, — ի մարմնի), թէ չէ՝ հայցական հոլովի վրա է դրվում ի նախդիրը:

բ) Հատուկ, երբեմն և հասարակ անունների ու դերանունների համար, վերցվում է եզակի հայցականը. օրինակ՝ ի Հոռոմ, յԱրտաշատ, ի Բաբելոն, յԵգիպտոս, բայց նաև ի Բաբելոնի, յԵգիպտոսի. նույնպես և յաշխարհի յորովայնի բայց երբեմն նաև՝ յաշխարհ յորովայն: Այսպես և ի մեզ, ի ձեզ, ի քեզ, բայց յիս (=ինձնում):

գ) Եզակի հայցականի և անեզական բառերի հայցականի հետ, երբ եզակի իմաստով են առնված (§ 85), դրվում է ստացական և ցուցական ածականների տրականը. օրինակ՝ ի փառս իւրում, ի կիանսն ըում, յաթոռ իւրում, ի դնալ իմում: Որ նստէր ի մեծ գահոյս յայսմ: Յայնմ գործ:

208. Ներգոյական դրվում են.

1. Այն խնդիրները, որոնք եղելության մի տեղում, մի բանի մեջ լինելն են ցույց տալիս, իբրև պատասխան ա՛ւ հարցի (§ 141. 2): Աշխարհաբար թարգմանվում է ներգոյական, տրական և հայցական-ուղղական հոլովներով, կամ մեջ, վրա, երեսի՞ն բառերով: Օրինակ՝ Քանզի էին իսկ այնպիսիքն բնակեալ ի կեանս իւրեանց իբրև ի թանձրամած

խաւարի, և ոգիքն արգելեալք ի մարմնի իբրև զկենդանի ի գերեզմանի, յորս ամենեկին չծագէ նշույլ սուրբ ըլսողոյն: Երևեցան նոքա սուր ընդ մէջ և վահան ի ձեռին: Գրէր մատամբ յերկրի: Որ կայցէ ի տանիս՝ և կարասին իւր ի տան, մի՛ իջցէ առնուլ: Ընկալար զբարիս քո ի կեանսըն քում: Եւ ոչ Սողոմոն յամենայն ի փառսն իւրում զգեցաւ իբրև զմի ի նոցանէ: Օրհնեալ ես դու ի կանայս: Որ ի փոքուն անիրաւ է և ի բազմին անիրաւ է:— Հեծեւ ի ձի, յէշ և յաւանակի իշոյ: Հեծեալ էր ի ջորտոջ իւրում: Երիվար, յորում արքայ հեծանէր: Նստել յաթոռ իւրում: Դեռ ի բանտի, ի դիպահոջ, ի գրի ներքնում, ի գերեզմանի: Սերմանել յագարակի: Կայր յեզր ծովուն: Ի ձեր կողմն է: Բնակէր երկրին, ի կողմն հարաւոյ: Որ կայր յայն կոյս ծովուն:

2. Ժամանակի պարագայական խնդիրները, իբրև ե՞րբ հարցի պատասխան: Աշխ. տրական, հայցական-ուղղական և ներգոյական հոլովներով, այլ և ժամանակ բառով: Օրինակ՝ Յամսեաճի շորորդի եկին, հասին յաշխարհն Հայոց: Հասին ի Դուռն ի մեծի շաբաթու զատկին: Յեօթներորդում ժամու եթող զնա ջերմն: Ի հնգետասաներորդի ամի տէրութեանն Տիբերեայ կայսեր: Ի ժերութեան, ի մանկութեան, ի խաղաղութեան: Ի ժամու, յամենայն ժամու: Յամենայն ժամ: Ի նմին ժամու, ի նմին ժամանակի, յայնմ ժամանակի: Յաւուրն ութերորդի եկին. յաւուրս Շապուշ. ի սկզբան. ի միաշաբաթուն, ի միաշաբաթոշն: Երկիցս ի շաբաթու: Ի տարւոջ մի անգամ: Ի տարւոջ և կիսում՝ (=տարի ու կեսում). յերեսուն ամի, ի վեց աւուրս (=երեսուն տարում, վեց օրում): Ի գիշերի և ի տուրնջեան. ի տուէ և ի գիշերի (=գիշեր ցերեկ): Յայսմ գիշերի (=այս գիշեր): Յայն բան եկին աշակերտքն (=այն խոսքի վրա, ժամանակ): Ի հնգետասան օր հասանէր ի հրամայեալ տեղին:

3. Անորոշ դերբայը ժամանակի պարագայի իմաստով: Աշխարհաբար թարգմանվում է իս վերջավորութեամբ անկատար դերբայով (գնալիս, խոսելիս). Ժամանակ, հետո բառերով (գնալու ժամանակ, գնալուց հետո), կամ թե հաճախ երկրորդական խոսքով (երբ այս ինչ բանը լինում է, լինում էր, եղավ): Իմ, քո, մեր, ձեր, իւր ստացականներն անորոշ դերբայի հետ դրվում են ում վերջավորութեամբ տրական: Օրինակ՝ ի բառնալ ազգին Արշակունեաց տիրեցին աշխարհիս Հայոց ազգն Սասանայ պարսկի: Ի ծնանելն: Բազումք ի ձէնջ ի խորշակէ յերթալն սատակիցին: Ահա՛ ել սերմանահան սերմանել, և ի սերմանելն իւրում էր որ որ կաւա առ ճանապարհաւ: Ի ծագել արևո՞ւ տապացաւ: Ի գնալ քում:

209. Յ նախդիրը, որ միշտ անվան հետ կպած է գրվում, դրվում է հայցականի հետ և գործ է ածվում՝

1. Սինչև բառի իմաստով, որի հետ երբեմն և բանում է: Օրինակ՝ Բնդէ՞ր, արթայ, ցայդ վայր (==մինչև այդտեղ) միայն ետուր ընթեռնուլ, Յայժմ (==մինչև այժմ): Եկայք երթիցուք մինչև ցԲԵթղեհէմ:

2. Իբրև խնդիր մի քանի բայերի և ածականների՝ փոխանակ տրականի: Օրինակ՝ Ասէ ցնա, ցիս, ցմեզ, ցոք, ցեղբայր իւր: Ինքն ցինքն ասել: Ասել ըմիտս իւր: Ո՞րիցէ ի ձէնջ մարդ, ցոր խնդրիցէ որդի իւր հաց, միթէ քա՞ր տայցէ նմա: Եհարց ցնա, ցնոսա, ցաշակերտսն: Ետ զնա ըմշակս իւր, ցաղջիկն: Յմեզ ապաստան: Քոյդ ցքեզ (=բռնդ քեզ):

ԱՌ

210. Առ հայցականի հետ նշանակում է.

1. Դեպի, մոտ, երբ խնդիրը ցույց է տալիս այն սնձը, կամ իրը, դեպի որը ուղղվում է գործողութունը: Աշխարհաբար թարգմանվում է նաև տրական, սակավ անգամ և հայցական-ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Երթ ի տուն առ ընտանիս քո: Դու առ ի՞նչ գաս: Ձդոյն պատուէր առ ամենեկան արկտնէր: Գրել իբր առ ասելիս և առ անպիտանս: Ասաց առակ մի առ նոսա: Անկաւ առ ծունկս նորա: Ձդառնալ անդրէն առ ոք: Ժողովեցան առ նա ժողովուրդք բազումք:

2. Համեմատությամբ, վերաբերությամբ, նկատմամբ, համար, դեպի: Օրինակ՝ Եթէ առ մարմնաւորս այսպէս, որչափ ևս առաւել առ հոգեւորն: Որպէս առ մի մարդ, այսպէս և առ բոլոր աշխարհս: Չամենայն ասացեալս արարից և կատարեցից առ մնացորդս աշխարհին: Ջայդպիսի նախանձ և տչ մարդ առ մարդ ունի: Այլ զի՞նչ է այն առ այդչափ մարդիկ: Փոքր է մարմնոյ մեծութիւն առ հոգեւոր փարթամութիւն: Սէզ, պճնող առ հանդերձս: Գթած, ողորմած առ աղքատս:

3. Համար, որ անորոշ դերբայի հետ կարող է զեղչվել: Տե՛ս § 205. 2:

211. Առ եզակի և հոգնակի հայցականի և եզակի տրականի հետ նշանակում է իբրև ներգոյական.

1. Մոտ, մոտին, կշտին (ներգոյականի նշանակությամբ). թարգմանվում է երբեմն և տրական հոլովով: Օրինակ՝ Աւասիկ տապար առ արմին ծառոց դնի: Քորք սորա առ մեզ են: Գտին զյաւանակն կապեալ առ դուրս: Ծարակեցցէ գայլ ընդ գառին և լինձ առ ուլու մակաղեսցի: Կային առ նմա: Դուք էիք մեր պարծանք առ թշնամիսն ճշմարտութեան, արդ դուք էք մեր նախատինք առ նոյն թշնամիս: Զհեռաւորս ևս առ միմեանս համարէին: Կէսքն առ նմա իսկ էին ի կարաւանին:

2 Համար, պատճառով, երբեմն նպատակով: Աշխարհաբար ասվում է նաև բացառական հոլովով: Անորոշ դերբայը հայցական է դերվում, բայց հետի ստացական իմ, քո, մեր, ձեր, իւր ածականները՝ տրական: Օրինակ՝ Ո՞ր ձէնջ առ հոգալ իւրում յաւելուլ կարիցէ ի հասակ

իւր կանգուն մի: Առ ահին (= ահից, ահու) աղադակեցին: Առ նախան-
ձու մատնեցին զնա: Այլ, ասէ, առ քաղցի իւրում շրջեսցի և կերիցէ
զկէս անձին իւրոյ: Եւ առ յոյժ խնդութեան ոչ երբեք յագէին երկայնու-
թեամբ ճանապարհին: Առ յոյժ աղքատութեան ակամայ դիմեսցեն յո-
րէնս մոգաց: Առ սէրն: Առ հեռ և առ նախանձ ծնկեալ՝ նենգաւ զնայր
ընդ Դաւթի: Առ հոգս, առ ցաւ իւր ճշալ: Առ ամօթոյ ձերոյ ասեմ:

3. Դարձվածներ՝ Ունել, ղնել, համարել, գրել զոմն առ իմաս-
տունս, առ յիմարս, առ մարդիկ (այլ և համարել ի մարդիկ), առ սոռոս,
առ լաւ և լին = մեկին իմաստունի, հիմարի, մարդու տեղ ղնել, մեկին
մի բան համարել: Տալ երկուս գառինս առ օր (= օրենք, օրր, օրական):
Առ այլ (= մարդը, յուրաքանչյուր մարդ, մարդագլուխ) հարիւր դը-
րամ տուգանեսցին: Եւ ոչ առ սակաւ մի համբեր: Առ անգամ մի ի նե-
ղութենէ անտի զանձինս ապրեցուցեն: Ոչ սակաւ գանձս առ ժամայն
զութենէ: Առ այն օր պահել հրամայեաց: Առ աշս, առ երեւոյթս, առ
երեսս (= երեսանց, դրսից): Առ այս ետ պատասխանի (= սրան, այս
բանին պատասխանեց):

**212. Առ բացառականի հետ՝ առ ի ձևով կամ միայն առ՝ նշանա-
կում է**

1. Մեկի մոտից, կողմից, բերանից, այլև պատճառով, համար,
կամ լոկ բացառականի իմաստ ունի: Օրինակ՝ Առ ի մարդկանէ այդ
անկար է: Առ ի ծնողաց ինձ խորէն անուն: Քոյր քո առ ի հօրէ՞, եթէ
առ ի մօրէ: Խօսեսցի առ ի քէն ընդ ժողովրդեանդ: Առ յինքենէ խօսել:
Զի մի՞ մերժեալ ընկեսցի առ ի նոցանէ: Ոչինչ զանգիտէին առ ի յոյժ
բազմութենէն: Առ ի մեղաց (= մեղքիցը), առ ի չգոյէ: Առ երկիւղէ, առ
հարկէ, առ պատճառէ, առ իւրեանց բնութենէ (= յերկիւղէ, ի հարկէ
էլն):

2. Նպատակով, համար: Անորոշ դերբայն աշխարհաբար թարգ-
մանվում է նաև երկրորդական խոսքով ուրպես զի շաղկապով սկսված:
Օրինակ՝ Տացեն նշանս առ ի մոլորեցուցանելոյ: Նոցա աչք կախալ
էին առ ի չճանաչելոյ զնա: Եթէ չիրաւանց իմոց տաղտկանայցեն ան-
ձինք ձեր առ ի չառնելոյ ձեզ (§ 176. 1) զամենայն պատուիրանս իմ,
և ցրելոյ զոգոտն իմ, արարից նոյնպէս և ես ձեզ: Ծանրացուցանէ զա-
կանջս առ ի շսեցոյ զպատաստան արեան. խնու զականջս, զի մի՞ տես-
ցէ զանիրաւութիւն:— Զանցէ ի զոհէն զառ ի յիշատակէն նորա: Անդ ե-
զին առ ի յիշատակէ զսուրսն քարեղէնս: Առ առակէ շրջեցուցանէին:

Առ ի, առ յ, տե՛ս և § 205. 2:

212 Առ գործիականի հետ նշանակում է՝

1. Տեղի իմաստով՝ մի բանի մոտը, մոտեքը, մոտովը.— կշտին,
մոտին (համեմատությամբ): Օրինակ՝ Ժողովուրդն կայր առ ժովնգերբն:
էր որ անկաւ առ ճանապարհաւ: Սամարացի ոմն ճանապարհորդեալ

ընդ նոյն առ նովաւ: Անդ էր առ լերամբ երամակ մի խողոց: Անցանէին առ Գալիլիացւոյք: Ոչ առ այլովք վատթարովքն վեհ երևի: Զի՞նչ է յարդ առ ցորենաւ: Փոքր է այս առ այնքա:

2. Ժամանակի իմաստով՝ օրերը, ժամանակները, օրով: Օրինակ՝ Եւ որ այլ ևս հարկ աշխարհին՝ բաղմագոյն քան առ հարբն նորա երթայր յարքունիս: Կարգեալ իսկ էին նոքա առ նախնեօքն մերովք: Առ այնու ժամանակաւ: Առ կենդանութեամբ առն իւրոյ: Առ մեօք (=մեթօրով):

ԸՆԴ

218. Ընդ հալցակաւնի հետ գործ է ածվում՝

1. Ի նախդրի փոխանակ, հաճախ երբ խնդիրն ընդարձակ տարածություն է ցույց տալիս: Աշխարհաբար վրա, երեսին, — մեջ, — դէպի բառերով, երբեմն և հալցական-ուղղական, տրական ու ներգոյական հոլովներով է ասվում: Օրինակ՝ Եւ համբաւ նորա ընդ ամենայն երկիրն ընդ այն: Բժշկէին ընդ ամենայն տեղիս: Ընդ ամենայն տեղիս է տէրութիւն նորա: Աշխարհագիր առնել ընդ ամենայն տիեզերս: Դեւտաւորս առաքեաց ընդ ամենայն ատրուշանս աշխարհին իւրոյ (բայց՝ ոչ բոլոր իմաստով՝ Աւետիս խնդալիս առաքէր յատրուշանս բազումս): Յորդեալ տարածանէր ընդ ամենայն կողմանս հեռաւոր ճանապարհին: Ոչ յանկեան ուրեք աշխարհի քարոզի (օրէնքն մեր), այլ համատարած ընդ ամենայն երկիր, ընդ ծով և ընդ ցամաք, և ընդ կղզիս: Եւ միայն ընդ արեւմուտս, այլ և ընդ արեւելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ: Հող հանէր ընդ շորս կողմանս երկրի: Յաժիք ընդ ծով և ընդ ցամաք: Մտեալ շրջէր ընդ Երիթով: Շրջէր ընդ ամենայն քաղաքս և ընդ գեօղս: — Հայել ընդ երկինս, ընդ ագռաւս, ընդ շուշանն վայրի, ընդ նոսա, ընդ նա: Գնաց ընդ արեւմուտս Դնել ընդ սնալս խոր: Թքին ընդ երեսս նորա: Ասել ընդ միտս. զարմանալ ընդ միտս (=մտքով): Արկ զմատունս իւր ընդ ականջս նորա: Մտանել ընդ գետինն:

2. Երբ գործողությունը մի բանի միջից, միջով, վրայից, վրայով կամ ուղղությամբ անցնել է ցույց տալիս: Աշխարհաբար նաև գործիական կամ բացառական հոլովներով: Օրինակ՝ Ընդ այլ ճանապարհ որոնացին յաշխարհն իրեանց: Մտէք ընդ նեղ դուռն: Բազումք են, որ մտանեն ընդ նա: Անցեալ ընդ այն: Գնաց ընդ արտորայս նոցա: Որ ինչ մտանէ ընդ բերան՝ ոչ պղծէ զմարդ: Եւ ընդ քո անձն իսկ անցցէ սուր: Զգնայր ընդ եզր ծովուն: Հերձաւ վարադոյրն ընդ մէջ: Եւ ընդ բիթսն և ընդ բերանն առ հասարակ Գողորշի ջերմախառն ելանէր: Անցանել ընդ գետն:

3. Երբ խնդիրը ցույց է տալիս մերձավոր ժամանակները: Աշխարհաբար ժամանակները, դեպի, դեմ, վրա, մեջ, հետո, բառերով, կամ հալցական-ուղղական, բացառական, ներգոյական հոլովներով: Օրինակ՝ Թերեւս գիտիցես և ընդ այն ժամանակս ծնեալ իցես: Ընդ այդն,

ընդ առաւօտն (= առաւօտան դեմ)։ Ընդ երեկս։ Ընդ աւուրսն ընդ այ-
նոսիկ (= այն օրերում, այն օրերը)։ Ընդ սակաւ աւուրս եկին բերին։
Ընդ աւուրս տաւս եկեսցէ (= տասն օրից, տասն օրում, վրա տասն
օրը կը գա)։

4. Երբ խնդիրն անորոշ դերբայ, երբեմն և բայական անուն է և
նշանակում է մի բան լինելուն պես, լինելուց հետո, երբեմն և ի նախոր-
դի իմաստով (§ 207. 3) լինելիս, լինելու ժամանակ։ Օրինակ՝ Ընդ բու-
սանելն չորացաւ, Ընդ ելանելն նորա ի նաւէ անտի... Արջք օրհասա-
կանք ընդ վախճանել շնչոյն հզօրագոյնս կոտիւն։ Եթէ ոչ վաղիւ ընդ
առաւօտն, ընդ երեւումն սքանչելոյն (արեգական) ընդ իս զիւրաքան-
չիւր ծունր նմա ոչ կրկնեսցիք...։

5. Իբրև խնդիր զգացմունք ցույց տվող և մի քանի ուրիշ բայերի,
վրա, զխին բառերի իմաստով։ Երբեմն հայցականի հետ և տրական
հոռովով է դրվում այս խնդիրը։ Օրինակ՝ Զարմանային... ընդ վարդա-
պետութիւն նորա։ խոտուել, խոտվել ընդ բանն (այլև՝ խոտվել ընդ բա-
նին), հնդալ ընդ բարիս։ Հաճել, նախանձել ընդ ոք, ընդ ինչ (այլև՝
նախանձել, զարմանալ, գութ ունել, ուրախանալ ընդ ումեք, ընդ իմիք)։
էր ցասամբ մեծաւ ընդ Տիւրացիս։ Անցք անցին ընդ նա։ Արարին ընդ
նա զոր կամեցան։ Որ ինչ արարին ընդ նմա։ Զասեն ինչ ընդ դմա։
Առնել ողորմութիւն ընդ տանն նորա։ Հայեցեալ ընդ նա։ Եթէ ընդ փայտ
դալար զայս առնեն, ընդ շորն զի՞նչ լինիցի։

6. Ընդ... ընդ կրկնված ձևով նշանակում է երկու բանի մեջ, միջև.
մեջտեղում, արաճում։ Օրինակ՝ Վիհ մեծ է ընդ մեզ և ընդ ձեզ։ Մի՛
լիցի կոխ ընդ իս և ընդ քեզ, և ընդ հովիւս իմ և ընդ հովիւս քո։ Կախե-
ցաւ ընդ երկինս և ընդ երկիր։

Այս գործածությունը նշանակում է և ընդ ամենայն, ընդ բնաւ =
միանգամայն, բոլորը միասին։ Օրինակ՝ Եւ լինէր հանդէս համարուն
վաթսուն և վեց հազար այր ընդ հեծեալ և ընդ հետեակ։ Ընդ այր և ընդ
կին և ընդ մանուկ աւելի քան շորեք հարիւր բիւր։

214. Ընդ հայցականի և եզակի, երբեմն և հոգնակի տրականի
հետ նշանակում է հետ. հետը միասին։ Օրինակ՝ Հաշտեա՛ց ընդ եղ-
բօր քում։ Եղև խնդիր ընդ հրէից վասն սրբութեան։ Զայս խօսէր ընդ
նոսա։ Զէթ ընդ իւրեանս ոչ բարձին։ Ուտել և ըմպել ընդ արեցցոցս։
Ոչ խառնեալ վատութիւն ընդ արութիւն քաջութեան։ Կարել ընդ մորթ։
Տում ընդ տուն կցել։ Ընդ իս, ընդ նմա։

215. Ընդ սեռականի հետ նշանակում է՝ փոխանակ, փոխանակ
ընդ=տեղը, փոխանակ. երբեմն և համար։ Օրինակ՝ Զայն առեալ տա-
ցես ընդ իմ և ընդ քո։ Ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման։ Զի՞նչ
տացէ մարդ փրկանս ընդ անձին ի թոյ։ Առ զմի ի կողից նորա և ելից
ընդ այնր մարմին։ Քազաւորեաց եղբայր նորա ընդ նորա։ Ընդ ամե-

նայն դատարկ բանի, գոր խօսիցին մարդիկ, տացեն համարս: Բերէո ընդ միոյ երեսուն, ընդ միոյ վաթսուն և ընդ միոյ հարիւր: Տալ ինչ ընդ իրիբ:

216. Ընդ բացառականի հետ, առանց ի նախգրի, նշանակում է՝ կողմից, կողմը, կամ լոկ բացառականի իմաստ ունի: Օրինակ՝ Ասա՛, զի նստցին սոքա մի ընդ աջմէ քումմէ և մի յահեկէ: Ելին ընդ կողմանէ դրանցն: Բանական էր նոցա ընդ հիւսիսոյ. ընդ հարաւոյ. ընդ արեւելից կողմանէ: Անկցին ընդ կողմանէ քումմէ հաղարք: Ընդ ցուոցն կախեալ իջուցին: Որ ինչ կայ ընդ երեսաց լուսոյն, նա է պատճառ խաւարին:

217. Ընդ գործիականի հետ, նշանակում է տակը, տակին, ներքո: Օրինակ՝ Ոչ լուցանեն ճրագ և դնեն ընդ գրուանաւ: Եթէ ընդ յարկաւ իմով մտցես: Քանզի և ես այլ մի եմ՝ ընդ իշխանութեամբ: Մտէ՛ք ընդ վիմօք և թագերուք: Ընդ գրով, ընդ ծառայութեամբ, ընդ աշխարհագրով արկանել: Ընդ հարկաւ դնել: Ոչ ընդ նովին օրինօք մտանէին:

ԸՍՏ

218. Ըստ հայցակաւնի և տրակաւնի հետ, նշանակում է՝

1. Համեմատ, պես, համաձայն, նայելով, թվով, չափով: Օրինակ՝ Մի՛ ըստ աշս դատիք: Ըստ նոցա կարծիս (կարծեաց): Ըստ կամս, ըստ միտս, ըստ օրէնս=ըստ կամաց կլն: Կատարել դատաստան ըստ գրեալսն: Հատուցանել իւրաքանչիւր ըստ գործս: Ըստ առաջին կարգի օրինացն արքունի (=պալատի առաջվա կարգով, սովորութեամբ): Ըստ ամենայնի (=ամեն բանով, թուրովին): Ըստ նմին և (=նմանապես և): Ըստ իս (=իմ կարծիքով): Ըստ արժանւոյն: Ըստ տունս, ըստ վրանս, ըստ երդ, ըստ գլուխ (=տների կլն. թվով): Ըստ աճել մանկանն: Իւրաքանչիւր ըստ կարի իւրում: Մի՛ ըստ գործոց նոցա առնէք:

2. Ըստ միայն հայցակաւնի հետ գործածվում է դուրս, դենը բառերի իմաստով իբրև խնդիր անցանել, ելանել, անկանել, լինել կլն. բայերի: Աշխ. նաև բացառական և հայցական-սովորական հոլովներով: Օրինակ՝ Անցանել ըստ չափ, ըստ սահման, ըստ օրէնս, ըստ երդումն, ըստ բանս, ըստ ջուր: Ելանել ըստ հրաման, ըստ չափ, ըստ ձեռն (տւրուք). անկանել ըստ կողմն, ըստ ակն: Ըստ ակն էաք ի տեառնէ: Ըստ այն մի գիշերն (=այն մի գիշերից դատ): Ի ձէնջ ըստ կողմն ելեալ: Զամենայն ազգս ժողովեա՛ւ և անցո՛ւ ըստ Պահ դուռն ի ներքս: Որ և ըստ հեթանոսական օրէնս անցանէր արինհեղութեամբ: Կայսր չեւանէ ըստ քո հրաման: Որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին: Ամենայն արարածք ոչ երբեք անցանեն ըստ եղեալ սահմանն իւրեանց: Ըստ երկիր անդր ոչինչ է (=երկրից դենը ոչինչ չկա):

219. Ըստ բացատրականի, հետ, առանց ի նախորդի, ցույց է տալիս հաջորդություն, ետևից, կամ լուկ բացատրականի իմաստ ունի: Օրինակ՝ Օր բստ օրէ: Ասել, ելանել մի բստ միողէ: Ամ բստ ամէ (= օրեցօր, տարեցտարի): Այր բստ առնէ (= իրար ետևից), եւ որ բստ այսմանէ: Ըստ հիւսիսոյ կուսէ:

220. Իբրև զ, որպես զ հայցականի հետ, նշանակում են՝ պես, երման, ինչպես: Գործ են ածվում հավասարության կամ նմանության բաղդատություն ցույց տալու համար: Օրինակ՝ Իբրև զհողմ սաստիկ զի բախիցէ զծով մեծ, այնպէս... (= ինչպես սաստիկ քամին, որ...): Մի՛ շատախօս լինիք իբրև զհեթանոսս: Եղբրուք խորագէտք իբրև զօձս և միամիտք իբրև զաղանիս: Լերինք ցնծասցեն որպէս զխոյս և բլուրք՝ որպէս զգագինս մաքեաց: Մի՛ լինիք իբրև զկեղծաւորսն տրտմեալք:

Իբրև թվականի հետ նշանակում է մոտ, մոտավորապես, օրինակ՝ էին արք իբրև հինգ հազարք: Մեկնեցաւ ի նոցանէ իբրև քաբընկէց մի: Իբրև բեռինս երկու:

221. Քան զ, առաւել քան զ, հայցականի հետ, նշանակում է.

1. Քան, քան քն: Գործ է ածվում առավելության կամ նվազության բաղդատական աստիճան ցույց տալու համար: Ածականը հաճախ դըրվում է եւս (= է՛լ, է՛լ ավելի), առաւել, ավելի, եւս առաւել, առաւել եւս բառերով, կամ — գոյն ածանցով բաղդարված ձևով: Օրինակ՝ Ոգի առաւել է քան զկերակուր և մարմին քան զհանդերձ: Լաւ էք քան զբազում ձնճղուկս: Էջ սա արդարացեալ քան զնա: Մեծ ևս քան զայս սէր ոչ տք ունի: Ոչ է ծառայ մեծ քան զտէր իւր: Լաւագոյն զշինուածս մարդկեղէնս քան զհողեղէնսն հաշուէին: Զմահ քան զկեանս ընտրէին: Քան զսուտն ստագո՛յնք լինիցիք: Եւս քան զես (= ավելի ու ավելի) աճեցին: Աւարն օր քան զոր (= օր օրի վրա) աճեցեալ բազմացաւ: Սիրեցին մարդիկ զխաւար առաւել քան զլոյս: Այլ մեզ քան զայդ ոչ իմանալ ինչ է, ոչ առնել (= բայց մենք դրանից ավելի բան ոչ պիտի իմանանք, ոչ աւենենք):

2. Մի բանի չափ, պես: Ժողովրդական ձևով՝ քանց: Օրինակ՝ Եթէ ունիցիք հաւատս քան զհատն մանանխոյ (= ... հատի չափ): Խոստանայ ի վեր քան զմարդ և քան զմժիղ (= մժեղի չափ, քանց մժեղ) աղդել ոչ կարէ:

Ծան. 1. Գերադրական աստիճանի իմաստն ստացվում է, ինչպես աշխարհաբարում, նույն բաղդատական ձևով, միայն քան զ նախորդի խնդիրը դրվում է ամենայն. ամենեքեան բառերով. օրինակ՝ Որ մեծն է քան զամենայն: Առաւել քան զամենեւեան զնոսա դատել: Որ յետին շար է քան զամենայն շարիս:

Նույն իմաստն ստացվում է, երբ բաղդատության խնդիրը դրվում է, ինչպես աշխարհաբարում, սեռական, բացատրական և ի նախորդով հայցական (ներգոյական): Օրինակ՝ Սա ամենեցունք թագաւորացն մերոց հարստադոյն և խոհեմադոյն, և արանցն այ-

նոցիկ և ամենեցուն քաշ: Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն, Ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս վեհագոյն: Մնաւ կինն հանկարծ երիս կատարեալս ի դիպազանց:

Ման. 2. Քան զ նախդրով գործ են ածվում և՛ արտաբոյ քան զ, արտաբո քան զ=մի բանից դուրս: Յառաջ քան զ, նախ քան զ=մի բանից առաջ, Վեց աւուրք յառաջ քան զզատիկն (=զատիկից վեց օր առաջ): Ի ներքե քան զ=մի բանից ներս: Ի վեր քան զ, ի վերայ քան զ, գեր քան զ=մի բանից վեր, օրինակ՝ Ի վեր քան զմարդկային բնութիւն =մարդկային բնութիւնից վեր: Սույն իմաստն արտահայտվում է և գեր զ ձեռք՝ Գեր զմարդիկ, գեր զբնան, Յետու երթալը ամառի քան զնոսա...նրանցից առաջ, Զիշխեն ալ ինչ քան զայն գործել=...նրանից զատ ուրիշ բան, Այլազգ քան զայս: Անգր քան զ=մի բանից դենը:

222. Միմչեւ ի (յ), միմչեւ ց հայցական հետ=միմչեւ: Օրինակ՝ Ուտէին և ըմպէին... միմչեւ յօրն, յորում եմուտ նոյ ի տապան Տրտում է ոգի իմ միմչեւ ի մահ (=մահու չափ): Միմչեւ ի կատարած աշխարհի (=միմչեւ աշխարհի վերջը): Միմչեւ ի քաղաքն: Միմչեւ ցե՛րբ իցեմ ընդ ձեզ, միմչեւ յե՛րբ անսայցեմ ձեզ: Տաց քեզ միմչեւ ցկէս թազաւորութեան իմոյ: Քանի՛ցս անգամ եթէ մեղիցէ ինձ եղբայր իմ, և թողից նմա. միմչեւ ցեօ՛թն անգամ: Միմչեւ ցեօթանասնեկին եօթն անգամ (=յոթանասուն անգամ յոթն անգամ): Ի վեց ժամէ աւուրն միմչեւ ցինն ժամ: Միմչեւ ցայժմ, միմչեւ ցայսօր:

223. Բաց կամ բաց բացառականի հետ=բացի, զառ: Օրինակ՝ Բայց յինչն (=բացի ինձնից):

224. Հանդերձ (նախադաս և ետադաս) գործիականի հետ=ենտը միասին (հանդերձ): Ինքն (Սմբատ) հանդերձ միով վնաւ իւրով և սակաւ արամբք գայ: Անդ նստէր աշակերտօքն հանդերձ:

225. Առանց սեռականի հետ=առանց: Օրինակ՝ Առանց զձեզ ինչ աշխատ առնելով խաղացաք զնացաք յերկիրն Յունաց և առանց գործոյ պատերազմի սիրով մարդասիրութեամբ նուաճեցաք զամենայն երկիրն մեզ ի ծառայութիւն:

226. Վասն (նախադաս, երբեմն և ետադաս) սեռականի հետ=համար: Օրինակ՝ Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի:

ՆԱԽԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱԿԱՅԱՅԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ

227. Կան բազմաթիւ ածականներ, որոնք քերականութիւններ չեն սովորաբար դրվում են իբրև նախադրութիւն: Այսպես են՝ արեւադէ խնդրով՝ նման, հանգոյն, հանգէտ (=նման, պես), համեմատ, հաւասար, զոյգ կամ զոյգ ընդ (=հետ մի տեղ, միասին), հակառակ, հակառակ ընդ. հայցական խնդրով՝ կից ի, մերձ ի, մօտ ի. հայցական և

գործիական խնդրով՝ մերձ առ, մօտ առ. բացառական խնդրով՝ ուրույն
(= ըոկ, հեռու, զատ, բացի), մեկուսի, հեռի:

228. Ավելի կարևոր են այն անունները, որոնց հոլովական ձևերից
մի քանիսը, հաճախ նախդիրներով, գործ են ածվում նախադրության
իմաստով, կամ մենակ գործածվում են իբրև մակբայ: Ստացական ա-
ծականները իմ, քո, մեր, ձեր, իւր հոլովով համաձայնում են այդ ա-
նուններին. նախդիրները՝ գ, ընդ, առ դրվում են նախադաս սեռակա-
նի վրա:

1. Ետ (= ետ, ետք, ետև) բառից՝

Ետ ընդ ետ=նույն հետայն=իսկույն, ետևից: Թող անդէն ետ ընդ
ետ լինէր նմա որդի: Ետ ընդ ետ իսկ ընդէ՞ր ոչ յղեաց:

Յետ=ետ, դեպի ետ: Ջամօթն ի յետ ընկեցեալ:

Յետ=հետո: Յետ այսր ամենայնի այլ բանիք զմեզ մի՛ հար-
ցաներ: Յետ վեց ատուր:

Յետս=ետ, դեպի ետ: Ի հայրենի օրինացն յետս կալ: Գնացին
յետս յետս (=ետ ետ):

Յետայ, յետուստ=ետևից, ետևով, ետևում, ետևի. հետո, ապա:
Յետոյ ձերմէ (=ձեր ետևից): Ունկն դնէր առ դրան խորանին, քանզի
յետոյ նորա կայր: Թաղեալ յետոյ դրանն: Յետոյ կողմն (=ետևի կող-
մըն): Յետոստ խորանի կամ որմոյն մերոյ: Յետուստ կողմանէ: Ծա-
կել զորմն յետուստ: Լի էին աչօք առաջոյ և յետոյ (=առջևից և ետե-
վից): Յետոյ (=հետո) զղջացաւ:

Ետ գետէ=ետևե ետև, հետզհետե:

2 Հետ=հետ, հետք բառից՝

Հետ=ետևից: Երթային զհետ նորա: Աղաղակէ զհետ մեր: Այր
զեղբօր զհետ երթիցէ: Մի զմիոյ հետ=հետզհետե, միմյանց ետևից:

Ի... հետէ=ի վեր, սկսած: Յայնմ հետէ, յայսմ հետէ, յորմէ հե-
տէ: Ի սկզբանէ հետէ, ի հնոց ժամանակաց հետէ, յայգուէ իսկ հետէ,
յայնմ ժամանակէ հետէ, ի վաղուց հետէ:

Երբեմն գործ է ածվում և հետ, ի հետ=հետը, ետևը, ետևից:

3. Զկնի, գ... կնի=զհետ=ետևից. հետո: Եկայք զկնի իմ: Գնա-
ցին զկնի նորա: Զմեր կնի ոչ շրջէր: Զերիս ամս՝ ամ զամի զկնի: Մի
զմիոյ կնի կցեաց: Զմիմեանց կնի կարգեալ տողեսցին: Զկնի Աբգա-
րու մինչև ցերուանդ: Զկնի ոչ բազում ատուրց: Որ առաջի և զկնի (=առաջից և ետևից) երթային:

Ծան. Կիճճ նշանակում է՝ ոտքի տակը, հետք: Այս բառով բարգված են՝ կրկին=
երկկին (որից երկկնակի), երեքկին, չորեքկին ևն.=բառացի երկու հետ (անգամ), երեք
հետ, չորս հետ, կամ երկու ոտք, երեք ոտք, չորս ոտք: Եօթանասնկին=յոթնասուն
անգամ:

4. Առաջ բառից՝

Յառաջ=դեպի առաջ, առաջ:

Ընդ առաջ=առաջը: Ելին ընդ առաջ նորա:

Առաջի կամ առաջոյ = առաջի, առջևի. առաջից, առջևից, առաջ(ը), առաջին, Առաջի նորա = նրա առաջ(ին), Առաջի ձեռք՝ զառաջեալ, զառաջեօք = առջևը, Զառաջեալ իմով: Առաջք, զառաջս ունել = առաջն առնել, առաջը բռնել:

5. Մէջ բառից՝

Ի մէջ, ընդ մէջ = մեջ, միջով, միջից, Ի միջի = մեջը, միջին, Ի միջի ձերոյ: Ի միջոյ = միջից, Ի միջոյ ձերմէ:

6. Վեր բառից՝

Ի վեր = վեր, դեպի վեր. վերոյ = վերի, վերևի, վերևը. Ի վերոյ = վերը, վերևը, վերևում. վերից: Ի վերոյ նորա: Ի վերուստ = վերից, վերևից:

7. Ներս, ներքս բառից՝

Ի ներս = ներս, ներսը. ներքոյ = ներքևի, տակի. Ի ներքոյ, ներքոյ = ներքևից, տակից. ներքևը, տակը. Ի ներքուստ = ներսից, ներքսից. տակից, ներքևից:

8. Ստոր = ցած բառից՝ Ի ստոր, Ի ստորև, զստորև, Ի ստորէ, Ի ստորից, Ի ստորուստ = ստորև, ցածում, ցածից:

9. Հանդէպ բառից՝ Ի հանդէպ, հանդիպի կամ հանդիպոյ, Ի հանդիպէ կամ Ի հանդիպոյ, Ի հանդիպոջ = հանդեպ, հանդեպի, հանդեպից, հանդեպը:

10. Աղագ = միջոց, եղանակ, պատճառ բառից՝ յաղագս, աղագս = համար, պատճառով:

11. Սակ = թիվ, համար, չափ, բառից՝ սակս, Ի սակս = վասն, համար: Սակս է՞ր, յո՞ր սակս = ինչո՞ւ համար: Յայս սակս, յայն սակս:

12. Համար բառից՝ Ի համար = համար: Շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք, բարձր քանդակաւ, Ի համար քեռ իւրոյ հոսրովիղիստոյ:

13. Վերայ բառից՝ Ի վերայ = վրայ, Ի վերայ նորա: Քար Ի քարի վերայ:

14. Դէմ բառից՝ ընդ դէմ = դեմը, ընդդէմ, հակառակ, Ի դէմս, Ի դիմաց = դիմացը, կողմից:

15. Արտաքս = դուրս, դեպի դուրս. արտաքոյ = դուրսը, դրսում, դրսից. արտաքուստ = դրսից:

16. Ի ձեռն, ընդ ձեռն = ձեռամբ = ձեռքով:

17. Ի պատճառս = պատճառով:

18. Ի...կողմն, Ի...կոյս = դեպի...կողմը, Ի...կողմանէ, Ի...կուսէ = կողմից: Դարձաւ Ի կինն կողմն, Ի թիկունս կոյս, յարեւելս կոյս: Ի տանէ կողմանէ, յինէն կողմանէ, Ի քէն կուսէ (տե՛ս § 176. 5):

19. Ընթեր, առնթեր, առ... ընթեր = մտտին, կշտին:

20. Պէս, գունակ, օրինակ, զօրէն = պես, տեսակ, նման:

21. Փոխանակ, փոխարէն, փոխան = փոխանակ:

22. Յանդիման = դիմաց:

23. Չափ, — մաս: ու չափ, կիսով չափ:

24. Շուրջ գ... Շուրջ զնովս = նրա շուրջ:

ՇԱՂԿԱՊ

229. Համադասական շաղկապներ.

Եւ = և, ու:

Եւ, ճաւ = և, նաև, էլ, նույնպես. օրինակ՝ Եկից և ես (= ես էլ) զկնի քո: Եւ դու ի նոցանէ ես:

Եւ եւս... եւս = ևս, էլ: Զոր ունէին և զայն ևս (= այն էլ) կորոյս:

Արդ եւս = դեռ նո՛ր, նո՛ր, հենց նո՛ր, հենց այժմ:

Արդ = արդ, հի՛մա:

Եւ... եւ, եթէ... եթէ..., բէ... բէ = և՛... և՛... թե... թե: Համարս պահանջէ ի մէնջ և վասն արտաքնոց, և վասն ներքնոց: Եթէ մեք, և եթէ նորա այսպես քարոզեցաք:

Եթէ, բէ = թե (հարցական խոսքերի մեջ, որոնք իմաստով ժրխտում են իրար). օրինակ՝ Տացո՞ւք, եթէ ոչ տացուք:

Հարցական խոսքերի սկզբում եթէ = արդյոք, թեեւ, գուցե. իսկ մի՛ եթէ կամ լոկ մի՛ = մի՛թե, մի՛ գուցե, չլինի՛ թե. օրինակ՝ եթէ գիտիցե՞ս (= գիտե՞ս արդյոք), զի այսօր առնու տէր զտէրդ:

Եթէ... եւ եթէ, բէ... բէ, եւ բէպէտ, բէպէտ = թեկուզ... թեկուզ. կամ լոկ՝ թե (միայն երկրորդ խոսքի սկզբում. այսպես լինի թե այնպես իմաստով). օրինակ՝ Թէպէտ ի չար վարէր, և թէպէտ ի բարի, ոչ պարտաւանք ինչ էին նմա և ոչ դովութիւնք (= թեկուզ ի չարը վարեր, թեկուզ ի բարին, կամ՝ ի չարը վարեր, թե ի բարին): Թափեմք զձեզ ի գործակալացն յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ (= պատերազմով լինի թե խաղաղութեամբ):

Թեւ, բէպէտ, բէպէտ եւ = թեև, թեպետ, թեպետ և, թեկուզ:

Թէ բիւր = թեպետ և շատ, շատ էլ, ինչքան էլ. օրինակ՝ Զի թէ բիւր չար իցէ (= շատ էլ չար է), սակայն...

Կամ, եւ կամ = կամ, և կամ, կամ թե:

Կամ... կամ, կամ բէ... կամ բէ = կամ... կամ:

Այլ, այլ եւ, այլ եւս = ալ, ալ և, -էլ, ալևս:

Ոչ եթէ, ոչ բէ... այլ = ոչ թե... ալ:

Այլ = բայց, իսկ. օրինակ՝ Լուարուք, զի ասացաւ՝ ական ընդ ական և ատամն ընդ ատաման: Այլ ասեմ ձեզ՝ մի՛ կալ հակառակ չարին. ալ եթէ տք ածիցէ՝ ապտակ յաջ ծնօտ քո, դարձո՛ նմա և զմիւսն: Թէպէտ և արտաքին մարդս մեր ապականի, այլ ներքին մարդս մեր նորոգի օր ըստ օրէ:

Այլ եթէ = բայց եթե:

Բայց=բացի, բայց եթե, օրինակ՝ Ոչ որ ի նոցանէ կորեաւ, բայց որդին կորստեան (=բայց եթե, կամ բացի կորստեան որդին):

Բայց, սակայն,—բայց սակայն, այլ սակայն=բայց, սակայն:

Համայն, եւ համայն, համայն եւ այնպէս=դարձաւ, բայց և այնպես, այնուամենայնիվ:

Իսկ=իսկ:

Իսկ=իսկ, հապա, բա՛ (հարցական խոսքերի սկզբում). օրինակ՝ Հարցաւէին զնա ժողովուրդքն և ասէին. իսկ արդ (=հապա՛ ալժմ) դի՞նչ գործեսցուք:

Այլ առդ=բայց արդ:

Ապա եթէ, ապա թէ=իսկ եթե, իսկ թե:

Նա՛, նա՛մանաւանդ, նա՛ թէ=մա՛նավանդ թե:

280. Ստորադասական շաղկապներ.

Պի=որ (ամեն տեսակ երկրորդական խոսքերի սկզբում):

Ձի=որ, հարաբերական դերանունը, տե՛ս § 232. 1:

Ձի, որպէս, որպէս զի=որ, որպեսզի (միայն ապառնի ժամանակներին հետ՝ իբրև նպատակի խոսք). օրինակ՝ Բարի է ինձ, զի խոնարհ արարեր զիս, որպէս (=որ, որպեսզի) ոստայց զարդարութիւնս քո:

Ձի, քանզի, վասն զի, փոխառակ զի,—որով, որովհետեւ=որ, զի, քանի որ, որովհետև (սովորաբար ներկա և անցյալ ժամանակների հետ իբրև պատճառական խոսք):

Փոխառակ զի=նրա համար որ, օրինակ՝ Օրհնեսցին ի զաւակի քում ամենայն ազգք, փոխանակ զի լուար ձայնի իմում:

Իբր զի, իբրու զի, որպէս զի=որ, այնպես որ, այնքան որ. օրինակ՝ Տէրն ինքնին օգնեաց մեզ, որպէս զի (=անպես որ) զանուն քաջութեան ժառանգեցաք:

Մա՛նաւանդ զի, այն զի=մա՛նավանդ որ:

Քան, քան՝ զի, քան եթէ, քան թէ=քանց, քանց որ, քան թե (առաջադաս բաղդատական խոսքերի սկզբում). օրինակ՝ Քան զնոսա արկանէր ի գեհնն՝ զնա որ պատրեացն զնոսա ընդէ՞ր ոչ արկանէր=Քանց նրանց էր գեհնն ձգում..., կամ՝ նրանց գեհնն ձգելու տեղ:

Եթէ. թէ=եթե, թե, թե որ (պայմանական խոսքերի սկզբում):

Եթէ...ապա, ապա եւ, ապաւէն, ապա ուրեմն=եթէ...ապա, օրինակ՝ Եթէ զիս գիտէիք, ապա և զհայրն իմ գիտէիք: Եթէ սիրէիք զիս, ապա ուրախ լեալ էր ձեր: Կախարդն եթէ հանէր, ապաքէն դիօք հանէր:

Եթէ. թէ=թե որ. օրինակ՝ Հաւատա՞յք, եթէ կարող եմ առնել—Հավատո՞ւմ եք, թե կարող եմ առնել: Ոչ եմք անձանց տեարք, եթէ ըստ կամս զնասցուք=Մենք մեր գլխի տերը չենք, թե մեք կամքով շարժւել ենք:

Եթէ ոչ=եթե ոչ, բայց եթե:

Մինչ, մինչեւ, մինչդեռ=մինչ, մինչդեռ, քանի, քանի դեռ, երբ, երբ դեռ. օրինակ՝ Յովսէփ եօթնուտասնամեայ էր, մինչ (=երբ) արածէր եղբարբքն հանդերձ խաշինս: Մինչև (=մինչդեռ) մեք զայլս կամէաք հնազանդել, մեր՝ որ վարդապետք օրինացդ էին, զկնի նոցա մոլորութեանն խոտորեցան:

Մինչեւ, յորմէ հետէ=այն օրից երբ, այն օրից ի վեր. օրինակ՝ Լինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն, ոչ զոր ի ճարտարաց գրտանէր անդ ի դպրաց: Երեք ամբ են, յորմէ հետէ գամ:

Մինչ, մինչեւ=մինչև, մինչև որ:

Մինչ, մինչեւ, մինչ զի=այնպես որ, այնքան որ, մինչև որ. օրինակ՝ Շրջըշէին զնա անդէն, մինչ զի ոչ մնաց ի նմա տեղի ողջ: Եղև պատանհակն իբրև զմեռեալ, մինչև բազմաց ինչ ասել թէ մեռաւ: Շարժումն մեծ եղև ի ծովուն, մինչ նաւին ծածկել յալեաց անտի (=...այնպես որ նավը ծածկվեց...): Ժողովեցան առ նա ժողովուրդք բաղումք, մինչեւ մտանել նմա ի նաւն:

Դրաբարում այս իմաստով մինչ, մինչեւ դրվում են նաև անորոշ դերբայի հետ, իսկ աշխարհաբարում միշտ դիմավոր բայով է ասվում:

Մինչեւ=քանի դեռ չ..., դեռ չ. օրինակ՝ Մինչև հաւու խօսեալ իցէ երիցս ուրասցիս զիս=Հաւը դեռ խոսած չի լինիլ, (որ երեք անգամ) կ'որանաս ինձ:

Աշխարհաբար այս երկրորդական խոսքը սովորաբար անցյալ դերբայով կամ առաջ բառով է ասվում:— Աքլորը դեռ չկանչած՝ դու...: Աքլորը կանչելուց առաջ...:

Չեւ, չեւ եւս=դեռ չ... Օրինակ՝ Չև էր ուրուք ձեռնարկեալ (=Դեռ ոչ ոք չէր դիպել): Ի ճշմարտութեան վերայ չև է հասեալ: Չև էր հասեալ ժամ նորա:

Իբրեւ, յորժամ=երբ, երբ որ:

Յորժամ=մինչև (այն ժամանակ) որ. օրինակ՝ Անդ լինիշիր, ցորժամ ասացից քեզ:

Ուստի=ուստի:

Ապա թէ ոչ=ապա թե ոչ:

Թող թէ=թող թէ:

Այսիքն է. այս է=այսինքն:

281. Իբրև ստորագասական շաղկապ բանում են, ինչպես աշխարհաբարում, և հարցական բառերը, երբ առանց հարցման իբրև հարաբերական բառ են գործածվում: Դրանց ետևից կարող է իբրև թարմատար շաղկապ դրվել եւ=էլ, էլ որ, երբեմն նաև թէ=որ: Օրինակ՝ Երբ և է՝ յայտնելոց են (=երբ էլ լինի...): Զինչ և խնդրեսցես՝ տաց քեզ=ինչ էլ որ խնդրես՝ կտամ քեզ:

232. Հարաբերական կամ շաղկապական ու դերանվան (հոլովում-մը տե՛ս § 101. 5) և նրանով կազմված խոսքերի համար պետք է իմանալ.

1. Ու հարաբերականի հոլովների փոխանակ գործ են ածվում՝ ուր, ուստի, զի, յաժամ, որպէս, իբրեւ. օրինակ՝ Եկն ի քաղաքն, ուր (յորում) սնեալն էր: Դարձայց ի տուն իմ, ուստի (=յորմէ) ելի: Մի՛ լինիցիս որպէս կեղծաորքն, զի (=որ, որք) սիրեն... Եգիտ անդ զօրս բազումս պարսից, զի զաշխարհն յինքեանս գրաւեալ էին ի ծառայութիւն: Ի ժամանակի, որպէս (=յորում, յորժամ) ապատամբցին հրեայք Ադրիանոսէ: Ի ժամանակի, որպէս բորբոքեսցի բարկութիւն նորա:

2. Երկրորդական հարաբերական խոսքը կարող է և գլխավոր խոսքից առաջ ընկնել. հարաբերյալն այս դեպքում դրվում է երկրորդական խոսքի վերջում, երբեմն և գլխավոր խոսքի մեջ, և հաճախ մնում է ուղղական հոլովով: Օրինակ՝ Ու բասիլիսկոսն կոշի ազգ օծից՝ հայելով միայն սատակէ: Եւ ու ի վերայ բազնին և սեանն կային պատկերֆն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ (=Եւ զպատկերսն որ ի վերայ բազնին և սեանն կային, ծածկեալ պատեցին):

3. Ու հարաբերականն առանց հարաբերյալի, եթե որոշ իմաստ ունի՝ թարգմանվում է նա ու, այն ու. իսկ եթե ընդհանուր անորոշ իմաստ ունի, ստանում է հարաբերական անորոշ դերանվան նշանակութուն իբրեւ՝ ա, ա աք, ու աք,—զինչ, ու զինչ, ու ինչ=ով որ, ինչ որ, որը որ, որ մեկը որ, այն որ, այն ինչ որ, նա որ: Օրինակ՝ Զոգաւ վաղ-վաղակի որ (=նա որ) առ զհինգն (զհինգ քանքարն), գործեաց նոքօք և շահեցաւ այլ ևս հինգ: Նույնպես և որ (=նա որ) զերկուսն, շահեցաւ այլ ևս երկուս: Եւ որ (=նա որ) զմին առ, գնաց փորեաց զերկիր և թագոյց զարծաթ տեառն իւրոյ:—Եւ մատուցեալ որ (=նա որ) զհինգ քանքարն ա՛ռ... Մատուցեալ և որոյ (=նա որ) զերկուս քանքարն առեալ էր... Հնձնս զոր (=այն որ) ոչ սերմանեցեր: Ամենայնի, որ (=ով որ) ունիցի՝ տացի և յաւելցի. և որ (=ով որ) ոչն ունիցի, և զոր (=ինչ որ) ունիցին՝ բարձցի ի նմանէ: Բառնամ զոր (=այն ինչ որ) ոչ եդի: Երանի որում (=նրան որին, տմ որ) թողութիւն եղև: Արկ զիւրև յորոյ վերայ (=ինչի վրա որ, այն որի վրա) անկեալ դնէր: Որոց (=ովքեր որ) պէտք էին բժշկութեան՝ բժշկէր: Անիրաւ թագաւոր ոչ տացէ զվարձս վաստակոցն՝ որ (=նրանց որ) մտադիրն պատրաստին մեռանել ի վերայ նորա: Դուք ոչ մտանէք և որ (=ովքեր որ) մտանելոց են՝ արգելո՛ք: Ուր (=ով որ) կամի փոխ առնուլ ի քէն՝ մի՛ դարձուցաներ զերեսս: (Տե՛ս § 30. 3):

Ու աք (=որ մեկը որ, որը որ) ի նոցանէ վաղ առ իս եկեսցէ, զնա արարից թագաւոր: Եւ ու կամիցի աք (=ով որ) դատել և առնուլ դշապիկս քո, թող ի նաև զբաճկոն քո: Առաքեա յոյր ձեռն (=ում ձեռքով

որ) առաքելոց ես: Տաց պատասխանի ոչք նախատեն զիս բանիւք: Ծագեա զողորմութիւն քո՝ ոյ՛ (==նրանց որ) ճանաչեն գրեզ: Ո ո՛ք և (==ով որ ել) երթայր առ նոսա՝ ուսուցանէին կամակար: Արարին ընդ նա զօր ինչ (==ինչ որ) կամեցան: Ուսուցէք նոցա պահել զամենայն որ ինչ (==ամեն ինչ որ) պատուիրեցի ձեզ: Զոր ինչ (==ինչ որ) ծախցես ի դա, հատուցից քեզ: Որ զինչ և (==ինչ էլ որ) ասիցէ ձեզ, արասցիք: Զինչ (==ինչ որ) և անոանեաց Ադամ, այն է անուն նոցա: Դարձուցից ուստի (==այնտեղ, որտեղից տը) ելին:

4. Երբեմն որ հարաբերականը դրվում է ոչ այն հոլովով, որ պահանջում է երկրորդական խոսքի իմաստը, այլ այն հոլովով, որ պահանջում է գլխավոր խոսքի իմաստը և որ պիտի ունենար իբրև հարաբերյալ դրված ցուցականը, եթե լինեիր: Օրինակ՝ Որում խնդրէ ի քէն՝ տուր=Այնմ որ խնդրէ ի քէն՝ տուր: Որոց (==այնոցիկ, որք) մտանեն՝ շտայք թոյլ մտանել: Գտին ժողովեալ զմետասանսն և զօրս (==զայնոսիկ, որք) ընդ նոսայն էին: Կարդային առ որ (==առ ալն, որ) յամենայն ժամանակի պաշտպան լինէր ազգին իւրեանց: Որ բամբասէն՝ կորուսանէ զանձն իւր և զորոց (==զայնոցիկ, որք=զանձինս այնոցիկ, որք) լսենն: Հնձեմ ուստի (==անտի, ուր) ոչ սերմանեցի, և ժողովեմ՝ ուստի (==անտի, ուր) ոչ սփռեցի: Երկիր պագանեմք որում գիտեմքն: Վասն որոյ (==վասն այնորիկ, որ) կախեցեր ինձ աղ... յուսամ...

Ծան. Որ հարաբերականը հաճախ աշխարհաբար թարգմանվում է ցուցական դերանունով. մանավանդ վասն որոյ, օյր վասն, յոյր օակո=վասն այնորիկ, վասն այգորիկ, վասն այնորիկ. կամ՝ յայն օակս, յայն օակս, կամ՝ ամին իրի, դմին իրի, նմին իրի=սրա համար, դրա համար, նրա համար. կամ՝ այս պատճառով, այդ պատճառով, այն պատճառով:

ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

238. Գրաբարում ձայնարկությունները հաճախ առնում են տրական խնդիր: Ինչպես աշխարհաբարում երանի՛ նրան, վա՛յ քեզ, այսպե՛ս և գրաբարում ասվում են՝ աւա՛ղ (աղետիցս), բաբէ՛ (թշուառութեանս), ո՛հ (անմտութեանս), ո՛վ (սքանչելեացն), վա՛շ (ինձ):

Շատ գործածական ձայնարկություններից են նաև՝ աղէ՛, օ՛ն, հա՛պա, օ՛շ թէ, իցի՛ւ, իցի՛ւ թէ (==երանի՛ թե):

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ց Ա Ն Կ Ե Ր

Մանուկ Աբեղյանի երկերի այս 6-րդ հատորում հրատարակվող հինգ աշխատություններից չորսը մինչև այժմ ունեցել են երկուական հրատարակություն: «Գրաբարի քերականությունը» առաջին անգամ հրատարակվել է 1907 թ., իսկ 2-րդ անգամ (վերամշակված) 1936 թ.: «Աշխարհաբարի հոլովները» առաջին անգամ տպագրվել է «Արաբատ» ամսագրում 1908 թ., որից և արտատպությամբ հրատարակվել է առանձին գրքերով նույն թվականին: «Աշխարհաբարի ջարահյուսությունը» առաջին անգամ տպագրվել է 1912 թ., «Հայոց լեզվի տեսությունը»՝ 1931 թ.: Վերջին երկուսը միասին երկրորդ անգամ հրատարակվել են 1965 թ.: «Հայցական հոլովը» հրատարակվել է միայն մեկ անգամ 1909 թ. առանձին գրքով:

Հատորի մեջ ամփոփված աշխատությունները հրատարակվում են այնպես, ինչպես հրատարակվել են հեղինակի կենդանության ժամանակ, միայն նոր, այժմ գործող ուղղագրությամբ, որը որոշ չափով տարբերվում է հեղինակի կենդանության ժամանակ թե մինչև 1932 թ. և թե նրանից հետո մինչև 1941 թ. գործող ուղղագրությունից: Ուստի այն դեպքերում, երբ տարբերություն կա որևէ, հատկապես հնչյունական երևույթների բացատրության համար բերված օրինակների այժմյան գրության և հեղինակի կենդանության ժամանակ հրատարակվածի միջև, դրանց վերաբերյալ տրված են ծանոթագրություններ: Այստեղ պետք է նկատի ունենալ միայն հետևյալը: 1931 թ. հրատարակված «Հայոց լեզվի տեսություն» մեջ ձայնավորների նկարագրության և դրանց դասակարգումը ներկայացնող ցուցակի մեջ դրված են ի, ե, ը, ա, ռ, ւ, ա տառերը, որոնք այդ ժամանակ արտահայտում էին կար բոլոր ձայնավոր հնչյունները: Բայց այժմ մեր այբուբենի մեջ բացի այս վեցից կան նաև մինչև 1922 թ. ուղղագրության ռեֆորմը հայերենի այբուբենում եղած է և օ տառերը: 1931 թ. հրատարակության մեջ եղած ձայնավորների ցուցակը և նկարագրությունը նույնությամբ դնել՝ դուրս թողնելով այս վերջին երկու տառը, ճիշտ չի լինի, քանի որ բառակազմիչ է-ն ներկայացնում է նույն հնչյունը, ինչ որ բառամիջի և բառավերջի ե-ն, իսկ բառակազմիչ օ տառի հնչյունը նույնն է, ինչ որ բառամիջի և բառավերջի ռ տառինը, այսինքն՝ լատիներենի այբուբենով արտահայտած e և օ տառերի հնչյունները մեր լեզվում այժմ արտահայտվում են երկուական տառերով՝ e-ն արտահայտվում է ե և է, իսկ օ-ն՝ ո և օ տառերով: Ուրեմն այս երկու (e, o) հնչյուններից յուրաքանչյուրի համար ունենք երկուական տառ, որոնք պետք է արտահայտվեն ձայնավորների դասակարգման և նկարագրության մեջ: 1965 թ. հրատարակության մեջ ե և ո տառերի փոխարեն դրված է է և օ, որ ճիշտ է, քանի որ e և օ հնչյունների հիմնական տառերը մեր լեզվում այժմ ե և ո տառերն են և դրանք չի կարելի ձայնավորների ցուցակից դուրս թողնել: Թեպետ այս վերջին երկու տառերը բառի սկզբում երկու հնչյուն են ներկայացնում՝ ե=յե, իսկ ո=վո, սակայն հազարավոր բառերի մեջ ե-ն ներկայացնում է լատիներենի e, իսկ ո-ն օ տառի հնչյունը, մինչդեռ է և օ տառերը նույն հնչյունների համար գրվում են միայն սակավաթիվ բառերում: Այդ պատճառով էլ ճիշտն այն կլինի, որ միևնույն հնչյունն արտահայտող երկու տառերն էլ դրվեն, ինչպես վարվել է Մ. Աբեղյանը «Աշխարհաբարի քերականություն» մեջ. «Հայոց լեզվի ձայնավորները վեց են՝ ա, է(ե), ը, ի, օ(ո), ու» (Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 16): Այսպես է դրված նաև այս հրատարակության մեջ. «Հայոց լեզվի տեսություն» մեջ ձայնավորների

ցուցակում և և տառերի տեղ համապատասխանաբար դրված է է(ն) և օ(ն), և բոլոր այն դեպքերում, երբ հեղինակը խոսում է օ ձայնավորի մասին և դնում է ն, սույն հրատարակության մեջ դրված է է(ն), իսկ երբ խոսում է օ ձայնավորի մասին և դնում է ո, այս հրատարակության մեջ դրված է օ(ն):

ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՎԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. էջ 74: Այս բառը նախորդ հրատարակություններում տպված է «երկայնություններից»։ այստեղ ուղղված է համաձայն հեղինակի մի աշխատության հետևյալ ծանոթագրության։ «Առիթից օգտվելով» ուզում եմ ուղղել մի կոպիտ վրիպակ, որ սպրդած է իմ այս աշխատության հենց այս 88-րդ էջում։ տպված է «խոսքի հնչյունները տարբերվում են իրենց ավելի կամ պակաս ուժով, որ կախված է տատանումների երկայնությունից»։ Պետք է լինե՞ր «լայնությունից»։ Հիշյալ աշխատությունը տպված է Մ. Աբեղյանի երկերի 5 հատորում, էջ 453—500, ծանոթագրությունը՝ 496 էջի տողատակում։

2. էջ 98: 1931 թ. հրատարակության մեջ այս բառերը տրված են այդ տարիներին գործող առավել հնչյունական գրությամբ՝ սկզբի յ և վ տառերով, որոնք այժմ չեն դրվում, ուստի և այդ տառերը տրվում են ընդգծված։

3. էջ 100: Այս հատվածում 1965 թ. հրատարակության մեջ բաց է թողնված անճշդություն։ բերված բայերի անցյալ անկատարի ե-ով գրությունը փոխված է է-ի, որով անհասկանալի է մնում հեղինակի բացատրությունը՝ «ե տառին փոխանակել է է»։ նյ տառը և «հին գրաբարում» և «միջնադարում» բառերը, նույն սխալը կրկնված է նաև § 252-ում, որտեղ գտնվ բայի անցյալի ձևերը, որ հեղինակը տվել է հին գրությամբ՝ § 252-ում, որտեղ գտնվ բայի անցյալի ձևերը, որ հեղինակը տվել է հին գրությամբ՝ նաղարյան գրության՝ գրեի, գրեիր, գրեիր, 1965 թ. հրատարակության մեջ փոխված են միջ-գրեի, գրեիր, գրեաք, գրեիր, գրեիր, 1965 թ. հրատարակության մեջ փոխված են միջ-տեսությունն § 262 և Գրաբարի քերականությունն § 15):

4. էջ 100: Բերված օրինակների մեջ՝ ձայնավորով վերջացող բառերի և հաջորդ եմ բայի միջև ձայնավորների հանդիպումը, այսինքն հորանքը վերացել է այդ ձայնավորների մեջ մտնող յ հնչյունի արտասանությամբ։ Գրության մեջ էլ 1922—1940 թթ. ուղղագրությամբ նույն հնչյունն արտահայտվում էր եմ բառի սկզբում գրվող յ տառով։ Այժմ եմ բայի բոլոր ձևերը գրվում են առանց սկզբի յ տառի, ուստի և այդ տառը բերված օրինակներում տրվում է ընդգծված։

5. էջ 134: 2. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանը» վեց հատորով հրատարակվել է 1926—1932 թթ. ապակետիպ, իսկ յոթերորդ հատորը, որ հավելվածն է, տպագրվել է 1935 թ. պետհրատի տպարանում։

6. էջ 162: Բերված օրինակներում բառամիջի երկու ձայնավորների միջև արտասանվում է յ հնչյունը, որը սույն աշխատության 1931 թ. հրատարակության մեջ գրությամբ էլ արտահայտված է այդ ժամանակ ընդունված ձևով՝ յ տառով։ Այժմ բերված բառերի մեջ յ տառը չի գրվում, ուստի և այն տրվում է ընդգծված։

7. էջ 173: 117-րդ և 118-րդ պարագրաֆներում ԵՆՔ և ԵՄ առաջադիրները «Հայոց լեզվի տեսության» առաջին հրատարակության մեջ տրված են այն ժամանակ գործող ուղղագրությամբ՝ յնք, յեմ, իսկ սույն հրատարակության մեջ տրվում են այժմ գործող ուղղագրությամբ՝ առանց սկզբի յ տառի։ Այս պատճառով առաջադիրների շարքի այբբենական կարգը հերկա հրատարակության մեջ խախտված է այդ երկու բառերով։

8. էջ 252: 1931 թ. հրատարակության մեջ այս § 254-ից հետո գալիս է § 256, բաց է թողնված § 255-ը, դա վրիպակ է։ Որպեսզի այդ բացթողումը չլինի, այստեղ այդ պրակը տրվում է այսպես՝ 254—255: Այդպես է արված նաև 1965 թ. հրատարակության մեջ։

9. էջ 272: Զակերտների մեջ բերվածը քաղվածք է գերմանացի նշանավոր լեզվաբան Հերման Պաուլի (1846—1921) «Լեզվի պատմության սկզբունքները» գրքից։ Տե՛ս սույն հրատարակության մեջ 627 էջի տողատակի ծանոթությունը։

10. էջ 279, Չակերտներին մեջ բերվածները թաղվածք են Հերման Պաուլի «Լեզվի պատմության սկզբունքները» գրքից: Տե՛ս սույն հրատարակության մեջ 630 էջի տողատակի ծանոթությունը:

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ԾԱՐԱՀԱՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

1. էջ 307, «Աշխարհաբարի շարահյուսության» 1912 թ. հրատարակության մեջ կրավորական ածանցը և բայը տրված են այդ ժամանակ գործող ավանդական—ստուգարանական դրույթամբ՝ ու, կառնադուել: Այստեղ այդ ածանցը գրվում է «վ» (ու), ինչպես դրել է հեղինակը «Հայոց լեզվի տեսության» մեջ 1931 թ.՝ § 241, 3-ում. «կրավորական բայերը կազմված են «վ» (ու) մասնիկով»: Այդ ձևով ճշգրտորեն ներկայացվել է այդ ածանցի և ստուգարանական և այժմյան գրության ձևը:

2. էջ 368, 1912 թ. հրատարակության մեջ այս վերջավորությունն ու ածանցը տրված են այդ ժամանակ գործող գրաբարյան ուղղագրությամբ՝ է, հայ: Այժմ այդ վերջավորությունն ու ածանցը գրվում են՝ ե, յա: Այստեղ դրանք տրվում են այնպես, ինչպես դրված են «Հայոց լեզվի տեսության» § 160, և § 189-ում՝ ե (հին է), յա (հին հայ):

3. էջ 373, Տե՛ս 2-րդ ծանոթագրությունը:

4. էջ 389, 1912 թ. հրատարակության մեջ չկա «Հ», այն ավելացված է սույն հրատարակության մեջ, այն նկատառումով, որ բերված օրինակներից երկուսը՝ յանուև և յօգուտ բառերը, արդի ուղղագրությամբ գրվում են և տառով՝ հանուն, հօգուտ:

5. էջ 428, «Անծալն յ տառ» ասելով հեղինակը նկատի ունի մինչև 1922 թվականը գործող ուղղագրությամբ բառի վերջում ա-ից և ո-ից հետո գրվող յ-ն, որը չէր արտասանվում՝ փեսայ, երեկու: փեսա, երեկու:

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՀՈՒՈՎՆԵՐԸ

1. էջ 624, 1908 թ. հրատարակության մեջ տպված է «է վերջավորությամբ» այստեղ դարձված է «ե (հին է) վերջավորությամբ»: Տե՛ս «Աշխարհաբարի շարահյուսության» 2-րդ ծանոթագրությունը:

2. էջ 633, Այս տողատակի բացատրությունը վերաբերում է բերված բառերի գրության այն ձևին, որ ընդունված էր մինչև 1922 թվականը:

3. էջ 634, Այս և նախորդ երկու պարբերությունների բացատրության մեջ քրն-նարկված վերջավորությունները 1908 թ. հրատարակության մեջ տրված են այդ ժամանակ գործող ուղղագրությամբ, ըստ որի բերված անունների հոլովական վերջավորության մեջ վ հնչյունը գրվում էր ւ տառով՝ գիշերւան, գիշերւայ, երեկւան, երեկւայ և այլն. նմանապես՝ «կիսաձայն յ-ի տեղ անցել է ո: Այստեղ տրվում է համաձայն «Հայոց լեզվի տեսության» 1931 թ. հրատարակության § 272. 3-ի, որտեղ կա նույն երևույթի բացատրությունը:

ԳՐԱՐԱՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվում է ըստ 1936 թ. երկրորդ վերամշակված հրատարակության:

1. էջ 712, «Ուտի այդ մասին չի գրված այս քերականության մեջ» նախադասությունը Մանուկ Աբեղյանի ձեռքով ավելացված է «Գրաբարի քերականության» 1936 թ. հրատարակության այն օրինակում, որ պահվում է հեղինակի որդու՝ Ժողովրդական նկարիչ Մհեր Աբեղյանի մոտ:

2. էջ 712, 1936 (ինչպես նաև 1907) թ. հրատարակության մեջ որպես օրինակ գրված է նաև «կին մի=մի կին», որը հեղինակի ձեռքով շնչված է 1936 թ. հրատարակության այն օրինակում, որը պահվում է Մանուկ Աբեղյանի որդու՝ Ժողովրդական նկարիչ Մհեր Աբեղյանի մոտ:

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱՌԱՐԿԱՅԱԿԱՆ 8ԱՆԿ*

ԱԾԱԿԱՆ 25, 28, 106—109, 116, 132, 133, 148, 158, 165, 166, 174, 179, 180, 184, 193—200, 205, 206, 209—211, 213, 216, 217, 219, 220, 224—226, 228, 229, 274, 278, 282, 296, 297, 311, 333, 348, 350, 355, 356, 367, 368, 381, 385, 419, 444, 588—591, 596, 601, 620, 764, 780, 783, 787, 799

ա. լրացում 300

անուն ա. կամ ա. անուն 297

բարդ ա. 333

դասական ա. 207

դերանուն ա. 297

դերբայ ա. 107, 297

թվական ա. 107, 297

սեռական ա. 595, 632—636

որական ա. 108, 155, 348, 349, 370, 379, 380, 430, 605

ստացական ա. 275, 276, 282, 387, 429, 586, 594—596, 601, 621, 693, 695

ցուցական ա. 110, 429

քանական ա. 109

ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ 588—591

ԱԾԱՆՅ (ածանցական մասնիկ) 10, 11, 15, 132, 133, 141, 157, 182—188, 190—200, 202—239, 272, 280—282, 626—637, 654, 661, 719, 722, 723, 757—759, 762, 764—770, 773—778

ԱԾԱՆՑԻԿ 184—193

ԱԾԱՆՑՈՒԾ 180—193, 208, 240

ԱԾԱՆՑԱԿԱՆ ՐԱՌԵՐ 9, 10, 135, 136, 185, 193

ԱՄԱՆԱԿ 81

ԱՆԱՂՈՎՈՒԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ 34—36, 39—44

ԱՆԿԱՊԱՅՑՈՒԹՅՈՒՆ 407

ԱՆՋԱՏՄԱՆ ԳԻԾ 566

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 164

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐՋԱՆԱՑՆԵՐ—տե՛ս ՎԵՐՋ—ԱԾԱՆՑՆԵՐ

ԱՆՈՒՆ 106, 107, 173, 207, 235, 237, 274, 297, 305, 421—426, 428, 434, 435, 437, 571, 572, 565

անհղական ա. 756, 798, 799

անձի հասարակ ա. 194, 200, 219

անձի հատուկ ա. 194, 200, 219

անորոշ ա. 275, 277, 583—584, 751

անցատական ա. 109

անուն ածական—տե՛ս ԱԾԱԿԱՆ

անուն գոյական—տե՛ս ԳՈՑԱԿԱՆ

բայածանց ա. 234

բայական ա. 514

բնաձայնության և գործողության ա. 215

գործող անձի ա. 123, 166, 202

գործողության ա. 122, 166, 200, 211, 227

ժամանակի ա. 280, 281, 312—314, 403, 406

հասարակ ա. 108, 109, 117, 118, 766

հավաքական ա. 109

հատկության վերացական ա. 122

հատուկ ա. 110, 111, 118, 630, 673, 765—766

հարաբերյալ ա. 502, 503, 505, 508

որոշված ա. 275

պատճառի ա. 123

սեռի ա. 117, 118

վերացական ա. 27, 166

տեղի ա. 200, 226, 314—320, 403, 404

ԱՌԱՋԱԴՐՆԵՐ—տե՛ս ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ

ԱՌՈՒՄՆԵՐ 113—116

ԱՍԱՑՎԱԾ 494, 557

ԱՎԵԼԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 252, 255, 302, 442, 443,

514

* Ցանկը կազմել է Ժ. Մ. Աղոնցը:

ԱՐՄԱՏՆԵՐ 11—13, 135, 136, 148, 174

հնաձայնության կամ նմանաձայնության
ա. 13

ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՐԱՌԵՐ 11, 12

ՔԱԿԱՌՈՒԹՅՈՒՆ 408, 409, 412

ՔԱՂԱՌԻՉ 164—166, 169, 181, 182

ՔԱՂԱՌՈՒԹՅՈՒՆ 135—138, 145, 154,—159,

165—169, 176, 181, 183, 185, 187, 194,

211, 220—222, 225, 495

անվանական թ. 164

խական թ. 168

կցական թ. 168

նախդրավոր թ. 168

նախնական թ. 155

ստացական թ. 165

ՔԱՂԱՉԱՑՆԵՐ 64, 68—81, 90, 91, 95, 100,

102, 147, 148, 157, 163, 716

անձայն թ. 69

անձայն աղմկավոր թ. 65

առաջաքային թ. 71

ատամնաշրթնային թ. 70

ատամնային թ. 69, 70

ատամնային կրկնակ թ. 73

ատամնա-քմային կրկնակ թ. 73

բարդ թ. 72

բերանային թ. 69

հրկշրթնային թ. 69

թույլ կամ փափուկ թ. 69

լնզվային թ. 70

կատկային թ. 70, 71

կրկնակ չամ կեն-պայթական-(կեն-չփա-
կան) թ. 73

ձայնեղ թ. 69

ձայնեղ աղմկավոր թ. 64, 65

ձայնորդ-տե՛ս ձայնորդ կամ նայ (թաց)
հնչուն

ննդվածքի (չփական կամ տեական) թ. 68—
70, 81

թթնային թ. 69

չփական թ. 70

ոնգային թ. 69, 70

ուժեղ կամ կոշտ թ. 69

փակվածքի (պայթական կամ վայրկենա
կան) թ. 68, 70

քմային թ. 69, 71

ԱՂԴԱՏՈՒԹՅՈՒՆ 119, 120

նմանություն թ. 397

ԱՂԶՅՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 142, 143,
163

ԱՍՑ 25, 28, 100, 106, 112, 139, 201, 203, 215,
216, 231—237, 240—285, 294—303, 309.
322, 355, 367, 371, 372, 385—387, 401—
417, 438—443, 515, 529, 585, 718—755,
798

ածական թ. 300, 301

անանցողական թ. 306, 307, 326—328,
341, 753

անկանոն թ. 269, 735—740

անցողական թ. 306—308, 327, 328, 341,
415, 446, 463, 733, 743

անվանածանց թ. 234

առարկայական թ. 304, 305

բազմապատկական թ. 237—239, 719

բայածանց թ. 237

դիմավոր թ. 295

դրական թ. 253

ենթակայական թ. 304, 306, 307

էական թ. 300, 301

կրավորական թ. 42, 209, 223, 226, 232,
237—239, 306—309, 356, 462, 617, 733

կրկին պատճառական թ. 307

համանիշ թ. 252

հասարակ թ. 733, 734

հավելավոր թ. 250, 251, 468

հարադրական թ. 137—142, 148, 150, 152,
168, 169, 171, 299, 329, 341

նախդրավոր թ. 149—153

ներգործական թ. 140, 208, 235, 306—308,
733, 734

լնզոր թ. 235, 236, 306—308, 355, 462

պակասավոր թ. 740—743

պատճառական թ. 42, 231, 237, 238, 268,
306—308, 353, 719—722, 734

ստորոգելիական թ. 300, 301

վերացական թ. 139, 301

օժանդակ թ. 743, 751, 752

ԱՍՏԱՐՈՒՆ 165, 174, 193—195, 200, 210, 223,
236, 241

ԱՍՏԱԿԱՆ 164, 206, 297, 301

ԱՍՏԱՆՈՒՆ 107, 200, 297, 305

ԱՍՏԱՐՄԱՏ 158, 165, 168, 195, 200, 209, 210,
215, 221, 222, 224, 229—231

ԱՍՅԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄ 720, 721

ԱՍՅԻՄԱՏ 294—297, 299—302, 305, 309

ԱՍՅԻ ԴԵՄՔ 27, 240—242, 294, 295, 301—
304, 413

ԱՍՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐՈՂ 243—271, 458—494

ԵՆԲԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂ. 243—245, 264, 265, 473—
484, 491—494

բաղասական—330
 Հարկադրական հղ. 243—245, 265, 483—485, 493, 494, 749
 Հղծական հղ. 241, 243—250, 264—266, 486—494, 748
 արգելական—266
 բացասական—487
 կարելիական—245, 247, 250, 264—266
 հորդորական—487
 պատվիրական—246, 247, 264
 ցանկության—245, 246, 250, 264
 Սանմանական հղ. 243—245, 247—257, 263—267, 460—473, 724, 725, 729—732
 Հրամայական հղ. 241, 243, 245, 247, 248, 266, 268, 270, 486, 487, 724
 դրական—267
 Ստորադասական (կոնյուկտիվ) հղ. 245—248, 250—252, 264, 489, 724
 անկատար—248
 խորհրդակցական (դիլիբերատիվ)—246, 250
 կամական (վոլիտիվ)—246, 247, 250
 կատարյալ—248
 նախատեսական (պրոսպեկտիվ)—246, 250
 ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ 242, 243, 459, 745—752
 անցյալ—242, 266, 459
 ապառնի—242, 459, 733
 բաղադրյալ—243, 270, 743—752
 հարաբերական—469—473
 ներկա—242, 266, 459
 նախատեսական տպառնի—263—265
 պատմական—747
 պարզ—270
 տևական ներկա—263
 Ենթադրական եղանակի
 անցյալ—473—481
 ապառնի—476—479, 492, 746, 747, 749
 ապառնի անցյալ—478, 479
 առածական ներկա—463, 490
 ներկա—473—481
 պատմական ներկա—480, 493
 պարզ ներկա—478—490
 Հղծական եղանակի
 անցյալ—266, 267, 270, 487
 ապառնի—492, 746, 749
 ներկա—266, 270
 արգելական—266
 Հրամայական եղանակի
 ապառնի—725, 726, 729, 749
 արգելական ներկա—725, 729, 745
 ներկա—726, 745, 749

Սանմանական եղանակի
 անկատար անցյալ—248—252, 254, 255, 257, 263—267, 460, 463, 466—470, 725, 729, 746, 747
 անցյալ—247, 249, 253, 265, 267
 անցյալ կատարյալ—268—270, 463—469, 472, 726, 737—740, 745, 751, 745
 ապառնի—258, 261, 262, 464, 465, 472, 473
 ապառնի անցյալ—461, 463, 472
 առածական ներկա—480
 բացարձակ ներկա—470
 կրկնության ներկա—468
 հարաբերական ներկա—470
 հարակատար, հարակատար ներկա—461, 472
 ներկա—247—255, 257—266, 460, 465—468, 725, 726, 729, 745—747
 պատմական ներկա—468, 470
 սովորության ներկա—468
 վաղակատար անցյալ 461, 472
 վաղակատար, վաղակատար ներկա—461, 464, 466, 467, 471, 472
 Ստորադասական եղանակի
 ապառնի—725—729, 738—740, 747, 748
 ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ (գրաբարի) 724—755
 խառն խ. 724, 727, 728
 կրավորաձև խ. 724, 727, 728, 738
 ներդրոձև խ. 724, 726—728, 730, 733, 734, 738
 բաղադրյալ խ. 734
 բաղադրյալ կրավորական խ. 735
 ԲԱՅԻ ԿԵՐՊԵՐԸ 242, 243, 248, 459
 կատարելի—242, 243, 271, 459, 460, 465, 470, 471, 473, 474, 477, 484, 493
 կատարված—242, 243, 271, 384, 459, 460, 465, 470, 471, 473, 474, 477, 493
 կատարվող—242, 243, 270, 459, 460, 465, 466, 469, 471—474, 476, 484, 493
 պարզ—242, 243, 270, 459, 460, 465, 473, 474, 476—478, 485, 493, 494
 ԲԱՅԻ ՍԵՐԸ—տե՛ս ԲԱՅ, ԽԵՐԻՐ
 ԲԱՅ—ՍՏՈՐԻԳՅԱԼ 298—301, 527
 ԲԱՌԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԼԵԿՍԻԿՈԼՈԳԻԱ) 56
 ԲԱՌԱԿԱԶՄՄՈՒԹՅՈՒՆ 14, 135, 161, 712
 ԲԱՌԱՇԵՇԵՍ ՏԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ 89—93
 ԲԱՌԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ 11, 13, 14, 240
 ԲԱՌԱՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԱԿԱՆ ՄԱՍ—տե՛ս ԽԵՐԻՐ
 ԲԱՌԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ (ՎԵՐԱՑԱԿԱՆ) ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 22, 23, 103

ԲԱՌԻ ԻԱՆՁՐԱՅԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 22, 23,
 108
 ԲԱՌԻ ՄԱՍՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 119
 ԲԱՌԻ ՁԵՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 9, 10, 30,
 39
 ԲԱՌԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 9—11, 26,
 30, 39
 ԲԱՌԻ ՍՈՎՈՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 114
 ԲԱՌԻ ՓՈՆԱՐԵՐԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ 119
 ԲԱՐՐԱՌ 47—57
 ԲԱՐՐԱՌԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ (ԴԻԱԼԵՏՈԼՈԳԻԱ) 57
 ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԿԱՄ ԲԱՐԴ ԲԱՌԵՐ 135,
 136, 138, 146, 153, 154, 161—169, 181—
 184, 187, 189, 210, 273
 Իսկական բարդություններ 137, 148, 153,
 154, 163, 168
 Կցական բարդություններ 137, 141—149,
 161, 169, 717
 Հարադրական բառեր 160
 ԲԱՑԱԴԱՆՁԱԿԱՆ ՆՇԱՆ 568
 ԲԱՑԱՆԱՑՏԻՉ 320, 321, 325, 408, 418—421,
 443, 447, 499—500, 503, 504, 671, 672,
 800
 ԲԱՑԱՆԱՑՏՅԱԼ 320, 321, 408, 418—420, 447,
 671, 672, 800
 ԲՆԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ 22
 ԲՈՒԹ 562—564, 567
 ԲՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ
 Կատարյալի—266, 268, 727, 730
 Ներկայի—266, 718
 Ներկայի բնի (լծորդի) ժամանակներ 266,
 729, 733, 735, 740
 ԲՈՒՆ 10—12 154, 159, 247, 251, 277, 279,
 280, 618, 626, 628—631, 724—726
 ամանցական—11 12, 268
 անկատարի կամ ներկայի—247, 248, 460
 արժատական—11, 12, 268—270
 Կատարյալի—247, 248, 266, 268, 719, 724,
 726, 727, 737—740
 Հրամայականի—269

ԻԾ ԿԱՄ ԱՆՁԱՏՄԱՆ ԳԻԾ 562, 564, 566—568
 ԻԾԻԿ 146, 147
 ԻՌԱԿԱՆ 25, 28, 29, 32, 33, 106—108, 116,
 144, 145, 147, 149, 158, 165, 194—199,
 205—210, 213, 214, 216, 219, 223,
 225, 229 271—283, 296, 297, 302, 305,
 311, 314, 345, 346, 386, 387, 400, 571,
 572, 575, 585, 592, 593, 642
 Ղերանուն գ. 107, 297

ղերայ գ. 297
 Քվական գ. 297
 ԳՈՑԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ 146

ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐ 124, 125
 ԴԵՄՔ—տե՛ս ԲԱՑԻ ԴԵՄՔ
 ԴԵՐԱՆՈՒՆ 106, 107, 111, 207, 210, 275, 277,
 282, 297, 305, 418, 434—437, 571, 583,
 584, 587, 600, 605, 618, 636, 663, 664,
 778, 784
 ածական գ. 107, 297
 անձնական գ. 111, 275, 534, 585, 590,
 593, 594, 628, 784, 785
 անորոշ գ. 111, 776, 781—783
 գոյական գ. 107, 297
 Հարաբերական կամ շաղկապական գ. 111,
 434—437, 503—508, 821, 822
 Հարցական գ. 554, 778—780
 ստացական գ. 555—587, 591, 593, 600,
 ըսցական գ. 111, 275, 419, 584, 590,
 594, 596, 615, 764, 786—789
 փոխադարձ գ. 789, 790
 ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 146
 ԴԵՐԱՆ 106, 107, 193, 210, 295, 297, 332,
 428, 438, 585, 586
 անկատար գ. 236, 239, 254, 255
 անորոշ գ. 160, 208, 209, 231, 232, 239,
 244, 252—255, 250, 297, 334—386, 413,
 494, 585, 614, 616, 718—721, 723, 752,
 753, 796, 797
 ապառնի գ. 239, 587, 721
 անցյալ գ. 196, 219, 239, 586, 587, 620—
 622, 721—723, 734, 752
 գոյական գ. 107
 ճնթականական գ. 166, 238, 418, 582, 723
 107—Էպոսականական բառ 273 ← Կոյական
 ԵՂԱՆԱԿԻՉ ԲԱՌԵՐ 244, 245, 265, 266, 752—
 755
 ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ—տե՛ս ԲԱՑԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ
 ԵՆԹԱՐԱՐԱՌՆԵՐ 49
 ԵՆԹԱԿԱ 14, 23, 253, 285—287, 293—296,
 298, 300—304, 308, 309, 312, 325, 326,
 356, 368, 275, 398, 409—417, 435, 438,
 441, 512, 576, 582, 698, 722, 723, 798
 բազմակի Ե. 411—418, 435, 798
 ղեմք-Ե. 286
 ղերանուն Ե. 302, 417
 Եղական Ե. 469, 798
 կրող Ե. 308
 կողմնակի Ե. 329—333

Համադասական *հ.* 303
 Հոգեբանական *հ.* 23—25, 28, 284—286
 Հոգնակի *հ.* 411
 Ներգործող *հ.* 308
 բերականական *հ.* 285
 ԽՈՒՐԱՐԱՌՈՒ 97, 715, 717
 ԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 139, 165—167, 169, 298, 314, 315, 318—320, 386, 387, 392—404, 444—447, 592, 593
 ԵՐԿԱՐԱՐԱՆՆԵՐ 74—76, 93—101, 161—163, 282, 632, 714—717, 726, 728
 անխական *հ.* 98
 բարձրացող *հ.* 75
 ընկնող *հ.* 75
 ԵՐԿԱՐԱՐԱՌՈՒՄ 98
 ԶԵՂԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ 613, 614
 ԶՈՒՎԱԾ 502
 ԶՈՒԴՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 19, 20, 30, 34, 35, 37, 123, 125
 բառերի *զ.* 25, 29—31, 33
 դադարների *զ.* 18
 դոյականների *զ.* 29
 լեզվական *զ.* 21, 34, 36, 41
 պատկերացումների *զ.* 16, 18, 19, 23, 24
 ԶՄԲՈՆՈՒՄ 16—18
 ԹԵՔՈՒՄ 11, 240
 ԹՎԱԿԱՆ 93, 106, 107, 109, 143, 146, 194, 196, 207, 213, 215, 217, 297
 դոյական *թ.* 107
 դասական *թ.* 110
 ԽՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ 147
 ԺԱՄԱՆԱԿ—տե՛ս ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ
 ԽՄԱՍՏԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՄԵՄԱՍԻՈՒՂԻՄԱ կամ ՍԵՄԱՆՏԻԿԱ) 56, 104, 133
 ԼԵԶՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ՍԿԶՐԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐ —տե՛ս ԱՐՄԱՏՆԵՐ
 ԼԵԶՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 56—60
 լեզվաբանության նյութը և ուսումնասիրության եղանակները 56—58
 լեզվաբանության կիրարկական նշանակությունը 58
 լեզվաբանության պատմությունը 59
 ընդհանուր լեզվաբանություն 57
 ԼԵԶՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ 55, 57
 ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 9, 14—16, 37, 40, 54—57, 82, 102

ԼԵԶՎԱԿԱՆ ՃՅՈՒՂԵՐ 55, 57
 ԼԵԶՈՒ 9—59
 անհատի *լ.* 36, 37, 39, 41, 43, 44, 47
 ցեղակից լեզուներ 54, 55, 58
 ԼՄՈՐԻ 718, 724—727, 729, 733, 734
 ԼՄՈՐԻ ԶԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ 718
 ԼՐԱՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ 294, 296, 297
 ԼՐԱՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 240
 ԼՐԱՑՈՒՄ 137, 166, 294, 296, 298, 311, 322, 437, 438, 451
 ածական *լ.* 300
 բայի *լ.* 166, 296, 298, 309, 438—443
 դոյականի *լ.* 300, 443
 դերբայների *լ.* 276, 798
 թվականի *լ.* 798
 կողմնակի *լ.* 298, 438, 443
 Համաստորադաս *լ.* 323
 ԽՆԴԻՐ 14, 298, 304, 806, 311, 312, 313, 353—356, 371, 391, 447, 514, 519, 791
 ածականի *խ.* 589, 602
 անվան *խ.* 602
 անցողական բայի սեռի *խ.* 638
 առարկայական *խ.* 305, 306, 311, 314, 345
 բաղդատության *խ.* 398
 բայական անվան *խ.* 519
 բայի *խ.* 602
 բնության *խ.* 305—311, 513, 791
 գոյականի *խ.* 514
 կապի *խ.* 58
 կողմնակի *խ.* 798
 կրավորական բայի սեռի *խ.* 305, 620, 621, 791
 կրող *խ.* 14, 305, 306, 308, 311, 398, 512
 Հայցական սեռի *խ.* 667, 668, 671
 ներգործական բայի սեռի *խ.* 305, 791
 ներգործող *խ.* 305, 308, 309, 311
 պատճառական *խ.* 308
 պատճառի *խ.* 369
 պարադայական *խ.* 305, 311, 312, 314, 316, 576, 577, 579, 669
 սեռական *խ.* 592, 610, 622, 798
 սեռի *խ.* 576, 577, 579, 604, 617, 669, 671, 672, 679, 680, 700, 702
 ստորոգելիական *խ.* 669
 տրական *խ.* 125, 351, 387, 401, 402, 596
 ԽՆԴՐԱՌՈՒ ԳՈՅԱԿԱՆ 346
 ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՄ ՎԱՐՈՒՄ 324

ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ—տե՛ս ԲԱՅԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ
 ԽՈՍՔ ԿԱՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ 22—25, 28,
 284—286, 292—294, 437, 453, 571
 ածական խ. 497
 անենթակա խ. 302, 303, 308, 453
 անուղղակի խ. 499, 500, 515—517, 519,
 563
 առաջադաս երկրորդական խ. 495, 519
 առաջադաս վերադիր խ. 509
 առաջին կարգի երկրորդական խ. 496, 493
 բազմարարդ խ. 555—557
 բաղդատական խ. 527
 բաղճյուտական համադաս խ. 540
 բարդ խ. 287, 292, 494—497
 բացաբարձություն խ. 527, 531
 բացասական կամ ժխտական խ. 453, 454
 գերադաս կամ գլխավոր խ. 495, 500—
 502, 505, 522, 524—526, 530—535,
 538, 556
 գոյական խ. 497
 դատողության խ. 243, 458
 դրական կամ ստորասական խ. 453
 ենթական խ. 496, 510—512
 երկրորդական խ. 495—508, 516, 520,
 523—531, 534, 537, 538, 554, 556—558
 երկրորդ կարգի երկրորդական խ. 496, 498
 զեղչական խ. 295
 զիջական խ. 536—538
 զիջական-ընդհանրացական խ. 492
 ընդարձակ խ. 453
 ընդհանրացական խ. 492
 ժամանակի խ. 522—527
 լրացական-հարցական խ. 457
 խնդիր խ. 496, 510, 531
 կարծեցյալ նմանության խ. 528
 կրկնության ժամանակի խ. 524
 կրճատված խ. 498
 համադաս խ. 495, 538—540, 554—556
 համադաս երկրորդական խ.—տե՛ս հա-
 մաստորադաս խ.
 համառոտ խ. 453
 համաստորադաս խ. 495, 538
 հաստատական խ. 455, 458
 հավասարություն բաղդատական խ. 528,
 529
 հավաստիական հարցական խ. 456, 458
 հարաբերական ստորագյալ խ. 510
 հարաբերական (ուժյան) խ. 502, 505, 529
 հարցական խ. 455, 456, 553, 748
 հետևանքի խ. 527, 530

Հիմունքի խ. 531
 հրամայական խ. 456
 ձևի և շարժի ու քանակի խ. 527
 հարտասանական հարցական խ. 457
 մակբայական խ. 497
 մեկնական խ. 547
 միավորյալ խ. 539
 միջադաս երկրորդական խ. 495
 միջանկյալ խ. 500, 501
 միջարկության խ. 501
 ներհակական համադաս խ. 540
 նմանության բաղդատական խ. 527, 528
 նպատակի խ. 533
 շղկապական խ. 502
 շղկապական ենթակա խ. 511
 պայմանական խ. 249, 534—536
 պայմանական-զիջական խ. 537
 պատասխանական խ. 456
 պատճառի խ. 531—533
 պարագայական խ. 496, 521—538
 պարզ խ. 287, 292, 494, 497
 ստորադաս խոսք—տե՛ս երկրորդական խ.
 ստորագյալ խ. 496, 510
 վերջադաս երկրորդական խ. 495
 վերադիր խ. 503—510
 տարբերության բաղդատական խ. 529, 530
 տեղի խ. 521, 522
 ցանկության խ. 458
 ուղղակի խ. 499—501, 515, 563
 փոխանակության խ. 530
 ԽՈՍՔԻ ԱՌՈՒՅԱՆՈՒԹՅՈՒՆ 458
 ԽՈՍՔԻ ԲԱԶՄԱԿԻ ՄԱՍԵՐ—տե՛ս ՀԱՄԱԴԱՍ
 ԲԱՌԵՐ
 ԽՈՍՔԻ ԿՈՂՄԵԱԿԻ ՄԱՍԵՐ ԿԱՄ ԿՈՂՄԵԱԿԻ
 ԼՐԱՑՈՒՄԵՐ 322
 ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ 105, 106, 297, 298, 322, 323
 ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԿՆԵՐ 106, 107, 298
 ԽՈՍՔԻ ՍՏՈՐԱԴԱՍ ՄԱՍԵՐ 298
 ԿԱԽՄԱՆ ԿԵՏԵՐ 568
 ԿԱԽՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ 324, 386, 640, 641
 ԿԱԽՈՒՄ 324, 472, 473
 ԿԱՊԱԿՑԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ 107, 294, 298, 397, 398
 ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ 13, 14, 33, 43, 45, 46, 253,
 292, 323
 բաղդատական կ. 547
 բաղճյուտական կ. 540—549, 554, 555
 ժխտական կ. 550
 հակադրական կ. 553
 համադասական կ. 538—540; 554

Հավելական կ. 540, 557
 մակարեբական կ. 547—549, 557
 մասնական կ. 544—546
 մեկնական կ. 546, 547
 միջական կ. 324
 ներհանական կ. 550—554, 557
 շարահյուսական կ. 21, 34, 35, 136—140,
 144, 155, 163—168
 շրջաբանական կ. 140
 սահմանափակող կ. 551
 տեղի և ժամանակի կ. 547
 տրոհական կ. 550
 ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ 13, 14, 33, 37, 40,
 41, 43, 45, 46, 284—287
 ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՏՆՍԱԿՆԵՐ 323
 ԿԱՊԵՐ 107, 298, 386—388, 803
 առիթական կ. 387, 388, 397—407
 իսկական կ. 387—396
 ԿՆՏԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆ 142, 143, 320, 561—569
 Կերպ—տե՛ս ԲԱՅԻ Կերպերը
 ԿԻՍԱԶԱՅՆ 75, 99
 ԿՈԶԱԿԱՆ 273, 334, 335
 ԿՐԿՆԱՎՈՐՆԵՐ 146—149, 163
 ԿՑՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ 21

ՀԱԳԱԳ 100
 ՀԱՄԱԴԱՍ ԲԱՌԵՐ 323, 451, 452
 ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆ 163
 ՀԱՄԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ 323
 ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ 13, 408, 798
 ՀԱՄԱՆԻՇՆԵՐ 130, 164, 170—177, 204
 ՀԱՄԱՆՈՒՆՆԵՐ 126—127
 ՀՅՆԳ 25
 ՀՆԳՈՒՅՑ 300, 301
 ՀԱՏԿԱՆԻՇԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇ 296, 297
 ՀԱՏԿԱՑՈՒՑԻՉ 606, 611, 612, 798
 ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ 502
 ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 137—140
 ՀԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 137, 138, 142, 143
 ՀԱՐԱՇԵՇՏ ԲԱՌԵՐ 93
 ՀԱՐՑԱԿԱՆ ՆՇԱՆ 568
 ՀԵԴՈՒՄ 76, 77, 80, 81
 ՀԻՄՔ 718
 ՀԻՉԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՖՈՆԵՏԻԿԱ) 56, 61
 ՀԻՉԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ 82, 715
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐ 14, 37, 38, 61—100, 714—717

աներաժշտական հ. 61, 62
 անձայն (խուլ, աղմկավոր) հ. 63, 65, 86
 անձայն պայթական հ. 86—88
 անվանկային հ. 74

բաղաձայն հ.—տե՛ս ԲԱՎԱԶԱՅՆՆԵՐ
 բարբառային հ. 65
 երաժշտական հ. 61, 62
 կրկնակ հ. 101
 հնգադային հ. 72, 87, 100
 ձայնավոր հ.—տե՛ս ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ
 ձայնեղ հ. 63, 86—88
 ձայնեղ աղմկավոր հ.—տե՛ս ձայնեղ բաղա-
 ձայններ
 ձայնորդ կամ նայ (թաց) հ. 64, 65, 88
 մրմնջաձայն հ. 90
 ձայնեղ պայթական հ. 87
 պայթական հ. 78, 101
 լանկային հ. 74
 տեղական հ. 78

ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԵՄԱՆՈՒՄ (ԱՍԻՄԻԼԱՑԻԱ) 87,
 88

ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՎԵԼԱՑՈՒՄ 85
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՏԵՎԱՌԱՋՈՒԹՅՈՒՆ 82, 83
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՐՈՒՍՏ 85, 89
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ 25
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋՈՒՄ 82—85, 88, 89, 101,
 102

ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ԼՍՈՂԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄ 20
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄ 20
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒՄ 89
 ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՐՆԱՄԱՆՈՒՄ (ԴԻՍԻՄԻԼԱՑԻԱ)
 89

ՀՈՒԵՐԱՆԿԱԿԱՆ ԴԱՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆ 23, 284—286
 ՀՈՒ 89, 110, 140, 255, 276, 314, 397, 398,
 426—434, 436, 598, 602, 613, 621, 800
 անորոշ հ. 427
 դիմորոշ հ. 418, 427, 800
 որոշող հ. 428—431
 ստացական հ. 427, 428, 586, 587, 800
 ցուցական հ. 426, 800

ՀՈՒԿԱԿԱՊ 154—158, 170
 ՀՈԼՈՎ 271—283, 325—384
 ԱՆԵՎԱՅՈՒՂԻ ԲՈՂՈՎ 574, 580
 ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԲՈՂՈՎ 603
 Ռաքաւական ԲՈՂՈՎ 167, 277—280, 335, 367—
 374, 396, 572, 574, 581, 602, 604, 605,
 616—622, 624, 758, 796

ԵՐԼՐՈՐԴ ԲՈՂՈՎ 601—603, 605, 616, 618, 620—
 625, 637, 638
 Կուլական ԲՈՂՈՎ 573—576, 603, 626, 638, 653,
 659, 680
 Հայցական ԲՈՂՈՎ 161, 167, 273, 274, 278, 335,
 336, 338—341, 367, 396, 397, 399, 570—

582, 599, 600, 603, 604, 626—628, 638—
707, 756, 778, 779, 792, 793
Երգյալական հոլով 167, 278—281, 342, 362
—384, 372, 574, 578, 581, 602, 604,
612, 613, 657, 660, 661, 759, 807
Պատմական հոլով 574
Պարառական հոլով 574
Սեռական հոլով 167, 275—277, 343—350, 514,
570, 572—575, 581—611, 613, 614, 616
—638, 681, 794
Սեռական-տրական հոլով 31, 274—282, 625,
629—634, 636, 637, 660, 661, 757
Տրական հոլով 167, 274—278, 282, 350—363,
366, 367, 385, 391—393, 397, 572—576,
581—638, 654—659, 665—668, 681, 687,
694—703, 794, 795
Ուղղական հոլով 167, 273—277, 282, 283, 325,
326, 397, 399, 407, 572—577, 581—582,
601—605, 625—628, 649—659, 664—668,
681, 687, 695—699, 702, 703, 757, 792
Հոլովական թեք քննվել 651, 652
Հոլովական ուղղի քննվել 651
Հոլովի քննվել ֆոնետիկա 645
Հոլովի ֆոնետիկա 645—657, 663—707
Հոլովների քննվել 276—279
Հոլովոտի (գրաբարի) 631, 637, 756—775,
777—790
Հոլովի (Հոլովոտի) 99
«ՁԱՅՆԱԿԱՊԻ» 3 99
ՁԱՅՆԱՇՐՋՈՒԹՅՈՒՆ 280, 281, 633—635, 637
ՁԱՅՆԱՎՈՐՆԵՐ 64—68, 74, 75, 94, 97—100,
102, 156, 161—163, 714, 715, 728
անվանական կամ բաղաձայնական (կիսա-
ձայն) ձ. 75
առաջաբանական ձ. 94
շնչական ձ. 72
պարզ ձ. 93
ոնգային կամ ոնգայնացված ձ. 65
վերջաբանական ձ. 94
ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 74, 75, 104, 105, 294,
822
բացազանչական ձ. 105
բնաձայնութային ձ. 22, 105, 149
կոչական ձ. 105
ՁԱՅՆԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆ 157, 161—163, 260, 282,
283, 717
Ձեզանքանութային 56, 240, 644, 645, 659,
663, 666, 668, 712, 718—790

ՄԱԿԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՌԻՐ 106, 297
ՄԱԿԱՇԱԿԱՆ լՐԱՑՈՒՄ 444
ՄԱԿԱՆՈՒՆ 320, 421—423
ՄԱԿԱՐԱՅ 106, 107, 111, 139, 146, 149, 166,
168, 169, 188, 216, 217, 225, 226, 229,
296, 297, 311, 312, 314, 316, 321, 379,
381, 387, 392, 421—423, 438, 454, 455,
589
անորոշ ձ. 111
անվանական ձ. 107, 297
բայական ձ. 297
դերանվանական ձ. 107, 297
դերբայական ձ. 297
թվական ձ. 297
դրականական ձ. 189
ցուցական ձ. 111
ՄԱԿԱՐԱՅՆԵՐԻ ԿՐԿՆՈՒԹՅՈՒՆ 147
ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ 9, 10, 11, 107, 168, 169, 182—
184, 187, 190, 191, 196, 199, 210, 215,
220—222, 230, 238, 244, 245, 253—256,
261, 263, 264, 266, 271, 273, 281
Առաջադիր ձ. 168—180, 190
ան—179
անդր—170
ապ—179
առաջ—170
արտ—170
բաղ—171
բաց—171
գեր—171
գեմ—171
դեր—171
դժ, տժ—180
ենթ—173
ետ, հետ—173
թեր, թերա—172
հակ—172
համ—172
համ, համայն—172
հար—172
հեղ—172
մակ—172
մեջ—173
նախ—174
ներ—175
շար, շաղ—175
շուրջ—175
չ—180
պար—175

ստոր—175
 վալը—176
 վեր—176
 ա—180
 տար—176
 տրամ—177
 փոխ—178
 ածանցակցան մ. 182—188, 190—193, 239, 231
 բացասակցան մ. 107, 177, 179, 196
 նախածանց մ. 185
 նվազակցան մ. 190, 191
 վերջածանց մ. 186, 628, 632
 ՄԻՋԱԿԵՏ 564, 565, 567
 ՄԻՋԱՆԿԱԿԱԲԱՆՈՒՐ 501
 ՄԻՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ 104, 294
 ՄՏԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ 16—22, 24, 27
 ՆԱԽԱՐԱՅ 151—153, 171
 ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ԱՆԴԱՄՆԵՐ 297
 ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ—տե՛ս ԽՈՍՔ ԿԱՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ
 ՆԱԽԱԼԵՑՈՒ 55
 ՆԱԽԱԽԱՆՑ—տե՛ս ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ՝ առաջադիր մ.
 ՆԱԽԱՄԱՍՆԻԿ—տե՛ս ՄԱՍՆԻԿՆԵՐ՝ առաջադիր մ.
 ՆԱԽԴԻՐՆԵՐ 145, 148—153, 165—167, 171, 253, 255, 298, 386—396, 443, 444, 592, 713, 803—815
 ՆԵՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ (ՆԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ) 324, 325
 ՆՄԱՆԱՁԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ 105
 ՆՈՒՅՆԱՆԻՇ ԲԱՆԵՐ 127—131
 ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ 142, 143, 146, 147, 255, 298, 522, 531—554, 562, 719, 818—820
 բաղճյուրական շ. 259, 540—544
 համադասական շ. 107, 818
 ստորադասական շ. 107, 819
 ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ 13, 437, 797
 շրջուն շ. 437—442
 սովորական շ. 437—443
 ՇԱՐԱՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ 502, 538
 ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ 56, 287, 291, 571, 668, 712, 791—822
 ՇԵՇՏ 13, 161, 180, 568, 626
 գլխավոր կամ տրամաբանական շ. 13, 437—442
 բառի շ. 81, 82
 խոսքի շ. 81
 ՇԵՇՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ 717

ՇՐՋԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՍՈՒԹՅՈՒՆ 139
 ՇՐՋՈՒՄ 500, 501, 508, 514

ՉԱԿԵՐՏ 568

ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐ—տե՛ս ՄՏԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ
 ՊԱՐԱԳԱ 295, 296, 309—320, 367

աստիճանի պ. 310
 բուն պ. 311, 312, 314
 հղանակի պ. 310, 311
 գիշյան կամ հակառակ հիմունքի պ. 311
 ժամանակի պ. 310
 հանգման պ. 335
 հիմունքի պ. 310, 420
 ձևի պ. 373, 379, 398, 420
 ձևի և միասնության պ. 310
 նպատակի պ. 310
 որակի, որպիսության կամ կերպի պ. 310
 լափի ու քանակի պ. 310, 311
 պայմանի պ. 311
 պատճառի պ. 310
 տեղի պ. 310, 314

ՊԱՐԲԵՐՈՒՅԹ 557—559, 567

բաղդատության պ. 557
 հոանդամ պ. 558, 559
 հրկանդամ պ. 558, 559
 ժամանակի պ. 557
 համադասական պ. 557
 հիմունքի պ. 557
 հինգանդամանի պ. 558—560
 ստորադասական պ. 557
 տեղի պ. 557
 բառանդամ պ. 558

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱԿԱՆ ԲԱՆԵՐ 107

ՊԱՐՉ ԲԱՆԵՐ 12, 180, 181

ՍՂՈՒՄ 90—93

ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ 164

ՍՏՈՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆ 322, 555

ՍՏՈՐԱԿԵՏ 561, 562, 564—567

ՍՏՈՐՈԳՆԻԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆ 240

ՍՏՈՐՈԳՆԻԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴԻՐ 298—300, 326—329, 385, 415, 417, 431, 438, 441, 507, 793, 798

ՍՏՈՐՈԳՅԱԼ 23, 287, 293—301, 325, 326, 398, 415, 417, 441, 453, 454, 576, 798, 799

ածական ս. 417, 438

բազմակի ս. 452

բալիմաստ ս. 286

գոյական ս. 416—418, 438

հողերանական ս. 23—25, 28, 284—286

քերականական ս. 285

ՍՏՈՐՈՂՈՒՄ 23, 28, 293—295, 298, 299

ՍՏՈՒԴԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԷՏԻՄՈԼՈԳԻԱ) 56

ՎԱՆԿ 9, 74—82, 89—93, 98, 161, 717

ՎԵՐԱԴԻՐ 28, 144, 298, 320—321, 380, 381, 398, 422, 426, 429, 443, 445, 447, 449, 514

ածական վ. 145, 165, 421, 445, 448, 602, 606, 713, 780, 783, 789, 797

անվանական վ. 602, 603

բաղմական վ. 451

բայածական վ. 448

բացահայտող վ. 349

բացառական վ. 449

գոյական վ. 421, 601, 603

գոյականի վ. 275, 276, 281

գործիական վ. 449, 450

թվական վ. 424, 425

մականուն վ. 320, 321, 447, 448, 504

որոշող վ. 429

սեռական վ. 165, 276, 429, 432, 504, 508, 611, 619

ստացական վ. 427

ցուցական վ. 426

ուղղական վ. 333

ՎԵՐՋԱԿԵՏ 565, 566, 568

ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐ 160, 182, 183, 190—193, 196, 204, 233, 241—243, 270

ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ Վ. 193—229

ած—193

ածո, ածու, ծու, հին՝ ածոյ—193

ակ—194

ական—194, 196—198

ակի—196

ային—196—199

այն—200

ան, անք—200, 202

անակ—202

անակ, նակ (անկ)—202

անի—202, 203

անուտ—203

անց, ենց—203

աշ—203

ավետ—203

ավոր—203

ավուր—203

ատ—203

ար, արք—203

արդ—204

արենք, որայք—204

ացի—204

ացու—204

բար—204

գար—205

զին—205

զույն—205

ե—205

եղ—205

եղեն—206

եղի—206

են—206

ենի, ենիք—206

ենց—206

ենք, անք, ոնք, ունք—207

եստ, իստ, ուստ—207

երեն, արեն—207

երյակ, բյակ—207

երորդ, բորդ—207

եք, ենք—207

թափ—207

ժետ, ժեռ—207

ի, իք—208

իկ—209, 210

ին—210

ինք—211

իշ—211

իցս—211

ծու—211

կակ, կեկ, կիկ, կուկ—211

կեն—211

կին—211

կից—212

կոտ—212

կուկ—212

հան, հանց, հանա—212

ման, մանց—212

մոնք—212

յա, հին՝ եայ—212

յալ, հին՝ եալ—213

յակ, հին՝ եակ—213

յան, հին՝ եան—213

յուն, հին՝ իւն—214

նակ—214

նի—214

նոց, անոց, ոց—214, 215

ո (հին՝ ոյ), ու—215

ող—215

ոն, ոնք, ուն—215

ովի—216
 ովին, ովի—216
 ոտ—216
 ոտի, տի, տիք—216
 որայք—216
 որդ—216
 որեն—217
 ոց—217
 ու—217
 ութ—218
 ություն—218
 ուկ—219
 ուհի—219
 ույթ, ութ(ք)—222
 ույք, հին՝ ուք—222
 ուն—223
 ունդ—223
 ունի, ունիք—223
 ունք—223
 ուշ, ունշ—223
 ուտ—223
 ուտ—223
 ուրդ—224
 ուց—224
 ուք, ուկ, ուցք, ունշ, ունք, տնք—224
 շյա, շեք—225
 պան—225
 պատիկ—225
 պես—225
 ստան—226
 ված, վածք—226

վածո—226
 վար, վարի—227
 վետ, ավետ—227
 վոր, ավոր—227
 վուն, ավուն—228
 րան, արան—228
 րյակ—228
 րորդ—228
 ցի, ացի, եցի—228
 ցու—229
 ք—229

Ռայական վ. 242
 Դեբրայական վ. 230—239
 Վերջնական թվեր 11, 15, 626, 628—633,
 635, 637, 650, 651, 654, 661, 724, 758,
 759, 764, 765, 769, 770, 773

Ռեզյուզոնիթոն 101—103

ՓԱԿԱԳԻՄ 567, 569
 Փոնաթերոնիթոն 119, 120
 Փոնանոնի Նոլոնիտերի Մեջ 775—777
 Փոնանոնիթոն (Մեհոնոնի) 121

Քերականոնիթոն 56—59
 Համեմատական ք. 57
 Նկարագրական ք. 57
 պատմական ք. 56, 57

ՕՏԱՐԱՐԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ 170—179

3 Ա. Ե Կ

ՀԱՅՈՑ ԼԵՂՎԻ ՏԵՄՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	7
--------------------	---

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՆԵՐԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Լեզվական իրակություններ

1. Բառերի հնչյուններն ու նշանակությունները	9
2. Բառերի նյութական ու ձևական նշանակությունները, Բուն և ձևական մաս, Բառակազմության ձևական մասեր և ածանցական բառեր	9
3. Բառափոխության ձևական մասեր և քառաձևեր	10
4. Ածանցական և արմատական շնոր, Արմատական բառն և բառերի արմատներ	11
5. Բառերի կապակցության ձևեր	12
6. Լեզվական իրակությունների փոփոխությունը	14
7. Ինչից է առաջանում լեզվի փոփոխությունը	15

Բ. Խոսվածքի գործունեությունը

8. Պատկերացումներ և իրենց զուգորդությունը	16
9. Լեզվական պատկերացումների զուգորդությունները	19
10. Ընդհանուր պատկերացում, Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակությունները	22
11. Հոգեբանական դատողություն և խոսք	23
12. Բառերի զուգորդություններ	25
13. Նյութական կամ իրական նշանակություն ունեցող բառերի երեք մեծ խմբեր—գոյական, ածական և բայ	25
14. Գոյականների նյութական և ձևական խմբերը	28
15. Բայերի նյութական և ձևական խմբեր	32
16. Բառերի կապակցության ձևերի խմբեր	33
17. Անալոգիական կազմություններ	34

Գ. Լեզվի փոփոխությունը

18. Անհատական լեզուներ	35
19. Անհատական լեզվի փոփոխությունը	39
20. Անալոգիական նոր կազմություններ	39
21. Լեզվի փոփոխությունը անհատական լեզուների փոփոխության ազդեցությամբ	41
22. Լեզվի փոփոխությունն ուրիշ լեզուների ազդեցությամբ	45
23. Բարբառներ	47
24. Ընդհանուր և գրական լեզու	49
25. Ցեղակից լեզուներ	54

Դ. Լեզվաբանության մասին

26. Լեզվաբանության նյութը և ուսումնասիրության եղանակը	56
27. Լեզվաբանության կիրարկական նշանակությունը	58
28. Լեզվաբանության պատմություն	59

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՔԱՌԵՐԻ ՀՆՁՅՈՒՆՆԵՐԸ (Հեշարանություն)

Ա. Հնչյունների արտաբերությունն ու տեսակները

29. Խոսքի գործարանները	61
30. Հնչյունների տեսակներն ըստ ձայնի և աղմուկի հարաբերության	63
31. Հայոց լեզվի ձայնավորները և նրանց արտաբերությունը	65
32. Բաղաձայնների տեսակներն ըստ արտաբերության եղանակի և տեղի	68
33. Հայոց լեզվի բաղաձայններն ու նրանց արտաբերությունը	69
34. Բարդ բաղաձայններ	72
35. Հայոց լեզվի բաղաձայնները	73
36. Վանկային և անվանկային հնչյուններ և երկբարբառներ	74
37. Հայերենի երկբարբառները. կիսաձայն Յ (ի) և բաղաձայն յ (յոտ) հնչյունները	75
38. Բառերի արտաբերությունն և հնչում ու վանկեր	76
39. Բառի և խոսքի շեշտներ և ամանակ	81

Բ. Հնչյունների փոփոխությունը

40. Հնչափոխություն	82
41. Հնչյունների հոկառաշությունը	82
42. Հնչյունների շրջում	83
43. Հնչյունների կորուստ որոշ բառերի մեջ	85
44. Հնչյունների ավելացում որոշ բառերի մեջ	85
45. Ձայնեղ հնչյունների անձայն դառնալը և ընդհանրացում	86
46. Կից կամ մոտիկ հնչյունների առնմանում: Տարնմանում	87
47. Նայ Բ հնչյունի Լ դառնալը, և ընդհանրացում	88
48. Հնչյունների կորուստ և նոր հնչյունների ծագում լեզվի մեջ	89
49. Բառաշեշտի տեղափոխություն	89
50. Սղումներ շեշտի ազդեցությամբ	90
51. Երկբարբառների պարզումը	93
52. «Ի» հնչյունի և «Ու» ձայնավորի փոխվելը «Վ» հնչյունի	97
53. Պարզ Ե, Ո ձայնավորների երկբարբառում	93
54. Է և Օ ձայնավորների նույնացումն և փոխվելն Ի ձայնավորի	99
55. Անվանկային Ց ձայնավորի ավելացում երկու ձայնավորների մեջ	99
56. Ց հնչյունի փոխվելը Հ հազափ	100
57. Ուղղադրություն	101

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

ՔԱՌԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ (Դմատաբանություն)

Ա. Բառերի տեսակներն ըստ նշանակության

58. Բառերի երկու խումբ	104
59. Միշարկություններ	104

60. Գաղափար ջուլջ տվող բառեր	105
61. Խոսքի մասեր	106
62. Խոսքի մասնիկներ	107
63. Բառերի ընդհանուր և հատուկ նշանակությունները	108

Բ. Բառերի նշանակության փոփոխությունը

64. Բառերի նշանակության փոփոխությունը	112
65. Բառերի առումները կամ զանազան նշանակությունները	113
66. Բառերի նշանակության փոփոխությունը իրրև հետևանք մշակույթի փոփոխության	116
67. Սեռի անվան դործածությունը իրրև տեսակի ու անհատի անուն, և ընդհանրապես	117
68. Բառերի փոխաբերական նշանակությունը նմանական զուգորդությամբ	119
69. Բառերի նշանակության փոփոխությունը կցորդական զուգորդությամբ	121
70. Դարձվածներ	124
71. Համանուն բառեր	126
72. Նույնանիշ բառեր	127
73. Բառերի կորուստ	129
74. Նույնանիշ բառերի տարբերակումը	130
75. Նույն բառի կրկնակներ և նրանց տարբերակումը	132
76. Իմաստաբանություն	133

ՋՈՐՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Բառերի տեսակներն ըստ կազմության

77. Բաղադրություն	135
78. Հին և նոր բաղադրություններ	135
79. Բարդության տեսակները	136

Բ. Հարադրական և կցական բարդություններ

80. Հարադրական բայեր	137
81. Կցական բարդություն հարադրական բայերից	141
82. Բաղճյուսական հարադրություններ	142
83. Կցական բարդություններ բաղճյուսական հարադրություններից	143
84. Կցական բարդություններ վերադրի և իր դոյականի, այլև ուրիշ շարահյուսական կապակցությունների	144
85. Կրկնավորներ	146
86. Հնչյունների փոփոխությամբ կրկնավորներ	147
87. Կցական բարդություններ կրկնավորներից	148
88. Կրկնավոր կամ կրկնական բայեր	148
89. Նախդրավոր կազմություններ	149
90. Նախդրավոր բայեր	149

Գ. Իսկական բարդություն

91. Ընդհանուր կանոն	153
92. Հոդակապ	154
93. Բարդություններ առանց հոդակապի	157
94. Բարդության առաջին անդամը	158

95. Զայնափոխություն	161
96. Բաղաձայնների փոփոխություն	161
97. Բաղադրիչ անդամների շարահյուսական հարաբերությունը	163
98. Ա. Գոյականների, ածականների ու քայարմատների բարդություն գոյականների հետ	163
99. Բ. Գոյականների ու ածականների բաղադրություն ածականների հետ	163
100. Գ. Գոյականների և ածականների բաղադրությունը մի բայարմատի կամ բայարների հետ	165

Դ. Առաջադիրներով բաղադրություններ

101. Առաջադիրներ	168
102—129. Առանձին առաջադիրներով կազմություններ	170
130. Բացասական մասնիկներ	179

Ե. Ածանցում

131. Բարդության միջնացումը և պարզ բառեր	180
132. Ածանցական մասնիկների ծագումը հնչափոխությամբ	182
133. Ածանցիկների ծագումն առանց հնչափոխության	184
134. Ածանցական մասնիկների ծագումը երկու մասնիկների միացումից	190
135. Հնացած հոլովական և բայական ձևեր	191
136. Վերջածանցների բաղմազան ձևական նշանակությունները	192

Չ. Անվանական վերջածանցներ

137—237. Առանձին վերջածանցներով կազմություններ	193
--	-----

Է. Դերբայական վերջածանցներ

238. Բայարների ածանցներ	230
239. Անորոշ դերբայի կազմությունը՝ Քարացած կամ մեռած կազմություններ	231
240. Անվանաժանց բայեր և բայածանց առանցներ	234
241. Բայածանց բայեր	237
242. Ենթակայական դերբայ	238
243. Անկատար դերբայ	239
244. Անցյալ դերբայ	239
245. Ապառնի դերբայ	239

ՀԻՆԳՆՐՈՐԴ ՄԱՍ

ԲԱՌԱՅՆՎԱՐ

(Ձևարտություն)

Ա. Բայերի ձևերը

246. Թերում	240
247. Բայերի դեմքերը	240
248. Բայերի ժամանակները	243
249. Բայի կերպերը	243
250. Բայի եղանակները	243
251. Ըղձական եղանակը	245
252. Ըղձական եղանակի ծագումը	247
253. Հավելավոր բայերի Սահմ. ներկա և անկատար անցյալ ժամանակները և ստորադասականը	250

254—255. «Կամ»—«Կենամ» բայով բաղադրված Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ և Ստորադասական	252
256. Անորոշ դերբայով և «եմ» բայով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	252
257. «Ում», «իս» անկատար դերբայներով և «եմ» բայով Սահմ. ներկա և անկատար անցյալ	254
258. «Կու» մասնիկով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	255
259. «Ահա», «նայ», «Կոյ» բառերով Սահմ. ներկա և անկ. անցյալ	257
260. Ցանկության և կարելիական ըղձականներ կամ ըղձական ու ենթադրական եղանակներ արեւելյան աշխարհաբարում	264
261. Հարկադրական եղանակի «Պիտի» եղանակիչը	265
262. Ներկայի բնի ժամանակներ	266
263. Կատարյալի բնի ժամանակներ	268
264. Բաղադրյալ ժամանակներ	270

Վ. Գոյականների ձևերը

265. Հոլով և թիվ	271
266. Հոլովական ձևերի փոփոխումը	271
267. Ուղղական իբրև կոչական և հայցական	272
268. Հոգնակի թվի «եր», «ենք» մասնիկներ	273
269. Տրական իբրև հայցական	274
270. Սեռական-տրական	274
271. Հոլովների կազմությունը	276
272. Շեղումներ	280
273. Չայնափոխություն	282

Վեցերորդ ՄԱՍ

ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԵՐ (Շաբանյաություն)

274. Խոսքի կազմությունը և շարահյուսության խնդիրը	284
Ցուցակ գործածած գրքերի	288

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	291
Շաբանյաություն	292

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՎԱԾ

ԲԱՌՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

Ի. Բառերի պաշտոնը խոսքի մեջ

Խոսքի մասին ընդհանրապես	293
Բառերի տեսակները	294
1. Բայ	294
2. Կրացական բառեր—	
Գոյական, ածական, մակբայ	296
Խոսքի մասեր	297
3. Կապակցական բառեր կամ խոսքի մասնիկներ	298
Խոսքի մասերն առանձնապես	
1. Բայ-ստորոգյալ	

Բայ, ստորոգյալ և ստորոգելիական վերադիր	299
ա. Ստորոգյալ	299
բ. Ստորոգելիական վերադիր	300
2. Ենթակա	301
Անենթակա խոսքեր	302
3. Խնդիր (բայերի սեռը)	304
4. Պարագա	309
5. Վերադիր	320

Խոսքի մասերի հարաբերությունը

1. Ստորադասություն	322
Բայ և բայի լրացումներ	322
Խոսքի կողմնակի մասեր և կողմնակի լրացումներ	322
2. Համադասություն	
Խոսքի բազմակի մասեր	323

II. Բառերի կապակցությունը խոսքի մեջ

Կապակցության տեսակները	323
Ա. Հոլովների նշանակությունը և կիրառությունը	325
Ուղղական հոլով	325
Ստորոգելիական վերադիր	326
Կողմնակի ենթակա	329
Ուղղական վերադիր	333
Կոչական	334
Հայցական	335
Ա. Տեղի հայցական	336
Բ. Ժամանակի հայցական	338
Գ. Զայի ու քանակի հայցական	339
Դ. Նպատակի հայցական	339
Ե. Կրող խնդրի հայցական	339
Ձ. Ներգոյական հայցական	341
Սեռական	343
Ա. Ստացական սեռական	343
Բ. Մագման սեռական	344
Գ. Ենթակայական սեռական	344
Դ. Առարկայական սեռական	345
Ե. Մասնական սեռական	345
Ձ. Նյութի սեռական	346
Է. Պարունակության սեռական	346
Ը. Տեղի և ժամանակի սեռական	347
Թ. Գնի և արժեքի սեռական	348
Ժ. Որակական սեռական	348
ԺԱ. Բացահայտող սեռական	349
Տրական հոլով	350
Ա. Մատուցման տրական	350
Բ. Շահի տրական	354
Գ. Նպատակի տրական	358
Դ. Կրող խնդրի տրական	358
Ե. Ներգոյական տրական	363

Քաղաքական հոլով	367
Ա. Զատական բացառական	367
Բ. Մագման և Նյուիթի բացառական	367
Գ. Մասնական բացառական	368
Դ. Ներգործող խնդրի բացառական	368
Ե. Պատճառի բացառական	369
Զ. Բազդատական բացառական	370
Է. Սահմանափակման բացառական	370
Ը. Պատմական բացառական	371
Թ. Տեղի բացառական	372
ժ. Ժամանակի բացառական	373
Գործիական հոլով	374
Ա. Միջոցի գործիական	374
Բ. Հիմունքի գործիական	375
Գ. Ներգործող խնդրի գործիական	375
Դ. Սահմանափակման գործիական	376
Ե. Պարական գործիական	376
Զ. Տեղի գործիական	377
Է. Ժամանակի գործիական	378
Ը. Ձևի և միասնության գործիական	379
Թ. Չափ ու քանակի և գնի գործիական	381
Ներգոյական հոլով	382
Ա. Տեղի ներգոյական	382
Բ. Ժամանակի ներգոյական	383
Գ. Սահմանափակման ներգոյական	384
Անորոշ դերբայ	384
Ռ. Կապերի նշանակություն և կիրառություն	
Նախադրություն և հտադրություն	386
1. Իսկական կապեր	388
2. Անիսկական կապեր	397
Անկապակցություն	407
Գ. Համաձայնություն	408
1. Ենթակա և բայ	409
2. Ենթակա և ստորգլխալ ու ստորոգնիական վերադիր	415
3. Բացահայտիչ ու բացահայտյալ	418
4. Մականուն ու անուն	421
Հոդերի գործածությունը	426
5. Դերանուն և անուն	434
Դ. Շարադատություն	437
1. Բայ և բայի լրացումներ	438
2. Կողմնակի լրացումներ	443
3. Համադաս բառեր	451

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՎԱԾ

ՅՈՍՔԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍՈՒԹՅՈՒՆ

I. Խոսքերի տեսակները

Համառոտ և ընդարձակ խոսքեր	453
Դրական և բացասական խոսքեր	453
Հաստատական և հարցական խոսքեր	455

խոսքերի տեսակներն ըստ բալի եղանակների	458
Բալի եղանակները, ժամանակներն և կերպերը	459
1. Սահմանական եղանակ	460
Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր	464
Ապառնի ժամանակակետ	465
Երկրորդական բնավորություններ	469
Հարաբերական ժամանակներ	473
2. Ենթադրական եղանակ	474
Ներկա և անցյալ ժամանակակետեր	476
Ապառնի և անցյալ ժամանակակետեր	480
Երկրորդական բնավորություններ	483
3. Հարկադրական եղանակ	486
4. Հրամայական եղանակ	486
5. Հղձական եղանակ	494
Պարզ և բարդ խոսքեր	494
Ստորադասություն և համադասություն	495
Երկրորդական խոսքերի տեսակները	499
Ուղղակի և անուղղակի խոսքեր	500
Միջանկյալ խոսքեր	

II. Խոսքերի կապակցությունը

Ա. Ստորադասություն	501
Վերագիր խոսքեր	503
Ենթակա և խնդիր խոսքեր	510
Որ շաղկապ	511
Թե շաղկապ	515
Պարագայական խոսքեր	521
1. Տեղի խոսքեր	521
2. Ժամանակի խոսքեր	522
3. Ձևի և չափ ու քանակի խոսքեր	527
4. Հիմունքի խոսքեր	531
Բ. Համադասություն	538
1. Բաղճյունական կապակցություն	540
1. Հավելական կապակցություն	540
2. Մասնական կապակցություն	544
3. Մեկնական կապակցություն	546
4. Տեղի և ժամանակի կապակցություն	547
5. Բաղդաստության կապակցություն	547
6. Մականբերական կապակցություն	547
2. Ներհական կապակցություն	550
1. Ժխտական կապակցություն	550
2. Տրոհական կապակցություն	550
3. Սահմանափակող կապակցություն	551
4. Հակադրական կապակցություն	553
Բաղմարար խոսքեր և պարբերութիւն	555
Կետադրություն	559

ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐԻ ՀՈՒՈՎՆԵՐԸ

Հայցական հոլով	572
Սեռական և տրական հոլովներ	582

ՀԱՅՅԱԿԱՆ ՀՈՂՎԸ ԿԵՐ ԱՇԽԱՐՀԱՐԱՐՈՒՄ

Հայցական հոլովը	633
«Ձեականորեն»	638
«Տեականորեն»	677
«Գործնականորեն և մանկավարժորեն»	668

ԳՐԱՐԱՐԻ ՔԵՐԱՆԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	710
Ներածություն, գրարար և աշխարհարար	711

Առաջին մաս, ճեշյուններ

Հին արտասանությունը	714
Ավանդական արտասանությունը	715
Շեշտադրություն	717
Ձայնափոխություն	717

Ներքոդ մաս, ձևաբանություն

Առաջին գլուխ, բայ	718
Անորոշ դերբայ	718
Ապառնի դերբայ	721
Անցյալ դերբայ	721
Ինքնակայական դերբայ	723
Իրնարհում	724
Պարզ ժամանակներ	724
Ներկայի բնի կամ լծորդի ձևեր	724
Կատարյալի բնի ձևեր	724
Գիտելիք	726
Ներկայի բնի կամ լծորդի ժամանակներ	728
Կատարյալի բնի ժամանակներ	730
Ընդհանուր պատկեր խոնարհման	732
Կրավորականի կազմությունը	733
Անկանոն բայեր	735
Պակասավոր բայեր	740
Բաղադրյալ ժամանակներ	743
Ժամանակների գործածությունը	745
Նդանակիչ բայեր	752

Երկրորդ գլուխ, զոյական և տծական

Անվանական հոլովում	756
Կանոնավոր հոլովումներ	759
Անկանոն հոլովումներ	772
Փոխանցումներ հոլովումների մեջ	775
Չհոլովվող բառեր	777
Դերանվանական հոլովում	778

Ներքոդ մաս. շարանյութություն

Խոսքի կազմությունը	791
Հոլովների գործածությունը	792
Անորոշ դերբայ	796

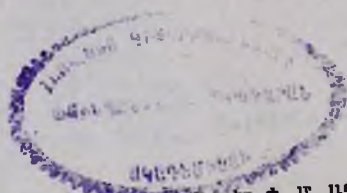
Շարահասոթություն	797
Համաձայնություն	795
Հոդեր	800
Նախադրություն	803
Նախադրական և մակբայական բառեր	815
Շաղկապ	813
Հարաբերական դերանուն	821
Ձայնարկություն	822
Ծանոթագրություններ, ցանկեր	823
Համառոտ առարկայական ցանկ	823
Ցանկ	833

ՄԱՆՈՒԿ ԽԱՉԱՏՈՒՐՈՎԻՇ ԱԲԵԳՅԱՆ
 МАНУК ХАЧАТУРОВИЧ АБЕГЯН

Ե Ր Կ Ե Ր

9

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Մանուկ Աբեղյանի
 անվան Գրականության ինստիտուտի
 գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակելու խմբագիր Ժ. Մ. ԱՌՈՆՑ
 Նկարչ. ձևավ. Կ. Թ. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
 Տեխն. խմբագիր Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
 Սրբագրիչ Մ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Հրատ. № 3436 Խճի 1312 Պատվեր № 935 Տպաքանակ 7000
 Քառնշնչված է արտատրությամբ 13/XII 1972 թ., ստորագրված է տպագրությամբ 20/IX 1974 թ.
 տպագր. 53 մամ. + 1 մերդիր, հրատ. 54,4 մամ., պայմ. 74,2 մամ., թուղթ № 1,
 70X108 1/16, Գիծը՝ 3 ռ. 90 կ.:
 Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ. տպարան, Երևան, Բարեկամության 24

ՆԿԱՏՎԱԾ ՎՐԻՊԱՆՆԵՐ

Տող	Տպված է	Պետք է լինի
վ. 4	ընդունել	ընդունել
ն. 15	հեք, —	հեք, —
վ. 18	դրվել	վարվել
ն. 9	դորձողութունն	դորձածութունն
ն. 6	թյունը	թյունը,
ն. 9	հար և հարմար է	հար և հարմար է,
ն. 4	բան չէ	բան չէ,
ն. 16	քնով	քնով,
վ. 13	դանք	դրանք
ն. 2	եկեղեցիայ	եկեղեցիայ
ն. 13	հոլովակետը	հոլովակետը
վ. 14	(վոխ. քեզ	(վոխ. քեզ = քո իսկն հն.
		քեզ իսկն հն), թաշա-
		կից հղե նորա: Պաշտ-
		պան է իմ:

ՀԱՆԱՀԻՏԱՐԱՐ ԳԻՐ. ԳՐԱԴ.

FL0071555

QENA

~~A III~~

4242

